

ISSN 2076–1554

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Тілея

*Науковий вісник
збірник наукових праць*

- *Історичні науки*
- *Філософські науки*
- *Політичні науки*

Випуск 102 (№ 11)

Київ – 2015

Збірник засновано 2004 року. Вихід з друку – щомісячно**Фахове видання**

з філософських, політичних наук затверджено наказом Міністерства освіти і науки України
№ 747 від 13 липня 2015, з історичних наук постановою президії ВАК України: № 1–05/3 від 14 квітня 2010 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію (перереєстрацію) друкованого засобу
масової інформації: серія КВ № 19946 – 9746 ПР від 31 травня 2013 року

Друкується за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 2 від 29 жовтня 2015 р.); Президії ВГО Української Академії Наук (протокол № 15–10–24 від 29 жовтня 2015 р.)

Збірник входить до міжнародної індексації**Рецензенти:**

Панчук М. І., д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Степико М. Т., д–р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Онищенко І. Г., д–р політ. наук, проф. (Україна, Київ)

Шеф-редактор:

Андрущенко В. П.,
д–р філос. наук, проф., член – кор. НАН України,
акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Головний редактор:

Вашкевич В. М.,
д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Співредактори:

Акопян В. Г.,
д–р філос. наук, ст.н.с.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Кивлюк О. П., д–р філос. наук, ст.н.с.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Муляр В. І.,
д–р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)
Предборська І. М.,
д–р філос. наук, проф. (Україна, Київ)

Відповідальний секретар:

Халамендик В. Б.,
д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Редакційна рада:

Андрущенко В. П., д–р філос. наук, проф.,
член – кор. НАН України, акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Вашкевич В. М., д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Євтух В. Б., д–р іст. наук, проф.,
член–кор. НАН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Зеленков А. І., д–р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Колесник В. Ф., д–р іст. наук, проф., член-кор. НАН України
(Україна, Київ)
Мирзаханян Р., д–р іст. наук, проф. (Арменія, Єреван)
Михальченко М. І., д–р філос. наук, проф., член-кор. НАН України
(Україна, Київ)
Рафальський О. О., д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Солдатенко В. Ф., д–р іст. наук, проф., член-кор. НАН України
(Україна, Київ)

Редакційна колегія:**З історичних наук:**

Войцехівська І. Н., д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Гончар Б. М., д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

Дробот І. І., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Журба М. А., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Лазько Г. Г., д–р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Михайлюк В. П., д–р іст. наук, проф. (Україна, Вінниця)
Стоян Т. А., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Чернега Л. М., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Шаповал Ю. І., д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

З філософських наук:

Абасов А. С., д–р філос. наук, професор (Азербайджан, Баку)
Базалук О. О., д–р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Бех В. П., д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Воронкова В. Г., д–р філос. наук, проф. (Україна, Запоріжжя)
Герасимова Е. М., д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Гарбар Г. А., д–р філос. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Жадько В. О., д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Жижко Т. А., д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Куцупал С. В., д–р філос. наук, проф. (Україна, Полтава)
Миколайчук А., д–р хабілітований, проф. (Польща, Познань)
Онішко О. Ф., д–р техн. наук, проф. (Україна, Київ)
Тещлав С., д–р філос. наук, проф. (Польща, Бидгощ)
Уваркіна О. В., д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Яшанов С. М., д–р пед. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

З політичних наук:

Андрусинши Б. І., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Бабкіна О. В., д–р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Балабанов К. В., д–р політ. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Варзар І. М., д–р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Войналович В. А., д–р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Іванов М. С., д–р політ. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Кізіма С. А., д–р політ. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Котигоренко В. О., д–р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Крась І., д–р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)
Лапина С. В., д–р соц. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Макаренко Л. Л., д–р пед. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Остапенко М. А., д–р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Римаренко С. Ю., д–р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Савельєв В. Л., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Срогошу Т., д–р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)

Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2015. – Вип. 102 (11). – 456 с.

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

ISSN 2076-1554

Natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni M. P. Drahomanova

VHO Ukrayins'ka Akademiya Nauk

Hileya

*naukovyy visnyk
zbirnyk naukovykh prats'*

- *Istorychni nauky*
- *Filosofs'ki nauky*
- *Politychni nauky*

Vypusk 102 (№ 11)

Kyyiv – 2015

Zbirnyk zasnovano 2004 roku. Vykhid z druku – shchomis'yachno**FAKHOVE VYDANNYA**

*z filofs'kykh, politychnykh nauk zatverdzheno nakazom Ministerstva osvity i nauky Ukrainy
№ 747 vid 13 lypnya 2015, z istorychnykh nauk postanovoyu prezidiyi VAK Ukrainy: № 1-05/3 vid 14 kvitnya 2010 r.*

Svidotstvo pro derzhavnu reyestratsiyu (pereystratsiyu) drukovanoho zasobu
masovoyi informatsiyi: seriya KV № 19946 – 9746 PR vid 31 travnya 2013 roku

Drukuyet'sya za rishennyam:

Vchenoyi rady Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova (protokol № 2 vid 29 zhovtnya 2015 roku);
Prezidiyi VHO Ukrainy's'koyi Akademiyi Nauk (protokol № 15-10-29 vid 29 zhovtnya 2015 r.)

Zbirnyk vkhodyt' do mizhnarodnoyi indeksatsiyi**Retsenzenty:**

Panchuk M. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Stepyko M. T., d–r filofs. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Onyshchenko I. H., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Shef – redaktor:

Andrushchenko V. P., d–r filofs. nauk,
prof., chlen–kor. NAN Ukrainy, akad. NAPN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Holovnyy redaktor:

Vashkevych V. M., d–r filofs. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Spivredaktory:

Akopyan V. H., d–r filofs. nauk, st.n.s.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Kyvylyuk O. P., d–r filofs. nauk, st.n.s.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Mulyar V. I., d–r filofs. nauk, prof. (Ukrayina, Zhytomyr)
Predbors'ka I. M., d–r filofs. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Vidpovidal'nyy sekretar:

Khalamendyk V. B., d–r filofs. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Redaktsiyina rada:

Andrushchenko V. P., d–r filofs. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy,
akad. NAPN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Vashkevych V. M., d–r filofs. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Yevtukh V. B., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zelenkov A. I., d–r filofs. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Kolesnyk V. F., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)
Myrzakhanyan R., d–r ist. nauk, prof. (Armeniya, Yerevan)
Mykhal'chenko M. I., d–r filofs. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)
Rafal's'kyy O. O., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Soldatenko V. F., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)

Redaktsiyina kolehiya:**Z istorychnykh nauk:**

Voytsekhivs'ka I. N., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Honchar B. M., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Drobot I. I., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Zhurba M. A., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Laz'ko H. H., d–r ist. nauk, prof. (Bilorus', Homel')
Mykhaylyuk V. P., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Vinnytsya)
Stoyan T. A., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Cherneha L. M., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Shapoval Yu. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Z filofs'kykh nauk:

Abasov A. S., d–r filofs. nauk, profesor (Azerbaydzhan, Baku)
Bazaluk O. O., d–r filofs. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Bekh V. P., d–r filofs. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Voronkova V. H., d–r filofs. nauk, prof. (Ukrayina, Zaporizhzhya)
Harbar H. A., d–r filofs. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Herasyimova E. M., d–r filofs. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhad'ko V. O., d–r filofs. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhyzhko T. A., d–r filofs. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Kutsepal S. V., d–r filofs. nauk, prof. (Ukrayina, Poltava)
Mykolaychak A., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Poznan')
Onipko O. F., d–r tekhn. nauk, profesor (Ukrayina, Kyiv)
Tetslav S., d–r filofs. nauk, prof. (Pol'shcha, Bydoshch)
Uvarkina O. V., d–r filofs. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Yashanov S. M., d–r ped. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Z politychnykh nauk:

Andrusyshyn B. I., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Babkina O. V., d–r polit. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Balabanov K. V., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Varzar I. M., d–r polit. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Voynalovych V. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Ivanov M. S., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Kizima S. A., d–r polit. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Kotyhorenko V. O., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Kras' I., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Chensstokhov)
Lapyna S. V., d–r sots. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Makarenko L. L., d–r ped. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Ostapenko M. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Rymarenko S. Yu., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Savyel'yev V. L., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Srohoshu T., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Chensstokhov)

Hileya: naukovy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats' / Hol. red. V. M. Vashkevych. – K.: «Vydavnytstvo «Hileya», 2015. – Vyp. 102 (11). – 456 s.

Kontseptsiya zbirnyka bazuyet'sya na bahatoplanovomu naukovomu vysvitleni problem informatsiyoi tsyvilizatsiyi, shcho formuyet'sya. Osnovni rubryky okhopyuyut' haluzi istorychnykh, filofs'kykh ta politychnykh nauk. Rozrakhovanyy na fakhtivstiv humanitarnykh ta sotsial'no-politychnykh nauk.

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Україні

ВІННИЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Вінницький національний технічний університет)
керівник **Денисюк С. Г.**, доктор політичних наук, професор
e-mail: sg_denisyyk@mail.ru.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)
керівник **Вершина В. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

ДОНЕЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Донецький національний університет)
керівник **Андрієнко О. В.**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Запорізький національний технічний університет)
керівник **Ємельяненко Є. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)
керівник **Дичковська Г. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Вінниця)
керівник **Михайлюк В. П.**, доктор історичних наук, професор
e-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Національний університет «Львівська політехніка»)
керівник **Карівець І. В.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: sacre@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Маріупольський державний університет)
керівник **Дегтеренко А. М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: degterenko777@ukr.net
координатор **Булик М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vorlok@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського)
керівник **Макарчук С. С.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
координатор **Шкуренко К. О.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: sh_kamila@mail.ru

ОДЕСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)
керівник **Барвінська П. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОДІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Подільський державний аграрно-технічний університет, м. Кам'янець-Подільський)
керівник **Колосюк І. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

ПОЛТАВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Полтавський факультет Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого)
керівник **Куцепал С. В.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

СУМСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Сумський державний університет)
керівник **Дегтярьов С. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: starsergo@bigmir.net

ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)
керівник **Кліш А. Б.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

УЖГОРОДСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Ужгородський національний університет)
керівник **Мелеганич Г. І.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: melgi@ukr.net

УМАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)
керівник **Кривошея І. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

ХАРКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»)
керівник **Владленова І. В.**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: vladlenova@email.ua

ХМЕЛЬНИЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Хмельницький національний університет)
керівник **Гоцуляк В. М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: gotsylak@ukr.net

ЧЕРКАСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького)
керівник **Васильчук Є. О.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Чернігівський державний інститут економіки і управління)
керівник **Тополь О. В.**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: topololga@ukr.net
координатор **Горобець С. М.**, молодший науковий співробітник
e-mail: olen-g@yandex.ru

ПРЕДСТАВНИЦТВО

збірника «Гілея: науковий вісник» в Азербайджані

(Національної Академії Наук Азербайджану, м. Баку)
керівник **Махмудов М. А.**, доктор філософії
e-mail: matlabm@yandex.com
координатор **Рагимлі Р.**, науковий співробітник
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Білорусі

(Академія управління при Президентові Республіки Білорусь, м. Мінськ)
керівник **Алейникова С. М.**, кандидат соціологічних наук, доцент
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Брестський державний університет імені О. С. Пушкіна, м. Брест)
керівник **Шостак Г. В.**, кандидат педагогічних наук
e-mail: shostak1964@brest.by
(Гомельський державний університет імені Франциска Скорини, м. Гомель)
керівник **Мезга М. М.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: nmezga@gsu.by

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Польщі

(Університет імені Адама Міцкевича в Познані)
керівник **Димчик Р.**, доктор, викладач,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Інститут історії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові)
керівник **Моравець Н.**, доктор, викладач
e-mail: mornor@wp.pl

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: www.nbuv.gov.ua/portal

Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Ukraini

VINNYTS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Vinnyts'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Denysyuk S. H.**, doktor politychnykh nauk, profesor
e-mail: sg_denisiyk@mail.ru.

DNIPROPETROVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Dnipropetrovs'kyy natsional'nyy universytet imeni Olesya Honchara)
kerivnyk **Vershyna V. A.**, kandydat filosofov'kykh nauk, dotsent
e-mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

DONETS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Donets'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Andriyenko O. V.**, doktor filosofov'kykh nauk, dotsent
e-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ZAPORIZ'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Zaporiz'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Yemel'yanenko Ye. O.**, kandydat filosofov'kykh nauk, dotsent
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

IVANO-FRANKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Prykarpat-s'kyy natsional'nyy universytet imeni Vasylia Stefanyka,
m. Ivano-Frankivs'k)
kerivnyk **Dychkovs'ka H. O.**, kandydat filosofov'kykh nauk, dotsent
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

LUHANS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Skhidnoukrayins'kyy natsional'nyy universytet
imeni Volodymyra Dalya, m. Vinnytsya)
kerivnyk **Mykhaylyuk V. P.**, doktor istorychnykh nauk, profesor
e-mail: vital_mih@ukr.net

L'VIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Natsional'nyy universytet «L'vivs'ka politehnika»)
kerivnyk **Karivets' I. V.**, kandydat filosofov'kykh nauk, dotsent
e-mail: sacre@ukr.net

MARIUPOL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Mariupol's'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Dehterenco A. M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: degterenko777@ukr.net
koordinator **Bulyk M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vorlok@ukr.net

MYKOLAYIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Mykolayivs'kyy natsional'nyy universytet
imeni V. O. Sukhomlyns'koho)
kerivnyk **Makarchuk S. S.**, kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
koordinator **Shkurenko K. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: sh_kamila@mail.ru

ODES'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Odes'kyy natsional'nyy universytet imeni I. I. Mechnykova)
kerivnyk **Barvins'ka P. I.**, kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e-mail: barvinskaja@ua.fm

PODIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Podil's'kyy derzhavnyy aharno-tekhnichnyy universytet,
m. Kam'yanets'-Podil's'kyy)
kerivnyk **Kolosyuk I. A.**, kandydat filosofov'kykh nauk, dotsent
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

POLTAVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Poltavs'kyy fakul'tet Natsional'noyi yurydychnoyi akademiyi Ukrainy
imeni Yaroslava Mudroho)
kerivnyk **Kutsepal S. V.**, doktor filosofov'kykh nauk, profesor
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

SUMS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Sums'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Dehtyar'ov S. I.**, kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e-mail: starsergo@bigmir.net

TERNOPIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Ternopil's'kyy natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni Volodymyra Hnatyuka)
kerivnyk **Klish A. B.**, kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

UZHGORODS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Uzhgorods'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Melehanych H. I.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: melgi@ukr.net

UMANS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Umans'kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet
imeni Pavla Tychyny)
kerivnyk **Kryvosheya I. I.**, kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

KHARKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Natsional'nyy tekhnichnyy universytet «Kharkivs'kyy
politekhnichnyy instytut»)
kerivnyk **Vladlenova I. V.**, doktor filosofov'kykh nauk, dotsent
e-mail: vladlenova@email.ua

KHMEL'NYTS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Khmel'nyts'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Hotsulyak V. M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: gotsylak@ukr.net

CHERKAS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Cherkas'kyy natsional'nyy universytet
imeni Bohdana Khmel'nyts'koho)
kerivnyk **Vasyl'chuk Ye. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

CHERNIHIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Chernihivs'kyy derzhavnyy instytut ekonomiky i upravlinnya)
kerivnyk **Topol' O. V.**, doktor filosofov'kykh nauk, dotsent
e-mail: topololga@ukr.net
koordinator **Horobets' S. M.**, molodshyy naukovyy spivrobitnyk
e-mail: olen-g@yandex.ru

PREDSTAVNYTSTVO

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Azerbaydzhani

(Natsional'noyi Akademiyi Nauk Azerbaydzhanu, m. Baku)
kerivnyk **Makhmudov M. A.**, doktor filosofiyi
e-mail: matlabm@yandex.com
koordinator **Rahymly R.**, naukovyy spivrobitnyk
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Bilorusi

(Akademiya upravlinnya pry Prezydentovi Respubliki Bilorus',
m. Mins'k)
kerivnyk **Aleynykova S. M.**, kandydat sotsiolohichnykh nauk, dotsent
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Brest's'kyy derzhavnyy universytet imeni O. S. Pushkyna, m. Brest)
kerivnyk **Shostak H. V.**, kandydat pedahohichnykh nauk
e-mail: shostak1964@brest.by
(Homel's'kyy derzhavnyy universytet
imeni Frantsys'ka Skoryny, m. Homel')
kerivnyk **Mezha M. M.**, kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e-mail: nmezga@gsu.by

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Pol'shchi

(Universytet imeni Adama Mitskevycha v Poznani)
kerivnyk **Dymchik R.**, doktor, vykladach,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Instytut istoriyi Akademiyi imeni Yana Dluhosha v Chenstokhovi)
kerivnyk **Moravets N.**, doktor, vykladach
e-mail: mornor@wp.pl

Zaproshuyemo Vas vidvidaty nash sayt: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

**Dyv. takozh: Sayt Natsional'noyi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho:
www.nbuv.gov.ua/portal**

Rozdil: Naukova periodyka Ukrainy: zhurnaly ta zbirnyky naukovykh prats'

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477)

Гай–Нижник П. П.,
доктор історичних наук, академік Української
академії наук, старший науковий співробітник,
Національний науково–дослідний інститут
українознавства і всесвітньої історії
(Україна, Київ), Hai–Nyzhnyk@ukr.net

Батрак О. П.,
здобувач історичного факультету,
Дніпропетровський національний університет
(Україна, Кривий Ріг), Nyzhnyk@ukr.net

ХРЕЩЕННЯ РУСІ ВЕЛИКИМ КНЯЗЕМ КИЇВСЬКИМ ВОЛОДИМИРОМ: ОБРАННЯ ВІРИ І ЦИВІЛІЗАЦІЙНО– ПОЛІТИЧНОГО ПОСТУПУ

*Висвітлюються обставини, мотиви та вибір віри великим князем
Київським Володимиром Святославичем. Аналізуються теологічно–ідеологічні
засади та цивілізаційно–політичні спонуки хрещення Русі.*

Ключові слова: Володимир Великий, хрещення Русі, християнство.

Парадигма дослідження та інтерпретації питання обрання віри і цивілізаційно–політичного поступу великим князем Київським Володимиром, безумовно, мусить враховувати також і релігійно–християнське світосприйняття творців оповідальних творів–першоджерел які, в свою чергу, обов'язково мали орієнтуватися на Біблію. Сприймаючи її як ідеальну структуру, староруські книжники осмислювали і розкривали свою історію через біблійні зразки: співвідносили події, накладаючи біблійні фрагменти на сучасні; уподібнювали діяння володарів з біблійними персонажами; віднаходили в них відповідні антецеденти чи прототипи. В цілому, формували відповідну ідеологію, як ідеальну історію давньоруського періоду, що відповідає біблійним ідеальним зразкам. Весь цей «ідеально–змістовний» конструкт було зорієнтовано на максимальне поєднання усієї сукупності земних відносин під зразкові біблійні символи, які виконували роль абсолютних істин [3]. В. Ричка з цього приводу логічно зазначає: «Типологічний символізм визначав основний ідейний зміст раннього київського літописання. Мало чи не кожний його персонаж, кожна політична подія знаходить відповідність у біблійних, передусім старозаповітних, подієвих моделях» [25, с. 95].

Таким чином, більш пізніші події, які описували літописці, знаходили своє відображення в біблійних, більш ранніх. Прикладами такого співвіднесення та уподібнення діянь володарів минулого і сучасного є літописна оповідь про осліплення і чудесне прозріння Володимира, вміщена в «Повісті временних літ» під 988 роком [20, с. 126]. Дослідниками визначено, що в основу цього сюжету було покладено історію зцілення від тяжкої недуги візантійського імператора Константина Великого [19, с. 107–108]. Одуjuanня київського князя Володимира, як і у випадку з імператором Константином, символізує його духовне прозріння (просвітлення, пробудження до нового життя); перетворення (преображення) його влади,

яка відтепер ставала царственною [25, с. 94]. Помічено також, що навернення Володимира у християнство уподібнюється наверненню Савла – майбутнього апостола Павла [21, с. 205]. Самому ж великому князю Володимирі відводилося почесне місце 13–го апостола [25, с. 98], на зразок візантійських василевсів, які виступали продовжувачами місії, покладеної на апостолів.

У візантійській агіографічній традиції титул 13–го апостола було вперше вжито стосовно до імператора Візантії Константина Великого [21, с. 201], з яким староруські книжники уподібнювали великого князя Київського Володимира як теж рівноапостольного. В цьому контексті цілком доцільним є наступне зауваження В. Рички: «Володимирове хрещення народу давньоруські книжники співвідносили, як уявляється, з даруванням євреям Закону при горі Синай. Пам'ять про цю подію відзначалась у Палестині у п'ятдесятний день по Пасці. Згідно з християнською традицією саме в день П'ятидесятниці на учнів Ісуса Христа, які зібралися в Єрусалимі на молитву, зійшов Святий Дух, що наповнив їх здатністю виконати заповідану Ісусом місію – проповідувати його вчення (Лк. 24:49). Такою здатністю володіє відтепер і Володимир – не випадково ж масове хрещення киян у Дніпрі збіглося зі святом П'ятидесятниці [22, с. 20–22].

Відтворюючи ідеальний образ монарха, будівничого давньоруської державності, порівнюючи його з біблійним Соломоном [8; 18, с. 26], староруські книжники демонстрували його монаршу гідність, легітимізовану святістю першого християнського володаря Русі, що повинно було дати потужний поштовх до формування дедалі виразніших уявлень про Русь як священну державу – богохраниме царство [25, с. 102]. Утім, як нам уявляється, наведений з літопису фрагмент, окрім ідейної за змістом інформації, зорієнтованої на старозаповітні типологічні зразки, дає можливість розглянути приховану, практичну сторону хрещення (літописець, тільки окреслив її порядок стосовно до Володимира – оглашення, хрещення, покладання руки єпископа). Йдеться про певні канонічні правила, які повинні були застосовуватися до язичників, що прийняли рішення пройти обряд хрещення та його особливості.

Як уже зазначалося, при написанні реальної історії минулого, староруські книжники використовували звичайну практику – вони віднаходили майже кожному літописному образу певну біблійну паралель зразкового прецеденту, морального чи юридичного орієнтиру. Його поверховий зміст був зрозумілим для людей з християнським світоглядом і відповідною підготовкою. Сама історія, таким чином, віддзеркалювала фрагмент події в біблійному ідеальному вимірі, який не підлягав сумніву, де останній був критерієм і для осмислення, і для оцінки. Він міг ставати й зразком для практичного його втілення в життя, але тільки через відпрацьовану і канонізовану Церквою систему заходів.

Отже, нами зроблено спробу розглянути лише ті ключові фрагменти, які потребують світської інтерпретації. Відтак ми свідомо виділяємо проблему хрещення язичників і ті особливості, які, на наш погляд, поки що залишилися поза увагою фахівців і майже не враховуються при дослідженні всього комплексу питань цієї історичної події часів Давньоруської держави у прийнятті християнства як державної релігії. Саме цей біблійний архетип, на нашу думку, став ідеальним зразком для уподібнення і перенесення в практичну площину заходів великим князем Володимиром та його оточенням в процесі офіційного хрещення.

Звернемося принагідно до книги Діяння апостолів. Приблизно у 51-му році відбувся апостольський собор в Єрусалимі. На ньому вирішувалося питання: чи потрібно проводити обряд обрізання й дотримуватися Закону Мойсея серед язичників, які приймали християнство. Рішення апостольського собору було таким: «Бо завгодно Святому Духові і нам не покладати на вас ніякого обтяження більше, окрім цього необхідного: утримуватися від ідоложертовного та крові, і вдушення, і блуду, й не скоювати іншим того, чого собі не бажаєте; виконуючи се, добре зробіте» (Діян. 15:28–29). Тож, необхідними названі лише три критерії: стримуватися від ідолжертвництва (жертвоприношення), крові тварин і задушення (в Старому Заповіті в це поняття включається м'ясо тварин, з яких не випущено кров, померлих від хвороб, чи убитих іншим звіром, чи загиблих внаслідок стихійного лиха); утримуватися від блуду; братолюбиве ставлення до людей.

Про недопустимість блуду багато сказано й в Новому Заповіті. Цей гріх ставиться на один щабель із убивством. Та от про ідоложертвоне та кров, ні про задушення Ісус Христос прямо там не говорить. Від усього цього безпосередньо застерігає Старий Заповіт. Навіть там, де апостоли наказують дотримуватися певної норми поведінки – не робити іншим того, чого собі не бажаєте, вони мають на увазі не Євангеліє. Христос закликає до більшого – возлюбити ворогів своїх, до самопожертвування за друзів своїх (Ів. 15:13). Це свідчить про те, що апостолами не ставилося за завдання короткого викладення євангельського вчення про добродетель, але керуватися чимось іншим. Зрозуміло, що обрані три критерії з Закону Мойсея усвідомлювалися як закон, писаний в серцях (Іер. 31:33; Євр. 10:16), рівнобав'язковий для всіх народів. Виконання саме цього закону дає можливість язичникам вірно сприймати і виконувати Євангеліє Христове (бо зволилося Духові Святому і нам, – тягара вже ніякого не накладати на вас, окрім цього необхідного). Тож бо увесь Закон в однім слові міститься – любові: «Люби свого ближнього, як самого себе!» (Гал. 5, 14). Додамо, що на згаданому Соборі було обрано й апостола для язичників, яким цілком логічно та зрозуміло через які обумовленості став Савл-Павло (Дії 26:17; Рим. 11:13; Гал. 2:7–9). Дещо пізніше вже було відпрацьовано цілу систему заходів з навернення язичників до християнства, оминаючи обряд обрізання, викладену зокрема у «Правилах Святих Апостолів зібрані Климентом», які окремою книгою входили до Біблії Нового Заповіту після Апокаліпсиса Іоанна [7, с. 313]. Інформацію про це залишив І. Дамаскін у своїй праці «Точний виклад православної віри», яка на початку X ст. була перекладена церковно-слов'янською мовою [7, с. 64].

Відомо, що солунськими братами теж був розроблений цілий комплекс заходів із закріплення

позицій і християнського вчення, і Церкви у Великій Моравії. Це – правовий кодекс «Закон судний людем»¹. Він, хоча і опосередковано, однак дає можливість окреслити найголовніші проблеми, на які було спрямовано заборонні заходи. Найбільш суворі санкції передбачалося застосовувати проти тих, «іже творять треби и присяги», їх рекомендувалося продавати у рабство разом з усім майном. Закон урочисто проголошував непорушність подружнього життя (яке можна було розірвати тільки за особливих, точно визначених причин), санкції за порушення християнських норм сімейних відносин (перелюб, гвалтування, кровозмішання). Так, за кровозмішання, передбачалося сувору санкцію – відрізання носа, а для «духовних родичів», які побиралися, – 15-річний термін покаяння. Таким чином, найбільшим злом вважалося збереження язичницьких обрядів і порушення християнських норм сімейних відносин. У низці випадків тілесні покарання замінювалися штрафом, але лише тоді, коли йшлося про порушення «звичайних» норм моралі, а не специфічних християнських заборон [29, с. 129].

Більше того, заслуговує на увагу й те, що розбір справ і призначення покарань (включаючи церковні покарання) віддавалося повністю князю та його суддям. Відголоски подібних справ зберіг давньоруський літопис за часів великого князя Київського Володимира: «И рѣша епископи Володимеру: «Се умножишася разбойници; почто не казниши их? ... Ты поставленъ еси от бога на казнь злымъ, а добрымъ на милованье... Володимеръ же отвергъ виры, нача казнити разбойники» [20, с. 140, 142]. Та, скоріш за все, впровадження нових нетрадиційних правових норм наштовхнулося на певне незадоволення: «и рѣша епископи и старци: «Ратъ многа; оже вира, то на оружей и на коних буди». И рече Володимеръ: «Тако буди». И живяше Володимеръ по устроенью огню и дѣдно» [20, с. 142]. Це може свідчити про певні труднощі та ускладнення, які виникали в процесі християнізації. Запропоновані єпископами радикальні заходи були скасовані на віче, а надалі – узгоджувалися з дружиною, «бѣ бо Володимеръ любя дружину, и с ними думая о строи земленѣм, и о ратехъ, и о уставѣ земленѣм» [20, с. 140].

Звертає на себе увагу і те, що в «Повісті временних літ» руський літописець, описуючи історію слов'янських племен, акцентує увагу на ті ж самі критерії чеснот, які були окреслені апостольським собором [20, с. 30]. Потім він цитує з хроніки Георгія Амартола, де звертає головну

¹ Закон судний людем (ЗСЛ) – найдавніша слов'яномовна пам'ятка. Її джерелами слугували юридичні тексти, які представляли різні правові традиції. В основу було покладено переклад з грецької мови XVII глави Еклоги, положення якої доповнювалися церковними покараннями (спитиміями). Вплив на цю пам'ятку справили і слов'янські правові уявлення і звичаї. Відомо три редакції ЗСЛ – Коротка (кінець IX ст., оригінальна), Поширена і Зведена (являли собою перероблення XIII – початку XV ст. Короткої редакції). За низкою ознак (зокрема включення ЗСЛ в юридичний корпус, складений за великого князя Київського Ярослава Мудрого) можна припустити, що ця пам'ятка була добре відома в Руській державі вже у пер. пол. X ст. Припускається, що ЗСЛ було створено Мефодієм під час його архієпископського служіння в Паннонському діоцезі. Згідно «болгарської теорії» (Т. Сатурнік, С. Бобчев, М. Андрєєв, В. Ганєв) ЗСЛ складено у Болгарії невдовзі після прийняття християнства. Згідно «моравської теорії» (чеські вчені Й. Вашиця, В. Прохазка) пам'ятку було створено під час місії Константина (Кирила) і Мефодія у Великоморавській державі між 863 і 867 рр. «Македонська гіпотеза» передбачає створення ЗСЛ Мефодієм у ході його перебування намісником візантійської провінції Стримон (830–ті рр.).

увагу на такі ж сторони життя у інших народів: ставлення до людей, до їх та до подружнього життя. Закінчується опис коротким аналізом літописцем свого часу: «Якоже се и при насъ нынѣ половци законъ держать отецъ своихъ: кровь проливати, а хвалящееся о семь, и ядуще мерьтвечину и всю нечистоту, хомѣки и сусолы, и поймають мачехи своя и ятрови, и ины обычая отецъ своихъ» [20, с. 32]. Тому, поклавши в основу своєї розповіді критерії апостольського собору, літописець коротким екскурсом показав не лише їхні особливості у різних племен і народів, але, і це очевидно, виділив в позитивний бік полян та їхні звичаї предків. Іншими словами, на прикладі полян, окреслив людність, де не знаючи Старого Заповіту (Закону), його моральних вимог, вони, будучи язичниками, вже жили за нормами Закону. Про таке у своєму посланні до римлян писав, власне, апостол Павло: «Бо коли погани, що не мають Закону, з природи чинять законне, вони, не мавши Закону, самі собі Закон, що виявляють діло Закону, написане в серцях своїх, як свідчить їм сумління та їхні думки» (Рим. 2:14–15). Вибір, який випав на долю полян, як ми розуміємо, не був випадковим. Їх літописну характеристику можна розуміти і як аргументацію, яка враховувала вимоги апостольського собору щодо язичників, які залучалися до християнського життя, оптимальну, з точки зору її результативності і позитивного прикладу в процесі християнізації всієї Русі. Таке бачення ситуації дає підстави стверджувати, що русичі не відкидали саму можливість залучення до християнського світу. Питання для великого князя, швидше за все, стояло інакше: де і як прийняти хрещення, щоб не потрапити під юрисдикційну залежність від рівноапостольних Церков.

Показовим в цьому плані є діалог князя Володимира Святославича з посланцями від папи Римського. Звертає на себе увагу те, що німецькі послы роблять наголос на тотожності руських язичницьких земель з християнськими (з християнськими германськими): «Рекль ти тако папез: земля твоя яко и земля наша, а вѣра ваша не яко вѣра наша» [20, с. 98]. Тобто – прозорий натяк на єдину приналежність земель до Яфетового племені, про що з точки зору біблійної історії було описано в «Повісті временних літ», де саме від Яфета виводилося символічне походження германців та слов'ян... Тож саме тому, очевидно, літописець і не став передавати усі деталі тих переговорів, а виділив тільки найсуттєвіші з них аргументи, якими німецькі послы переконували руського великого князя Володимира. Певні аналогії було закладено й у відповідь легатів на запитання князя, які мовили йому, що «Пощенъ по силе; «Аще кто пьеть или ясть, то все въ славу божию», рече учитель наш Павел» [20, с. 100], де явно простежується дипломатичний хід, зорієнтований на апостола, якого і «Повість временних літ» називає вчителем слов'ян.

Оглядаючись ширше, допускаємо, що Візантія взагалі не мала християно–законного чи християно–традиційного права претендувати на християнізацію Руських земель. Той же літописець, приміром, в розповіді про шляхи сполучень уділів Сима, Хама і Яфета, відносить її (Візантію) до земель Хамових: «Ис того же лѣса (Оковського – авт.) потече Волга на вѣстокъ, и вѣтчеть семьюдесять жерель в море Хвалиское. Тѣмже и из Руси может ити по Волзѣ в Болгары и въ Хвалися, и на вѣстокъ дойти въ жребий Симовъ, а по Двинѣ въ Варяги, изъ Варягъ до Рима, от Рима же и до племени Хамова»

[20, с. 26]. То чи не тому, коли руська княгиня Ольга зажадала місіонерів, візантійський імператор Константин Порфирородний порадив звернутися до цесаря Оттона, до того ж – тоді ще не було схизми [9, с. 147]. Відголоски цих суперечок простежуються в пізнішій «Хроніці всього світу» польського історика Марцина Бельського, де він впевнено заявляє: «Нащадки чи рід давнішній наш словенський... пішов від другого світу, тобто від Потопу і отцем нашим християнським був Яфет... Хоча наші старші літописці виводили нас разом з греками від Іавана, але для цього нема жодних підстав, оскільки з нами разом греки ніколи в Сарматії не знаходились, а німці там спочатку мешкали» [14, с. 26]. В такий спосіб, римо–католицький християнський світ міг ставити під сумнів, можливо навіть заперечував, право Візантії мати під своїм верховенством діоцези на землях Яфета.

Виходячи з відповіді, яку дав князь Володимир Святославович німцям (римським послам): «Идѣте оиятъ, яко отци наши сего не прияли сугъ» [20, с. 100], князь був обізнаний в цьому питанні. Тут ми маємо справу з відпрацьованою богословами–інтелектуалами концепцією щодо розподілу території Азії, Африки, Європи між синами Ноя – Симом, Хамом і Яфетом. На біблійний розподіл накладалися місіонерські подорожі апостолів (учнів Ісуса Христа), засновників християнських центрів. Останні отримували канонічне право утворювати на них свої діоцези, наворачтаючи людність до християнства, а на світську владу, яка успадкувала ці землі за біблійним родоводом, накладався обов'язок захищати християнські парафії відповідних рівноапостольних центрів.

Захоплення ж світськими володарями земель, які не належали їм за біблійним родоводом, вважалося протиправним. Релігійний центр мав право вимагати їх повернення під попередню юрисдикцію, а в разі потреби, покладав це завдання на світську владу і міг анафематизувати порушника. За легендою ж, апостол Павло якраз і перебував з такою місією в землях, яку представляло папи римського посольство. Так, наприклад, коли на схилі 881 р. Мефодій¹ відвідав Візантію на запрошення патріарха Фотія та

¹ Батько святих Кирила і Мефодія був державним урядником у місті Солуні в Греції. Старший брат Мефодія народився 815 р., а Кирило – близько 827 року. Обидва брати отримали вищу освіту. 867 р. великий князь Моравії Ростислав просив у візантійського цесаря Михайла III місіонерів. Імператор доручив Кирилові переказати церковні книги на слов'янську мову, а 863 р. вислав обох братів у Моравію проповідувати християнську віру, аби слов'янський народ розумів мову святої літургії й інших богослужб. На той час у Моравії вже провадили християнську агітацію латинського обряду німецькі місіонери. З прибуттям до Моравії Кирила й Мефодія, німецькі місіонери оскаржили місію братів перед Апостольським престолом у Римі за обрядові нововведення. Натомість папа Адріан II справу перевірів і підтвердив слов'янський обряд. Зрештою Кирило вступив до монастиря в Римі і там помер 14 лютого 869 р., а Мефодія папа висвятив на моравського єпископа. Після повернення Мефодія з Риму до Моравії, латинські єпископи розпочали його переслідування і навіть якийсь час утримували його у в'язниці. Звільнили Мефодія на вимогу папи Йоана VIII. Помер Мефодій 6 квітня 865 р. Після його смерті моравський князь Святополк, з політичних причин, вигнав учнів Кирила й Мефодія і запровадив латинський обряд. Вигнаних учнів прийняла Болгарія. Болгари, взявши книги від морав'ян, пристосували їх до болгарської мови, а слов'янську абетку на честь Кирила назвали «кирилицею». Болгари слов'янсько–моравський обряд прийняли, але дещо його змінили, тож на Балканах він вже не був точним повторенням того слов'янського обряду, що його запровадили у Моравії обидва брати, а був прилаштований до візантійського обряду. Саме цей візантійсько–болгарський обряд перейшов на Русь, а болгарська мова стала церковнослов'янською мовою.

імператора Василя I Македонянина, він їм пояснював, що Велика Моравія перебуває у сфері впливу римської Церкви, тож її повернення під візантійську юрисдикцію є нереальним [11, с. 5]. Відомо, що в період іконоборства¹ ці землі тимчасово перебували під світською юрисдикцією Візантійського імператора, проте коли папа офіційно звернувся до Візантії віддати ці землі римському престолу, патріарх Ігнатій дав таку згоду, за що й в неканонічний спосіб був усунутий з посади й замінений на Фотія.

Відтак, усі вищевикладені та інші тогочасні правила та світоуявлення, на яких безумовно чудово розумівся великий князь Київський Володимир, давали йому нагоду апелювати до отців–язичників, які не залучилися до християнства, а значить і не дали право легітимізувати руські землі канонічною єдністю з апостольським центром. Невипадково літопис, до речі, нічого не говорить і про хрещення Русі за часів князя Аскольда. Не було в Руській землі і апостольського вчення, бо як свідчить давньоруський літопис, «яко сле не суть ученя апостольска, ни суть ведущеє бога» [20, с. 132]. Апостол Андрій теж такого права не мав, оскільки апостолом для язичників було обрано Павла (Савла), а отже й саме апостол Андрій, за літописом, лише–но благословив київські гори. Вочевидь тогочасна руська церковна політико–ідеологічна доктрина торувала шлях, яким передбачалося оминати таку канонічну залежність, не даючи жодного приводу в разі християнізації на подібні претензії.

Відтак вважаємо, що невдача німецької місії була нерозривно пов'язана і з політикою курії, її ставленням до церковнослов'янської мови. Відомо, що папа Стефан V повністю заборонив богослужіння слов'янською мовою і навіть назвав це еретичним витвором. З країн, які прийняли християнство, у IX ст. тільки в Болгарії та в сербських князівствах ця писемність розвивалася вільно. У Польщі слов'янська писемність була відома, але її роль була мінімальною. У Великій Моравії, а потім у Чехії, її значення на перших порах було досить значним, але потім вона стала об'єктом переслідувань. Аналогічна ситуація була й у Хорватії, більше того, духовенство романських міст Далмації, чия юрисдикція розповсюджувалася на хорватські землі, бачило в слов'янській писемності ознаку прагнення хорватів до створення самостійної Церкви. Практично не було писемності «місцевою» мовою в Угорщині.

У контексті сказаного, можна припустити, що орієнтація на церковне богослужіння рідною мовою в Київській державі теж нерозривно була пов'язана з автокефальним завданням. Невипадково великий князь, після доповіді послів про свою місію, звертається до бояр і старців з питанням не про вибір між рівноапостольними Церквами (згідно літопису, так питання взагалі не ставилося), а про можливе місце хрещення: «Гдѣ крещенье приимемъ?» Они же рекоша: «Гдѣ ти любо» [20, с. 124].

Свідченням самостійного впровадження християнства є і акція масового хрещення киян у Дніпрі. Щось на зразок того, як це зробив апостол Петро в день П'ятдесятниці, коли на біблійних апостолів зійшов Святий Дух. Апостол Петро виступив із промовою й охрестив в Єрусалимі

3 тисячі юдеїв, що покаялися та охрестилися в ім'я Ісуса Христа, прийнявши дар Святого Духа (Дії 2:38–41). Потім, разом з Іоаном (Іваном) Петро провів масове хрещення в Самарії: тільки руки на них поклавши, щоб Духа Святого вони прийняли, оскільки до цього колишні юдеї вже були охрещені водою (Дії 8:14–17). За біблійною історією мало місце й Іванове хрещення, коли Іван Предтеча хрестив хрещенням на покаяння, тобто, в пришестя Ісуса. Після того, коли в п'ятдесятний день по воскресінні Ісуса Христа на його учнів зійшов Дух Святий, вони почали проводити обряд хрещення водою з подаванням Духа Святого «покладанням рук» в ім'я Господа Ісуса (Дії 19:2–7).

Отці перших чотирьох століть називали це таїнство «покладанням рук», пізніше – «миропомазанням», яке сповіщає Духа Святого та закріплює благодать, отриману при хрещенні. В ранньоапостольські часи таку благодать могли отримати ті, хто увірували в пришестя Христа як Сина Божого, що саме Він несе спасіння, славили Його. Прикладом отримання такого дару Духа Святого, який пролився на язичників, які Бога звеличували, але не були до цього хрещенні водою, засвідчує Петрова місія в Кесарії (Дії 10:44–48). Там він переконав «обрізаних віруючих» охрестити цих язичників і водою (10:44–48).

Подібне ж повідомлення лунає й у літописі, в розповіді філософа: «Еже бо и нынѣ крестятся водою и духомъ» [20, с. 120]. Символічний крок до покаяння Руської землі зробив і великий князь Володимир, що поставив церкву на честь святого Іоанна Предтечі на горі в Корсуні (за Іпатіївським літописом) [12, с. 65]. Не виключаємо, що будівництво церкви на честь Іоанна Предтечі могло символізувати проведення хрещення на покаяння (Дії 19:2–4), тобто водою. З наступними поетапними заходами (привчанням до церковної мови) через оглашення до миропомазання (покладанням рук). До речі, в римо–католицькій церкві до сьогодення миропомазання над хрещеним водою немовлям проводиться, коли він досягає свідомого віку (зауважимо також, що за часів Володимирового хрещення була традиція хреститися двома пальцями, як і у нинішніх римо–католиків).

У цілому, починаючи з I ст. н.е. до часу хрещення Русі була відпрацьована й канонізована ціла система різних правил стосовно хрещення, в тому числі й язичників. Останні могли бути охрещені тільки за умови виконання певних вимог, які було закладено в формулу правилом 7–м II Вселенського Собору і яку дублювало 95–те правило VI Вселенського собору: «першого дня робимо їх християнами, другого оголошеними, потім у третій закликаємо їх, з трикратним дмухванням в обличчя, і у вуха й тако оголошуємо їх, і змушуємо перебувати в церкві, і слухати Писання, і тоді вже охрещуємо їх» [10, с. 45, 113]. Перевіряти готовність язичника до хрещення мали єпископ чи пресвітер [10, с. 106, 169] (78–те правило VI Вселенського собору, 46–те правило Лаодикійського собору), а також здійснити безліч інших вимог, порушення чи не виконання яких, тягли за собою виверження із церковного сану того, хто хрестив, та відлучення того, хто був хрещений.

Інформація, про масове хрещення, яку дає нам літопис, засвідчує також про утилітарність здійсненого заходу. Чого вартий тільки наказ князя Володимира: «Аще не обрящеться кто завтра на реце, богатъ ли, ли убогъ, или нищъ, ли работникъ, противень мне да будетъ» [20, с. 132]. Почувши таке, люди з милістю йшли, радуючись, і

¹ Нагадаємо, принагідно, що проти іконоборців виступив патріарх Константинопольський Герман і був зміщений з Престолу. Місце його посів іконоборець Анастасій, проти якого вели боротьбу папи Григорій II і Григорій III. Розрив між Церквами тривав майже 100 років, доки VII Вселенський Собор не засудив іконоборство.

говорили: «Аще бы се не добро было, не бы сего князь и боляре прияли» [20, с. 132]. Йшли на хрещення як на захід, в якому вбачали добрі наміри князя та його оточення, а не з особистого бажання, вмотивованого вірою в Ісуса Христа Сина Божого, стати християнином.

Розумів це згодом і митрополит Іларіон, який виправдовуючи князя в своєму «Слові...» писав: «И не было ни единого же противящася благочестному его повелѣнию, да аще кто и не любовию, нъ страхом повелѣвшасяго крещася, понеже бѣ благовѣрие его съ властию съпряжено» [27, с. 44], – додаючи, що «и въ едино время вся земля наша въ славе Христа съ Отцемъ и съ Святымъ Духомъ» [27, с. 44]. Скептиків з приводу таких радикальних і масштабних заходів Володимира було, мабуть, чимало. На такий прискорений задум самостійного/самовільного хрещення, спрямовані й слова літописця: «Помилова бо ны «Паки банию бытъя и обновленьемъ духа», по изволенью божью, а не по нашимъ дѣломъ» [20, с. 134]. Зауважимо також на словах імператорів Константина і Василя, які умовляли свою сестру Анну вийти заміж за київського князя Володимира: «Еда како обратитъ богъ тобою Рускую землю в покаянье, а Гречскую землю избавишь от лютыя рати» [20, с. 124, 126].

Проте не лише релігійні чинники спонукали великого князя Київського до початку й заглиблення релігійної реформи загальнодержавного значення, але й геополітичні, економічні, цивілізаційні рушії та, навіть, світоглядні обставини. «У феодальному суспільстві немає людей, повністю незалежних, – як цілком обґрунтовано відзначає культуролог Я. Гуревич. – Селянин підлеглий господарю, але й феодал був васалом вищого сеньйора; власник – господар у своєму володінні, але воно являло собою феодал, пожалуваний за службу й покору. Поєднання прав сеньйора й обов'язків васала є характерним для будь-якого члена феодальної ієрархії на чолі з монархом, – та й він був чийсь васалом: або він склав присягу на вірність імператору чи папі, або вважався васалом господа Бога. Володіння повним, остаточним суверенітетом цьому суспільству не знайоме. Тому член феодального суспільства завжди від когось залежав, хоча б номінально» [15]. Більше того, як справедливо додає О. Моця, «у згадану епоху і космічний, і соціальний, і ідеологічний простори ієрархізуються. Всі відносини будуються по вертикалі, всі розміщуються на різних рівнях досконалості залежно від близькості до божества. За такої вертикальної стратифікації на самій горі міг знаходитись лише Господь. І християнство відповідало такій вимозі» [15].

Тож, готуючись до чину хрещення, великий князь Київський започаткував послідовне будівництво церков, що, звісно ж, не залишилося поза увагою літописця.

Перед хрещенням киян Володимиром Святославичем було побудовано церкву на честь Іоанна Предтечі в Корсуні, що повинно було символізувати хрещення водою на покаяння (оновлення). Прибувши до Києва, він руйнує колишніх кумирів (одних порубали, інших спалили, а Перуна вкинули у Дніпро і супроводжували аж допоки не випливе за межі руських земель). Символічно в цьому епізоді те, що Перуна літописець уподібнив дияволу, якого відганяють від купелі. Вона немов би стає джерелом нового і світлого життя, тобто очищеною і готовою до хрещення. Після масового заходу, Володимир,

звернувшись до Бога промовив: «И дажь имъ, господи, увѣдѣти тебе, истиннаго бога... и мнѣ помози, господи, на супротивнаго врага, да, надѣся на тя и на твою державу, побѣжю козни его» [20, с. 132].

Аби розпізнати певні лейтмотиви цього Володимирового звернення, спробуємо співставити літописну і позалітописну інформацію щодо хрещення князя з біблійним хрещенням водою на покаяння та подаванням Святого Духа через миропомазання (про що йшлося вище). У першому, – це шлях, який необхідно пройти до віри в Ісуса Христа, як істинного Бога. У другому, – це шлях уже віруючої людини. Тобто, до першого літописець відніс людність, яка тільки-но пройшла обряд хрещення водою без обряду миропомазання, оскільки в зверненні князя до Бога йдеться про необхідність хрещеними пізнати, а значить і повірити в істинного Бога, як пізнали і повірили інші християнські країни («якоже увѣдѣша страны хрестьяньскыя» [20, с. 132]. До другого – Володимира, якого миропомазав єпископ корсунський (руки на голову поклавши), оскільки в своїй молитві, князь прагне досягти благочестивого життя з вірою в Бога («надѣся на тя и на твою державу»). У такому контексті можна висловити припущення, що Володимир теж, до походу на Корсунь, був охрещений водою на покаяння. А його слова при облозі Корсуня (Херсонесу), коли він отримав звістку від Анастаса про вразливе місце херсонесців і можливість швидкого його захоплення, «Аще се ся сбудет, и самъ ся крещю» [20, с. 124], можна розуміти, як готовність закінчити обряд хрещення миропомазанням.

Такий діяхроністичний поворот в інтерпретації дає нам право довіряти інформації, яку містить позалітописне джерело «Пам'ять і похвала Володимирі» Іакова Мніха, де останній наголошував: «На другое лѣто по крещении к порогом ходи, на третье Корсунь городъ взя» [16, с. 290]. У цьому ж творі зазначено: «Господи боже владыко всѣх, сего у тебя прошю: даси ми град, да прииму и да привѣду люди крестианы и попы на свою землю, и да научать люди закону крестияньскому» [16, с. 290]. З цього огляду видається цілком очевидним, що Іаков Мніх чітко вирізняв один обряд хрещення (водою) від іншого (миропомазання). Тому, ми й читаємо у нього оповідь на зразок вищенаведених біблійних сюжетів, коли: в одному випадку Володимир при осаді Корсуня дає обітницю в разі перемоги – «да прииму и»; в другому ж – після хрещення, на третій рік, ходив походом на Корсунь. Тобто, вже був хрещеним, але на покаяння, без дару Святого Духа (без обряду миропомазання).

Певною мірою пояснює Іаков і мотиви цієї обітниці, в якій розшифровується стратегічна політика великого князя Київського – привезти на Русь людей християнських і попів (церковнослужителів) для здійснення задуманого проекту її хрещення. Жодного слова про візантійських місіонерів. Далі повелів Володимир робити церкви на місцях, де стояли кумири, а на пагорбі, де знаходився Перун та інші язичницькі боги, ставиться церква на честь святого Василя Великого. Акція показова з точки зору особистого прикладу, адже сам великий князь на цьому капищі приносив жертви богам язичницьким. Характерним було і хрещальне ім'я великого князя – Василій, яке надавало цьому заходу символізму невідворотності.

Після цього поштовху по містах–городах будуються церкви, попи настановляються, люди на хрещення приводяться, діти обираються для навчання... «Сим же

раздаяномъ на ученѣе книгамъ, събысться пророчество на Русьстѣй земли, глаголющее: «Во оны днии услышатъ глушии словеса книжная, и яснь будетъ языкъ гугнивыхъ» си бо не беша преди слышали словесе книжного», – занотовує літописець [20, с. 134]. Тобто складається враження, що людей охрестили, а потім на швидкоруч почали навчати. Перед хрещенням у Дніпрі, коли волокли Перуна, то «плакахуся его невѣрнии людье, еще бо не бяху прияли святаго крещенья» [20, с. 132]. Виходить що, аби люди зневірилися в язичницьких богах вважалося, що достатньо було їх охрестити. Ми свідомі тієї обставини, що літописцю необхідно було пояснити цей історичний фрагмент так, аби максимально зняти підозри в якихось обрядових порушеннях чи насильстві, проте їхня наявність, усе ж таки, на наш погляд, однаково простежується.

Інший знаковий лейтмотив події полягає у спорудженні в Києві церкви Святої Богородиці. Символізм будівництва цієї культової споруди розкриває літописець: «Господи боже! «Призри с небесе, и вижь. И посѣти винограда своего. И сверши, яже насади десница твоя», новья люди си, им же обратилъ еси сердце и разум, познати тебе, бога истинного» [20, с. 138]. Тут літописець вдруге натякає на проблему, що виникла в процесі християнізації – навіть ті, хто були охрещені, не вірили в Ісуса Христа як істинного Бога.

Зрештою, ще одна символічна ознака: у Василеві поставлено церкву святого Преображення, «бѣ бо въ тѣ день Преображенъе господне» [20, с. 140]. Відомо, що це церковне свято символізує одне із найбільших біблійних чудес, яке здійснив Ісус Христос: під час молитви з учнями, його одяг змінився на білу, відтак Вчитель явив їм свою божественну сутність. Тієї ж миті голос з хмари назвав Його Сином Божим (Лк. 9:35). На наш погляд, тоді у Василеві відбулася унікальна подія, адже вперше (за літописною хронологією) після початку проведення церковної реформи, великий князь зібрав в одному місці всю адміністрацію Давньоруської держави. «И съзываетъ боляры своя, и посадники, старѣйшины по всѣм градом, и люди многы... Праздновавъ князь дний 8», зварено було 300 перевар меду і убогим роздав 300 гривень [20, с. 140]. Літописець навіть запам'ятав (за літописною хронологією з того часу минуло вже вісім років) скільки днів тривало це свято, що було б дійсно дивним, якби це була просто пересічна подія. Припускаємо, що зазначене святкування могло бути, водночас, і нагодою для проведення розширеної наради, за присутності усієї верхівки держави, на якій аналізувалися підсумки релігійної реформи та подальші дії щодо її поширення на величезні терени усієї Русі.

Це мав бути немовби шлях від Іоанна Предтечі до оновленого життя, через очищення місць від язичницьких капищ (церква Святого Василя та інші, не названі тут нами) до будівництва церкви Святої Богородиці, наче до Пріснопіві, яка народила Сина Божого, й, зрештою, до усвідомлення, що Ісус Христос (церква Преображення) – істинний Бог.

Вісім днів святкування із його завершенням саме на день відзнаки смерті Діви Марії також мало своє містично-теологічне значення та практично-пропагандистський підтекст. Саме на Успіння Святої Богородиці, тобто на 15 серпня 996 р. (6504 р.) за літописною хронологією, святкування дня пам'яті Божої Матері (завершення її

життєвого шляху) збігається з язичницьким святом – днем закінчення збору врожаю. Алгоритм символізму в цьому випадкові говорила: було зібрано восьмий врожай після охрещення. Чи міг цей факт бути простим співпадінням? Не думаємо, а гадаємо, що саме воно вказує на зібрання «духовних врожаїв». Крім того, у тому ж році, напередодні свята, було завершено й будівництво церкви Святої Богородиці (Десятинної). У християнській символіці восьмий день – день оновленого життя віруючих, що стали на шлях спасіння до життя вічного. Усе це може свідчити про те, що великий князь Київський та його оточення, з огляду на рішення Єрусалимського собору (51 р. н.е.), вочевидь, цілком могли вважати, що задум із запровадження нової віри Ісуса в Русі та завдання християнізації цілої країни були втілені у життя й набудуватимуть незворотного характеру. Як наслідок таких переконань і світства, і кліру, свідчить коротка нотатка літописця: «Вида же люди хрестьяны суца, радовашеся душею и тѣлом. И тако по вся лѣта творяше» [20, с. 140].

Число «300» (300 перевар меду і убогим роздав 300 гривень) неначе символізувало чисельність біблійного Гедеонового війська, яким він переміг мадіанитян. Нагадаємо: перед походом Гедеон, випробовуючи бога, чи справді він має намір врятувати Ізраїль, спершу вимагав, щоби уночі роса впала лише на вовну, а по всій землі, щоб було сухо. На другу ж ніч він вимагав зробити навпаки (Кн. Суддів У1:37–40; УП:7). В розповіді філософа в «Слові...» Іларіона це місце у Біблії тлумачиться алегорично: як перше преображення водою, що інші народи були колись сушено, а Ізраїль – руном, потім же на інших народах стала роса, тобто святе хрещення, а на Ізраїлі – сухо. «По всеи же земли роса, по всеи бо земли вѣра прострѣся, – писав Іларіон, – дождь благодѣтныи оброси, купѣль пакы порождения сыны своа въ нетлѣние облачить» [27, с. 32]. Тобто, йшлося про усе людство, оновлене водою, що могло бути символічним Володимировому заходу як певний підсумок християнізації в Русі та її перемоги над язичництвом.

Отже, на нашу думку, вищезазначене літописання про церковне будівництво, усі події, що були з цим пов'язані, відповідні святкування тощо, не можна вважати випадковим збігом. Той шлях явно символізував цільну і поетапну, взаємопов'язану між собою ідеологічно-теологічну та державно-релігійну завершену ланцюгову систему – від хрещення на покаяння і віри в Ісуса Христа до віри (миропомазання) в Господа Ісуса Христа як Бога, Сина Божого. Діяння Володимира трактувалися як тріумф, коли великий князь «и възвращається Кыеву на Успенъе святыя богородица», тобто – повернувшись до столяного Києва на Успіння Святої Богородиці, Володимир праздник світлий справляв, скликаючи нечисленне множество народу [20, с. 140].

Після смерті великого князя Київського Володимира Святославича, за часів його сина – Ярослава Володимировича, раптом горять одні церкви і будуються нові. Закладається цілий культовий ансамбль церков на чолі з Софією Київською, як митрополією. Вперше за літописом (1039 р.) з'являється грецький митрополит. Висвячується вдруге Десятинна церква. Літописець, що жив на початку XII ст., пояснював таку колізію по філософськи: «Володимеръ землю взора и умягчи, рекше крещеньемъ просвѣтивъ. Съ же насѣя книжными

словесы сердца вѣрныхъ людей, а мы пожинаемъ, ученье приемлюще книжное» [20, с. 166].

Амбіційність планів, певно, пов'язувалася з прагненням київських однодумців великого князя довести спроможність Русі, без допомоги апостольських церков, щодо яких передбачалася відповідна залежність народжуваної Руської Церкви, самостійно вирішити це питання і стати в рівень з іншими державами християнського світу. У некролозі князю Володимирі під 1015 роком, автор знову повертається до пам'ятної події хрещення, наголошуючи, що акт було здійснено саме князем: «Аще бо онъ не крестилъ бы насъ, то нынѣ были быхомъ в прельсти дияволи, – далі наголошує, – сего бо в память держать русьстии людѣе, поминающе святое крещенье, и прославляють бога въ молитвахъ и въ пѣсньехъ и въ псалмѣхъ, поюще господеви, новии людѣе, просвѣщени святымъ духомъ, чающе надежи великаго бога и спаса нашего Иисуса Христа» [20, с. 146]. Відтак лунає свого роду повна реабілітація Володимира, його утилітарних заходів та усвідомлення грандіозності розпочатого ним державно-релігійного і церковного проекту.

Попри те, що Володимир Святославич ще за свого життя зазнав слави хрестителя й просвітника Русі, по його смерті ім'я київського князя досить тривалий час не вносилося до списку святих, як не існувало й дня його празника. Головною причиною цьому слугувало те, що необхідною умовою канонізації є вчинення померлим див, натомість при гробові Володимира чуда не діялися. З цього приводу монах Яків у своїй «Похвалі» намагався реабілітувати князя: «Не дивуймося, любі, коли він не творить чудес після смерти, бо багато святих праведних не ділали чудес, а вони святі» й переказує слова Іоана Золотоустого, що святу людину можна пізнати за її справами, а не за чудесами. Крім того, невідомий автор «Похвали» на честь Володимира з середини XII ст. нарікає на своїх сучасників не лише з того, що князь-хреститель не має празника в день своєї смерті, але навіть молитви не виголошують за нього. Ще й у XIII ст., аж до батієвої навали, імені Володимира не було в жодних синодиках, тобто у списках святих, а Іпатіївський літопис під 1229 р., згадуючи Володимира, називає його «Великий», засвідчуючи тим самим, що на той час великого князя чествовали як державника і просвітника, проте аж ніяк не як святого.

Відзначення дня смерті князя Володимира було встановлене вже у помонгольку добу, проте, як не дивно, не у Києві, а в Новгороді. Новгородський літопис під 1240 р. повідомляє, що 15 липня, тобто в день смерті київського великого князя, князь Олександр Невський здобув перемогу над шведами на річці Неві. Тож, коли б на той час Володимира Святославича вже шанувували як святого, то літописець неодмінно згадав би його у якості заступника тієї перемоги. Натомість літопис наголошує, що князь Олександр переміг шведів «силою святої Софії і молитвами Владичиці нашої Богородиці і Приснодіви Марії, в 15 день місяця липня, в день святих Кирика і Юліти, в неділю Собору 630 святих Отців, що в Халкедоні». Саме після, й з нагоди, перемоги над шведами у день смерті Володимира Великого, князь Олександр Невський й встановив його празник 15 липня у Новгороді. Зауважимо, святкування започатковувалося не з приводу чуда при гробові київського князя (про що не могло бути й мови), тобто не як чудотворця, а як празник князя

рівноапостольного хрестителя Русі. Святим великого Київського князя Володимира Іпатіївський літопис називає лише під 1254 р., а Лаврентіївський літопис під 1263 р. згадує про відзначання його пам'яті вже як святого¹. Вперше ж церкву на честь святого Володимира Великого збудував на одній з брам Софійського Кремля у 1311 р. новгородський архієпископ Давид.

Те, що візантійські джерела мовчать про таку значну для Європи та християнського світу подію, як офіційне хрещення Русі, не безпідставно ставить під сумнів першопочатковий церковний зв'язок Києва з Константинополем. Безліч же канонічних порушень, допущених при такому масовому хрещенні, виключає можливість навіть припустити щоб на них свідомо пішов Константинопольський патріархат, коли б приймав у цьому участь. Самостійницькі прагнення князя, зважаючи на заходи, політико-ідеологічна спрямованість на офіційне визнання Русі як повноцінної християнської держави, наштовхнулися на підвалини надзвичайно складних церковних відносин, всього фундаменту теологічної Церковної будівлі – з єдиною догматикою, канонічною і територіально-ієрархічною системою тощо. Усі її складові церковні осередки мислилися як єдине тіло Ісуса Христа. Воно об'єднує і живить всю кафолічну спільність. Тільки в такій (кафолічно-вселенській) Церкві з усією силою проявляється благодать Святого Духу. За межами ж Кафолічної Церкви віряни стають приреченими на обмирщення, а благодать Святого Духу скудніє з причини відсутності зв'язку з рівноапостольним центром.

Включеною до Кафолічної Церкви може бути тільки та християнська спільнота, яка визнає усі її догматичні, канонічні, організаційні правила і норми під зверхністю і контролем одного з рівноапостольних центрів, що автоматично змінює й статус держави. Тоді її офіційно визнає Вселенський християнський світ. Факт такого церковного приєднання Русі до Константинопольського рівноапостольного центру, а через нього і до Вселенської християнської спільності, відбувся вже за часів сина Володимира Великого – великого князя Київського Ярослава Володимировича. Про це, зокрема, повідомляє Іларіон у своєму «Слові про закон і благодать»: «Къ кафоликии и апостольстѣи Церкви притѣкаю, съ вѣрою въхожду, съ вѣрою молюся, съ вѣрою исхожду» [27, с. 60]. У зв'язку з цим, зовсім під іншим кутом зору осмислюються події, їх причини та дії ініціаторів, що передували цьому акту. Це і внутрішня боротьба за владу, і зовнішня військова акція проти Візантії, і поставлення русича митрополитом, а також, зрештою, зміни в церковному і цивільному праві. На наш погляд, саме 1017 року, після першої перемоги над князем-братом Святополком, Ярослав Володимирович кардинально і остаточно обрав провізантійський курс своєї церковно-релігійної політики. Тоді ж було закладено Софію Київську й того ж року, імовірно, до Києва прибув з Константинополя митрополит Феофілакт Севастійський (до 1018 р.). Точної

¹ Мощі святого Володимира Великого спочивали в мармуровому саркофазі під руїнами Десятинної церкви від 1240 р. аж до часів київського митрополита Могили. У 1635 р., відбудовуючи Десятинну церкву, митрополит знайшов у її руїнах мощі. Голову святого Володимира митрополит П.Могила передав до Києво-Печерської церкви. Дещо з мошей послав у дар московському цареві Михайлові, останній передав її до Успенського Собору в Москві, а кисть руки П.Могила залишив у Соборі Святої Софії в Києві.

дати прибуття Феоділакта Севастійського митрополитом у Київ не зафіксовано, однак, згідно «Церковної історії» Нікіфора Каліста Севастійського, відомо, що Феоділакта було призначено на Русь митрополитом за часів візантійського імператора Василя II [1, с. 191].

Більшість фахівців, які вважають, що Русь прийняла християнство від Візантії, відносять цю подію до часу правління великого князя Володимира [22; 30, с. 192]. Наше ж припущення ґрунтується на тому, що Володимир Святославич здійснював акцію хрещення самостійно, коли ж згодом до боротьби з Ярославом включився інший син Володимира тмутараканський князь Мстислав (Ярослав в цей час утік до Новгороду), то кияни його не прийняли. При цьому ми не виключаємо візантійські впливи на учасників тогочасних подій, в тому числі й релігійно-ідеологічного спектру. Мстислав же, сівши на столі в Чернігові, став співправителем Руської держави (Ярославу він «великодушно» залишив Київ) й правив у цьому дуумвіраті Лівобережжям Дніпра.

Тоді ж у Чернігові заклав Мстислав величний Спасо-Преображенський собор. «Взірцем для нього, – зазначає В. Ричка, – став, як засвідчують матеріали спеціальних досліджень, саме київський першохрам – церкви св. Богородиці (Десятинна)... Очевидно, за подібним містобудівним розмахом крилися претензії Мстислава піднести церковне значення Чернігова. Можливо, він замірявся заснувати тут митрополію, відому за джерелами як «Маврокастра» [26, с. 73]. М. Присьолков теж вважав ці заходи князя Мстислава за ґрунтовну церковну перебудову «з необхідністю утворення на Русі нового єпископського трону... (після Новгородської і Білгородської)» [23, с. 49–50]. Сама Тмутаракань, князем якої був до того Мстислав, мала тісні стосунки з Корсунем (Херсонесом), священнослужителі якого допомагали Володимирові Великому у християнізації, а за Мстислава складали коло можливих односторонніх опозицій до намірів «новгородця» Ярослава. Цілком логічним і справедливим буде припущення, що Константинополь, вочевидь, відмовився визнавати канонічність Руської Церкви до того часу, аж доки усі її церковні норми життя не буде приведено у відповідність до католицьких вимог і візантійського Номоканона. Перспектива такого оберту церковно-політичного становища Русі, звісно ж, не могла не викликати руху опору з боку опозиції, надто – після радикальних заходів грецького митрополита Феопемпта. Як наслідок, як ми вважаємо, усе це стало однією з основних причин виникнення військового конфлікту Русі з Візантійською імперією, у якому руські війська зазнали поразки.

Військова сутичка з Візантією, тим не менш, призвела у кінцевому підсумку до узгодження цілої низки міждержавних питань, в тому числі й релігійного характеру. Серед них, імовірно, був і неофіційний дозвіл на обрання київським митрополитом русича Іларіона, який мав би не лише очолити реалізацію візантійських вимог, але й примирити ворогуючі сторони в середині самої Русі та в Руській Церкві. Відтак, Іларіоном було розроблено концепцію («Слово про закон і благодать»), яка, проголошуючи Ярослава послідовником задумів Володимира, вводила Русь у Кафолічну Церкву через приєднання до Константинопольського патріархату (в розділі «Визнання віри» згода на такий шлях дуже нагадує покаєння). При цьому християнізаторські заходи Володимира Святославича були названі благочестивими,

здійснений ним акт хрещення не ставився під сумнів, а самого князя-хрестителя (Володимира) було піднесено до рівноапостольного й гідного канонізації.

Проте ця концепція шляху розвитку Руської Церкви якраз і розривала її зв'язок з апостолом Павлом та кирило-мефодіївською традицією. Г. Флоровський з цього приводу зауважував, що для русичів: «вирішальним було прийняття кирило-мефодіївської спадщини, а не пряме сприйняття візантійської культури. Безпосередній духовно-культурний дотик з Візантією і з грецькою стихією було вже вторинним. Треба, здається, говорити навіть про зіткнення та боротьбу стихій і впливів, болгарського і грецького, в давньому Києві... Утім, історію цієї боротьби в подробицях ми, у всякому разі, не знаємо і не можемо її розгадати та відтворити» [28, с. 8]. Таке трактування дійсно виглядає досить логічним, але лише за умови сприйняття обрання митрополитом Іларіона саме з огляду на антивізантійську спрямованість політики князя Ярослава Володимировича, що виглядає досить сумнівним. Для такого висновку, на наш погляд, немає аргументованих підстав. Досить скептично до цієї версії ставилися й Л. Мюллер та Г. Подскальський. Г. Подскальський, зокрема, відзначав, що «ця гіпотеза під час детального розгляду виявляється лише вправною комбінацією з деяких припущень, жодне з яких не є доведеним» [6, с. 44].

Вважаємо, що суть цієї християнської єдності й протиставлення в Русі має більш давні й глибинніші коріння. Цілком імовірно й із достатньою долею впевненості можна стверджувати, що вбивство Аскольда і Діра, реставрація язичництва, й подальше піднесення Києва було військово-політичною акцією й проектом, спрямованими проти канонічної залежності Руської Церкви від Константинопольського патріархату (а Києва – від Царгороду), яка виникла з Аскольдовим прийняттям християнства у IX ст. Проголошення ж Олегом Києва як «матері городів руських», стає найголовнішим завданням князя з реалізації цього проекту.

Водночас, вважаємо за доцільне погодитися й з твердженням, зокрема В. Рички [25], що це словосполучення є давнього, книжного за своїм змістом походження і несе в собі, насправді, потужне ідеологічне навантаження. Перед нами біблійний епітет «*мать градом*», співставимий у середньовічній літературі з Єрусалимом. В системі образів есхатологічної поезії біблійних книг межі Старого й Нового Завітів «*маті-мати*» («місто-діва») отожднюється з Небесним Єрусалимом. У новозапівітній візії Івана Богослова Новий Єрусалим персоніфікується в образі «нареченої Агнця». Уособлення міста в жіночому образі, що виступає в ролі матері і нареченої Збавителя втілює, образ Нового Єрусалиму – ідеальної столиці Христової Церкви й місце перебування Бога. Така самоідентифікація Києва й була задекларована літописцем у містично-пророчих словах «Се буди мати градомъ русьскимъ».

Увесь час князювання Олег спрямовує всю свою діяльність на піднесення Києва як політичного центра Давньоруської держави, творячи з неї нову імперію й протиставляючи свою столицю Царгороду-Константинополю. Маючи з улочами й тиверцями рать, врегульовує відносини з варягами, будує нові міста, підпорядковує деревлян (які за літописом були насильниками полян), ставить в залежність від Києва

сіверян і радимичів, скасовує сплату данини хозарам, зрештою – здійснює 907 року переможний військовий похід на Візантію. Іншими словами, кардинально змінює статус Києва, що стає центром величезної незалежної держави-імперії, якій, за договором, щорічно сплачує данину Візантія.

Утім, християнські літописці, оцінюючи його державницьку діяльність, зазначають: «И прозваша Олга – вѣщій: бяху бо людье погани и невѣгласи» [20, с. 46], явно натякаючи на недостатності його історичної місії, позаяк, мовляв, напророчено було, що благословенною і просвітленою Русь стане лише із прийняттям християнства. А пророкував те ніхто інший, як сам апостол Андрій, благословивши київські гори, як місце майбутньої величі його міста: «яко на сихъ восияеть благодать божья; иматъ градъ великъ быти и церкви многи богъ въздвигнути иматъ. И въшедь на горы сия, благослови я, и постави крестъ» [20, с. 26]. Тож, за логікою літописця, історична місія князя Олега є лише етапом на незворотному шляху Києва до християнізації. Поглинаючи своїм пророцтвом всі здобутки Олега та його послідовників, княжі дії, в контексті такої теологічно-пропагандивної маніпуляції, розглядаються лише як епізоди більш величного божественного промислу, кінцевого результату якого не можливо було уникнути. А Олег, проголосивши Київ «матір'ю городів руських», сам того не відаючи, був виконавцем одного із фрагментів грандіозного за своїми масштабами богоустановленого через апостола Андрія благословення.

Іншими словами, наведена фраза ніщо інше, як калька з давньогрецького слова «митрополія», а Олег, відповідно задуму давньоруських книжників, не усвідомлюючи прихованого божественного задуму, діяннями своїми приймав участь у розбудові майбутнього місця для зведення митрополічної кафедри та великокнязівського престолу. Не випадково, по смерті князя, літописець в розповіді про волхвування, робить наголос: «Та же и вся ослабленемъ божьимъ и творениемъ бесовскимъ бываеть, таковыми вещьми искушатися нашеа православныя вѣры» [20, с. 54], або ж: «Еще же, но именемъ господнимъ, и пророчествоваша нѣщии... но и тому будуща предпоказа» [20, с. 54–56].

Відтак й усю різнопланову діяльність його послідовників на княжому столі у Києві, християнськими книжниками було вкладено у залежність від більш потужного божественного промислу. Весь побудований за змістом фактичний літописний матеріал було підпорядковано здійсненню цього грандіозного плану. Поетапність розвитку подій осмислюється літописцями як єдиний процес, уособлений в київських князях: у «демократичній» християнізації Русі Аскольдом (в якого першість хрестителя держави руські книжники відберуть на користь Володимира), від ревнісних язичників (князь Олег) до таких, що приймали хрещення на особистому рівні (княгиня Ольга), від язичників поміркованих (князь Святослав) до язичників, що приймаючи християнство, впроваджують його у своїй країні (князь Володимир) та, зрештою, до тих, що вже зростали у вірі Христовій (нащадки Володимирові) та які зміцнюють його побожною благочестивістю й інтелектуальним просвітництвом (князь Ярослав) тощо.

Концепція самостійного впровадження християнства, яка початково фіксувала кінцевий її результат за

часів Володимира Святославича, по його смерті переосмислюється. Вона окреслюється як грандіозна подія – етап (не принижуючи гідності самого великого князя), що потребує подальшого свого завершення «Акы Соломонъ Давыдова» [27, с. 50]. Проголошення ж володимировим сином великим князем Київським Ярославом Собору Софії Київської митрополією і є його кульмінацією. Нарешті, провіщане апостолом Андрієм, і нібито передане як пророцтво через Олега Божим промислом, здійснилося благословення – «возсіяла благодать божа».

Тож за теологічною концепцією ми можемо досить чітко простежити багатопланову політику цих київських лідерів. Свідоме прагнення бачити Русь величною і незалежною державою, повноцінною і не приниженою у взаємовідносинах з християнським світом, наштовхується на складну систему міжнародних стосунків. У світовій середньовічній системі усі її складові (етнічні спільноти, державні утворення) ідентифікуються приналежністю до релігій, на теологічних підґрунтях яких сформувалися територіально-ієрархічні відносини. Долучаючись до цієї системи, необхідно було приймати й відповідну віру, а також й прагнути посісти належне місце в її ієрархії. Не виникає сумнівів у тому, що київські володарі Русі включаються у складний процес пошуків вирішення цього непростого питання. Підштовхували їх до цього цілий комплекс потреб, зокрема, потреба модернізації державного організму, як і соціально-економічний, суспільно-політичний та дипломатичний розвиток країни.

Для князя та його оточення, які зосередили у своїх руках матеріальні цінності, розширювали територіальний простір володінь й які були не лише політичними, а й духовними лідерами тощо, вкрай необхідно було закріпити власні здобутки якісно оновленими владно-політичними повноваженнями, обґрунтованим й новим релігійно-ідеологічним чинником. Враховуючи складність міжнародної системи тогочасних відносин, киево-руська знать все ще здебільшого свідомо продовжувала орієнтуватися на язичницьку ідеологію, яка забезпечувала незалежне становище Русі, але її зовнішньополітичний статус поволі перетворювався на «панцир», який вже не відповідав військово-політичним і соціально-економічним завданням й перспективам країни, а в багатьох аспектах навіть входив у протиріччя з їх вирішенням. В язичництві природно закладено рух до своїх богів і корпоративних духовних цінностей, що в кінцевому результаті призводило до боротьби за незалежність. Усе це породжувало ускладнення, які майже постійно й перманентно необхідно було вирішувати силовими заходами. Отже, усвідомлення необхідності й потреби в модернізації внутрішніх ресурсів, не принижуючи гідності держави й становища статусу правителя у зовнішніх стосунках, стає найголовнішим завданням великого князя Київського Володимира Святославича та його оточення.

Як наслідок, у 980 р. проводиться перша загальнодержавна релігійна реформа – язичницька (Перуно-пантеонна). Її теологічний конструкт уподібнюється їй, водночас, протиставляється іншим релігіям, де ідеологічні підвалини демонструють як ієрархічну залежність, так і єдність. «И постави кумиры на холму внѣ двора теремнаго: Перуна древяна, а главу его сребрену, а усъ златъ, и Хърса, Дажьбога, и Стрибога,

и Смарьгла, и Мокошь» [20, с. 94]. Віра в Перуна, як у головного бога пантеону, уподібнювалася лідерству київського домену на всій території Русі. Впровадження в життя реформи супроводжувалося відповідними силовими заходами. Відбувається похід на Ляхів (під контроль Києва потрапляють руські міста Перемишль, Червен та інші). 981 року великий київський князь перемагає в'ятичів і накладає данину від плуга, як колись й батько його Святослав. У 982 р. в'ятичі виступили проти Володимира і знову були переможені. 983 року великий князь пішов на ятвягів і приєднав їхню землю.

У 985 р. Володимир пішов походом на Волзьку Булгарію. У «Повісті временних літ» під цим роком про подію писано так: «Рушив Володимир на Болгар з Добринею, вусем своїм, у човнах, а торків берегом [Волги] привів на конях, і так переміг болгар. І сказав Добриня Володимирові: «Оглядав я колодників, і всі вони в чоботах. Сим данини нам не платити, підемо оба шукати тих, що в постолах». І вчинив мир Володимир з болгарами, і поклялися вони межі собою, і сказали болгарі: «Тоді нехай не буде миру межі нами, коли камінь стане платати, а хміль – тонути». І вернувся Володимир до Києва» [20, с. 98]. «І створи мирь Володимерь съ болгарь». Ситуація доволі цікава й неоднозначна: перемога, якою по факту великий князь так і не скористався, натомість – «вічний мир» з переможеними. Впадає у вічі й те, наскільки стримано й поважно літописець пише про переможених ворогів. Утім, якщо розглянути подію ширше, згадавши до цього ж і деяку передісторію, виявиться ця оповідь не такою вже й дивною. І одним з контекстів цього розуміння є також і релігійне питання.

Цілком очевидно що і Володимир, і Добриня, були добре знайомі з волзькими болгарами (булгарами) та з їхньою державою, сила якої (на той час) та міжнародно-корпоративна торговельна вага значно зросли, контролюючи шлях з Балтики через Волгу до Каспію. Нагадаємо, що як свідчить «Повість временних літ», коли 965 р. Святослав розгромив хазарів, його син Володимир теж ходив разом з ним походом на них (про це писав і Яків Мніх у своїй «Пам'яті та похвалі Володимиру»). Святослав завдав Хазарії смертельної поразки, але так і не знищив тоді їхньої держави, тож саме Володимирові, вже як князеві, що почав іменувати себе каганом (подібно до хазарського правителя, як свідчив Іларіон у «Слові про Закон і Благодать»), довелося поставити крапку в існуванні Хазарського каганату. В свою чергу волзькі болгарі сприяли послабленню Хазарії, коли на протигагу хазарській верхівці, що сповідувала юдаїзм, 922 р. прийняли іслам й вийшовши із залежності від каганату хазарів почали завершальний етап свого зміцнення, утвердження Булгарії на Волзі як самостійного торговельного і військово-політичного регіонального лідера. Крім того Булгарія посіла нішу провідного ісламського місонера на північний захід та північний схід від Каспію та у Поволжжі.

Саме цей торговельний шлях був одним із пріоритетних і для Русів ще з аскольдових і святославових часів. Не дарма ж арабський географ Ібн Хаукаль навіть іменував Волгу «русською рікою» (нахр ар-Рус). І не ж дарма Русь заклала була у Прикаспії свій потужний розвинутий форпост: «Щодо русів, то вони живуть на острові в морі. Цей острів займає три дні дороги в той чи інший напрям, – писав той самий араб Ібн Хаукаль. – На

острові ліси й болота, і оточений він озером. Вони (руси) багаточисельні... І вони, народ сильний та могутній, ходять у віддалені місця з метою набігів, а також плавають на кораблях у Хазарське (тобто Каспійське – авт.) море, нападають на кораблі й захоплюють товари. Їхня хоробрість та мужність добре відомі...» [2]. Тож маючи торговельний і військовий опорний плацдарм на півночі Каспію, Русь здавна перетиналася й близько була знайома з ісламським світом.

Великий київський князь, відтак, як і його оточення, чудово ідентифікували в булгарах також і представників ісламу, що належали до іншої територіально-ієрархічної та духовно-релігійної системи. Системи, яку Володимир на тоді ще й розглядав як одну з перспективних для прийняття особисто та усією Руссю саме через булгар під духовним патронатом шаха Хорезму (який номінально був у складі Арабського халіфату із центром у Багдаді).

Придворний сельджукідський лікар кінця XI – початку XII ст. Шараф аз-Заман Тахір ал-Марвазі в частині своєї праці «Таба'і ал-хайаван» («Природа тварин») писав, що 300 року хіджри Руси заготіли зробитися мусульманами, аби їм були дозволені набіги та священна війна¹, а тому й надіслали до володаря Хорезму чотирьох мужів із наближення свого «царя», який мав ім'я Буладмир. «Направили послів до правителя Хорезму, групою в 4 людини з [числа] наближених царя. У них [є] незалежний цар, [який] називає сам себе і титулується Буладмир, як називають царя тюрків хакан, а царя булгар – б.т.л.ту. Прибули послі їх у Хорезм, виконали свою місію, [отримавши] роз'яснення від хорезмшаха, так що заготіли в іслам. Послав до них [хорезмшах вчителів], щоб навчити їх закону ісламу і звернути в іслам» [2]. Аналогічну історію приводить і придворний літератор пенджабського султана, а потім і делійського еміра у своїй праці «Джава'ал-хікаят ва лавами ар-ривайат» («Збірні оповідання та блискучі перекази») Мухаммад Ауфі, який жив у XIII ст. Згадував про цю подію також й Аль-Масуді. Інший арабський історик XIII ст. Ібн Ісфендіяр датово навернення русів до ісламу називає 297 рік хіджри, а Мухаммед Катіб писав, що вона сталася 333 року хіджри. Вказане датування означає наступне: 297 рік хіджри відповідає 909/910 рр. від Різдва Христового, 300 р. – 912/913 рр., 333 р. – 944/945 рокам. Ім'я ж руського царя Буладмира історики схильні співставляти із київським князем Володимиром [2].

У «Повісті временних літ» сказано, що саме булгари офіційно «презентували» Володимирові вчення ісламу й що саме до них спершу князь, вирішивши обрати державну релігію, посилав «добрих мужів», щоб розвідати, якою є їхня віра. Літопис з цього приводу стверджує: «Прийшли болгарі віри магометанської, говорячи: «Ти князь еси мудрий і тямущий, а не знаєш закону. Увіруй–но в закон наш і поклонися Магомету». Володимир запитав: «Яка є віра ваша?» І вони сказали: «Ми віруємо в бога, а Магомет нас учить, наказуючи робити обрзання, а свинини не їсти, і вина не пити, а по смерті з жінками чинити похоть блудну. Дасть Магомет кожному по сімдесят жінок красивих, вибере одну красиву, і складе красу всіх на [неї], і та буде йому за жону» тощо. Літописець стверджує,

¹ Мусульманський автор XV ст. Шукраллаг писав, що руси прийняли іслам для того, аби «законним шляхом» отримувати військові трофеї, захоплені у війнах з «невірними» (немусульманами).

що київський князь відмовився прийняти іслам начебто через те, що необхідно було здійснити обрізання та через заборону вживати свинину й спиртне¹. Виглядає таке пояснення не досить переконливо, адже відомо, що іслам конче не забороняє вживати вино, обрізання не стало причиною відхилення Володимиром, наприклад, юдаїзму (на це в нього знайшлися інші, більш вагомі, причини), коли до нього приходили жиди хазарські, які намагалися переконати князя в правоті своєї віри. Навряд чи заборона вживати свинину стала визначальною, адже після прийняття християнства Володимир нехтував й надалі, наприклад, вимогою моногамності, й продовжував жити полігамно й користуватися княжим гаремом.

Чому ж саме першість у виборчому переліку було віддано ісламу? Чи не тому, що, як доводять О. Пріцак і А. Залізний, Володимир, ще княжачи у Новгороді вже прийняв особисто мусульманство? Доречно буде також зауважити, що похід у Волзьку Булгарію завершився не лише «вічним миром» 985 р., а й весіллям. П'ятою дружиною київського великого князя (чи все ж таки київського кагана?) саме тоді стала мусульманка – донька булгарського кагана Муєміна II й правнучка царя Волзької Булгарії Алмуша, який 922 р. зробив іслам державною релігією свого народу. То чи був то завойовницький похід чи династичний, який скріплювався договором і шлюбом? Але ж, відповідно до мусульманської релігії, не можна видавати заміж мусульманку за немусульманина, тим паче за язичника. То чому каган дав згоду на шлюб? Чи не з тих же причин, що й пізніше візантійці – шантаж військовою експедицією й обіцянка прийняття їхньої віри. Так і з'явилися полонені, швидше схожі на заручників і, вочевидь, Володимир, пообіцяв, прийняти іслам, або ж імітував його прийняття².

¹ У 1130–1150 рр. Київ відвідав відомий андалузський мандрівник Абу Хамід ал-Гарнаті, який залишив свідчення того, що тут проживало велике число тюркомовних мусульман: «І прибув я в місто [країні] слов'ян, яке називають «Гор[од] Куйав» (тобто Київ). А в ньому тисячі «магрібітців», з вигляду тюрків, що говорять тюркською мовою і стріли мечуть, як тюрки. І відомі вони в цій країні під ім'ям беджн[ак]. І зустрів я чоловіка з багдадців, якого звать Карим ібн Файруз ал-Джаухарі, він був одружений на [доньці] одного з цих мусульман. Я влаштував цим мусульманам п'ятничну молитву й навчив їх хутбі, а вони не знали п'ятничної молитви». Йдеться, як вказує Д. Брильов, про печенігів, які жили в південноруських степах, а також і в самому Києві, і яких в арабських джерелах зазвичай називали «беджн[ак]» або «баджао». За даними арабського вченого-енциклопедиста Абу Убайда ал-Бакрі, печеніги прийняли іслам близько 1009: «після 400 року хіджри (1009–1010 рр. н.е.)» [2].

² Зауважимо ще також і на тому, що саме мусульманка-булгариня народила Володимирові улюблених синів Бориса і Гліба, які після смерті батька 1015 р. княжили в удільних Ростовському і Муромському князівствах, що межували з державою волзьких болгар [4]. Хоча Святополк був старшим і народжений від християнки, однак командувати військом, зібраним у 1015 р., наприклад, проти печенігів, старий князь довірив саме Борису, а проти іншого сина – Ярослава збирався війною йти. Прикметно також, що жоден з дванадцяти синів великого князя не мав християнського імені (десять синів мали язичницько-слов'янські імена, один – булгарсько-мусульманське й один – юдейсько-жидівське) а саме: Вишеслав (слов'янське), Ізяслав (слов'янське), Святополк (слов'янське), Ярослав (слов'янське), Всеволод (слов'янське), Святослав (слов'янське), Мстислав (слов'янське), Борис (булгарське), Гліб (жидівське), Станіслав (слов'янське), Позвізд (слов'янське), Судислав (слов'янське). Саме Борис і Гліб, за літописами, були забиті на смерть сином-християнином Святополком або ж, що більше відповідає правді, іншим володимировим сином-християнином Ярославом. Нагадаємо також й про той факт, що і Володимир Великий, і Борис та Гліб надто довго не визнавалися Церквою святими... Чи не тому, що християнами називалися лише з державно-політичного обов'язку та потреби?

Цілком імовірно, що й удавано. Коли ж візантійський вектор у державній та економічній політиці став більш вигіднішим чи нагальнішим – руський правитель, за принципом і практикою язичницьких хитроців, схилився до зміни віри на християнську... Так і залишаючись язичником про що, до речі, й свідчитиме його подальше особисте життя та державні діяння...

Цей фрагмент свідчить про те, що Володимир та його оточення цілковито орієнтувалися в тогочасному релігійному світі й усвідомлювали, що на сході від Русі мають сусідами представників мусульманської віри, яка динамічно поширювалася.

Стало зрозумілим й те, що язичницька реформа не поширює зовнішньополітичного авторитету київського престолу й не сприятиме посиленню фінансово-економічних позицій Русі на тогочасних світових ринках. Її колишні послідовники, сусіди Русі, поступово переходили до табору світових релігійних систем, звужуючи територіальний простір і впливи представників язичницького світу. Творці-архітектори язичницької реформи, зокрема такі як Добриня, залучаючи фахівців з інших релігійних систем (як із свого середовища у вигляді вікінгів-християн у дружині, так і ззовні – в особах місіонерів чи торговців), а також, власне, й сам великий князь Київський, починають виношувати плани нового проекту релігійної реформи – тепер вже християнської. Механізм її здійснення та модель було запозичено з ранньохристиянської та кирило-мефодіївської спадщини. Залишалось лише втілити задумане у життя. Тим паче, що саме з'явилася сприятлива зовнішня військово-політична обставина, яка сулила низку взаємообумовлених вигід: перебуваючи у надзвичайно складних для себе обставинах, Візантійська імперія звернулася до київського князя Володимира по допомогу.

Через вісім років по язичницькій (Перуно-пантеонній) реформі, князь на віче отримав дозвіл перейти до практичних заходів щодо кардинальної зміни релігійної політики за допомогою церковно-християнської літератури рідною мовою. Виходячи з цього, можемо припустити, що коли б в справі впровадження християнства в Русі активно приймала участь Візантія, вона б вжила, враховуючи її досвід, упереджуючих заходів і прислала б цілу делегацію місіонерів. Для здійснення християнізації повинна була б діяти розгалужена церковна організація з чіткими правилами і канонічними заходами. Літописець не зміг би не помітити, чи затушувати присутність візантійських священнослужителів, а як раз такого візантійського впливу і не було видно на цьому етапі.

При цьому необхідно зауважити, що напередодні свого офіційного хрещення Русь однаково активно контактувала як з грецьким Сходом (Візантією), так і з латинським Заходом (Римом). Не викликає жодних сумнівів, що світські володарі Заходу були зацікавленими у встановленні приязних політичних і торговельно-економічних стосунків із Руссю, яка на той час вже була однією з найбільших і наймогутніших держав світу. Релігійні ж взаємини, а тим паче релігійна спорідненість, у ті часи були не менш важливим і дієвим засобом залучення до спільної військово-політичної, економічної та ідеологічної орбіти, ніж дипломатія чи збройна потуга.

Зв'язки великого київського князя Володимира з Римським Апостольським Престолом були надзвичайно

інтенсивними. Так, наприклад, Никонівський літопис під 988 роком подає факт прибуття до київського князя посольства з Риму, яке принесло йому мощі святих. Отже, факт християнізації Русі не залишився непоміченим у Римі, який, так само як і Константинополь, активно змагався за прихильність до себе охрещеного Києва. За три роки (у 991 р.) цей же літопис сповіщає про нове посольство до Володимира Великого від папи Івана XV з Риму: «Того ж року прийшли до Володимира послы з Риму, від Папи, з любов'ю і честю». Київський володар прийняв посланців прихильно й ввічливо віддячив відправкою власного поважного посольства до Риму. Очевидно, що рівень перемовин та енергійність дипломатичного обміну вказує на те, що йшлося про перспективи закладання у Києві митрополії.

На цьому хронологія контактів між Києвом і апостольським Престолом не припиняється, а набуває сталих ознак. Під 994 роком літопис знову відзначив тепер вже про повернення з Риму до Києва нового володимирового посольства. У 1000 р. великий князь приймає у Києві вже представників іншого папи – Сільвестра II. Відзначено, що папські легати прибули до Києва в супроводі ще й чеських та угорських послів. Того ж року руське посольство відбуло з Києва до римського папи.

Крім того, під час своєї місії до печенігів у Києві цілий місяць мешкав й близько спілкувався з київським князем німецький єпископ Бруно з Кверфурта. У своєму звіті імператорові Генріхові II від 1007 р. єпископ наголошував, що після місячного побуття у Києві він поїхав до кордону Русі з землею печенігів у супроводі самого князя Володимира, а там – не лише порозумівся з печенізькою знаттю, а й навіть став посередником в успішному укладанні перемир'я між русичами і печенігами [17]. Більше того, повернувшись до Києва, Бруно не лише висвятив у княжій столиці Русі єпископа для половців, а й відправив того з місією у половецьку землю разом із сином князя Володимира.

Відтак цілком справедливим було з цього приводу зауваження Афанасія Великого: «Годі й думати, щоб Володимир–неофіт так щиро дружив із західним латинським світом, якщо б уважав його інакше віруючим або фальшивовіруючим. Релігія в тих часах була справою серйозною; її ще не заторкнув пізніший лібералізм чи сучасний індиферентизм. Тому треба сказати, що зв'язки Володимира з Римом і Заходом ґрунтувалися також на його глибокій релігійній однодумності з латинським світом...». Разом з тим, як вірно апелює І. Паславський, твердження, що в ці часи «Київська Церква перебувала в сопричасній єдності з Церквою Заходу та Петровим наступником – Папою Римським» є радше екуменічним мрійництвом і перенесенням категорій сьогоденної римоцентричної еклезиології в часи несприйняття її на Сході, ніж відповідністю історичним фактам [17]. Тож, в цьому контексті, варто зазначити й на тому, що взаємини Києва з іншими християнськими (і нехристиянськими) центрами (столицями, державами тощо) були настільки активними та обширними, що пізніші літописці–антилатиняни та антисламісти не наважилися їх не занотувати. І навіть упереджена пізня вставка переписувача (фанатичного грекофіла), подана під 987 р. у «Повісті временних літ» про так званий конкурс конфесій, що його нібито влаштував князь Володимир перед рішенням охрестити

Русь, є відголоском тієї релігійної нетерпимості та ворожості, які заповнили візантійську (православну) та римську (католицьку) Церкви після розколу 1054 року – після Схизми Церкви¹.

Важливу інформацію, з огляду на самостійність здійснюваних заходів князя Володимира та його оточення, надає зокрема Іларіон в «Слові про закон і благодать», де, порівнюючи Володимира з Константином, зазначає: «Онъ съ святыми отци Никеискааго Събора закон челоувѣкомъ полагааше, ты же съ новыми нашими отци епископы сънимаяся, чясто, съ многымъ сѣмѣрениемъ сѣвѣщавашеся, како въ челоувѣцѣхъ сихъ ново познавшихъ Господа законъ уставити» [27, с. 48]. Літопис зберіг один з епізодів таких нарад – рішення якої потім скасувало віче: «И живяше Володимеръ по устроенью отню и дѣдню» [20, с. 142].

Нові ж отці–єпископи на Русі не були візантійцями–греками, а відтак й виникає логічний вислід: хіба згодилася б Візантія на такий крок й дозволила б висвятити русичам єпископів самим з числа неофітів, тим

¹ Схизма («поділ») – певне непорозуміння, сварка і, навіть, «анафемствування», в якому розділені Церкви і надалі продовжують вважати одна одну Церквою Христовою (взаємно визнаються християнами); і «схизма» – стан, в якому, поряд із усім, названим в «поділ», кожна зі сторін є впевненою, що саме вона належить до Тіла Христового, в той час, як віруючі іншої спільноти є «погибленими овцями», тобто не являються християнами.

Схизма Акакія (483–519 рр.) знову пов'язана з втручанням влади в справі Церкви: Церква прийняла Соборне (Халкедон, 451 р.) рішення про визнання Ісуса Христа Сином Божим і Сином Людським. Через певні (культурні/мовні) причини це рішення не було прийняте усією Церквою, тому тогочасний імператор Зенон вирішив це питання адміністративно: доручив Константинопольському патріархові Акакієві написати документ, що ввійшов у історію під назвою «Генотікон» (єднання), розіслав його Церквам, наказавши вважати це Символом Віри. Рим припинив спілкування з Константинополем аж до прийняття ним рішень Халкедону. Поряд з прийняттям Догми (про Ісуса Христа), дана проблема заторкувала питання авторитету імператора з питань Віри, який фактично визнавався Константинопольським престолом.

Говорячи про 1054 рік зазвичай вживають слово «схизма», але це, попри весь її негатив, лише «поділ», яких, наприклад, за 464 роки (від 323 до 787) між греками і латинцями було п'ять загальною тривалістю 203 роки, або за 506 років (від часу смерті Константина 337 р. до часу остаточного прийняття Константинополем рішення VII Вселенського Собору 843 р.) – сім, загальною тривалістю 217 років. Тобто: близько половини періоду прийняття шести Вселенських (визнаних сучасними і православною і католицькою стороною) Соборів, греки і латиняни (для нашої теми беремо лише ці сторони, насправді ж все ще складніше) не мали повноти спілкування. Проте увесь цей час вони не ставили під сумнів «християнскість» одне одного (інакше не могли би, наприклад, зібратися на спільний Собор).

Імператорське рішення про вивіщення Константинополя, якому чинили опір «апостольські престоли» Рим, Олександрія і Антіохія (такий порядок «престолів» затверджено Першим Вселенським Собором у Нікеї). В результаті цієї світської, адміністративної по своїй суті, реформи, єпископи Ефесу та Кесарії Каппадокійської (які початково, разом з Карфагеном, також визнавалися апостольськими престолами) втратили свої апостольські права і обов'язки. Поряд з далекою для нас з Вами темою переходів/перетурбацій «влад»/«першостей», важливим, на нашу думку, є побачити разом з тодішньою Церквою глибину проблеми втручання держави в справі Церкви. У цьому контексті за свободу Церкви (проти рішення імператора) виступив визнаний католиками і православними святым папа Лев Великий. Ситуація ускладнювалася тим, що на престолі восідавав християнин, держава Церкву не переслідувала й усіма розумілася потреба вироблення способу існування Церкви в нових умовах толерації державою. Прошло ще багато часу, перше ніж було досягнуто консенсусу: Церква вивищила Константинополь (над Олександрійським і Антіохійським престолами), визнаючи його «апостольським».

паче з учорашніх язичників, втрачаючи практично таким чином контроль над нововисвяченим руським кліром та, відповідно, над церковною політикою Києва та Русі, коли б здійснювала у ній християнізацію за власним сценарієм. Звернімося за відповіддю до рішень Вселенських соборів. У 2-му правилі II Першого Вселенського собору, наприклад, щодо такої ситуації зазначалося: «Людей, що від язичницького життя нещодавно пристали до віри, й що короткий час оглашеними були, невдовзі до духовної купелі приводять, й відразу ж по хрещенні становлять на єпископство чи пресвітерство, тому за благо визнано, аби надалі нічого такого не було» [10, с. 32–33].

Усе це, звісно ж, не виключає абсолютну неучасть чи відсутність впливу на процес християнізації Русі з боку Візантійської імперії, яка була визнаним церковним авторитетом й до якої русичі відряджалися на навчання й які, повертаючись, несли ідеї впровадження грецьких зразків і стандартів релігійного церковного життя, отримуючи з Константинополя належну підтримку і допомогу. Досить згадати, що імператор Василій II вислав до Києва митрополитів і єпископів, які охрестили сусідів Русі, серед яких були й херсонесці [13]. При цьому варто зауважити, як довів на підставі літописних джерел Є. Голубинський, що для хрещення Русі з Візантії прибули лише попи, тобто другорядні церковні особи, фактично – спостерігачі. Митрополита ж Київського Леона та архієпископа Новгородського Іоакима (Корсунянина) Константинопольський патріарх Фотій настановив тільки аж у 991 р. [5, с. 163], вочевидь після того, як дізнався про прибуття у цьому ж році до великого князя Київського Володимирів посольства з Риму від папи Івана XV. Митрополію ж у Києві на чолі з Леоном й взагалі було засновано лише на близько 996 р. й лише протягом кількох років по цьому (у 996–999 рр.) виникла Новгородська єпископія¹ та кафедральна церква з прибуттям до міста Іоакима Корсунянина [30, с. 33]. Утім, мали місце й впливи латинської традиції, як от, наприклад, із рішенням великого князя Володимира виділяти десятину на утримання Десятинної соборної церкви, що практикувалося у Західній Європі тощо.

Водночас в державі поволі формувалася не лише язичницька опозиція, а й християнська. Так, наприклад, мали місце випадки незадоволення окремими методами,

¹ Подальше становлення системи вищого церковного управління в Київській Русі відбувалося під впливом візантійських церковно-канонічних традицій з урахування специфіки руської адміністративної та адміністративно-територіальної систем. Починаючи з кінця X ст. на Русі формується система єпископських кафедр, які входили до єпархії Київського митрополита, а також було засновано єпископію у Білгороді під Києвом, княжий резиденції, яка стала вікарною єпископією, глава якої заміняв митрополита на час його відсутності. Кафедри були відкриті у Новгороді, Полоцьку, Чернігові, Переяславі [32, с. 60]. Згодом митрополії отримали Чернігів та Переяслав. Поширилася й монастирська система, яку склали дві основні чернечі течії: єгипетсько-сирійська, авторитетний центр якої знаходився на Афоні (її звідти на Русь приніс Антоній), та палестинсько-константинопольська (її представляв Феодосій) [31]. Під 1037 р. у «Повісті временних літ» зазначається про заснування двох чернечих громад князем Ярославом на честь свого святого Георгія та покровителя своєї дружини Інгігерди – Ірини. Так розпочато було формування культу святих великокняжих покровителів. В Криму у Херсонесі продовжувало існувати окреме автокефальне архієпископство, яке підпорядковувалося безпосередньо Константинопольському патріархові й не мало у власному підпорядкуванні єпископських областей. Свою митрополію Херсонес отримав в другій половині XIII ст.

якими Володимир намагався втілювати в життя релігійну реформу з метою залучення до християнства язичників. Маються на увазі, зокрема, «щонедільні милостині» – пири, що потребували неабияких витрат і які більше нагадували язичницькі гуляння. Гадаємо, що й відмова його сина – Ярослава, що сидів у Новгороді, сплачувати Києву щорічну данину також була зумовлена не лише прагненням влади, а й намаганням залучитися прихильністю опозиції. Посилювала тиск й церковно-візантійська опозиція, яка вимагала канонічного визнання впровадженого Володимиром християнства, що неможливо було отримати не визнавши канонічну зверхність рівноапостольного центру, тобто – Константинополя. Тож, на нашу думку, в процесі християнізації в Русі сформувалися дві релігійні політико-ідеологічні концепції.

Перша – русько-слов'янська, а й відтак самостійницько-незалежна, коли суверенітет Руської Церкви у християнському лоні намагався утримати й великий князь Київський Володимир. Русь в цьому питанні не була першопроходцем. Найбільш успішною в цьому плані була політика правителів Болгарії. Такі держави як Польща та Угорщина також домоглися утворення самостійної церкви в X–XI ст. Продовжували боротьбу за власну незалежну церкву сербські князівства та Чехія. Захист новонаверненими до християнства державами свого церковного суверенітету позначився також і в зміцненні місцевої історичної традиції, яка взагалі заперечувала чи зводила до мінімуму причетність до цієї справи іноземних церковних центрів й підкреслювала вирішально самостійну роль власних володарів та суспільно-державної верхівки у прийнятті християнства.

Друга – провізантійська, яка, починаючи з вокняжіння на київському столі Ярослава Володимировича, розпочала зводити й обґрунтовувати ідеологічний місток щодо канонічної залежності Київської митрополії від Візантійської, від Константинопольського патріархату, прагнучи бути включеною до Кафолічної спільноти й, водночас, апелювала до так званої місії апостола Андрія на київських горах і його спадщини щодо Руської Церкви.

Отже, як видно з вищевказаного, великий князь Київський Володимир у новоприйнятому статусі християнського володаря-неофіта величезної держави діяв абсолютно незалежно у своїй релігійній дипломатії як щодо християнської Візантії, так і щодо християнського Риму тощо. Цілком очевидним є також і те, що руський правитель знав про давні тертя між двома світовими християнськими Центрами, як і натомість не вбачав у них і дві антагоністичні-різні церковні структури (які де-юре такими й не були), а розглядав і Рим, і Константинополь (як і Єрусалим, Олександрію чи Антіохію тощо) за рівноправні братерські з Києвом Церкви, що були об'єднані в цілісній Соборній Християнській Церкві зі спільною вірою в єдиного Бога Ісуса Христа. Тож не дивно, що найщільніші релігійні взаємини на рівноправних засадах Русь налагоджувала насамперед із найближчими до Києва сусідніми єдиновірними християнськими Центрами – Константинополем і Римом.

Київський князь не міг обирати між візантійським православ'ям та римським католицизмом у 987 чи 988 роках, позаяк таких Церков на той час ще не існувало. Була єдина соборна (кафолічна) Християнська Церква, яка складалася з кількох незалежних і рівних поміж собою Церков (Римської, Константинопольської, Єрусалимської,

Олександрійської, Антіохійської тощо). Утім, навряд чи на той час існувала (як еклезіологічна реальність) єдність Константинопольської та Київської Церков із Римом. Володимирові, як і усім освіченим тогочасним володарям та церковним діячам, було відомо про гучний конфлікт між патріархом Фотієм і папою Миколою I у IX ст., що яскраво вказав на очевидне: між Сходом і Заходом вже тоді існували вагомі догматичні розходження та різні політичні пріоритети¹, які обидві сторони намагалися взаємотерпіти заради хоча б номінального збереження єдності Церкви Христа². Не мав Володимир потреби з'ясувати на своєрідному кастингу ці окремі відмінності візантійської чи римської християнських традицій (як і основ ісламу чи юдейства) й тому, що давно і чудово знався як на церковних справах християнського світу, так і на релігійних засадах іншого світу навколишнього (на ісламі та на юдаїзмі), а також на рідних прадавніх слов'янських віруваннях (так званому язичництві).

Водночас, однозначно і безапеляційно стверджувати, що Київська Русь претендувала на абсолютну самостійність і незалежність в церковному питанні у тогочасному християнському світі, а Візантія взагалі нібито не мала права на християнізацію Русі є недоречним. Як доречно зауважує В. Ричка, для молодих варварських народів Європи й, зокрема, слов'ян Романія–Візантія уявлялася втіленням «царства Божого» на землі [25; 26]. Ворогуючи з нею, вони, між тим, і гадки не мали заперечувати її єдиноможливу у цьому світі легітимність, а ставилися до неї з глибокою повагою і заздрістю. Візантійське християнство було суттю тогочасної цивілізації, отож і шлях до цивілізації пролягав через навернення у християнство – єдино правильну ідеологію тодішньої геополітики та державного ідеологічного та економічного сходження, яку на той час монополізувала Візантія. Християнізація Русі означала входження її до світової християнської спільноти, віднайдення нею свого місця в співдружності християнських держав. Отож, вважаємо, що не варто однобічно й безальтернативно ставити під сумнів першопочатковий церковний зв'язок Києва із Константинополем. Духовна спорідненість київського правлячого дому з Царгородом стало для нього, попри усе, жаданою честю.

Водночас, прагнучи відповісти на питання, яку віру прийняв і початково привніс із хрещенням на Русь великий князь Київський Володимир, мусимо

¹ Наведемо, для прикладу, історичне зіткнення між Римом і Константинополем з приводу коронування папою Карла Великого на імператорство. Цей акт був сприйнятий Константинополем, як політична зрада, позаяк римські єпископи вважалися підданими РOMEЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (Візантії), а натомість римська курія співпрацювала з новими західними державними утвореннями – противниками РOMEЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. Відтак імператор цілком вмотивовано наказав покарати Рим, приєднавши території, що знаходилися під юрисдикцією Римського Апостольського престолу (південь Італії та Балканського півострова, Сицилію та Грецію) до Константинопольського патріархату. Такі дії в церковній раз спровокували черговий церковний «розділ», що усе ближче наближав Рим і Константинополь до розділу справжнього і остаточного. Подібних релігійно–політичних протиріч (як дріб'язкових, так і значимих) у середині номінально тоді ще єдиної Християнської Церкви було досить багато. Насправді вона фактично вже була неєдиною й низка таких та іншого різного характеру суперечностей зрештою 1054 року призвела до остаточного юридично–публічного її роз'єднання – до Схизми Церкви.

² Варто згадати хоча б засвідчений факт поминання папи в Константинополі до 1012 року.

зауважити на теологічно–понятійних застереженнях як щодо «православ'я», так і щодо «католицизму» з огляду на тогочасний стан християнської Церкви. В цьому контексті ще раз наголошуємо, що Київський князь не міг в сучасному розумінні обирати між православ'ям та католицизмом у 987 чи 988 роках, позаяк де–юре таких Церков на той час ще не існувало. Була єдина соборна (кафолічна) Християнська Церква, яка складалася з кількох незалежних і рівних поміж собою Церков (Римської, Константинопольської, Єрусалимської, Олександрійської, Антіохійської тощо). Отже, якщо за вихідні підстави вважати визнання нормативності віри семи Вселенських соборів, то володимирове віросповідання було східного обряду (православним). Разом з тим, існує факт євхаристійного спілкування Володимира з римським єпископом (папою), що може слугувати ознакою початкового зв'язку й з Римом, який проте не було в подальшому закріплено у католицизмі через низку як об'єктивних, так суб'єктивних історичних обставин. Релігійно–політичні протиріччя (як дріб'язкові, так і значимі) вже тоді розколювали номінально ще єдину Християнську Церкву. Насправді ж вона фактично вже була неєдиною й низка різного роду й характеру суперечностей зрештою 1054 року призвели до остаточного юридично–публічного її роз'єднання (розколу) – до Схизми.

Наголосимо, що наприкінці X ст., у часи хрещення Русі, все ж навряд чи існувала (як еклезіологічна реальність) єдність Константинопольської та Київської Церков із Римом. Володимирові, як і усім освіченим тогочасним володарям та церковним діячам, було відомо про довготривалі гучні політичні конфлікти та ідейно–догматичні суперечки між Константинополем та Римом, які обидві сторони намагалися взаємно стерплювати заради хоча б номінального збереження єдності Церкви Христа. Проте, як не парадоксально, формально–дуалістично віру святого рівноапостольного князя Київського Володимира можна визначити православною вірою християнської Кафолічної (католицької) Церкви.

Список використаних джерел

- Брайчевський М. Ю. Утверждение христианства на Руси / М. Ю. Брайчевский. – К.: Наукова думка, 1989. – 296 с.
- Брильов Д. Історія ісламу в Україні: Мусульманська Русь / Д. Брильов // UMMA Inform. – 2014. – 24 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://umma.ua/uk/article/article/Istoriya_Islamu_v_Ukraїni_Musulmanska_Rus/25243
- Виноградов Г. М. Конотативна природа давньоруських наративів: постановка проблеми / Г. М. Виноградов // Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія. – 2008. – Вип.16. – №1/1. – С.179–191.
- Гай–Нижник П. Князівни та княгині Русі–України (X–XIV ст.). Короткий нарис / П. Гай–Нижник // Час і Події (Чикаго, США). – 2012. – №25. – 20 червня; – 2012. – №26. – 27 червня.
- Голубинский Е. Е. История русской церкви / Е. Е. Голубинский. – Т.1. – Ч.1. – М.: Императорское общество истории и древностей Российских при Московском университете, 1880. – 793 с.
- Горський В. Давньоруські любомудри / В. Горський, О. Вдовина, Ю. Завгородній, О. Киричок. – К.: Дім КМ Академія, 2004. – 304 с.
- Дамаскин Іоанн (преподобный). Точное изложение православной вѣры / Іоанн Дамаскин, [пер. с греческого А. Бронзов]. – М.: Братства святаго Алексія – Ростов–на–Дону: Приазовський край, 1992. – 446 с.
- Данилевский И. Н. Цитаты, которые мы изучаем / И. Н. Данилевский // Одиссей: Человек в истории. – М.: Coda, 2004. – С.299–317.
- Жуковский А. Підсумки відзначення тисячолітнього ювілею хрещення Русі–України / А. Жуковский // Український історичний журнал. – 1993. – №1. – С.140–151.

10. Книга Правил святых апостолов, святых Соборов Вселенских и поместных и святых отец. – М.: Русский Хронограф, 2004. – 448 с.
11. Криль М. Святі Кирило та Мефодій у духовному і культурному житті слов'ян / М. Криль // Історія України. – К., 2003. – №14. – С.5.
12. Літопис Руський / За Іпатським списком. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
13. Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений / М. В. Левченко. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 553 с.
14. Мыльников А. С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: Этногенетические легенды, догадки, прототипотезы XVI – начала XVIII века / А. С. Мыльников // РАН, Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера). – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2000. – 320 с.
15. Моця О. До питання про вибір наших пращурів / О. Моця // Людина і світ. – 1999. – №1.
16. «Память и похвала Владимиру» Иакова Мниха // «Крещение Руси» в трудах русских и советских историков. – М.: Мысль, 1988. – С.286–291.
17. Паславський І. Папство і Україна / І. Паславський // Світло. – 2003. – листопад.
18. Петрухин В. Я. Город и сакральное пространство: библейский миф в начальном русском летописании // Сакральная топография средневекового города. – М., 1998. – С.12–32.
19. Плюханова М. Сюжеты и символы московского царства / М. Плюханова. – СПб.: Акрополь, 1995. – 336 с.
20. Повесть временных лет / Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века. – М.: Худож. лит., 1978. – 413 с.
21. Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.) / Г. Подскальски. – СПб.: «Византинороссика», 1996. – 736 с.
22. Поппе А. Візантійсько-руський союзницький трактат 987 р. / А. Поппе // Український історичний журнал. – 1990. – №6. – С.20–32.
23. Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. / М. Д. Приселков. – Санкт-Петербург: Наука, 2003. – 240 с.
24. Ричка В. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації / В. Ричка // Історія України. – К., 2001. – №8.
25. Ричка В. Хрещення Русі 988 р.: ідейний зміст літописного сюжету / В. Ричка // RUTHENICA. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Т. III. – С.93–102.
26. Ричка В. М. Знаки влади: організація та форми репрезентації верховної влади у Київській Русі / В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 2009. – №1.
27. «Слово о законе и благодати» митрополита Иллариона // Библиотека литературы Древней Руси (XI–XII века). – Санкт-Петербург: Наука, 2000. – Т.1. – С.26–61.
28. Флоровский Г. В. Пути русского богословия / П. Г. Флоровский. – Минск: Изд-во Белорусского Экзархата, 2006. – 607 с.
29. Флоря Б. Н. Принятие христианства в Великой Моравии, Чехии и Польше / Б. Н. Флоря // Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. – М.: Наука, 1988. – С.122–158.
30. Щапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. / Я. Н. Щапов. – М.: Наука, 1989. – 231 с.
31. Щапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси. XI–XIV вв. / Я. Н. Щапов. – М.: Наука, 1972. – 328 с.
32. Щапов Я. Н. Формирование и развитие церковной организации на Руси в конце X–XII в. / Я. Н. Щапов // Древнейшие государства СССР: Материалы и исследования. 1985 год. – М.: Наука, 1986. – С.58–62.
3. Braichevsky M. Yu. Utverzhdienie khristianstva na Rusi / M. Yu. Braichevsky. – K.: Naukova dumka, 1989. – 296 s.
4. Brylyov D. Istorija islamu v Ukraini: Musulmanska Rus / D. Brylyov // UMMA Inform. – 2014. – 24 kvitnya [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://umma.ua/uk/article/article/Istorija_Islamu_v_Ukraїni_Musulmanska_Rus/25243
3. Vynogradov G. M. Konotatyvna pryroda davnyoruskykh naratyviv: postanovka problemy / G. M. Vynogradov // Visnyk Dnipropetrovskogo universytetu. Seriya Istorija ta arkhologiiya. – 2008. – Vyp.16. – №1/1. – S.179–191.
4. Hai-Nyzhnyk P. Knyazivny ta knyahyni Rusy–Ukrainy (X–XIV st.). Korotkyi narys / P. Hai-Nyzhnyk // Chas i Podii (Chykao, SSHA). – 2012. – №25. – 20 chernya; – 2012. – №26. – 27 chervnya.
5. Holubinsky E. E. Istorija russkoi tserkvi / E. E. Holubinsky. – T.1. – Ch.1. – M.: Imp-oe obsch-vo istorii i drevnostei Rossiyskikh pri Moskovskom universitete, 1880. – 793 s.
6. Horsky V. Davnyoruski lyubomudry / V. Horsky, O. Vdovina, Yu. Zavgorodniy, O. Kyrychok. – K.: Dim KM Akademiya, 2004. – 304 s.
7. Damaskin Ioann (prepodobny). Tochnoe izlozhenie pravoslavnoi very / Ioann Damaskin [per. s grecheskoho A. Bronzov]. – M.: Bratstvo svyatitelya Aleksiya. – Rostov-na-Donu: Priazovskiy kray, 1992. – 446 s.
8. Danilevsky I. N. Tsytaty, kotorye my izuchaem / I. N. Danilevsky // Odissei: Chelovek v istorii. – M.: Coda, 2004. – S.299–317.
9. Zhukovsky A. Pidsumky vidznachennya tsysacholitynoho uvileyu chreschennya Rusi–Ukrainy / A. Zhukovsky // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1993. – №1. – S.140–151.
10. Kniga Pravil svyatykh apostolov, svyatykh Soborov Vselenskh i pomestnykh i svyatykh otets. – M.: Russkiy Chronograph, 2004. – 448 s.
11. Kril M. Svyati Kyrylo ta Mephodiy u dukhovnomu i kulturnomu zhytti slovyan / M. Kril // Istorija Ukrainy. – K., 2003. – №14. – S.5.
12. Litopys Ruskyi / Za Ipatskym spyskom. – K.: Dnipro, 1989. – 591 s.
13. Levchenko M. V. Ocherki po istorii rusko-vizantiyskikh otnosheniy / M. V. Levchenko. – M.: Izd-vo AN SSSR, 1956. – 553 s.
14. Mylnikov A. S. Kartina slavyanskogo mira: vzglyad iz Vostochnoi Evropy: Etnogeneticheskie legendy, dogadki, prototipotezy XVI – nachala XVIII veka / A. S. Mylnikov // RAN, Muzei antropologii i etnographii im. Petra Velikogo (Kunstkamera). – SPb.: Peterburhskoe Vostokovedenie, 2000. – 320 s.
15. Motsya O. Do pytannya pro vybir nashykh prashchuriv / O. Motsya // Lyudyna i svit. – 1999. – №1.
16. «Pamyat i pokhala Vladimiru» Iakova Mnikha // «Kreschenie Rusi» v trudakh russkikh i sovetskikh istorikov. – M.: Mysl, 1988. – S.286–291.
17. Paslavsky I. Papstvo i Ukraina / I. Paslavsky // Svitlo. – 2003. – lystopad.
18. Petrukhin V. Ya. Gorod i sakralnoe prostranstvo: bibleyskiy mif v nachalnom russkom letopisanii // Sakralnaya topographiya srednevekovogo goroda. – M., 1998. – S.12–32.
19. Plyukhanova M. Syuzety i simvolyy moskovskogo tsarstva / M. Plyukhanova. – SPb.: Akropol, 1995. – 336 s.
20. Povest vremennykh let / Pamyatniki literatury Drevnei Rusi. Nachalo russkoi literatury. XI – nachalo XII veka. – M.: Khudozh. lit., 1978. – 413 s.
21. Podskalsky H. Khristianstvo i bohoslavskaya literature v Kievskoi Rusi (988–1237 hh.) / H. Podskalsky. – SPb.: «Vizantinorossika», 1996. – 736 s.
22. Poppe A. Vizantiysko-ruskiy soyuzvyskiy traktat 987 r. / A. Poppe // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1990. – №6. – S.20–32.
23. Priselkov M. D. Ocherki po tserkovno-politicheskoi istorii Kievskoi Rusi X–XII vv. / M. D. Priselkov. – Sankt-Peterburg: Nauka, 2003. – 240 s.
24. Rychka V. Kyivska Rus: problemy, poshuky, interpretatsii / V. Rychka // Istorija Ukrainy. – K., 2001. – №8 (216).
25. Rychka V. Khreschennya Rusi 988 r.: ideyniy zmist litopysnoho syuzhetu / V. Rychka // RUTHENICA. – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2004. – T. III. – S.93–102.
26. Rychka V. M. Znaky vlady: orhanizatsiya ta formy reprezentatsii verkhovnoi vlady u Kyivskiy Rusi / V. M. Rychka // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 2009. – №1.
27. «Slovo o zakone i blagodati» mytropolyta Illariona // Biblioteka literatury Drevnei Rusi (XI–XII veka). – Sankt-Peterburg: Nauka, 2000. – T.1. – S.26–61.
28. Florovsky H. V. Puti ruskoho bohoslavii / P. H. Florovsky. – Minsk: Izd-vo Belorusskoho Ekzarkhata, 2006. – 607 s.
29. Florya B. N. Prinyatie khristianstva v Velikoii Moravii, Chekhii i Polshe / B. N. Florya // Prinyatie khristianstva narodami Tsentralnoy i Yugo-Vostochnoi Evropy i kreschenie Rusi. – M.: Nauka, 1988. – S.122–158.
30. Schapov Y. N. Gosudarstvo i tserkov Drevney Rusi X–XIII vv. / Y. N. Schapov. – M.: Nauka, 1989. – 231 s.
31. Schapov Y. N. Knyazheskie ustavy i tserkov v Drevney Rusi. XI–XIV vv. / Y. N. Schapov. – M.: Nauka, 1972. – 328 s.
32. Schapov Y. N. Formirovanie i razvitie tserkovnoi orhanizatsii na Rusi v kontse X–XII v. / Y. N. Schapov // Drevneyshie hosudarstva SSSR: Materialy i issledovaniya. 1985 god. – M.: Nauka, 1986. – S.58–62.

References

1. Braichevsky M. Yu. Utverzhdienie khristianstva na Rusi / M. Yu. Braichevsky. – K.: Naukova dumka, 1989. – 296 s.
2. Brylyov D. Istorija islamu v Ukraini: Musulmanska Rus / D. Brylyov // UMMA Inform. – 2014. – 24 kvitnya [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://umma.ua/uk/article/article/Istorija_Islamu_v_Ukraїni_Musulmanska_Rus/25243
3. Vynogradov G. M. Konotatyvna pryroda davnyoruskykh naratyviv: postanovka problemy / G. M. Vynogradov // Visnyk Dnipropetrovskogo universytetu. Seriya Istorija ta arkhologiiya. – 2008. – Vyp.16. – №1/1. – S.179–191.

Hai-Nyzhnyk P. P., Doctor of Historical Sciences, Academician of the Ukrainian Academy of Sciences, Head of the Department of Historical Studies, Research Institute of Ukrainian history (Ukraine, Kyiv), Hai-Nyzhnyk@ukr.net

Batrak O. P., Applicant historical faculty of Dnipropetrovsk National University (Ukraine, Krivyi Rog), Hai-Nyzhnyk@ukr.net

Baptism of Grand Prince Volodymyr of Kiev: the election of faith and civilization and political progress

Highlights circumstances, motives and choice of faith Grand Prince of Kiev Vladimir Svyatoslavich. Analyzes the theological and ideological principles and political incentives civilization baptism of Rus.

Keywords: Volodymyr the Great, the baptism of Rus, Christianity.

Гай-Нижнык П. П., доктор исторических наук, академик Украинской академии наук, заведующий отделом исторических студий, Научно-исследовательский институт украиноведения (Украина, Киев), Hai-Nyzhnyk@ukr.net

Батрак О. П., соискатель исторического факультета, Днепропетровский национальный университет (Украина, Кривой Рог), Hai-Nyzhnyk@ukr.net

Крещение Руси великим князем Киевским Владимиром: избрание веры и цивилизационно-политического развития

Раскрываются обстоятельства, мотивы и выбор веры великим князем Киевским Владимиром Святославичем. Анализируются теологично-идеологические основы и цивилизационно-политические побуждения крещения Руси.

Ключевые слова: Владимир Великий, крещение Руси, христианство.

* * *

УДК 94–058.12«178/182»

Фицик І. Д.,
докторант кафедри історії України,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
gileya.org.ua@gmail.com

МЕНТАЛЬНІ ІМПЕРАТИВИ СОЦІАЛЬНОЇ САМОБУТНОСТІ ШЛЯХТИ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XIX СТ.)

Розглянуто питання збереження ментальності польської шляхти – провідної замоножної версти української Наддніпрянщини – за умови зміни її майнового й соціального статусу у зв'язку з входженням Правобережної України до складу Російської імперії після поділів Речі Посполитої в др. пол. XVIII ст. Також вказано на використанні російською владою способи й методи, спрямовані на декласацію й денационалізацію поляків. Крім того, з'ясовано роль і значення католицької церкви й освітніх закладів у боротьбі проти русифікації польського населення засалом і польської шляхти зокрема.

Ключові слова: Річ Посполита, Російська імперія, Наддніпрянська Україна, шляхта, ментальність, соціальна самобутність.

Етнічна й етносоціальна палітра Правобережної України кін. XVIII – поч. XIX ст. формувалась упродовж досить тривалого періоду насамперед у результаті еміграційних, міграційних, етнічних та демографічних процесів, що суттєво впливали й кардинально змінювали біосоціальну будову українських теренів [13]. Разом із тим спрямованість та інтенсивність цих процесів залежала від багатьох чинників: природних, соціальних, політичних, ідеологічних, економічних, навіть військових, до котрих належали геополітичні зміни, економічні кризи, воєнні кампанії, дискримінаційна внутрішня політика тих держав, котрі інкорпоровали українські території.

При цьому серед пріоритетних проблем етнополітологічного й історичного дослідження щодо національних меншин, котрі населяли територію Правобережжя, провідна роль належить саме польському етносу, що обумовлено історично. Однак саме в окреслений хронологічний відрізок відбулися суттєві

зміни, насамперед мова йде про поділи Речі Посполитої й остаточно входження Наддніпрянської України до складу Російської імперії, що не могли не вплинути на становище польської шляхти.

У зв'язку з цим маємо на меті з'ясувати, чи змінився за нових політичних умов майновий і соціальний статус шляхти; виявити відсутність або наявність ментальних імперативів у свідомості панівної верстви населення Наддніпрянщини; вказати на способи й методи декласації й денационалізації поляків російською владою; підкреслити роль і значення католицької церкви й освітніх закладів у боротьбі проти русифікації польського населення загалом і польської шляхти зокрема.

У царині вивчення історії Правобережної України, особливо що стосується польського шляхетства, варто назвати як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Серед останніх пальма першості належить напрацюванням французького історика Данієля Бовуа [5–8], роботи якого містять цікавий фактологічний та аналітичний матеріал і написані на широкій джерельній та історіографічній базі.

Такі українські вчені, як М. Бармак [3–4] і В. Шандра [26–28] у своїх працях приділили увагу механізмам управління російською імперською адміністрацією Правобережною Україною наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Процеси інкорпорації правобережних губерній й становище шляхти досліджують Ю. Войтенко [10], Ірина й Ігор Кривошея [16–17], Н. Щербак [29], залучаючи для цього архівні матеріали. В. Свербигуз [22–23] здійснив порівняльний аналіз традицій шляхетського парламентаризму на різних історичних відтинках, простежив еволюцію та особливості взаємин між органами державної влади й місцевим дворянством українських губерній.

У книзі київських науковців С. Лисенка і Є. Чернецького [18] досліджується соціальна історія правобережної шляхти протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст. Найбільше уваги приділено процесам легітимації та декласації дрібної шляхти Волині, Київщини та Поділля, російському законодавству та урядовим заходам щодо інкорпорації цієї кількасоттисячної групи до соціальної структури Російської імперії. Монографія містить список, що конкретизує родовий склад легітимованої шляхти Правобережжя. Об'єктом вивчення Ю. Поліщука [21], О. Калакури [15] й В. Балушка [1] стали етнополітичні й етносоціальні трансформації на українських теренах та проблеми польської асиміляції, а також аспекти ментально-етнографічних особливостей поляків. Ю. Земський [12] розглядає питання генези польського націоналізму в окреслений період. При цьому на особливу увагу заслуговують і праці російського вченого Л. Горізонтова, який вказує на неможливості розв'язання «польського питання» інкорпорованих територій через суперечливість заходів імперського уряду щодо інтеграції/асиміляції польського населення [11].

Питання участі волинської та подільської шляхти у дворянських депутатських зібраннях, а також їх еволюція й специфіка функціонування в XIX столітті вивчаються в дослідженнях В. Казначєєвої [14] й О. Барвінок [2]. Разом із тим ментальні імперативи польської шляхти в контексті соціально-майнових трансформацій на тлі анексії Правобережжя Російською імперією й насадження тут власних методів управління залишаються маловивченими,

що й обумовлює потребу в такому дослідженні й **актуальність** нашої статті.

Ментальність – це глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, зумовлений генетикою, етнічною традицією, культурою, особливостями соціальних структур, що визначають устремління, нахили, орієнтири людей, у яких виявляються національний характер, загально визнані цінності, суспільна психологія. Тому ментальність, як справедливо зазначає Д. Бойко, є глибинним джерелом мислення, ідеології та віри, почуттів та емоцій [9]. Так як ментальність – це не пасивний об'єкт, своєрідний наслідок сумарної дії перелічених чинників [15], а активний фактор суспільного розвитку, то проблему ментальних імперативів соціальної самобутності шляхти варто розглядати в тому числі й кризь призму геополітичних змін, що супроводжували територіальні рокировки української Наддніпрянщини й поділи Речі Посполитої другої половини XVIII ст.

На формування ментально–географічних ознак шляхти як соціального стану Правобережної України в значній мірі вплинуло те, що тут польські шляхтичі й магнати почували себе господарями, а їхня влада була практично необмеженою. Тим паче, що на цій території поляки мешкали досить компактно, а отже, не асимілювалися під тиском/впливом кількісно переважаючої української людності, а навпаки мали змогу зберегти свої ментально–релігійні риси й активно/силоміць насаджувати їх місцевому населенню. Однак наприкінці XVIII ст. майновий і соціальний статус шляхти дещо змінився у зв'язку з політичними подіями. Окреслений період в українській і польській історії справедливо названий імперською добою.

У цей час позиції Речі Посполитої в Європі ослабли, натомість Російська імперія перетворювалася на могутню континентальну імперію. Зрештою, відбулися три поділи Речі Посполитої між Австрією, Пруссією та Росією. Другий та третій поділи безпосередньо зачепили територію України, у першу чергу – Правобережну, коли Росія зайняла обшири Брацлавського, Київського, Подільського й Волинського воєводств.

Унаслідок цього перестали існувати як автономна Україна, так і Перша Річ Посполита. Як результат, на цих обширах відбулися масштабні соціальні зрушення, що зумовили етносоціальні проблеми, аналіз котрих потрібно здійснювати в межах розгляду етнонаціонального складу населення, етноконфесійної ситуації, міграційних процесів [21].

Після приєднання Правобережжя російський царизм провів тут перепис населення, аби виявити чисельність окремих станів краю, особливо тих, котрі обкладалися подушним податком, відбували рекрутську та інші повинності, а також визначити кількість українців, євреїв, поляків та представників інших національностей, які мешкали на території краю. Для більш детального розуміння частки польського населення на теренах Російської імперії варто скористатися даними, наведеними Д. Бовуа на основі статистики, зібраної скарбником Міністерства фінансів для Сенату. За його підрахунками, у восьми відібраних від Речі Посполитої губерніях, станом на 20 липня 1800 р., проживало 218 025 осіб чоловічої статі чиншової шляхти. Як зауважує автор, ця цифра була не остаточною й значно нижчою від реальної.

У загальній статистиці колишніх польських губерній маємо такі дані по трьох губерніях Правобережжя:

Київщина	Родовита шляхта	511
	Фільваркова шляхта	1181
	Чиншовики	40373
	Усього	42065
Волинь	Родовита шляхта	2455
	Фільваркова шляхта	2225
	Чиншовики й околична шляхта	27349
	Службова шляхта	6275
	Бояри	8
	Солтиси	103
	Татарська шляхта	33
Усього	38448	
Поділля	Власники земель і сіл	4654
	Чиншовики	46099
	Усього	50753

Як бачимо, на Правобережжі мешкало загалом 131 266 шляхтичів чоловічої статі, кількість осіб обох статей сягала близько 262 500 [7]. Отже, наприкінці XVIII ст. поляки – друга за кількістю етнічна група Правобережної України, що становила 10% від усього населення краю [19, с. 321], і в їхніх руках зосереджувалася вся політична та економічна влада.

Зрозуміло, що магнатами та католицькими священниками були майже виключно поляки, а холопами – українці. При цьому частка євреїв – 3,61%, молдаван – 0,59%, росіян – 0,11%, інших етносів – 0,02%. Природно, що така етнічна строкатість регіону впливала на етностанову структуру населення. Високопоставлений російський чиновник В. Шульгін у праці «Юго–Западный край в последнее двадцатилетие (1838–1863)» описав доросійську станову структуру населення регіону. При цьому він іронічно зауважував, що польський магнат не уявляв держави без трьох станів – патера, єврея, холопа: «Патер турбувався про його совість і про майбутнє життя, єврей і холоп турбувалися про те, щоб йому легко жилося в сьогоднішньому житті» [21].

У цей час перед царизмом постало питання вироблення політики щодо нових підданих, серед яких практично не було представників титульної нації – росіян. Крім того, не потрібно забувати, що скасування Гетьманщини, полково–сотенного устрою України, нищення Запорозької Січі, три поділи Речі Посполитої також мали на меті викорінення українського й польського національно–визвольного руху, русифікацію обох народів, які б були перетворені на поневолені етнічні групи [15]. Разом із тим варто зауважити, що полякам на Правобережжі, на відміну від українців, царським режимом відводилася все–таки виняткова роль: після інкорпорації цієї території польській та українській колонізованій шляхті, як зазначає П.–Р. Магочій, було негайно надано статус дворянства, тобто близько 260 тис. осіб стали дворянами [19, с. 322].

Після входження українських земель Речі Посполитої до складу Російської імперії, Правобережжя перетворилась на своєрідний регіон, у якому склалася відмінна від російської система державного управління, станово–корпоративна організація шляхти, свої правові норми. На додачу, цей регіон був слабо забезпечений управлінськими кадрами. Загальну картину ставлення місцевої російської адміністрації до використання

польської шляхти, яка мала досвід державної служби в системі управління, надають підрахунки сучасного дослідника Г. Бондарчука, які показують, що на початку XIX ст. на Поділлі 40,9% чиновників були росіянами, 36,4% – українцями, як правило, зі східноукраїнських губерній, і 22,7% – поляками. Ця статистика не стосується виборних посад, зокрема, повітових суддів, засідателів Головного суду, співробітників поліційних установ, які обиралися на Губернських дворянських зібраннях [21].

Зазнала трансформації і станова система: законодавство Російської імперії визначало чотири головні стани – дворяни, духовенство, міські та сільські обивателі (селяни). Уже було сказано, що на цей час більшість польського населення краю належала до шляхетського стану. У результаті, згідно з російським законодавством, представники цього стану були зрівняні в правах із російським дворянством. Однак попри високий правовий статус, переважна більшість польської шляхти не мала землі, і нерідко її економічне становище було не кращим, а інколи навіть і гіршим, ніж у міщан і державних селян [19, с. 322].

Виходячи з майнового стану, шляхту можна розділити на три групи: велику, середню та дрібну. До нечисельної групи великої шляхти належало кілька десятків магнатських родів, які сконцентрували у своїх руках величезні земельні та людські ресурси, обіймали впливові посади ще в урядах Речі Посполитої. Із приєднанням краю до Російської імперії ситуація не змінилася. Зокрема, на початку XIX ст. родові Браницьких тут належало 69 населених пунктів, Потоцьким – 650, Оссолінські управляли Хмільницьким староством, Жебуські – Новокостянтинівським, Чарторийські – 165 селищами в Меджибзькому, Зіньківському, Старосинявському повітах Поділля тощо. Середня шляхта, яку називали фільварковою, або помісною, складалася зі значно більшої кількості родів, проте їх маєтки та впливи були значно меншими і, як правило, мали тільки місцеве значення. Найчисельнішу групу становила дрібна (часткова, чиншова, загорода, загонова) шляхта. Найбідніший прошарок цієї групи становила голота й брукова шляхта [21].

На кількісне співвідношення цих груп яскраво вказують такі дані: у 1812 р. у Київській губернії мешкало 43,5 тис. польської шляхти (це майже у 4 рази більше, ніж російського й зросійщеного українського дворянства), але серед них тільки 300 (0,7% від загальної кількості) мали землю, решта – безземельна шляхта, що жила за рахунок «служби». Чиншова безземельна шляхта переважала й в інших регіонах Південно-Західного краю. Так, у повітовому місті Літин Подільської губернії на початку XIX ст. було 86 осіб шляхетського стану (усі чиншові), у містечку Янів Літинського повіту проживало 7 осіб помісної шляхти, 36 – чиншової і 57 – службової, у містечку Межирів нараховувалося 20 представників чиншової шляхти й 6 – службової, у Старій Синяві – відповідно, 77 і 32 [21].

Як наслідок, справжніми представниками еліти Правобережжя можна вважати лише 30 тис. шляхтичів, які завдяки своєму спадковому статусу та достатній кількості земельних володінь мали право голосу на дворянських зборах. Водночас ця порівняно нечисленна група володіла чималою кількістю привілеїв. Шляхтичі передавали в спадок титули та маєтки, мали повний

контроль над місцевими селянами, їм була підпорядкована адміністрація, суди та школи Правобережжя, які залишалися польськими [19, с. 322].

Потрібно зазначити, що з втратою держави в історії поляків розпочався тривалий період боротьби за власне національне самоствердження. Причому, шляхетські амбіції не дозволяли полякам мислити про відновлення своєї держави інакше як тільки в кордонах «до розборових», а отже, неодмінно включаючи до її складу українське Правобережжя.

Таким чином, навіть і після трагічних для Речі Посполитої подій другої половини XVIII ст. можна говорити про збереження соціальної й ментальної самобутності шляхти, що дозволило їй згодом виношувати плани щодо відновлення втраченої державності. Особливу роль за таких умов відіграла насамперед римо-католицька церква: вона підтримувала й мобілізувала інтелектуальну й соціальну еліту навіть після невдач у конспіративній та політичній діяльності, – хоча й сама на рівні ієрархії зазнала чималих втрат. Упродовж майже століття російська влада спочатку ліквідувала римо-католицькі дієцезії, а всіх католиків на схід від Царства Польського було підпорядковано єдиній архієпископії з центром у Могильові. Однак у місцевих парафіях польська мова продовжувала вживатися й функціонувати як головний засіб збереження польської ідентичності на Правобережжі. У результаті, українське Правобережжя, як й інші губернії, розташовані на північ від Наддніпрянської України – Віленська, Гродненська, Вітебська, Могильовська, Мінська, – залишалося багатієм польських національних почуттів [19, с. 322].

Крім того, мережа комунікацій була повністю польськомовною. Система шкільництва, де навчалися сини місцевих шляхтичів, мова правочинства та офіційних установ, а також різних політичних організацій була польською [1]. Що стосується освіти, то тут потрібно віддати належне Адаму Чарторийському, що протягом 1803–1824 рр. був куратором «шкіл» у «польських» губерніях Російської імперії й мав відносну свободу дій в управлінні освітою. У результаті, польський університет у Вільні та лицей у Кременці зберігали й поширювали польську культуру серед молодого покоління. Відповідно, польська шляхта не русифікувалася. А в регіоні мешкало чимало польських патріотів, які вступали до різних підпільних організацій і товариств, таких як відділення Товариства об'єднаних слов'ян (1823) та Південне товариство (1821). І лише після Січневого повстання ситуація змінилася: державні й соціально-політичні структури перейшли на російську мову, було здійснено низку арештів серед національно свідомих поляків і прихильників та учасників антиросійського виступу, а матеріальний добробут шляхти й магнатів суттєво погіршився.

Таким чином, сепаратизм шляхти, колонізація регіону німецькими й чеськими переселенцями, утиски та дискримінації російським самодержавством єврейського населення перетворили регіон Правобережжя в зону перманентно підвищеної напруги, що вимагало від царизму особливої уваги й низки ефективних заходів [12]. Однак можна говорити про те, що внутрішня політика уряду царської Росії на початку XIX ст., що базувалася на своєрідному політичному симбіозі – встановлення контролю над політичним життям приєднаних від Речі

Посполитої території й здобуття прихильності багатой польської шляхти – зазнала поразки. Окрім інших, причина цього, як вважає Ю. Ніколенко, крилася й у неврахуванні царським урядом усіх особливостей цих земель [20], адже, не зважаючи на зменшення чисельності поляків, втрату частиною з них деяких ознак національної ідентичності, стирання багатьох етнічних особливостей і відмінностей в організації побуту, українська полонія продовжувала утримувати класичні ознаки історично сформованої національної меншини як сталої громади [15].

Отже, навіть і після завершення поділу території Речі Посполитої між провідними європейськими країнами в 1795 р. Правобережна Україна, що увійшла до складу Російської імперії, і надалі залишалася поліетнічним краєм зі значним впливом польської шляхти. Суттєвим наслідком інкорпорації українських правобережних територій стали зміни в адміністративному поділі губерній і в соціальній структурі населення. І хоча станове російське законодавство було погано розроблене й не давало чітких юридичних визначень усім існуючим категоріям населення, а соціальна структура суспільства була нечіткою й розпливчастою, це не завадило поступовій уніфікації законодавства й адаптації існуючого стану речей до російських реалій, що фактично зумовило ліквідацію шляхетського стану, на заміну котрому прийшов дворянський. У першу чергу це стосувалося заможної польської шляхетської верхівки, що була зрівняна в правах із російськими дворянами. Шляхта, маючи давні традиції корпоративної організації – сеймикування та при можливості «консервуючи їх», усе ж змушена була пристосовуватись до моделі російського дворянського самоврядування. Однак попри всі потуги царської політики, спрямовані на «соціальну асиміляцію» правобережної шляхти з російським дворянством та денаціоналізацію, місцева еліта залишалася опозиційною не тільки до самодержавного уряду, але й щодо російського дворянства. Успереч декласації та утискам у національно-культурній і церковно-релігійній сфері, до кінця XIX ст. вона й надалі відіграла домінуючу роль у соціально-економічних процесах, чому сприяла консолідуюча роль католицької церкви й польськомовна освіта, котра живила польський національно-визвольний рух справжніми патріотами, які й взяли зброю до рук під час антиросійського Січневого повстання 1830–1831 рр.

Список використаних джерел

1. Балушок В. Поляки українського Правобережжя: до проблеми асиміляції / Василь Балушок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.etnolog.org.ua>
2. Барвінок О. В. Дворяни Подільської губернії в органах державного управління та станового самоврядування регіону (1893–1917 рр.) / О. В. Барвінок / Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / О. В. Барвінок. – Миколаїв, 2014. – 19 с.
3. Бармак М. В. Органи управління Київською, Подільською та Волинською губерніями Російської імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. / М. В. Бармак // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. – Вип.3. – С.18–24.
4. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М. В. Бармак. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2007. – 512 с.
5. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Переклад на українську Зої Борисюк / Д. Бовуа. – Київ: Критика, 1998. – 334 с.
6. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / Авторизованный перевод с французского Мари Крисань / Д. Бовуа. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.
7. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. / Переклад з французької Зої Борисюк / Бовуа Д. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.
8. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Д. Бовуа. – К., 1996.
9. Бойко Д. Роль національної ментальності в житті суспільств / Д. Бойко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ebk.net.ua/Book/history/boyko_ju/chapter19/1910.htm О. Д. Бойко
10. Войтенко Ю. М. Становище шляхти на Правобережній Україні за правління Олександра I (1801–1825 рр.) / Ю. М. Войтенко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2006. – Вип.18. – С.41–45.
11. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.) / Л. Е. Горизонтов. – М.: Индрик, 1999. – 272 с.
12. Земський Ю. Особливості генези польського націоналізму в правобережній Україні середини XIX ст. / Ю. Земський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gj.nmu.org.ua/pdf/2009/3-4/Zemskiy.pdf>
13. Зовнішня міграція – головна причина наявності етнічно неукраїнської людності в сучасній Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/zovnishnya_migratsiya_golovna_prichina_nayavnosti_etnično_neukrayinskoy_ljudnosti_v_suchasniy_ukr.html
14. Казначеева Л. М. Волинське дворянське зібрання (1796–1917): функції, структура, участь у системі органів влади / Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / Л. М. Казначеева. – К., 2008. – 19 с.
15. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / О. Я. Калакура. – К.: Знання України, 2007. – 508 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elib.pnu.edu.ua/bscatalog/download/pwTqCWHmYGY2>
16. Кривошея І. І. Польські аристократи Потоцькі (герб «Пилява») в дзеркалі щоденників та мемуарів російської еліти / І. І. Кривошея // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2009. – Вип.25. – С.7–19.
17. Кривошея І. І., Кривошея Ір. І. До питання про інкорпорацію та юридичну легітимізацію шляхти Правобережної України в Російській імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / І. І. Кривошея, Ір. І. Кривошея // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. – Вип.16. – С.82–91.
18. Лисенко С., Чернецький С. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія / С. Лисенко, С. Чернецький. – Вид. 2-ге. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2007. – 448 с.
19. Магочій П.–Р. Україна. Історія її земель та народів / Павло–Роберт Магочій. – Ужгород: Вид-во В. Подяка, 2012. – 794 с.
20. Ніколенко Ю. Політика російського царизму в галузі освіти шляхетства Правобережної України в першій третині XIX ст. / Ю. Ніколенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Nikolenko_Yurii/
21. Поліщук Юрій. Етносоціальні трансформації на Правобережжі України наприкінці XVIII – на початку XX століття / Юрій Поліщук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.friend.gov.ua/uploads/nz/nz_74/polischuk_etnosotsialni.pdf
22. Свербигуз В. Старосвітське панство / В. Свербигуз. – Варшава, 1999. – 249 с.
23. Свербигуз В. Шляхетська бесіда / В. Свербигуз. – К., 2000. – 32 с.
24. Чернецький С. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди / С. Чернецький. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2007. – 176 с.
25. Чернецький С. Шляхта Правобережної України в кін. XVIII – I пол. XIX ст. / С. Чернецький // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2001. – Вип.1. – С.25–47.

26. Шандра В. С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / В. С. Шандра. – К., 1998. – 75 с.

27. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. / В. С. Шандра. – К., 2005. – 427 с.

28. Шандра В. С. Про призначення адміністративно-територіальних реформ у Російській імперії / В. С. Шандра // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: НАН, Інститут історії України, 2006. – Вип. XII. – С.24–38.

29. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття): Монографія / Н. О. Щербак. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.

References

1. Balushok V. Poljaky ukrai'ns'kogo Pravoberezhzha: do problemy asimiljacii' / Vasyli' Balushok [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.etnolog.org.ua>

2. Barvinok O. V. Dvorjany Podil's'koi' gubernii' v organah derzhavnogo upravlinnja ta stanovogo samovrjaduvannja regionu (1893–1917 rr.) / O. V. Barvinok / Avtořef. dys. ... kand. ist. nauk: spec. 07.00.01. «Istorija Ukrai'ny» / O. V. Barvinok. – Mykolai'v, 2014. – 19 s.

3. Barmak M. V. Organy upravlinnja Kyi'vs'koju, Podil's'koju ta Volyn's'koju gubernijamy Rosijs'koi' imperii' naprykinci XVIII – v pershij polovyni XIX st. / M. V. Barmak // Naukovi zapysky Ternopil's'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni Volodymyra Gnatjuka. Serija: Istorija / Za zag. red. prof. M. M. Aleksijevca. – Ternopil': Vyd-vo TNPu im. V. Gnatjuka, 2005. – Vyp.3. – S.18–24.

4. Barmak M. V. Formuvannja vladnyh instytucij Rosijs'koi' imperii' na Pravoberezhnij Ukrai'ni (kinec' XVIII – persha polovyna XIX st.) / M. V. Barmak. – Ternopil': Vydavnytvo Aston, 2007. – 512 s.

5. Bovua D. Bytva za zemlju v Ukrai'ni 1863–1914: Poljaky v socio-etnichnyh konflikth / Pereklad na ukrai'ns'ku Zoi' Borysjuk / D. Bovua. – Kyi'v: Krytyka, 1998. – 334 s.

6. Bovua D. Gordiev uzal Rossijskoj imperii: Vlast', shljahta i narod na Pravoberezhnoj Ukrainie (1793–1914) / Avtorizovannyj perevod s francuzskogo Marii Krisan' / D. Bovua. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2011. – 1008 s.

7. Bovua D. Rosijs'ka vlada i pol's'ka shljahta v Ukrai'ni 1793–1830 rr. / Pereklad z francuz'koi' Zoi' Borysjuk / Bovua D. – L'viv: Kal'varija, 2007. – 296 s.

8. Bovua D. Shljahtych, kripak i revizor. Pol's'ka shljahta mizh caryzmozem ta ukrai'ns'kymy masamy (1831–1863) / D. Bovua. – K., 1996.

9. Bojko D. Rol' nacional'noi' mental'nosti v zhytti suspil'stv / D. Bojko [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://ebk.net.ua/Book/history/bojko_iu/chapter19/1910.htm O. D. Bojko

10. Vojtenko Ju. M. Stanovyshhe shljahty na Pravoberezhnij Ukrai'ni za pravlinnja O Aleksandra I (1801–1825 rr.) / Ju. M. Vojtenko // Naukovi zapysky z ukrai'ns'koi' istorii': Zbirnyk naukovykh statej. – Ternopil': Vydavnytvo Aston, 2006. – Vyp.18. – S.41–45.

11. Gorizontov L. E. Paradoksy imperskoj politiki: poljaki v Rossii i russkie v Pol'she (XIX – nachalo XX v.) / L. E. Gorizontov. – M.: Indrik, 1999. – 272 s.

12. Zems'kyj Ju. Osoblyvosti g'enezy pol's'kogo nacionalizmu v pravoberezhnij Ukrai'ni seređyny XIX st. / Ju. Zems'kyj [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://gj.nmu.org.ua/pdf/2009/3–4/Zemskiy.pdf>

13. Zovnishnja migracija – golovna prychna najavnosti etnichno neukrai'ns'koi' ljudnosti v suchasnij Ukrai'ni [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/zovnishnja_migratsiya_golovna_prichina_nayavnosti_etnichno_neukrayinskoyi_lyudnosti_v_suchasnij_ukr.html

14. Kaznachejeva L. M. Volyn's'ke dvorjans'ke zibrannja (1796–1917): funkciij, struktura, uchast' u systemi organiv vlady / Avtořef. dys. ... kand. ist. nauk: spec. 07.00.01. «Istorija Ukrai'ny» / L. M. Kaznachejeva. – K., 2008. – 19 s.

15. Kalakura O. Ja. Poljaky v etnopolitychnykh procesah na zemljah Ukrai'ny u XX stolitti / O. Ja. Kalakura. – K.: Znanija Ukrai'ny, 2007. – 508 s. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://elib.npu.edu.ua/bscatalog/download/pwTqCWHmYg2>

16. Kryvosheja I. I. Pol's'ki aristokraty Potoc'ki (gerb «Pyljava») v dzerkali shhodennykiv ta memuariv rosijs'koi' elity / I. I. Kryvosheja // Gileja (naukovyj visnyk): Zbirnyk naukovykh prac' / Gol. red. V. M. Vashkevych. – K., 2009. – Vyp.25. – S.7–19.

17. Kryvosheja I. I., Kryvosheja I. I. Do pytannja pro inkorporaciju ta jurydychnu legitymaciju shljahty Pravoberezhnoi' Ukrai'ny v Rosijs'kij imperii' (kinec' XVIII – persha polovyna XIX st.) / I. I. Kryvosheja,

I. I. Kryvosheja // Pivdennyj arhiv: Zbirnyk naukovykh prac'. Istorichni nauky. – Herson: Vydavnytvo HDU, 2004. – Vyp.16. – S.82–91.

18. Lysenko S., Chernec'kyj Je. Pravoberezhna shljahta (kinec' XVIII – persha polovyna XIX st.). Spysok shljahty Volyn's'koi', Kyi'vs'koi' ta Podil's'koi' gubernij, dvorjans'ki prava jakoi' pereviryla Central'na revizijna komisija / S. Lysenko, Je. Chernec'kyj. – Vyd. 2-ge. – Bila Cerkva: Vyd. O. V. Pshonkivs'kyj, 2007. – 448 s.

19. Magochij P.–R. Ukrai'na. Istorija i'i' zemel' ta narodiv / Pavlo–Robert Magochij. – Uzhgorod: Vyd-vo V. Podjaka, 2012. – 794 s.

20. Nikolenko Ju. Polityka rosijs'kogo caryzmu v galuzi osvity shljahetstva Pravoberezhnoi' Ukrai'ny v pershij tretyni XIX st. / Ju. Nikolajenko [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://shron.chtyvo.org.ua/Nikolenko_Yurii/

21. Polishhuk Jurij. Etnosocial'ni transformacii' na Pravoberezhzhi Ukrai'ny naprykinci XVIII – na pochatu XX stolitti / Jurij Polishhuk [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_74/polishchuk_etnosotsialni.pdf

22. Sverbyguz V. Starosvits'ke panstvo / V. Sverbyguz. – Varshava, 1999. – 249 s.

23. Sverbyguz V. Shljahets'ka besida / V. Sverbyguz. – K., 2000. – 32 s.

24. Chernec'kyj Je. Pravoberezhna shljahta za rosijs'kogo panuvannja (kinec' XVIII – pochatok XX st.). Dzherela, struktura stanu, rody / Je. Chernec'kyj. – Bila Cerkva: Vyd. O. V. Pshonkivs'kyj, 2007. – 176 s.

25. Chernec'kyj Je. Shljahta Pravoberezhnoi' Ukrai'ny v kin. XVIII – I pol. XIX st. / Je. Chernec'kyj // Genealogichni zapysky Ukrai'ns'kogo gerald'nychnogo tovarystva. – Bila Cerkva, 2001. – Vyp.1. – S.25–47.

26. Shandra V. S. Administratyvni ustanovy Pravoberezhnoi' Ukrai'ny kincja XVIII – pochatu XX st. v rosijs'komu zakonodavstvi: dzhereloznavchij analitychnyj ogljad / V. S. Shandra. – K., 1998. – 75 s.

27. Shandra V. S. General-gubernatorstva v Ukrai'ni: XIX – pochatok XX st. / V. S. Shandra. – K., 2005. – 427 s.

28. Shandra V. S. Pro pryznachennja administratyvno-terytorial'nyh reform u Rosijs'kij imperii' / V. S. Shandra // Problemy istorii' Ukrai'ny XIX – pochatu XX st. – Kyi'v: NAN, Instytut istorii' Ukrai'ny, 2006. – Vyp. XII. – S.24–38.

29. Shherbak N. O. Nacional'ne pytannja v polityci caryzmu na Pravoberezhnij Ukrai'ni (kinec' XVIII – pochatok XX stolitti): Monografija / N. O. Shherbak. – K.: PC «Ryzografika», 2005. – 616 s.

Fitsik I. D., doctoral student in the history of Ukraine, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Mental imperatives of social identity of nobility (late XVIII – early XIX century)

The problems of preserving the mentality of the Polish gentry – the leading rich mile Ukrainian population Dnieper – subject to changes in its property and social status in connection with the entry of Right-Bank Ukraine to the Russian Empire following the partitions Rech Pospolita in the second half of the eighteenth century. Also shown on the Russian authorities used the techniques and methods aimed at declassification and denationalization of Poles. In addition, the role and importance of the Catholic Church and educational institutions in the fight against the Russification of the Polish population in general and in particular the Polish nobility.

Keywords: Rech Pospolita, the Russian Empire, Dnepr Ukraine, nobility, mentality, social identity.

Фицик И. Д., докторант кафедры истории Украины, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), gileya.org.ua@gmail.com

Ментальные императивы социальной самобытности шляхты (конец XVIII – начало XIX в.)

Рассмотрены вопросы сохранения ментальности польской шляхты – ведущей богатой версты населения украинского Приднепровья – при условии изменения ее имущественного и социального статуса в связи с вхождением Правобережной Украины в состав Российской империи после разделов Речи Посполитой во второй половине XVIII в. Также указано на использованные российскими властями способы и методы, направленные на деклассацию и денационализацию поляков. Кроме того, определено роль и значение католической церкви и образовательных учреждений в борьбе против русификации польского населения в целом и польской шляхты в частности.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Российская империя, Надднепрянская Украина, шляхта, ментальность, социальная самобытность.

***

УДК 94(4)«.../1917»

Бобіна О. В.,
кандидат історичних наук, доцент, завідувачий
кафедрою соціально–гуманітарних дисциплін,
Національний університет кораблебудування
ім. адмірала Макарова (Україна, Миколаїв),
oleg.bobina@nuos.edu.ua

**РЕВОЛЮЦІЙНИЙ СИНДИКАЛІЗМ VS РЕФОРМІЗМ:
ПРАКТИКА І ТЕОРІЯ «НОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»
В ЄВРОПІ В КІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. став переломним для європейського суспільства у розумінні феномену соціалізму. Соціалізм став «звичайним» і перетворювався у все більшу реальність. Більшою мірою обговорювалось питання шляхів досягнення соціалізму. В цій дискусії особливе місце належало теоретикам і практикам французьких Бірж праці. Практика діяльності Бірж праці, в зазначений період, оформилась в теорію прямої дії, в політичний рух революційного синдикалізму і спробу сформулювати теорію пролетарської революції. Ця теорія не була подібна до парламентської моделі легальної соціал-демократії, радикальних марксистських і анархістських моделей. Автор аналізує роботи А. Лабріоли (1843–1904), Ж. Сореля (1847–1922), Е. Пууже (1860–1931), Е. Пато (1869–1935), Е. Леоне (1875–1940) відповідно до поставлених питань.

Ключові слова: революція, теорія, революційний синдикалізм, пряма дія, всезагальний страйк, Європа.

У колі дискусій європейських інтелектуалів на переломі ХІХ – ХХ ст. чільне місце займало питання утвердження соціалізму, його реальності і шляхів досягнення. Соціалізм, як в теорії так і на практиці уже не ставився під сумнів. Це пов'язано було із зростанням робітництва в соціальній структурі провідних країн; сильними соціал-демократичними партіями і їхніми фракціями в парламентах; з входженням соціал-демократів до буржуазних урядів; розширенням соціального законодавства. Ми вже звертали увагу на широкі дискусії з цього приводу [1]. Складовою частиною цих дискусій з «лівого» боку стали ідеї і практика синдикалістів Франції та їхніх послідовників в Італії, Німеччині, Іспанії та США. Б. Рассел в своїй роботі «Революція синдикалістів» (1918) зазначав, що синдикалізм, на початку був аналогом тред-юніонізму в Британії. Та наприкінці ХІХ ст. французький рух розділився на два крила. Одне стало реформістським, а за другим, радикальним закріпилась назва «синдикалізм», воно стало революційним [2].

Зародження ідеології революційного синдикалізму, відмінної від пануючих соціал-демократичних ідей, можна прослідкувати у профспілковому русі Франції з кінця 70-х рр. ХІХ ст. На другому конгресі синдикатів у Ліоні делегат профспілки механіків Боліве доказував, що парламентаризм не несе ніякої користі робітникам, адже робоча меншість в парламенті нічого не може зробити. Боліве пропонував не брати участь в парламентських виборах, а створювати профспілки–синдикати. Такі синдикати мали б боротись не лише за підвищення заробітної платні, але і знищення всієї системи найманої праці [3]. Підтримка робітниками ідеї непарламентської боротьби збільшувалась. Свою роботу революційні синдикати зосередили в Біржах праці які розповсюдились по всій Франції, а згодом і в Італії. В 1896 р. була утворена всефранцузька Федерація бірж праці (FBT), а в 1895 р. всефранцузька Всезагальна конфедерація праці (CGT). В 1902 р. відбулося об'єднання цих організацій в єдиний центр синдикалістського руху. В 1906 р. оголошено принципи революційного синдикалізму в Ам'єнській хартії [4]. До початку Першої світової війни революційні синдикалісти об'єднували, за різними підрахунками, від 600 тис. до 1 млн. робітників Франції [5, с. 385; 9, с. 30].

Історіографія революційного синдикалізму має велику кількість праць. Роботи охоплюють різноманітні питання історії феномену революційного синдикалізму. В сучасній російській історичній науці вони ґрунтовно проаналізовані в роботі В. В. Дамьє [6, с. 10–24]. На нашу думку, вирізняються певні етапи розвитку історіографії революційного синдикалізму в Російській імперії і СРСР. На початку ХХ ст. праці теоретиків революційного синдикалізму активно видаються в Росії [7; 11; 12; 13]. Найбільшими носіями революційного синдикалізму в Росії стали анархісти. Сформувалась російська течія анархо-синдикалістів, що мало нагадували французьких революціонерів. Вони мали декілька центрів в Лондоні, Женеві, Цюріху, Нью-Йорку. В 1906–1914 рр. ці групи видавали за кордоном, і в Росії ряд періодичних видань: «Буревісник», «Хліб та воля», «Робітничий прапор», «Голос праці». В 1917–1918 рр. анархісти, анархо-синдикалісти, інші течії, більшою мірою підтримали більшовиків. Але громадянська війна, утвердження більшовицької диктатури, підтримка, частиною анархістів селянського руху під керівництвом Н. Махна перетворили союзників на опонентів, а згодом ворогів. З 1920–1921 рр. починається переслідування анархістів всіх напрямків. У 1924 р. закривається останнє анархо-синдикалістське видавництво в СРСР «Голос труда». В 1929–1930 рр. більшість анархістів арештовані вчоргове і відправлені в концтабори. В суспільстві, історичній науці утверджуються негативні оцінки колишніх соратників більшовиків–комуністів. Незважаючи на визнання досягнень революційного синдикалізму комуністичні історики в своїх висновках були безапеляційні: «... анархо-синдикалізм з усією його революційною крикливістю не відкривав жодних серйозних перспектив масовому робітничому руху, не давав профспілкам вірного орієнтиру у боротьбі, прирікав робітництво тупцюватись на місці» [8, с. 234]. Разом з тим, в 60–80-ті рр. ряд сюжетів з історії революційного синдикалізму знайшли відображення в монографіях, присвячених соціальному руху в окремих країнах. Сучасна російська історіографія активно досліджує різноманітні аспекти діяльності анархістського руху, зокрема й революційних синдикалістів [6, с. 13–14]. Українська історіографія тільки починає таку роботу. Самими відомими стали роботи одеського дослідника В. А. Савченко [9]. Ці роботи носять узагальнюючий характер, зосереджуються на персоналіях. Таким чином, означена тема залишається достатньо актуальною і потребує подальшого дослідження. Наша робота присвячена теорії революційного синдикалізму, а конкретніше обґрунтуванню постулату революції в теорії і практиці робітничого руху.

Для революційних синдикалістів принцип революційності (досягнення соціалізму методом революції) сприймається безапеляційно. Більш того, революційність синдикалістської боротьби стала виходом із лещат парламентського соціалізму («лінійної революції») з одного боку, «якобінства» з ліворадикального боку, «неготовності суспільства» до соціалізму з іншого і безсумнівним радикалізмом робітництва на зламі ХІХ – ХХ ст. Згодом у 60–70-ті рр. ХХ ст. на місце радикалізму робітників прийшов радикалізм молоді Європи, радикалізм найбіднішого селянства і пролетарських фавел Латинської Америки. Для висвітлення революційної складової ми обрали класичні зразки теоретичної

спадщини революційних синдикалістів. А саме роботи Е. Леоне «Синдикалізм» (1907) [11], Ж. Сореля «Роздуми про насилля» (1907) [12], А. Лабріоли «Реформізм і синдикалізм» (рос. видання, 1907) [10], Е. Пато і Е. Пуже «Як ми здійснимо революцію» (1909) [13].

Особливою рисою робітничого руху на зламі XIX – XX ст. стало масове поширення забастовок, які набували нових характеристик. Забастовки ретельно готувалися профспілками, з'являлись фінансові фонди підтримки тих хто бастував, збільшувалась кількість учасників, забастовки в різних галузях могли координуватись в часі, з'являлись нові форми забастовок, відбувалось поєднання забастовок і саботажу, з'явилась особлива форма боротьби – лабель (лейбелізм) і т. ін. Самими відомими стала всезагальна забастовка у Бельгії 1902 р., і «травнева тривога» 1906 р. в Парижі. Страх і паніка охопила буржуазію Парижу перед запланованою на 1 травня 1906 р. всезагальною забастовкою. В двадцятих числах квітня багатії почали тікати із столиці на узбережжя Франції, місця в потягах брали штурмом. Ті хто залишився скупили продовольство і робили запаси. Почався відтік капіталів з Франції. Тому рано, чи пізно виявилась необхідність теоретичного усвідомлення – аналізу нової практики робітничої боротьби.

На нашу думку, самою суттєвою в такому аналізі, стала спроба трансформувати – переосмислити ідею самої пролетарської революції («якобінства», «бланкізму», «комуни») через призму насилля. Докладно про це говорив і писав Ж. Сорель (1847–1922) на шпальтах журналу *Le Mouvement Socialiste* (1899–1914). Для Ж. Сореля революція, в звичайному розумінні, звужує явище насилля. Поняття насилля ширше поняття революції. Насилля повинне включати в себе не лише революцію, а і те, що французи стали називати прямої дією (*action directe*). З боку пролетаріату насилля має здійснюватися постійно. Насилля має припинити дегенерацію капіталізму і дегенерацію соціалізму [14]. На думку Ж. Сореля, буржуазія перестала боротись з пролетаріатом, стала занадто поступливою і гуманною задовольняючи потреби пролетаріату. Таким чином буржуазія розбещує пролетаріат і зберігає свою владу. Для соціалізму потрібне насилля. Але це не насилля зразка французької революції кінця XVIII – початку XIX ст. Те насилля було освячено державою, йшло від імені держави, керувалось державою. Пролетарське насилля не освячене державою. Пролетаріат виступає проти держави. Пролетаріат, через діяльність синдикатів, показав, що держава йому не потрібна. Майбутня робітнича, соціалістична революція не ставить перед собою економічних завдань (як от задоволення матеріальних потреб людини), адже матеріальний розвиток західних суспільств досяг величезних розмірів. Майбутня соціалістична революція має реалізувати гуманістичні ідеали. Цим пролетарська насилля відрізняється від буржуазного. Пролетарське насилля має збудити буржуазію, підняти її на боротьбу з пролетаріатом. В ході цієї боротьби, яка має йти постійно, завдяки *action directe*, через таке пролетарське насилля, через «нефізичне» знищення буржуазії буде досягнуто соціалізму. Складовою частиною «прямої дії» є «міф насилля – міф революції». Формулювання необхідності такого міфу, його поширення в суспільстві і постійне підтримування на певному рівні інтенсивності – це вибір Ж. Сореля. Згодом цей «міф насилля – міф революції»

трансформувався в «міф постійної загрози». Цей психолого–маніпулятивний концепт використовується і дотепер. Ідеї Ж. Сореля про міф і його значення стали віддзеркаленням і продовженням дискусій про психічну складову революції, про взаємозв'язок ідеї – свідомості – революції. Теоретичні надбання французької психо–соціології на чолі з Г. Лебоном (1841–1931), Г. Тардом (1843–1904), Е. Дюркгеймом (1858–1917) стали живильним ґрунтом для теорії Ж. Сореля. Згодом, цю лінію можна прослідкувати в роботах К. Юнга (1875–1961) з його колективним безсвідомим і архетипом, і ідеях К. Маннгейма (1893–1947) про значення ідеології і утопії та ін. В основі «міфу насилля – міфу революції» лежить відмова від можливості раціоналістичного розуміння – інтерпретації історії людства; відмова від формалізовано–бюрократичних структур–партії для реалізації соціальних домагань і представництва; перевага спонтанності, стихійності, ірраціональності.

Для Ж. Сореля міф, це певна соціально–психологічна цілісність в якій виражаються почуття, інтереси, потяги, впевненість визначеної соціальної групи. Зрозуміло, що цей міф неможливо осягнути за допомогою знання і розуму, він базується на вірі. «Міф насилля – міф революції» протистоїть «прісному» демократично–парламентському мирному життю. Таке мирне життя не може виховати пролетарського бійця. «Міф насилля – міф революції», це ідея постійної загрози масового всезагального страйку. Міф підтримує віру робітників, і страхи буржуазії, а прямі дії тренують пролетаріат. Таким чином Ж. Сорель «отримує» тренованого, мотивованого пролетаря–революціонера. Як на нашу думку досить цілісна концепція, що відкривала нові можливості для розвитку пролетарської боротьби.

Ідеї Ж. Сореля підтримує А. Лабріола (1843–1904). В своїх роздумах про революцію він виходить з того, що «на жаль, в історії один час насилля вартує більше ніж ціле століття поступового розвитку» [10, с. 79]. В своїй праці «Реформізм й синдикалізм» він висловлює, на нашу думку, ряд методологічних принципів щодо революції, революційного процесу. По–перше, революція – це засіб, подібний до законодавства, до сили переконань, до моралі. Революція складається з кількох етапів. Перший етап революції – етап руйнації. Другий етап – перехід влади до нових груп, до нових органів, формування нових функцій. Цей період може бути найдовшим. Якщо революція зупиняється на першому етапі, її можна вважати невдалою. Такою незакінченою і невдалою, на думку автора є революція в Германії 1848 р.: «класичний приклад незавершеної революції, яка обмежилась першою фазою, руйнівною і допустила, хоча і поволі, реставрацію і посилення старої влади» [10, с. 27]. Запорукою успіху робітничої революції, крім її об'єктивних основ, є ментальні і культурні основи. Взагалі, відмінною рисою революційних синдикалістів було постійне звернення до свідомості робітничства. А. Лабріола зазначає, що рішучий акт, за допомогою якого беруть в свої руки економічне підприємство настане лише тоді коли робітники досягнуть високого ступеня розвитку і виховання. Головне завдання синдикалістського руху, ... розвинути технічні, інтелектуальні і моральні якості робітників роблячи їх здатними до керівництва суспільними функціями [10, с. 202–203].

Теоретичні дискусії і практика «*action directe*» вінчас праця Е. Пато і Е. Пуже «Як ми здійснимо революцію».

Це опис конкретних кроків революційних синдикалістів, відправною точкою яких є опис всезагального економічного страйку, що охопив Париж.

Автори починають свою працю описом звичайної, для Парижу стачки будівельників. Один з маршів страйкарів закінчується стріляниною і смертю робітників. З цього епізоду починається розгортання революції. Автори зауважують, що оптимізм і сліпота завжди характеризували уряд напередодні революції, а спроба силою придушити масові виступи подіяла в зворотньому напрямку. Таким чином влада не спрогнозувала ні розвиток подій, ні свою політику. Першими виявами нового етапу боротьби стали: 1) активізація всіх опозиційних сил; 2) по вулицях стали блукати збуджені натовпи в пошуках новин; 3) натовп почав відбивати затриманих у поліцейських; 4) місцеві синдикальні комітети відправили представників в стратегічні промислові і торгові центри; 5) оголошено про початок загального страйку в Парижі. Особливою частиною страйку стала стачка газників і електриків Парижу.

У цьому описі безпосередньо виявляється досвід Е. Пато, який 1904–1910 рр. був секретарем Союзу робітників електричної промисловості. Цей синдикат намагався об'єднати всіх електриків Парижу і навколишніх районів. За свою активну діяльність Е. Пато прозвали «королем п'їми». Відомою стала забастовка електриків Парижу 8 березня 1907 р. Вона почалася без підготовки і попереджень о шостій вечора. Через день капітал пішов на поступки і зрівняв електриків в правах з муніципальними працівниками.

Стачки газників, електриків, а згодом залізничників, телеграфістів і поштовиків, не були мирними. Уряд намагався замінити робітників армією, оголосив мобілізацію. Але армії, на всі галузі економічного життя, не вистачало. Тим більше, що робітники руйнували механізми, розбирали залізничні шляхи, підривали комунікації. Таким чином стачка від оборонної переросла в наступальну. Черговими кроками в ній стали реквізиція і розподіл продовольства, створення продовольчих комісії [13, с. 66–75]; бунт в армії, захоплення повсталими арсеналів; формування народних військових загонів, диверсії в казармах [13, с. 80–89]; захоплення банків [13, с. 95–99]. Радикалізація народних мас призвела до захоплення і розпуску натовпом парламенту, префектур, міністерств. Вся влада перейшла до Біржі праці, Всезагальної конфедерації праці, місцевих синдикальних центрів [13, с. 89–95]. Так закінчилось повстання в Парижі. Стояла справа перенести повстання – всезагальний страйк в провінцію і втягнути в цей процес селянство: «з'єднати робітників і селян» [13, с. 99–112].

Виходячи із революційного досвіду Е. Пато і Е. Пуже передбачили зовнішню збройну боротьбу. Так, проти революції виступили Германия, Австрія, Англія. Адже вплив революції був вагомим: «в латинських країнах скинули королівську владу, ... іспанці і італійці ... намагалися не зупинятися на цьому; ... але в саксонських країнах народ не наважувався на рішучі дії» [13, с. 199–216]. Авторі сподівались в зовнішній війні лише на власні сили і виходили з того, що війна буде безжальною, немилосердною і чим жадливіше будуть засоби війни (аж до хімічної зброї, авіації, спеціальних променів) тим вони будуть дієвіше, і тим коротшою буде війна [13, с. 203–207]. Аналізуючи цю працю відчуваєш оптимізм і віру авторів

в розвинуту соціально-економічну систему, свідомість і культуру не лише робітництва, а і всього населення. Розумієш, що ця праця не пройшла мимо російський більшовиків. Розумієш, що соціалізм для Європи початку ХХ ст. не абстрактне питання, а російські більшовики були абсолютно не першими хто намагався втілити його в життя. Але щодо перспектив революції, то як зазначили автори, «так було з усіма попередніми революціями: вони були несподівані для їхніх супротивників, а іноді, для їхніх самих великих прихильників» [13, с. 32].

Таким чином розгляд основних теоретичних постулатів революціонерів-синдикалістів щодо революції дозволяє зробити ряд висновків. В основу своєї теорії революціонерів-синдикалістів поклали принцип насилля, що не було чимось оригінальним. Але вони намагалися по своєму трактувати насилля як це робив Ж. Сорель або Е. Леоне (1875–1940). Останній писав, що насилля не є творчим фактором в історії [11, с. 151]. На думку Е. Леоне, шлях до нового соціального ладу, це складний процес заперечення, який, як сказав би Гегель – *authöbet* капіталізм, зруйнував його існування і зберіг би в той же час грандіозні виробничі сили, ім же створені. В зв'язку з цим реформізм надає надзвичайного значення «збереженню». Бо своєю відразою до постійних забастовок і міжкласових зіткнень реформізм не бажає порушити траєкторію розвитку буржуазії, а революціонізм старого зразка, і анархізм бачить свою місію соціалістичної діяльності виключно в руйнації, але не в творчості і розбудові суспільства [11, с. 6–7]. Вихід – у синдикаті і всезагальному страйку: «Синдикат – повсякденна зброя перевороту, навіть без обов'язкового застосування насилля; ... це зброя як захисту, так і нападу на пануючий клас; ... це повернення соціалізму до економічної концепції, ... що звільнює робітничий рух від трагічних ілюзій і від загрозливих забобонів» [11, с. 154–156]. Тому, практика і теорія революційних синдикалістів була реальною альтернативою «лінійної революції» парламентських спеціалістів з одного боку, і тих хто кликав до пролетарських революцій зразка 30–70-х рр. ХІХ ст. Теоретики революційного синдикалізму сформуливали оригінальну ідею пролетарської революції, яка базувалась на свідомих і підсвідомих структурах людської психіки. Основними постулатами цієї теорії стали такі поняття як: страх, загроза, насилля, психологічний тиск, пряма дія, бойкот, саботаж, страйк, пролетарська мораль, свідомість, культура. Ці теоретичні побудови мали великий вплив на практику і теорію, як революцій так і контрреволюції по всьому світу.

Список використаних джерел

1. Бобіна О. В. Е. Бернштейн, К. Каутський і їхній погляд на революцію [Текст] / О. В. Бобіна // Гілея: наук. вісник / Нац. пед. ун-т ім. Драгоманова, Укр. акад. наук. – Київ: ВІР УАН, 2013. – Вип. 77 (№10). – С. 4–7; Бобіна О. В. Погляди Р. Люксембург на соціалістичну революцію в дискусії з Е. Бернштейном [Текст] / О. В. Бобіна. – Марксизм та сучасність: політекономічний, філософський та соціологічний вимір глобальної кризи (до 100-річчя виходу книги Розі Люксембург «Накопичення капіталу») (21–22 листопада 2013 р., м. Київ, Україна) / Уклад.: Новіков Б. В., Піхорович В. Д., Дерев'яно А. В. – К.: НТТУ «КПІ», 2013. – С. 27–29; Бобіна О. В. Погляди європейських інтелектуалів кінця ХІХ – початку ХХ ст. на феномен революції [Текст] / О. В. Бобіна // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Вип. 90. – С. 15–20.

2. Рассел Б. Революция синдикалистов // Режим доступу: <http://basiliobasilid.livejournal.com/27601.html>; <http://basiliobasilid.livejournal.com/32969.html>

3. Léon de SEILHAC, Les Congrès ouvriers de 1876 à 1897 [archive] // Режим доступу: <http://www.orange.fr/bin/frame.cgi?u=http%3A//pp.auto.search.ke.voila.fr/>

4. The Charter of Amiens [Електронний ресурс] // The CGT. – 1906. – Режим доступу: <https://www.marxists.org/history/france/cgt/charter-amiens.htm#n1>.

5. Новая история Т.3: 1870–1918. [Текст] / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Ист. фак. Каф. новой истории; ред.: И. С. Галкин, Н. Е. Застенкер, В. М. Хвостов. – М.: Изд-во соц.-экон. лит., 1960. – 848 с.

6. Дамье В. В. История анархо-синдикализма [Текст]: краткий очерк / В. В. Дамье; предисл. канд. ист. наук Д. И. Рублева. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: URSS: ЛИБРОКОМ, 2010. – 148 с.

7. Лабриола А. Синдикаты и социальное реформаторство [Текст] / А. Лабриола. – К.: Изд. кн. изд-ва «Гудок» Ю. А. Бельке. [Тип. И. И. Чоколова], 1906. – 27 с.; Лабриола А. Социализм и синдикализм [Текст] / Ант. Лабриола; Пер. В. Цветаева. – К.: Тип. С. А. Борисова, 1907. – 24 с.; Новомирский Д. И. Из программы синдикального анархизма [Текст] / Д. И. Новомирский. – Б. м. и б. и., 1907; Раевский М. Анархо-синдикализм и «критический синдикализм» [Текст] / М. Раевский. – Нью-Йорк, 1919. – 68 с.; Фернан Пелутье и революционный синдикализм во Франции. – М.: Голос Труда, 1920.

8. Международное рабочее движение. Вопросы истории и теории [Текст]: В семи томах. Т.3: Начало революционных битв XX века. – М.: Мысль, 1978. – 701 с.

9. Савченко В. О. Анархистський рух на Україні в 1905–1907 рр. [Текст] / В. О. Савченко // Наукові праці з питань політичної історії. Республіканський відомчий науковий збірник. Вип. 169. Більшовики і непролетарські партії Росії на етапі буржуазно-демократичної революції. – Київ: «Либідь», 1991. – 153 с.; Савченко В. А. 100 знаменитих анархистів і революціонерів [Текст]: збірник біографічної інформації / В. А. Савченко. – Х.: Фолио, 2010. – 510 с.; Савченко В. А. Анархисти Півдня України 1910–1914 рр.: від економічного терору до таємних профспілок [Текст] / В. А. Савченко // Інтелекція і влада. – 2011. – Вип. 22. – С. 48–56.

10. Лабриола А. Реформизм и синдикализм [Текст]: с предисл. авт. к рус. изд. / А. Лабриола; пер. с итал. Г. Кирдецов, ред., послесл. А. В. Луначарский. – СПб.: Т-во «Вольная тип.», 1907. – 267 с.

11. Леоне Э. Синдикализм [текст]: с предисловием авт. к русскому изданию / Энрико Леоне; пер. с итал. Г. Кирдецова. – М.: Издательство С. Дороватского и А. Чарушникова, 1907. – 175 с.

12. Сорель Ж. Размышления о насилии [Текст]: Пер. с фр. / Ж. Сорель. Под ред. В. М. Фриче. – Изд. 2-е. – М.: КРАСАНД, 2011. – 168 с.

13. Пато Э., Пуже Э. Как мы совершим революцию [Текст] / Э. Пато, Э. Пуже. – Изд. 2-е. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 264 с.

14. Сорель Ж. Социальные очерки современной экономики. Дегенерация капитализма и дегенерация социализма [Текст]: с предисл. авт. к рус. изд. / Ж. Сорель; пер. с итал. Г. Кирдецов. – М.: Изд. С. Дороватского и А. Чарушникова, 1908. – 356 с.

References

1. Bobina O. V. E. Bernshtejn, K. Kauts'kyj i i'hnij pogljad na revoljuciju [Текст] / O. V. Bobina // Gileja: nauk. visnyk / Nac. ped. un-t im. Dragomanova, Ukr. akad. nauk. – Kyi'v: VIR UAN, 2013. – Vyp. 77 (№10). – S. 4–7; Bobina O. V. Pogljad R. Ljuksemburg na socialistychnu revoljuciju v dyskusii' z E. Bernshtejnom [Текст] / O. V. Bobina. – Marksyzm ta suchasnist': politekonomichnyj, filosofs'kyj ta sociologichnyj vymir global'noi' kryzy (do 100-richhja vyhodu knygy Rozy Ljuksemburg «Nakopychennja kapitalu») (21–22 lystopada 2013 r., m. Kyi'v, Ukrai'na) / Uklad.: Novikov V. V., Pihorovyh V. D., Derevjanko A. V. – K.: NTTU «KPI», 2013. – S. 27–29; Bobina O. V. Pogljadu jevropejs'kyh intelektualiv kincja XIX – pochatku XX st. na fenomen revoljucii' [Текст] / O. V. Bobina // Gileja: naukovyj visnyk. – 2014. – Vyp. 90. – S. 15–20.

2. Rassel B. Revoljucija sindikalistov // Rezhym dostupy: <http://basiliobasilid.livejournal.com/27601.html>; <http://basiliobasilid.livejournal.com/32969.html>

3. Léon de SEILHAC, Les Congrès ouvriers de 1876 à 1897 [archive] // Rezhym dostupy: <http://www.orange.fr/bin/frame.cgi?u=http%3A//pp.auto.search.ke.voila.fr/>

4. The Charter of Amiens [Elektronnyj resurs] // The CGT. – 1906. – Rezhym dostupy: <https://www.marxists.org/history/france/cgt/charter-amiens.htm#n1>.

5. Novaja istorija Т.3: 1870–1918. [Текст] / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Ист. фак. Каф. новой истории; ред.: И. С. Галкин, Н. Е. Застенкер, В. М. Хвостов. – М.: Изд-во соц.-экон. лит., 1960. – 848 с.

6. Dam'e V. V. Istorija anarho-sindikalizma [Текст]: kratkij ocherk / V. V. Dam'e; predisl. kand. ist. nauk D. I. Rubleva. – Izd. 2-е, ispr. i dop. – М.: URSS: ЛИБРОКОМ, 2010. – 148 с.

7. Labriola A. Sindikaty i social'noe reformatorstvo [Текст] / A. Labriola. – К.: Изд. кн. изд-ва «Гудок» Ю. А. Бел'ке. [Тип. И. И. Чоколова], 1906. – 27 с.; Labriola A. Socializm i sindikalizm [Текст] / Ant. Labriola; Per. V. Cvetaeva. – К.: Тип. С. А. Борисова, 1907. – 24 с.; Novomirskij D. I. Iz programmy sindikal'nogo anarhizma [Текст] / D. I. Novomirskij. – Б. м. и б. и., 1907; Raevskij M. Anarho-sindikalizm i «kriticheskij sindikalizm» [Текст] / M. Raevskij. – N'ju-Jork, 1919. – 68 с.; Fernan Pelut'e i revoljucionnyj sindikalizm vo Francii. – М.: Golos Truda, 1920.

8. Mezhdunarodnoe rabochee dvizhenie. Voprosy istorii i teorii [Текст]: V semi tomah. Т.3: Nachalo revoljucionnyh bitv XX veka. – М.: Mysl', 1978. – 701 с.

9. Savchenko V. O. Anarhists'kyj ruh na Ukrai'ni v 1905–1907 rr. [Текст] / V. O. Savchenko // Naukovi praci z pytan' politychnoi' istorii'. Respublikans'kyj vidomchij naukovyj zbirnyk. Vyp. 169. Bil'shovyky i neproletars'ki partii' Rosii' na etapi burzhuzno-demokratychnoi' revoljucii'. – Kyi'v: «Lybid'», 1991. – 153 s.; Savchenko V. A. 100 znamenityh anarhistov i revoljucionerov [Текст]: zbirnyk biograficheskoy informacii / V. A. Savchenko. – H.: Folio, 2010. – 510 s.; Savchenko V. A. Anarhisty Pivdnja Ukrai'ny 1910–1914 rr.: vid ekonomichnogo teroru do tajemnyh profspilok [Текст] / V. A. Savchenko // Inteligencija i vlada. – 2011. – Vyp. 22. – S. 48–56.

10. Labriola A. Reformizm i sindikalizm [Текст]: s predisl. avt. k rus. izd. / A. Labriola; per. s ital. G. Kirdecov, red., poslesl. A. V. Lunacharskij. – SPb.: T-vo «Vol'naja tip.», 1907. – 267 s.

11. Leone Je. Sindikalizm [tekst]: s predislovom avt. k russkomu izdaniju / Jenriko Leone; per. s ital. G. Kirdecova. – М.: Izdatel'stvo S. Dorovat'skogo i A. Charushnikova, 1907. – 175 s.

12. Sorel' Zh. Razmyshlenija o nasilii [Текст]: Per. s fr. / Zh. Sorel'. Pod red. V. M. Friche. – Изд. 2-е. – М.: КРАСАНД, 2011. – 168 с.

13. Pato Je., Puzhe Je. Kak my sovershim revoljuciju [Текст] / Je. Pato, Je. Puzhe. – Изд. 2-е. – М.: Knizhnyj dom «LIBROKOM», 2011. – 264 с.

14. Sorel' Zh. Social'nye ocherki sovremennoj jekonomiki. Degeneracija kapitalizma i degeneracija socializma [Текст]: s predisl. avt. k rus. izd. / Zh. Sorel'; per. s ital. G. Kirdecov. – М.: Изд. S. Dorovatovskogo i A. Charushnikova, 1908. – 356 с.

Bobina O. V., Candidate of Science (History), Associate Professor, Head of the Department of Social and Humanitarian Sciences of National University of Shipbuilding after Admiral Makarov (Ukraine, Mykolaiv), oleg.bobina@nuos.edu.ua

Revolutionary syndicalism vs reformism: the practice and theory of «new revolution» in Europe in the late XIX – early XX century

The late 19th century – the early 20th century was a crucial period for the European society in understanding socialism. Socialism was becoming a common thing and turning into reality more and more. The possible ways to achieve socialism were actively discussed. The theoreticians and practitioners of the Labour Exchanges took a special place in this discussion. The activities of the Labour Exchanges took the shape of the direct action and political movement of the revolutionary syndicalism. The revolutionary syndicalists came out with the ideas of the new special revolution. This special proletarian revolution was to take place in the conditions of the unprecedented development of productive forces, in the condition of the developed consciousness of the proletariat, refusing from the leading role of the classic social democratic parties. The author analyzes the works by E. Sorel (1847–1922), A. Labriola (1843–1904), E. Pouget (1860–1931), E. Pataud (1869–1935), E. Leone (1875–1940) from the corresponding point of view.

Keywords: revolution, theory, revolutionary syndicalism, Direct Action, universal strike, Europe.

Бобина О. В., кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедрой социально-гуманитарных дисциплин, Национальный университет кораблестроения им. адмирала Макарова (Украина, Николаев), oleg.bobina@nuos.edu.ua

Революционный синдикализм vs реформизм: практика и теория «новой революции» в Европе в конце XIX – начале XX в.

Конце XIX – начало XX в. стало переломным временем для европейского общества в понимании феномена социализма. Социализм стал «обычным» и превращался во все большую реальность. Активно обсуждался вопрос путей достижения социализма. В этой дискуссии особое место принадлежало теоретикам и практикам французских Бирж труда. Деятельность Бирж труда оформилась в теорию прямого действия и политическое движение революционного синдикализма. Революционные синдикалисты выступили с идеями новой, особой революции. Эта особая пролетарская революция должна была произойти в условиях невиданного развития производительности сил;

в условиях развитого сознания пролетариата; в условиях отказа от ведущей роли классических социал-демократических партий. Автор анализирует работы А. Лабриолы (1843–1904), Ж. Сореля (1847–1922), Э. Пуже (1860–1931), Э. Пато (1869–1935), Э. Леона (1875–1940) с соответствующей точки зрения.

Ключевые слова: революция, теория, революционный синдикализм, прямое действие, всеобщая забастовка, Европа.

* * *

УДК 391[(=512:19)+(=512:143)]:94(477.75)

Грушецька В. О.,
здобувач кафедри етнології і археології Інституту історії, політології і міжнародних відносин, Державний вищий навчальний заклад «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Україна, Івано-Франківськ), victorianage89@gmail.com

Чоловічі смушеві шапки у побуті тюркського та тюркомовного населення Криму XIX – першої третини XX ст.

Був зроблений системний та комплексний порівняльно-типологічний аналіз невисоких смушевих шапок «калпак» як невід'ємної частини традиційного чоловічого костюма кримських татар і циган, кримських караїмів та кримчаків, які широко використовувалися на території Криму в 30–х рр. XIX ст. – першій третині XX ст. У роботі були застосовані загальнонаукові та спеціальні методи дослідження (системний, аналітичний, порівняльно-історичний, типологічний методи).

Досліджені особливості виготовлення «калпак», основні підтипи і варіанти даних шапок, які формувалися з урахуванням конструктивних особливостей, матеріалу виготовлення (смушки місцевої породи овець «малич»), декоративного оздоблення і функціонального призначення. Сформульовані висновки, що відображають основні аспекти використання даного головного убору: універсальність властивостей матеріалу виготовлення (смушки) і всесезонність використання в повсякденному житті досліджуваних народів; статусність і ознака достатку; апотропейність.

Ключові слова: вічарство, смушки, хутряна шапка, «калпак», традиційний костюм, кримські татари, кримські цигани, кримські караїми, кримчаки.

Смушева чоловіча шапка – підтип теплих шапок без крисів, який виготовляли із хутра новонароджених ягнят смушевої породи овець. Смушева шапка «калпак» вже майже двісті років була і залишається знаковим традиційним елементом чоловічого костюма тюркського та тюркомовного населення Криму (у кримських татар і кримських циган, кримських караїмів та кримчаків). Ця хутряна шапка для представників зазначених вище народів є найважливішою і найстійкішою частиною костюма, вона має універсальні терморегулюючі властивості захисту тіла людини, що яскраво характеризує всесезонність її використання, також «калпак» виконує важливу роль символу чоловічої мужності та гідності.

Спіраючись на повідомлення мандрівників і краєзнавців, наприклад, П. С. Палласа [19; 20, с. 172–191], Ф. М. Домбровського [9, с. 380–396], А. М. Демідова [8], С. О. Качіоні [13], О. Чеглок (літературний псевдонім, справжнє ім'я О. О. Усов – прим. авт.) [39], П. Дудорова [15] та інші, а також на різноманітні зображальні джерела XIX – першої третини XX ст., насамперед, на чорно-білі літографії французького художника О.–Д.–М. Раффе [24–28] та картини німецького живописця В. Кізелеттера [38] зазначимо, що смушеву шапку носили протягом усього року. Влітку завдяки молодій шкірі ягнят та щільній шовковій або сукняній підкладці, утепленій бавовняною, шапка утримувала цілощу вологу на шкірі голови і не давала можливості їй пересихати, захищала від теплового удару, оберігаючи носія від прямого контакту маківки голови з розпеченим гарячим повітрям; весною та восени під час дощу і мокрою снігу краплини води

швидко збігали завдяки особливим завиткам смушок, захищаючи голову від промокання, а взимку тепле хутро і утеплена бавовною підкладка шапки виконували свою пряму функцію – захищали голову людей від холодного вітру та морозу. Тому на Кримському півострові заради створення смушевих виробів, зокрема і чоловічих шапок, у зазначений період місцеві мешканці спеціально розводили свою грубововняну смушеву овечу породу «малич». Зазначимо також, що «калпак» носили протягом усього дня і знімали з голови лише у виключних випадках.

Використання даного підтипу головних уборів в традиційному чоловічому костюмі місцевого населення мало багатофункціональне призначення, окрім фізичного захисту голови людини, смушева шапка була показником соціального і майнового стану носія та його власним оберегом. Саме тому важливим є науково-історичний аспект виготовлення і традиції використання чоловічої смушевої шапки на території Криму. Мета дослідження статті полягає у здійсненні системного і комплексного порівняльно-типологічного аналізу чоловічих невисоких смушевих шапок «калпак», що входили до складу традиційного костюма кримських татар і кримських циган, кримських караїмів та кримчаків і набули широкого розповсюдження на півострові у 30–х рр. XIX ст. – першій третині XX ст.

Матеріалом виготовлення для чоловічих шапок зазначених вище народів були смушки овечої породи «малич». Загальновідомо, що у Криму розводили декілька порід овець. Вовну, овчину і шкіру смушевих «малич», грубововняних «чонтук» (шубна порода) і тонкорунних «цигей» використовували для пошиву певних елементів традиційного костюма. Залежно від природно-географічних особливостей місцевості і спеціального корму (ковили, золототисячника та інших трав) визначалася якість вовни, овчини і смушок зазначених вище порід кримських овець [1; 23, с. 39; 30; 31, с. 94; 39, с. 42]. «Малич» розводили в степу, частіше за все на Тарханкутському півострові (на північ від Євпаторії) і на Керченському півострові (на рівнинах, прилеглих до Керчі). Отари цієї породи овець відрізнялися витривалістю, невибагливістю, були добре пристосовані до утримання на степових пасовищах і могли здійснювати довгі переходи в пошуках корму. Головною продукцією були смушки, але вони також давали вовну, м'ясо, молоко та овчину [1; 39, с. 41].

Під час опису сировини для виготовлення шапок «калпак» мандрівники у своїх нотатках вказували саме на овечу грубововняну породу «малич», проте без будь-яких пояснень та уточнень використовували для позначення матеріалу виготовлення наступні назви овечих шкур: смушок, каракуль або мерлушка. Зауважимо, що ці поняття не є синонімічними і в професійному розумінні майстрів шкіряних промислів та ремесел смушок означає більш загальне поняття, ніж каракуль. Зазвичай сучасні фахівці розподіляють овчі шкурки за смушковою продуктивністю, де каракуль – це смушок зразкової якості. Шкурка плода овець за кілька днів до народження (у 145–150-добовому віці) називається каракулем / каракульчею (муаровий малюнок і окремі сформовані завитки), шкурка новонароджених ягнят до 3–х днів – каракулем / смушком (усі завитки сформовані, але різні породи овець), і на останок решта несмушевих ягнячих шкур грубововняних порід зазвичай належить до мерлушок – шкурки ягнят

у віці від 8 до 30 днів після народження. Мерлушки характеризуються густим волоссяним покривом з великими завитками від великих до дрібних розмірів з переходами до гладкої вовни [41, с. 112–113]. Таким чином, у овець каракульського типу сильно виражена вікова мінливість волоссяного покриву, а самі шкурки розрізняються за видом, породою овець і цінністю хутра в залежності від періодів ембріонального розвитку плоду або віку ягняти під час молочного розвитку. Найбільш цінні – шкурки ягнят каракульських порід овець, менш цінні – смушевих і найменш цінні – шкурки мерлушкових порід овець.

Однією з головних ознак смушевої кримської породи «малич» була оригінальна звитість вовняного покриву, а також його густота і шовковистість в період ембріонального розвитку і в перші дні життя ягнят після народження. Саме тому для цієї породи найдорожчими були шкурки–смушки «паїрд–гарджі», зняті з ягнят на 1–3 добу після народження [12, с. 33]. Усі ознаки смушка можна об'єднати у наступні групи: загальні товарні властивості шкурки, якість (типи) завитків, якість волосу (довжина, товщина, густота, шовковистість, інтенсивність та блиск), колір і сорт смушка. Ознаки кожної із груп могли також мати вади, які псували смушку за нормативними характеристиками і не дозволяли використовувати її для пошиття хутряних шапок «калпак». Найважливішим показником якості смушок була закрутка волосу. Оцінювали смушки за густотою розміщення закруток (густа, середня, рідка), пружністю, шовковистістю і блиском. Залежно від загальної будови та структурних особливостей сучасні фахівці виділяють наступні види завитків: вальок, біб (цінні), гривки (менш цінні), кільце, напівкільце (малоцінні), горошок та різні деформовані (порочні) завитки [41, с. 110–113].

Колір вовняних волокон залежав від особливостей поглинання світла, яке проникало вглиб волокна завдяки спеціальній речовині – пігменту меланіну. Колір смушка «малич» був як однотонним (чорним, рідше коричневим, димчастим та білим), сур (найчастіше сріблястим, де основа складалася з чорного однотонно пігментованого волосу із білою верхівкою, мандрівники порівнювали цей ефект з «покриттям морозом» або «обсипанням борошном»), складеним (рівномірно змішані пігментовані чорні та непігментовані білі волокна утворювали сірий колір) тощо. Більшість овець цієї породи були представлені чорними смушками, але якщо їхня однотонна вовна була недостатньо забарвлена чорним кольором, тоді це одразу могло знижувати цінність смушка. Проте найдорожчими вважалися смушки овець сур сріблястого кольору, які розводили на Тарханкутському півострові [1; 34, с. 2; 39, с. 41–41; 41, с. 112].

Кримські смушки «паїрд гарджі» були поділені на декілька сортів. На півострові найбільш цінувалися два види смушок сірі та чорні (1 і 2 сортів). Ці сорти мали слабо блискучий або злегка склоподібно–блискучий волоссяний покрив, великі та дрібні смушки однакової форми були розподілені по всій площі шкурки. Шапки, виготовлені з перших двох сортів смушок вважалися найдорожчими виробами, цінувалися як в Криму, так і за його межами [34, с. 3]. Таким чином, доброї якості смушки повинні були мати наступні характеристики: великий розмір завитка, тонку і щільну міздру, густий, пружний і шовковистий з яскраво вираженим блиском вовняний покрив, довгі неширокі закрутки у вигляді валика чи боба.

Завдяки тому, що смушева шапка мала бути одним з найкращих елементів костюма, на її придбання, як правило, не шкодували коштів, причому вона мала виглядати охайно та зазвичай часто використовувалася навіть серед найбідніших верств місцевого населення. Шапка з дорогої смушки перших сортів була цінним елементом чоловічого костюма, а в небагатій сільській родині вона часто була єдиним дорогим головним убором такого типу, тому її могли надягати чоловіки по черзі, вирушаючи або в місто на базар, або на різні сімейні та календарні свята. Через це для виготовлення шапок, призначених для широкого вжитку, використовувався ще і третій сорт кримської смушки, хвилястий волоссяний покрив якого був склоподібно–блискучим або матовим, завитки мали різну величину і форми, які на боках переходили у майже пряме волосся. Шапки зі смушки такого сорту оцінювалися набагато нижче [12, с. 33; 15, с. 10; 16, с. 39; 34, с. 3]. Таким чином, особливість доволі широкого вжитку смушевих шапок в Криму полягала у тому, що для пошиття «калпак» використовувалися зазначені вище три сорти смушок різноманітних кольорів і відтінків, які були різної вартості і виготовлялися для замовників шапок відповідно до їх соціального і майнового стану. Завдяки цьому у мешканців Криму була можливість використовувати смушеві шапки практично серед усіх верств місцевого населення, а традиція носіння цих головних уборів зберігалася навіть за умови заміни багатьох традиційних компонентів костюма на елементи загальноєвропейського зразка.

Технологія первинної обробки овечих шкурок «малич» відбувалася ще на степових пасовищах, коли чабани робили заготовки смушок. Ця процедура складалася з наступних технологічних процесів: забій, розтин, зняття, знежирення, консервування, сушіння, очищення, улежування, сортування і зберігання шкурок. Усі процеси відбувалися один за одним у визначеній послідовності, а неправильне і недбале проведення хоча б одного з них призводило до погіршення якості смушки, а іноді і до повного псування сировини. Тому дотримання і правильне проведення усіх процесів сприяло збереженню і поліпшенню якості смушка [31, с. 94–95; 32, с. 166]. Після зняття і першої обробки смушки чабанами дрібні промисловці–кустари викупали овечі шкурки у вівчарів і доправляли їх для подальшої обробки і пошиву шапок у різні міста передгірського Криму, переважна більшість товару йшла в Бахчисарай та Карасубазар, як у головні ремісничо–торгівельні центри півострова, а також у Сімферополь, Євпаторію та рідше до Феодосії, де також спеціалізувалися і на виготовленні смушевих шапок [3, с. 66; 9, с. 390, 393]. Місцеві шапкарі (майстри з пошиву шапок) часто зустрічалися серед усіх представників досліджуваних народів, про це свідчить і те, що професія шапкаря знайшла своє відображення навіть у прізвищах і прізвиських зазначених народів, наприклад, у кримчаків є прізвище Колпакчи (шапкар) [2, с. 147; 3, с. 66; 9, с. 393–394; 22, с. 262; 36, с. 156; 33, с. 158]. Зазвичай найдорожчі варіанти шапок для забезпечених чоловіків шили спеціально на замовлення в ремісничих майстернях [3, с. 66]. Зауважимо, що всі хутряні шапки даного підтипу, які виготовляли місцеві колпакчи з різних за якістю, кольором та сортами смушок, продавалися на щотижневих базарах у кримських містах та щорічних ярмарках. Так, наприклад, у м. Бахчисарай

щороку 15–25 серпня відбувався Успенський ярмарок, а також у Феодосії, Перекопі, де продавали як заготовки смушок, так і вже зшиті з них різноманітні за формою хутряні чоловічі шапки [6, с. 61–62; 36, с. 154, 156].

Чоловіки та підлітки досліджуваних народів частіше за все голили голови, тому зазвичай повинні були постійно носити головний убір. Аналіз розглянутого матеріалу свідчить про те, що наприкінці XVIII ст. багаті та знатні мешканці спочатку носили високі тканинні та шкіряні шапки, прикрашаючи смушками нижній край околиця цих головних уборів, або використовували в Криму привезені з інших регіонів різні хутряні шапки, наприклад, черкеські смушеві папахи з Кавказу [6, с. 101; 11, с. 170; 14, с. 62; 20, с. 175; 35, с. 199]. Пізніше, вже після реформи костюма 1826 р., яка була проведена в Османській імперії султаном Махмудом II (1808–1839), на теренах Криму з'являються смушеві шапки «калпак» власного виробництва, які поряд з головним убором «фес» поступово замінили ранні варіанти шапок та тюрбан. Вочевидь що у Криму внаслідок збереження величезного впливу турецької моди на традиційне вбрання кримських татар і циган, караїмів та кримчаків також відбуваються різні зміни в костюмі, а смушева шапка отримує на півострові широке розповсюдження і вже як невід'ємна частина традиційного костюма використовується до 30–х рр. XX ст.

Основу смушевої шапки для дорослої людини складали тулія (частина головного убору у вигляді обідка по формі голови) висотою 7–12 см та кругле пласке денце. Основними формами для створення кримських «калпак» стали такі геометричні тіла обертання, як прямий круговий циліндр і прямий круговий конус. Судячи з образотворчих і письмових джерел, ці шапки були відомі та широко представлені як на теренах Кримського півострова, так і за його межами.

Порівняльний аналіз розглянутого матеріалу дає можливість розподілити традиційні чорні та сірі «калпак» (Підтип I) кримських татар і циган, караїмів та кримчаків півострова за похідними формами та по висоті виробу на декілька варіантів:

– Варіант 1 – усічений прямий круговий циліндр, пласке рівне денце (висота 7–8 см) (кримські татари, цигани, караїми, кримчаки);

– Варіант 2 – усічений прямий круговий конус, пласке рівне денце (висота 7–8 см) (кримські татари, цигани, караїми, кримчаки);

– Варіант 3 – усічений високий прямий круговий конус, увігнуте денце (висота 8–12 см) (кримчаки) [17, с. 281; 8, с. 446–447; 11, с. 170; 29, с. 23, 27; 25; 38, с. 67; 37, с. 83; 18, с. 18; 10, с. 59; 20, с. 174; 2, с. 153; 21, с. 597; 5, с. 120; 7, с. 9; 40, с. 85].

У передгір'ї серед кримських татар, кримських караїмів і циган як окремий вид смушевих шапок була не менш популярною біла хутряна шапка (Підтип II), яка, вірогідно, також шилася із овечих шкурок породи «малич», але з білого кольору 3 сорту смушок, була дешевшою за подібні шапки чорного або сірого кольорів і використовувалася в костюмі менш забезпечених верств населення [36, с. 47, 73; 40, с. 85]. Окрім того, смушеву чорну шапку могли також зверху покривати повністю або частково однотонною білою тканиною (кримські татари, кримські караїми) (Підтип III) [14, с. 62; 36, с. 47]. З середини до денця та тулії усіх шапок подібного

зразку пришивали підкладку з тканини, яку підбирали під тон хутра та утеплювали за допомогою бавовни. Розташовувалися «калпак» таким чином, що закривали лише верхню половину голови, де вуха та чоло залишалися при цьому відкритими [38, с. 111, 119; 24; 26; 27; 28; 32, с. 170].

Коли хлопчикам виповнювалося 3–4 роки, то в їхньому дитячому святковому костюмі батьки іноді замінювали фес на смушеву шапку, яка вважалася дуже дорогим подарунком для малюка. Загалом дорогі повсякденні та святкові варіанти шапок, зшитих з перших двох сортів смушок, носили переважно юнаки та молоді чоловіки, прикрашаючи денце такої шапки залежно від матеріального забезпечення родини пришивним сукняним, іноді оксамитовим наверхшам «тепелік» (з кримськотатарської «тепе» – верх, наверхшам), покритим канителлю і блискітками або окремо вишитим наверхшам з дрібного бісеру чи перлин. Діаметр такого наверхшам на смушевій шапці, яке кріпилося до центру денця, коливався від 1,5 см до 7,5 см. Найпоширеніший і загальноприйнятий центральний візерунок наверхшам – рослинний орнамент та гексаграма, яка разом з овечим хутром (культу барана) у тюркських та тюркомовних народів виступала оберегом від наврочення [13, с. 23; 14, с. 39; 18, с. 18; 29, с. 23; 38, с. 67].

Кожний чоловік, який шанобливо ставився до свого становища в суспільстві і поважав традиції свого народу, повинен був з'являтися у людних місцях (базар, площа, кав'ярня тощо) з покритою головною, зокрема у смушевій шапці. Тому як знак гідності та мужності «калпак» носили всюди, незалежно від погоди, часто не знімаючи шапку навіть у власному будинку чи під час перебування в гостях [14, с. 39; 15, с. 10; 20, с. 180; 24; 25]. Якщо власник шапки випадково або спеціально залишав її десь і сам вирушав у справах, то сторонні люди не торкалися до «калпак» і не займали місце, де лежав цей головний убір, щоб не посваритися через це з її власником. Вважалося також великою образою спеціально зняти або збити шапку іншої людини. Але якщо людина сама спеціально знімала шапку, схиляючись перед кимось і намагаючись таким чином отримати зиск від цього, то їй в проханні не відмовляли, але тоді вона втрачала повагу громади. Таке ставлення зазвичай пояснювали тим, що людина повинна була усього в житті досягти сама і мати гідність.

Зникнення з широкого ужитку смушевих шапок «калпак» було обумовлено декількома обставинами. Головними з них слід вважати зменшення попиту на традиційні хутряні шапки через активну акультурацію асиміляцію і зміну способу життя кримських народів завдяки проникненню на півострів багатьох елементів європейської моди і в результаті поширення радянського побуту, коли традиційні «калпак», «фес» та інші шапки замінювалися на фабричні головні убори нового зразка (капелюхи, кепі тощо). Незважаючи на всі зміни в костюмі, що відбувалися протягом 1920–30–х рр. в Криму, хутряні шапки «калпак» ще продовжували використовувати під час різних урочистих подій як головний елемент обрядового та святкового костюма, що символізував приналежність до певної етнічної тюркської та тюркомовної спільноти Криму, але пізніше остаточно вийшли з ужитку [4, с. 316, 323; 21, с. 597].

Таким чином, виділимо основні особливості виготовлення та використання традиційних хутряних

шапок «калпак» на теренах Кримського півострова у зазначений період:

- 1) для головного матеріалу виготовлення шапок – смушки – своя особлива кримська порода овець «малич»;
- 2) сірі (сур сріблястий) смушки були найдорожчими з усіх варіантів, які становили окрему статтю експорту;
- 3) для пошиття хутряних шапок виробляли три сорти смушок «паір гарджі», це давало змогу носити шапки хлопчикам та чоловікам (вікова особливість), де 3-й сорт спеціально використовували для малозабезпечених верств населення (майнова, статусна особливість);
- 4) специфічна колірна гама смушок (чорні, сірі, сур сріблястий, білі);
- 5) особливий спосіб носіння, де вуха і чоло заливалися відкритими;
- 6) форма шапок – усічений циліндр або усічений конус з рівним денцем та усічений конус з увігнутим денцем;
- 7) короткий період використання «калпак», який тривав з 1826 р. після реформи костюма в Османській імперії і до 1930-х рр., не завадив широкому та швидкому розповсюдженню таких шапок серед усіх досліджуваних мешканців Криму, коли вони стали невід'ємною частиною чоловічого костюма, що носили і під традиційне вбрання, і під європейський чи радянський костюм.

Підсумовуючи вищезазначене, можна дійти висновку, що хутряні шапки «калпак» як знаковий і традиційний елемент чоловічого костюма для кримських татар і циган, кримських караїмів і кримчаків мали спільні характерні ознаки: 1) універсальні властивості матеріалу виготовлення і всесезонність використання – захист від сонячного удару влітку, обігрів і захист від вітрів та опадів взимку (овеча вовна, бавовняна підкладка); 2) статусність (перші сорти вовни, чорний і сур сріблястий кольори) і декор денця – кругле навершя «тепелік», вишите позолотою, бісером або перлинами; 3) частим орнаментом була гексаграма, що виступала як захист і оберіг від наврочення.

Список використаних джерел

1. Абдулаева Г. Сельское хозяйство в Крымском ханстве [Електронний ресурс] / Г. Абдулаева. – Режим доступу: <http://avdet.org/node/6917> (дата звернення 30.09.2015) – Назва з екрана.
2. Ачкинази И. В. Крымчаки: Историко-этнографический очерк / И. В. Ачкинази. – Симферополь: ДАР, 2000. – 192 с.
3. Бененсон М. Е. Экономические очерки Крыма / М. Е. Бененсон. – Симферополь, 1919. – 79 с.
4. Боданинский У. А. Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму / У. А. Боданинский // Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь: Доля, 2005. – С.52–82.
5. Боплан Г. Л. Опис України / Гійом Левасер де Боплан; Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / Проспер Меріме. – Л.: Каменяр, 1990. – 301 с.
6. Гермоген. Таврическая епархия: Записки / Гермоген. – Псков: Тип. Губ. Правления, 1887. – 520 с.
7. Два слова о караимах по поводу караимской комнаты г-жи Р. И. Исаакович / С. И. [Исаакович] (авт.); Выставка Крымского горного клуба. – Одесса, 1893. – 15 с.
8. Демидов А. Н. Путешествие в Южную Россию и Крым, через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году / А. Н. Демидов. – М., 1853. – 545 с.
9. Домбровский Ф. Историко-статистический очерк г. Бахчисарая / Ф. Домбровский // Новороссийский календарь на 1849 год. – Одесса, 1848. – С.380–396.
10. Живописная Россия. – СПб.; М., 1898. – Т.5. – Ч.2. – 298 с.
11. Зуев В. Ф. Выписка из путевственных записок Василья Зуева, касающихся до полуострова Крыма 1782 года / В. Ф. Зуев // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре

старожильческого населения Крыма. Ч.1. Мусульмане: крымские татары, крымские цыгане. – Симферополь, 2004. – С.169–171.

12. Камеральное описание Крыма 1784 года // ИТУАК. – 1897. – Т.4. – С.32–45.
13. Качиони С. А. В дёбрях Крыма / С. А. Качиони. – Петроград: Изд-во Т-ва А. С. Суворина «Новое время», 1917. – 609 с.
14. Крым / сост. Е. Н. Орловская. – М.: Типогр. И. Д. Сытина, 1911. – 216 с.
15. Крым и крымские татары: Очерк / сост. П. Дудоров. – Москва: М. В. Клюкин, 1911. – 56 с.
16. Ливанов Ф. В. Бахчисарай / Ф. В. Ливанов // Ливанов Ф. В. Путеводитель по Крыму. – М.: Типография Т. Рис, 1875. – С.1–59.
17. Народы России. Живописный альбом. – СПб., 1877. – 572 с.
18. Описание пребывания императорской фамилии в Крыму в сентябре 1837 года / сост. С. Сафоновым. – Одесса: Гор. тип., 1840. – 83 с.
19. Паллас П. С. Краткое физическое и топографическое описание Таврической области / П. С. Паллас. – СПб., 1795. – 72 с.
20. Паллас П. С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793–1794 годах / П. С. Паллас / Пер. с нем. // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильского населения Крыма. Ч.1. Мусульмане: крымские татары, крымские цыгане. – Симферополь, 2004. – С.172–191.
21. Пейсах Е. И. К вопросу о старинной национальной одежде крымчаков / Е. И. Пейсах // МАИЭТ. – Симферополь, 2002. – Вып. IX. – С.591–598.
22. Пурим М. Легенда о расстрелянном народе // Берега Тавриды. – 2007. – С.258–270.
23. Ракицкий Н. П. Материалы по экономике Крыма: Экспортные возможности края / Н. П. Ракицкий. – М., 1926. – 47 с.
24. Раффе О.–Д.–М. Литография. Армяне (в центре) и крымские татары в кофейне [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora-024.jpg> (дата звернення 30.09.2015) – Назва з екрана.
25. Раффе О.–Д.–М. Литография. Интерьер жилища крымских татар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora-027.jpg> (дата звернення 30.09.2015) – Назва з екрана.
26. Раффе О.–Д.–М. Литография. Караимы из Феодосии (Каффа) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora-021.jpg> (дата звернення 30.09.2015) – Назва з екрана.
27. Раффе О.–Д.–М. Литография. Мусульмане подают милостыню при выходе из мечети [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora-007.jpg> (дата звернення 30.09.2015) – Назва з екрана.
28. Раффе О.–Д.–М. Литография. Цыганская кузница в Бахчисарае (Крым) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora-008.jpg> (дата звернення 30.09.2015) – Назва з екрана.
29. Рославцева Л. И. Одежда крымских татар конца XVIII – начала XX вв.: Историко-этнографическое исследование / Л. И. Рославцева. – М.: Наука, 2000. – 104 с.
30. Саркизов–Серазини И. М. Население и промышленность [Електронний ресурс] / И. М. Саркизов–Серазини // Крым: Путеводитель / под ред. И. М. Саркизова–Серазини. – М.: Земля и Фабрика, 1925. – С.55–88. – Режим доступу: http://kirimtar.com/index.php?option=com_content&task=view&id=24&Itemid=370 (дата звернення 30.09.2015) – Назва з екрана.
31. Семенова О. Ассортимент виробів кустарів-шкіряників Середньої Наддніпрянщини в кінці XIX – першій половині XX століття / О. Семенова // Українознавство. – 2013. – №2. – С.94–99.
32. Семенова О. Характерные особенности изделий кустарей-кожевников Среднего Поднепровья и губерний Европейской России в конце XIX – начале XX века / О. Семенова // Україна у світовій історії. – 2014. – №4. – С.164–178.
33. Сластникова Л. Ф. Крымчаки города Евпатория в начале XX в. / Л. Ф. Сластникова // Лавровский сборник: Материалы Среднеазиатско-Кавказских исследований. Этнология, история, археология, культурология. 2006–2007 / отв. ред. Ю. Ю. Карпов, И. В. Стасевич. – СПб.: МАЭ РАН, 2007. – С.158–162.
34. Смущка невыделанная. ГОСТ 10225–75 [Електронний ресурс]. – М., 1975. – 5 с. – Режим доступу: http://standartgost.ru/g/ГОСТ_10225-75 (дата звернення 30.09.2015) – Назва з екрана.
35. Сумароков П. И. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду / П. И. Сумароков // Хрестоматия по

этнической истории и традиционной культуре старокрымского населения Крыма. Ч.1. Мусульмане: крымские татары, крымские цыгане. – Симферополь, 2004. – С.195–203.

36. Федоров Ф. А. Крым, с Севастополем, Балаклавой и другими его городами: С описанием рек, озер, гор и долин; с его историей, жителями, их нравами и образом жизни / Ф. А. Федоров. – СПб.: тип. Э. Веймара, 1855. – 191 с.

37. Филоненко В. И. Крымские цыгане / В. И. Филоненко // Сквозь века / сост. Н. В. Николаенко. – Вып.2. – Симферополь, 1996. – №2. – С.76–87. – (Народы Крыма).

38. Художник и этнограф Вильгельм Кизеветтер (1811–1865) в Крыму / под ред. Б. Каульбах, Э. Титмайер. – К.: Вік, 2005. – 130 с.

39. Чеглок А. Красавица Таврида / А. Чеглок. – М.: Изд. К. И. Тихомирова, 1910. – Вып.1. Степной Крым. – 113 с.

40. Шишкина О. П. Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году / О. П. Шишкина. – СПб., 1848. – Ч. II. – 304 с.

41. Штомель М. В. Технология виробництва продукції вівчарства / М. В. Штомель, Б. О. Вовченко. – К.: Вища освіта, 2005. – 343 с.

References

1. Abdulaeva G. Selskoe khozyaystvo v Krymskom khanstve [Elektronnyj resurs] / G. Abdulaeva. – Rezhym dostupu: <http://avdet.org/node/6917> (Accessed 30 September 2015).

2. Achkinazi I. V. Krymchaki: Istoriko-etnograficheskiy ocherk / I. V. Achkinazi. – Simferopol: DAR, 2000. – 192 s.

3. Benenson M. Ye. Ekonomicheskie ocherki Kryma / M. Ye. Benenson. – Simferopol, 1919. – 79 s.

4. Bodaninskiy U. A. Arkheologicheskoe i etnograficheskoe izuchenie tatar v Krymu / U. A. Bodaninskiy // Krymskie tatars: Khrestomatiya po etnicheskoy istorii i traditsionnoy kulture / avt.–sost. M. A. Aradzhiy, A. G. Gertsen. – Simferopol: Dolya, 2005. – S.52–82.

5. Boplan Gh. L. Opys Ukrainy / Ghijom Levaser de Boplan; Ukrainjski kozaky ta jikhni ostanni ghetjmany; Boghdan Khmelnyjncykj / Prosper Merime. – L.: Kamenjar, 1990. – 301 s.

6. Germogen. Tavricheskaya eparkhiya: Zapiski / Germogen. – Pskov: Tip. Gub. Pravleniya, 1887. – 520 s.

7. Dva slova o karaimakh po povodu karaimskoy komnaty g–zhi R. I. Isaakovich / S. I. [Isakovich] (avt.); Vystavka Krymskogo gornogo kluba. – Odessa, 1893. – 15 s.

8. Demidov A. N. Puteshestvie v Yuzhnyu Rossiyu i Krym, cherez Vengriyu, Valakhiyu i Moldaviyu, sovershennoe v 1837 godu / A. N. Demidov. – M., 1853. – 545 s.

9. Dombrovskiy F. Istoriko–statisticheskiy ocherk g. Bakhchisaraya / F. Dombrovskiy // Novorossiyskiy kalendar na 1849 god. – Odessa, 1848. – S.380–396.

10. Zhivopisnaya Rossiya. – SPb.; M., 1898. – T.5. – Ch.2. – 298 s.

11. Zuev V. F. Vypiska iz puteshestvennykh zapisok Vasilya Zueva, kasayushchikhysya do poluostrova Kryma 1782 goda / V. F. Zuev // Khrestomatiya po etnicheskoy istorii i traditsionnoy kulture starozhilcheskogo naseleniya Kryma. Ch.1. Musulmane: krymskie tatars, krymskie tsygane. – Simferopol, 2004. – S.169–171.

12. Kameralnoe opisanie Kryma 1784 goda // ITUAK. – 1897. – T.4. – S.32–45.

13. Kachioni S. A. V debryakh Kryma / S. A. Kachioni. – Petrograd: Izd–vo T–va A. S. Suvorina «Novoe vremya», 1917. – 609 s.

14. Krym / sost. Ye. N. Orlovskaya. – M.: Tipogr. I. D. Sytina, 1911. – 216 s.

15. Krym i krymskie tatars: Ocherk / sost. P. Dudorov. – Moskva: M. V. Klyukin, 1911. – 56 s.

16. Livanov F. V. Bakhchisaray / F. V. Livanov // Livanov F. V. Putevoditel po Krymu. – M.: Tipografiya T. Ris, 1875. – S.1–59.

17. Narody Rossii. Zhivopisnyy albom. – SPb., 1877. – 572 s.

18. Opisanie prebyvaniya imperatorskoy familii v Krymu v sentyabre 1837 goda / sost. S. Safonovym. – Odessa: Gor. tip., 1840. – 83 s.

19. Pallas P. S. Kratkoe fizicheskoe i topograficheskoe opisanie Tavricheskoy oblasti / P. S. Pallas. – SPb., 1795. – 72 s.

20. Pallas P. S. Nablyudeniya, sdellanye vo vremya puteshestviya po yuzhnyim namestnichestvam Russkogo gosudarstva v 1793–1794 godakh / P. S. Pallas / Per. s nem. // Khrestomatiya po etnicheskoy istorii i traditsionnoy kulture starozhilcheskogo naseleniya Kryma. Ch.1. Musulmane: krymskie tatars, krymskie tsygane. – Simferopol, 2004. – S.172–191.

21. Peysakh Ye. I. K voprosu o starinnoy natsionalnoy odezhde krymchakov / Ye. I. Peysakh // MAIET. – Simferopol, 2002. – Вып. IX. – S.591–598.

22. Purim M. Legenda o rasstrelyannom narode // Brega Tavridy. – 2007. – S.258–270.

23. Rakitskiy N. P. Materialy po ekonomike Kryma: Eksportnye vozmozhnosti kraya / N. P. Rakitskiy. – M., 1926. – 47 s.

24. Raffé O.–D.–M. Litografiya. Armyane (v tsentre) i krymskie tatars v kofeyne [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora–024.jpg> (Accessed 30 September 2015).

25. Raffé O.–D.–M. Litografiya. Interer zhilishcha krymskikh tatar [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora–027.jpg> (Accessed 30 September 2015).

26. Raffé O.–D.–M. Litografiya. Karaimy iz Feodosii (Kaffa) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora–021.jpg> (Accessed 30 September 2015).

27. Raffé O.–D.–M. Litografiya. Musulmane podayut milostynyu pri vykhode iz mecheti [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora–007.jpg> (Accessed 30 September 2015).

28. Raffé O.–D.–M. Litografiya. Tsyganskaya kuznitsa v Bakhchisarae (Krym) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora–008.jpg> (Accessed 30 September 2015).

29. Roslavtseva L. I. Odezhdа krymskikh tatar kontsa XVIII – nachala XX vv.: Istoriko–etnograficheskoe issledovanie / L. I. Roslavtseva. – M.: Nauka, 2000. – 104 s.

30. Sarkizov–Serazini I. M. Naselenie i promyshlennost [Elektronnyj resurs] / I. M. Sarkizov–Serazini // Krym: Putevoditel / pod red. I. M. Sarkizova–Serazini. – M.: Zemlya i Fabrika, 1925. – S.55–88. – Rezhym dostupu: http://kirimtatar.com/index.php?Option=com_content&task=view&id=24&Itemid=370 (Accessed 30 September 2015).

31. Semenova O. Asortymnt vyrobiv kustariv–shkirjanykiv Serednjoji Naddniprojanshyny v kinci XIX – pershij polovyni XX stoltitja / O. Semenova // Ukrainoznavstvo. – 2013. – №2. – S.94–99.

32. Semenova O. Kharakternye osobennosti izdeliy kustarey–kozhevnikov Srednego Podneprovya i guberniy Yevropetskoy Rossii v kontse XIX – nachale XX veka / O. Semenova // Ukrainina u svitovij istoriji. – 2014. – №4. – S.164–178.

33. Slastnikova L. F. Krymchaki goroda Yevpatoriya v nachale XX v. / L. F. Slastnikova // Lavrovskiy sbornik: Materialy Sredneaziatsko–Kavkazskikh issledovaniy. Etnologiya, istoriya, arkheologiya, kulturologiya. 2006–2007 / otv. red. Yu. Yu. Karpov, I. V. Stasevich. – SPb.: MAE RAN, 2007. – S.158–162.

34. Smushka nevydelannaya. GOST 10225–75 [Elektronnyj resurs]. – M., 1975. – 5 s. – Rezhym dostupu: http://standartgost.ru/g/GOCT_10225–75 (Accessed 30 September 2015).

35. Sumarokov P. I. Dosugi krymskogo sudi ili vtoroe puteshestvie v Tavridu / P. I. Sumarokov // Khrestomatiya po etnicheskoy istorii i traditsionnoy kulture starozhilcheskogo naseleniya Kryma. Ch.1. Musulmane: krymskie tatars, krymskie tsygane. – Simferopol, 2004. – S.195–203.

36. Fedorov F. A. Krym, s Sevastopolem, Balaklavoyu i drugimi ego gorodami: S opisaniem rek, ozer, gor i dolin; s ego istorieyu, zhitelyami, ikh nravami i obrazom zhizni / F. A. Fedorov. – SPb.: tip. E. Veymara, 1855. – 191 s.

37. Filonenko V. I. Krymskie tsygane / V. I. Filonenko // Skvozь veka / sost. N. V. Nikolaenko. – Вып.2. – Simferopol, 1996. – №2. – S.76–87. – (Narody Kryma).

38. Khudozhnik i etnograf Vilgelm Kizevetter (1811–1865) v Krymu / pod. red. B. Kaulbach, E. Titmayer. – K.: Вік, 2005. – 130 s.

39. Cheglok A. Krasavitsa Tavrida / A. Cheglok. – M.: Izd. K. I. Tikhomirova, 1910. – Вып.1. Stepnoy Krym. – 113 s.

40. Shishkina O. P. Zametki i vospominaniya russkoy puteshestvennitsy po Rossii v 1845 godu / O. P. Shishkina. – SPb., 1848. – Ч. II. – 304 s.

41. Shtomelj M. V. Tekhnologhija vyrobnyctva produkciji vivcharstva / M. V. Shtomelj, B. O. Vovchenko. – K.: Vyshha osvita, 2005. – 343 s.

Hrushetska V. O., Applicant at the Department of Ethnology and Archaeology, Institute of History, Political Science and International Relations, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano–Frankivsk), victorianage89@gmail.com

The men's lamb pelt caps in life of Turkic and Turkic-speaking population of the Crimea at the XIXth – the first third of the XXth century

The aim of scientific investigation in article is systematic and complex comparative and typological analysis of the low cap of lamb pelt «kalpak» in the Crimea at the 30's of the XIXth – the first third of the XXth cc. The achievement of this goal ensured by the general scientific and special methods: the systematic, analytical,

comparative and historical, typological methods. The subtypes and variants of indicated headdress were investigated. The lamb pelt of three sheep breeds varieties «malych» were considered as the manufacturing material. The decoration and the functional purpose of caps were analyzed. The conclusions that reflected by the main aspects of headdress application were formulated: the universality properties of the material production local sheep breed «malych»; the warm caps application in the daily lives of the peoples in all seasons; caps were a sign of prosperity and determined the status the first expensive varieties of lamb pelt and costly decoration; «kalpak» aim in protection against witchery.

Keywords: sheep breeding, lamb pelt, fur cap, «kalpak», traditional costume, Crimean Tatars, Crimean Gypsies, Crimean Karaites, Krymchaks.

Грушецкая В. А., соискатель кафедры этнологии и археологии Института истории, политологии и международных отношений, Государственное высшее учебное заведение «Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника» (Украина, Ивано-Франковск), victorianage89@gmail.com

Мужские смушковые шапки в быту тюркского и тюркоязычного населения Крыма XIX – первой трети XX вв.

Предпринят системный и комплексный сравнительно-типологический анализ невысоких смушковых шапок «калпак» как неотъемлемой части традиционного мужского костюма крымских татар и цыган, крымских караимов и крымчаков, которые широко использовались на территории Крыма в 30-х гг. XIX вв. – первой трети XX вв. В работе были применены общенаучные и специальные методы исследования (системный, аналитический, сравнительно-исторический, типологический методы).

Изучены особенности изготовления «калпак», основные подтипы и варианты данных шапок, формирующиеся с учетом конструктивных особенностей, материала изготовления (смушки местной породы овец «малыч»), декоративного оформления и функционального предназначения. Сформулированы выводы, отражающие главные аспекты использования данного головного убора: универсальность свойств материала изготовления (смушки) и всепогодность использования в повседневной жизни исследуемых народов; статусность и признак достатка; апотропейность.

Ключевые слова: овцеводство, смушки, меховая шапка, «калпак», традиционный костюм, крымские татары, крымские цыгане, крымские караимы, крымчаки.

* * *

УДК 930:001.5:929

Ототюк О. В.,
здобувач, Національна академія керівних кадрів
культури і мистецтв (Україна, Київ),
ototyuk_oleksand@ukr.net

**НАУКОВІ ШКОЛИ НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ
В. Б. АТОНОВИЧА, М. В. ДОВНАР–ЗАПОЛЬСЬКОГО,
Є. Д. СТАШЕВСЬКОГО ТА Б. Г. КУРЦА**

Розкрито суть синонімічного ряду терміну наукова школа та спадковості історичних пошуків від В. Б. Антоновича та його народницької школи або ж Київської школи істориків–документалістів через його учня – М. В. Довнар–Запольського до його вихованців Є. Д. Сташевського та Б. Г. Курца. Основними об'єктами вивчень зазначеної школи було Київська Русь, середньовічна Московія, Велике князівство Литовське загалом, і зокрема економічні відносини і господарство. Оскільки авторами історичних та етнографічних праць були зазначені в назві моєї статті люди, то її об'єктом досліджень моєї роботи є відслідковування на базі біографічних даних та робіт, написаних засновниками та учнями цієї школи спільних та відмінних рис притаманних цій школі.

Ключові слова: наукова школа, напрям, течія.

На сьогоднішній день в сучасній українській та білоруській історіографії відроджено ряд імен видатних істориків, дослідників різних регіонів Великого князівства Литовського. Звинувачений у «неортодоксальному розумінні марксизму» основний герой моєї розвідки в 40–50 рр. XX ст. був забутий в наукових колах. Починаючи з 1959 року короткими згадками в монографії, присвяченій історії Київського університету ім'я дослідника литовсько–польської доби, автора понад 150 праць з історії Київської Русі, Московської держави, Росії в 19 ст., історії Литви, Білорусі та України – М. В. Довнар–Запольського знову повернулося до вузького кола науковців, котрі займалися дослідженням історіографії та краєзнавства. Визначний

вчений–архівіст, наукові інтереси котрого були за межами його історичних робіт [1, с. 8].

Довнар–Запольський входив до складу численних товариств та комісій – Археографічної комісії імперського Московського археологічного товариства, Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, Історичного товариства Нестора Літописця та ін. Одним із головних напрямів діяльності Довнара–Запольського була археографічна робота.

Тісно співпрацював з Київською тимчасовою комісією для розгляду давніх актів (дійсний член з 1908). Редагував 5–й том «Архива Юго–Западной России» – «Акты об украинской администрации XVI–XVII вв.», що включав широке коло джерел з проблем розвитку міст, торгівлі, системи управління в українських старостах. Значним був внесок Довнар–Запольського у справу підготовки кадрів архівних установ України. Як перший директор Київського археологічного інституту він прислужився становленню архівної справи освіти. Очолований ним впродовж 1918–1919 р. інститут фактично став першим в Україні вищим навчальним закладом для підготовки архівістів, бібліотекарів, музеєзнавців, етнографів, культурологів. 1920–1922 р. обіймав посаду професора Харківського університету, розробив концепцію підготовки кадрів для архівних установ, яка полягала в організації диференційованих короткотермінових (тритижневих) курсів за прикладом західноєвропейських та тривалих (дворічних), що продовжували ідею археологічного інституту.

Прийmemo за константу з деякими поправками на фізичну науку та її організаційних структур, застосування точку зору Ю. Храмова щодо наукових шкіл як неформальних творчих співдружностей дослідників різних поколінь високої наукової кваліфікації на чолі з лідером на базі лабораторії чи відділу наукового інституту, кафедри вузу в межах будь–якого наукового напрямку, об'єднаних спільними підходами до вирішення проблеми, стилем роботи та мислення, оригінальністю ідей і методів реалізації своєї наукової програми, котре отримало значні результати, має авторитет та суспільне визнання в даній галузі знання.

У фаховому виданні – «Український історичний журнал» (далі – УІЖ) дослідники неодноразово привертати інтерес до постаті Митрофана Вікторовича: УІЖ за 1959 рік «Вітчизняна історія в Київському університеті за 125 років», УІЖ за 1987 рік «Історичне товариство Нестора–Літописця: основні етапи та напрями діяльності (1872–1931)», УІЖ за 2003 рік «Історична спадщина М. В. Довнар–Запольського (1864–1934)». На шпальтах часопису «Архіви України» 1989 року Л. Шохін розмістив розвідку «Маловідомі документи про діяльність М. В. Довнар–Запольського в галузі архівної справи». Так в монографії О. І. Журби згадується діяльність Митрофана Вікторовича в складі Київської археографічної комісії. В бібліографічному довіднику «Українські архівісти» Р. Майборода та І. Матяш помістили біографію вченого [1, с. 12]. Ряд вітчизняних істориків сучасності: І. Верба, В. Уляновський та іноземних, передовсім білоруських (Н. Улашик) та російських (Д. Гутнов) науковців досліджували праці вченого. Крім того значним ґрунтом для досліджень є джерела: відгуки В. Антоновича, П. Голубовського на працю Довнар–Запольського «Государственное хозяйство Великого княжества

Литовского при Ягеллонах», Записки наукового товариства імені Шевченка за 1913 р., «Голос минувшего». Вагомими при дослідженні життя та діяльності вченого є також спогади його учнів: Н. Полонської–Василенко, переписка з істориками – М. Грушевським, В. Антоновичем, О. Левицьким, Д. Яворницьким. Але самим цінним джерелом є, звичайно, велика кількість наукових праць М. В. Довнар–Запольського. Підготовлено до друку але не випущено 3 фундаментальні збірники документів з історії Волині XVI–XVII ст. «Акты по статистике и экономическому положению населения Волины в XVI–XVII вв.». В монографії «Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах», опублікованій у 1901 р. вчений розглянув життя українських та білоруських земель у складі князівства в економічному плані: доходи великого литовського князя, різні види податків та повинностей тощо. Науковий інтерес становлять такі праці «Крестьянская реформа в Литовско–Русском государстве в половине XVI в.», «Западно–русская сельская община в XVI в.». Дослідник вивчав також склад і компетенцію волосних та сільських громад переважно на українських та білоруських землях, які входили до складу князівства, хід та проведення селянської реформи середини XVI ст.

Київська школа істориків–документалістів, яку очолював В. Антонович продовжила своє існування і в подальші роки, в новій якості у вигляді робіт його учнів: Д. Багалія, П. Голубовського, М. В. Довнар–Запольського. Новою течією в російській історичній науці була юридична школа, започаткована С. М. Соловйовим, К. Д. Кавелінін та Б. М. Чичерінін. Її появу Довнар–Запольський пов'язував із розвитком у 20–30–ті рр. XIX ст. філософії на Заході, коли на зміну просвітництву з його космополітизмом у політичному житті, природним правом, пануванням людського розуму, прийшла філософська система Гегеля. Вона об'єднала європейську думку, визначила необхідність дослідження ідейного змісту суспільного розвитку, особливо права, та узаконила роль особи у суспільстві. Нові погляди вплинули на наступні покоління істориків, у тому числі на М. Костомарова, напрямок досліджень якого, як вважав Довнар–Запольський, мав продовження у школі професора В. Антоновича та його численних учнів [12, с. 172]. Харківська школа Д. Багалія, кафедра М. Василенка при Київському інституті народної освіти і гурток О. Оглобліна з економічної історії, котрий пізніше перетворився на школу, на думку дослідника І. Верби, наслідував кращі організаційні здобутки історико–економічної школи Довнар–Запольського, зокрема його історико–етнографічного гуртка. Довнар–Запольський так охарактеризовував історичні погляди Антоновича. Він зазначив, що його вчитель не приєднався до жодної ідейної течії 60–х років XIX ст. Він був скептиком, схильним «до слов'янофільської догми», котрий, проте, йшов власним шляхом. Історичні погляди Антоновича, як вважав його учень, сформувалися під впливом юридичної школи та слов'янофілів. Однак він не захопився ідеєю особи в історії, яку підносили представники юридичної школи. На відміну від своїх попередників, які підносили значення народу в історії, Антонович показав також ідейну боротьбу різних груп населення, що було, як вважав Довнар–Запольський, кроком уперед і одним із поворотних моментів у розвитку російської історичної науки.

Проте значення Антоновича, на думку Довнар–Запольського, не тільки у наукових працях, а й в його викладацькій діяльності. Він зумів зацікавити аудиторію, повернути багатьох студентів до наукової роботи, ставлячи за мету розробку історії Київської Русі за регіональним поділом. Так, Г. Мерніков виокремив Київську школу істориків–документалістів В. Антоновича. Тому сміливо можна зарахувати Митрофана Вікторовича до учнів цієї школи або ж принаймні до її вихідців [6, с. 161]. Сама ж наукова школа М. В. Довнар–Запольського постала з історико–етнографічного гуртка, організованого ним же в Києві. Зареєстрований статут котрого датується 1903 роком. Вченим було підготовлено статут і 30 вересня 1903 року відкрив перше засідання [2, с. 147]. У наукових працях студентів простежується зв'язок поглядів його учнів з ідеями вчителя та з його лекціями з історії Давньої Русі. Ця ідейна єдність склала те загальне, яке Довнар–Запольський визначив як наукову школу. Відомими в наукових колах того часу стали вихованці та члени гуртка: Б. Крупницький, В. Оголевець, І. Альтшулер, І. Єрофіїв, Д. Дорошенко, І. Магура, Л. Пахаревський, Н. Полонська–Василенко, Й. Гермайзе [13, с. 129], П. Курінний, О. Оглоблин, Н. Полонська–Василенко, В. Базилевич [11, с. 100], Є. Сташевський, Б. Курц.

Стосовно останніх двох піде мова. Євген Дмитрович Сташевський – професор Київського університету, Київського комерційного інституту, 1919 року очолював Близькосхідний інститут. Декан, завідувач кафедри Інституту народного господарства та Інституту зовнішніх зносин. Сферою професійних інтересів Є. Сташевського було дослідження історії Московського царства доби Михайла Федоровича (першого царя династії Романових). В свій час готував магістерську дисертацію «Государственное хозяйство России в XVII веке» під керівництвом свого вчителя – Довнар–Запольського. Відома також його праця «Московский уезд по писцовым книгам XVI века». Н. Полонська–Василенко відносить Євгена Дмитровича, до послідовників М. В. Довнар–Запольського, котрі продовжили традиції школи Антоновича, хоча і подає його в своїх спогадах як людину амбітну та корисливу і характеризує його як талановитого вченого [10, с. 127]. Скандал щодо зникнення документів з московських архівів Міністерства Юстиції та Міністерства іноземних справ став гучною справою 1915–1918 рр., котрий вніс розкол у стосунки між М. Довнар–Запольським та його учнем – Є. Сташевським [9, с. 38].

Наступний, вчений, учень Довнар–Запольського, котрого згадаємо в цій роботі, – Б. Г. Курц. Відомий синолог, який не мав класичної освіти відповідного напрямку. Читав лекції на посаді приват–доцента на кафедрі руської історії в університеті Святого Володимира. В свій час виявив бажання брати участь у практичних заняттях професора Довнар–Запольського та роботі «гуртка» [3, арк. 2, 44; 4, арк. 4]. В роботі «город Верхотурье в XVII в. «виокремлюється найголовніший фундаментальний наголос, який визначатиме всі його подальші роботи. Зіткнення державних інтересів феодальної Московії з приватним капіталом [7, с. 134]. На базі повідомлень комісара Родеса шведському уряду щодо Московії (історичне джерело) в 1911 році вийшла в світ робота Курца «Донесение Родеса в Архангельско–Балтийский вопрос в половине XVII века». Доповідь на XV археологічному з'їзді у Новгороді, на котрій Курц був секретарем

2-ї секції «Древності історико-географічні і етнографічні» [3, арк. 25] та виступив із працею – результатом занять на семінарах Довнар–Запольського «Донесение Родеса в Архангельско–Балтийский вопрос» [6, с. 58–59].

Дослідники часто піднімали питання про співвідношення школа/напряму або ж про тотожність понять школа, напрям, течія. Так, сенс школи, з точки зору Р. Киреевої, полягав у дидактичній площині: учитель – учні й тлумачила як відносини університетських професорів зі своїми вихованцями. Українські історики розподіляли навіть за напрямками відомих вчених М. Костомарова, М. Грушевського та вчителя Довнар–Запольського – Б. Антоновича до народницького напрямку. Представники діаспори розподіляли вчених – істориків XIX–XX ст., та школи до яких вони належали в переважній більшості за ідеологічними акцентами та оцінками.

О. Оглоблін, учень Митрофана Вікторовича, який прийняв участь у цюванні свого вчителя в 20 х роках так характеризував діяльність та школу Довнар–Запольського як «школу фашистського напрямку» і як «буржуазно–націоналістичну історичну школу», яка простувала «від нацдеміства до націонал–фашизму з певним досвідом контрреволюційної діяльності» все ж таки реконструював модель української школи на прикладі В. Антоновича: соціально–економічна тематика; метод монографічних досліджень; інтерес до локальних (обласних, краєзнавчих) викладів; архівно–археологічна база дослідів; інтегральний (соборницький масштаб діяльності) засновника. Співробітник білоруського істпарта В. А. Сербента охарактеризував монографію з історії Білорусі Довнар–Запольського як знуцання над практичним проведенням диктатури пролетаріату і радянською владою [5, с. 436].

Таким чином, аналізуючи праці В. Антоновича, М. В. Довнар–Запольського та учнів останнього, можна відслідкувати певну закономірність у дослідженнях авторів: краєзнавчий підхід (регіоналізм), вивчення економічних відносин між різними верствами населення. Саме ці риси є основними для Київської школи істориків–документалістів, які в свою чергу перекочували до стін етнографічного гуртка, засновником котрого був Митрофан Вікторович.

Наприкінці 30–х рр. було репресовано майже всіх учнів М. В. Довнар–Запольського з Київського університету, хто до того часу ще залишався в живих. На довгі роки в радянській історіографії ім'я М. В. Довнар–Запольського та його наукова спадщина були забуті. Залишаючись і до цього часу малодослідженими, його наукові праці становлять значний інтерес для сучасної історичної науки.

Список використаних джерел

1. Бусленко Людмила. М. В. Довнар–Запольський як історик України. – Київ, 2007. – 104 с.
2. Герасименко Н. О. Історична спадщина М. В. Довнар–Запольського (1864–1934) // Український історичний журнал. – 2003. – №6. – С.143–154.
3. Державний архів м. Києва. – Ф.16. – Оп.465 (Т20ц). – Спр.3500.
4. Там само. – Спр.193.
5. Историки России. Биографии. – Москва: РОССПЭН, 2001. – 912 с.
6. Кіктенко В. О. Борис Курц і становлення української синології // Сходознавство. – 1997. – №1. – С.57–84.
7. Кіктенко В. О. Кримінальна справа Бориса Григоровича Курца // Східний світ. – 2003. – №2. – С.134–138.
8. Колесник Ірина. Українська історіографія. Концептуальна історія. – Київ, 2013. – 566 с.

9. Марченко Євген. Постать Євгена Сташевського в історіографії // Історичний журнал. – 2004. – №12. – С.37–42.

10. Марченко Є. О. Євген Сташевський та справа про викрадення документів з архівів Міністерства Юстиції та Міністерства іноземних справ // Вісник Київського Національного Університету ім. Тараса Шевченка. Історія. – 2003. – №68–70.

11. Матяш Ірина. Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси. – Київ, 2001.

12. Оглоблін О. П. Буржуазна історична школа Довнар–Запольського // Записки історично–археологічного інституту. – 1934. – Т.І. – С.158–225.

13. Репресоване краєзнавство (20–30–і роки). «Рідний край». – Київ: Хмельницький редакційно–видавничий відділ, 1991.

References

1. Buslenko Ljudmyla. M. V. Dovnar–Zapol's'kyj jak istoryk Ukrainy. – Kyi'v, 2007. – 104 s.
2. Gerasymenko N. O. Istorychna spadshhyna M. V. Dovnar–Zapol's'kogo (1864–1934) // Ukrain's'kyj istorychnyj zhurnal. – 2003. – №6. – S.143–154.
3. Derzhavnyj arhiv m. Kyjeva. – F.16. – Op.465 (T20c). – Spr.3500.
4. Tam samo. – Spr.193.
5. Istoriki Rossii. Biografii. – Moskva: ROSSPJeN, 2001. – 912 s.
6. Kiktenko V. O. Borys Kurc i stanovlennja ukrai'ns'koi' synologii' // Shodoznavstvo. – 1997. – №1. – S.57–84.
7. Kiktenko V. O. Kryminal'na sprava Borysa Grygorovycha Kurca // Shidnyj svit. – 2003. – №2. – S.134–138.
8. Kolesnyk Iryna. Ukrai'ns'ka istoriografija. Konceptual'na istorija. – Kyi'v, 2013. – 566 s.
9. Marchenko Jevgen. Postat' Jevgena Stashevs'kogo v istoriografii' // Istorychnyj zhurnal. – 2004. – №12. – S.37–42.
10. Marchenko Je. O. Jevgen Stashevs'kyj ta sprava pro vykradennja dokumentiv z arhiviv Ministerstva Justycii' ta Ministerstva inozemnyh sprav // Visnyk Kyi'vs'kogo Nacional'nogo Universytetu im. Tarasa Shevchenka. Istorija. – 2003. – №68–70.
11. Matjash Iryna. Osoba v ukrai'ns'kij arhivistyци. Biografichni narysy. – Kyi'v, 2001.
12. Ogloblyn O. P. Burzhuzna istorychna shkola Dovnar–Zapol's'kogo // Zapysky istorychno–arheologichnogo instytutu. – 1934. – T.I. – S.158–225.
13. Represovane krajeznnavstvo (20–30–i roky). «Ridnyj kraj». – Kyi'v: Hmel'nye'kyj redakciyno–vydavnyhyj viddil, 1991.

Otolyuk O. V., PhD candidate, National academy of managerial staff of culture and arts (Ukraine, Kyiv), otolyuk_oleksand@ukr.net

The scientific schools on V. B. Antonovych, M. V. Dovnar–Zapolsky, E. D. Stashevsky, B. G. Kurtz examples

This article open the essence of syntactical row of the scientific school and heredity historical finding term from V. B. Antonovych and his people's shool or Kyiv's historical and documentalistic school across his student – M. V. Dovnar–Zapolsky to his students: E. D. Stashevsky and B. G. Kurtz. The main objects of studying of signed before school were Kyivan Rus, middle century Moscovia, the Great dukeland of Lithuania in general and economical relations and thrift. Besides the authors of historical and ethnographical works were signed in the title of the article people the investigation object of my work the looking after on biographical bases and works which where written by the fundators and students of this school the common and different features inherent to this school.

Keywords: the scientific school, direction, trend.

Otolyuk A. V., соискатель, Национальная академия руководящих кадров культуры и искусств (Украина, Киев), otolyuk_oleksand@ukr.net

Научные школы на примере В. Б. Антоновича, М. В. Довнар–Запольского, Е. Д. Сташевского и Б. Г. Курца

Раскрыта суть синонимического ряда термина научная школа и наследственность исторических исканий от В. Б. Антоновича и его народнической школы или же Киевской школы историков–документалистов через его ученика – М. В. Довнар–Запольского к воспитанникам последнего – Е. Д. Сташевского и Б. Г. Курца. Основными объектами изучений указанной школы были Киевская Русь, средневековая Московия, Великое княжество Литовское вообще, и экономические отношения и хозяйство в частности. Поскольку авторами исторических и этнографических работ были указаны в названии статьи люди, то и объект исследований моей работы – отслеживание на базе биографических данных и работ, написанных основателями и их учениками этой школы одинаковых и расхожих черт характерных этой школе.

Ключевые слова: научная школа, направление, течение.

***

УДК 930(477)«18»94/477«085/134»

Дубчак Є. В.,
аспірант, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
evdubchak@yandex.ua

СТАНОВЛЕННЯ ЛИТОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ПРАЦЯХ ІСТОРИКІВ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА В. АНТОНОВИЧА ТА М. ДАШКЕВИЧА

З використанням історико-порівняльного методу проведено аналіз поглядів викладачів університету В. Антоновича та М. Дашкевича щодо історії литовської держави. Висвітлено джерельну базу праць та розглянуто відношення істориків до достовірності литовсько-руського літопису Биховця. Досліджено ставлення науковців до питань державотворення, зокрема, часу заснування перших міст і зосередження владних повноважень, значення впливу зовнішніх умов на підтримку належного рівня військового вишколу литовських племен, прискорення створення єдиної політичної організації та заміни влади жерців на князівську; особливості внутрішнього життя литовської держави за часів князя Міндова, проблеми взаємовідносин Великого князівства Литовського та сусідніх країн. Визначено наявність як розбіжностей, так спільності точок зору науковців – викладачів університету на події XIII ст. з історії культури, зовнішні й внутрішні обставини та їхній вплив на становлення державності Литви.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Галицько-Волинське князівство, літопис, державотворення, князь Міндов, племінна ворожнеча, етнографічний різновид, зовнішній вплив.

Розвиток історичної науки в Імператорському університеті св. Володимира (далі – університет) в останній чверті XIX століття тісно пов'язаний з іменами Володимира Боніфатійовича Антоновича та Миколи Павловича Дашкевича. В. Антонович – видатний історик, археолог, етнограф, один із засновників української історіографії, протягом тридцяти років очолював кафедру російської історії університету. Декілька років він був деканом історико-філологічного факультету, який закінчив у 1860 р. Як голова київської школи вітчизняних істориків В. Антонович мав цілу плеяду знаних учнів, одне з чільних місць серед яких посідає М. Дашкевич.

Діяльність В. Антоновича досліджена в працях істориків М. В. Довнар-Запольського, І. М. Каманіна, М. П. Дашкевича, Д. І. Багалія, О. Ю. Гермайзе, В. І. Ульяновського, В. А. Короткого тощо.

В одній з праць В. Ульяновського та В. Короткого «Володимир Антонович: образ на тлі епохи» підкреслено унікальність докторської дисертації вченого «Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти в. к. Ольгерда». Її автор подав початкову історію держави на підставі системного аналізу літописів, корпусу документів Литовської метрики, рукописів «Хронографів», петербурзьких та московських архівів, іноземних джерел. На написання монографії було витрачено 4 роки. Так, «...на момент свого виходу «Очерк истории...» оцінювався як «одно из важнейших явлений нашей исторической литературы последнего времени» (М. П. Дашкевич) та «...чрезвычайно важный вклад в сокровищницу русской истории» (Д. І. Багалій). Обидва ці періоди (княжий і литовський) системно опрацьовані також у літографічних курсах лекцій Антоновича» [4, с. 95]. У передмові до видання «Вибраних творів В. Антоновича» В. Ульяновський зазначив, що литовський період дослідник характеризував як позитивний для розвитку старих общинних начал, а польський – як час руйнування цих начал. Ця дисертація була ґрунтовною реконструкцією політичної історії до XV ст. [5].

Слід зазначити, що один з дослідників В. Антоновича О. І. Левицький намагався пояснити, чому не було видано «суцільної історії України». Він спробував довести, що

у II-й половині XIX ст. нагальними потребами були пошук та розробка найменш досліджуваних періодів, зокрема литовсько-польської доби [4, с. 95].

В одній з характеристик Д. Багалія наголошував, що Антонович «...является одним из самых крупных представителей русской исторической науки... его труды выделяются не только редким знанием источников, но также замечательным критическим талантом. Он является создателем и главой целой школы русских ученых, которая так и называется «Киевской школой». Он является в течении многих лет тем центром, около которого группируются все исследователи и любители истории и древностей Юга России» [4, с. 80].

М. Драгоманов, характеризуючи праці В. Антоновича, вказував на досягнення і недоліки його робіт, вважаючи, що хиби останнього «в більшій ще силі виступають у працях його учнів, зокрема М. П. Дашкевича» [4, с. 80–81].

На думку О. Оглобліна, В. Антонович багато праць присвятив історії Великого князівства Литовського, але «душу віддав Правобережжю XVI–XVIII ст.» [4, с. 99].

О. Гермайзе підкреслював, що В. Антонович оцінював литовський період як позитивне явище. «Антонович старався протиставити Литву з її внутрішнім укладом Польщі і тим порядком, що був Польщею перенесений на Литву й Україну... в Литві, рівняючи литовський устрій до польського, не було слідів отої шляхетської рівноправності, демократії, так само, як не було різких станових границь поміж шляхетським станом і станом не шляхетським... різко характеризував шляхетську демократію» [6, с. 249, 252].

М. Довнар-Запольський також звернув увагу на те, що «...в области западно-русской истории В. Антонович затронул важнейшие вопросы (процессы сложения литовско-русского государства, казачество и гайдамачину, крестьянство, городские классы, церковь). Историк представляет себе древнюю Русь, состоящую из ряда общин с вечевыми центрами, городами. Остатки этих общин еще долгое время существуют в Литовском периоде, проникнутые своими основными началами. Население только и состоит из «общинников и рабов» [6, с. 235–236]. М. Довнар-Запольський навів ряд факторів, згаданих В. Антоновичем, який «...вывел литовское племя из его первобытного состояния» [6, с. 237]. Також перший вважав, що боротьба литовських та руських елементів «... есть привходящий фактор в истории Литовской Руси». Він підкреслював, що стосовно селянства, «...В. Б. не дал в своих трудах определенного ответа, обрисовывающего генезис этого сословия, в связи с общей его теорией исторического процесса» [6, с. 237].

Мета даної роботи – спроба провести порівняльний аналіз поглядів В. Антоновича та М. Дашкевича щодо історії литовської держави за матеріалами їхніх наукових праць [1–3].

В. Антонович дослідив проблему формування Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), що відбулося із значними силами та ресурсами менш ніж за століття. Однак, не зважаючи на велику територію, енергію пануючого народу, стару культуру підлеглого племені та талановитих представників, ВКЛ почало слабшати та розпадатись з такою самою швидкістю, з якою і виникло. Імовірно, на думку В. Антоновича, внутрішнє безсилля вразило цей політичний організм, коли він ледь встиг сформуватись.

На думку вченого, до цього призвели декілька умов, які, власно, спричинили і нарощування могутності ВКЛ. «Причини... – в быстроте этого роста и в племенной разновидности двух этнографических типов... Эти два национальных начала, сливаясь внешним образом, не имели времени для того, чтобы взаимно уразуметь в достаточной степени бытовые, сложившиеся у каждого из них, формы...» [1, с. 4].

На процес державотворення впливали, з одного боку, племінна ворожнеча та етнографічний різновид, з іншого – інтенсивна боротьба з хрестоносцями. На думку В. Антоновича, відносини двох начал, етнографічних та побутових, спроби їх наближення та взаємодії представляли головний інтерес історії ВКЛ, а предметом дослідження стало відтворення умов, за яких проходило суспільне життя князівства.

В. Антонович стверджував, що перша спроба утворити литовську державу та поява литовців на території русичів належить до середини XIII ст. Остаточо це вдалося зробити на початку XIV ст. Для розуміння подій дослідник зробив невеликий опис історії обох народів до входження їх у ВКЛ.

Вчений, йдучи за літописцями, вказував на наявність декількох розвинутих етнографічних типів, серед яких найчисельнішими визначав Жмудь та Литву. Західніше від Жмуді мешкали пруси. Автор вказував на культуру цього народу: «...развили своеобразные признаки первобытной народной культуры... получили развитие народные мифы литовских верований... у них выработалось и установилось жреческое сословие, составившее в продолжении долгого времени единственную объединенную связь между всеми коленами и народами литовского племени...» [1, с. 9].

Однак М. Дашкевич у своїй праці [3] висловив сумніви щодо однаковості культурного ступеня литовських народів у IX – XIII ст. і припустив існування між ними, крім суспільних, і етнографічних відмінностей. Вплив сусідніх народів позначився на племенах, що мешкали ближче до торговельних шляхів. Так, існують дані щодо знання прусами польської мови, збереглися сліди їхнього спілкування з балтійськими слов'янами. Отже, автор припускав, що пруси ще до XIII ст. відчували вплив поляків та помор'ян, які просувалися до їхніх земель [3, с. 8].

За В. Антоновичем, до XIII ст. не існувало політичної влади, спроможної провести об'єднання племен, навіть перші начала державності, на відміну від слов'ян, були відсутні. Автор, на основі аналізу руських літописів X ст., вказував на наявність відомостей про походи русичів на Литву. Однак, ним не було знайдено жодної згадки про міста на литовській території. Про це також свідчать польські джерела щодо опису походів польських князів на прусів та ятвягів. Так, наприклад у хроніці Мартина Галла від 1110 р. описано похід Болеслава III на прусів: «...он не мог занять ни замков, ни городов, которых там вовсе нет» [1, с. 10]. Інший польський історик В. Кадлубек давав подібну характеристику литовських земель в описі походу польського герцога Болеслава Кудрявого в Прусію в 1167 р. [1, с. 10]. Цей похід також описав Длугош: «Уже вожди и войско польское проникли внутрь страны, жестоко истребляя народонаселение ... и предавая пламени многочисленные хутора и села» [1, с. 10]. У описі походу на ятвягів польського герцога Казимира Справедливого у 1192 р. В. Кадлубек згадував, що «...городов же у них

нет; они, подобно диким зверям, незнакомы с городскими стенами» [1, с. 10–11].

За працю В. Антоновича, на відсутність міст вказували й західні джерела. Так, автор житія св. Войтеха, розповідаючи про його місіонерську пригоду в Прусії, згадував тільки сільські поселення. П. Дюсбург в описі підкорення Прусії хрестоносцями також жодного разу не згадав про міста, а лише – про укріплені табори. В Іпатському літописі наприкінці 1420-х рр. подібні укріплення згадувалися як «тверди». Литовська історія Стрийковського свідчить про те, що власне литовські міста почали будуватися лише в середині XIII ст. [1, с. 11].

М. Дашкевич, не зовсім погоджуючись з В. Антоновичем, зазначав, що міста існували, так, наприклад, Терветень на території Жемгали згадувався ще на початку XIII ст. У автора навіть не виникло сумнівів щодо існування міст у ятвягів, яких він вважав одними з найвпертіших та негідатливих з племен. Дослідник також висловив сумніви з приводу початку заснування міст в Литві та Жмуді не раніше II-ї половини XIII ст., як на це вказував В. Антонович. На основі матеріалу Галицько-Волинського літопису М. Дашкевич зробив припущення, що там міста почали будувати ще в I-й половині XIII ст., а можливо, ще раніше.

В. Антонович також зазначав, що в описах зіткнення сусідів з литовськими племенами до середини XIII ст. жодного разу не згадувалося про їхніх правителів. Відомості про племінних лідерів – волосних старшин з'явилися у середині XIII ст., однак державна влада все ще була відсутня. Свідомцем цього, на думку історика, є відомості Іпатського літопису щодо зіткнення русичів з литовцями. Битва під Дорогочином 1248 р. закінчилася перемогою над ятвягами молодшого брата князя Данила Галицького – Василька, і було вбито понад 40 князів. Під час походу 1256 р. Данила на ятвягів разом із руськими та польськими князями, коли було розорено три волості, згадано лише декілька ятвязьких князів [1, с. 12–13].

Подібний суспільний устрій існував і у Прусії, що підтверджує сказання Вінерта про смерть св. Брунова, де вказано, що пруси жили під владою дрібних волосних лідерів [1, с. 13]. Так само було в Жмуді та Литві. Зокрема, в Іпатському літописі є дані про візит до Галича у 1215 р. литовських князів.

Подібні факти можна зустріти і в литовсько-руському літописі Биховця, який датується серединою XVI ст. В. Антонович звернув увагу на недоліки джерела. На його думку, літописець штучно згрупував матеріал, поставив імена місцевих князів у хибній послідовності і приписав кожному з них звання великого князя литовського. Наприклад, з 39-ти князів до часу княжіння Вітеня, попередника Гедиміна, 20 жили в межах 1186–1235 рр. Між 1240 р. та 1293 р. розміщено 33 імені. Але саме на відомостях цього літопису автор припустив відсутність міст у Жмуді та Литві, як це було в Прусії та ятвягів [1, с. 14–16].

М. Дашкевич зазначив, що дані литовсько-руського літопису слугували джерелом для інших істориків, наприклад, Нарбута, а В. Антонович, хоч і обережно ставився до відомостей цього раритету, своїми висловлюваннями підірвав авторитет останнього. М. Дашкевич, у свою чергу, вважав літопис Биховця, за винятком деяких імен, книжковою вигадкою. Він писав, що В. Антонович не наважився повністю заперечити

історичну важливість даного джерела, надаючи певне значення для історії Литви до XIV ст. деяким легендам, розміщеним у цьому літописі [3, с. 13].

Отже, В. Антонович у своїй праці [1] вказав на відсутність державності у Литві до середини XIII ст. Однак М. Дашкевич, досліджуючи фрагменти монографії В. Антоновича [3, с. 11], вказував, що тісний релігійний зв'язок племен, який виявлявся у підкоренні верховному жерцю Криве–Кривейто, мав привести до політичного єднання. Іншим доказом є відомості галицько–волинського літопису щодо укладання у 1215 р. Романовичами миру з Литвою та Жмуддю. Ця угода була дійсною протягом тривалого часу, литовці навіть надавали допомогу русичам у боротьбі з поляками. В I–й половині XIII ст. «развивалось нечто вроде федерации, в которую входили Литва и Жмудь... не было в Литве мысли об установлении единого государства, которое попытался ввести впервые Миндовг» [3, с. 11]. Отже, автор припускав існування родових федерацій, як у русичів. Про існування союзів князів може свідчити їхня турбота про родинні зв'язки, а також дані щодо тимчасового об'єднання для спільних дій. В Іпатському літописі вказано на згуртування ятвягів під час подій 1215 р., яким допомогли пруси та борти. Але, на думку дослідника, литовські волості збиралися в ополчення для захисту й раніше, про що свідчать приклади того самого літопису щодо XII ст. Під час розгляду особливостей суспільного устрою напередодні виникнення литовсько–руської держави, М. Дашкевич відокремлює I–у половину XIII ст. від попереднього періоду як епоху підготовки Литви до ідеї державного єднання: «Не будь такой подготовки, не была бы возможна и попытка Миндовга» [2, с. 12].

До речі, привертає увагу той факт, що автори по-різному називають засновника ВКЛ – В. Антонович пише «Мендовг», а М. Дашкевич вживає «Міндов».

За В. Антоновичем зовнішні умови змусили литовські племена прискорити утворення єдиної політичної організації та замінити владу жерців на князівську. Зміцненню державного устрою сприяла участь литовців у міжусобицях сусідів, зокрема, з II–ї половини XII ст. вони розпочали втручатися у внутрішні справи Полоцької Русі, а з кінця XII ст. – здійснювати набіги на Русь як заради здобичі, так і задля розширення кордонів. Єднанню литовських племен сприяло також поселення з початку XIII ст. німців, схильних до тенденції завоювань.

М. Дашкевич погоджувався з В. Антоновичем щодо гідності та хоробрості литовців, спираючись на свідчення одного з письменників XII ст., плоцького каноніка Ярослава. Історичні обставини допомогли розвитку бойовних властивостей, які привели до вироблення дружинного ладу. Новий устрій став підґрунтям в боротьбі з хрестоносцями та сприяв формуванню держави. Але, на думку М. Дашкевича, в II–й половині XII ст.: «...у литовцев возникло бы мало по малу военное государство, если бы даже не поселились в соседстве немцы. Знатные издавна выделялись из народной массы, и княжеское достоинство было, по-видимому, наследственным в их сословии» [3, с. 17].

Участь литовців у міжусобицях дозволяла їм підтримувати належний рівень військового вишколу. М. Дашкевич зазначав, що і В. Антонович також вказував на участь литовців у міжусобицях. Вони втручалися у внутрішні справи сусідніх та інших князівств, що

поступово стало звичним явищем. Литовці брали участь у поході на Київ у 1169 р., надавали допомогу князям південно–західної Русі у боротьбі з угорцями та поляками, навіть іноді звертали увагу і на польські міжусобиці. Усе це приводило до взаємного зближення та впливу, збільшувалося значення торгових та родинних зв'язків племен. «Мирное влияние Руси могло иметь место в особенности со II–й половины XII в., когда отношения обеих народностей начали становиться несколько более благоприятными для литовцев» [3, с. 18]. На факт впливу з боку русичів робив натяки й В. Антонович: «...в продолжении долгого времени литовцам принадлежит роль исключительно пассивная» [3, с. 51].

Отже, відповідно до поглядів В. Антоновича, завдяки впливу зовнішніх умов, а саме німців, розпочалося формування князівської влади ВКЛ. М. Дашкевич, погоджуючись з ним, зазначав, що певний вплив у цьому процесі мали ще поляки та русичі.

На думку В. Антоновича, остаточно на руській території сформувалось ВКЛ з часів заснування князівства, представником якого був Мендовг, в Новгороді Литовському, що належав до Чорної Русі. Із цього періоду розпочалася більш дружня взаємодія між литовцями та русичами.

Щодо факту заснування князівства литовців, М. Дашкевич додержувався іншого погляду. За його словами, В. Антонович знов не наважився повністю заперечити перекази літопису Биховця, оскільки, як помітив автор, він сприйняв за достовірність легенду про заснування держави в Новгороді Литовському. М. Дашкевич наголошував, що не існувало у 1235 р. Новгородського (литовського) князівства, в Новгородку на той час володарював руський князь Ізяслав [3, с. 22].

За даними В. Антоновича, джерелами розширення кордонів власної держави для литовського князя Мендовга стали сили з руських територій та приборкання сусідніх литовських ватажків. Також історик наголошував на підтримці внутрішнього розбрату ВКЛ з боку сусідніх держав – Лівонського ордену, польських князів тощо. Мендовг, який загинув у боротьбі із внутрішніми та зовнішніми загрозами, за життя фактично вказав історичний напрямок до заснування Литовської країни. Гедимін та його спадкоємці, прямуючи прокладеним їхнім попередником шляхом, врятували самобутність литовського народу та створили державний центр для розрізаних західно–руських областей. Як зазначав дослідник, литовські князі спиралися на децентралізаційні прагнення останніх. Вигнанні князі шукали підтримки як всередині, так і за межами ВКЛ. Так, князь Товтіль звернувся по допомогу до Галицько–Волинського князівства (далі – ГВК) й за домовленістю здійснив візит до Лівонського ордену з метою налаштувати його проти Мендовга.

М. Дашкевича у своїй праці [3] висловив сумніви щодо першості Міндова серед литовських ватажків, що закріпилися на руській території. Автор визнав його засновником ВКЛ та погоджувався з В. Антоновичем стосовно того, що литовський володар проводив розумну політику. Міндову вдалося об'єднати литовсько–руські сили та нейтралізувати небезпеку з боку німців, витіснивши їх з деяких районів. Претендуючи на гегемонію, він визнавав за собою права на усі литовські землі, планував підкорити Чернігів та Смоленськ, отримав визнання папи римського 1250 р. Для зміцнення держави

Міндов створив «путь полного сближения с русской народностью» [3, с. 23]. У князя назріла ідея зближення Литви та Русі на рівних засадах, але Литва, за його мріями, мала переважати. За думкою М. Дашкевича, розпочати домінування могло саме Руське начало держави.

Іншою особливістю внутрішнього життя литовської держави за часів Міндова, окрім зв'язків з Руссю, М. Дашкевич вважав феодалізм, про існування якого у ВКЛ свідчили грамоти князя. Руський літопис містить відомості про роди, які мали значні земельні наділи. «В качестве князей упоминаются при нем Изяслав Свислочовский и Глеб в Черной Руси» [3, с. 26]. Родинні зв'язки Міндова з литовсько-жмудськими князями мали велике значення, оскільки він змушений був рахуватись з підлеглими. В. Антонович же у своїй праці [1] залишив осторонь питання виникнення великих землеволодінь у Литві.

М. Дашкевич торкнувся проблеми взаємовідносин ВКЛ та сусідніх держав у праці [2]. ВКЛ не було мирним сусідом навіть на початку, коли літописи стали згадувати про зіткнення з ним, хоча в джерелах і не містилося відомостей про напади з боку Литви до половини XII століття. Імовірно, за думкою М. Дашкевича, напади ці були незначними й нечастими. Автор вважає, що Русь могла б повністю підкорити литовців, якби постійно була б єдиним цілим.

У II-й половині XIII ст. розпочався новий період у відносинах Русі й Литви, що на той час значно зміцніла. Про набіги литовців йшлося у літописах усіх суміжних з нею руських земель. Боротьба ВКЛ і ГВК велася зі змінним успіхом. Руські князі у той період не представляли особливої погрози для ВКЛ.

Литовці на західній окраїні Русі стали грати ту саму роль, що й половці на східній. Частина литовських племен готова була до союзу з русичами. Так, між 1219 і 1221 рр. було укладено угоду про мир, що мала позитивний результат для ГВК. Характерно, що ця історична подія не знайшла відбиття в роботі В. Антоновича. Імовірно, ця угода втратила свою силу під час монгольської навали, оскільки М. Дашкевич писав про поновлення набігів з боку ВКЛ. У середовищі племен Литви й Жмуди назріла ідея про твердження панування над сусідськими землями. Але литовські ватажки, виконуючи роль слов'янських князів, не прагнули до виняткової переваги і ставилися до місцевого населення, з боку якого відчували підтримку, як до єдинокровного.

До навали східних племен, яких М. Дашкевич називав татарами, а В. Антонович – монголами, литовський тиск не міг бути небезпечним для південно-західної Русі. Незабаром після навали Батия влада литовців усталилася та відновилася їхня боротьба за Галич.

Із приходом до влади князя Міндова, метою якого було твердження єдиновладдя й збільшення сил литовської держави, почалися захоплення російських земель по р. Німан. Приєднавши руські землі й зменшивши перевагу руського елемента, Міндов розпочав боротьбу з іншими литовськими князями за об'єднання. Розширюючи межі ВКЛ, князь спрямовував удари на руські області, що межували зі східною окраїною його володінь.

За думкою М. Дашкевича, спочатку литовський князь перебував у дружніх відносинах з князем Данилом Галицьким і навіть надав йому допомогу в боротьбі з ворогами. Однак, обоє розуміли, що зіткнення їхніх держав неминуче. Як і В. Антонович, М. Дашкевич, вважав, що князь Данило пізніше

розпочав боротьбу з Міндовом безуспішними спробами створити антилитовську коаліцію. Князеві Данилу все ж таки вдалося домогтися певних поступок від литовців, але укладений між ними мир виявився недовговічним, і знову почалися взаємні руйнівні набіги.

Отже, за думкою М. Дашкевича, хоч князю Галицькому й вдалося на певний час зупинити розвиток литовської могутності, спроба придушити в зародку Литву закінчилася невдачею.

У результаті аналізу та порівняння поглядів викладачів університету – дослідників історії ВКЛ В. Антоновича та М. Дашкевича можна констатувати наявність як розбіжностей, так спільності точок зору на історичні події XIII ст. М. Дашкевич піддав сумніву достовірність літопису Биховця – джерела наукової праці В. Антоновича. Крім цього, несхожість поглядів прослідковується у питаннях щодо історії культури та становлення державності ВКЛ, відносинах литовців із зовнішнім ворогом. Обидва дослідники визнавали значення зовнішнього тиску на процес державотворення. Але М. Дашкевич, на відміну від В. Антоновича, вважав, що не тільки німці, а й поляки та русичі здійснили певний вплив. М. Дашкевич детальніше розглянув також і внутрішній лад ВКЛ, тоді як у праці його вчителя про феодалізм взагалі не йшлося. В усіх розглянутих працях зазначається, що процес розвитку Литовської держави вдавалося лише стримати.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Б. Монографии по истории западной и юго-западной Руси. – Т.1. – К.: Типография Е. Я. Федорова, 1885. – 351 с.
2. Дашкевич Н. П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным источникам. – К.: В университетской типографии, 1873. – 156 с.
3. Дашкевич Н. П. Заметки по истории Литовско-Русского государства. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1885. – 192 с.
4. Ульяновський В. І., Кортький В. А. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. – 218 с.
5. Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – 816 с. – URL: www.litopys.org.ua
6. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. Т.2. – К.: Заповіт, 1997. – 448 с., ілюстр.

References

1. Antonovych V. B. Monografii po istorii zapadnoj i jugo-zapadnoj Rusi. – T.1. – K.: Tipografija Ye. Ja. Fedorova, 1885. – 351 s.
2. Dashkevich N. P. Knjazhenie Daniila Galickogo po russkim i inostrannym istochnikam. – K.: V universitetskoj tipografii, 1873. – 156 s.
3. Dashkevich N. P. Zametki po istorii Litovsko-Russkogo gosudarstva. – K.: Tipografija Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira, 1885. – 192 s.
4. Ulyanovsky V. I., Korotky V. A. Volodymyr Antonovych: obraz na tly epohy. – K.: TOV «Mizhnarodna finansova agencija», 1997. – 218 s.
5. Antonovych V. B. Moya spovid: Vybrani istorychny ta publicystychni tvory / Upor. O. Todiychuk, V. Ulyanovsky. Vst. st. ta komentari V. Ulyanovskogo. – K.: Lybid, 1995. – 816 s. – URL: www.litopys.org.ua
6. Syn Ukrainy: Volodymyr Bonifanijovych Antjnivych. Y 3-h tomah. T.2. – K.: Zapovit, 1997. – 448 s., iljustr.

Dubchak Ye. V., PhD student, Kyiv National Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), evdubchak@yandex.ru

The Lithuanian state's formation in works of historians of St. Vladimir's university V. Antonovich and N. Dashkevich

The analysis of the University professors V. Antonovich and M. Dashkevich scientific views about the Lithuanian state history is conducted by the author within this article with the use of historical – comparative method. The appropriate source database of the works and the attitude of the historians to the accuracy of

the Byhovtch's Lithuanian-Russian chronicle is considered. The author made the necessary research of the scientists attitude to questions about the state creation, in particular, the time of the foundation of the first cities and the concentration of power; the value of the influence of external conditions on the support of the appropriate level of Lithuanian tribes military training; acceleration of the creation of a single political organization and the replacement of the authorities of the priests on the princely; features of the domestic life of the Lithuanian state at the time of the prince Mindov, the problems of the relationship of the Grand Duchy of Lithuania and the neighbouring countries. The author defined as the presence of contradictions, so the common points of view of the historians – the University professors on the events of the 13TH century from the history of culture, external and internal circumstances and its influence on the formation of the Lithuanian state.

Keywords: the Grand Duchy of Lithuania, the Principality of Galicia-Volhynia, chronicle, establishment of the state, prince Minden, tribal feud, ethnography variety, external influence.

Дубчак Е. В., аспірант, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), evdubchak@yandex.ru

Становлення литовського господарства в трудах істориків університета св. Владимира В. Антоновича і Н. Дашкевича

С использованием историко-сравнительного метода проведен анализ взглядов преподавателей университета В. Антоновича и М. Дашкевича относительно истории литовского государства. Рассмотрено источниковую базу работ и отношение историков к достоверности литовско-русской летописи Быховца. Исследовано отношения ученых к вопросам создания государства, в частности, времени основания первых городов и сосредоточения властных полномочий, значение влияния внешних условий на поддержку надлежащего уровня военной подготовки литовских племен, ускорение создания единой политической организации и замены власти жрецов на княжескую; особенности внутренней жизни литовского государства во времена князя Миндова, проблемы взаимоотношений Великого княжества Литовского и соседних стран. Определено наличие как расхождений, так общих точек зрения историков – преподавателей университета на события XIII ст. по истории культуры, внешние и внутренние обстоятельства и их влияние на становление государственности Литвы.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, Галицко-Волынское княжество, летопись, державотворчество, князь Миндов, племенная вражда, этнографическая разновидность, внешнее влияние.

***

УДК 929+37(477.83/.86)«XIX»

Корбяк Д. В.,
аспірант історичного факультету, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), dimonSW1@gmail.com

Викладацько-наукова та освітня діяльність митрополита Сильвестра (Сембратовича)

З метою встановлення ролі митрополита Сильвестра (Сембратовича) у розвитку науки та освіти українського населення на основі досі неопублікованих джерел досліджується відповідна сфера діяльності згаданого церковного діяча. Охарактеризовано його роботу у жіночому монастирі ЧСВВ у Словіті, у Греко-католицькій духовній семінарії Львова, у львівській школі при монастирі оо. Домініканців, у Львівському університеті. Аналіз його наукової спадщини показує суттєвий вклад С. Сембратовича у розвиток теологічних знань. Видавничу діяльність церковного діяча проявлялася у заснуванні та редагуванні окремих релігійно-політичних журналів та публікації літургічної літератури. Визначено роль митрополита у діяльності культурно-освітніх закладів.

Ключові слова: Сильвестр Сембратович, капелан, катехит, префект, теологічний факультет, «Руський Сіон», «Мир».

Постать галицького митрополита і кардинала Сильвестра (Сембратовича) (1836–1898) займає особливе місце у церковному та суспільно-політичному житті Галичини другої половини XIX ст. У період його фактичного управління митрополією (1882–1898) відбулася низка важливих подій. Крім цього, Сильвестр (Сембратович) заклав основні підвалини для активної та широкопланової роботи архієпископа Андрея (Шептицького).

В історіографії немає комплексного монографічного дослідження життєвого шляху та діяльності Сильвестра (Сембратовича) [4; 24; 55]. Висвітлення його науково-педагогічної та культурно-освітньої роботи у поодиноких

біографічних студіях є неповним і фрагментарним. Окремі аспекти такого роду діяльності згаданого галицького митрополита уже піднімалися автором даної статті. Зокрема, досліджено роботу С. Сембратовича у стінах Львівського університету [14].

Джерельну базу даної статті складають матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (ф. 178 (Крайова шкільна рада, м. Львів), ф. 408 (Греко-католицький митрополичий ординаріат, м. Львів), ф. 418 (Монастир домініканців, м. Львів), ф. 451 (Греко-католицька духовна академія, м. Львів), ф. 684 (Протоігуменат монастирів Чину св. Василя Великого, м. Львів)), Державного архіву Львівської області (ф. 26 (Львівський університет)), відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника (ф. 167 (Бібліографічний словник Левицького І.)), Державного архіву в Перемишлі (Zespół 142 (Archiwum Biskupstwa Grekokatolickiego w Przemyślu)), офіційні документи (навчальні програми Львівського університету [48; 54], матеріали Львівського собору 1891 р. [12], документи папської столиці [52] та відомості газет і журналів (Діло, Душпастир, Руський Сіон, Слово).

Перед тим, як перейти до висвітлення викладацької та наукової діяльності митрополита Сильвестра (Сембратовича), варто коротко проаналізувати здобуту ним освіту. Початкові знання хлопець отримав у народних школах Ясла, Горлиць і Тарнова [50] разом із двома своїми братами [16; 32] і «...відзначався між ними найкращими талантами, бо був завжди відмінним учнем...» [15, арк. 73зв]. Відвідування школи у Тарнові, де у 1848 р. здобували освіту лише сім учнів-русинів посилювало їх бажання навчатися у Перемишлі, де було більше можливостей студіювати українською мовою. Однак передчасна смерть батька у 1848 р. та пов'язане з цим скрутне матеріальне становище сім'ї змусила Сембратовичів припинити навчання. Найбільш здібний із них, Сильвестр, відновив студії у 1850 р., вступивши до першого класу гімназії у Перемишлі [49]. Проте незадовільний стан здоров'я знову змусив його зробити перерву у навчальному процесі. Відтоді братами опікувався їхній дядько, майбутній галицький митрополит о. Йосиф Сембратович. У 1852 р. Сильвестр та Юліан успішно завершили другий клас Львівської гімназії. Тут майбутній галицький митрополит вивчав українську, польську, латинську і німецьку мови, релігію, математику, географію та історію [39, арк. 33зв–34, 64–64зв; 40, арк. 1–7]. Згодом Сильвестр Сембратович з відзнакою закінчив останній курс Цісарської греко-католицької генеральної семінарії у Відні, а 1853 р. вступив до Грецької Колегії Святого Атанасія у Римі. Упродовж 1856–1860 рр. він студіював філософію і теологію в Урбаніанській колегії при Конгрегації поширення віри. С. Сембратович отримав ієрейські свячення 1 листопада 1860 р. від архієпископа Стефана (Миссира) у храмі Святого Атанасія. У Римі 20 червня 1861 р. о. Сильвестр одержав науковий ступінь доктора богослов'я [15, арк. 63зв, 71–71зв, 73–74зв; 19, с. 46–47; 24, с. 205–206; 55, s. 12].

Майбутній митрополит розпочав викладацьку роботу фактично одразу ж після повернення до Галичини. Склавши у листопаді 1861 р. у Перемишлі іспити із канонічного права та пастирської теології [15, арк. 74зв], що надавало право проводити катехизацію у початкових

навчально-виховних закладах, о. Сильвестр виконував функції катехита у місцевій тривіальній [47, s. 140] школі с. Тилич [15, арк. 71]. Наступного року молодий священник переїхав із Перемишльського єпископства до Львівської архієпархії. Тодішній галицький митрополит Григорій (Яхимович) (1860–1863) призначив його на посаду капелана жіночого монастиря Воздвиження Чесного Хреста ЧСВВ у Словіті, яку о. Сильвестр Сембратович займав з 7 жовтня 1862 р. до 5 серпня 1863 р. [15, арк. 71; 44, арк. 89–90, 97–97зв] Відповідно до «Приписів для капелана сестер-василіянок у Словіті», затверджених 7 грудня 1848 р. митрополитом Михайлом (Левицьким) (1816–1858), прийдешній кардинал упродовж вказаного періоду виконував ряд покладених на нього обов'язків. Зокрема, духовні функції капелана зводилися до відправлення богослужінь, контролю за церковним інвентарем, нагляду за монастирською бібліотекою. Виконання педагогічних обов'язків передбачало проведення катехизації, скерування молоді до побожності та моральності, контроль за роботою шкільного вчителя та надання йому допомоги. Господарська робота капелана жіночого монастиря ЧСВВ у Словіті полягала у веденні реєстру доходів і витрат з ґрунтів і млина, контролі за посівами, нагляді за худобою тощо [45, арк. 73–74].

Педагогічну роботу о. Сильвестр продовжив у Генеральній ГКДС у Львові, коли 2 квітня 1863 р. був призначений на посаду префекта згаданого навчально-виховного закладу, яку обіймав до 15 квітня 1870 р. Це зумовило його переведення з посади капелана жіночого василіанського монастиря у Словіті, однак через відсутність відповідної кандидатури на це місце молодий священник виконував покладені на нього функції у згаданій обителі до 5 серпня 1863 р. [15, арк. 71зв; 43, арк. 9–9зв; 44, арк. 98]. Обов'язки префекта ГКДС у Львові виконували чотири особи, кожна з яких прикріплювалася до одного з курсів. Префекти вказаного закладу контролювали успішність та поведінку підопічних семінаристів та звітували перед ректором [12, с. 453–456].

Одночасно із початком виконання обов'язків префекта ГКДС о. Сильвестр з 20 серпня 1863 р. до 12 жовтня 1865 р. працював учителем релігій у школі при монастирі оо. домініканців у Львові [15, арк. 75]. У той час кандидатами на вчителя могли бути особи, які закінчили вищі навчальні заклади або філософські курси, а також ті, хто здобув педагогічну освіту [47, s. 152]. Претендент на учителя релігії повинен був скласти іспити з наступних предметів: догматики, моральної теології, тлумачення Святого Письма, пастирського богослов'я, церковного права, катехитики і методики. Іспити приймала екзаменаційна комісія у складі митрополита чи єпископа (голова комісії), крилошан та офіціала [41, арк. 1]. Професія вчителя у XIX ст. була пов'язана з низкою проблем (низька зарплата, невисокий рівень організації навчально-виховного процесу, неprestижність учительської роботи тощо) [47, s. 152–157]. У школі при домініканському монастирі, де о. Сильвестр протягом двох років викладав релігію, функціонувало чотири класи. У вищевказаній навчальній установі кількість учнів латинського обряду майже удесятеро перевищувала число греко-католиків [42, арк. 7]. У період, коли майбутній галицький митрополит працював у цій школі, заробітна плата учителя згаданого освітнього закладу становила близько 300 злотих ринських на рік [42, арк. 2].

Науково-педагогічна діяльність о. Сильвестра Сембратовича найбільш плідно проявилася у Львівському університеті. Призначення 11 серпня 1865 р. о. Сильвестра на посаду суплента [17, с. 106] фундаментальної та спеціальної догматики теологічного факультету було пов'язане з переведенням у травні 1864 р. професора о. Йосифа Черлунчакевича до університету у Кракові [18, с. 333–336; 24, с. 206; 36, с. 18–19; 51, s. 307; 53, s. 74–75; 55, s. 212], проте офіційно о. Сильвестр почав виконувати функції заступника професора догматики з 11 серпня 1865 р. [5, арк. 1; 15, арк. 67, 75]. Протягом 1864/1865 навчального року заняття з фундаментальної та спеціальної догматики, замість о. Й. Черлунчакевича, проводив о. Ігнатій Грановський [11, арк. 1–9зв, 34–41зв], а вже від зимового семестру 1865/1866 до літнього півріччя 1869–1870 навчальних років обов'язки очільника кафедри догматики [3, с. 213] богословського факультету виконував о. С. Сембратович [5, арк. 1]. Підставою для отримання вченого звання професора теології була наявність рекомендації єпископа (або архієпископа) єпархії (чи архієпархії), на території якої знаходився навчальний заклад. Вчене звання доцента чи професора надавала професорська колегія факультету, що складалася з декана, професорів і двох виборних представників від доцентів [51, s. 304–306]. Колегія теологічного факультету Львівського університету 3 грудня 1869 р. надала о. Сильвестру Сембратовичу вчене звання професора спеціальної та фундаментальної догматик, а царське розпорядження від 15 квітня 1873 р. підтвердило це надання [15, арк. 75; 24, с. 207; 55, s. 212]. Функції професора на богословському факультеті він виконував з літнього семестру 1869/1870 до зимового семестру 1879/1880 навчальних років [51, s. 92–93; 55, s. 212]. Надання йому статусу титулярного юліополітанського єпископа та львівського єпископа-суфрагана (28 лютого 1878 р.) [52, p. 453–454] та прийняття ним єпископської хіротонії (20 квітня 1879 р.) [24, с. 207] стали причиною завершення його університетської кар'єри. Протягом 1869/1870–1878/1879 навчальних років о. Сильвестр був членом професорської колегії теологічного факультету [6, арк. 32; 7, арк. 12–13; 9, арк. 18–19зв, 29; 10, арк. 2, 4, 11–13зв, 24, 33]. У 1872/1873 [8, арк. 21–26зв] і 1878/1879 навчальних роках він виконував обов'язки декана, а в 1873/1874 навчальному році – заступника декана богословського факультету [51, s. 374–379]. Отже, у той час професор входив до складу академічного сенату (вищого керівного органу університету у складі ректора, проректора, деканів, продеканів і секретаря, що займався питаннями навчального процесу, наукової роботи, присудження вчених ступенів, адміністративними справами) [51, s. 304].

Окремої уваги заслуговує наукова спадщина о. Сильвестра Сембратовича. Однією з його найцінніших студій є «Розсуждение и опровержение статьи помещенной вь часописи «Слово» вь чч. 84 до 93 сь года 1868, рочника VIII под заглавиємъ: «Сходство и розница учения православной и римской Церквей» списаной Православнымъ Архиепископомъ Минскимъ Кирьъ Антониемъ» (Львів, 1869) [55, s. 212]. У цій роботі, майбутній галицький митрополит дискутував із православним мінським архієпископом Антонієм (Зубко) (1797–1884) стосовно основних відмінностей православного та католицького обрядів. До таких останній відносив: 1) вчення Католицької

церкви про походження Святого Духа не лише від Отця, але й від Сина (Filioque); 2) різниця в уділенні таїнства Святого Причастя; 3) догмат про непогіршимість пап римських та їх першість у церковній ієрархії [21]. Дрібніші наукові праці з різних галузей богословської науки професор розміщував на шпальтах заснованого і редагованого ним журналу «Руський Сіон». Частиною догматичного вчення був його цикл дописів «Про повідомлення характеристик або використання і присвоювання властивостей Ісусу Христу». У цій роботі автор закликає священників і студентів–теологів ретельно вивчати сутність Сина Божого. Особливий акцент робився на підготовці проповідей духовних про Ісуса, у яких Він виступав як носій рис і Бога, і людини одночасно [34]. Отож о. Сильвестр через донесення до вірних істинної природи Спасителя прагнув підвищити їх рівень теологічних знань. Студією з пастирської теології був «Порадник для початкових Сповідників після науки його Преосвященства Францишка Ксаверія Ценнера, Єпископа Сарептанського, Вікарія Генерального Архієпископа Віденського і Настоятеля Капітули Віденської», окремі частини якого о. Сильвестр публікував майже у кожному номері «Руського Сіону». Цей «Порадник...» містив інформацію про найдрібніші деталі таїнств Святої Сповіді і Святого Причастя. Тут визначалися властивості доброго отця–сповідника; надавалися відомості про основи гріхи; характеризувалися особи, які приступають до цих таїнств, відповідно до їх поділу за гендерною, віковою, соціальною та іншими ознаками; робилися вказівки стосовно надання і виконання покути тощо [33]. Особливо цінним матеріалом даної роботи являється визначення вимог до священнослужителів, які уділяють таїнства Святої Сповіді і Святого Причастя, і вказівок щодо їхніх дій при цьому. За переконанням о. С. Сембратовича, священник–сповідник мав бути «суддею, лікарем, вчителем і батьком» та відповідати таким критеріям: 1) наявність відповідної освіти; 2) уміння справедливо оцінити проступки вірного; 3) проведення адекватних дій у кожному окремому випадку; 4) наявність широкого бажання допомогти мирянину; 5) зберігання моральної непорочності; 6) перебування у постійній молитві; 7) роздумування над правдами життя. Серед негативних характеристик сповідників було виділено такі: рівнодушність і лінивість, славолюбство, слабодушність і боязливість, односторонність, користюлюбство, безрозсудливість, зарозумілість, строгість і поблажливість. Усіх «каьяльників» майбутній галицький митрополит поділяв на дітей, дорослих і старців; наречених, одружених і вдівців; хлопців, дівчат, чоловіків і жінок; священнослужителів тощо. Він рекомендував враховувати особливості кожної з цих груп при наданні покути. Сама покута у розумінні о. Сильвестра не обмежувалася лише молитвою, передбачала, між іншим, читання відповідної літератури, утримування від надмірних веселощів, добровільне прийняття докучливих справ, обмеження сну, надання милостині тощо [33]. Матеріали канонічного права містило «Руководство для початкових душпастирів у справах шлюбства», де о. С. Сембратович розміщував настанови щодо підготовки наречених до шлюбу, здійснення самого таїнства вінчання і виконання шлюбних обов'язків. Зокрема, тут давалися настанови стосовно проведення передшлюбного іспиту наречених, визначалися дії священника та молодої пари під час вінчання, робилися вказівки стосовно основних засад подружнього життя тощо [35].

Активну педагогічно–наукову роботу о. Сильвестр вміло поєднував із видавничою діяльністю. Він долучив чимало зусиль для створення та функціонування окремих політично–теологічних часописів. С. Сембратович був одним із головних ініціаторів заснування богословського журналу «Руський Сіон», що видавався у Львові з 1871 р. [19, с. 48; 24, с. 207]. Першочергово редакція часопису ставила перед собою такі основні завдання: підвищення освітнього та релігійно–морального рівня греко–католицького духовенства; створення друкованого органу для публікації наукових доробків священників; 3) вирішення складних душпастирських питань [46, с. 2–3]. Автори статей цього часопису декларували Церкву як національну українську політичну силу, що стоїть між русофілами та народовцями. Проте політичні погляди представників цієї сили уподібнювалися до позиції останніх [22, с. 586; 23, с. 105–106]. Вже у статусі галицького митрополита Сильвестр (Сембратович) заснував часопис «Мир». Метою даного богословсько–політичного органу було протиставлення позиції греко–католицької ієрархії як русофілам, так і народовцям, а також вироблення власної національно–політичної концепції. Основними постулатами цього проекту були: проголошення вірності папській столиці, декларування підданості монархії Габсбургів та організація спільної зі світською інтелігенцією роботи в інтересах народу [1, с. 86; 2, с. 122]. Така позиція Сильвестра (Сембратовича) зумовила гостру критику з боку русофілів та народовців. На шпальтах друкованих органів цих політичних сил поміщалися статті, спрямовані проти журналу «Мир» [20; 31; 38], а відомий галицький громадсько–політичний діяч Євген Олесницький назвав видання «найогиднішою пробою урядової політики» [30, с. 232], акцентуючи у такий спосіб увагу на тиску державних чиновників на церковного діяча.

О. Сильвестр Сембратович брав активну участь у виданні літургічних книг. У 1873 р. він разом із о. Юліаном Пелешем та о. Онуфрієм Лепким опублікував «Изборник благодотребныхъ церковныхъ чинов и службъ» [55, s. 212]. Збірник був призначений як для греко–католицьких священників та дяків, так і для вірних, щоб останні мали змогу брати дієвішу участь у богослужіннях [19, с. 48]. Особливо цінною виявилася робота о. Сильвестра під час підготовки до видання першого молитовника руською мовою. До підготовки збірника молитов були також залучені о. Олександр Стефанович, о. Олексій Слюсарчук та о. Омелян Огоновський. Кожен із авторів виконував довірений йому напрям роботи. Так, о. С. Сембратович займався перекладом молитов із церковнослов'янської та італійської мов, о. О. Слюсарчук – перекладом щоденних молитов та богослужінь, о. Ом. Огоновський – редагуванням тексту з філологічної точки зору, о. О. Стефанович – публікацією збірника. Зусиллями о. С. Сембратовича «Народный рускій молитвеникъ» був апробований церковною владою та виданий у друкарні Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові 1878 р. [19, с. 48–49; 24, с. 207; 55, s. 212]. Молитовник було опубліковано у трьох редакціях: дві з них (під загальною редакцією о. С. Сембратовича) призначалися для дорослих та одна (під загальною редакцією о. О. Стефановича) – для дітей. Використання «Народного руського молитовника» сприяло кращому розумінню мирянами молитов та богослужінь і дало поштовх активнішому вживанню української мови [19, с. 49]. Видавці цього зібрання

зробили «...прислугу ... дуже велику і для побожності, і для народності нашої...», оскільки «...через видання згаданих народних молитвословів закrywся великий брак для нашого народа...» [29, с. 61].

Львівський архієпископ Сильвестр (Сембратович) енергійно працював у напрямку створення нових культурно-освітніх об'єднань. На базі заснованої ним ще у 1884 р. школи для дівчат, якою управляли сестри-василіанки, за його сприяння у 1897 р. було сформовано Руський дівочий інститут у Львові, а також створено фонд для цього закладу [15, арк. 53; 37, с. 317–322; 55, с. 216]. У стінах згаданої інституції дівчата виховувалися у дусі вірності греко-католицькому обряду та українському народу [1, с. 93]. Галицький митрополит планував організувати аналогічну навчально-виховну установу для хлопців (Інститут святого Йосафата) [1, с. 93; 55, с. 216], однак не встиг втілити цю ідею у життя. Багатолітні старання архієпископа Сильвестра та фінансова підтримка цесаря [15, арк. 12] сприяли підписанню папою Левом XIII 18 грудня 1897 р. булли про реорганізацію грецької колегії в Римі в окрему інституцію для українців – Колегіум Рутенум [52, р. 485–486; 55, с. 215–216]. Окрім організаційної роботи, митрополит активно працював у напрямку фінансового забезпечення діяльності новоутворених та діючих культурно-освітніх закладів. Значна частина пожертв архієпископа йшла на допомогу учням та вчителям. Вище уже згадувалось про фундацію С. Сембратовича на Руський дівочий інститут у Львові. У своєму заповіті митрополит відписав частку коштів на спроектований ним фонд Інституту святого Йосафата для хлопців [15, арк. 80а–80б]. Частими були благодійні внески архієрея на користь товариств, що опікувалися бідною шкільною та гімназійною руською молоддю, а також учителями. Неодноразові пожертви від архієпископа Сильвестра отримували львівські товариства «Шкільна поміч» [25], «Руслан» [15, арк. 53зв; 25; 27], Руське педагогічне товариство [26]. Окрім допомоги львівським організаціям, С. Сембратович робив часті благодійні внески на користь аналогічних провінційних установ [13, с. 2; 15, арк. 5–8, 80а–80б; 25; 28].

Митрополит Сильвестр (Сембратович) проводив активну викладацько-наукову та культурно-освітню діяльність. У статусі педагога він працював у місцевій школі с. Тилич, у жіночому монастирі ЧСВВ у Словіті, у школі при монастирі оо. Домініканців, у Львівському університеті. Наукову спадщину львівського архієпископа складають роботи з догматики, пастирської теології та канонічного права. Серед них особливе місце займає студія-дискусія з православним мінським архієпископом Антонієм (Зубко) про спільність та відмінність православного та католицького обрядів. С. Сембратович проводив енергійну видавничу діяльність. І якщо робота над часописами мала певне суспільно-політичне забарвлення, то видавництво літургічних книг мало на меті лише підвищення релігійно-морального стану галицьких українців. Заснування нових та підтримка діючих навчально-виховних установ і товариств свідчить про намагання митрополита Сильвестра (Сембратовича) сформувати високоосвічене греко-католицьке духовенство та вірних з належним рівнем релігійних знань. Таким чином, ті засади, якими керувався майбутній кардинал до прийняття єпископської хіротонії, стали ключовими у його діяльності на найвищих щаблях греко-католицької ієрархії.

Список використаних джерел

1. Антоняк І. Політичні дилеми Греко-католицької церкви в Галичині в останній чверті XIX століття (На прикладі діяльності митрополита Сильвестра Сембратовича) / Ірина Антоняк // Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць / За редакцією Олени Аркуші, Олексія Вінниченка, Мар'яна Мудрого. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2012. – Т.8. – Ч.2: Культура, освіта, наука, церква. – [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск, 2012]. – С.70–94.
2. Аркуша О. Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х рр. XIX ст. / Олена Аркуша // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1997. – Вип.3–4. – С.118–139.
3. Благий В. Структура та викладацький склад вищих шкіл Львова на початку XX ст. / Василь Благий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2000. – Вип.35–36. – С.207–220.
4. Галицькі митрополити / [В. В. Гаюк, М. О. Гуменний, М. М. Омельчук, І. М. Петрів]. – Львів: Логос, 1992. – С.68–83.
5. Державний архів Львівської області. – Ф.26. – Оп.5. – Спр.1707. – 2 арк.
6. Там само. – Оп.8. – Спр.131. – 34 арк.
7. Там само. – Оп.8. – Спр.141. – 27 арк.
8. Там само. – Оп.12. – Спр.473. – 43 арк.
9. Там само. – Оп.12. – Спр.474. – 33 арк.
10. Там само. – Оп.12. – Спр.572. – 38 арк.
11. Там само. – Оп.15. – Спр.1055. – 215 арк.
12. Додаток до Чинностей і рішень руского провінціального собора в Галичині отбувшогося в Львові в р. 1891. – Львов: накл. Митрополитичного Ординариату, 1897. – 640 с.
13. Кардинал Сильвестр Сембратович // Діло. – 1895. – Ч.268. – С.1–2.
14. Корбяк Д. Діяльність о. Сильвестра Сембратовича у Львівському університеті / Дмитро Корбяк // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; В-во «Логос», 2014. – Кн.1. – С.255–264.
15. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф.167. – Оп.2. – Спр.2851. – 80 арк.
16. Там само. – Спр.2856. – 2 арк.
17. Матвієнко Г. Професійний та національний склад і матеріальне забезпечення викладачів теологічного факультету Львівського університету (1870–1918) / Галина Матвієнко // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету: збірник наукових праць. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, історичний факультет, 2011. – Вип.12. – С.99–108.
18. Матвієнко Г. Студенти теологічного факультету Львівського університету в 1870–1917 роках: національність, конфесійна приналежність і соціальне походження / Галина Матвієнко // Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць / За редакцією Олени Аркуші, Олексія Вінниченка, Мар'яна Мудрого. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2012. – Т.8. – Ч.2: Культура, освіта, наука, церква. – [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск, 2012]. – С.327–344.
19. Матковський С. о. Три синодальні архієреї: спомини з життя і діяльності преосвящених о. Юліана Куїловського, дра Юліана Пелеша і дра Сильвестра Сембратовича / о. Северин Матковський. – Львів: Біблос, 1932. – 108 с.
20. Мир? // Діло. – 1885. – Ч.27. – С.1–2.
21. Мінський архієпископ Антоній. Сходство и роз ница ученія православной и рим ской церквей // Слово. – 1868. – Ч.84–93.
22. Мудрий М. Австрорусинство в Галичині: спроба окреслення проблеми / Мар'ян Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична / За редакцією Мар'яна Мудрого. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2000. – Вип.35–36. – С.571–604.
23. Мудрий М. Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60–70-і роки) / Мар'ян Мудрий // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1997. – Вип.3–4. – С.58–117.
24. Назарко І. о. Київські і галицькі митрополити: біографічні нариси (1590–1960) / о. Іриней Назарко. – Торонто: Видавництво отців Василіан, 1962. – С.205–212.

25. Новинки // Діло. – 1895. – Ч.283. – С.3.
 26. Новинки // Діло. – 1897. – Ч.94. – С.3.
 27. Новинки // Діло. – 1897. – Ч.286. – С.3.
 28. Новинки // Діло. – 1898. – Ч.1. – С.3.
 29. Новинки // Руський Сіон. – 1879. – Ч.2. – С.61.
 30. Олесницький Є. Сторінки з мого життя / Є. Олесницький // Упор.: М. М. Мудрий, Б. О. Савчик; авт. вступ. ст. О. Г. Аркуша; авт. прим. та комент. М. М. Мудрий. – Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2011. – 431 с.
 31. Руки прочь // Діло. – 1885. – Ч.43. – С.1.
 32. Сембратович. Родинне дерево [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sembratovych.org/ua/person.html?id=11>
 33. Сембратович Сильвестр, о. Порадник для початкових Сповідників після науки його Преосвященства Франциска Ксаверія Ценнера, Спископа Сарептанського, Вікарія Генерального Архієпископа Віденського і Настоятеля Капітули Віденської // Руський Сіон. – 1872–1879.
 34. Сембратович Сильвестр, о. Про повідомлення характеристик або використання і присвоєння властивостей Ісусу Христу // Сіон Руський. – 1871. – Ч.1–3.
 35. Сембратович Сильвестр, о. Руководство для початкових душпастирів у справах шлюбства // Сіон Руський. – 1871. – Ч.8–24; 1872. – Ч.1–24.
 36. Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів з років 1891 і 1897 / о. Олександр Стефанович та ін. – Львів: друкарня Наукового товариства ім. Шевченка, 1924. – 41 с.
 37. Фундація Кардинала Д-ра Сильвестра Сембратовича для виховання і образования руських дівчат під назвою: «Руський дівочий Інститут у Львові»: Основательна грамота // Душпастир. – 1898. – Ч.13–14. – С.317–322.
 38. Хаос // Діло. – 1885. – Ч.32. – С.1.
 39. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф.178. – Оп.1. – Спр.428. – 77 арк.
 40. Там само. – Ф.178. – Оп.1. – Спр.941. – 24 арк.
 41. Там само. – Ф.408. – Оп.1. – Спр.640. – 4 арк.
 42. Там само. – Ф.418. – Оп.1. – Спр.836. – 68 арк.
 43. Там само. – Ф.451. – Оп.2. – Спр.27. – 14 арк.
 44. Там само. – Ф.684. – Оп.1. – Спр.2950. – 47 арк.
 45. Там само. – Ф.684. – Оп.1. – Спр.2987. – 75 арк.
 46. Ціль нашої часописі // Сіон Руський. – 1871. – Ч.1. – С.1–4.
 47. Adamczyk M.-J. Szkolnictwo ludowe w greckokatolickiej diecezji przemyskiej w latach 1772–1867 / Mieczysław Jerzy Adamczyk // Polska–Ukraina 1000 lat sąsiedztwa / Pod redakcją Stanisława Stępnia. – Przemysł: Południowo-wschodni instytut naukowy w Przemysłu, 1996. – Т.3. – S.127–163.
 48. Akademische Behördem an der k. k. Universitätsu Lemberg (1860/1861–1870/1871).
 49. Archiwum Państwowe w Przemysłu, zespół 142 (Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemysłu) (APP, ABGK), sygn. 8706, 363 s.
 50. APP, ABGK, sygn. 8725, 138 s.
 51. Finkel L., Starzyński S. Historia Uniwersytetu Lwowskiego / Ludwik Finkel, Stanisław Starzyński. – Cz. I, II. – Lwów: Drukarnia E. Winiarza, 1894.
 52. Documenta Pontificum Romanorum historia Ukrainae illustrantia (1075–1954). – Romae: PP. Basiliani, 1954. – Vol. I–II. – 1075–1953.
 53. Krochmal A. Przemiany wewnętrzne w Kościele greckokatolickim w Galicji w drugiej połowie XIX wieku / Anna Krochmal // Polska–Ukraina 1000 lat sąsiedztwa. – Przemysł: Południowo-wschodni instytut naukowy w Przemysłu, 2000. – Т.5: Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym. – S.69–77.
 54. Program Wykładów w c. k. Uniwersytecie we Lwowie (1877/1878–1880/1881).
 55. Zięba A. Sembratowicz Sylwester / Andzej Zięba // Polski Słownik Biograficzny. – Т. XXXVI/2, Zeszyt 149. – Warszawa–Kraków: Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla, 1995. – S.212–217.
- References**
1. Antonyak I. Polityczni dylemy Hreko–katolitskoyi tserkvy v Halycyjni v ostanniy chverti XIX stolittya (Na przykłądi diyalnosti mytropolita Sylvestra Sembratovicza) / Iryna Antonyak // Lviv: misto – suspilstvo – kultura: Zbirk naukovykh prats / Za redaktsiyeyu Oleny Arkushi, Oleksiya Vinnychenka, Mar'yana Mudroho. – Lviv: Lvivskiy natsionalniy universytet imeni Ivana Franka, 2012. – Т.8. – Cz.2: Kultura, osvita, nauka, tserkva. – [Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya Istoryczna. Spetsialniy vypusk, 2012]. – S.70–94.
2. Arkusha O. Ukrayinskiy tsionalno–polityczniy ruh u Halycyjni naprykintsy 80–h rr. XIX st. / Olena Arkusha // Ukrayina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. – Lviv: Natsionalna akademiya nauk Ukrayiny, Instytut ukrayinoznavstva im. I. Krip'yakevycha, 1997. – Vyp.3–4. – S.118–139.
 3. Blahiy V. Struktura ta vykladatskiy sklad vyschyzh skzil Lvova na poczatzku XX st. / Vasyl Blahiy // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya Istoryczna. – Lviv: Lvivskiy natsionalniy universytet imeni Ivana Franka, 2000. – Vyp.35–36. – S.207–220.
 4. Halyski mytropolyty / [V. V. Hayuk, M. O. Humennyi, M. M. Omelczuk, I. M. Petriv]. – Lviv: Lohos, 1992. – S.68–83.
 5. Derzhavniy arhiv Lvivskoyi oblasti. – F.26. – Op.5. – Spr.1707. – 2 ark.
 6. Tam samo. – Op.8. – Spr.131. – 34 ark.
 7. Tam samo. – Op.8. – Spr.141. – 27 ark.
 8. Tam samo. – Op.12. – Spr.473. – 43 ark.
 9. Tam samo. – Op.12. – Spr.474. – 33 ark.
 10. Tam samo. – Op.12. – Spr.572. – 38 ark.
 11. Tam samo. – Op.15. – Spr.1055. – 215 ark.
 12. Dodatok do Czynnostey i riszen ruskohe provintsialnohe sobora v Halycyjni otbuvshozhosya v Lvovi v r. 1891. – Lvov: nakl. Mytropolycznohe Ordynariatu, 1897. – 640 s.
 13. Kardynal Sylvestr Sembratovich // Dilo. – 1895. – Ch.268. – S.1–2.
 14. Korbyak D. Diyalnist o. Sylvestra Sembratovicha u Lvivskomu universyteti / Dmytro Korbyak // Istoriya relihiy v Ukrayini:naukoviy szchoricznyk. – Lviv: Instytut relihiyevnavstva – filiya Lvivskoho muzeuy istoriyi relihiyi; V–vo «Lohos», 2014. – Kn.1. – S.255–264.
 15. Lvivska natsionalna naukova biblioteka im. V. Stefanyka, viddil rukopysiv. – F.167. – Op.2. – Spr.2851. – 80 ark.
 16. Tam samo. – Spr.2856. – 2 ark.
 17. Matviyenko H. Profesiyniy ta natsionalniy sklad i materialne zabezpechnennya vykladacziv teolohichnohe fakultetu Lvivskoho universytetu (1870–1918) / Halyna Matviyenko // Naukovi zoszyty Istorycznohe fakultetu Lvivskoho universytetu: zbirk naukovykh prats. – Lviv: Lvivskiy natsionalniy universytet imeni Ivana Franka, Istoryczniy fakultet, 2011. – Vyp.12. – S.99–108.
 18. Matviyenko H. Studenty teolohichnohe fakultetu Lvivskoho universytetu v 1870–1917 rokah: natsionalnist, konfesiynna prynalzhnist i sotsialne pohodzhennya / Halina Matviyenko // Lviv: misto – suspilstvo – kultura: Zbirk naukovykh prats / Za redaktsiyeyu Oleny Arkushi, Oleksiya Vinnychenka, Mar'yana Mudroho. – Lviv: Lvivskiy natsionalniy universytet imeni Ivana Franka, 2012. – Т.8. – Cz.2: Kultura, osvita, nauka, tserkva. – [Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya Istoryczna. Spetsialniy vypusk, 2012]. – S.327–344.
 19. Matkovskiy S. o. Try synodalni arhiyereyi: spomyny z zhyttya i diyalnosti preosvyaschenykh o. Yuliana Kuyilovskoho, dra Yuliana Pelesha i dra Sylvestra Sembratovicha / o. Severyn Matkovskiy. – Lviv: Biblos, 1932. – 108 s.
 20. Myr? // Dilo. – 1885. – Ch.27. – S.1–2.
 21. Minskiy arhiyepyskop Antoni. Shodstvo i rozniitsa uczeniya pravoslavnoy i rimskoy tserkvy // Slovo. – 1868. – Ch.84–93.
 22. Mudriy M. Avstrorussynstvo v Halycyjni: proba okreslennya problemy / Mar'yana Mudriy // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya Istoryczna / Za redaktsiyeyu Mar'yana Mudroho. – Lviv: Lvivskiy natsionalniy universytet imeni Ivana Franka, 2000. – Vyp.35–36. – S.571–604.
 23. Mudriy M. Sproby ukrayinsko–polskoho porozuminnya v Halycyjni (60–70–i roky) / Mar'yana Mudriy // Ukrayina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. – Lviv: NAN Ukrayini, Instytut ukrayinoznavstva im. I. Krip'yakevycha, 1997. – Vyp.3–4. – S.58–117.
 24. Nazarko I. o. Kiyivski i halyski mytropolyty: biohrafichni narisy (1590–1960) / o. Iriney Nazarko. – Toronto: Vydavnytstvo ottsvy Vasylian, 1962. – S.205–212.
 25. Novynky // Dilo. – 1895. – Cz.283. – S.3.
 26. Novynky // Dilo. – 1897. – Cz.94. – S.3.
 27. Novynky // Dilo. – 1897. – Cz.286. – S.3.
 28. Novynky // Dilo. – 1898. – Cz.1. – S.3.
 29. Novynky // Ruskiy Sion. – 1879. – Ч.2. – С.61.
 30. Olesnytskiy E. Storinky z moho zhyttya / E. Olesnytskiy // Upor.: M. M. Mudriy, B. O. Savchuk; avt. vstup. st. O. H. Arkusha; avt. prym. ta koment. M. M. Mudriy. – Lviv: Vydavnytstvo LOBF «Medytsyna s pravom», 2011. – 431 s.
 31. Ruki proch // Dilo. – 1885. – Cz.43. – S.1.
 32. Sembratovich. Rodynne derevo [Elektronniy resurs] – Rezhym dostupu: <http://sembratovych.org/ua/person.html?id=11>

33. Sembratovicz Sylvestr, o. Poradnyk dlya pochatkovykh Spovidnykiv pislysha nauky yoho Preosvyaschenstva Frantsiska Ksavieriya Tsennera, Epyskopa Sareptansko, Vikariya Heneralnoho Arhiyepyskopa Videnskoho i Nastoyatelya Kapituly Videnskoyi // Ruskii Sion. – 1872–1879.

34. Sembratovicz Sylvestr, o. Pro povidomlennya harakterystyk abo vykorystannya s prysvoyuvannya vlastyovostey Isusu Hrystu // Sion Ruskii. – 1871. – Cz.1–3.

35. Sembratovicz Sylvestr, o. Rukovodstvo dlya pochatkovykh duszpastyryv u spravah supruzhestva // Sion Ruskii. – 1871. – Cz.8–24; 1872. – Cz.1–24.

36. Stefanovycz O., o. ta in. Vysvitlennya do istoriyi Lvivskyyh Synodiv z rokiv 1891 i 1897 / o. Oleksandr Stefanovycz ta in. – Lviv: drukarnya Naukovoho tovarystva im. Shevchenka, 1924. – 41 s.

37. Fundatsiya Kardynala D–ra Sylvestra Sembratovicha dlya vyhovanya i obrazovanya ruskiykh divchat pid nazvoym: «Ruskiiy divocziy Instytut u Lvovii»: Osnovatelna hramota // Duszpastyr. – 1898. – Cz.13–14. – S.317–322.

38. Haos // Dilo. – 1885. – Cz.32. – S.1.

39. Tsentralnyy derzhavnyy istorichnyy arhiv Ukrainy, m. Lviv. – F.178. – Op.1. – Spr.428. – 77 ark.

40. Tam samo. – F.178. – Op.1. – Spr.941. – 24 ark.

41. Tam samo. – F.408. – Op.1. – Spr.640. – 4 ark.

42. Tam samo. – F.418. – Op.1. – Spr.836. – 68 ark.

43. Tam samo. – F.451. – Op.2. – Spr.27. – 14 ark.

44. Tam samo. – F.684. – Op.1. – Spr.2950. – 47 ark.

45. Tam samo. – F.684. – Op.1. – Spr.2987. – 75 ark.

46. Tsil nazzoyi czasopysi // Sion Ruskiiy. – 1871. – Cz.1. – S.1–4.

47. Adamczyk M.–J. Szkolnictwo ludowe w greckokatolickiej diecezji przemyskiej w latach 1772–1867 / Mieczysław Jerzy Adamczyk // Polska–Ukraina 1000 lat sąsiedztwa / Pod redakcją Stanisława Stepnia. – Przemysł: Południowo–wschodni instytut naukowy w Przemysłu, 1996. – T.3. – S.127–163.

48. Akademische Behördem an der k. k. Universitätsu Lemberg (1860/1861–1870/1871).

49. Archiwum Państwowe w Przemysłu, zespół 142 (Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemysłu) (APP, ABGK), sygn. 8706, 363 s.

50. APP, ABGK, sygn. 8725, 138 s.

51. Finkel L., Starzyński S. Historia Uniwersytetu Lwowskiego / Ludwik Finkel, Stanisław Starzyński. – Cz. I, II. – Lwów: Drukarnia E. Winiarza, 1894.

52. Documenta Pontificum Romanorum historia Ukrainae illustrantia (1075–1954). – Romae: PP. Basiliani, 1954. – Vol. I–II. – 1075–1953.

53. Krochmal A. Przemiany wewnętrzne w Kościele greckokatolickim w Galicji w drugiej połowie XIX wieku / Anna Krochmal // Polska–Ukraina 1000 lat sąsiedztwa. – Przemysł: Południowo–wschodni instytut naukowy w Przemysłu, 2000. – T.5: Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym. – S.69–77.

54. Program Wykładów w c. k. Uniwersytecie we Lwowie (1877/1878–1880/1881).

55. Zięba A. Sembratowicz Sylwester / Andrzej Zięba // Polski Słownik Biograficzny. – T. XXXVI/2, Zeszyt 149. – Warszawa–Kraków: Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla, 1995. – S.212–217.

Korbyak D. V., graduate student of the Faculty of History, Ivan Franko Lviv National University (Ukraine, Lviv), dimonSW1@gmail.com

Pedagogical, scientific and education activities of metropolitan Sylvester Sembratovich

In order to establish the role of the Metropolitan Sylvester (Sembratovich) the development of science and education Ukrainian population on yet unpublished sources investigated on the scope of the said church leader. Characterized his work in the convent in Slovita OSBM, the Greek Catholic Seminary, the school of the Dominicans, Lviv University. The analysis of his scientific heritage shows significant contribution to the development of S. Sembratovich theological knowledge. Publishing hwork of church leader was shown in founding and editing of certain religious and political magazines and publishing liturgical literature. Defined the role of metropolitan in activity of cultural and educational institutions.

Keywords: Sylvester Sembratovich, a chaplain, a catechist, a prefect, the Theological Faculty, «Ruskij Sion», «Mir».

Корбяк Д. В., аспирант исторического факультета, Львовский национальный университет им. Ивана Франко (Украина, Львов), dimonSW1@gmail.com

Преподавательско–научная и образовательная деятельность митрополита Сильвестра (Сембратовича)

С целью установления роли митрополита Сильвестра (Сембратовича) в развитии науки и образования украинского населения на основе еще неопубликованных источников исследуется соответствующая сфера

деятельности упомянутого церковного деятеля. Охарактеризована его работа в монастыре Ордена в Словите, в Греко–католической духовной семинарии Львова, во львовской школе при монастыре оо. Доминиканцев, в Львовском университете. Анализ его научного наследия показывает существенный вклад С. Сембратовича в развитие теологических знаний. Издательская деятельность церковного деятеля проявлялась в создании и редактировании отдельных религиозно–политических журналов и публикации литургической литературы. Определена роль митрополита в деятельности культурно–образовательных учреждений.

Ключевые слова: Сильвестр Сембратович, капеллан, катехит, префект, теологический факультет, «Русский Сion», «Мир».

* * *

УДК 94(477)/051“18:14 Драгоманов М.

Леськів М. М., кандидат історичних наук, завідувач кафедри соціально–гуманітарних і фундаментальних дисциплін, Львівський інститут Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом» (Україна, Львів), maryana_leskiv@mail.ru

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Аналізуються історичні погляди видатного українського мислителя і політичного діяча Михайла Драгоманова.

Ключові слова: Михайло Драгоманов, політичний діяч, історик.

Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895) увійшов в історію, насамперед, як видатний український мислитель і політичний діяч. Одночасно він був непересічним істориком, який залишив помітний слід у вітчизняній історіографії.

Михайло Драгоманов народився у м. Гадячі на Полтавщині в сім'ї збіднілого поміщика, котрий походив з козацької старшини.

Спочатку М. Драгоманов навчався в Гадяцькому повітовому училищі, а потім у Полтавській гімназії. Після закінчення гімназії з 1859 по 1863 рр. Михайло Петрович навчався на історико–філологічному факультеті Київського університету. В ці роки виявилася радикально–опозиційна діяльність юнака щодо реакційної національної політики царизму. Гострою критикою самодержавства відзначалась промова Драгоманова біля труни Т. Г. Шевченка у травні 1861 р., коли тіло покійного поета провозили з Петербурга через Київ. Цей та інші виступи зробили Драгоманова широко популярним серед прогресивно настроєного студентства. У той час Михайло Петрович брав активну участь у громадському русі, займався науковою роботою з фольклору, етнографії та історії української культури. З 1864 р. він займає посаду приват–доцента кафедри всесвітньої історії в Київському університеті. При кафедрі Київського університету Драгоманов написав перші свої дослідження з історії Римської імперії («Імператор Тіберій» (1864), «Державні реформи Діоклетіана і Костянтина Великого», «Про становище жінки в I ст. Римської імперії» (1865), одне з яких «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит» (1869) захистив у 1870 р. як магістерську дисертацію.

Восени 1870 р. Драгоманов одержує відрядження за кордон для розширення своїх наукових знань. В ті часи це було звичайне явище для науковців університету. Він пробув два з половиною роки в Німеччині, Італії, Австрії, Чехії, Польщі.

Наслідком тривалої копіткої спільної праці Драгоманова і професора університету В. Антоновича,

розпочатої ще в 1869 р., стали універсальні два томи «Исторические песни малорусского народа» (1874–1875) з ґрунтовними історико-філологічними коментарями фольклорної спадщини від Х до XVII століття – від епосу дружинного й князівського періодів до козацьких часів Б. Хмельницького включно.

Восени 1875 р. в атмосфері урядової реакції, що посилювалась перед Емським указом царя, який забороняв українську мову і культуру, Драгоманова звільнили з університету «по 3 пункту», тобто без зазначення мотивів звільнення і взяли під нагляд поліції. Уникаючи переслідувань, у 1876 р. він залишив Київ і назавжди емігрував за кордон. Київська «Громада» доручає Драгоманову заснувати на її кошти у Львові чи Відні видання збірника або журналу, який пропагував би ідеї українофільства. Однак через переслідування заснувати вільну українську пресу не вдалося ні у Львові, ні у Відні. Драгоманов знаходить притулок у республіканській Швейцарії. У Женеві з 1878 р. він видає прогресивний суспільно-політичний збірник «Громада», а з 1880 р. разом з Подолинським і Павликом – журнал «Громада». У цих виданнях Драгоманов опублікував цілий ряд історичних праць, брошур, блискучих памфлетів.

Гострі політичні виступи та програми Драгоманова, його прагнення підштовхнути українофілів вліво викликали у них невдоволення. Між старою київською громадою і Драгомановим визрів конфлікт. Він перестав діставати кошти на утримання друкарні в Женеві.

Останні роки життя Драгоманов прожив у Софії, де став професором загальної історії щойно створеної Вищої школи. Та сили вченого через важку хворобу танули. 20 червня 1895 року М. Драгоманова не стало.

Творчість і політична діяльність Драгоманова завжди привертала найпильнішу увагу дослідників.

Із сучасних істориків зважену об'єктивну оцінку політичних поглядів вченого дав професор О. Прицак, який зазначає, що Драгоманов створив плюралістичний світогляд, складовими якого були лібералізм, еволюціонізм та конституціоналізм англійського типу, охорона індивідуальності перед державою (типу Прудона), культура як база функціонування ідеальної республіканської системи, відмінної від радикалізму та клерикалізму, та етичний (неполітичний) соціалізм [1].

Справді, праці М. Драгоманова засвідчують, що він дотримувався думки про еволюційний розвиток суспільного життя («Порядки ростуть, а не роблять»). Той же еволюціонізм давав драгоманівській історіософії змогу відчувати постійну мінливість історичного процесу, відсутність в ньому чогось постійного, застиглого, нерухомого. Критерієм оцінки історичних явищ для Драгоманова була Герберівська ідея поступу. В магістерській дисертації «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит» та інших своїх працях він не раз висловлює гарячі тиради про поступу в історії і висловлює віру в той поступ.

В залежності від свого соціологічного розуміння історичного процесу Драгоманов будує свою історичну методологію, що була новим словом в тогочасній українській історичній літературі.

Драгоманов дотримувався у своїх історичних творах порівняльного методу і не раз критикував тогочасних українських істориків саме за відсутність у їх дослідженнях цього універсального прийому.

Драгоманов, наприклад, тонко підмітив хиби в історичних працях П. Куліша і рекомендував йому для їх усунення використати метод порівняльних студій. «Куліш – писав Драгоманов – один з найбільших наших національників і козаколюбців, став дуже гостро нападати на наше козацтво, називаючи його чистим розбишацтвом, похваляти польських панів, які не хотіли терпіти козацтва та Петра I та Катерину II, що зруйнували Січ й т. ін. «Розбишаками, вийшли козаки в П. Куліша, між іншим, через те, що він, як звичайно наші вчені, огляда історію без порівняння з історією других народів. Тим часом в історії західно-європейських народів можна знайти факти з котрих методом П. Куліша можна довести, що всі корпорації й класи – рицарі, міщани, студенти, навіть монахи, а нарешті й інституція королів – були розбишаки і всі революційні рухи, як і державні війни, були розбоями».

Досить високо оцінював Драгоманов В. Антоновича, про якого писав: «Між теперішніми істориками України перше місце займає В. Антонович. Праці його дають дорогий матеріал для історії України, але – додавав Драгоманов – коло того матеріалу треба ще багато заходу, щоб він став історією, тобто викладом, освіченим ідеєю» [2, с. 65].

Значаючи хиби сучасних йому істориків, Драгоманов давав також і поради, як саме треба організувати план наукового дослідження. В «Чудацьких думках» він пише, що завдання українського історика є «звернути увагу на зріст чи упадок людностей, господарства, порядків і думок громадських і державних, пряму чи косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській». Але «зложити правдивий суд над усіма ваганнями сил всіх справ у нашій історії можна тільки, рівняючи її з історією других народів Європи. Тільки таким самим способом можна вчинити правдивий суд і почасти над нашим козацтвом – над його вартістю і хибами, над причинами його смерти, (посередніми, як і побіжними) і над тим, що воно залишило по собі цінного в нашому народі, котре може ще дати свій плід, а що в ньому є такого, котре треба просто здати в архів і признати навіть шкідливим для поступу» [2, с. 65].

Так, Драгоманов, прибічник порівняльного методу в історії, ставив перед істориками вимоги, які на його думку мали би допомогти українській історіографії стати справжньою наукою, зрівнятися з науковими досягненнями науки західноєвропейської.

Важливо підкреслити, що вчений нерідко виривався за рамки позитивістського вчення, його приваблює аналіз не тільки співвідношення соціальних сил, а й весь соціальний світ людини. Тут ще нема, зрозуміло, детального розгляду суспільства як цілісного організму, де постійно взаємодіють економіка, політика, соціальні відносини, духовна культура, де кожен елемент виступає як частина системного цілого, але в багатьох працях Драгоманова помітне прагнення до комплексного аналізу.

Один із дослідників спадщини Драгоманова – І. Романченко справедливо вбачав силу його історичного методу в тому, що вчений і публіцист «умів бачити загальне і осібне, національне і загальнолюдське, індивідуальне і суспільне у їх тісному взаємозв'язку, в єдності конкретного історичного процесу» [3, с. 10].

М. Драгоманов порівняно мало працював над темами суто історичними, але, незважаючи на це, майже у всіх своїх численних публіцистичних, літературних та

етнографічних працях, він висловлює той чи інший погляд на минуле в цілому, або на певну епоху, окреме історичне явище.

Яким же склалося у Драгоманова розуміння історичного розвитку України?

Насамперед скажемо, що Драгоманов виробив власну періодизацію історії України. Він її поділяв на княжо-городський період, феодально-литовський, пансько-польський, козацький і царсько-російський з окремим, як Драгоманов висловлюється, «виділом періоду цісарського й конституційно австрійського» [4, с. 490].

Торкаючись у своїх працях того чи іншого періоду української історії, Драгоманов завжди порівнює його з історією інших країн та народів, а також оцінює історичні події із своїх позитивістських принципів та світоглядних засад.

Так, у популярному дослідженні «Про українських козаків, татар та турків» він коротко зупиняється на давній історії України, зазначаючи при цьому, що руські багато горя терпіли спочатку від хозар, пізніше від печенігів і половців. Але найбільше постраждала Русь від нападу великої татаро-монгольської орди, яка під проводом Батия руйнувала міста і села, вбивала людей. Та років за 200 татарська орда розділилася й ослабла. Але не встигла Україна міцно встати на ноги, а «вже новий народ насунувся на неї з другого боку, від моря Балтійського, з тих країв, де город Вільно».

Литовський період в українській історії (період федерації трьох народів: литовців, білорусів, українців) дістає у Драгоманова цілком позитивну оцінку. Драгоманов вважав цю державу федеративною, яка утворилася на основі вільного союзу і що такий союз відкривав великі колонізаційні можливості, так потрібні для людської цивілізації та прогресу.

Зовсім інакше значення для цивілізації і прогресу на думку Драгоманова мав польський період в українській історії. Він вніс в життя Східної Європи цілу низку непоправних помилок. Однією з найбільших серед них було об'єднання українських та білоруських земель з Польщею.

«Унія Білорусії і України з Польщею, – і то виключно політична, могла б утриматись тільки тоді, коли б ця унія була дійсно федеральною, – настільки можлива була федерація уже шляхетської Польщі з ще різношерстими – феодальними Литвою і Білорусією і досить демократичною Україною, але польські політики хотіли не федерації, а асиміляції, а тому приготували розпад унії, який повинен був потягнути до загибелі і саму Польщу, вже досить притягнуту до східних областей і відтягнуту від більш природних їй союзів з Сілезією, Чехією і Угорщиною, де тим часом встиг пустити коріння німецький елемент, який повинен був відновити наступ і нову Польщу» [5, с. 9]. Оцінюючи критично приєднання українських земель до Польщі, Драгоманов одначе припускає і певні резони. «З'єднання (України з Польщею), – писав Драгоманов, – носило в собі зародок розпаду. Хоча з кінця XV ст. воно означало ще один резон існування: необхідність для України відбиватися від нового Drang nach Osten, – від турецького руху від гирла Дунаю на північний схід, що нахилив українців до закріплення унії з Польщею в 1569 році» [6, с. 6].

Новий період української історії, коли Україна переходить під зверхність Москви, викликає у Драгоманова

найбільше критичне ставлення. Історик називає цей період «пропащим часом» для української культури, оцінюючи розвиток її з погляду ідеї прогресу. На думку, Драгоманова, польський тиск на Україну, збільшений агресією з боку турків і татар, робили «сумнівною можливість самостійного існування України» – і кінець-кінцем привело її до об'єднання з Москвою.

Але Москва не зуміла свідомо направити свою політику по лінії прогресу, а навпаки, робила всякі перешкоди для прогресивного розвитку України.

Москва виявила до України не меншу невмілість, ніж перед тим виявляла її Польща. «Польські політики прикладали до Білорусії і України мірку шляхетської республіки і католицької адміністративної нетерпимості; московські стали застосувати до них аршин боярської монархії і нетерпимості православно-обрядової» [5, с. 9–10].

Почавши мову про Москву, Драгоманов присвячує цьому багато місця у своїх статтях і в своїй великій історико-публіцистичній роботі «Україна і центри». Його ставлення до Росії неприховано критичне і негативне. «Трошечки тільки пригляньтєся, пише історик, – з луною, коли не з мікроскопом, до хуторів та сел, то й побачите, що уся державна історія Росії єсть ніщо друге, як тільки спустовання країв, рабування й задурування їх, а зовсім не «собирание», для того мов би, щоб потім освітити їх європейською наукою і ошасливити усякими благами» [7, с. 30–65].

Трагізм російської історії, на думку Драгоманова, полягає в тому, що Росія не могла утворити федеративного союзу. В державній ідеології московських давніх і нових публіцистів це особливо проявлялося, і Драгоманов уїдливо картає московський централізм, що нищив прогрес, і в його практичному здійсненні і в ідеологічному виявленні.

Власне, єдина вартість російських центрів (Москви і Петербурга) на думку історика полягає в тому, що вряди-годи через них приходять західноєвропейське «високо уміє», але українцям нема чого дякувати «центрам» і за це, бо на Україні задовго до того, як центри установили над нею опіку, були тривкі і міцні зв'язки з Західною Європою, з її ідейним життям та соціальним поступом. Петровське «вікно в Європу» не так вже цінне для України, бо й до того «без дубинки Петра I наш Петро Могила вчивсь в Парижі, послав в Європу вчитись молодих людей... за 40 років до Петра I був в Голандії наш Немирич вкріпив там свої федеральні і вільні думки з котрими написано гадяцькі комісії 1658 р., та й сам Петро мусив брати в Петербург нашого Прокоповича, котрий і без нього бував в Європі. Для нас Петербург став справді вікном в Європу тільки з кінця XVIII ст., коли вже до останку заїла нас централізація» [7, с. 425].

Критикуючи російський централізм, Драгоманов вважав, що в українському історичному процесі більше схожого з історичним процесом Західної Європи, аніж Європи Східної. Вдумуючись глибше в еволюцію суспільного життя на Україні, історик старався знайти там те, що здавалося йому на підставі спостережень над життям Західної Європи цінним і важливим для поступу і для наближення до «безначального ідеалу» суспільної організації.

Велике культурне значення, яке мала в Західній Європі реформація, примушувало Драгоманова торкатись

питань реформаторського руху в Україні. Правда, з цього приводу він висловив лише окремі, але дуже важливі думки. «У нас, – пише вчений, – недооцінюють і до кінця не розуміють навіть літературного руху, що одбувався в XVI – XVII ст. З печатної діяльності цієї доби роблять надто одноманітний вибір. На неї дивляться тільки, як на православну реакцію пропаганди католицизму. Тим часом, літературний рух Литви і Волощини в XVI ст. правда, концентрувався коло релігійних справ, але був відбиткою літературного руху епохи відродіння наук і реформації, спільного усім тодішнім європейським країнам, в число котрих входила і тодішня Україна, хоть, звісно, відбитком найслабшим» [8, с. 123].

Інтерес викликають погляди Драгоманова на козачину. Він рішуче заперечує погляд на козаків, який визнає їх розбишаками. В козащині Драгоманов вбачає два позитивні моменти: 1) протест проти тяжких для народу суспільних порядків і 2) колонізаторський та оборони Руської землі від чужинців. На думку історика, українське козацтво в свою кращу пору прийняло в свої ряди не лише простих селян та міщан, але й освічені і культурні верстви українського народу і цим самим розширило свідомість національно-визвольних змагань. В свідомості їм допомогло і те, що боротися українським козакам, на відміну від російських, прийшлося проти чужої, а не своєї держави. Отже, боротьба українського козацтва з Польською державою була «боротьбою принципів», тоді як бунти й виступи великоруського козацтва залишалися виключно «боротьбою інстинктів». В боротьбі з Туреччиною українські козаки, на думку вченого, виступали представниками самостійної народної політики.

М. Драгоманов високо оцінював політичний устрій, який виробило українське козацтво. «Козацькі республіки старої України були набагато ближчими до ідеального політичного устрою, ніж та російська імперія, в якій благоденствує Україна в даний час. Ці республіки мали свої недоліки і в минулому, – але все таки вони були республіками, все таки наприклад, Запоріжжя являло вповні демократичну общину і при цьому зовсім не виключно військову і навіть розбійницьку, зовсім не дику, як завгодно стверджувати офіційним історикам польським (Шуйський) і московським (Соловйов), все таки в Гетьманщині сотня була по крайній мірі в принципі, самоврядною властю, полк таким же повітом, а вся Гетьманщина такою ж областю, в якій поступово вироблялися форми загальнонародного представництва» [9, с. 14].

Історичний розвиток українського народу, на думку Драгоманова, мав би зовсім інші результати, коли б цей розвиток не був штучно перерваний російською владою. Нормальний розвиток України мав би піти в напрямку зміцнення народної самоуправи та демократичного самовизначення, тобто тими дорогами, що вони накресливалися в період боротьби українських мас за свої права, своє вільне існування. А раз так, то на думку Драгоманова, слід шукати тих способів, щоби історичну помилку чи історичний злочин, заподіяний українському народові, так би мовити, виправити.

А виправити помилки минулого можна тільки в тому разі, коли національно-свідома і демократична українська інтелігенція здолає «ухопити кінець нитки, що ввірвалася в нашої історії XVIII ст.», здолає до тої перерваної нитки

додати культурні та соціальні надбання, багатства ідей і планів соціальної реорганізації суспільства, вироблених європейськими народами. Виходячи із свого розуміння української історії, тісно поєднуючи європейську думку із здоровими традиціями українських мас, будував Драгоманов і свою суспільну ідеологію, і свою політичну роботу.

Список використаних джерел

1. Прицак О. Й. Історіософія М. Грушевського / О. Й. Прицак // Грушевський М. С. Історія України–Руси. – К., 1991. – Т.1. – С.40–68.
2. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу / М. П. Драгоманов. – 3–те вид. – Київ: [Криниця]; Друкарня А. І. Гросмана, 1913. – 125 с.
3. Драгоманов М. П. Літературно–публіцистичні праці / М. П. Драгоманов: У 2–х т. / [упоряд. І. С. Романченко; Гол. ред. О. С. Засенко]. – К.: Наукова думка, 1970.
4. Драгоманов М. П. Вибране: «...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні» / М. П. Драгоманов / [упоряд. та авт. іст.–біографічного нарису Р. С. Міщук; Прим. Р. С. Міщук, В. С. Шандри]. – К.: Либідь, 1991. – 682 с.
5. Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия / М. П. Драгоманов. – Киев: Типо–литограф. М. Э. Заездного, 1917. – 145 с.
6. Вольное слово. – 1882. – №31. – С.4–10.
7. Громада. – 1880. – №2. – С.30–95.
8. Гермайзе О. М. Драгоманов в українській історіографії / О. М. Гермайзе // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – №9. – С.120–129.
9. Вольное слово. – 1882. – №50. – С.12–20.

References

1. Pricak O. J. Istoriosofija M. Grushevs'kogo / O. J. Pricak // Grushevs'kyj M. S. Istorija Ukrai'ny–Rusy. – K., 1991. – T.1. – S.40–68.
2. Dragomanov M. P. Chudac'ki dumky pro ukrai'ns'ku nacional'nu spravu / M. P. Dragomanov. – 3–tje vyd. – Kyi'v: [Krynycja]; Drukarnja A. I. Grosmana, 1913. – 125 s.
3. Dragomanov M. P. Literaturno–publitsychni praci / M. P. Dragomanov: U 2–h t. / [uporjad. I. S. Romanchenko; Gol. red. O. Je. Zasenka]. – K.: Naukova dumka, 1970.
4. Dragomanov M. P. Vybrane: «...mij zadum zlozhyty ocherk istorii' cyvilizacii' na Ukrai'ni» / M. P. Dragomanov / [uporjad. ta avt. ist.–biografichnogo narysu R. S. Mishhuk; Prym. R. S. Mishhuka, V. S. Shandry]. – K.: Lybid', 1991. – 682 s.
5. Istoricheskaja Pol'sha i velikorusskaja demokratija / M. P. Dragomanov. – Kiev: Tipo–litograf. M. Je. Zaездного, 1917. – 145 s.
6. Vol'noe slovo. – 1882. – №31. – S.4–10.
7. Gromada. – 1880. – №2. – S.30–95.
8. Germajze O. M. Dragomanov v ukrai'ns'kij istoriografii' / O. M. Germajze // Filososfs'ka i sociologichna dumka. – 1991. – №9. – S.120–129.
9. Vol'noe slovo. – 1882. – №50. – S.12–20.

Leskiv M. M., Ph.D., Head of socio–humanitarian and basic subjects Lviv Institute of Private Joint Stock Company «Higher education institution «Interregional Academy of Personnel Management» (Ukraine, Lviv), maryana_leskiv@mail.ru

Historical views of Mykhailo Drahomanov

The article is dedicated to the analysis of the historical views of the outstanding Ukrainian thinker as well as politician Mykhailo Drahomanov.

Keywords: Mykhailo Drahomanov, Political activist, Historian.

Леськив М. М., кандидат исторических наук, заведующая кафедрой социально–гуманитарных и фундаментальных дисциплин, Львовский институт Частного акционерного общества «Высшее учебное заведение «Межрегиональная Академия управления персоналом» (Украина, Львов), maryana_leskiv@mail.ru

Исторические взгляды Михаила Драгоманова

Анализируются исторические взгляды выдающегося украинского мыслителя и политического деятеля Михаила Драгоманова.

Ключевые слова: Михаил Драгоманов, политический деятель, историк.

* * *

УДК 908(477.41)Сікорський+069.01

Більченко І. В.,
старший науковий співробітник,
Національний історико-етнографічний заповідник
«Переяслав» (Україна, Переяслав-Хмельницький),
Niez_bilchenko@ukr.net

Огляд джерельної бази дослідження культурної діяльності Михайла Сікорського – фундатора музейної справи на Переяславщині

Метою статті є ґрунтовний аналіз архівних матеріалів, організаційно-розпорядчої документації НІЕЗ «Переяслав», а також публікацій М. Сікорського. Зазначені джерела дозволять акумулювати оптимальну інформацію про діяльність Михайла Івановича та об'єктивно висвітлити його вплив на збереження культурної спадщини українського народу.

Документи, які були виявлені в архівах, дають можливість проаналізувати культурну та краєзнавчу діяльність М. Сікорського. Варто також зазначити, що не існує особистого фонду М. Сікорського у вигляді цілісних архівних джерел.

Провідне місце в опрацьованій джерельній базі даної розвідки займають публікації М. Сікорського та внутрішньомузейна документація, що зберігається в архівному відділі НІЕЗ «Переяслав». Було з'ясовано, що на даний час відсутній бібліографічний покажчик праць М. Сікорського, який би реально висвітлював його науковий доробок та систематизував публікації. Опрацьовані публікації М. І. Сікорського цінні, насамперед, своїм фактичним матеріалом.

Ключові слова: джерельна база, архів, музей, публікація, культура.

Вивчення історико-культурної спадщини Переяславщини, розвиток музейної справи України нерозривно пов'язані з іменем заслуженого працівника культури України, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка, Героя України Михайла Івановича Сікорського. Саме під керівництвом Михайла Сікорського було здійснено теоретично-практичні розвідки певних етапів розвитку української культури, а на основі їх результатів створена одна із найбільших музейних інституцій України – Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

Метою статті є ґрунтовний аналіз архівних матеріалів, організаційно-розпорядчої документації НІЕЗ «Переяслав», а також публікацій М. Сікорського. Зазначені джерела дозволять акумулювати оптимальну інформацію про діяльність Михайла Івановича та об'єктивно висвітлити його вплив на збереження культурної спадщини українського народу.

Джерелами студіювання даного дослідження є опубліковані та неопубліковані матеріали. Аналіз комплексу виявленої джерельної бази, яка свідчить про культурну діяльність М. Сікорського, дозволив умовно поділити її на групи, що містять у собі відповідні джерела:

- 1) історико-культурологічні дослідження М. С. Сікорського;
- 2) архівні джерела.

В окрему групу джерел варто виділити публікації, які містять цікавий матеріал про наукові розвідки, зроблені спільно з видатними українськими дослідниками та особисто М. Сікорським. У більшості наукових досліджень зазначено, що Михайло Іванович має понад сто наукових праць і публікацій, з них – 12 книг науково-популярного характеру й монографій. Автор даної розвідки виявив і опрацював тільки 47 позицій [3, с. 207–213]. На даний час зроблено кілька спроб систематизувати публікації М. Сікорського. Одна з них – «Скарби Михайла Івановича Сікорського» (бібліографічний покажчик під редакцією кандидата історичних наук М. П. Зніщенка) [8]. У зазначеному покажчику частина опису має неповні дані та потребує обов'язкової зв'язки, уточнення та доповнення. Варта уваги публікація В. Ткаченка, присвячена 85-річчю |

Михайла Сікорського. Автор подав бібліографію різножанрових матеріалів у найрізноманітніших періодичних виданнях газетно-журнального типу, у збірниках, вісниках як України, так і за кордоном. Дослідник наголошує про особливе місце М. І. Сікорського в розвитку музейної справи, історико-етнографічної думки, культурно-просвітницької роботи на території України [24, с. 309]. У 2012 р. в книзі «Моє життя, мої музеї...», виданій ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», укладачі опублікували 11 публікацій, присвячених музеєзнавчим та етнографічним розвідкам М. І. Сікорського. Останній розділ «Поетичне слово про М. І. Сікорського» даного науково-популярного видання містить понад 30 поезій, присвячених його постаті [19].

М. І. Сікорський, не будучи археологом за освітою, був знавцем за покликанням, тому і поставив археологію на одне із цільних місць у своїх наукових дослідженнях, задіяв археологічні матеріали для заснування музейного будівництва на Переяславщині. Не випадково значний масив розвідок присвячений саме археологічним дослідженням Переяславщини. Зокрема, у першому випуску «Наукових записок Переяслав-Хмельницького державного історичного музею» (1959 р.) є стаття, присвячена огляду археологічних пам'яток, що виявлені в м. Переяславі-Хмельницькому в результаті розкопок 1959 р. (склоробна майстерня XI ст., споруди XI ст. в районі Михайлівської церкви) [16, с. 29–32]. Цікава стаття «Поселення епохи бронзи» (1963 р.), де викладені матеріали розвідок з розкопок поселень поблизу сіл Переяслав-Хмельницького району, які дозволяють на основі аналізу матеріальних решток доповнити прогалини в історії краю [20, с. 40–42]. Друк здійснено в журналі «Археологія» за 1971 р. Етнографічні розвідки опубліковано в таких журналах: «Культура. Історія. Традиції», «Пам'ять століть», «Культура і життя», «Наука і суспільство» Автор робить опис експозицій Заповідника, супроводжуючи їх цікавими коментарями, які дають можливість оцінити вклад дослідникам як самого директора, так і окремих музейних співробітників.

Важливою подією стало фундаментальне видання «Історії міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах (1967–1974 рр.), яке висвітлює історію населених пунктів окремих областей України. Стотисячний авторський колектив очолив головний редактор видання, академік П. Т. Тронько. У підготовці статті про м. Переяслав-Хмельницький активну участь брав М. Сікорський [4, с. 496–515]. У дослідженні висвітлено основні аспекти історії музейної справи в Україні, підкреслено роль музеїв у пропагуванні соціалістичних перетворень, у тому числі й розвиток музейництва на Переяславщині.

Цікаві матеріали містять статті М. Сікорського, які присвячені відкриттю нових музеїв у м. Переяславі-Хмельницькому. Указані в них факти, джерела дають змогу краще зорієнтуватися в музейній справі, є точкою відліку для прийдешнього покоління музейників. Загальному історичному розвитку народного житла присвячена стаття «Хата мого роду», надрукована в збірнику «Народознавство». Автор розглядає інтер'єр української хати, де відзначає, що «соціальна обумовленість, доцільність, зручність, естетичні засади інтер'єру чітко простежуються в хатах різних соціальних груп населення,

які перевезені на територію Музею народної архітектури та побуту» [22, с. 45–52].

Указані дослідження М. І. Сікорського цінні, насамперед, своїм фактичним матеріалом. Їх можна вважати практичними посібниками з музеєзнавства, у яких висвітлюються цікаві моменти вирішення побудови експозицій, неординарні рішення щодо збереження пам'яток культури. Саме науковий доробок фундатора музейної справи Переяславщини сприятиме об'єктивній оцінці його внеску в розвиток культури України, допоможе в усуненні неточностей в історіографічних виданнях про життя та діяльність Михайла Сікорського.

Окрему групу джерел становлять документи, які знаходяться в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Державному архіві Київської області, Архівному відділі Переяслав–Хмельницької міської ради і районної державної адміністрації, архівному відділі НІЕЗ «Переяслав». На жаль, документи про діяльність М. Сікорського не збереглися у вигляді цілісних архівних колекцій і, як бачимо, розкидані по різних установах.

Аналіз документів про діяльність М. Сікорського варто розпочати з архівних фондів Національного історико–етнографічного заповідника «Переяслав». Відомо, що на даний час зазначений фонд не має наукових концепцій, структурних, тематико–експозиційних планів, текстів екскурсій музейних експозицій, які стали основою для створення Заповідника і автором, яких у значній кількості був керівник переяславського музею. Важливим джерелом дослідження є музейна організаційно–розпорядча документація, яка розкриває Михайла Сікорського як керівника, що зумів сформувати навколо себе групу однодумців та створити музейну інституцію національного значення. В основній масі – це книги наказів, які містять локальні документи, необхідні для діяльності переяславського музею. Указане джерело розкриває ряд цікавих моментів з історії становлення та розвитку музейної організації. Перші накази дають можливість зазначити про часту зміну керівників музею в період з 1948 по 1952 рр., вказаний факт не міг сприятливо позначитися на розвитку установи в зазначені роки [10; 11]. Можна зробити припущення, що обласний відділ культурно–освітньої роботи шукав людину, яка зможе на високому рівні підготувати експозицію про висвітлення Переяславської ради 1654 р. відповідно до тогочасної пропаганди. У книгах зафіксовано основну частину відряджень та експедицій, які проводилися для якісного та кількісного збагачення переяславських музейних фондів і тепер становлять частину Музейного фонду України. Але, зіставляючи їх з актами надходження до музейних фондів, усними свідченнями безпосередніх учасників збору музейних предметів, можна зазначити, що далеко не всі пошукові роботи відображені у зазначеній вище документації. Книги наказів не містять повну інформацію з основних, кадрових та адміністративно–господарських питань. Повністю відсутні дані про утворення музею, реорганізацію установи, зміну структурних підрозділів, постійно діючих та тимчасових колегіальних органів, а зміну назви музейної інституції можна прослідкувати тільки за шапкою наказу.

Оскільки не віднайдено штатні розписи переяславського музею, то саме книги наказів дають можливість прослідкувати приблизний штат та оклади

окремих працівників. У Наказі №6 за травень 1961 р. зазначений перелік, мабуть, усіх музейних працівників, адже зміст наказу стосувався всього колективу [12, арк. 21]. Періоди, коли змінювалася структура музею, додавалися нові штатні одиниці, можна прослідкувати за наказами про зарахування працівників на посади, яких раніше музей не мав. Так, 5.01.1966 р. призначений завідуючим філіалом етнографічного музею під відкритим небом М. І. Жам [14, арк. 6]; 20.06.1969 р. відповідно до рішення бюро району партії призначено на посаду заступника директора музею по науковій частині – Єрмольєв Михайло Никифорович [14, арк. 6]; 1.07.1969 р. на посаду архітектора музею – т. Костенко Олександр Якович [14, арк. 8]; 16.03.1970 р. – заступник директора музею по господарській частині і будівництву т. Ліхтман Михайло Григорович [14, арк. 27].

Інформацію про режим роботи та послуги, які надавав Переяслав–Хмельницький державний історичний музей, встановлено завдяки короткому довіднику за редакцією М. І. Сікорського, де на останній сторінці подана інформація про час, коли можна відвідати музей, перелік оглядових екскурсій [23, с. 69]. Книга вражень та побажань дозволяє стверджувати, що Михайло Іванович особисто сам провів значну кількість екскурсійних годин і зарекомендував себе майстерним оповідачем, енергійним та кваліфікованим фахівцем. Можна припустити, що саме книга вражень та побажань іноді спрямовувала діяльність М. Сікорського. Адже саме в ній, ще в 1954 р. є запис про бажання відвідувача Переяслав–Хмельницького історичного музею побачити відреставрований будинок Переяславського колегіуму 1753 р. [9, арк. Пзв]. А в 1972 р. в приміщенні згаданого навчального закладу XVIII–XIX ст. відкрито Меморіальний музей Г. С. Сковороди.

Зазначена вище внутрішня документація не містить інформацію про створення нових музеїв та експозицій, що в наш час входять до музейного комплексу м. Переяслава–Хмельницького. На даний час не виявлено статуту, положень про відділи та інші структурні підрозділи, що входили до складу Державного історичного музею та історико–культурного заповідника.

Різні аспекти діяльності переяславських музеїв та їхнього керівника розкривають документи Центрального державного архіву вищих органів влади. Основний масив документів було виявлено в Ф.4762 «Комітет у справах культосвітніх установ УРСР, м. Києва». У зазначеному фонді було опрацьовано матеріали про стан районного Переяслав–Хмельницького історико–краєзнавчого музею до призначення М. Сікорського його керівником. Так, переписка з Радою міністрів УРСР про організацію та роботу музеїв за 1949 р. містить довідку «Про об'єднання музеїв районного підпорядкування, які не мають фондової бази і відповідного приміщення» [27, арк. 97]. У Київській області планувалося закрити Переяслав–Хмельницький і Білоцерківський історико–краєзнавчі музеї і створити на їхній базі Білоцерківський районний краєзнавчий музей. Документальний масив вказаного фонду містить навіть Звіт про роботу Переяслав–Хмельницького історичного музею за 1952 р. – перший звіт, який було складено Михайлом Сікорським [28, арк. 76–92]. Звіт, на жаль, не дає вичерпної інформації по роботі закладу, але містить ряд цікавих фактів про археологічні розвідки музейних працівників та їхню співпрацю з професором М. К. Каргером, про нові надходження до фондів. У даному Звіті новопризначений

директор, мабуть, вперше подав пропозицій про створення нового музею – музею Переяславської Ради імені Богдана Хмельницького [28, арк. 92]. Даний музей залишився тільки пропозицією М. Сікорського. Серед документів є листування про плани стосовно розвитку як самого музею, так і м. Переяслава–Хмельницького. Цікавим є той факт, що в 1978 р. за згодою Держбуд УРСР, міністра культури УРСР С. Д. Безклубенка почали розглядати питання про перетворення м. Переяслава–Хмельницького в місто–заповідник [26, арк. 198, 199]. Така реорганізація дала б нові можливості для розвитку населеного пункту і музею, але цього не сталося.

Фонд «Українське національне інформаційне агентство (Українформ), м. Київ» дає можливість ознайомитися з цікавим описом перших об'єктів «етнографічного музею просто неба, подібного якому досі не було в республіці» [29, арк. 94]. Кореспонденти РАТАУ високо оцінюють організаційну роботу переяславських музейників на чолі з М. Сікорським.

Документи Державного архіву Київської області висвітлюють деякі аспекти стану збереження та використання архітектурних пам'яток Переяславщини, які згодом за ініціативи М. Сікорського були використані для експозиційних площ та створення нових музеїв. З огляду звітів за 1952–1961 рр., що готувалися для начальника Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР про комплекси Вознесенського та Михайлівського монастирів, можна зазначити, що пам'ятки знаходилися в занедбаному стані та використовувалися далеко не для культурно–освітніх потреб громади [7, арк. 1]. Фонд №880 містить розпорядження виконавчого комітету Київської обласної Ради Депутатів трудящих про передачу сакральних споруд зазначених вище колишніх монастирів у користування Переяслав–Хмельницьким історичним музеєм [5, арк. 68]. Без сумніву, саме завдяки передачі в 1963 р. Вознесенського собору (1700 р.), будинку Переяславського колегіуму (1753 р.) пам'ятки мають задовільний стан збереження, чого не можна зазначити про капличку (вхід в печери) та залишки стіни Вознесенського монастиря, які тривалий час знаходилися в користуванні військової частини.

Чимало документів обласного архіву стосується того, яким чином відбулося виділення земельної ділянки для музею під відкритим небом, буріння свердловини, будівництво об'їзного шляху, який було прокладено поруч із скансеном [6, арк. 127].

Вивчення зазначених матеріалів допомагає окреслити коло проблем, які вдалося подолати на шляху до створення музейної інституції національного значення, що в даний час виконує особливу місію в поширенні духовно–культурних цінностей українського народу.

Наявні документи в Архівному відділі Переяслав–Хмельницької міської ради та районній державній адміністрації відображають тривалий процес виділення землі під етнографічний музей просто неба. Це численні звернення громадян, клопотання, листи, рішення Переяслав–Хмельницької міської ради депутатів трудящих [1, арк. 17].

Документи, які були виявлені в архівах, дають можливість проаналізувати культурну та краєзнавчу діяльність М. Сікорського. Варто також зазначити, що не існує особистого фонду М. Сікорського у вигляді цілісних архівних джерел.

Провідне місце в опрацьованій джерельній базі даної розвідки займають публікації М. Сікорського та внутрішньомузейна документація, що зберігається в архівному відділі НІЕЗ «Переяслав». Наявна документація дає можливість прослідкувати творчий підхід керівника переяславських музеїв до вирішення професійних завдань.

Було з'ясовано, що на даний час відсутній бібліографічний покажчик праць М. Сікорського, який би реально висвітлив його науковий доробок та систематизував публікації.

Стосовно самих наукових праць М. Сікорського, то серед чисельних публікацій про етнографічні, культурологічні, музейні розвідки, особливе місце займали археологічні дослідження. Інтерес до останньої зазначеної проблематики зберігався у Михайла Івановича протягом усієї його наукової діяльності. Зауважимо, що зазначені вище публікації директора переяславських музеїв є результатом експедицій, тривалої систематизації значного масиву фактологічного матеріалу, вивчення широкого колу етнографічних, археологічних джерел, аналізу тогочасних наукових розвідок.

Отже, опрацьована джерельна база тільки в комплексі дає можливість оцінити культурну діяльність Михайла Івановича, з'ясувати його роль у збереженні цінностей українського народу, різні групи джерел логічно доповнюють одна одну.

Список використаних джерел

1. Архівний відділ Переяслав–Хмельницької міської ради. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.201. – «Про затвердження заходів з підготовки і проведення 150–річчя з дня народження Т. Г. Шевченка».
2. Архівний відділ Переяслав–Хмельницької районної державної адміністрації. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1162. – Рішення від 25.11.1966 р. №337/2 «Про додатковий відвід землі музею під відкритим небом».
3. Більченко І. В. Науковий доробок Михайла Сікорського / Більченко І. В. // Михайло Іванович Сікорський: творець історії і хранитель часу – НІЕЗ «Переяслав», 2013. – С.207–213.
4. Демидюк В. І. Переяслав–Хмельницький / В. І. Демидюк, М. І. Сікорський // Історія міст і сіл УРСР: у 26 т. Київська область. – К., 1971. – С.496–515.
5. Державний архів Київської області. – Ф.880. – Оп.12. – Спр.660. – Розпорядження промислового облвиконкому Києва Ради трудящих №31 від 5.03.1963 р.
6. Там само. – Спр.2112. – Розпорядження №24 Виконкому Київської обласної Ради депутатів трудящих від 18.01.1972 р.
7. Там само. – Ф.5418. – Оп.1. – Спр.26. – Начальнику Управління по делам архитектуры при Совете Министров УССР тов. Орехову Д. М. от 22.04.1952.
8. Зніщенко М. П. Скарби Михайла Сікорського. Бібліографічний покажчик / М. П. Зніщенко – К., 2003. – 34 с.
9. Книга вражень та побажань Переяслав–Хмельницького історичного музею: 13.05.1954–11.10.1961 [Рукопис] / [Переяслав–Хмельницький державний історичний музей] – [1954–1964]. – 470 с.
10. Книга приказов Переяслав–Хмельницького Государственного исторического музея, Киевской области: начато 31.03.1948 года, окончено 17.08.1950 года [Рукопис] / [Переяслав–Хмельницький державний історичний музей] – [1948–1950]. – 11 арк.
11. Книга наказів Переяслав–Хмельницького історичного музею: начато 22.08.1950, окончено 13.07.1957 [Рукопис] / [Переяслав–Хмельницький державний історичний музей] – [1950–1957]. – 44 арк.
12. Книга приказов историко–культурного заповедника г. Переяслав–Хмельницкий: начато 14.07.1957, окончено 23.12.1964 [Рукопис] / [Переяслав–Хмельницький державний історичний музей] – [1957–1964]. – 47 арк.
13. Книга приказов исторического музея г. Переяслав–Хмельницкий: начато 2.01.1965, окончено 5.05.1969 [Рукопис] / [Переяслав–Хмельницький державний історичний музей] – [1965–1969]. – 46 арк.

14. Книга приказов исторического музея г. Переяслав-Хмельницкий: начато 6.05.1969, окончено 29.03.1972 [Рукопись] / [Переяслав-Хмельницкий державний історичний музей] – [1969–1972]. – 46 арк.
15. Махно Е. В. Могильник черняховской культур в с. Сосновы на Левобережье Днепра / Махно Е. В., Сикорський М. І. // *Kultura wielbarska w młodszyim okresie rzymskim: materiały z konferencji.* – Lublin, 1989. – Т.2. – С.249–262.
16. Сикорський М. І. Археологічні розкопки в Переяславі / М. І. Сикорський // *Наукові записки Переяслав-Хмельницького історичного музею.* – 1959. – Вип.1. – С.29–32.
17. Сикорський М. І. Знахідки в с. Козинці Переяславського району / Сикорський М. І., Савчук А. П. // *Археологія.* – К., 1971. – №4. – С.65–73.
18. Сикорський М. І. На землі Переяславській / Сикорський М. І., Швидкий Д. Т. – К.: «Наукова думка», 1971. – 208 с. ілюстр.
19. Сикорський М. І. Мое життя – мої музеї...: Збірка матеріалів на пошану пам'яті Героя України М. І. Сикорського / [упоряд. та коментар О. Горбовий; Т. Нагайко, ред. Т. Нагайко] – Переяслав-Хмельницький: ФОП. М. Лукашевич, 2012. – 236 с.
20. Сикорський М. І. Поселення епохи бронзи / М. І. Сикорський // *Нове в музеях України.* – К.: *Наук.-метод. від. музеєзнавств. Київського держ. іст. музею,* 1963. – С.40–42.
21. Сикорський М. І. Святкування 300-річчя воз'єднання України з Росією в м. Переяслав-Хмельницькому / М. І. Сикорський, Є. С. Нестеровська, В. А. Юзвіков, М. І. Романенко // *Наукові записки Переяслав-Хмельницького державного історичного музею – Переяслав-Хмельницький,* 1960. – Вип.2. – С.5–44.
22. Сикорський М. І. Хата мого роду / Сикорський М. І. // *Народознавство: науково-методичні матеріали: зб. / за ред. Б. О. Чернова.* – Переяслав-Хмельницький, 1994 р. – Вип.2. – У 5-ти частинах. Ч. I–II. – С.45–52.
23. Переяслав-Хмельницький державний історичний музей: [короткий довідник / за ред. М. І. Сикорського]. – Переяслав-Хмельницький, 1958. – 69 с.
24. Ткаченко В. До 85-річчя Михайла Івановича Сикорського / В. Ткаченко // *PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».* – 2009. – Вип.3 (5) – С.309–314.
25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.Р-2. – Оп.8. – Спр.515. – Про заходи до впорядкування мережі і профілів державних музеїв УРСР і поліпшення їх діяльності.
26. Там само. – Оп.14. – Спр.2713. – Лист від заступника Голови Держбуду УРСР Жарікова М. Л. №9–1039/2 від 11.10.1978 р.
27. Там само. – Ф.4762. – Оп.1. – Спр.339. – Довідка про об'єднання музеїв районного підпорядкування, які не мають фондової бази і відповідного приміщення.
28. Там само. – Ф.4762. – Оп.1. – Спр.670. – Звіт про роботу Переяслав-Хмельницького історичного музею за 1952 р.
29. Там само. – Ф.5111. – Оп.1. – Спр.433. – «На варті історії».
10. Книга приказов Perejaslav-Hmel'nickogo Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeja, Kievskoj oblasti: nachato 31.03.1948 goda, okonchono 17.08.1950 goda [Rukopys] / [Perejaslav-Hmel'nyk'kyj derzhavnyj istorychnyj muzej] – [1948–1950]. – 11 арк.
11. Knyga nakaziv Perejaslav-Hmel'nyk'kogo istorychnogo muzeju: nachato 22.08.1950, okonchono 13.07.1957 [Rukopys] / [Perejaslav-Hmel'nyk'kyj derzhavnyj istorychnyj muzej] – [1950–1957]. – 44 арк.
12. Книга приказов istoriko-kul'turnogo zapovednika g. Perejaslav-Hmel'nickij: nachato 14.07.1957, okonchono 23.12.1964 [Rukopys] / [Perejaslav-Hmel'nyk'kyj derzhavnyj istorychnyj muzej] – [1957–1964]. – 47 арк.
13. Книга приказов istoricheskogo muzeja g. Perejaslav-Hmel'nickij: nachato 2.01.1965, okonchono 5.05.1969 [Rukopys] / [Perejaslav-Hmel'nyk'kyj derzhavnyj istorychnyj muzej] – [1965–1969]. – 46 арк.
14. Книга приказов istoricheskogo muzeja g. Perejaslav-Hmel'nickij: nachato 6.05.1969, okonchono 29.03.1972 [Rukopys] / [Perejaslav-Hmel'nyk'kyj derzhavnyj istorychnyj muzej] – [1969–1972]. – 46 арк.
15. Mahno E. V. Mogil'nik chernjahovskoj kul'tur v s. Sosnovy na Levoberezh'e Dnepra / Mahno E. V., Sikors'kij M. I. // *Kultura wielbarska w młodszyim okresie rzymskim: materiały z konferencji.* – Lublin, 1989. – Т.2. – С.249–262.
16. Sikors'kyj M. I. Arheologichni rozkopky v Perejaslavi / M. I. Sikors'kyj // *Naukovi zapysky Perejaslav-Hmel'nyk'kogo istorychnogo muzeju.* – 1959. – Vyp.1. – С.29–32.
17. Sikors'kyj M. I. Znahidky v s. Kozynici Perejaslavs'kogo rajonu / Sikors'kyj M. I., Savchuk A. P. // *Arheologija.* – K., 1971. – №4. – С.65–73.
18. Sikors'kyj M. I. Na zemli Perejaslavs'kij / Sikors'kyj M. I., Shvydkyj D. T. – K.: «Naukova dumka», 1971. – 208 s. iljustr.
19. Sikors'kyj M. Moje zhyttja – moi muzei'...: Zbirka materialiv na poshanu pam'jati Geroja Ukrainy M. I. Sikors'kogo / [uporjad. ta komentar O. Gorbovyj; T. Nagajko, red. T. Nagajko] – Perejaslav-Hmel'nyk'kyj: FOP. M. Lukashevych, 2012. – 236 s.
20. Sikors'kyj M. I. Poselennja epohy bronzy / M. I. Sikors'kyj // *Nove v muzejah Ukrainy.* – K.: *Nauk.-metod. vid. muzejznastv. Kyi'vs'kogo derzh. ist. muzeju,* 1963. – С.40–42.
21. Sikors'kyj M. I. Svatkuvannja 300-ričchja vozz'jednannja Ukrainy z Rosijeju v m. Perejaslav-Hmel'nyk'komu / M. I. Sikors'kyj, Je. S. Nesterov'ska, V. A. Juzvikov, M. I. Romanenko // *Naukovi zapysky Perejaslav-Hmel'nyk'kogo derzhavnogo istorychnogo muzeju – Perejaslav-Hmel'nyk'kyj,* 1960. – Vyp.2. – С.5–44.
22. Sikors'kyj M. I. Hata mogo rodu / Sikors'kyj M. I. // *Narodoznavstvo: naukovu-metodychni materialy: zb. / za red. B. O. Chernova.* – Perejaslav-Hmel'nyk'kyj, 1994 p. – Vyp.2. – U 5-ty chastyneh. Ch. I–II. – С.45–52.
23. Perejaslav-Hmel'nyk'kyj derzhavnyj istorychnyj muzej: [korotkyj dovidnyk / za red. M. I. Sikors'kogo]. – Perejaslav-Hmel'nyk'kyj, 1958. – 69 s.
24. Tkachenko V. Do 85-ričchja Myhajla Ivanovyča Sikors'kogo / V. Tkachenko // *PEREYASLAVICA: Naukovi zapysky Nacional'nogo istoriko-ethnografichnogo zapovidnyka «Perejaslav».* – 2009. – Vyp.3 (5) – С.309–314.
25. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrainy. – F.R-2. – Op.8. – Spr.515. – Pro zahody do vporjadkuvannja merezhi i profiliv derzhavnyh muzei'v URSR i polipshennja i'h dijaj'nosti.
26. Там само. – Оп.14. – Спр.2713. – Лист від заступника Голови Держбуду УРСР Жарікова М. Л. №9–1039/2 від 11.10.1978 р.
27. Там само. – Ф.4762. – Оп.1. – Спр.339. – Довідка про об'єднання музеїв районного підпорядкування, які не мають фондової бази і відповідного приміщення.
28. Там само. – Ф.4762. – Оп.1. – Спр.670. – Звіт про роботу Переяслав-Хмельницького історичного музею за 1952 р.
29. Там само. – Ф.5111. – Оп.1. – Спр.433. – «На варті історії».

References

1. Arhivnyj viddil Perejaslav-Hmel'nyk'koi' mis'koi' rady. – F.1. – Op.1. – Spr.201. – «Pro zatverdzhennja zahodiv z pidgotovyky i provedennja 150-ričchja z dnja narodzhennja T. G. Shevchenka».
2. Arhivnyj viddil Perejaslav-Hmel'nyk'koi' rajonnoi' derzhavnoi' administracii'. – F.1. – Op.1. – Spr.1162. – Rishennja vid 25.11.1966 r. №337/2 «Pro dodatkovyj vidvid zemli muzeju pid vidkrytym nebom».
3. Bil'chenko I. V. Naukovyj dorobok Myhajla Sikors'kogo / Bil'chenko I. V. // *Myhajlo Ivanovyč Sikors'kyj: tvorec' istorii' i hranytel' chasu – NIEZ «Perejaslav»*, 2013. – С.207–213.
4. Demydjuk V. I. Perejaslav-Hmel'nyk'kyj / V. I. Demydjuk, M. I. Sikors'kyj // *Istoriya mist i sil USRS: u 26 t. Kyi'vs'ka oblast'.* – K., 1971. – С.496–515.
5. Derzhavnyj arhiv Kyi'vs'koi' oblasti. – F.880. – Op.12. – Spr.660. – Rozporjadzhennja promyslovogo oblyvkonkomu Kyjeva Rady trudjashhyh №31 vid 5.03.1963 r.
6. Там само. – Spr.2112. – Rozporjadzhennja №24 Vykonomu Kyi'vs'koi' oblasnoi' Rady deputativ trudjashhyh vid 18.01.1972 r.
7. Там само. – F.5418. – Оп.1. – Spr.26. – Nachal'niku Upravlenija po delam arhitektury pri Sovete Ministrov USSR tov. Orehovu D. M. ot 22.04.1952.
8. Znishhenko M. P. Skarby Myhajla Sikors'kogo. Bibliografichnyj pokazhchyk / M. P. Znishhenko – K., 2003. – 34 s.
9. Knyga vrazhen' ta pobazhan' Perejaslav-Hmel'nyk'kogo istorychnogo muzeju: 13.05.1954–11.10.1961 [Rukopys] / [Perejaslav-Hmel'nyk'kyj derzhavnyj istorychnyj muzej] – [1954–1964]. – 470 s.
- Bilchenko I. V., senior staff scientist of the National Historical and Ethnographic Reserve «Perejaslav» (Ukraine, Perejaslav-Khmelnytsky), Niez_bilchenko@ukr.net*
- The overview of research sources of cultural activity of Mykhailo Sikorskyi – the founder of museology in Perejaslav area**
- The aim of the study is a detailed analysis of archival materials, organizational and administrative documentation of NHER «Perejaslav» as well as the publications of M. Sikorskyi. The defined data sources will allow to accumulate the optimal information on the activities of Mykhailo Ivanovyč and to highlight objectively his impact on the preservation of the cultural heritage of the Ukrainian people.*

The documents found in archives give the opportunity to analyse cultural and regional activity of M. Sikorskyi. It is worth mentioning that there is no personal fund of M. Sikorskyi in the form of integral archive sources.

The leading position in the processed source of the given search is occupied by the publications of M. Sikorskyi and the museum documentation that is stored in an archival department of NHER «Pereyaslav». It has been found out that the bibliographical index of M. Sikorskyi's works, which would really highlight his scientific legacy and systemize his publications, is currently absent. The processed publications are valuable by their factual material.

Keywords: data source, archive, museum, publication, culture.

Бильченко И. В., старший научный сотрудник, Национальный историко-этнографический заповедник «Переяслав» (Украина, Переяслав-Хмельницкий), Niez_bilchenko@ukr.net

Обзор источников исследования культурной деятельности Михаила Сикорского – основателя музейного дела на Переяславщине

Цель статьи – основательный анализ архивных материалов, организационно-предписывающей документации НИЭЗ «Переяслав», а также публикаций М. Сикорского. Указанные источники позволяют аккумулировать оптимальную информацию о деятельности Михаила Ивановича и объективно высветлить его влияние на сохранение культурного наследия украинского народа.

Документы, которые были обнаружены в архивах, дают возможность проанализировать культурную и краеведческую деятельность М. Сикорского. Стоит отметить, что не существует личного фонда М. Сикорского в виде целого архива.

Ведущее место в проработанных источниках данной разведки занимают публикации М. Сикорского и внутри-музейная документация, которая сохраняется в архивном отделе НИЭЗ «Переяслав». Было установлено, что в данный период отсутствует библиографический указатель работ М. Сикорского, который бы реально показывал его научные наработки и систематизировал публикации. Обработанные публикации М. И. Сикорского ценны своим фактическим материалом.

Ключевые слова: источник, архив, музей, публикация, культура.

***

УДК 29:94(477):355.02

Гірна Н. М.,
старший викладач кафедри українознавства,
Львівський національний медичний університет
ім. Данила Галицького (Україна, Львів),
o.sukhyu@gmail.com

І. КРЕВЕЦЬКИЙ – ПРЕДСТАВНИК «ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ШКОЛИ» В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Висвітлено провідні напрями наукової діяльності українського історика Івана Кревецького, який був одним із засновників «державницької школи» національної історіографії. Проведено науково-критичний аналіз досліджень ученого, в центрі яких перебувала політична історія Галичини кінця XVIII – початку XX ст. Доведено, що І. Кревецький, у дослідженнях окремих подій, фактів, фрагментів мікроісторії вбачав комплексність національної історії у її державницькій візії.

Ключові слова: «державницька школа», історіографія, Галичина, український національний рух.

Іван Кревецький (1883–1940 рр.) належить до когорти українських істориків, які стали засновниками «державницького напрямку» в українській історіографії. Будучи представником львівської історичної школи, яка розглядала історичні процеси як прояв активної діяльності національної еліти у формуванні державних політичних інститутів, зокрема найчастіше на прикладі історичного розвитку Галичини кінця XVIII – початку XIX ст., вчений сприяв зародженню та подальшому науково-теоретичному утвердженню «державницької школи», поява якої була пов'язана з теоретичним осмисленням проблем українського відродження, утвердженням у суспільно-політичній думці спочатку національно-культурних, а згодом національно-територіальних та національно-державницьких ідеалів.

У сучасній українській історіографії дослідженням наукового доробку І. Кревецького як представника

«державницького» напрямку приділено обмежену увагу, оскільки у попередню епоху його ім'я, як і багатьох інших відомих науковців, було незаслужено забуто. У 1990–х рр. з'явилися перші публікації щодо біографії та наукової спадщини І. Кревецького, які разом із бібліографією його праць опублікував В. Качкан [3]. В історіографії відсутні спеціальні роботи про діяльність І. Кревецького в контексті формування ним «державницької школи», однак окремі аспекти діяльності вченого знайшли своє відображення у роботах Ф. Стеблія [21; 22; 23], публікаціях Л. Федунішин [24], Н. Черниш [25], У. Яворської [26]. Принциповими для оцінок методологічних засад творення «державницької школи» є роботи Л. Зашкільняка [2], О. Сухого [27] та ін.

Однак, наявною історіографічною базою не вичерпується наукова проблематика дослідника І. Кревецького, а важливі науково-теоретичні, методологічні та історіософські проблеми, які піднімалися дослідником, не знайшли свого повного відображення у сучасних історичних інтерпретаціях.

Мета статті полягає у комплексному аналізі історичної спадщини, тематики досліджень І. Кревецького в контексті формування державницького підходу української історіографії у висвітленні історичних процесів. У статті поставлені також завдання визначити головні роботи автора та їх концептуальні засади щодо національно-державницьких проблем XIX – початку XX ст.

Наукові пошуки І. Кревецький розпочав ще під час навчання на філософському факультеті Львівського університету у 1903–1907 рр., де на нього вирішальний вплив мав професор М. Грушевський. Саме в рамках наукового семінару професора І. Кревецький розпочав свою наукову кар'єру. М. Грушевський підтримував здібного студента, сприяв тому, щоб він почав працювати як штатний співробітник бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка, яку й згодом і сам І. Кревецький очолив. Потужною науковою школою для І. Кревецького стала його робота у Науковому товаристві ім. Шевченка, дійсним членом якого він став у 1907 р., виконуючи одночасно обов'язки заступника секретаря, а з 1909 р. – секретаря історико-філософської секції [21, с. 207].

У цей період під керівництвом М. Грушевського в рамках наукового семінару, який діяв у Львівському університеті активно працювали понад 30 майбутніх вчених-гуманітаріїв, переважна більшість з яких стали професійними істориками. До них належав й І. Кревецький. Визначальне значення для вироблення методики досліджень, формування теоретичних та історіософських знань у початкуючих вчених мав особистий вплив М. Грушевського. І. Кревецький зазначав, що в особі М. Грушевського вони мали «...знаменитого практичного інструктора по методології, а його наукові праці та роботи його старших учнів «були тими підручниками, з яких молодша генерація українських істориків у Галичині привоювала собі тактичним способом наукові методи автора історії України–Руси і його історіографічні погляди, які не лишалися позаду від найкращих взірців найновішої історіографії Європи» [9, с. 79].

Слід зазначити, що у наукове життя І. Кревецький увійшов на початку XX ст., коли в рамках львівської української історичної школи намітилось становлення нового напрямку – «державницького», який представляли учні М. Грушевського – С. Томашівський, О. Терлецький, І. Крип'якевич, М. Кордуба, В. Гарасимчук, Ф. Голійчук,

І. Дзиджора та ін. «Державницький» підхід до трактування історії пов'язувався також з публікаціями В. Липинського в «Записках НТШ» (т.т. 87, 96; 1909, 1910) та появою його збірника «Z dziejów Ukrainy» (1912). Як зазначає О. Оглоблин, до цього напрямку еволюціонував зрештою і сам творець цієї школи [19, с. 45]. Зміст методологічної парадигми визначався тим, що на відміну від «народницького» напрямку, – фундаторами якого стали В. Антонович, О. Лазаревський, та, зрештою, і сам М. Грушевський (і не тільки «ранній», як пише О. Оглоблин), які в центрі історичного процесу ставили народ, розглядаючи його як основну рушійну силу суспільних процесів та протиставляючи його державній владі, – представники «державницького» напрямку як державницький чинник розглядали саму державу. Державницькі засади в основу історичного процесу ставив й І. Кривецький.

Коло наукових зацікавлень вченого на початковому етапі його діяльності обмежувалося дослідженням проблем історії Галичини у складі Австрійської імперії з кінця XVIII – до початку XX ст. Згодом він починає поглиблено вивчати український національний рух у Галичині першої половини XIX ст. та події «Весни народів» – революції 1848–1849 рр. В українській історіографії домінує теза, що вивчення вченим процесів боротьби українців за національно-територіальну автономію в період 1848–1851 рр., вело його до з'ясування проблеми української держави у контексті європейських змін середини XIX ст. [19, с. 45]. Безумовно, що окрім наукових висновків М. Грушевського та представників його школи в утвердженні державницької домінанти, на погляди І. Кривецького, як зрештою й інших представників школи Грушевського, впливали національно-політичні процеси в Галичині й на інших українських теренах, пов'язані з національно-визвольною боротьбою й втіленням ідеї національної держави.

Вивчаючи суспільно-політичну ситуацію у Галичині періоду «Весни народів» – 1848–1849 рр. – І. Кривецький дав оцінку європейського контексту в умовах якого відбувалися галицькі події, вдався до вивчення позицій різних верств – селянства, шляхти, польської інтелігенції, військових, бюрократів, – щодо стержневих питань суспільно-політичного життя краю. Сюжетну лінію подій 1848–1849 рр. доповнюють унікальні розвідки вченого про українську національну гвардію, селянську самооборону в Карпатах та батальйон гірських стрільців, який було сформовано з українців і який діяв у складі австрійської армії [4; 6; 10].

У сучасну історіографію І. Кривецький передовсім увійшов як дослідник національних збройних формувань і військової історії, в чому, зрештою, і проявився його метод викладати історію в державницькому контексті. Військовій проблематиці присвячені такі праці: «Оборонна організація руських селян на галицько-угорським пограниччю в 1848–49 рр.» [6], «Батальйон руських гірських стрільців. 1848–1850» [4], (згодом вийшли окремим виданням [10], та «Проблеми організування руських національних гвардій в Галичині 1848–1849» [8].

Формування батальйону руських гірських стрільців розпочалося у січні 1849 р. і було викликане угорським повстанням проти австрійського цісаря. І. Кривецький присвятив цій події наукову розвідку «Батальйон руських гірських стрільців. 1849–1850», яка була обговорена

на засіданні історичної секції НТШ 17 лютого 1912 р. і опублікована у Записках НТШ [4]. У першому розділі «Формування батальйону» автор подає відозву «Головної Руської Ради» у справі формування полку добровольців від 1 січня 1949 р. У відозві поміщено інформацію про початок угорського повстання проти австрійського монарха. Угорські події трактуються як вияв їхнього «самолюбства й зарозумілості», як бажання «підвестися коштом пониження злучених з ними слов'янських народів». Дії австрійського цісаря, який скерував війська на придушення повстання, подані у документі як намагання «оборонити слабших, праву й своєму царському слову надати належну повагу й таким способом утримати й забезпечити цілість і славу Австрійської Держави» [4, с. 52–53]. Відповідно військовій дії в Угорщині розглядалися у відозві як загроза для інших народів імперії, передовсім сусідів. У випадку, коли б цісарські війська розгромили угорських повстанців, то місцем втечі для останніх могли стати хіба що гори на пограниччі з Галичиною. Тим то була викликана необхідність такого гірського військового з'єднання, яке б, у перспективі, протидіяло угорцям.

Формування батальйону гірських стрільців І. Кривецький розглядає у площині русько-українських заходів в Австрійській державі у намаганні українців долучитися до державного життя.

Створення батальйону гірських стрільців та суспільна опінія навколо цієї події, засвідчили значимість першого військового формування в контексті зміцнення позицій руських (українських) сил в Австрії. Формування військової структури привело до зростання позицій Головної Руської Ради і місцевих рад, священних кіл й окремих представників громадськості у суспільно-політичному житті Галичини, в посиленні впливу руських (українських) сил на дії намісництва та місцевої адміністрації.

Національно-політичні зміни, які засвідчували процеси самоідентифікації галицьких русинів, намагання взяти участь у національно-культурних та державницьких процесах Австрійської держави, вказували на їх національно-державницьке оформлення і структурування в рамках монархії.

І. Кривецький вивчав національно-державницькі процеси українців Галичини і наступних періодів. Зокрема ним досліджувалися процеси національної ідентифікації українців в середині XIX ст., структурування політичних сил Галичини кінця XIX – початку XX ст.

Державницьку позицію І. Кривецький відстоював не лише у теоретичній площині, але і в практичній, в часи ЗУНР. У тимчасовій столиці ЗУНРу Станіславові він редагував офіційний орган держави «Республіка», де у першому номері від 2 лютого 1919 р. сформулював його програму: газета покликана бути республікансько-демократичним органом, трибуною для висловлювання громадської думки всіх громадян Західної області Української Народної Республіки, незалежно від партійних орієнтацій, національної чи конфесійної приналежності, що «стоятиме рішуче на становищі української державності, повної державної незалежності всіх українських земель від Кавказу до Карпат, повної державної суверенності українського народу від Кубані по Тису і Сян. Українська державність – оте є критерій, який часопис наш прикладатиме, виключно і до всього...

Інтерес Української Народної Республіки передовсім *Salus Republicae suprema lex!*» [23, с. 304].

Як громадський діяч І. Кревецький виступав на захист національно-культурних пам'яток [1], публікував матеріали про національно-культурні пам'ятки та їх збереження (наприклад, про долю інсигнії галицьких князів [5], вивезених зі Львова в XIV ст. польським королем Казимиром III, про відкриття пам'ятника Б. Хмельницькому в Києві [18], автографи й малюнки Т. Шевченка в музеї НТШ [7]).

У статтях «Українська історіографія на переломі» [17], «Степан Томашівський як історик» [11], «Традиції українських революцій» [15], «Українська державна ідеологія» [16], «Чому ми не маємо власної держави?» – представлено основні теоретичні засади «державницької школи» та наукового методу І. Кревецького.

Історик Ф. Стеблій стверджує, що державницький ідеал І. Кревецького передовсім виявився у дослідженні національно-визвольних процесів українців Галичини 1848–1851 рр. Вивченню цієї тематики І. Кревецький присвятив одну з найбільш фундаментальних праць «Справа поділу Галичини в рр. 1846–1850», яка була опублікована спочатку статтями [12; 13], а згодом окремим виданням [14]. У праці на значному джерельному матеріалі подано аналіз генези вимоги поділу Галичини на дві частини: східну – українську та західну – польську. За проектом у східній частині мала утворюватися окрема українська національна провінція з окремою українською адміністрацією й окремим українським національним сеймом як «найважливішим пунктом політичної програми українського національного руху 1848–1849 рр.». (Цей національно-територіальний проект, який сформувала Головна Руска Рада був підтриманий широкими верствами народу. ГРР послідовно здійснювала заходи щодо реалізації цієї програми, а також рішуче поборювала опозицію з боку лідерів польського національного руху, відстоювала національну українську програму в дебатах у австрійському парламенті [23].

Суттєво доповнюють зміст історіографічного методу І. Кревецького численні рецензії вченого на видання з історії України, енциклопедичні статті та ін.

Висновки та перспективи розробки. Таким чином, паралельно з розгортанням політичної фази національно-визвольного руху у першій чверті ХХ ст., в межах львівської історичної школи зароджувався та набував наукового обґрунтування «державницький напрям» української історіографії. Одним із його засновників та ідейним натхненником став І. Кревецький, висновки якого аргументувалися детальним вивченням та інтерпретацією історичних подій Галичини ХІХ – ХХ ст., національно-визвольних процесів 1917–1923 рр.

І. Кревецький, як представник державницького напрямку в українській історіографії, поруч з іншими представниками школи Михайла Грушевського – С. Томашівським, О. Терлецьким, М. Кордубою, І. Крип'якевичем репрезентує державницьке бачення національного історичного процесу. Якщо його сучасники аналізували державницькі засади в глобальному масштабі, то І. Кревецький вбачав перспективу національної історії і у її державницькій візії, а також в окремих подіях, фактах, фрагментах мікроісторії. Його ідеї залишаються актуальними і в наш час, оскільки в центрі досліджень стоїть

проблема держави, національної свідомості і культури. Подальшого науково-критичного переосмислення потребує наукова спадщина І. Кревецького щодо національно-державницьких ідеалів українців Галичини у ХІХ – на початку ХХ ст., його концептуальне бачення регіональної історії в контексті загальноукраїнських політично-національних процесів.

Список використаних джерел

1. Діло. – 1909. – Ч.160; 1910. – Ч.138; 1913. – Ч.215; 1917. – Ч.131; 1920. – Ч.4.
2. Зашкільняк Л. Історія України у Львівському університеті в ХІХ столітті // Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету): колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка та Павла Серженги. – Львів: ПАІС, 2015. – С.91–108.
3. Качкан В. «Реальні образи сумної правди» (основні консеквенції у діяльності Івана Кревецького) // В. Качкан. Хай святиться ім'я твоє. – Львів, 1998. – С.189–205.
4. Кревецький І. Батальйон руських гірських стрільців, 1849–1850 / І. Кревецький // ЗНТШ. – Львів: Друк НТШ, 1912. – Т. CVII. – С.52–73.
5. Кревецький І. Доля Галицьких королівських інсигній / І. Кревецький // Українська старовина. – 1919. – Ч.1.
6. Кревецький І. Оборонна організація руських селян на галицько-угорським пограниччю в 1848–1849 рр. / І. Кревецький // ЗНТШ. – 1905. – Т.63. – С.1–26; Т.64. – С.27–58.
7. Кревецький І. Пам'ятники Т. Шевченкові у Львові / І. Кревецький // Стара Україна. – 1925. – Ч.3–4.
8. Кревецький І. Проби організування руських національних гвардій в Галичині 1848–1849 / І. Кревецький // ЗНТШ. – 1913. – Т.113. – С.77–146.
9. Кревецький І. П'ятнадцять літ існування «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка» / І. Кревецький // Літературно-науковий Вісник. – 1907. – Т.40. – Кн.40. – С.64–79.
10. Кревецький І. Руська самооборона на галицько-угорським пограниччю 1848–1849 / І. Кревецький // Монографії з обсягу нашої новочасної історії. – Львів, 1912. – Вип. II. – Т. XXI. – 83 с.
11. Кревецький І. Степан Томашівський як історик / І. Кревецький // Нова Зоря. – 1931. – Ч.97.
12. Кревецький І. Справа поділу Галичини в рр. 1846–50 / І. Кревецький // ЗНТШ. – 1910. – Т.93. – С.54–69; Т.94. – С.58–83; Т.95. – С.54–82; Т.96. – С.94–115; Т.97. – С.105–154.
13. Кревецький І. Справа поділу Галичини в рр. 1846–50. З історії боротьби галицьких українців за національно-територіальну автономію / І. Кревецький // ЛНВ. – 1910. – Т.52. – С.58–71; 231–264.
14. Кревецький І. Справа поділу Галичини в рр. 1846–50 / І. Кревецький. – Монографія з обсягу нашої новочасної історії. – Львів, 1910. – Вип. I. – Т. VIII. – 146 с.
15. Кревецький І. Традиції українських революцій / І. Кревецький // Громадський вісник. – 1923. – Ч.53–65.
16. Кревецький І. Українська державна ідеологія / І. Кревецький // Громадський вісник. – 1922. – Ч.113–117.
17. Кревецький І. Українська історіографія на переломі / І. Кревецький // ЗНТШ. – 1924. – Т.134–135. – С.161–184.
18. Кревецький І. Українська прокламація з нагоди відкриття пам'ятника Богданові Хмельницькому у Києві в 1888 / І. Кревецький // Стара Україна. – 1924. – Ч.11. – С.170–171.
19. Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження / О. Оглоблин // Український історик. – 1964. – №2–3. – С.45.
20. Стеблій Ф. Іван Кревецький – історик / Ф. Стеблій // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському: Львів, 24–25 жовтня 1994 р. – Харків, 1996. – С.206–224.
21. Стеблій Ф. Іван Кревецький – історик / Ф. Стеблій // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції / За ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету імені Івана Франка; Інститут української археології та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України. Львівське відділення, 1999. – VI. – 378 с.; 24–25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк; Львів, 1995. – С.206–208.
22. Стеблій Ф. Іван Кревецький – історик-державник / Ф. Стеблій. – Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, 2003. – 40 с.

23. Стеблій Ф. Початки державницького напрямку української історіографії: Іван Кривецький / Ф. Стеблій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць на пошану професора Юрія Сливки. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – Вип.7. – С.300–310.

24. Федунішин Л. Участь Івана Кривецького у національно-визвольному русі в Галичині 1918–1923 рр. / Л. Федунішин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2009. – Вип.18. – С.551–555.

25. Черниш Н. Кривецький – книгознавець, видавець, бібліограф // Українська періодика: Історія і сучасність / Доп. та повід. шостої Всеукр. наук. – теорет. конф. 11–13 трав. 2000 р. / За ред. М. Романюка. – Львів, 2000. – С.460–468.

26. Яворська У. Бібліотечно-бібліографічна діяльність Івана Кривецького: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. – 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / Уляна Яворська. – Київ, 2008. – 21 с.

27. Suchy Olesij. Stepan Tomaszewski (1875–1953) // Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku / pod redakcją Jerzego Maternickiego przy współpracy Leonida Zaskalniaka. – Rzeszów: WUR, 2007. – S.441–452.

References

1. Dilo. – 1909. – Ch.160; 1910. – Ch.138; 1913. – Ch.215; 1917. – Ch.131; 1920. – Ch.4.

2. Zashkil'njak L. Istorija Ukrai'ny u L'vivs'komu universyteti v XIX stolitti // Istorija ta istoriky u L'vivs'komu universyteti: tradyicii' ta suchasnist' (do 75–littja stvorennja istorychno fakul'tetu): kolektyvna monografija za redakcijju Leonida Zashkil'njaka ta Pavla Serzhengy. – L'viv: PAIS, 2015. – S.91–108.

3. Kachkan V. «Real'ni obrazy sumnoi' pravdy» (osnovni konsekvencii' u dijאל'nosti Ivana Krevets'kogo) // V. Kachkan. Haj svjatyj'sja im'ja tvoje. – L'viv, 1998. – S.189–205.

4. Krevets'kyj I. Batal'jon rus'kyh girs'kyh stril'civ, 1849–1850 / I. Krevets'kyj // ZNTSh. – L'viv: Druk NTSh, 1912. – T. CVII. – S.52–73.

5. Krevets'kyj I. Dolja Galyc'kyh korolivs'kyh insygnij / I. Krevets'kyj // Ukrai'ns'ka starovyna. – 1919. – Ch.1.

6. Krevets'kyj I. Oboronna organizacija rus'kyh seljan na galyc'ko-ugors'kim pogranycchu v 1848–1849 rr. / I. Krevets'kyj // ZNTSh. – 1905. – T.63. – S.1–26; T.64. – S.27–58.

7. Krevets'kyj I. Pam'jatnyky T. Shevchenkovi u L'vovi / I. Krevets'kyj // Stara Ukrai'na. – 1925. – Ch.3–4.

8. Krevets'kyj I. Pravy organizuvannja rus'kyh nacional'nyh gvardij v Galychyni 1848–1849 / I. Krevets'kyj // ZNTSh. – 1913. – T.113. – S.77–146.

9. Krevets'kyj I. P'jatnadcat' lit isnuvannja «Zapysok Naukovogo Tovarystva im. Shevchenka» / I. Krevets'kyj // Literaturno-naukovyj Visnyk. – 1907. – T.40. – Kn.40. – S.64–79.

10. Krevets'kyj I. Rus'ka samooborona na galyc'ko-ugors'kim pogranycchu 1848–1849 / I. Krevets'kyj // Monografii' z obsjagu nashoi' novochasnoi' istorii'. – L'viv, 1912. – Vyp. II. – T. XXI. – 83 s.

11. Krevets'kyj I. Stepan Tomashivs'kyj jak istoryk / I. Krevets'kyj // Nova Zorja. – 1931. – Ch.97.

12. Krevets'kyj I. Sprava podilu Galychyny v rr. 1846–50 / I. Krevets'kyj // ZNTSh. – 1910. – T.93. – S.54–69; T.94. – S.58–83; T.95. – S.54–82; T.96. – S.94–115; T.97. – S.105–154.

13. Krevets'kyj I. Sprava podilu Galychyny v rr. 1846–50. Z istorii' borot'by galyc'kyh ukrai'nciv za nacional'no-terytorial'nu avtonomiju / I. Krevets'kyj // LNV. – 1910. – T.52. – S.58–71; 231–264.

14. Krevets'kyj I. Sprava podilu Galychyny v rr. 1846–50 / I. Krevets'kyj. – Monografija z obsjagu nashoi' novochasnoi' istorii'. – L'viv, 1910. – Vyp.1. – T. VIII. – 146 s.

15. Krevets'kyj I. Tradyicii' ukrai'ns'kyh revolucij / I. Krevets'kyj // Gromads'kyj visnyk. – 1923. – Ch.53–65.

16. Krevets'kyj I. Ukrai'ns'ka derzhavna ideologija / I. Krevets'kyj // Gromads'kyj visnyk. – 1922. – Ch.113–117.

17. Krevets'kyj I. Ukrai'ns'ka istoriografija na perelomi / I. Krevets'kyj // ZNTSh. – 1924. – T.134–135. – S.161–184.

18. Krevets'kyj I. Ukrai'ns'ka proklamacija z nagody vidkryttja pam'jatnyka Bogdanovi Hmel'nyc'komu u Kyjevi v 1888 / I. Krevets'kyj // Stara Ukrai'na. – 1924. – Ch.11. – S.170–171.

19. Ogloblyn O. Myhajlo Grushevs'kyj i ukrai'ns'ke nacional'ne vidrodzhennja / O. Ogloblyn // Ukrai'ns'kyj istoryk. – 1964. – №2–3. – S.45.

20. Steblij F. Ivan Krevets'kyj – istoryk / F. Steblij // Myhajlo Grushevs'kyj i ukrai'ns'ka istorychna nauka: Materialy naukovykh konferencij, prysvjachenykh Myhajlovi Grushevs'komu: L'viv, 24–25 zhovtnja 1994 r. – Harkiv, 1996. – S.206–224.

21. Steblij F. Ivan Krevets'kyj – istoryk / F. Steblij // Myhajlo Grushevs'kyj i L'vivs'ka istorychna shkola. Materialy konferencij / Za red. Ja. Grycaka, Ja. Dashkevycha. – L'viv: Instytut istorychnykh doslidzhen' L'vivs'kogo derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka; Instytut ukrai'ns'koi' arheografii' ta dzhereloznavstva im. Myhajla Grushevs'kogo NAN Ukrai'ny. L'vivs'ke viddilennja, 1999. – VI. – 378 s.; 24–25 zhovtnja 1994 r. – N'ju-Jork; L'viv, 1995. – S.206–208.

22. Steblij F. Ivan Krevets'kyj – istoryk–derzhavnyk / F. Steblij. – L'viv: In-t ukrai'noznav. im. I. Kryp'jakevycha, 2003. – 40 s.

23. Steblij F. Pochatky derzhavnyc'kogo naprjaju ukrai'ns'koi' istoriografii': Ivan Krevets'kyj / F. Steblij // Ukrai'na: kul'turna spadshhyna, nacional'na svidomist', derzhavnist'. Zbirnyk naukovykh prac' na poshanu profesora Jurija Slyvki. – L'viv: Instytut ukrai'noznavstva im. I. Kryp'jakevycha NAN Ukrai'ny, 2000. – Vyp.7. – S.300–310.

24. Fedunyshyn L. Uchast' Ivana Krevets'kogo u nacional'no-vyzvol'nomu rusi v Galychyni 1918–1923 rr. / L. Fedunyshyn // Ukrai'na: kul'turna spadshhyna, nacional'na svidomist', derzhavnist'. – NAN Ukrai'ny, Instytut ukrai'noznavstva im. I. Kryp'jakevycha. – L'viv, 2009. – Vyp.18. – S.551–555.

25. Chernysh N. Krevets'kyj – knygoznavec', vydavec', bibliograf // Ukrai'ns'ka periodyka: Istorija i suchasnist' / Dop. ta повід. shostoї Vseukr. nauk. – teoret. konf. 11–13 trav. 2000 r. / Za red. M. Romanjuka. – L'viv, 2000. – S.460–468.

26. Javors'ka U. Bibliotечно-бібліографічна діяльність Івана Кривецького: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. – 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / Уляна Яворська. – Київ, 2008. – 21 с.

27. Suchy Olesij. Stepan Tomaszewski (1875–1953) // Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku / pod redakcją Jerzego Maternickiego przy współpracy Leonida Zaskalniaka. – Rzeszów: WUR, 2007. – S.441–452.

Hirna N. M., Senior Lecturer, Department of Ukrainian Studies, Lviv National Medical University named after Danylo Galitsky (Ukraine, Lviv), o.sukhyy@gmail.com

I. Krevetskyi – the Representative of the State School in the Ukrainian Historiography

Principal trends in the scientific activity of Galician historian Ivan Krevetskyi (1883–1940), as a representative of the «state school» in the Ukrainian historiography, have been highlighted. The article covers the historical as well as scientific and critical analyses of the scientist's research concentrated on the political history of Galicia in the second half of the XVIII th – the beginning of the XX th centuries. I. Krevetskyi in the studies of the peculiar events, facts and microhistory fragments has been proved to have perceived the complexity and accuracy of the national history in its state sight.

Keywords: state school, historiography, Galicia, the Ukrainian national movement.

Гирна Н. М., старший преподаватель кафедры украинологии, Львовский национальный медицинский университет им. Данила Галицкого (Украина, Львов), o.sukhyy@gmail.com

II. Кривецкий – представитель «государственной школы» в украинской историографии

Освещены ведущие направления научной деятельности украинского историка Ивана Кривецкого, который был одним из основателей «государственной школы» национальной историографии. Проведен научно-критический анализ исследований ученого, в центре которых находилась политическая история Галичины конца XVIII – начала XX в. Доказано, что И. Кривецкий, в исследованиях отдельных событий, фактов, фрагментов микроистории, видел комплексность национальной истории в ее государственной визии.

Ключевые слова: «государственная школа», историография, Галичина, украинское национальное движение.

***

УДК 94(477.8)

Ніколаєва Н. Б.,
кандидат історичних наук, науковий співробітник
історичного факультету, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
nimrodel-n@yandex.ru

**РЕПРЕСОВАНИЙ ВИКЛАДАЧ
КИЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
БОГДАНОВИЧ БОРИС ВІКТОРОВИЧ**

Розглянуто біографію викладача КДУ Б. Богдановича. Проаналізовано його життя та діяльність. Досліджено причини його арешту та негативного ставлення чекістів до представників українських наукових осередків у 1920-х – 1930-х рр.

Ключові слова: ГПУ, УССР, НКВД, ВУАН, чекісти, науковці, інтелігенція, український визвольний рух, українізація.

Дослідження масових політичних репресій більшовицької партії проти українського народу в 1918–1991 рр. є одним з важливих завдань української історичної науки. Донедавна більшість архівних матеріалів про ці події були малодоступними та зберігалися у закритих «спецхранах» КПСС–КПУ і ЧК–КГБ, що не давало історикам розібратись у причинах та наслідках репресій. Вкрай актуальним для дослідників є аналіз біографій репресованих українських вчених. Ця стаття присвячена маловідомій біографії викладача КДУ Бориса Богдановича.

На сьогодні спеціальні праці, у яких би детально аналізувалася біографія Б. Богдановича практично відсутні. Проте в останні роки науковцями було опубліковано ряд важливих збірників документів про політичні репресії сталінського періоду, де вперше було оприлюднено унікальні документи з колишніх радянських «спецхранів» [2; 3 і інші]. Протягом 1991–2015 рр. неодноразово проводилися Всеукраїнські і Міжнародні наукові конференції, де брали участь не лише українські, але й закордонні вчені [11; 12; 22 та інші]. Стало набагато більше відомо про «не заретушовані» біографії керівників Комуністичної партії СРСР і УРСР, які до 1991 р. подавалися у значно урізаному вигляді, про репресії партійного керівництва в роки розгулу сталінських політичних репресій [8; 16 та інші]. Поступово досліджуються раніше зовсім невідомі біографії чекістів, які здійснювали політичні репресії [9; 10; 15 та інші]. Серед найбільш важливих праць про долю репресованих київських викладачів слід назвати дослідження І. Біласа [2], С. Білоконя [3], В. Заруби [6], Д. Табачника [21], Ю. Шаповала [23; 24], О. Рубльова [13; 19], Л. Шевченко [25], О. Юркової [26], В. Скопенка, В. Короткого, І. Тищенко [17], К. Довганя [5], Н. Литвин [7] та багатьох інших. Про те, що зазначена тематика викликає значне зацікавлення у науковців свідчить факт, що про політичні репресії комуністичного режиму проти української інтелігенції, селян та інших прошарків українського народу у сталінський період історії ХХ століття вже опубліковано кілька тисяч наукових публікацій, які годі перелічити у цьому вступі [18]. Завдяки всім цим науковим працям українське суспільство вже знає досить багато про політичні репресії в роки сталінщини. У процесі наукового аналізу проблеми попередніми дослідниками було з'ясовано причини, мотиви й ідеологічне підґрунтя терору, розв'язаного радянською владою проти українців в 1930–53 рр., виокремлено та проаналізовано специфіку і особливості поширення терору, встановлено безпосередній зв'язок із репресіями в УССР і ССРСР.

Мета публікації. За допомогою як опублікованих, так і маловідомих документів НКВС та Комуністичної партії України детально з'ясувати біографію, діяльність та обставини арешту і засудження викладача КДУ Б. Богдановича.

Викладач Київського державного університету фізик Богданович Борис Вікторович народився 15 червня 1910 р. в с. Камишно Миргородського району Полтавської області. Його батько був лікарем, помер в 1921 р. Мати – Богданович Марія Семенівна, працювала лікарем, померла в 1935 р. До революції Б. Богданович жив на утриманні у батьків. У 1934 р. Б. Богданович закінчив хіміко–технологічний інститут у Києві. У 1936 р. став кандидатом фізичних наук, звання було присвоєно Президією АН УРСР. На момент арешту працював доцентом фізико–математичного факультету Київського державного університету і викладачем фізики 7 київської повної школи. Був безпартійним, хоча в 1926 р. вступив до кандидатів ЛКСМУ в механічному технікумі Петровського району, звідки був виключений на початку 1927 р. Дружина – Глікман Міріам (Міппа) Ісаївна була викладачем 2 школи м. Києва. Теща – Глікман Гіта Семенівна, була бухгалтером маслозаводу. Тесть – Глікман Ісай Якович, референт Київського промторгу. Сестра дружини – Глікман Дуся Ісаївна, у 1937 р. мала 18 років, вчилася. З ними жила бабуся дружини на прізвище Штеренберг, 80 років [4, арк. 13].

Б. Богданович після виключення з комсомолу (очевидно, за «антирадянські вислови») вважався у чекістів «підозрілою особою», неодноразово заарештовувався ДПУ–НКВС УСРР. Так в жовтні 1928 р. він був заарештований ДПУ «за троцькізм» і просидів під вартою до середини грудня 1928 р. Наступного разу був заарештований ДПУ УСРР в січні 1929 р. і був під вартою до кінця січня 1929 р., і знову – за свої політичні висловлювання. Втретє був заарештований ДПУ УСРР 27 листопада 1935 р. і був звільнений 27 січня 1936 р.

Історія обшуків і арештів Б. Богдановича до 1935 р. добре прослідковується за віцілим чекістськими документами. Зберігся протокол трусу (обшуку) співробітниками НКВС Б. Богдановича від 27 жовтня 1928 р. В цей день інспектор 2 групи робітничо–селянської міліції Іванівський¹ на підставі ордеру 143 від 26.10.1928 р. та артикулів 173–185 КПК УСРР провів обшук у помешкання Б. Богдановича на вул. Кирилівській, б. 41, кв. 2. Були присутні свідки Ф. Андріянов та Є. Дубровський. Оголосивши постанову про обшук, Іванівський просив добровільно видати зброю. В результаті обшуку зброї виявлено не було, але було вилучено 157 арк. та 42 арк. друкованого матеріалу «опозиційного характеру», 54 листа (частина з них – листування з засланими партійними опозиціонерами), 4 блокноти з адресами та помітками, книга–проект програми Комінтерну А. Троцького, білет збору на користь засланих опозиціонерів, 16 різних фотографій. При цьому Б. Богданович протестував проти огляду його паперів, адже ордер був виписаний лише на виявлення зброї [4, арк. 6].

Також у справі є довідка окружного відділу ДПУ УСРР №461/46615 від 12.12.1928 р. про те, що Б. Богданович утримувався під вартою в КОО ДПУ з 27 жовтня до 13 грудня 1928 р. і був звільнений під підписку про невиїзд (з умовою щотижневої явки в окружний відділ Київського ДПУ до закінчення слідства). Довідку підписав секретар

¹ Можливо – Іванівський.

Київського окружного відділу ДПУ УСРР Дерипаско та начальник УЧОСО¹ Козаков [4, арк. 7–8].

На цьому пригоди Б. Богдановича не закінчились. У справі є довідка Київського центрального будинку примусових робіт №2 (БУПР ч. 2–ц) №3770 від 13 лютого 1929 р. У ній зазначено, що Б. Богданович утримувався у Київському об'єднаному Бупрі з 23 січня до 13 лютого 1929 р. і був звільнений згідно з відношенням КОВДПУ №161959 від 13.02.1929 р. [4, арк. 9]. Цей факт підтверджується довідкою довідка окружного відділу ДПУ УСРР від 14.02.1929 р. про те, що Б. Богданович утримувався під вартою в КОО ДПУ саме з 23 січня до 13 лютого 1929 р. і був звільнений під підписку про невиїзд з Києва (з умовою щотижневої явки в окружний відділ Київського ДПУ до закінчення слідства). Довідку підписав секретар Київського окружного відділу ДПУ УСРР Дерипаско та начальник УЧОСО Козаков [4, арк. 10].

27 квітня 1929 р. співробітниками ДПУ УСРР на підставі ордеру №3956 від 27.04.1929 р. було зроблено ще один обшук у помешканні Б. Богдановича на вул. Кирилівській, б.41, кв. 2. За результатами обшуку було вилучене різне листування [4, арк. 11].

У посвідченні №72 від 27 січня 1936 р. слідчої частини управління місць ув'язнення НКВС УССР (київські місця ув'язнення та промколонія) зазначено, що Б. Богданович утримувався у Київській промколонії та МУ з 27 листопада 1935 р. до 27 січня 1936 р. і був звільнений на підставі ордеру №13 від 26.01.1936 р. [4, арк. 12].

Як видно з зазначених документів, діяльність Б. Богдановича чекісти вважали «опозиційною», і старалися «перевиховати» його. Коли почався масовий сталінський терор, Б. Богданович був одним з тих, хто вже давно «перебував на олівці» у чекістів. І тому його арешт «за троцькізм» був цілком прогнозований. Цього разу у справі НКВС УРСР на «викладача–троцькіста» є навіть речові докази – вилучені листівки (щоправда, судячи з матеріалів справи, невідомо чи справжні, чи підкинуті чекістами). Наявність речових доказів у справах НКВС за 1937 р. – це неабияка рідкість. Саме їх виявлення і стало підставою для арешту Б. Богдановича.

22 жовтня 1937 р. оперуповноважений 4 відділу УДБ НКВС УРСР Хромой розглянув матеріали зі звинувачення Б. Богдановича «у злочинах, передбачених ст. 54–8 та 54–11 КК УРСР» за участь «у контрреволюційній троцькістській організації». Вирішивши, що його перебування на волі може відбитися на проведенні слідства, Хромой підготував постанову про обрання міри запобігання для Б. Богдановича утримання під вартою в спецкорпусі Київської тюрми. Цю постанову затвердили начальник відділення 4 відділу УДБ НКВС УРСР Борисов та начальник 4 відділу УДБ НКВС УРСР Перцов [4, арк. 1].

У той же день військовий прокурор Київського військового округу дивовоєнірист Калошин розглянув матеріали, представлені йому УДБ НКВС УРСР щодо Б. Богдановича і виніс постанову про його арешт. Взяти до уваги, що він підозрюється в участі у контрреволюційній троцькістській «організації», за що передбачено покарання ст. 54–8, 54–11 КК УРСР, Калошин постановив обрати мірою запобігання утримання під вартою в спецкорпусі при Київській тюрмі [4, арк. 2]. В подальшому Б. Богданович утримувався у Лук'янівській в'язниці.

¹ УЧОСО – скоріше за все, рос. Учетно–справочный отдел.

23 жовтня 1937 р. керівництвом НКВС УРСР було підписано ордер №839 про обшук та арешт Б. Богдановича, який проживав у Києві за адресою вул. Іллінська, б. 20, кв. 2 [4, арк. 3]. В той же день співробітник НКВС УРСР Шаранда провів обшук в квартирі у Б. Богдановича [4, арк. 4].

Постановою від 5 листопада 1937 р. начальник відділення НКВС УРСР Шор вирішив додати «троцькістські листівки» до справи №123² зі звинувачення Б. Богдановича. У постанові зазначено, що вони були виявлені 25.09.1937 р. і прислані Петровським районним комітетом КП(б)У [4, арк. 15].

6 листопада 1937 р. начальник відділення НКВС УРСР Шор розглянув матеріали на Б. Богдановича і вирішив, що він був «учасником троцькістської організації, а також з 10.02.1929 р. до 27.11.1935 р. був секретним співробітником НКВС УРСР, зберігав у себе вдома з 1927 р. до 25.09.1937 р. листівки підпільної троцькістської організації, які здав співробітникам УДБ НКВС УРСР». Згідно з ст. 126 та 127 КПК УРСР Шор постановив притягнути Б. Богдановича до відповідальності і пред'явити обвинувачення в тому, що він «при зустрічах і в розмовах з окремими людьми займався пропагандою троцькістських поглядів», і «з 1927 р. зберігав в себе в дома троцькістські листівки, і не здав їх чекістам». З цим рішенням погодився начальник 4 відділу НКВС УРСР Перцов. Копія документа була направлена Прокурору [4, арк. 14].

Як же провадилось слідство у справі Б. Богдановича? У справі підшиті чимало документів слідства: заява Б. Богдановича від 25.10.1937 р. [4, арк. 20–24, 25–27], заява Б. Богдановича від 26.10.1937 р. [4, арк. 28–33], протокол допиту Б. Богдановича від 29.10.1937 р. [4, арк. 34–50], додатковий протокол допиту Б. Богдановича від 31.10.1937 р. [4, арк. 66–73, 74–85], власноручні свідчення Б. Богдановича від 02.11.1937 р. [4, арк. 86–97], протокол допиту Б. Богдановича від 05.11.1937 р. [4, арк. 98–101], протокол допиту Б. Богдановича від 06.11.1937 р. [4, арк. 102–103], додатковий протокол допиту Б. Богдановича від 06.11.1937 р. [4, арк. 104–106], додаткові свідчення Б. Богдановича про Гольдмана Олександра Генріховича, Ізраїлевича Льва Абрамовича, Мархасіна Марка Мойсейовича від 28.11.1937 р. [4, арк. 113–117], протокол очної ставки між Б. Богдановичем та Є. Костюченком від 20.12.1937 р. [4, арк. 119–122]. У всіх цих протоколах чекісти приписали обвинувачуваному активну «троцькістську діяльність», зв'язок з іншими «троцькістами» тощо. Яким чином готувалися ці протоколи добре видно із матеріалів про реабілітацію Б. Богдановича: прокуратурою було з'ясовано, що у 1937–38 рр. подібні протоколи складали самі чекісти, і давали на підпис заарештованим, щоб вони оговорювали себе.

14 листопада 1937 р. Шор та Хатаневвер підготували обвинувальний висновок у справі Б. Богдановича. В ньому повторялись ті ж самі обвинувачення: що Б. Богданович з 1927 р. брав участь в «троцькістській організації», розповсюджував літературу, збирав кошти для висланих членів компартії тощо [4, арк. 109–111]. Вони дійшли до висновку, що справа на Б. Богдановича, як на «соціально

² Слідча справа №123 про антирадянську право–троцькістську організації на Україні мала не менше 18 томів. На Б. Богдановича – 9 том, старі номери справи – 266877, потім – П–405739 і нарешті 49475–фп. За справою №123 у 1937 р. було засуджено і деяких інших викладачів Київського державного університету, наприклад, Ш. Германа та Ф. Беляєва.

небезпечну особу», повинна бути направлена на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР.

15 листопада 1937 р. військовий прокурор Київського військового округу диввоєнрист Калосин розглянув слідчі матеріали на Б. Богдановича. Вирішивши, що 1926–28 рр. Б. Богданович брав участь в поширенні «троцькістських листівок і літератури», а згодом тричі заарештовувався ДПУ УСРР, Калосин постановив, що достатніх даних для вирішення справи у судовому порядку все ж не було добуто. Але наявними матеріалами Б. Богданович характеризувався як «соціально-небезпечна особа». Тому постановив з пропозиціями 4 відділу УДБ НКВС УРСР погодитись і направити справу на розгляд особливої наради при НКВС СРСР [4, арк. 112]. Сама тональність документу показує, що тодішнє «правосуддя» таким і близько не було: людей за найменшою підозрою у «троцькізмі» одразу ж передавали під суд, навіть якщо під час «слідства» не було встановлено достатньо їх провини. Але на цьому слідство не завершилось. Б. Богдановича продовжували допитувати і в листопаді та грудні 1937 р.

19 грудня 1937 р. начальник відділення НКВС УРСР Шор та начальник 4 відділу УДБ НКВС УРСР майор держбезпеки Хатаневер підготували новий обвинувальний висновок на Б. Богдановича. Його затвердили нарком внутрішніх справ УРСР комісар державної безпеки 2 рангу І. Леплевський та прокурор СРСР А. Вишинський. В документі повторювались стандартні звинувачення у «троцькізмі», про які вже говорилося вище. Автори обвинувального висновку постановили передати справу Богдановича на розгляд Військової колегії Верховного суду СРСР в порядку постанови ЦВК СРСР від 01.12.1934 р. [4, арк. 127–129, 123–125].

20 грудня 1937 р. в м. Києві відбулось підготовче засідання виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР, де головував диввоєнрист А. М. Орлов, членами були бригадоєнрист І. М. Зарянов та військовий юрист 1 рангу Ф. А. Клімін, секретарем військовий юрист 1 рангу А. А. Батнер. Участь в засіданні взяв помічник прокурора СРСР М. Ю. Рагінський [4, арк. 130]. В той же день, якщо вірити чекістській документації, Б. Богдановичу було вручено обвинувальний висновок [4, арк. 131].

21 грудня 1937 р. в м. Києві відбулось судове засідання виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР, де головував диввоєнрист А. М. Орлов, членами були бригадоєнрист І. М. Зарянов та військовий юрист 1 рангу Ф. А. Клімін, секретарем військовий юрист 1 рангу А. А. Батнер. Як водилося, засідання тривало дуже недовго. В останньому слові Б. Богданович попросив зберегти йому життя [4, арк. 132].

Судді видалилися на нараду, потім повернувся і оголосили вирок. Він був прогнозованим: у ньому було перелічено всі ті ж обвинувачення, які були вказані в обвинувальному висновку. Богдановича Б. В. було засуджено до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією всього особистого майна. Цей вирок згідно з постановою ЦВК СРСР від 01.12.1934 р. підлягав негайному виконанню [4, арк. 133].

У справі збереглася довідка начальника 12 відділу 1 спецвідділу НКВС СРСР лейтенанта держбезпеки Шевельова (підписав інший співробітник), що Б. Богданович був розстріляний 22 грудня 1937 р. в Києві [4, арк. 134]. Скоріше за все, він похований на території спецоб'єкту НКВД у Биківні.

Відновлення справедливості щодо Б. Богдановича стало можливими лише після смерті Й. Сталіна. У липні 1956 р. його дружина Глікман Мірра Ісаївна написала заяви до Генерального прокурора СРСР та військового прокурора УРСР з проханням повідомити їй про долю чоловіка [4, арк. 136–137].

У зв'язку зі скаргою родичів у 1956–58 рр. було проведено додаткове розслідування. 18 листопада 1958 р. військова колегія Верховного суду СРСР своїм рішенням №4н–3427/58 постановила відмінити вирок від 21.12.1937 р. щодо Б. Богдановича та припинити провадження справи у зв'язку з відсутністю складу злочину [4, арк. 309, 311].

У 1989 р. та у 2008 р. син Б. Богдановича – Богданович Віктор Борисович звертався до архіву КДБ (а потім – СБУ) і знайомився зі справою батька [4, арк. 315–316].

Висновки. Судячи з матеріалів архівної кримінальної справи, Б. Богданович був талановитим молодим фізиком і міг сприяти розвитку вітчизняної науки. Однак комуністи вважали за краще його розстріляти за «троцькізм». Так підірвалася міць української технічної науки. Най той час КП(б)У більше були потрібні молоді люди, душою і тілом віддані Комуністичній партії, а не сумлінні науковці. Запідозрених у «політичних ухилах», як видно з долі Б. Богдановича, жорстоко карали.

Список використаних джерел

1. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З., Рубльов О. С. Історія під пресою ідеології // Зневажає Кліо: Зб. на пошану акад. НАН України П. Т. Тронька / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: Ю. З. Данилюк (голов. ред.) та ін. – К., 2005. – С.3–74.
2. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х т. – К.: Либідь: Військо України, 1994. – Кн.1. – 422 с.; Кн.2. – 428 с.
3. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.
4. ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.49475–фп.
5. Довгань К. Г. Київський університет в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму (1933–1941 рр.). Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2008.
6. Заруба В. Знищення київської школи істориків М. Грушевського: За матеріалами архіву ВУАН // Сучасність. – 1996. – №5. – С.105–116.
7. Литвин Н. М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920–1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми). Дис. ... канд. істор. наук за спец. 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2006.
8. Лозицький В. С. Політбюро ЦК компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К.: Генеза, 2005. – 368 с.
9. Лубянка: ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ, 1917–1960: Справочник / Сост., введ. примеч.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров; Науч. ред. Р. Г. Пихоя; Междунар. фонд «Демократия». – М.: МФД, 1997. – 352 с.
10. Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ, 1917–1991: Справочник / Сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров; Междунар. фонд «Демократия». – М.: МФД; Изд-во Йельского университета; Материк, 2003. – 768 с.
11. Матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору 1937 року «Злочин без кари», 3–4 листопада 1997 р. / Авт.-сост.: А. А. Кондрацький, М. М. Рожненко. – К.: Стилось, 1998. – 270 с.
12. Матеріали науково-теоретичної конференції «Реабілітовані історією. Центральна Україна, 1917–1991 роки», 28–29 жовтня 1997 р. / Редкол.: М. М. Суворов (гол.) та ін.; Кіровоградська облдержадміністрація; Наук.-ред. відділ по підготовці видання «Реабілітовані історією. Кіровоградська область» та ін. – Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, [1998]. – 50 с.
13. Михайло Марченко: [Документи] / Публ. О. С. Рубльова // Укр. іст. журн. – 1996. – №1. – С.119–129; №2. – С.92–116; №3. – С.66–77.

14. Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 рр.: У 2-х т. / Упоряд.: С. Кокін та ін.; Відп. ред. Ю. Шаповал. – К.: Сфера, 2003. – Т.1. – 471 с.; Т.2. – С.473–1093.
15. Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Под ред.: Н. Г. Охотина, А. Б. Рогинского; О-во «Мемориал» и др. – М.: Звенья, 1999. – 503 с.
16. Политическое руководство Украины. 1938–1989 / Сост.: В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю. И. Шаповал, А. Вайнер. – М.: РОССПЭН, 2006. – 544 с.
17. Ректори Київського університету. 1834–2006 / КНУТШ; В. В. Скопенко, В. А. Короткий, Т. В. Табеньська, І. І. Тіщенко, Л. В. Шевченко. – Київ: Либідь, 2006.
18. Репресії в Україні: Бібліографічний покажчик / Упор. Є. Бабич, В. Патока. – К.: «Смолоскип», 2007. – 520 с.
19. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.
20. Студенти Київського державного університету – жертви сталінських репресій: рік 1937-й // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2006. – №3. – С.149–154.
21. Табачник Д. В. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-і рр.): Історичний та етнополітичний аспекти: Автореф. дис. ... д-ра істор. наук / НАН України: Ін-т нац. відносин і політології. – К., 1995. – 103 с.
22. Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-і роки: Матеріали міжнарод. наук. конф., Київ, 15–16 вересня 1994 р. / НАНУ: Ін-т історії України НАНУ, Ін-т держави і права; Всеукр. та Київське т-во політв'язнів і репресованих; Редкол.: П. П. Панченко (гол.), Є. В. Пронюк (співгол.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1998. – 290 с.
23. Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.
24. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.
25. Шевченко Л. В. Доля керівників Київського університету в 30-і рр. ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36 статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2002. – Вип.20–21. – С.511–527.
26. Юркова О. Київська історична школа М. С. Грушевського: доля науковців // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1/2. – С.263–280.
11. Materialy Vseukrai'ns'koi' konferencii' sumnoi' pam'jati velykogo teroru 1937 roku «Zlochyn bez kary», 3–4 lystopada 1997 r. / Avt.–sost.: A. A. Kondrac'kyj, M. M. Rozhenko. – K.: Stylos, 1998. – 270 s.
12. Materialy naukovno–teoretychnoi' konferencii' «Reabilitovani istorijeju. Central'na Ukrai'na, 1917–1991 roky», 28–29 zhovtnja 1997 r. / Redkol.: M. M. Suvorov (gol.) ta in.; Kirovograds'ka obldzhadministracija; Nauk.–red. viddil po pidgotovci vydannja «Reabilitovani istorijeju. Kirovograds'ka oblast'» ta in. – Kirovograd: KDPU im. V. Vynnychenka, [1998]. – 50 s.
13. Myhajlo Marchenko: [Dokumenty] / Publ. O. S. Rubl'ova // Ukr. ist. zhurn. – 1996. – №1. – S.119–129; №2. – S.92–116; №3. – S.66–77.
14. Ostannja adresa: Rozstrily solovec'kyh v'jazniv z Ukrai'ny u 1937–1938 rr.: U 2-h t. / Uporjad.: S. Kokin ta in.; Vidp. red. Ju. Shapoval. – K.: Sfera, 2003. – T.1. – 471 s.; T.2. – S.473–1093.
15. Petrov N. V., Skorkin K. V. Kto rukovodil NKVD, 1934–1941: Spravochnik / Pod red.: N. G. Ohotina, A. B. Roginskogo; O-vo «Memorial» i dr. – M.: Zven'ja, 1999. – 503 s.
16. Politicheskoe rukovodstvo Ukrainy. 1938–1989 / Sost.: V. Ju. Vasil'ev, R. Ju. Podkur, H. Kuromija, Ju. I. Shapoval, A. Vajner. – M.: ROSSPJeN, 2006. – 544 s.
17. Rektory Kyi'vs'kogo universytetu. 1834–2006 / KNUtSH; V. V. Skopenko, V. A. Korotkyj, T. V. Tabens'ka, I. I. Tishhenko, L. V. Shevchenko. – Kyi'v: Lybid', 2006.
18. Represii' v Ukrai'ni. Bibliografichnyj pokazhchik / Upor. Je. Babych, V. Patoka. – K.: «Smoloskyp», 2007. – 520 s.
19. Rubl'ov O. S. Zahidnoukrai'ns'ka inteligencija u zagal'nonacional'nyh politychnyh ta kul'turnyh procesah (1914–1939). – K.: Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2004. – 648 s.
20. Studenty Kyi'vs'kogo derzhavnogo universytetu – zhertyv stalins'kyh represij: rik 1937-j // Visnyk Akademii' pracj i social'nyh vidnosyn Federacii' profspilok Ukrai'ny. – 2006. – №3. – S.149–154.
21. Tabachnyk D. V. Fenomen totalitarno–repressyvnoho suspil'stva v Ukrai'ni (kinec' 20-h – 50-i rr.): Istorychnyj ta etnopolitychnyj aspekty: Avto-ref. dys. ... d-ra istor. nauk / NAN Ukrai'ny: In-t nac. vidnosyn i politologii'. – K., 1995. – 103 s.
22. Totalitarna derzhava i politychni represii' v Ukrai'ny u 20–80-i roky: Materialy miznarod. nauk. konf., Kyi'v, 15–16 veresnja 1994 r. / NANU: In-t istorii' Ukrai'ny NANU, In-t derzhavy i prava; Vseukr. ta Kyi'vs'ke t-vo politv'jazniv i represovanyh; Redkol.: P. P. Panchenko (gol.), Je. V. Pronjuk (spivgol.) ta in. – K.: In-t istorii' Ukrai'ny NANU, 1998. – 290 s.
23. Shapoval Ju. Ukrai'na XX st.: Osoby ta podii' v konteksti vazhkoj istorii'. – K.: Geneza, 2001. – 560 s.
24. Shapoval Ju., Prystajko V., Zolotar'ov V. ChK–GPU–NKVD v Ukrai'ni: osoby, fakty, dokumenty. – K.: Abris, 1997. – 608 s.
25. Shevchenko L. V. Dolja kerivnykiv Kyi'vs'kogo universytetu v 30-i rr. XX st. // Istorija Ukrai'ny: Malovidomi imena, podii', fakty: Zb. statej / In-t istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny ta in.; Redkol.: P. T. Tron'ko (vidp. red.) ta in. – K., 2002. – Vyp.20–21. – S.511–527.
26. Jurkova O. Kyi'vs'ka istorychna shkola M. S. Grushevs'kogo: dolja naukovciv // Z arhiviv VUCHK–GPU–NKVD–KGB. – 1998. – №1/2. – S.263–280.

References

1. Bazhan O. G., Danyljuk Ju. Z., Rubl'ov O. S. Istorija pid presom ideologii' // Znevazhena Klio: Zb. na poshanu akad. NAN Ukrai'ny P. T. Tron'ka / In-t istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny; Redkol.: Ju. Z. Danyljuk (golov. red.) ta in. – K., 2005. – S.3–74.
2. Bilas I. G. Represyvno–karal'na systema v Ukrai'ni 1917–1953: Suspil'no–politychnyj ta istoriko–pravovyj analiz: U 2-h t. – K.: Lybid': Vijs'ko Ukrai'ny, 1994. – Kn.1. – 422 s.; Kn.2. – 428 s.
3. Bilokin' S. Masovyj teror jak zasib derzhavnogo upravlinnja v SRSR (1917–1941 rr.): Dzhereleznavche doslidzhennja. – K., 1999. – 447 s.
4. GDA SBU. – F.6. – Spr.49475–fp.
5. Dovgan' K. G. Kyi'vs'kyj universytet v umovah posylennja stalins'kogo totalitarnogo rezhymu (1933–1941 rr.). Avto-ref. dys. ... kand. istor. nauk. – Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka. – Kyi'v, 2008.
6. Zaruba V. Znyshhennja kyi'vs'koi' shkoly istorykiv M. Grushevs'kogo: Za materialamy arhivu VUAN // Suchasnist'. – 1996. – №5. – S.105–116.
7. Lytvyn N. M. Politychni represii' proty naukovoi' inteligencii' v radjans'kij Ukrai'ni v 1920–1930-h rokah (ideologichni aspekty problemy). Dys. ... kand. istor. nauk za spec. 07.00.01 – istorija Ukrai'ny. – Nacional'nyj pedagogichnyj universytet imeni M. P. Dragomanova. – Kyi'v, 2006.
8. Lozyc'kyj V. S. Polityburo CK kompartii' Ukrai'ny: istorija, osoby, stosunky (1918–1991). – K.: Geneza, 2005. – 368 s.
9. Lubjanka: VChK–OGPU–NKVD–NKGB–MGB–MVD–KGB, 1917–1960: Spravochnik / Sost., vved. primech.: A. I. Kokurin, N. V. Petrov; Nauch. red. R. G. Pihoha; Mezhdunar. fond «Demokratija». – M.: MFD, 1997. – 352 s.
10. Lubjanka: Organy VChK–OGPU–NKVD–NKGB–MGB–MVD–KGB, 1917–1991: Spravochnik / Sost.: A. I. Kokurin, N. V. Petrov; Mezhdunar. fond «Demokratija». – M.: MFD: Izd–vo Jel'skogo un–ta: Materik, 2003. – 768 s.

Nikolaeva N. B., PH.D., Researcher Faculty of History, Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), nimrodel-n@yandex.ru

Repressed teacher KSU Boris Bogdanovich

The biography of professor of KSU Boris Bogdanovich, his life and his work are analyzed in this article. The reasons for his arrest and negative attitude of security officers to representatives of Ukrainian scientific centers in the 1920s – 1930s are examined.

Keywords: the USSR GPU, VUAN, security officials, scientists, Ukrainian liberation movement, ukrainization.

Николаева Н. Б., кандидат исторических наук, научный сотрудник исторического факультета, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), nimrodel-n@yandex.ru

Репрессированный преподаватель Киевского государственного университета Богданович Борис Викторович

Рассматривается биография преподавателя КГУ Б. Богдановича. Проанализировано его жизнь и деятельность. Рассмотрены причины его ареста и негативного отношения чекистов к представителям украинских научных центров в 1920-е – 1930-е годы.

Ключевые слова: ГПУ, УССР, НКВД, ВУАН, чекисты, научные работники, интеллигенция, украинское освободительное движение, украинизация.

* * *

УДК 94(477):262.14

Концур–Карабінович Н. М.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
та політології, Івано–Франківський національний
технічний університет нафти і газу
(Україна, Івано–Франківськ), Kontsur@i.ua

Постать глави УГКЦ – митрополита Андрея Шептицького в антицерковній політиці радянської влади

На широкому фактологічному матеріалі аналізується становище Української греко–католицької церкви у період відновлення радянської влади. Простежуються чинники, що спонукали радянський тоталітарний режим до широкого загального наступу на УГКЦ та роль митрополита А. Шептицького до цієї влади.

Ключові слова: Українська греко–католицька церква, митрополит, режим.

Окрім адміністративних та економічних методів тиску, що були доволі звичними для комуністичної практики попередніх десятиліть, в існуванні УГКЦ комуністичний режим вбачав насамперед політичний аспект її підпорядкування Ватикану, що сприймався як ворог Радянського Союзу. Крім всього, церква була своєрідним бар'єром на шляху радянизації Західної України та русифікації її населення. То ж зрозумілою ставала антицерковна політика комуністів, спрямована на підрив організації УГКЦ, її сили та впливу на українське суспільство. Так було запроваджено дію радянського чинного законодавства про відокремлення церкви від держави і школи від церкви та положення про релігійні об'єднання, що призвело до обмеження ролі церкви у суспільному житті. Були закриті її навчальні заклади: Богословська академія, духовні семінарії, наукові установи, видавництва, призупинені релігійні видання, скасоване викладання релігії у школах і вузах. Таким чином комуністичний режим намагався суттєво обмежити сфери діяльності та впливу церкви і духовенства на суспільство.

Сучасна дослідниця Л. Бабенко вважає, що, прийшовши в Західну Україну, більшовики перейняли антиунійну ненависть, притаманну колишньому царському самодержавству. Але якщо самодержавство дбало про усунення УГКЦ винятково як конкурента православ'ю, то політика комуністичної влади зумовлювалася комплексом інших за сутністю причин: виключення релігії із суспільного життя згідно марксистської парадигми; ворожими стосунками з Ватиканом як центром антикомунізму; сприйняття УГКЦ як «агента Ватикану» [1, с. 166].

Позбавлення духовних осіб громадянських прав, непомірне (п'ятиразове у порівнянні із представниками трудових категорій) оподаткування, залучення священиків до виконання обов'язкових громадських робіт, заборона священикам спілкуватися з віруючими у лікарнях та тюрмах, віднесення священнослужителів до категорії «нетрудових елементів» – далеко не всі засоби, якими послуговувалася радянська влада для приниження служителів церкви. Щоб запобігти безцеремонному втручання державних органів в церковні справи, обмежити тиск на священиків, митрополит А. Шептицький звернувся із скаргою безпосередньо до керівника республіки М. Хрущова. У листі від 3 вересня 1940 року він акцентував увагу секретаря ЦК КП(б)У на великих податках з духовенства, несплата яких тягнула до судового переслідування парохів. Усвідомлюючи критичність своїх вимог, митрополит закінчив лист в

дипломатичному тоні: «Глибоко пересвідчений, що це не є ані вашим наміром, ані наміром вашого уряду України, ані центрального уряду... А всі ми лояльно відносимося до Радянської влади і хотіли би, щоб нижчі органи не підкопували надмірними податками довір'я до неї» [2, с. 128]. Невдовзі розміри оподаткування священиків було дещо переглянуто в сторону зменшення.

Митрополит А. Шептицький послідовно дотримувався визначеного ним курсу щодо нової влади, який аж ніяк не був до неї прихильним. «Настала нова епоха, – писав він на початку жовтня 1939 р. у своєму пастирському зверненні «До духовенства». – Програма нашої праці така: будемо повинуватися владі, слухатись законів, оскільки вони не противні Божому законуві, не будемо мішатися до політики і світських справ, не перестанемо жертвенно працювати для Христової справи в нашій народі» [3, с. 356–360].

В умовах заборони публічних виступів духовенства, що йшли у розріз з офіційною декларованою політикою комуністичних органів, невизначеності майбутнього самої церкви, А. Шептицький, незважаючи на реальну загрозу репресій, протестував проти радянської пропаганди безбожництва, втручання влади в релігійні і церковні справи. Митрополит усвідомлював шкідливість фанатичної пропаганди атеїстичних постулатів і тому вимагав від вірних стійкості у вірі.

У сучасній історіографії, присвяченій постаті та діяльності А. Шептицького (на це вказували М. Гайковський, В. Марчук, В. Пашенко та ін.), утвердилася думка, що саме завдячуючи його вмілому керівництву та безперечному авторитету, Греко–католицька церква зазнала найменших серед інших конфесій втрат і змогла організовано й ефективно протистояти антирелігійній політиці більшовиків у передвоєнний період. Національно спрямована релігійна, політична, суспільна діяльність А. Шептицького перетворили його на одну з найавторитетніших постатей західноукраїнської спільноти і, водночас, політично вразливу, оскільки вона викликала пильну увагу органів радянської влади [1, с. 167].

Атмосфера, в якій приходилося проводити свою діяльність греко–католицькому духовенству, з кожним місяцем погіршувалася. Цікавими в цьому плані є свідчення греко–католицького священика Григорія Харчука про становище церкви та духовенства на периферії, зокрема, на Тернопільщині. Зазначаючи, що загалом «більшевицькі часи в парохії Кійданці з дочерного Романове село були страшні», що «більшевики під час свого побуту в парохії нікого не вбили... місцевого священика з парохіяльного дому не прогнали... оставили [йому] біля дому одноморговий город, котрів мусів сам управляти». Характеризуючи спробу проведення владою антирелігійних зібрань, очевидець зазначав, що ці заходи успіху не мали і ніхто з місцевих людей участі в них не брав. Щодо культових споруд, то церкви не закривали, але «треба було бути завжди обережним з відправою богослужінь в неділі і свята, а головню коли ходило о яку трудову ударну кампанію» [4, с. 164].

Частина духовенства була піддана арештам, ув'язненням або депортаціям, частина покидала свої парафії, переїздила у Львів, інші міста, або на території окуповані німцями. Наприкінці 1939 року А. Шептицький у листі до секретаря Східної конгрегації Ватикану кардинала Є. Тіссерана зазначав, що: «певне число

священиків, не маючи з чого жити та впадши в нервову депресію внаслідок паніки та загальної атмосфери, втекли з нашого регіону та перейшли на території, окуповані німцями. Таким чином єпархія втратила 30 священиків; ця еміграція продовжується і я даю дозвіл на виїзд з краю кожному, який вважає, що не може працювати під цим режимом» [5, с. 894].

Радянські спецслужби розгорнули активну роботу щодо вербування агентів серед духівництва. У таємному наказі НКВС УРСР «Про недоліки в агентурно-оперативній і слідчій роботі Управління НКВС Західних областей УРСР» від 13 листопада 1939 року органам НКВС наказувалося створювати спеціальну агентуру з релігійного активу для «розкладання і профілактичної роботи серед церковників» [6, с. 57]. Відповідні заходи на місцях не забарилися.

Наприкінці 1939 року УНКВС по Львівській області відкрило оперативну справу під назвою «Ходячие». Об'єктам цієї розробки приписували антирадянську діяльність, а також вороже ставлення до радянської влади та факту возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР. В коло оперативних заходів потрапили митрополит Андрей Шептицький, архімандрит монастирів ордену Студитів Климентій Шептицький, архієпископ Йосиф Сліпий, єпископи І. Бучко, М. Будка, отці Л. Куницький, О. Ковальський, В. Лаба та інші (всього приблизно 50 осіб) [6, с. 67]. На цей час органи НКВС на Львівщині провели арешти ряду священиків УГКЦ.

Конкретизація стратегічного та оперативних завдань щодо роботи проти УГКЦ давалася в наказі Л. Берії «Про агентурно-оперативну роботу по антирадянських формуваннях серед католиків» від 8 лютого 1940 р. У ньому зазначалося, що «католицька церква останнім часом активізувала свою роботу в СРСР у напрямку залучення осіб з релігійного середовища у католицизм, з подальшим вербуванням для шпигунської та іншої антирадянської пропаганди на території Радянського Союзу», а також зазначалося, що існуючий стан агентурно-оперативних заходів органів НКВС проти католиків залишається на низькому рівні [6, с. 69]. Цим же наказом визначалася структура в системі НКВС, яка безпосередньо забезпечувала відповідну роботу – 2-й відділ Головного управління державної безпеки (ГУДБ) НКВС СРСР та, відповідно, 2-гі відділи УДБ НКВС союзних республік. Керівники союзного і республіканського наркоматів внутрішніх справ та обласних управлінь зобов'язані були подавати у НКВС СРСР доповідні записки про стан агентурно-оперативної роботи по католицькому духовенству і «антирадянських формуваннях» серед католиків. Таким чином, боротьба проти релігійних організацій, підпорядкованих Ватикану, виходила за рамки суто антирелігійної, атеїстичної боротьби радянської держави, набуваючи форм боротьби з політичним противником методами і засобами політичної розвідки та контррозвідки. Узя репресивна структура СРСР зосереджувала свою увагу на заходах по локалізації з наступною ліквідацією діяльності такого супротивника.

Першим етапом цього плану став відбір та аналіз інформації про становище УГКЦ, її лідерів, сильні та слабкі місця церкви. Упродовж двох місяців в західних областях України працювала група відповідальних оперативних працівників УДБ НКВС УРСР, які вивчали релігійну ситуацію на місцях. За підсумками їхньої роботи

була підготовлена й відправлена в 2-ий відділ ГУДБ НКВС СРСР доповідна записка, в якій зроблено аналіз церковної структури УГКЦ, характеристика чільних представників церковної ієрархії, внутрішні церковні течії та напрями. Згідно із отриманими оперативними даними церква на території західних областей складалася з трьох єпархій: Львівської, Станіславської і Перемишльської під управлінням митрополита А. Шептицького. Результатом вивчення релігійної ситуації в західноукраїнських областях став висновок про те, що УГКЦ залишається серйозним чинником впливу на свідомість західних українців, антирелігійна робота належно неорганізована, серед першочергових заходів визначено завдання посилення розкладницької роботи серед духовенства та віруючих [7, с. 126–130].

Внаслідок зростаючого тиску влади траплялися випадки відходу від унії віруючих, деякі священики полишили свої парафії. Через проведення заходів провокаційного характеру, щоб підірвати авторитет церкви, влада різними заходами домагалася виникнення сварок та загострення стосунків між священиками за парафії, прихожан, прибутки. Вищестоящі органи інформувалися про приклади розкладницької діяльності місцевими відділами НКВС.

У грудні 1940 року було складено, а в січні 1941 р. затверджено особисто Л. Берією план агентурно-оперативних заходів, спрямований на внутрішній розкол та ослаблення УГКЦ. Показовим фактом цього документу була кількісна інформація про структуру церкви – три єпархії, що об'єднували 2821 парафію, 11 монастирів і три монаші ордени (Василіан, Студитів, Редemptористів), де вказувалося на тенденцію зменшення кількості діючих церков і громад. Серед заходів, спрямованих на «розкладання» і підірив впливу церкви, були виділені наступні:

«1. Організація розколу уніатської церкви шляхом використання існуючих протиріч між прихильниками так званих західного і східного обрядів.

2. Дискредитація керівників уніатської церкви в очах віруючих шляхом оприлюднення фактів їх побутових суперечностей, порушення канонічних законів і зловживань в справах управління церковним майном.

3. Організації серед уніатів течії за відрив від Ватикану і створення «незалежної» уніатської церкви.

4. Активізація православних церковників на боротьбу за приєднання уніатів до православної церкви...» [6, с. 100–101].

Реалізація цих заходів значно ускладнила церковну діяльність, обумовлювала труднощі здійснення душпастирської місії, провокувала суперечки між священиками, духовенством та віруючими.

Митрополит А. Шептицький у листі до Риму від 7 листопада 1941 р. підсумував: «Більшовицька займанщина, що тривала майже два роки, спричинила повну руйну нашого бідного і знедоленого народу. Число жертв, що їх вивезено, ув'язнено чи вбито, дуже велике. Тільки у моїй архієпархії їхнє число доходить до 200 000. У моїй єпархії (Львівській – Н. К.) було вбито або померло у в'язниці 12 священиків, а в Перемишльській близько – 20. Крім того, з моєї єпархії у Сибір вивезено 33 священиків» [7, с. 23].

Та, незважаючи на жорсткі заходи комуністичних державних і репресивних органів, церква зуміла зберегти

свою ієрархію та структуру. Більшість священників залишилися вірними в своєму духовному покликанні.

Відповідь на питання, чому ж радянський режим не зумів ліквідувати УГКЦ у передвоєнний період, висловлена у листі митрополита А. Шептицького до папського нунція Ротти від 30 березня 1941 року. Митрополит відзначав, що більшовики не приховували свого устремління знищити церкву, однак робили це «уповільнено, оскільки боялися, щоб не збурило надто великого спротиву серед цілого загалу населення», також через побоювання громадської думки в Європі, а ще через те, що «не почувалися тут як вдома» [8, с. 49].

Що ж стосується відношення радянської держави до проблеми УГКЦ, то вона в цілому була половинчатою. Приєднавши західноукраїнські землі до складу СРСР, більшовицький режим розпочав здійснювати звичну для себе політику воєнничого атеїзму і безбожництва, намагаючись звунити суспільну діяльність УГКЦ та інших релігійних організацій. В умовах Західної України УГКЦ як релігійно-церковна організація мала розвинену структуру і релігійну інфраструктуру. Тому обмеження часу не дозволила правлячому режиму повністю ліквідувати її. Перепоною цьому були і суб'єктивні чинники:

- постать глави УГКЦ – митрополита А. Шептицького;
- консолідованість вищих ієрархів і духовенства;
- широка суспільна підтримка церкви з боку місцевого населення.

Оскільки атеїстична агітація та пропаганда не мали помітного успіху, влада у звичний для себе спосіб залучила до боротьби з УГКЦ репресивні органи, які з кінця 1939 року розпочали планомірну роботу по ослабленню і розколу церкви як організації, політику тиску, шантажу та репресій стосовно духовенства з метою залякати та підпорядкувати своєму впливу греко-католицьке духовенство. Незважаючи на часткові успіхи в цьому напрямі, владі загалом не вдалося встановити контроль над УГКЦ, підірвати її суспільний авторитет, підпорядкувати греко-католиків Московському патріархату Російської православної церкви.

Список використаних джерел

1. Бабенко Л. Митрополит Андрей Шептицький на зламі суспільно-політичних альтернатив початкового періоду радянської західноукраїнських земель / Людмила Бабенко // Україна і Ватикан. – Івано-Франківськ – Київ, 2008. – Вип. I. – С. 165–171.
2. Возз'єднання: зб. архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946) [упоряд., передмова та покажчики О. Д. Довганича та ін.; ред. кол.: В. І. Балога та ін.]. – Ужгород, 2000. – 344 с.
3. Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність: документи і матеріали. 1899–1944. – Кн.1: Церква і суспільне питання. – Львів: Місіонер, 1998. – 570 с.
4. Культурне життя в Україні. Західні землі. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.1: 1939–1953. – 748 с.
5. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність: документи і матеріали 1899–1944. – Львів. – Т.2; Кн.2: Церква і суспільне питання. – 1998. – 940 с.
6. Ліквідація УГКЦ (1939–1946): документи радянських органів державної безпеки – К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. – Т.1. – 920 с.
7. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.). – Київ, 2005. – 480 с.
8. Бошорків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / Б. Бошорків. – Львів: Вид-во УКУ, 2005. – 268 с.

References

1. Babenko L. Mytropolyt Andrej Sheptyc'kyj na zlami suspil'no-politychnyh al'ternatyv pochatkovogo periodu radjanyzaczii' zahidnoukrai'ns'kyh zemel' / Ljudmyla Babenko // Ukrai'na i Vatykan. – Ivano-Frankivs'k – Kyi'v, 2008. – Vyp.I. – S.165–171.

2. Vozz'jednannja: zb. arhivnyh dokumentiv i materialiv (traven' 1944 – sichen' 1946) [uporjad., przedmova ta pokazzhchyky O. D. Dovganycha ta in.; red. kol.: V. I. Baloga ta in.]. – Uzhgorod, 2000. – 344 s.

3. Mytropolyt Andrej Sheptyc'kyj. Zhyttja i dijat'nist': dokumenty i materialy. 1899–1944. – Kn.1: Cerkva i suspil'ne pytannja. – L'viv: Misjoner, 1998. – 570 s.

4. Kul'turne zhyttja v Ukrai'ni. Zahidni zemli. – K.: Naukova dumka, 1995. – T.1: 1939–1953. – 748 s.

5. Mytropolyt Andrej Sheptyc'kyj: Zhyttja i dijat'nist': dokumenty i materialy 1899–1944. – L'viv. – T.2; Kn.2: Cerkva i suspil'ne pytannja. – 1998. – 940 s.

6. Likvidacija UGKC (1939–1946): dokumenty radjans'kyh organiv derzhavnoi' bezpeky – K.: PP Sergijchuk M. I., 2006. – T.1. – 920 s.

7. Mytropolyt Andrej Sheptyc'kyj u dokumentah radjans'kyh organiv derzhavnoi' bezpeky (1939–1944 rr.). – Kyi'v, 2005. – 480 s.

8. Boščurkiv B. Ukrai'ns'ka Greko-Katolyc'ka Cerkva i Radjans'ka derzhava (1939–1950) / B. Boščurkiv. – L'viv: Vyd-vo UKU, 2005. – 268 s.

Kontsur-Karabinovyh N. M., candidate of historical sciences, associate professor of history and political science, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas (Ukraine, Ivano-Frankivsk), Kontsur@i.ua

The regularities of Andrej Sheptytsky as the head of the Ukrainian Greek-catholic church relation with the soviet authorities

The article examines the way metropolitan Andrej Sheptytsky stayed proponent of the rights of the Ukrainian Greek-catholic church. He didn't swear alliance to the Polish officials of the time and advocated the tenets of the Ukrainian Greek-catholic church even after the Western Ukraine became a part of the Soviet Ukraine.

Keyword: Ukrainian Grek-catholic church, metropolitan, regime.

Концур-Карабинович Н. Н., кандидат исторических наук, доцент кафедры истории и политологии, Ивано-Франковский национальный технический университет нефти и газа (Украина, Ивано-Франковск), Kontsur@i.ua

Образ главы УГКЦ – митрополита Андрея Шептицкого в антицерковной политике советской власти

На широчайшем фактологическом материале анализируется состояние УГКЦ на этапе восстановления советской власти. Анализируется роль митрополита А. Шептицкого, который отстаивал честь Украинской греко-католической церкви.

Ключевые слова: Украинская греко-католическая церковь, митрополит, режим.

* * *

УДК 94(477)

Мараєв В. Р.,
кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України (Україна, Київ), VladlenMarayev@ukr.net

РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ВІДНОСИН УКРАЇНИ І ВІЙСЬКА ДОНСЬКОГО У 1917–1921 РР.

Досліджується вивчення відносин України і Війська Донського 1917–1921 рр. російськими дослідниками – представниками емігрантської, радянської і сучасної російської історичної науки. Метою статті є аналіз російської історіографії теми, виокремлення найбільш і найменш вивчених російськими істориками аспектів, визначення перспектив подальших досліджень. Встановлено, що відносини України і Війська Донського у 1917–1921 рр. перебували і досі залишаються на периферії інтересів російських науковців. Лише часткове висвітлення отримали політичні і військові аспекти двосторонніх відносин, при практично повному ігноруванні торговельно-економічних. Стан розробки теми в сучасній російській історичній науці є недостатнім і вона потребує подальшого вивчення. Перспективи ґрунтовного дослідження відносин України і Війська Донського 1917–1921 рр. є дуже хорошими, оскільки саме в архівних установах Російської Федерації зберігається значний масив документів з теми.

Ключові слова: російська історіографія, історична наука, Україна, Військо Донське, міжнародні відносини.

Історіографія відносин України і Війська Донського за доби революції 1917–1921 рр. налічує уже майже століття. Природно, що найбільший інтерес до цієї теми виявили

українські та російські дослідники. Власне російська історіографія представлена роботами дослідників-емігрантів (зокрема, із середовища козацької еміграції), радянських і сучасних російських істориків. Вивчення їхнього доробку є невід'ємною складовою всебічного, глибокого і об'єктивного дослідження теми. Метою цієї статті є аналіз російської історіографії відносин України і Війська Донського, виокремлення найбільш і найменш вивчених російськими істориками аспектів теми, визначення перспектив подальших досліджень.

Власне, перші спроби розкрити процес формування і розвитку відносин із сусідньою Україною були зроблені на Дону ще в розпал громадянської війни на Півдні Росії. Так, наприкінці 1918 р. вийшов у світ «Короткий історичний нарис звільнення землі війська Донського від більшовиків і початку боротьби за відновлення єдиної Росії», де відзначено підписання українсько-донського договору, встановлення кордонів, військові поставки, німецький чинник в українсько-донських відносинах [1].

Російська емігрантська історіографія приділила українсько-донським відносинам небагато уваги. Начальник оперативного відділу штабу Донської армії полковник В. В. Добринін згадував про допомогу німців козакам у залагодженні територіального спору з Україною [2]. Донський політик, голова донського Великого Військового Кругу В. А. Харламов у нарисі «Південно-Східний Союз у 1917 р.» згадав про переговори із делегацією Української Центральної Ради про створення загальноросійського федерального уряду і звернув увагу, що Київ пропонував включити до його складу представників лише соціалістичних партій [3, с. 290]. Колишній управляючий відділом (тобто міністр) внутрішніх справ козацького Дону К. П. Каклюгін у висвітленні українсько-донських відносин 1918 р. послуговувався переважно мемуарами донського Військового Отамана П. М. Краснова «Всевелике Військо Донське», хоча при цьому активно критикував політичну діяльність автора [4, с. 73, 82, 92].

Донський політик М. М. Мельников, переслідуючи мету покласти край проукраїнським настроям у середовищі козацької еміграції, пригадав територіальні претензії України до Війська Донського [5, с. 25; 6, с. 22]. В історичному нарисі «Трагедія Казачества» згадується, що проблема кордонів помітно гальмувала українсько-донські переговори, однак зрештою була вирішена шляхом укладення міждержавної угоди [7, с. 178]. А. О. Зайцов і М. М. Головін вважали, що українські територіальні домагання були фікцією, однак підтримувалися німецькою владою. Також у поле зору цих авторів потрапила співпраця Української Держави і Всевеликого Війська Донського у створенні Південної армії [8; 9]. С. Г. Сватіков одним із перших вказав на спроби Військового Отамана П. М. Краснова на рівні Паризької мирної конференції домогтися визнання включення до складу Всевеликого Війська Донського частини українських територій Катеринославщини [10, с. 163].

Загалом, у середовищі російської білої еміграції про українсько-донські відносини знали досить мало. Це фактично визнала редколегія провідного білоемігрантського журналу «Часовой» у 1964 р., видаючи рецензію на спогади генерала М. А. Свечина. Переговори донських представників із Гетьманом П. П. Скоропадським і німецьким командуванням у Києві були зараховані до маловідомих фактів історії [11, с. 27].

Відчутний брак джерельної бази був серйозною проблемою російської (як і української) емігрантської історіографії. До того ж, більшість авторів переслідували радше політичну, ніж дослідницьку мету, намагаючись у першу чергу дискредитувати й розкритикувати своїх опонентів.

Радянська історіографія, замкнена у жорсткі ідеологічні рамки, практично не досліджувала взаємовідносини Української Народної Республіки та Української Держави з небільшовицькими державними утвореннями на теренах колишньої Російської імперії. Займатися «контрреволюційною» тематикою було не актуально й не престижно, а то й небезпечно, тому про неї завжди згадували у винятково негативному сенсі. Наприкінці 1920-х рр. працівники Військової академії ім. М. В. Фрунзе Р. П. Ейдеман і М. С. Какурін писали про спроби Центральної Ради у 1917 р. налагодити відносини з донським Військовим Отаманом О. М. Каледіним та її «приховано ворожу» позицію щодо радянської влади, яка й стала причиною оголошення Раднаркомом війни [12; 13].

З-поміж радянської історичної літератури, виданої у 1960–80-х рр., слід відзначити роботи Д. З. Мутагірова, К. А. і С. К. Хмелевських [14; 15; 16]. К. А. Хмелевський, зокрема, зазначав, що на територію Таганрозького округу у травні–липні 1918 р. поширювалися дії гетьманської адміністрації. Доказом цього він вважав підтримку таганрозцями всеукраїнського страйку залізничників [15, с. 175]. Позитивною ознакою згаданих праць є широке залучення архівних документів, мемуарів «контрреволюційних» діячів, матеріалів преси.

В енциклопедії «Гражданская война и военная интервенция в СССР», на відміну від більшості енциклопедичних і довідкових видань радянського періоду, згадується прізвище донського посла в Україні О. В. Черячукіна [17, с. 608].

За доби перебудови послаблення ідеологічного тиску і відкриття ширшого доступу до архівів спричинили появу досліджень з історії Білого руху, в яких порушувалася проблема його стосунків із національними рухами на теренах колишньої Російської імперії. В. Д. Зиміна розглянула діяльність урядів П. П. Скоропадського, П. М. Краснова і М. О. Сулькевича, які вона вважає «білогвардійськими, германофільськими і монархічними» [18]. Її робота, написана із залученням значної кількості джерел, містить цінні відомості про українсько-донські відносини, але ще значною мірою залишається під впливом радянських стереотипів.

Для сучасних російських істориків (після 1991 р.) тема відносин України і Війська Донського, як і взагалі відносин антибільшовицьких сил з національними державними утвореннями, що постали на теренах колишньої Російської імперії, не є в пріоритеті. Певну увагу до українсько-донських взаємин виявили А. В. Венков та О. О. Смирнов у своїх біографіях П. М. Краснова [19; 20]. Змістовнішою у цьому плані є робота А. В. Венкова, хоча варто зазначити, що обидва історики у змалюванні подій 1918 р. користувалися в основному спогадами П. М. Краснова «Всевелике Військо Донське», переносючи на свої дослідження і переваги, і недоліки цього джерела. За твердженням А. В. Венкова, «знаючи справжню ціну «Українській державі», донські делегації і сам отаман в основному переговори вели з німцями, а гетьманський

уряд іноді з презирством називали «невдалим експериментом на живому народному організмі» [19, с. 116].

У 2008 р. вийшла комплексна монографія А. В. Венкова, присвячена Донській армії у 1918 р., її участі у війні з більшовиками. В контексті цієї проблематики автор на основі архівних документів і опублікованих матеріалів розглядає воєнну співпрацю Української Держави і Всевеликого Війська Донського [21].

А. С. Кручинін і В. П. Трут поверхово висвітлили початковий етап українсько–донських відносин – переговори Центральної Ради і Генерального Секретаріату з військовим урядом Дону у листопаді–грудні 1917 р., спроби створення загальноросійського федерального уряду, координування дій проти більшовиків [22; 23]. Ціла низка істориків – О. О. Антропов, В. Ж. Цветков, Р. Г. Гагкуєв, О. С. Пученков – звернулися до питання співпраці Української Держави і Всевеликого Війська Донського у створенні Південної, Астраханської і Російської народної армії, залучивши широку джерельну базу [24; 25; 26; 27].

На цьому тлі вирізняється ґрунтовна монографія Ю. Д. Гражданова, присвячена історії донської козацької державності за Військового Отамана П. М. Краснова [28]. Автор не оминув увагою налагодження дипломатичних відносин, військову співпрацю, проблему українсько–донського кордону, висвітлив окремі епізоди переговорного процесу, політику Німеччини на землях України і Війська Донського. Однак українсько–донські взаємини у дослідженні Ю. Д. Гражданова розчиняються у висвітленні загальної проблематики зовнішньополітичної діяльності донського уряду. В рамках окремої статті Ю. Д. Гражданов розглянув основні тенденції подальшої історії Всевеликого Війська Донського – періоду перебування у складі денікінських Збройних Сил на Півдні Росії [29].

Досліджувати українсько–донські взаємини суттєво допомагають довідкові видання з історії Білого руху та участі російського офіцерства у подіях громадянської війни. З–поміж них найбільш широким охопленням матеріалу вирізняються роботи С. В. Волкова і А. В. Ганіна [30; 31; 32].

Аналізуючи російську історіографію, не можна обійти увагою написану російською мовою монографію білоруського вченого, доктора історичних наук, професора А. П. Грицкевича «Боротьба за Україну, 1917–1921» [33]. Автор задекларував метою зробити огляд подій в Україні з національних позицій, уникаючи крайнощів в оцінках та штампів радянської і російської історіографії. А. П. Грицкевич розглянув підписання українсько–донської «Попередньої угоди» 7 серпня 1918 р., переговори П. П. Скоропадського і П. М. Краснова на станції Скороходове, створення Південної армії.

Таким чином, відносини України і Війська Донського у 1917–1921 рр. все ще залишаються на периферії інтересів російських науковців. Сучасна російська історична наука виявляє більше інтересу до історії Добровольчої армії та Збройних Сил на Півдні Росії в цілому, ніж до Війська Донського, Української Держави, Української Народної Республіки, а тим більше їх зовнішньої політики. Лише часткове висвітлення отримали політичні і військові аспекти українсько–донських відносин, при практично повному ігноруванні торговельно–економічних. Стан розробки теми в російській історичній науці є недостатнім і вона потребує подальшого вивчення.

Перспективи ґрунтовного дослідження відносин України і Війська Донського у 1917–1921 рр. слід визнати дуже хорошими, оскільки саме на території Російської Федерації зберігається значний масив документів з цієї теми – у фондах Державного архіву Російської Федерації, Російського державного військово–історичного архіву (м. Москва), Державного архіву Ростовської області, Державного архіву Волгоградської області, Державного архіву Краснодарського краю та інших архівних установ.

Список використаних джерел

1. Краткий Исторический Очерк освобождения земли войска Донского от большевиков и начала борьбы за восстановление единой России. – Б. м., 1918. – 20 с.
2. Добрынин В. Борьба с большевизмом на Юге России. Участие в борьбе донского казачества. Февраль 1917 – март 1920: (Очерк). – Прага: Славянское издательство, 1921. – 119 с.
3. Харламов В. А. Юго–Восточный Союз в 1917 г. // Донская Летопись. – Белград: Издание Донской Исторической Комиссии, 1923. – №2. – С.285–292.
4. Каклюгин К. П. Донской Атаман П. Н. Краснов и его время // Донская Летопись. – Белград: Издание Донской Исторической Комиссии, 1924. – №3. – С.68–162.
5. Мельников Н. М. О самостийности // Вестник Казачьего Союза. – Париж, 1928. – №14–15 (Январь – Апрель). – С.22–29.
6. Мельников Н. М. О самостийности // Родимый Край: Ежемесячный Казачий журнал. – Париж: Правление Казачьего Союза, 1930. – №6. – С.13–27.
7. Трагедия Казачества. (Очерк на тему: Казачество и Россия). – Прага, 1933. – Ч.1. – Годы 1917–1918. – 258 с.
8. Зайцов А. А. 1918: Очерки по истории русской Гражданской войны. – Жуковский – М.: Кучково поле, 2006. – 368 с.
9. Головин Н. Н. Российская контрреволюция в 1917–1918 гг. – Т.2. – М.: Айрис–пресс, 2011. – 704 с.
10. Сватиков С. Г. Россия и Дон (1549–1917). – Белград: Издание Донской Исторической Комиссии, 1924. – VIII + 592 с.
11. Н. К., В. О. Михаил Свечин. «Записки старого генерала о былом» // Часовой. – Брюссель, 1964. – Август – сентябрь. – №458–459 (8–9). – С.26–27.
12. Какурин Н. Стратегический очерк гражданской войны // Какурин Н., Ковтун Н., Сухов В. Военная история гражданской войны в России 1918–1920 годов. – М.: Евролинц, 2004. – С.5–168.
13. Эйдман Р., Какурин Н. Гражданская война на Украине // Петлюровщина. – М.: Эксмо; Алгоритм, 2005. – С.33–108.
14. Мутагиров Д. З. Экспансионистские планы германского империализма на Дону в 1918 году // Вестник Ленинградского университета. Серия истории, языка и литературы. – Л.: Издательство Ленинградского ун–та, 1962. – №14. – Вып.3. – С.47–59.
15. Хмелевский К. А. Крах красновщины и немецкой интервенции на Дону (апрель 1918 – март 1919 года). – Ростов–на–Дону: Издательство Ростовского ун–та, 1965. – 228 с.
16. Хмелевский К. А., Хмелевский С. К. Бура над тихим Доном: Исторический очерк о гражданской войне на Дону. – Ростов–на–Дону: Ростовское книжное издательство, 1984. – 176 с.
17. Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия / Гл. ред. С. С. Хромов; Ред. кол.: Н. Н. Азовцев, Е. Г. Гимпельсон, П. А. Голуб и др. – М.: Советская Энциклопедия, 1983. – 704 с., ил., 24 л. ил. и 4 л. карт.
18. Зимина В. Д. Крах германофильской монархической контрреволюции на юге России в годы гражданской войны и интервенции. – Калинин: Калининский государственный ун–т, 1989. – 88 с.
19. Венков А. В. Краснов // Белые генералы. – Ростов–на–Дону: Феникс, 2000. – С.81–172.
20. Смирнов А. А. Атаман Краснов. – М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – 368 с.: 16 л. ил.
21. Венков А. В. Атаман Краснов и Донская армия. 1918 год. – М.: Вече, 2008. – 480 с.: ил.
22. Кручинин А. С. Генерал–от–кавалерии А. М. Каледин // Белое движение. Исторические портреты: Л. Г. Корнилов, А. И. Деникин, П. Н. Врангель... – М.: Астрель; АСТ, 2006. – С.85–125.
23. Трут В. П. Дорогой славы и утрат. Казачьи войска в период войн и революций. – М.: Яуза; Эксмо, 2007. – 544 с.
24. Антропов О. О. Астраханское казачество. На переломе эпох. – М.: Вече, 2008. – 416 с.: ил.

25. Цветков В. Ж. Белое дело в России. 1917–1918 гг. (формирование и эволюция политических структур Белого движения в России). – М.: Посев, 2008. – 520 с.

26. Гагкуев Р. Г. Белое движение на Юге России. Военное строительство, источники комплектования, социальный состав. 1917–1920 гг. – М.: Посев, 2012. – 704 с.

27. Пученков А. С. Украина и Крым в 1918 – начале 1919 года. Очерки политической истории. – СПб.: Нестор–История, 2013. – 352 с.

28. Гражданов Ю. Д. Всевеликое Войско Донское в 1918 году. – Волгоград: ВАГС, 1997. – 158 с.

29. Гражданов Ю. Д. Донская государственность в составе Вооруженных сил Юга России. 1919 год // Белая армия. Белое дело: Исторический научно-популярный альманах. – Екатеринбург: НИЦ «Белая Россия», 1999. – №6. – С.24–40.

30. Волков С. В. Белое движение. Энциклопедия Гражданской войны. – СПб.: Нева; М.: ОЛМА–Пресс, 2003. – 672 с.

31. Волков С. В. Генералы и штаб-офицеры русской армии. Опыт мартиролога. – М.: ФИВ, 2012. – Т.1. – 736 с.; Т.2. – 728 с.

32. Ганин А. В. Корпус офицеров Генерального штаба в годы Гражданской войны 1917–1922 гг.: Справочные материалы. – М.: Русский путь, 2009. – 895 с.: ил.

33. Грицкевич А. П. Борьба за Украину, 1917–1921. – Минск: Современная школа, 2011. – 528 с.: ил.

References

1. Kratkij Istoricheskij Oчерk osvobodzenija zemli vojska Donskogo ot bol'shevikov i nachala bor'by za vosstanovlenie edinoj Rossii. – В. м., 1918. – 20 s.

2. Dobrynin V. Bor'ba s bol'shevizmom na Juge Rossii. Uchastie v bor'be donskogo kazachestva. Fevral' 1917 – mart 1920: (Oчерk). – Praga: Slavjanskoe izdatel'stvo, 1921. – 119 s.

3. Harlamov V. A. Jugο-Vostochnyj Sojuz v 1917 g. // Donskaja Letopis'. – Belgrad: Izdanje Donskoj Istoricheskoj Komissii, 1923. – №2. – S.285–292.

4. Kakljugin K. P. Donskoj Ataman P. N. Krasnov i ego vremena // Donskaja Letopis'. – Belgrad: Izdanje Donskoj Istoricheskoj Komissii, 1924. – №3. – S.68–162.

5. Mel'nikov N. M. O samostijnosti // Vestnik Kazach'ego Sojuza. – Parizh, 1928. – №14–15 (Janvar' – April'). – S.22–29.

6. Mel'nikov N. M. O samostijnosti // Rodimyj Kraj: Ezhemesjachnyj Kazachij zhurnal. – Parizh: Pravlenie Kazach'ego Sojuza, 1930. – №6. – S.13–27.

7. Tragedija Kazachestva. (Oчерk na temu: Kazachestvo i Rossija). – Praga, 1933. – Ch.I. – Gody 1917–1918. – 258 s.

8. Zajcov A. A. 1918: Oчерki po istorii russoj Grazhdanskoj vojny. – Zhukovskij – M.: Kuchkovo pole, 2006. – 368 s.

9. Golovin N. N. Rossijskaja kontrevoljucija v 1917–1918 gg. – T.2. – M.: Ajris–press, 2011. – 704 s.

10. Svatikov S. G. Rossija i Don (1549–1917). – Belgrad: Izdanje Donskoj Istoricheskoj Komissii, 1924. – VIII + 592 s.

11. N. K., V. O. Mihail Svechin. «Zapiski starogo generala o bylom» // Chasovoj. – Brjussel', 1964. – Avgust – sentjabr'. – №458–459 (8–9). – S.26–27.

12. Kakurin N. Strategicheskij oчерk grazhdanskoj vojny // Kakurin N., Kovtun N., Suhov V. Voennaja istorija grazhdanskoj vojny v Rossii 1918–1920 godov. – M.: Evrolinc, 2004. – S.5–168.

13. Jejdeman R., Kakurin N. Grazhdanskaja vojna na Ukraine // Petljurovshhina. – M.: Jeksmo; Algoritm, 2005. – S.33–108.

14. Mutagirov D. Z. Jekspansionistskie plany germanskogo imperializma na Donu v 1918 godu // Vestnik Leningradskogo universiteta. Serija istorii, jazyka i literatury. – L.: Izdatel'stvo Leningradskogo un-ta, 1962. – №14. – Вып.3. – S.47–59.

15. Hmelevskij K. A. Krah krasnovshhiny i nemeckoj intervencii na Donu (aprel' 1918 – mart 1919 goda). – Rostov-na-Donu: Izdatel'stvo Rostovskogo un-ta, 1965. – 228 s.

16. Hmelevskij K. A., Hmelevskij S. K. Burja nad tihim Donom: Istoricheskij oчерk o grazhdanskoj vojne na Donu. – Rostov-na-Donu: Rostovskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1984. – 176 s.

17. Grazhdanskaja vojna i voennaja intervencija v SSSR: Jenciklopedija / Gl. red. S. Hromov; Red. kol.: N. N. Azovcev, E. G. Gimpel'son, P. A. Golub i dr. – M.: Sovetskaja Jenciklopedija, 1983. – 704 s., il., 24 l. il. i 4 l. kart.

18. Zimina V. D. Krah germanofil'skoj monarhicheskoj kontrevoljucii na juge Rossii v gody grazhdanskoj vojny i intervencii. – Kalinin: Kalininskij gosudarstvennyj un-t, 1989. – 88 s.

19. Venkov A. V. Krasnov // Belye generaly. – Rostov-na-Donu: Feniks, 2000. – S.81–172.

20. Smirnov A. A. Ataman Krasnov. – M.: AST; SPb.: Terra Fantastica, 2003. – 368 s.: 16 l. il.

21. Venkov A. V. Ataman Krasnov i Donskaja armija. 1918 god. – M.: Veche, 2008. – 480 s.: il.

22. Kruchinin A. S. General–ot–kavalerii A. M. Kaledin // Beloe dvizhenie. Istoricheskie portrety: L. G. Kornilov, A. I. Denikin, P. N. Vrangel'... – M.: Astrel'; AST, 2006. – S.85–125.

23. Trut V. P. Dorogoj slavy i utrat. Kazach'i vojska v period vojn i revoljucij. – M.: Jauza; Jeksmo, 2007. – 544 s.

24. Antropov O. O. Astrahanskoe kazachestvo. Na perelome jepoh. – M.: Veche, 2008. – 416 s.: il.

25. Cvetkov V. Zh. Beloe delo v Rossii. 1917–1918 gg. (formirovanie i jevoljucija politicheskikh struktur Belogo dvizhenija v Rossii). – M.: Posev, 2008. – 520 s.

26. Gagkuev R. G. Beloe dvizhenie na Juge Rossii. Voennoe stroitel'stvo, istochniki komplektovaniya, social'nyj sostav. 1917–1920 gg. – M.: Posev, 2012. – 704 s.

27. Puchenkov A. S. Ukraina i Krym v 1918 – nachale 1919 goda. Oчерki politicheskoi istorii. – SPb.: Nestor–Istorija, 2013. – 352 s.

28. Grahdanov Ju. D. Vsevelikoe Vojsko Donskoe v 1918 godu. – Volgograd: VAGS, 1997. – 158 s.

29. Grahdanov Ju. D. Donskaja gosudarstvennost' v sostave Vooruzhennyh sil Juga Rossii. 1919 god // Belaja armija. Beloe delo: Istoricheskij nauchno–populjarnyj al'manah. – Ekaterinburg: NIC «Belaja Rossija», 1999. – №6. – S.24–40.

30. Volkov S. V. Beloe dvizhenie. Jenciklopedija Grazhdanskoj vojny. – SPb.: Neva; M.: OLMA–Press, 2003. – 672 s.

31. Volkov S. V. Generaly i shtab–oficery russoj armii. Opyt martirologa. – M.: FIV, 2012. – Т.1. – 736 с.; Т.2. – 728 с.

32. Gанин А. В. Корпус офицеров Генерального штаба в годы Гражданской войны 1917–1922 гг.: Справочные материалы. – М.: Русский путь, 2009. – 895 с.: ил.

33. Grickevich A. P. Bor'ba za Ukrainu, 1917–1921. – Minsk: Sovremennaja shkola, 2011. – 528 s.: il.

Maraiev V. R., candidate of historical sciences, leading researcher of the Research Center of humanitarian problems of Military Forces of Ukraine (Ukraine, Kyiv), vladlenmarayev@ukr.net

Russian historiography of the relations between Ukraine and Don Cossack Host during 1917–1921

The article analyzes the studies of relations between Ukraine and Don Cossack Host during the period of 1917–1921 made by Russian researchers – representatives of the exile, the Soviet and modern Russian historical science. The aim of the article is to identify the most and least studied aspects of the subject which were made by Russian historians, and to identify the prospects for future research. It was found that the relations between Ukraine and the Don Cossack Host in 1917–1921 were and still remain on the periphery of the interests of Russian scientists. Only partial coverage was given to the political and military aspects of bilateral relations, with almost complete disregard for trade and economic. This subject requires further studies of modern Russian historians. Prospects for deep study of relations between Ukraine and the Don Cossack Host in 1917–1921 are very good, because the archival institutions of the Russian Federation kept a significant array of documents on the subject.

Keywords: Russian historiography, science of history, Ukraine, the Don Cossack Host, international relationships.

Maraev B. P., кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Научно-исследовательский центр гуманитарных проблем Вооруженных Сил Украины (Украина, Киев), VladlenMarayev@ukr.net

Российская историография отношений Украины и Войска Донского в 1917–1921 гг.

Исследуется изучение отношений Украины и Войска Донского 1917–1921 гг. российскими исследователями – представителями эмигрантской, советской и современной российской исторической науки. Целью статьи является анализ российской историографии темы, выявление наиболее и наименее изученных российскими историками аспектов, определение перспектив дальнейших исследований. Установлено, что отношения Украины и Войска Донского в 1917–1921 гг. находились и поныне остаются на периферии интересов российских ученых. Лишь частичное освещение получили политические и военные аспекты двусторонних отношений, при практически полном игнорировании торгово-экономических. Состояние разработки темы в современной российской исторической науке является недостаточным, и она требует дальнейшего изучения. Перспективы глубокого исследования отношений Украины и Войска Донского 1917–1921 гг. являются очень хорошими, поскольку именно в архивных учреждениях Российской Федерации хранится значительный массив документов по теме.

Ключевые слова: российская историография, историческая наука, Украина, Войско Донское, международные отношения.

* * *

УДК 94(477–21)«192»:316.3

Балабай Я. В.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
філософії та соціології, Національний фармацевтичний
університет (Україна, Харків), yana_balabay@mail.ru

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ УКРАЇНСЬКОГО МІСТА ДОБИ НЕПУ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Досліджено проблеми соціальної сфери українського міста доби непу, що охоплюють: безробіття, недиференційовану систему оплати праці, низький рівень життя, систему охорони та безпеки праці, соціального захисту, пенсійну систему, охорону здоров'я, житлове питання тощо. Прیدілено увагу питанню розробки трудового законодавства, у якому були закріплені основні норми тривалості робочого дня, заходи з безпеки та охорони праці, соціальне страхування робітників. Зроблено акцент на тому, що у містах були створені біржі праці, які відігравали значну роль в організації працевлаштування безробітних. Визначено форми державної допомоги безробітним у вигляді громадських робіт, трудових колективів, соціальної допомоги, організації громадського харчування тощо. Вказано на запровадження відрадно-преміальної системи оплати праці у процесі пошуків оптимальних шляхів матеріального стимулювання робітників. У статті відзначено, що посилювався контроль за дотриманням восьмигодинного робочого часу, значна увага за доби непу приділялася питанню безпеки та охорони праці, компенсації праці на шкідливому виробництві. Підкреслено значення появи системи соціального забезпечення в українському місті 1920-х рр., яка поширювалася на робітників, службовців, інвалідів війни, дітей-сиріт. У статті приділено увагу спробі вирішення житлової проблеми та початковій стадії організації системи охорони здоров'я.

Ключові слова: безробіття, соціальний захист, пенсійна система, заробітна плата, безпека та охорона праці, система охорони здоров'я.

Науково-пізнавальна актуальність теми обумовлена місцем та значущістю проблем соціальної сфери в українському місті доби непу. Ці проблеми назріли за імперської доби і значною мірою спричинили революційні події 1917 р. та громадянську війну 1917–1921 рр. Серед проблем соціальної сфери слід назвати безробіття, низьку заробітну плату, відсутність системи охорони та безпеки праці, соціального захисту, пенсійної системи, системи охорони здоров'я, житлова криза тощо. Здійснення основних заходів з вирішення соціальних проблем українського міста перебувало у зв'язку з системою заходів, яка отримала назву нової економічної політики (1921–1929 рр.). Дослідження проблем соціальної сфери українського міста, шляхів їх вирішення та результатів є необхідним для вивчення рівня життя міського населення, доповнює загальну картину соціально-економічного розвитку України вказаної доби.

Доба непу є періодом формування засад соціальної політики в Україні, визначення її об'єкту та основних напрямків реалізації. Низка проблем соціальної сфери доби непу притаманні наразі сучасній Україні. Серед них – проблеми безробіття; соціального захисту різних категорій населення; необхідність реформи медичної сфери; житлова проблема. Всі ці проблеми мають коріння у радянській епосі. Тому вивчення спроби вирішення соціальних проблем українського міста доби непу є корисним в аспектах розв'язання соціальних проблем сучасної України.

Метою статті є дослідження основних напрямків вирішення проблем соціальної сфери українського міста доби непу та її результатів, а саме: боротьба з безробіттям та форми допомоги безробітним; оплата та охорона праці; розвиток системи соціального забезпечення та пенсій; розвиток соціальної сфери – охорони здоров'я та житлово-комунального сектору. Завданням роботи є дослідження завдань, сутності, конкретних напрямків та результатів вирішення проблем соціальної сфери українського міста доби непу.

Історіографія питання представлена дослідженнями сучасних українських та зарубіжних вчених: Ю. П. Волосника [2], К. В. Лобач [9], Л. А. Прилуцької [13], А. О. Басової [1], В. Б. Жиромської [7], які вивчили питання діяльності бірж праці, соціальної опіки, міського соціального прошарку непланів, проблеми розвитку міста 1920-х рр. Але комплекс проблем соціальної сфери українського міста доби непу потребує спеціального дослідження.

Джерельну базу умовно можна поділити на групи джерел за походженням: законодавчі (кодекси [8], постанови [14], рішення [14]), масові статистичні матеріали (звіти [3; 4; 5; 11; 12], поточна статистика [11; 12; 16], статистична аналітика [11; 12]), періодика (газети [15], економічні щомісячники [3; 4; 5]).

Особливістю умов вирішення проблем соціальної сфери в українському місті доби непу була радянська політична система, яка посилювала абсолютизм держави у здійсненні соціальної політики, що призвело до зниження активності населення в галузі захисту своїх інтересів, висуванні претензій та вимог. Односуб'єктність соціальної політики, коли єдиним її суб'єктом виступає держава є характерною рисою радянської системи. Радянське суспільство перебувало у стані деформацій, деформуючими факторами якого були: жорсткий тиск політичної влади на усі суспільні процеси, «підминання» владою суспільства, ліквідація реальної багатосуб'єктності та самостійності.

З переходом до непу зникає потреба у примусовому залученні робочої сили, скасовуються законодавчі норми про трудову мобілізацію та трудове дезертирство. Відкриття вільного ринку, перехід підприємств на госпрозрахунок, розвиток приватної торгівлі та промисловості призвели до заміни системи примусового нормування умов праці системою визначення їх за згодою сторін.

Реформа законодавства про працю розпочалась восени 1921 р. шляхом скасування більшості трудових мобілізацій, масових трудових повинностей, переведення на основу трудового податку зі звільненням від нього низки категорій робітників, запровадження соціального страхування тощо. Новий Кодекс законів про працю вступив у дію 15 листопада 1922 р. Основні положення кодексу фіксували тривалість робочого дня, час для відпочинку, заходи з охорони праці та соціальне страхування робітників. Серед основних досягнень нового кодексу слід зазначити: поширення дії трудового законодавства на усіх найманих робітників; принцип розподілу робочої сили через спеціальні органи – Біржі праці (статті 5–7) [8, с. 10]; закріплення права добиватися покращення умов праці шляхом укладення колективних договорів; встановлення мінімальної заробітної плати; узаконення створення та діяльності профсоюзів; запровадження соціального страхування (стаття 191) [8, с. 215].

Основними проблемами у соціальній сфері міста були: безробіття, недиференційована система оплати праці, низький рівень життя, відсутність системи охорони праці, соціального захисту населення та забезпечення старості, житлова криза, епідемії і так звані «соціальні» хвороби.

Проблемою українського міста доби непу було безробіття. Динаміка безробіття залежала від зайнятості сезонних робітників, тому взимку кількість безробітних

зростала на 6–10%. У списках бірж праці були так звані «мертві душі», які безпідставно бралися на облік та одержували соціальну допомогу як безробітні. У п'яти найкрупніших промислових містах – Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Києві та Миколаєві зосереджувалось 50–60% усіх безробітних України [6, с. 138]. Основним органом реєстрації та регулювання безробіття були біржі праці, які реєстрували не тільки безробітних, а й певну частину тих, що вперше шукали роботу.

Головним джерелом безробіття був контингент робітників, які працювали на підприємствах оборонного характеру під час війни і були змушені покинути сферу виробництва внаслідок згорання військово-промислового комплексу після завершення громадянської війни.

Скорочення робочої сили найбільше відбилась на жіночому персоналі, який звільнявся в першу чергу. Безробітні жінки ставали до обліку до бірж праці, що давало великий відсоток жінок у масі зареєстрованих безробітних. Подібні процеси відбувались і в становичі підлітків.

Разом з цим, ринок праці в період непу поповнювався новими кадрами молоді, яка шукала застосування своєї праці. Відповідно збільшувалось й число підлітків, які потрапили до офіційної реєстрації бірж праці.

Одним з поширених різновидів безробіття в Україні в період непу було кон'юнктурне або циклічне безробіття. Циклічне безробіття був викликаний зміною економічної кон'юнктури, кризовою фазою економічного циклу. Лави безробітних поповнювалися значною мірою за рахунок демобілізованих червоноармійців. Це конверсійне безробіття, яке було викликано згоранням ВПК та скороченням армії внаслідок переходу від громадянської війни до громадянського миру. За постановою ЦВК та РНК СРСР від 29 травня 1925 р. безробітні червоноармійці отримали низку пільг. Зокрема, на них не поширювалися вимоги про наявність певного стажу роботи; вони мали переважне право користування гуртожитками та їдальнями для безробітних.

Значним джерелом безробіття було сільське або сезонне безробіття. Сезонне безробіття, як правило, викликане тимчасовим характером виконання сільськогосподарських робіт, де інтенсивне навантаження у «сезон» змінюється простоями в інший час.

З 1921 р. питаннями забезпечення безробітних займався Наркомобез. За постановою Раднаркому, допомогу з безробіття було встановлено у розмірі до повного мінімального заробітку (для кваліфікованих робітників) даної місцевості та від $\frac{1}{2}$ до $\frac{3}{4}$ для некваліфікованих робітників та службовців. Але ця допомога була встановлена лише для робітників державних підприємств та установ [8, с. 73]. Згодом, за Кодексом законів про працю від 1922 р. допомога з безробіття встановлювалась відповідними органами в розмірі не нижче $\frac{1}{6}$ середньої зарплатні даної місцевості, в залежності від кваліфікації безробітного й стажу робіт за наймом до моменту втрати заробітку (стаття 186) [8, с. 74]. Таким чином, за 1921–1922 рр. відбувається зміна критеріїв встановлення обсягів допомоги по безробіттю.

Великі масштаби безробіття в українському місті, особливо у перші роки непу, вимагали великих коштів на сплату соціальної допомоги по безробіттю.

У вересні 1922 р. було утворено Центральний Комітет по боротьбі з безробіттям. Для допомоги безробітним у 1924–1925 рр. з державних та профспілкових фондів було асигновано 12 млн. крб., а у 1925–1926 рр. – 13 млн. крб. [10, с. 41]. Чимало коштів збиралось під час проведення днів, тижнів та місячників допомоги безробітним, в ході яких підвищувалась квартирна плата для так званих «нетрудових елементів», додатковим податком обкладались приватні підприємці. Робітники відраховували у профспілковий фонд допомоги безробітним до 1% свого заробітку [6, с. 145]. Безробітні одержували грошову, трудову, матеріальну та інші види допомоги, користувалися пільгами.

Головними формами допомоги безробітним була організація громадських робіт і трудових колективів, видача грошей та громадське харчування [6, с. 145]. Громадські роботи організовувались у сфері комунального господарства (благоустрій міст, ремонт мостів, брукування вулиць, заготівля палива та ін.) та сільського господарства. До громадських робіт залучалися переважно некваліфіковані робітники, насамперед, чорнороби.

Ефективною формою допомоги безробітним було створення трудових колективів (артілей): ковальсько-слюсарських, деревообробних, швейних, ремонтних, будівельних, друкарських та інших. Якщо на громадських роботах були зайняті переважно чорнороби, то до трудових колективів залучалися безробітні кваліфіковані робітники.

Наскільки робітник, який працював на громадських роботах міг забезпечити міг забезпечити себе та свою родину? У період 1924–1928 рр. обсяг видатків сімейних робітників на місяць становив в середньому 81,6 крб. (включаючи видатки на сплату за житло, харчування, спиртні напої, тютюн, одяг, господарські речі та ін.) [16, с. 261]. Якщо припустити, що робітник пропрацював на громадських роботах без вихідних, то за місяць він міг заробити в середньому 37,8 крб., що було у 2 рази менше від середнього розміру видатків на місяць.

Для офіційно зареєстрованих безробітних ЦК Боротьбезу влаштував безкоштовні обіди. Безробітні звільнялися від податків, користувалися безкоштовним медичним обслуговуванням, мали пільги у забезпеченні паливом, користуванні залізничним транспортом та у сплаті за квартиру.

З питаннями безробіття в Україні доби непу була пов'язана діяльність бірж праці. На біржі праці покладалось завдання регулювання ринку праці. Біржі праці виступали у ролі посередників між робочою силою – з одного боку – та роботодавцями – з іншого. Посередницькі операції, пов'язані з передачею до біржі надлишків попиту та пропозиції праці та подальше прикріплення зареєстрованих на біржі безробітних до місць попиту у 1920–ті рр. називалися обміном надлишками. Обмін надлишками був одним з основних принципів роботи бірж праці у галузі посередницької діяльності.

У 1920–ті рр. біржі праці потрапили до складних умов величезної переваги пропозиції над попитом. Ситуацію ускладнювала застійність безробіття майже з більшості груп професій. Внаслідок низької кваліфікації робітників та величезної кількості безробітних, операції з реєстрації, відмітки про появу та посилання на роботу протікали дуже ускладнено. На біржах праці виникали скупчення

безробітних та довгі черги [3, с. 28]. З боку безробітних посилювалися скарги на «повільність» та «тяганину» у роботі бірж праці [3, с. 28]. Серед проблем була система іменного попиту, а також «псевдо» безробіття з метою звільнення від сплати податків.

У процесі пошуків оптимальних шляхів матеріального стимулювання було запроваджено відрядно-преміальну систему оплати праці. У перші роки непу розроблялись принципи преміальної системи оплати праці робітників. Спочатку було запроваджено натуральне преміювання, але згодом проявились негативні сторони цієї системи. Робітники несли продукти отриманих натуральних премій на ринок, поповнюючи ряди роздрібних торгівців. Тому у вересні 1922 р. розпочався перехід від змішаної форми оплати до грошової.

Основними проблемами у сфері виплати заробітної плати були: матеріальне стимулювання виробничої діяльності робітників; баланс між зростанням заробітної плати та продуктивністю праці; збереження та підвищення реальної заробітної плати. Зростання цін 1920-х рр. обумовлювалось надмірним випуском грошових знаків, швидкістю їх оберт, станом економічного розвитку, політичною ситуацією тощо. Загальноекономічні та політичні умови у яких перебувала Україна не могли сприяти стабілізації цін [12, с. 2]. До другої половини 1922 р. зростання цін на продукти харчування обганяло зростання цін на товари першої необхідності, але починаючи з другої половини 1922 р. ріст цін на продукти харчування починає уповільнюватися. Це пояснювалось переважанням сільськогосподарського виробництва над промисловим в Україні доби непу. Характерною рисою непу було існування так званих «ножиць цін», що полягало у штучному завищенні цін на промислові товари та заниженні цін на сільськогосподарську продукцію. Селянське господарство ставало донором тоталітарної системи. Це негативно позначалося як на розвитку і збуті промислових товарів, так і на життєвому рівні населення.

Серед проблем сфери охорони праці робітників в українському місті доби непу були питання про робочий час, жіночу та дитячу працю, проблему компенсації праці на шкідливому виробництві, професійні захворювання, виробничий травматизм тощо.

Значне поширення понаднормових робіт доби воєнного комунізму у період непу вважалося остаточно викореним. У зв'язку зі зростанням безробіття було звернено увагу на боротьбу інспекторів праці з недостатньою обґрунтованими, надмірними понаднормовими роботами. У тих галузях економіки, де було неможливо встановити жорстке дотримання норм робочого часу були запроваджені спеціальні постанови, які точно регламентували певну кількість понаднормових видів робіт (сфери залізничного, водного транспорту, а також проект з медично-санітарної справи) [3, с. 4]. За доби непу в Україні було встановлено поняття «ефективного робочого часу»: восьмигодинний робочий день з перервами. Якщо фактична наповненість робочого часу складала більше восьми годин, то встановлювався принцип «ненормованого робочого часу». Кодекс законів про працю від 1922 р. скасовував абсолютну заборону понаднормових та нічних робіт для жінок. 1923 р. в Україні став переломним у питанні дитячої праці. У результаті проведення масової кампанії з вивчення умов праці у приватній промисловості та торгівлі масові порушення законів щодо скорочення

робочого дня малолітніх та підлітків зменшились. Було закріплено так звану «броню підлітків» – встановлення необхідних мінімальних відсотків кількості підлітків, зайнятих у виробництві.

До проблем системи охорони праці відносились компенсація праці на шкідливому виробництві, покращення санітарно-технічних умов, зменшення виробничого травматизму [3, с. 8–9]. За доби непу вивчалися фактори зменшення продуктивності праці робітників через низьку якість вентиляції у виробничих приміщеннях, професійну втому, професійні хвороби тощо [4, с. 65–67].

Апарат сфери охорони праці в Україні за доби непу включав: інспекцію праці, технічну інспекцію, санітарну інспекцію, охорону праці у сільському господарстві (стосувалася сезонних робітників). Для покращення роботи апарату сфери охорони праці передбачалося у крупних промислових центрах поглибити наукову роботу з вивчення професійних хвороб та шкідливого виробництва.

Соціальне страхування в Україні початку непу було безкоштовним для робітників. Фонд соціального забезпечення складався шляхом страхових внесків роботодавців. Соціальне забезпечення здійснювалось наданням працівникам грошових виплат (у вигляді пенсій, матеріальної допомоги та пільг) та фінансування державою систем охорони здоров'я та житлово-комунального сектору. У лютому 1922 р. було створено робітничі каси соціального страхування, які були організовані за районним принципом і діяли на основі законів про соціальне страхування та уставу, затвердженого страховою конференцією [5, с. 52]. Серед обов'язків страхових кас були: здійснення соціального страхування з тимчасової непрацездатності, материнства, смерті; спрямування роботи фабзавкомів у галузі проведення соціального страхування: спостереження за сплатою підприємствами, установами, господарствами необхідних внесків з усіх видів соціального страхування; контроль за тимчасово непрацездатними; завідування лікувально-контрольними комісіями; та ін. Всі вказані функції страхові каси здійснювали на кошти із внесків підприємств, установ та господарств на соціальне страхування.

Страхування інвалідності, вдовства, сирітства та безробіття покладалося на відповідні відділи соціального забезпечення. Для здійснення соціального страхування у межах губерній працювали Губернські управління соціального страхування. Через своєрідно-контрольними комісіями; та ін. Всі вказані функції страхові каси здійснювали на кошти із внесків підприємств, установ та господарств на соціальне страхування.

Страхування інвалідності, вдовства, сирітства та безробіття покладалося на відповідні відділи соціального забезпечення. Для здійснення соціального страхування у межах губерній працювали Губернські управління соціального страхування. Через своєрідно-контрольними комісіями; та ін. Всі вказані функції страхові каси здійснювали на кошти із внесків підприємств, установ та господарств на соціальне страхування.

Згідно з циркуляром від 14 березня 1922 р. [5, с. 57] були створені дільничні (лінійні), районні, дорожні та окружні страхові каси. Губернські управління соціального страхування перетворились на апарат організації та контролю, а обов'язки з виплати допомоги по безробіттю, пенсій по інвалідності, вдовству та сирітству відійшли до страхових кас. Позитивним моментом організації соціальної допомоги в Україні доби непу було те, що в одній касі об'єднувались всі види соціального страхування.

Соціальне забезпечення в Україні поширювалось на робітників, службовців, інвалідів громадянської та імперіалістичної війн, «жертв контрреволюції»,

постраждалих від бандитизму, зокрема, дітей. Для дітей було організовано притулки, забезпечення продовольчими продуктами, мануфактурою, медикаментами та грошима [12, с. 882]. Згодом визначились категорії населення, які перебували на соціальному забезпеченні: інваліди праці; (непрацездатні особи, які потребували догляду; непрацездатні особи, які не потребували догляду; особи частково працездатні) [4, с. 16]; пенсіонери–робітники освіти; родини, які втратили годувальників, вагітні жінки (два місяці до і два місяці після пологів).

В українському місті доби непу було закладено основи пенсійного забезпечення та визначились відповідні категорії населення. У перші роки непу розмір пенсій дорівнював середній тарифній ставці (у Харкові – 3 200 крб. на місяць) [12, с. 879]. Завданням уряду було доведення розміру пенсій до рівня прожиткового мінімуму. Першим кроком в цьому напрямі було видання декрету Раднаркому про пенсії особам, які мали особливі заслуги перед революцією, в основу яких було покладено прожитковий мінімум [12, с. 879]. Пенсійне забезпечення за рішенням Раднаркому надавалось родинам промислових робітників, робітникам, які втратили працездатність, а також інвалідам війни та праці. Пізніше було встановлено пенсійну допомогу для викладачів та наукових співробітників.

Житлове питання протягом всієї доби непу залишалось майже недоторканим. У травні 1924 р. було створено особливий фонд для субсидування будівництва робітничого житла. Джерелами цього фонду були: відрахування від прибутків госпрганів (10%), надбавки до прибутково–майнового податку з прибутків більше, ніж 1,2 тис. руб. за півроку (окрім заробітної плати), 5% відрахування від сум, отриманих від здачі в оренду торговельних приміщень, додаткова оплата житлової площі, що займається «нетрудовими елементами», лісовий кредит, що надається державою. Передбачалось пільгове відведення земель, зниження тарифів на перевезення будматеріалів, звільнення робітничих житлових кооперативів від податків та зборів [5, с. 33–37]. За доби непу планувалось залучити приватний капітал до вирішення житлової проблеми кошти за рахунок квартплати, організувати житлові кооперативи та заохочувати індивідуальне житлове будівництво [14, с. 696], але всі ці починання залишались тільки на папері. За даними Всесоюзного перепису населення 1926 р. число родин, що мали свою житлову площу або орендувало житлову площу складало 1 млн. чол., тоді як загальна кількість міського населення становила 3,8 млн. чол. [16, с. 120].

Не менш важливою галуззю соціальної сфери міста доби непу була система охорони здоров'я. Завданням соціальної політики була боротьба з загальнопоширеними хворобами того часу (холера, тиф, дифтерія), а також з так званими «соціальними» хворобами (туберкульоз, алкоголізм). Держава намагалась збільшити кількість працівників та технічних засобів для боротьби з хворобами, які набували розмірів епідемій. Утримання відповідних категорій працівників та установ здійснювалось за державні кошти, але господарські витрати відраховувались з місцевих коштів. Санітарно–гігієнічний стан українських міст був поганим: всього 4 каналізації, 40 водогонів, 35 біологічних фільтрів та 375 бань [12, с. 43].

Вирішення проблем соціальної сфери в українському місті доби непу знаходилося на початковому етапі, але беззаперечно мало досягнення. Досягнення стосувались розробки відповідної законодавчої бази, загальної організації системи соціального та пенсійного забезпечення щодо робітників, визначення форм допомоги безробітним, розбудови системи охорони здоров'я. Остаточо невирішеними проблемами українського міста на кінець непу лишалися проблеми безробіття, житлова криза, нерозвинена мережа закладів медичної допомоги та недостатня кількість медичного персоналу. Спроби вирішення проблем соціальної сфери в українському місті доби непу мають важливу історичну цінність, а досвід 1920–х рр. використовувався у наступні десятиліття української історії.

Список використаних джерел

1. Басова А. О. Соціальна опіка в Харкові (кінець 1919–1934 рр.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Басова А. О.; Харк. нац. ун–т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2012. – 20 с.
2. Волосник Ю. П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу / Ю. П. Волосник; Харків. нац. ун–т ім. В. Н. Каразіна. – Х.: НМЦ «СД», 2002. – 383 с.
3. Вопросы труда. №1. – М.: Издательство НКТ «Вопросы труда», 1923.
4. Вопросы труда. №2. – М.: Издательство НКТ «Вопросы труда», 1923.
5. Вопросы труда. №7–8. – М.: Издательство НКТ «Вопросы труда», 1924.
6. Довгопол В. М. Ліквідація безробіття – велике завоювання Жовтневої соціалістичної революції / В. М. Довгопол // Питання історії народів СРСР: Респ. міжвід. наук. зб. – Харків: Вища школа, 1968. – Вип.5.
7. Жиромская В. Б. Советский город в 1921–1925 гг. Проблемы социальной структуры / В. Б. Жиромская. – М.: Наука, 1988. – 166 с.
8. Кодекс законов о труде. – Харьков: 5–е изд., 1926. – 268 с.
9. Лобач К. В. Непмани на споживчому ринку України / К. В. Лобач. – К.: Б.и., 1994. – 42 с.
10. Лобурець В. С. Формування кадрів радянського робітничого класу України (1921–1932 рр.) / В. С. Лобурець. – Харків: «Вища школа», Вид–во при ХДУ, 1974. – 158 с.
11. Народное хозяйство Украины в 1921 г. Отчет Украинского экономического Совета – Харьков: Издание Госплана, 1922. – 886 с.
12. Народное хозяйство Украины в 1921–1922 гг. – Харьков: Издание Госплана, 1923. – 456 с.
13. Прилуцька Л. А. Боротьба з безробіттям у Харкові в 20–х – на початку 30–х рр. XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. А. Прилуцька / Харк. нац. ун–т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2007. – 19 с.
14. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). – Т. I. – М.: Политиздат, 1967. – 783 с.
15. Труд. – 14 октября 1928. – №240.
16. Україна: статистичний щорічник 1929 р. – Харків: ЦСУ УСРР, 1929. – 399 с.

References

1. Basova A. O. Social'na opika v Harkovi (kinec' 1919–1934 rr.) [Tekst]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Basova A. O.; Hark. nac. un–t im. V. N. Karazina. – H., 2012. – 20 s.
2. Volosnyk Ju. P. Nova burzhuzazija Ukrai'ny ta rozvytok pryvatnopidpryjemnyc'koi' dijal'nosti na finansovomu rynku v roky nepu / Ju. P. Volosnyk; Harkiv. nac. un–t im. V. N. Karazina. – H.: NMC «SD», 2002. – 383 s.
3. Voprosy truda. №1. – M.: Izdatel'stvo NKT «Voprosy truda», 1923.
4. Voprosy truda. №2. – M.: Izdatel'stvo NKT «Voprosy truda», 1923.
5. Voprosy truda. №7–8. – M.: Izdatel'stvo NKT «Voprosy truda», 1924.
6. Dovgopol V. M. Likvidacija bezrobittja – velyke zavojuvannja Zhovtnevoi' socialistychnoi' revoljucii' / V. M. Dovgopol // Pytannja

istorii narodiv SRSR: Resp. mizhvid. nauk. zb. – Harkiv: Vyshsha shkola, 1968. – Vyp.5.

7. Zhiromskaja V. B. Sovetskij gorod v 1921–1925 gg. Problemy social'noj struktury / V. B. Zhiromskaja. – M.: Nauka, 1988. – 166 s.

8. Kodeks zakonov o trude. – Har'kov: 5–e izd., 1926. – 268 s.

9. Lobach K. V. Nepmani na spozhivchomu rinku Ukraïni / K. V. Lobach. – K.: B.i., 1994. – 42 s.

10. Loburec' V. Je. Formuvannja kadri radjans'kogo robotnychogo klasu Ukraïny (1921–1932 rr.) / V. Je. Loburec'. – Harkiv: «Vyshsha shkola», Vyd–vo pry HDU, 1974. – 158 s.

11. Narodnoe hozjajstvo Ukrainy v 1921 g. Otchet Ukrainського jekonomicheskogo Soveta – Har'kov: Izdanie Gosplana, 1922. – 886 s.

12. Narodnoe hozjajstvo Ukrainy v 1921–1922 gg. – Har'kov: Izdanie Gosplana, 1923. – 456 s.

13. Pryluc'ka L. A. Borot'ba z bezrobotittjam u Harkovi v 20–h – na pochatku 30–h rr. XX st.: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / L. A. Pryluc'ka / Hark. nac. un–t im. V. N. Karazina. – H., 2007. – 19 s.

14. Reshenija partii i pravitel'stva po hozjajstvennym voprosam (1917–1967 gg.). – T. I. – M.: Politizdat, 1967. – 783 s.

15. Trud. – 14 oktjabrja 1928. – №240.

16. Ukraïna: statystychnyj shhorichnyk 1929 r. – Harkiv: CSU USSR, 1929. – 399 s.

Balabay Y. V., Ph.D. in History, associate professor of Philosophy and Sociology Department, National University of Pharmacy (Ukraine, Kharkov), yana_balabay@mail.ru

Social problems of the Ukrainian cities in the period of the NEP and its solutions

The article is devoted to social problems of the Ukrainian city of the NEP period, covering such questions as: unemployment, undifferentiated wage system, low living standards, the system of occupational safety and health, social protection, pension system, health care, housing. The author paid attention to the development of labor law, which established the basic norms of working hours, safety measures and labor protection, social insurance for employees. The author emphasized the fact of creation of the Labour Exchange in 1920–ies, which played a significant role in the process of employment. The way of government assistance to the unemployed in forms of public works, labor groups, social assistance, catering is determined in the article. The introduction of piecework–bonus wage system as an optimal way of material incentives is analyzed by the author. It is noted the increased control over the observance of the eight–hour working day, a considerable attention was paid to the era of the problem of safety and health, a compensation system, work in hazardous conditions. The emergence of the social security system in the Ukrainian city of the 1920–ies is a great achievement of the period. The author's attention is paid to an attempt of solving of a housing problem and the foundation of the health system organization.

Keywords: unemployment, social protection, pension system, wages, health and safety, the health care system.

Балабай Я. В., кандидат исторических наук, доцент кафедры философии и социологии, Национальный фармацевтический университет (Украина, Харьков), yana_balabay@mail.ru

Проблемы социальной сферы украинского города в период нэпа и пути их решения

Исследовано проблемы социальной сферы украинского города периода нэпа, охватывающих такие сферы, как: безработица, недифференцированная система оплаты труда, низкий уровень жизни, система охраны и безопасности труда, социальная защита, пенсионная система, здравоохранение, жилищный вопрос. Уделено внимание вопросу разработки трудового законодательства, в котором закреплены основные нормы продолжительности рабочего дня, мероприятия по безопасности и охране труда, социальное страхование работников. Сделан акцент на том, что в городах были созданы биржи труда, которые играли значительную роль в организации трудоустройства безработных. Определены формы государственной помощи безработным в виде общественных работ, трудовых коллективов, социальной помощи, организации общественного питания. Указано на внедрение сдельно–премиальной системы оплаты труда в процессе поисков оптимальных путей материального стимулирования работников. В статье отмечено, что усилился контроль над соблюдением восьмичасового рабочего дня, значительное внимание в эпоху нэпа уделялось вопросу безопасности и охране труда, компенсации труда на вредном производстве. Подчеркнуто значение появления системы социального обеспечения в украинском городе 1920–х гг., которая распространялась на рабочих, служащих, инвалидов войн, детей–сирот. В статье уделено внимание попытке решения жилищной проблемы и начальной стадии организации системы здравоохранения.

Ключевые слова: безработица, социальная защита, пенсионная система, заработная плата, безопасность и охрана труда, система здравоохранения.

***

УДК [94(477)94(470+571)«191»]

Сокирська В. В., кандидат історичних наук, професор кафедри загальної історії, Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини (Україна, Умань), vlada.sokirskaya@mail.ru

«УКРАЇНА – НЕ ПРОВІНЦІЯ РОСІЇ»: ДИСКУСІЇ УЧЕНИХ ТА ЧИНОВНИКІВ 1920–Х РР.

Досліджується період 1920–х рр. в історії російсько–українських відносин, за якого виникли дискусії в середовищі вчених економістів та державних діячів про непровінційне становище української економіки та право республіки на власний бюджет. Дискусії супроводжувалися критикою економічних програм і економічної політики Комуністичної партії, посилювали ідеологічне протистояння в науці.

Дослідження причин виникнення дискусій та їх наслідків, з'ясування позицій їх учасників стали предметом наукової розвідки автора.

Позиція української наукової еліти того часу стала науково–обґрунтованим обвинувальним актом українства проти московської колоніальної політики. Велика самостійна робота українських науковців у 1920–х рр. не пройшла марно. У той час були закладені тривкі підвалини для самостійної української економічної науки, визначено перспективи її розвитку, і, найголовніше, досліджено і популяризовано історію народного господарства України, переконливо і аргументовано нівельовано тезу про провінційність української економіки.

Ключові слова: російсько–українські відносини, українська економіка, дискусії 1920–х рр., наукова еліта.

Політика воєнного–комунізму, ігнорування національних запитів українського народу, здійснювані більшовиками, викликали обурення серед широких народних мас. У середовищі КП(б)У завжди були елементи, які прагнули надати радянській владі в Україні національного характеру, перетворити Україну в незалежну радянську республіку. Прибічники націонал–комунізму – національно орієнтованого напрямку в комуністичному русі, що виник на початку 1920–х рр. в Україні – вважали, що створення комуністичної економіки приведе до знищення як соціального, так і національного гноблення. На їх думку, комунізм потрібно було не уніфікувати за російським зразком, а пристосовувати до специфічних національних умов.

Ще на початку 1919 р. С. Мазлах і В. Шахрай видали в Саратові працю «До хвилі: що діється на Україні і з Україною», що й оформила доктрину українського націонал–комунізму [1]. Свої погляди на ситуацію в Україні автори звели до формули: 1) якщо Україна незалежна, то вона повинна мати свій уряд і свою партію; 2) або: Україна – це південь Росії.

У червні 1919 р. обидва автори були виключені з лав партії більшовиків, а їх книга стала доктриною націонал–соціалізму для тих, хто намагався побудувати соціалізм з «людським обличчям» – поєднавши його з національно–державним відродженням України.

Українська СРР свою економічну незалежність почала швидко втрачати після IV Всеукраїнського з'їзду рад, в резолюції якого про державні взаємовідносини між УСРР і РСФРР, зокрема, вказувалося: «IV Всеукраїнський з'їзд Рад, підтверджуючи згоду між центральними виконавчими комітетами УСРР і РСФРР щодо об'єднання комісаріатів військового, фінансового, залізничного, народного господарства, пошт, телеграфів і праці, доручає майбутньому ЦВК вести і далі ту саму політику єднання» [2, с. 345].

Дискусії, що виникли у 1920–х рр. в політичній, економічній і культурній сферах, стали наслідком внутрішньопартійної боротьби за владу, яка розгорілася серед більшовицької верхівки після смерті В. Леніна

та політики коренізації. В Україні теж йшла боротьба всередині партії, але вона набрала національного виміру. Політика українізації породила тенденції націонал-комунізму. Характерною особливістю звинувачень в буржуазному націоналізмі у цей час була їх своєрідна персоналізація. У період 1926–1928 рр. КП(б)У стала джерелом чотирьох великих ухилів – «шумськізму» і «скрипниківщини» в політиці, «хвильовізму» в літературі та «волобуєщини» в науці, в яких викривалася невідповідність між теорією і практикою більшовиків. Філософсько-мистецька і політична доктрина української радянської самостійності потребувала економічної бази. Наївна віра в те, що в центрі, «нагорі» чогось не знають, була розвінчана листом Й. Сталіна «Товарищу Кагановичу і другим членам ЦК КП(б)У» у квітні 1926 р., у якому «вождь» дав чітку санкцію на боротьбу з «національним ухилом» в Україні [3, с. 208].

Період 1920–х рр. в українській економічній науці характеризується народженням нових історичних концепцій. В. Доброгаєв, будучи молодим, але досить перспективним економістом-фінансистом, співробітником Наркомфіну УСРР, вивчав проблематику бюджетних прав республік в Союзі РСР. Виступаючи зі статтями в журналі «Хозяйство Украины», вказував на ненормальність подвійного балансування республіканського народного господарства, на проблеми розмежування дохідних джерел між Союзом і союзними республіками. Спираючись на дані Наркомфіну УСРР, В. Доброгаєв стверджував, що Москва не повертала Україні біля 20% її державних доходів [12; 13].

Ще в середині 1920–х рр. молодий український економіст М. С. Волобуєв познайомився з О. Я. Шумським, М. Г. Хвильовим, М. О. Яловим, колишніми членами партії «Боротьбистів», які в цей час увійшли до КП(б)У. Саме «боротьбистська» партія дала тодішній системі значні культурницькі сили. Цих людей серйозно хвилювала національна політика, розвиток української культури, процес «українізації» в цілому. Спілкування майбутнього «націонал-ухильника» з ними, ясна річ, впливало на формування його світогляду [4, с. 105].

1927 р. став періодом дискусій, що передували XV з'їзду ВКП(б), на якому Й. Сталін одержав перемогу над прихильниками Л. Троцького і розпочав атаку проти «правого ухилу». Сталіністи взяли курс на індустріалізацію, на форсування темпів розвитку економіки та здійснення колективізації. За цих умов від союзних республік вимагалось одне – неухильне виконання лінії центру. Не бралось до уваги, що в союзних республіках були політики, науковці, господарники, які добре розуміли реальний стан справ. За словами про рівність стояло споживацьке ставлення центру до України та інших регіонів СРСР. Виступ М. С. Волобуєва був свого роду оприлюдненим протестом проти цієї «генеральної лінії».

24-річний економіст Михайло Симонович Волобуєв став відомою особистістю в новітній історії України завдяки розміщеній у двох номерах журналу «Більшовик України» за 1928 р. статті «До проблеми української економіки» [5; 6]. Він намагаючись здійснити теоретичний аналіз господарства СРСР, вбачав потребу в науковому обґрунтуванні практичних заходів як знарядді економічного прогнозу. Його гострополемічна стаття, опублікована двома частинами у центральному теоретичному органі ЦК КП(б)У «Більшовик України», була навіяна реаліями того часу. У ній молодий дослідник

порушив гострі економічні проблеми. «Не є Волобуєв безпрецедентний за своєю економічною концепцією. Фактично його історична заслуга полягає в тому, що він узагальнив та об'єднав різні факти в одну систему... У своїх статтях М. Волобуєв переказує, а потім філософськи об'єднує в нову доктрину факти, думки і тези, викладені у творах істориків української економіки М. Слабченка і О. Оглобліна та в написаннях своїх сучасників – економіста Віктора Доброгаєва та Григорія Гринька», – писав відомий український економіст західної діаспори В. Голубничий [9, с. 7–8].

Михайло Волобуєв доводив, що царська Росія була колоніальною імперією, в якій Україна перебувала на правах колонії «європейського типу», що проявлялося у відхиленні розвитку продуктивних сил на користь економіки метрополії. М. Волобуєв заперечував теорію єдності російської імперської економіки до жовтня 1917 р., вимагав розглядати Україну як історично сформований народногосподарський організм, що мав власний шлях розвитку. Економічну самостійність України М. Волобуєв обґрунтовував тим, що вона була в складі колишньої Російської імперії колонією європейського типу, що означало її високий економічний рівень. Вона не була відсталою в порівнянні з метрополією, тому мусила увійти в світове соціалістичне господарство, як самостійна господарська одиниця, а не як злита з Росією частина СРСР [5, с. 50].

Здійснюючи аналіз основних фаз розвитку колоніальної політики царизму в Україні, М. Волобуєвим була спростована теза про єдність російської і української економік. Економіст повністю заперечував ставлення до українського народного господарства як до південного економічного району СРСР, засуджував ігнорування самостійного розвитку економіки України як частини світового економічного господарства. У вступній частині до своєї статті М. Волобуєв наполягав на використанні назви «Україна», оскільки вона була точнішою за назву «УСРР».

Тим більше, що під час перепису 1926 р. 31 млн. людей задекларували себе українцями. Це була друга після РСФФР, за своїм людським і економічним потенціалом, республіка Союзу РСР. Збереження України як єдиного народногосподарського комплексу на фоні зростання національної свідомості могли призвести в перспективі до її незалежності. В більшовицькому «центрі» це чітко розуміли і вирішили протиставити зростанню національної свідомості, тому й намагалися впроваджувати новий тип розподілу праці – ставили в залежність одну республіку від іншої, шляхом соціальної політики, включаючи Україну в нову систему розподілу праці. Це робилося шляхом відкриття в Росії таких видів виробництва, які потрібні були в Україні, але вона їх не мала. Таким чином, створювалася така система виробництва, за якої Росія від України не залежала ні в чому, а Україна потрапляла у виробничу і економічну залежність від Росії по багатьох ключових позиціях.

На часі була і проблема, порушена М. Волобуєвим у своїй статті, що стосувалася методології та практики економічного районування. Він гостро розкритикував методологічні принципи економічного районування, запропоновані професором І. Г. Александровим, що були використані при розробці Держпланом схеми економічного районування СРСР. Особливо різко критикував намагання

Держплану поділити Україну на два економічні райони – Південний гірничопромисловий та Південно–Західний, яким показав недосконалість Схеми економічного районування СРСР. Волобуєв вважав Україну єдиною народногосподарською одиницею, вимагав відмовитися від сприйняття її як провінції Росії.

Публікація такого змісту статті у центральному органі ЦК КП(б)У могла свідчити лише про те, що серед вищого партійного керівництва Української СРР були зацікавлені в оприлюдненні саме такої точки зору на економічні відносини між УСРР і РСФРР/СРСР. Праця М. Волобуєва мала величезний суспільний резонанс і була сприйнята неоднозначно. Для тоталітарного радянського режиму вона стала тією бомбою, яка раптово розірвалася і зруйнувала хибні більшовицькі концепції та стереотипи будівництва соціалістичної економіки в СРСР. Для української інтелігенції, яка справді вболівала за долю України і прагнула підняти її економічне і соціально–політичне становище в СРСР, виступ Волобуєва був моральною підтримкою, дороговказом, яку треба будувати Україну і як обстоювати її права та місце в СРСР.

Виступ М. Волобуєва у центральному партійному друкованому органі викликав в офіційних колах України дискусію у формі статей, брошур та виступів на зборах. Михайла Волобуєва та його однодумців звинувачували в пропаганді економічного націоналізму і таврували «волобуєвщиною». У В. Доброгаєва та М. Волобуєва було два головних типи опонентів: такі, що прямо заперечували їх ідеї (Е. Гірчак і М. Скрипник), і ті, що критикували, але хиталися і самі (А. Річицький і Л. Перчик).

Для «обеззброєння» концепцій М. Волобуєва, у цих же номерах «Більшовика України» було надруковано статтю–відповідь А. Річицького (справжнє прізвище Анатолій Андрійович Пісоцький) «До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (відповідь М. Волобуєву)», у якій зосереджувалася увага не на захисті інтересів центру, а на тезі про те, що без СРСР Україні було б ще гірше. Українське керівництво спрямувало обговорення статті в русло неприпустимості ігнорування економічних потреб України. М. Скрипник заявив, що той, «хто стоїть на становищі протилежних інтересів України та СРСР, той прихильник або російського, або українського націоналізму».

Колишній лідер укапістів Андрій Річицький зайняв середину між позицією М. Волобуєва і позицією Гірчака–Скрипника. Він критикував теоретичні положення і практичні висновки, зроблені Волобуєвим, за ухил від лінії партії, вважає його прямою дорогою до «націоналізму і фашизму».

Трактування дореволюційної України як звичайної економічної колонії на той час цілком влаштувало партійне керівництво. Адже в такому разі Україна, будучи до революції «однобоким додатком російської економіки», не могла претендувати на будь–яку економічну самостійність в Союзі РСР [14, с. 75].

Проти М. Волобуєва виступили на сторінках журналу «Більшовик України» Є. Гірчак та М. Скрипник. Основою публікації М. Скрипника «З приводу економічної платформи націоналізму» був його виступ на кафедрі національного питання в Інституті марксизму. Є. Гірчак звинувачував М. Волобуєва у більш прихильному ставленні до російського колоніалізму в українському питанні [10, с. 74].

Під тиском відкритого цькування у журналі «Більшовик України» у тому ж таки 1928 р. було розміщено покайного листа Михайла Симоновича Волобуєва, у якому він змушений був заперечувати усі свої висновки про наявність експлуатації УСРР в Союзі РСР [7, с. 147]. Ревнителю інтернаціоналізму цього виявилось замало. Від нього зажадали нових покаянь. У журналі «Більшовик України» уже за 1930 р. з'явилася велика за обсягом стаття «Проти економічної платформи націоналізму (До критики «волобуєвщини)», автором якої був сам Михайло Симонович [8].

Втрата України для Росії означала б радикальні зміни в розвитку промисловості останньої. Набуття Україною самостійності означало б для російської промисловості втрату паливної бази. Наслідком цього ставала необхідність переміщення головних центрів російської промисловості в райони добування вугілля і руди – на Урал і Сибір, та посилення розвитку продуктивних сил цих регіонів, що вимагало колосальних матеріальних затрат.

Планування промисловості в СРСР почалося відразу ж у всесоюзному масштабі по окремих промислових галузях, не звертаючи особливої уваги на інтереси республік, у тому числі й України. Усі важливі господарські питання розв'язувалися також у всесоюзному масштабі, керуючись принципами авторитарного централізму. При цьому передбачалося, як основний напрямок радянської економічної політики – спрямувати реорганізацію радянської промисловості обличчям на схід. Цьому принципу мали підпорядковуватися всі радянські республіки, в тому числі і Україна з своїм потужним промисловим потенціалом.

Доцент М. Вольф у своїй праці «Географічне розміщення російської промисловості», в минулому виходець із дореволюційної наукової еліти і пристосованець до більшовицького режиму, заперечував навіть існування назви «Україна», замість якої використовував «Південь Росії». У своїй праці закликав до реорганізації географічного розміщення капіталовкладень, вважав за потрібне переорієнтувати їх на схід і зауральські терени. Дослідник рекомендував освоювати в першу чергу російські етнографічні території і далі економічно культивувати великі східні простори Сибіру, де російський елемент мав перспективи з часом набути домінуючого становища [15].

Враховуючи той фактор, що праця Вольфа була логічним продовженням започаткованих ще російським царським урядом економічних планів, а сам доцент і керманічі російських економічних і планових установ були вихованцями дореволюційних шкіл і тому стає зрозумілим, чому «східна концепція» знайшла серед них підтримку. Зміна назви держави з Російської імперії на Союз РСР не змінила суті політики Росії щодо України, а проростання російських імперських амбіцій у роботу радянських господарських органів визначали їх ставлення до останньої.

Українські радянські економісти не погоджувалися з таким станом речей, створюючи спротив централізаторській політиці, яка наступала на інтереси України. Вони використовували всі доступні на той час їм методи для протидії надмірній економічній і господарській централізації, де українські національні інтереси перебували під загрозою або ігнорувалися

центральними установами: урядові трибуни, до яких мали доступ, дискусії на крайових партійних з'їздах, конференціях, форумах профспілок, в пресі. Особлива заслуга в цьому плані належала Всеукраїнській Академії Наук, заснованій українською владою періоду Гетьманату, продовжувала плідно працювати і в нових суспільно-політичних обставинах. Її Третій соціально-економічний відділ з 1919 р. заснував комісію на чолі з академіком Р. М. Орженицьким, яка займалася дослідженням бюджетних питань. Також був створений окремий інститут для вивчення економічної кон'юнктури та народного господарства України [16, с. 68].

У період непу робота ВУАН значно розширилася. В рамках Третього відділу розпочала свою роботу комісія під головуванням академіка К. Г. Воблого, яка займалася вивченням народного господарства України і українських економічних можливостей. Своїми завданнями комісія ставила: дослідження продуктивних сил України; форми, можливості та частка участі України у світовому господарстві; умови процесу та наслідки переходу України до нового аграрного ладу; перспективні плани економіки України; опрацювання історії галузей господарства України [16, с. 70].

У рамках Третього відділу ВУАН була створена ще комісія по вивченню фінансових справ України, очолювана академіком Л. М. Яснопольським та семінар по вивченню народного господарства України, яким керував академік К. Воблий. Дослідження членів Третього відділу ВУАН започаткували систематичну переоцінку існуючих позицій в російській економічній думці, де економічний комплекс України трактувався як «окраїна» Російської імперії і тим самим сприймалася як об'єкт для економічної експансії, яка повністю співпадала з політичними цілями.

Така ініціатива українських вчених, серед яких не було членів Комуністичної партії, не подобалася радянській владі. Були здійсненні заходи по насильне включення більш-менш науково кваліфікованих кадрів, членів Компартії, до складу Третього відділу ВУАН для контролю за його роботою. Таке становище зберігалося до кінця 1920-х років, поки радянський уряд не прибрав залишки автономії академії. У 1930-х рр. були фактично знищені всі самостійні прояви української науки, а саму Академію перетворено у філію Всесоюзної Академії Наук СРСР. Від тоді про якісь самостійні українські позиції, окремі від союзно-російських, говорити не доводиться.

У той час з'являлися й праці, що стосувалися не лише історичного розвитку народного господарства України, але й висвітлювали цілий ряд практичних питань у тогочасній економіці. Значну роботу в цьому плані здійснила і комісія в справах металургії, що входила до складу Держплану УСРР. У цьому секторі економіки постанови всесоюзних органів гостро суперечили життєвим інтересам України. Висловлювалися побажання, щоб радянський уряд, на відміну від уряду царської Росії, дав можливість повного промислового розвитку України, розбудувати металургію та важке машинобудування.

У плані розвитку промисловості 1926–1931 рр. яскраво виявилася тенденція Москви розбудувати російську промисловість коштом затримки української. Українська важка промисловість навіть до кінця непу не спромоглася піднести свої виробничі фонди до довоєнного рівня, у той час, як Росія розбудувала свою промисловість уже з перевищеним довоєнним розміром.

Полеміка між російськими і українськими чиновниками набула ще більшої гостроти після розпорядження ВРНГ СРСР від 21 лютого 1927 р. про заснування Центрального інституту цукрової промисловості. Виступаючи проти цього проекту, українські економісти намагалися боронити господарські інтереси України та протестували проти нового географічного розміщення окремих промислових галузей [17].

Про ставлення до України, її природних ресурсів і людського потенціалу як до колонії свідчить і той факт, що і в царські, і в радянські часи, як всяка метрополія, Росія намагалася якомога більше взяти з залежної території, і як можна менше по собі залишити там. Це свідчить зайвий раз про невпевненість у тривалому збереженні статусу-кво на довго, в чому переконав історичний досвід. Ситуація, в якій опинилася з розпадом Союзу РСР українська промисловість, як легка, так і важка, найкраще характеризує колоніальний характер народного господарства України та штучні, диктовані політичними моментами і партійною номенклатурою, намагання радянської економічної політики тримати Україну в господарській залежності від російських осередків виробництва.

Загалом, колишня розбудова російської економіки коштом колоніального визиску «окраїн» мала й надалі існувати, як головна засада економічної політики Росії та збереження «єдиної і неподільної». «...Центральна Росія була б неспроможною зберегти свою військово-господарську могутність без всебічного співробітництва з республіками і зокрема без використання паливно-сировинних і продовольчих ресурсів «окраїн» [18, с. 145].

Все ж, та велика самостійна робота українських науковців у 1920-х рр. не пройшла марно. У той час були закладені тривкі підвалини для самостійної української економічної науки, визначено перспективи її розвитку, і, найголовніше, досліджено і популяризовано історію народного господарства України, переконливо і аргументовано нівельовано тезу про провінційність української економіки.

Ренесанс української економічної думки, який розпочався з відродженням намагань українських комуністів зберегти певну політичну окремішність від Москви після закінчення громадянської війни і згорання політики воєнного комунізму, було придушено більшовицьким тоталітаризмом паралельно з придушенням ренесансу культурно-політичного. Проте провідні економісти тогочасної України встигли показати і довести питому спадкоємність політики фінансово-економічної експлуатації України як імперською Росією царською, так і імперською Росією більшовицькою.

Список використаних джерел

1. Мазлах С. До хвилі: що діється на Україні і з Україною / С. Мазлах, В. Шахрай. – 2. вид. – Нью-Йорк: Пролог, 1967. – 304 с.
2. Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України і уповноважених РСФРР. – 1920. – Ч.13. – 7–10 червня. – Ст.345.
3. Сталин И. В. Статьи и речи об Украине: Сборник. – Киев: Партиздат, 1936. – 252 с.
4. Шаповал Ю. І. «Я помилявся, взявши на себе провину...». До 90-річчя М. С. Волобуєва-Артемова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – №1.
5. Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. – 1928. – №2. – С.46–73.
6. Волобуєв М. До проблеми української економіки / М. Волобуєв // Більшовик України. – 1928. – №3. – С.42–64.

7. Волобуєв М. Лист до журналу «Більшовик України» // Більшовик України. – 1928. – №21–22. – С.147–148.
8. Волобуєв М. Проти економічної платформи націоналізму // Більшовик України. – 1930. – №5–6. – С.54–69.
9. Голубничий В. М. М. Волобуєв, В. Доброгаєв та їх опоненти // Український збірник. – 1956. – Кн.5.
10. Гірчак А. До проблеми ліквідації пережитків «колоніальності та націоналізму»: відповідь Михайлу Волобуєву // Більшовик України. – 1928. – №2. – С.73–93.
11. Гірчак С. До проблеми ліквідації пережитків «колоніальності та націоналізму»: відповідь Михайлу Волобуєву // Більшовик України. – 1928. – №3. – С.64–84.
12. Доброгаєв В. Новый закон о бюджетных правах // Хозяйство Украины. – 1926. – Ч.10. – С.33–43.
13. Доброгаєв В. Финансовые взаимоотношения Союза и союзных республик // Хозяйство Украины. – 1926. – №5–6. – С.39–42.
14. Річицький А. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (відповідь М. Волобуєву) // Більшовик України. – 1928. – №2. – С.73–94.
15. Вольф М. Географическое размещение русской промышленности. – М.: Госполитиздат, 1927. – 345 с.
16. Винар Богдан. Економічний колоніалізм в Україні та інші праці / Українське Історичне Товариство, Наукове Товариство ім. Т. Шевченка в Європі, Національна Академія Наук України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Ред. Любомир Винар. – Нью-Йорк; Париж; Львів: 2005. – 476 с.
17. Ланда В. Всесоюзный институт сахарной промышленности и новые районы свекловодства // Украинский экономист. – 1927. – 24 марта. – Ч.66.
18. Кононенко К. С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960 / К. С. Кононенко. – Мюнхен, 1965. – 431 с.

References

1. Mazlah S. Do hvyli: shho dijet'sja na Ukrai'ni i z Ukrai'noju / S. Mazlah, V. Shahrjaj. – 2. vyd. – N'ju-Jork: Prolog, 1967. – 304 s.
2. Zbir zakoniv i rozporjadzhen' robitnycho-seljans'kogo urjadu Ukrai'ny i upovnovazheniy RSFR. – 1920. – Ch.13. – 7–10 chervnja. – St.345.
3. Stalin I. V. Stat'i i rechi ob Ukraine: Sbornik. – Kiev: Partizdat, 1936. – 252 s.
4. Shapoval Ju. I. «Ja pomyljavsja, v'zjavshy na sebe provynu...». Do 90-richchja M. S. Volobujeva-Artemova // Z arhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB. – 1994. – №1.
5. Volobujev M. Do problemy ukrai'ns'koi' ekonomiky // Bil'shovyk Ukrai'ny. – 1928. – №2. – S.46–73.
6. Volobujev M. Do problemy ukrai'ns'koi' ekonomiky / M. Volobujev // Bil'shovyk Ukrai'ny. – 1928. – №3. – S.42–64.
7. Volobujev M. Lyst do zhurnal'noy «Bil'shovyk Ukrai'ny» // Bil'shovyk Ukrai'ny. – 1928. – №21–22. – S.147–148.
8. Volobujev M. Protiv ekonomichnoi' platformy nacionalizmu // Bil'shovyk Ukrai'ny. – 1930. – №5–6. – S.54–69.
9. Golubnychyj V. M. M. Volobujev, V. Dobrogaev ta i'h oponenty // Ukrai'ns'kyj zbirnyk. – 1956. – Kn.5.
10. Girchak A. Do problemy likvidacii' perezhytkiv «kolonial'nosti ta nacionalizmu»: vidpovid' Myhajlu Volobujevu // Bil'shovyk Ukrai'ny. – 1928. – №2. – S.73–93.
11. Girchak Je. Do problemy likvidacii' perezhytkiv «kolonial'nosti ta nacionalizmu»: vidpovid' Myhajlu Volobujevu // Bil'shovyk Ukrai'ny. – 1928. – №3. – S.64–84.
12. Dobrogaev V. Novyj zakon o bjudzhetnyh pravah // Hozjajstvo Ukrainy. – 1926. – Ch.10. – S.33–43.
13. Dobrogaev V. Finansovy vzaimootnosheniya Sojuza i sojuznyh republik // Hozjajstvo Ukrainy. – 1926. – №5–6. – S.39–42.
14. Richyc'kyj A. Do problemy likvidacii' perezhytkiv kolonial'nosti ta nacionalizmu (vidpovid' M. Volobujevu) // Bil'shovyk Ukrai'ny. – 1928. – №2. – S.73–94.
15. Vol'f M. Geograficheskoe razmeshhenie russkoj promyshlennosti. – M.: Gospolizdat, 1927. – 345 s.
16. Vynar Bogdan. Ekonomichnyj kolonializm v Ukrai'ni ta inshi prac'i / Ukrai'ns'ke Istorychne Tovarystvo, Naukove Tovarystvo im. T. Shevchenka v Jevropi, Nacional'na Akademija Nauk Ukrai'ny, L'viv's'ka naukova biblioteka im. V. Stefanyka. Red. Ljubomyr Vynar. – N'ju-Jork; Paryzh; L'viv: 2005. – 476 s.
17. Landa V. Vsesozjuznyj institut saharnoj promyshlennosti i novye rajony sveklovedeniya // Ukrainskij jekonomist. – 1927. – 24 marta. – Ch.66.

18. Kononenko K. S. Ukrai'na i Rosija. Social'no-ekonomichni pidstavy ukrai'ns'koi' nacional'noi' ideji 1917–1960 / K. S. Kononenko. – Mjunhen, 1965. – 431 s.

Sokirska V. V., Ph.D., Professor of the department of World History Paulo Tuchyna Uman State Pedagogical University (Ukraine, Uman), vlada.sokirskaya@mail.ru

«Ukraine is not the province of Russia»: discussions of scientists and statesmen during the 1920s

The paper investigates the period of the 1920s in the history of Russian-Ukrainian relations which started the discussions among economists and statesmen about non-provincial state of Ukrainian economics and the right of the republic to have its own budget. The discussions were accompanied by the criticism of economic programs and politics of the Communist party and enforced the scientific oppositions.

The subject of this work is the study of the reasons for the raise of discussions and their results stating the views of their participants.

The position of that time's scientific elite became a scientifically based Ukraine's charge on Moscow's colonial economic politics. During the 1920s a large amount of Ukrainian scientists' individual work didn't dwindle to nothing. That time long-lasting basis for independent Ukrainian economic science was worked out, the perspectives for its development were defined, moreover, the history of national economy was studied and spread. The statement concerning the provincial status of Ukrainian economics was leveled.

Keywords: Russian-Ukrainian relations, Ukrainian economics, the discussions of the 1920s, scientific elite.

Сокірска В. В., кандидат історических наук, професор кафедри всеобщей истории, Уманский государственный педагогический университет им. Павла Тычины (Украина, Умань), vlada.sokirskaya@mail.ru

«Украина – не провинция России»: дискуссии ученых и чиновников 1920-х гг.

Исследуется период 1920-х гг. в истории российско-украинских отношений, при котором возникли дискуссии в среде ученых экономистов и государственных деятелей о непровинциальном положении украинской экономики и права республики на собственный бюджет. Дискуссии сопровождалась критикой экономических программ и экономической политики Коммунистической партии, усиливали идеологическое противостояние в науке.

Исследование причин возникновения дискуссий и их последствия, выяснения позиции их участников стали предметом научного исследования автора.

Позиция украинской научной элиты того времени стала научно-обоснованным обвинительным актом украинства против московской колониальной политики. Большая самостоятельная работа украинских ученых в 1920-х гг. не прошла напрасно. В то время были заложены прочные основы для самостоятельной украинской экономической науки, определены перспективы ее развития, и, самое главное, исследована и популяризована история народного хозяйства Украины, убедительно и аргументированно нивелировано тезис о провинциальности украинской экономики.

Ключевые слова: российско-украинские отношения, украинская экономика, дискуссии 1920-х гг., научная элита.

* * *

УДК 631.155(477)«1920»

Щебетюк Н. Б., кандидат історических наук, докторант, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України (Україна, Київ), Shchebetjuk@ukr.net

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ОСНОВНИХ ПРОБЛЕМ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ГАЛУЗІ В УСРР НАПРИКІНЦІ 1920-Х РР.

На основі історико-наукового аналізу представлено низку головних проблем сільськогосподарської галузі України наприкінці 1920-х рр., що потребували швидкого вирішення на державному рівні. У зв'язку із побудовою першого п'ятирічного плану народного господарства в контексті нової державної політики, особлива увага приділялася організаційним питанням соціалістичної реконструкції сільського господарства та пошуку оптимальних форм його наукового обслуговування. Насамперед потребували вирішення питання підвищення рівня врожайності сільськогосподарських культур, розвитку таєрництва, будівництва Дніпровської ГЕС, сільськогосподарського районування, усуньвлення сільськогосподарського виробництва та ін. При вирішенні комплексу невідкладних проблем галузі провідна роль належала Науково-консультаційній раді НКЗС УСРР, до роботи якої було залучено багато відомих на той час учених і різних спеціалістів.

Ключові слова: сільське господарство, завдання, проблеми, дослідження, заходи, урожайність, впровадження.

У другій половині 1920-х рр. пошук нової стратегії розвитку в умовах наближення науки до вирішення конкретних завдань народного господарства здійснювався здебільшого емпірично, шляхом почергових реорганізацій. Економічна політика радянського уряду полягала у реконструкції народного господарства на основі соціалістичної індустріалізації і колективізації. Враховуючи обставини розробки й прийняття першого п'ятирічного плану, Колегія Народного комісаріату земельних справ 7 квітня 1929 р. винесла на розгляд актуальне питання про перебудову науково-дослідної справи на нових організаційних і методологічних основах, про зміну характеру і форм роботи [1, арк. 16]. Відбувався пошук раціональної форми взаємодії управлінських, науково-дослідних та господарських інституцій у контексті викликів соціально-економічної дійсності.

Метою даного дослідження є висвітлення процесу орієнтування науково-дослідної роботи на розробку першочергових проблем, пов'язаних із перебудовою сільського господарства для отримання своєчасних науково-обґрунтованих відповідей на поставлені питання та створення пріоритетних проєктів і заходів в різних галузях народного господарства країни.

До основних проблем сільського господарства УСРР наприкінці 1920-х рр. належали питання: підвищення врожайності сільськогосподарських культур і збереження посівів (посуха, вимерзання); розвитку тваринництва; сільськогосподарського районування; організаційно-виробничих напрямів господарювання та ін.

З метою вивчення питання й опрацювання заходів щодо можливостей підвищення врожайності сільськогосподарських культур за дорученням Колегії НКЗС у квітні 1928 р. було сформовано спеціальну комісію у складі членів Бюро Науково-консультаційної ради (НКР) НКЗС Б. Рожественського, П. Попова та представника Земплану НКЗС С. Соловейчика [2, арк. 1–3]. При розгляді основних факторів, що впливали на врожайність сільськогосподарських культур і загалом на рентабельність господарства, виділено наступні: сорт, угноєння, мінеральні добрива, чисті й зайняті пари, обробіток ґрунту, період оранки й сівби, попередники і сівозміни, захист рослин від шкідників та хвороб, землевпорядкування. Головними заходами вважали виведення нових сортів і поширення мінеральних добрив, тому що вони не вимагали організаційних змін у господарстві й були доступні всім господарським групам. У червні 1928 р. НКР провела нараду в присутності Голови Раднаркому В. Я. Чубаря та інших членів уряду, де було заслухано керівників (Філіповського О., Рожественського Б., Сазанова В., Сапегіна А., Семиренка В., Дущечкіна О. та ін.) крайових сільськогосподарських дослідних станцій про попередні результати опрацювання проблеми врожайності по окремих краях, районах і культурах [3, арк. 6]. Йшлося про незадовільний стан застосування здобутків сільськогосподарської науки на практиці. Враховуючи показники підвищення врожайності на полях дослідних станцій, було прийнято за належне організувати впровадження наукових розробок у селянських господарствах конкретних районів із залученням до цієї роботи крім 25 науково-дослідних станцій ще і 230 сільськогосподарських освітніх закладів. Основні напрями науково-дослідної роботи щодо підвищення врожайності сільськогосподарських культур передбачали: 1) «виведення на базі довготривалого вивчення

й випробовування врожайних сортів з низкою цінних властивостей (посуховитривалість, зимостійкість, стійкість проти шкідників), що робили б цю врожайність стабільною, більш-менш незалежною від впливу зовнішніх умов; 2) вивчення впливу різних видів угноєння; 3) вивчення сівобігів (особливого значіння набуває просапний клин); 4) обробіток відіграє велике значіння (колосьального значіння набирає чистий пар, зяблева оранка лущіння, іригація, осушення боліт); 5) розширення садівництва і городництва; 6) заведення культур технічних рослин; 7) боротьба зі шкідниками, хворобами сільськогосподарських рослин та бур'янами (але слід прагнути до виведення здорових шкідниковитривалих рослин)» [4]. Провівши відповідні розрахунки щодо окремих факторів урожайності, Комісія встановила можливий рівень її підвищення (22%) на найближчі 5 років, що і увійшло в основу складення перспективного плану.

Однією з гострих проблем сільського господарства була загибель озимих посівів в Україні взимку в 1927–1928 рр., що викликало загальну стурбованість і занепокоєння Народного комісаріату земельних справ України, практиків сільського господарства та наукових працівників. Тоді загинуло 3933195 га посівів озимої пшениці, що становило 74,8 відсотків від усієї засіяної площі (5254856 га) і 1193559 га озимого жита, що становило 26,6 відсотків усього житнього клину (4481365 га) [5, с. 29]. З метою з'ясування причин загибелі озимих культур Наркомзем України, Сільськогосподарська секція Всесоюзного Держплану та Всесоюзний інститут прикладної ботаніки і нових культур 23 липня 1928 р. у Харкові провели Всесоюзну нараду, учасники якої обговорили загальне становище і висловили думки щодо суперечливих питань впливу селекційних та місцевих сортів у загальному комплексі чинників загибелі озимих. Директор Всесоюзного інституту прикладної ботаніки і нових культур академік М. Вавилов на XVI Всесоюзній конференції ВКП (б) зауважував про складність в питанні захисту озимини від загибелі, відсутність знань щодо попередження цього явища [6, с. 46]. Повторність аномальних природних явищ стала однією з головних причин пошкодження та загибелі озимих культур, що своїми розмірами завдавали величезної шкоди сільському господарству.

Спеціальну експедицію з метою обстеження посівів було організовано лише у липні, на яку НКЗС виділив 4,5 тис. крб. Експедицію очолив професор Українського інституту прикладної ботаніки С. Воробйов, до складу увійшли досвідчені агрономи С. Кравченко, О. Литовченко, Г. Неїченко, П. Струнцев, В. Черкасов [6, с. 3]. Отримані Українським інститутом прикладної ботаніки анкетні дані являли собою безперечну цінність, враховуючи, що «більшість з них надані досвідченими і кваліфікованими працівниками» [7, с. 195]. Надані учасниками експедиції звітні матеріали відповідно обстежених зон – Степу, Лісостепу і Полісся, що містили загальні висновки та пропозиції щодо заходів попередження загибелі озимої пшениці, являли синтезуючі матеріали записів членів експедиції, даних анкетувань, опитувань та результатів безпосередніх досліджень (рельєфу, експозиції, ґрунту, техніки обробітку). Вдалося з'ясувати такі фактори: погодні умови ранньої і тривалої, надзвичайно холодної зими 1927–1928 рр. супроводжувались різкими перепадами тепла і холоду,

що спричинило накопичення води на поверхні ґрунту, яка утворила льодяну кірку на величезній площі озимих посівів. Сильні завірюхи навесні 1928 р. змінили чорні бурі, які знищили залишки вцілілих посівів [8]. Найбільш гостро метеорологічні чинники вразили Степ – озимина загинула майже на 100%, наполовину знищеними були посіви у Лісостепу і найменше постраждали на Поліссі [6, с. 2]. За результатами обстежень було встановлено основні чинники загибелі озимих культур, зокрема на Поліссі – випрівання, коливання температури, вимокання й льодяна кірка; у Лісостепу – коливання температури, випрівання й льодяна кірка; у Північному і Південному Степу – коливання температури та льодяна кірка [6, с. 32]. Стало очевидним, що відповідні агротехнічні заходи, зокрема снігозагтримання може стати дієвим запобіганням загибелі сортів з невисоким рівнем зимостійкості. Науково–обґрунтовані рекомендації містили перелік головних способів затримання снігу (лісозахисні смуги, кукурудзяні та соняшникові пари, підсів до озимини високостеблевих рослин, облаштування огорож та ін.) та насичення ґрунту водою. Остаточні підсумки з питання вивчення причин загибелі озимих культур та розробці заходів їх збереження у період зимівлі було підведено 21 жовтня 1930 р. на пленумі Наукової Ради НКЗС УСРР, який прийняв постанову №234 «Про проблему загибелі озимини та озимового клину», де зазначалося, що «різко виявлена континентальність клімату степової, а почасти й лісостепової України та повторність аномальних явищ в погоді зимою, була раніше і є в останні роки за одну з головніших причин пошкодження та загибелі озимини» [9, арк. 2–4]. З метою зменшення негативного впливу вищезазначених чинників на зимівлю озимих посівів пленум Наукової Ради НКЗС УСРР (1930 р.) прийняв комплекс запобіжних заходів за окремими напрямками.

Ще однією складною проблемою сільського господарства степової смуги України залишалася посуха. Опрацювання системи заходів включало вирішення питань сухого землеробства, зміни водного режиму ґрунтів, розробки сівозмін, економічного обґрунтування виробництва та ін. [10, арк. 45–47зв]. Всебічного наукового вивчення потребувало питання спорудження та використання Дніпровської ГЕС, що стала наприкінці 20–х рр. ХХ ст. одним із новітніх проєктів народного господарства колишньої УСРР. Проєкт будівництва був затверджений ВРНГ 1920 р. Постанову про невідкладну потребу розпочати будівництво Дніпровської ГЕС прийнято на об'єднаному засіданні Президії ВУЦВК та РНК УСРР 29 жовтня 1926 р. у м. Харкові [11].

Будівництво розпочалося навесні 1927 р. і тривало до 1939 р. Частина поставлених завдань, що стосувалися досліджень сільськогосподарських питань, покладалася на Спеціальну комісію по Дніпрельстану, створену 1926 р. при СГНК України. Заходами Спеціальної комісії та відповідних Секцій СГНКУ було проведено «всебічне комплексне вивчення долини р. Самари та інших річок, а в останній час досягнуто згоди про те, що всі с.–г. наукові дослідження з обслідування Дніпрельстану будуть вестися науковими силами НКЗС (С.–Г.Н.К.У)» [12, арк. 61–73]. Проблему спорудження й використання Дніпровської ГЕС у сільському господарстві України було включено до плану діяльності СГНКУ на 1927 рік та ухвалено НКЗС і Держпланом. З ліквідацією у 1927 р. СГНКУ роботу продовжила Комісія з питань Дніпробуду (голова комісії –

П. Попов), Д. Віленський, А. Плавинський, Н. Петренко (члени комісії)) при Науково–Консультаційній Раді НКЗС України. У 1928 р. з утворенням Українського інституту економіки і організації сільського господарства (нині – ННЦ Інститут економіки НААН) уся науково–дослідна робота з питань сільського господарства щодо використання Дніпровської ГЕС перейшла до його компетенції. Як засвідчують протоколи спеціального засідання Комісії у липні 1928 р., комплекс питань сільського господарства включав: «а) топографо–геодезичні роботи, б) геологічні роботи, в) ґрунтово–ботанічні роботи, г) метеорологічні спостереження, д) дослідні роботи по вивченню старих і нових культур в умовах зрошування півдня України, е) агроекономічні обстеження районів передбачуваного зрошування» [13, арк. 69–70].

Чимало вітчизняних науковців активно долучалися до наукового обґрунтування певних аспектів щодо Дніпровської ГЕС. Так, економічні особливості іригаційних споруджень та основні принципи економічного обстеження сільського господарства з метою встановлення районів зрошення досліджував професор М. Кажанов, значення електрифікації сільського господарства як чинника його реконструкції вивчав професор М. Варфоломій, основні принципи організації й реконструкції сільського господарства в районах зрошування опрацьовували професори О. Плавинський та М. Володько. Певний внесок у складання проєктів зрошення та вивчення проблем зрошеного землеробства зробили професори В. Ротмістров, Є. Опоків, М. Бушуєв. Програму робіт в агрономічній частині розробляли професори С. Воробйов, Ю. Тушкан та ін. Професори О. Соколовський, Г. Махов, ґрунтознавець А. Левештам, ботаніки Є. Лавренко, А. Порецький проводили дослідження ґрунтів південного степу України тощо.

Професор В. Ротмістров як один із засновників науки про сухе землеробство вважав, що спорудження Дніпровської ГЕС змінить багато співвідношень в соціальній та економічній структурі країни. Вчений провів розрахунки і порівняв кількість праці, яка витрачалася на виробництво продуктів промисловості та продуктів сільськогосподарського виробництва. Отримані статистичні дані свідчили, що із понад 28 млн. осіб усього населення країни частка сільського населення становила більше 24 млн. У промисловій галузі працювало 9,8 млн. осіб, із них у важкій промисловості було задіяно лише 323,792 тис. [14, с. 16]. Цифри чітко свідчили про пріоритетну роль сільського господарства України. Завдяки проведенню багаторічних досліджень, професор В. Ротмістров довів перспективу вирощування на півдні країни таких цінних культур як бавовник, рай–дерево, кенаф, соя, цукрове сорго, люцерна, земляний горіх та ін.

Відповідно до системи заходів інтенсифікації сільського господарства, проблему розвитку тваринництва в Україні було розглянуто 1928 р. на першій сесії Науково–консультаційної ради НКЗС УСРР, де з доповідями виступали провідні вчені, зокрема професор А. Йофе («Постановка проблеми у зв'язку з перспективним планом розвитку сільського господарства»); О. Філіповський («Економіка скотарства в Україні»); П. Лавренюк («Індустріалізація скотарства»); М. Іванов («Поліпшення сільськогосподарських тварин»); А. Скороходько («Захист тварин, ветеринарія») та ін. Обговорювалися недоліки і перешкоди на шляху розвитку тваринництва, до яких

віднесли незначне використання зовнішніх ринків збуту, недостатнє виробництво кормів у селянському господарстві та неорганізованість у постачанні кормовими засобами з інших джерел, зокрема йшлося про відходи промисловості. У цьому зв'язку планувалося вжити реорганізаційних заходів у рослинництві відповідно до потреб тваринництва. З метою вивчення кормових ресурсів в Україні НКР висунула пропозицію щодо створення постійної Міжвідомчої комісії з представників Наркомзему і Наркомосвіти, а також про створення Науково-дослідного інституту зоотехні в Україні [15]. Розвивати тваринницьку галузь передбачалося в розрізі запланованої реконструкції усього сільськогосподарського виробництва (усулпіннення) з визначеними пріоритетними напрямками – молочнопромислове скотарство, свинарство та птахівництво.

Одним із основних завдань Наркомзему УСРР було впровадження сільськогосподарського районування на основі вивчення продуктивних сил з метою виробити генеральний план реконструкції сільського господарства з метою побудови комплексної обласної структури сільського господарства на основі диференціації завдань між окремими сільськогосподарськими районами з урахуванням сільськогосподарських, економічних та природно-історичних чинників. Враховуючи наявний накопичений матеріал і попередні напрацювання науково-дослідних станцій НКЗС, СГНКУ й окремих дослідників було виділено низку підтем: 1) ґрунтове і гідрологічне районування України; 2) кліматичне; 3) геоботанічне (включаючи культурні рослини); 4) зоогеографічне (включаючи сільськогосподарських тварин); 5) економічне; 6) сільськогосподарське районування. Питання визначення організаційно-виробничих типів сільськогосподарських підприємств України потребувало комплексного вирішення разом із проблемами сільськогосподарського районування та підвищення врожайності сільськогосподарських культур. НКР розглядала цю роботу в такій послідовності: розробка питань загальнотеоретичного порядку (визначення мети, завдань, методів та ін.); визначення сільськогосподарських макрорайонів України.

Таким чином, відповідно до кожної з актуальних комплексних проблем сільського господарства з метою теоретичного опрацювання і науково-практичного вирішення, створювалися Комісії при НКР НКЗС УСРР (у справі розробки проблеми індустріалізації та механізації сільського господарства, у справі усупієнення сільського господарства на новій технічній базі, у справі розроблення проблеми сільськогосподарського районування України, з питань Дніпрельстану, з вивчення проблем підвищення врожайності, з питань підвищення продуктивності скотарства, з питань землевпорядження, у справі тютюнництва). Напрацювання цих Комісій згодом передали новоствореним науково-дослідним інститутам, зокрема, Українському інституту економіки й організації сільського господарства при НКЗС. У цей період було створено й інші науково-дослідні інститути з головних галузей сільського господарства – ґрунтознавства, удобрень, прикладної ботаніки, селекції та генетики та ін. У період на рубежі 20–30-х рр. ХХ ст. відбувався активний процес інститутизації сільськогосподарської дослідної справи в Україні, яка сприяла координації й методичному спрямуванню галузевого дослідництва для потреб суспільного сільськогосподарського виробництва.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України). – Ф.27. – Оп.10. – Спр.80.
2. Там само. – Оп.9. – Спр.502.
3. Там само. – Спр.509.
4. Тушкін Ю. Наукові з'їзди та наради до питання про підвищення врожайності / Ю. Тушкін // Вісн. с.-г. науки та дослідної справи. – 1928. – №5. – С.130–135.
5. Воробйов С. Катастрофічна загибель озимих засівів на Україні зимою 1927–28 року / С. Воробйов // Спеціаліст сільського господарства України. – 1930. – №3–4. – С.29–36.
6. Воробйов С. Катастрофічна загибель озимини на Україні взимку 1927–28 р. / С. Воробйов // Матеріали до вивчення загибелі озимини на Україні; за ред. С. Воробйова / УСРР, НКЗС, Укр. ін-т прикладної ботаніки. – Х.: Укрголовліт, 1930. – С.1–77.
7. Неїченко Г. Наслідки анкетного обслідування загибелі озимини на Україні року 1927–28 р. / Г. Неїченко // Матеріали до вивчення загибелі озимини на Україні; за ред. С. Воробйова / УСРР, НКЗС, Укр. ін-т прикладної ботаніки. – Х.: Укрголовліт, 1930. – С.195–244.
8. Чорні бурі на Україні // Степовий дослідник. – 1928. – №5–6. – С.43.
9. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.11. – Спр.191.
10. Там само. – Оп.9. – Спр.506.
11. Викторов Б. Днепрострой / Б. Викторов. – Х.: Изд-е Госплана УССР, 1926. – С.32–36.
12. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.1270.
13. Там само. – Ф.27. – Оп.9. – Спр.513.
14. Ротмістров В. Дніпрельстан і сільське господарство України / В. Ротмістров // Вісник аграрної науки. – 1927. – №2–3. – С.14–21.
15. Сесія Науково-Консультаційної Ради при НКЗС // Український агроном. – 1928. – №4. – С.69–71.

References

1. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja (dali – CDAVO Ukrainy). – F.27. – Op.10. – Spr.80.
2. Tam samo. – Op.9. – Spr.502.
3. Tam samo. – Spr.509.
4. Tushkyn Ju. Naukovi z'i'zdy ta narady do pytannja pro pidvyshhennja vrozhajnosti / Ju. Tushkyn // Visn. s.-g. nauky ta doslidnoi' sprav. – 1928. – №5. – S.130–135.
5. Vorobjov S. Katastrofichna zagybel' ozymyh zasiviv na Ukraini zymoju 1927–28 roku / S. Vorobjov // Specialist sil's'kogo gospodarstva Ukrainy. – 1930. – №3–4. – S.29–36.
6. Vorobjov S. Katastrofichna zagybel' ozymyny na Ukraini vzymku 1927–28 r. / S. Vorobjov // Materialy do vyvchennja zagybeli ozymyny na Ukraini; za red. S. Vorobjova / USRR, NKZS, Ukr. in-t prykladnoi' botaniky. – H.: Ukrkolovlit, 1930. – S.1–77.
7. Nei'chenko G. Naslidky anketnogo obsliduvannja zagybeli ozymyny na Ukraini roku 1927–28 r. / G. Nei'chenko // Materialy do vyvchennja zagybeli ozymyny na Ukraini; za materialamy ekspedycijnogo doslidzhennja 1927–28 roku ta anketnyh obsliduvan' 1927–28 i 1928–29 rr.; za red. S. Vorobjova / USRR, NKZS, Ukr. in-t prykladnoi' botaniky. – H.: Ukrkolovlit, 1930. – S.195–244.
8. Chorni buri na Ukraini // Stepovyj doslidnyk. – 1928. – №5–6. – S.43.
9. CDAVO Ukrainy. – F.27. – Op.11. – Spr.191.
10. Tam samo. – Op.9. – Spr.506.
11. Viktorov B. Dneprostroy / B. Viktorov. – H.: Izd-e Gosplana USSR, 1926. – S.32–36.
12. CDAVO Ukrainy. – F.166. – Op.6. – Spr.1270.
13. Tam samo. – F.27. – Op.9. – Spr.513.
14. Rotmistrov V. Dniprel'stan i sil's'ke gospodarstvo Ukrainy / V. Rotmistrov // Visnyk agrarnoi' nauky. – 1927. – №2–3. – S.14–21.
15. Sesija Naukovo-Konsul'tacijnoi' Rady pry NKZS // Ukrain's'kyj agronom. – 1928. – №4. – S.69–71.

Shchebetyuk N. B., PhD, National scientific agricultural library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), Shchebetyuk@ukr.net

Scientific approaches to the main problems of USSR agricultural sector in the late 1920 s

On the basis of historical and scientific analysis the number of major problems of agricultural sector of Ukraine in the late 1920s is presented, which demanded quick solutions at the state level. Due to construction of the first five-year plan of national economy in the context of new state policy, main attention was focused on

the organizational issues of the socialist reconstruction of agriculture and search for optimal forms of its scientific services. First of all, was required the decision on improving crop yields, livestock development, construction of Dnipro HES, agricultural zoning, the socialization of agricultural production, and others. In solution of a complex of industry urgent problems the leading role belonged to the Scientific Counselling Board of NCL USSR, many well-known scientists and different experts were involved in its work.

Keywords: agriculture, tasks, issues, research, measures, productivity, implementation.

Щебетюк Н. Б., кандидат исторических наук, докторант,
Национальная научная сельскохозяйственная библиотека
Национальной академии аграрных наук Украины
(Украина, Киев), Shchebetiuk@ukr.net

Научные подходы к основным проблемам сельскохозяйственной отрасли в УССР в конце 1920–х годов

На основании историко-научного анализа представлен ряд главных проблем сельскохозяйственной отрасли Украины в конце 1920-х гг., которые требовали быстрого решения на государственном уровне. В связи с построением первого пятилетнего плана народного хозяйства в контексте новой государственной политики, особое внимание уделялось организационным вопросам социалистической реконструкции сельского хозяйства и поиска оптимальных форм его научного обслуживания. Прежде всего, требовали решения вопросы повышения уровня урожайности сельскохозяйственных культур, развития животноводства, строительства Днепровской ГЭС, сельскохозяйственного районирования, обобществления сельскохозяйственного производства и др. При решении комплекса неотложных проблем отрасли ведущая роль принадлежала Научно-консультационному совету НКЗД УССР, к работе которого были привлечены многие известные в то время ученые и различные специалисты.

Ключевые слова: сельское хозяйство, задачи, проблемы, исследования, мероприятия, урожайность, внедрение.

* * *

УДК 94(477.22)«1920/1930»

Мотуз В. К.,
кандидат исторических наук, доцент, Черкасский
национальный университет им. Богдана Хмельницкого
(Украина, Черкаси), v.k.motuz@yandex.ua

Уніфікація світогляду як складова проблеми культурної модернізації українського села (кінець 1920–х – 1930–ті рр.)

Розкривається вплив культосвітніх осередків на зміну традиційного світобачення українського селянства в період радянської модернізації.

Ключові слова: українське селянство, трансформація свідомості, культурна революція, культосвітня робота на селі, партійно-радянська пропаганда.

Здобувши незалежність, вирвавшись із цупких обіймів тоталітаризму, Україна стала на шлях розбудови демократії. Радянська система світосприйняття поволі сходить із історичної арени, однак як свідчить політична і громадянська практика, вона ще тривалий час буде домінуючою у свідомості певної частини громадян України, оскільки укорінення комуністичної ідеології стало важливим чинником існування тоталітарної держави. Виходячи з цього, процес демократичного державотворення потребує докладного аналізу як періоду утвердження тоталітарної державної системи, так і процесу формування супутньої їй специфічної радянської ментальності.

Об'єкт дослідження – діяльність культосвітніх осередків в українському селі у добу радянської модернізації.

Предмет вивчення – вплив засобів, форм і методів культосвітньої роботи на формування соціалістичного світогляду українського селянства в кінці 1920–х – у 1930–ті рр.

Мета розвідки – виявити і презентувати один із дієвих, ненасильницьких підходів у справі пере– і виховання особистості.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних завдань:

– з'ясувати стан наукового опрацювання теми, рівень та повноту її джерельного забезпечення, окреслити методологію дослідження;

– розкрити характер зусиль партійно-радянського апарату в культурній сфері українського села;

– дослідити основні напрямки радянського тиску на селянську ментальність у контексті зазначеної проблеми;

– проаналізувати культосвітні форми та методи, за допомогою яких українському селянству насаджувався радянський світогляд.

Для з'ясування питання уніфікації світогляду в контексті проблеми культурної модернізації українського села в кінці 1920–х – у 1930–ті рр. були вивчені роботи В. Афанасьєва [1], Н. Кукси [5], О. Михайлова [6], Я. Мандрика [8], О. Полоцького [13], О. Слущького [14] та інших. Аналіз профільної літератури дозволив з'ясувати ступінь наукової розробки зазначеної проблеми та встановити можливості практичного застосування результатів даного наукового дослідження, зокрема при проектуванні системи патріотичного виховання, яка б повністю відповідала потребам сучасного суспільства.

Проаналізовано різні за походженням і характером, формою та інформаційними можливостями джерела. За формальними ознаками джерельну базу дослідження становлять архівні документи і матеріали ЦДАГО України.

Провідними серед принципів і методів використаних під час написання відповідної наукової статті є універсальні засади науковості, історизму, системності, об'єктивності, плюралізму та антропологізму.

Зміцнення позицій радянської влади було б неможливим без її утвердження в українському селі, оскільки більшість українського населення становило селянство. Цей фактор, як і величезний економічний потенціал, важливе геополітичне становище та значні людські ресурси – стали причиною пильного контролю центру за всіма сторонами життя українського селянства. Розуміючи, що розраховувати на повне використання багатств України без належної підтримки з боку села неможливо, партійно-радянське керівництво, регіональна та місцева влада приділяли значну увагу й докладали значних організаційних і агітаційно-пропагандистських зусиль, спрямованих на залучення українських селян на бік радянської влади.

Не визнаючи будь-якого конкурента в справі оволодіння думками та серцями людей, більшовики «згорнувши неп» одразу розпочали енергійну всеосяжну роботу по створенню особливої радянської моделі світосприйняття. Процес маніпулювання суспільною свідомістю, всіляка підтримка потрібних та брутальне нищення небажаних чинників, які впливали на формування як кожної окремої особистості, так і селянської спільноти в цілому, здійснювався партійно-радянським апаратом за допомогою цілого комплексу добре продуманих взаємопов'язаних методів, зокрема культпросвітницьких.

Політика радянської держави в культурній сфері українського села була амбівалентною. В цьому загальному руслі тиск на свідомість селян відбувався особливо наполегливо, буквально щоденно, а надто через утворення культпросвітницького характеру. Якщо освіта на селі прямо зачіпала лише дітей, підлітків та частину дорослих, то культпросвітницькі організації мали охопити

все населення. Клуби, сільбуду, хати–читальні, червоні кутки, бібліотеки, гуртки різного спрямування мали чітко визначену та ретельно контрольовану партійно–радянським керівництвом програму діяльності. Потрібно при цьому підкреслити, що всі вони виконували подвійну роль як активні провідники партійної політики, агітатори на службі у державі рад та одночасно як контролера всього, що відбувалося в тій чи іншій місцевості, у кожному конкретному селі чи навіть хуторі. Функції, що їх виконували всі ці структури, далеко відійшли від суто просвітницьких. Суцільна ідеологізація та політизація діяльності культосвітніх осередків села в кінці 1920–х – у 1930–ті рр. мала сприяти зміцненню тоталітарної системи. Сільські культосвітні осередки стали генераторами нового світобачення, вони посприяли модифікації традиційної української селянської свідомості.

Характеризуючи діяльність українських сільських культосвітніх осередків періоду радянської модернізації, варто наголосити на тому, що в цілому вони вдосконалили свою роботу в справі штучного насадження нової суспільної свідомості. Зокрема, швидко змінилися акценти в їх діяльності у відповідності до планів комуністичної партії. Наприклад, у 1928 р. ЦК КП(б) У вимагало від організаторів культосвітньої роботи забезпечити активну популяризацію ідеї всебічного прискорення темпів соціалістичного будівництва у країні в цілому, і особливо на селі. Так, у чисельних постановках ЦК КП(б)У, датованих 1929 рр. «Про роботу сільбудів та хат–читальень», «Про обслуговування книгами масового читача», «Про поліпшення бібліотечної роботи» та інших, були визначені такі напрямки культосвітньої роботи: розширення мережі культосвітніх установ, посилення їх участі в боротьбі за виконання планів індустріалізації країни та колективізації сільського господарства, перетворення селянських будинків, хат–читальень і бібліотек в осередки масово–політичної і культосвітньої роботи серед українського селянства [1, с. 97–108]. Для досягнення цієї мети на початку 1928 р. розгорнули свою діяльність в УСРР вже понад 11 тис. клубів та 7,8 тис. бібліотек, а до кінця 1932 р. кількість клубів зростає навіть до 13,4 тис., і відповідно бібліотек – 10,2 тис. [2, с. 255].

Важливе місце в системі культосвітніх заходів на селі посіли і сільські бібліотеки, які в планах комуністичної партії мали стати особливо ефективними засобами пропаганди радянського ладу. Бібліотеки часто мали пересувний характер, що було пов'язано з їх відсутністю в багатьох селах. Так, наприклад, за даними на 1929 р. у сільській місцевості УСРР працювало 8319 пересувок [3, с. 141; 5, с. 46]. У цілому сільські бібліотеки кінця 1920 – середини 1930–х рр. мали багато гострих проблем: не чисельна мережа; застарілі та бідні книжкові фонди, які до того ж протягом 1930–х рр. практично повністю були замінені новою суспільно–політичною літературою догматичного змісту.

Однак, у роки першої п'ятирічки бібліотечна мережа ще продовжувала залишатися слабкою, про що свідчать наступні факти. За цей період загальна чисельність бібліотек у сільській місцевості УСРР зросла лише вдвічі. Зокрема, в 1929 р. їх кількість складала 4114 із книжковим фондом 4,5 млн. примірників, а в 1932 р. бібліотек було 8044 із книжковим фондом – 7,8 млн. [4, арк. 12].

Визнаючи факт відставання бібліотечної роботи від культурного розвитку народних мас ЦК КП(б)У

30 жовтня 1929 р. видає постанову «Про покращення роботи бібліотек» в якій окреслює заходи щодо перетворення бібліотек у культурні центри, які б «найповніше обслуговували колгоспи і радгоспи» [5, с. 46]. Таким чином влада намагалася запобігти втраті ударних позицій бібліотек на культурно–ідеологічному фронті. Це забезпечувалося тим, що книги так званих «ворогів народу» і репресованих письменників регулярно вилучались. Так, лише за період із 1929 по 1931 рік, із бібліотек УСРР було вилучено 60% книжкового фонду [6, с. 59]. «Загальна чистка» бібліотек набрала нових обертів після горезвісного 1934 р. Для того, щоб зупинити «фактично ніким не керовану чистку бібліотек» Головліт видав наказ від 21 червня 1935 р., в якому вимагав вилучення літератури контрреволюційного характеру лише «за списком» [7, с. 560].

Щоправда, протягом першої половини 1930–х рр. сільський бібліотечний фонд почав поповнюватися новою суспільно–політичною літературою. Вже на початку 1930–х рр. її кількість приблизно становила четверту частину фонду середньостатистичної сільської бібліотеки [Там само, с. 568–569].

Завдяки українізації, питома вага книг українською мовою у складі сільського бібліотечного фонду досягла в 1934 р. – 84%. Проте вже на кінець десятиліття цей показник знову знизився до 43% [8, с. 132]. Це пояснювалося новою хвилею масштабної русифікації, яка була ще більш енергійною в силу тотальних звинувачень із боку Кремля, як українського керівництва, так і творчої інтелігенції та науковців в тому, що всі вони «одержимі» буржуазним націоналізмом [Там само, с. 133].

Починаючи з другої половини 1930–х рр. можна вже говорити про позитивні результати в масовій роботі сільських бібліотек. Приміром, вже в 1939 р. кількість селян–читачів досягла 5 млн. чол., що було в 3,7 рази більше ніж у 1927 р. [Там само, с. 139].

Поширеною формою організації культурного життя на селі в першій половині 1930–х рр. були хати–читальні, червоні кутки та клуби. Виходячи з необхідності стверджувати в масах невідворотність ідеї колективізації селянські будинки в лютому 1933 р. було реорганізовано (а точніше – перейменовано) в будинки колективіста [9, арк. 42]. Фактично, відтепер навіть традиційні сільські культосвітні установи мали неодмінно асоціюватися з колективістом, а не з одноосібником. Це поглиблювало диференціацію селянства, протиставляло їх один одному. Культурним відтепер мав вважатися лише радянізований, тобто колективізований селянин.

Для агітаційного показу переваг нових установ у 1934 р. Народний комісаріат освіти УСРР створив 650 зразкових будинків, які до того ж мали працювати при МТС. На оснащення культурним устаткуванням зразкових будинків було виділено доволі значні кошти, – 1,7 млн. крб. Завдяки цьому до кожного з 650 комплексів устаткування, які розсилалися до зразкових клубів, входили: «1. Повний склад змішаного струнного оркестру з 18 інструментів із набором запасних струн і медіаторів; 2. Радіопересувка; 3. Проекційний ліхтар із полотняним екраном і 150 діапозитивів; 4. Патефон із 19 пластинками, 3 коробки голок; 5. Портрети в дубових рамах – 6 штук; 6. Художні картини в рамах – 3 штуки; 7. Бюсти; 8. Повне устаткування військового гуртка, а саме: дрібнокаліберна гвинтівка, патронів 100 штук, прицільна рамка,

протигаз; 9. Повний набір матеріалів – фото, таблиці, муляжі для таких гуртків; марксистко–ленінський, фізкультурний, військовий; 10. Шашки – 10 комплектів; 11. Шахи – 3 коробки; 12. Доміно – 5 коробок; 13. Макет стінгазети (на картонному коленкорі); 14. Глобус; 15. Карта УСРР; 16. Плакати – 10 штук; 17. Годинник стінний; 18. Волейбольний м'яч; 19. Волейбольна сітка; 20. Футбольний м'яч; 21. Барометр; 22. Зовнішній термометр; 23. Набір – п'єси, ноти та допоміжна література; 24. Коробка гриму; 25. Набір чистого паперу в рулоні на 20 метрів; 26. Фарби 3–х тонів по 1 кг.; 27. Кісті та кісточки» [10, арк. 23–24].

Наведений вище перелік устаткування для зразкових колбудів дає змогу окреслити головні напрямки діяльності цих нових культосвітніх осередків українського села. Їх приміщення оформлялися в чисто радянському стилі: на стінах висіли портрети вождів і агітаційні плакати. Селяни могли відвідувати чисельні заходи: тематичні вечори, концерти, танці та кіно. Колбуди мали поєднувати політико–освітню роботу з діяльністю різних гуртків – військового, фізкультурного, драматичного, можливо географічного, – та секцій (шашки, шахи, доміно). Одним із важливих напрямків суспільно–громадської діяльності став регулярний випуск стінгазет, які фіксували головні події в житті колективу з неодмінною акцентуацією на досягнутих успіхах у справі розбудови колективізму. Новими захоплюючими формами дозвілля відвідувачів колбуду ставав колективний перегляд кінострічок і прослуховування радіопередач. Такі колбуди отримували значні можливості щодо поєднання й ефективного проведення культосвітньої та спортивно–розважальної роботи на селі, спрямованої на формування внутрішнього сприйняття завдань партії та згуртування населення на їх практичне виконання [11, с. 167–168].

Проте доволі швидко колбуди були передані на утримання колгоспів. Це, у першу чергу, було пов'язане з різким скороченням бюджетних асигнувань на їх утримання. У 1934–1935 рр. грошові надходження на їх утримання зменшилися на 3 млн. крб. Із цього приводу В. Затонський в записці на ім'я секретарів ЦК КП(б)У С. Косіору та П. Постишеву так коментував це рішення: «Бюджет колбудів різко скорочено, народний комісаріат освіти повинен був вирішити, що робити з цією сіткою: я дійсно запропонував місцевим органам наросвіти потурбуватися, щоб колбуди не закривали, а зливали з колгоспами і використовували культфонди колгоспів» [12, с. 47]. Навіть показові колбуди, які повинні були стати свого роду візитівкою нового, колективістського способу життя, не вимагали надто багато затрат, фактично йшлося лише про суми, які витрачалися на утримання завідуючих, що повинні були покриватися за рахунок самих колгоспників. Проте в такий спосіб головний культурний осередок села мав тепер ще більш тісніше пов'язувати населення з колгоспами ставши фактично, його пропагандистським підрозділом.

Слабким місцем в організації культурної роботи на селі були самі культпрацівники, а точніше їх відсутність. Низька заробітна плата змушувала багатьох із них працювати на інших посадах, а роботу в культосвітніх установах розглядати як додаткову. Необхідно при цьому підкреслити і те, що біля 90 % сільських культпрацівників мали лише початкову освіту, до того ж їх стаж на цій роботі не перевищував 3–х років, причому вони часто змінювали місце роботи [13, с. 56; 8, с. 129].

Для поліпшення складу сільських «культармійців», відбулося підвищення фахової підготовки попередньо відібраних кандидатів, збільшення їх чисельності та налагоджено навчання останніх на різних курсах. Однак навіть мобілізація для роботи в селах комуністів і комсомольців, допомога шефських організацій, суттєво ситуацію не покращили. Так, у 1939 р. у сільських клубах працювало 86% «культармійців», які мали початкову освіту, і лише 12% – середню. Але наявністю навіть таких працівників міг похвалитися далеко не кожен населений пункт, наприклад, майже 1000 великих сіл взагалі не мали своїх культосвітніх спеціалістів [14, с. 196].

Отже, провідним завданням більшовицької партії періоду радянської модернізації було активне насадження в українському селі комуністичної ідеології та витиснення традиційної духовної культури «соціалістичною», яка базувалася на марксистко–ленінських канонах. Ведучи нещадну боротьбу за побудову нового суспільства партійно–радянський апарат намагався використати для цього всі можливості культосвітньої сфери, розбудовуючи її в потрібному для нього напрямку. Особлива увага приділялася роботі на селі, де більшовики не мали фактично ніякого коріння та належної підтримки. З цією метою партійна пропаганда прагнула створити потужну машину здатну маніпулювати свідомістю селян, впливати на них щоденно через всі можливі форми роботи, а надто через культпросвітницькі. Культосвітні осередки мали виконувати подвійну роль, – як один із головних агітаторів на службі в радянській державі та як пильний контролер щодо всіх явищ культурно–духовного життя, що відбувалися в тій чи іншій місцевості. Функції, що їх виконували ці нові радянські установи далеко виходили за, власне суто, просвітницькі межі, оскільки повна ідеологізація та політизація діяльності культосвітніх осередків під час «культурної революції» суттєво посприяла формуванню соціалістичного світогляду українського селянства.

Список використаних джерел

1. Афанасьев В. Нариси історії культурної роботи на Україні (1917–1941 рр.) / В. Афанасьев. – Харків: «Прапор», 1968. – 322 с.
2. Історія Української РСР: У 8 томах. Т.6. Українська РСР у період побудови та зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941) / Відповід. ред. П. Гудзенко. – К.: «Наук. думка», 1977. – 543 с.
3. Культурное строительство в СССР. – М.; Л. – 1939. – 261 с.
4. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1290. Копія стенограмми совещания при ЦК ЛКСМУ по вопросам подготовки культпросвет. учреждений к работе в период весенне–посевной кампании. – 16.03.1935. – 25 л.
5. Кукса Н. Культурно–освітня робота в українському селі наприкінці 20–х років на початку 30–х років ХХ століття // Наукові праці. – Вип.19. – Т.32. – Миколаїв, 2004. – С.44–47.
6. Михайлов О. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929–1941) / О. Михайлов. – К., 1963. – 159 с.
7. Культурная жизнь в СССР 1928–1941. Хроника. – М., 1976. – 816 с.
8. Мандрик Я. Культура українського села в епоху сталінізму (1929–1938 рр.) / Я. Мандрик. – Івано–Франківськ, 1998. – 253 с.
9. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6229. Докладные записки, справки, инструкции культпропотдела ЦК КП(б)У, обкомов и горкомов КП(б)У, Норкомпроса УССР о строительстве и работе театров, цирков, Домов культуры. – 9.03. – 27.12.1933. – 91 л.
10. Там само. – Спр.6451. Циркулярные письма ЦК КП(б)У обкомам партии, докладные записки, справки, переписка отдела культуры и пропаганды ЦК КП(б)У, обкомов КП(б)У, советских, профсоюзных органов и учреждений. – 27.02.1934 – 6.01.1935. – 241 л.

11. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду: Збірник документів в 2-х т. Т.1 (1917 – червень 1941) / Упор. З. Зобінна, Г. Кравченко, Ю. Медведєв та ін. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – 883 с.

12. Абросенко К. социалистическом перевоспитании крестьянства / К. Абросенко. – М.: «Госполитиздат», 1949. – 139 с.

13. Полоцький О. Культурна п'ятирічка України / О. Полоцький. – Харків: Держвидав України, 1929. – 51 с.

14. Слуцький О. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни / О. Слуцький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 210 с.

References

1. Afanas'jev V. Narisy istorii' kul'turnoi' roboty na Ukrai'ni (1917–1941 rr.) / V. Afanas'jev. – Harkiv: «Prapor», 1968. – 322 s.
2. Istoriya Ukrai'ns'koi' RSR: U 8 tomah. T.6. Ukrai'ns'ka RSR u period pobudovy ta zmicnennja socialistychnogo suspil'stva (1921–1941) / Vidpovid. red. P. Gudzenko. – K.: «Nauk. dumka», 1977. – 543 s.
3. Kul'turnoe stroitel'stvo v SSSR. – M.; L. – 1939. – 261 s.
4. CDAGOU. – F.1. – Op.20. – Spr.1290. Kopija stenogrammy soveshhanija pri CK LKSMU po voprosam podgotovki kul'tprosvet. uchrezhdenij k rabote v period vesenne-posevnoj kompanii. – 16.03.1935. – 25 l.
5. Kuksa N. Kul'turno-osvitnja robota v ukrai'ns'komu seli naprykinci 20-h rokov na pochatku 30-h rokov XX stolittja // Naukovi pracj. – Vyp.19. – T.32. – Mykolai'v, 2004. – S.44–47.
6. Myhajlov O. Kul'turnyj rozvytok ukrai'ns'kogo sela v roky socialistychnogo budivnyctva (1929–1941) / O. Myhajlov. – K., 1963. – 159 s.
7. Kul'turnaja zhizn' v SSSR 1928–1941. Hronika. – M., 1976. – 816 s.
8. Mandryk Ja. Kul'tura ukrai'ns'kogo sela v epohu stalinizmu (1929–1938 rr.) / Ja. Mandryk. – Ivano-Frankivs'k, 1998. – 253 s.
9. CDAGOU. – F.1. – Op.20. – Spr.6229. Dokladnye zapiski, spravki, instrukcii kul'tropodtela CK KP(b)U, obkomov i gorkomov KP(b)U, Norkomprosa USSR o stroitel'stve i rabote teatrov, cirkov, Domov kul'tury. – 9.03. – 27.12.1933. – 91 l.
10. Tam samo. – Spr.6451. Cirkuljarnye pis'ma CK KP(b)U obkomam partii, dokladnye zapiski, spravki, perepiska otetela kul'tury i propagandy CK KP(b)U, obkomov KP(b)U, sovet'skih, profsojuznyh organov i uchrezhdenij. – 27.02.1934 – 6.01.1935. – 241 l.
11. Kul'turne budivnyctvo v Ukrai'ns'kij RSR. Vazhlyvi rishennja Komunistychnoi' partii' i Radjans'kogo urjadu: Zbirnyk dokumentiv v 2-h t. T.1 (1917 – cherven' 1941) / Upor. Z. Zobinna, G. Kravchenko, Ju. Medvedev ta in. – K.: Derzhpolityvdav URSR, 1959. – 883 s.
12. Abrosenko K. socialisticheskom perevospitanii krest'janstva / K. Abrosenko. – M.: «Gospolizdat», 1949. – 139 s.
13. Poloc'kyj O. Kul'turna p'jatyrichka Ukrai'ny / O. Poloc'kyj. – Harkiv: Derzhvydav Ukrai'ny, 1929. – 51 s.
14. Sluc'kyj O. Radjans'ke i kul'turne budivnyctvo na Ukrai'ni v pershi roky borot'by za socialistychnu industrializaciju kra'i'ny / O. Sluc'kyj. – K.: Vyd-vo AN URSR, 1957. – 210 s.

Motuz V. K., candidate of historical Sciences, associate Professor Cherkasy national University named after Bogdan Khmelnytsky (Ukraine, Cherkasy), v.k.motuz@yandex.ua

The unification worldview as a component of the problem of cultural modernization of the Ukrainian village (end of 1920-ies – 1930-ies)

The article reveals the influence of cultural-educational organizations of the traditional attitudes of the Ukrainian peasantry in the period of the Soviet modernization.

Keywords: Ukrainian peasantry, the transformation of consciousness, cultural revolution, cultural-educational work in rural areas, the party and Soviet propaganda.

Мотуз В. К., кандидат исторических наук, доцент, Черкасский национальный университет им. Богдана Хмельницкого (Украина, Черкассы), v.k.motuz@yandex.ua

Унификация сознания как составляющая проблемы культурной модернизации украинского села (конец 1920-х – 1930-е гг.)

Раскрывается влияние культурно-образовательных центров на изменение традиционного мировоззрения украинского крестьянства в период советской модернизации.

Ключевые слова: украинское крестьянство, трансформация сознания, культурная революция, культурно-образовательная работа на селе, партийно-советская пропаганда.

* * *

УДК 94(477)«1918/1939»:061.22

Савенко Т. С.,
здобувач, Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка (Україна, Тернопіль), didiy@ukr.net

СПІВПРАЦЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА З ВСЕУКРАЇНСЬКОЮ АКАДЕМІЄЮ НАУК

Автор досліджує наукові контакти та співробітництво НТШ й ВУАН упродовж 20 – до другої половини 30-х рр. XX ст. та з'ясує напрями та динаміку розширення наукової співпраці інституцій.

Ключові слова: НТШ, ВУАН, поштово-телеграфна конвенція, науково-організаційна діяльність, видавничі співпраця.

Актуальність досліджуваної проблеми є важливою оскільки дає змогу простежити співпрацю і наукові зв'язки НТШ й ВУАН, контакти західноукраїнських учених та учених УСРР, упродовж окресленого періоду, які відігравали важливу роль у налагодженні масштабної наукової діяльності інституцій.

Мета статті – дослідити наукові відносини НТШ й ВУАН, проаналізувати співпрацю видатних науковців із різних земель України.

Основні завдання наукової публікації обумовлені аналізом листів, серійних видань, матеріалів загальних зборів НТШ та інших документів про співпрацю НТШ й ВУАН.

Завдяки укладеній у м. Москва 24 травня 1923 р. поштово-телеграфній конвенції між РСФФР, УСРР і БСРР, з одного боку й Польською Республікою з іншого, почали налагоджуватися поштово-телеграфні взаємини. Конвенція дозволила книгообмінні операції між західноукраїнськими землями та видавництвами УСРР [1].

Першочергове значення надавалося налагодженню контактів з книгарнею НТШ у Львові, а також іншими видавництвами Східної Галичини. 27 травня 1924 р. М. Грушевський, одразу ж після приїзду в УСРР, офіційно звернувся до Наркомосу з приводу передплати закордонних видань, відзначаючи відсутність в УСРР багатьох іноземних книжок та журналів. У цьому меморандумі М. Грушевський пропонував налагодити постійний зв'язок книгарнею НТШ у Львові [2, с. 145]. Через книгарню НТШ упродовж 1928 р. здійснено 80,14% усіх операцій книжкового експорту радянської України. За перше півріччя на адресу НТШ у Львові надійшло 12079 примірників і виконувалося додаткове замовлення ще на 29 тис. примірників літератури [2, с. 154–155].

Наукові контакти НТШ та ВУАН налагодилися та розширилися завдяки науково-організаційній діяльності, знаного й авторитетного історика М. Грушевського, який повернувся в Київ у березні 1924 р. М. Грушевський та інші співробітники упродовж 1924 р. для організації наукової роботи на місцях, використання документів та матеріалів дослідниками, здійснили чимало екскурсій, відновили листування, видавництво наукових праць «...листування, розсилка програм, анкетних листів, що утворила широку наукову сітку...» [3, с. 223].

«З великою радістю повитало Наукове Товариство ім. Шевченка основання Всеукраїнської Академії в Києві в р. 1918» [4, с. XVI], можливість друкувати свої праці в радянській Україні мало велике значення для західноукраїнських науковців, що значно сприяло

встановленню контактів НТШ й ВУАН, «...найшли нове поле для поширення своїх праць і думок..., наклади видань Наук. Тов. ім. Шевченка...найшли на Україні ринок збуту...» [4, с. XV–XVI], варто зауважити, що радянська влада, переслідуючи передусім власні цілі щодо завоювання симпатії української інтелігенції, яка гуртувалася навколо НТШ, досить щедро субсидювала товариство.

14 червня 1921 р. РНК присвоїла новий статус УАН – ВУАН, яка складалася з трьох відділів: історично-філологічного, фізико-математичного та соціально-економічного. До складу історично-філологічного відділу входили кафедри: археології, історії українського народу (очолював М. Грушевський), історії українського письменства, історії культурно-ідейних течій на Україні у XVI–XVIII ст., історії українського мистецтва, етнографії, арабо-іранської філології. На початку 1925 р. у відділі працювало сім штатних академіків, а також на правах дійсних членів входили директори комісії історично-географічного словника – О. Грушевський, історичного словника української мови – С. Тимченко [3, с. 119–120].

М. Грушевський значною мірою відновив діяльність історичної секції УАН в структурі ВУАН, відкоригував структуру й загалом роботу інституції, очолив науково-дослідну кафедру історії України. Серед численних комісій у складі історичної секції створено комісії порайонного дослідження історії України. Згідно із постановою спільного зібрання від 21 липня 1924 р. при історичній секції ВУАН «Під керівництвом ВУАН організувати тісний науковий і культурний зв'язок з Західною Україною, утворити планове вивчення і дослідження історії соціального, економічного і політичного розвитку всіх українських земель по іншій бік кордону» [5, с. 52, 54].

Фактично комісія дослідження історії Західної України, створена на кінець 1925 р., отримала декілька співробітників влітку 1926 р., головою комісії призначено М. Грушевського [6, с. 76].

Комісія мала особливий статус, оскільки науковий центр дослідження історії Західної України ВУАН перебував не у Львові, а в УСРР. З цією комісією пов'язана наукова діяльність багатьох членів НТШ: М. Возняка, Я. Гординського, М. Кордуби, В. Дорошенка, зокрема співголовою комісії був тодішній голова НТШ, академік К. Студинський [7, с. 130].

Доповідаючи на загальних зборах НТШ 30 травня 1926 р., К. Студинський підкреслював, що «...не зважаючи на тяжкі грошові обставини... найгарнішим здобутком є видання трьох імпозантних томів ювілейного Збірника. Також нав'язано зносини з Всеукраїнською Академією наук у Києві. У нас печатаються праці учених з Великої України і навпаки праці наших учених друкує Всеукраїнська Академія Наук у Києві, н. пр. про Драгоманова, Франка...» [8, с. 2].

У результаті спільних наукових зусиль та співпраці науковців НТШ та ВУАН підготовлено видання двох спеціальних випусків журналу «Україна», присвячених роковинам М. Драгоманова й І. Франка. Ювілейні випуски журналу акцентували увагу на кожному з діячів, започаткували традиції вшанування пам'яті видатних діячів [3, с. 121]. Цей історичний та українознавчий журнал за короткий час свого існування став головним органом української науки, акцент ставився на історичні дослідження, історію мови, мистецтва, краєзнавства,

етнографії України. Окрім того, започатковано численні серійні видання, присвячені різним періодам історії України, розпочато видання архівних матеріалів. Так, у 1928 р. вийшов перший том «Матеріали для культурної і громадської історії Західної України» з цінною і значною за обсягом збіркою листування І. Франка та М. Драгоманова. До впорядкованого М. Возняком видання увійшло 347 листів із колекції автографів НТШ та Українського національного музею у Львові [7, с. 130].

У межах діяльності цієї комісії М. Грушевському пропонувалося створити постійну групу галицьких учених у складі ВУАН, згадує про цю справу М. Грушевський у листуванні з К. Студинським 14 жовтня 1928 р. «Крип'якевич виявляє охоту розширити роботу на провінції і у Львові в зв'язку з комісією [Західної] України й Історичною секцією взагалі» [9, с. 322].

Від самого початку своєї діяльності комісія мала особливий статус, оскільки мала встановити контакти з науковими установами й окремими ученими не тільки тих частин Західної України, які перебували межах УСРР, але й тих, що ввійшли до складу Польщі, Румунії, Чехословаччини, щоб спільно досліджувати історію соціального, економічного й політичного розвитку всіх українських земель. Плідна діяльність комісії Західної України справила позитивне враження на галичан, які високо оцінили стан розвитку гуманітарних наук у радянській Україні.

Налагодженню наукових контактів та співробітництва НТШ й ВУАН сприяли особисті приязні стосунки М. Грушевського та К. Студинського. У перший тиждень свого перебування в Україні М. Грушевський порушив питання обрання до ВУАН декількох науковців НТШ. У одному із перших листів до К. Студинського він писав «Я наспів на велике заінтересованне галичиною, котре, між іншим, виявилось у пляні вибрати членами і членами-кореспондентами академії кількох галицьких учених. Застав уже в току справу вибору Гнатюка, котра, мовляв, тягнеться уже досить давно, отже, поруч неї поставив Вашу кандидатуру» [10, с. 33].

За сприяння М. Грушевського 22 травня 1924 р. обрано позаштатним академіком професора К. Студинського кафедри давнього українського письменства. Представляв і рекомендував К. Студинського М. Грушевський, характеризуючи його заслуги в організації наукової праці в НТШ. Обрання академіком ВУАН голови НТШ зміцнило зв'язок двох українських установ, розділених політичними кордонами [10, с. 33]. Так, 7 квітня 1926 р. М. Грушевський у листі до К. Студинського висловлював задоволення розвитком зв'язків поміж київською академією та львівським НТШ «Я дуже рад, що завдяки Вам уставляється такий гарний науковий контакт між Академією і Науковим Товариством Шевченка» [2, с. 141].

Л. Винар, аналізуючи роки співпраці НТШ й ВУАН зауважував, що цей період був «ренесансом української науки, яка розвивалася під проводом М. Грушевського і мала безпосередній вплив на працю в НТШ... Подібно, як у Львові до першої світової війни, Грушевський притягнув до праці в Академії майже всіх визначних українських учених в Галичині, зокрема істориків» [6, с. 73].

Визнанням значних наукових здобутків та авторитету НТШ стало обрання його членів С. Смаль-Стоцького (1918 р.), В. Гнатюка (1923 р.), К. Студинського (1924 р.), С. Дністрянського (1926 р.), І. Горбачевського

(1927 р.), М. Возняка, Ф. Колесси, та В. Щурата (1929 р.) академіками ВУАН [11, с. 130].

У 1926 р. за рекомендацією М. Грушевського, М. Кордубу обирають членом археографічної комісії УАН, через два роки – дійсним членом історичної секції, 7 жовтня 1927 р. влаштовано урочисте спільне засідання історичної секції ВУАН з академічною комісією історії Західної України, на якому виступав і М. Кордуба. Це засідання стало маніфестацією культурної єдності всіх українських земель [12, с. 36–37]. У свою чергу, членами НТШ були провідні науковці УСРР – Д. Багалій, М. Василенко, А. Кримський, С. Єфремов, С. Рудницький та ін. На 1932 р. членами НТШ були 30 науковців з УСРР, в тому числі 9 академіків ВУАН [9, с. 4].

Учені НТШ брали активну участь у наукових конференціях, симпозиумах ВУАН, виступали з доповідями, мали можливість друкувати свої праці в радянській Україні. Вони, як писав К. Студинський, «... за велику пошану вибором членами Академії, можуть вдячитися широчині вдячності і здвоєною науковою роботою» [6, с. 74].

До кола західноукраїнських науковців, яких підтримував М. Грушевський, належав член НТШ М. Возняк. Знайомство і співпраця М. Грушевського та М. Возняка розпочинається з НТШ у Львові, після переїзду М. Грушевського до Києва, учений заохочував М. Возняка до наукової праці, окреслював нові теми для досліджень, про це свідчать написані листи. Найактивніше листування припадає на 1926–1930 рр., коли М. Грушевський розгорнув у Києві роботу як видавець і організатор наукових сил. З 1926 р. розпочинається активна співпраця М. Возняка з ВУАН. У червні 1926 р. М. Возняк та інших галицьких учених, при сприянні М. Грушевського, обрано академіками ВУАН. З листів М. Грушевського до М. Возняка дізнаємося, як учений-історик закладав основи радянського франкознавства і яку допомогу при цьому надавав радянським ученим М. Возняк, який жив у Львові, був близько пов'язаний з архівом І. Франка. На особливу увагу заслугове шостий випуск збірника «Україна» за 1926 р., повністю присвячений творчості І. Франка.

Значну участь у підготовці збірника взяв М. Возняк. На цей час припадає його активна робота над вивченням творчості І. Франка. Він впорядковував листування І. Франка з М. Драгомановим. Через К. Студинського, який неодноразово виїжджав у радянську Україну, М. Грушевський запрошував М. Возняка до співпраці над матеріалами про участь І. Франка в соціалістичному русі, про його діяльність в епоху радикалізму [13].

Реалізації наукових задумів дошкуляла бюрократизована система в умовах зміцнення тоталітарного режиму. Так, у листах М. Грушевського до М. Возняка неодноразово читаємо про труднощі з переказом коштів «Дуже мені жалко, що й досі я не міг Вам післати грошей. От уже більше як місяць Академія з дня на день чекає на ліцензію на висилку валюти за кордон, а приватна висилка така трудна, що не маю сумління посилати котрогось співробітника стояти в черзі з ночі на морозі щоб мати змогу післати 50 дол. (більше не можна одній особі самого місяця післати)» [13].

Непересічною подією у науковому житті НТШ та ВУАН було святкування 60-літнього ювілею і 40-ліття наукової праці М. Грушевського в жовтні 1926 р. Ювілейні

урочистості переросли у всеукраїнську маніфестацію українського національного і культурно-наукового життя. Часопис «Діло» писав, що «...це свято – радісний день для цілої соборної України» [14, с. 2]. Від імені НТШ на ювілей М. Грушевського приїжджали К. Студинський та І. Свенціцький, які привезли в дарунок ювіляру срібний вінець, кількасот ювілейних листівок. З цієї нагоди опубліковано численні статті, присвячені життю та діяльності М. Грушевського [15, с. 2]. Навесні 1927 р. відбулися публічні доповіді в УСРР академіка ВУАН К. Студинського про галицьке наукове життя, професора І. Свенціцького про старе галицьке мистецтво, професора В. Сімовича про життя Буковини, О. Макарушки про початки українського письменства в Галичині [2, с. 157].

Користуючись різними науковими нагодами: ювілеями, конференціями, комісія історії Західної України намагалася організувати прибуття до Києва західноукраїнських учених, проводила засідання, на яких заслуховувала їх доповіді, що безперечно сприяло пошвавленню і зміцненню наукових і особистих зв'язків учених. Спільними зусиллями учених НТШ й ВУАН у жовтні 1927 р. організовано й проведено масштабний захід із нагоди 100-річчя з часу виходу першої збірки українських пісень М. Максимовича. Упродовж 2–10 жовтня відбулися спільні засідання історичної секції ВУАН із комісією історії Західної України, під час яких заслухано доповіді учених НТШ К. Студинського, Ф. Колесси, О. Макарушки [8, с. 65].

Науковий з'їзд отримав схвальну оцінку у наукових колах Києва, виступи західноукраїнських науковців сприйнято позитивно. Столітній ювілей збірки пісень М. Максимовича, Ф. Савченко найменував «потрійним святом», оскільки окрім 100-річчя виходу збірника українських пісень, «...цими днями надійшло до Києва останнє число львівських «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка», завершено друк ювілейного збірника ВУАН, приуроченого М. Грушевському, опубліковано працю комісії історичної пісенності – Першу книгу корпусу українських дум XIX – поч. XX ст.» [16, с. 2].

Голова комісії Західної України ВУАН Ф. Савченко так оцінив вклад учених НТШ «Сі доповіді західно-українських вчених, ентузіастично прийняті київським громадянством, утворили замітний момент як в роботі цілої Академії, так і її Історичної секції зокрема. Вони документували не тільки моральний зв'язок між двома найвищими науковими осередками України, в Київі та Львові, обміну статтями, листуваннями, але й здійснюється також і давніше побажання акад. М. Грушевського щодо безпосередньої персональної участі в роботі членів обох українських Академій» [17, с. 170].

За період діяльності комісії, завдяки К. Студинському, інституція придбала для комплектації бібліотеки історичної секції ВУАН цінні збірку галицької преси – часописи «Діло», «Свобода», «Руслан», «Галичанин», «Слово», «Буковина», «Вперед», «Світ», «Правда» тощо [7, с. 130].

Історичною секцією ВУАН та комісією української історіографії з приводу 20-х роковин В. Антоновича проведено урочисте зібрання. Від імені НТШ брав участь М. Кордуба, який виголосив доповідь на тему «В. Антонович і Галичина» у якій охарактеризував його як ученого, історика, громадянина [18, с. 2].

За активної співпраці київських співробітників історичної секції та учених НТШ розпочато підготовку

«бібліографічного реєстру Західної України», який мав охоплювати широкий спектр наукових напрямків, практично всю гуманітарну сферу, у якому планувалося систематично подавати анотовані бібліографічні описи книг і статей окресленої тематики, рівночасно вміщувати критику й річні огляди. Фактично це був початок становлення всеукраїнського реферативного журналу із суспільних наук. Складання бібліографічного покажчика праць з бібліографії економічного, соціального, культурного життя Галичини доручили співробітникові комісії В. Дорошенку, під керівництвом К. Студинського, за сприяння якого ця література комплектувалася в установах [5, с. 55].

Діяльність комісії історії Західної України, як і вся праця ВУАН перебувала під пильним наглядом радянських спецслужб. Ю. Шаповал у праці «Україна ХХ століття» подає текст доносу аспіранта Харківської науково-дослідної кафедри на М. Грушевського, у якому йдеться про те, що «М. Грушевський с самого приїзду в Київ окружає себя, группирует вокруг себя активних «парней» от украинской контрреволюции. Грушевский установил изучение Украины «порайонно»: Правобережье, Левобережье, Захидна Украина, Вольнь... Наиболее ответственной, наверне, является комиссия Захидной Украины (бюро по связи с заграницей). С заграницей через комиссию Зах. Украины поддерживается тесная связь. В адрес Студинского ежемесячно отправляется от 200 до 400 долларов. Для каких целей не особенно ясно» [19, с. 309–310].

Восени 1928 р. з ініціативи М. Грушевського в редакції «України» відбулися наради співробітників, на яких йшлося про створення розділу «Бібліографічний реєстр», залучення зарубіжних співробітників. У цей час розпочала роботу бібліографічна комісія, але, як зазначалося у «Короткому звідомленні про діяльність установ ВУАН за 1928 р.», «ця установа ще не встигла широко розгорнути своєї діяльності і перебуває в стадії організації» [7, с. 130].

Українознавчий та історичний журнал «Україна» за короткий час свого існування об'єднав науковців НТШ й ВУАН, став важливим органом української науки. Редактор часопису М. Грушевський робив основний акцент на історичні дослідження, історію мови, мистецтва, літератури, етнографії і краєзнавства України. Необхідно зазначити, що на титульній сторінці «України» було написано, що це є орган «Історичної секції Академії», а в редакторському зверненні першого випуску журналу зазначено, що матеріали, які «безпосередньо належать до історії комуністичної партії і революції», не входять у тематику видання. Це рішення значною мірою спричинило ліквідацію часопису у 1930 р. [20].

Науково-видавничу співпрацю НТШ й ВУАН налічує 14 випусків «Наукового збірника історичної секції УАН», 43 книжки часопису «Україна», 6 книжок «За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початку ХХ ст.», 3 томи «Студій з історії України», 5 томів «Праць Історичної секції», 3 томи «Українського археографічного збірника», 4 томи «Українського архіву», регіональні збірники, присвячені Києву і Чернігову, вийшли друком і підготовлені К. Студинським у 1930 р. «Матеріали до історії української культури в Галичині в та її зв'язків з Україною» [5, с. 54] та чимало інших публікацій.

У квітні 1928 р. І. Крип'якевич налагоджує листування з М. Грушевським (за неповні три роки 19 листів –

примітка автора), власне з того часу розгортається його співробітництво з історичною секцією ВУАН і науково-дослідною кафедрою історії України. Восени 1928 р. М. Грушевський започаткував бібліографічні студії в рамках часопису «Україна», І. Крип'якевич звернувся до нього із пропозицією розширення співробітництва, тобто створення групи вчених під егідою ВУАН у Галичині [7, с. 131].

Наукові контакти і співпраця налагоджуються, М. Грушевський наполягав на приїзді І. Крип'якевича до Києва, організовував йому оплату праці кореспонденційних співробітників ВУАН, щоб спільними зусиллями готувати «Збірник Степової України», згодом порайонний збірник «Західна Україна», який планувалося видати у 1930 р. [21].

З 1929 р. розгортається активне співробітництво члена НТШ І. Крип'якевича з історичною секцією ВУАН і науково-дослідною кафедрою історії України. Необхідно зазначити, що співробітництво І. Крип'якевича з академією у цей час не обмежувалося історичною секцією та комісією біографічного словника, він брав участь й у інших наукових виданнях [22].

Основною перешкодою в реалізації цієї наукової пропозиції І. Крип'якевича, були фінансові труднощі, які супроводжували академію від початку її існування, а в другій половині 1920-х рр. стали ще серйознішими. І пов'язано це було не стільки з проблемою нестачі коштів у державі, хоча й це не можна відкидати, скільки з ідеологізацією наукової сфери та встановлення певних ідеологічних пріоритетів для ВУАН. Академія скорочувала кошти на запрошення в УССР закордонних дослідників, із тими труднощами зіткнувся й І. Крип'якевич [22].

М. Грушевський у квітні 1929 р. з нагоди виходу 150-тому «Записок» так охарактеризував співпрацю НТШ й ВУАН «Українська нація показала слов'янському і західно-європейському світові свою культурну дозрілість, наявність власної української науки... Товариство ім. Шевченка, організовуючи західно-українські сили, виходячи в своїй роботі від проблем історії західно-українських земель, обслуговуючи наукові потреби громадянства в цій сфері не може бути заступлене науковими організаціями Радянської України – якими б дослідними, видавничими і популяризаційними засобами вони не роз поряджали. А й проблеми загально-українського характеру дуже корисно і навіть необхідно бачити в аспекті взаємовідносин західних і східних українських земель, і саме ці взаємовідносини повинні обслуговуватися під кутом зору Надніпрянщини і Надністрянщини... Тому без титулу чи з титулом... – наша фактична західно-українська академія повинна далі продовжувати свою шановану працю. Нині дві академічні установи повинні йти далі в високім науковім змагання, координувати свою роботу в інтересах народу і все людства» [4, с. VI–VII].

Наукові зв'язки НТШ й ВУАН упродовж 20 – початку 30-х рр. ХХ ст. набули всеукраїнського характеру. Так, М. Грушевський у листі до К. Студинського висловлював задоволення розвитком взаємних зв'язків між ВУАН та НТШ. Натомість, радянські спецслужби на початку червня 1929 р., характеризуючи ситуацію, що склалася в ВУАН, наголошували на тому, що «Керуючись ідеєю Соборної України, Грушевський велику увагу приділяв зв'язку з галицькими ученими, зокрема, з головою Львівського

«Наукового Товариства» Студинським й намагався провести останнього у штатні академіки ВУАН» [2, с. 141].

Упродовж 1929 р. систематично проводилися арешти серед членів ВУАН і тоді ж розпочався її розгром, систематичне знищення наукових інституцій. Процес СВУ пришвидшив ліквідацію українського наукового життя в радянській Україні. У березні 1931 р. заарештовано керівника комісії дослідження Західної України й комісії заходознавства та америкознавства Ф. Савченка. Січнева сесія ВУАН у 1934 р. виключила зі свого складу дійсних членів М. Возняка, Ф. Колесу, К. Студинського, В. Щурата [7, с. 136]. Це був початок кінця будь-яких наукових контактів західноукраїнських учених та учених УСРР.

Отже, співпраця НТПШ та ВУАН в умовах окресленого періоду мала стійкий та усталений характер, наукові відносини між двома науковими інституціями набули всеукраїнського характеру. Співпраця видатних науковців із різних земель України, залучення учених до написання статей сприяло налагодженню масштабної наукової роботи, значна кількість досліджень і матеріалів друкувалися в академічних виданнях. Діяльність історичної комісії, на чолі з М. Грушевським, стала осередком формування української культури і науки.

Список використаних джерел

1. Колосов Л. Почта Беларуси. 20–е годы / Л. Колосов. – Режим доступу: [Belpost.by>company/history/kolosov...pochte...20...gody/](http://belpost.by>company/history/kolosov...pochte...20...gody/)
2. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах 1914–1939 рр. / О. Рубльов. – К., 2004. – 631 с.
3. Хроніка // Україна Науковий двохмісячник українознавства. – Київ, 1925. – Кн.1–2. – 240 с.
4. Студинський К. Наукове Товариство ім. Шевченка (1873–1928) / К. Студинський // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1929. – Т.150. – С. IX–XVIII.
5. Вербиленко Г. Комісії порайонного дослідження історії України при ВУАН: створення, функції, архів / Г. Вербиленко // Український історичний журнал. – 2008. – №6. – С.46–57.
6. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка 1892–1930 / Л. Винар. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1970. – 111 с.
7. Гошко Т. Иван Крип'якевич – ініціатор співпраці галицьких дослідників із ВУАН / Т. Гошко // Український історичний журнал. – 2010. – №4. – С.128–139.
8. Хроніка НТПШ. – Львів, 1930. – Вип.1–2. – Ч.69–70. – 135 с.
9. Листи Михайла Грушевського до К. Студинського. Упорядник Сварник Г. – Львів; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1998. – 367 с.
10. Єдлінська У. Визначні діячі НТПШ – Кирило Студинський / У. Єдлінська. – Львів, 2006. – 309 с.
11. Кліш А. Кирило Студинський життя та діяльність / А. Кліш. – Тернопіль, 2011. – 219 с.
12. Федорів І. Мирон Кордуба в історії України. До 125–річчя від дня народження / І. Федорів. – Тернопіль, 2001. – 127 с.
13. Гнатюк М. Листи Михайла Грушевського до Михайла Возняка / М. Гнатюк. – Режим доступу: <http://www.Antropos.net.ua/jspui/bitstream/123456789/477/1/326-338>.
14. Всеукраїнське свято (Ювилей акад. М. Грушевського) // Діло. – 3 жовтня 1926. – 6 с.
15. Свято української культури. Величавий ювілей проф. М. Грушевського // Діло. – 9 жовтня 1926. – 4 с.
16. До свята української пісні. Потрійне свято української пісні // Діло. – 14 жовтня 1927. – 4 с.
17. Кліш А. Громадсько-політична та наукова діяльність Кирила Студинського (1868–1941 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кліш Андрій Богданович. – Тернопіль, 2008. – 232 с.
18. Памяти В. Антоновича. Свято в Українській Академії Наук // Діло. – 2 квітня 1928. – 6 с.
19. Шаповал Ю. Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії / Ю. Шаповал. – Київ: Генеза, 2001. – 560 с.
20. Харлан А. Редакційно-видавничу діяльність Михайла Грушевського / А. Харлан. – Режим доступу: <http://druk.kpi.ua/files/publications/2011-4-20.pdf>.

21. Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (за матеріалами неопублікованого листування й мемуарів). – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Kryp'iakevych_Roman/Mykhailo_Hrushevskiy_ta_Ivan_Kryp'iakevych.pdf

22. Відносини між Науковим Товариством імені Тараса Шевченка та Всеукраїнською Академією наук у 1920 – на початку 1930-х рр. у галузі історичних дисциплін / Д. Кравець. – Режим доступу: http://journal.mandrivets.com/images/file/Kravets_2011_5.pdf.

References

1. Kolosov L. Pochta Belarusy. 20–e hody / L. Kolosov. – Rezhym dostupu: [Belpost.by>company/history/kolosov...pochte...20...gody/](http://belpost.by>company/history/kolosov...pochte...20...gody/)
2. Rubl'ov O. Zakhidnoukrayins'ka intelihentsiya u zahal'nonatsional'nykh politychnykh ta kul'turnykh protsesakh 1914–1939 rr. / O. Rubl'ov. – K., 2004. – 631 s.
3. Khronika // Ukrayina Naukovyy dvokhmisyachnyk ukrayinoznavstva. – Kyiv, 1925. – Kn.1–2. – 240 s.
4. Studyns'kyi K. Naukove Tovarystvo im. Shevchenka (1873–1928) / K. Studyns'kyi // Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka. – L'viv, 1929. – T.150. – S. IX–XVIII.
5. Verbylenko H. Komisiyi porayonnoho doslidzhennya istoriyi Ukrayiny pry VUAN: stvorennia, funktsiyi, arkhiv / H. Verbylenko // Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. – 2008. – №6. – S.46–57.
6. Vynar L. Mykhaylo Hrushevs'kyi i Naukove tovarystvo im. Tarasa Shevchenka 1892–1930 / L. Vynar. – Myunkhen: Dniprova khvylya, 1970. – 111 s.
7. Hoshko T. Ivan Kryp'yakevych – initsiator spivpratsi halys'kykh doslidnykiv iz VUAN / T. Hoshko // Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. – 2010. – №4. – S.128–139.
8. Khronika NTSh. – L'viv, 1930. – Vyp.1–2. – Ch.69–70. – 135 s.
9. Lysty Mykhayla Hrushevs'koho do K. Studyns'koho. Uporyadnyk Svaryk H. – L'viv; N'yu-York: Vyd-vo M. P. Kots', 1998. – 367 s.
10. Yedlins'ka U. Vyznachni diyachi NTSh – Kyrylo Studyns'kyi / U. Yedlins'ka. – L'viv, 2006. – 309 s.
11. Klish A. Kyrylo Studyns'kyi zhyttya ta diyal'nist' / A. Klish. – Ternopil', 2011. – 219 s.
12. Fedoriv I. Myron Korduba v istoriyi Ukrayiny. Do 125–richchya vid dnya narodzhennya / I. Fedoriv. – Ternopil', 2001. – 127 s.
13. Hnatyuk M. Lysty Mykhayla Hrushevs'koho do Mykhayla Voznyaka / M. Hnatyuk. – Rezhym dostupu: <http://www.Antropos.net.ua/jspui/bitstream/123456789/477/1/326-338>.
14. Vseukrayins'ke svyato (Yuvyley akad. M. Hrushevs'koho) // Dilo. – 3 zhovtnya 1926. – 6 s.
15. Svyato ukrayins'koyi kul'tury. Velychavyi yuvyley prof. M. Hrushevs'koho // Dilo. – 9 zhovtnya 1926. – 4 s.
16. Do svyata ukrayins'koyi pisni. Potriyne svyato ukrayins'koyi pisni // Dilo. – 14 zhovtnya 1927. – 4 s.
17. Klish A. Hromads'ko-politychna ta naukova diyal'nist' Kyryla Studyns'koho (1868–1941 rr.): dys...kand. ist. nauk: 07.00.01 / Klish Andriy Bohdanovych. – Ternopil', 2008. – 232 s.
18. Pamyaty V. Antonovycha. Svyato v Ukrayins'kiy Akademiyi Nauk // Dilo. – 2 kvitnya 1928. – 6 s.
19. Shapoval Yu. Ukrayina XX stolittya: osoby ta podiyi v konteksti vazhkyi istoriyi / Yu. Shapoval. – Kyiv: Heneza, 2001. – 560 s.
20. Kharlan A. Redaktsiyno-vydavnycha diyal'nist' Mykhayla Hrushevs'koho / A. Kharlan. – Rezhym dostupu: <http://druk.kpi.ua/files/publications/2011-4-20.pdf>.
21. Kryp'yakevych R. Mykhaylo Hrushevs'kyi ta Ivan Kryp'yakevych (za materialamy neopublikovanoho lystuvannya y memuariv). – Rezhym dostupu: http://shron.chtyvo.org.ua/Kryp'iakevych_Roman/Mykhailo_Hrushevskiy_ta_Ivan_Kryp'iakevych.pdf
22. Vidnosyny mizh Naukovym Tovarystvom imeni Tarasa Shevchenka ta Vseukrayins'koyu Akademiyeyu nauk u 1920 – na pochatku 1930–kh rr. u haluzi istorychnykh dystsyplin / D. Kravets'. – Rezhym dostupu: http://journal.mandrivets.com/images/file/Kravets_2011_5.pdf.

Savenko T. S., external doctorate student, Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk (Ukraine, Ternopil), didiy@ukr.net

The cooperation of the Scientific society of T. Shevchenko Ukrainian Academy of Sciences

The cooperation of the Scientific society of T. Shevchenko all-Ukrainian Academy of Sciences In the article the author explores the scientific contacts and collaboration of NOSH and of vuan in the last 20 – until the second half of the 30s of the twentieth century and finds out the direction and momentum of expansion of scientific cooperation institutions.

Keywords: Shevchenko scientific society, Ukrainian Academy of Sciences, postal and Telegraph Convention, scientific and organizational activity, cooperation publishing.

Савенко Т. С., соискатель, Тернопольский национальный педагогический университет им. Владимира Гнатюка (Украина, Тернополь), didy@ukr.net

Сотрудничество Научного общества им. Т. Шевченко с Всеукраинской академией наук

Автор исследует научные контакты и сотрудничество НОШ и ВУАН в течение 20 – до второй половины 30-х гг. XX ст. и выясняет направления и динамику расширения научного сотрудничества учреждения.

Ключевые слова: НТШ, ВУАН, почтово-телеграфная конвенция, научно-организационная деятельность, издательское сотрудничество.

***

УДК 34677.77:477

Кравчук Л. В.,
кандидат історичних наук, ст. викладач кафедри
філософії та суспільних дисциплін,
ДВНЗ «Тернопільський державний медичний
університет ім. І. Я. Горбачевського МОЗ України»
(Україна, Тернопіль), kravchuklv@tdmu.edu.ua

Радянська система освіти та її кадровий потенціал в новоутвореній Тернопільській області в період 1939–1941 рр.

Розкрито основні аспекти підготовки за радянськими ідеологічними стандартами кадрів, які розставлялися на всіх освітньо-культурних щаблях нової радянської насильно проведеної системи освіти. Основним завданням яких було формування і виховання у дітей починаючи із садочків і до вищих навчальних закладів Комуністичної ідеології та відданості радянським колективістським цінностям. В процесі їх діяльності українське національне підмінялося інтернаціональним, що породжувало розчарування та природний опір у корінного населення.

Ключові слова: радянська школа, влада народу, історія ССРСР, конституція ССРСР, вчитель, радянська свідомість, партія, уряд.

Новостворена Радянська влада тримала під пильним контролем і поширення освіти серед працюючої молоді, яка також намагалася здобути освіту без відриву від виробництва.

Тому, вперше виникає питання про консультаційні пункти для заочників, які навчаються у педагогічних закладах освіти і було вирішено відкрити в 13 районних центрах консультаційні пункти для заочників педагогічних шкіл, а також доручити директору Кременецького учительського інституту вирішити в НКО УРСР питання про організацію консультаційних пунктів для заочників учительського інституту при Бережанській, Чортківській і Тернопільській педагогічних школах. Було звернуто увагу облвно та Інституту вдосконалення вчителів на необхідності популяризувати досвід кращих вчителів, практикувати організацію відкритих уроків, проводити педагогічні наради та районні конференції молодих учителів з участю методистів райпедкабінетів і кращих учителів, поширювати досвід майстрів педагогічної справи шляхом публікації методичних розробок і методичних листів, а також усну та письмову інформаційно-методичну консультацію. Додатково завідуючого облвно зобов'язано повністю укомплектувати Інститут удосконалення вчителів і райпедкабінети кваліфікованим педагогічним кадрами, а голову Тернопільської міськради – забезпечити його необхідним приміщенням. Обкому ЛКСМУ доручено розробити заходи із забезпечення участі райкомів, міськомів і первинних комсомольських організацій в наданні допомоги молодим учителям. Обком профспілки працівників початкових і середніх шкіл орієнтували на організацію соціалістичного змагання як за високі показники у навчальній роботі, так і за організацію

допомоги молодим кадрам. Міськом і Райкомі КП(б) У були зобов'язані надавати систематичну допомогу органам народної освіти в роботі з молодими педагогічним кадрами, систематично заслуховувати на засідання бюро звіти керівників відділів народної освіти про їх роботу з молодими кадрами, де особливу увагу звернути на організацію вивчення молодими кадрами «Короткого курсу історії ВКП(б), в оволодінні ними марксистсько-ленінською теорією» [6, арк. 66].

Керівництво області послідовно дотримується лінії на посилення кадрового потенціалу місцевих освітніх закладів через підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, де основним критерієм виступає відповідність і можливість цих кадрів ефективно працювати в умовах радянської системи освіти. Кадрове питання є одним із центральних у реорганізації місцевої школи за соціалістичними стандартами. Тернопільський облвиконком у постанові від 25 липня 1940 року «Про підсумки 1939–1940 навчального року та підготовку до нового навчального року» зазначає, що упродовж минулого навчального року органи народної освіти області провели значну роботу з організації навчально-виховного процесу в школах за вимогами та принципами радянської педагогіки і відповідної їй системи освіти. До роботи в школах залучено багато колишніх безробітних учителів, використано інші джерела забезпечення шкіл педагогічними кадрами, окремі з яких «вийшли до числа передових» і демонструють соціалістичні взірці навчальної та виховної роботи. Однак у діяльності районних відділів народної освіти і керівництва навчальними закладами є низка недоліків, які перешкоджають повноцінному виконанню закону про загальне обов'язкове навчання, охопленню дітей шкільного віку заняттями у школі, подоланню такого негативного явища, як відсів учнів.

Однією з найгостріших проблем освітньої реформи є неуккомплектованість шкіл педагогічними кадрами, що виливається в недостатність кадрового ресурсу для виконання завдань, поставлених перед шкільною системою. Саме кадрова незабезпеченість стала однією з основних причин недоліків, наявних у роботі обласної освітньої мережі. Зокрема, в аспекті виконання закону про загальне обов'язкове навчання в області не охоплено школою 17,5 тис. дітей шкільного віку, з них: 1690 дітей у Скала-Подільському районі, 1526 – у Катербурзькому, 1439 – у Копичинському, 1252 – у Вишнівецькому, 1069 – у Золото-Потікському районах. Недостатня організаційно-навчальна робота працюючих вчителів і недоуккомплектованість кадрами низки шкіл не дали змоги педагогічним колективам провести належну боротьбу з відсівом учнів. Як наслідок, зі шкіл області за минулий навчальний рік відсіялось 7383 учні, з них: 818 – зі шкіл Бучацького району, 721 – Копичинського, 468 – Заложцівського. В загальному, в більшості районів області до повного кадрового укомплектування шкіл не вистачає по 50–80 і навіть по 100 вчителів.

Проблема ускладнюється недостатньою методичною роботою серед вчителів, яку зобов'язані проводити облвно та обласний інститут удосконалення вчителів через організацію районних педагогічних кабінетів (у 20-и районах вони ще не організовані) та проведення засідань кушових методичних об'єднань вчителів (система їх проведення ще не відпрацьована), а також надання індивідуальної методичної допомоги окремим вчителям

і педагогічним колективам в розрізі спеціальностей. Недостатніми залишаються контроль і допомога вчителям з боку райвно і директорів шкіл. Постановою облвиконкому визначені конкретні заходи з усунення згаданих недоліків [9, арк. 45].

З метою забезпечення шкіл області педагогічними кадрами на 1940–1941 навчальний рік облвиконком доручає організувати при середніх і педагогічних школах п'ятимісячні курси підготовки вчителів 1–4 класів на 720 чоловік і вчителів 5–7 класів – на 420 чоловік затверджено мережу і контингент таких курсів: в Бережанах – на 105 чоловік для підготовки вчителів природничих дисциплін для 5–7 класів; у Кременці – на 105 чоловік для підготовки вчителів української та російської мов і літератур для 5–7 класів; у Тернополі – на 105 чоловік для підготовки вчителів історії та географії для 5–7 класів; у Чорткові – на 105 чоловік для підготовки вчителів української та російської мов для 5–7 класів. У Борщові, Бучачі, Заліщиках, Зборові, Збаражі, Копичинцях, Підгайцях, Скалаті та Теребовлі були відкриті курси для підготовки вчителів 1–4 класів по 80 чоловік на кожних. Організаційні турботи із забезпечення курсів покладалися на обласний і районні відділи народної освіти. Ці структури були зобов'язані сформувати контингент слухачів у всіх групах, забезпечити курси викладачами, навчальною літературою і навчальним приладдям з таким розрахунком, щоб розпочати навчання до 1 квітня 1940 року. Голови райвиконкомів і завідувачі райвно отримали персональні доручення забезпечити курси приміщенням, обладнати гуртожитки для слухачів або інші помешкання для їх проживання. Облфінвідділ відповідав за своєчасне фінансування мережі педагогічних курсів у межах затверджених асигнувань. Для конкретизації контролю за роботою педагогічних курсів президія облвиконкому мала 25 квітня 1940 року заслухати звіти голів райвиконкомів і міських рад, завідувачів райвно і міськвно про їх роботу із надання допомоги в організації курсів, зокрема, з добору слухачів, кадрового і матеріально-технічного забезпечення.

Тоді ж було прийняте рішення про Тернопільський обласний інститут удосконалення вчителів: «З метою покращення методичного керівництва роботою райпедкабінетів і шкіл області та вдосконалення вчителів, підвищення їх ділової кваліфікації, покращення методичного керівництва роботою вчительських семінарів і мережі педагогічних курсів президія облвиконкому постановляє: 1. Організувати з 1 квітня 1940 року в місті Тернополі Інститут удосконалення вчителів. Роботу по організації і здійсненні практичного керівництва діяльністю Інституту покласти на завідуючого облвно, якому доручити скласти кошторис Інституту і подати на затвердження президії облвиконкому. 2. Зобов'язати завідуючого облвно до 1 квітня 1940 року укомплектувати Інститут удосконалення вчителів кваліфікованими кадрами із кращих педагогів і наукових працівників. 3. Зобов'язати Тернопільську міську раду в строк до 25 березня 1940 року виділити приміщення для Інституту удосконалення вчителів і будинок для квартир фахівців, наукових і керівних працівників. 4. Облфінвідділу забезпечити фінансування Інституту удосконалення вчителів у межах затверджених асигнувань. 5. Заслухати 15 квітня 1940 року на президії облвиконкому звіт завідуючого облвно про стан роботи Інституту удосконалення вчителів».

Таким чином, обласне партійно-державне керівництво демонструє елементи комплексного підходу до вирішення проблеми забезпечення шкіл області кваліфікованими педагогічними кадрами. До цієї роботи активно залучається місцева преса. Зокрема, обласна газета «Вільне життя» навесні і влітку 1940 року публікує низку матеріалів про роботу педагогічних курсів: «Тернопільський міський відділ народної освіти оголосив набір на п'ятимісячні курси підготовки вчителів історії та географії для 5–7 класів. На курси приймаються громадяни СРСР віком від 17 до 40 років, які мають середню освіту. Всі слухачі забезпечуються стипендією в розмірі 100–150 крб.» [3, с. 4]; «У Чорткові 280 учителів закінчили курси підвищення кваліфікації. Лекції з історії партії їм читали викладачі педагогічних інститутів із східних областей УРСР. Аналогічні курси працювали і в Зборові [1, с. 4]; у 14 районах області організовані та розпочали свою роботу п'ятимісячні курси, де навчаються вчителі 1–4 класів, математики, історії, російської мови і літератури. Під час літніх канікул будуть організовані курси завідувачів педагогічними частинами, директорів неповних середніх і середніх шкіл» [2, с. 4]; в Гусятинській середній школі відбувся випуск п'ятимісячних курсів перепідготовки вчителів. На курсах навчалися 33 чоловіки. 19 вчителів отримали призначення працювати у Гусятинському районі, частина з них призначена завідуючими початкових шкіл» [4, с. 2].

Враховуючи той факт, що Тернопільська область є аграрним регіоном, обласне керівництво окрему увагу приділяє навчальним закладам сільськогосподарського спрямування. Бюро Тернопільського обкому КП(б)У і президія облвиконкому приймають рішення про створення в області сільськогосподарських шкіл та про підготовку масових сільськогосподарських кадрів. На затвердження ЦК КП(б)У та Раднаркому УРСР була передана мережа обласних сільськогосподарських навчальних закладів: Тернопільський технікум механізації сільського господарства (на базі колишньої механічної гімназії; контингент – 280 учнів), Заліщицький плодоягідний технікум (на базі колишньої середньої садово-городньої школи; контингент – 160 учнів), Білокриницький рільничий технікум Кременецького району з рільничим і лісовим відділеннями (на базі колишньої середньої рільничої школи; контингент – 300 учнів), Язловецький зооветеринарний технікум Золотопотіського району (у приміщення колишньої трьохрічної жіночої школи; контингент – 300 учнів), Чортківська постійно діюча школа підготовки масових кадрів для сільського господарства (на базі колишньої механічної школи; контингент – 200 учнів). Тут же керівництво області порушило клопотання перед ЦК КП(б)У і Наркомземом УРСР щодо допомоги у фінансовому і кадровому забезпеченні згаданих навчальних закладів [7, арк. 75]. Окрім цього, обласним керівництвом розроблений план підготовки масових сільськогосподарських кадрів (механізаторів, зоотехніків, землевпорядників, агрономів, ветеринарних лікарів) на 1940 рік. Згадані курси перепідготовки охоплювали понад 2200 працівників аграрного сектора з усіх районів області, а проводились в діючих навчальних закладах сільськогосподарського профілю. Зокрема, курси перепідготовки трактористів були організовані в Чортківській школі механізації (160 чоловік), механіків тракторних бригад – в Тернопільській школі механізації

(160 чоловік). Перепідготовкою зоотехніків займався Язловецький зооветеринарний технікум (55 чоловік), агрономів зерновиробництва – безпосередньо обласне земельне управління (60 чоловік). Найчисельнішими були курси підготовки трактористів: в Язловецькій, Кременецькій і Чортківській школах механізації професію тракториста здобували 640 місцевих мешканців, а в Кременецькій школі механізації пройшли ще й курси бригадирів тракторних бригад, де навчалися 120 чоловік. Тернопільський технікум механізації сільського господарства, Кременецька і Язловецька школи механізації здійснили курсову підготовку 380 мотористів і машиністів, а Тернопільська і Кременецька школи механізації – 160 комбайнерів. При обласному земельному управлінні були проведені курси агрономів з апробації садово-городніх культур, агрономів з апробації зернових культур, семінари зоотехніків, землевпорядників, працівників лісової охорони, ветеринарних лікарів – всього 470 чоловік. Через курси перепідготовки пройшли навіть такі сільські працівники, як конюхи (25 чоловік) і пасічники (40 чоловік) [8, арк. 76–77]. В лютому 1940 року місцева газета «Сталінським шляхом» повідомляла, що у Кременецькій школі механізації йде підготовка 95 трактористів, серед яких 7 дівчат. Тут же навчаються 48 бригадирів тракторних бригад і 49 комбайнерів. Із 1 березня розпочинається навчання у Чортківській школі механізації, де буде підготовлено 100 трактористів [5, с. 1].

Таким чином, дефіцит кадрів різних рівнів і профілів – від спеціалістів вищої кваліфікації і до представників масових професій виробничої сфери – змусив центральну і місцеву владу розширити рамки радянської освіти за межі загальношкільного і фахового педагогічного сектора на сектори загальнотехнічний, промислово-виробничий і сільськогосподарський. Для всіх згаданих секторів, незважаючи на їх різновекторну професійну спрямованість, поряд із проблемами матеріально-технічного і кадрового обслуговування, спільними були проблеми ідеологічного і методологічного супроводу. Останнє обумовлювалося тим фактором, що всі фахівці та спеціалісти нової радянської формації, крім своїх професійних завдань, покликані виконувати завдання ідеологічного забезпечення всього комплексу соціально-економічних, духовно-культурних і політичних заходів режиму, сприяти формуванню соціалістичної свідомості та радянського патріотизму в усіх і в кожного, хто працював на дорученій фаховій ділянці.

Список використаних джерел

1. ДАТО. – «Вільне життя». – 13 березня 1940 р. – №50.
2. Там само. – «Вільне життя». – 14 квітня 1940 р. – №77.
3. Там само. – «Вільне життя». – 23 березня 1940 р. – №59.
4. Там само. – «Вільне життя». – 25 серпня 1940 р. – №188.
5. Там само. – Сталінським шляхом. – 29 лютого 1940 року.
6. Там само. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.27.
7. Там само. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.6.
8. Там само. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.6.
9. Там само. – Ф.Р-1833. – Оп.6. – Спр.17.

References

1. DATO. – «Vil'ne zhyttja». – 13 bereznja 1940 r. – №50.
2. Tam samo. – «Vil'ne zhyttja». – 14 kvitnja 1940 r. – №77.
3. Tam samo. – «Vil'ne zhyttja». – 23 bereznja 1940 r. – №59.
4. Tam samo. – «Vil'ne zhyttja». – 25 serpnja 1940 r. – №188.
5. Tam samo. – Stalins'kym shljahom. – 29 ljutogo 1940 roku.
6. Tam samo. – F.P-1. – Op.1. – Spr.27.

7. Tam samo. – F.P-1. – Op.1. – Spr.6.
8. Tam samo. – F.P-1. – Op.1. – Spr.6.
9. Tam samo. – F.R-1833. – Op.6. – Spr.17.

Kravchuk L. V., candidate of historical sciences, senior lecturer, Department of philosophy and social sciences, SHEI «Ternopil State Medical University by I. Ya. Horbachevsky of MPH of Ukraine» (Ukraine, Ternopil), kravchuklv@tdmu.edu.ua

Soviet system of education and human resources in the newly Ternopil region during the 1939–1941 year

In this article the basic aspects of the Soviet ideological standards for personnel who were placed in all educational and cultural levels of the new Soviet forcibly proceedings education system. The main objective being the creation and upbringing of children ranging from kindergarten to higher education institutions of the Communist ideology and commitment Soviet kolektivnyj values. In the course of their activities Ukrainian national was replaced international, which gave rise to disappointment and natural resistance of the indigenous population.

Keywords: the Soviet school, people power, the history of the USSR, the Constitution of the USSR, the teacher, the Soviet consciousness party government.

Kravchuk L. V., кандидат исторических наук, ст. преподаватель кафедры философии и общественных дисциплин, ГБУЗ «Тернопольской государственной медицинский университет им. И. Я. Горбачевского МОЗ Украины» (Украина, Тернополь), kravchuklv@tdmu.edu.ua

Советская система образования и ее кадровый потенциал в новообразованной Тернопольской области в период 1939–1941 гг.

Раскрыты основные аспекты подготовки кадров по советским идеологическим стандартам, которые расставлялись на всех образовательно-культурных ступенях новой советской насильно проводимой системы образования. Основной задачей которых было формирование и воспитание у детей начиная с садов и до высших учебных заведений Коммунистической идеологии и преданности советским коллективистским ценностям. В процессе их деятельности украинское национальное подменялось интернациональным, что порождало разочарование и природное сопротивление у коренного населения.

Ключевые слова: советская школа, власть народа, история СССР, конституция СССР, учитель, советское сознание, партия, правительство.

* * *

УДК 94(477.8)

Ленартович О. Ю., доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії України, Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки (Україна, Луцьк), oleg.lenartovich@gmail.com

СУЧАСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Історія Другої світової війни викликає посилені інтереси вітчизняних істориків. Серед проблемних питань, що досліджуються, чільне місце займає український визвольний рух. Більшість науковців висвітлюють ці питання через призму подій в Галичині – регіоні де зародилася ОУН та існував найбільш впертий опір радянській владі. Волинь задувалася лише у контексті зародження національної армії – УПА та, як територія де найбільш жорстоких форм набув польсько-український конфлікт. Історіографія присвячена дослідженню визвольного руху на Волині є малочисельною. Її аналіз допоможе молодим науковцям визначити для себе коло джерельної бази та полегшить її пошук.

Проаналізовано вітчизняну історіографію присвячену дослідженню українського визвольного руху на Волині в роки Другої світової війни. Зроблено спробу визначити загальний стан розробки проблеми, окреслити коло малодосліджених питань, визначити нові методологічні підходи сучасних істориків у цій царині.

Ключові слова: дослідження, історіографія, методика, Волинь, історія.

Здобуття Україною незалежності дало змогу активізувати зусилля вітчизняних істориків у справі об'єктивного висвітлення проблемних питань історії Другої світової війни. Цьому процесу сприяла загальна демократизація суспільно-політичного життя та поступове розсекречення архівних спецфондів. Особлива увага приділялася дослідженню національно-визвольних змагань. Згідно підрахунків О. Лисенка й О. Марущенка, за

період 1998–2002 рр. було опубліковано понад 1400 праць з цієї проблематики [26].

Значна частина публікацій початку 1990–х рр. носила переважно компілятивний характер, переповідала зміст творів теоретиків українського націоналізму, мала бідну джерельну базу, а висновки носили радше емоційний, аніж науковий характер. До таких робіт можна віднести книги О. Багана «Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї» [1], В. Іванишина «Нація. Державність. Націоналізм» [7], П. Дужого «Степан Бандера – символ нації. Ескізний нарис про життя та діяльність провідника ОУН» [6].

Ідеалізація діяльності ОУН і УПА була характерною рисою для перших праць М. Ковалю «ОУН–УПА і «третій рейх»» [10], «Другий фронт Великої Вітчизняної війни: (Рух Опору на Україні 1941–1944)» [19], в яких автор концентрував увагу на двофронтівій стратегії боротьби самостійницького руху. Пізніше акценти змінюються – з'являється критичний аналіз, об'єктивна оцінка, що значно підвищує наукову цінність його публікацій [18; 20; 21; 22; 23].

В. Кучер відноситься до тих вітчизняних науковців, які вперше дослідили програмні положення самостійницького руху крізь призму змін у політичній доктрині ОУН. Автор намагався визначити об'єктивні і суб'єктивні причини трансформації ідеології інтегрального націоналізму в бік демократизації, проаналізувати їх вплив на тактику УПА [27; 28].

Всі згадані вище праці носять характер наукових розвідок і присвячені вивченню окремих питань, пов'язаних із українським національно-визвольним рухом. Перші спроби провести комплексне дослідження діяльності ОУН та УПА здійснив А. Кентій. Протягом 1998–1999 рр. автор опублікував низку монографій, присвячених процесам становлення і розгортання організаційної діяльності ОУН, формування та збройної боротьби УПА. На основі широкої джерельної бази дослідник визначив мотивацію створення ОУН, її політичну доктрину, причини трансформації політичних поглядів керівного складу організації, а також нові концепції у визвольному русі наприкінці Другої світової війни. Не дивлячись на його величезну дослідницьку роботу, історія генези визвольного руху на Волині не знайшла повного відображення. Події в регіоні згадуються лише в контексті діяльності УПА у 1943–1944 рр. [12–17].

Активізації досліджень сприяла діяльність робочої групи, створеної в Інституті історії України НАН України при Урядовій комісії для підготовки історичної довідки про діяльність ОУН та УПА (у вересні 1997 р.). До складу дослідницької групи увійшли: С. Кульчицький, який приділив головну увагу висвітленню питань становлення націоналістичної ідеології та її реалізації у довоєнний період; А. Кентій та О. Лисенко – досліджували тактику та стратегію ОУН і УПА в період 1941–1945 рр.; В. Сергійчук – вивчав питання протистояння самостійницького руху та радянської влади у повоєнні роки. Результатом роботи стала узагальнююча праця авторського колективу «Проблема ОУН–УПА. Попередня історична довідка», опублікована у 2000 р. в Києві [31]. Незавершеність роботи спонукала до її продовження. Було розширено склад робочої групи. Крім вищезгаданих осіб до неї увійшли: І. Патриляк, В. Дзьобак, І. Ільошин, Г. Касьянов та ін. Кожен із науковців займався дослідженням окремих питань з історії визвольного руху. За період 1998–2004 рр.

у видавничому відділі Інституту історії України НАН України було видруковано 27 книг загальним обсягом 5 723 с. (290 друк. арк.). Серед них на особливу увагу заслуговують згадані вище публікації А. Кентія, численні анотовані покажчики, підготовані Г. Папакіним, О. Вовком, З. Яцишиним, С. Кокіним [25; 34; 35]. Монографічні праці І. Ільошина висвітлюють польсько–українське протистояння на Волині в роки Другої світової війни [8; 9]. Зокрема, остання з опублікованих ним у 2009 р. праць «Українська повстанська армія: протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.)» присвячена аналізу причин та відтворенню перебігу збройної боротьби між УПА і АК. Автор залучив до наукового обігу значну кількість раніше не відомих документів, що зберігаються в українських та польських архівах. Його науковий доробок став основою для підготовки фахового висновку вищезгаданої робочої групи у частині визначення причин, перебігу та наслідків українсько–польського конфлікту на Волині.

Діяльність волинського отамана Т. Боровця відображена в монографії В. Дзьобака «Тарас Бульба–Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.)», опублікованій у 2002 р. [4]. Автор вперше в українській історіографії зробив спробу проаналізувати проблему ролі і місця Т. Боровця в українському визвольному русі. Аналізуючи архівні матеріали, опубліковані документи, спогади, він намагався відтворити процес формування Поліської січі та УНРА, якими в різні періоди командував волинський отаман. Часом йому не вистачає критичного підходу при аналізі мемуарної літератури, не належним чином оформлені додатки (відсутні посилання на джерела). Не дивлячись на ці недоліки, монографія В. Дзьобака має високу наукову цінність.

Подібній проблемі присвячена монографія С. Стельниковича «Український національний рух Опору Тараса Бульби–Боровця: історичний нарис» [33]. Її друге, виправлене і доповнене видання було опубліковано у 2010 р. Автор концентрує увагу на питаннях становлення ідеологічних засад бульбівського руху, дипломатичних зносинах УПА–(Б–Б) – УНРА з зовнішньополітичними чинниками та українськими націоналістичними організаціями. Характеризуючи взаємостосунки із еміграційним урядом УНР, дослідник помилково стверджує про зв'язок волинського отамана з керівництвом ДЦ УНР до 22 червня 1941 р., героїзує бульбівську УПА, називаючи її «всенародною» армією. До заслуг автора слід віднести зібраний великий фактичний матеріал, що дає змогу відтворити загальну хроніку подій.

Заслуговує на увагу монографія Г. Касьянова «Теорії нації та націоналізму», опублікована в 1999 р. [11]. Автор досліджує традиційні та сучасні теорії нації і націоналізму. Головна увага присвячена висвітленню таких понять, як генеза нації та націоналізму, а також культурні, соціальні, політичні й ідеологічні передумови їх появи. У роботі проаналізовано доробок західних науковців у цій царині. Узагальнюються найсучасніші теоретичні напрацювання вітчизняних дослідників.

Автор намагається довести тезу про багатогранність поняття нація та спростовує твердження радянської історіографії про тотожність українського націоналізму і фашизму. Робить спробу сформувати понятійний апарат на ґрунті наукового, а не публіцистичного бачення. Праця відіграє важливу роль для усвідомлення молодими науковцями предмету дослідження.

Подібній проблематиці присвячена наукова розвідка В. В'ятровича «До проблеми формування ідейно-програмових засад українського визвольного руху 1920–1950-х рр.» [3]. У ній автор, в цілому, підтримує висновки сформульовані Г. Касьяновим, але критикує його за вузькість досліджуваної проблеми і доводить, що початок становлення ідеології ОУН слід відносити до першої половини 1920-х рр.

Згадані вище наукові розвідки були покладені в основу колективної монографії, підготованої у 2005 р. вищезгаданою робочою групою істориків, створеною при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА – «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси». Ця робота залишається найбільш повною узагальнюючою працею з історії українського визвольного руху. В ній частково відображені Волинські події у зв'язку із діяльністю Т. Боровця, створенням УПА та польсько-українським протистоянням. Слід зауважити, що автори публікації оминають увагою питання, пов'язані із організаційним становленням ОУН на Волині в 1930–1940-х рр. Не визначено роль і місце регіону у визвольних змаганнях. Традиційно Галичина знаходиться в центрі уваги, а тому залишається поле для дослідницької роботи.

Першу спробу комплексно дослідити діяльність ОУН на Волині здійснила Г. Стародубець у праці «ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.)» [32]. Автор обмежила дослідження періодом 1941–1943 рр. і сконцентрувала увагу на змінах у політичній доктрині ОУН, епізодично згадала про ФУР, НВРО та діяльність Т. Боровця. Основу джерельної бази дослідження склали відомі науковому загалу програмні документи ОУН та накази Головного командування УПА. Специфіка регіону, деталізація подій, фактів, причинно-наслідковий зв'язки автором не відтворені повною мірою.

Подібній проблематиці присвячена і праця В. Мазурка «Самостійницький рух на Волині в 40-х – на поч. 50-х років ХХ ст.» [30]. Автор акцентує увагу на трансформації ідеології ОУН, відтворює взаємостосунки між УПА та червоними партизанами, оминаючи «незручні» (відсутня або вузько представлена у центральних державних архівах джерельна база) для дослідження проблемні питання, пов'язані із організаційним становленням ОУН в регіоні, визначенням кількісного та якісного складу націоналістичного підпілля.

Спробу дослідити діяльність ОУН-б і запілля УПА на Волині й південному Поліссі в 1941–1944 рр. зробив В. Ковальчук. Автор акцентує увагу на діловій документації запілля УПА, структурі і мережі націоналістичного підпілля на Волині, робить ґрунтовний аналіз історіографії та джерельної бази дослідження. Робота насичена фактичним матеріалом і має неабияку наукову цінність [24].

Серед доробку Волинських дослідників слід відзначити узагальнюючі праці В. Барана і В. Токарського «Україна: західні землі 1939–1941 рр.» [2], М. Кучерепи і В. Вісина «Волинь: 1939–1941 рр.» [29], В. Дмитрука «Вони боролися за волю України» [5]. Окремі параграфи цих розвідок стосуються запропонованої тематики, змальовують загальну картину волинських подій періоду 1920–1940-х рр., торкаючись проблем суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку,

процесів радянізації, генези українського визвольного руху в регіоні, польсько-українських взаємостосунків.

Сучасна вітчизняна історіографія переживає період своєї «націоналізації». Значна увага істориків приділяється питанням історії ОУН та УПА, аналізу ідеології національно-визвольного руху. Спостерігається значне розширення джерельної бази робіт за рахунок оприлюднення фондів колишніх закритих архівосховищ, можливості працювати з документами, що зберігаються поза межами України. Наукова цінність досліджень вітчизняних істориків постійно зростає завдяки якісно новому рівню підготовки матеріалів, їх об'єктивного аналізу, відсутності політичного тиску. Поряд з цим з'являються нові методологічні тенденції – так звана модерна історіографія, яка пропонує обмежити висвітлення окремих подій та фактів вітчизняної історії. Натомість пропонується загальноєвропейська схема висвітлення історії, як глобальних міжнародних процесів. Серед нових напрямків дослідження пропонується вивчення питання про історичну пам'ять народу, тобто, які події, матеріальні та нематеріальні об'єкти можуть з нею асоціюватися, хто і як повинен впливати на формування світогляду населення, якими повинні бути важелі впливу держави і її роль у формуванні патріотичних почуттів громадян та ін. Яскравим прикладом таких тенденцій є поява часопису «Україна модерна», започаткованого Я. Грицаком, де популяризуються нові напрямки досліджень.

Поряд із працями вітчизняних істориків існує низка робіт зарубіжних авторів, присвячених дослідженню ідеології націоналізму, причин появи самостійницького руху в Україні та його генези. Серед них слід виділити публікації П. Альтера «Націоналізм» [36], Б. Андерсена «Уявна спільність: відображення походження і розвитку націоналізму» [37], Д. Армстронга «Український націоналізм» [38], Ф. Баркгорна «Радянський російський націоналізм» [39] та ін.

Проблеми міжнародного протистояння на Волині знайшли відображення у численних працях польських істориків. Першою відомою працею можна вважати книгу А. Щесняка і В. Шоти «Дорога в нікуди», опубліковану в 1973 р. у Варшаві. Увагу авторів привернули питання, пов'язані із діяльністю ОУН, УПА та польського націоналістичного підпілля. Констатувався факт співпраці між ними [48].

Подібна позиція характерна і для доробку Е. Пруса, який концентрує увагу читача на антирадянській та антипольській спрямованості українського самостійницького руху, звинувачує українських націоналістів у колаборації з окупаційною владою, формує негативний стереотип сприйняття ОУН і УПА, як злочинних організацій. Слід підкреслити надзвичайну популярність автора на батьківщині. Його праці «Герої під знаком тризуба» [43], «Атаманія УПА» [44] та інші формували громадську думку, визначали методологічні підходи до вивчення проблемних питань українсько-польських взаємостосунків у роки Другої світової війни кінця 1980-х – початку 1990-х років.

Науковий підхід до вивчення проблемних питань спільної, польсько-української історії, став можливим із зміною політичного курсу в Польщі. З'явилася низка праць, у яких піддавались критиці усталені методологічні стереотипи. До «ревізійністської» течії

можна віднести публікації, Г. Мотики «Співпраця АК і УПА 1945–1947» [41], «Боротьба польсько-українська 1943–1948» [42], А. Сиви «Стосунки польсько-українські 1939–1947» [47] та ін. Для цих робіт характерне визнання помилковості національної політики Польщі у міжвоєнний період, засудження антиукраїнських акцій АК. Разом з тим, дії ОУН та УПА щодо польського населення визначаються, як злочинні. Відповідальність за «волинську трагедію» вони перекладають на український бік. Виключенням можна вважати науковий доробок Р. Торжецького, який почав акцентувати увагу на позитивних і конструктивних моментах у польсько-українських взаємостосунках, не намагаючись покласти відповідальність на одну із сторін [49–51].

Проблемам Другої світової війни у контексті відносин між українським, російським і польським народами присвячено працю ректора Жешовського університету, професора В. Бонусяка «Росія, Польща і Україна в ХХ ст.». Автор розглядає встановлення радянської влади на західноукраїнських землях в 1939–1941 рр., як окупацію Польщі, досліджує політику німецької окупаційної влади на території СРСР, при цьому, український матеріал губиться в загальному контексті, що утруднює його аналіз. Подібну позицію займає А. Гловацький у праці «Ради проти поляків на східних землях II Речі Посполитої 1939–1941» [40]. Праця просякнута глибоким патріотизмом, що не заважає автору робити об'єктивні висновки.

Доволі різкою тональністю та тенденційністю вирізняються публікації представників «традиційної» польської історіографії. Частина з них була безпосередніми учасниками подій або їх свідками. Вони акцентують увагу на звинуваченні ОУН та УПА у масових вбивствах польського населення в роки Другої світової війни, доводять правильність і необхідність асиміляторської політики польських урядів у період 1920–х – 1930–х рр., виправдовують проведення «відплатних акцій» АК. Часто згадані звинувачення не мають документального підтвердження, а висновки носять емоційний характер. До цієї категорії науковців можна віднести Є. і В. Семашків, В. Романовського, В. Філяра, Ч. Патрача та ін. [45; 46; 52; 53].

Необхідність науково обґрунтувати власні концепції та виробити спільний підхід до висвітлення суперечливих питань стимулювали початок процесу плідної співпраці між вітчизняними та польськими істориками. В березні 1996 р. почав працювати постійний науковий семінар – «Україна – Польща: важкі питання», який продовжується і до цього часу. Результатом його проведення стала низка публікацій, присвячених українсько-польським взаємостосункам періоду 1918–1947 рр. Безперечний інтерес та наукову цінність мають підготовані учасниками наукові доповіді, виступи на дискусіях, визначені узгодження та виявлені розбіжності у висвітленні суперечливих питань. Волинська проблематика теж знайшла своє відображення у цих публікаціях. Головним чином увага акцентувалася на втратах польського та українського населення, діяльності АК та УПА в регіоні.

Список використаних джерел

1. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї / О. Баган. – Дрогобич: «Відродження», 1994. – 192 с.
2. Баран В., Токарський В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. / Володимир Баран, Василь Токарський. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 448 с.

3. В'ятрович В. До проблеми формування ідейно-програмових засад українського визвольного руху 1920–х – 1950–х рр. / Володимир В'ятрович // Український визвольний рух: Науковий збірник. Ред. кол.: Володимир В'ятрович, Роман Грицьків (від. ред.), Ярослав Дашкевич та ін. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Центр дослідів визвольного руху, 2007. – Зб. 9. – С.61–82.

4. Дзьобак В. Тарас Бульба–Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.) / Володимир Дзьобак. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 260 с.

5. Дмитрук В. Вони боролись за волю України. У 3 т. – Т.3 / Участь ОУН і УПА у національно-визвольній боротьбі українського народу в 1941–1956 рр. за матеріалами Волині і Полісся / В. Г. Дмитрук. – Луцьк: Вид. обласна друкарня, 2006. – 404 с.

6. Дужий П. Степан Бандера – символ нації. Ескізний нарис про життя та діяльність провідника ОУН. У 2–х частинах. – Ч.1 / Петро Дужий. – Львів: Галицька вид. спілка, 1996. – 190 с.

7. Іванишин В. Нація. Державність. Націоналізм / В. Іванишин. – Дрогобич, 1992. – 204 с.

8. Ільошин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні / Ігор Ільошин. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 288 с.

9. Ільошин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. / Ігор Ільошин. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 313 с.

10. Камінський А. Соціологічне тло конфліктних ситуацій у організованому націоналістичному русі / А. Камінський // Сучасність. – 1992. – №7. – С.58–65.

11. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / За ред. Георгій Касьянов. – К.: «Либідь», 1999. – 352 с.

12. Кентій А. Нариси історії організації українських націоналістів (1929–1941 рр.) / А. В. Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 201 с.

13. Кентій А. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. / А. В. Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 201 с.

14. Кентій А. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. / А. В. Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 287 с.

15. Кентій А. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. / А. В. Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 220 с.

16. Кентій А. Нарис боротьби ОУН–УПА в Україні (1946–1956 рр.) / А. В. Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 183 с.

17. Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси / За ред. С. Кульчицького. – К.: «Наукова думка», 2005. – С.160–222.

18. Коваль М. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.): Спроба концептуального бачення / М. В. Коваль. – К.: «Вища школа», 1994. – 58 с.

19. Коваль М. Другий фронт Великої Вітчизняної війни: (Рух Опору на Україні 1941–1944) // Армія України. – 1995. – 4 квітня.

20. Коваль М. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. Коваль. – К.: «Вища школа», 1995. – 194 с.

21. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняних війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. – К.: «Альтернативи», 1999. – 336 с.

22. Коваль М. ОУН–УПА: між третім рейхом і сталінським тоталітаризмом / М. В. Коваль // УІЖ. – 2000. – №3. – С.3–21.

23. Коваль М. ОУН–УПА: між третім рейхом і сталінським тоталітаризмом / М. В. Коваль // УІЖ. – 2000. – №4. – С.3–19.

24. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.) / Володимир Ковальчук. Серія «Літопис УПА» – Бібліотека. – Т.7. – Торонто–Львів: «Літопис УПА», 2006. – 512 с.

25. Кокін С. А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. – Вип.1: Анотований покажчик документів з фонду друкованих видань (1944–1953) / С. А. Кокін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 208 с.

26. Кульчицький С. Українські націоналісти в червоно-коричневій Європі / Станіслав Владиславович Кульчицький // Сучасність. – 1999. – №4. – С.70–85.

27. Кучер В. ОУН–УПА в боротьбі за незалежну Україну / Володимир Іванович Кучер; Ін-т національних відносин і політології НАН України. – К.: Бібліотека українця, 1997. – 104 с.

28. Кучер В., Дробот І. ОУН–УПА і українське питання: Погляд з сьогодення / В. Кучер, І. Дробот. – К.: «Гене́за», 1997. – 70 с.
29. Кучерепа М., Вісин В. Волинь: 1939–1941 рр. Навчальний посібник / Микола Кучерепа, Валентин Вісин. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 486 с.
30. Мазурок В. Самостійницький рух на Волині в 40–х–на поч. 50–х років ХХ століття / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Ін-т історії України НАН України. – К., 2006. – 23 с.
31. Проблема ОУН–УПА. Попередня історична довідка / Від. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 129 с.
32. Стародубець Г. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.) / Галина Миколаївна Стародубець. – Тернопіль: «Підручники і посібники», 2002. – 144 с.
33. Стельникович С. Український національний рух опору Тараса Бульби–Боровця: історичний нарис. Видання друге, виправлене і доповнене / Сергій Стельникович. – Житомир: Полісся, 2010. – 392 с.
34. Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України. Анотований покажчик фондів УПА (1942–1946). – Вип.1 / Автор передмови Г. В. Папакін, упорядники: Г. В. Папакін, О. Д. Вовк, З. Яцишин. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 61 с.
35. Фонди і історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України. Анотований покажчик фондів УПА (1941–1957). – Вип.2: Анотований покажчик фондів партійних органів УРСР, в яких відбулася боротьба з УПА / Автор передмови та упорядник Г. В. Папакін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 48 с.
36. Alter Peter. Nationalism. – London, New–York, Sydney, Auckland, 1994. – 170 s.
37. Anderson B. Imagined Communities: Reflections of the Origin and Spread of Nationalism. – Cornell, 1983. – 224 s.
38. Armstrong D. A. Ukrainian Nationalism. – New–York, 1963. – 361 s.
39. Barghoorn F. C. Soviet Russian Nationalism. – New–York, 1976. – 330 s.
40. Glowacki A. Sowietci wobec polakow na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941. – Lodz, 1998. – 695 s.
41. Motyka G. Wnuk R. Pany I rezuny Wspolpraca AK–WIN I UPA 1945–1947. – Warszawa, 1997. – 212 s.
42. Motyka G. Tak bulo w Bieszadach. Walki polsko–ukrainskie 1943–1948. – Warszawa, 1999. – 552 s.
43. Prus E. Herosi spod znaka tryzuda. – Warszawa, 1985. – 346 s.
44. Prus E. Atamania UPA. – Warszawa, 1988. – 367 s.
45. Romanowski W. ZWZ–AK na Wolyniu 1919–1944. – Lublin, 1993. – 407 s.
46. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobojstwo dokonane przez nacjonalistow ukrainskich na ludnosci polskiej Wolynia 1939–1945. – T.1–2. – Warszawa, 2000. – 1440 s.
47. Sowa A. L. Stosunki polsko–ukrainskie 1939–1947. – Krakow, 1998. – 342 s.
48. Szeszaniak A. Szota W. Droga do nikad. Dzialalnosc organizacji ukrainskich najonalistow I jej likwidacja w Polsce. – Warszawa, 1973. – 587 s.
49. Torzecki R. Kwestia ukrainsko w polityce III Rzeszy. 1933–1943. – Warszawa, 1972. – 388 s.
50. Torzecki R. Konytaky polsko–ukrainskie na tle problemu ukrainskiego w polityce polskiego radu emigracyjnego I podziemnia (1939–1944) // Dzieje najnowsze. – 1981. – №1–2. – S.319–346.
51. Torzecki R. Policy I ukraincy. Sprawa ukrainska w czasie II wojny swiatowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. – 349 s.
52. Filar W. «Burza» na Wolyniu. – Warszawa, 1997. – 288 s.
53. Filar W. Eksterminacja ludnosci polskiej na Wolyniu w drugiej wojnie swiatowej. – Warszawa, 1999. – 438 s.

References

1. Bahan O. Natsionalizm i natsionalistychnyy rukh. Istoriya ta ideyi / O. Bahan. – Drohobych: «Vidrodzhennya», 1994. – 192 s.
2. Baran V., Tokars'kyi V. Ukrayina: zakhidni zemli: 1939–1941 rr. / Volodymyr Baran, Vasyli' Tokars'kyi. – L'viv: In–t ukrajinovnavstva im. I. Kryp'yakevycha NAN Ukrayiny, 2009. – 448 s.
3. V'yatrovych V. Do problemy formuvannya ideyno–prohramovykh zasad ukrayins'koho vyzvol'nogo rukhu 1920–kh – 1950–kh rr. / Volodymyr V'yatrovych. // Ukrayins'kyi vyzvol'nyy rukh: Naukovyy

zbirnyk. Red. kol.: Volodymyr V'yatrovych, Roman Hryts'kiv (vid. red.), Yaroslav Dashkevych ta in. – L'viv: In–t ukrajinovnavstva im. I. Kryp'yakevycha, Tsentr doslidiv vyzvol'nogo rukhu, 2007. – Zb. 9. – S.61–82.

4. Dz'obak V. Taras Bul'ba–Borovets' i yoho viys'kovi pidrozdily v ukrayins'komu rusi oporu (1941–1944 rr.) / Volodymyr Dz'obak. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2002. – 260 s.

5. Dmytruk V. Vony borolys' za volyu Ukrayiny. U 3 t. – T.3 / Uchast' OUN i UPA u natsional'no–vyzvol'nyy borot'bi ukrayins'koho narodu v 1941–1956 rr. za materialamy Volyni i Polissya / V. H. Dmytruk. – Luts'k: Vyd. oblasna drukarnya, 2006. – 404 s.

6. Duzhyy P. Stepan Bandera – symvol natsiyi. Eskiznyy narys pro zhyttya ta diyal'nist' providnyka OUN. U 2–kh chastynakh. – Ch.1 / Petro Duzhyy. – L'viv: Halyts'ka vyd. spilka, 1996. – 190 s.

7. Ivanyshyn V. Natsiya. Derzhavnist'. Natsionalizm / V. Ivanyshyn. – Drohobych, 1992. – 204 s.

8. Il'yushyn I. Protystoyannya UPA i AK (Armiyi Krayovoyi) v roky Druhoyi svitovoyi viyny na tli diyal'nosti pol's'koho pidpillya v Zakhidny Ukrayini / Ihor Il'yushyn. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2000. – 288 s.

9. Il'yushyn I. Volyns'ka trahediya 1943–1944 rr. / Ihor Il'yushyn. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2003. – 313 s.

10. Kamens'kyi A. Sotsiolohichne tlo konfliktnykh sytuatsiy u orhanizovanomu natsionalistychnomu rusi / A. Kamens'kyi // Suchasnist'. – 1992. – №7. – S.58–65.

11. Kas'yanov H. Teoriya natsiyi ta natsionalizmu / Za red. Heorhiy Kas'yanov. – K.: «Lybid'», 1999. – 352 s.

12. Kentiy A. Narysy istoriyi orhanizatsiyi ukrayins'kykh natsionalistiv (1929–1941 rr.) / A. V. Kentiy. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 1998. – 201 s.

13. Kentiy A. Narysy istoriyi Orhanizatsiyi ukrayins'kykh natsionalistiv v 1941–1942 rr. / A. V. Kentiy. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 1999. – 201 s.

14. Kentiy A. Ukrayins'ka povstans'ka armiya v 1942–1943 rr. / A. V. Kentiy. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 1999. – 287 s.

15. Kentiy A. Ukrayins'ka povstans'ka armiya v 1944–1945 rr. / A. V. Kentiy. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. 1999. – 220 s.

16. Kentiy A. Narys borot'by OUN–UPA v Ukrayini (1946–1956 rr.) / A. V. Kentiy. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 1999. – 183 s.

17. Kentiy A. «Dvofrontova» borot'ba UPA (1943 – persha polovyna 1944 rr.) // Orhanizatsiya ukrayins'kykh natsionalistiv i Ukrayins'ka povstans'ka armiya. Istorychni narysy / Za red. S. Kul'chyts'koho. – K.: «Naukova dumka», 2005. – S.160–222.

18. Koval' M. Ukrayina u Druhiy svitoviy viyni (1939–1945 rr.): Sproba kontseptual'nogo bachennya / M. V. Koval'. – K.: «Vyscha shkola», 1994. – 58 s.

19. Koval' M. Druhyy front Velykoyi Vitchyznyanoyi viyny: (Rukh Oporu na Ukrayini 1941–1944) // Armiya Ukrayiny. – 1995. – 4 kvitnya.

20. Koval' M. Ukrayina: 1939–1945. Malovidomi i neprochytani storinky istoriyi / M. Koval'. – K.: «Vyscha shkola», 1995. – 194 s.

21. Koval' M. Ukrayina v Druhiy svitoviy i Velykiy vitchyznyanykh viynakh (1939–1945 rr.) / M. V. Koval'. – K.: «Al'ternatyvy», 1999. – 336 s.

22. Koval' M. OUN–UPA: mizh tretim reykhom i stalins'kym totalitaryzmoz / M. V. Koval' // UIZh. – 2000. – №3. – S.3–21.

23. Koval' M. OUN–UPA: mizh tretim reykhom i stalins'kym totalitaryzmoz / M. V. Koval' // UIZh. – 2000. – №4. – S.3–19.

24. Koval'chuk V. Diyal'nist' OUN(b) i Zapillya UPA na Volyni y pivdennomu Polissi (1941–1944 rr.) / Volodymyr Koval'chuk. Seriya «Litopys UPA» – Biblioteka. – T.7. – Toronto–L'viv: «Litopys UPA», 2006. – 512 s.

25. Kokin S. A. Anotovany pokazhchik dokumentiv z istoriyi OUN I UPA u fondakh Derzhavnogo arkhivu SBU. – Vyp.1: Anotovany pokazhchik dokumentiv z fondu drukovanykh vydan' (1944–1953) / S. A. Kokin. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2000. – 208 s.

26. Kul'chyts'kyi S. Ukrayins'ki natsionalisty v chervono–korychneviy Yevropi / Stanislav Vladyslavovych Kul'chyts'kyi // Suchasnist'. – 1999. – №4 – S.70–85.

27. Kucher V. OUN–UPA v borot'bi za nezalezhnu Ukrayinu / Volodymyr Ivanovych Kucher; In–t natsional'nykh vidnosyn i politolohiyi NAN Ukrayiny. – K.: Biblioteka ukrayintsya, 1997. – 104 s.

28. Kucher V., Drobot I. OUN–UPA i ukrayins'ke pytannya: Pohlyad z s'ohodennya / V. Kucher, I. Drobot. – K.: «Heneza», 1997. – 70 s.

29. Kucherepa M., Visyn V. Volyn': 1939–1941 rr. Navchal'nyy posibnyk / Mykola Kucherepa, Valentyn Visyn. – Luts'k: Volyns'ka oblasna drukarnya, 2005. – 486 s.

30. Mazurok V. Samostiynnyts'kyi rukh na Volyni v 40–kh–na poch. 50–kh rokiv XX stolittya / Avtores. dys. ... kand. ist. nauk. In–t istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy. – K., 2006. – 23 s.

31. Problema OUN–UPA. Poperednya istorychna dovidka / Vid. red. S. V. Kul'chyts'kyi. – K.: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2000. – 129 s.

32. Starodubets' H. OUN(b) v ukraïns'komu natsional'no–vyzvol'nomu rusi na Volyni v roky Druhoyi svitovoyi viyny (1941–1943 rr.) / Halyna Mykolayivna Starodubets'. – Ternopil': «Pidruchnyky i posibnyky», 2002. – 144 s.

33. Stel'nykovych S. Ukraïns'kyi natsional'nyy rukh oporu Tarasa Bul'by–Borovtsya: istorychnyy narys. Vydannya druhe, vypravlene i dopovnene / Serhiy Stel'nykovych. – Zhytomyr: Polissya, 2010. – 392 s.

34. Fondy z istoriyi Ukraïns'koyi povstans'koyi armiyi v derzhavnykh arkhivoshkovyshchakh Ukrainy. Anotovany pokazhchyk fondiv UPA (1942–1946). – Vyp.1 / Avtor peredmovy H. V. Papakin, uporyadnyky: H. V. Papakin, O. D. Vovk, Z. Yatsyshyn. – K.: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 1999. – 61 s.

35. Fondy i istoriyi Ukraïns'koyi povstans'koyi armiyi v derzhavnykh arkhivoshkovyshchakh Ukrainy. Anotovany pokazhchyk fondiv UPA (1941–1957). – Vyp.2: Anotovany pokazhchyk fondiv partiynykh orhaniv URSR, v yakykh vidbylasya borot'ba z UPA / Avtor peredmovy ta uporyadnyk H. V. Papakin. – K.: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2000. – 48 s.

36. Alter Peter. Nationalism. – London, New–York, Sydney, Autskland, 1994. – 170 s.

37. Anderson B. Imagined Tsommunities: Refletstions of the Origin and Spread of Nationalism. – Tsornell, 1983. – 224 s.

38. Armstrong D. A. Ukrainian Nationalism. – New–York, 1963. – 361 s.

39. Barghoorn F. Ts. Soviet Russian Nationalism. – New–York, 1976. – 330 s.

40. Glowatski A. Sowietni wobets polakow na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941. – Lodz, 1998. – 695 s.

41. Motyka G. Wnuk R. Pany I rezuny Wspolpratsa AK–WIN I UPA 1945–1947. – Warszawa, 1997. – 212 s.

42. Motyka G. Tak bulo w Bieszadach. Walki polsko–ukraïnskie 1943–1948. – Warszawa, 1999. – 552 s.

43. Prus E. Herosi spod znaka tryzuda. – Warszawa, 1985. – 346 s.

44. Prus E. Atamania UPA. – Warszawa, 1988. – 367 s.

45. Romanowski W. ZWZ–AK na Wolyniu 1919–1944. – Lublin, 1993. – 407 s.

46. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobojstwo dokonane przez natsjonalistow ukraïnskich na ludnosti polskiej Wolynia 1939–1945. – T.1–2. – Warszawa, 2000. – 1440 s.

47. Sowa A. L. Stosunki polsko–ukraïnskie 1939–1947. – Krakow, 1998. – 342 s.

48. Szeszaniak A. Szota W. Droga do nikad. Dzialalnoss organizatsji ukraïnskich natsjonalistow I jej likwidatsja w Polstse. – Warszawa, 1973. – 587 s.

49. Torzetski R. Kwestia ukraïnsko w politytse III Rzeszy. 1933–1943. – Warszawa, 1972. – 388 s.

50. Torzetski R. Konytaky polsko–ukraïnskie na tle problemu ukraïnskiego w politytse polskiego radu emigratsyynego I podziemia (1939–1944) // Dzieje najnowsze. – 1981. – №1–2. – S.319–346.

51. Torzetski R. Politytse I ukraïnsy. Sprawa ukraïnska w tszasie II wojny swiatowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. – 349 s.

52. Filar W. «Burza» na Wolyniu. – Warszawa, 1997. – 288 s.

53. Filar W. Eksterminatsja ludnosti polskiej na Wolyniu w drugiej wojnie swiatowej. – Warszawa, 1999. – 438 s.

Lenartovych O. Y., *historically Doctor of Sciences, professor of the department of modern and contemporary history of Ukraine, National University of East European Lesia Ukrainka (Ukraine, Luck), oleg.lenartovich@gmail.com*

Current research of the Ukrainian national liberation movement in World War II

History of the Second World War is the strong interest of local historians. Among the issues that are studied, stipulates the Ukrainian liberation movement. Most scientists highlight these issues in the light of events in Galicia – a region where there was born the OUN and the most stubborn resistance to Soviet rule. Volyn mentioned only in the context of the emergence of the national army – the UPA and as the area where the most severe forms of acquired Polish–Ukrainian conflict. Historiography is devoted to research of the liberation movement in Volyn is numerically small.

Its analysis will help young scientists to determine for themselves the range of sources and will facilitate her search.

The article analyzes the national historiography dedicated to the research of the Ukrainian liberation movement in Volyn in the Second World War. An attempt to determine the overall state of development issues, outline the unexplored issues, identify new methodological approaches of modern historians in this field.

Keywords: research, historiography, methodology, Volyn, history.

Ленартович О. Ю., доктор исторических наук, профессор кафедры новой и новейшей истории Украины, Восточноевропейский национальный университет им. Лесии Украинки (Украина, Луцк), oleg.lenartovich@gmail.com

Современные исследования украинского национально–освободительного движения в годы Второй мировой войны

История Второй мировой войны вызывает повышенную заинтересованность отечественных историков. Среди проблемных вопросов, которые исследуются, главное место занимает украинское национально–освободительное движение. Большинство исследователей освещают эти вопросы через призму событий в Галичине – регионе, где была создана ОУН, и существовало наиболее ожесточённое сопротивление советской власти. Вольнь вспоминается исключительно в контексте образования национальной армии – УПА и, как территория где наиболее жестокие формы приобрел польско–украинский конфликт. Историография, посвященная исследованию освободительного движения на Волыни малочисленна. Её анализ поможет молодым исследователям определить для себя круг источников и облегчить их поиск.

Сделана попытка анализа отечественной историографии посвященной исследованию украинского освободительного движения на Волыни в годы Второй мировой войны. Предпринято попытку определить общее состояние разработки проблемы, начерчен круг малоизученных вопросов, определены новые методологические подходы современных историков в этой сфере.

Ключевые слова: исследование, историография, методика, Вольнь, история.

* * *

УДК 001:37(091)(430)«1933/1945»

Чернуха О. В., кандидат історичних наук, ст. викладач кафедри суспільних наук, ХНМУ (Україна, Харків), 1476@mail.ru

СТАН НАУКИ ТА ОСВІТИ В ТРЕТЬОМУ РЕЙХУ

Висвітлено політику нацистського режиму у Німеччині у галузі науки та освіти. Автор спробував з'ясувати наскільки серйозно були деформовані ці сфери, з огляду на тоталітарний характер гітлерівської держави та глобальну ідеологізацію суспільного життя. Задля реалізації поставленого завдання ним були використані, як загальнонаукові (аналізу, синтезу, дедуції), так і спеціальні історичні (історико–порівняльний, проблемно–хронологічний, історико–генетичний, історико–системний тощо) методи у рамках антропологічного підходу. У висновках наголошується на досягненні нацистами свідомої дегуманізації системи освіти та наданні науці прикладного характеру. Внаслідок такого стану речей німецький народ протягом тривалого часу був ізольований від тих процесів, які відбувались в інших країнах, що безумовно негативно відбилося на загальному рівні німецької науки та освіти.

Ключові слова: нацизм, наука, освіта, ідеологія, фюрер–принцип.

Нацистський режим у Німеччині поставив європейську цивілізацію на край прірви. Як нацистам вдалося прийти до влади в цивілізованій країні і яким був спосіб життя при гітлерівцях – ці питання актуальні до сьогодні, особливо для тих, кому не довелося особисто стикатися з націонал–соціалізмом і жити при нацистському режимі.

Науці та освіті нацисти приділяли чималу увагу, ставлячи перед цими сферами конкретні завдання: підтримка і поширення світогляду, в душі якого відбувалося будівництво їх «тисячолітнього рейху». Жорстка уніфікація та стандартизація цих галузей, особливо це стосується освіти, буквально впродовж кількох років змінили обличчя німецької науки, а вся система освіти стала слугувати тільки одній меті – виховання фанатиків, не здатних до критичного сприйняття оточуючої їх реальності.

Хоча дослідженню різних аспектів функціонування нацистського режиму, як у закордонній, так і вітчизняній

історіографії присвячено великий обсяг робіт, стану науки та освіти приділялося значно менше уваги. Більшість радянських істориків обмежувалося констатацією того факту, що у нацистській Німеччині сфера науки та освіти була повністю спотворена, детально не занурюючись у цю проблему [4; 6; 12; 13]. Певним виключенням, слід вважати історико-соціологічне дослідження А. Галкіна [3]. Закордонні історики частіше зверталися до даної проблематики, проте лише у окремих роботах мали місце спроби пов'язати процеси реконструкції у освітянсько-науковій галузі з основними ідеологічними засадами нацистського режиму [2; 14–16]. На сучасному етапі продовжують з'являтися окремі роботи, здебільшого англо-американських істориків, в яких спостерігається спроба переглянути деякі аспекти даної проблематики з новітніх методологічних позицій [7; 9], тоді як і вітчизняній історіографії все ще відчувається брак такого роду праць.

З огляду на це, *мета* роботи полягає у висвітленні політики Третього рейху у галузі науки та культури, розкритті причин тих деформацій, що відбулися з ними протягом перебування при владі у Німеччині гітлерівців.

Для досягнення даної мети, автор має вирішити наступні *завдання*: вказати на тісний взаємозв'язок між нацистською ідеологією та тими змінами, що відбувалися у сфері науки і освіти; визначити основні заходи з уніфікації режимом зазначених галузей; вказати на особливості нової «арійської науки» та системи освіти; дослідити реакцію німецького суспільства на ці процеси.

Показником рівня розвитку будь-якої держави є стан справ у науці. Наука – індикатор стану культури у суспільстві. Кожна цивілізована держава повинна піклуватися про те, щоб наука розвивалася успішно й безперервно, оскільки це підвищує авторитет цієї держави. Проте таку ситуацію можна спостерігати лише в цивілізованих країнах, до яких не належала нацистська Німеччина. Там розвиток науки йшов зовсім в іншому напрямку, вона не була потрібна режиму для зміцнення свого авторитету. Та було б неправильним стверджувати, що розвиток науки зовсім не цікавив нацистів. До того часу, як фашисти прийшли до влади, німецька наука знаходилася на достатньо високому рівні, особливо технічні і природничі науки. З 1905 до 1931 року 10 німецьких фізиків стали Нобелівськими лауреатами [15, с. 53]. За період існування Веймарської Німеччини з'явилася ціла плеяда молодих і талановитих вчених, було зроблено багато цінних відкриттів.

Після 1933 року ситуація змінилася. Вже в перші місяці свого існування режим почав проводити чистки в галузі науки. Інколи справа обмежувалася простим звільненням, інколи ж відбувались арешти науковців. Так, на початку квітня були заарештовані ректор Франкфуртського університету професор Берлов, куратор цього ж закладу – професор Рецель, директор Брауншвейгського технічного інституту професор Гасснер. Згодом пруський міністр народної освіти Руст, який невдовзі став рейхсміністром науки, освіти та народної культури, оприлюднив новий список звільнених професорів, куди потрапили відомі вчені Шлезінгер, Корн, Левін, Келен та інші. І це лише невелика частина прикладів діяльності нацистів у науці. В цілому ж понад 2000 вчених було вигнано фашистами із наукових закладів та університетів вже за перший рік нацистського панування [9, с. 90].

Чим же не догодили режиму люди, які зовсім не втручалися у політичне життя країни? Історично склалося, що значний відсоток серед діячів німецької наукової думки склали особи єврейської національності, і саме через це постраждала більшість вчених. Це приклад того, як расова теорія гальмувала розвиток Німеччини. Про позицію нацистів в цьому плані свідчать слова Гітлера: «Навіть заради вчених ми не змінимо свою позицію з питань національної культури. Якщо звільнення єврейських вчених означає знищення сучасної німецької науки, то ми обійдемося без науки у найближчі роки» [6, с. 88]. Тому не дивно, що нацисти, не переймаючись наслідками для науки, звільняли з посад і висилали за межі Німеччини «неарійських» діячів науки.

У межах цієї чистки серйозні втрати зазнала фізика. З Німеччини виїхало 5 лауреатів Нобелівської премії, серед яких всесвітньо відомі Макс Борн та Альберт Ейнштейн [7, с. 222]. Також виїхало із Німеччини 3 лауреатів Нобелівської премії з медицини. Німецька наука зазнала значних втрат, адже не завжди замість вчених-емігрантів вдавалося знайти рівноцінну заміну. Люди, які посіли місця талановитих вчених, значно поступалися їм рівнем наукової підготовки. Щоб виправдати довіру режиму, вони намагалися компенсувати це за рахунок підкорення розвитку науки законам нації та системі нацистської ідеології.

Особливо постраждала від цих змін історична наука. Роль фактору об'єктивності стала мінімальною. Перед німецькими істориками було два шляхи: або взагалі відійти від науки, або виконувати замовлення режиму, переглядаючи історичні події на угоду ідеології націонал-соціалістів. Оскільки нацисти претендували на звання спадкоємців давніх культур, історики мусили фальсифікувати історичні факти. Наприклад, роблячи виміри вух мумії єгипетського фараона Рамзеса II, доказували його «арійське походження».

Особисто фюрер впроваджував свої власні погляди на історичні події. Його розуміння історії, як об'єктивного відбиття дійсності, було спотвореним. Так, кажучи про походження німців, він писав: «Якщо будь-де знаходяться череп, то весь світ каже: так виглядали наші предки. Хто знає, може неандертальці і були мавпами. Всіляко, наші предки у ті часи там не сиділи. Наша країна являла собою суцільне болото, й вони хіба що пройшли через нього. Коли нас питають про наших предків, ми завжди повинні вказувати на греків» [10, с. 57]. Такі думки уважно вислуховувалися і невдовзі знаходили відбиття у офіційній історичній науці рейху, де спадковість між еллінською та німецькою культурами не викликала сумнівів.

Жодне наукове дослідження в будь-якій галузі науки не могло бути оприлюднено без схвалення Інституту наукового дослідження та допомоги германізму, створеного нацистами на базі Академії наук у Мюнхені. Проте у розглядуваний період мало негативний характер. Без сумніву, підкорення наукових досліджень ідеологічним догмам вплинуло на науку, особливо на гуманітарні дисципліни. Проте німецька наука не зникла, а у деяких галузях просунулася далеко вперед. Багато німецьких науковців залишилися у країні.

Після приходу Гітлера до влади, багато хто з німецьких вчених почали виступати з закликами про підтримку нової влади, частина навіть зробила письмову заяву, в якій виказали свою прихильність до режиму. Серед тих, які підписали

документ були: хірург Заурбух, мистецтвознавець Піндер, ректор Берлінського університету антропології Ойген Фішер, ректор Фрайбурзького університету Мартин Хайдеггер [3, с. 239]. Деякі представники наукової інтелігенції не тільки лояльно ставились до режиму, але й співпрацювали з ним в ідеолого-політичному плані, схвалюючи його дії. Хайдеггер не заперечував проти виходу Німеччини з Ліги Націй, закликаючи студентів правильно розуміти дії фюрера та уявити, які при цьому права на свободу з'являться у державі в захисті інтересів німецького народу [16, с. 438]. Вагомий внесок в укріплення нацистської диктатури також внесли відомий юрист професор Фрідріх Грімм, президент Німецької Академії Карл Хаусхофер, фізики лауреати Нобелівської премії Філіп Ленард і Йоханесс Штарк [3, с. 247]. Відверто антифашистської позиції дотримувалась лише незначна частина інтелігенції, та невдовзі, подібно Карлу Осецькому, вона стала жертвою нацистського терору.

Зважаючи на те, які науки будуть корисними, нацисти сплячували їх розвиток. З технічних наук, в першу чергу, розвивалося ракетобудування, куди залучалися найдосвідченіші німецькі інженери-техніки, що сприяло в 30-х – початку 40-х років значну перевагу над своїми конкурентами в цій галузі. Високий рівень ракетобудування в Німеччині забезпечували такі вчені, як Вальтер Дорнбергер і Вернер фон Браун, які винайшли «ФАУ-1» і «ФАУ-2», а вже наприкінці 1933 року надсучасні, для того періоду, балістичні ракети типу «А-1» [13, с. 74]. В 1936–37 роках у Пенемюнде був збудований величезний секретний ракетний центр, укомплектований за останніми технічними досягненнями, «Випробувальна станція Норд», подібних їй тоді в світі не існувало. Праці германських інженерів над ракетами згодом використовувались при розробці ракет для запуску штучних супутників Землі.

До групи «корисних» і «необхідних» наук нацистами були внесені антропологія і генетика, яка тільки набувала розвитку. Якщо відкинути всю ідеологічну нісенітницю, яка супроводжувала вивчення цих наук, то об'єктивно можемо визнати, що і в цій галузі нацистські вчені досягли значних успіхів. Недарма німецькі антропологи й досі вважаються найбільш кваліфікованими в своїй галузі. Інститут Гімлера з питань генетичної спадковості «Аненербе» мав такий успіх, що в січні 1939 року рейхсфюрер приєднав інститут до СС. На цей час «Аненербе» мав 50 наукових інститутів, діяльність яких координував професор Вурст, спеціаліст з найдавніших культових текстів, який очолював кафедру санскриту Мюнхенського університету [1, с. 75]. Цікаво, що нацисти, скоротивши асигнування на академічну науку, дозволяли собі витратити значні кошти на зовсім не обов'язкові проекти з науковим ухилом, прикладом може бути дороге спорядження деяких експедицій у Тибет, на пошуки залишків напівміфічної цивілізації, яка породила арійців [1, с. 65].

У Німеччині в 1933–1945 роках постійно проводилась науково-дослідницька робота. Деякі історики, наприклад Е. Нольте, Дж. Маллер, повністю заперечують тезу про фашизм, як рух проти модернізації і заперечення науково-технічного прогресу. Були висунуті факти, які свідчили про реальні масштаби емпіричних досліджень та інших форм «прикладних» соціальних наук, а також спадкоємності яка об'єднувала ці науки в періоди веймарський, фашистський та післявоєнний. На державний рівень

були піднесені дослідження з «психології панування» і «психології люфтваффе», при «Трудовому фронті» був створений «Германський інститут технічного навчання» [8, с. 18], який готував кваліфіковані кадри для німецької промисловості. З огляду на такий нерівнозначний стан німецької науки є дивним те, як нацистам вдалося об'єднати в своїй державі силу технічної цивілізації зі звичками раннього середньовіччя і епохи варварства.

Звичайно висвітлення науки у рейху було б неповним без звертання до освітнього питання. Галузь освіти розглядалась нацистами як виключно важлива. Збудувавши весь освітній процес в третьому рейху відповідно до принципів націонал-соціалістичної ідеології, гітлерівці сподівалися зростити молоде покоління повноправних громадян рейху, відданих і вдячних тільки нацистському режиму людей. Заволодіти молодим поколінням – основна мета нацистської освіти. Вже 1 лютого 1933 року в зверненні від імені нацистської уряду до народу Гітлер зауважив: «... Єдність нації потребує поваги до нашого великого минулого, і гордість за його традиції повинна стати головним моментом у вихованні німецької молоді. Тому уряд оголошує нещадну війну в усіх провах духовного, політичного та культурного нігілізму...» [2, с. 431]. Гітлер мислив, що на остаточне засвоєння ідей націонал-соціалізму у німців забере 30–40 років, тому попереднє покоління він вважав загубленим, і основний ідеологічний удар був направлений на тих, кому на час приходу до влади фюрера не було ще й тридцяти.

Контроль над освітою був дуже жорсткий, режим уважно ставився до тих, кому довіряв виховувати своє майбутнє. Для того щоб не допустити появи в школах «ідеологічно неосвічених» викладачів, спроможних внести крамолу в розум молодого покоління, було створено «Націонал-соціалістичну спілку вчителів», яка до 1937 року об'єднала 97% вчителів Німеччини [2, с. 456]. Для вчителів були відкриті курси націонал-соціалістичного вчення. З кінця 30-х років викладацька практика заборонялась особам, які не проходили службу в СА, та не відбували трудову повинність і не перебували в «Гітлерюгенді».

Своєрідно будувався в німецьких школах і учбовий процес і багато в чому цьому сприяв Гітлер, який з дитинства зберіг лють до всілякого системного і різнопланового навчання. Він не раз говорив про те, що «...в школі необхідно давати тільки загальні знання... Я переорієнтую освіту на навчання головному... Немає сенсу навчати дітей у середній школі двом мовам... Навіщо хлопчику, який хоче займатися музикою, геометрія, фізика, хімія? Що він запам'ятає з всього цього? Нічого...» [10, с. 96–97]. Дійсно, навіщо потрібно було нацистам всебічно розвинуте молоде покоління, якщо «...вся освіта, здійснювана нацистською державою, повинна була насамперед націлена, не на те, щоб забивати голову учням знаннями, а на те, щоб формувати здорове тіло» [5, с. 309].

Середня школа в Третьюму рейху являла собою жалюгідне видовище, викладання багатьох предметів було значною мірою скорочене. Проте за рахунок скорочення академічного курсу навчальних дисциплін у школах багато часу почали приділяти військовій справі. Шкільні підручники були перероблені в расистському та антисемітському дусі. «Навчання повинно бути побудовано таким чином, – вимагав Гітлер, – щоб німецькі діти одразу

розуміли свою расову перевагу» [12, с. 205]. У відповідності до ідеологічних вимог змінився характер викладання деяких предметів, зокрема географії. Навчальні шкільні мапи були змінені, перетворившись із мап географічних на мапи «геополітичні». При цьому стверджувалося, що навчати школярів і студентів за звичайними географічними мапами шкідливо, бо це означало, що закріплюється уявлення щодо існуючих «несправжніх» кордонів, коли треба нав'язати молоді, що державні кордони повинні постійно змінюватись, залежно від розвитку потреби Німеччини в «життєвому просторі». В школах з'явилися і нові предмети, необхідні для підготовки молоді для здійснення агресивних планів нацистів.

Окрім військової справи з 1934–35 учбових років було введено так зване «орієнтування на місцевості». З цього приводу в наказі міністерства освіти говорилося: «...німецька молодь повинна вийти з гімнастичних залів і спортивний майданчиків для планомірних вправ на місцевості, основою повинна бути солдатська настанова, яка вимагає виконання вправ з подолання перешкод, дисциплінарних вправ для досягнення покори і точності...» [4, с. 119].

Не кращі справи були у вищій школі, вступаючи до якої молодій німець вже мав значні уявлення про нацистську ідеологічну систему. Проте, зважаючи на початок форсованої підготовки до війни і збільшення кількості призовників до служби в вермахті, кількість студентів з 1932–1938 рр. впала на 40% [12, с. 219]. Як і в середній школі, відбір викладацьких кадрів був дуже ретельним. На зразок «Спілки вчителів» була створена організація «Націонал-соціалістичний доцентбунд» – спілка викладачів вищої школи. Кандидати на викладання в університетах проходили спеціальні 6–ти тижневі збори в таборах, де перевірялися їх «правильність» і лояльність до режиму.

Викладання в більшості вищих навчальних закладів було не на найвищому рівні, воно ставало все більше і більше підпорядкованим ідеології нової германської держави. Лише в Берлінському університеті було відкрито 25 курсів, де вивчалися расові науки [2, с. 289]. Головним стало вивчення геополітики, в усіх університетах були створені її кафедри, а іспит з цього предмету вважався обов'язковим. На основі геополітики були організовані нові курси: «геопсихологія», «геоекономіка», «геостратегія» [12, с. 198]. Історична наука обмежувалась описанням героїчного минулого стародавніх німців і арійських королів.

Окрім того освіта зазнавала тотальної милітаризації. Варто звернутись до переліку основних дисциплін в університетах, щоб зрозуміти, наскільки далеко зайшов цей процес. Наприклад, в Берлінському університеті в 1933–34 роках викладалися такі курси: на медичному факультеті – отруюючи речовини та їх застосування, на історичному – військова географія, політика, стратегія і військове мистецтво античності; на фізичному – військова техніка та її зв'язок з математикою і фізикою, військове застосування електричних засобів зв'язку, хімічному – три спецкурси про застосування ОР та їх вплив на стан людини [4, с. 122]. Вплив нацистської ідеології був наявний у викладанні історії, біології, німецької мови та літератури, географії.

Нацисти не обмежувались докорінними змінами в школах і університетах і створили цілу мережу позашкільних нацистських дитячих та молодіжних

організацій. Першою була «Пімпфе» [14, с. 293], яка об'єднувала хлопчиків віком від 6 до 10 років, там на них укладались спеціальні «книги діяльності», де відстежували ідеологічний зріст хлопчика. По досягненню десятирічного віку діти переходили на наступний рівень ідеологічної підготовки – організація «Юнгфольк», де знаходились до 14 років. Найкращі могли після цього потрапити в елітні нацистські школи «Адольф Гітлер», де виховувались майбутні партійні функціонери. Переважна більшість після «Юнгфолька» потрапляла до «Гітлерюгенду» (14–18 років). Саме в цій організації німецька молодь отримувала фундаментальні основи нацистського світосприйняття, також молодь отримувала військово-спортивну підготовку, організація була побудована відповідно до військового зразка: форма, звання.

Керівник «Гітлерюгенда» Бальдур фон Ширах не визнавав, що його організація надавала слухняних солдат для вермахту. Якою «моральною» та «ідеалістичною» була німецька молодь, багато народів змогли переконатись під час другої світової війни. Німецькі дівчата також не залишалися осторонь від позашкільної освіти. Для них були створені організації «Юнгмедхен» (10–14 років) і «Бунд дойчер медхен» (14–21 років). На кінець 1938 року молодіжні організації нараховували 8,7 млн. людей [3, с. 336]. По досягненню повноліття молодий німець залишався в лещатах нацистської системи освіти. 18–річні юнаки відпрацьовували річну трудову повинність, а дівчата працювали на фермах, або хатніми робітницями у містах. Завершували нацистську освіту так звані замки рицарського ордену, побудовані за принципом Тевтонського ордену. Їх було чотири: поглиблене вивчення нацистської ідеології; фізичне самовдосконалення; оволодіння політичними і військовими науками; обґрунтування призначення німецького народу панувати над світом [14, с. 295]. Нова нацистська освіта не давала змоги розповсюджуватись відмінним від націонал-соціалістичних поглядів і виховуючи молодь для служіння одній ідеї – націонал-соціалізму і фюрерові.

Висновки дослідження. Стан науки і освіти у Третьюму рейху в повній мірі залежав від основних постулатів ідеології націонал-соціалізму. Наука і освіта вже за перші роки перебування нацистів при владі набули суттєвих деформаційних рис, бо стали полігоном для практичної реалізації теоретичних положень ідеології націонал-соціалізму. Внаслідок такої політики німецький народ протягом тривалого часу був ізольований від тих процесів, які відбувались в інших країнах, що безумовно негативно відбилось на загальному рівні німецької науки та освіти, бо ізольованість та заідеологізованість цих сфер привело до їх занепаду, а згодом – і повної деградації.

Расова теорія привела до примітивізації та вульгаризації низки наукових дисциплін, особливо гуманітарно-природничого циклу. Багато вчених зі світовим ім'ям були змушені залишити Німеччину. Негативний вплив мало і поширення на науку і освіту такого компонента гітлерівської ідеології, як фюрер-принцип. Було вибудовано сувору вертикаль підпорядкування у формі піраміди, де кожний наступний рівень контролював попередній. Одні й ті самі функції контролю, у даному випадку, дублювалися кількома різнорівневими інстанціями, що зводило нанівець будь-яку можливість появи будь-чого, що не відповідає б інтересам держави, а тим більше їм суперечило.

Фюрер–принцип фактично поглинув німецьку науку та освіту. Такий стан речей добре відображає цитата з виступу рейхсфюрера СС Г. Гімmlера, який цинічно зауважував: «...Іх [вчених] наукові погляди нікого не цікавлять. Це їх особиста думка – нехай тримають її при собі. Якщо держава або партія висловлюють хоч якусь думку у якості бажаного відправного пункту для наукових досліджень, то це просто має вважатися науковою аксіомою і не допускає жодної критики... Єдине, що від них вимагається, це формування у людей історичних уявлень, які закріплюють у нашому народі таку необхідну національну гордість...» [11, с. 176]. На жаль, ці слова відповідали дійсності, а діячам науки і освіти нічого не залишалось, як виконувати отримані вказівки та «перебудовувати» ці галузі під критерії та стандарти, які висунув партійно–державний апарат. Нацистська тоталітарна держава не терпіла жодної альтернативи, жодної інакшої думки, крім своєї власної, вона з підозрою ставилась до будь–якої ініціативи, вважаючи її проявленням самостійності суб'єкта або групи суб'єктів, яку не можливо дозволити в умовах тоталітарного суспільства.

Список використаних джерел

1. Бержье Ж. Утро магов / Ж. Бержье, Л. Павель. – К.: София Ltd, 1994. – 480 с.
2. Буллок А. Гитлер и Сталин: жизнь и власть / А. Буллок. – Смоленск: Русич, 1998. – Т.1. – 715 с.
3. Галкин А. Германский фашизм / А. Галкин. – М.: Наука, 1989. – 352 с.
4. Германский фашизм у власти / под ред. Б. Бернадинера. – М.: Политиздат, 1934. – 91 с.
5. Гитлер А. Майн кампф / А. Гитлер. – Х.: Свитовид, 2003. – 704 с.
6. Горошкова Г. Становление фашистского режима: узурпация и пропаганда / Г. Горошкова // Ежегодник германской истории. – М.: Наука, 1969. – С.67–82.
7. Зюсс Д. Третий рейх. Расцвет и крах империи / Д. Зюсс, В. Зюсс. – Х.: Клуб семейного досуга, 2009. – 400 с.
8. Мерцалова Л. Германский фашизм в новейшей историографии ФРГ / Л. Мерцалова. – Воронеж: ИПЦ Воронежского государственного университета, 1990. – 207 с.
9. Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал–социализма / Дж. Моссе. – М.: Центрполиграф, 2010. – 375 с.
10. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера / Г. Пикер. – Смоленск: Русич, 1998. – 411 с.
11. Раушнинг Г. Говорит Гитлер / Г. Раушнинг. – М.: Миф, 1993. – 384 с.
12. Розанов Г. Германия под властью фашизма / Г. Розанов. – М.: Наука, 1964. – 278 с.
13. Розанов Г. Конец третьего рейха / Г. Розанов. – М.: Прогресс, 1990. – 370 с.
14. Ширер У. Взлет и падение третьего рейха / У. Ширер. – М.: Воениздат, 1991. – Т.1. – 719 с.
15. Hinz B. Art in the Third Reich / B. Hinz. – New–York: Pantheon books, 1979. – 305 p.
16. Toland J. Adolf Hitler / J. Toland. – New–York: Bantam Doubleday Dell Publishing Group, 2007. – 1120 p.

References

1. Berze Z. Utro magov / Z. Berze, L. Pavel. – K.: Sofia Ltd, 1994. – 480 s.
2. Bullok A. Gitler i Stalin: zizn i vlast / A. Bullok. – Smolensk: Rusich, 1998. – T.1. – 715 s.
3. Galkin A. Germanskiy fashizm / A. Galkin. – M.: Nauka, 1989. – 352 s.
4. Germanskiy fashizm u vlasti / pod red. B. Bernadiner. – M.: Politizdat, 1934. – 91 s.
5. Gitler A. Main kampf / A. Gitler. – H.: Svitovid, 2003. – 704 s.
6. Goroshkova G. Stanovlenie fashistskogo rezima: uzurpacia i propaganda / G. Goroshkova // Ezegodnik germanskoi istorii. – M.: Nauka, 1969. – S.67–82.
7. Zuss D. Tretiy reich. Raszvet i krah imperii / D. Zuss, V. Zuss. – H.: Klub semeinogo dosuga, 2009. – 400 s.

8. Mercialova L. Germanskiy fashizm v novejshej istoriografii FRG / L. Mercialova. – Voronez: IPC Voronezskogo gosudarstvennogo universiteta, 1990. – 207 s.
9. Mosse Dz. Nacizm i kultura. Ideologia i kultura nacional–socializma / Dz. Mosse. – M.: Centrpoligraf, 2010. – 375 s.
10. Piker G. Zastolnie razgovori Gitlera / G. Piker. Smolensk: Rusich, 1998. – 411 s.
11. Raushning G. Govorit Gitler / G. Raushning. – M.: Mif, 1993. – 384 s.
12. Rozanov G. Germaniya pod vlastiu fashizma / G. Rozanov. – M.: Nauka, 1964. – 278 s.
13. Rozanov G. Konec tretyogo reicha / G. Rozanov. – M.: Progress, 1990. – 370 s.
14. Shirer U. Vzlet i padenie tretyogo reicha / U. Shirer. – M.: Voennizdat, 1991. – T.1. – 719 s.
15. Hinz B. Art in the Third Reich / B. Hinz. – New–York: Pantheon books, 1979. – 305 p.
16. Toland J. Adolf Hitler / J. Toland. – New–York: Bantam Doubleday Dell Publishing Group, 2007. – 1120 p.

Chernuha O. V., Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, Department of Social Sciences, KhNMU (Ukraine, Kharkov), 1476@mail.ru

Third Reich science and education state

This article analyzed the policy of the Nazi regime in Germany in the field of science and education. The author tried to figure out how serious these areas were deformed, because of the totalitarian nature of the Nazi state and global society ideologization. To implement the task such scientific methods as general (analysis, synthesis, deduction) and special historical (historical and comparative, chronological, historical and genetic, etc.) were used. The conclusions emphasized on achieving of dehumanization of Nazi education system and providing science applied nature. As a result of this the German people for a long time has been isolated from the processes that took place in other countries. This isolationnegative impacted on the general level of German science and education.

Keywords: Nazism, science, education, ideology, Fuhrer–principle.

Чернуха А. В., кандидат исторических наук, ст. преподаватель кафедры общественных наук, ХНМУ (Украина, Харьков), 1476@mail.ru

Состояние науки и образования в Третьем рейхе

Рассматриваются особенности политики германских нацистов в сфере науки и образования. Автор предпринял попытку выяснить, насколько существенно были деформированы эти отрасли, принимая во внимание тоталитарный характер гитлеровского государства и глобальную идеологизацию общественной жизни. Для реализации поставленной задачи им были использованы, как общенаучные (анализ, синтез, дедукция), так и специальные исторические (историко–сравнительный, проблемно–хронологический, историко–генетический, историко–системный и т.д.) методы в рамках антропологического подхода. В выводах подчеркивается сознательное стремление нацистов к деуанизации системы образования и их прикладное отношение к науке. Вследствие такого положения вещей немецкий народ на протяжении длительного времени был изолирован от тех процессов, которые происходили в других странах, что, безусловно, негативно отразилось на общем уровне немецкой науки и образования.

Ключевые слова: нацизм, наука, образование, идеология, фюрер–принцип.

* * *

УДК 94(477+478)«1944/1954»: (043.5)

Татарко І. І., кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін, Ізмаїльський факультет Одеської національної морської академії (Україна, Ізмаїл), Grekova–irina@yandex.ru

ФОРМУВАННЯ БОЛГАРСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ІЗМАЇЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ УРСР ТА НА ПІВДНІ МРСР (1944–1954 РР.)

Аналізуються методи і форми розгортання освітньої справи у болгарському середовищі, стрімкі темпи підвищення освітнього та культурного рівня болгарського населення, його русифікація та молдогофікація. Розкриваються особливості культурно–освітніх змін серед болгар та початок формування нової болгарської інтелігенції в межах Ізмаїльської області УРСР та півдня МРСР.

Ключові слова: національні меншини, болгарське населення, Молдова, Україна, русифікація, молдогофікація, радянська, культурна революція, інтелігенція.

Проголошення суверенітету України та Молдови, демократизація життєдіяльності українського та молдавського суспільств призвели до справжнього ренесансу культур національних меншин. Вперше з'явилася реальна можливість представникам цих культур будувати гармонійні відносини. Падіння «залізної завіси» відкрило широкий доступ до знайомства з міжнародним досвідом у цій галузі. Історія болгарської діаспори повоєнного часу досі залишалася практично поза увагою науковців, проте її докладне вивчення має велике значення для загального розуміння історії болгарського народу як в Україні, так і в Молдові.

Важливим компонентом культурної революції стало формування в приєднаних до СРСР землях Пруто–Дністровського межиріччя нової соціалістичної інтелігенції, яка мала, виходячи із соціального складу населення, головним чином, сільське коріння. Існують чисельні роботи, головним чином, молдавських науковців, у яких показаний процес формування соціалістичної інтелігенції в повоєнні часи, насамперед, в МРСР. Однак у них, практично, жодним словом не згадано про становлення нової болгарської інтелігенції.

Насамперед, існуюча в СРСР освітня система давала можливість представникам болгарського населення регіону долучитися до кола інтелігенції, переважно сільської, шляхом отримання вищої або середньої спеціальної освіти. В подібні учбові заклади молодь із села або направляли, або, що рідше, вона потрапляла туди сама. Подібна політика торкнулася й болгар вже у перші повоєнні роки. Наприклад, у 1947–1948 навчальному році у Білгород–Дністровському педагогічному училищі навчалось 137 студентів, з них 16 були представниками болгарської національності [1, арк. 81].

Проте при вступі до вищих учбових закладів перевага віддавалася представникам корінної національності. 27 липня 1945 р. раднарком МРСР та бюро центрального комітету компартії Молдавії прийняли постанову «Про організацію робітничих факультетів при вузах Молдавської РСР» [2, с. 162–163]. У відповідності із нею в республіці відкривались факультети із трирічним терміном навчання, на які зараховувалися особи, що мали освіту в обсязі початкової школи, «головним чином із числа корінної національності». Робилось це для того, щоб, як вказувалось у документі, «забезпечити набір молоді основної національності у вищі навчальні заклади республіки». Формальною підставою для таких дій радянська влада вважала двадцятидворічний період бояро–румунського панування та трирічний період фашистської окупації Молдавії, коли діти трудящих не могли отримати середню освіту.

Тож не дивно, що у Молдавському державному педагогічному інституті в 1944–1945 навчальному році ні серед студентів, ні тим більш, серед викладачів не було болгар. Унаслідок більш високого попереднього освітнього рівня переважали росіяни, а вже потім за ними чисельно були представлені молдавани, євреї, українці [3, арк. 177].

Таким чином, постанова від 27 липня 1945 р. обмежувала можливість для дітей трудівників болгарського походження отримати вищу освіту. Тобто, для болгар МРСР здобутки культурної революції прийшли із запізненням, порівняно із болгарами Ізмаїльської області, коли були скасовані певні обмеження на доступ до вищої

освіти представникам інших національностей Молдавії, крім корінної.

Хоча статистика чисельності інтелігенції повоєнних років за національним складом відсутня, наявні матеріали дозволяють зробити певні підрахунки стосовно сільської болгарської інтелігенції. В 1953 р. в Ізмаїльській області налічувалось 272 вчителі болгарського походження [3, арк. 130–131]. Нараховувалася ще невелика кількість творчих працівників, журналістів районних газет, що друкувалися болгарською мовою, студентів. Крім того, до числа сільської інтелігенції вчені відносили лікарів, голів колгоспів, агрономів, зоотехніків, інженерів, бригадирів, бібліотекарів, клубних працівників тощо. Зважаючи на те, що частина осіб, які обіймали ці посади в той час, не були болгарами та враховуючи кількість болгарських сіл, можна додати ще 200–250 осіб. Відтак, припускаємо, що чисельність болгарської сільської інтелігенції в 1953 р. в Ізмаїльській області сягала 500–550 осіб.

Виходячи із пропорційного співвідношення болгарського населення в Ізмаїльській області та в південних районах МРСР як із 5–ти до 3–х, на молдавських землях згодом нараховувалось 300–330 представників болгарської сільської інтелігенції. У підсумку чисельність болгарської національної інтелігенції в 1953 р. на землях Пруто–Дністровського межиріччя складала приблизно 800–900 осіб, або 0,5% від загальної чисельності болгарського населення регіону.

Проте, надаючи можливість болгарам отримати вищу освіту, влада, із одного боку, вивирала кращих з них із етнічного болгарського середовища, але, з іншого боку, відкривала дорогу до особистого злету. Нові спеціалісти – болгарі за походженням – розподілялися в інші національні райони та села. Багато талановитих молодих болгар залишалися на постійну роботу в українських, молдавських та російських селах, а також в індустріальних і культурних центрах не тільки Молдови й України, але й в інших республіках СРСР. Із них вирости висококваліфіковані керівники підприємств і колгоспів, установ, інженерно – технічний персонал, діячі науки і культури. Наприклад, міністрами МРСР стали М. Узун з с. Паркан і М. Тузлов з с. Кірсове, директором агропромислового об'єднання в м. Кагул став С. Костянтинов із с. Городне [4, с. 167]. Високі партійні та радянські посади обіймав М. Пінті, виходець із с. Городне – працював у м. Комраті та м. Кагулі, а потім тривалий час в апараті Ради міністрів МРСР [5, с. 118]. Тільки з цього села вийшло 5 докторів наук і понад 10 кандидатів наук: І. Кожухар пов'язав свою діяльність з інститутом прикладної фізики АНМ, де і захистив кандидатську та докторську дисертації, став відомим фізиком Молдови, І. Костянтинов – відомий учений–грунтознавець Молдови, доктор біологічних наук, професор, П. Недов – біолог, доктор біологічних наук; І. Кожухар – доктор фізико–математичних наук, М. Червенков – доктор історичних наук.

Значний внесок у розвиток культури болгарської діаспори зробив ще один виходець із с. Городне – Степан Стоянов. Отримавши музичну освіту, працював викладачем, а потім директором музичного училища імені Ш. Нягу в Кишиневі. За роки викладання виховав цілу плеяду музикантів–теоретиків, захистив кандидатську дисертацію про філософські аспекти творчості угорського композитора І. Бартока. Став ініціатором та організатором

створення музичного училища в с. Твардиця (Молдова) з метою підготовки спеціалістів із болгарської музики [6, с. 164–165].

Багато учених дали інші болгарські села: біологи, доктори біологічних наук – П. Кіскін (с. Ново-Іванівка), І. Буюклі (с. Червоноармійське); фізики та математики: член-кореспондент АНМ В. Арнаутов (м. Болград), доктор фізико-математичних наук П. Хаджі (с. Каланчак), архітектори М. Узун (с. Паркани) та В. Стоянов (с. Ново-Іванівка), історики І. Мещерюк (м. Болград) і К. Поглубко (с. Ново-Іванівка) [7, с. 228–229]. Село Благоєве дало цілу плеяду вчених: професора, доктора історичних наук М. Діхана, лікаря, професора М. Стоянова, кандидата економічних наук В. Доброва [4, с. 167–168].

Одним із найобдарованіших учених повоєнного періоду був С. Ільєв, доктор філологічних наук, професор. Він народився в с. Благоєве. З цього ж села вийшли також відомі художники: заслужений діяч мистецтва України М. Тодоров, який активно брав участь у республіканських та всесоюзних виставках, а також і за кордоном (Америка, Болгарія, Італія, Куба та ін.). Був членом Союзу художників СРСР і України. Багато його робіт знаходяться в музеях України, Росії, Канади, Японії, Франції, Болгарії. Їх односелець, художник І. Пуленко, що працював як художник-постановник фільмів Одеської кіностудії, брав участь у створенні 24-х фільмів [4, с. 167–168].

Звичай болгарська інтелігенція мала гуманітарну освіту: історики, філологи, журналісти, літератори, музиканти, художники, юристи, робітники освіти та культури. Нова хвиля болгарської інтелігенції проявила себе і в літературі. Відразу після війни частина болгар, наляканих репресіями та звинуваченнями у націоналізмі, припинили писати рідною мовою і друкуватися. Згодом молодь повернулася до рідної мови, але їх твори стали відомими лише в кінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. з публікацій на сторінках районних газет і періодичних видань. Перша збірка віршів болгарською мовою вийшла в м. Кишиневі тільки у 1967 р. під назвою «Моя южна равнина». Її автор П. Бурлак-Волканов народився в с. Острівне (Баба). Пізніше виходили його збірки віршів: «Вярност» (1973), «Далечни звори» (1976). Поезія цього автора насичена глибокими лірико-філософськими роздумами про минуле та сучасне бессарабських болгар. У 1976 р. видана перша збірка віршів Н. Стоянова «Здравейте». Поет народився в с. Ново-Іванівка. Його творчість втілює в собі тонкий ліризм та образність [7, с. 246–247].

Саме в середовищі нової болгарської інтелігенції формувались протестні настрої, виникали спроби організуватися та підняти національне питання. Ідея вивчення болгарської мови, утворення адміністративного об'єднання бессарабських болгар обговорювалася групою однодумців с. Огородне. До неї входили місцеві вихідці, виключно студенти, народжені в селі. Ініціатором був Петро Недов, який закінчив софійську гімназію і на той час був студентом Кишинівського сільськогосподарського інституту. Ця група не встигла створити організацію, розгорнути діяльність, висловити свої пропозиції владі – вона була ліквідована в 1949 р. – всі сім учасників (Петро Недов, Федір Стоянов, Петро Терзієв та інші) були засуджені на 25 років сталінського ГУЛАГУ [7, с. 233–234].

Таким чином, у радянські часи болгарська інтелігенція всупереч ідеологічним та політичним негараздам

сформувалася, вижила та зберегла притаманну їй етнічну специфіку, оригінальність і неповторність. Існуюча тогочасна освітня система СРСР сприяла становленню інтелігенції з кола болгарського населення, що, з одного боку, привело до появи в самобутній етнокультурі болгар нової масової соціальної групи – болгарської інтелігенції; з іншого – болгарська інтелігенція приклала всіх зусиль до збереження культури болгар півдня України та Молдови.

Список використаних джерел

1. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.П.–4980. – Оп.1. – Спр.698. – 1947 р. – 86 арк.
2. Культура Молдавии за годы советской власти. Сб. документов в 4-х тт. – Т.2. – Часть первая. Культурное строительство в Советской Молдавии (1940–1960). – Кишинев: Штиинца, 1984. – 430 с.
3. ДАОО. – Ф.П.–4980. – Оп.2. – Спр.1066. – 1953 р. – 151 арк.
4. Дихан М. Д. 200 години село Благоєво / Михаил Дмитриевич Дихан. – Одеса: Черноморие, 2002. – 134 с.
5. Чийшия: очерки истории и этнографии болгарского села Городнее в Бессарабии / автор. кол. А. В. Шабашов, Н. Н. Червенков, Л. В. Суботин и др. – Одесса, 2003. – 412 с.
6. Червенков Н. Музыкантът и родолоубец Стефан Стоянов / Николай Червенков // Родолоубец. – София, 2000.
7. Грек И. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще / И. Грек, Н. Червенков. – София: Христо Ботев, 1993. – 296 с.

References

1. Derjavnui arxiv odeskoj oblasti (dali – DАОО). – F.P.–4980. – Op.1. – Spr.698. – 1947 r. – 86 ark.
2. Kultura Moldavii za godu sovetkoi vlasti. Sb. dokumentov v 4-x tt. – T.2. – Hast pervai. Kulturnoe stroitelstvo v Sovetskoi Moldavii (1940–1960). – Kihinev: Htiinica, 1984. – 430s.
3. DАОО. – F.P.–4980. – Op.2. – Spr.1066. – 1953 r. – 151 ark.
4. Dixan M. D. 200 godini cello Blagoєvo / Mixail Dmitrievih Dixan. – Odesa: Hernomorie, 2002. – 134 s.
5. Chuyshuya: ocherki istoriy i ethnographya bolgarskogo sela Gorodnyeye v Bessarabia / col. author A. V. Shabashov, N. N. Chervenkov, L. V. Subbotin i dr. – Odessa, 2003. – 412 s.
6. Hevenkov N. Myzukanit i rodolubec Stefan Stoanov / Nikolai Hervenkov // Rodolubec. – Sofia, 2000.
7. Grek I. Bulgarite ot Ykrainu i Moldovu: minalo i nastoashe / I. Grek, N. Chervenkov. – Sofia: Khristo Botyev, 1993. – 296 s.

Tatarko I. I., Candidate of Historical sciences, Associate Professor at the Department for the Humanities Odessa National Maritime Academy (Ukraine, Izmail), Grekova-irina@yandex.ru

Forming of Bulgarian intelligentsia in Izmail region of the Ukrainian SSR and the south of the Moldavian SSR (1944–1954)

The report investigates the methods and forms of development of education in the Bulgarian community, rapid pace of increasing the educational and cultural level of the Bulgarians, their russification and moldovofication. The features of cultural and educational changes among the Bulgarians and beginning of forming of new Bulgarian intelligentsia within Izmail region of the Ukrainian SSR and the south of Moldavian SSR are disclosed.

Keywords: national minorities, the Bulgarian populace, Moldova, Ukraine, russification, moldovofication, sovietization, cultural revolution, intelligentsia.

Tatarko I. I., kandidat istoricheskikh nauk, docent kafedry humanitarnykh nauk, Izmail'skiy fakul'tet Odesskoy natsional'noy morskoy akademii (Ukraina, Izmail), Grekova-irina@yandex.ru

Формирование болгарской интеллигенции в Измаильской области УССР и на юге МССР (1944–1954 гг.)

Анализируются методы и формы развертывания системы школьного образования в болгарской среде, стремительные темпы повышения образовательного и культурного уровня болгарского населения. Показано участие болгар в общественно-культурной жизни Измаильщины и юга МССР, начало процесса формирования новой болгарской интеллигенции, раскрываются особенности культурно-просветительских изменений среди болгар Измаильской области УССР и юга МССР.

Ключевые слова: болгарское население, Украина, Молдавия, советизация, коммунисты, культурная революция, интеллигенция, русификация, молдовификация.

* * *

УДК 929.6(477)(091)

Ящук А. В.,
студент історичного факультету, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), ayashuk4@gmail.com

**МІСЬКА ГЕРАЛЬДИКА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
У ПРОЕКТАХ УПРАВЛІННЯ У СПРАВАХ АРХІТЕКТУРИ
1946–1947 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦДАВО УКРАЇНИ)**

На основі архівних документів Управління з питань архітектури при Раді Міністрів УРСР, розглянуто геральдичні проекти 1946–1947 рр. Виявлено, що пробудження інтересу до міської геральдики припадає на перші післявоєнні роки. Цей інтерес базувався не на символічному значенні гербів, а більшою мірою на їх естетичних якостях. Розглянуто процес підготовки дослідниками Державного інституту проектування міст наукової основи для відродження в радянській Україні міських гербів, зокрема: збір інформації, її теоретичне узагальнення та створення правил, за якими мали розроблятися нові герби. Виконано порівняльну характеристику з принципами, прийнятими у міській геральдиці Російської імперії та виявлено між ними спільні риси.

Ключові слова: геральдика, міська геральдика, герб, герботворення, УРСР.

Дослідження міської геральдики України неможливе без розгляду її минулого. У процесі сучасного герботворення продовжує використовуватись (переважно методом від супротивного) набутий за радянського періоду досвід. Тим важливішим видається потреба розібрати витоки радянської міської геральдики в Україні. Це допоможе визначити: чи були інші шляхи її розвитку? Тому ми ставимо завдання визначити мету роботи Управління у справах архітектури, напрям здійснених пошуків та результати цієї роботи для розвитку української міської геральдики.

Для розгляду проблеми нами вперше були широко використані архівні матеріали фонду 4906 ЦДАВО України. Це кілька справ, що відносяться до 1946–1947 рр. До них відносяться, зокрема, річні звіти Державного інституту проектування міст «Гипроград» («Діпромiст») за 1946 р. [10] та самого Управління з питань архітектури за 1947 р. [9]; виконана у «Діпромiсті» проектна робота «Історичні герби міст України» [11] та зібрані для її підготовки матеріали [8]. Ці документи разом з листом до художника-графіка А. Х. Середи [4], що зберігається у фонді Інституту рукопису НБУ імені Вернадського, творять джерельний комплекс дослідження.

Поки що дослідження радянської герботворчості носить доволі обмежений характер. Попри це, деякою мірою, увагу дослідників привернули і геральдичні розробки Управління з питань архітектури за 1946–1947 рр. До цих розробок належать повідомлення Ю. К. Савчука на П'ятій науковій геральдичній конференції (Львів, 10–11 листопада 1995 року) «Неопублікований рукопис «Очерки истории городской геральдики на Украине» та його місце в історіографічній спадщині» [7, с. 57–58] та стаття А. Б. Гречило у збірці «Україна в минулому» «Документи про складання ескізів гербів міст Української РСР у повоєнний час» [1, с. 214–216]. Обидві публікації носять джерелознавчий характер, оскільки спрямовані на донесення інформації про існування незалучених до наукового використання джерел. Повідомлення Ю. Савчука має форму короткої характеристики документа, а стаття А. Гречило загалом є публікацією джерела. Разом, інформація розкрита дослідниками пізніше була вміщена у монографії останнього – «Українська міська геральдика». Зрештою, дослідження спроби радянської влади у 1946–1947 рр. відновити міські герби наразі носять лише джерелознавчий характер.

Так, існує висунута А. Гречило гіпотеза, стосовно походження ідеї повернення міських гербів для радянської України. Він вважав це одним з наслідків Другої світової війни – ознайомлення з геральдичними традиціями європейських країн, використання місцевих гербів під час німецької окупації [2, с. 124]. Здається логічним додати до цієї гіпотези ще один елемент. Протягом 1939–1940 рр. до складу УРСР, шляхом поділу Польщі та анексії частини Румунії, були приєднані українські землі Галичини, Волині, Буковини та Бессарабії. На теренах цих держав, на відміну від СРСР, продовжували використовуватись міські герби. Наприклад, у Польщі, протягом 1936–1939 рр. були прийняті знаки для 104 міст (1/6 від усіх міських поселень Польщі), серед яких було чимало міст Західної України (наприклад: Львів, Галич, Станіслав, Володимир, Дубно, Коломия, Ковель, Золочів та ін.) [1, с. 117–118]. Так само і в Румунії було створено Геральдичну консультативну комісію при МВС, що займалась створенням гербів для міст (муніципій) та повітів (цинутів), серед яких були також і міста Північної Буковини, Хотинщини та Бессарабії [1, с. 119]. Можливо, що приєднання земель з несхожим укладом життя також могло вплинути на мотивацію радянських керівників. До певного моменту приклад використання міської геральдики залишався не актуальним для них, проте він також міг наштовхнути на «перейняття досвіду» для посилення радянського патріотизму, як елемента державної ідеології.

Відомо, що у березні 1946 р. Управління по справах архітектури розпочало пошук інформації щодо історичних гербів українських міст, яка мала бути потрібна для подальшої розробки нових гербів. Робота отримала назву «Історичні герби міст України» і мала стати першим етапом у підготовці нових гербів. Прикметно, що герби у програмі визначались як «архітектурно-художні емблеми». За програмою експертно-проектної роботи ставилось три основних завдання, виконання яких передбачалось впродовж 2 місяців: 1) збір, систематизація та вивчення матеріалів, що характеризують історичні герби міст із залученням консультацій істориків та мистецтвознавців; 2) створення художньої репродукції відібраних історичних гербів у фарбах (по одній на місто, розміром 30x40 см.); 3) підготовка пояснювальної роботи «Основи гербознавства міст України» на 1,5 умовно-друкованих аркуші [8, арк. 75].

Ця програма була підписана і запроваджена начальником науково-дослідного відділу «Діпромiста» Артемчуком. Уже в березні, відповідно до першого пункту, почався збір матеріалів. До начальників обласних відділів у справах архітектури та головних архітекторів обласних міст було розіслано відповідні запити, де просили надати відомості стосовно існування у міст області історичних гербів та надіслати їх зображення. Такий запит мав форму відношення, під №083 від 15 березня 1946 р. та підкріплений підписом заступника начальника управління тов. І. І. Малоземова. Вже на початку наступного місяця почали надходити відповіді. У якості відповіді на запит надсилались фотознімки та малюнки історичних гербів, знайдені на місцях. Так, наприклад, начальник Дніпропетровського обласного відділу у справах архітектури П. Шевченко від 4 квітня надіслав кілька міських гербів колишньої Катеринославської губернії [8, арк. 46], які за зовнішнім виглядом представляють собою зняті копії з гербовника Вінклера

1900 р. (герби міст Катеринослава, Олександрівська, Бахмута, Верхньодніпровська, Маріуполя, Новомосковки, Павлограда та Слов'яносербська) та гербівника 1880 р. (герб Катеринославської губернії). Характер джерела походження матеріалу очевидний, оскільки зображення виконані через копіювальний папір, а зміст і зовнішній вигляд зображень гербів і опису до них мають ідентичний вигляд відповідно до названих видань. Відповіді на лист №083 надходили не лише з обласних, але й з міських архітектурних управлінь. Іноді їх зміст різнився між собою. Так з Луганської області надійшло дві відповіді – від начальника обласного управління та від головного архітектора Ворошиловграда – стосовно одного й того ж герба обласного центру. Різниця між відповідями (обидві містили стислу відповідь та зображення герба) полягала у тому, що одна з них містила фото [8, арк. 32], а інша – прокреслений малюнок [8, арк. 31], який разом з пояснювальною запискою оцінювався оголошеною вартістю в 100 р. [8, арк. 33].

Розлога відповідь надійшла також з Херсону, у якій окрім прокресленого зображення та супровідної записки містився також витяг з Повного зібрання законів Російської імперії про надання у 1803 р. місту Херсону герба [8, арк. 34, 35, 63].

Усі отримані таким чином матеріали склали окрему справу 089^а «Копии гербов городов Украинской УССР». У резолюціях на отриманих з місць відповідях вона фігурує як «Папка гербов» або «Дело о гербах». Спираючись на ці матеріали, дослідники «Діпромiста» перейшли до пунктів програми – репродукції історичних гербів та складення пояснювального тексту до них. За звітом «Діпромiста» за 1946 р. був підготовлений «Нарис історії міської геральдики в Україні», на 32 сторінки з доданими до нього репродукціями 73 історичних гербів. Автором тексту значиться С. М. Земцов, художники – Андрєєнко Н. В., Тарасенко Є. Н. та Івашенко П. І. [10, арк. 11].

Нарис поділений на сім частин, які коротко і влучно охарактеризував Ю. Савчук. Перший присвячений викладу загальних положень, зокрема історії геральдики; у II – V частинах дослідник простежує генезу міської геральдики в Україні. Він доходить висновку, що її слід шукати в аналізі печаток великих удільних князів. Наступний етап пов'язаний з запровадженням міського самоврядування на основі магдебурзького права. На наукову об'єктивність та сміливість автора вказують твердження про глибшу історичну традицію української міської геральдики у порівнянні з російською. VI розділ займають основні теорії герботворення, а VII – містить конкретні пропозиції автора щодо впровадження та функціонування радянської емблематики [7, с. 57–58].

Для нас найбільш цікавим є останній, VII розділ, у якому описується місце та можливості герба у радянські часи, або за словами автора «в епоху бурного переустройства старого мира на новый, социалистический порядок» [11, арк. 49зв]. Земцов вказує на ідеологічну цінність існування міських гербів, які у стислій і художньо насиченій формі будуть уособлювати образ міста серед радянських громадян та сприятимуть підтриманню патріотичних почуттів: «необходимо ... озглавить ведущие города нашей республики торжественными и четкими гербами, которые говорили бы каждому сердцу советского патриота чем славен его город и еще больше поднимали его патриотическое чувство любви к родному

городу и стране» [11, арк. 51]. Тематику для зображених у гербах символів можуть бути роль міста у перемозі над гітлерівцями (тут особливо підкреслена роль міст-героїв), пам'ятні епізоди минулого (напр. перемога над шведами – для Полтави, «Київ – мати міст руських» тощо) та досягнення сучасності (напр. для Харкова такою темою може стати його індустріальна потужність) тощо [11, арк. 51зв]. При цьому коло можливих тем для складення міського герба явно не обмежується цим переліком, ці пропозиції можна вважати такими, що здались найбільш очевидними самому автору.

Насамкінець автор вносить кілька пропозицій можливого застосування нових радянських гербів містами. Він пропонує використовувати його при плануванні міської забудови на основних, особливо офіційних спорудах, використовувати герб у повсякденному житті міста, у офіційних документах та пресі:

«Город, получивший в «жалованной» грамоте свой герб выбивает его на здании Городского Совета, герб встречает приезжего на фронтонах вокзала, пристани, театра, помещается на трамваях, автобусах и такси, создает лицо городу и облегчает городской обиход, войдя составной частью в городскую печать и деловую переписку городских организаций» [11, арк. 51зв].

Ще однією сферою практичного застосування гербів автор вважає його включення до нагород. Оскільки герб буде частиною міського життя, то логічним висновком буде його використання у заохоченні соцзмагання та праці городян у відбудові рідного міста: «Граждане города своим трудом восстановившие его и в этом труде проявившие доблесть и беззаветность помещаются на Доску Почета и в торжественной обстановке им вручается для ношения на груди Гербовой Знак Города» [11, арк. 51зв].

Характерно, що згадана Земцовим «жалувана грамота» місту, як форма отримання герба, вказує на перейняття імперської геральдичної традиції. У Російській імперії процедура затвердження герба обов'язково проходила через надсилання до міста готового кольорового малюнку герба разом з дарчою грамотою, де перераховувались надані місту права та привілеї [2, с. 74]. Саме з цієї причини грамота на підтвердження права на герб отримала назву жалуваної, бо надавалась імператором.

Можна впевнено стверджувати, що прикінцеві побажання автора були на часі. Це було пов'язано з тим, що проектна робота дослідження історичних гербів очевидно слугувала першим кроком у спробі повернення радянською владою міської геральдики. Підтвердженням цьому служить той факт, що у наступному, 1947 р. цим же Управлінням у справах архітектури було розроблено ще одну геральдичну тему: «Проекты советских гербов городов Украины». Згідно короткого опису змісту роботи у звіті, вона містила варіанти радянських гербів для деяких міст України, що представляли собою 16 кольорових планшетів із зображеннями пропонованих гербів; роботу виконали арх. Малоземов І. І. та худ. Ейсмонт Н. Г. [9, арк. 78].

Нажаль знайти сам проект не вдалось. Деяке уявлення про його наповнення може дати інший документ, знайдений А. Гречило серед паперів відомого тогочасного українського художника і графіка Антона Хомича Середи. Зокрема вдалось знайти машинописне завдання скласти ескізи гербів міст УРСР. Цей невеликий документ представляє короткий план централізованого

створення міських гербів за єдиним зразком. Він також походить з Управління у справах архітектури при Раді міністрів УРСР, оскільки під завданням мав стояти підпис заступника начальника цієї установи (вже знайомого нам Малоземова І. І.). Підпис на ньому не стоїть, проте на звороті є написи, зроблені самим Середою (їх загальний зміст у тому, що він можливо не встигне зробити завдання у зазначений строк [4, арк. 1зв]).

Запропонована система доволі проста і лаконічна (можливо саме тому, що перед нами лише проект). Основний її зміст містить другий пункт:

«2. В состав герба города должно входить:

а) щит единой формы для всех городов;

б) эмблема города, связанная со значительными историческими событиями данного города или его ролью в Великой Отечественной войне, или его народно-хозяйственным значением.

Эмблема города должна быть лаконична, не перегружена символическими элементами.

в) в состав герба столицы Украины – г. Киева включается государственный герб Украины. Кроме того, щит обрамляется венком из лавровых и дубовых веток или другими деталями по предпочтению автора.

г) щит города областного центра обрамляется венком из лавровых или дубовых веток или другими деталями по предпочтению автора.

д) щит города областного подчинения остается без обрамления.

е) в герб города-героя – Одессы должен быть вkomпонован орденский значок, а венки должны быть перевиты орденской лентой» [4, арк. 1].

Головним критерієм для розміру та щитового оточення герба було взято статус міста в адміністративно-територіальному поділі Української РСР (внутрішньощитового наповнення, тобто головних елементів герба ця класифікація не зачіпала). При цьому для міст Києва та Одеси робились винятки із загальної схеми, що пояснювалось також їх статусом – вони виділялись положенням міст-героїв (Крим на 1947 р. не входив до складу УРСР) та столичним положенням для Києва зокрема.

Позащитові прикраси класифікувались відповідно до адміністративного положення міста. Найпишніше прикрашався герб Києва – як столиці республіки. Він мав обрамлятися дубовим та лавровим гіллям, що ніби підкреслювало його найвищий статус. Виходячи з таких мотивів, серед усіх значень, що їх носять дуб та лавр у геральдиці, дубове гілля мало символізувати силу [6, с. 147], а лаврове – славу [6, с. 227]. При цьому поєднання лаврового та дубового гілля могло навіть мати деякий зв'язок із зовнішніми прикрасами великого державного герба Російської імперії (додаткове підкреслення величі такою відсилкою до минулого) [6, с. 149].

Герби обласних центрів прикрашались лавровим або дубовим гіллям, для гербів міст обласного підпорядкування взагалі не передбачалось позащитових прикрас. Для Одеси завданням було окремо передбачено (щоб підкреслити статус міста-героя) перевити гілля, що оточує герб орденською стрічкою. Оразу впадає у вічі, що дана система містить елементи наслідування у попередньої імперської. Так система класифікації позащитових прикрас відповідно до адміністративного положення міста найбільш яскраво представлена у розроблених Бернгардом Кьоне правилах для створення міських гербів. Щоправда,

у нього основним елементом, що вказував на статус міста були не вінки, а міські корони, що видно з прийнятого імператором положення [5, с. 580–581]. Але основний принцип градації відповідно до адміністративного положення (який несуттєвий для міського герба, бо він має підкреслювати самостійність громади, а не її положення у державній системі) зберігається і тут.

Завдання містить також кілька умовних критеріїв заповнення щитового простору (тобто ідей для підбору символічного наповнення герба). Основних серед них три: значні історичні події, пов'язані з минулим міста, його роль у Другій світовій війні та значення міста у народному господарстві. Ці критерії здаються дуже подібними до висунутих Земцовим (описані вище), ймовірно вони і були запропоновані на основі його висновку. Окремі винятки завдання передбачає лише у випадку Києва та Одеси. Для Києва пропонується включити до щита державний герб УРСР, для Одеси – орденський значок Героя Радянського Союзу.

Загалом відповідно до цього завдання потрібно було скласти ескізи гербів для Києва, Одеси та решти обласних центрів УРСР (відповідно до першого пункту) – обов'язково; також для міст обласного підпорядкування, що впливало з подальшого тексту, було також бажано. Всього, за підрахунком А. Гречило, художнику потрібно було скласти 82 малюнки [2, с. 124]. Не дивно, що Антон Хомич мав сумніви, що точно встигне виконати весь обсяг робіт у визначений строк.

Пропозиції ж щодо подальшого використання нових радянських гербів, які виклав С. М. Земцов у проектній роботі 1947 р., вийшли тільки у 1961 р. невеликою статтею у журналі «Декоративне мистецтво СРСР», у якій він пропонував свою точку зору до питання відродження і використання гербів міст. У такій формі найбільш актуальна частина проектної роботи потрапила на розгляд ширшої публіки, аніж працівники Управління з питань архітектури [3, с. 5]. Стаття супроводжується рядом пропонуваних автором малюнків гербів для різних міст СРСР (які, однак, не підписані), які гіпотетично, можуть представляти розробки 1947 р.

Не зважаючи на значну роботу, проведена Управлінням у справах архітектури по геральдичній темі, практичних наслідків вона, фактично, не мала. Напрацьовані дослідниками з «Діпромiста» матеріали залишились невикористаними, а українські міста до 1960-х років так і не мали власних гербів. Той факт, що такі спроби були, залишився майже виключно серед архівних матеріалів, наприклад у переліку виконаних «Діпромiстом» робіт у звіті Управління у справах архітектури за 1947 р. [9, арк. 78].

У підсумку, ми прийшли наступних висновків. Цілком ймовірно, що запровадження міських гербів у 1946–1947 рр. планувалось радянською владою для поглиблення ідеологічної роботи новими методами, збагативши область офіційної символіки ще одним елементом. При цьому міські герби мислились як «архітектурно-художні емблеми». Підчас розробки поставленого завдання дослідники «Діпромiста» скористались принципами, що існували у міській геральдиці Російської імперії – відбиття у системі позащитових прикрас положення міста в адміністративно-територіальному устрої. Складена таким чином схема, що отримала стисле вираження у листі до А. Х. Середи, відкривала можливість до запровадження уніфікованої системи міської геральдики. Ця можливість

використана не була, а розробки залишилися майже невідомими, що послужило однією з причин подальшої стихійності, характерної для герботворення в УРСР.

Список використаних джерел

1. Гречило А. Б. Документи про складання ескізів гербів міст Української РСР у повоєнний час // Україна в минулому. – Львів, 1996. – Вип.6. – С.214–216.
2. Гречило А. Б. Українська міська геральдика. – Київ, Львів: УГТ, 1998. – 192 с.
3. Земцов С. М. О гербе города // Декоративное искусство СССР. – 1961. – №1. – С.4–5.
4. Институт рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. – Ф.70. – Спр.550. – 1 арк.
5. О гербах губерний, областей, градоначальств, городов и посадов // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1857. – Т.32. – №32037. – С.580–581.
6. Похлёбкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики. – М.: Международные отношения, 2001. – 560 с.
7. Савчук Ю. Неопублікований рукопис «Очерки истории городской геральдики на Украине» та його місце в історіографічній спадщині // П'ята наукова геральдична конференція (Львів, 10–11 листопада 1995 року). Зб. тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1995. – С.57–58.
8. ЦДАВО України. – Ф.4906. – Оп.1. – Спр.509. – 75 арк.
9. Там само. – Оп.1. – Спр.1346. – 91 арк.
10. Там само. – Оп.2. – Спр.63. – 32 арк.
11. Там само. – Оп.2. – Спр.64. – 52 арк.

References

1. G'rechylo A. B. Dokumenty pro skladannja eskiziv gerbiv mist Ukrai'ns'koi' RSR u povojennyj chas // Ukrai'na v mynulomu. – L'viv, 1996. – Vyp.6. – S.214–216.
2. G'rechylo A. B. Ukrai'ns'ka mis'ka gerald'yka. – Kyi'v, L'viv: UGT, 1998. – 192 s.
3. Zemcov S. M. O gerbe goroda // Dekorativnoe iskusstvo SSSR. – 1961. – №1. – S.4–5.
4. Instytut rukopysu NBU imeni V. I. Vernads'kogo. – F.70. – Spr.550. – 1 arkh.
5. O gerbah gubernij, oblastej, gradonachal'stv, gorodov i posadov // Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. – SPb., 1857. – T.32. – №32037. – S.580–581.
6. Pohljokin V. V. Slovar' mezhdunarodnoj simvoliki i jemblematiki. – M.: Mezhdunarodnye otnoshenija, 2001. – 560 s.
7. Savchuk Ju. Neopublikovanyj rukopys «Ocherky ystoryy gorodskoj gerald'yky na Ukraine» ta jogo misce v istoriografichnij spadshhyni // P'jata naukova gerald'ychna konferencija (L'viv, 10–11 lystopada 1995 roku). Zb. tez povidomlen' ta dopovidej. – L'viv, 1995. – S.57–58.
8. CDAVO Ukrai'ny. – F.4906. – Op.1. – Spr.509. – 75 arkh.
9. Tam samo. – Op.1. – Spr.1346. – 91 arkh.
10. Tam samo. – Op.2. – Spr.63. – 32 arkh.
11. Tam samo. – Op.2. – Spr.64. – 52 arkh.

Yashchuk A. V., student of historical faculty, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), ayashuk4@gmail.com

City heraldry Soviet Ukraine in the projects of the Office of the architecture of 1946–1947 (According TSDAVO Ukraine)

The article, based on archival documents of the Office of Architecture at the Council of Ministers of the USSR, reviewed projects heraldic 1946–1947. Revealed that the awakening of interest in the city heraldry falls on the early postwar years. This interest was based not on the symbolic meaning of the arms, and more for their aesthetic qualities. The process of training of researchers State Institute of Urban Design scientific basis for the revival of the Soviet Ukraine city emblems, including: information gathering, it's theoretical generalization and creating rules that had been developed new arms. The comparative characteristic with the principles adopted in the Russian Empire's urban heraldry and found similarities between them.

Keywords: heraldry, urban heraldry, coat of arms, creation coat of arms, UKSSR.

Ящук А. В., студент исторического факультета, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), ayashuk4@gmail.com

Городская геральдика Советской Украины в проектах Управления по делам архитектуры 1946–1947 гг. (По материалам ЦДАВО Украины)

На основе архивных документов Управления по вопросам архитектуры при Совете Министров УССР, рассмотрено геральдические проекты 1946–1947 гг.

Выявлено, что пробуждение интереса к городской геральдике приходится на первые послевоенные годы. Этот интерес основывался не на символическом значении гербов, но в большей мере на их эстетических качествах. Рассмотрено процесс подготовки исследователями Государственного института проектирования городов научной основы для возрождения в советской Украине городских гербов, в частности: сбор информации, ее теоретическое обобщение и создание правил, по которым должны разрабатываться новые гербы. Проведена сравнительная характеристика с принципами, принятыми в городской геральдике Российской империи и обнаружены между ними общие черты.

Ключевые слова: геральдика, городская геральдика, герб, создание гербов, УССР.

* * *

УДК 94(Укр)/093

Лаврут О. О.,

кандидат історичних наук, доцент, в.о. ректора,
Донецький обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти (Україна, Слов'янськ),
lavrut.olga@gmail.com

НАВЧАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ УРСР В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940–х РР.

Друга половина 1940-х років стала нелегкою для українського народу. Важкі випробування повосніних років відлунувалися у всі сфери життя. Не була виключенням освітньо-культурна сфера, яка майже вицвіт зруйнована. Процеси відновлення її – нелегкі. Поряд із людськими втратами додавалися зруйновані будівлі, відсутність певної бази. Одним із важливих питань залишалось навчальне забезпечення. Воно, в основному, було ліквідоване або спалюване в процесі воєнних дій. Перед урядом постала серйозна проблема: підняти ту матеріальну базу, яка збереглася і створити нову. З метою з'ясування нагальних потреб у навчальних закладах проводили певні розвідки, на основі чого складався перелік необхідного і надсилався вище. Теоретичні програми і на їх основі підручників, посібників та наочностей стало одним із пріоритетних. Це відбувалося у відповідних виданнях, котрі, фактично, монополізували цю діяльність, що було притаманне тій добі. Варіантність програмового забезпечення – майже відсутня.

На основі програм видавалось навчальне забезпечення. Термін їх видання та надсилання до закладів освіти були несвочасними. Тому, на початок навчального року не всі учні та педагоги забезпечувалися виданнями, що впливало на організацію та належну якість отримання освіти. Часто учні купували необхідне за коштів своїх батьків. З метою забезпечення «оновленою» за змістом навчальною літературою оголошували різноманітні конкурси. Це проходило на різних рівнях. Задля якісного змістового наповнення книг до їх творення запрошувалися відповідні фахівці.

Література іноземною мовою також адресувалась учнівству, проте її перелік був досить обмеженим. Важливим компонентом навчального процесу залишалось унаочнення матеріалу, який реалізовували через відповідні посібники.

Ключові слова: повосніний, проблеми, навчання, забезпечення, підручник, посібник, рецензії, наочність.

Вагомим підґрунтям якісної освіти залишається видання та використання навчальних посібників. Вони відображають реальний стан розвитку різних галузей, основи яких починають вивчати у загальноосвітніх школах. Цікавим періодом є повосніний. З одного боку, у цей час продовжували користуватися старими виданнями, з іншого – прагнули створити щось нове, сподіваючись на творчість, розкриття власного потенціалу. Саме на цьому періоді ми й зупиняємо власну увагу.

Аналізуючи роботи дослідників, ми умовно поділяємо їх на кілька груп. До першої відносимо ті, які стосувалися питань [1] освітнього розвитку [2]. До другої – життя учительства та їх забезпечення [3]. До третьої – матеріального становища [4]. Доробки присвячені джерелознавчому та історіографічному дослідженню підручників з різних дисциплін різних періодів. Автори звертали увагу на методологічному забезпеченні навчального процесу, вивчили різноманітні варіанти планування з навчальних дисциплін [5], структуру підручників та вплив їх на засвоєння програмового матеріалу учнями. Незначна кількість праць присвячена учнівству [6], у яких висвітлюється, в основному, деякі

аспекти будення [7, с. 54–61] – перебування їх у шкільних та позашкільних закладах [8]. Проте питання забезпечення підручниками та їх творення [9] й рецензування фактично залишилось осторонь [10]. Тому, метою нашого дослідження є подолання цих прогалин. Задля її реалізації необхідно вирішити ряд завдань:

– вивчити питання забезпечення підручниками, посібниками шкіл колишньої УРСР у другій половині 1940–х років, враховуючи мову видання;

– проаналізувати участь педагогів у конкурсі створення посібників, перепони на цьому шляху та вектори їх вирішення;

– охарактеризувати одну із рецензій на підручник: мотив її створення, позицію фахівця, позитивні та негативні змістовні характеристики роботи;

– зазначити перспективи дослідження.

Джерелами до написання нашої статті стали матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), які дозволили вивчити стан забезпечення підручниками шкіл УРСР у зазначений період, механізм вирішення цього питання та проаналізувати рецензію на один із них. Прикладом написання рецензії стала робота А. І. Білецького у видавництві «Радянська школа».

По закінченню Другої світової війни, життя освітніх закладів поступово почало входити у звичайне русло, проте із певними корективами. Одним із нагальних питань, яке довелось вирішувати, стало забезпечення

провести вибіркоче обстеження здійсненого. На районних, обласних нарадах заслуховували звіти щодо забезпечення навчальними приладами [11, арк. 23зв]. План видання шкільних підручників на 1946 рік був виконаний на 63,3% (1298,6 тис. екземплярів) [11, арк. 38зв].

Протягом 1945/1946 навчального року Наркомат освіти (з 15 березня 1946 р. – Міністерство освіти) УРСР мало було видати 19 назв програм і 1 навчальний план. Проте до друку здано 16 назв програм і 1 начальний план. З 16 назв програм надрукували 14, не надрукували «Російську літературу для 8–10 класів», «Історію СРСР» та «Нову історію», «Географію», «Українську мову 5–7 класи», «Літературне читання 5–7 класи», «Українську літературу 8–10 класи». Це пояснювалось додатковим розпорядженням Міністерства, згідно з яким був організований перегляд цих програм. У документі йшлося: «Тираж усіх програм забезпечує (забезпечує – авт.) одержання не менше 2 примірників кожної назви на школу. Інші – залишаються для службового користування Міністерства, обласних та районних відділів народної освіти. Видруковані програми до шкіл надійшли». Очевидним був дефіцит програмового забезпечення. Яким чином відбувалось забезпечення підручниками розглянемо нижче [11, арк. 43зв].

Забезпечення російськомовними підручниками на 1945/46 навч. рік (дані на 20 вересня 1946 р.) складало всього 1967 тисяч [11, арк. 49зв]. Згідно із довідкою про завіз підручників через систему Укркнигторгу станом на 1 вересня 1946 р. картина виглядала наступним чином:

**Завіз підручників на Україні через систему Укркнигторгу станом на 1 вересня 1946 р.
(тис. примірників) [11, арк. 72зв]**

План завозу на 1946/47 навчальний рік	Кількість україномовних		Кількість російськомовних		Разом	
	назв	примірників	назв	примірників	назв	примірників
План завозу на 1946/47 р.	103	2888	88	2275	191	5163
Одержано від видавництв	39	1246,8	34	505,4	73	1752
% виконання плану завозу		43,1		22,3		33,8
Решта підручників у торговельній мережі на 01.05.1946 р.		374,1		198,5		567,6
Наявність нових підручників станом на 01.09.1946 р.		1620,9		698,9		2319,8
Закуплені підручники, що були у вжитку		444,6		377,3		821,9
Загальна забезпеченість на 01.09.1946 р.		2065,5		1076,2		3.141,7
Одержано від видавництв, починаючи з 01.01.1946 р.	51	1738,6	46	745,8	51	972484.4

підручниками як старих видань, так і нових, котрі стали віддзеркаленням навчальних програм. Заступник міністра О. Філіпов зазначав, що з метою забезпечення навчального приладдя Укркнигокультторг надсилав директорам шкіл каталоги, на основі чого вони мали здійснити замовлення обласним відділенням книгокультторгам на приладдя та наочність і подбати про їх завезення. Учителі-предметники мали порахувати кількість необхідного і зібрати в учнів кошти, а потім після надходження – роздати дітям їх замовлення. У кожному освітньому закладі мали бути колекції приладдя та наочностей. До 15 жовтня 1946 року обласні та районні відділи народної освіти мали

зокрема, стан завозу на 10 вересня 1946 р. підручників у Тернопільській області складав 51,4% (або 351.425 примірників) [11, арк. 29зв].

На наступний – 1946/47 навчальний рік до друку було заплановано 99 назв тиражем 10.512 тисяч примірників Але затверджено 96 назв. З редакційного портфелю передано у видавництво 95 назв тиражем 10.417 примірників. Проте вийшло з друку 57 тиражем 7.672 тис. примірників [11, арк. 42–44зв].

З метою забезпечення «оновленою» за змістом навчальною літературою оголошували різноманітні конкурси. Так, згідно листа начальника видавництва

«Радянська школа» І. Криволапова Повху В. О. державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа» оголосила конкурс на складання нових підручників з української та російської мов для початкових шкіл УРСР, до якого долучили науковців та відповідних фахівців. У червні 1945 року була проведена установчо-організаційна конференція, у якій взяли участь 107 учасників, котрі виявили бажання працювати у цьому напрямку. Після – при обласних відділах народної освіти були створені по 2–3 авторські колективи та групи, між яким в основному було листування. У жовтні – грудні 1945 р. видавництво 2 рази викликало учасників, проте приїхали лише 50 осіб. Їх «Радянська школа» забезпечила грошима, добовими, харчуванням, житлом та навчальними програмами, папером тощо. Можна припустити, що програмне забезпечення було не на належному рівні. З метою створення програм 23 укладачі-автори за наказом заступника Наркома освіти П. Т. Дудника отримали творчі відпустки терміном на 1–2 місяці [12, арк. 7–8зв].

І. Криволапов зазначав про закінчення виготовлення 26 рукописів (букварів, підручників з української мови для російськомовних та україномовних шкіл). Але, нажаль, фактично робота над створенням підручників була припинена, особливо у Харкові, Сталіно, де не обговорювались проблеми існуючих підручників на сторінках преси. Програми мали бути у червні 1945р., а вони – видрукувані у грудні 1945 р. Тому не дивно, що ніхто із учасників творчих груп не встиг здати рукописи своєчасно.

З вищезазначеного випливає, що І. Криволапов пропонував продовжити термін проведення конкурсу до 1 квітня 1946 р. й зобов'язати УНДП (професора Чавдарова) організувати консультації із видавництвом «Радянська школа», обговорити із художниками відповідне оформлення книг, залучивши і фахівців із інститутів післядипломної педагогічної освіти. Керманч «Радянської школи» пропонував провести наради для дописувачів за участю представників видавництва у січні – лютому 1946 р. у великих містах, створивши відповідні матеріальні умови для учасників заходу [12, арк. 9–10зв]. Окрім цього, необхідно було доповнити склад «журю», вирішити питання з їх оплатою. З метою визначення належного рівня видань – й порядок приймання рукописів від автора, врегулювати питання охорони авторського права та запросити рецензентів [12, арк. 10зв].

У видавництві «Радянська школа» вміщена рецензія А. І. Білецького на підручник «Українська література» для середніх шкіл, затверджений Міністерством освіти УРСР. Це було 6-те доповнене видання 1946 року, обсяг книги складав 251 сторінку. Рецензент зазначав, що він змушений був написати свій доробок за дорученням за тими питаннями, які безпосередньо не стосувались його. Із роботи зрозуміло, що книга була надрукована ще у 1944 р., і з тих пір програма у школах не змінювалась. «Не смотря на мое уважение к авторитетному учреждению, одобрявшему и опубликовавшему программу, у меня имеются ряд принципиальных возражений против этой программы» [13, арк. 1–2зв].

Вона складалась із трьох частин: пояснювальної записки, власне програми, списку літератури для заучування напам'ять для позакласного читання. У програмі містився перелік творів з досить схематичними анотаціями. Кожен розділ починався і закінчувався фактично одними і тими

ж словами та фразами: «Значення творчості», «Значення спадщини» [13, арк. 5зв]. Опісля – фахівець наголошував, що у програмі необхідно продумувати кожне слово і вираз. Тут повторювався матеріал програми з літератури, котра функціонувала у РФССР. Але ж, в УРСР була власна специфіка, що не враховувалось у доробку. Тому, рецензент наголошував на можливості вивчення української та зарубіжної літератури, інтегруючи їх. «А почему бы в программе, которая состоит на ¼ из произведений реалистического стиля не дать образец западноевропейского буржуазного реализма, например творчество О. де Бальзака» [13, арк. 6зв].

А. І. Білецький зробив зауваження і щодо навчального навантаження. Так, на вивчення предмету, зокрема, у 3-х класах відводили 36 годин, а на радянську літературу – лише 46. Рецензент зазначав про певну диспропорцію, проте у відсотковому відношенні останнє складало 15%. У роботі відмічалось: «Творчество М. Рильского приравнивают к творчеству Гулака-Артемовского и отводят 6 часов соответственно; Яновского к Федьковичу – по 4 часа. Они же советские!!!» Тому, треба більше часу приділяти їх творчості, оскільки авторів-сучасників діти не знали. Рецензент наголошував, що у підручнику спостерігалась перевага освітньої функції над виховною, а треба було навпаки.

Він виступав проти об'єднання хрестоматійної та літературної частин підручника, бо одразу після вірша у ньому йшов розбір. «Быть может, я меньше знаю (выкладывав студентам – авт.) наших школьников. Не могу поверить, что они настолько непонятливы, беспомощны... в разборе произведений, что их надо разжевывать!?» Можливо, це було здійснено цілеспрямовано – з метою формування у них «правильної життєвої позиції та світогляду». Критик зазначав про схожість української та російської творчості, схвалюючи це. Проте пропонував звернутись не до російськомовної фольклорної спадщини, а провести паралелі сюжетів з україномовною: «А почему бы не вспомнить украинские сказки и вариацию этого сюжета у Панаса Мирного? Сюжеты у Квитки, Гоголя похожие, темы и сюжеты совпадают, почему бы не вспомнить их?» [13, арк. 34зв]. Рецензент виступав проти роздмухування дрібниць: «Часто какая-то «муха» предстает перед нами в виде большого «слона». Він зазначав про перенасиченість прізвиськами, власними назвами. Наприклад, у програмі згадали 115 імен українських письменників та культурних діячів і 30 російських. Хоча, якщо говорити про цілий курс, то варто і згадати [13, арк. 35зв].

У рецензії наголошувалось на незнанні методики викладання української літератури, марксистської ідеології, недостатності загальнолітературної підготовки, вплив буржуазно-націоналістичного українського літературознавства, формалізму, невмінні користуватись творами класиків марксизму, недостатньому розумінні власної діяльності [13, арк. 59зв]. А. І. Білецький писав про недостатній рівень науково-методологічного підґрунтя. Він зазначав, що автор підручника не консультувався із науковцями, звертався до авторів, роботи яких його «дезорганізували». Оскільки він був людиною свого часу, останній і керував його діями, спираючись на ту суспільно-політичну ситуацію, котра склалась у республіці [13, арк. 60зв]. Створюючи підручник автор керувався працями С. Єфремова, який дав кожному літературному явищу історичне пояснення, розглядаючи

його з позиції естетики. Враховуючи, що С. Єфремов на той час був представником буржуазного націоналізму, про що рецензент зауважив і порадив автору звернутись до інших доробків – В. Дорошевича, котрий став виразником демократичних ідей, соціальним критиком та майстром слова як в журналістиці, так і в літературі; підручника М. Новицького, який був шевченкознавцем, науковим співробітником Комісії ВУАН для видавання пам'яток новітнього письменства. Критик також рекомендував звернутись до спадщини А. Шамрая, котрий був реабілітований і працював далі в Інституті літератури ім. Т. Шевченка. Дослідник став творцем праць з історії української літератури, вивчав красноріччя поеції 30–40-х рр. XIX ст., проводив розвідки про український романтизм, був автором праць з теорії й методології вітчизняної та європейської літератури [14].

А. І. Білецький радив звернутись і до спадщини В. Коряка [15], який належав до Спілки пролетарських письменників «Гарт» (1923–1927), ВУСПП (1927–1932) і СРПУ (з 1934), був автором таких праць як «Тарас Шевченко», «Нарис історії української літератури» та двотомника під такою ж назвою [16]. Досліджував творчість В. Стефаніка. Протягом 1925–1936 рр. – професор і завідувач кафедри української літератури Харківського інституту народної освіти, 1926–1936 рр. – керівник кабінету радянської літератури Інституту Тараса Шевченка. 30 вересня 1937 року його виключено з КП(б)У як «буржуазного націоналіста, що не побажав роззброїтися проти Радянської влади». 1 жовтня Володимира Коряка заарештували органи НКВС. 21 грудня відбулася «церемонія» суду. Під час якої його було засуджено до розстрілу за контрреволюційну діяльність, що каральні органи і зробили вже наступного дня. Пізніше – у 1956 р. він був реабілітований [17]. Виходячи із вищезазначеного, критик виніс власний вердикт: «Пособие нуждается в основательной переработке».

Протягом 1946 р. видавництво «Радянська школа» випускала підручники та навчальні посібники для учнів різних ступенів школи та шкіл національних меншин тощо. Протягом 1946 р. Воно видало певний їх перелік, про який піде мова нижче. Так, для початкових шкіл видали «Буквар», «Українську мову», «Українську мову (для російських шкіл)», «Русский язык», «Прописи», «Читанку», «Збірник арифметичних задач і вправ». Ціна на них складала від 0,6 крб. («Збірник арифметичних задач і вправ») до 4 крб. («Русский язык») [13, арк. 23в].

У середній школі розширився спектр дисциплін і забезпечення – відповідно. Для учнів вийшли «Граматика української мови», «Граматика русского языка», «Збірник вправ з орфографії», «Хрестоматія з української літератури», «Німецька мова», «Англійська мова», «Французька мова», «Історія стародавнього світу», «Історія середніх віків», «Нова історія», «Історія СРСР», «Фізична географія СРСР», «Ботаніка», «Зоологія», «Анатомія і фізіологія людини», «Фізика», «Курс фізики», «Алгебра», «Геометрія», «Збірник задач з геометрії», «Збірник задач і вправ з арифметики», «Збірник задач з геометрії», «Прямолінійна тригонометрія», «Збірник задач з нерівностей», «Чотиризначні математичні таблиці», «Неорганічна хімія», «Органічна хімія», «Задачі і вправи з хімії». Тобто, судячи з цього переліку, акцент робився на грамотності учнів та математичній освіті [18, арк. 33в].

Окрім цього, видали посібники й для шкіл національних меншин. Зокрема – для польських: «Читанку», «Польську

мову», «Природознавство»; мад'ярських: «Збірник арифметичних задач і вправ», «Збірник геометричних задач і вправ», «Географію». Кожна з них коштувала від 1,5 до 3 крб. Дивлячись на першу цифру, можна зазначити про більшу вартість цих книг, в порівнянні з російськими чи українськими, що можна пояснити їх собівартістю і наявністю відповідних фахівців, котрі долучались до їх створення [18, арк. 43в].

Зазначене видавництво випустило й методичну літературу та посібники, серед яких такі: «Радянська школа і організація її роботи», «Школа Закарпаття», «К. Д. Ушинський», «На допомогу вчителю початкової школи», «Методика викладання української мови в середній школі», «Методичні вказівки до роботи з підручником французької мови», «Фізика в школі». Окрему групу склали відомчі видання, котрі включали в себе 264 назви. Тут – програми з різних предметів, інструктивні та методичні вказівки, інші відомчі видання Міністерства, включаючи матеріали заочних педагогічних інститутів. «Радянська школа» випускала й книги для учнів іноземними мовами. Так, протягом 1946 р. вийшли з друку англійською мовою «Уельс Герберт. 4 оповідання», «Джек Лондон. Два оповідання про собаку», «Джек Лондон. Вибрані оповідання. Частина 2», й німецькою: «Рахманов І. В. У боротьбі проти фашизму».

Важливим компонентом навчального процесу залишалось унаочнення матеріалу, який реалізовували через наочні посібники. Педагоги й учні користувались розрізною азбукою, таблицями: класів і розрядів, римських цифр, Піфагора, метричних мір, додавання, віднімання та множення, квадратів, періодичною системою Менделєєва та державного устрою СРСР. Недостатній арсенал залишався контурних карт, оскільки протягом року видали лише карти СРСР, Африки, Північної та Південної Америк [18, арк. 53в].

Тобто, у зазначений період уряд намагався відновити процес отримання освіти, забезпечивши найнеобхіднішим, у тому числі – підручниками та посібниками. При цьому залишалися певні прогалини. Перспективою нашого дослідження є вивчення проблеми у хронологічному вимірі.

Список використаних джерел

1. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: Навч. посіб. / Л. А. Медвідь. – К.: Вікар, 2003. – 335 с.
2. Курило В. С. Становлення і розвитку системи освіти та педагогічної думки Східноукраїнського регіону в XX столітті: Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / В. С. Курило; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2000. – 39 с.
3. Викладачі Ніжинської вищої школи Біобібліогр. Показч. – Ч.2, Ч.3. 1920–1940. 1940–1970 / уклад.: Л. В. Гранатович, Т. П. Скатерина; Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя. Фундам. б-ка. – Ніжин, 2000. – 248 с.
4. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко; Ред.-упоряд. Н. О. Лаас; Авт. кол.: О. Г. Бажан, П. М. Бондарчук, В. К. Борисенко, О. В. Булгакова, В. М. Даниленко, П. І. Киричевський, В. О. Крупина, Н. О. Лаас, В. М. Мазур, М. К. Смольницька, Н. М. Хоменко, В. П. Швидкий, О. В. Янковська. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2014. – 697 с.
5. Головка С. Г. Наукові засади розвитку творчої пізнавальної діяльності учнів у вітчизняній педагогіці (20-ті – середина 80-х років XX ст.): Автореф. дис... канд. пед. наук / С. Г. Головка; Луган. нац. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганськ, 2006. – 20 с.
6. Слюсаренко Н. В. Організація трудової підготовки учнів на Херсонщині (друга половина XX століття): Навч. посіб. / Н. В. Слюсаренко. – Херсон: Айлант, 2006. – 132 с.

7. Литовченко О. В. Соціальна адаптація дітей у позашкільній виховній роботі в Україні: історичний аспект (1917–2007 рр.) / О. В. Литовченко // Позашк. освіта та виховання. – 2007. – №1.
8. Чепіль М. М. Теорія і практика формування творчої особистості підлітків у позакласній виховній роботі (друга половина XX – початок XXI ст.): монографія / М. М. Чепіль, А. В. Возняк; Дрогобиц. держ. пед. ун-т ім. І. Франка. – Дрогобиц, 2009. – 288 с.
9. Богданець-Білокаленко Н. І. Проблема формування особистості у змісті підручників з читання для початкової школи (50–ті роки XIX ст. – 50–ті роки XX ст.): Автореф. дис... канд. пед. наук / Н. І. Богданець-Білокаленко; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – О., 2007. – 20 с.
10. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960–2000 рр.): Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Я. П. Кодлюк; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2005. – 38 с.
11. ЦДАГО України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.73. – Спр.272.
12. Там само. – Спр.276.
13. Там само. – Спр.298.
14. Біографія Агарія Шамрая [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://myropillya.at.ua/publ/biografija_agarija_shamraja/1-1-0-10
15. Коряк Володимир. Нарис історії української літератури [Текст] / В. Коряк. – Т.1: Література передбуржуазна. – Фотопередр. з вид. Харків 1929 р. (Українське літературознавство / Український Вільний Університет. Філософський факультет. – Вип.10). – Мюнхен, 1994. – 467 с.
16. Коряк Володимир. Нарис історії української літератури [Текст] / В. Коряк. – Т.2: Література буржуазна. – Фотопередр. з вид. Харків 1929 р. (Українське літературознавство / Український Вільний Університет. Філософський факультет. – Вип.11). – Мюнхен, 1994. – 457 с.
17. Коряк Володимир Дмитрович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%80%D1%8F%D0%BA_%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80_%D0%94%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87
18. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.73. – Спр.277.
10. Kodljuk Ja. P. Teorija i praktyka pidruchnykotvorennja u galuzi pochatkovoi osvity Ukraïny (1960–2000 rr.): Avtoref. dys... d-ra ped. nauk: 13.00.01 / Ja. P. Kodljuk; In-t pedagogiky APN Ukraïny. – K., 2005. – 38 s.
11. CDAGO Ukraïny (dali – CDAGO Ukraïny). – F.1. – Op.73. – Spr.272.
12. Tam samo. – Spr.276.
13. Tam samo. – Spr.298.
14. Biografija Agarija Shamraja [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://myropillya.at.ua/publ/biografija_agarija_shamraja/1-1-0-10
15. Korjak Volodymyr. Narys istorii' ukrai'ns'koi' literatury [Tekst] / V. Korjak. – T.1: Literatura peredburzhuazna. – Fotoperedr. z vyd. Harkiv 1929 r. (Ukrai'ns'ke literaturoznavstvo / Ukraïns'kyj Vil'nyj Universytet. Filosofichnyj fakul'tet. – Vyp.10). – Mjunhen, 1994. – 467 s.
16. Korjak Volodymyr. Narys istorii' ukrai'ns'koi' literatury [Tekst] / V. Korjak. – T.2: Literatura burzhuazna. – Fotoperedr. z vyd. Harkiv 1929 r. (Ukrai'ns'ke literaturoznavstvo / Ukraïns'kyj Vil'nyj Universytet. Filosofichnyj fakul'tet. – Vyp.11). – Mjunhen, 1994. – 457 s.
17. Korjak Volodymyr Dmytrovych [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%80%D1%8F%D0%BA_%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80_%D0%94%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87
18. CDAGO Ukraïny. – F.1. – Op.73. – Spr.277.

Lavrut O. A., Ph.D., Assoc., Acting Rector of Donetsk Regional Institute of Postgraduate Education (Ukraine, Slavyansk), lavrut.olga@gmail.com

Educational institutions providing comprehensive USSR in the second half of the 1940–s

The second half of the 1940s was easy for the Ukrainian people. Severe test post-war years echoed in all spheres of life. There was no exclusion of educational and cultural sphere that almost completely destroyed. The process of restoring it – hard. Apart from human losses been added destroyed buildings, the absence of a base. One of the important issues remained to educational software. It is, basically, was liquidated or vandalized during the war. The government faced a serious problem: that lift facilities, which preserved and create a new one. In order to clarify the urgent needs in schools conducted some exploration on the basis of which consisted of a list of necessary and sent to above. Creating programs and, based on textbooks, manuals and visual aids become a priority. This occurred in the relevant publications that actually monopolized this activity, which was characteristic of one a day. Variability programmatic support – almost absent.

On the basis of educational software programs were published. The term of its submission and sent to educational institutions were inopportune. Therefore, at the beginning of the school year, not all the students and teachers secured the publication that affect the organization and proper quality education. Often students need to buy for the price of their fathers. In order to provide «updated» within the meaning educational literature announced various competitions. It took place at various levels. For the qualitative content of the books to the creation of invited specialists.

Literature in foreign languages also adresovalas student, but her list was very limited. An important component of the educational process remained illustrate material which is implemented through appropriate manuals.

Keywords: post-war problems, training, software, manuals, textbooks, review, visibility.

Лаврут О. А., кандидат исторических наук, доцент, и.о. ректора, Донецкий областной институт последипломного педагогического образования (Украина, Славянск), lavrut.olga@gmail.com

Учебное обеспечение общеобразовательных учреждений УССР во второй половине 1940–х гг.

Вторая половина 1940–х годов стала нелегкой для украинского народа. Тяжелые испытания послевоенных годов отзывались во всех сферах жизни. Не стала исключением образовательно-культурная сфера, которая почти полностью разрушена. Процессы ее восстановления – нелегкие. Вместе с человеческими жертвами были и разрушенные здания, отсутствие соответствующей базы. Одним из важных вопросов оставалось учебное обеспечение. Оно, в основном, было ликвидировано или изуродовано в процессе военных действий. Перед правительством стала серьезная проблема: поднять ту материальную базу, которая сохранилась и создать новую. С целью определения потребностей учебных учреждений проводились некоторые разведки, на основе чего составлялся перечень необходимого и отсылался выше. Составление программ и на их основе учебников, пособий и наочностей стало одним из приоритетных. Это осуществлялось в соответствующих изданиях, которые, фактически, монополизировали эту деятельность, что было характерно той эпохе. Вариативность программного обеспечения – почти отсутствовало.

На основе программ издавалось учебное обеспечение. Срок его издания и поступления в образовательные учреждения были несвоевременными. Поэтому, на начало учебного года не все ученики и педагоги обеспечивались изданиями, что

References

1. Medvid' L. A. Istorija nacional'noi' osvity i pedagogichnoi' dumky v Ukraïni: Navch. posib. / L. A. Medvid'. – K.: Vikar, 2003. – 335 s.
2. Kurylo V. S. Stanovlennja i rozvytok systemy osvity ta pedagogichnoi' dumky Shidnoukrai'ns'kogo regionu v XX stolitti: Avtoref. dys... d-ra ped. nauk: 13.00.01 / V. S. Kurylo; In-t pedagogiky APN Ukraïny. – K., 2000. – 39 s.
3. Vykladachi Nizhyns'koi' vyshhoi' shkoly Biobibliogr. Pokazhch. – Ch.2, Ch.3. 1920–1940. 1940–1970 / uklad.: L. V. Granatovych, T. P. Skateryna; Nizhyn. derzh. ped. un-t im. M. Gogolja. Fundam. b-ka. – Nizhyn, 2000. – 248 s.
4. Social'ni transformacii' v Ukraïni: piznij stalinizm i hrushhova'ka doba: Kolektyvna monografija / Vidp. red. V. M. Danylenko; Red.-uporjad. N. O. Laas; Avt. kol.: O. G. Bazhan, P. M. Bondarchuk, V. K. Borysenko, O. V. Bulgakova, V. M. Danylenko, P. I. Kyrychevs'kyj, V. O. Krupyna, N. O. Laas, V. M. Mazur, M. K. Smol'nic'ka, N. M. Homenko, V. P. Shvydkyj, O. V. Jankovs'ka. NAN Ukraïny. Instytut istorii' Ukraïny. – K.: Instytut istorii' Ukraïny, 2014. – 697 s.
5. Golovko S. G. Naukovi zasady rozvytku tvorchoi' piznaval'noi' dijatal'nosti uchniv u vitchyznjanij pedagogici (20–ti – seredyna 80–h rokov XX st.): Avtoref. dys... kand. ped. nauk / S. G. Golovko; Lugan. nac. ped. un-t im. T. Shevchenka. – Lugans'k, 2006. – 20 s.
6. Sljusareko N. V. Organizacija trudovoi' pidgotovky uchniv na Hersonshhyni (druga polovyna XX stolittja): Navch. posib. / N. V. Sljusarenko. – Herson: Ajlant, 2006. – 132 s.
7. Lytovchenko O. V. Social'na adaptacija ditej u pozashkil'nij vyhovnij roboti v Ukraïni: istorichnyj aspekt (1917–2007 rr.) / O. V. Lytovchenko // Pozashk. osvita ta vyhovannja. – 2007. – №1.
8. Chepil' M. M. Teorija i praktyka formuvannja tvorchoi' osobystosti pidlitkiv u pozaklasnij vyhovnij roboti (druga polovyna XX – pochatok XXI st.): monografija / M. M. Chepil', A. V. Voznjak; Drogobyc. derzh. ped. un-t im. I. Franka. – Drogobych, 2009. – 288 s.
9. Bogdanec'–Biloskalenko N. I. Problema formuvannja osobystosti u zmisty pidruchnykiv z chytannja dlja pochatkovoi' shkoly (50–ti roky XIX st. – 50–ti roky XX st.): Avtoref. dys... kand. ped. nauk / N. I. Bogdanec'–Biloskalenko; Pivdennoukr. derzh. ped. un-t im. K. D. Ushyns'kogo. – O., 2007. – 20 s.

вляло на організацію і відповідне якість отримання освіти. Часто ученики покупали необхідне за деньки своїх родителів. С целью обеспечения «обновленной» за содержанием учебной литературой объявляли различные конкурсы. Это происходило на разных уровнях. Для качественного содержания книг к их созданию привлекались соответствующие специалисты.

Литература иностранным языком также адресовалась ученичеству, но ее перечень был довольно ограниченным. Важным компонентом учебного процесса оставалась наочность материала, который реализовался посредством соответствующих пособий.

Ключевые слова: послевоенный, проблемы, обучение, обеспечение, учебник, пособие, рецензия, наочность.

* * *

УДК 94(477)«1953/1964»:378

Лук'яненко О. В.,
кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри культурології, Полтавський національний
педагогічний університет ім. В. Г. Короленка
(Україна, Полтава), lukyanenko.ov@gmail.com

«І ЩО ЦЕ НЕ ПЕДАГОГ, НЕ ДАЙ БОГ...»: ПРАКТИКА У ПЕДАГОГІЧНИХ ВИШАХ УРСР ДОБИ «ВДЛИГИ» (Ч.1)

Ілюструються зміни у процесі організації та проходження педагогічної практики студентів педагінститутів УРСР періоду десталінізації (1953–1964 рр.). Застосування методу контент-аналізу педагогічної преси дозволило описати проблему ставлення до неї викладачів вишів та учителів шкіл; виявити її реальне та бажане змістове наповнення, порівняти можливості освіти в організації педагогічної та політехнічної виробничої практики молоді.

Ключові слова: повсякдення, педагогічна практика, політехнічна практика, вища педагогічна школа, десталінізація.

З університетської лави ми знаємо класичне філософське твердження про те, що практика – це критерій істини. Педагогічна ж практика упевнено може вважатися критерієм істинності вибору педагогічної професії молоді людиною. Після перших уроків біля дошки з «живими», а не віртуальними дітьми багато хто проводить переоцінку своїх мрій та устремлень. Пригадується, як окремі мої однокласники, вкусивши з цього «дерева пізнання добра та зла» нелегкого учительського хліба, упевнено покрокували писати заяви на переведення зі стаціонару на заочне відділення, а згодом і взагалі зникли з педагогічного обр'ю. Щось доволі схоже було й упродовж формування радянської педагогічної школи пост-сталінської доби. У Київському ДПП у 1963 р. пролунала цікава думка про те, що українські освітяни мали відроджувати традиції прогресивних педагогів минулого. Молоді педагоги повинні були починали своє знайомство зі школою не з розмірковування над її проблемами, а стаючи на місце учителя та даючи зразковий урок [9]. Ми спробували витворити загальний образ першого професійного досвіду, що його мали студенти педагогічних вишів УРСР к 1953–1964 рокам. Для цього скористалися публікаціями студентів, викладачів вузів та учителів загальноосвітніх навчальних закладів, які стосувалися їхнього перебування у школах країни на педагогічних та виробничих практиках. Тим паче, що доба десталінізації ознаменувалася черговою хвилею змін в організації цього процесу, що викликало дискусії в освітянських колах.

Про педагогічну практику освітяни «вдліги» згадали у другій половині 1950-х. У цей період молодь, окрім сільськогосподарської, проходила педагогічну практику у школах, політехнічну на промислових підприємствах та установах, та літню педагогічну піонерських таборах. Останній вид часто реалізувався найменше. Наприклад,

у Житомирському ДПП у 1955 р. лише 15% студентів другого курсу змогли влаштуватися на роботу в літні табори через перенасиченість ринку праці освітянами. До речі, ця ситуація особливо не змінилася й нині. У багатьох оздоровчих таборах проходить «відсів» практикантів. На роботу залишаються лише потрібний відсоток, який заклад може забезпечити не лише роботою, але й заробітною платою відповідно до штатного розпису. У середині століття ситуація, певне, була такою ж самою. Тому викладачі Житомирського вишу рекомендували Міносвіти дозволити їм залучати тих студентів, що не прилаштувалися у піонерські табору, на колгоспну роботу. Тим паче, що на 1956 р. освітяни розраховували на літню працевлаштування лише 10% своїх вихованців [1].

На третьому курсі молодь також ставала до проходження політехнічної практики. Вона виводила молоде покоління з класів на фабрики та заводи. Мода на виховання здібного до всього спеціаліста найширшого профіля діяла. Наприклад, у 1958 р. у Ніжині 53 студенти-фізики III–IV курсів практично закріплювали знання з технології матеріалів на міському механічному заводі. Молодь працювала у ливарному, ковальському та токарно-верстатному цехах, набувала досвіду в слюсарно-монтажних бригадах. Студенти паралельно з виробництвом готувалися й до теоретичних заліків. Так, на підприємстві вони підбирали зразки матеріалів для власних курсових робіт та виготовляли наочності для захисту – перевірені практичним досвідом плакати, схеми або ж розміщували деталі на фанерних щитах [17].

Політехнічна практика не була споглядальною навпроти, вона дозволяла не лише набути досвіду, але й ставала джерелом додаткових трудових ресурсів для установ. Наприклад, вихованці Київського ДПП на III курсі знайомилися з роботою на металообробному та авторемонтному заводах. Студенти-фізики працювали по 8 годин на день. У такому режимі вони присвячували 9 днів слюсарній справі, 6 днів роботі за верстатами, 2 дні управлінням у цеху по обробці металу тисненням, та по 2 дні у ливарному, зварювальному та деревообробному цехах. Таким чином, один студент за 23 дні активної практики відробляв підприємству 184 людино-години. Не дивно, що в кінці практики окремі студенти виходили з професійними посвідченнями. Так, у 1958 р. 33 молодим освітянам присвоїли 3–4 розряди, а студент Жабінський навіть отримав 5 розряд токаря. Мусимо зробити ремарку, що педагогічні виші у більшості своїй були жіночими навчальними закладами у силу традиції та специфіку професії. Це інколи породжувало труднощі в організації виробничої політехнічної практики молоді. Скажімо, у квітні 1958 р. на 3 авторемонтних заводах Києва проходив практику IV курс згаданого вище КДПП. Спочатку дирекція заводів навіть вагалася, чи можна їм допускати до процесу студентів-дівчат. Проте, справа виявилася навіть цікавішою. В кінці роботи керівництво навіть оголошувало подяки дівчатам виконання планів, високий рівень освіти та паралельну культурну роботу на виробництві [18]. Прикметно, що саме практика студентів стала тлумачитись як реальне виконання настанов про зв'язок освіти з життям. Щоб продемонструвати плюси педагогічної практики, викладачі Черкаського ДПП навіть пропонували розширити раду інституту, яка раніше складалася лише зі штатних викладачів. До неї, за пропозицією черкашан, мали б увійти спочатку

директор базової школи, а потім навіть пропонувалося розширити раду представниками колективів підприємств та колгоспів, директорами та завучами інших шкіл, де проходили практику їхні студенти [21].

Та не завжди політехнізм практики поєднувався з роботою за верстатом. Інколи за браком виробничої бази вищі обмежувалися просвітницькою діяльністю. Так, Луганський ДПП виходив до неможливості влаштувати дівчат на окремі посади шляхом відправки їх посланцями в села. У 1962 р. окремі з них під керівництвом Л. Карпової провели в сільській місцевості Новосвітлівського району Луганщини 3 місяці. Дівчина за цей час прочитала 150 лекцій на теми «Чим багаті надра району?», «Польоти в космос», «Семирічка в дії», «Наука не знає чудес» тощо. Їхнє втручання у питання виробництва тоді полягало здебільшого у з'ясуванні того, що деякі підприємства Луганщини нехтували обов'язками шефів. У той час як їхні київські колеги за роботу отримували категорії, видаючи готовий продукт, луганські практиканти на виході давали... доповідні про порушення у міськомі партії [19].

Проте, найзначущішою була саме практика біля класної дошки. У 1957 р. держава почала чергове коло реформ в освіті. Однією з них була й система проходження практики. Педагогам УРСР запропонували стати до обговорення нововведень. Науковці не забарилися з побажаннями. Одним із них був час її проходження. Викладачі з Ужгороді були переконані, що найзмістовнішу педагогічну практику слід було перенести з п'ятого на третій курс. Мотивація була простою: на п'ятому курсі молодь готувалася до захисту диплому та складання державних іспитів, тому, заклопотана, мало думала про якість своєї роботи у школі [2].

Проте, у 1957 р. студенти не так вже і багато часу проводили зі школярами. Наприклад, викладачі Ізмаїльського педагогічного зауважували, що студенти за 10–12 уроків не набували ґрунтовного практичного знання [3]. Тому освітяни Дрогобича рекомендували відправляти молодь на довготривалу практику в школи області терміном аж на цілий академічний рік. Вони пропонували, аби студенти–заочники відповідного курсу на час відсутності їхніх колег зі стаціонару повноцінно навчалися у стінах інститутів [7].

Окремі положення були сприйняті центром. На річну практику стали їздити четвертокурсники. Уже у 1963 р. це породило нові зауваження. Так, директор Бабинської восьмирічної школи Кіцманівського району Чернівецької області І. Кирилук стикнувся з роботою студентів IV курсу Кам'янець–Подільського педінституту. З огляду на свій досвід він зауважив, що на річну практику все ж слід було посилати студентів 5. Раніше викладачі вишів мотивували небажання відправляти студентів випускного курсу на практику їхньою заклопотаністю перед державними іспитами. Тут ситуація виявилася кардинально протилежною. Студент–випускники були практично підготовленішими. На відміну від своїх молодших колег, вони вже опанували всі методики та основні предмети [10].

У той самий час освітяни вищої школи займали кардинально протилежні позиції від учителів середньої ланки освіти. Лектори Кам'янець–Подільського педінституту навпаки не рекомендує переносити практику на 5 курс. Вони вважали, що практика на 4 курсі допомагала

побачити прогалини у знаннях молоді. Якби вона була пересунута на випускний рік, то молодь не опанувала б того, що не зрозуміли на практиці. Вони, як свого часу їхні колеги з Ужгорода за сім років до того, взагалі пропонували розвантажити 9 семестр для підготовки до заліків та іспитів [11]. На схожих позиціях стояли й їхні колеги з Ровенського педінституту. Прикладом їхньої впевненості був студент–практикант С. Строзюк. У 1963 р. він сам переконався, що у школу мали відправляти на 4 курсі, а не на 5. Його колега з фізмату під час учителювання постійно записував у конспект усе цікаве та незрозуміле, з чим стикався під час роботи. Потім він мав змогу перевірити свої педагогічні здогадки на практичних заняттях у вищій наступного академічного року [13]. Не даремно їхні колеги з Дрогобича перші самостійні уроки практикантів 4 курсу називали саме тим елементом, якого не вистачало, щоб бути справнім педагогом ще до отримання диплому [14].

Вихід у різноспрямованих вимогах школи та вишу шукали завдяки компромісам. Одним із них стала пропозиція скоротити перебування студента–практиканта у школі з року до шести місяців. Однак, викладачі були не згодні з цим планом. Наприклад, у Вінницькому ДПП вважали, що власний досвід студентів, набутий у школі, не можна було замінити нічим. Тому саме річний термін видавався найоптимальнішим для перетворення набутих навичок у сталі форми освітянської поведінки [12]. А їхні рівненські колеги зауважували, що піврічна робота студента негативно вплине на знання учнів через часту зміну учителя у класі [13].

Окрім строків та термінів, викладачі вузів мали й своє бачення місяця проведення та змістового наповнення практики. Задля з'ясування найдоцільніших умов у вересні 1959 р. у Житомирському ДПП провели збори практикантів з директорами, завучами та класними керівниками шкіл області. На думку житомирських педагогів, кращою формою організації було проходження практики студентом в тому самому класі, в одній школі, з одним колективом кілька років поспіль. За одним класом пропонувалося закріпити по одному студенту. Робота студентських бригад на одному класі вважалася такою, що вела до знеособлення та робота без індивідуальності. Освітяни вважали, що на I курсі студенти повинні бути присутніми у класах як загонові вожаті та помічники класного керівника, хоча й не вивчали психолого–педагогічних дисциплін. Молодші курси мали б бути у школі два рази на тиждень по вівторках та четвергах [4]. Схожі рекомендації лунали й від інших освітян. Так, Л. Гоменко зауважувала, що 1–2 студенти ще з I курсу мали бути прикріпленими до певного до класу школи–інтернату у якості помічників вихователів, піонервожатих жовтенят та піонерів у перших класах, чи керівників гуртках «Умілі руки», хореографії чи гуртового співу [5].

Якщо ж говорити про дебати стосовно географії практики у широкому розумінні, то її вектор був однозначно спрямованим у село. У Запорізькому ДПП це називали не інакше як практикою «в умовах майбутньої професії», де молодь могла знайти «свій «природний ґрунт», бо периферійні школи, на думку освітян, були тим місцем, де гартувалася воля практиканта [6].

Третя складова просторової орієнтації практики полягала у площині антропологічної складової. Педагогічний досвід, на глибоке переконання освітян, мав формуватися виключно у середовищі педагогічно

обдарованих учителів. В реальному житті все було інакше. Проблему на загал підняв Київський ДПП. На кінець «відлиги» склалася така ситуація, що випускники консерваторій не хотіли йти читати музику та співи до школи. Вони вважали заняття «не їхнім інтелектуальним рівнем». Тому Київський виш, як й інші педагогічні інститути УРСР, у 1964 р. уже упродовж декількох років на своєму філологічному факультеті готував шкільних учителів музики та співів. Виш зіткнувся з труднощі в організації практики. У школах не було кваліфікованих учителів, які б могли поділитися досвідом роботи. Тому їхні вихованці часто поверталися з практики зневіреними та розчарованими. Поширеними були факти, коли гарних студентів відправили на «навчання» до посередніх учителів. А посередніх студентів навпаки – до досвідчених майстрів. Це, на думку, ініціаторів таких експериментів мало б стимулювати гірших до зміни та роботи над собою. Проте, вийшло все гірше, аніж розраховували. Наприклад, студентка-відмінниця Барімчук після такого випробування в Димидівській середній школі на Київщині не збагатилася сама, та й не допомогла нічим школі. Навпаки, після повернення навіть отримала питання любові до своєї професії [15].

З іншого боку, людський вимір організації практики змусив освітян закликати до того, аби молодь до школи готували люди, які мали б бодай найменший досвід учительської роботи. Наприклад, кафедра педагогіки Дніпропетровського університету у свій час втратила статус між представниками педагогіки області та міста саме через те, що її викладачі й дня не працювали у школі і не мали нахилів у викладацькій роботі [16].

Четверта складова змін мала б торкнутися фіксації здобутків практикантів та оцінки їхніх досягнень. У Житомирському ДПП у 1959 р. пропонували поширити проведення загальноінститутських та загальнофакультетських зборів з підбиття підсумків практик. Мала б змінитися й їхня форма. Наявна у більшості вишів полягала у звітних виступах завідувачів кафедр та учителів та давала нульовий ефект. З 1959 р. у Житомирі стали проводити такі звіти на педрадах шкіл, що мало стимулювати молодь до покращення своєї роботи, а викладачі вишів до кращої підготовки педагогічної зміни. Інша проблема, яку житомиряни називали «Ахілесовою п'ятою» педагогічної практики, була її оцінка. У кінці 1960-х років у навчальному плані студента в очі кидалася відсутність заліку з практики. Педагоги Житомирського ДПП двічі зверталися до Міносвіти вирішити це питання, але клопотання залишалося без відповіді. Тому наказ директора увів диференційоване оцінювання практики по вишу [4].

Чергова складова оцінювання успіхів молоді полягала у зміні формату ведення документації. Освітяни прагнули, аби молодь в обов'язковому порядку вела педагогічний щоденник практиканта, відсутній на той час. Цей документ мав носити форму педагогічних роздумів майбутнього вчителя [4]. Обговорення студентами проведеного уроку педагоги вважали недосконалим. Після нього молодь розходилася і забувала отриманий досвід. Натомість щоденник мав зафіксувати їх для подальших педагогічних пошуків та самовдосконалення. У 1960-х вони – таки добилися свого. Проте, наявність щоденника ще не завжди означала, що молодь розуміла його значення. Наприклад, викладачі Ніжинського ДПП аналізували педагогічні

записи своїх студентів. Це дало змогу оцінити не лише якість проведених уроків, але й зазирнути у ціннісний світ молоді та побачити рівень їхньої професійної сформованості. У щоденнику практикантів освітяни знаходили щиру сповідь перед собою, як вони казали, перед совістю педагога.

Пропоную поглянути на окремі витяги з педагогічним коментарем ніжинських освітян. Як зразковий наводився запис студента Івана Васильовича: «Ці дні у мене болить душа – писав. – Я обіцяв Володі попрацювати з ним з арифметики, і сам же не прийшов до школи. Мені терміново викликали додому. А Володя ж чекав! Швидше б побачити його і пояснити все». Ідеальний щоденник мав містити сумніви, захоплення та радощі, а головне – педагогічний оптимізм і усвідомлення свого обов'язку. Такими були записи Ольги Євгенівни, «скоромної, непомітної студентки»: «Практика вже закінчилася. Треба ще здати курсову роботи на захист, скласти заліки, до екзамену готуватися. А хотілося би продовжити практику. Цікаво працювати у школі, тільки дуже багато знати і уміти треба». На протипагу йому цитували наступне: «Призначив на сьогодні заняття з відстаючими, а вони не прийшли. Ну й що ж! Напрошуватись зі своїм добром не буду». Тут педагоги вбачали егоїзм, педагогічну байдужість та не усвідомлення свого обов'язку. Тому запитували читачів: «це страшно для вчителя, де ж радість віддачі своїх сил у цього студента?» [8].

З іншого боку, доцент кафедри української мови Кіровоградського ДПП М. Чегот мав інше бачення записів студентів. У 1964 р., попри усі «благі наміри», вони, за висловом освітянина, так і не змогли вийти за межі справжнього ремісництва. Він зауважував, що мало того, що студенти-практиканти III курсів йшли на практику, лише починаючи вивчати методику літератури, так ще у них вимагали «зайвої писанини» Це, на думку педагога, лише розвивало формалізм. Більшість записів у щоденниках, окрім книг протоколів зборів обговорення уроків, були записи були такого плану: «відвідала урок української мови, проведений М.». Це аж ніяк не передавало духу дискусії, що міг панувати в академічній групі. Та й студенти писали їх с'як-так, бо розуміли, що мало хто з викладачів їх читав [20].

Тож, у добу «відлиги» освітяни найбільше переймалися декількома питаннями організації практики: часу та простору проведення, а також форми фіксуванням здобутків та методів оцінювання. Проте, більшість перелічених у цьому дослідженні заходів залишилися лише пропозиціями. Наступна розвідка має показати реальні здобутки а проблеми, що їх мали педагоги, формуючи свою підрастаючу зміну.

Список використаних джерел

1. Ковмір Ю., Близнюк С. Ближче до життя // Радянська освіта. – 10 грудня 1955. – №50. – С.4.
2. Артеменко М. Перші кроки // Радянська освіта. – 16 лютого 1957. – №7. – С.3.
3. Гольдін Ф. Ближче до практики // Радянська освіта. – 23 березня 1957. – №12. – С.3.
4. Близнюк С. Студент прийшов у школу // Радянська освіта. – 25 червня 1960. – №51. – С.2.
5. Гоменко Л. На практиці у школі-інтернаті // Радянська освіта. – 30 липня 1960. – №61. – С.2.
6. Бисикало С. Хвилювання першого уроку // Радянська освіта. – 18 січня 1961. – №5. – С.2.

7. Дмитровський Є. Краще вчити вчителів // Радянська освіта. – 23 серпня 1961. – №67. – С.3.
8. Пінчук Т. Щоденник Ольги Євгенівни // Радянська освіта. – 27 червня 1962. – №50. – С.2.
9. Литвинов С. Кафедра педагогіки і вчитель // Радянська освіта. – 12 січня 1963. – №3. – С.1.
10. Кирилюк І. Покликання, перевірене життям // Радянська освіта. – 16 лютого 1963. – №13. – С.2.
11. Ільїн Г. Цікаво, корисно // Радянська освіта. – 16 лютого 1963. – №13. – С.2.
12. Власенко О. Власний «методичний арсенал» // Радянська освіта. – 27 лютого 1963. – №16. – С.2.
13. Строзюк С. Доцільно і бажано // Радянська освіта. – 6 березня 1963. – №18. – С.2.
14. Комарницький О. Перші уроки – в кращих школах // Радянська освіта. – 20 березня 1963. – №21. – С.2.
15. Петровський О. Важіль естетичного виховання // Радянська освіта. – 30 вересня 1964. – №78. – С.2.
16. Пуха І., Котляр А. Зміни будуть // Радянська освіта. – 5 грудня 1964. – №97. – С.2.
17. Руденко В. Нове в житті педвузів // Радянська освіта. – 12 квітня 1958. – №15. – С.3.
18. Кордубан Г., Жирноклеєв В., Резнік Г., Чумак М. Студенти педвузу на виробничій практиці // Радянська освіта. – 5 грудня 1958. – №49. – С.4.
19. Карпова Л. Послання вузу в селі // Радянська освіта. – 3 березня 1962. – №18. – С.2.
20. Чегот М. Гордість бути наставником // Радянська освіта. – 19 серпня 1964. – №66. – С.2.
21. Тевлін Я. Органі колективного керівництва // Радянська освіта. – 16 лютого 1957. – №7. – С.3.

References

1. Kovmir Yu., Blyznyuk S. Blyzhche do zhyttya // Radyans'ka osvita. – 10 hrudnya 1955. – №50. – S.4.
2. Artemenko M. Pershi kroky // Radyans'ka osvita. – 16 lyutoho 1957. – №7. – S.3.
3. Hol'din F. Blyzhche do praktyky // Radyans'ka osvita. – 23 bereznya 1957. – №12. – S.3.
4. Blyznyuk S. Student pryshov u shkolu // Radyans'ka osvita. – 25 chervnya 1960. – №51. – S.2.
5. Homenko L. Na praktytsi u shkoli-internati // Radyans'ka osvita. – 30 lypnya 1960. – №61. – S.2.
6. Bysykalov S. Khvylyuvannya pershoho uroku // Radyans'ka osvita. – 18 sichnya 1961. – №5. – S.2.
7. Dmytrovs'kyu Ye. Krashche vchyty vchyteliv // Radyans'ka osvita. – 23 serpnia 1961. – №67. – S.3.
8. Pinchuk T. Shchodennyk Ol'hy Yevhenivny // Radyans'ka osvita. – 27 chervnya 1962. – №50. – S.2.
9. Lytvynov S. Kafedra pedahohiky i vchytel' // Radyans'ka osvita. – 12 sichnya 1963. – №3. – S.1.
10. Kyrylyuk I. Poklykannya, perevirene zhyttyam // Radyans'ka osvita. – 16 lyutoho 1963. – №13. – S.2.
11. Il'yin H. Tsikavo, korysno // Radyans'ka osvita. – 16 lyutoho 1963. – №13. – S.2.
12. Vlasenko O. Vlasnyy «metodychny arsenal» // Radyans'ka osvita. – 27 lyutoho 1963. – №16. – S.2.
13. Strozuk S. Dotsil'no i bazhano // Radyans'ka osvita. – 6 bereznya 1963. – №18. – S.2.
14. Komarnyts'kyu O. Pershi uroky – v krashchykh shkolakh // Radyans'ka osvita. – 20 bereznya 1963. – №21. – S.2.
15. Petrovs'kyu O. Vazhlyi estetychno vykhovannya // Radyans'ka osvita. – 30 veresnya 1964. – №78. – S.2.
16. Pukha I., Kotlyar A. Zminy budut' // Radyans'ka osvita. – 5 hrudnya 1964. – №97. – S.2.
17. Rudenko V. Nove v zhytti pedvuziv // Radyans'ka osvita. – 12 kvitnya 1958. – №15. – S.3.
18. Korduban H., Zhymoklyeyev V., Reznik H., Chumak M. Studenty pedvuzu na vyrobnychiy praktytsi // Radyans'ka osvita. – 5 hrudnya 1958. – №49. – S.4.
19. Karpova L. Poslantsi vuzu v seli // Radyans'ka osvita. – 3 bereznya 1962. – №18. – S.2.
20. Chehot M. Hordist' buty nastavnykom // Radyans'ka osvita. – 19 serpnia 1964. – №66. – S.2.
21. Tevlin Ya. Orhani kolektyvnoho kerivnytstva // Radyans'ka osvita. – 16 lyutoho 1957. – №7. – S.3.

Lukyanenko O. V., Ph.D. in History, Senior lecturer of cultural sub-department in V. G. Korolenko Poltava National Pedagogical University (Ukraine, Poltava), lukyanenko.ov@gmail.com

«And it is not the teacher, god forbid...»: practice in higher educational institutions of UkrSSR during the period of the «thaw» (P.1)

The article illustrates the changes in the organization of the pedagogical practice of students in the institutes of the UkrSSR during the period of de-Stalinization (1953–1964). Application of content analysis of the press allowed to describe the attitude of university lecturers and school teachers to the problem; to discover its real and desirable content, to compare capabilities of teachers in the organization of educational and polytechnic manufacturing practices of youth.

Keywords: everyday life, pedagogical practice, polytechnic practice, higher school, de-Stalinization.

Лукьяненко А. В., кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры культурологии, Полтавский национальный педагогический университет им. В. Г. Короленко (Украина, Полтава), lukyanenko.ov@gmail.com

«И что это не педагог, не дай бог...»: практика в педагогических вузах УССР времен «оттепели» (Ч.1)

Иллюстрируются изменения в процессе организации и прохождения педагогической практики студентов пединститутов УССР периода десталинизации (1953–1964 гг.). Применение метода контент-анализа педагогической прессы позволило описать проблему отношения к ней преподавателей вузов и учителей школ; выявить ее реальное и желаемое содержательное наполнение, сравнить возможности педагогов в организации педагогической и политехнической производственной практики молодежи.

Ключевые слова: повседневность, педагогическая практика, политехническая практика, высшая педагогическая школа, десталинизация.

* * *

УДК 636.4.082

Шульга В. П.,
кандидат географічних наук, старший науковий співробітник, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (Україна, Київ), nnsqb@ukr.net

ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОГО РИБАЛЬСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Проведено комплексне історичне дослідження розвитку промислового рибальства на території України на початку минулого століття. Розкрито стан галузі під час революційних подій 1917 р. та у першій половині 20-х рр. ХХ століття. Охарактеризовано важливість цього сегменту у національному господарстві країни. Зазважено про державне регулювання питань розвитку рибальства на теренах України. Вагу автора було зосереджено на питанні кооперації промислового рибальства, зокрема щодо діяльності Всеукраїнської кооперативно-виробничої спілки трудових рибалок. Окреслено основні групи акваторії УСРР та їх роль у забезпеченні достойного розвитку промислового рибальства.

Ключові слова: рибництво, рибне господарство, промислове рибальство, Народний комісаріат земельних справ УСРР, біоресурси.

За відомостями Колегії Рахункової палати України, Державна цільова економічна програма розвитку рибного господарства на 2012–2016 рр. не виконується, а рибна галузь, яка в недалекому минулому відіграла значну роль в економіці країни та її продовольчій безпеці, на сьогодні втратила свої позиції як ніколи потребує зваженої державної політики щодо її розвитку: «Україна має значний ресурсний потенціал (фонд рибогосподарських водних об'єктів складає 15,6 млн. га), однак добування водних біоресурсів постійно скорочується: 1991 р. – 905 тис. тонн, 2001 р. – 334 тис. тонн, 2013 р. – 226 тис. тонн, 2014 р. – лише 93,8 тис. тонн (без врахування даних щодо добування водних біоресурсів по АР Крим). При цьому імпорту водних біоресурсів збільшується, у 2013 р. порівняно з 2005 р. його обсяги зросли у 3,9 рази, а з 2010 – в 1,5 рази» [1]. Тобто галузь не розвивається,

а її конкурентоздатність знижується. Серед причин такого стану значаться: неналежне матеріально-технічне забезпечення, відсутність обігових коштів, зростання вартості енергоносіїв, неналежне відтворення водних біоресурсів, низька конкурентоздатність вітчизняної продукції галузі порівняно з відповідною імпоротною. Можливо, що для пошуку шляхів розв'язання виниклої ситуації слід звернутися до досвіду минулого.

Актуальність дослідження зумовлена відсутністю комплексних історичних розвідок, в яких би висвітлювалися питання розвитку галузі рибництва. Хоча, певною мірою деякі дослідники торкалися у своїх наукових працях різних аспектів зі становлення рибного господарства, зокрема на Полтавщині [2–3] і в країнах східної Європи [4].

Метою дослідження є проведення історико-наукового аналізу розвитку промислового рибальства в акваторії УСРР на початку ХХ століття.

Відповідно до Закону України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів», промислове рибальство (промисел) є «... видом спеціального використання водних біоресурсів (вилучення, приймання, переробка, зберігання, транспортування тощо, у тому числі постачання палива, води, тари, продовольства для функціонування суден флоту рибної промисловості та їх екіпажів) у рибогосподарських водних об'єктах (їх частинах), у тому числі у водах, що знаходяться за межами юрисдикції України» [5].

Наприкінці 90-х рр. ХІХ ст. рибний промисел у Російській імперії почав суттєво йти на спад і обсяги рибальства значно скоротилися. Якщо у 90-х рр. позаминулого століття вітчизняне рибництво щороку давало 3 млн. пуд. риби, то станом на 1915 р. воно вже становило лише 50%. У цей час Азовське море було цілком обезриблене. На це безпосередньо впливала відсутність регламентуючих документів щодо проведення рибальства та надмірно інтенсивною експлуатацією, головним чином тих водойм, де відбувався нерест риби, а також вилов ікряної риби на шляхах просування її до місць тертя (випадання ікри). Протягом 1915–1922 рр. рибне добування становило лише 650 тис. пуд. Хоча, варто наголосити, що причини, які передували цьому, були вже зовсім іншими, ніж ще чверть століття тому. Наслідки воєн та революційних подій, що відбувалися у державі за цей час, скоротили майже на 30% чисельність населення, яке займалося рибальством. Крім того, у разі скоротилася кількість рибальських знарядь. Однак ще більшого клопоту завдавали питання транспортування та збуту. Відтак, склалася майже абсурдна ситуація, коли нікому і нічим було рибалити. За цих обставин спостерігалось сильне розмноження риби у морі.

Питання державного регулювання рибальства Україні неодноразово ставали предметом дискусій. Однак слід зауважити, що небагато було зроблено ані у революційні часи, ані з приходом радянської влади. До революції 1917 р. деякі закони та постанови влади спеціально торкалися гирла та лиманів Дніпрянсько-Бузького, Дністрянського та північного узбережжя Чорного й Азовського морів. За час революції, після декрету Ради Наркомів від 15 серпня 1921 р., все рибальство й рибальська промисловість перейшли у відання «Головриби» – головного органу Народного комісаріату продовольства УСРР [6, с. 257]. Згодом, 7 березня 1923 р.,

світ побачив новий Декрет ВУЦВК. Цим найважливішим законодавчим актом визначалася приналежність усіх вод до держави, незважаючи на будь-які категорії. Усі промислові води розподілялися на дві категорії: 1) води загальнодержавного значення та 2) місцевого. Зауважувався порядок завідування та використання риболовних акваторій як першої, так і другої групи.

Уже починаючи від 1923 р., обсяги вилову риби в УСРР у водах загальнодержавного значення почали поступово підвищуватися. Проте у той же час рибацьке середовище якісно зменшилося. Теж відбувалося і з устаткуванням. Якщо взяти до уваги, що чинники, які визначають розміри промислового рибальства, є кількість рибалок та їх оснащення (неводи, сітки, ловецькі човни тощо) і прийняти для 1914 р. ці фактори за 100%, то на початок 1923 р. залишилося: рибалок – 51%, неводів – 47,0%, сітей – 20% і ловецьких човнів – 17,5%. При цьому станом на 1914 р. продукції видобували 1 млн. 600 тис. пуд., а у 1923 р. вона зменшилася на 650 тис. пуд. [7, с. 66].

За новим Декретом загальнодержавного значення здобували «...води Чорного й Азовського морів на протязі територіальних меж України; ріка Дністер по всій своїй поточині в межах Республіки, ріка Буг від гирла до села Гур'ївки, і ріка Дніпро від гирла його першого порога коло міста Запоріжжя (йдучи про течії) з усіма перетоками, озерами, плавнями і взагалі його складною водною системою на зазначеному протязі...» [7, с. 66]. У свою чергу, вони були поділені на чотири рибальські райони – два у Чорному морі та два в Азовському.

Пізніше були прийняті й інші урядові розпорядження та регламентуючі документи уже Народним комісаріатом земельних справ УСРР, на яке покладалося завідування рибними господарствами та опрацювання правил рибальства. Для завідування водами загальнодержавного значення та їх використанням це відомство створило спеціальні органи на місцях у вигляді «інспектур рибних промислів», що безпосередньо здійснювали рибопромисловий нагляд. Правила риболовлі, насамперед, передбачали забезпечення якомога більшого приросту рибної фауни. Це досягалось встановленням заборони на риболовлю, коли риба перебувала у стадії нересту; створенням сприятливих умов для росту молодняку; визначенням промислового розміру риб, допущених для вилову; зазначенням допустимих засобів та знарядь для риболовлі.

Слід зазначити, що у 1925 р. було засновано Всеукраїнську кооперативно-виробничу спілку трудових рибалок, що зосереджувала свою діяльність у водах загальнодержавного значення. Варто наголосити, що на той час було відсутнє системне просування морепродуктів до місць збуту і безпосередньо до споживача. Рибалки були змушені продавати вилови за досить низькими цінами просто на березі. Отримані кошти зовсім не покривали витрат навіть на амортизацію технічного оснащення. Створена спілка мала на меті покращити умови праці рибалок і запропонувати населенню якісну продукцію за доступними цінами безпосередньо від виробника. Кооперативне рибальство користувалося кредитною допомогою. Це, передусім, стосувалося рибальського оснащення та збуту виловленої продукції. Уже за перший рік діяльності можна було помітити певні зміни, які відчували рибалки: налагодження постачання засобів рибальства, навіть іноземного виробництва; зменшення

митного податку; звільнення від оплати акцизу солі, призначеної для рибної промисловості та ін.

Внутрішньо-територіальні води відносилися до вод місцевого значення. Вони також регламентувалися Декретом ВУЦВК від 7 березня 1923 р. Води місцевого значення перебували у віданні відповідних окружних виконавчих комітетів та здебільшого координувалися земельними відділами на місцях. Оскільки не всі води, що перебували на території округу, були промислового значення, на окрземвідділи покладалося завдання зробити поділ акваторій місцевого значення на дві групи: промислові і непромислові. До першої відносилися прибуткові одиниці відповідних округ і передавалися в оренду відповідно до регламентуючої документації. Непромислові води переходили у вільне користування громаді для вилову риби з метою власного споживання та засобами, дозволеними для цього. Так, І. Фаліїв зазначав, що ще донедавна «...риба, даючи здоровий харчовий припас, через дешеву на неї ціну, правила за головну страву незможної людності, була їй доступною, ніж м'ясо, а подекуди навіть дешевша од житнього хліба» [6, с. 256–257]. Однак уже все суттєво змінилося у першій половині 20-х рр. минулого століття. Ціни на рибну продукцію зросли у декілька разів і значно перевищили вартість на інші продукти харчування.

Такі народногосподарські та економічні обставини вимагали уваги держави та громадськості до потреб населення, а відтак і до розвитку галузі рибиництва. На думку провідних фахівців, поліпшення рибальської справи повинно було відбуватися у двох напрямках: «1) необхідно вдосконалити та врегулювати рибальство; 2) треба подбати про рибальство, щоб збільшити кількість і вартість рибних запасів по внутрішніх водозборах» [6, с. 257].

Зуважимо, що риболовля у водах загальнодержавного та місцевого значення провадилася із дотриманням встановлених правил. Відповідно до місцевих умов розроблялися додаткові положення й затверджувалися Наркомземом УСРР. На жаль, змушені констатувати, що у переважній більшості округ не було опрацьовано додаткових правил. Це сталося через те, що окрземвідділи, на які покладалося регулювання та нагляд за дотриманням рибного законодавства, не долучилися ще до своїх обов'язків або ставилися до них несерйозно.

Як наслідок, виникало чимало порушень щодо дотримання законодавства, вилову риби, застосування тих чи інших рибальських засобів тощо. У свою чергу, Наркомзем УСРР на підставі наукових досліджень і разом з кооперованим рибальством зобов'язувалися виробляти раціональні методи риболовлі. Рибальство, будучи безпосереднім учасником розроблених проєктів, зобов'язувалося дотримуватися нововведень і законодавчих актів. І лише за цих умов можна було досягти достойного рівня вітчизняної галузі рибиництва та розумно використовувати біоресурси. На думку провідних вітчизняних фахівців рибиництва, ця галузь мала на меті отримувати певну кількість продовольчих високопоживних ресурсів, які могли б деякою мірою послабити забій великої рогатої худоби. Безперечно, це питання заслуговувало на увагу влади та громадськості і вимагало запровадження якнайшвидших дієвих заходів із покращення ситуації, що спостерігалася на початку минулого століття.

Розвиток промислового рибальства на початку 20-х рр. минулого століття потребував законодавчої

ініціативи, обґрунтованих відомостей про біологію риби, її вимоги до культурних умов і техніки облаштування спеціальних акваторій. Крім того, особливої уваги потребувало поширення серед населення знань про рибальство і рибиництво, переважно у тих районах, де цій галузі надавалося більшого значення. Великі надії покладали на Бюро рибальства Сільськогосподарського наукового комітету України щодо проведення науково-експериментальних дослідів рибного господарства. Упродовж 1918–1927 рр. це відомство здійснювало координування галузевим дослідництвом та аграрною наукою в країні. Крім того, на нього також покладалася організація короткострокових курсів для підготовки висококваліфікованих фахівців рибного господарства. Значної уваги держава приділяла плановому регулюванню рибного ринку, поширенню рибних розплідників, створенню нерестилищ для одержання мальків тощо. Тільки завдяки застосуванню системного комплексного підходу щодо розвитку галузі можливо досягти її розвитку, аби вона знову посіла провідне місце у національному господарстві, до якого по праву належить уже багаторічне століття поспіль.

Список використаних джерел

1. Ресурсному потенціалу рибної галузі – зважену державну політику. Прес-служба Рахункової палати [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://a7d.com.ua/novini/19918-resursnomu-potencalu-ribnoyi-galuz-zvazhenu-derzhavnu-politiku.html>
2. Бондаренко О. М. З історії розвитку рибиництва в Полтавській губернії // О. М. Бондаренко, В. С. Усачова // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – 2010. – №1. – С.76–79.
3. Усачова В. С. Сучасний стан рибиництва, історія та розвиток галузі на Полтавщині / В. С. Усачова // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – 2015. – №1–2. – С.74–79.
4. Колос О. М. Історичні аспекти становлення рибиництва в країнах східної Європи / О. М. Колос // Історія науки та біографістика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2008-1/08komkse.pdf>
5. Закон України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – №17. – Ст.155.
6. Фаліїв І. Рибоводство й рибальство у внутрішніх водозбірках України / І. Фаліїв // Вісник сільськогосподарської науки. – 1923. – Ч.8–12 (серпень – грудень). – С.256–259.
7. Завойко С. Рибні промисли України / С. Завойко // Вісник Народного комісаріату земельних справ. – 1925. – №21–22 (листоп.). – С.65–70.

References

1. Resursnomu potentsialu rybnoyi haluzi – zvazhenu derzhavnu polityku. Pres-sluzhba Rakhunkovoyi palaty [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://a7d.com.ua/novini/19918-resursnomu-potencalu-ribnoyi-galuz-zvazhenu-derzhavnu-politiku.html>
2. Bondarenko O. M. Z istoriyi rozvytku rybnystva v Poltav's'kiy huberniyi // O. M. Bondarenko, V. Ye. Usachova // Visnyk Poltav's'koyi derzhavnoyi ahrarnoyi akademiyi. – 2010. – №1. – S.76–79.
3. Usachova V. Ye. Suchasnyy stan rybnystva, istoriya ta rozvytok haluzi na Poltavshchyni / V. Ye. Usachova // Visnyk Poltav's'koyi derzhavnoyi ahrarnoyi akademiyi. – 2015. – №1–2. – S.74–79.
4. Kolos O. M. Istorychni aspekty stanovlennya rybnystva v krayinah skhidnoyi Yevropy / O. M. Kolos // Istoriya nauky ta biohrafistyka [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://inb.dnsgb.com.ua/2008-1/08komkse.pdf>
5. Zakon Ukrayiny «Pro rybne hospodarstvo, promyslove rybal'stvo ta okhoronu vodnykh bioresursiv» // Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. – 2012. – №17. – St.155.
6. Faliyiv I. Rybovodstvo y rybal'stvo u vntrishnikh vodozbirakh Ukrayiny / I. Faliyiv // Visnyk sil's'kohospodars'koyi nauky. – 1923. – Ch.8–12 (serpen' – hruden'). – S.256–259.
7. Zavoyko S. Rybni promysly Ukrayiny / S. Zavoyko // Visnyk Narodnoho komisariatu zemel'nykh sprav. – 1925. – №21–22 (lystop.). – S.65–70.

Shulga V. P., Candidate of Geographical Sciences, Senior Research Fellow, National Scientific Agricultural Library of NAAS (Ukraine, Kyiv), nmsgb@ukr.net

Historical retrospective of commercial fishing in the early twentieth century

A comprehensive historical study of the development of industrial fishing on the territory of Ukraine at the beginning of the last century is carried out. The conditions of the branch during the revolutionary events of 1917 and the first half of 20th years of the twentieth century are revealed. It described the importance of this segment of the national economy of the country. It is noted on the state regulation of fisheries development in Ukraine. The author's attention was focused on the issue of cooperation of industrial fisheries, including the activities of the All-Ukrainian union of cooperative and productive employment of fishermen. The main group of the waters of the USSR and their role in ensuring dignified development of commercial fishing are observed.

Keywords: fish farming, fisheries, industrial fishing, the USSR People's Commissariat of Agriculture, bioresources.

Шульга В. П., кандидат географических наук, старший научный сотрудник, Национальная научная сельскохозяйственная библиотека НААН (Украина, Киев), nmsgb@ukr.net

Историческая ретроспектива развития промышленного рыболовства в начале XX века

Проведено комплексное историческое исследование развития промышленного рыболовства на территории Украины в начале прошлого века. Раскрыто состояние отрасли во время революционных событий 1917 г. и в первой половине 20-х годов XX века. Охарактеризована важность этого сегмента в национальном хозяйстве страны. Отмечено о государственном регулировании вопросов развития рыболовства на территории Украины. Внимание автора было сосредоточено на вопросе кооперации промышленного рыболовства, в том числе на деятельности Всеукраинского кооперативно-производственного союза трудовых рыбаков. Определены основные группы акватории УССР и их роль в обеспечении достойного развития промышленного рыболовства.

Ключевые слова: рыбоводство, рыбное хозяйство, промышленное рыболовство, Народный комиссариат земледелия УССР, биоресурсы.

***

УДК 94–058

Храмцова І. А.,
аспірантка кафедри історії та права, Кременчуцький
національний університет ім. М. Остроградського
(Україна, Кременчук), ira1077@ukr.net

ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЖУРНАЛЬНОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ В ДОБУ ПЕРЕБУДОВИ В УКРАЇНІ

Проаналізовано проблеми національної культури, крізь призму журнальної публіцистики в добу перебудови в Україні. Показано складність і неоднозначність умов розвитку та діяльності публіцистики в Україні в досліджуваній період. Журнальна публіцистика доби перебудови порушувала широке коло суспільно значимих проблем, які справляли значний вплив на процеси національного відродження на шляху України до державної незалежності. Значна увага приділялася розвитку національної культури, історичного переосмислення минулого, соціально-економічним трансформаціям. Українські журнали цієї доби стали не тільки авторитетним джерелом для вивчення історії, пізнання культури, економіки, а й самі задавали напрямок дискусії та аналізу цих сфер суспільного життя України, формуючи в громадській думці усвідомлення необхідності розгортання руху за національне відродження та державну незалежність України.

Ключові слова: національна культура, перебудова, публіцистика, українські часописи.

Актуальність дослідженню додає з одного боку, вивчення публіцистичних матеріалів українських журналів часів перебудови з точки зору на відображення в українській журнальній публіцистиці проблем національної культури, а з іншого – відсутність окремого історіографічного дослідження з даної теми.

Проблеми національної культури крізь призму журнальної публіцистики в добу перебудови в Україні, зокрема її ролі у процесі національного відродження донедавна залишалась поза увагою дослідників.

Найчастіше дана проблематика мала епізодичне відображення у вітчизняній історіографії. Даній проблемі свої наукові дослідження присвятили такі науковці як Д. М. Прилюка [1], В. Й. Здоровеги [2], М. І. Скуленка [3]. Разом із тим у цій проблематиці є чимало не досліджуваного.

Метою запропонованого дослідження є спроба за допомогою наукової літератури та джерельної бази проаналізувати проблеми та складнощі в розвитку національної культури у часи перебудови та відображення їх на сторінках українських часописів.

Політика гласності та демократизації в період перебудови поклати початок відмови від державної ідеології, цензури і набуття справжньої свободи творчості. Кардинальні зміни в духовно-культурному житті суспільства та болючі проблеми знайшли широке відображення в українській журнальній публіцистиці, яка ставала дієвим чинником духовного відродження України.

У роки перебудови в журналах почали друкуватись статті, в яких робилися спроби переосмислення значення української культурної спадщини та пошуків подальшого культурного розвитку. Окремої уваги у зв'язку з цим заслугове стаття І. Дзюби «Історія наша триває...» у журналі «Золоті ворота», в якій громадський діяч закликав до вивчення української культури у світовому контексті, засуджував уявлення у масовій свідомості про її неспівмірність і непорівнянність з культурами «історичних націй». «Це заважало нам належно побачити навіть значення її для нас самих. І саме відтворення європейського та світового контексту показує нам, що наші класики, скажімо, не тільки не випадали з нього, а часом і виходили за його межі вперед» [4, с. 11].

На сторінках журналу «Жовтень» академік В. М. Русанівський наголосив що важливим завданням є «цілісне дослідження внеску української культури у скарбницю духовного життя світу. І тому нагальним велінням часу є створення всесвітньої асоціації українців, котра б сприяла розвитку та поглибленню наукових студій і контактів між ученими, які пов'язали свою долю з дослідженням духовних надбань українського народу». Таку ж думку на сторінках журналу висловив і академік І. О. Дзверін, зазначивши, що «час перебудови надав можливість точніше, об'єктивніше вивчати історію української культури. Всі ми прагнемо об'єктивної істини, у пошуках якої заважало те, що явища нашої культури не завжди розглядалися як безперервний процес. Саме тому треба звернути увагу на так звані «білі плями» в історії нашої культури, ставити ці явища в контекст її безперервного розвитку» [5, с. 114].

У цей час в публіцистиці особливе місце займали проблеми української літератури – важливої складової національної культури, яка відображає і зберігає знання і духовність українського народу. Тон у дискусії навколо сучасного стану і перспектив розвитку літературного процесу в нових умовах задавали письменники і літературні критики, які були активними учасниками політичного і культурного життя.

Слід зазначити, що заслугове уваги ініціатива журналу «Вітчизна», який у 1987 р., коли ще міцними були компартійні ідеологічні шори, з метою активізації дискусії навколо проблем літератури в нових умовах на своїх сторінках під рубрикою «Література і сучасність» започаткував анкету «Перебудова: слова і справи». До

участі в ній були запрошені літературні критики, яким пропонувалося відповісти на питання: «1. Які твори з тих, що з'явилися протягом 1986–1987 років, вносять, на ваш погляд, принципово нові якості в загальну картину літературного процесу і чим саме? 2. Які книжки не внесли нічого нового ні в розуміння тих життєвих проблем, про які в них ідеться, ні в літературний процес або видалися взагалі «повторенням пройденого» і чому? 3. Чи могли б ви визначити головні тенденції, за якими піде розвиток літератури найближчим часом?» [6, с. 163].

Відповідаючи на питання анкети щодо нових якостей в літературному процесі з початку перебудови, літературознавець і критик А. Погрібний у статті «Де ж він, «струс просвітлення?» дає досить критичну оцінку, зазначаючи, що «нинішня літературна ситуація (принаймні у нас в республіці) таки ще недостатньо вловлює вимоги неутримно змінюваної загальної суспільної ситуації, якій свої «місцеві» мірки, вдоволеність наявним (хоча хто ж проти пишання істинними успіхами!) просто протипоказані». Продовжуючи роздуми над сучасною літературою, автор завдання митців бачить в мобілізації усіх резервів «для того, щоб покінчити із застійними явищами в економіці й духовній сфері – чи можуть бути іншими мірки, що їх прикладаємо до літератури? І хіба не той письменник заслуговує нашої поваги, котрий живе прагненням видобути зі свого слова хоч іскру громадянського вогню, який займався б у читацьких душах!» [7, с. 164].

Літературознавець з діаспори Б. Рубчак у статті «Бо в нас немає часу. Роздуми над сучасною молодістю українською поезією» («Київ») писав про те, що наприкінці 1950–х рр. Ліна Костенко, Д. Павличко та інші талановиті поети «сміливо повідчиняли вікна в задушливій казармі тодішньої радянської поезії. Пізніше до них приєдналося значно більше талантів на чолі з І. Драчем, М. Вінграновським, Б. Нечердою, В. Коротичем. Історія та фольклор, іноді під товщею поточних проблем, стали їм за матеріал для будівництва свіжої, збудженої й високомайстерної поезії» [8, с. 101].

Важливо відзначити, що в публіцистичних матеріалах простежується занепокоєння щодо провінційності української поезії. У статті «Реставація витоків» («Вітчизна») Л. Герасимчук задає слушні та болючі питання – чи вдасться нашій літературі, нашій мові зайняти належне їй місце у світовій спільці суверенних народів, чи вистачить сил і снаги, тоді як для цього потрібно щонайменше два покоління, не оброблених страхом і брехнею. Л. Герасимчук висловлює, мабуть, думку багатьох, коли пише, що «необхідність говорити про сучасну українську поезію у контексті світової культури давно назріла» [9, с. 162].

Можна стверджувати, що журнальна публіцистика в роки перебудови значну увагу приділяла постаті українського письменника, літературознавця і правозахисника Василя Стуса та його місця у національному відродженні України. Зокрема, В. Голобородько у статті «Він став моєю совістю» («Вітчизна») так оцінював його: «він поклав своє життя за Україну, за честь і гідність кожної окремої людини, за майбутню перебудову, яка неодмінно має увінчатися успіхом: народ відчує себе справжнім, а не декларованим господарем у своїй країні, українська мова та культура досягне свого розквіту – справжнього, а не пропагандованого

на папері, кожна людина відчує себе громадянином із усіма належними йому правами та обов'язками» [10, с. 161].

У контексті національного відродження з проблемами української літератури на сторінках літературно–художніх та громадсько–політичних часописів логічно пов'язується тема розвитку української мови. Аналіз журнальних публікацій дозволяє стверджувати, що провідною силою того часу, яка виступала за викладання українською мовою у школах, вищих навчальних закладах, за вживання української мови в державному, громадському житті та в побуті, була українська інтелігенція, літератори. У часописах багато уваги приділялося українізації шкіл, освітніх закладів, розвитку їх національного характеру.

У статті «Борги перед народом», вміщеній у журналі «Жовтень» («Дзвін») М. Косів зазначав, що насправді в реальному житті жодної демократичності, жодної свободи вибору батькам мови навчання своїх дітей немає, «бо ж немає самих моделей демократії, немає суспільних інститутів, які могли б забезпечити їх існування. Спочатку втокмачили людям у голови, що відстоювати право української мови на існування – це націоналізм, що все українське – націоналістичне, залякали більшість нації пугалом націоналізму, перевели українські школи на російську мову викладання, а тепер говоримо про демократичні принципи вільного вибору? Хіба це не насмішки?». Розуміючи, що мовне питання має вирішуватись не примусовими методами, автор висловлює своє бачення вирішення проблеми: «Потрібні кардинальні зміни, терпіння, каторжна просвітницько–пропагандистська робота. Але потрібні і нормативний державний документ, на котрий могли б опиратися ті, кому не байдужа доля рідної мови. Ось чому громадськість вважає, що таким документом має бути закон про державність української мови на території УРСР» [11, с. 111].

У роки перебудови автори публіцистичних матеріалів на сторінках журналів торкалися й інших тем української культури, розглядаючи її як сукупність матеріальних і духовних цінностей, які створювалися і продовжують створюватися українським народом. В полі зору журнальної публіцистики перебували проблеми, присвячені історії та сучасним тенденціям розвитку різних видів сучасного мистецтва.

Своє бачення ролі культурних цінностей в українському національному відродженні письменник і літературний критик В. Базилевський у публіцистичній статті «Від катастрофи – до ренесансу» висловив на сторінках журналу «Київ»: «Озираючись назад, і не тільки на літературу, а й на мистецтво, розумієш: катастрофа культури за сталінської дияволяди – це й катастрофа особистості, яка була позбавлена цієї культури. Вдихаючи повітря гласності, не можна не думати про необоротність деяких процесів і непоправність завданої шкоди. Надто довго називали чорне білим, аби не відбулися зміщення свідомості. Той, хто вжив, вижив не завдяки офіційному навчанню, а всупереч йому.

Вживання культури – вживання нації. У нас не було б такого сумного «квітника» проблем, коли б не існувало цієї затьняної проблеми. Ті поети двадцятих–тридцятих років, імена яких нині у всіх на устах, тому й на устах, що випромінюють матеріалізовану духовність, яка зветься культурою» [12, с. 103–105].

У роки перебудови публіцистичній палітрі українських журналів значно розширилася і по–новому зазвучала

шевченківська тема. Характерною щодо цього є стаття М. Косіва «Віч–на–віч з Кобзарем» у журналі «Жовтень». Тоді, у 1989 р., автор відкрито заявив, що Т. Г. Шевченка є провісником майбутньої державної незалежності України, підкреслюючи, що він був «основоположником наших головних національних ідей і політичної волі й незалежності народу, державності нації, соціальної рівності між людьми; він був провідником основних принципів нашої національної моралі: людина мусить мати серце, зігріте добром, правдою, справедливістю, любов'ю до всього світу, ми й називаємо Шевченка основоположником, творцем української нації. Не завжди це чітко усвідомлювалося, а тим паче теоретично обґрунтовувалося, та саме цими ідеями Шевченко був дорогий своїм сучасникам і людям прийдешніх поколінь, які виростали з його Слова. Тим він дорогий нам і буде дорогий нашим дітям та внукам – звісно, якщо вони не звихнуться остаточно й не одсураються дорешти власної мови, культури, історії» [13, с. 106–117].

Завдяки журнальній публіцистиці в період перебудови почали повертатися не заслужено забуті імена українських митців різних галузей мистецтва. Як зазначила на сторінках журналу «Вітчизна» І. Возіанова «настав час, коли в нашій культурі, в житті суспільства освітлюються нерозкриті сторінки у розвитку та становленні українського образотворчого мистецтва» [14, с. 204]. Зокрема, в часописах з'явилася низка матеріалів, присвячених художникам періоду 1920–1930-х рр. Журнали почали друкувати мистецтвознавчі розвідки про твори М. Бойчука та його школи, висвітлювати творчість таких художників, як Н. Онацький, О. Заливаха, І. Марчук, А. Антонюк, Ф. Гуменюк, О. Сиротенко, які замовчувалися за часів застою і в попередні роки.

У роки перебудови в контексті національного відродження особливої актуальності набули проблеми збереження та охорони національної історико–культурної спадщини. Пам'яткоохоронна робота наповнюється новим змістом – в журналах, як і в інших засобах масової інформації, з'являється значна кількість публіцистичних матеріалів, в яких гостро ставляться питання збереження пам'яток історії і культури. В поле зору публіцистів все частіше потрапляють пам'ятки минувшини, які потребують першочергової уваги з боку держави і громадськості – об'єкти, пов'язані з різними періодами національно–визвольної боротьби українського народу, голодомором 1932–1933 рр., політичними репресіями.

Висновки: Таким чином, важливим здобутком української журнальної публіцистики 1985–1991 рр. стало активне обговорення на сторінках журналів проблем української культури, намагання з'ясувати її внеску у духовну скарбницю світу. В цей час в журналах публікуються статті, в яких робилися спроби переосмислення значення української культурної спадщини та пошуків подальшого культурного розвитку. Особливе місце посідали проблеми української літератури – важливої складової національної культури. Активну участь у дискусії навколо сучасного стану і перспектив розвитку літературного процесу в нових умовах брали участь письменники і літературні критики.

Багато уваги у журналах приділялося українізації шкіл, освітніх закладів, розвитку їх національного характеру. Матеріали з проблем української мови викликали жвавий відгук читачів, які виступали за викладання українською

мовою у школах, вищих навчальних закладах, за вживання української мови в державному, громадському житті та в побуті.

Автори публіцистичних матеріалів на сторінках журналів торкалися й інших тем української культури, розглядаючи її як сукупність матеріальних і духовних цінностей українського народу. В полі зору публіцистики перебували проблеми, присвячені історії та сучасним тенденціям розвитку різних видів мистецтва.

Не залишалися поза увагою публіцистів і проблеми пам'яткоохоронної роботи, яка в роки перебудови наповнювалася новим змістом – першочергової уваги з боку держави і громадськості потребують об'єкти, пов'язані з різними періодами національно–визвольної боротьби українського народу, голодомором 1932–1933 рр., політичними репресіями.

Список використаних джерел

1. Прилюк Д. М. Теорія і практика журналістської творчості: Проблеми майстерності. – К.: Вища школа, 1983. – 280 с.
2. Здоровага В. Й. Мистецтво публіциста: Літературно–критичний нарис. – К.: Радянський письменник, 1966. – 174 с.
3. Скулєнко М. Й. Журналистика и пропаганда. – К.: Вища школа, 1987. – 159 с.
4. Дзюба І. Історія наша триває... // Золоті ворота. – 1991. – №1. – С.3–15.
5. Діалог продовжується // Жовтень. – 1989. – №1. – С.114.
6. Перебудова: слово і справи // Вітчизна. – 1987. – №12. – С.163.
7. Погрібний А. Де ж він, «струс просвітлення»? // Вітчизна. – 1987. – №12. – С.164.
8. Рубчак Б. Бо в нас немає часу. Роздуми над сучасною молодію українською поезією // Київ. – 1990. – №8. – С.101–108.
9. Герасимчук Л. Реставрація витоків // Вітчизна. – 1990. – №3. – С.161–166.
10. Голобородько В. Він став моєю совістю // Вітчизна. – 1990. – №10. – С.161–163.
11. Косів М. Борги перед народом // Жовтень. – 1989. – №6. – С.105–116.
12. Карпів Й. Живі барометри (народні прикмети) // Жовтень. – 1988. – №3. – С.103–105.
13. Косів М. Віч–на–віч з Кобзарем // Жовтень. – 1989. – №3. – С.106–117.
14. Возіанова І. Олександр Сиротенко – живописець, рисувальник, вчитель // Вітчизна. – 1990. – №1. – С.204–206.

References

1. Pryljuk D. M. Teorija i praktyka zhurnalists'koi tvorchosti: Problemy majsternosti. – K.: Vyshha shkola, 1983. – 280 s.
2. Zdrovega V. J. Mystectvo publicysta: Literaturno–krytychnyj narys. – K.: Radjans'kyj pys'mennyk, 1966. – 174 s.
3. Skulenko M. I. Zhurnalistika i propaganda. – K.: Vyshha shkola, 1987. – 159 s.
4. Dzjuba I. Istorija nasha tryvaje... // Zoloti vorota. – 1991. – №1. – S.3–15.
5. Dialog prodovzhujet'sja // Zhovten'. – 1989. – №1. – S.114.
6. Perebudova: slovo i spravy // Vitchyzna. – 1987. – №12. – S.163.
7. Pogribnyj A. De zh vin, «strus prosvitlennja»? // Vitchyzna. – 1987. – №12. – S.164.
8. Rubchak B. Bo v nas nemaє chasu. Rozdumy nad suchasnoju molodoju ukrai'ns'koju poezijeju // Kyi'v. – 1990. – №8. – S.101–108.
9. Gerasymchuk L. Restavracija vyotokiv // Vitchyzna. – 1990. – №3. – S.161–166.
10. Goloborod'ko V. Vin stav mojeju sovistju // Vitchyzna. – 1990. – №10. – S.161–163.
11. Kosiv M. Borgy pered narodom // Zhovten'. – 1989. – №6. – S.105–116.
12. Karpiv J. Zhyvi barometry (narodni prykmety) // Zhovten'. – 1988. – №3. – S.103–105.
13. Kosiv M. Vich–na–vich z Kobzarem // Zhovten'. – 1989. – №3. – S.106–117.
14. Vozijanova I. Oleksandr Syrotenko – zhyvopysec', rysuval'nyk, vchytel' // Vitchyzna. – 1990. – №1. – S.204–206.

Hramtova I. A., graduate student of history and law, Kremenchug National University M. Ostrogradskii (Ukraine, Kremenchug), ira1077@ukr.net

Problems of national culture in the light of magazine publicism in the perestroika years in Ukraine

In the article the problems of national culture in the light of the magazine publicism in the years of perestroika in Ukraine are analyzed. Complexity and non-simplicity of development conditions and publicist activity in Ukraine in the researched period were shown. Magazine publicism of the perestroika period raised a wide range of socio important problems which made a considerable influence on the processes of the national revival on the Ukraine's way in the researched period. A considerable attention was paid to the development of national culture, historical re-comprehension of the past, to socio-economic transformations. Ukrainian journalists of that time became not only an authoritative source for history studies, learning culture, economy, but they themselves set the direction of discussions and analysis of those spheres of social life in Ukraine. They formed realization of necessity of movement for national revival for state independence of Ukraine.

Keywords: national culture, alteration, journalism, Ukrainian magazines.

Храмцова И. А., аспирантка кафедры истории и права, Кременчугский национальный университет им. М. Остроградского (Украина, Кременчуг), ira1077@ukr.net

Проблемы национальной культуры сквозь призму журнальной публицистики в эпоху перестройки в Украине

Проанализированы проблемы национальной культуры, сквозь призму журнальной публицистики в эпоху перестройки в Украине. Показано сложность и неоднозначность условий развития и деятельности публицистики в Украине в исследуемый период. Журнальная публицистика эпохи перестройки нарушала широкий круг общественно значимых проблем, которые оказывали значительное влияние на процессы национального возрождения на пути Украины к государственной независимости. Значительное внимание уделялось развитию национальной культуры, исторического переосмысления прошлого, социально-экономическим трансформациям. Украинские журналы этого периода стали не только авторитетным источником для изучения истории, познания культуры, экономики, но и сами задавали направление дискуссий и анализа этих сфер общественной жизни Украины, формируя в общественном мнении осознание необходимости разрывания движения за национальное возрождение и государственной независимости Украины.

Ключевые слова: национальная культура, перестройка, публицистика, украинские журналы.

* * *

УДК 327

Вербова Ю. В.,
студентка, Національний університет харчових технологій, (Україна, Київ), juliaverbova27@gmail.com

Коваль О. А.,
кандидат технічних наук, доцент, Національний університет харчових технологій (Україна, Київ), juliaverbova27@gmail.com

ВИКОРИСТАННЯ ГІДРОМІНЕРАЛЬНИХ РЕСУРСІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ДЛЯ РОЗВИТКУ СПА-ІНДУСТРІЇ

Представлене дослідження є аналіз хімічного складу, бальнеологічних властивостей та ефективності використання гідромінеральних ресурсів Хмельницької області, встановлення перспективних шляхів підвищення ефективності використання одного бальнеологічного напрямку використання мінеральних вод.

На сучасному етапі здійснюється розробка наукових засад геолого-економічної оцінки стану та перспектив розвитку мінерально-сировинної бази Хмельниччини, про що наголошується у недавніх публікаціях провідних українських географів (Л. Г. Руденко, В. П. Палієнко, Л. М. Шевченко та ін., 2003; Л. Г. Руденко, В. П. Палієнко, В. Д. Байтала та ін., 2004; В. А. Барановський, П. Г. Шищенко, 2004; В. П. Руденко, О. І. Чернюх, 2004).

В результаті цих досліджень здійснено оцінку родовищ, фізико-хімічних особливостей мінеральних вод Хмельниччини. Це дало змогу визначити, що води типу «Нафтуся» Збручанського родовища є найбільш цінними гідромінеральними, бальнеологічними ресурсами. Оцінка гідромінеральних ресурсів Хмельниччини необхідна для вибору напрямку освоєння тих чи інших об'єктів рекреаційного природокористування, зокрема розширення інфраструктури санаторно-курортних закладів, готелів із наданням СПА-послуг. Основними профілактичними методиками є – бальнеологія. Проаналізувавши інфраструктуру готельного господарства Хмельниччини, було виявлено, що перспективним є питання проектування нових закладів розміщення та реінжиніринг вже існуючих підприємств, акцентуючи бальнеологію, інноваційні СПА-послуги, як пріоритетний напрям.

Ключові слова: гідромінеральні ресурси, бальнеологія, СПА-послуги, інфраструктура, мінеральні води, Хмельниччина, СПА-готель.

Основним завданням наукової статті є визначити, чи дозволять фізико-хімічні особливості гідромінеральних ресурсів Хмельницької області зорієнтувати інфраструктуру готельних господарств на рекреаційний, бальнеологічний напрямок, зокрема застосування новітніх СПА-послуг. Існуючою проблемою є оцінювання рівня освоєння природо-ресурсного потенціалу бальнеологічного курорту Хмельницької області, встановлення перспективних шляхів підвищення ефективності використання одного з основних напрямків використання мінеральних вод, зокрема рекреаційного.

Методологія досліджень: У 1965 р. Ю. Сіпливий та ін., а у 1967 р. Е. Я. Жовінський та ін. проводять комплексну геолого-гідрологічну зйомку в межах яких знаходяться Новозбручанське та Збручанське родовища мінеральних вод. Результати буріння свердловин в околицях населених пунктів Гусятин та Сатанів дозволили обґрунтувати думку про можливість вияву слабомінералізованих вод типу «Нафтуся». У 1969 р. Одеським НДІ курортології були досліджені фізико-хімічні та мікробіологічні особливості мінеральних вод типу «Нафтуся», виявлених поблизу м. Сатанова. Води були рекомендовані до використання як столові. У 1971 р. фізіологічні дослідження даних вод на тваринах дозволили визнати їх лікувальними, близькими за властивостями до вод джерела «Нафтуся-1» Трускавецького курорту. На сучасному етапі здійснюється розробка наукових засад геолого-економічної оцінки стану та перспектив розвитку мінерально-сировинної бази Хмельниччини, про що наголошується у недавніх публікаціях провідних українських географів (Л. Г. Руденко, В. П. Палієнко, Л. М. Шевченко та ін., 2003; Л. Г. Руденко, В. П. Палієнко, В. Д. Байтала та ін., 2004; В. А. Барановський, П. Г. Шищенко, 2004; В. П. Руденко, О. І. Чернюх, 2004).

Хмельниччина – одна з найбагатших в Україні за різноманітністю видів і запасами мінеральних вод: володіє світового значення перспективними запасами унікальних мінеральних лікувальних вод. Сукупність багатоконпонентних органічних та хімічних речовин, газового складу та мікрофлори визначають їх оригінальність та надзвичайно високу бальнеологічну активність під час лікування різноманітних хвороб та виведення з організму радіонуклідів.

Це визначається унікальними тектонічними умовами і геологічною структурою Хмельниччини. Схили Українського кристалічного щита, Подільського плато, розломи Товтрового кряжу рифоногого походження природно сформували унікальний мінералогічний і тектонічний потенціал на водорозділі Подільської височини. Це й визначило появу великої кількості родовищ різноманітних мінеральних вод, схожих за своїми лікувальними властивостями до «Нафтусі», «Миргородської», Кавказьких мінеральних вод, а також позитивний бальнеологічний потенціал геомагнітних аномалій, який спостерігається в межах Товтр і активно діє як лікувальний фактор на курортах Сатанів, Маків та інших оздоровчих центрах регіону. І в даному випадку можна говорити про практично невичерпні запаси лікувальних вод. На рис. 1 наведено карту родовищ і проявів мінеральних вод Хмельниччини.

Проаналізувавши карту родовищ і проявів мінеральних вод Хмельницької області, можна зробити виділити декілька зон з найбільшою концентрацією покладів, зокрема Кам'янець-Подільська та Сатанівська.

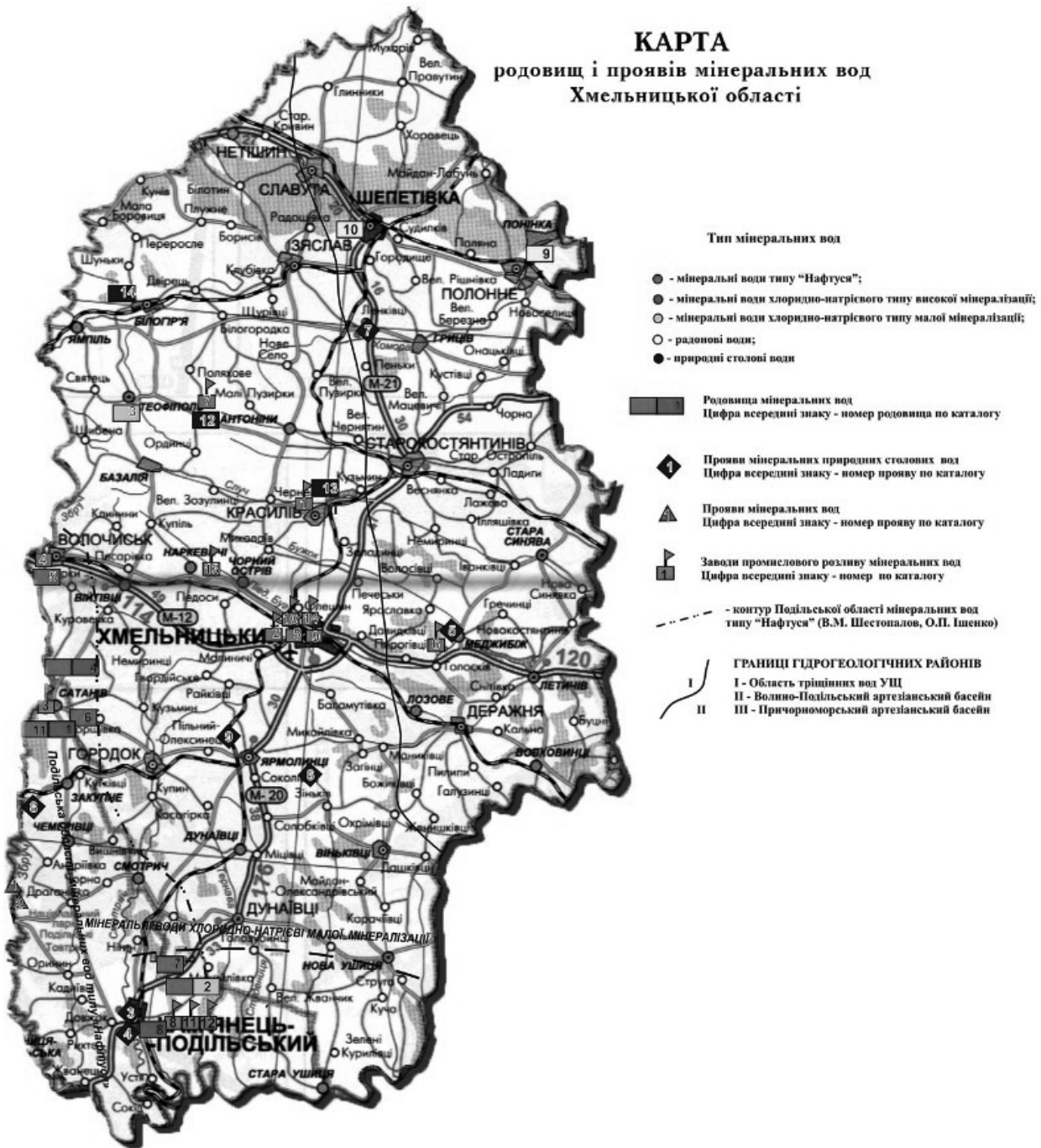

Рис. 1. – Карта родовищ і проявів мінеральних вод Хмельницької області

Вперше мінеральні води на Хмельниччині були виявлені 1965 року у долині р. Збруч поблизу смт. Сатанів. Попереднє вивчення цих вод розпочалося у 1973 р., детальне – у 1975–1978 роках. 1978 року запаси мінеральних вод Збручанського родовища були затверджені Державною комісією з запасів корисних копалин [5]. За період з 1974 по 2004 рік на території Хмельницької області розвідано 12 родовищ мінеральних вод.

За даними державної комісії з запасів корисних копалин, проаналізовано деякі характеристики родовищ Хмельницької області, зокрема мінералізація, рівень рН, t°.

Мінералізація розглядається, як ступінь насичення ґрунту мінеральними речовинами. Ступінь мінералізації всіх проявів мінеральних вод Хмельниччини наведено на рис. 2.

Проаналізувавши ступінь мінералізації, можна зробити висновок, що територія області не досить насичена мінеральними речовинами, що зумовлює видобуток мінеральних вод слабкої мінералізації.

Температура всередині свердловин знаходиться в межах 11°C. Найсприятливішими умовами вважається, якщо температура знаходиться в межах 7–11°C, не нижче 5°C і не вище 15°C.

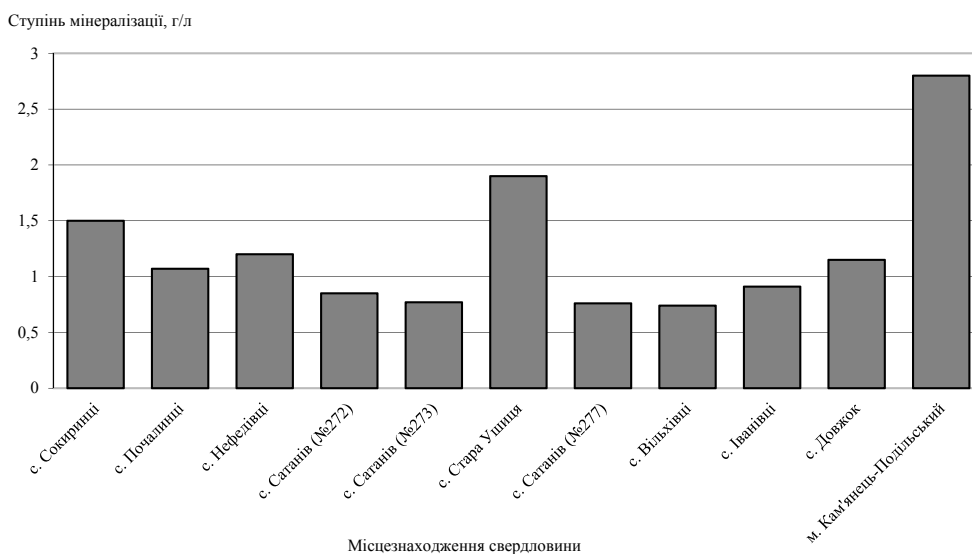

Рис. 2 - Ступінь мінералізації родовищ мінеральних вод Хмельницької області

Щодо лужності середовища, то рівень рН родовищ Хмельницької області наведено на рис. 3.

За стандартний рівень рН приймають значення 7,07. Тому можна зробити висновок, що середовище переважно є нейтральним.

Розглядаючи стан сучасного використання та перспективи розвитку, можна зробити висновок, що деякі родовища потребують очищення для подальшого використання, зокрема родовища в с. Сокиринці, с. Почалинці, с. Нефедівці, с. Кренцилів. Родовища в с. Сатанів використовуються для промислового розливу та в бальнеології. Родовище в с. Довжок використовується для виготовлення фітопрепаратів. Деякі родовища, зокрема у с. Іванівці, с. Вільхівці та у м. Кам'янець-Подільський, потребують детальнішого вивчення. Практично всі родовища, окрім с. Сокиринці, с. Почалинці, с. Нефедівці, с. Кренцилів, використовуються місцевим населенням для пиття та промислового використання.

Розглянувши родовища мінеральних вод Хмельниччини, можна зробити висновок, що най-

розвиненішою ділянкою області є Сатанів, схили річки Збруч. Виявлено сприятливі умови – рівень мінералізації, рН середовища, та, власне, поклади мінеральних вод, які видобуваються в цьому регіоні. Перспективним є застосування їх в бальнеології та СПА-індустрії.

Лікувальні мінеральні води області, які видобуваються в зазначених вище родовищах, належать до шести груп: слабомінералізовані з підвищеним вмістом органічної речовини типу «Нафтуся», хлоридні натрієві малої мінералізації без специфічних бальнеологічних компонентів типу «Миргородська», хлоридні натрієві бромні води високої мінералізації, хлоридні кальцієво-натрієві бромні слабкі розсоли, слабомінералізовані радонові, слабомінералізовані вуглекисло-радонові. Природні столові води є гідрокарбонатними різного катіонного складу [6], детальніша характеристика цих груп мінеральних вод наведена у таблиці 1.

Якість мінеральних вод Хмельницької області відповідає чинним нормативам, води усіх родовищ і проявів внесено до ДСТУ 878-93 [4].

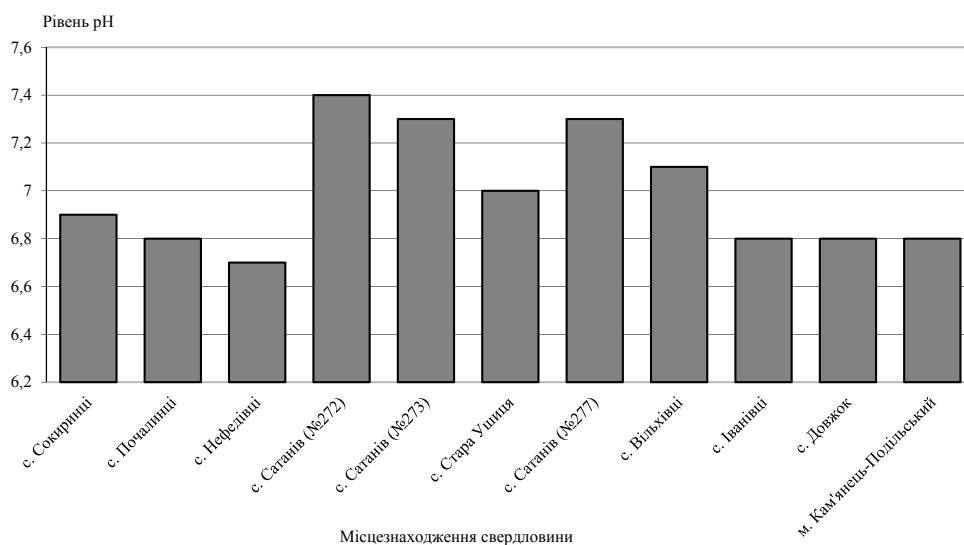

Рис. 3 - Рівень рН родовищ мінеральних вод Хмельницької області

Мінеральні води Хмельниччини

Група лікувальних мінеральних вод	Родовища	Мінералізація	Лікувальні властивості
Слабомінералізовані з підвищеним вмістом органічної речовини типу «Нафтуса»	Збручанське, Маківське, Зайчиківське, Волочиське та Мукшинське родовища	0,8 г/л і загальним вмістом органічної речовини 8 мг/дм ³ – 26 мг/дм ³	Вода покращує жовчоутворення та жовчовиділення, шлункову та панкреатичну секреції, зменшує рівень глюкози в крові при цукровому діабеті II типу, покращує кровообіг кісткового мозку, що сприяє виведенню радіонуклідів, має сечогінну, протизапальну та протимікробну дію.
Хлоридні натрієві малої мінералізації без специфічних бальнеологічних компонентів типу «Миргородська»	Маківське, Теофіпольське і Кам'янець–Подільське родовища	3,6 г/дм ³ – 5 г/дм ³ , без специфічних бальнеологічних компонентів	Рекомендовані при захворюваннях шлунково–кишкового тракту та гепатобілярної системи.
Хлоридні натрієві бромні води високої мінералізації	Зайчиківське і Кам'янець–Подільське родовища	від 12 мг/дм ³ до 14 мг/дм ³ і вмістом броду від 26 мг/дм ³ до 48 мг/дм ³	Рекомендовані при захворюваннях вегето–судинної системи, периферичної і центральної нервової систем, опорно–рухового апарату, жіночої статеві системи.
Хлоридні кальцієво–натрієві бромні слабкі розсоли	Збручанське родовище	від 35 мг/дм ³ до 40 мг/дм ³ і вмістом броду від 70 мг/дм ³ до 115 мг/дм ³ [5].	Рекомендовані при захворюваннях вегето–судинної системи, периферичної і центральної нервової систем, опорно–рухового апарату, жіночої статеві системи, шкіри.
Слабомінералізовані радонові	Розвідані на Полонському і Шепетівському родовищах.	5 мг/дм ³ – 200 мг/дм ³	У бальнеологічному відношенні вони рекомендовані для лікування периферичної і центральної нервової систем та опорно–рухового апарату
Слабомінералізовані вуглекисло–радонові			

Серед лікувальних мінеральних вод Хмельниччини найбільш дослідженою є група слабомінералізованих вод з підвищеним вмістом органічної речовини типу «Нафтуса». За хімічним складом води типу «Нафтуса» Збручанського родовища – це гідрокарбонатні різного катіонного складу з мінералізацією 0,8 г/л і загальним вмістом органічної речовини від 8 г/дм³ до 26 мг/дм³ [4]. Хімічний склад мінеральної води типу Збручанська «Нафтуса» наведено в таблиці 2. З усіх мінеральних вод – Збручанська «Нафтуса» – єдина, яка в своєму складі має фосфор, цінні мікроелементи, що входять до складу мозку і кісткової тканини.

В ході дослідження була виведена формула Курлова для мінеральної води Збручанська «Нафтуса»:

$$M_{0,85} = \frac{HCO_3 65 C 118 SO_4 17}{(NA + K) 57 Mg 23 Ca 20}$$

За своїми фізико–хімічними властивостями Збручанська «Нафтуса» подібна до Трускавецької «Нафтусі», проте в ході порівняльної характеристики було виявлено деякі відмінності, що наведені в таблиці 2.

З даних табл. 2 можна зробити висновок, що Збручанська «Нафтуса» – це гідрокарбонатна–магнієво–натрієва вода малої мінералізації, подібна до трускавецької «Нафтусі». Але на відміну від неї – сатанівська вода містить йод, бром, мідь, фосфор, двовалентне залізо, кисень.

Таблиця 2

Порівняльна характеристика Трускавецької і Збручанської «Нафтусі»

Назва	Мінеральний склад води, г/л	
	Трускавецька «Нафтуса»	«Збручанська Нафтуса»
Натрій	0,0035	0,0551
Кальцій	0,1036	0,0380
Магній	0,0419	0,0365
Хлор	0,0243	0,0709
Сульфати	0,0354	0,0876
Гідрокарбонати	0,4480	0,4980
Вуглекислий газ	0,0570	0,0076
Сірководень	0,6006	0,0020
Залізо	–	0,8
Йод	–	2,9000
Бром	–	2,5000
Фосфор	–	0,2500
Кисень	–	0,1620
Загальна мінералізація	0,6569	0,8801

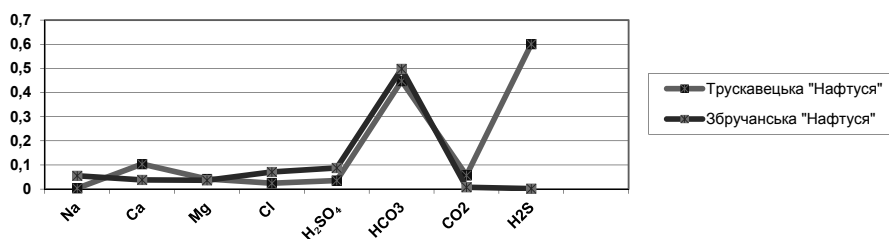

Рис. 4 – Порівняльна характеристика мінерального складу Трускавецької і Збручанської «Нафтусі»

На рис. 4 можемо побачити що вміст мікроелементів у Збручанській «Нафтусі» є вищий. Значно менший вміст сірководню свідчить про кращі органолептичні показники Збручанської «Нафтусі», зокрема відсутній неприємний запах.

Саме всі характеристики, наведені вище, дозволяють вважати Збручанську «Нафтусю» основним і найбільш цінним ресурсом в бальнеології. Всі існуючі заклади розміщення, санаторії, профілакторії використовують запаси мінеральної води, як в промислових цілях, так і в лікувальних.

Незважаючи на освоєння родовищ використання мінеральних вод Хмельницької області незначне. На експлуатацію родовищ отримано лише 4 ліцензії, на базі яких діють санаторно-курортні заклади. У бальнеологічному відношенні вони рекомендовані при захворюваннях вегето-судинної системи, периферичної і центральної нервової систем, опорно-рухового апарату, жіночої статевий системи, шкіри. За висновками науковців Інституту експериментальної патології, онкології і радіобіології та Інституту геологічних наук збручанські мінеральні води протягом місячного терміну дії різко зменшують кількість радіонуклідів в організмі, відновлюють функцію кістково-мозкової тканини, сприяють нормалізації крові, активізації імунної системи всього організму.

Захворюваність населення посідає особливе місце в комплексі медико-соціальних показників, адже саме вона є основною причиною смертності, а також тимчасової та стійкої втрати працездатності населення, що в свою чергу призводить до значних економічних втрат суспільства, негативно впливає на здоров'я майбутніх поколінь і зменшення чисельності населення.

Структуру первинної захворюваності населення України наведено на рис. 5. Її формують хвороби органів

дихання (42,4%), системи кровообігу (7,4%), органів травлення (6,9%), сечостатевої системи (6,6%), шкіри та підшкірної клітковини (6,0%), ока та придаткового апарату (5,2%) та інші. Можемо зробити висновок, що в Україні існує потреба у створенні спеціалізованих закладів, які б використовували природні, гідромінеральні ресурси для зменшення випадків захворюваності.

Підтвердження численними клінічними дослідженнями позитивний профілактичний вплив води типу Збручанська «Нафтуса» на системи травлення, сечостатево, систему обміну речовин дозволить знизити рівень захворюваності населення України. Таким чином, розглянувши стан щодо захворюваності населення України, можемо зробити висновок, що потреба у санаторному, профілактичному та лікувальному оздоровленні є актуальною на сьогоднішній день. Необхідно розвивати лікувально-діагностичну базу, розширювати готельну інфраструктуру, збільшуючи кількість закладів розміщення, урізноманітнюючи їх профіль, тип та спектр додаткових послуг. Існуючі заклади готельного господарства користуються попитом серед туристів, незважаючи на існуючі недоліки в процесі надання готельних послуг. Тому проектування більш новіших, обладнаних сучасним устаткуванням, забезпечених кваліфікованими кадрами закладів готельного господарства є досить актуальним питанням, що дозволить максимізувати використання природних бальнеологічних ресурсів, розширити готельну інфраструктуру, збільшити коло потенційних цільових аудиторій та зменшити ризики захворюваності населення України.

Розглядаючи існуючі заклади готельного господарства в Саганові, можна виокремити санаторій-профілакторій «Берізка» на 75 ліжок, який започаткував місто-курорт над Збручем. Більш детальна характеристика закладів розміщення наведена в таблиці 3.

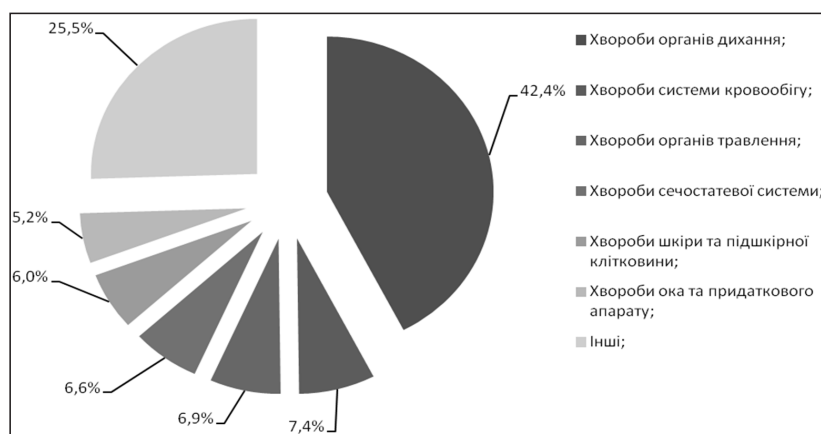

Рис. 5. – Структура захворюваності населення України, 2012 р. [2]

Інфраструктура готельного господарства

Заклад готельного господарства	Місцерозташування	Міст-кість	Профіль лікувальних послуг
Санаторій «Товтри»	смт. Сатанів Городоцького району	504	В санаторії лікують захворювання: печінки; жовчовивідних шляхів; нирок; порушення обміну речовин.
Санаторій «Збруч»	смт. Сатанів Городоцького району, вул. Курортна 17	100	Лікування захворювань органів травлення, урологічних захворювань, порушення обміну речовин і захворювання ендокринної системи.
Оздоровчий комплекс «Поділля»	смт. Сатанів Городоцького району	100	Оздоровчий комплекс «Поділля» – гастроентерологічного та урологічного профілю.
с/п «Берізка»	смт. Сатанів Городоцького району	75	Санаторій спеціалізується на лікуванні урологічних та гастроентерологічних захворювань.
Санаторій «Перлина Поділля»	смт. Сатанів Городоцького району	150	Профіль санаторію: захворювання печінки; захворювання шлунково–кишкового тракту, захворювання обміну речовин, цукровий діабет.
Оздоровчий комплекс «Жива вода»	смт. Сатанів Городоцького району	54	Захворювань гастроентерологічного і урологічного профілю, хронічний холецистит і холангіт, лікування опорно–рухового апарату, лікування периферичної нервової системи, лікування жіночих статевих органів.
Санаторій «Україна»	с. Маків Дунаєвського району, вул. Санаторна	325	Лікування ниркової, сечовидільної системи, схильного нирковокам'яної хвороби, підшлункової залози, гепатито–біліарної системи.
Санаторій «Райдуга»	м. Волочискь, вул. Запорізька 11	100	Санаторій призначений для лікування хворих на сечокам'яну хворобу, сечокислий діабез, хронічний.
Санаторій «Лісова Пісня»	с. Привороття–2 Кам'янець– Подільського району	270	Санаторно–діагностична база санаторію «Лісова пісня» дозволяє проводити традиційні санаторні процедури.
Готельний комплекс «Сонячний прованс»	смт. Сатанів, с. Сатанівська Слобідка	42	Профіль послуг даних закладів розміщення не позиціонується як лікувальним.
Реабілітаційний центр УМВС	смт. Сатанів	30	
Готель «ДеЛіто»	смт. Сатанів	40	

Проаналізувавши заклади розміщення, розташовані на території Сатановської курортної зони, можемо зробити висновок, що одночасно бальнеологічний курорт може прийняти більше 1000 туристів та надати комплекс основних та додаткових оздоровчих послуг. Унікальні ландшафти, природоохоронні території, скелі, печери, річки, озера, водоспади, цілючі джерела, різноманітне рослинний і тваринний світ. У поєднанні з лікувальними властивостями Збручанської мінеральної води, це дає прекрасні позитивні результати оздоровлення всього організму кожного відпочиваючого. Спеціалізація санаторіїв та готельних комплексів в основному стосується лікування захворювань шлунково–кишкового тракту, опорно–рухового апарату, периферичної нервової системи, жіночих статевих органів, урологічні захворювання, цукрового діабету. Це зумовлено лікувальними властивостями покладів мінеральних вод в області.

Оцінка гідромінеральних ресурсів Хмельниччини та інфраструктури готельного господарства необхідна для вибору напрямку освоєння тих чи інших об'єктів рекреаційного природокористування, зокрема розширення інфраструктури санаторно–курортних закладів, готелів із наданням бальнеологічних СПА–послуг. Основними профілактичними методиками є – бальнеологія (питне лікування мінеральною водою), кліматотерапія, електротерапія, лікувальний масаж.

Отже, проаналізувавши поклади родовищ мінеральних вод Хмельниччини, можна зробити висновок, що найрозвиненішою ділянкою області є Сатанів, схили річки Збруч. Виявлено сприятливі умови – рівень мінералізації, рН середовище, та, власне, поклади мінеральних вод, які видобуваються в цьому регіоні. Перспективним є застосування їх в бальнеології та СПА–індустрії.

Серед лікувальних мінеральних вод Хмельниччини найбільш дослідженою є група слабомінералізованих вод з підвищеним вмістом органічної речовини типу «Нафтуса». За своїми фізико–хімічними властивостями Збручанська «Нафтуса» подібна до Трускавецької «Нафтусі», проте в ході порівняльної характеристики було виявлено деякі відмінності, що якісно відрізняють Збручанську «Нафтусю».

Підтвердження численними клінічними дослідженнями позитивний профілактичний вплив води типу Збручанська «Нафтуса» на системи травлення, сечостатевої, системи обміну речовин дозволить знизити рівень захворюваності населення України. Саме всі характеристики, наведені вище, дозволяють вважати Збручанську «Нафтусю» основним і найбільш цінним ресурсом в бальнеології. Всі існуючі заклади розміщення, санаторії, профілакторії використовують запаси мінеральної води, як в промислових цілях, так і в лікувальних.

Враховуючи сучасне економічне становище, рівень розвитку курортно–рекреаційної інфраструктури, розта-

шування та рівень вивченості родовищ мінеральних вод, найперспективним є розвиток санаторно-курортних закладів території Хмельницької області, що знаходиться у долині нижньої та середньої течії річки Збруч. У межах цього району вже функціонують санаторії і будинки відпочинку, розвідані різноманітні мінеральні води, серед яких найбільш цінними є води типу «Нафтуся».

Проаналізувавши стан наявних бальнео-гідрологічних ресурсів на території Хмельницької області, можна зробити висновок, що їх запаси є практично невичерпними, адже використання їх здійснюється не на належному рівні, хоча сировинна ресурсна база характеризується досить високим рівнем якості. Використання мінеральних вод незначне. При максимізації використання наявних ресурсів можливо досягнути значного розвитку у вітчизняній СПА-індустрії, розширити готельну інфраструктуру, урізноманітнити курортно-рекреаційну діяльність.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про курорти» від 5.10.2000 р. №2026.
2. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
3. Кадастр мінеральних вод України / Гол. ред. М. В. Лобода. – К., 1996.
4. ДСТУ 878–93. Води мінеральні питні. Технічні умови. – К.: В-во стандартів, 1994.
5. Новодран О. В., Нікіпелова О. М., Беленький К. Е. Сучасний стан, вивченість та перспектива використання мінеральних вод Хмельницької області // Зб. наук. праць. – К.: Видавництво Національної академії наук України, 2002. – №2.
6. Голева Г. А. Геохімія підземних вод, корисних копалин західних областей України // Проблеми геохімії. – 1999. – Вип. 1.
7. Курортні ресурси України / Під ред. проф. М. В. Лободи. – К.: Укрпрофоздоровниця; Тамед, 1999.
8. Фоменко Н. В. Рекреаційні ресурси та курортологія / Н. В. Фоменко. – К.: Центр навчальної літератури, 2007.

References

1. Zakon Ukrainy «Pro kurorty» vid 5.10.2000 p. №2026.
2. Oficijnyj sajт Derzhavnoi' sluzhby statystyky Ukrainy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
3. Kadastr mineral'nyh vod Ukrainy / Gol. red. M. V. Loboda. – K., 1996.
4. DSTU 878–93. Vody mineral'ni pitni. Tehnichni umovy. – K.: V-vo standartiv, 1994.
5. Novodran O. V., Nikypelova O. M., Bjeljen'kyj K. E. Suchasnyj stan, vyuchenist' ta perspektyva vykorystannja mineral'nyh vod Hmel'nyc'koi' oblasti // Zb. nauk. prac'. – K.: Vydavnyctvo Nacional'noi' akademii' nauk Ukrainy, 2002. – №2.
6. Goleva G. A. Geohimija pidzemnyh vod, korysnyh kopalyn zahidnyh oblastej Ukrainy // Problemy geohimii'. – 1999. – Vyp.1.
7. Kurortni resursy Ukrainy / Pid red. prof. M. V. Lobody. – K.: Ukrprofzodrovnycja; Tamed, 1999.
8. Fomenko N. V. Rekreacijni resursy ta kurortologija / N. V. Fomenko. – K.: Centr navchal'noi' literatury, 2007.

Werbony Yu, a student, National University of Food Technologies (Kyiv, Ukraine), juliaverbova27@gmail.com

Koval O. A., Ph.D., associate professor, National University of Food Technologies (Kyiv, Ukraine), juliaverbova27@gmail.com

The use of hydro resources Khmelnytsky region for the development of SPA industry

In the article presenting study is to analyze the chemical composition, spa properties and efficiency of hydro resources Khmelnytsky region, establishing promising ways to improve the use of one direction of spa mineral waters.

At the present stage is to develop the scientific foundations of geological and economic evaluation of the status and prospects of development of mineral resources Khmelnytsky, as noted in the recent publications of leading Ukrainian geographers (L. H. Rudenko, V. P. Paliyenko, L. M. Shevchenko etc., 2003; L. H. Rudenko, V. P. Paliyenko, V. D. Baytala et al., 2004; V. A. Baranovsky; P. H. Shyschenko, 2004; V. P. Rudenko, A. I. Chernyuh, 2004).

As a result of these studies the estimation of deposits of physical and chemical characteristics of mineral waters interest. This made it possible to determine what type of water «Nafytysia» Zbruchansky deposits are the most valuable hydro, spa resources.

Evaluation of hydro resources Khmelnytsky necessary to choose the direction of development of various objects recreational nature, including infrastructure expansion spa, hotels with spa services provision. The main prevention methods are – balneology. Analyzing infrastructure hotel industry Khmelnytsky, it was found that the design of a promising new accommodation facilities and reengineering of existing business, focusing SPA, innovative spa services as a priority.

Keywords: hydro resources, balneology, spa services, infrastructure, mineral water, Khmelnytsky, Spa hotel.

Вербовая Ю. В., студентка, Национальный университет пищевых технологий, (Украина, Киев), juliaverbova27@gmail.com

Коваль О. А., кандидат технических наук, доцент, Национальный университет пищевых технологий (Украина, Киев), juliaverbova27@gmail.com

Использование гидроминеральных ресурсов Хмельницкой области для развития СПА-индустрии

Представленное исследование является анализом химического состава, бальнеологических свойств и эффективности использования гидроминеральных ресурсов Хмельницкой области, установление перспективных путей повышения эффективности использования одного бальнеологического направления использования минеральных вод.

На современном этапе осуществляется разработка научных основ геолого-экономической оценки состояния и перспектив развития минерально-сырьевой базы Хмельницкой области, о чем отмечается в недавних публикациях ведущих украинских географов (Л. Г. Руденко, В. П. Палиенко, Л. М. Шевченко и др., 2003; Л. Г. Руденко, В. П. Палиенко, В. Д. Байтала и др., 2004; В. А. Барановский, П. Г. Шищенко, 2004; В. П. Руденко, А. И. Чернух, 2004).

В результате этих исследований осуществлена оценка месторождений физико-химических особенностей минеральных вод Хмельницкой области. Это позволило определить, что воды типа «Нафтуся» Збручанского месторождения являются наиболее ценными гидроминеральными, бальнеологическими ресурсами. Оценка гидроминеральных ресурсов Хмельницкой области необходима для выбора направления освоения тех или иных объектов рекреационного природопользования, в частности расширение инфраструктуры санаторно-курортных учреждений, гостиниц с предоставлением СПА-услуг. Основными профилактическими методиками есть – бальнеология. Проанализировав инфраструктуру гостиничного хозяйства Хмельницкой области, было обнаружено, что перспективным является вопрос проектирования новых средств размещения и реинжиниринг уже существующих предприятий, акцентировать бальнеологию, инновационные СПА-услуги, как приоритетное направление.

Ключевые слова: гидроминеральные ресурсы, бальнеология, СПА-услуги, инфраструктура, минеральные воды, Хмельницкая область, СПА-отель.

* * *

УДК 004+069(477)

Куценко С. Ю.,
здобувач кафедри загальної історії,
Уманський державний педагогічний
університет ім. Павла Тичини
(Україна, Умань), kutsenko.sergij@yandex.ru

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ СТВОРЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ САЙТІВ МУЗЕЇВ УКРАЇНИ ЯК САМОСТІЙНОЇ ОДИНИЦІ В СТРУКТУРІ МУЗЕЙНИХ УСТАНОВ

Розкривається питання розвитку музейної діяльності України в сфері використання новітніх інформаційних технологій, висвітлюються етапи, стан та проблеми розвитку веб-представництва вітчизняних музейних установ. Розглядається інформація про проекти, тренінги, семінари і конференції, майстер-класи, що присвячені розвитку інформаційних технологій у сфері культури та освіти. Проаналізовано значення необхідності державної та громадської підтримки цільових програм розвитку нових інформаційних технологій в культурно-освітньому (в тому числі музейному) секторі держави. Статтю виконано з використанням таких методів, як проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, системно-структурний, логічно-аналітичний. Досліджуються проблеми практичного та теоретичного впровадження рішень конференцій, семінарів та інших наукових заходів по впровадженню інформаційно-комунікаційних технологій в музейне середовище.

Ключові слова: веб-сайт, музей, інформація, новітні інформаційні технології, портал, Міжнародна рада музеїв.

Наприкінці ХХ століття у зв'язку зі значними успіхами в ряді галузей науки і техніки створилися передумови для ключових змін в області інформаційного забезпечення людства. Набули широкого поширення досить потужні «персональні комп'ютери», які максимально полегшували

обробку інформації. Швидко прогресують технології подання аудіо та відео інформації. Науково-технічний прогрес заклав підґрунтя для інформаційної революції, під час якої здійснювався перехід від індустріального до постіндустріального (інформаційного) суспільства. Найбільш яскравим проявом цього якісного стрибка в області зберігання, обробки, передачі і представлення даних стала поява Інтернету і пов'язаних з ним електронної пошти, телеконференцій, чатів, форумів і, нарешті, інформаційного веб-простору. Музеї отримали можливість вільно поширювати та зберігати інформацію в мережі Інтернет. Від створення всесвітньої мережі Інтернет до сьогодення за десятиліття десятки тисяч музеїв світу створили свої електронні версії, більшість із яких були приєднані до Інтернету.

Необхідність дослідження проблеми щодо використання інформаційних технологій для демонстрації світової культурної спадщини широкій масі населення, зростає з кожним днем. Головним завданням музеїв в мережі Інтернет в першу чергу є оперативне донесення інформації до користувача, який цікавиться діяльністю конкретного музею. Другорядним є ознайомити користувача із загальною інформацією про час роботи закладу, ціну квитка, календар проведення виставок, щоб у перспективі він міг відвідати сам музей. За даними Інтернет асоціації України, зібраними наприкінці 2013 р. в Україні нараховується близько 20 млн. осіб, які користуються мережею постійно в своєму повсякденному житті [5].

Питання розвитку музейної діяльності України в сфері використання новітніх інформаційних технологій, зокрема, причини та передумови для створення, стан і проблеми розвитку веб-представництва вітчизняних музейних установ досліджували Р. І. Гураль [1], А. В. Знаменський [2], Н. В. Іванченко [3], Б. Лорд [4], Л. В. Чупрій [6], І. П. Шевцов [7].

Проблема розробки, просування й розкручування, причини створення, етапи розвитку української музейної Інтернет-спільноти, інтеграція музеїв в мережу Інтернет, значення необхідності державної та громадської підтримки програм розвитку нових інформаційних технологій в культурно-освітньому (в тому числі музейному) секторі держави потребують подальшого дослідження, оскільки існує ряд актуальних невирішених питань. Насамперед, це стосується не достатньо вивченої проблеми інтеграції музейного сектору у віртуальний простір мережі Інтернет, знайомства музейних фахівців із новими світовими музейними стандартами та об'єктивного визначення місця українських музеїв на світовому інформаційному ринку глобальної мережі.

Метою дослідження є аналіз етапів створення, розвитку сайтів вітчизняних музеїв, як самостійної та повноцінної одиниці в структурі музею та висвітлення проблеми впровадження і використання новітніх інформаційних технологій в музейній діяльності України.

Кінець 80 – початок 90-х років ХХ ст. характеризується початком застосування закордонної комп'ютерної техніки та передових новітніх технологій в усіх сферах життя та діяльності населення [4].

В середині 1980-х років Міжнародна рада музеїв заявила про необхідність впровадження новітніх технологій в діяльності музеїв. Тоді ж Радою був створений спеціалізований підрозділ – Комітет з документації,

який об'єднує музейних фахівців із 65 країн світу. Щорічно комітетом проводяться конференції, на яких обговорюються національні програми по інформатизації музейної сфери різних країн [2, с. 71]. Після здобуття незалежності України в музейній сфері відбулися помітні зміни. Протягом 90-х рр. ХХ ст. найбільші музеї в Україні проводять комп'ютеризацію своєї діяльності на рівні створення баз даних музейних експонатів. Здійснюється кардинальна трансформація методів роботи музейних фахівців з урахуванням розвитку новітніх технологій. В першій половині 1990-х музеями здійснюються перші спроби об'єднатися на регіональному рівні. Реалізовувалися такі проекти в більшості з ініціативи музеїв на власні кошти або за рахунок закордонних грантів. Метою об'єднання було накопичення даних від різних музеїв в одному місці, структурування цих даних і організація доступу до них. Прикладами таких об'єднань були краєзнавчі музеї Чернівецької області [1, с. 26].

У 1995 р. було прийнято закон «Про музеї та музейну справу», який врегулював діяльність музеїв в Україні, а також утверджував курс на комп'ютеризацію музейної діяльності. Відповідно до закону визначалися основні завдання музею, які полягали у збереженні, дослідженні та популяризації музейних експонатів серед громадян. Крім цього ще в 1992 р. був прийнятий закон «Про інформацію». В даному законі встановлювалися правові норми щодо забезпечення вільного доступу громадян до каталогів бібліотек, архівів, музейних фондів [5].

У 1999 р. в мережі Інтернет був створений український культурологічний ресурс під назвою «Пам'ятки України». Сайт на сьогоднішній день перейменовано на «Українську спадщину», на ньому в більшості розміщується інформація присвячена питанням пам'яток історії, мистецтва та ін.

Перші вітчизняні представництва музеїв у мережі Інтернет стали з'являтися приблизно з 1999 року, це були, наприклад, веб-ресурси Дніпропетровського історичного музею імені Д. І. Яворницького та Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Зарубіжні представництва музеїв в мережі Інтернет створюються дещо раніше приблизно з 1990 р. Це були так звані «домашні сторінки», що містили довідкову інформацію і кілька картинок. Протягом 2000–2005 рр. діяла державна Програма розвитку музейної справи в Україні. Однією із ключових цілей програми було передбачено підвищення ролі інформаційних технологій в розвитку музейної сфери.

Співробітники українських музеїв із середини 90-х рр. постійно беруть участь у тренінгах, семінарах і конференціях, присвячених розвитку інформаційних технологій у сфері культури та освіти, які проходять в різних країнах Європи, США та Росії.

Президентом України 31 липня 2000 р. був підписаний указ «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Internet і забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні». Згідно із ним в сфері культури реалізовувалися проекти, щодо створення регіональних інформаційних центрів по архівній, бібліотечній та музейній справі.

У 2002 році за ініціативи благодійників була створена організація «Фонд збереження культурної спадщини «Фенікс»». Поле діяльності організації полягало в інтеграції українських музеїв в європейський музейний

простір. Кінцеву ціль своєї діяльності вбачали в допомозі музеям у створенні та розміщенні електронних ресурсів в мережі Інтернет.

З метою реалізації плану по розбудові єдиного інформаційного простору, який би об'єднував більшу частину музеїв було створено в 2004 р. організацію «Всеукраїнська асоціація музеїв». Основні зміни в музейній діяльності асоціація вбачала в формуванні сучасних інформаційних ресурсів про культурну спадщину, створення механізмів вільного та ефективного доступу громадян до цих джерел.

В Україні на сьогодні інформаційну сферу в музейній діяльності та в інших напрямках її застосування регулюють більш ніж 200 законів та нормативних актів. Все це вказує на системні проблеми, в розвитку та застосуванні новітніх інформаційних технологій в Україні. Така велика кількість законів ускладнює контроль інформаційного ринку.

3 лютого 2004 р. в місті Києві журналістом Віктором Тригубом був заснований журнал для громадян, які цікавляться історичними пам'ятками «Музеї України». Поступово видання інтегрувалося у мережу Інтернет, та із 2012 року паперова версія його перестала друкуватися. З 2005 року фахівці журналу «Музею України» розпочали програму «Музейний сайт». Метою програми було розробити концепцію розвитку відповідних музейних електронних ресурсів, методіку наповнення та створення сайтів на безкоштовних хостингах, музеям які не мають можливості витрачати кошти на великі проекти [6, с. 53].

Розпочинаючи з 2005 року Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького на базі свого закладу кожного року проводить Всеукраїнський музейний фестиваль «Музей третього тисячоліття». На сьогодні даний захід перейменовано на «Музей і діти: дитячі програми, центри, музеї», який присвячений дню народженню Д. І Яворницького. Одним із завдань фестивалю було обрати найкращий проект музейних мультимедійних програм (веб-сайтів, веб-каталогів, ігрових проектів).

Впродовж 2006–2009 рр. в Україні за ініціативи Асоціації музеїв Нідерландів реалізовувався проект «Матра – музеї України». Одне із основних завдань проекту полягало в інтенсивному обміні досвідом між нідерландськими та українськими музейними фахівцями по створенню та наповненню інформацією музейних сайтів.

У 2007 р. за ініціативи уряду розроблявся проект створення електронної інформаційної системи «Музейні фонди України». Кінцевим результатом такої роботи мав би стати веб-портал «Україна музейна», та розроблена універсальна структура веб-сторінок музейних установ. Однак на сьогодні проект залишається нерезалізованим, хоча цей напрям безумовно має ряд переваг.

Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000» з 2006 р. налагодив співпрацю з громадською організацією «Український центр розвитку музейної справи», яка проводить цільове дослідження стану музейної справи в Україні та аналізує можливості інтеграції європейських музейних стандартів в діяльність вітчизняних музеїв. Громадська організація «Центр розвитку музейної справи» з 2004 р. розпочала роботу над створенням окремого спеціалізованого електронного ресурсу. Метою даного веб-джерела було сформулювати для спеціалістів

електронну музейну публічну бібліотеку з різних питань музейної практики. Центр розвитку музейної справи створив у 2005 р. портал «Музейний простір». На даний час портал «Музейний простір» являється найбільшим Інтернет-проектом спільноти музейних фахівців в Україні, де зібрано каталог різних музейних ресурсів з вільним доступом. Спеціалісти порталу з 2005 р. розпочали на безоплатній основі створювати сайти вітчизняним музеям. На базі сайту Музейного ресурсного центру реалізуються заходи по розміщенню музейних колекцій (тексту, фото, відео матеріалів, анонс подій тощо), перегляду музейних періодичних видань, проведення онлайн конференцій, семінарів та тренінгів за участю закордонних та вітчизняних фахівців музейної справи.

В Україні була розроблена єдина електронна база даних Національного музейного фонду. У ній міститься інформація про всі найвидатніші пам'ятки вітчизняних музеїв. Але інформаційна база Національного музейного фонду порівняно із аналогічними інформаційними збірниками по пам'ятках інших країн є закритою для сторонніх, має дуже незручний інтерфейс, що значно ускладнює ознайомлення із колекціями цього фонду.

За підтримки Миколи Томенка у 2011 р. було презентовано Інтернет-проект під назвою «Все про всі музеї України», де безкоштовно було розміщено інформацію про вартість квитків, розташування, телефони, адреси електронної пошти та веб-ресурсів, графік роботи закладів, знижки, характеристика виставок та експозицій по більшій частині музеїв України.

У 2011 р. на базі музею «Жовківський замок» була започаткована конференція під назвою «Жовківські читання», де розглядалися тенденції застосування новітніх технологій в музейній сфері та перспективи інтеграції музеїв у Інтернет-простір. У 2011 та 2013 рр. організовувалася конференція «Жовківські читання: музей в сучасному світі». Однією із проблем, яка обговорювалася під час дискусії була розробка плану оцифрування музейних експонатів та яким способом можливо забезпечити ефективний вихід регіональних музеїв у віртуальну мережу, презентація музеїв та їх колекцій в Інтернеті за допомогою мультимедійних програм – завдання і проблеми.

На базі музейних закладів Львова й Інституту комп'ютерних наук та інформаційних технологій за ініціативи Асоціації музеїв та галерей Західного регіону в 2011 р. була проведена консультація по створенню спеціалізованої робочої групи із фахівців ІТ-технологій та музейних працівників. Метою створення робочої групи було розробити методіку по впровадженню та правила використання новітніх технологій в музейній справі. Обговорювалося також створення спільної платформи музеїв Львова, де б розмішувалася коротка інформація про заклади і була б своєрідна форма представлення музеїв міста у інформаційному просторі.

З 2010 р. на базі Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна започатковані Луцьовські читання. Основною тематикою для обговорення читань є шляхи модернізації музейної діяльності, використання інформаційних технологій та технічних засобів в музейній роботі. Протягом 2010–2015 ключовими проблемами, які висвітлювалися на Луцьовських читаннях були: сучасні музейні експозиції, музейна комунікація за допомогою Інтернет-технологій, створення електронних виставок

музеїв, проблема підтримки та функціонування музейних веб-ресурсів та ін.

У період 2013–2014 рр. Фондом Ріната Ахметова «Розвиток України» здійснювався проект «Динамічний музей». Одним із результатів діяльності проекту має стати перегляд та оновлення усіх підходів до музейної справи, в тому числі передбачалися кардинальні зміни роботи з відвідувачами. Проект «Динамічний музей» спрямований також на створення і розвиток українськими музеями власних електронних ресурсів відповідно до міжнародних музейних стандартів.

Отже, швидкий розвиток Інтернет-технологій являється однією із важливих умов повноцінного функціонування сучасного інформаційного суспільства. Україна, яка намагається інтегруватися в європейське інформаційне середовище розпочинає активніше використовувати всі можливості, які надає мережа Інтернет в усіх сферах життя і діяльності суспільства.

З появою на початку 90-х років ХХ ст. на території України мережі Інтернет відбувається активна комп'ютеризація музейної діяльності. Українські музеї, як частинка культурної сфери, вибудовують перші кроки в сторону інтеграції та адаптації до сучасних умов, поставлених перед ними суспільством. Працівники вітчизняних музеїв із середини 90-х рр. активно організують та беруть участь в тренінгах, семінарах і конференціях, що присвячені розвитку інформаційних технологій у сфері культури та освіти. Приймаються на державному рівні ряд важливих законів, які врегульовують музейну діяльність та впроваджують механізми, щодо процесу модернізації музейної сфери.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. українські музеї розпочинають перші кроки в напрямі створення власних веб-представництв в мережі Інтернет. Реалізують громадськими організаціями, меценатами регіональні та національні проекти спрямовані на інформатизацію музеїв, організуються курси, проводяться тренінги по особливостям створення сайтів музеїв, їхньому обслуговуванню та інформаційному наповненню.

Список використаних джерел

1. Гураль Р. І. Новітні технології у музейній справі / Р. І. Гураль // II Науково-практична конференція «Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи». (25–26 вересня, 2014 р., м. Київ). – К.: НКПІКЗ, 2014. – С.26–28.
2. Знаменский А. Модернизация музейной деятельности: Внедрение новых информационных технологий в экспозиционно-выставочную деятельность провинциального музея / А. Знаменский // Справочник руководителя учреждения культуры. – 2003. – №10. – С.70–75.
3. Іванченко Н. В. Маркетинг та рекламно-інформаційна діяльність музеїв [Електронний ресурс] / Н. В. Іванченко – Режим доступу: http://www.forthemuseum.info/2007/12/01/vanchenko_nv_marketing_ta_reklamnonformacijna_djalnst_muzev.html. – (Дата звернення: 14.04.2015).
4. Лорд Б. Нові технології в музейній справі [Електронний ресурс] / Б. Лорд, Г. Лорд. – Режим доступу: http://tourlib.net/stati_tourism/lord.htm. – (Дата звернення: 7.04.2015).
5. В Україні росте кількість користувачів інтернету – дослідження [Електронний ресурс] Дослідна компанія GfK Ukraine. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/news_in_brief/2014/04/140409_or_internet_usage
6. Чупрій Л. В. Стан та проблеми музейної справи в Україні [Електронний ресурс] / Л. В. Чупрій. – Режим доступу: <http://www.museum-ukraine.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=4744>. – (Дата звернення: 7.02.2015).
7. Шевцов І. П. Створення музейного сайту – необхідна складова сучасної маркетингової системи закладів культури [Текст] / І. П. Шевцов // Сімнадцяті Сумцовські читання: збірник матеріалів

наукової конференції на тему: «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на проблеми соціуму» (проводиться в рамках XVII Сумцовських читань), 18 квітня 2011 р. – Х.: Майдан, 2011. – С.53–57.

References

1. Gural' R. I. Novitni tehnologii' u muzejnij spravij / R. I. Gural' // II Naukovo-praktychna konferencija «Muzejna pedagogika – problemy, s'ogodennja, perspektyvy». (25–26 veresnja, 2014 r., m. Kyj'v). – K.: NKPIKZ, 2014. – S.26–28.
2. Znamenskij A. Modernizacija muzejnoj dejatel'nosti: Vnedrenie novyh informacionnyh tehnologij v jekspozicionno-vystavochnuju dejatel'nost' provincial'nogo muzeja / A. Znamenskij // Spravochnik rukovoditelja uchrezhdenija kul'tury. – 2003. – №10. – S.70–75.
3. Іvanchenko N. V. Marketing ta reklamno-informacijna dijal'nist' muzei'v [Elektronnyj resurs] / N. V. Іvanchenko – Rezhym dostupu: http://www.forthemuseum.info/2007/12/01/vanchenko_nv_marketing_ta_reklamnonformacijna_djalnst_muzev.html. – (Data zvernennja: 14.04.2015).
4. Lord B. Novi tehnologii' v muzejnij spravij [Elektronnyj resurs] / B. Lord, G. Lord. – Rezhym dostupu: http://tourlib.net/stati_tourism/lord.htm. – (Data zvernennja: 7.04.2015).
5. V Ukraїni roste kil'kist' korystuvachiv internetu – doslidzhennja [Elektronnyj resurs] Doslidna kompanija GfK Ukraine. – Rezhym dostupu: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/news_in_brief/2014/04/140409_or_internet_usage
6. Chuprij L. V. Stan ta problemy muzejnoj' spravij v Ukraїni [Elektronnyj resurs] / L. V. Chuprij. – Rezhym dostupu: <http://www.museum-ukraine.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=4744>. – (Data zvernennja: 7.02.2015).
7. Shevcov I. P. Stvorennja muzejnogo sajtu – neobhidna skladova suchasnoi' marketyngovoi' systemy zakladiv kul'tury [Tekst] / I. P. Shevcov // Simnadcjati Sumcovs'ki chytannja: zbirnyk materialiv naukovoї konferencii' na temu: «Komunikacijnyj pidhid u muzejnij spravij jak vidpovid' na problemy sociumu» (provodyt'sja v ramkah XVII Sumcovs'kyh chytan''), 18 kvitnja 2011 r. – H.: Majdan, 2011. – S.53–57.

Kutsenko S. Y., Competitor of the Department of General History, Uman State Pedagogical University. Paul Ticino (Ukraine, Uman), kutsenko.sergij@yandex.ru

Historical stages of creation and formation of Ukraine museum site as an independent unit within the structure of museum institutions

The paper examines the development of the museum's activities in Ukraine in the sphere of the use of advanced information technologies, highlights the steps of the state and problems of web-representation of national museum institutions. We consider the information about trainings, seminars, project, conferences and master class devoted to the development of information technologies in the field of culture and education. Analyzed the value of the state and the need for public support for targeted development programs of new information technologies in the cultural and educational (including museum) sector of the state. Article accomplished using methods such as problem-chronological, comparative historical, systematic and structural, logical and analytical. We study the theoretical and practical problems of implementation of decisions of conferences, seminars and other academic activities on information and communication technologies in the museum environment.

Keywords: website, museum, information, new information technology, the portal, the International Council of Museums.

Кутценко С. Ю., соискатель кафедры всеобщей истории, Уманский государственный педагогический университет им. Павла Тычины (Украина, Умань), kutsenko.sergij@yandex.ru

Исторические этапы создания и формирования сайтов музеев Украины как самостоятельной единицы в структуре музейных учреждений

Раскрывается вопрос развития музейной деятельности Украины в сфере использования новейших информационных технологий, освещаются этапы, состояние и проблемы развития веб-представительства отечественных музейных учреждений. Рассматривается информация о проектах, тренингах, семинарах, конференциях и мастер классов, посвященных развитию информационных технологий в сфере культуры и образования. Проанализировано значение необходимости государственной и общественной поддержки целевых программ развития новых информационных технологий в культурно-образовательном (в том числе музейном) секторе государства. Статья выполнена с использованием таких методов, как проблемно-хронологический, сравнительно-исторический, системно-структурный, логико-аналитический. Исследуются проблемы практического и теоретического внедрения решений конференции, семинаров и других научных мероприятий по информационно-коммуникационным технологиям в музейную среду.

Ключевые слова: сайт, музей, информация, новейшие информационные технологии, портал, Международный совет музеев.

***

УДК 636.3:636.083:009

Бей Р. В.,
кандидат технічних наук, старший науковий
співробітник, директор, ДНУ «Український
науково-дослідний інститут спирту
і біотехнології продовольчих продуктів»
(Україна, Київ), bey_roman@ukr.net

УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАСОБІВ МЕХАНІЗАЦІЇ ПРИБИРАННЯ І УТИЛІЗАЦІЇ ГНОЮ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ТВАРИННИЦТВІ

Автором висвітлено пошуки вітчизняних учених з удосконалення засобів механізованого прибирання та утилізації гною, що застосовувалися на різних етапах розвитку тваринництва в УРСР. Обґрунтовано визначальний внесок у розроблення даної проблеми вітчизняних галузевих наукових установ. Узагальнено результати досліджень з ущільнення надлишкового активного мулу та розділення гнойових стоків на свинокомплексах, розроблення технологічних ліній та обладнання для видалення і переробки гною із застосуванням віброфільтрів, розділення та очищення рідкого гною фізико-хімічним способом, незараження його фракцій безводним аміаком. Дослідження ґрунтується на використанні комплексу загальнонаукових, структурно-функціональних та історичних методів, а також широкої джерельної бази, основу якої складають архівні документи.

Ключові слова: механізація тваринництва, прибирання гною, утилізація відходів, технологія утримання худоби.

Для успішного ведення конкурентоспроможного тваринництва важливо раціонально організувати процес прибирання і утилізації відходів. Якщо у приміщеннях, де утримують тварин, накопичується більше 0,15–0,20 кг/м² гною, створюється загроза виникнення інфекційних та інвазійних захворювань. Ефективне вирішення проблеми механізації прибирання та утилізації гною потребує комплексного підходу, починаючи з виробничих операцій всієї технологічної лінії від стійла тварин і до місця використання гною як добрива із дотриманням вимог охорони навколишнього середовища.

Окремі питання щодо розроблення технологій прибирання гною знайшли відображення в наукових працях І. А. Алтухова, П. М. Василенка, А. Г. Олконена та ін. [1; 2; 6]. Однак до цього часу не узагальнено основні напрями діяльності та здобутки галузевих наукових установ з розроблення засобів механізованого прибирання і утилізації гною при інтенсивних технологіях виробництва продукції тваринництва. Тому дане завдання висувалися на перший план при проведенні дослідження. Автором використано історичні (порівняльно-історичний, предметно-хронологічний), загальнонаукові (аналіз, синтез) та джерелознавчий методи. Методологія наукового пошуку ґрунтується на застосуванні системно-історичного підходу.

За результатами дослідження, процес прибирання та утилізації гною в тваринницьких комплексах є одним із найбільш трудомістких. Незважаючи на це, перші засоби його механізації, а саме транспортери, автоматичні відкатники вагонеток навісної дороги, вузьколінійні наземні дороги для прибирання гною, почали застосовувати в УРСР лише в 50–ті роки минулого сторіччя. На початку 60–х років для перевезення яєць, кормів, гною та інших вантажів застосовували підвісні дороги ДП–100, ДП–300 і ДП–800, які відрізнялися довжиною рельсового шляху, кількістю і обсягом вагонеток. Розробили обладнання ТСНК–2,0 для механічного прибирання гною з одночасним навантаженням його в транспортні засоби і перевезенням на поля чи гноєсховища. При максимальній довжині ланцюга 200 м горизонтальний транспортер міг прибирати гній від 100–110 голів великої рогатої худоби чи 600–700 голів свиней [6].

Проблема прибирання, переробки, обеззаражування та утилізації гною особливо гостро постала в другій половині 60–х років ХХ ст. при переході тваринництва на промислову основу та будівництві великих тваринницьких комплексів. Це зумовлювалося тим, що висока концентрація поглов'я на одному майданчику, безпідстилькове утримання та гідровидалення гною різко збільшило його вихід, викликало складності з його утилізацією, загостило проблему охорони ґрунту, повітря та водних джерел від забруднення.

Складність утилізації безпідстилькового гною, передусім, зумовлювалася великими обсягами добового накопичення (більше 3000 м³) і недостатньою вивченістю способів його переробки, специфічними особливостями фізико-механічних властивостей, високими вологістю (94–99%) та ступенем бактеріальної забрудненості, мінливістю фізичного стану в процесі зберігання, здатністю до розшарування, хімічним перетворенням складових елементів при зміні температури з виділенням у великих дозах шкідливих для організму тварини і людини газів (сірководню, аміаку, метану, вуглекислого газу тощо) [6].

Утилізація гною мала тісний взаємозв'язок із застосовуваними способами його прибирання із приміщень. Запровадження щільних полів і гідрозливних способів прибирання гною забезпечило зниження затрат вдвічі порівняно із застосуванням скребкових транспортерів. Однак, це призвело до зростання капітальних затрат через збільшення вологості гною та його обсягу більше ніж в 2–5 разів, знижувало його цінність як органічного добрива. Окрім того, змив гнійної маси водою змінював відносну вологість повітря в приміщенні, що вимагало встановлення відповідних параметрів повітряобміну і обігріву повітря. Інша проблема полягала в тому, що застосування біологічного очищення гнойових стоків на великих тваринницьких комплексах призводило до накопичення значної кількості надлишкового активного мулу.

На основі проведених теоретичних і експериментальних досліджень процесу розділення рідкого гною на фракції вченими Науково-дослідного інституту тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР у 1971–1978 роках були розроблені та випробувані дослідні зразки віброфільтрів ВФ–НДІТ та ВФ–60. Зокрема, вібраційний фільтр ВФ–НДІТ дозволяв механізувати процес розділення активного мулу на тверду та рідку фракції. Самоочищення решіт, висока продуктивність та якість розділення гною вигідно вирізняли його від існуючих вібраційних фільтрів ГЛ–52 та динамічних фільтрів [3, арк. 83–89].

Невирішеним залишалося питання використання мулу. Однією з перших стадій переробки гною, яка дозволяла значно скоротити об'єм згущеної фракції, а також підвищити ефективність наступних стадій його обробки, стало ущільнення та згущення надлишкового активного мулу. Процес ущільнення викликав значні труднощі, оскільки активний мул вирізнявся низькою концентрацією сухих речовин та високою вологістю, дрібною структурою зважених часток. З огляду на це за наказом №71 Південного відділення ВАСГНІЛ від 18 квітня 1978 р. у радгоспі-комбінаті «Катиланський» ім. 50–річчя СРСР Київської області у 1979 р. було проведено дослідження з розділення гнойових стоків на фракції та ущільнення надлишкового активного

мулу з використанням гідрофлокуляторів–розділювачів. У результаті запропоновано пристрій для перемішування осаду, що запобігало залежуванню та загиванню мулу, сприяло виділенню газів та їх підніманню у вигляді бульбашок разом з освітленою водою з нижніх шарів на поверхню. При перемішуванні ущільненого осаду відбувалося укрупнення часток мулу, що полегшувало їх швидке осадження та виникнення вільних зон – каналів, якими піднімалася освітлена вода, що виділялася при ущільненні [4, арк. 250–254].

У господарствах, де тваринам згодовували рідкі корми, для прибирання гною широко використовували самопливні системи періодичної дії. Недоліком цієї системи було те, що в магістральних каналах гній розшаровувався, при цьому густа маса осідала на днище та стінки каналу, що потребувало його очищення. Система виявлялася особливо затратною, якщо гній транспортувався по каналах на великі відстані. Виникла гостра необхідність у розробленні високопродуктивного обладнання, застосування якого надало б можливість розділяти гній та забезпечувати нормальну роботу самопливної системи ферми.

У зв'язку з цим ученими Науково–дослідного інституту тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР у 1976–1980 роках запропоновано технологічну схему прибирання та переробки гною для комплексу на 4000 голів з жомовою відгодівлею. Важливе значення у технологічній лінії мало максимальне розбавлення гною водою та розділення його на фракції мобільним вібраційним фільтром. Мобільний фільтр не потребував будівництва цеху для розділення гною та обладнання для його перемішування під час зберігання. Отримані після розділення на фільтрі фракції були зручними для збирання, транспортування, зберігання та внесення у ґрунт, що дозволяло за використання мінімального набору машин механізувати усі процеси виробничої лінії [5, арк. 254–273].

У 1972 р. Всесоюзний науково–дослідний інститут по механізації і автоматизації тваринницьких ферм (Київ) поставив на випробування насос шнековий НШ–50 з подрібнювачем гнійної маси, призначений для перекачування по трубах рідкого і напіврідкого гною із емкостей чи ям в транспортні засоби, на поля фільтрації і в гноєсховища. В 1976 р. насос НШ–50 був замінений насосом НЖ–200 продуктивністю 200 т/год, він призначався для перекачування рідкого і напіврідкого гною із гноєзбірників в гноєсховища, в транспортні засоби чи по трубах до місця компостування [6].

За умов запровадження інтенсивних технологій виробництва продукції тваринництва виникла необхідність у розробленні раціональної технології видалення, переробки та використання гною для безперебійної виробничої діяльності крупних ферм та промислових комплексів, яка б відповідала основним вимогам: простота технологічної схеми, мінімальні витрати праці та засобів на видалення та переробку гною, максимальне використання поживних речовин гною, попередження забруднення навколишнього середовища. Досвід експлуатації великих тваринницьких комплексів довів доцільність запровадження безводних систем гноєвидалення або з мінімальним додаванням води з розділенням рідкого гною на фракції. Але існуючі системи обробки рідкого гною не задовольняли сучасним вимогам щодо охорони навколишнього середовища. Оскільки

отримані після переробки продукти (осад та фільтрат) мали високу ступінь забруднення, вдосконалення ефекту очищення набувало особливої актуальності.

У зв'язку з цим Науково–дослідним інститутом тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР з 1977 р. проводилося розроблення і експериментальне дослідження нової технологічної лінії та обладнання для розділення і очищення рідкого гною фізико–хімічним способом. У результаті в 1981–1985 роках було запропоновано енергозберігаючу установку фізико–хімічного розділення та очищення рідкого гною, яка забезпечувала отримання твердої та рідкої фракцій з регламентованими показниками без проміжних продуктів, що не вимагало додаткової переробки. Тривалі виробничі випробування довели високу ефективність розробленої технології та повну працездатність вузлів при мінімальних енергетичних витратах. При цьому вологість твердої фракції складала 75–78%, що дозволило її буртувати та знезаражувати біотермічним способом. Рідка фракція не містила гельмінтів, могла використовуватися для поливу сільськогосподарських культур. Варто відмітити, що фактичний річний ефект від використання даної новації склав 40,7 тис. крб. [5, арк. 254–273].

Науково–дослідним інститутом тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР у 1981–1985 роках також було запропоновано технологічну лінію для обробки гною рідким аміаком з метою його знезаражування при епізоотіях, що надало можливість господарствам виконувати вимоги щодо захисту навколишнього середовища, зменшувати захворюваність тварин та водночас підвищувати врожай. Застосування даної новації в рослинництві підвищувало врожайність на 38,7%. Варто відмітити, що технологічну лінію було рекомендовано до широкого впровадження у виробництво Секцією видалення, переробки та використання гною Ради з технології виробництва продуктів тваринництва при Президії ВАСГНІЛ.

Таким чином, процес прибирання та утилізації гною в тваринницьких комплексах є одним із найбільш трудомістких. Перші засоби механізованого прибирання гною на тваринницьких фермах УРСР з'явилися в другій половині 40–х років ХХ ст. Системне наукове розроблення даної проблеми в УРСР започатковане в другій половині 60–х років у зв'язку з переведенням тваринництва на промислову основу, будівництвом великих промислових комплексів. Визначальний внесок у розроблення засобів механізації та утилізації прибирання гною за інтенсивних технологій виробництва продукції тваринництва зробили галузеві вітчизняні наукові установи: Науково–дослідний інститут тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР, Всесоюзний науково–дослідний інститут по механізації і автоматизації тваринницьких ферм, обласні конструкторські бюро. Як найбільш вагомий здобутки з удосконалення засобів механізованого прибирання та утилізації гною в період 1965–1990 років ми розглядали: розроблення технологічних ліній та обладнання для видалення та переробки гною із застосуванням віброфільтрів, розділення та очищення рідкого гною фізико–хімічним способом, знезараження його фракцій безводним аміаком та ін.

На перспективу необхідне проведення порівняльного аналізу творчих пошуків вітчизняних дослідників щодо розроблення засобів механізованого прибирання

і утилізації гною на тваринницьких комплексах з галузевими науковими дослідженнями зарубіжних учених, визначення пріоритетних наукових розробок та їх впливу на зростання рентабельності галузі.

Список використаних джерел

1. Алтухов И. А. Экономика производства молока / И. А. Алтухов – Горький: Волго–Вятское кн. изд.–во, 1985. – 192 с.
2. Олкконен А. Г. Производство высококачественного молока / А. Г. Олкконен. – М.: Колос, 1982. – 173 с.
3. Архів Інституту тваринництва. – Отчет института о выполнении научно–исследовательской работы по темам за 1976 г. – Т.4. – 316 л.
4. Там само. – Отчет института о выполнении научно–исследовательской работы за 1979 г. Темы 17–20. – 316 л.
5. Там само. – Отчет института о выполнении научно–исследовательской работы за 1980–1985 гг. по теме 10. – 332 л.
6. Развитие механизации и электрификации сельского хозяйства Украинской ССР / П. М. Василенко, Н. П. Барабан, И. А. Коваль и др., АН УССР, Ин–т истории. – К.: Наукова думка, 1988. – 472 с.

References

1. Altuhov I. A. Jekonomika proizvodstva moloka / I. A. Altuhov – Gor'kij: Volgo–Vjatskoe kn. izd.–vo, 1985. – 192 s.
2. Olkonen A. G. Proizvodstvo vysokokachestvennogo moloka / A. G. Olkonen. – M.: Kolos, 1982. – 173 s.
3. Arhiv Institutu tvarinnictva. – Otchet instituta o vypolnenii nauchno–issledovatel'skoj raboty po temam za 1976 g. – T.4. – 316 l.
4. Tam samo. – Otchet instituta o vypolnenii nauchno–issledovatel'skoj raboty za 1979 g. Temy 17–20. – 316 l.
5. Tam samo. – Otchet instituta o vypolnenii nauchno–issledovatel'skoj raboty za 1980–1985 gg. po teme 10. – 332 l.
6. Razvitie mehanizacii i jelektrifikacii sel'skogo hozhajstva Ukrainskoj SSR / P. M. Vasilenko, N. P. Baraban, I. A. Koval' i dr., AN USSR, In–t istorii. – K.: Naukova dumka, 1988. – 472 s.

Bey R. V., Candidate of Technical Sciences, Director, SSI «Ukrainian Research Institute of Alcohol and Biotechnology of Food Products» (Ukraine, Kyiv), bey_roman@ukr.net

The improving of mechanization of manure cleaning and utilization in domestic livestock

The author has highlighted the studies of national scientists to improve means of mechanized manure cleaning and utilization that have been applied at different stages of development of animal husbandry in the Ukrainian SSR. The decisive contribution to the development of the problem of domestic branch scientific research institutions has justified. The results of studies on sealing excess active mule and separation of manure on pig farms, the development of production lines and equipment for the removal and processing of manure on the basis of vibration filters using, purification of its fractions with anhydrous ammonia were summarized. The research based on the use of general scientific complex, structural and functional, and historical methods, as well as a broad base of sources, which is based on archival documents.

Keywords: mechanization of livestock, manure cleaning, waste management, technology of cattle keeping.

Бей Р. В., кандидат технических наук, старший научный сотрудник, директор, ДНУ «Украинский научно–исследовательский институт спирта и биотехнологии продовольственных продуктов» (Украина, Киев), bey_roman@ukr.net

Усовершенствование средств механизации уборки и утилизации навоза в отечественном животноводстве

Автором освещены поиски отечественных ученых по совершенствованию средств механизированной уборки и утилизации навоза, которые применялись на разных этапах развития животноводства в УССР. Обоснован определяющий вклад в разработку данной проблемы отечественных отраслевых научных учреждений. Обобщены результаты исследований по уплотнению избыточного активного мочала и разделению навозных стоков на свиномкомплексах, разработки технологических линий и оборудования для удаления и переработки навоза на основе использования виброфильтров, очищения его фракций безводным аммиаком. Исследования основываются на использовании комплекса общенаучных, структурно–функциональных и исторических методов, а также широкой базы источников, основу которой составляют архивные документы.

Ключевые слова: механизация животноводства, уборка навоза, утилизация отходов, технология содержания скота.

* * *

УДК 902

Асланов Е.,
диссертант, Институт археологии и этнографии
Национальной академии наук Азербайджана
(Азербайджан, Баку), E.aslanov85@mail.ru

О ПОЛОЖЕНИИ СКОТОВОДЧЕСКИХ ХОЗЯЙСТВ В ГУРУЧАЙСКОМ И КЕНДЕЛЕНЧАЙСКОМ РЕГИОНАХ АЗЕРБАЙДЖАНА В IV–XIII ВЕКАХ

Излагается положение животноводческого хозяйства расположенного в Гуручайском и Кенделенчайском регионах Азербайджана в IV–XIII веках. Проведение научных работ в этой области одновременно приводит и к изучению истории того времени, что имеет большое значение. Жизнь людей с давних времен около бассейна рек с одной стороны, с другой стороны жизнь людей в разные времена под игом иноземцев оставили неизгладимый след в формировании хозяйственной ценности региона. Все это исторически доказывает о необходимости существования в регионе животноводческих хозяйств.

Ключевые слова: животноводство, животноводческие хозяйства, памятники археологии, места проживания, археологические исследования.

(статья друкється мовою оригіналу)

Жизнь людей непосредственно зависит от производства материальных ценностей, а изучение его экономика–производственной истории, имеет большое научно–практическое значение.

Большое экономическое значение после растениеводства имеет животноводство, которое с древних времен обеспечило людей необходимо важными средствами к существованию. Как и во многих странах мира, наряду с другими хозяйственными областями в Азербайджане благоприятный климат и благоприятные природно–географические условия позволяют развивать не только животноводство, но и связанные с ним другие отрасли сельского хозяйства [1, с. 220].

Исторически сложилось, что благоприятные природно–географические условия Гуручайского и Кенделенчайского региона, близкое расположение водной среды, наличие широких пастбищ, разнообразие климата и рельефа местности, значимые условия для зимнего и летнего содержания домашних животных и другие масштабные исследования доказывают, что создание здесь условий для развития животноводства стало у населения основным фактором направления жизни [2, с. 23].

В Гуручайском и Кенделенчайском регионе Азербайджана наряду с крупным и мелким рогатым скотом разводили лошадей, мулов, верблюдов, а также в соответствии с требованием развивали и другие области сельского хозяйства.

Во время археологических исследований ряда жилых мест, как Еддитепе и Гаракепектепе было обнаружено множественное количество останков скелетов лошадей, верблюдов, овец, крупного рогатого скота и других домашних животных; изготовленные из камня статуи лошадей и баранов, а так же различные образцы приспособлений используемых для переработки молока и приготвления молочных продуктов в виде глиняных горшков, взбивалки молока для получения масла (нейре) и т.д., что исторически доказывает о разведении животных в этом регионе [2, с. 29–31].

В результате проведенных наблюдений было доказано, что в регионах Гуручай и Кондаленчай наблюдалось несколько типов скотоводства. Благодаря рельефу этого региона, которому присуща горная и низменная местность, развитие скотоводства имело место, как стационарное скотоводство, так и предгорное скотоводство, а также кочевое

скотоводство. В целом о скотоводстве Азербайджанских регионов Гуручай и Кондаланчай можно получить полное представление еще со времен энеолита. Было установлено, что в данный период в Азербайджане (в целом на Южном Кавказе) основные типы домашних животных уже были приручены. Для этого существовала благополучная фауна. В фауне Кавказа, в том числе и в Азербайджане (в Карабахе) обитали животные, такие как горный архар, баран, козел, кабан и другие, которые в дальнейшем присутствовали в приручении домашних животных.

В начале средневековья на территории Кавказской Албании основные отрасли сельского хозяйства, были представлены скотоводством. На этих территориях имело место альпийские луга, а также богатые природными ресурсами низменности, которые благополучно влияли на развитие как кочевого, так и стационарного скотоводства.

В этот период в регионах Гуручай и Кондаланчай скотоводство расцветало и развивалось. В Регионе Гуручай и Кондаланчай сочная растительность благотворно влияла для развития кочевого скотоводства. Албанские земли были так благотворны для скотоводства, что даже соседние армянские поселенцы для зимовки свой скот приводили в Албанские низменности. По данным антических и ранних средневековых исследователей здесь обитали такие животные как козлы, овцы, крупный рогатый скот, лошади, свиньи и верблюды. В начале нашей эры Страбон писал: «Эти земли настолько плодородны, что дают урожай в 2–3 раза в год. Колы посаженного виноградных кустов давали урожай уже на следующий год. Одновременно домашние и дикие животные давали хороший прирост» [3, с. 63].

Из источников известно, что на территориях Гуручай и Кондаланчай было хорошо развито коневодство и выращивание верблюдов. При археологических раскопках было найдено большое количество скелетов лошадей, верблюдов, овец, козлов и кабанов. Проведенные исследования утверждают, что для удовлетворения потребностей населения было очень хорошо развито животноводство. Так же в этих областях было хорошо развито садоводство, выращивание некоторых технических культур. Наличие кочевого животноводства зависело от географического рельефа, богатой флоры и фауны, хороших климатических условий, большого количества пресной воды, также материального и духовного состояния населения. Из археологических исследований известно, что в областях Гуручай и Кондаланчай как не-кочевого животноводства было развито так и полукочевое животноводство. Одним из важных открытий животноводства в регионах было развито коневодство. С течением времени этот сектор животноводства перешел в отдельно развитое хозяйство. Из археологических исследований ясно, что развитие коневодства было необходимой частью в формировании армии, торговли, транспорта и т.д. [4, с. 37].

В первой половине VII века с крахом Сасанидской империи, Азербайджан был влечен в состав Арабского халифата [7, с. 7]. Так как Азербайджан был в составе единого государства, это дало хорошие возможности для развития всех отраслей сельского хозяйства. Нужно отметить что, в областях Гуручай и Кондаланчай в развитии полукочевого животноводства большую роль сыграли переселившиеся сюда кочевые племена. Полукочевое животноводство в основном ограничилось овцеводством.

Нужно отметить, что эта отрасль животноводства не нашла широкого развития в Азербайджане, только определенные части населения Ширвана, Карабаха, Муган и Мильской степени занимались ею [8, с. 215]. В VII–X веках развитие животноводства дало толчок широкому развитию животноводства. Археологические материалы утверждают о наличии в Азербайджане многочисленного стада широко рогатого скота. О высоком развитии овцеводства в Азербайджане утверждает в своих источниках Ибн Хавгали. Он писал «На базаре Кульсура Ардабиля одновременно было продано 100 000 овец» [9, с. 215]. Источники так же утверждают о широком развитии коневодства. По этим источникам, в 60–х годах VIII века Хазары из страны вывели большое количество табунов лошадей. Арабские авторы утверждают, о славе мелких, стойких пород лошадей в Азербайджане. Эти лошади высоко ценились в Ираке. Из местных пород славились карабахские лошади. Так как Гуручайский и Кондаланчайский бассейны являлись неотъемлемой частью Карабахского региона, естественно здесь коневодство было широко развито. В результате скрещивания местных и породистых арабских лошадей, создались новые высококачественные породы [1, с. 231].

В VII–X веках в результате общего развития производственных средств, не только в областях Гуручай и Кондаланчай, но и в целом Азербайджана возросло развитие производственных продуктов животноводства. Была улучшена глиняная посуда, в которой хранились молоко и молокопродукты. С глиняной посудой также использовалась и медная посуда. Имеющиеся источники утверждают о высококультурном развитии животноводства в регионах Кавказа и Передней Азии, а в Азербайджане это относится не только к Гуручай и Кондаланчайскому региону, но ко всему Азербайджану.

В XI–XII веках Азербайджан был одним из очень развитых аграрных государств востока. В этот период, как и в прежних периодах животноводства, в основном овцеводство имело основное место в жизни азербайджанцев, затем стало развиваться скотоводство и коневодство. До прихода сельджуков, проживавшие на территории Азербайджана полукочевые, а также пришедшие сюда с сельджуками кочевые племена поныне не занимались растениеводством. Они получали прибыль только за животноводство [8, с. 336].

Самым большим и долгосрочным местом проживания Гуручайского и Кондаланчайского региона было Гаракепектепе, здесь были проведены археологические раскопки, которые утверждают, что дальнейшее экономическое, культурное развитие и процветание этого региона связано с периодом Эльданизов [2, с. 35].

В 20–х годах XIII века после разгрома города Бейлеган монголами её окрестности, в том числе Гуручай и Кондаланчай также Гаракепектепе жители поселения были полностью разгромлены. После этого в этих поселениях начался период упада. Исследования показали, что с приходом к власти Хулакудов (Элханидов 1258–1357) в этих поселениях началось процветание. Поселения Гаракепектепе были резиденцией высокопоставленных чиновников Хулакудов [2, с. 35–36]. Основываясь на вышеуказанные факты можно прийти к такому выводу, что в регионах Гуручай и Кондаланчай в IV–XIII веках было хорошо развито животноводство. Этим они внесли большой вклад в развитие животноводства в целом Азербайджану.

Список использованных источников

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cildə. I cild. – Bakı: «Şərq-Qərb», 2007. – 544 səh.
2. İsmayılzadə Q. Arxeoloqun çöl gündəliyindən. – Bakı, 2009. – 205 s.
3. Страбон. География (в 17 кн.). – М., 1964. – 943 с. // Strabon. География (в 17 кн.). – М., 1964. – 943 с.
4. İsmayilov Q. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. – Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1981. – 51 s.
5. Məmmədov T. M. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. – Bakı: «Təhsil», 2006. – 400 s.
6. Qasımlı V. A. İlk orta əsrlərdə Naxçıvanda maldarlıq təsərrüfatı // Bakı Universitetinin xəbərləri №4. Humanitar elmlər seriyası. – 2010. – S.167–171.
7. Bünyadov Z. M. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1989. – 336 s.
8. Azərbaycan Tarixi: 7 cildə, II cild. – Bakı, 2007. – 605 s.

Aslanov E., dissertator, Institute of Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan, Baku), E.aslanov85@mail.ru

About the situation of herders in Kendelenskom and Quruchayskom areas of Azerbaijan in IV–XIII centuries

The article describes the situation of livestock farms located in areas of Kendelenskom and Quruchayskom of Azerbaijan in IV–XIII centuries. Carrying out research work in this field at the same time leads to the study of the history of that time, which is important. People's lives for a long time about the river basin on the one hand, on the other people's lives in different times under the yoke of foreigners have left an indelible mark on the formation of the economic value of the region. All this proves the historical necessity of the existence of regional livestock.

Keywords: livestock, livestock farms, archaeological monuments, places of residence, archeological research.

Асланов Е., дисертант, Институт археологии та этнографии Национальной академии наук Азербайджана (Азербайджан, Баку), E.aslanov85@mail.ru

Про становище скотарських господарств у Гуручайському і Кьонделенчайському регіонах Азербайджану в IV–XIII століттях

Викладається положення тваринницького господарства розташованого в Гуручайському і Кьонделенчайському регіонах Азербайджану в IV–XIII століттях. Проведення наукових робіт в цій області одночасно призводить і до вивчення історії того часу, що має велике значення. Життя людей з давніх часів біля басейну річок з одного боку, з іншого боку життя людей у різні часи під ярмом іноземців залишили незгладимий слід у формуванні господарської цінності регіону. Все це історично доводить про необхідність існування в регіоні тваринницьких господарств.

Ключові слова: тваринництво, тваринницькі господарства, пам'ятки археології, місця проживання, археологічні дослідження.

***

УДК 93/94:01

Shiraliyev R.,
PhD student at the Institute of History named
after A. A. Bakikhanov of ANAS
(Azerbaijan, Baku), rashad_875@rambler.ru

AT THE BEGINNING OF THE XVIII CENTURY THE REINFORCING POLICY OF THE SAFAVID IN THE AREA OF EUROPEAN COUNTRIES

The foreign policy of the last period of the Safavid State history was attentively followed in Soviet historical science. The Soviet historians characterized the historical stage from the second half of XVII century to 30's of the XVIII century as «Weakness and decline of the Safavid State».

Keywords: Safavid dynasty, Ottoman Empire, Russian Empire, turks, Caspian Sea.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Information of consolidating several areas of the Safavid State by Russia made an anxiety in Ottoman palace. In order to marching to Southern Caucasus the Ottoman party began preparation. A. Abdurrahmanov's opinion, the Western

Europe States (specially France and England) incited ottomans to bring troops into the Southern Caucasus [1, p. 33–35]. So, in 1722 the Ottoman State began the war in order to capture the areas of the Safavid State [2, p. 191].

V. N. Leviatov commented that, in spring 1723 after entering Erzurum pasha troops to Cartly the areas of Georgia began to occupy by Ottoman Empire [3, p. 85]. On June 12–13, 1723 the Ottoman army seized Tbilisi without fighting [4, p. 97]. The Ottomans were interested in seizing the Coastal provinces.

Military activity of Ottoman Empire and longing for the Caspian coastal areas complicated the position of Russia in this region [5, p. 84]. Such progressing of events compeled Peter I to hurry. In order to outstripping the Ottomans he demanded general Matyushkin to set off for Baku with Safavid ambassador Ismail bey before fulfilling the preparation of war ships in Khazan and Nijny Novgorod [6, p. 57].

So, on July 1723 Russian Navy set out to Baku from Hashterkhan under the leadership of Matyushkin, and arrived in the sea walls of Baku Tower in July 6 [6, p. 58]. F. Aliyev mentioned that Matyushkin sent Ismayil bey and Nechayev for negotiations with Baku Soltan in the day of arrival to Baku Tower [6, p. 58]. After realizing the impossibility of putting up resistance, Baku noblemen agreed to surrender. Lately, moving along the Kur, Russian troops seized some towns very easily.

To capture Baku city «The best harbour along the coats of Shamakhi and Gilan» made Peter I very happy [7, p. 186]. Peter I bursted drum–fire for the glory of seizing Baku [6, p. 63]. Seizing Baku and Caspian Coastal provinces by Russians strained Ottoman–Russian relations rather fairly.

Russian party continued diplomatic negotiations with Safavid State in order to seize these areas both in military and from juridical standpoint. Paying attention to this matter A. Ebdurrahmanov indicated that «For the time being 1722 Russia began his diplomatic negotiations with Tahmasp II... On 21 August 1722, kuryer Chebotayev and consul Abraam met Tahmasp II» [1, p. 31].

Let's mention that, Shah Tahmasp II sent Ismail bey to Hashtarkhan with Chebotayev [1, p. 31]. Ismail bey's visit was completed to sign treaty between Russian Empire and the Safavid State in Sankt–Petersburg On 12 September 1723 [8, p. 60; 9, p. 27; 10, p. 64]. According to that treaty the Safavid State compromised to Russia the areas from Darband to Astrabad.

Peter I undertook an engagement to assist the Safavid Shah to struggle against Afgans and other rebels [3, p. 83; 9, p. 2]. But this treaty wasn't affirmed by the Safavid Shah [6, p. 31].

Russian official circles were taking several measures for reinforcing in occupied areas. One of the measures was about to increase the quantity of Christian people in these provinces. Russian historians indicated that, Peter I called Christians to move to these provinces voluntarily during his marching to the Caspian Coastal provinces (in some cases «christian» expression is used as fabricated «armenian» expression in soviet literature) [11, p. 16]. Soviet emperor gave instructions connected with removing Turks and Moslems from the Coastal provinces [5, p. 85].

To the end of 1723, Russia and the Ottoman Empires had been divided The Southern Caucasus entering to Azerbaijan. But Russia wasn't interested in the war with The Ottoman Empire so, on July 12, 1724 was signed a treaty in Istanbul [12, p. 23–24; 13; 6, p. 69; 10, p. 67]. According to this peace

treaty Ottoman Soltan recognized taking The Coastal provinces under Russia control, and Russian emperor recognized passing approximately all eastern parts of The Caucasus and the Southern Azerbaijan into Ottoman State [6, p. 69; 4, p. 30]. In Istanbul treaty it was specially paid attention to Shirvan. In the base of this treaty Shirvan was given the right of autonomy in internal affairs. The Ottoman Soltan was forbidden to keep troops in the borders of Shirvan. Only in exceptional cases, in agreement with Russia Ottoman troop could enter into Shirvan [6, p. 69].

Generally, in Soviet history science it was given a special importance to the results of Istanbul treaty in 1724. In some works (example, A. Abdurrahmanov's work – R. S.) this treaty is only appreciated as the victory of Russian diplomacy [1, p. 39]. But F. Afandiyeu indicated the great importance of 1724 Istanbul treaty both Russia and the Ottoman States «According to this treaty Russian and Turk troops' suppositional conflicts were prevented in Azerbaijan areas, Russia strengthened his position in the Caspian Sea, and severed Turk troops' exit to The Caspian Coast. Besides that, Istanbul treaty offered all facilities for further conquest of Turkey all Azerbaijan except the Safavid provinces, Coastal provinces and Shirvan» [6, p. 70].

So, according to Istanbul treaty much more parts of Safavid properties were distributed between Russia and the Ottoman Empires. From the end of 1724 to the beginning of 1725 the Ottoman troops captured The Southern Caucasus and much more of Azerbaijan, and till the end of 1725 approximately all Azerbaijan was captured [6, p. 74–78]. Shirvan which was ruling by Haji Davud was dependent on Ottomans Vassal. The western part of the Caspian Sea was captured by russians, and the areas of Kirman, Gandahar, Isphahan, and Shiraz was seized by Afghans. Shah Tahmasp II sway was recognized only in some regions of Mazandaran, Astrabad and The Southern Azerbaijan [6, p. 74].

One of the remarkable points in Soviet researchers' works is about the enlightenment of people's relation to invaders in captured Safavid areas. Some authors (A. Guliyev, F. Aliyev, G. Abdullayev and so on.) demonstrated ideological position, and at that time mentioned «Azerbaijan people inclination to russian». But some soviet historians rather objectively enlightened this problem. Example, N. A. Smirnov who criticized Russian czarist colonial policy indicated that, «large areas which belong to Caucasian people, then seizing natural resources, wild character of russian, armenian and other merchants' internal trade, defending slave trade—all these couldn't sympathize with czarist colonial policy» [14, p. 191]. Besides, showing Azerbaijanis aggressive attitude to Russians, V. Listsov tried to present them as ottoman worshippers. To his mind, the main part of population consisted of Turks and unofficial moslems in coastal provinces and this simplified Ottoman conquerers. Azeri turks inclined ottomans, and always made a danger for Russian aggressors [15, p. 150–151]. At the same time all these gave superiority to The Ottoman Empire both in the Southern Caucasus and in Azerbaijan. And let's mention that, the minority of Azeri turks were indecisive position. Some local noblemen depending on political situation demonstrated either Ottoman worshipper or Russian worshipper position. And it doesn't give any chance to investigator to think that «local people incline to invader state». There are sufficient information about people's offering either Ottoman or Russian military forces in original sources.

After Istanbul treaty in 1724, Russian and Ottoman empires fought for distributing neglected Safavid areas between themselves. V. N. Leviatov noted that, Turkey which carried on negotiation with Russia for distributing «Iran» tried to draw into relation with Afgan lord Ashraf in a secret way [3, p. 174]. On October 1727, there was signed a peace treaty between Ottoman soltan and Ashraf [1, p. 43; 16, p. 316]. According to this peace treaty Ottoman soltan maintained Tabriz, Ardabil, Hamadan, Sultania and Kirmanshah areas were under his control [1, p. 43]. But Ottomans refused to recognize Ashraf as «Iran shah» in order to confine Ottomans future conquests [1, p. 43]. Ashraf affirmed that he accepted vassal dependence from Ottoman Soltan [16, p. 316; 17, p. 202].

But Russian Empiror resolved to help Safavid Shah Tahmasp II [1, p. 41]. Russian lord built new towers, strengthened defence of significant coastal cities in the coastal provinces of Azerbaijan [1, p. 42]. But diplomatic negotiation was going on between Russia and the Ottoman Empires. On December 1727, a new treaty was signed between two sides concerning decisive determination of border lines in Azerbaijani territory [1, p. 43]. The separate regions of coastal provinces and their inlands (Cavad, Salyan, Bashbarmag, Shashpara, Rustov, Shabran and Mushkur) were given to Russia [1, p. 43]. Haji David who made plunderer aggression to the territories which were under Russian control, accused as «infailure» by Ottoman Soltan and was replaced for Surkhay Khan on May 1728 [1, p. 44]. In Soviet historical literature it's showed that Surkhay Khan made plunderer attacks to Guba and Darband regions [1, p. 44; 3, p. 97]. Russian command sent troops to Surkhay Khan for punishing at the end of 1728 and in 1729 [3, p. 97].

V. N. Leviatov came to an interesting conclusion concerning to the last period of Haji David and Surkhay Khan's activities: Davud and Surkhay khan couldn't achieve political independence. The political position of the same period was so that it was possible to achieve this aim. When the struggle was being gone against Iran tyranny, Haji Davud and Surkhay khan's activities were about fighting for freedom, and sometimes later they began to act subsidiary role of turk plunderer and exploiters after being turk pashas and executors of invader plans of Turkey.

The position of the Safavid State was very hard, but the judge society didn't want to accept it, and fought for liberating lost lands. Soviet investigators mentioned that, «people forced against invaders in different places of the country» [1, p. 51–52; 18, p. 57; 3, p. 94; 19, p. 66–78]. I. P. Petrushevskiy noted that, the struggle was strengthened against Ottoman and Afgan occupation after establishing movement centre in Mazandaran [16, p. 316]. Soon, the noble commander Nadirgulu khan led this movement. His first duty was to put an end to Afgan's domination in the country.

But in Soviet historical literature it is informed that there weren't few rivals of Nadir khan among Safavid noblemen. His main rival was considered Fatali khan Gajar. Fatali khan who had a chance to influence to Shah Tahmasp II began his military march to Khorasan in 1726 in order to strengthen his own position [20, p. 93]. The next powerful rival of Nadir was considered Malik Mahmud Sistanly who declared himself as an independent ruler in Khorasan. Nadir khan (belonged to «gizilbash afshar» family that was moved by Shah Ismail), was leading other feudal troop there. The main struggle for Khorasan was between Nadirgulu khan and Malik Mahmud [18, p. 59].

Soviet historians mentioned that, Nadir khan with his military troop were under control of Shah when Tahmasp II came to Khorasan in order to struggle against Fatali khan Gajar and Malik Mahmud in 1726 [18, p. 59]. Nadir khan was nominated the chief commander of the Armed forces of the Safavid State after the death of Fatali khan by order of the shah. Nadir khan either defeated Malik Mahmud and restored Khorasan to the Safavid dynasty [18, p. 60].

I. P. Petrushevskiy mentioned that, Nadir adopted the name «Tahmaspgulu khan» and took the control of all fields of the state management [16, p. 316]. He defeated Afgans twice in 1729. Although Ottomans afgans ruler helped Ashraf, Nadir khan defeated him again. After this defeat Ashraf was compulsive to leave Ispahan. Nadir's troops were chasing Ashraf and he was defeated near Fars once more again. Ashraf was killed when he forced to run [18, p. 60–61; 16, p. 317].

Let's note that after two weeks when afgans left Ispahan Shah Tahmasp II solemnly entered the capital and Nadir crowned Shah with Safavid crown [18, p. 61].

Soviet authors showed Nadir shah as an able commander and besides they also mentioned his successes depended on mass of people's support [16, p. 317]. Soviet historians noted that, Nadir and Tahmasp's troops considerably extended by the help of volunteer warriors [18, p. 61]. The new rebellions took place in some cities against afgan occupation [18, p. 61]. The local people organized attacks against backward afgan forces [18, p. 61–62].

In Soviet historical literature it's shown that Nadir khan began the intensive war with Ottomans in Azerbaijan and the western provinces of the Safavid State after banishing Afgans from the country [18, p. 63]. In 1730, Nadir khan's forces got back Hamadan, Kirman and the Southern Azerbaijan from Ottomans [16, p. 317].

Nadir khan's military successes gradually increased his authority. This case began to make Shah Tahmasp II to worry about it. While Nadir khan was busy to suppress the rebellion with Afgans in Khorasan, Tahmasp II came to a decision personally to battle with Ottomans. He was seeking to increase his authority by this way. But Tahmasp II military operations against Ottomans were failed. Being defeated near Irevan Tahmasp's forces turned back sparcely towards Tebriz in 1731 [1, p. 35]. On September 1731, Safavid forces sustained a hard defeat near Hamadan. During that time Shah lost about 38 000 warriors [21, p. 58]. Tahmasp II was obliged to sign a peace treaty with Ottomans. It's remained «Kirmanshah peace» treaty in historical literature, and according to this treaty, Ottomans could hold the Southern Caucasus areas in the Northern part of Araz river [16, p. 317].

Let's note that, Safavid shah signed peace treaty with Russia in 1732 [22, p. 151–152]. It's noted in Russian literature, after Peter I death, (1725) Russian official circles met with difficulties to hold troops on coastal provinces so they voluntarily agreed to give back partly areas to Safavid shah on condition that not to allow Ottomans to enter these areas [22, p. 150; 16, p. 317]. For that reason, the government sent the famous diplomatist of Russia Shafirov to Rasht city according to the treaty which was signed in Rasht the Coastal provinces till Kur river were given to the Safavid State [22, p. 151–152]. In this treaty it was considered to give Coastal provinces back to Safavid shah after banishing Ottomans from the Southern Caucasus.

«Kirmanshah peace» treaty that was signed with Ottoman soltan stroke Tahmasp's authority. I. P. Petrushevskiy

mentioned that, «He called the treaty which was signed by Nadir shah with Turkey «disgraceful» and didn't accept it. He invited khan, noblemen..., and achieved to overthrow Tahmasp II and declared Tahmasp's eight monthed son Abbas III as a shah (He was considered a shah from 1732 to 1736 – R. Sh). The real power was under Nadir's control» [16, p. 317]. So, on August 1732, Nadir shah overthrew Tahmasp II as the result of struggle for authority [23, p. 9].

After this event Nadir shah began his new military operations against Ottomans. In 1732–1735 Nadir shah's forces took much more parts of the Southern Caucasus from Ottomans. I. P. Petrushevskiy mentioned that, Nadir shah used support of Russian engineers and artillerymen during the blockade of Ganja. It simplified Nadir shah to demand Russia to empty Coastal provinces (Baku and Darband cities). Empress Ann Ivanova (1730–1740) agreed with that demand on condition that, not to sign separate peace treaty and to continue the war against the Ottoman State being union with Nadir shah. On March 1735 the new treaty was signed with Russia in Ganja: Russia guidance refused Coastal provinces. So, according to the treaties which signed in Rasht and Ganja Russian people left the Coastal provinces that they occupied. And instead of that Russian people were allowed to open council in Rasht and duty-free right in the areas of the Safavid State [24, p. 53].

But soon, the liability of not to sign the separate peace treaty with Ottomans which was considered in Ganja treaty was crossed out by Nadir shah. Thus, he signed a peace treaty with Ottoman guidance in Erzurum in 1736.

According to that treaty Ottoman side gave back Safavid areas which captured until 1722 [16, p. 317–318].

It's shown in Soviet historical literature that after the last events, Safavid dynasty lost not only real political power, but also their authority among feudal noblemen [16, p. 319]. Nadir's ascendancy increased as «Saviour of the country». Taking an opportunity of the suitable condition Nadir became arrogant to take the throne into his own hand. For that reason, he gathered military congress on January–March 1736 [16, p. 319]. Although of some noblemen and confessor's dissatisfaction in that congress Nadir was elected «Shah». Overthrewed the last Safavid shah Abbas III was sent to Khorasan to his father. Later, father and son were killed there [16, p. 319–320]. So, having more than 230 years history the Safavid State was launched into history.

So, it seems that the foreign policy of the last period of the Safavid State history was attentively followed in Soviet historical science. The Soviet historians characterized the historical stage from the second half of XVII century to 30's of the XVIII century as «Weakness and decline of the Safavid State». In Soviet historical literature it's mentioned that in 20's of the XVIII century the considerable areas of the Safavid State was seized by Ottoman, Russian and afgan forces. Soviet historians indicated that in result of Nadir khan's successful military operations the large area of the former Safavid State was free from invaders, but in his initiative result of the Safavid dynasty power and existence of the Safavid State was put an end.

References

1. Abdurahmanov Q. B. Azerbaijan vo vzaimootnosheniyakh Turtsii, Rossii i Irana v pervoy polovine XVIII v. – Baku: Izd-vo AN Azerb. SSR, 1964. – 99 s.
2. Meyer M. S. Osmanskaya imperiya (cherti strukturnogo krizisa). – Moskva: Nauka, 1991. – 261 s.

3. Leviatov V. N. Ocherki iz istorii Azerbajjana v XVIII veke. – Baku: Izd-vo AN Azerb. SSR, 1948. – 227 s.

4. Markova O. P. Rossiya, Zakavkazye i mejdunarodniye otnošeniya v XVIII v. – Moskva: Izd-vo «Nauka», 1966. – 323 s.

5. Alizade O. XVIII esrin birinji yarisinda Sefevi-Osmanli munasibetleri. – Baki: Elm, 2009. – 208 s.

6. Aliyev F. M. Antiiranskiye vistupleniya i borba protiv turetskoy okkupatsii v Azerbajjane v pervoy polovine XVIII v. – Baku: Izd-vo «Elm», 1975. – 230 s.

7. Tarle Y. V. Russkiy flot i vneshnyaya politika Petra I // Sobraniye sochineniy v 12 t-h. – Moskva: Izd-vo AN SSSR. – T.12. – S.115–202.

8. Atayev Kh. A. Torqovo-ekonomicheskiye svyazi Irana s Rossiye v XVIII–XIX vv. – Moskva: Nauka, 1991. – 392 s.

9. Novaya istoriya Irana (khrestomatiya). – Moskva: Izd-vo «Nauka», 1988. – 328 s.

10. Satovov N. A. Severniy Kavkaz v russko-iranskikh i russko-turetskikh otnošeniakh v XVIII v. – Moskva: Nauka, 1991. – 224 s.

11. Kinyapina N. S., Bliyev M. M., Deqoyev V. V. Kavkaz i Srednyaya Aziya vo vnesney politike Rossii. – Moskva: Izd-vo MQU, 1984. – 328 s.

12. Aliyev F. XVIII esrin birinji yarisinda Azerbajjanda tijaret. – Baki: Azerb. SSR EA–nin neshriyyati, 1964. – 123 s.

13. Huseyn I. Sefeviler dovrunda Iran. T.e.n. alimlik derecesini almaq uchun teqdim olunmuş dissertasiya. – Baki: 2005. – 168 s.

14. Smirnov N. A. Politika Rossii na Kavkaze v XVI–XIX vekax. – Moskva: Izd-vo sotsialno-ekonomicheskoy literaturi, 1958. – 244 s.

15. Listov V. P. Persidskiy poxod Petra I (1722–1723 qq.). – Moskva: Izd-vo MQU, 1951. – 245 s.

16. Piqulevskaya V. V., Yakubovskiy A. Y., Petrushevskiy I. P., Stroyeva L. V., Belenitskiy A. M. Istoriya Irana s drevneyshix vremen do kontsa 18 veka. – Leningrad: Izd-vo Leningradskogo Universiteta, 1958. – 391 s.

17. Istoriya Irana / Otv. red. Ivanov M. S. – Moskva: Izd-vo Moskovskogo Universiteta, 1977. – 488 s.

18. Arunova M. R., Ashrafyan K. Z. Qosudarstvo Nadir-shaha Ashrafa. – Moskva: Izd-vo Vostochnoy literaturi, 1958. – 284 s.

19. Paychadze Q. Q. Russko-qruzinskiye politicheskiye otnošeniya v pervoy polovine XVIII v. – Tbilisi: Sabchota Sakartvelo, 1970. – 280 s.

20. Miklukho-Maklay N. D. «Zapiski» S. Avramova // Ucheniye zapiski LQU. SVN. – 1952. – №128. – Vipusk 3. – S.88–103

21. Abraam Yerevantsi. Istoriya voyn 1721–1736 qq. – Yerevan: Izd-vo Arm. FANA, 1939. – 93 s.

22. Aliyev F. M. Azerbajjano-russkiye otnošeniya (XV–XIX vv.). Chast 1. – Baku: Izd-vo «Elm», 1985. – 174 s.

23. Ter-Avetisyan S. V. Poxodi Tamas-Kuli-khana (Nadir shah) i izbiraniye yeqo shahom v opisaniy Akopa Shemakhetsi. – Tiflis: Izd-vo Instituta Kavkazovedeniya AN SSSR, 1932. – 17 s.

24. Mamedova Q. N. O popitke peremesheniya tsentra konsulskoy rezidentsii v qorod Baku v pervoy polovine XVIII veka / Izvestiya Akademii Nauk Azerbajjanskoj SSR. Seriya istorii, filosofii i prava. – Baku, 1980. – №2. – S.52–58.

Ширалієв Р., докторант, Інститут історії Національної академії наук Азербайджану (Азербайджан, Баку), rashad_875@rambler.ru

Посилення державної політики Сефевідів на території Європейських держав на початку XVIII століття

Зовнішня політика Сефевідів була предметом дослідження радянських істориків. Радянські історики період з другої половини XVII ст. – 30-і рр. XVIII століття характеризують ослабленням і падінням Сефевідської держави.

Ключові слова: Династія Сефевідів, Османська Імперія, Російська Імперія, турки, Каспійське море.

Ширалієв Р., докторант, Інститут історії Національної академії наук Азербайджану (Азербайджан, Баку), rashad_875@rambler.ru

Усиление государственной политики Сефевидов на территории Европейских государств в начале XVIII века

Внешняя политика Сефевидов была предметом исследования советских историков. Советские историки период со второй половины XVII в. – 30-е гг. XVIII века характеризуют ослаблением и падением Сефевидского государства.

Ключевые слова: Династия Сефевидов, Османская Империя, Русская Империя, турки, Каспийское море.

* * *

УДК 94

Aliyev R. B.,
employee, Azerbaijan State Pedagogical University
(Azerbaijan, Baku), rauf_aliyev_83@mail.ru

JOINT ACTIVITY OF AZERBAIJANI AND TURKISH DIASPORA

Humanity is stepping to a new period of the history. At the end of XX century, economic, political, social and cultural steps in the direction of the development and expansion of Turkish states that have gained independence after the collapse of Soviet Union boosted strengthening of Turkic peoples. Dynamic development of Azerbaijan-Turkey relations is a bright manifestation of this process.

Sayings of two great personalities of Turkish world – Great Leader Mustafa Kemal Atatürk's «Azerbaijan's joy is our joy, Azerbaijan's grief is our grief» and National Leader Heydar Aliyev's «We are one nation and two states», defined the basic principles of our political, economic and cultural cooperation expressing deep historical roots of our mutual relations.

Reliable and tested strategic alliance of our states made it necessary for cooperation between Azerbaijani and Turkish diaspora organizations and their establishment in the level of modern requirements.

Different forces conducting anti-Turkish policy tried to separate our brother people from each-other and isolate us from a magnificent historical and cultural heritage for many years. However, it has not been reachable by anyone to break the invincible will of Turkish people and undermine the Turkish spirit that has played a unique role in the history of civilization.

Keywords: Turkic peoples, a single diaspora, lobby, cooperation, union, one nation.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Humanity is stepping to a new period of the history. At the end of XX century, economic, political, social and cultural steps in the direction of the development and expansion of Turkish states that have gained independence after the collapse of Soviet Union boosted strengthening of Turkic peoples. Dynamic development of Azerbaijan-Turkey relations is a bright manifestation of this process.

The current level of relations between two countries created a reliable foundation for strengthening relations between Azerbaijani and Turkish diaspora. Azerbaijani and Turkish communities based on this foundation, organized joint activities at many countries and it was necessitated to develop a single concept in order the realities of modern world to create a foundation for the development of relations between our diasporas for the development in all fields and ensure the implementation of this cooperation in a systematic, consistent and purposeful manner.

Sayings of two great personalities of Turkish world – Great Leader Mustafa Kemal Atatürk's «Azerbaijan's joy is our joy, Azerbaijan's grief is our grief» and National Leader Heydar Aliyev's «We are one nation and two states», defined the basic principles of our political, economic and cultural cooperation expressing deep historical roots of our mutual relations.

Reliable and tested strategic alliance of our states made it necessary for cooperation between Azerbaijani and Turkish diaspora organizations and their establishment in the level of modern requirements.

Cooperation between Azerbaijani and Turkish diaspora organizations emerges as a logical result of common national interests of two brother people, interests of Azerbaijan and Turkey, ethnic origin, language, culture and historical proximity of our people [2, p. 10].

The basis of the tradition of implementing Friendship, Brotherhood and Cooperation Congress of Turkic States and Communities was laid since 1993 for the purposes of development of relations between Turkic peoples. The necessity of intensification of joint efforts in the direction of ensuring peace and security using effective potential of Turkish world emerging from historical, cultural and geographical

factors related to global and regional conflicts occurring in the world was noted in the documents of congresses held during the past times. Sensible approach of the countries of Turkish world is appreciated and the necessity of taking relevant measures for the development of this tendency in rising line is noted in those documents.

Today, although all artificial obstacles, excuses and pressures emerging in the field of integration to European Union, Turkey has officially declared that it will not open its borders with Armenia until the restoration of territorial integrity of Azerbaijan unequivocally and firmly. And Azerbaijan's, in its turn, firmly supporting the interests of brother country in relation to the problem of Northern Cyprus once more confirmed that our states act at a single position.

The occupation of 20 percent of Azerbaijani territories, about our one million compatriots living as refugees and internally displaced persons, murder of thousands of innocent people, not opening the doors of European Union with incomprehensible obstinacy for Turkey, putting the issue of the false claims «Armenian genocide» which is not based on any real fact on the discussion table of parliaments of several countries and not expressing any attitude towards Khojali genocide occurred in front of the whole world at the end of the XX century is a painful truth confirming the existence of double standards directed against our people. Union of Azerbaijani and Turkish diaspora organizations will be the manifestation of objection of our people towards such double approaches and injustice.

Now, the highest goal standing in front of each of us is to protect the interests of our people more firmly by gathering all our powers and strength. Our power is based on justice, and our belief is based on our union. Our fight aims to prevent attacks of unfair powers to Turkic world.

Measures taken in the direction of establishment and development of cooperation relations between Azerbaijani and Turkish communities created favorable basis in order to gain more serious achievements in this field in future. Today, Azerbaijani and Turkish communities hold cultural events at many countries of the world, act from a single position and carry out mutual information exchange. Forum «Turkey – Azerbaijan relations in the XXI century» held in December of 2003 in Ankara is one of such events.

The issues of development of political, economic and cultural relations between two countries were discussed in the forum. During the discussions, detailed and comprehensive views were exchanged on strengthening relations between Azerbaijani and Turkish Diasporas and provision of their joint activities in accordance with the common interests of our people [7].

One of the significant results of Ankara forum was related to bringing the issue of cooperation between Azerbaijani and Turkish diaspora organizations to the agenda. Just after this forum, relations between Azerbaijani and Turkish communities began to expand and basis was created for the implementation of joint measures, protests, and scientific and practical conferences.

Dedication of a whole day of XXIV Congress of American–Turkish Associations Assembly operating at USA and combining 57 Turkish communities on January 30, 2004 entered into the history as one of the bright examples of cooperation between Azerbaijani and Turkish communities. Well-known political and public figures of USA and Turkey, as well as, Prime Minister of Turkey, Mr. Rajab Tayyib Ardoghan,

many ministers and MPs of Turkey, state and governmental representatives of Azerbaijan Republic, members of USA congress participated in the congress held in Washington [8].

Prime Minister of the brother country, Rajab Tayyib Ardoghan highly appreciating the joint participation of the representatives of Turkish and Azerbaijani diasporas in this congress, dedicating the main part of his speech to Azerbaijan – Turkey relations, sated his opinions about the achievement gained in this field, problems set forth and the ways of strengthening the relations of Azerbaijani and Turkish diasporas.

Information on public and political life of modern Azerbaijan, problems that our country faces with and the results of Armenian aggression was brought to the attention, and the necessity of joint activity for exposing of occupying state in the international arena was noted at the practical conference on the theme of «Place and development perspectives of Azerbaijan in a modern world».

General agreement on cooperation was reached at meetings between the heads of other diaspora organizations operating in America with the representatives of Azerbaijani and Turkish Diasporas after conducted effective discussions.

President I. Aliyev stated in the appeal to the participants of the congress: In the past ten years, heads of state of both Turkey and Azerbaijan did their best in order to strengthen mutual relations, bring closer our nations, share each – other's successes and problems. It is gratifying that now the representatives of diaspora representing both nations in foreign countries, leading business and thought leaders, ordinary citizens along with public figures and official structures have joined to these activities. Unity shown in the congress once more confirms this. I think that people both representing Turkey and Azerbaijan will also be altogether, jointly act and share our joy and grief together [1, p. 95].

Azerbaijani people have always been distinguished by their activity in political and cultural life of Turkey, provided in a high level in all field and closely integrated to the society. The same objectives and common position unite friend and brother Azerbaijani and Turkish states and people in all fields. Generality of strategic purposes, same cultural and moral values, coinciding national interests creates basis for effective cooperation in all fields. In this sense, the activity of Azerbaijanis living in brother Turkey, their communities and societies is of great importance [1, p. 98].

On May 28, 2004, founding conference of «Federation of Turkish–Azerbaijani Circles» (TADF) combining 18 Azerbaijani communities and unities in itself operating in Isgandarun city of Turkey was held [1, p. 335].

Establishment of «Federation of Turkish–Azerbaijani Circles» will contribute to strengthening of relations of compatriots in Turkey with Azerbaijan, ensuring spiritual unity and solidarity between world Azerbaijanis being an important event in the direction of combining Azerbaijani diaspora organizations in a single center.

Turkish and Azerbaijani communities should integrate their activities and act at the joint position both in Turkey, Europe and America. In addition, I should note that organizations representing Turkey have always actively protected the interests of Azerbaijan always and everywhere, support it and played an important role in the prevention of malevolent intentions. No doubt that this activity will be continued in the future.

During the past times, a number of important steps have been taken in the direction of development of relations between

Turkish Republic of Northern Cyprus and Azerbaijan. A series of measures called «Days of Azerbaijan» held in Lefkosa, Gazimaghusa cities from September 3 to 6 of 2015 should be especially noted among the measures taken in the direction of development of and strengthening relations between Azerbaijan and Northern Cyprus [9].

In November, 2006, Turkey–Azerbaijan Strategic Research Center established in Turkey aims to inform world community about the events occurring in the region. One of the main directions of the activity of Center is to organize scientific–practical conferences related to the claims of the so–called «Armenian genocide» and deliver the results of scientific investigations proving that these accusations are completely far from reality to the world community.

On November 18, 2006, founding conference of the Benelux Azerbaijanis Congress was held in Amsterdam. Representatives of many diaspora organizations operating in European countries, Turkish Federation of the Netherlands, Iraqi Turkmen Assembly, the President of European Azerbaijanis Congress participated in the meeting along with the organizations including in Benelux Azerbaijanis Congress and representatives of other communities. The aim of establishment of BAC is to bring Turkic speaking communities and associations living in Benelux countries together and integrate their activities [10].

In November 2006, Azerbaijani–American Cultural Association (AACA) established in Miami, USA formed close cooperation relations with Turkish communities in the state of Florida. It is noteworthy that Turkish diaspora organizations in America support this body and actively participate in their events. The former President of Assembly of Turkish American Associations (ATAA), Vural Chengiz being elected as a member to the Board of Directors of the body can be assessed as a manifestation of this cooperation [10].

On November 9–11, 2006, Azerbaijani communities took active participation in XXVII congress of ATAA combining 64 organizations of American Turks in Washington. As in the congress held in 2004, Azerbaijan theme was widely discussed at this time. The place/ position of Azerbaijan in modern world, Nagorna Karabakh conflict, relations between Azerbaijan, Turkey and USA were among the main subjects of discussions of meeting. The first working day of congress was dedicated to the subject of «Role of Turkic people in the changing world order». The place of Turkish people in modern world, development perspectives of relations between them were widely discussed in the meeting and fruitful exchange of views related to the joint activity perspectives of Azerbaijani and Turkish Diaspora organizations in America was conducted [14].

In February, 2005, Assembly of Turkish American Associations sent a letter of thanks to Mr. Den Berton, the member of US House of Representatives. In the letter, Assembly expressed its gratitude to congressman on behalf of all Turkic people living in America for his speech in US Congress related to the Khojali genocide. It was stated in the letter that Khojali Genocide committed by Armenian and Russian armed forces on February 25–26, 1992 was unprecedented act of brutality and resulted with the deletion of entire city. Unfortunately, international community approached this problem with indifference for a long time.

In the letter of ATAA, «Resolution on Nagorna Karabakh conflict» of Parliamentary Assembly of Council of Europe adopted on January 25, 2005 was highly appreciated and

it was noted that Turkish community in America highly welcomes this document. Confidence for the recognition of Khojali genocide by international community and the voice of our people for justice being heard by the whole world in future was expressed in the resolution.

In January, 2007, heads of Federations of Azerbaijan and Turkey in Sweden, coming together discussed the perspectives of mutual cooperation. It was stated that it is important to raise the relations between communities to the higher level at the meeting held between the head of Federation of Azerbaijan, Mammad Rza Aghapur and head of Federation of Turkey, Hasan Dolek [11].

It was noted at the meeting that it is necessary to combine forces for the purposes of delivering the realities about the terrorism and genocide acts to which our people were exposed, occupation of the territories of Azerbaijan and the claims of «Armenian genocide» to the world communities. It was decided that hereinafter, relations between both federations should be more expanded and joint events should be organized.

It should be noted that representatives of Turkic communities took active part at the protest meetings held in several countries related to the Khojali genocide during the past times. Azerbaijani and Turkish diaspora organizations try to combine their efforts for the purposes of achieving the recognition of genocide act committed by Armenians in Khojali in international arena. In recent years, cooperation in this field has been more comprehensive and systematic. So, Turkish diaspora organizations along with Azerbaijani communities take active part in scientific – practical conferences, photo and picture exhibitions, protest actions held in various countries related to Khojali genocide in 2002–2014.

In recent years, Turkish communities show the special activity not only as a participant, but also as organizer in the events directed to the recognition of Khojali genocide by international community.

The achievements gained make it necessary to continue this activity more systematic, consistent and deliberate manner. Azerbaijani and Turkish diaspora organizations acting from this necessity put forward the idea of development of a single activity concept defining the purpose and principles, fields and priorities of mutual cooperation. Relevant state authorities of the Republics of Azerbaijan and Turkey, highly appreciating this initiative conducted effective consultations for the purpose of its implementation.

The issue of development of a single activity of Azerbaijani and Turkish diaspora organizations has been widely discussed at joint meeting of Azerbaijani and Turkish communities and associations in Germany held with the initiative of the leadership of the Congress of European Azerbaijanis uniting 52 organizations under its own power.

During discussions, the necessity of paying special attention to the issues of development of cooperation between Azerbaijani and Turkish communities operating in European region was stated and the importance of reflection of suggestions related to delivering the fact on the occupation of the territories of Azerbaijan by Armenia to the world communities in the document was stated.

In March, 2006, the representatives of many Turkic communities in foreign countries took active part in the II Congress of World Azerbaijanis held in Baku. Appeal to Azerbaijani and Turkish diaspora organizations was accepted in the congress. It was considered appropriate to develop a single action concept for the purposes of deepening of

cooperation between Azerbaijani and Turkic communities taking into consideration the realities of the globalizing world in the appeal. The representatives of the congress expressed their confidence that such a document will further strengthen cooperation between Azerbaijani and Turkish Diasporas and raise mutual relations to a new level of development [10].

A number of issues related to the development of cooperation between Azerbaijani and Turkish communities were discussed in the congress. As a result of discussions, the suggestion on the implementation of joint forum of Azerbaijani and Turkish diaspora organizations was included in the resolution of congress in future.

A conference dedicated to the development of joint activity strategy of Azerbaijani and Turkish diaspora organizations was held in Antalya, the Republic of Turkey on June 7, 2007 for the purpose of discussing the results of consultations conducted and suggestions and opinions put forward. A number of public and governmental representatives of the Republic of Turkey and the Republic of Azerbaijan, MPs of both countries, heads of Azerbaijani and Turkish communities, as well as, representatives of mass media participated in the activity of conference [14].

At the end of discussions, heads of Azerbaijani and Turkish communities signed the protocol of agreement on the development of «Joint activity strategy of Azerbaijani and Turkish diaspora organizations». The protocol was signed by the heads of 34 communities from both sides [1, p. 305].

The main aim in the initiative to develop joint activity strategy of Azerbaijani and Turkish diaspora organizations is to integrate the activities of diaspora organizations based on a single concept, increase the efficiency and effectiveness of measures taken in the direction of delivering information on Azerbaijan and Turkey to world community, as well as, unite efforts for the prevention of multi-faceted anti-propaganda campaign of Armenian diaspora and lobby based on ethnic origin, language and culture factors uniting our people, strategic partnership relations between our countries.

This strategy will be of great importance in terms of delivering the facts related to the occupation of 20 percent of the territories of Azerbaijan, many terror and genocide acts committed Armenia against our people, organize joint protest actions with these purposes, scientific and practical conferences etc., jointly promote rich cultural heritage of Azerbaijani and Turkish people, achieve in the activity of Azerbaijani and Turkish communities in foreign countries as a single power and ensure their becoming into an important factor in the social and political life.

The President of Azerbaijan Republic, Mr. Ilham Aliyev making speech at the Friendship, Brotherhood and Cooperation Congress of X Turkic States and Communities held on September 18–20, 2006 in Antalya, the Republic of Turkey, suggested to implement I Forum of heads of Azerbaijani and Turkish diaspora organizations in Baku city in the first half of 2007.

I Forum of heads of World Azerbaijanis and Turkish diaspora organizations held in Baku on March 9, 2007 was an event with great importance in the life of all Turkic speaking people. Forum entered into the history as a bright manifestation of significance given to the unity of Turkic world by the President of Azerbaijan Republic. President Ilham Aliyev from the Republic of Azerbaijan, Prime Minister Rajab Tayyib Ardoghan from the Republic of Turkey and the President Mahammad Ali Talat from the Turkish Republic of Northern Cyprus participated in the forum [11]. And this

further increased the significance of the event, and became a factor confirming that it is of great importance for all Turkish people. Public and governmental officials of the Republics of Azerbaijan and Turkey, the representatives of public and governmental authorities carrying out state policy directly in the field of diaspora building of other Turkic speaking countries, heads of influential Azerbaijani and Turkish communities operating in foreign countries, Turkic speaking people (Iraqi Turkmen, Meskhetian Turks, Turks in northern Cyprus) and representatives of their diaspora organizations, public figures and politicians who have played active role in delivering the realities of Azerbaijan to world community were invited to the forum. Totally, 512 persons from 48 countries joined to the event. Turkey, Germany, the United States, Russian Federation, Ukraine, Sweden, the Netherlands, Romania, Norway, and Lithuania were represented by the largest delegation in the forum. Public and governmental representatives, parliament members of Latvia, Estonia, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan, along with Azerbaijan and Turkey participated in the forum. A number of issues related to the development of cooperation between diaspora organizations of Turkic speaking people, deepening social, cultural, public and political relations and intensification of the process on the implementation of joint projects related to culture, economic and other fields, as well as, «Joint action strategy of Azerbaijani and Turkic diaspora organizations» were discussed in the forum. Historical, political, economic, social and psychological factors, principles and directions of cooperation conditioning the joint activity of Azerbaijani and Turkish diaspora organizations, as well as, its scope was reflected in the document [1, p. 324].

XI friendship, brotherhood and cooperation congress of Turkish states and communities was held in Baku on November 17–19, 2007 with the initiative of the President of Azerbaijan Republic. Exchange of views related to the problems concerning Turkish world – Armenia – Azerbaijan, Nagorno Karabakh conflict, removal of Turkish Republic of Northern Cyprus from international isolation, condition of Turkic speaking people living in Iraq and Afganistan, and difficulties existing in the field of Akhiska Turks returning to their historical lands was conducted and a number of important documents were adopted. The President of Azerbaijan Republic, Mr. Ilham Aliyev, Prime Minister of the Republic of Turkey, Rajab Tayyib Ardoghan, the President of the Turkish Republic of Northern Cyprus, the ninth president of Turkey, Suleyman Damiral, as well as, public and government representatives of Turkic speaking countries participated in the activity of congress to which 550 representatives and guests from 30 countries were invited [1, p. 337; 12].

On March 27, 2008, annual meeting of Coordination Council of Azerbaijani and Turkish Diaspora Organizations was held in Berlin, the capital of Federative Republic of Germany. Members of Coordination Council of Azerbaijani and Turkish Diaspora Organizations, as well as, Azerbaijani, Turkish, and Iraqi Turkmen, representatives of Akhiska and Northern Cyprus Turks participated in the meeting. At the end of the meeting, Berlin Declaration of Coordination Council of Azerbaijani and Turkish Diaspora Organizations appeal to the Presidents of the Republics of Azerbaijan and Turkey and statement «on the 90th anniversary of genocide committed against Azerbaijani people in March, 1918» was adopted [3].

In 2009, the initiative to hold next meeting of Coordination Council of Azerbaijani and Turkish Diaspora Organizations

was put forward. At that time, it was considered more appropriate to hold the meeting of Coordination Council of Azerbaijani and Turkish Diaspora Organizations together with European Azerbaijanis Congress. Thus, State Committee on Diaspora Work supported the initiative to hold joint meeting of European Azerbaijanis Congress and Coordination Council of Azerbaijani and Turkish Diaspora Organizations in Frankfurt, Germany in November of 2009 taking into consideration the appeals of Azerbaijani and Turkish diaspora organizations. After relevant technical and organizational issues were solved, joint meeting of European Azerbaijanis Congress and Coordination Council of Azerbaijani and Turkish Diaspora Organizations was held on November 21–22, 2009 in Frankfurt, Germany. Condition created in the region in recent years, and possible effects of protocols signed between Turkey and Armenia to the regulation of Nagorna Karabakh problem were discussed at the meeting. Representatives of Azerbaijani and Turkish diaspora organizations making speech at the meeting unambiguously stated that to open borders of Turkey with Armenia is unacceptable without the solution of Armenia – Azerbaijan, Nagorna Karabakh conflict [4].

In August, 2010, founding conference of Turkey–Azerbaijan Association was held in Ankara, the capital city of Turkey [1, p. 336; 5]. Politicians, public and governmental representatives of Azerbaijan and Turkey, heads of non-governmental organizations, officials of State Committee on Diaspora Work, as well as, representatives of mass media participated in the event organized in Ankara office of Strategic Research Center of Turkey. Exchange of views on the role of non-governmental organizations in further strengthening the cooperation between Turkey and Azerbaijan and solidarity of two brother people was conducted at the meeting. At the same time, discussions around the issues related to the main reasons and causes of Armenia – Azerbaijan, Nagorna Karabakh conflict, Khojal genocide, ungrounded land claims of Armenians against Turkey and Azerbaijan, delivering the problems such as Armenian terrorism to the world community and exposure of policy of Armenians built on lies were carried out at the founding meeting of Turkey–Azerbaijan Association [13].

The first forum of the heads of member states to Turkish Council held on June 21 of 2013 in Baku was a memorable event. 446 representatives from 44 countries of the world participated in the event. The President of Azerbaijan Republic, as well as, Presidents of Turkey, Kazakhstan and Kyrgyzstan sent letters of congratulations to the participants of the forum. The forum was summarized by the adoption of Baku Declaration which is an important political document for Turkish World [6].

Brotherhood of Azerbaijani and Turkish people that have stood the test of long centuries gives basis to believe that we will win the final and decisive victory in this struggle. The policy which is being taken by the leadership of Azerbaijan and Turkey further strengthens this belief and encourages our people to be more persistent in the struggle for nationwide purposes.

Different forces conducting anti-Turkish policy tried to separate our brother people from each-other and isolate us from a magnificent historical and cultural heritage for many years. However, it has not been reachable by anyone to break the invincible will of Turkish people and undermine the Turkish spirit that has played a unique role in the history of civilization.

References

1. Azerbaijani Diaspora – the encyclopedic collection of information. – Baku, 2012. – 654 p.
2. Joint action strategy of Azerbaijani and Turkish diaspora organizations. – Baku, 2007. – 27 p.
3. Report dated on January 09, 2009 on the annual results of 2008 of the State Committee for Work with Diaspora of Azerbaijan. Archive of State Committee.
4. Report dated on March 30, 2010 on the annual results of 2009 of the State Committee for Work with Diaspora of Azerbaijan. Archive of State Committee.
5. Report dated on February 02, 2011 on the annual results of 2010 of the State Committee for Work with Diaspora of Azerbaijan. Archive of State Committee.
6. Report dated on February 23, 2014 on the annual results of 2013 of the State Committee for Work with Diaspora of Azerbaijan. Archive of State Committee.
7. Report dated on January 05, 2004 on the results of 2003 of State Committee for Work with Azerbaijanis Living Abroad. Archive of State Committee.
8. Report dated on January 07, 2005 on the results of 2004 of State Committee for Work with Azerbaijanis Living Abroad. Archive of State Committee.
9. Report dated on January 08, 2006 on the results of 2005 of State Committee for Work with Azerbaijanis Living Abroad. Archive of State Committee.
10. Report dated on January 10, 2007 on the results of 2006 of State Committee for Work with Azerbaijanis Living Abroad. Archive of State Committee.
11. Report dated on January 8, 2008 on the results of 2007 of State Committee for Work with Azerbaijanis Living Abroad. Archive of State Committee.
12. Newspaper «Olaylar». – February 05, 2013. – №21.
13. Newspaper «Olaylar». – February 06, 2013. – №22.
14. www.diaspora.gov.az

Алієв Р. Б., співробітник, Азербайджанський державний педагогічний університет (Азербайджан, Баку), rauf_aliyev_83@mail.ru

Спільна діяльність Азербайджано–Турецької діаспори

Людство вступає на новий етап розвитку історії. Кроки економічного, політичного, соціального і культурного характеру, вжиті за минулий період тюркськими державами, завоювали незалежність в кінці XX століття, після розпаду Радянської імперії в напрямку розвитку і розширення міждержавних відносин сприяли значному зміцненню тюркських народів. Динамічний розвиток Азербайджано–Турецьких відносин яскравий прояв цього розвитку.

Висловлювання двох великих особистостей тюркського світу – Мустафи Кемалю Ататюрка «Радість Азербайджану наша радість, а горе наше горе» і знамениті слова загальнонаціонального лідера азербайджанського народу Гейдара Алієва «Ми одна нація, дві держави», не тільки уособлюють глибокі історичні корені відносин між нашими народами, але також визначають базові принципи політичних, економічних і культурних взаємин.

Надійні і перевірені стратегічні союзницькі відносини, що існують між Азербайджанською та Турецькою діаспорами, перетворили в історичну необхідність активізацію взаємного співробітництва і побудови їх на рівні сучасних вимог.

Різні сили, що здійснюють антитюркську політику, довгі роки прагнуть розлучити наші братні народи, ізолювати нас від величного історичного минулого і блискучої культурної спадщини. Однак зламати сформовану тисячоліттями тюркську волю і рішучість, похитнути тюркський дух, який зграв незрівняну роль в історії людства ще не вдалося нікому.

Ключові слова: Тюркські народи, лобі, співробітництво, об'єднання, одна нація, єдина діаспора.

Алієв Р. Б., сотрудник, Азербайджанский государственный педагогический университет (Азербайджан, Баку), rauf_aliyev_83@mail.ru

Совместная деятельность Азербайджано–Турецкой диаспоры

Человечество вступает на новый этап развития истории. Шаги экономического, политического, социального и культурного характера, предпринятые за прошедший период тюркскими государствами, завоевавшими независимость в конце XX века, после распада Советской империи в направлении развития и расширения межгосударственных отношений способствовали значительному укреплению тюркских народов. Динамическое развитие Азербайджано–Турецких отношений яркое проявление этого развития.

Высказывания двух великих личностей тюркского мира – Мустафы Кемалю Ататюрка «Радость Азербайджана наша радость, а горе наше горе» и знаменитые слова общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева «Мы одна нация, два государства», не только олицетворяют глубокие исторические корни отношений между нашими народами, но также

определяют базовые принципы политических, экономических и культурных взаимоотношений.

Надежные и проверенные стратегические союзнические отношения, существующие между Азербайджанской и Турецкой диаспорами, превратила в историческую необходимость активизацию взаимного сотрудничества и построения их на уровне современных требований.

Различные силы, осуществляющие антитюркскую политику, долгие годы стремятся разлучить наши братские народы, изолировать нас от величественного исторического прошлого и блистательного культурного наследия. Однако сломать сформированную тысячелетиями тюркскую волю и решимость, поколебать тюркский дух, сыгравшего несравнимую роль в истории человечества еще не удавалось никому.

Ключевые слова: Тюркские народы, лобби, сотрудничество, объединение, одна нация, единая диаспора.

* * *

УДК 904.104

Musayeva F. I.,
doctoral student of History Department of Baku State
University (Azerbaijan, Baku), songulpuru@hotmail.com

MASSACRES COMMITTED BY ARMENIANS AGAINST TURKS–MUSLIMS IN 1918–1920 IN NAKHCHIVAN AND KARABAKH IN THE MEMORIES OF TURKISH INDEPENDENT SERVICEMEN

In the article is researched the massacres committed by Dashnak–Bolsheviks against Azerbaijanis in Nakhchevan and Karabakh in 1918–1920 on the basis of Turkish researchers' works. In these works were written as a «national war», «massacres», and also «genocide» abhorrent policy of the Dashnaks against the local Muslim population and also shown that ethnic cleansing of the Muslim population, as well as realizing faked «the great Armenia» has been a primary focus in the secret plans of the Dashnak leader S.Shaumyan and his delegations in the regions.

Keywords: Nakhchivan, massacre, historiography, turks–muslims population, Dashnaks, Bolsheviks.

(стаття друкується мовою оригіналу)

The memories of active participants of Turkey independence militaries kept the informations in the studying of massacres committed by dashnak–bolsheviks against turks–muslims in 1918–1920 in the separate regions of Azerbaijan. In these memorial works were reflected bloody events committed by Armenians in 1918–1920 in Zengezur, Irevan, Nakhchivan district of Azerbaijan and military operations of Ottoman troops in Caucasus in 1918–1920. Mustafa Kemal Atatürk's speeches and articles [1], his companion–in–arms, Kazim Karabekir's memories should be noted in this regard. The positive aspect is that the memories of Kazim Karabekir, where his correspondence with Ataturk, with Rushdie, Kamal's commands and instructions, was given without interference, provided the original [2].

So, some works of author published from 1930s is important to learn Azerbaijani policy of Turkey Republic, as well massacres committed by Dashnak–Bolshevik froces against Turkish–Muslim population in 1918–1920. To tell the truth, the author don't use massacre word in these works, but use «execution», «massacres», tryied to show political situations in Azerbaijan, atrocities committed by Armenians from the first half of 1918 [3; 4; 5]. Among such works we make his memories called «Independent warfare». This work was published in 1925 by Turkish Printing House first, afterwards was published many times. The author wrote bad condition around Azerbaijan in summer of 1918, didn't agree with the policy of Young Turks, and even didn't want to comply to orders given by them: «My division was commanded to occupy Tebriz city on August 1, 1918. I understood that this movement was useless and its misfortune. I wrote to the army that not to cross to the south of Araz rive, to enter to Zengezur

situated between Nakhcievan and Turkish Azerbaijan and to defeat Dashnak militanats there. However, I entered to Tebriz city with hard commands» [2, p. 33]. Firstly, K.Karabekir did like serviceman simply, then like M. Kamal's companion–in–arms, and like politician and this give subjectiveness, contradistinction to his opinions. That is right, he didn't use massacre crimes directly, but expressed bloody crimes committed by Armenians in Azerbaijan.

Expressing bad situation in Azerbaijan K. Karabekir wrote that Caucasus Muslims initiated to establish independent state together with us. And they also initiated to contact with us. For helping them and to save Muslims from Dashnak forces and also strengthening ties connections between Muslims organization should be created in Baku [2, p. 33–34]. In his letter of Kazim Karabekir sent to Bayazid Army and 11th Army was said about unqovernability of Dashnaks in Nakhchivan region: «Massacres committed by Armenians in Nakhchivan was the result of arrogance. If the Armenians behaved politely with local population, then it would be better than before. However, local population of Nakhchivan shouldn't turn over the weapons...» [2, p. 65]. It was stated in author's other news on 5–6 July, 1917: «Armenians attacked to Great Vedi settlement near Irevan. This was Turkish village, but they were suffered a defeat. Many weapons falled into our hands. If we didn't interfere in time, local residents would be thrown into Araz river» [2, p. 68]. The author wrote: «Two English officers coming from Irevan tried to reconcile with Armenians and Muslims. However, local residents who didn't believe the officers wearing English uniforms didn't give weapons back. Armenians again went round the settlement. Armenians swearer in the churches for killing Muslims» [2, p. 68–69]. So, we can see from the author's news the massacres against Muslims by Armenians became active with the helping of foreign powers directly. In the report of Kazim Karabekir to the Command of 20th Army Ali Fuad Pasha dated on 23 April, 1917, stated: «Mustafa Kamal is Erzurum. The situation here is well. Massacres in Kars were continuing by Armenians [2, p. 70]. On 4 July, 1917 Armenians attacked to Kars, Olty. This bandit forces were led by Arshak. Armenians also annihilated residents of Garakurd district» [2, p. 73]. As can be seen, Kazim Karabekir Pasha noted British intellegence service behind Dashnak forces, and he also informed Raulinson to stop Armenian aggressions against Muslims. In Kazim Karabekir Pasha's other report written from Erzurum on 28 July, 1917, stated: «Armenians killed all Muslims living in the Caucasus, the people who demonstrated opposition were burned alive. For this purpose, military forces were brought to Nakhchivan, Sharur district and also Kaghizman. According to the news given recently 500 hundred Armenian forces were moving forward Sarigamish [2, p. 96].

In generally, although Kazim Karabekir Pasha performed himself like serviceman, he also accused former Azerbaijani power which existed in 1918–1920 in some issues. For example, the author writes that Musavat Party is in power in Azerbaijan. This power is under the British influence. Will they deliver a blow on Belsheviks with this power? Their army is very small. Azerbaijani forces who didn't show resistance to Armenian forces would be show resistance to Denikin and Kolchak whose army were 100 thousands? This government was as our government as lead by Farid Pasha in Istanbul. Musavat power was in bad situation [2, p. 457]. Of, course, we can't agree with author's views. If we consider that Musavat power was recognized by England government as

an independent state at the end of 1918 after hard diplomatic struggle, even impediments for the opening of Azerbaijani Parliament was arisen, than we can note Kazim Karabekir's treating Entente coldly like politician.

Kazim Karabekir Pasha wrote that Armenians realized bloody crimes against Azerbaijani Turks in Karabakh with cruelty also. A week ago local Armenian forces attacked to Karabakh area, than to the centre of Karabakh Shusha. Surprise attacks of Armenians was not considered by the government, that is why Kahlil bay which coming 11 days ago was invited to Baku [2, p. 557].

In his above mentioned work of Kazim Karabekir Pasha was written genocide crimes against Muslims in Baku in March–April, 1918 committed by Armenians under the Bolshevik names. It was stated in his secret telegram on April 11, 1918: «All Azerbaijani people hate to Bolsheviks. So two years ago, before Turkish Army not to entering to Baku, Armenians forces ransacked Baku city, massacred local population. That is why, people hate to Bolsheviks. If our army doesn't attack, there will no remain any sign from Turkish and Islamic world. Azerbaijani people seek only way, this is Turkish military aid for Azerbaijan [2, p. 611]. It can be seen unlike his other colleagues Kazim Karabekir Pasha talks massacres committed by Armenians against Muslim in Baku on March of 1918 under the name of Bolshevik. But the author doesn't show exactly number of Muslims killed by Armenians. Generally, in the mentioned work there is no any information massacres in Kuba, Shamakhi, Lenkaran. The author draw the main attention on the massacres committed by Armenians in Karabakh, Nakhchivan, Irevan and Zangezour territory.

Rushetu Turkar, who was the officer of Caucasus Islamic Army, and eyewitness was the struggle for independence of Azerbaijan, also elucidated massacres committed by Dashnak forces in Azerbaijan in 1918–1920 on his memories. His valuable news called «In the road of Baku in the Great War» was published in 1934. The author's memories are sensible source related to the liberation of Baku today. Beside the forces in the Caucasus Islamic Army, in this work the author write connection with the ungovernability of Dashnak forces in Azerbaijan: «The forces of southern wing were: 4th infantry troops; 1st and 2nd battalion, 2 cavalry army, an army consist of Azerbaijani, 2 mountain and field artillery. Besides, Azerbaijani detachment of field artillery given to another troops didn't move outside of roadway because this troop carried out by ox. But these animals were more useful to hijack the armoured automobiles, armoured trains and also to make the enemy's artillery. These artileries were taken by Azerbaijani partisans from the soldiers going back to Russia from Turkey's front. The missiles of these artileries were taken like trophy and a lot of. The weapons of Azerbaijan Corps were made in Russia. That is why the weapons were enough. But the projectile used in Ottoman Army were not enough. During the battle Azerbaijani Government and Azerbaijani people supplied Ottoman Army with foods» [6, p. 92].

The author showed an interesting information in his memories: «The following remarks which was given while attacking to Baku were more useful from Caucasus Islamic Army to the command of fifth Caucasus division: Although you are 70 km far from these villages, there was no doubt, you would be supplied with food while attacking to Baku by Muslim villages close to Baku» [6, p. 113]. The author wrote then: «The Caucasus Islamic Army have endeavored hard for the liberation of Baku from the enemy forces. After scheduled

preparations Caucasus Islamic Army decided to move to Baku. The commands of the Caucasus Islamic Army came to Goychay from Ganja on June 19–20, 1918, after seeing the situation there, prepared the following information: 1. Number of enemy forces were seven thousand; 2. To oppress the enemy and to drive to Baku; a) to unite the forces to the division; b) Gathering 800 horsemen to the front; c) Sending of 4500 horsemen to the front under the Former Chief of Gazakh region Mahammad Bay, and being in Ganja Naghi Bay; d) Horsemen being in Goychay, Agdash, Barda and Ganja sent to the important wings; e) To send the forces to Guba and Shusha after the death blow in Kurdamir–Garamaryam line; f) The decree have to be prepared for realising above mentioned» [6, p. 56–57]. The author writes that Nuru Pasha tried to create both regulated army, and secured tranquility from the moment of arriving in Ganja. Azerbaijani National Council didn't continue his work because Baku was under the occupation of enemy forces. That is why Azerbaijan National Council choosed Ganja as his temporary capital. Ganja was the second large city which have population were 55 thousands of Azerbaijan after Baku. Kur beginning from north–east Anatolia platform in Turkey reach to Georgia and then to Azerbaijan. Ganja was situated on the both side of Ganja river which flows into Kur river. Nearly twenty thousand Armenians lived on the east coast of Ganja river, Turks and Russian minorities lived on the west coast of Ganja. Mass killings and massacres committed by Armenians in the Eastern Anatolia and Caucasus also were caused to excitement of Armenians living here. They also were worried coming of Turkish army to Caucasus. Tensions between Armenians and Turks living in Ganja were increasing. Because the Armenians living in Ganja were waiting for to arrive of Bolshevik Army under Shaumyan's power. When Russian occupation ended in Eastern Anatolia, Armenians living in Ganja created bandit groups which were six hundreds. Their hands had machine guns, weapons and riffles. Some Russian officers commanded by Shaumyan instructed them. They were waiting for to strike Turkish soldiers from behind. Nuru Pasha ordered a decree to collect weapons which were in Armenians hands. On June, 1918, Nuru Pasha's army crossing Ganja river encircled the Armenians behind. So, contact with the Armenian villages were broken and on June 11 siege began. After insuring of security in some villages situated in the south of city, the 2nd Cavalier Army were settled in the entry of Armenian village. They were given some information about the situation of city and armed forces. After this head lieutenant Salahaddin bay with Samad Bay going to the Armenian districts demanded Armenians to unconditional surrender, but the Armenians answered this demand with fire. Armenian militants attacked suddenly. Under this attack 9th Caucasus Army was obliged to recede. In this battle 13 soldiers were killed by Armenians, and also 7 soldiers including one officer were injured. Muchip Kamalyari wrote in his memory for subordinating and surrendering of Armenians living in Ganja: «As soon as time given to Armenians ended, the day after tomorrow military operation began. Everywhere was shot and was fired by Armenians. Armenians didn't want to surrender their guns, but Turkish Caucasus Army stood on his ground. While Armenians understanding their all attempts useless, at the end they decided to surrender. Ganja Army coming to Armenian districts on 13 June 1918, took the control completely and collected all weapons» [6, p. 32–33]. As can be seen from this point of view, notwithstanding the author drawn basic attention to the Caucasus Islamic Army, but didn't miss massacres committed by Armenians against Muslim people.

So, the works researching of comparative analysis of the memories of independent servicemen of Turkey show that Dashnak–Bolshevik forces committed massacres against Turks–Muslims in 1918–1920. In these memo books bloody events were in the centre of attention committed by Armenian forces in Nakhchivan, Zangezur, Irevan territories of Azerbaijan. Notwithstanding these bloody crimes against Muslims were not written as a genocide, but were written in the same meaning such as «national war», «mass killings», «massacres», also were shown ethnic cleansing by Dashnak leader Stepan Shaumyan.

References

1. Atatürkün Söylev ve Demeçleri. 1906–1938. Ankara, 1959; Atatürk M. K. Nutuk. 3 Ciltde. 15 basılış. – Ankara, 1987.
2. Karabekir K. İstiklal Harbimiz. 2 Ciltte. – İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
3. Karabekir K. Erzincan ve Erzurumun kurtuluşu. – İstanbul: Koşkun basımevi, 1939.
4. Karabekir K. İstiklal harbimiz esasları. – İstanbul: Baha Matbaası neşriyat evi, 1933.
5. Karabekir K. İstiklal harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terekki erkani. – İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1967.
6. Rüştü T. Qafqaz Türk İslam Ordusu Bakı yollarında. – Bakı, 2008.

Мусаєва Ф. І., докторант кафедри історіографії, джерелознавства та методів, Бакинський державний університет (Азербайджан, Баку), songulpiru@hotmail.com

Геноцид вірменами проти турків–мусульман в 1918–1920 роках в Нахчівані і Карабасі у спогадах турецьких незалежних військовослужбовців

Досліджується геноцид проти азербайджанців в Нахчівані і Карабасі в 1918–1920 роках на основі робіт турецьких дослідників. У цих роботах були написані як «національні війни», «різанини», «геноцид» політики дашнаків проти місцевого мусульманського населення, про етнічні чистки мусульманського населення.

Ключові слова: Нахичевань, геноцид, історіографія, турки–мусульмани, населення, дашнаки, більшовики.

Мусаєва Ф. И., докторант кафедры историографии, источниковедения и методов, Бакинский государственный университет (Азербайджан, Баку), songulpiru@hotmail.com

Геноцид армянами против турок–мусульман в 1918–1920 годах в Нахичеване и Карабахе в воспоминаниях турецких независимых военнослужащих

Исследуется геноцид против азербайджанцев в Нахичеване и Карабахе в 1918–1920 годах на основе работ турецких исследователей. В этих работах были написаны как «национальные войны», «резни», «геноцид» политики дашнаков против местного мусульманского населения, про этнические чистки мусульманского населения.

Ключевые слова: Нахичевань, геноцид, историография, турки–мусульманы, население, дашнаки, большевики.

* * *

УДК94 (437)«1948–1953»:930.25

Свєженцева О. І.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
країнознавства, ДВНЗ «Ужгородський
національний університет» (Україна, Ужгород),
oksanasveg@gmail.com

ДОСЛІДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В ЧЕХОСЛОВАЧИНІ НА РУБЕЖІ 40–Х – 50–Х РР. ХХ СТ.: ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ НОВИЗНИ

Автор аналізує основні аспекти документальної новизни в суспільно–політичних перетвореннях в Чехословаччині у 1948–1953 роках, зокрема процес утвердження тоталітарного режиму. Основна мета публікації – показати, яку роль в комплексному аналізі відіграє масове розсекречення документів, відкриття нових фондів та архівів, формування їх потужної загальнодоступної електронної бази. А також як поява нових інформаційних матеріалів впливає на розвиток історичної науки.

Не відкидаючи позитиви формаційного методологічного підходу до наукового дослідження історії, автор вважає раціональнішим у статті застосувати цивілізаційний підхід для вивчення суспільно–політичних трансформаційних процесів у Чехословаччині. Методи системного аналізу і синтезу, на основі вивчення взаємозв'язку причин, передумов, найсуттєвіших факторів суспільно–політичних перетворень в Чехословаччині, відкрили можливість для наукового узагальнення і ґрунтовних висновків щодо специфіки теорії і практики утвердження тоталітарного режиму.

Ключові слова: Чехословаччина, тоталітаризм, архівні матеріали, Національний архів ЧР, Архів ЦК КПЧ, Архів Інституту історії КПЧ, Бюро документації та розслідування злочинів комунізму, опубліковані документи, Східна Європа в документах російських архівів, преса.

Глибокий науковий аналіз процесу становлення, утвердження і функціонування антидемократичного режиму в Чехословаччині на рубежі 40–х – 50–х років ХХ століття потребує застосування різних методологічних підходів і сучасного інструментарію, який є апробованим світовою історичною і політичною наукою.

У методологічному плані дослідження проблеми суспільно–політичних перетворень у Чехословаччині і науково–філософський підхід до вивчення економічних та суспільно–політичних явищ і процесів взагалі до середини 80–х років ХХ ст. не викликали дискусій, це було логічним наслідком панування однієї марксистської ідеології у історичній науці СРСР. Панування однієї марксистської методологічної конструкції у історичній науці дозволяє нам говорити про наявність кризи історичних знань і в тому числі про звуження тематичного поля історичних досліджень. Неможливо не погодитись з тезою відомого історика–теоретика А. Я. Гуревича про те, що марксистська методологія, в її догматизованій та вульгаризованій формі стала тим загальнообов'язковим «прокрустовим ложем», у яке історики–професіонали протягом декількох поколінь повинні були втискувати результати своїх суспільних досліджень [23, с. 6]. Ця ситуація певним чином пояснюється тим, що у Радянському Союзі, з «владної подачі» не передбачалося існування розбіжності між ставленням до марксизму як до офіційної ідеології, з одного боку, і наукової теорії – з іншого. Сучасний підхід до розуміння історії суспільно–політичних процесів по–новому ставить питання не тільки про можливість глибини і широти історії, але і про критерії об'єктивності і відповідальності з боку дослідника за власну творчу діяльність. Ні для кого не секрет, що бажання окремих дослідників остаточно відмовитися від формаційно–стадіального підходу і діяти з «чистого аркуша» може призвести до появи чергового методологічного міфу, в основі якого буде лежати знову одна ідея, але на цей раз цивілізаційна. Тому доповнення марксистської методології саме цивілізаційним компонентом може мати вагоме значення для комплексного дослідження такого етапу історії країн Східної Європи, як рубіж 40–х – 50–х років ХХ ст., а це сприятиме визначенню місця Чехословаччини у рамках історії європейської цивілізації.

Характеристика суспільно–політичних процесів в Чехословаччині на рубежі 40–х – 50–х років минулого століття протягом останніх десятиліть змінювалась у залежності від ідейно–політичної орієнтації, об'єктивності оцінок та рівня професіоналізму дослідників. Значну роль відіграла джерельна база, яка останніми роками розширюється у зв'язку з відкриттям раніше утаємничених документів та фондів національних і зарубіжних архівів.

На базі накопичених знань, введення у науковий обіг нових архівних джерел та наростання масиву конкретно–історичних публікацій формуються принципово нові

погляди та оцінки подій у країнах Східної Європи 40–х – 50–х років ХХ ст. Зарубіжні та українські історики публікують солідні дослідження узагальнюючого характеру, де переосмислюється новітня історія країн у загальноєвропейському, світовому, цивілізаційному контексті.

Інтенсивне введення у науковий обіг нових архівних матеріалів з історії повоєнної Східної Європи значно розширило і збагатило джерельну базу досліджень. Паралельно, однак, ускладнилася проблема наукового аналізу джерел на базі критичного підходу і об'єктивності.

Основний масив документальних матеріалів з питань суспільно–політичних перетворень в ЧСР на рубежі 40–х – 50–х років ХХ століття сконцентрований зараз у фондах Національного архіву Чеської Республіки (НА ЧР), що знаходиться у Празі. Провідну роль у публікації документальних джерел з історії Чехословаччини 1940–1950–х років відіграє Інститут сучасної історії АН ЧР (ІСІ АН ЧР). Найвагомішу частину новоопублікованих документальних добірок складають саме матеріали стосовно суспільно–політичних процесів досліджуваного нами періоду. Проте вичерпаною проблему дослідження джерельної бази політичної історії ЧСР вважати не можна. На сьогоднішній день залишається ще чимало неопублікованих і детально непроаналізованих документів, вивчення яких дасть змогу по–новому висвітлити специфіку тоталітарного режиму в Чехословаччині.

Об'єктом особливої уваги науковців стали документи архівів Компартії Чехословаччини. Архів ЦК КПЧ та Архів Інституту історії КПЧ передано до НА ЧР, де зберігаються, фактично, як архіви в архіві під попередньою назвою. Серед збірок документальних джерел компартійних архівів з питань утвердження та функціонування тоталітарного комуністичного режиму в Чехословаччині, як засвідчує аналіз, найбільшої уваги заслуговують матеріали Архіву ЦК КПЧ, які зберігаються у фондах: Генерального секретаріату партії, Готтвальда, Президії ЦК КПЧ, Міжнародного відділу.

У Національному архіві Чеської Республіки особливо цінними для нас є матеріали Фонду К. Готтвальда (лідер КПЧ, з 1946 по 1948 рік – голова уряду, з 1948 по 1953 рік – президент ЧСР). У цьому фонді зберігається величезний масив матеріалу про становлення та утвердження комуністичного режиму в Чехословаччині, функціонування «партії–держави», а також інформація про діяльність некомуністичних партій. На кожну партію–союзницю по Національному фронту (НФ) комуністи скрупульозно вели спеціальне «досьє», збирали ретельно всю інформацію – від програмних положень до внутрішньопартійних розбіжностей та персональних характеристик лідерів. У рамках КПЧ була налагоджена система регулярних повідомлень комуністичних осередків центральним органам про політичну ситуацію на місцях. Контроль комуністів над органами внутрішніх справ ЧСР забезпечив постійний прямий доступ КПЧ до будь–якої інформації про політичне становище в державі, це підтверджують спеціально згруповані інформативні матеріали щодо внутрішньополітичних процесів у Чехословаччині на рубежі 40–х – 50–х років ХХ століття. У фонді Готтвальда зберігається об'ємний і ґрунтовний матеріал про діяльність Соціалістичної (Національно–соціалістичної) та Католицької (Народної) партій [10; 9].

Окремо виділені матеріали по ЧНСП з 1945 до 1953 року. Після лютневих подій 1948 року партія була «сателізована» КПЧ і трансформована у Чехословацьку Соціалістичну партію. Готтвальдівська збірка матеріалів, майже чи не єдина, подає систематизовані документи про діяльність ще однієї некомуністичної партії ЧСР – Католицької партії. Комуністи збирали не тільки матеріали про практичну діяльність і програмні документи Католицької й Соціалістичної партій, але й персональні характеристики на їх партійних лідерів. З документів фонду зрозуміла декоративна роль «некомпартії» Чехословаччини в роки утвердження тоталітаризму. Очевидно, що через Центральний комітет дії НФ, КПЧ здійснювала суттєвий контроль над планами, діями та висловлюваннями лідерів соціалістів і «католиків». Деталізовані «досьє» збиралися і на лівоцентристських союзників комуністів. Цікавим є той факт, що навіть тоді, коли Чехословацьку соціал–демократичну партію організаційно поглинула КПЧ (1948 рік), накопичення матеріалів про діяльність соціал–демократів тривало до 1953 року [14, list. 118–128].

Значний інтерес викликають документи ще одного компартійного архіву – Архіву Інституту історії КПЧ. У цьому архіві містяться важливі матеріали Переселенської комісії при ЦК КПЧ за 1945–1950 роки (Фонд №23) [8]. Цінність цих документів полягає в тому, що вони дають узагальнюючу картину з питання політики держави і КПЧ щодо реалізації концепції будівництва «слов'янської держави» у ЧСР шляхом виселення неслов'янських меншин, насамперед німців та угорців.

В Архіві Інституту історії ЦК КПЧ нас зацікавили також матеріали, розміщені у фонді 19/7 – Відділ культурної пропаганди ЦК КПЧ (1945–1955 роки). Робота відділу пропаганди особливо інтенсифікувалася у 1950 році посиленням контролю над функціями видавництва, радіо, кінематографії, тощо. Основна частина документальних матеріалів висвітлює роботу ідейно–пропагандистського апарату, вдосконалення методів ідеологічної атаки, забезпечення систематичного вилиття «крадянського» в культуру, ідеологію, науку та мистецтво Чехословаччини [7]. Стратегічна лінія КПЧ спрямовувалася на посилення класової та ідеологічної боротьби, на критику капіталістичної системи, яка найскравіше представлена в матеріалах фонду Міжнародного відділу Архіву КПЧ [11, list. 56–78].

На особливу увагу дослідників заслуговують фактичні матеріали, що фіксують антиурядові масові виступи в ЧСР на початку 1950–х років. Про характер страйків та демонстрацій на промислових підприємствах влітку 1951 року на всій території республіки йдеться у справі «Про причини страйків на деяких підприємствах», яка зберігається у фонді Генерального секретаріату Архіву ЦК КПЧ [17, list. 1–26]. У фондах Моравського земського архіву (м. Брно) збереглася чимала підбірка матеріалів про особливості соціально–економічних процесів у м. Брно в 1951 році. Частину документів про масові страйки, антикомуністичні гасла та арешти демонстрантів–опозиціонерів детально проаналізував і опублікував чеський дослідник Іржі Пернес [24, s. 80–112].

Важливу роль у дослідженні функціонування тоталітарного режиму відіграють документальні матеріали про дію репресивного механізму. Комуністи Чехословаччини використовували «класичні» методи ліквідації проявів інакомислення та невдоволення.

Доступні нам сьогодні архівні матеріали стверджують, що саме політичні органи, перш за все ЦК КПЧ, ініціювали політичні репресії, виробляли концепції, визначали винних і міру покарання.

Цінна інформація з організації державного терору в комуністичній Чехословаччині міститься у матеріалах, зібраних Бюро документації та розслідування злочинів комунізму (БДР) [16], створеного у 1995 році для деталізованого вивчення діяльності Міністерства внутрішніх справ та Міністерства державної безпеки ЧСР (у 1950–1953 рр. відокремлене від МВС). Основне завдання БДР – збирання та оцінка документів, що підтверджують злочини комуністичного режиму, в цілому і його репресивного апарату зокрема. Слідчі повноваження БДР дозволяють досліджувати архівні матеріали з історії ЧСР за 1945–1989 роки та публікувати їх у повному обсязі чеською мовою в електронному архіві МВС ЧР «Архів – червень 2008» [5]. З 2005 р. робоча група з розслідування комуністичних злочинів у ЧСР щоденно розширює базу новоопрацьованими даними і надає нам унікальну можливість працювати з переведеними в електронний вигляд документами Архіву МВС, Архіву Міністиції, Архіву МЗС, Архіву зовнішніх зв'язків та інформації, Центрального воєнного архіву та Національного архіву Чеської Республіки. Документи, зібрані БДР, висвітлюють роботу чехословацької прокуратури, суду, МДБ та ЦК КПЧ, у функціонуванні тоталітарної системи нас переконує чисельність переслідуваних, репресованих, ув'язнених та позбавлених життя людей з політичних мотивів. На веб-сторінці Архіву МВС ЧР розміщено також закони та міжнародні договори за період із 1945 по 2008 роки [13], які розширюють наші можливості у дослідженні суспільно-політичних перетворень у Чехословаччині на рубежі 40–х – 50–х років ХХ ст.

Чеська Республіка чи не найактивніше оприлюднює архівні матеріали завдяки мережі Інтернет, на стадії завершення знаходиться електронний Архів сил безпеки МВС ЧР [4]. Попередня інвентаризація фондів та часткова публікація документів дали нам можливість ґрунтовніше проаналізувати зокрема судові процеси над політичними опонентами комуністів [12].

У 1948–1953 роках по всій території Чехословаччини шукали «агентів іноземної розвідки», «партнерів Л. Райка», «агентів Й. Тіто», «змовників-сіоністів» та «буржуазних націоналістів». Боротьба з «буржуазним націоналізмом» відбита у документах архівів Компартії Словаччини, які після 1989 року передано до Словацького національного архіву (м. Братислава). Щоправда, їх повну систематизацію завершено тільки у 2005 році, у зв'язку з цим документів ЦК КПС до наукового обігу введено небагато. Опрацьовані матеріали фонду ЦК КПС надали нам можливість проаналізувати події, пов'язані з обвинуваченням міністра закордонних справ В. Клементіса у «дрібнобуржуазному націоналізмі». Крім В. Клементіса за буржуазно-націоналістичну орієнтацію критикувалися уповноважений міністерства освіти у Словаччині Л. Новомеський та голова Словацької ради уповноважених Г. Гусак. Детальний аналіз самокритичних виступів підозрюваних у націоналізмі В. Клементіса, Г. Гусака, Л. Новомеського, К. Шмідке знаходимо у матеріалах ІХ з'їзду КПС [15, kart. 2403]. На головного «націоналіста» В. Клементіса було підібрано такі ж обвинувачення, як і під час процесів Т. Костова у Болгарії і Л. Райка в Угорщині.

Щодо матеріалів про діяльність загальнодержавного парламенту, то Чеська Республіка суттєво розширила доступ громадськості до цих фондів – матеріали засідань Національних Зборів ЧСР (з 18 червня 1946 – по 9 травня 1948 рр. Конституційнодавчих Національних Зборів ЧСР), які зберігаються зараз у архіві Палати депутатів парламенту ЧР [6], переведені на електронні носії та відкриті для доступу через Інтернет-мережу. За допомогою електронної форми архіву чеського парламенту загальнодоступним є вивчення стенограм, документів, проектів законодавчих та інших нормативних актів. З даного архівно-електронного джерела нами введено у науковий обіг деякі матеріали, що характеризують роботу парламенту ЧСР у 1948–1953 роках, яка зводилась значною мірою до діяльності комісій. В цей час прослідковується тенденція до звуження та формалізації ролі вищого законодавчого органу Чехословаччини.

Отже, у архівах Чеської Республіки та Словацької Республіки сьогодні міститься вагомий масив неопублікованих джерел з історії суспільно-політичних процесів у Чехословаччині другої половини 40–х – початку 50–х років ХХ століття. Разом з тим значна кількість документів опрацьована та опублікована професійними дослідниками історії ЧСР. Провідні чеські і словацькі історики займаються дослідженням проблем повоєнного суспільно-політичного розвитку Чехословаччини на основі нових архівних матеріалів. Вагомими дослідженнями є роботи чеських вчених, присвячені формуванню тоталітаризму, політичним репресіям, введенню цензури та перереформуванию державно-церковних відносин у ЧСР. Однак для об'єктивності і правдивості наукового дослідження навіть виважені й коментовані опубліковані, архівні документи варто порівнювати з матеріалами зарубіжних архівів, які стосуються політичної історії ЧСР 1940–1950–х років.

При написанні даної статті нами простежуються також окремі документи українських архівів. Це, насамперед, Фонд 1 – ЦК Компартії України Центрального державного архіву громадських організацій України [3]. Зокрема ми звернули увагу на матеріали з пропагандистсько-агітаційної роботи, роботи друкованих видань, антирелігійної пропаганди, боротьбу з проявами буржуазно-націоналістичної ідеології, тощо. Документи названого фонду – надзвичайно змістовні і цікаві джерела, вони дозволяють відслідкувати тенденції суспільно-політичних процесів у радянському блоці.

Інформація про вирішення церковних питань комуністичною владою суттєво доповнюється матеріалами фондів Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України) та Уповноважених у справах релігійних культів та РПЦ при Раді Міністрів УРСР по Закарпатській області (Державний архів Закарпатської області) [2; 1]. У цих джерелах детально відображено процес ліквідації греко-католицької церкви і навернення її прихожан до православ'я, прослідковуються схожі та відмінні методи у діях комуністів ЧСР та УРСР.

Значний здобуток у вивченні повоєнної історії Чехословаччини з нових методологічних позицій мають російські вчені. У Російській Федерації наприкінці ХХ ст. також відкрито чимало фондів центральних архівів: Архів Президента РФ, Архів зовнішньої політики РФ, Російський державний архів соціально-політичної історії, Державний

архів РФ. Але можливість досліджувати документальні матеріали з історії країн Центральної та Східної Європи 1948–1953 рр. у архівах Російської Федерації іноземцям отримати важко [22, с. 37]. Основний масив архівних матеріалів з політичної історії Чехословаччини другої половини 40–х – початку 50–х років, що зберігаються в російських архівах, нами було проаналізовано завдяки їх введенню в науковий обіг російськими дослідниками. Групою російських вчених Інституту слов'язознавства Російської академії наук на базі ознайомлення з фондами російських архівів сформований двотомний збірник документів, присвячений вивченню східноєвропейської історії другої половини 40–х – початку 50–х років ХХ століття: «Східна Європа в документах російських архівів 1944–1953 рр.» [18; 19]. Дана праця є однією з найсерйозніших документальних публікацій, що містить понад 600 документів з повоєнної історії Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії, Югославії та Албанії, переважна більшість з яких раніше не була доступною для вчених, наприклад, ті, що зберігаються в АП РФ та АЗП РФ. Безпосередньо суспільно–політичних процесів 1944–1953 років у ЧСР стосуються понад 100 документів двотомного видання. Дана документальна публікація – не просто зібрання джерел чи джерелознавче дослідження, тут до кожного документа подано ґрунтовні коментарі, які розкривають бачення проблем очима дослідників. Безперечно, що всі документи з даної проблематики колектив авторів не охопив, тому стає зрозумілим, які саме моменти висвітлюються як особливо важливі. Сама методика підбору документів засвідчує специфічність підходу російських науковців до маловивченої історії 40–х – 50–х років минулого століття, на прикладі Чехословаччини.

Особливу групу документів складають матеріали фонду В. М. Молотова. Вони представлені записками Молотову від Зовнішньополітичної комісії ЦК ВКП(б), від його заступників по МЗС СРСР, від радянських послів у Східній Європі, інформацією керівників і радників МДБ СРСР про ситуацію в країнах регіону і зокрема в їх партійно–державному керівництві. Документи з фонду Молотова відкривають багато правди про роль національної партійно–державної еліти в організації репресій – одного з основних інструментів створення політичної системи радянського типу. У публікації широко представлені, насамперед, матеріали записів бесід радянських дипломатів із представниками національної партійно–державної номенклатури різного рангу, від перших осіб у державі до секретарів обласних партійних організацій; особисті інформаційні й аналітичні матеріали, підготовлені МЗС СРСР.

Збірник документів «Східна Європа в документах російських архівів 1944–1953 рр.» дає можливість дослідникам, на основі вперше введених до наукового кола джерел, зайнятися вивченням проблем історії утвердження сталінізму у Східній Європі і дослідити створення ідейно–політичних передумов оформлення радянського блоку. Його продовженням стала публікація документів щодо так званого «радянського фактору» у Східній Європі 1944–1953 рр. [20; 21], де в переважній більшості констатується роль радянського фактору як явища складного, багатопланового і вельми суперечливого. Російські історики – упорядники цих ґрунтовних збірників документів стверджують, що

кожна східноєвропейська держава у другій половині 40–х років ХХ століття у кожний конкретний момент мала специфічний баланс внутрішнього і зовнішнього факторів. Серед актуальних питань упорядники збірника документів на перше місце висувають такі: злам реформаторських тенденцій і придушення національно орієнтованих угруповань у комуністичному русі країни в ім'я утвердження радянської моделі суспільного розвитку; формування системи радянських радників як інструменту впливу і контролю радянського керівництва над суспільно–політичним розвитком Чехословаччини, вивчення механізмів взаємодії радників і національної номенклатури; політичні репресії кінця 40–х – початку 50–х років всередині правлячої еліти, придушення усіх форм опозиції, боротьби за владу; взаємодія радянського керівництва і національних партійних та силових структур у налагодженні репресивного апарату; придушення ідейного різноманіття; СРСР і офіційна комуністична ідеологія як єдині джерела забезпечення інформаційних потреб суспільства; інформаційна ізоляція країн регіону і методи її забезпечення.

Надзвичайну увагу сучасні російські дослідники концентрують на лютневих подіях 1948 року, які стали рубіжними як у розвитку регіону, так і в політиці Радянського Союзу щодо країн Східної Європи. Спираючись на допомогу та підтримку Москви, комуністи утвердили свою монополію на владу, а Радянський Союз завершив ідейно–політичне формування східного блоку, який в середині 1950–х років перетворився на військово–політичний блок.

Дійсно важливим є те, що розсекречені матеріали дозволяють виявити характер та інтенсивність дії зовнішнього фактору, насамперед радянського, на хід і результати політичної боротьби у регіоні, показати методи, за допомогою яких радянська партійно–політична еліта забезпечувала той напрямок розвитку Східної Європи, який відповідав би національно–державним інтересам СРСР.

Також слід відзначити, що більшість документів – тенденційна комуністична чи деформована радянська оцінка суспільно–політичних процесів у ЧСР і далеко не повна точка зору сталінського керівництва СРСР на ситуацію у Чехословаччині та на стан радянсько–чехословацьких відносин. Довідково–аналітичні матеріали, які готувалися радянським державним і партійним апаратом і серйозно впливали на формування позиції лідерів СРСР щодо Чехословаччини, документи таємної радянсько–чехословацької дипломатії представлені у збірниках в обмеженій кількості. Те, що в збірниках документів: «Східна Європа в документах російських архівів 1944–1953 рр.» та «Радянський фактор у Східній Європі в документах російських архівів 1944–1953 рр.» охоплено широке коло східноєвропейських держав, найімовірніше, завадило авторам рівномірно, за хронологією, викласти джерельну базу, зокрема з історії ЧСР. Підбір документів здійснювався фрагментарно і у часовому, і у змістовому вимірі. Проте своєї ролі та значення нові розсекречені та опубліковані документи не втратили, а навпаки – сприяють появі нових досліджень, оцінок та гострих дискусій.

Отже, наявні документальні матеріали досить різноманітні і дозволяють різнобічно дослідити переважно більшість проблем, пов'язаних із суспільно–політичними

перетвореннями в ЧСР на рубежі 1940–х – 1950–х років. Незважаючи на те, що значна частина опрацьованих нами джерел як радянських, так і чехословацьких, – партійно–державні за змістом, – архівні документи та інформативні джерела при критичному співставленні дають можливість дослідити причини, методи та специфіку утвердження тоталітаризму в Чехословаччині.

Список використаних джерел

I. Неопубліковані джерела

1. Державний архів Закарпатської області. – Ф.Р–1490 – Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Закарпатской области.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.4648 – Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд).
3. Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф.1. – ЦК Компартії України.
4. Archiv bezpečnostních složek [Електронний ресурс]. – Режим доступу до архіву: <http://www.abscr.cz/>
5. Archiv Ministerstva vnitra České republiky [Електронний ресурс]. – Режим доступу до архіву: <http://web.mvcr.cz/archiv2008>
6. Archiv parlamentu České republiky. – F. Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. Dokumenty českého a slovenského parlamentu [Електронний ресурс]. – Режим доступу до архіву: <http://www.psp.cz>
7. Archiv Ústavu dějin KSČ. – F. č. 19/7. Ústřední kulturně propagační ÚV KSČ (1945–1955).
8. Archiv Ústavu dějin KSČ. – F. č. 23. Osidlovací komise při ÚV KSČ.
9. Československá strana lidova // F. č. 100/24. – Sv.37. – A.J. 810. – 366 L.
10. Československá strana národně socialistická // F. č. 100/24. – Sv.36. – A.J. 809. – 381 L.
11. Nepřátelská americká propaganda v ČSR, štvavé články v americkém tisku // F. č. 100/3. – Sv.178. – A.J. 601. – 178 L.
12. První strana obžaloby M. Horákové a jejích společníků z procesu se «záškodnickým spiknutím proti republice» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: <http://www.ustrcr.cz/data/images/projekty/dokumentacni/horakova14.jpg>.
13. Sbírký zákonů a Sbírký mezinárodních smluv [Електронний ресурс]. – Режим доступу до фонду: <http://web.mvcr.cz/archiv2008/sbirka/index.html>
14. Sociálně demokratická strana // F. č. 100/24. – Sv.36. – A.J. 805. – 299 L.
15. Sprava komisie na preskúmanie IX. Zjazdu KSS z hľadiska kritiky buržoázneho nacionalizmu. – kart.2403.
16. Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu [Електронний ресурс]. – Режим доступу до фонду: <http://web.mvcr.cz/archiv2008/police/udv/>
17. Zpráva z průzkumu o příčinách stávek na některých závodech, 31.7.1951. // F. č. 100/1. – Sv.82. – A.J. 615. – 26 L.

II. Опубліковані джерела

18. Восточная Европа в документах российских архивов. 1944–1953 гг.: сб. документов в 2 т. – Т.1: 1944–1948 гг. / [отв. ред. Мурашко Г. П.]. – М.–Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. – 985 с.
19. Восточная Европа в документах российских архивов. 1944–1953 гг.: сб. документов в 2 т. – Т.2: 1949–1953 гг. / [отв. ред. Мурашко Г. П.]. – М.–Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998. – 1005 с.
20. Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953 гг.: сб. документов в 2 т. – Т.1: 1944–1948 гг. / [отв. ред. Волокитина Т. В.]. – М.: РОССПЭН, 1999. – 687 с.
21. Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953 гг.: сб. документов в 2 т. – Т.2: 1949–1953 гг. / [отв. ред. Волокитина Т. В.]. – М.: РОССПЭН, 2002. – 928 с.

III. Монографії

22. Вовканич І. І. Чехословаччина в 1945–1948 рр.: Нарис історії перехідного періоду / Іван Іванович Вовканич. – Ужгород: Вид–во В. Падяка, 2000. – 352 с.
23. Гуревич А. Я. Вступительные и заключительные замечания к круглому столу «Историк XX века в поисках метода» / Арон

Яковлевич Гуревич // «Одиссей». Человек в истории. 1996. – М.: Наука, 1996. – С.5–10; 176–177.

24. Pernes J. Brno. 1951. Příspěvek k dějinám protikomunistického odporu na Moravě / Jiří Pernes. – Praha: Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, 1997. – 196 s.

References

I. Neopublikovani dzherela

1. Derzhavnyj arkhiv Zakarpatskoyi oblasti. – F.R–1490 – Upolnomochennyj Soveta po delam religioznykh kultov pri Sovete Ministrov SSSR po Zakarpatskoi oblasti.
2. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy. – F.4648 – Rada v spravakh religii pry Radi Ministriv URSR ta yii poperednyky: upovnovazheni Rady v spravakh religii pry Radi Ministriv SRSR po URSR (obiednanyi fond).
3. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh orhanizatsii Ukrainy. – F.1. – TsK Kompartii Ukrainy.Archiv bezpechnostnich slozek [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do arkhivu: <http://www.abscr.cz/>
4. Archiv bezpečnostních složek [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do arkhivu: <http://www.abscr.cz/>
5. Archiv Ministerstva vnitra České republiky [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do arkhivu: <http://web.mvcr.cz/archiv2008>
6. Archiv parlamentu České republiky. – F. Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. Dokumenty českého a slovenského parlamentu [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do arkhivu: <http://www.psp.cz>
7. Archiv Ústavu dějin KSČ. – F. č. 19/7. Ústřední kulturně propagační ÚV KSČ (1945–1955).
8. Archiv Ústavu dějin KSČ. – F. č. 23. Osidlovací komise při ÚV KSČ.
9. Československá strana lidova // F. č. 100/24. – Sv.37. – A.J. 810. – 366 L.
10. Československá strana národně socialistická // F. č. 100/24. – Sv.36. – A.J. 809. – 381 L.
11. Nepřátelská americká propaganda v ČSR, štvavé články v americkém tisku // F. č. 100/3. – Sv.178. – A.J. 601. – 178 L.
12. První strana obžaloby M. Horákové a jejích společníků z procesu se «záškodnickým spiknutím proti republice» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do dokumentu: <http://www.ustrcr.cz/data/images/projekty/dokumentacni/horakova14.jpg>.
13. Sbírký zákonů a Sbírký mezinárodních smluv [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do fondu: <http://web.mvcr.cz/archiv2008/sbirka/index.html>
14. Sociálně demokratická strana // F. č. 100/24. – Sv.36. – A.J. 805. – 299 L.
15. Sprava komisie na preskúmanie IX. Zjazdu KSS z hľadiska kritiky buržoázneho nacionalizmu. – kart.2403.
16. Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do fondu: <http://web.mvcr.cz/archiv2008/police/udv/>
17. Zpráva z průzkumu o příčinách stávek na některých závodech, 31.7.1951. // F. č. 100/1. – Sv.82. – A.J. 615. – 26 L.

II. Opublikovani dzherela

18. Vostochnaya Evropa v dokumentax rossijskix arxivov. 1944–1953 gg.: Sb. dokumentov v 2 t. – T.1: 1944–1948 gg. / [otv. red. Murashko G. P.]. – M.–Novosibirsk: Sibirskij khronograf, 1997. – 985 s.
19. Vostochnaya Evropa v dokumentax rossijskix arxivov. 1944–1953 gg.: Sb. dokumentov v 2 t. – T.2: 1949–1953 gg. / [otv. red. Murashko G. P.]. – M.–Novosibirsk: Sibirskij khronograf, 1998. – 1005 s.
20. Sovetskij faktor v Vostochnoj Evrope. 1944–1953 gg.: Sb. dokumentov v 2 t. – T.1: 1944–1948 gg. / [otv. red. Volokitina T. V.]. – M.: ROSSPEN, 1999. – 687 s.
21. Sovetskij faktor v Vostochnoj Evrope. 1944–1953 gg.: Sb. dokumentov v 2 t. – T.2: 1949–1953 gg. / [otv. red. Volokitina T. V.]. – M.: ROSSPEN, 2002. – 928 s.

III. Monografii

22. Vovkanych I. I. Chekhoslovachyna v 1945–1948 rr.: Narys istorii perekhidnogo periodu / Ivan Ivanovych Vovkanych. – Užhorod: Vyd–vo V. Padiaka, 2000. – 352 s.
23. Gurevich A. Ya. Vstupitelnye i zaklyuchitelnye zamechaniya k kruglomu stolu «Istorik XX veka v poiskax metoda» / Aron Yakovlevich Gurevich // «Odisej». Chelovek v istorii. 1996. – M.: Nauka, 1996. – S.5–10; 176–177.
24. Pernes J. Brno. 1951. Příspěvek k dějinám protikomunistického odporu na Moravě / Jiří Pernes. – Praha: Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, 1997. – 196 s.

Syvezhentseva O. I., Candidate of Historical Sciences, PhD, Associate professor of the department of country studies, of State University «Uzhhorod National University» (Ukraine, Uzhhorod), oksanasveg@gmail.com

Investigation of the totalitarian regime in Czechoslovakia at the turn of 40–50 of the XX century: in the light of documentary novelty

In this article, the author analyzes the main aspects of the documentary novelty in social and political transformations in Czechoslovakia in the years 1948–1953, and the process of establishment of totalitarian regime, in particular. The main purpose of the publication – to show the role of mass declassification of documents in the comprehensive analysis, the opening of new funds and archives, the formation of a strong publicly accessible electronic database, as well as, the impact of emergence of new information material on the development of historical science.

Taking into account positive aspects of the formational methodological approach to the investigation of history, the author considers it to be rational to apply civilizational approach for the investigation of social and political transformational processes in Czechoslovakia in this article. The methods of system analysis and synthesis, on the basis of the investigation of reasons correlation, preconditions, and the most sufficient factors of social and political transformations in Czechoslovakia, opened the opportunity for scientific generalization and summarization of the peculiarities of theory and practice of the establishment of totalitarian regime.

Keywords: Czechoslovakia, totalitarianism, archives, National Archive of CR, Archive CC CPC, Archive of the Institute of History of CPC, the Bureau of Documentation and Investigation of Communism Crimes, published documents, Eastern Europe documents in Russian archives, printed press.

Свеженцева О. И., кандидат исторических наук, доцент кафедры страноведения, ГБУЗ «Ужгородский национальный университет» (Украина, Ужгород), oksanasveg@gmail.com

Исследование тоталитарного режима в Чехословакии на рубеже 40–х – 50–х гг. XX в.: сквозь призму документальной новизны

Автор анализирует основные аспекты документальной новизны общественно-политических преобразований в Чехословакии в 1948–1953 годах, в частности процесс утверждения тоталитарного режима. Основная цель публикации – показать, какую роль в комплексном анализе играет массовое рассекречивание документов, открытие новых фондов и архивов, формирование их мощной общедоступной электронной базы. А также как появление новых информационных материалов влияет на развитие исторической науки.

Не отвергая положительные моменты формационной методологической теории к научному исследованию истории, автор считает более рациональным использовать цивилизационный подход в изучении общественно-политических трансформационных процессов в Чехословакии. Методы системного анализа и синтеза, на основании изучения взаимосвязи причин, предпосылок и существенных факторов общественно-политических преобразований в Чехословакии, открыли возможность для научного обобщения и основательных выводов о специфике теории и практики утверждения тоталитарного режима.

Ключевые слова: Чехословакия, тоталитаризм, архивные материалы, Национальный архив ЧР, Архив ЦК КПЧ, Архив Института истории КПЧ, Бюро документации по расследованию преступлений коммунизма, опубликованные документы, Восточная Европа в документах российских архивов, пресса.

* * *

УДК 327.001/002(438)

Буглай Н. М., кандидат исторических наук, доцент кафедры истории та археології, Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського (Україна, Миколаїв), buglay@ukr.net

Східний напрям зовнішньої політики Польщі: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТИ

Східна зовнішня політика Польщі має глибокі історичні корені. У статті висвітлюються різні теоретичні інтерпретації та дискурси східної політики Польщі від початку XX ст. до наших днів. Східний напрям зовнішньої політики Польщі розглядається в контексті концептуальних підходів вивчення проблемних питань її відносин з Україною, Білоруссю та Литвою. Аналізується концепція двовекторної Східної політики, розроблена у 1990 році, а також суттєво нова концепція східної політики «Партнерство заради трансформації», що виникла у 1993 році. Визначено, що сьогодні Польща позиціонує себе в якості посередника між Сходом та Заходом, експерта зі Сходу, а також як головного представника східного розширення НАТО і ЄС.

Ключові слова: східна зовнішня політика, Польща, концептуальні підходи, теоретичні інтерпретації, дискурси.

Одним із визначальних напрямів зовнішньої політики Республіки Польща як у теоретичному, так і у практичному вимірах є розробка так званої «східної політики» країни. Східний напрям зовнішньої політики Польщі на сьогодні сформувався у теоретичній площині саме як східна політика Польщі. Маємо на увазі перш за все її концептуальне узагальнення. Історико-концептуальне обґрунтування східної політики Польщі знайшло свій вираз у антології «Простір свободи: Україна на шпальтах паризької «Культури» за редакцією історика культури Богуміли Бердиховської, де зокрема, польсько-українські взаємини висвітлюють Юзеф Чапський, Юліуш Меровський, Владзімеж Бончковський, Богдан Осадчук, Іван Лісяк-Рудницький, Юзеф Лободовський, Борис Левицький [1].

З-поміж країн Центральної Європи, східний вимір зовнішньої політики Польщі, чітко презентовано і в теоретичній площині, адже це не суто географічний сегмент політики, а цілісне концептуальне узагальнення із багатою історичною спадщиною, цілим комплексом проблемних питань у білатеральних зв'язках із східними сусідами «першого порядку». Східна зовнішня політика Польщі має глибинні історичні корені. Фактично, на територіях сучасної України, Білорусі, Литви, які входили до Речі Посполитої, спільно проживали представники вищезазначених народів в межах Rzeczpospolita, отже спільні традиції, спадщина народів вже історично формували менталітет останньої східної межі, рубежу, кордону європейської цивілізації, як східні Польські Креси. Досліджуючи проблемні питання європейської історії, тривалої та складної горизонтальної інтеграції поляків, що завершилася після Першої світової війни, адже поляки здобули свою незалежність внаслідок розвалу трьох імперій, Кшиштоф Помян відзначає, що «поляки змушені були протистояти труднощам у своїх стосунках із українцями-галичанами, українцями Наддніпрянщини, білорусами та литовцями» [2, с. 128–129].

З часів зміни політичного режиму, отже, із 1989 року, з-поміж країн Центральної Європи, саме зовнішня політика Польщі, чітко визначала пріоритет розвитку міждержавних відносин з східними сусідами, зокрема з Україною. Активною була і є зовнішня політика Польщі в центральноевропейському регіоні з метою набуття регіонального лідерства. Зрозуміло, що в цей період Польща мусила варіювати між інтересами та вимогами США в центральноевропейському регіоні («особливі стосунки» США із Польщею), а також і СРСР, війська якої все ще знаходились на території країни (лише 18 вересня 1993 року радянські війська вийшли з території Польщі).

Із набуттям реальної незалежності, суверенітету, Польща розпочала здійснювати деідеологізацію зовнішньої політики, переосмислюючи сутність державних інтересів. У 1990 році в Польщі була розроблена концепція двовекторної Східної політики в контексті нової зовнішньої та безпекової політики – підтримки однаково тісних стосунків з так званим центром СРСР та окремими республіками. Втім, ця політика так званої «двоколіїності» чи «двотуровості» міністра закордонних справ Польщі К. Скубішевського [3] була, по суті, перехідною політикою, і актуальною лише до розпаду СРСР – як розбудови рівнобіжних стосунків як з СРСР (Росією), так і партнерських відносин із окремими країнами, бажаними стати незалежними

державами, зокрема, Україною, Білоруссю, Литвою тощо [4]. Суттєво, нова концепція польської східної політики була розроблена у 1993 році як «Партнерство заради трансформації» [5], де в контексті її реалізації чітко було визначено три завдання польської східної політики: по-перше, це розвиток партнерських білатеральних відносин із новими східними сусідами – Російською Федерацією, Україною, Білорусією, Балтійськими державами, Казахстаном і Молдовою; по-друге, це співробітництво в сфері безпеки в регіоні Центральної та Східної Європи; по-третє, це розвиток економічного співробітництва з колишніми республіками СРСР [6].

Активний розвиток двостороннього співробітництва на сході вимагав і врегулювання проблем на заході. Так, активізація співпраці Польщі з 1998 року відбулася із Німеччиною (зокрема, 14 листопада 1990 р. було підписано польсько-німецьку угоду про остаточне вирішення питання кордонів, а 17 червня 1991 р. підписано базову угоду про добросусідство, так зване «історичне примирення»), що відзначилося у співробітництві Польщі із Німеччиною та Францією у рамках «Веймарського трикутника», який 21 лютого 1998 року було визначено «хребтом» Європи – прологом взаємодії об'єднаної Європи, насамперед, з точки зору сьогодення. Малося на увазі формування нової східної політики ЄС. Фактично, із 2004 року саме Польща намагається стати найголовнішим, так би мовити експертом вже східної політики Європейського Союзу.

Формування концептуальних узагальнень сучасної східної політики Польщі відбулося на основі вже наявних теоретичних розробок і концептуальних положень, які були сформульовані ще на початку ХХ століття. У більш ширшому контексті це можна назвати еволюцією європейської ідеї так званого «санітарного кордону» між Заходом і Сходом, а для Польщі це також було і питанням суверенітету в цілому та її східних регіонів чи колишнього польського пограниччя на сході (кресів), зокрема.

По суті, на початку ХХ століття вирізняються два підходи у дискурсі зовнішньополітичного розвитку Польщі, а точніше її майбутнього суверенного розвитку. Геополітичні концепції історичного розвитку Польщі стосувалися, по-перше, федералістського устрою Польщі (Ю. Пілсудського). Ці ідеї східної зовнішньої політики Польщі ще називали прометеїзмом чи спадщиною династії Ягеллонів. Суть її визначалась у ідеї *федералізму Юзефа Пілсудського* в контексті активної зовнішньої східної політики країни з метою послаблення Росії і створення федерації союзних держав – Польщі, Литви, Білорусі, України. В інтерв'ю журналу «Універсум» Єжи Гедройц зазначає: «Ми зробили цілий ряд помилок... Але я оптиміст, бо якщо взяти польсько-більшевицьку війну 1920 року, концепцію Пілсудського, договір з Петлюрою – це була піонерська справа, яка, на жаль, не була підтримана польським суспільством. І в результаті цього був Ризький трактат, внаслідок якого ми відмовились від будь-якої боротьби за незалежність України. Пілсудський відчував це як поразку своєї політики. Отож концепція Пілсудського була першою такою концепцією, і вона повинна бути продовжена. Але ж ситуація кардинально змінилася. Пілсудський думав про польсько-українську федерацію. А зараз не говоримо про це, для нас саме існування незалежної України річ сама в собі дуже важлива» [7].

Друге концептуальне узагальнення «Польщі П'ястів» (Романа Дмовського) базувалося на протистоянні експансії

Німеччини. Переконавання Дмовського, що головним ворогом Польщі була Німеччина, змусило його пов'язати польське питання з франко-російським союзом. Суперечка між Дмовським та Пілсудським з приводу польської східної політики не залишилася поза увагою великих держав, хоча вони, як і прикордонні нації, вважали, що обидві течії були лише прикриттям польських імперіалістичних планів. Поразка більшовиків на Вислі у 1920 р. відкрила шлях до переговорів. Ризький мирний договір 1921 року розділив етнічно змішані, але переважно українські й білоруські землі між Польщею та більшовиками. Стосовно Вільноса (Вільна) та навколишньої території – історично литовської, але етнічно польсько-білорусько-єврейської – її приєднали поляки воєнним шляхом. Пілсудський був готовий повернути цей регіон Литві, але тільки в тому разі, якщо буде відновлено стару Польсько-Литовську Річ Посполиту. На це не могли погодитися литовці, які воліли утворити незалежну державу. Між двома націями виростає стіна ворожості [8, с. 251–252].

Ризька угода скасувала українсько-польські домовленості квітня 1920 року, перекреслила східну політику Ю. Пілсудського, остаточно поховала його ідею федерації. Він оцінював наслідки цього Договору як для Польщі так й для України вкрай негативно. Тадеуш Головко сказав про Ризьку угоду так: «У Ризи Польща легковажно перекреслила усю свою політику на сході в напрямку федерації ... Будемо називати речі своїми іменами – покинули, зрадили ми... Недовго буде існувати незалежність Польщі без незалежної України». Його слова виявилися пророчими. На думку Т. І. Зарецької, період боротьби України та Польщі за незалежність сформував нові, особливі міждержавні, політичні та дипломатичні відносини. Вихід на європейську арену нових молодих країн, встановлення кордонів між ними, налагодження стосунків з сусідами породжували війни й перемир'я, союзи проти спільних ворогів, формування правової системи співіснування [9].

На нашу думку, з точки зору сьогодення найбільш оптимальною і адекватною сучасності є цілісне переосмислення Ягелонської теоретичної спадщини і формування оновленого концептуального узагальнення у колах польської еміграції так званої *концепції Гедройца-Мерошевського*. Важливо підкреслити, що історичні корені сучасної східної зовнішньої політики Польщі вже у ХХІ ст. також містять положення концепції Гедройца-Мерошевського. Особливого значення набуває також і позиювання Польщі та набуття нею у подальшому геополітичного статусу центральноєвропейської держави.

У діаспорі, після кривавої боротьби 1940-х років, робляться перші спроби діалогу – зокрема завдяки польському паризькому виданню «Культура» та українській «Сучасності». Особливо цікавою є концепція еміграційного польського політичного мислителя Юліуша Мерошевського, який неначе адаптував «федералізм» чи «ягеллонство» пілсудчиків до конструювання стосунків Польщі та визволеного від Росії простору, названого ним ULB (Україна, Литва, Білорусь), причому без ревізії існуючих повоєнних кордонів Польщі [10]. Таким чином, поступово пріоритетним стає європейський підхід, який відкидає усілякі перегляди кордонів і спрямований на активну підтримку незалежності східних сусідів.

Єжи Гедройц, використовуючи видавництво Літературного інституту, створив журнал «Культура»,

на сторінках якого і розгорнулася дискусія з колишніх (зокрема, ягелонської) концепцій східної політики Польщі. Досліджуючи еволюцію польської закордонної політики, Єжи Марек Новаковський – радник у справах східної політики канцелярії президента Л.Валенси, заступник держсекретаря у канцелярії прем'єр-міністра Є. Бузка, з'ясовуючи історичні передумови, етапи становлення й розвитку насамперед східної політики Польщі, підкреслював, що єдиною можливістю розбудови польської політичної думки у міжнародній сфері були еміграційні часописи і передовсім це паризька «Культура» Єжи Гедройца, де закладалися підвалини політики (особливо східної), яку міг втілювати уряд після відновлення Польщею суверенності у статусі міжнародного суб'єкта в 1989 році [11].

Авторитет Гедройца та його опозиційного видання був настільки великим, що, перший візит у ролі президента Республіки Польща Олександр Квасневський здійснив до Парижа, де зустрівся з Гедройцем і обговорив з ним питання східної політики [12].

Геополітичні інтереси Польщі якнайкраще прослідковуються у новій східній політиці. У теоретико-методологічному вимірі варто дослідити геополітичні ідеї, дискурси, які були опубліковані на сторінках паризького еміграційного журналу «Культура». З точки зору історіографії проблематики цікавим є два видання. Перше, це антологія історика культури Богуміли Бердиховської «Простір свободи: Україна на шпальтах паризької культури», яка містить публікації пов'язані з Україною із часопису «Культура» за період 1949–1977 років, а також власне статтю Б. Бердиховської щодо біографії Єжи Гедройца [13].

Друге видання – це збірка публікацій за редакцією О. Гнатюк «Польсько-український діалог: часопис «Kultura» та його спадщина (до сторіччя Єжи Гедройца)», яке містить концепцію УЛБ Єжи Гедройца, публікації як О. Гнатюк, так і Л. Зашкільняка, А. Павлишина, Ю. Прохасько, О. Сливинського [14, с. 37–57]. Важко переоцінити вагомість цього видання у формуванні сучасної східної політики Польщі, адже на сторінках «Культури», редактором якого був Єжи Гедройц, інтелектуали та інші публіцисти також допрацьовували та формулювали концепції розвитку Польщі в контексті радикальних змін у регіоні Центральної Європи. По суті, тут містяться прогнози, що висвітлюють нові обрії міжнародної системи співдружності незалежних держав Центральної Європи. Цей часопис політичної думки еміграції протягом 1947–2000 років був також своєрідним форумом польських дослідників та політичної еліти, де презентували як реальний стан проблем країн регіону Центральної Європи, так і критику тогочасних задекларованих ідеологій, фактично намагаючись подолати післявоєнний розподіл Європи на Захід і Схід.

По суті, це були передвісники і колапсу системи комунізму, розпаду тоталітарних режимів у Східній (комуністичній) післявоєнній Європі ялтинської ери, а також, і, відродження суверенітету країн Центральної Європи та приєднання їх до Західної (демократичної) Європи [15].

Динамізм геополітичних перетворень у Європі на зламі століть підтверджує і загальновідомий вислів Єжи Гедройца: «Чим більше у Польщі друзів на сході, тим більше її значення на заході». Отже, константою концепції Єжи Гедройца та Юліуша Мерошевського від 1974 року

є наступне: активна підтримка суверенних, незалежних України, Литви, Білорусі на сході – як чинників безпеки Польщі і відмова від територіальних претензій до цих суверенних країн й відношення до них як до союзників [16]. Маються на увазі три країни за так званою польською термінологією – аббревіатури країн «УЛБ» (концепція Гедройца–Мерошевського): незалежних України, Литви, Білорусі, адже саме ці три країни входять у коло східних (Wschód) країн–сусідів. Також східна політика Польщі спрямована на розвиток співробітництва із Росією, але це вже зовсім інший масштаб співпраці. Суверенітет країн «УЛБ» визначав, на думку Є. Гедройца, як безпеку країни, так і безпеку усього регіону Центральної Європи.

Таким чином, еволюція теорії від публічної дискусії, яку започаткував Єжи Гедройц на сторінках «Культури» на досить делікатну і проблемну тему нових кордонів Польщі до формулювання концептуальних засад нової східної політики суверенної Польщі, засвідчила стратегічне бачення польської інтелектуальної, політичної думки багатьох аспектів проблеми.

Головною складовою концепції східної політики, на нашу думку, є незалежна суверенна Польща і реалізація її інтересів. На перше місце у фундаментальній концепції Єжи Гедройца та Юліуша Мерошевського, підкреслимо, майбутньої суверенної країни, висувались національні інтереси Польщі – як незмінність східних кордонів, як попередження і усунення територіальних конфліктів, адже територіальні видозміни не є інтересом незалежної Польщі. Інший національний інтерес – це підтримка теж незалежних націй, майбутніх суверенних України, Литви, Білорусі (УЛБ). Прагматичність і реалістичність цієї концепції базується саме на принципі реалізації її головного інтересу, а саме, *безпеки* майбутньої незалежної Польщі.

Є. Гедройц посів чільне місце в польській культурі та політичній думці. Був одним із незаперечних авторитетів, що здобув своєю незалежністю від сильних світу цього, своєю державницьким мисленням і своєю наполегливою працею на користь Польщі. А також на користь України, оскільки Гедройц вважав, що в державних інтересах Польщі – існування сильної української держави. Власне, Гедройцю завдячуємо тим, що саме Польща першою визнала незалежність України. «Культура», перший номер якої з'явився ще далекого 1947 року, стала журналом, який визначав стандарти у польській політичній думці.

Варто зауважити, що різноплановість та семантична амбівалентність Сходу, східних кресів (меж), східних сусідів першого порядку у східній зовнішній політиці Польщі є характерним явищем і концептуально заснована з одного боку на ідеї прихованої небезпеки, постійної напруги у міждержавних відносинах, з іншого – у цивілізаційній місії Речі Посполитої як захисника Заходу.

Таким чином, існуючі концептуальні тлумачення чи складові східної політики Польщі досить різноманітні, але власне наявність різних теоретичних інтерпретацій, дискурсів та оцінок їх часткової реалізації чи неадекватності реаліям міжнародних відносин, формують можливість відзначити деякі узагальнення, висновки вже з точки зору сьогодення, також сприяють, на нашу думку, розробці *логічного алгоритму розвитку східної політики країни*:

– Польща ні в якому разі *не має претензій до зміни її східних кордонів*, не претендує на повернення східних кресів «Kresy wschodnie» і це було також і ключовим положенням концепції Гедройца–Мерошевського;

– непорушність східних кордонів Польщі логічно призводить до формування «дружнього східного кола» із суверенних країн УЛБ (України, Литви, Білорусі) – сусідів «першого порядку» Польщі на сході;

– з точки зору регіональної та континентальної безпеки, важливим сегментом східної політики є *активна підтримка суверенітету* країн «дружнього східного кола» УЛБ, адже саме незалежність України, Литви, Білорусі вважається для Польщі гарантом власної та європейської безпеки;

– активна підтримка суверенітетів на сході має за вже історичну мету – *послаблення чи мінімізацію російського впливу* через активну підтримку країн УЛБ, що само по собі є важливою складовою алгоритму східної політики Польщі на протязі століть як реалізація історичної місії Польщі на сході в якості форпосту західного християнства та всієї західної цивілізації при постійній загрозі із Сходу;

– існуюча парадигма Польщі як рубіжної країни Європи, яка безпосередньо дотична до наявних широкого спектра за своєю природою проблем у прикордонні на сході, виступає важливою складовою соціально–просторової системи східної політики щодо солідарності, *підтримки демократії* у суспільствах України, Литви, Білорусі;

– у більш ширшому, цивілізаційно–культурному просторі, важливого значення набуває категорія *захисника європейської культурної спадщини, захисту східних кордонів, кресів* Польщі – це цивілізаційна периферія східного простору, це гіперболізація у форт–пост суверенітету усєї країни та Європи в цілому, отже, метою з одного боку є захист східних кордонів під загрозою і цілої країни, континенту, з іншого – розповсюдження цінностей західної цивілізації на сусідні країни;

– системна модель східної політики Польщі інтерпретує *просторові характеристики* змісту, суті її компонентів: інтересів суб'єктів, об'єктів, їх діяльності, і, що особливо важливо усіх типів їх відносин;

– механізм функціонування та розвитку східної політики включає в собі і аналіз *тенденцій їх змін, їх стратегічного бачення та прогнозування* в залежності від соціально–економічного та політичного стану в країнах УЛБ, а це можливо здійснити лише використовуючи *міждисциплінарний* підхід;

– константою східної політики Польщі є відмова від історичних конфліктів і сприяння порозумінню із східними сусідами;

– аббревіатура УЛБ вже не є оптимальною у науковому дискурсі, а навіть вже анахронічною, внаслідок виокремлення Литви – як реального суб'єкта системи міжнародних відносин, партнера Польщі із євроінтеграційного поступу.

Тож, офіційно новий етап розвитку східної політики Польщі розпочався після зміни політичного режиму у 1989 році і цей процес трансформації продовжився і до 2004 року, дати вступу Республіки Польщі до ЄС. Цей період можливо визначити як «європеїзацію» східної політики Польщі. Взагалі, категорія «Схід» займає особливе значення у польській політичній та суспільній думці, і є не географічним поняттям, а історичним, культурним, стратегічним і геополітичним.

Прагматичне використання головних ідей концепції Гедройца, тобто апеляція до історичних коренів та історико–культурної спадщини в контексті стратегічного бачення майбутнього, формує новий сегмент східної

політики Польщі, яка виходячи із спільної культурно–історичної спадщини, спрямована перш за все на підтримку суверенітету та на розвиток політичного та культурного впливу східноєвропейських країн.

Сьогодні саме Польща з–поміж країн Центральної Європи намагається активно долучитися до формування нової східної стратегії ЄС, що знайшло своє остаточне оформлення у 2008 році в рамках східного партнерства. Сутнісним елементом є позиціонування Польщі в якості посередника між Сходом та Заходом, експерта зі Сходу, а також презентація себе як головного представника східного розширення НАТО і ЄС. Ці активні дії визначають автоматично також і послаблення російського впливу чи послаблення реалізації російських інтересів на регіон Центральної та Східної Європи.

Список використаних джерел

1. Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури» / (Пер. з пол.) / Упорядник Богуміла Бердиховська. – Київ: Критика, 2005. – 527 с.
2. Помян К. Европа та її нації / К. Помян. – Львів: Каменяр, 2003.
3. Skubiszewski K., Polska polityka zagraniczna / K. Skubiszewski // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1991. – S.21–22. Zob. więcej: wystąpienia sejmowe ministra spraw zagranicznych Krzysztofa Skubiszewskiego z 8 V 1992 roku, 29 IV 1993 roku oraz 30 IV 1993 roku. Strona internetowa Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://orka2.sejm.gov.pl>
4. Menkiszak M., Piotrowski M. A. Polska polityka Wschodnia, [w:] Polityka zagraniczna RP 1989–2002, red. Kuźniar R., Szecepanik K. – Warszawa, 2002. – 214 s.; Kuźniar R. Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej / R. Kuźniar. – Warszawa, 2012. – 83 s.
5. Kupich A., Partnerstwo dla transformacji / A. Kupich. – Warszawa: Polski Inst. Spraw Międzynarodowych, 1994. – 34 s.
6. Całka M. J. Polska polityka wschodnia w 1994 / M. J. Całka // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1995. – S.50–52.
7. Гедройц Єжи. «Ініціатива повинна належати Польщі...» / С. Гедройц // Універсум. – 1995. – №7–8. – С.36–37.
8. Вандич Пьотр. Ціна свободи. Історія Центрально–Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / Пьотр Вандич. – Київ: Критика, 2004.
9. Зарецька Т. І. Відносини Директорії Української Народної Республіки з Польською Республікою / Т. І. Зарецька // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Київ: Інститут історії НАН України, 2002. – Вип.11. – С.90–91.
10. Возняк Тарас. Моделі українсько–польського співіснування: ретроспектива і перспектива / Тарас Возняк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/>
11. Новаковський Єжи Марек. Закордонна політика Польщі: цілі і очікування / Єжи Марек Новаковський // Український журнал. – 2009. – №11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrzurnal.eu/ukr.archive.html>
12. Зайончковський В. Восточная Европа в польской дипломатии / В. Зайончковський // Pro et Contra. – 1998. – №2. – С.5–12.
13. Бердиховська Б. Україна в житті Єжи Гедройца та на шпальтах паризької «Культури» / Видання підготувала Б. Бердиховська // Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури». – К.: Критика, 2005. – С.9–33.
14. Гнатюк О. Польсько–український діалог: часопис «Kultura» та його спадщина (до сторіччя Єжи Гедройца) / О. Гнатюк. – Львів: Центр гуманітарних досліджень; К.: Смолоскип, 2007.
15. Кундера М. Трагедія Центральної Європи / Мілан Кундера [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n6texts/kundera.htm>
16. Mieroszewski J. Polska Ostpolitik / J. Mieroszewski // Kultura. – 1973. – №6. – P.305–320; Mieroszewski J. Rosyjski «kompleks polski» i obszar ULB / J. Mieroszewski // Wizja Polski na łamach «Kultury» 1947–1976, Cz.2. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1999. – S.277–288.

References

1. Prostir svobody. Ukraina na shpaltah paryzkoj «Kultury» / (Per. z angl.) / Uporydnyk Bogumila Berdyhovska. – K.: Krytyka, 2005. – 527 s.
2. Pomyn K. Evropa ta ii nacji / K. Pomyn. – Lviv: Kamenyr, 2003.

3. Skubiszewski K., Polska polityka zagraniczna / K. Skubiszewski // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1991. – S.21–22. Zob. więcej: wystąpienia sejmowe ministra spraw zagranicznych Krzysztofa Skubiszewskiego z 8 V 1992 roku, 29 IV 1993 roku oraz 30 IV 1993 roku. Strona internetowa Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://orka2.sejm.gov.pl>

4. Menkiszak M., Piotrowski M. A. Polska polityka Wschodnia, [w:] Polityka zagraniczna RP 1989–2002, red. Kuźniar R., Szczepanik K. – Warszawa, 2002. – 214 s.; Kuźniar R. Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej / R. Kuźniar. – Warszawa, 2012. – 83 s.

5. Kupich A., Partnerstwo dla transformacji / A. Kupich. – Warszawa: Polski Inst. Spraw Międzynarodowych, 1994. – 34 s.

6. Całka M. J. Polska polityka wschodnia w 1994 / M. J. Całka // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1995. – S.50–52.

7. Gedroic Ezhly. «Iniciatyva povynna nalezhaty Polshi...» / E. Gedroic // Universum. – 1995. – №7–8. – S.36–37.

8. Vandyh P'etr. Cena svobody. Istoriya Centralno–Shidnoi Evropy vid Sredn'ovichchy do s'ogodenny / P'etr Vandyh. – K.: Krytyka, 2004.

9. Zaretskay T. I. Vidnosyny Dyrektorii Ukrains'koi Narodnoi Respubliki z Pol'skoy Respublikoi / T. I. Zaretskay // Mizhnarodni zv'yazky Ukrainy: naukovi poshuky i znahidky. – K.: Instytut istorii NAN Ukrainy, 2002. – Vyp.11. – S.90–91.

10. Voznyak Taras. Modeli ukrainsko–pol'skogo spivnisuvnnya: retrospektyva i perspektyva / Taras Voznyak [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/>

11. Novakovskiy Ezhly Marek. Zakordonna polityka Polshi: cili i ochikuvannya / Ezhly Marek Novakovskiy // Ukrainskiy zhurnal. – 2009. – № 11. [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.ukrzurnal.eu/ukr.archive.html>

12. Zajonzhkovsky V. Vostochnaya Evropa v pol'skoi diplomatii / B. Zajonzhkovsky // Pro et Contra. – 1998. – №2. – S.5–12.

13. Berdyhovska B. Ukraina v zhytji Ezhly Gedroica ta na shpaltah paryzkoj «Kultury» / Vydannya pidgotuvala B. Berdyhovska // Prostrir svobody. Ukraina na shpaltah paryzkoj «Kultury». – K.: Krytyka, 2005. – S.9–33.

14. Gnatyuk O. Pol'sko–ukrainskiy dialog: chasopys «Kultura» ta joho spadshyna (do storchichya Ezhly Gedroica) / O. Gnatyuk. – Lviv: Centr humanitarnykh doslidzhen'; K.: Smoloskyp, 2007.

15. Kundera M. Tragediya Centralnoi Evropy / Milan Kundera [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.ji.lviv.ua/n6texts/kundera.htm>

16. Mieroszewski J. Polska Ostpolitik / J. Mieroszewski // Kultura. – 1973. – №6. – P.305–320; Mieroszewski J. Rosyjski «kompleks polski» i obszar ULB / J. Mieroszewski // Wizja Polski na lamach «Kultury» 1947–1976, Cz.2. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1999. – S.277–288.

Buglay N. M., candidate of historical sciences, associate professor of history and archeology of Nicholas National University of name V. O. Sukhomlinsky (Ukraine, Mykolaiv), buglay@ukr.net

East direction of foreign policy of Poland: theoretical and practical aspects

The east foreign policy of Poland has deep historical roots. In the article different theoretical interpretations and discussions of east policy of Poland are illuminated from the beginning XX of century to our days. East direction of foreign policy of Poland is examined in the context of conceptual approaches of study of problem questions of her relationships with Ukraine, Belarus and Lithuania. Conception of the two–vectors East policy, worked out in 1990 year, and also substantially new conception of east policy, is analysed «Partnership is for sake of transformation», that arose up in 1993 years. Certainly, that today Poland positions itself in quality a mediator between East and the West, expert easterly, and also as a main representative of east expansion of NATO and EU.

Keywords: east foreign policy, Poland, conceptual approaches, theoretical interpretations, discussions.

Буглай Н. М., кандидат исторических наук, доцент кафедры истории и археологии, Николаевский национальный университет им. В. А. Сухомлинского (Украина, Николаев), buglay@ukr.net

Восточное направление внешней политики Польши: теоретическое и практические аспекты

Восточная внешняя политика Польши имеет глубокие исторические корни. В статье освещаются разные теоретические интерпретации и дискуссии восточной политики Польши от начала XX ст. до наших дней. Восточное направление внешней политики Польши рассматривается в контексте концептуальных подходов изучения проблемных вопросов ее отношений с Украиной, Беларусью и Литвой. Анализируется концепция двовекторной

Восточной политики, разработанная в 1990 году, а также существенно новая концепция восточной политики «Партнерство ради трансформации», что возникла в 1993 году. Определено, что сегодня Польша позиционирует себя в качестве посредника между Востоком и Западом, эксперта по Востоку, а также как главного представителя восточного расширения НАТО и ЕС.

Ключевые слова: восточная внешняя политика, Польша, концептуальные подходы, теоретические интерпретации, дискуссии.

* * *

УДК 327:304.4(4–672)СС

Граціотова В. І.,
аспірантка кафедри історії та світової політики,
Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова
(Україна, Одеса), vitigf@rambler.ru

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВИМІР МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

В сучасній Західній Європі наявна криза цінностей, яка постає у кризі образу життя, що проявляється в тенденції соціально–культурної нерівності. Ця криза позбавляється новими викликами часу – впливом мігрантів та біженців, представників іншої культури, що сповідають іншу релігію та посиленням антиіммігрантських настроїв серед населення. В таких умовах, необхідно проаналізувати концептуальний вимір мультикультуралізму в Західній Європі вже не тільки з позицій критики можливостей його успішного втілення, а і з метою віднайдення шляху стабілізації політичної, соціальної та культурної ситуації, що склалася. «Мультикультуралізм» розглядається нами як політична практика неконфліктного співіснування в одному життєвому просторі різномірних культурних груп. Необхідно виробити модель ефективного мультикультуралізму з оглядом на сучасні виклики, що постали перед Західною Європою.

Ключові слова: мультикультуралізм, проблеми полікультурності, глобалізація, толерантність.

Мультикультуралізм – політика, спрямована на збереження і розвиток в окремо взятій країні і в світі в цілому культурних відмінностей, а також теорія або ідеологія, що обґрунтовує таку політику [5].

Можна виділити декілька контекстів розуміння мультикультуралізму дослідниками:

– емпіричний або аналітичний, коли фіксується ступінь та форми культурного різноманіття спільнот, прояви такого різноманіття;

– політичний, коли мультикультуралізм розглядається в якості стратегії, концепції, механізму управління культурним різноманіттям, приводяться аргументи «за» і «проти» реалізації мультикультурної парадигми;

– в третьому контексті мультикультуралізм розглядається у дискурсах політичної та соціальної філософії через призму соціально–політичного устрою і прав людини в умовах культурного різноманіття того чи іншого суспільства.

На нашу думку необхідно комплексно і послідовно застосовувати ці контексти, завдяки чому політична практика мультикультуралізму у країнах ЄС буде розкрита в повній мірі.

Загалом, політика мультикультуралізму може носити як пасивний, так і активний характер. У першому випадку вона передбачає толерантне ставлення до культурного різноманіття, у другому – активну підтримку і заохочення цього різноманіття.

В. А. Тишков окреслив такі сфери політологічного застосування поняття «мультикультуралізм»:

1) описове використання терміну, при якому поняття «мультикультуралізм» характеризує суспільство, яке має складний етнокультурний склад; 2) нормативну або ідеологічну сферу використання терміну, в якій мультикультуралізм позначає специфічну групу політичних

принципів; 3) сферу політики, де мультикультуралізм – це низка політичних заходів [13, с. 335].

У найзагальнішому вигляді «мультикультуралізм» зводиться до визнання правомірності та цінності культурного плюралізму, і з цієї причини передбачається, що всі сучасні держави зобов'язані надавати своїм культурним, етнічним і релігійним групам рівний соціальний статус. Несхожість і відмінність класифікується не як другосортне і чуже, вони оцінюються просто як «інше»; в цій ситуації етнічні меншини стають об'єктом особливої уваги [12; 18].

Мультикультуралізм розглядається як спосіб запобігання соціокультурних та етноконфесійних конфліктів шляхом узгодження основних цінностей, формування єдиних соціальних норм і культивування в суспільстві толерантного ставлення до прояву інакших, нетрадиційних для даного суспільства поглядів і способів взаємодії з навколишнім світом.

Отже, мультикультуралізм як ідеологію західного суспільства можна розглядати як особливого роду ідеалістично–прагматичну (характерну саме для Заходу) концепцію соціального життя [7].

Вибір мультикультурної стратегії для вирішення проблем полікультурності, для врегулювання/запобігання міжетнічних конфліктів в ЄС був зроблений відповідально і зважено. «Економічні та соціальні стимули, пропоновані політикою сусідства на регіональному рівні та обіцянка міжнародної допомоги на планетарному рівні забезпечать європейцям перевагу над рештою цивілізацій» [17].

До мультикультуралізму звернулися такі організації як місія ОБСЄ, що займається підтримкою безпеки в Європі, місія ради Європи, що забезпечує дотримання прав людини в Європі, місія ЄС, що відповідає за забезпечення економічної і політичної інтеграції/співробітництва. Рівень, на якому розглядався мультикультуралізм як рішення проблем полікультурності, свідчить про те, наскільки серйозними були побоювання міжнародного співтовариства щодо можливих міжетнічних конфліктів в Європі.

Мультикультуралізм тлумачиться його теоретиками як прояв толерантності, що полягає у вимозі паралельного існування культур з метою їх взаємного проникнення, збагачення і розвитку в загальнолюдському руслі масової культури. Хоча ці декларовані положення важко реалізуються на практиці. Ідея мультикультуралізму висувається головним чином у високорозвинених суспільствах Європи, де здавна існує високий рівень культурного розвитку, лібералізму (за Ф. Фукуямою) [14]. Отже, у сучасній Європі мультикультуралізм передбачає насамперед включення в її культурне поле елементів культур іммігрантів з країн «третього світу» (в тому числі з колишніх колоній європейських країн).

Поняття толерантності визначається в Преамбулі Статуту ООН [10]: «проявляти терпимість і жити разом, в мирі, як добрі сусіди». Це визначення носить соціальне забарвлення та розглядається як умова успішної соціалізації (інтеграції в систему суспільних відносин), що полягає в умінні жити в гармонії, як із самим собою, так і зі світом в цілому.

Ми дотримуємося критичної позиції феномену толерантності в сучасній Європі. Як зазначає відомий британський дослідник Дж. Грей: «Толерантність – це чеснота, властива людям, які усвідомлюють свою

недосконалість. Такі люди не стануть вимагати, щоб їхні уподобання були закріплені особливими правами і привілеями, чи чекати, що їхній спосіб життя буде прийнятий і розділений іншими людьми. Вони будуть задоволені, якщо їх просто залишать у спокої. Замість того, щоб прагнути до оманливої утопії, коли будь–який образ життя однаково (і, можливо, незаслужено) визнаний, ці люди задовольняються тим, що можуть ужитися один з одним ... Найнадійніший шлях до набуття довгоочікуваної свободи – це стримати свої вимоги один до одного і навчитися терпляче зносити наші відмінності» [4, с. 66].

На нашу думку, таке розуміння толерантності не тільки не запобігає виникненню проблем впровадження мультикультурних практик в соціальне та політичне життя, а й спричиняє неможливість втілення ефективного мультикультуралізму. Це відбувається через загрозу перетворення мультикультуралізму у моральний нігілізм. Толерантність у тому значенні, який їй надає Устав ООН вимагає усвідомлення надійності своїх власних позицій та непохитної, стабільної ідентичності, що є важко досяжним поряд з тенденцією на розмивання ідентичності у сучасному постмодерному світі. Крім того, мультикультуралізм, за У. Кімлікою (теоретиком мультикультуралізму), ціленаправлено націлений на трансформацію культурних традицій представників мультикультурного суспільства [19] і вимагає він не консервації, а зміни, розвитку культурної ідентичності.

«Життя в сучасному світі не вкладається у звичні для більшості людей межі їх традиційної самоідентифікації – цивілізаційної, релігійної, культурної, національно–державної та ін., тобто самі кордони залишаються, але вони вже не вміщують в себе весь зміст людського життя в глобальному суспільстві. Виникає ситуація «кризи» всіх існуючих форм ідентичності, коли жодна з них не гарантує людині усвідомлюваності її життя» [8].

Соціально–політична реальність, яку покликаний відображати або позначати термін мультикультуралізм колосально складна, саме тому, досі не представлялося можливим присвоїти мультикультуралізму яєсь одне значення. Необхідно відзначити і той факт, що дуже часто спостерігається зведення національних конфліктів до конфліктів культур, тоді як реальні їхні причини є соціальними, економічними і політичними [11]. Це ще більш утруднює можливість розмежування недосконалість мультикультуралізму від проблем, що закорінені в інших причинах.

Серед відмінних характеристик мультикультурного суспільства можна виокремити: заперечення ієрархії культури, культурного розподілу на центр і периферію, примат горизонтальних зв'язків над вертикальними. Все це зближує мультикультуралізм з практикою постмодерних товариств [3, с. 101]. В якості вихідного пункту мультикультуралізму розглядається необхідність подолання людиною кордонів своєї ідентичності і визнання цінності інших культур [11].

Нагадаємо, що «мультикультуралізм» розглядається нами як політична практика неконфліктного співіснування в одному життєвому просторі різномірних культурних груп. Термін «мультикультуралізм» використовується в різних значеннях залежно від контексту (політичного, емпіричного, або філософського), а також залежно від того, про який з чотирьох основних типів мультикультурних суспільств йдеться. До цих типів відносяться імперії,

що існували до епохи сучасності; поселення в новому Світі; колоніальні і колишні колоніальні суспільства; нарешті, постнаціональне мультикультурне суспільство, характерне для сучасної Північної Америки та Західної Європи.

Але об'єднуючим всі ці мультикультурні суспільства є «рівноправне існування різних форм культурного життя» [15].

У Західній Європі передумови багатокультурності створювалися економічними та демографічними проблемами, розвитком засобів комунікації та інтенсифікацією процесів глобалізації. Прийняття великої кількості робочої сили з Алжиру чи Туреччини (як у Франції чи Німеччині) диктувалося необхідністю, а не початковою спрямованістю на мультикультурність.

Можна констатувати, що модель мультикультуралізму зіткнулася з неприйнятністю її неєвропейськими культурами і це є викликом сучасності. Демографічні зміни, що відбуваються в західних країнах, вже зараз спричиняють трансформації у світогляді населення та політичних діячів, а отже, у найближчому майбутньому в культурній та соціальній політиці. Тому пошук альтернативи, з одного боку, традиційній концепції національної ідентичності, а з іншого, моделі мультикультуралізму потребує створення нової парадигми [9].

Для постання цієї нової парадигми необхідно враховувати сучасне тлумачення ідеології відмінності. В сучасних умовах расова дискримінація може існувати навіть за відсутності будь-якого ідеологічного расизму, оскільки вона є вписаною у норми, зокрема, у Франції існує своєрідний тип антирасизму, що зародився у 1980-х роках як реакція на посилення ультраправої партії, Національного фронту, носія расистської ідеології. З іншого боку, існує антирасистський рух як спротив системним дискримінаціям, вписаних у політику і в практику держави. У Франції сьогодні державна ксенофобія породжує расизм не тільки не декларуючи його, але і заперечуючи будь-який расизм [6]. Якщо спільноту визначають через спільне походження чи культуру, меншина переживатиме досвід дискримінації. Це радше результат, аніж причина: зрештою, Іншим стають унаслідок поводження як із відмінним – а не навпаки [6, с. 140].

З'ясовуючи причини краху мультикультуралізму в Європі, говорити слід було б не про відсутність у європейських політиків і більшості європейських громадян віри в дієвість мультикультуралізму, а про відсутність у них віри в самі принципи мультикультуралізму, про інші морально-етичні позиції і, відповідно, прихильності до іншого підходу вирішення проблем полікультурності – моделі сегрегації або моделі примусової асиміляції (принаймні – відносно іммігрантів).

Спроби власти досить об'ємну іншокультурну меншість в життя суспільства робилися тільки розрізнено, на рівні локальних і соціальних організацій. І навіть ці боязкі спроби мали на меті лише тимчасову, але ніяк не постійну інтеграцію.

Звичайно, потрібно враховувати, що для Німеччини і Франції з їх хоча і різними способами визначення громадянської приналежності (за принципом крові і за територіальним принципом відповідно), іммігранти завжди були відокремленими групами тимчасового перебування, які за визначенням ніколи не змогли б

повною мірою інтегруватися в рамки європейської культури [16]. Як відомо, лише невеликий відсоток громадян-іммігрантів третього покоління вважають себе інтегрованими в європейське суспільство, всього 17% з них вступають у вищі навчальні заклади, мало того, не всі іммігранти мають громадянство (наприклад, лише третина турків-іммігрантів у Німеччині мають німецьке громадянство) [2].

Виходячи з логіки міграційної політики держав західної Європи – такий стан справ є цілком закономірним, але сучасна політична практика все більше переконує, що колишня установка на моноетнічність національних держав Європи не може надалі характеризувати німецьке або французьке суспільство враховуючи, що в Німеччині, наприклад, 50% відсотків молоді до 20 років складають вихідці з сімей іммігрантів і населяють вони переважно великі міста [16].

Тому політика мультикультуралізму розглядалася нами не тільки в контексті імміграційної політики, але в ширшому контексті – як політичний механізм зниження етнокультурної напруженості щодо всіх невідоміючих культурних груп.

Звертаючись до фундаментального питання про справедливість у полікультурних ліберальних державах, розгляд мультикультуралізму перетворюється з метафізичної площини в інституційну проблему збереження цілісності національних держав ЄС і політику, на якій лежить вся відповідальність за благополучне вирішення дилеми рівності прав і свобод громадян, які належать до різних культурних традицій. Це актуалізується нагальною потребою у конструктивному діалозі культурних груп у політичній сфері як головної мети введення мультикультурного курсу в політичну практику.

Таким чином, можна зробити висновок, що мультикультуралізм в його теоретичному, філософському розумінні так і не був зреалізований на практиці. А мультикультуралізм, як розуміють його практики (в першу чергу політики) був визнаний нежиттєздатним ще до спроби вирішення дилеми рівності прав і свобод громадян, які належать до різних культурних традицій та до налагодження діалогу між ними у політичній сфері.

Зараз Європа переживає один із найзначніших припливів мігрантів та біженців у своїй історії. Тому необхідність вдосконалити мультикультурну політику, а не відмовлятися від неї на шляху до «самоізоляції чи бездумного утискання мігрантів-іноземців» [1] постає як ніколи актуальною.

Список використаних джерел

1. Бандурка Строката ковдра мультикультуралізму: монографія / А. С. Бандурка; за наук. ред. проф. О. В. Тягла. – Харків: Золота миля, 2013. – 198 с.
2. Билсборроу Р., Хьюго Г. Статистика международной миграции / Пер. с англ. Международное бюро труда. – М.: Академия, 2008. – 419 с.
3. Вовк Д. Мультикультуралізм как технология социально-политической регуляции современного гетерогенного общества / Дмитрий Вовк // *Administrarea Publică: teorie și practică*. – Chișinău, 2013. – №77/1. – Р.101–105.
4. Грей Дж. Толерантность: постлиберальная перспектива // *Поминки по просвещению: Политика и культура на закате современности* / Пер. с англ. под общей ред. Г. В. Каменской. – М.: Праксис, 2003. – 368 с.
5. *Європейський Словник філософій: Лексикон неперекладностей*. Пер. з фр. – Т.2. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. – 488 с.

6. Йдеться про ксенофобію згори, яка підживлює ксенофобію знизу, інтер'ю П. Дефантена з Е. Фасеном // Спільне. Журнал соціальної критики. – 2012. – №5. – С.140–144.

7. Канарш Г. Ю. Мультикультуралізм: соціальна концепція і соціальні практики // Культура і общество. – 2011. – №1. – С.87–95.

8. Межуев В. М. Проблема сучасності в контексті модернізації і глобалізації // Політика. – 2000. – №3. – С.110.

9. Попов А. В. Мультикультуралізм і національна ідентичність в контексті сучасності // Труды Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств. – 2013. – Т.199. – С.73–84. – <http://elibrary.ru/download/79692819.pdf>

10. Преамбула Статуту ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/charter/>

11. Русских Л. В. Мультикультуралізм: інтеграція или раскол? // Вестник ЮУрГУ. Серия «Социально-гуманитарные науки»: Философия и социология. – 2013. – Т.13. – №1. – С.173–175.

12. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і «Політика визнання». – К.: Альтерпрес, 2004. – 172 с.

13. Тишков В. А. Теорія і практика мультикультуралізму // Мультикультуралізм і трансформація в постсовєтському обществі / Ред. В. С. Малахов, В. А. Тишков. – М.: ИЭА РАН, 2002. – 356 с.

14. Фукуяма Ф. Будущее истории // Россия в глобальной политике. – Т.10. – №1 январь–февраль. – С.8–20.

15. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. – СПб.: Наука, 2001.

16. Холодова О. А. Підходи до інтеграції іммігрантів–мусульман: німецька та британська моделі // Гілея: наук. вісн. Зб. наук. пр. / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УФН, 2011. – Вип.47. – С.765–770.

17. Coskun B. B., Lloyd M. Alternative futures for a multi-civilizational Europe // Futures, 42:583–591. – 2010. – P.587.

18. Kymlicka W. Multicultural citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights. – Clarendon Press, 1995. – 296 p.

19. Kymlicka W. Multicultural Odysseys: Navigating the New International Politics of Diversity Oxford. – Oxford University Press, 2007. – 374 p.

References

1. Bandurka Strokata kovdra mul'tikul'turalizmu: monografija / A. S. Bandurka; za nauk. red. prof. O. V. Tjagla. – Harkiv: Zolota mylja, 2013. – 198 s.

2. Bilsborrou R., H'jugo G. Statistika mezhdunarodnoj migracii / Per. s angl. Mezhdunarodnoe bjuro truda. – М.: Akademiya, 2008. – 419 s.

3. Vovk D. Mul'tikul'turalizm kak tehnologija social'no-politicheskoj reguljacii sovremennogo geterogennogo obshestva / Dmitrij Vovk // Administrarea Publică: teorie și practică. – Chișinău, 2013. – Nr.77/1. – P.101–105.

4. Grej Dzh. Tolerantnost': postliberal'naja perspektiva // Pominki po prosveshheniju: Politika i kul'tura na zakate sovremennosti / Per. s angl. pod obshhej red. G. V. Kamenskoj. – М.: Praksis, 2003. – 368 s.

5. Jevropejs'kij Slovnik filosofij: Leksykon neperekladnostej. Per. z fr. – Т.2. – К.: DUH I LITERA, 2011. – 488 s.

6. Jdet'sja pro ksenofobiju zgory, jaka pidzhivljuje ksenofobija znyzu, interv'ju P. Defantena z E. Fasenom // Spil'ne. Zhurnal social'noi' krytyky. – 2012. – №5. – С.140–144.

7. Kanarsh G. Ju. Mul'tikul'turalizm: social'naja koncepcija i social'nye praktiki // Kul'tura i obshhestvo. – 2011. – №1. – С.87–95.

8. Mezhujev V. M. Problema sovremennosti v kontekste modernizacii i globalizacii // Politija. – 2000. – №3. – С.110.

9. Popov A. V. Mul'tikul'turalizm i nacional'naja identichnost' v kontekste sovremennosti // Trudy Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstv. – 2013. – Т.199. – С.73–84. – <http://elibrary.ru/download/79692819.pdf>

10. Преамбула Статуту ООН [Електронний ресурс]. – Rezhym dostupu: <http://www.un.org/ru/documents/charter/>

11. Russkih L. V. Mul'tikul'turalizm: integracija ili raskol? // Vestnik JuUrGU. Serija «Social'no-gumanitarnye nauki»: Filosofija i sociologija. – 2013. – Т.13. – №1. – С.173–175.

12. Tejlor Ch. Mul'tikul'turalizm i «Polityka vyznannja». – К.: Al'terpres, 2004. – 172 s.

13. Tishkov V. A. Teorija i praktika mul'tikul'turalizma // Mul'tikul'turalizm i transformacija v postsovetskom obshestve / Red. V. S. Malahov, V. A. Tishkov. – М.: IJeA RAN, 2002. – 356 s.

14. Fukujama F. Budushhee istorii // Rossiya v global'noj politike. – Т.10. – №1 janvar'–fevral'. – С.8–20.

15. Habermas Ju. Vovlechenie drugogo. Oчерки politicheskoi teorii. – SPb.: Nauka, 2001.

16. Holodova O. A. Pidhody do integracii' imigrantiv–musul'man: nimec'ka ta brytans'ka modeli // Gileja: nauk. visn. Zb. nauk. pr. / Gol. red. V. M. Vashkevych. – К.: VIR UFN, 2011. – Vyp.47. – С.765–770.

17. Coskun B. B., Lloyd M. Alternative futures for a multi-civilizational Europe // Futures, 42:583–591. – 2010. – P.587.

18. Kymlicka W. Multicultural citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights. – Clarendon Press, 1995. – 296 p.

19. Kymlicka W. Multicultural Odysseys: Navigating the New International Politics of Diversity Oxford. – Oxford University Press, 2007. – 374 p.

Graciotiva V. I., PhD student Department of History and World Politics, Odesa I. I. Mechnikov National University (Ukraine, Odessa), vitigf@rambler.ru

The conceptual dimension of multiculturalism in Western Europe

In modern Western Europe there is a crisis of values, which appears in the lifestyle crisis, manifested in the trend of social and cultural inequalities. The crisis deepened with new challenges – the influx of migrants and refugees, representatives of another culture, who profess another religion and increasing anti immigrant mood among the population. In such circumstances, it is necessary to analyze the conceptual dimension of multiculturalism in Western Europe not only from the standpoint of criticism the capabilities of its successful implementation, but also with the aim of finding ways to stabilize the political, social and cultural situation. «Multiculturalism» is a political practice of non-conflict coexistence in the same living space of diverse cultural groups. It is necessary to develop an effective model of multiculturalism considering the current challenges brought before Western Europe.

Keywords: multiculturalism, issues of multiculturalism, globalization, tolerance.

Граціотіва В. І., аспірантка кафедри історії і мирової політики, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова (Україна, Одеса), vitigf@rambler.ru

Концептуальное измерение мультикультурализма в Западной Европе

В современной Западной Европе существует кризис ценностей, исходящий из кризиса образа жизни, проявляющийся в тенденции социально-культурного неравенства. Этот кризис углубляется новыми вызовами времени – наплывом мигрантов и беженцев, представителей другой культуры, исповедующих другую религию и усилением антииммигрантских настроений среди населения. В таких условиях, необходимо проанализировать концептуальное измерение мультикультурализма в Западной Европе уже не только с позиций критики возможностей его успешной имплементации, но и с целью нахождения пути стабилизации политической, социальной и культурной ситуации. «Мультикультурализм» рассматривается нами как политическая практика неконфликтного сосуществования в одном жизненном пространстве разнородных культурных групп. Необходимо выработать модель эффективного мультикультурализма учитывая современные вызовы, представившие перед Западной Европой.

Ключевые слова: мультикультурализм, проблемы поликультурности, глобализация, толерантность.

* * *

УДК 94(460)

Годлевська В. Ю., доктор історичних наук, професор кафедри суспільно-політичних наук, Вінницький національний технічний університет (Україна, Вінниця), maolpava@yandex.ru

Розвиток іспанської культури в умовах консолідації демократії (1982–1996 рр.): історіографічний огляд

В останній чверті ХХ ст. Іспанія здійснила успішний перехід до демократичного суспільства. Крім змін у політичній та соціально-економічній сферах, суттєві перетворення торкнулися іспанської культури. Важливе значення для практики наукового історичного дослідження має окреслення й аналіз історіографічної літератури. Проаналізована наукова література, в якій висвітлюються загальні аспекти розвитку іспанської культури, особливості розвитку літератури, образотворчого мистецтва та архітектури, театру та кіномистецтва. Використані порівняльно-історичний, типологічний, історико-системний методи, що дозволило з достатньою повнотою, точністю та достовірністю опрацювати наявні зарубіжні наукові дослідження з проблеми розвитку іспанської культури.

Ключові слова: Іспанія, демократизація, історіографія, культурний розвиток.

Сучасна Іспанія демонструє унікальний історичний досвід – мирний перехід від авторитарного режиму до парламентської демократії. Увага науковців більшою мірою зосереджена на дослідженні модернізаційних

процесів в політичній та соціально-економічній сферах. Однак варто зважати, що демократизація являє собою компоненти єдиного основоположного процесу: людського розвитку. Основою динаміки людського розвитку є розширення свободи вибору і особистої незалежності. Коли значення цього аспекту модернізації зростає, він породжує культурні зміни, чийм логічним інституційним результатом стає утвердження демократії.

Важливе значення для практики наукового історичного дослідження має окреслення й аналіз історіографічної літератури. Запропонована стаття вмістила огляд найсуттєвіших досліджень зарубіжної історичної науки з проблеми розвитку іспанської культури в умовах консолідації демократичних засад.

Грунтовно, на наш погляд, роботою з зазначеної проблеми є колективна монографія російських дослідників «Культура сучасної Іспанії». Автори розмежували поняття творчого процесу, в основі якого лежать критерії естетично-філософської якості, та культурного життя як фактора суспільного життя в його різних формах, що є об'єктом політики держави. Н. С. Константинова зосередила свою увагу на питанні культурної ідентичності. Вона висвітлила особливості культурного розвитку в поліетнічному суспільстві, розкрила основні причини культурних конфліктів [1]. Н. С. Константинова є автором й окремого розділу «Мультикультуралізм в різних вимірах» в такій колективній монографії росіян «Іспанія. Анфас і профіль». Науковець стверджує, що мультикультуралізм не загрожує іспанській культурі, хоча візерунок культурного розмаїття ще довго залишатиметься домінантою її духовного життя [2].

Також загальні аспекти розвитку іспанської культури в поставторитарний період висвітлили Є. О. Гранцева та М. І. Кієня, автори відповідних розділів в монографії «Іспанія. Анфас і профіль» [3; 4].

В контексті дослідження культурного розвитку Іспанії було опрацьовано наукові роботи, присвячені в першу чергу *іспанській літературі*.

Знову ж таки, найновіші дослідження на пострадянському просторі містяться у вищезгаданих монографіях російських науковців. Розвитку іспанської літератури в досліджуваній період приділили свою увагу Б. Ю. Субічус, Н. О. Матяш, М. І. Кієня.

Так, Б. Ю. Субічус значну частину свого дослідження присвятив творчості Ф. Умбрала, називаючи його найбільш автобіографічним письменником сучасної Іспанії. Також автором виокремлено основні літературні та тематичні напрямки. Зупинившись на проблематиці Громадянської війни в Іспанії, Б. Ю. Субічус змальовує зміну трактування цієї теми з плином часу [5].

У книзі талановитого радянського літературознавця І. Тертерян представлений шлях сучасного іспанського роману від заснування франкістського режиму в 1939 р. до кінця 70-х років. Автор розповідає про духовні пошуки творчої і людської індивідуальності найбільш значних іспанських прозаїків. Перше видання книги (1972 р.) доповнено новою главою «Переломні сімдесяті» [6].

У статті Х. та М. Родрігес Пекенью розглядається місце творчості Мігеля Делібеса і Франциско Умбрала як символів епохи в іспанській літературі другої половини ХХ століття. Проаналізовано, яким чином і з якою метою персонаж і конфлікт стають цінним інструментом для побудови сюжету тематичних романів у Делібеса і Умбрала [7].

Грунтовним дослідженням творчості нобелівського лауреата Х. К. Села є дисертація Д. Мендого Мінсонгі. Праця складається з двох частин. Перша частина присвячена аналізу основних творів письменника «Мазурка для двох покійників» та «Христос проти Арізони». Дослідник зробив спробу виділити подібні та відмінні риси в останніх новелах Х. К. Сели. До подібних ознак віднесено опис смерті, насилля, війни, релігійності, автобіографічність. Відмінними виявились лише структурування новел. В другій частині здійснено порівняльний аналіз «Подорожі до Алькаррії» (1943) та «Нової подорожі до Алькаррії» (1986). Завершується дисертація описом заслуг Х. М. Сели в контексті отримання ним Нобелівської премії з літератури в 1989 р. [8].

Творчості М. Делібеса, К. Хосе Села, А. Муньюс Моліни, Х. Маріаса присвячені роботи Х. М. Муньюс Талавера, Д. Вільянуева Прісто, Е. Діас Наварро, С. Н. Гіла, Е. Мартінес Ріко [9; 10; 11; 12; 13].

Образотворче мистецтво та архітектура в іспанській культурі завжди посідали провідне місце. Вони можуть слугувати предметом особливої гордості іспанців. Особливий інтерес викликають праці російських науковців Н. А. Солодовнікової та М. І. Кієня.

Так, праці Н. А. Солодовнікової представляють огляд творів іспанських архітекторів (Р. Бофіль, С. Калатрава), художників та скульпторів останньої чверті ХХ – початку ХХІ століть (А. Альбасете, М. Барсело, Ф. Гарсія Севілья, М. Вальдес, Р. Лопес Куенка, Х. М. Сісіля, Д. Берлін, Ч. Кобо та інші). Дослідниця зазначає, що у 80-ті роки багато іспанських художників, використовуючи досягнення пізнього модернізму, звернулись до творчості майстрів першої половини ХХ століття – Боннара, Вайюра, Матіса. Важливим моментом в роботі архітекторів, вказує Н. А. Солодовнікова, є здатність враховувати місцевість, обрану для споруди, що дозволяло вбудувати її у відповідний контекст [3; 14; 15].

Творчість С. Калатрави досліджується в праці Х. Ернандо, який змальовує гармонійне поєднання архітектурної креативності та інженерії в будівлях видатного архітектора [16]. Творчість А. Асебільо в контексті підготовки Барселони до Олімпіади 1992 р. розглядається в роботі М. Еухені Ібаньес [17].

Архітектурним преміям присвячені роботи Х. Р. Алонсо Перейри, М. де ла Алмудена Серрано Мота [18].

Дослідити розвиток іспанського *театрального мистецтва* дозволило використання в основному робіт іспанських науковців.

Грунтовна інформація міститься в дослідженні А. Віоли. В контексті вивчення театральної афіші Мадриду автором розглянуто театральну політику в епоху постмодерну. Здійснено історичний екскурс театрами Мадриду та сформовано перелік театральних постановок. Корисною виявилась інформація про офіційні сайти мадридських театрів та театральної документації [20].

Розвитку іспанського театру в останні тридцять років ХХ ст. присвятив увагу К. М. Аббас. Він зазначає, що іспанський театр пережив глибокий процес оновлення як стилістики, так і тематики, розрахований на більшу увагу громадськості. У роботі автор обмежився дослідженням основних театральних напрямків від сер. 70-х рр. ХХ ст. до ХХІ. Висвітлив становище іспанського театру, державного та приватного, а також торкнувся питань,

що стосуються його реконструкції та еволюції протягом останніх десятиліть ХХ ст. [21].

Дисертаційне дослідження В. М. Ріти Ло Порто сфокусоване на описі всіх театральних вистав, які мали місце в період з 1990 по 1994 р. в Мадриді. Проте важливе місце займає розділ, присвячений огляду тенденцій розвитку театрального мистецтва в контексті перехідного періоду до демократії. Автор виокремила основних три тенденції в розвитку театру після ліквідації диктатури Ф. Франко: реставраційна (консервативна), інноваційна (впровадження формальних змін), тенденція оновлення (необхідність змін всіх сфер іспанської життя, що стосуються культурного життя) [22].

Деякі дослідники критично оцінили розвиток іспанського театру в досліджуваній період. Так, зокрема, А. Фернандес Торрес вважає, що трансформація театру була проведена тільки на поверхні. М. Перес Котерілью зазначив, що «Ілюзії зміни і модернізації іспанської сцени, які виникають на початку вісімдесятих років не є сьогодні більш ніж розчарування та скептицизм» [21, р. 23].

На основних проявах занепаду театрального мистецтва та факторах його відродження зосередився Х. Віда Аредондо. Автор дослідив розвиток театру в контексті появи конкурента – кіномистецтва в умовах існування суспільства «споживачів» [23].

В російській науці увагу розвитку іспанського театру частково приділила М. І. Кієня, яка зосередила її на мовному та тематичному аспектах [3].

Розвиток сучасної культури важко уявити без *кінематографа*. В дисертаційному дослідженні Е. Мондело Гонсалес досліджено особливості розвитку іспанського кіно протягом 60–90-х років ХХ ст. в контексті еволюції молодого покоління, зміни певних поглядів, норм поведінки, цінностей, і навіть історії [24].

З зазначеної проблематики є низка статей іспанських дослідників. Так, стаття М. Тренсадо Ромеро присвячена проблемі моральності протягом перехідного періоду, та зміцненню демократії. Окремо автор зупинився на дослідженні церкви та католицької релігії в контексті розвитку іспанського кіно, а також можливих конфліктів цих культурних інституцій (зокрема, конфлікт навколо контролю моральності в кіно і ЗМІ) [25].

Критично оцінює розвиток іспанського кіно в 90-ті рр. Х. Пена. Він зосередив увагу на «тривожних симптомах» щодо «засмічення» кіномистецтва низькопробною продукцією, якою «не цікавляться ні в Іспанії, ні за кордоном» [26].

У своїй роботі Ф. Х. Монте Фернандес здійснив короткий історичний екскурс в розвиток іспанського кіно. Його еволюцію він прослідкував за основними етапи, яких виокремив вісім: 1) 1896–1929 (етап німого кіно); 2) 1930–1936 (поява звукового кіно та школи документалістів); 3) у 1936–1939 роках (період Громадянської війни, перевага документальних пропагандистських фільмів); 4) 1940–1950 (посередній рівень розвитку іспанського кіно); 5) 1951–1961 (створення Міністерства інформації та туризму, та дирекції кінематографії при ньому); 6) 1962–1967 (поява кіношкіл); 7) 1967–1975 (розширення свободи слова, зменшення цензури); 8) 1975–1988 (звільнення від пут цензури після Франко та прийняття Конституції) [27].

Окремо увагу було приділено вивченню освіти в сфері кіномистецтва. Так, зокрема, у статті Е. Родрігеса Меркана йдеться про еволюцію вищої освіти в сфері кіно в Іспанії,

з моменту її створення в сорокових роках і до початку ХХІ століття. Незважаючи на те, що Іспанія є однією з перших країн Європи, де були розпочаті офіційні дослідження в сфері кінематографії в університетському середовищі, цей процес здійснювався дуже повільно від шістдесятих до вісімдесятих років [28].

Увага в науковій праці М. Руфете Андреу сфокусована на проблемі депресії, як однієї з важливих проблем кінця ХХ століття. Дослідження було виконане за допомогою перегляду серії іспанських драматичних фільмів, відзнятих в 1975–1995 роках. Автор стверджує, що кожна людина протягом життя в якийсь період відчувала депресію. А цей стан, переконаний дослідник, породжений самим суспільством і людині важко усвідомити цей вплив. Таким чином, кіно, вказує М. Руфете Андреу, може бути інструментом виявлення такого впливу і вирішення проблеми депресії [29].

Особливості становлення іспанського кіно у цей період проаналізовано російською дослідницею Л. В. Ростоцькою. Нею висвітлено основні фактори стабілізації нового кіно, специфіку розвитку кіно в перехідний період, державні заходи щодо його підтримки, творчість відомих режисерів тощо [30].

Однак розвиток іспанської культури протягом складного і багатогранного процесу переходу до демократії представлений науковцями поза проблем становлення громадянського суспільства, консолідації демократії, європейської інтеграції, відкриваючи простір для дискусій, нових поглядів, критичних позицій і предметів аналізу.

Список використаних джерел

1. Константинова Н. С. Проблема культурной идентичности в политическом обществе / Н. С. Константинова // Культура современной Испании. Превратности обновления. – М., 2005. – С.9–34.
2. Константинова Н. С. Мультикультурализм в разных измерениях / Н. С. Константинова // Испания. Анфас и профиль / под ред. В. Л. Верникова. – М.: Весь Мир, 2007. – С.392–403.
3. Києня М. І. Культурний плюралізм: динаміка різноманітності / М. І. Києня // Испания. Анфас и профиль / под ред. В. Л. Верникова. – М.: Весь Мир, 2007. – С.43–59.
4. Гранцева Е. О. Общественно-культурные основы «культурного взрыва» / Е. О. Гранцева // Испания. Анфас и профиль / под ред. В. Л. Верникова. – М.: Весь Мир, 2007. – С.385–392.
5. Субичус Б. Ю. Испанская литература в эпоху «пост» / Б. Ю. Субичус // Культура современной Испании. Превратности обновления. – М., 2005. – С.82–117.
6. Тертерян И. А. Современный испанский роман / И. А. Тертерян. – М.: Художественная литература, 1989. – 367 с.
7. Rodríguez Pequeño J. Leer el tiempo en el espacio la narrativa de Miguel Delibes y Francisco Umbral / Javier Rodríguez Pequeño, Mercedes Rodríguez Pequeño // Tonos digital: Revista electrónica de estudios filológicos. – 2010. – N.20. – Режим доступу: <http://www.tonosdigital.com/ojs/index.php/tonos/article/view/603/461>
8. Minsongui D. Mendogo. La última producción literaria de Camilo José Cela (1983–1988) / Dieudonné Mendogo Minsongui. La Universidad Nacional de Educación a Distancia (España) en 1990.
9. Talavera Muñoz M. J. Delibes, creador de cuentos / María José Talavera Muñoz // Garoza: revista de la Sociedad Española de Estudios Literarios de Cultura Popular. – 2010. – №10. – 229 p.
10. Villanueva Prieto D. Camilo José Cela / Dario Villanueva Prieto // Revista de la Fundación Juan March. – 2003. – №330. – P.3–12.
11. Díaz Navarro E. El cuento español a finales del siglo XX: Antonio Muñoz Molina y Enrique Vila-Matas / Epicteto Díaz Navarro // Tonos digital: Revista electrónica de estudios filológicos. – 2007. – №14. – Режим доступу: <http://www.um.es/tonosdigital/znum14/secciones/estudios-7-cuento.htm>.
12. Gil S. N. La voz del narrador en las novelas de Javier Marías / Sandra Navarro Gil // Revista de literatura. – Madrid, 2003. – T.65, №129. – P.199–210.

13. Martínez Rico E. La narrativa de Francisco Umbral 1965–2001. Una lectura / Eduardo Martínez Rico // *Dicenda: Cuadernos de filología hispánica*. – 2003. – №21. – P.157–184.
14. Шелешнева–Солодовникова Н. А. Полистилизм постмодернизма / Н. А. Шелешнева–Солодовникова // *Культура современной Испании. Превратности обновления*. – М., 2005. – С.117–147.
15. Солодовникова Н. А. Полифония форм и красок / Н. А. Солодовникова // *Испания. Анафас и профиль* / под ред. В. Л. Верникова. – М.: Вест Мир, 2007. – С.440–462.
16. Hernando J. El mestizaje creativo: Santiago Calatrava entre la arquitectura y la ingeniería / Javier Hernando // *Espacio, tiempo y forma. Serie VII, Historia del arte*. – 1998. – №11. – P.481–503.
17. Ibáñez M. Eugenia. El arquitecto José Antonio Acebillo reconstruye los Juegos Olímpicos / M. Eugenia Ibáñez // *Lamentable*. – 2012. – 25 de enero. – Режим доступа: .
18. Pereira J. R. Alonso. Los premios de arquitectura en España / José Ramón Alonso Pereira // *Revista anual de historia del arte*. – 1985. – №5. – P.247–256.
19. Almudena Serrano Mota M. de la. Archivo Histórico Provincial de Cuenca, mejor obra de rehabilitación de los premios Antológicos de Arquitectura Contemporánea, Territorio e Identidad en Castilla–La Mancha / María de la Almudena Serrano Mota // *Anaquel: boletín de libros, archivos y bibliotecas de Castilla–La Mancha*. – 2007. – №37. – P.20.
20. Viola Anita. Cartelera teatral en ABC de Madrid (2000–2004): Tesis de doctorado / Anita Viola. – Madrid: Departamento de Literatura Española y Teoría de la Literatura Facultad de Filología Universidad Nacional de Educación a Distancia, 2012. – 3239 p.
21. Khaled M. Abbas. El teatro en la era democrática. (El auge del teatro Público y el regreso al teatro de autor) / Khaled M. Abbas // *Espiral. Cuadernos del Profesorado*. – 2010. – V.3, №6. – P.15–31.
22. Porto V. M. Rita Lo. Cartelera teatral en ABC de Madrid (1990–1994) / Valeria Maria Rita Lo Porto. – la Universidad Nacional de Educación a Distancia (España) en 2013. – 3190 p.
23. Arredondo Vida J. El teatro en España: decadencia y criterios para su reactivación / Joaquin Vida Arredondo. Documentos de trabajo. Laboratorio de alternativas. – 2007. – №105. – 46 p.
24. Mondelo Gonzalez E. Rasgos de identidad de los jóvenes en el cine español de los años 1.960 y 1.990–91: Tesis de doctorado / Edisa Mondelo Gonzalez. – Madrid: Universidad Complutense de Madrid, Facultad de Ciencias de la Información Departamento Sociología, 1995. – 385 p.
25. Trenzado Romero M. Cine y poder: el cine español y la secularización del discurso público sobre la moral durante la transición y consolidación democrática / Manuel Trenzado Romero // *Política y sociedad*. – 2007. – V.44, №3. – P.71–87.
26. Pena J. Cine español de los noventa / Jaime Pena // *Revista de historia del cine*. – 2002. – №16. – P.32–41.
27. Montes Fernández Francisco J. Recordando la historia del cine español / Francisco José Montes Fernández // *Anuario jurídico y económico escorialense*. – 2011. – №44. – P.597–622.
28. Rodríguez Merchan E. La enseñanza del cine en España: perspectiva histórica y panorama actual / Eduardo Rodríguez Merchán // *Comunicar: Revista científica iberoamericana de comunicación y educación*. – 2007. – V. XV, №29. – P.13–20.
29. Rufete Andreu M. La depresión vista por el cine español (1975–1995) / Manuel Rufete Andreu // *Cultura de los cuidados: Revista de enfermería y humanidades*. – 1998. – N.4. – P.15–20.
30. Ростоккая Л. В. Линия восхождения нового кино / Л. В. Ростоккая // *Испания. Анафас и профиль* / под ред. В. Л. Верникова. – М.: Вест Мир, 2007. – С.427–440.
6. Terterjan I. A. Sovremennyj ispanskiy roman / I. A. Terterjan. – М.: Hudozhestvennaja literatura, 1989. – 367 s.
7. Rodríguez Pequeño J. Leer el tiempo en el espacio la narrativa de Miguel Delibes y Francisco Umbral / Javier Rodríguez Pequeño, Mercedes Rodríguez Pequeño // *Tonos digital: Revista electrónica de estudios filológicos*. – 2010. – N.20. – Rezhim dostupu: <http://www.tonosdigital.com/ojs/index.php/tonos/article/view/603/461>.
8. Minsongui D. Mendogo. La última producción literaria de Camilo José Cela (1983–1988) / Dieudonné Mendogo Minsongui. la Universidad Nacional de Educación a Distancia (España) en 1990.
9. Talavera Muñoz M. J. Delibes, creador de cuentos / María José Talavera Muñoz // *Garoza: revista de la Sociedad Española de Estudios Literarios de Cultura Popular*. – 2010. – №10. – 229 p.
10. Villanueva Prieto D. Camilo José Cela / Dario Villanueva Prieto // *Revista de la Fundación Juan March*. – 2003. – №330. – P.3–12.
11. Díaz Navarro E. El cuento español a finales del siglo XX: Antonio Muñoz Molina y Enrique Vila–Matas / Epicteto Díaz Navarro // *Tonos digital: Revista electrónica de estudios filológicos*. – 2007. – №14. – Rezhim dostupu: <http://www.um.es/tonosdigital/znum14/secciones/estudios–7–cuento.htm>.
12. Gil S. N. La voz del narrador en las novelas de Javier Marias / Sandra Navarro Gil // *Revista de literatura*. – Madrid, 2003. – T.65, №129. – P.199–210.
13. Martínez Rico E. La narrativa de Francisco Umbral 1965–2001. Una lectura / Eduardo Martínez Rico // *Dicenda: Cuadernos de filología hispánica*. – 2003. – №21. – P.157–184.
14. Sheleshneva–Solodovnikova H. A. Polistilizm postmodernizma / H. A. Sheleshneva–Solodovnikova // *Kultura sovremennoj Ispanii. Prevratnosti obnovenija*. – М., 2005. – С.117–147.
15. Solodovnikova N. A. Polifonija form i krasok / N. A. Solodovnikova // *Ispanija. Anfas i profil / pod red. V. L. Vernikova*. – М.: Ves Mir, 2007. – С.440–462.
16. Hernando J. El mestizaje creativo: Santiago Calatrava entre la arquitectura y la ingeniería / Javier Hernando // *Espacio, tiempo y forma. Serie VII, Historia del arte*. – 1998. – №11. – P.481–503.
17. Ibáñez M. Eugenia. El arquitecto José Antonio Acebillo reconstruye los Juegos Olímpicos / M. Eugenia Ibáñez // *Lamentable*. – 2012. – 25 de enero. – Rezhim dostupu: <http://lamentable.org/?p=2040>.
18. Pereira J. R. Alonso. Los premios de arquitectura en España / José Ramón Alonso Pereira // *Revista anual de historia del arte*. – 1985. – №5. – P.247–256.
19. Almudena Serrano Mota M. de la. Archivo Histórico Provincial de Cuenca, mejor obra de rehabilitación de los premios Antológicos de Arquitectura Contemporánea, Territorio e Identidad en Castilla–La Mancha / María de la Almudena Serrano Mota // *Anaquel: boletín de libros, archivos y bibliotecas de Castilla–La Mancha*. – 2007. – №37. – P.20.
20. Viola Anita. Cartelera teatral en ABC de Madrid (2000–2004): Tesis de doctorado / Anita Viola. – Madrid: Departamento de Literatura Española y Teoría de la Literatura Facultad de Filología Universidad Nacional de Educación a Distancia, 2012. – 3239 p.
21. Khaled M. Abbas. El teatro en la era democrática. (El auge del teatro Público y el regreso al teatro de autor) / Khaled M. Abbas // *Espiral. Cuadernos del Profesorado*. – 2010. – V.3, №6. – P.15–31.
22. Porto V. M. Rita Lo. Cartelera teatral en ABC de Madrid (1990–1994) / Valeria Maria Rita Lo Porto. – la Universidad Nacional de Educación a Distancia (España) en 2013. – 3190 p.
23. Arredondo Vida J. El teatro en España: decadencia y criterios para su reactivación / Joaquin Vida Arredondo. Documentos de trabajo. Laboratorio de alternativas. – 2007. – №105. – 46 p.
24. Mondelo Gonzalez E. Rasgos de identidad de los jóvenes en el cine español de los años 1.960 y 1.990–91: Tesis de doctorado / Edisa Mondelo Gonzalez. – Madrid: Universidad Complutense de Madrid, Facultad de Ciencias de la Información Departamento Sociología, 1995. – 385 p.
25. Trenzado Romero M. Cine y poder: el cine español y la secularización del discurso público sobre la moral durante la transición y consolidación democrática / Manuel Trenzado Romero // *Política y sociedad*. – 2007. – V.44, №3. – P.71–87.
26. Pena J. Cine español de los noventa / Jaime Pena // *Revista de historia del cine*. – 2002. – №16. – P.32–41.
27. Montes Fernández Francisco J. Recordando la historia del cine español / Francisco José Montes Fernández // *Anuario jurídico y económico escorialense*. – 2011. – №44. – P.597–622.
28. Rodríguez Merchan E. La enseñanza del cine en España: perspectiva histórica y panorama actual / Eduardo Rodríguez Merchán // *Comunicar: Revista científica iberoamericana de comunicación y educación*. – 2007. – V. XV, №29. – P.13–20.

References

1. Konstantinova N. S. Problema kulturnoj identichnosti v polijetmicheskom obshhestve / N. S. Konstantinova // *Kul'tura sovremennoj Ispanii. Prevratnosti obnovenija*. – М., 2005. – С.9–34.
2. Konstantinova N. S. Multikulturalizm v raznyh izmerenijah / N. S. Konstantinova // *Ispanija. Anfas i profil / pod red. V. L. Vernikova*. – М.: Ves' Mir, 2007. – С.392–403.
3. Kienja M. I. Kulturnyj pljuralizm: dinamika raznoobrazija / M. I. Kienja // *Ispanija. Anfas i profil / pod red. V. L. Vernikova*. – М.: Ves' Mir, 2007. – С.43–59.
4. Granceva E. O. Obshechivizacionnyye osnovy «kul'turnogo vzryva» / E. O. Granceva // *Ispanija. Anfas i profil / pod red. V. L. Vernikova*. – М.: Ves' Mir, 2007. – С.385–392.
5. Subichus B. Ju. Ispanskaja literatura v jepohu «post» / B. Ju. Subichus // *Kul'tura sovremennoj Ispanii. Prevratnosti obnovenija*. – М., 2005. – С.82–117.

29. Rufete Andreu M. La depresión vista por el cine español (1975–1995) / Manuel Rufete Andreu // Cultura de los cuidados: Revista de enfermería y humanidades. – 1998. – N.4. – P.15–20.

30. Rostockaja L. V. Linija voshozhdenija novogo kino / L. V. Rostockaja // Ispanija. Anfas i profil / pod red. V. L. Vernikova. – M.: Ves Mir, 2007. – S.427–440.

Godlevska V. Y., doctor of historical Sciences, Professor, Vinnitsa national technical University, Department of political Sciences (Ukraine, Vinnitsa), maolpava@yandex.ru

The development of the Spanish culture in the conditions of consolidation democracy (1982–1996): historiographical review

In the last quarter of the twentieth century Spain has made the successful transition to a democratic society. In addition to the changes in the political and socio-economic spheres, significant changes have affected the Spanish culture. Essential to the scientific practice of historical research is the description and analysis of the historiographical literature. We have analyzed the scientific literature, which highlights the General aspects of the development of Spanish culture, especially the development of literature, fine arts and architecture, theater and cinema. The author used comparative-historical, typological, historical and systematic methods, allowing with sufficient completeness, accuracy and reliability to process the foreign research on the problem of the development of Spanish culture.

Keywords: Spain, democratization, historiography, cultural development.

Годлевская В. Ю., доктор исторических наук, профессор кафедры общественно-политических наук, Винницкий национальный технический университет (Украина, Винница), maolpava@yandex.ru

Развитие испанской культуры в условиях консолидации демократии (1982–1996 гг.): историографический обзор

В последней четверти XX в. Испания осуществила успешный переход к демократическому обществу. Кроме изменений в политической и социально-экономической сферах, существенные преобразования коснулись испанской культуры. Важное значение для практики научного исторического исследования имеет описание и анализ историографической литературы. Нами проанализирована научная литература, в которой освещаются общие аспекты развития испанской культуры, особенности развития литературы, изобразительного искусства и архитектуры, театра и киноискусства. Автором были использованы сравнительно-исторический, типологический, историко-системный методы, что позволило с достаточной полнотой, точностью и достоверностью обработать имеющиеся зарубежные научные исследования по проблеме развития испанской культуры.

Ключевые слова: Испания, демократизация, историография, культурное развитие.

* * *

УДК 327(410)«1990»

Коваленко Л. В., кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Запорізький національний університет (Україна, Запоріжжя), kovalenkoznu@gmail.com

ПОЛІТИКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ЩОДО ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЦЬКОЇ (13 ЛЮТОГО – 5 ТРАВНЯ 1990 Р.)

Досліджено офіційну політику Великої Британії щодо німецького об'єднання у період з Оттавської зустрічі у лютому 1990 р. до реалізації курсу під час дипломатичних переговорів у форматі «2+4» в травні–вересні 1990 р. Автор статті на основі аналізу розсекречених документів Форін Офісу, застосування компаративного, проблемно-хронологічного методу доходить до висновку, що розроблений протягом першої половини 1990 р. британський курс щодо об'єднання ФРН та НДР полягав у підтримці членства об'єднаної Німеччини в НАТО з добровільним зреченням альянсу розміщувати на території колишньої НДР німецької збройної сили; вимогах гарантування з боку об'єднаної Німеччини існуючих кордонів та підтримки входження Східної Німеччини до складу ЄС. Не дивлячись на наявну скептичну позицію М. Тетчер щодо проблемних питань німецького об'єднання, спостерігався перехід прем'єр-міністра від уповільнюючої тактики щодо німецького об'єднання до допомоги у вирішенні проблемних питань з СРСР та Польщею.

Ключові слова: об'єднання, переговори «2+4», кордони, прем'єр-міністр, Форін офіс.

Демократичні революції в країнах Центральної і Південно-Східної Європи, крах СРСР і ліквідація «соціалістичного табору» були одними з переломних

моментів у розвитку міжнародних відносин ХХ ст. За умов того, що німецька територія була одним з головних плацдармів прямого протистояння Сходу та Заходу з моменту завершення Другої світової війни, вивчення процесу створення єдиної Німеччини досі привертає увагу багатьох істориків. Святування 25 річниці об'єднання Німеччини в 2015 р. ставить перед дослідниками завдання в черговий раз звернути увагу на проблему врегулювання зовнішніх аспектів об'єднання країни, позбутися «лаку» в досліджуваній сфері. Виходячи з того, що Велика Британія була однією з країн, що приймала участь у міжнародному врегулюванні об'єднання ФРН та НДР, вважаємо актуальним звернути увагу на розробку її політики щодо досягнення німецької єдності.

Констатуючи відчутну активізацію інтересу українських істориків до європейської політики Великої Британії другої половини ХХ ст. (роботи Т. О. Гогунської [1], В. Ю. Крушинського [7], О. А. Неприцького [8], Н. Л. Яковенко [9; 10] та ін.), зазначимо, що дослідження політики цієї країни щодо об'єднання Німеччини у вітчизняній історіографії тільки починаються. В рамках дисертаційного дослідження А. М. Каракуца, присвяченого проблемі формування політичного курсу чотирьох великих держав щодо об'єднання Німеччини, визнавалося розходження в офіційному курсі Великої Британії між прем'єр-міністром та Форін офісом, однак в роботі не була простежена еволюція їх позиції. Помилково дослідник констатував, що на початку 1990 р. для Великої Британії перспектива появи німецької держави була неприйнятною, «до літа 1990 р. прем'єр-міністр Великої Британії змінила свою непримиренну позицію» щодо об'єднання Німеччини, а механізм переговорів у форматі «2+4» був розроблений виключно з ініціативи Вашингтону та Бонну [2, с. 11, 15]. Опрацювання розсекречених документів Форін офісу дозволяє внести корективи у концепцію А. М. Каракуца з даних питань.

Виходячи з недостатньої наукової розробки проблеми формування зовнішньополітичного курсу Великої Британії стосовно об'єднання ФРН та НДР, в даній статті автор спробує визначити основні складові офіційного курсу країни до німецького об'єднання з Оттавської зустрічі у лютому 1990 р. до реалізації курсу в ході дипломатичних переговорів у форматі «2+4» в травні–вересні 1990 р. (еволюції політики Великої Британії щодо німецького об'єднання у 1989 р. присвячені попередні статті автора [3; 4]).

Розвиток подій у НДР на початку 1990 р., винесення Г. Кодем пропозиції щодо створення німецького економічного і валютного союзу, обговорення німецькими офіційними колами можливості використання статті 23 Основного Закону задля приєднання НДР до ФРН свідчили про значне прискорення німецького об'єднання. Необхідність вчасного реагування на хід подій і потреба врегулювання зовнішніх аспектів німецького об'єднання вимагали розробки певного формату дипломатичних зустрічей, під час яких були б вирішені проблемні питання. Дослідження автора статті показує, що за наявності поширеної в історіографії тези про авторство формули «2+4» американською стороною, на початок лютого 1990 р. як в американських, так і в британських політичних колах паралельно розглядалася можливість зібрання в форматі «2+4» [5].

Досліджуючи позицію британського керівництва щодо проблемних питань німецького об'єднання, перш за все

слід звернути увагу на позицію прем'єр-міністра Великої Британії М. Тетчер щодо системи безпеки в Європі. Під час чергової зустрічі міністрів закордонних справ країн НАТО в м. Торнбері 7 червня 1990 р. британський прем'єр-міністр виступила з промовою, в якій зазначила, що «здатність запобігти війні, призупинити комунізм і надавати надію людям за Залізним занавісом були досягненнями, що робили НАТО безсумнівно «найбільш успішним альянсом в історії...»; НАТО стало фундаментом для всього, що ми любимо: нашої свободи, нашого правління закону, нашого процвітання» [25, с. 199].

Виходячи з підтримки сильного альянсу, М. Тетчер вбачала основою цього продовження перебування об'єднаної Німеччини в складі НАТО. На запитання, яке прозвучало в палаті обшин щодо ставлення прем'єр-міністра до демілітаризованої об'єднаної Німеччини, М. Тетчер відповіла: «Я не думаю, що повна демілітаризація Німеччини... може сприяти безпеці» [26, col. 143]. На її погляд, така політика могла призвести до створення вакууму в центрі Європи, що наражало б на небезпеку Західну Європу з можливим колапсом альянсу, оскільки «Британія, Німеччина і Сполучені Штати представляли реальну силу НАТО» [30, с. 785]. До того ж за таким сценарієм США могли бути відсунуті від європейських справ, і, на думку британського лідера, це негативно вплинуло б на стан європейської безпеки.

Відомо, що СРСР на переговорах «2+4», щоб запобігти перебуванню об'єднаної Німеччини в НАТО, представив різні варіанти, серед яких окрім нейтралітету, було і перебування об'єднаної Німеччини в двох альянсах – НАТО і ОВД. На запитання «Чи може об'єднана Німеччина залишатися в обох союзах?» М. Тетчер 12 червня 1990 р. в палаті обшин зазначала: «Я дуже сумніваюся, чи може одна держава бути членом двох різних пактів... Федеральна Республіка Німеччина є вірним членом НАТО. Східна Німеччина приєднується... до Західної Німеччини за статтею 23. З цього слідує, що вся Німеччина продовжуватиме бути вірним членом НАТО» [26, col. 139/140]. Як бачимо, жоден з радянських варіантів не був прийнятним для британського прем'єр-міністра.

М. Тетчер під час зустрічі з Г.–Д. Геншером 14 лютого 1990 р., у телефонній розмові з Дж. Бушем–ст. 24 лютого 1990 р., на саміті з американським президентом 12 квітня 1990 р. на Бермудах акцентувала увагу на важливості продовження перебування об'єднаної Німеччини в НАТО. Виступаючи під час Кьонігсвінтерської конференції в Кембриджі 29 березня 1990 р. за участю Г. Коля, британський прем'єр-міністр серед основних факторів забезпечення безпеки на Заході зазначала: «Об'єднана Німеччина залишиться частиною НАТО; американські та інші війська, розташовані в Німеччині, залишаться на її території, хоча ми сподіваємося на зменшення їх кількості; НАТО продовжуватиме мати ядерну зброю, що знаходитиметься в Німеччині» [16, с. 130–131].

Відсутність принципових розбіжностей у поглядах М. Тетчер із західними союзниками в питанні членства об'єднаної Німеччини в НАТО направило увагу британського прем'єр-міністра на незговірливий СРСР. Оскільки призупинити об'єднання Німеччини М. Тетчер вбачалося вже неможливим (спроби нею робилися до кінця березня 1990 р.), необхідно було забезпечити такий розвиток подій, щоб об'єднання не відбулося

за радянськими вимогами. Маючи добрі стосунки з М. С. Горбачовим, М. Тетчер намагалася переконати його прийняти можливість членства об'єднаної Німеччини в НАТО.

З іншого боку, М. Тетчер підтримала пропозиції США щодо зміни НАТО, що могло підштовхнути СРСР прийняти членство об'єднаної Німеччини в альянсі. Під час зустрічі на Бермудах у квітні 1990 р. М. Тетчер погодилася з пропозицією Дж. Буша–ст. провести спеціальний саміт НАТО для обговорення майбутньої стратегії НАТО. Розглядаючи позицію британського прем'єр-міністра відносно членства об'єднаної Німеччини в НАТО слід зазначити, що вона знаходилася в одній площині з поглядами розробників зовнішньополітичного курсу в Форін офісі. У розробленому на початку лютого 1990 р. проекті «Німеччина і НАТО» Форін офіс розглянув 3 варіанти для продовження німецького членства в НАТО.

Перший варіант передбачав те, що об'єднана Німеччина в НАТО мала залишитися повним членом інтегрованої військової структури. Американські, британські та інші збройні сили могли розгортатися на території колишньої НДР. На думку експертів перевагою цього варіанту було те, що в разі прийняття всіма провідними країнами в Європі, міг би призвести до остаточного розв'язання німецької проблеми, посилив би НАТО з включенням додаткової території і населення. Однак відзначалося, що це був найбільш принизливий і загрозливий варіант для Радянського Союзу, оскільки лінія фронту в будь-якому майбутньому конфлікті пересувалася б ближче до радянської території. До того ж варіант був достатньо дорогим, оскільки НАТО мав би інвестувати нову інфраструктуру, щоб втілити нову стратегію щодо захисту колишньої території НДР [14, с. 282–283].

Другий варіант проекту передбачав, що Німеччина залишатиметься членом НАТО, однак НАТО добровільно зречеться розміщувати ненімецькі збройні сили на території колишньої НДР. Північноатлантичний договір покриватиме всю німецьку землю. Інтегрована військова структура, включаючи американські та британські війська продовжуватимуть діяти в Західній частині Німеччини. Однак у відношенні до території колишньої НДР НАТО (чи сама Німеччина) мають зобов'язатися, що західні збройні сили не розгортатимуться і не проводитимуть навчання в мирний час, кількість німецьких сил на цій території буде чисельно визначена і не буде частиною інтегрованої військової структури, існуватиме перехідний період, під час якого радянські війська будуть виведені.

Серед переваг другого варіанту визначалося: непросування НАТО на схід, що було б більш прийнятним для М. С. Горбачова; можливість американським, британським та іншим військам залишитися в Західній Німеччині (у зменшеній кількості); закріплення Німеччини в альянсі шляхом, який міг би (на відміну від першого варіанту) бути прийнятним для Радянського Союзу. Основним недоліком вказаного варіанту визнавалося необхідність спеціального механізму для захисту території колишньої НДР... «Триваючий рудиментарний поділ німецької території, навіть якщо ці механізми будуть прийняті Німеччиною та іншими союзниками по НАТО» [14, с. 283–284].

Третій варіант передбачав, що Німеччина залишатиметься членом НАТО, однак вийде з інтегрованої військової структури альянсу. Всі розміщені військові

сили повинні були б покинути територію Німеччини, заборонялося б проводити спільні навчання НАТО та розміщувати ядерну зброю альянсу. Перевагою варіанту вважалося те, що радянські війська мали б бути виведені з території НДР. Однак, на думку експертів Форін офісу, цей варіант був «настільки поганий, як і німецький нейтралітет. Ми досі будемо мати зобов'язання захищати Німеччину». Збройні сили США мали б бути виведені з Німеччини. Деякі змогли б залишитися десь в Європі (Велика Британія чи Італія), однак більшість повинні були б повернутися до США. Німеччина не буде повністю укорінена на Заході [14, с. 284].

За рахунок того, що другий варіант найкраще враховував інтереси німців, Радянського Союзу і відповідав стратегічним цілям Великої Британії, Форін офіс вирішив проводити обговорення з союзниками щодо підтримки саме цього варіанту – членства об'єднаної Німеччини в НАТО з добровільним зреченням альянсу розміщувати на території колишньої НДР німецькі збройні сили. Ознайомившись з проектом «Німеччина і НАТО», М. Тетчер підтримала запропонований другий варіант «як єдиний можливий з трьох» і погодилася, щоб міністр закордонних справ підтримував цей варіант при обговореннях з колегами в Оттаві [20, с. 285].

Розглядаючи ставлення британського прем'єр-міністра до питання зміни польсько-німецьких кордонів, слід зазначити її безкомпромісну позицію з даного приводу в наданні підтримки польському уряду. Показовим є той факт, що серед колишніх військових союзників, прем'єр-міністр Польщі Т. Мазовецький в серії своїх візитів першим обрав саме Лондон. Під час зустрічі М. Тетчер погодилася з необхідністю підписання мирного договору і зазначила, що польський кордон має бути підтверджений по Одер-Нейсе [27, с. 196].

У численних виступах у лютому – березні 1990 р. М. Тетчер доводила, що запорукою стабільності в Європі та заспокоєння польського уряду є затвердження кордонів польсько-німецьким договором. Намагаючись вплинути на німецьку владу, під час зустрічі з Г.-Д. Геншером 14 лютого 1990 р., М. Тетчер передавала занепокоєння Т. Мазовецького та переконувала в необхідності прийняти відповідні заходи [21, с. 295]. Вітаючи декларацію бундестагу ФРН про відсутність вимог до Польщі, в листі Г. Колю від 7 березня 1990 р. М. Тетчер підкреслювала свою згоду, що кордон має бути повністю захищеним і гарантований договором. Прем'єр-міністр вітала намір двох урядів і парламентів видати офіційні заяви про гарантування кордонів зразу ж після виборів в НДР і підкреслювала важливість підписання договору після об'єднання [23, с. 327].

В інтерв'ю журналу «Шпігель» від 26 березня 1990 р. знаходимо твердження М. Тетчер, що в разі неготовності Німеччини надати гарантії Польщі, Велика Британія надасть їх сама [11, с. 183]. Така політика розходилася з поглядами Форін Офісу, де доводили, що Британія не повинна знову брати такого роду зобов'язання, які втягнули країну у війну в 1939 році.

Маючи за мету уповільнити процес німецького об'єднання, максимально розширивши склад учасників переговорів «2+4» в обговореннях німецького об'єднання за рахунок Польщі, М. Тетчер надавала підтримку польській ініціативі [18, с. 101]. Не дивлячись на те, що спроби ввести Польщу в якості повноправного члена в

переговори «2+4» не мали успіху, М. Тетчер допомогла забезпечити участь Польщі в цьому переговорному процесі принаймні тоді, коли торкалися її інтересів.

Порівнюючи позицію прем'єр-міністра з поглядами фахівців Форін офісу, слід відзначити єдність у вимогах гарантування об'єднаною Німеччиною існуючих кордонів. Оскільки потсдамська угода не закрила питання польських кордонів до мирного врегулювання, а всі угоди, що визнавали кордон після того, мали тимчасовий характер, у Форін офісі сформувалося переконання про необхідність заключення договору між Польщею та об'єднаною Німеччиною.

З приводу розширення учасників переговорів «2+4» за рахунок Польщі фахівці зовнішньополітичного відомства Великої Британії навпаки займали критичну позицію. Так, заступник голови відділу політичного планування Форін офісу Дж. Пауелл зазначав: «Ми не хотіли, щоб Польща ставала повним членом «2+4», однак ми хотіли звертатися до них, щоб вони не почували себе покинутими» [18, с. 176].

Загалом, розглядаючи позицію британських офіційних кіл щодо проблеми німецького об'єднання протягом 1990 р., слід акцентувати зміну загального підходу М. Тетчер до цієї проблеми. Якщо ще 12 лютого 1990 р. під час зустрічі з Т. Мазовецьким М. Тетчер висловлювалася за те, щоб існував перехідний період до завершення німецького об'єднання, який «мав бути якнайменше 7 років» [27, с. 196], то визначення формату міжнародних обговорень німецького об'єднання «2+4» в Оттаві, вибори в березні 1990 р. в НДР сприяли зміні застарілої концепції несприйняття та намагання уповільнити німецьке об'єднання до неохочого його прийняття.

3 березня 1990 р. М. Тетчер стала проявляти більш м'яку позицію щодо німецького об'єднання. Ці зміни знайшли відображення і під час зустрічі 30 березня 1990 р. М. Тетчер з Г. Колем. Британський прем'єр-міністр виступила з підтримкою німецького об'єднання, погодившись з канцлером, що «об'єднана Німеччина має бути членом НАТО, ... що мають бути розроблені механізми, за якими радянські війська залишатимуться в НДР на перехідний період» [24, с. 367]. Канцлер ФРН був дуже здивований дружнім налаштуванням М. Тетчер, і це знайшло відповідне відображення на сторінках мемуарів політика [19, с. 340–343]. Шукаючи причини такої зміни в ставленні М. Тетчер до об'єднання ФРН та НДР, окрім згаданих факторів, слід зазначити і можливість дотримання прем'єр-міністром порад експертів секретного Чекверського семінару 25 березня 1990 р. (питання більш детально висвітлено в публікації автора) [6].

Однак повне зняття розбіжностей між Г. Колем і М. Тетчер не спостерігається в цей час, що можна пояснити різним ставленням до проблеми подальшого розвитку європейської інтеграції. На противагу Г. Колю, М. Тетчер не виступала прибічницею федеральної Європи, вважаючи рух до неї підривом суверенітету Великої Британії як національної держави. Введення єдиної валюти, на думку британського прем'єр-міністра, вражало в саме серце національного суверенітету. Додатковою загрозою суверенітету була спроба захоплювати політичний союз, який, за розмірковуваннями М. Тетчер, мав призвести до появи єдиного європейського уряду [30, с. 760; 13, с. 164]. До того ж М. Тетчер не підтримувала ідею, яку доводили

приблизники інтеграції, що європейське співтовариство зможе стримати «німецького гіганта». На думку М. Тетчер, в Європі в кращому випадку буде домінувати франко-німецький союз, в гіршому – об'єднана Німеччина [30, с. 748, 791].

Позиція М. Тетчер з приводу членства колишньої НДР в ЄЕС полягала у відкиданні можливості Східної Німеччини невідкладно увійти до складу ЄЕС, що було додатковим проявом чинення перепон прем'єр-міністром стосовно німецького об'єднання. Наголошуючи на необхідності «перехідного періоду», під час якого будуть вирішенні всі проблемні питання, прем'єр-міністр називала дві причини: проблему доведення економіки НДР до стандартів ЄЕС та питання, хто за це буде платити [18, с. 114].

В інтерв'ю газеті «Санді Телеграф» М. Тетчер зазначала, що країна, яка знаходилася понад 60 років під правлінням націонал-соціалістів і комуністів, мала економічні структури, які не відповідали стандартам ЄЕС і, отже, просто не могла бути інтегрована одразу [29]. З приводу іншого аспекту, британський прем'єр-міністр акцентувала, що вона буде чинити опір збиранню додаткових коштів з Великої Британії до бюджету ЄЕС для фінансування німецького об'єднання [12].

Слід зазначити, що позиція прем'єр-міністра на початку 1990 р. відповідала концепції Форін Офісу з цього питання. Виступаючи проти швидкого вступу НДР до ЄЕС, фахівці зовнішньополітичного відомства виходили з переконання, що такий рух вимагатиме довгих та складних переговорів подібно тим, які були при вступі до ЄЕС інших країн. Ця точка зору підкріплювалася рішенням Європейської Ради, прийнятим в лютому 1988 р.: до завершення формування єдиного ринку в 1992 р. не будуть прийматися нові члени [31, с. 66].

Міністр закордонних справ Д. Хьорд під час промови в Фондації Конрада Аденауера в Бонні 6 лютого 1990 р. зазначав, що відносно європейського співтовариства «очевидно, що не може бути місяця для командної економіки. Стан, в якому перебуває НДР, а це повна залежність від субсидій і державних дотацій, потребує бути радикально зміненим і для цього потрібний перехідний період» [28, с. 266].

Однак з середини лютого 1990 р. стало очевидним, що збільшення ЄЕС за рахунок Східної Німеччини є особливим випадком. За переконаннями представників Європейської Комісії і особливо голови Ж. Делора, стало зрозумілим, оскільки Східна Німеччина мала об'єднатися із Західною Німеччиною на основі статті 23 Основного Закону, яка передбачала збільшення ФРН, а не створення нової держави, зміни до договорів ЄЕС не були потрібні [15, с. 177].

З середини лютого 1990 р. Форін Офіс приєднався до позиції Європейської Комісії, що Східна Німеччина мала увійти до ЄЕС якомога раніше і перехідні періоди мали бути зведені до мінімуму [22]. Проявом цього стали виступи Д. Хьорда, наприклад, у британській консервативній асоціації в березні 1990 р., у відповідях КЗС палати общин у квітні 1990 р. [17, с. 17]. Така позиція Форін офісу відповідала поглядам уряду Бонну та Європейської Комісії і була підтверджена на саміті Європейської Ради в Дубліні в квітні 1990 р.

Як бачимо, розроблений протягом першої половини 1990 р. британський курс щодо об'єднання Німеччини

полягав у підтримці членства об'єднаної Німеччини в НАТО з добровільним зреченням альянсу розмішувати на території колишньої НДР німецькі збройні сили; вимогах гарантування об'єднаною Німеччиною існуючих кордонів та підтримки входження Східної Німеччини до складу ЄЕС. Не дивлячи на наявну скептичну позицію М. Тетчер щодо проблемних питань німецького об'єднання, спостерігався перехід прем'єр-міністра від уповільнюючої тактики щодо німецького об'єднання до допомоги у вирішенні проблемних питань з представниками ЄЕС, Польщі.

Список використаних джерел

1. Гогунська Т. О. Формування та реалізація зовнішньополітичних принципів кабінетів М. Тетчер на європейському та американському напрямках (1979–1990 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Т. О. Гогунська. – О., 2003. – 20 с.
2. Каракуц А. М. Політика великих держав щодо об'єднання Німеччини (1989–1994 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / А. М. Каракуц. – Донецьк, 2011. – 20 с.
3. Коваленко Л. В. «Німецьке питання» в зовнішній політиці Великобританії (28 січня – 9 листопада 1989 р.) / Л. В. Коваленко // Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки» / Рівненський інститут слов'янознавства Київського славистичного університету. – Рівне: РІС КСУ, 2010. – Вип.9. – С.22–29.
4. Коваленко Л. В. «Німецьке питання» в зовнішній політиці Великобританії (9 листопада 1989 р. – 6 лютого 1990 р.) / Л. В. Коваленко // Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки» / Рівненський інститут слов'янознавства Київського славистичного університету. – Рівне: РІС КСУ, 2011. – Вип.12. – С.88–94.
5. Коваленко Л. В. Визначення формули обговорення німецького об'єднання 1990р.: «4+0», «2+0», «33+2» чи «2+4» / Коваленко Л. В. // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин: статті та матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора Г. Л. Бондаревського, 7–8 квітня 2010 р. / Під ред. М. С. Бураяна. – Луганськ, 2010. – С.209–215.
6. Коваленко Л. В. Чекверський семінар М. Тетчер 1990 р. у німецькому векторі зовнішньої політики Великобританії / Коваленко Л. В. // Берлінський мур: історія та сучасність (до 20-ї річниці падіння Залізної завіси): матеріали науково-практичної конференції, 9 листопада 2009 р. – Запоріжжя, 2009. – С.11–15.
7. Крушинський В. Ю. Британська Європа чи європейська Британія: Великобританія в європейських інтеграційних процесах / В. Ю. Крушинський; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2003. – 214 с.
8. Неприцький О. А. Велика Британія та європейська інтеграція (90-ті рр. XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О. А. Неприцький. – Х., 2003. – 20 с.
9. Яковенко Н. Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство / Н. Л. Яковенко. – К.: Науковий світ, 2003. – 227 с.
10. Яковенко Н. Л. Європейська інтеграційна політика Великої Британії та міжнародні чинники її формування (друга половина XX – початок XXI ст.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Н. Л. Яковенко. – Донецьк, 2005. – 38 с.
11. Alle gegen Deutschland – nein! Interview mit der britischen Premierministerin Margaret Thatcher // Der Spiegel, 26 March 1990. – P.183.
12. Anderson Br. «There is so much more to do» / Bruce Anderson // Sunday Telegraph. – 1990, March 25. – P.5.
13. European Community // Survey of Current Affairs. – 1990. – Vol.20. – №5. – P.164–166.
14. FCO Paper. Germany and NATO [PREM: Internal Situation in East Germany]. 9 February 1990 // Documents on British Policy Overseas. – L.: Routledge, 1984. – Series III, Vol. VII: German Unification, 1989–1990 / Ed. by Patrick Salmon, Keith Hamilton, Stephen Robert Twigge. – 2010. – P.282–285.
15. German unification: process & outcomes / ed. by M. Donald Hancock and Helga A. Welsh. – Boulder; Oxford: Westview Press, 1994. – 393 p.
16. German Unification and East–West Relations // Survey of Current Affairs. – 1990. – Vol.20. – №4. – P.130–131.

17. House of Commons. Session 1989–1990. Foreign Affairs Committee. The Status of the German states. Minutes of Evidence. – 4 April, 1990. – Foreign and Commonwealth Office (RtHon Douglas Hurd, CBE, MP, Mr. John Weston, CMG and Mr. John Kerr, CMG). Ordered by the House of Commons to be printed 4 April 1990. – Published on microfiche by Chadwyck–Healey Ltd, Cambridge, 1990. – HC335–i. – 18 p.
18. Jackisch K. Britain and the German Question: the decision-making process within the British Government on German Unification in 1989/90: Ph.D. Thesis / Klaus Rainer Jackisch. – L., 1996. – 476 p.
19. Kohl H. Erinnerungen (1982–1990) / Helmut Kohl. – München: Droumer, 2005. – 1134 s.
20. Letter from Mr Powell (No.10) to Mr Wall. 10 February 1990 [WRL 020/1] // Documents on British Policy Overseas. – Series III, Vol. VII. – 2010. – P.285–286.
21. Letter from Mr Powell (No.10) to Mr Wall. 14 February 1990 [WRL 020/1] // Documents on British Policy Overseas. – Series III, Vol. VII. – 2010. – P.294–297.
22. Mr Hurd to HM Representatives Overseas. 28 February 1990 [WRL 020/1] // Documents on British Policy Overseas. – Series III, Vol. VII. – 2010. – P.319.
23. Mr Hurd to Sir C. Mallaby (Bonn). Prime Minister's Message to Chancellor Kohl: Telecon Budd/ Keefe. 7 March 1990 [WRL 020/1] // Documents on British Policy Overseas... – Series III, Vol. VII. – 2010. – P.327.
24. Mr Hurd to Sir R. Braithwaite (Moscow). 4 April 1990 [WRG 020/1] // Documents on British Policy Overseas. – Series III, Vol. VII. – 2010. – P.367–368.
25. North Atlantic Treaty Organisation // Survey of Current Affairs. – 1990. – Vol. 20. – №6. – P.199–204.
26. Oral Answers to Questions. Prime Minister. Engagements (12 June 1990) // Parliamentary Debates (Hansard). Sixth Series. Vol.174. House of Commons. Official report. Third session of the fiftieth parliament of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland thirty-eight year of the reign of Her Majesty Queen Elizabeth II. Session 1989–1990. – Comprising Period 11 June – 11 June 1990. – L.: Her Majesty's Stationery Office, 1990. – Col. 131–153.
27. Roboczy zapis rozmowy Prezesa Rady Ministrów Tadeusza Mazowieckiego z premierem Wielkiej Brytanii panią Margaret Thatcher w Londynie 12 lutego 1990 r. // Polska wobec zjednoczenia Niemiec 1989–1991: dokumenty dyplomatyczne / Dominik Pick. – Warszawa: Wydawn. Nauk. «Scholar», 2006. – S.193–197.
28. Speech by Mr Hurd to the Konrad Adenauer Foundation. 6 February 1990 // Documents on British Policy Overseas. – Series III, Vol. VII. – 2010. – P.264–267.
29. Thatcher interview / Michael Jones // Sunday Times. – 1990, 25 February. – P.3.
30. Thatcher M. The Downing Street Years, 1979–1990 / Margaret Thatcher. – L.: Harper Collins Publishers, 1993. – 914 p.
31. Tsoukalis L. The New European Economy / Loukas Tsoukalis. – [2nd ed.]. – Oxford: Oxford University Press, 1993. – 380 p.
6. Kovalenko L. V. Chekverskij seminar M. Tetcher 1990 r. u nimeckomu vektoru zovnishnjoj polityki Velikobritanii / Kovalenko L. V. // Berlinskij mur: istorija ta suchasnist (do 20–i richnicy padinnya Zaliznoi zavisy): materialy naukovy–praktynochnoi konferencii, 9 lystopada 2009 r. – Zaporizhzhya, 2009. – S.11–15.
7. Krushinskij V. Ju. Brytanska Jevropa chy jevropejska Brytaniya: Velikobritaniya v jevropejskijh integracijanyh procesah / V. Ju. Krushinskij; Kyjivskij nacionalnyj un–t im. Tarasa Shevchenka. – K.: VPC «Kyjivskij universytet», 2003. – 214 s.
8. Nepryckij O. A. Velyka Brynabija ta jevropejska integracija (90–ti rr. XX st.): avtoref. dis. ... kand. ist. nauk: spec. 07.00.02 «Vsesvitnaya istorija» / O. A. Nepryckij. – H., 2003. – 20 s.
9. Jakovenko N. L. Velyka Brynabija v suchasnij systemi mizhnarodnyh vidosyn: zajavka na jevropejske liderstvo / N. L. Jakovenko. – K.: Naukovyj svit, 2003. – 227 s.
10. Jakovenko N. L. Jevropejska integracijna polityka Velykoi Brytanii ta mizhnarodni chynniki ii formuvannya (druga polovyna XX – pochatok XXI st.): avtoref. dis. ... dokt. ist. nauk: spec. 07.00.02 «Vsesvitnaya istorija» / N. L. Jakovenko. – Donetsk, 2005. – 38 s.
11. Alle gegen Deutschland – nein! Interview mit der britischen Premierministerin Margaret Thatcher // Der Spiegel, 26 March 1990. – P.183.
12. Anderson Br. «There is so much more to do» / Bruce Anderson // Sunday Telegraph. – 1990, March 25. – P.5.
13. European Community // Survey of Current Affairs. – 1990. – Vol.20. – №5. – P.164–166.
14. FCO Paper. Germany and NATO [PREM: Internal Situation in East Germany]. 9 February 1990 // Documents on British Policy Overseas. – L.: Routledge, 1984. – Series III, Vol. VII: German Unification, 1989–1990 / Ed. by Patrick Salmon, Keith Hamilton, Stephen Robert Twigge. – 2010. – P.282–285.
15. German unification: process & outcomes / ed. by M. Donald Hancock and Helga A. Welsh. – Boulder; Oxford: Westview Press, 1994. – 393 p.
16. German Unification and East–West Relations // Survey of Current Affairs. – 1990. – Vol.20. – №4. – P.130–131.
17. House of Commons. Session 1989–1990. Foreign Affairs Committee. The Status of the German states. Minutes of Evidence. – 4 April, 1990. – Foreign and Commonwealth Office (RtHon Douglas Hurd, CBE, MP, Mr. John Weston, CMG and Mr. John Kerr, CMG). Ordered by the House of Commons to be printed 4 April 1990. – Published on microfiche by Chadwyck–Healey Ltd, Cambridge, 1990. – HC335–i. – 18 p.
18. Jackisch K. Britain and the German Question: the decision-making process within the British Government on German Unification in 1989/90: Ph.D. Thesis / Klaus Rainer Jackisch. – L., 1996. – 476 p.
19. Kohl H. Erinnerungen (1982–1990) / Helmut Kohl. – München: Droumer, 2005. – 1134 s.
20. Letter from Mr Powell (No.10) to Mr Wall. 10 February 1990 [WRL 020/1] // Documents on British Policy Overseas. – Series III, Vol. VII. – 2010. – P.285–286.
21. Letter from Mr Powell (No.10) to Mr Wall. 14 February 1990 [WRL 020/1] // Documents on British Policy Overseas. – Series III, Vol. VII. – 2010. – P.294–297.
22. Mr Hurd to HM Representatives Overseas. 28 February 1990 [WRL 020/1] // Documents on British Policy Overseas. – Series III, Vol. VII. – 2010. – P.319.
23. Mr Hurd to Sir C. Mallaby (Bonn). Prime Minister's Message to Chancellor Kohl: Telecon Budd/ Keefe. 7 March 1990 [WRL 020/1] // Documents on British Policy Overseas... – Series III, Vol. VII. – 2010. – P.327.
24. Mr Hurd to Sir R. Braithwaite (Moscow). 4 April 1990 [WRG 020/1] // Documents on British Policy Overseas. – Series III, Vol. VII. – 2010. – P.367–368.
25. North Atlantic Treaty Organisation // Survey of Current Affairs. – 1990. – Vol. 20. – №6. – P.199–204.
26. Oral Answers to Questions. Prime Minister. Engagements (12 June 1990) // Parliamentary Debates (Hansard). Sixth Series. Vol.174. House of Commons. Official report. Third session of the fiftieth parliament of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland thirty-eight year of the reign of Her Majesty Queen Elizabeth II. Session 1989–1990. – Comprising Period 11 June – 11 June 1990. – L.: Her Majesty's Stationery Office, 1990. – Col. 131–153.
27. Roboczy zapis rozmowy Prezesa Rady Ministrów Tadeusza Mazowieckiego z premierem Wielkiej Brytanii panią Margaret Thatcher w Londynie 12 lutego 1990 r. // Polska wobec zjednoczenia Niemiec 1989–1991: dokumenty dyplomatyczne / Dominik Pick. – Warszawa: Wydawn. Nauk. «Scholar», 2006. – S.193–197.

References

1. Gogunskaja T. O. Formuvannya ta realizacija zovnishnopolitychnykh pryncypiv kabinetiv M. Tetcher na jevropejskomu ta amerikanskomu napryamkah (1979–1990 rr.): avtoref. dis. ... kand. ist. nauk: spec. 07.00.02 «Vsesvitnaya istorija» / T. O. Gogunskaja. – O., 2003. – 20 s.
2. Karakuc A. M. Polityka velykyh derzhav shodo objednannya Nimechchyny (1989–1994 rr.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: spec. 07.00.02 «Vsesvitnaya istorija» / A. M. Karakuc. – Donetsk, 2011. – 20 s.
3. Kovalenko L. V. «Nimecke pytannya» v zovnishnij polityci Velykobritanii (28 sichnya – 9 lystopada 1989 r.) / L. V. Kovalenko // Slovyanskij visnyk: zbirnyk naukovykh prac. Serija «Istorychni ta politychni nauki» / Rivnenskij instytut slovjanoznavstva Kijivskogo slavistychnogo universytetu. – Rivne: RIC KSU, 2010. – Vyp.9. – S.22–29.
4. Kovalenko L. V. «Nimecke pytannya» v zovnishnij polityci Velykobritanii (9 lystopada 1989 r. – 6 lyutogo 1990 r.) / L. V. Kovalenko // Slovyanskij visnyk: zbirnyk naukovykh prac. Serija «Istorychni ta politychni nauki» / Rivnenskij instytut slovjanoznavstva Kijivskogo slavistychnogo universytetu. – Rivne: RIC KSU, 2011. – Vyp.12. – S.88–94.
5. Kovalenko L. V. Vyznachennya formuly obgovorennja nimeckogo objednannya 1990 r.: «4+0», «2+0», «33+2» chy «2+4» / Kovalenko L. V. // Vsesvitnaya istorija ta aktualni problem mizhnarodnyh vidnosyn: statii ta materialy Mizhnarodnoi naukovy–praktynochnoi konferencii, prysvyachenoj pamjati profesora G. L. Bondarevskogo, 7–8 kvitnya 2010 r. / Pid red. M. S. Buryana. – Lugansk, 2010. – S.209–215.

28. Speech by Mr Hurd to the Konrad Adenauer Foundation. 6 February 1990 // Documents on British Policy Overseas. – Series III, Vol. VII. – 2010. – P.264–267.

29. Thatcher interview / Michael Jones // Sunday Times. – 1990, 25 February. – P.3.

30. Thatcher M. The Downing Street Years, 1979–1990 / Margaret Thatcher. – L.: Harper Collins Publishers, 1993. – 914 p.

31. Tsoukalis L. The New European Economy / Loukas Tsoukalis. – [2nd ed.]. – Oxford: Oxford University Press, 1993. – 380 p.

Kovalenko L. V., candidate of historical sciences, associate professor of Faculty of the World History and International Relations, Zaporizhzhya National University (Ukraine, Zaporizhzhya), kovalenkozn@gmail.com

Policy of Great Britain towards Unification of Germany (13 February – 5 May 1990)

The article is devoted to the official UK course towards Germany unification from Ottawa meeting in February 1990 to May–September 1990, when the course was realized during diplomatic negotiations «2+4». The author on the basis of declassified sources of Foreign Office, using comparative, issue–chronological methods states that British course towards the unity of the FRG and the GDR consists: the support of the membership of a united Germany in the NATO with refusal to deploy on the territory of the former GDR non–German armed forces; demands from the united Germany to guarantee the existing borders, the support of the East Germany entrance into the EEC. Despite skeptical attitude of M. Thatcher regarding German unification, there was transformation from her delaying tactics of unification to help in resolving problematic issues with the Soviet Union and Poland.

Keywords: unification, negotiations «2+4», borders, prime–minister, Foreign Office.

Коваленко Л. В., кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории и международных отношений, Запорожский национальный университет (Украина, Запорожье), kovalenkozn@gmail.com

Политика Великобритании относительно объединения Германии (13 февраля – 5 мая 1990 г.)

Исследовано официальную политику Великобритании относительно объединения Германии в период с Оттавской встречи в феврале 1990 г. до реализации курса в ходе дипломатических переговоров в формате «2+4» в мае–сентябре 1990 г. Автор статьи на основе анализа рассекреченных документов Форин Офиса, применения компаративного, проблемно–хронологического метода приходит к выводу, что разработанный на протяжении первой половины 1990 г. британский курс относительно объединения ФРГ и ГДР состоял в поддержке членства объединенной Германии в НАТО с добровольным отказом альянса размещать на территории бывшей ГДР негерманские вооруженные силы; требованиях гарантий со стороны объединенной Германии существующих границ и поддержки вхождения Восточной Германии в состав ЕЭС. Не смотря на существующую скептическую позицию М. Тетчер относительно проблемных вопросов германского объединения, наблюдался переход премьер–министра от сдерживающей тактики относительно германского объединения к помощи в разрешении проблемных вопросов с СССР и Польшей.

Ключевые слова: объединение, переговоры «2+4», границы, премьер–министр, Форин офис.

* * *

УДК 902

Alakbarov V.,
employee, Science exposition department, Institute
of Archaeology and Ethnography of Azerbaijan
(Azerbaijan, Baku), valeh_elekberli@yahoo.com

POTTERY PRODUCTION AT NEOLITHIC GÖYTEPE (WEST AZERBAIJAN)

To conclude research on the Shomutepe–Shulaveri culture of the first half of the 6th mill. BC is increasing and many questions, site planning, ceramic technology and stone tools have been progressively clarified. However, some questions still remainless thoroughly explored. From this point of view, the study of Shomutepe–Shulaveri pottery is very important shed light on the origin of the pottery production in Southern Caucasus and its dissemination, as well as on the technological level and interregional relations.

The studies of the pottery assemblages of Göytepe is of great importance to understand the above–mentioned issues not only in Caucasus but also in Near East. The shape, surface treatment and decoration of Göytepe pottery show similarities between the 6th millenium BC Neolithic pottery in the Caucasian region and even at the end of the 7th and beginning of the 6th millenium BC.

Keywords: Göytepe, pottery, Southern Caucasus, Near East, Neolithic.

(стаття друкується мовою оригіналу)

This paper presents the results of the studies carried out on the pottery assemblages of Göytepe found from (2008) the first season of excavation year until 2015. The neolithic settlement of Göytepe is situated in the West Azerbaijan in the Tovuz region is one of the largest mounds known in the Middle Kura Valley. The occupation at Göytepe dates back to the beginning of the 6th millennium BC. Archaeological investigations revealed 11m of Neolithic deposits consisting of 14 occupational levels, all of which are assignable to the Shomutepe–Shulaveri culture without any breaks in occupation [1, p. 283–286]. The architecture is characterized by circular buildings with a diameter of approximately 2 m measuring up to 3.5 m in diameter were often connected with wing walls [2, p. 74].

Pottery was found in all levels. In this paper however we focus on the materials from level I to V. Basically, pottery assemblages found during the excavation years constitute ca. 10000 sherds which consist of unrestorable fragments, some vessels, rim to base, rims and bases dating to the Neolithic period. All ceramics are handmade [3, p. 5].

Göytepe pottery assemblage can be classified according to different tempering materials [4, p. 30]. Organic and mineral–tempered pottery was found in almost the same quantity. But mineral–tempered pottery slightly diminished in the upper levels [5, p. 53]. Moreover, plant–tempered fabrics often included minerals such as sand, sometimes basalt and even obsidian [2, p. 75]. The most common mineral tempering are sand, chamotte and basalt, while mica, calcite and quartz occur more seldom.

The surface treatments comprise polishing, slipping and painting. Very few fragments painted with a monochrom pattern around the vessels' neck [4, p. 30]. Applied or relief decorations, a typical feature of the Shomutepe–Shulaveri ceramics are also confirmed.

According to surface treatments and the presence/absence of decorations, the pottery assemblages of Göytepe might be subdivided into six groups. The first group included slipped, painted and polished wares; the second group plain wares; the third group wiped wares; the fourth group applied decoration wares; the fifth group bitumen painted and bitumen covered wares; the sixth group impressed wares.

1) The vast majority of unearthed sherds has been classified as slipped, painted and polished wares in I group (Photos 1–2). Very large difference the amount of inclusions characterize of this group. Mineral temper is small to medium size and rare, medium and dense quantity of sand, mica, obsidian and basalt. The majority of ceramics especially, painted, slipped and burnished fragments are made with medium to heavy chaff–tempered fabrics mixed with small quantity of very few fine mica, fine white inclusions, possibly quartz or limestone as well as fine mineral inclusions are less common. Moreover, very small sand also visible mixed with chaff–tempered fabrics and they might be natural component of the clays chosen to make the pottery in this group. Very oftenly, the high presence of vegetal temper gives vessels a chaff–faced appearance.

The surface of these vessels is often well finished. The application of slip is common. Both slipped and unslipped vessels are sometimes polished to obtain a very shiny appearance. In some fragments the surface covered with matte, cream colored slip and then polished. Also red painted

fragments are dominates in this group. Since a mortar with ochre powder was found in the settlement we can conclude that Goytepe potters obtained the necessary pigments from local sources and they prepared it on site [6, p. 291]. The surface color ranges from red to orange, beige reddish-brown and dark-brown. This group is usually medium to well-fired and the color of the core varies from beige to orange, to black, dark-grey and grey.

A small number of ceramic wares are made with short coils and bands from 1,5 cm to 5 cm. In some bases a thick layer of clay was applied over the bottom up to the side wall. The junction points between two coils or bands are often visible and being very weak the breakages often occur at these points. One fragment presents a reparation hole (*Photo 3*).

2) This group composed by plain wares without any surface treatment (*Photo 4*). The clay is tempered with small, medium and large sized mineral and chaff inclusions such as medium to dense distributed chaff and sometimes with very small sand that can be natural component of the raw material, in some cases rare quantity of small mica, quartz, obsidian, chamotte and very few coarse-grained red basalts are also visible. Mineral tempered fragments present only sand and basalt and very rarely obsidian, mica, quartz and chamotte. The inclusions are differently distributed in terms of size and quantity. The surface color ranges from beige and grayish-beige to grayish-black and grey.

Generally, this class is badly fired and pots are often mottled. Traces of sooting on the surfaces of a large number of fragments indicate that these have been used as kitchen wares. Core color varies from beige and orange to black, black grey and grey. Short coil (1 to 2 cm in height) were used to make the rim and larger band (3 to 5 cm in height) to form the walls. As in first group in some bases a thick layer of clay was applied over the bottom up the side wall. One sherd presents two reparation holes (*Photo 5*).

3) The 3rd group consist of wet-wiped ceramic wares (*Photo 6*). Wiping is applied on both surface or one of them. This group presents both mineral and vegetal inclusions. The mineral tempered sherds are very similar to those of the II group in terms of quality and quantity of the temper. The amount of chaff temper is moderate to small medium to coarse. Chaff tempered sherds may also present sand in medium to large quantity, in some sherds small and irregular distributed obsidian, quartz and sometimes small to medium sized regular distributed chamotte. Surface color ranges from beige to grey, black-grey. Firing is usually of low to medium quality, but some sherds are hard fired. On some fragments are visible mottled areas due to irregular firing and blackish soot on the surface that proves they were mainly used for cooking. A large number of sherds is incompletely oxidized. Coil and slab technology is also present in molding process as in I and II groups.

4) The IV group encompasses all applied decorated wares. The paste is usually tempered with mineral inclusions, in a few cases mixed with small amount of chaff. Mineral inclusions include sand, basalt, quartz, calcite, obsidian, mica and chamotte. The size and distribution of temper varies according to the function and dimensions of the vessels.

Decorations are usually applied and they occur on the vessel's exterior. They mostly consist of a single horizontal round, oval or oblong knobs, circular, semi-circular, U shaped or V shaped relieves and zigzag or wavy lines (*Photos 7-14*), Anthropomorphic depiction with lifted hands and single long

horizontal ledges have been found too. Some motifs appear in combination with knobs but this is unfrequent. With the exception single long horizontal ledges all decorations are typically applied along or directly beneath the vessels' rim. Fingerprints and wiping traces are visibly represented along the applied decorations. Interestingly, all applied decoration had been identified on hole-mouth jars. 98% of the sherds of this group present blackish soot all over the body indicates using as kitchen wares. The surface color ranges from grey, grayish-black to cream and brown. Generally firing is medium quality. But at first sight the great majority of fragments seem poorly fired and crumbly. Presumably, this because they more likely used as cooking wares and endured the heating of fire over and again. For this reason they become crumbling and seems low fired. Core colors vary from beige to dark-grey and grey. Modelling by adding coils or bands and slabs much was observed in this group.

Comparable decorations occur in other Neolithic sites in Southern Caucasus such as Shomutepe in Azerbaijan [7, p. 289-340] and Aruchlo in Georgia [8, p. 78-82].

5) The bitumen painted and bitumen covered wares compose the V group. Pottery sherds of this group were found only in 4 building levels (I, II, III - V levels). The temper is represented with finely chopped medium to large amount of chaff with systematic distributed sand that can be considered as a natural component of the chosen clay. Some chaff-tempered sherds were also tempered with coarse-grained basalt and medium sized quartz. The mineral-tempered fragments present systematically distributed sand, small-sized basalt and rare quantity of small quartz. As for the surface treatment, both exterior and interior surfaces can be either slipped and polished or just polished or left unfinished. The surface color ranges from cream and light-cream to red. Firing is of fair quality and cores cream, gray or grayish brown in color, are more often oxidized.

At Göytepe bitumen paint was used for a wide variety of purposes: to haft composite flint tools, to waterproof containers and repair broken pottery. In the Near East, the use of bitumen as a hafting material goes back at least to the Middle Palaeolithic period. But as paint decoration or repair broken ceramics bitumen only appears at Tell Sabi Abyad (Northern Syria) which dates back 6200-6100 BC [9, p. 115-118].

At Göytepe bitumen paint forms narrow band on the rim. Paint is applied on slipped and polished surfaces or less often on plain surface (*Photos 15-16*). Considering the fact that bitumen is an organic material and it disappears if fired then we can surely know that bitumen was applied after firing when the vessels' was still warm. Applying bitumen is indeed easier when the vessel is still hot. Because the applying process of bitumen is very easy to form while the vessel still is hot. In some cases the bituminous residue is found on the exterior surfaces of the ceramic containers to repair chaped and broken parts. At the same time thick and thin bituminous crusts visible on the base of some jars may represent storing and heating of bitumen.

6) This group is formed by four pottery sherds that present impressed decorations. They have been found only in the third and fourth building levels of Göytepe. Three sherds are tempered with sand and small-sized basalt systematically and one sherd with small-cut chaff mixed with very small sand and few small basalts. Surface color is light-cream and cream. All sherds are completely oxidized.

The impressed decorations consist of bands of nail impressions or fingerprints arranged very close one another. Bands are vertically distributed far from each other and sometimes they form a festoon motive starting from the rim. Fingerprints are clearly visible in two fragments. Some specimens are polished after the decoration was realized (*Photo 17*).

The similar impressed decoration are also known in Near Eastern Neolithic sites such as Amik A (7200–6500 BC.), Amik B (6010–5810 BC.), Ras Shamra V (7th millennium BC.), Sabi Abyad (6800–5300 BC.), Tell El Kerkh II (8860±355 BP.), Mezraa–Teleilat (6640–6500 BC), Akarçay Tepe I (6220–6080 BC.) [10, p. 56–289].

In Southern Caucasus the decoration talked about occurs at Ismayilbeytepe (6th millennium BC.) Neolithic settlement situated in Aghdam (Karabakh) region [11, p. 74–79] and in the Mil Plain (MPS 5) of Azerbaijan Republic [12, p. 44–46].

The most common shape attested at Göytepe is that of hole mouthed jars (*Photo 19*) followed by a smaller number of deep and shallow bowls (*Photo 20*), basins (*Photo 21*) and trays (*Photo 22*). 97% of the rims sherds have been attested as thickened. Other rim sherds are rounded and flattened. Tapered rims only belonging to the fourth ware group are rare. All these vessels have a flat base, occasionally displaying traces of mat impression especially in hole mouthed jars (*Photo 18*) [2, p. 75].

Considering prehension, according to the observations based on pottery sherds, two types of «handles» have been identified on top of hole–mouth jars. Firstly, the great majority of these handles are made from the rim which curves inwards with an attached band 5 and 3 cm in width which constitutes 27 fragments. This seems to have been designed for carrying the vessels (*Photo 23*).

The other type of handle is an horizontal lug from 3 cm to 6 cm in length and more or less oval applied on the exterior surface of the jars that had been revealed 20 pieces yet. Only sherds of this type of vessels have been found but no complete vessels up to now. Presumably, two opposite lugs were placed on the lower part of the vessels (*Photo 24*).

References

1. Nishiaki Y. et al. Chronological contexts of the earliest Pottery Neolithic in the South Caucasus: Radiocarbon dates for Göytepe and Hacı Elamxanlı Tepe, Azerbaijan // *American Journal of Archaeology*. – 2015. – V.119, №3. – P.279–294.
2. Guliyev F., Nishiaki Y. Excavations at the Neolithic settlement of Göytepe, the Middle Kura Valley, Azerbaijan, 2008–2009 / *Proceedings of the 7th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, 12–16 April 2010, vol.3. – Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2012. – P.71–84.
3. Guliyev F., Nishiyaki Y. Excavation at the Neolithic settlement of Göytepe, West Azerbaijan: 2010–2011 / *Fieldwork and recent research, Proceedings of the 8th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, 30 April – 4 May 2012, vol.2. – Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2014. – P.3–16.
4. Guliyev F. et al. Excavations of neolithic settlement at Goytepe. *International Symposium: Azerbaijan—and between East and West. Transfer of knowledge and technology during the «First Globalization» of the VIIth–IVth millennium BC. Archaologische Mitteilungen Iran und Turan*. – Baku, 2009. – P.29–30.
5. Guliyev F. et al. Archaeological excavations at Göytepe neolithic settlement. In: *Archaeological investigations in Azerbaijan–2009* (In Azerbaijan). – Baku, 2010. – P.45–54.
6. Alakbarov V. A. Göytepe Neolithic settlement. In: *Journal of History and its problems* (In Azerbaijan). – Baku, 2015. – №2. – P.289–293.
7. Akhundov T. at the sources of Caucasian civilization: Shomutepe (In Russian). First book. – Baku, 2012. – 386 p.

8. Bastert–Lamprichs K. The pottery (from Aruchlo). In: Lyonnet et al., *Ancient Kura 2010–2011: The first two seasons of joint field work in the Southern Caucasus. Archaologische Mitteilungen Iran und Turan* 44. – Berlin, 2012. – P.71–82.

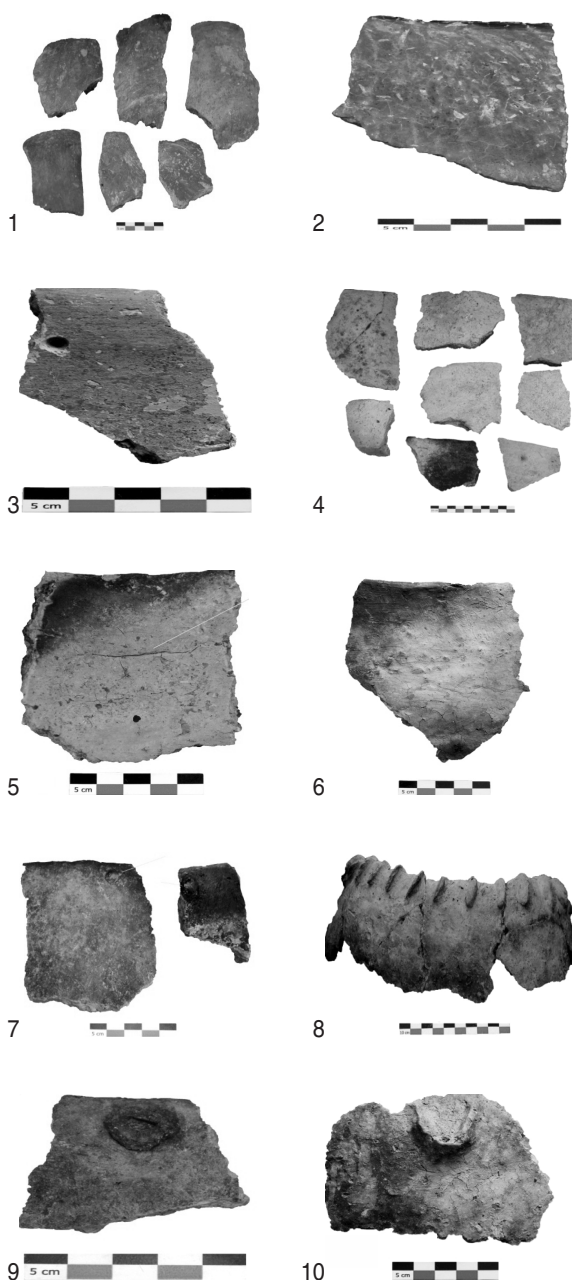
9. Connan J. Bitumen in early ceramic Art: bitumen painted ceramics from Late Neolithic Tell Sabi Abyad (Syria). *Archaeometry* 46, 1, 2004. – P.115–124.

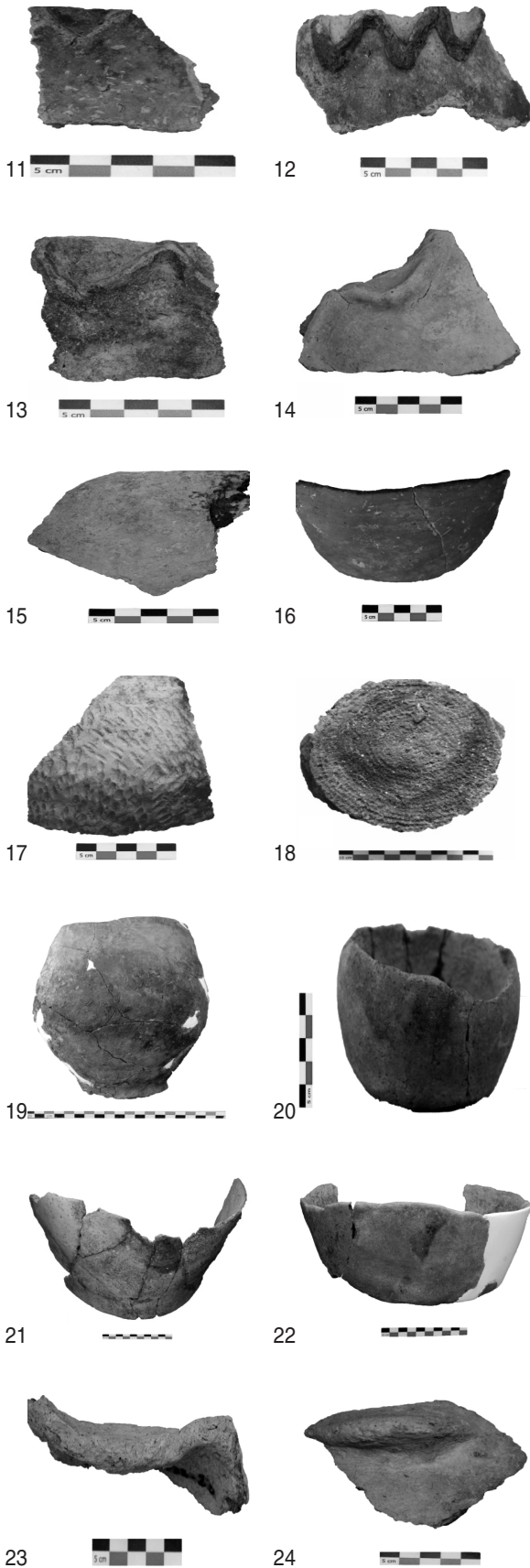
10. Guldogan E. «The Definition of Mezraa–Teleilat Comb–Pressed Pottery and its affects on Mediteranean cultures». Istanbul University Social Sciences Institute, unpublished Phd thesis. – Istanbul, 2008.

11. Almammadov X. İ., Guluzadeh N. V. A brief report of archaeological researches carried out by «Karabakh Neolithic–Chalcolithic expedition». In: *Archaeological researches in Azerbaijan–2012* (In Azerbaijan). – Baku, 2013. – P.74–82.

12. D’Anna M. B. The pottery of Kamiltepe (MPS 5). In: Lyonnet et al., *Ancient Kura (2010–2011): The first two seasons of joint field work in the Southern Caucasus. Archaologische Mitteilungen Iran und Turan* 44. – Berlin, 2012. – P.38–46.

Photos

Photos 1–24. Pottery samples of Göytepe

Алекперов В., співробітник, Експозиція відділу науки, Інститут археології та етнографії Азербайджану (Азербайджан, Баку), valeh_elekberli@yahoo.com

Виробництво кераміки в неоліті Гойтепе (Західний Азербайджан)

Потрібно відзначити, що після виділення Шомутепінської культури (VI тис. до н.е.) почалося комплексне вивчення неолітичних пам'яток і ці дослідження частково пролили світло на проблеми даного періоду. Але, багато питань досі залишаються без відповіді. У даному контексті вивчення неолітичної кераміки має особливе значення. Так, за допомогою систематичного дослідження керамічних виробів можна прояснити питання, пов'язані з межами заселення територій, технологічного розвитку, ареалом його розповсюдження і т.д. Саме тому порівняльне вивчення керамічних виробів Гойтепе з Південнокавказькими і передньоазійськими пам'ятниками даного періоду має особливу важливість у висвітленні вищевказаних проблем.

Ключові слова: Гойтепе, кераміка, Південний Кавказ, неоліт.

Алекперов В., сотрудник, Экспозиция отдела науки, Институт археологии и этнографии Азербайджана (Азербайджан, Баку), valeh_elekberli@yahoo.com

Производство керамики в неолите Гойтепе (Западный Азербайджан)

Нужно отметить, что после выделения Шомутепинской культуры (VI тыс. до н.э.) началось комплексное изучение неолитических памятников и эти исследования частично пролили свет на проблемы данного периода. Но, многие вопросы до сих пор остаются без ответа. В данном контексте изучение неолитической керамики имеет особое значение. Так, с помощью систематического исследования керамических изделий можно прояснить вопросы, связанные с границами заселения территорий, технологического развития, ареалом его распространения и т.д. Именно поэтому сравнительное изучение керамических изделий Гойтепе с Южнокавказскими и переднеазиатскими памятниками данного периода имеет особую важность в освещении вышеуказанных проблем.

Ключевые слова: Гойтепе, керамика, Южный Кавказ, неолит.

* * *

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 141.5

Вергелес К. М.,
кандидат філософських наук, доцент,
Вінницький національний медичний
університет ім. М. І. Пирогова
(Україна, Вінниця), kvergeles@gmail.com

ПРОБЛЕМА СМISЛУ ЖИТТЯ І ЦІЛІСНОСТІ ЛЮДИНИ

Посуднюються дві проблеми становлення людини як духовної цілісності – смисли її життя та досягнення гармонії – цілісності. Сьогодні розглядається як «розколоти» людини, відділення її духовно-душевного життя від плоті. Подолання відчуження людини аналізується як у світському, так і релігійному аспектах. Виділено два аспекти щодо проблеми людини – онтологічний і аксіологічний. Наголошується, що перший підхід є типовим для православного богослов'я, а другий – для протестантизму. Перший концентрує увагу на внутрішній людині, на процесах самоідентифікації; то другий – на людині суто зовнішній.

Ключові слова: людина, держава, культура, релігія, смисл життя, цілісність, діалектика, дух, душа, тіло, цінності.

Діалектика держави, культури і релігії в кожному соціумі, в кожний історичний період постає щоразу інакше, щоразу по-новому. Молода демократична національна держава у фазі становлення, якою є нинішня Україна, життєво зацікавлена у розвитку культури, релігії, причому таких, які сприяють національному і громадянському самоусвідомленню, відновленню історичної пам'яті, гуманізації соціуму, формуванню демократичного способу мислення і самореалізації особистості, зміцненню цілісності й суверенітету України.

Культура як така не існує без культу, а релігія виступає необхідним складовим елементом культури. Сучасна культура переживає кризу, що пов'язана з відмовою від цінностей абсолютного характеру. Релігія, навпаки, завжди зверталася і звертається до кола абсолютних цінностей. Тому все частіше й частіше сучасна людина, у своєму прагненні до ідеалу обирає не його світський, а релігійний образ. Відомий німецький мислитель М. Шелер наголошував, що подальший розвиток вчень про людину вимагає концептуальної синтези філософських, релігійних і природничих ідей про появу і становлення людини, розгортання її духовної сутності. Християнська антропологія, в значній мірі, актуалізує найскладніше питання про таємницю людини та її призначення в Універсумі. Релігія – це сакральний зв'язок людини з Абсолютом, прагнення людини набути гармонійної духовної цілісності. Релігія і релігійність у сьогоденні виступають як альтернативні атеїстичному світосприйняттю і світовідношенню засоби поновлення втраченої цілісності людини, як засоби подолання «розколу» особистості, її наявного буття. У сьогоденні українського суспільства актуальними є пошуки смислотвірчої проблематики, моральнісних орієнтирів, системи цінностей як такої.

Серед сучасних авторів, які звертаються до богословсько-християнського образу людини, її ставлення до Бога, до самої себе й до інших людей, помітно виділяються праці С. Аверінцева, В. Бібіхіна, П. Гайденко,

В. Горського, Б. Ємельянова, С. Кримського, М. Поповича, В. Табачковського, Є. Торчинова, Є. Харьковченка, С. Хоружого. В. Шинкарука, П. Яроцького, та ін. Також слід виділити праці тих мислителів, які аналізували проблему сакральної світонастанови, сакрального світвдіншення – П. Бергера, М. Бланшо, Ж. Бодрійяра, Р. Генона, Е. Дюркгайма, Г. Зіммеля, Р. Отто, М. Шелера, Ф. Шляйермахера, А. Шюца, М. Еліаде та ін. Загальнофілософський розгляд проблеми людини, теоретичні питання становлення людини обґрунтовані в спадщині мислителів, які творили в межах християнської ери – П. Абельяра, Аврелій Августин, Е. Агацці, М. Бубер, Г.–В.–Ф. Гегель, А. Гелен, Р. Декарт, І. Кант, Г.–В. Ляйбніц, Р. Нібур, П. Тейяр де Шарден, П. Тілліх, З. Фройд, Е. Фромм, А. Швейцер, М. Шелер, Ф. Шеллінг, К. Ясперс та ін. Одні з них вважали людину як таку, що є подібною до особливих тварин, інші вважали головним у людині її духовну сутність, що є пріоритетною щодо біологічного начала в ній. У багатьох мислителів простежується тенденція до усвідомлення того факту, що можливість духовних вимірів людського буття зумовлена відкритістю буття самої людини, множинністю обривів цього буття і одночасно – притаманною їй тенденції до цілісності. Така відкритість здійснюється шляхом постійного трансцендування поза межі дійсності, її прагнення до Вищої Реальності, Вищих Смислів, які ототожнюються з добром, гармонією. істиною і красою. Відома дослідниця П. П. Гайденко в праці «Прорив до трансцендентного» наголошує, що «ототожнення Бога з добром, тобто розгляд його як сутності, є приналежним до традицій античної думки та відтворюється пантеїстичною (або такою, яка тяжіє до пантеїзму) філософією Бруно, Спінози, Гегеля. До такого тлумачення Бога, але ж без відповідних обмовок, схильні багато представників католицької теології, оскільки католицизм увібрав у себе багато елементів еллінської філософської культури. Навпаки, прагнення розуміти Бога як свободу, й відповідно добро визначати як таке, що обрано, відібрано божественною волею, характерно для тієї теологічної й філософської традиції, яка помітно загострена про еллінського світосприйняття і усвідомлює себе, перш за все, антиподом язичницької культури. Патріархом цієї традиції можна вважати Августина, світоспоглядання якого, не зважаючи на його близькість до неоплатонізму, тим не менше, оформилося у боротьбі з ще живою язичницькою культурою. До цього другого напрямку можна віднести діалектичну теологію (К. Барт, П. Тілліх та ін.), яка від самого свого народження подала в опозицію до католицизму і яка прагнула відродити «істинне, першопочаткове християнство, а також низку сучасних мислителів, які приналежать до цієї традиції» [1, с. 149].

Метою статті є співвідношення мети і смислів життя людини з її прагненням до цілісності. Діалектика цього співвідношення й дозволяє охарактеризувати духовність як динаміку розгортання внутрішньої сутності людини.

Для того, щоб розібратися з суттю проблеми сучасної «розколотої», відчуженої людини, слід шукати шляхи для її вирішення, необхідно окреслити ідеальний образ людини, той граничний стан, до якого вона прагне. Такий еталон репрезентовано у різноманітних релігійних, світоглядних традиціях. Так, ще у I ст. до н.е. Філон Олександрійський, спираючись на положення платонівської традиції, вводить поняття «ідеальної людини» й відрізняє сотворену людину від її прообразу – в Адамі міститься вся повнота людського роду, а душа людини є частиною Світової Душі. Релігійні вчення про людину зберігали свої впливи, в значній мірі завдяки тому, що використовували для обґрунтування взаємовідносин людини зі світом інтуїтивно зрозумілу модель пропорційності частини і цілого, згідно з якою – ціле є більшим, ніж частина, а частина не може бути тотожною цілому. Невичерпним джерелом метафізичних і смисложиттєвих ідей і дотепер залишається християнське вчення про ідеал людини, її гріхопадіння та пошкодження її «природи».

У сфері філософсько-релігійних досліджень проблеми смислу людського життя слід виділити два підходи – онтологічний і аксіологічний. Перший підхід є типовим для православного богослов'я, він ґрунтується на інтуїції як установці представників неоплатонівської філософії: «брати ціле як умоглядну Божественну ідею» та узгоджувати смисл життя з методами самопізнання, інтроспекції, а образ людини – з «іскрою Божою».

Другий підхід ґрунтується на ідеях протестантизму, на неокантіанській теорії цінностей і надає перевагу емпіричним вимірам людини. При цьому смисл життя пов'язується із «зовнішньою людиною» і формулюється наступним чином: праця на благо суспільства; служіння соціуму (державі, народу); життя заради дітей, родини; боротьба за кращі умови життя; прагнення зробити кар'єру та ін.

І якщо неоплатоніки розглядають проблему смислу життя як проблему про специфіку єдності духу, душі й плоті в кожній людині, то неокантіанці, навпаки, вважають за непотрібне шукати апіорні «ейдоси цілісності» та характеризують свідомість людини як таку, яка може осмислювати тільки загальні цілі, які ми усвідомлено ставимо перед самими собою. Таким чином, з цієї точки зору, під смислом життя слід розуміти цінність прожитого життя для самої людини, її оточення і соціуму в цілому. Слід погодитися з положенням видатного українського філософа С. Кримського, яке він обґрунтував у праці «Під сигнатурою Софії»: «Проблема індивідуального має в сучасну епоху і специфічний соціально-етичний зміст. Вона відображає в європейському мисленні кінця XX століття збагачене уявлення про демократичний процес, покликаний не лише утверджувати права громадян, націй або особистостей, а й розв'язувати колізії між ними... Феномен утвердження етичної духовності, моральної політики і морального світу є характерною рисою соціально-історичного прогресу в XXI столітті» [3, с. 230].

У зв'язку з цим виникає питання: як і в яких умовах відбувається становлення плотського і духовного типів людської цілісності? Християнська традиція виробила особливий підхід до вирішення цієї актуальної проблеми, вона репрезентує процес утворення «*soma pneumatikos*» («духовної цілісності») як векторне сходження від етапу духовного «діяння», через духовний досвід, до творчого духовного мислення. Цілісність завжди виступає як та чи

інша міра єдності цілого та його частин. Міра цілісності, єдності є різною й тому їх можна розділити на тоталітарні, парціальні й соборні. Процес розуміння цілісності являє собою цикли «герменевтичного кола» – осмислення цілісності життя передбачає прояснення його головних подій і фаз, а це осмислення передбачає наявність взірця цілісності. Для того, щоб осмислити життя, необхідно, перш за все, «завантажити» попередні оцінки його найважливіших подій у певну смисложиттєву систему відліку. Центром такої системи слугує найбільш цінний взірець-аттрактор, нав'язаний або вільно визнаний. Але, водночас будь-яка формула життя залишається невизначеною, символічною за своїм характером.

У християнському теоцентризмі найбільш поширеною є пауліністська модель побудови людини, що ґрунтується на ідеї розрізнення в об'єднанні духу, душі й плоті. Так, згідно з типологією ап. Павла, люди бувають душевними, духовними і плотськими й безперечно, що для кожного типу виявляється свій смисл життя.

Світові релігії достатньо своєрідно відображають у своїх настановах інваріантний аспект загальнолюдського змісту смислу життя. Життя християнина постає повним, якщо будь-який факт, будь-яке явище він розглядає в узгодженості двох проекцій – вертикальної, тобто входження до Царства Божого і горизонтальної – співтовариство з «ближніми і далекими». Шлях до смерті – це служіння гріху, прагнення до плотського. Такий шлях, згідно з християнською традицією, є втратою душі. Постійне перебування християнина у «смисложиттєвому стані», який вимагають догмати, досягається через містичний досвід, таємницю молитви, медитацію. Людина є трьох-вимірною істотою і, в такий спосіб, вона повинна «бачити» Бога, перебувати в Абсолютному. Сучасна українська дослідниця Л. Конотоп у праці «Проблема життя і смерті в історії філософії (міфологічні та середньовічні інтерпретації)» розкриває духовну сутність людини наступним чином: «Староукраїнська культура, й про це свідчать її пам'ятки, показує як твориться духовність людини протягом її життя, як людина створює свій духовний світ завдяки вірі в Бога, Ісуса Христа та Святого Духа. Людина створює себе завдяки своїй праці, завдяки своїм зусиллям. Адже ні тіло християнина з його здібностями, силами та бажаннями, ні душа його як центр усвідомлення життєвих переживань – це ще не його духовне «я». Духовне «я» християнина – це те, що у Святому Письмі називається «духом». Саме дух насичує людину та Світ; людина знає про те, що є добро, а що є зло, закони Небесної Правди протилежні законам земної вигоди» [2, с. 100].

Тільки людська душа має можливості для безпосереднього проникнення до глибинності речей (в «четвертий вимір»), у тому числі – й в сутності граничної цілісності буття та осягати його смисли. Під містичною сутністю релігійного досвіду як «зустрічі з Богом» слід розуміти сукупність умінь та навичок людської душі входить у безпосередній зв'язок із Абсолютом. Релігійний досвід не є подібним до звичайного чуттєвого досвіду. Чуттєвий досвід спрямований на матеріальні речі оточуючого середовища, а релігійний досвід – на безмежний Абсолютний Дух. Об'єктом релігійного досвіду є не конкретні речі й предмети, а Буття як таке. Відомий німецький філософ М. Гайдеггер зазначає: «Сущє з'являється в якості предмета. Буття визнається

як предметність предметів. Предметність предметів, об'єктивність об'єктів знаходяться у взаємовідносинах з суб'єктивністю суб'єктів. Будтя як предметність предметів знаходиться у взаємовідношенні до уявлень суб'єкта» [5, с. 102]. Ця вічна проблема може бути сформульована як ідея усвідомлення нерозривного зв'язку макрокосму, Абсолюту, Єдиного, Вищої Реальності з мікркосмом – людиною. Це – міфологема людини, відповідними до неї є іпостасі розуму і космічної душі у вченні неоплатоників (Прокл, Плотін). При цьому Прокл розробив остаточний проект системи Прокла і античного неоплатонізму в цілому та обґрунтував положення про непорушний зв'язок мікркосму і макрокосму, людини і Вищої Реальності, що й виступає динамічним становленням людини.

Релігійний досвід має іманентну духовну природу і реалізується не в ансамблі сенсорних чуттєвих образів, а у формі внутрішньої чуттєвості. Слід також зазначити, що релігійний досвід, по-перше, розглядається як кенозис (сходження Бога до людини), а по-друге, як теозис (обожнення людини за Благодаттю). Релігійний досвід пов'язаний або з зустріччю з Вищою Реальністю, або з передчуттям сакрального і праведного у світі. Релігійний досвід має характер езотеричної таємниці, містики, чуда. Езотерика пов'язана з мовчазним осягненням граничних сутностей будтя через такі здатності духу, як віра, совість та містичне прозріння. Важливим є те, що, з одного боку, містичне входить у стрижень релігійного досвіду, а з іншого – містика і містицизм мають певні тенденції знаходитися в опозиції до офіційної релігії.

Людина духовна потребує інші ідеали, ніж людина плотська. Монотеїзм акцентує в ідеалі гармонійної людини провідну роль духу, а плотським характеристикам приділяє другорядну роль. Атеїзм, навпаки, найбільше цінує в гармонійній особистості її вміння перетворювати матеріальний світ – розвивати свої фізичні та практичні здібності, тренувати «хитрощі розуму» та ін. Але кожна людина, яка серйозно ставиться до смислу та мети свого життя, стикається з дилемою віри або невіри в Бога (пари Б. Паскаля). Слід зазначити, що при цьому монотеїсти впевнені, що призначення людства в світі має надприродний духовний смисл, розкриття проблеми смислу життя людства буде надано Богом в «іншому світі». Нігілістичний атеїзм відстоює ідею існування людства і людини, як полишеного вслякого смислу, людство не має ніякого призначення і є роковою помилкою природи.

Пересічна точка зору між вищезазначеними двома тенденціями виглядає більш лояльною – людське прагнення до нескінченності задовольняє ототожнення людини з соціумом. Йдеться про особливий, специфічний для людини духовний феномен – здатності активного виходу назустріч дійсності. Свідомість – це те, що існує сумісно зі знанням, перевіряє його з реальністю. Висхідне латинське слово «conscientia» має аналогічну початкову частину «con», яка перекладається як «з». Але це латинське слово водночас означає й «совість» як усвідомлення смислу власних дій і моральнісну відповідальність за ці дії. Свідомість (відповідно совість) контролює знання та дії, що ґрунтуються на них. Совість зберігає та охороняє свободу особистості від зазіхань зовнішніх авторитетів, будь-то авторитетні рекомендації розуму або впливової ідеології. У свідомості (совісті) реалізується особиста екзистенція людини, вона вимагає особистих зусиль для розуміння явищ та подій. Людина не просто розумна істота,

вона є єдиною істотою, яка виділилася з Природи, яка живе не тільки в Природі, але й в духовному світі, де діють добро і зло, краса і нищість, яких в Природі не існує. Український релігієзнавець М. Попов у праці «Філософія релігії» наголошує: «У Святому Письмі говориться, що кожна твар має свою цінність та мету у житті, а тому моральне ставлення людини до всього живого у світі, бережливе поводження із природним довкіллям є обов'язком людини, вершини Творіння. Вона зобов'язана контролювати хід речей та подій, вносити у світ свою гармонію та порядок. Природа підтримує та захищає тих, хто її любить та береже і мститься тим, хто руйнує її» [4, с. 179].

Висновки. Загальний аналіз підходить до аналізу релігії як соціального феномена розкриває нам, наскільки обсяговим є то коло питань, від вирішення яких залежить не тільки зміна певних структуроутворюючих елементів державно-конфесійних відносин, але й формування державної національної політики, в якій саме релігійний аспект є в сьогоденні України домінантним через зростаючу соціальну напруженість. Не випадковим є й те, що визначення смислу та мети людського життя, як у світському, так і релігійному аспектах, є важливим для ціннісно-моральних орієнтирів українського народу. Очевидно, що для України існує загроза опинитися в межах національної й конфесійної обмеженості перед процесами глобалізації. Політика держави в її ставленні до церкви та релігії повинна бути «візитівкою» в її прагненні до відкритого міжнародного співтовариства. І для цього необхідно знати народ і його культуру, релігію, любити їх, жити ними, відчувати відповідальність за них; треба мати в душі те почуття, що примушує думати про їх добру славу і добре життя.

Важливим є філософсько-методологічний підхід до аналізу релігії як соціального феномена. У межах такого підходу й можна говорити про зміни у ставленні до релігії як системи духовно-моральнісних цінностей, про вияви інтересу до релігії та знання її смисложиттєвої проблематики. Для сучасного українського суспільства важливими постають проблеми смислів людського життя, самоідентифікації та самореалізації людини.

Список використаних джерел

1. Гайдено П. П. Прорыв к трансцендентному: Новая онтология XX века / П. П. Гайдено. – М.: Республика, 1997. – 495 с.
2. Конотоп Л. Г. Проблема життя та смерті в історії філософії (міфологічні та середньовічні інтерпретації) / Л. Г. Конотоп. – К.: Українська видавничча спілка, 1996. – 172 с.
3. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії / С. Б. Кримський. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 367 с.
4. Попов М. В. Філософія релігії: Навчальний посібник для вузів III–IV рівнів акредитації / М. В. Попов. – К.: Видавничий дім Асканія, 2007. – 314 с.
5. Хайдеггер М. Положення об основани / М. Хайдеггер. – СПб.: Алетейя, 1999. – 292 с.

References

1. Gajdenko P. P. Proryv k transcendentnomu: Novaja ontologija XX veka / P. P. Gajdenko. – M.: Respublika, 1997. – 495 s.
2. Konotop L. G. Problema zhyttja ta smerti v istorii filosofii' (mifologichni ta serednovichni interpretacii) / L. G. Konotop. – K.: Ukrain's'ka vydavnycha spilka, 1996. – 172 s.
3. Kryms'kyj S. B. Pid sygnaturoju Sofii' / S. B. Kryms'kyj. – K.: Vydavnychij dim «Kyjevo-Mogylyans'ka akademija», 2008. – 367 s.
4. Popov M. V. Filosofija religii': Navchal'nyj posibnyk dlja vuziv III–IV rivniv akredytacii' / M. V. Popov. – K.: Vydavnychij dim Askanija, 2007. – 314 s.
5. Hajdegger M. Polozhenie ob osnovanii / M. Hajdegger. – SPb.: Aletejja, 1999. – 292 s.

Vergeles K. M., Ph.D., associate professor, Vinnitsa National Medical University named after M. I. Pirogov (Ukraine, Vinnitsa), kvergeles@gmail.com

The problem of the meaning of life and integrity of person

This article combines the two problems of man as a spiritual integrity – the meaning of life and achieve harmony – integrity. Present regarded as «split» rights, separation of spiritual and mental life of the flesh. Overcoming alienation of man is analyzed both in the secular and religious aspects. Highlight on two aspects of human problems – ontological and axiological. It is noted that the first approach is typical of Orthodox theology, and the second – to Protestantism. The first focuses on the inner person, the process of self-identification; the second – the man purely external.

Keywords: man, state, culture, religion, the meaning of life, integrity, dialectic, spirit, soul, body, values.

Вергелес К. Н., кандидат философських наук, доцент, Вінницький національний медичний університет ім. Н. І. Пирогова (Україна, Вінниця), kvergeles@gmail.com

Проблема смысла жизни и целостности человека

Сочетаются две проблемы становления человека как духовной целостности – смысла его жизни и достижения гармонии – целостности. Настоящее рассматривается как «раскол» человека, отделение ее духовно-душевной жизни от плоти. Преодоление отчуждения человека анализируется как в светском, так и религиозном аспектах. Выделены два аспекта по проблеме человека – онтологический и аксиологический. Отмечается, что первый подход является типичным для православного богословия, а второй – для протестантизма. Первый концентрирует внимание на внутреннем человеке, на процессах самоидентификации; то второй – на человеке сугубо внешнем.

Ключевые слова: человек, государство, культура, религия, смысл жизни, целостность, диалектика, дух, душа, тело, ценности.

* * *

УДК 130.2

Петренко Д. В.,
кандидат философских наук, доцент, доцент
кафедры теории культуры и философии науки,
Харьковский национальный университет
им. В. Н. Каразина (Украина, Харьков),
Dmitrypetrenko@yandex.ua

ДИСПОЗИТИВЫ МЕДИА: ФИЛОСОФСКО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Рассмотрено философско-антропологические рефлексии соотношения власти и медиа. Цель статьи – исследование артикуляций человека и медиа в контексте различных стратегий власти / знания. Данное исследование также поможет обозначить особенности артикуляции «медиа/власти» в современных философских и научных концепциях. В статье используется два метода исследования темы «человек и диспозитивы медиа»: реконструкционный и имманентно-критический.

Исследование философских концепций XX – начала XXI веков позволяет выделить взаимосвязь воздействий на медиа стратегии власти и знания (также в смысле М. Фуко и Д. Агамбена ее можно назвать диспозитив). Данная стратегия ставит своей задачей нейтральное воспроизведение артикуляций медиа и их антропологических аспектов. Обозначенные исследовательские стратегии требуют пересмотра концептуальных актуализаций медиа-технологий, которые некритически используются в теоретических исследованиях гуманитарных и социальных наук, обращающихся к изучению тем «медиа и человек», «медиа и коммуникация», «медиа и власть».

Ключевые слова: диспозитив, антропология, медиа, человек, власть, знание.

(статья друкється мовою оригіналу)

Современная философская антропология, несмотря на определенный кризис философии человека в конце XX века, все чаще обращается к осмыслению соотношения человека и медиа. Одним из наиболее актуальных направлений подобных философских исследований является анализ человека и медиа в контексте властных отношений. В рамках описательного этапа философско-антропологического исследования медиа одним из наименее разработанных является понятие диспозитив, которое может стать удобным инструментом для схватывания разнообразных линий, конструирующих представления о связке медиа с так

называемыми культурой, обществом, человеком, что составляет несомненную актуальность для современных философских рефлексий темы «медиа и человек». Важно отметить, что для фиксационной антропологии медиа данная связка принимается как некое устоявшееся положение вещей, изначальная и незыблемая данность, – интенция, наиболее ярко проявляющаяся в различных направлениях исследований медиавливания. В то время как для трансверсальной антропологии медиа-фиксация положения вещей неотъемлема от его же конструирования, основанного в свою очередь на процедуре исключения незначимых или просто невидимых в оптике доминирующего знания элементов. И здесь, несомненно, важным является тезис Фуко о неизбежности связки такого конструирования со стратегиями власти и знания. Т.е. мы никогда не имеем дело с медиакультурой, медиасообществом, медиалинием – все эти имена не только инструменты описания медиареальности, а, прежде всего, инструменты ее конструирования и в тоже время инструменты диспозитива, соединяющего знание о медиареальности и власть, сливающуюся с этим знанием. Цель статьи – философское осмысление связи власти и медиа, что позволит критически пересмотреть как многие традиционные концепции антропологии медиа, так и базовые для многих теорий медиа установки на неизбежную взаимообусловленность медиа и коммуникации. В дальнейшем данные концептуальные разработки позволят уже локально реконструировать конфигурации знания и власти, в которых проявляется книгопечатание, кинематографическое воспроизведение, сетевые взаимодействия.

Впервые мыслить конфигурации знания и власти при помощи понятия диспозитив предложил М. Фуко. У французского философа сложно найти строгое определение этого понятия, как пишет Фуко, «То, что я пытаюсь проследить под этим именем, это, прежде всего, абсолютно гетерогенный комплекс, ... сказанное, как и несказанное – таковы элементы диспозитива. Сам диспозитив – это сеть установленная между данными элементами. Диспозитив всегда вписывается во властные манипуляции. Но он же постоянно привязан к одному или многим пределам знания, рождающимся из них и, в той же степени, их обуславливающим. Это и есть диспозитив: стратегии соотношения сил, поддерживающие типы знания и поддерживаемые ими» [9, р. 299–300]. Согласно Фуко, диспозитив создается пересечением знания и власти. Важно отметить, что понимание власти у Фуко максимально расширено и не связано исключительно с аппаратами государства, что обусловлено кризисом марксизма конца 1960–х годов.

Соединяя власть со знанием, Фуко показывает, что любая попытка описания и самоописания «реальности» культурной, социальной, политической всегда является ее же конструированием, которое также становится сугольным векторам властных отношений. Если у Л. Альтюссера власть еще действовала через аппараты государства, интерпеллирующие индивида и превращающие его в субъекта, то мысль Фуко позволяет соотнести власть с любой формой артикуляции, которая реализуется через знание. Комментируя фукоидальное понимание власти Д. Агамбен приходит к выводу: «Обобщая после всего уже сказанного обширный список диспозитивов Фуко, я назвал бы диспозитивом любую вещь, обладающую

способностью захватывать, ориентировать, определять, пресекать, моделировать, контролировать и гарантировать поведение, жесты, мнения и дискурсы живых людей. Не только тюрьмы, психбольницы, паноптикумы, школы, исповедь, фабрики, дисциплина, юридические постановления, соприкосновение которых с властью в определенном смысле очевидно, но и письменные принадлежности, письмо, компьютеры, сотовые телефоны...» [1, с. 26]. Концептуальный жест Агамбена позволяет расширить использование понятия диспозитив, в том числе и на исследования медиа, что, в общем-то, допускается и трактовкой слова *dispositif* во французском языке, которая кроме юридического и военного значения допускает также и технологическое: способ расположения частей механизма, и, в широком смысле, сам механизм [6, с. 344]. Французский теоретик кино Ж. Л. Бодри в статье «Идеологические эффекты, производимые базисным кинематографическим аппаратом» соединяет техническое значение слова диспозитив с описанием процесса конструирования субъективности кинозрителя: «Организация (*la disposition*) разных элементов – проектора, темного зала, экрана – кроме того, что воспроизводит удивительным образом мизансцену Платоновской пещеры (прототип всякой трансценденции и топологическая модель идеализма), также реконструирует диспозитив (*le dispositif*) необходимый для реализации «стадии зеркала», которую открыл Лакан» [8, р. 7].

Таким образом, понятие диспозитив в медиа-антропологических исследованиях может использоваться, по крайней мере, в двух значениях:

- 1) сеть отношений между элементами, конституируемая связкой знания и власти;
- 2) стратегические конфигурации знания и власти, открываемые, формируемые и воспроизводимые медиа-технологией.

Второе определение, конечно же, значительно сужает тот исследовательский потенциал, который был предан понятию диспозитив в философии Фуко и Агамбена, но, тем не менее, делает его удобным оператором описательного этапа медиаантропологического исследования.

Что же обнаруживает это описание? Прежде всего, неизбежную погруженность описываемого элемента в разнородные конфигурации власти. Несомненно, медиа-технологии всегда служили важным инструментом власти, и большинство линий фиксационной медиаантропологии принимают это положение как неизменную догму. Но, описывая эффекты медиаавливания, подобные исследования принимают определенное сплетение диспозитивов и производимое ими понимание человеческого за неизбежную и безальтернативную данность, в то время как для трансверсальной антропологии любая данность – это лишь конструкт, сформированный диспозитивами, возникший в определенный период и занимающий позицию гегемона, который исключает любые подрывающие стратегии власти различия и артикуляции человеческого.

Если использовать концептуальный язык Делеза, то можно сказать, что описательный этап медиаантропологического исследования тщательно реконструирует реактивные силы. Именно двойку активные/реактивные силы Делез вводит в ранней работе «Ницше и философия». Эта двойка становится как значимым методологическим инструментом довольно-таки нестандартного прочтения философии

Ницше, так и определенным концептуальным решением, направляющим философию Делеза вплоть до важнейшей для последних трудов мыслителя именно двойки виртуальное/актуальное. Также в этой работе впервые Делез переинтерпретирует ницшеанское понятие силы, которое позже станет столь значимым для постструктуралистов, использующих его в контексте поисков нового концептуально аппарата, который мог бы противостоять как традиционному антропоцентризму, так и лингвоцентризму структуралистов и позволил бы описывать внедискурсивные феномены. Как пишет философ, «Становление – реактивностью силы, нигилистическое становление – вот что выглядит существенно включенным в отношении силы к силе» [4, с. 147]. Активные силы противопоставляются реактивным, но, как пишет Делез, реактивные силы «отделяют активную силу от ее возможностей; они часто и почти полностью вычитают из активной силы ее мощь. Продолав все это, они не становятся активными, но, напротив, устраивают дело так, что активная сила присоединяется к ним, сама становится реактивной в новом смысле, когда реактивные силы отделяют ее от ее возможностей» [4, с. 134]. В своих последующих философских работах Делез будет под разными именами описывать реактивные силы: структура, тождественное, молярное, актуальное, в то же время, открывая возможность и для регистрации активных сил.

Активное / реактивное, как справедливо отметил Бадью, является у Делеза не оппозицией, а именно двойкой [2, с. 49], так как при определенных обстоятельствах активное становится реактивным. Данная именная двойка позволяет обозначить векторы медиа-исследования. Используя язык Делеза можно сказать, что фиксационная медиаантропология изначально строится на принятии реактивных сил как данности и исключении возможности мысли о силах активных. Описывая историческое или настоящее со-отношение человека и медиа такого рода философская антропология не допускает мысли о том, что новые медиа-технологии могут формировать очаги сопротивления власти, так как и медиа, и человек здесь не могут мыслиться вне доминирующих диспозитивов, принимаемых как неизбежная данность. Если внимательно проанализировать даже некоторые более гибкие направления фиксационной медиаантропологии, которые некоторое время рассматривали, например, интернет-технологии как инструмент освобождения человека, необходимо констатировать, что все они так или иначе признали свое поражение, которое с самого начала было обусловлено используемым ими устаревшим и дискредитированным «реактивным» понятийным аппаратом: личность, свобода, глобализация. Одной из реактивных стратегий, приведших к данной ситуации, является соотношение имени медиа с именем коммуникация. Более того, часто в философских исследованиях преобладает установка, соотносящая медиа исключительно с коммуникацией.

Само понятие коммуникация долгое время претендовало на особый статус в описании ситуации второй половины XX начала XXI века. В самой этимологии слова коммуникация соединились значения передача, сообщение, связывание (от лат. *communication* – сообщение, передача и лат. *communicare* – связывать, делать общим), что определяло различные задачи имени коммуникация от философских школ диалога до всевозможных теорий информации – маркировать

интерсубъективное взаимодействие и ретрансляцию образов и знаков. Теории коммуникации к началу XXI века прошли серьезную трансформацию: от теологической по своей сути веры в передачу неизменного трансцендентного смысла (Г. Ласуэлл) до исследования материальных факторов коммуникации (Х.–У. Гумбрехт, Ф. Киттлер), от описания односторонней трансляции линейного сообщения аудитории (К. Шенон, Г. Малецки) до анализа оппозиционного кода блокирующего одностороннее приятие сообщения гетерогенной аудиторией (Р. Вильямс, С. Холл, Р. Хоггарт). Особую значимость дискуссиям о коммуникации XX века предавало осмысление ее в контексте медиа–технологий, отсюда устоявшееся словосочетание средство массовой коммуникации, долгое время являющееся единственным указателем к пониманию медиа. Конечно, более серьезная проработка концепта медиа привела к определенному переосмыслению значимости коммуникации, что можно увидеть уже Н. Лумана, который выступает с критикой понимания коммуникации исключительно как переноса информации, разрабатывая теорию медиа–коммуникации в рамках исследования социальных систем [5, с.8]. Более радикальную позицию занимает Р. Дебрэ, определяя коммуникацию как эпистемологическое препятствие для исследования медиа [3, с. 15] так как «коммуникация представляет собой момент более длительного процесса и фрагмент более обширного множества» [3, с. 15–16] и в более резкой формулировке «коммуникация стала идеологией. Она подпитывает мифологии вслушивания, прозрачности и взаимопонимания, необходимой для смазки экономических двигателей» [3, с. 327]. С позиций трансверсальной медиаантропологии имя коммуникация обозначает определенную конфигурацию диспозитивов. Так, например, в философии Ю. Хабермаса не критическое использование понятия коммуникация приводит к апологии рационально взаимодействующих субъектов, обладающих коммуникативной компетенцией и способностью к интересубъективному герменевтическому пониманию, как на предикативном, так и на иллюкативном уровне [7, с. 20–21]. Выработываемый коммуникативным разумом, столь искомый мыслью философа, консенсус является не более чем маскировкой гегемонных стратегий диспозитива, скрывающихся за благообразными акторами философского театра Хабермаса: рациональным субъектом и коммуникативным взаимодействием.

Исследования, делающие ставку исключительно на коммуникации, бессознательно включают в игры власти и знания, актуализирующиеся в мифологиях различных фигур, которые репрезентируют различные позиции свершаемых коммуникативных актов: автономных субъектов, понимающих друг друга, адресата и адресанта, соотносящихся или не соотносящихся друг с другом и прочих. Присутствующую и сегодня во многих теориях коммуникаций наивную веру в безальтернативность подобной описательной модели по–делезянски можно назвать триумфом реактивных сил, которые, утвердив гегемонию понимания медиа исключительно через коммуникации, исключают иные возможности мысли о медиа, находящиеся вне фиксации конъюнктуры ситуации. Описательный этап медиаантропологического исследования необходим, прежде всего, для определения очертаний реактивных сил, в то время как фиксационная медиаантропология, как правило, принимает догму

коммуникации как единственно существующую данность, послушно повторяя риторику реакции.

Но если диспозитивы могут быть распознаны как воплощение реактивных сил, то возникает ряд вопросов подобных тем, которые Делез адресует, прежде всего, к философии Ницше: «мы можем задать вопросом о том почему, почему мы чувствуем и осознаем лишь становление–реактивностью? Почему становление реактивностью для человека конститутивно?» [4, с. 147] и главный вопрос: «Возможно ли для человека другая чувствительность и другое становление?» [4, с. 147]. Переформулируя последний вопрос трансверсальная медиаантропология в отличие от фиксационной вопрошает: как можно помыслить активные силы, подрывающие гегемонию диспозитивов, или более конкретно: как помыслить эффекты медиадискоммуникации, открывающие новые артикуляции человеческого? Ответы на эти вопросы требуют дальнейших исследований взаимодействия диспозитивов, медиа и человека.

Список использованных источников

1. Агамбен Д. Что такое диспозитив? // Джорджо Агамбен [пер. с итал. А. Соколовски] // Агамбен Д. Что современно? – К.: Дух і Літера, 2012. – С.13–44.
2. Бадью А. Делез. Шум бытия / Ален Бадью [пер. с фр. Д. Скопина]. – М.: Прагматика культуры, Логос–Альтера, 2004. – 184 с.
3. Дебрэ Р. Введение в медиологию / Режи Дебрэ [пер. с фр. Б. Скуратов]. – М.: Праксис, 2010. – 368 с.
4. Делез Ж. Ницше и философия / Жиль Делез [пер. с фр. О. Хома]. – М.: Ад маргинем, 2003. – 382 с.
5. Луман Н. Медиа коммуникации / Никлас Луман [пер. с нем. А. Глухов, О. Никифоров]. – М.: Логос, 2005. – 280 с.
6. Новый французско–русский словарь. Составители: Гак В., Ганшина К. – М.: Русский язык, 1998. – 1174 с.
7. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Юрген Хабермас [пер. с нем. Д. Складнев]. – СПб.: Наука, 2001. – 377 с.
8. Baudry J.–L. Effets idéologiques produits par l'appareil de base / Jean–Louis Baudry / Cinématique. – 1970. – №7–8. – P.1–8.
9. Foucault M. Dits et écrits, 1954–1988. Tome III / Michel Foucault. – Paris: Gallimard, 1994. – 834 p.

References

1. Agamben D. Chto takoe dispozitiv? / Dzhordzho Agamben [per. s ital. A. Sokolovskiy] // Agamben D. Chto sovremenno? – K.: Duh i Litera, 2012. – S.13–44.
2. Badyu A. Delez. Shum byitiya / Alen Badyu [per. s fr. D. Skopina]. – M.: Pragmatika kul'turyi, Logos–Altera, 2004. – 184 s.
3. Debre R. Vvedenie v mediologiyu / Rezhi Debre [per. s fr. B. Skuratov]. – M.: Praksis, 2010. – 368 s.
4. Delez Zh. Nitshe i filosofiya / Zhil Delez [per. s fr. O. Homa]. – M.: Ad marginem, 2003. – 382 s.
5. Luman N. Media kommunikatsii / Niklas Luman [per. s nem. A. Gluhov, O. Nikiforov]. – M.: Logos, 2005. – 280 s.
6. Novyyiy frantsuzsko–russkiy slovar. Sostaviteli: Gak V., Ganshina K. – M.: Russkiy yazyik, 1998. – 1174 s.
7. Habermas Yu. Moralnoe soznanie i kommunikativnoe deystvie / Yurgen Habermas [per. s nem. D. Sklyadnev]. – Spb.: Nauka, 2001. – 377 s.
8. Baudry J.–L. Effets idéologiques produits par l'appareil de base / Jean–Louis Baudry // Cinématique. – 1970. – №7–8. – P.1–8.
9. Foucault M. Dits et écrits, 1954–1988. Tome III / Michel Foucault. – Paris: Gallimard, 1994. – 834 p.

Petrenko D. V., Ph.D. Associate Professor Theory of Culture and Philosophy of Science Department V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine, Kharkiv), Dmitry.petrenko@yandex.ua

The dispositive of media: philosophical and anthropological researching

The article deals with the examination of philosophical reflections as to the interrelation of a power and media. The purpose of article is to research the articulation aspects of various directions in philosophy of human and media in the

context of power / knowledge. The presented research will also help to designate the particular qualities of the articulation of «media/power» in the modern philosophical and scientific conceptions. Philosophical anthropology allows allocating of two methods for researching the subject «a man and dispositive of media». The first method is a reconstruction one. The second method is an immanent–critical one.

Therefore, in the philosophical anthropology of the second half of the XX century – the beginning of the XXI century the articulation of dispositive is used in two senses: 1) a network of relationships; 2) a fixation for power / knowledge. The specified methods are apply not only in various philosophical conceptions, but also in theoretical research of humanitarian and social sciences, which deal with the studies of the subject «a media and power», «a media and communication».

Keywords: dispositive, anthropology, media, human, power, knowledge.

Петренко Д. В., кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри теорії культури і філософії науки, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна (Україна, Харків), Dmitryurenko@yandex.ua

Диспозитивні медіа: філософсько-антропологічне дослідження

Розглянуто філософсько-антропологічні рефлексії співвідношення влади і медіа. Мета статті – дослідження артикуляції людини і медіа в контексті різних стратегій влади / знання. Означене дослідження також допоможе осмислити особливості артикуляції «медіа/влади» в сучасних філософських і наукових концепціях. У статті використовуються два методи дослідження теми «людина і диспозитивні медіа»: реконструкційний і іманентно-критичний.

Дослідження філософських концепцій XX – початку XXI століття дозволяють виділити взаємозв'язок впливів на медіа стратегій влади і знання (також в смислі М. Фуко і Д. Агамбена її можна назвати диспозитив). Ця стратегія ставить своїм завданням нейтральне відтворення артикуляції медіа і їх антропологічних аспектів. Позначені дослідницькі стратегії вимагають перегляду концептуальних актуалізацій медіа-технологій, які некритично використовуються в теоретичних дослідженнях гуманітарних і соціальних наук, що звертаються до вивчення тем «медіа і людина», «медіа і комунікація», «медіа і влада».

Ключові слова: диспозитив, антропологія, медіа, людина, влада, знання.

* * *

УДК 316

Дубинина В. А., кандидат філософських наук, старший преподаватель кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук, Донбасский государственный педагогический университет (Україна, Славянск), vera.dubinina777@gmail.com

ФЕНОМЕН ЧЕЛОВЕКА В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИОННЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ

Показано, как процесс глобализации влияет на человека, его личность. Доказано, что со временем развитие глобализации привело к существенным изменениям в обществе и в самом человеке.

Проблема исследования состоит в том, что в социально-философском смысле современный процесс глобализации выступает как вопрос о сущности современного человека, об уровне его сознания, о специфике его идеалов и конечных целей. Однако ядром процесса глобализации выступает современный человек, его духовные основы.

Целью исследования является теоретико-методологические основы исследования феномена человека в контексте глобализационных преобразований.

Результатом исследования стали выводы о том, что новое общество должно развиваться не по принципу потребительского владения, а по принципу гуманистического бытия. Воспитание духовного человека, который ценит и отстаивает идеалы добра, достоинства, ответственности, истины являются наиболее актуальными задачами на этапе глобализации.

Ключевые слова: человек, глобализация, антиглобализм, духовность, цивилизация.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Тема глобализации на сегодня чрезвычайно актуальна. Это объясняется тем, что современное мировое общество значительно изменилось. В конце XX – начале XXI века человеческое сообщество вступило на качественно новый этап развития, основной характеристикой которого является коренное изменение абсолютно всех сторон бытия и рост глобальных кризисов. Эти процессы в науке известны как глобализация, то есть, процесс формирования информационного общества и постиндустриального

мира. Соответственно, сегодня высказываются самые противоречивые оценки происходящего и предлагаются различные возможные направления дальнейшего развития мировой цивилизации.

Итак, представить и осмыслить современную картину мира легче всего именно как процесс глобализации. В технологической и экономической сферах этот процесс можно охарактеризовать бурным формированием техногенной культуры, глобальной системы производства и торговли и ярко выраженного потребительского образа жизни. Политическая же глобализация характеризуется распространением западных демократических и либеральных ценностей.

В нарастании процессов глобализации решающую роль сыграли наиболее важные политические события конца XX – начала XXI в., особенно крах мировой социалистической системы, распад СССР, Югославии, «бархатные» революции в восточнославянских странах.

Заметим, что поражение социализма привело к ликвидации биполярного мира, что значительно расширило пространство, в котором впоследствии и возникли относительно однотипные социально-экономические отношения. Поэтому в современных мировых сообществах наблюдается стойкая тенденция к глобализации социального бытия и его разнообразных проявлений в политической, экономической и культурной сферах. И если человечество хочет и в дальнейшем развиваться и экономически процветать, оно должно платить определенную цену, в данном случае – отказаться от так называемой модели национального государства, а также, вопреки собственному суверенитету согласиться на многочисленные уступки, задевающие этническую и национальную самобытность страны, даже поступиться некоторыми морально-духовным принципам. Понятно, что такая тенденция влияет на бытие человека, его духовность и будущее. А от «глобального» человека зависит будущее развитие «глобального» общества.

Представители Римского клуба, среди которых такие известные личности, как Р. Вагцеккер, Д. Меддоуз, М. Месарович, Д. Форрестер и другие были среди тех, кто впервые озвучил мысль о необходимости признания, прежде всего, паритета духовных идеалов и ценностей, которые могли бы помочь современной цивилизации предотвратить возможные глобальные проблемы и формировать будущее. Значительный вклад в исследование феномена глобализации внесли и работы таких ученых, как З. Бжезинский, З. Бауман, И. Уоллерстайн, У. Робертсон, Д. Розенау, К. Лейн, М. Арчер, Л. Склер, У. Бек, Д. Стиглиц, В. Воронкова, В. Лях, В. Табачковский, М. Степико, И. Степаненко, В. Шинкарук, В. Воловик, В. Бех, М. Надольный, В. Андрущенко, Г. Ковадло и др.

Становление основных философских и общенаучных предпосылок к процессам глобализации произошло в 70–е годы XX века. Причем, сам термин «глобализация» имеет множество смысловых значений и концепционных подходов и получил широкое распространение.

Существующая полисемантическая взглядов на этот феномен указывает, по мнению М. Чешкова, на кризис глобализации как науки, до сих пор не обнаружившей ни предмет, ни субъект своего исследования, в связи с чем открытым остается и вопрос о самой сущности глобализации. Оживленные дискуссии продолжаются и

вокруг причины появления глобализации, ее аспектов, этапов, подходов и базовых мегатенденций.

Глобализация не признает границ государств, она уничтожает саму основу – единство национального государства и национального общества, а национально–государственная политика в таких условиях также теряет свой суверенитет. Весь мир становится более лабильным, когерентным. Средства массовой информации способствуют тому, что процессы глобализации проходят на уже подготовленной почве, легко, без препятствий, возникает так называемый «глобус компактного времени», когда события разного значения, произошедшие в различных точках земного шара, удаленных друг от друга на тысячи километров, могут размещаться в одном временном пространстве. Такой феномен является ответом на действия процессов глобализации.

По мнению В. Воронковой, «глобализация – это цивилизационные сдвиги» [2, с. 379], стремительно ворвавшись в современное бытие человека и уже ставшие социальной реальностью.

Благодаря глобализации происходят изменения в самых важных социальных институтах современной цивилизации: меняется роль государства в обществе, люди по–другому относятся к таким ценностям, как свобода и демократия, появляются новые изобразительные стратегии и геополитические установки, возникают новые, характерные времени «нарушения» ценностно–нормативной системы общества. Человек эпохи глобализации вынужден вести постоянную борьбу за собственное выживание в этом мире, все чаще он погружается в бурный поток будничной жизни и не может найти в нем ничего ценного для себя, не может достичь в ней самореализации.

По мнению И. Степаненко, современный человек «не имеет того необходимого жизненного вдохновения, которое может направить его волю за пределы этих банальностей, разорвать их цепи и вывести его на путь смысложизненных свершений» [5, с. 42]. Заметим, что положение человека в современном мире амбивалентно. С одной стороны, в результате глобализации, возрастает роль личности, формирующей жизнь по своей собственной программе, а с другой стороны, человек теряет определенную ценностно–смысловую форму бытия.

Без сомнения, важнейшим личностным качеством, которое может обеспечить эту форму, является духовность. Ведь именно в духовности глобальный человек и может найти смысл и ценность собственного бытия. Именно духовная сущность человека побуждает его к самораскрытию и самоопределению [3, с. 21]. И в это же время, главной причиной, вызывающей моральный упадок человека является потеря ценностной системы, его нравственных и духовных приоритетов.

Мировые события, происходящие в наше время, очень ярко выявляют духовную ограниченность современного человека, которая и вызывает бесконечные вооруженные конфликты, террористические акты, войны. Парадоксальность ситуации состоит в том, что духовный кризис возникает и развивается на фоне улучшения материальных условий жизни. Исследователи подчеркивают, что главными причинами этого явления являются:

1) технизация, приводящая не только к росту демократизации, но и всех форм отчуждения;

2) приверженность человека к определенной культурной среде, которая наиболее идеально приспособлена к удовлетворению всех его желаний и потребностей [6, с. 96].

Одной из отличительных особенностей современного этапа развития общества становится то, что моральное, духовное и социальное развитие индивида не успевает осуществляться такими же бурными темпами, какими обычно происходят изменения в мире. Известный меценат Д. Сорос, который как никто другой может судить о распространении этого мирового порядка, большое внимание уделяет именно морально–этическим проблемам современности. Он высказывает серьезные опасения относительно распространения ценностей обогащения, прагматизма, накопления и гедонизма, которые способны подорвать устои общечеловеческого гуманизма. Исходя из этого, воспитание духовного человека, ценящего и отстаивающего идеалы справедливости, добра, ответственности, достоинства, истины является одной из актуальных задач всей международной общественности.

В условиях глобализации духовно–практическая, духовно–теоретическая и материально–практическая жизнедеятельность современного человека подвергается значительным изменениям. Все формы являются когерентными и когнитивными. Причем принцип когнитивности подразумевает раскрытие и развитие духовности, сравнительной независимости от жизненных обстоятельств, внутренней автономии, умение найти внутреннюю точку опоры, которая поможет человеку идти до конечной цели и отыскать свое собственное предназначение в изменившемся мире.

Современный мир – это бытие человека, которое определяется процессами глобализации. Причем процессы глобализации влияют не только на мировую экономику и усиливают неравенство условий жизни на планете. Сегодня особую актуальность получила проблема иммиграции, и желание «закрыться» от иммиграционных потоков некоторых стран уже став важным фактором мировой политической жизни. Требование создать более жесткое иммигрантское законодательство выходит на лидирующие позиции общественных глобальных проблем.

Ускорение процессов либерализации и дерегулирования может привести к изменению традиционных укладов жизни, и именно этим в основном и создается основа для враждебности больших групп людей к глобализации, обостряются конфликты мировоззренческого и культурного характера, проявляются различные формы реализации глобального протеста – от антиглобализма до религиозного фундаментализма. Так, по мнению В. Ляха, глобализация «создает нестабильный мир, в котором трансформации затрагивают все сферы общественной и индивидуальной жизни. Это непрерывный... процесс создания и разрушения» [4, с. 11].

Кроме этого, в условиях глобализации информационное пространство расширяется, происходит своеобразная индивидуализация, которые влияют на потребности и мотивы личности. Они все в меньшей мере регулируются системой, культурой, традицией норм и ценностей своей собственной социальной среды.

Ослабление некогда устойчивых социально–групповых связей между людьми, глобальное распространение «массовой культуры» и насажденных

ею стандартов заостряет и без того серьезную проблему идентичности. Ведь именно исторически образованная культура является главным источником, из которого личность черпает жизненную мудрость и духовное воодушевление. Поэтому человеку, который утратил свои корни, грозит психологическая дезориентация, исчезновение тех внутренних правил, которые и регулируют его жизнь.

Одним из негативных последствий глобализации является так называемая вестернизация, но ее основу было бы не совсем верно характеризовать только лишь как агрессивную культурную экспансию Запада. За ней также стоит и неготовность многих традиционных культур соответствовать условиям современной экономической и социальной жизни, которые очень быстро изменяются под воздействием глобализации. Для решения проблем вестернизации есть путь, который предусматривает эволюцию норм и ценностей традиционных культур, адаптацию их к сложившимся условиям.

Решение существует: для того, чтобы нейтрализовать негативные последствия глобализации нужно изменить этические и духовные основы человечества. Для этого необходим сложный процесс радикальной гуманизации всего мирового сообщества с помощью воспитания и образования.

Социальные организмы и даже отдельные страны не выдерживают прессинга новой глобальной пирамиды. Под этим воздействием они коррумпируются, деградируют и разрушаются, фактически оказываясь под властью классово-мафиозных структур. В этом случае глобализация действительно только усложняет бытие человека, приближает его к неуверенности и страданиям.

Но эти негативные последствия глобализации не стоит абсолютизировать, ведь наряду со сложностями, которые присущи глобализации, она имеет и ярко выраженные положительные моменты. П. Бергер и С. Хантингтон считают, что «на культурном уровне возник серьезный вызов плюрализма: разрушение старых традиций и появление возможностей выбора среди верований, ценностей и жизненных стилей» [1, с. 50].

Заметим, что в сложившейся ситуации, сформировавшиеся современные сообщества по-разному воспринимают проявления глобальных процессов. Глобализация – это объективный процесс, порожденный началом информативной технической революции, это процесс стал возможен после преодоления противостояния мировых капиталистической и коммунистической систем. Острота этого противостояния приводила к нивелированию различия в обоих лагерях и не позволяла технически развернуться процессу глобализации. Зато сегодня, после того, как противостояние двух систем исчезло, он стал «своевременным».

Когда рассуждают о глобализации, то речь чаще всего идет только о ее экономическом и политическом аспектах. Однако, это явление намного глубже и вполне может изменить не только другие стороны человеческой жизни, но и самого человека.

Итак, как мы видим, глобализация таит в себе как угрозы, так и надежды. Рикардо Диас Гохляйтер, президент «Римского клуба» выделил следующие основные направления, которые характерны для глобализационных процессов: во-первых, экологическое равновесие, во-вторых, хозяйственная конкурентоспособность,

в-третьих, социальная справедливость, в-четвертых, поддержка правового государства и демократии. Часто эти цели противоречат друг другу, однако исключать хотя бы одну из них невозможно, поскольку это сразу делает недостижимыми все остальные и основная задача как раз и состоит в их сбалансировании.

Итак, как и любой влиятельный и всеобъемлющий процесс, глобализация имеет свои «за» и «против», и несмотря ни на что, глобализационные тенденции продолжают проявляться в самых разнообразных сферах жизни. И все же бешеные ритмы нового мира не могут не акцентировать внимание на человеке, который одновременно является генератором новых идей, нового мировоззрения. Парадоксы глобализации ошутимо вторгаются в сферу интеллектуальной и культурной жизни [7]. Открываются уникальные возможности для взаимного обогащения культур, совершенствования системы образования, обмена результатов научных открытий.

Однако, как мы уже упоминали, глобализационные процессы вызвали и возникновение множества проблем для человечества: растет разрыв между богатыми и более бедными странами в уровне жизни населения, в информационной и технологической сферах; огромных размеров достиг демографический разрыв, экологическая деградация планеты. Реальными стали и глобальные вызовы, которые несут угрозу всей международной безопасности (транснациональная организованная преступность, терроризм и т.д.). Поэтому и стало необходимым задуматься о создании глобальной системы противодействия всем этим вызовам и угрозам, сплотить усилия всех народов и государств для того, чтобы нейтрализовать негативные последствия глобализационных процессов.

Опыт показал, что при условии внедрения Интернета IBM-овская унификация делает всю компьютерную сеть весьма уязвимой как для компьютерных вирусов, запускаемых в нее хакерами, так и для вирусов, которые самопроизвольно порождает сама сеть.

Это наталкивает на мысль, что и к самому глобализационному процессу надо подходить несколько иначе. Одним из принципов его развития (в той степени, пока человек может управлять этим процессом) должно быть основное требование – сохранение диверсификации человечества во всех смыслах.

Другое дело, что в ряде современных глобализационных теорий (пока не планов) говорится о репрессивном сохранении диверсификации человечества (вроде существования так называемого «золотого миллиарда», который будет составлять единое глобализационное целое, зато остальное человечество будет находиться просто вне глобализационного контекста).

Однако, такая диверсификация не является той естественной, сложившейся в процессе развития человечества, а значит такой, которую необходимо сохранять и развивать. Она скорее будет практически принудительной – ведь уже сегодня существуют определенные процессы дифференциации человечества как раз в этом направлении. Рычагом, проводящим такую репрессивную дифференциацию, становится политическое доминирование, владение передовой технологией и техникой.

Такое переплетение жгучих противоречий порождает различные политические, социально-экономические,

культурные глобальные проблемы. Появление глобальных проблем означает, что человек все чаще испытывает отчужденность, углубленность в проблемы современности, рабства, ограничение собственной свободы. Изменения, происходящие сейчас, динамичны до такой степени, что человечество просто не успевает теоретически их обдумывать.

Итак, выход видится только в создании нового глобального общества, новой глобальной науки о человеке. Новое общество должно развиваться не по принципу потребительского владения, а по принципу гуманистического бытия. Воспитание духовного человека, который ценит и отстаивает идеалы добра, достоинства, ответственности, истины являются наиболее актуальными задачами международного общества.

Вместе с этим духовное реформирование должно сопровождаться и соответствующими социально-экономическими преобразованиями.

Список использованных источников

1. Бергер П., Хантингтон С. Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире. – М.: Наука, 2004. – 65 с.
2. Воронкова В. Філософія: Навчальний посібник. – К.: ВД «Професіонал», 2011. – 464 с.
3. Горлинский В. Духовные приоритеты устойчивого человеческого развития и безопасности общества // Практична філософія. – 2006. – №2. – С.19–34.
4. Лях В. В. Глобалізація в контексті постіндустріальної реальності / В. В. Лях // Людина і культура в умовах глобалізації. – К.: ПАРАПАН, 2003. – 400 с.
5. Степаненко І. Духовність і життєва компетентність // Філософська думка. – 2005. – №6. – С.40–55.
6. Токарева С. Методологіческие основания анализа духовности // Философия и общество. – 2005. – №2. – С.80–100.
7. Понятие глобализации. Сущность, проблемы и перспективы глобализации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://allstuds.ru/global.html>.

References

1. Berger P., Hantington S. Mnogolikaja globalizacija. Kul'turnoe raznoobrazie v sovremennom mire. – M.: Nauka, 2004. – 65 s.
2. Voronkova V. Filosofija: Navchal'nyj posibnyk. – K.: VD «Profesional», 2011. – 464 s.
3. Gorlinskij V. Duhovnye prioritety ustojchivogo chelovecheskogo razvitiya i bezopasnosti obshhestva // Praktichna filosofija. – 2006. – №2. – S.19–34.
4. Ljah V. V. Globalizacija v konteksti postindustrial'noi real'nosti / V. V. Ljah // Ljudyna i kul'tura v umovah globalizacii'. – K.: PARAPAN, 2003. – 400 s.
5. Stepanenko I. Duhovnist' i zhyttjeva kompetentnist' // Filosof's'ka dumka. – 2005. – №6. – S.40–55.
6. Tokareva S. Metodologicheskie osnovanija analiza duhovnosti // Filosofija i obshhestvo. – 2005. – №2. – S.80–100.
7. Ponzjatje globalizacii. Sushhnost', problemy i perspektivy globalizacii [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: // <http://allstuds.ru/global.html>.

Dubinina V. O., Ph.D., senior lecturer in philosophy, socio-political and legal sciences, Donbas State Pedagogical University (Ukraine, Slavyansk), vera.dubinina777@gmail.com

The phenomenon of human in the context of globalisation transformations

The process of globalization affects the person, his personality, his attitude towards himself and the world. In this article it is proved that globalization leads to great changes in society and in man.

The problem is that in a philosophical sense, the modern process of globalization is the question of the essence of modern man, about the level of his consciousness, about the specifics of his ideals and ultimate goals. Moreover, the core of globalization is the modern man, his spiritual foundations.

The aim of the research is theoretical and methodological foundations of the study of the human phenomenon in the context of globalisation transformations.

The result of the study were the findings that the new society should be developed not on the basis of consumer ownership, and on the humanistic principle of being.

Education spiritual person who appreciates and upholds the ideals of goodness, dignity, responsibility, truth, are the most pressing tasks at the stage of globalization.

Keywords: *people, globalization, anti-globalization, spirituality, civilization.*

Дубініна В. О., кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук, Донбаський державний педагогічний університет (Україна, Слов'янськ), vera.dubinina777@gmail.com

Феномен людини в контексті глобалізаційних перетворень

Показано, як процес глобалізації впливає на людину, її особистість. Доведено, що із часом розвиток глобалізації привів не лише до суттєвих змін у суспільстві, але і у самій людині.

Проблема дослідження полягає в тому, що в соціально-філософському сенсі сучасний процес глобалізації виступає як питання про сутність сучасної людини, про рівень її свідомості, про специфіку її ідеалів і кінцевих цілей. Проте ядром процесу глобалізації виступає сучасна людина, її духовні основи.

Метою дослідження є теоретико-методологічні засади дослідження феномена людини в контексті глобалізаційних перетворень.

Результатом дослідження стали висновки про те, що нове суспільство має розвиватися не за принципом споживчого володіння, а за принципом гуманістичного буття. Виховання духовної людини, яка цінує і відстоює ідеали добра, гідності, відповідальності, істини є найбільш актуальними завданнями на етапі глобалізації.

Ключові слова: *людина, глобалізація, антиглобалізм, духовність, цивілізація.*

* * *

УДК 111.83:130.12:165.4

Киселиця С. В.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін,
Чернігівський національний технологічний університет
(Україна, Чернігів), ksvim37@gmail.com

ДУАЛІЗМ ПЕРЕКОНОАНСТІ: ДОСКОНАЛОМУДРІСТЬ ВІРИ ЧИ НІГІЛІЗМ ЗНЕВІРИ

Аналізується суперечлива природа переконаності, зумовлена поєднанням екзистенційної обмеженості і трансцендентальної безмежності людського буття. У будь-якій життєвій ситуації вона виступає або оптимістичною формою розгортання подій (трансформованою із впевненості та довіри) і усвідомлюється як продуктивний вихід за межі проблеми, або песимістичною – у формі зневіри (трансформованою із розгубленості та розпачу), що налаштовує людину на нігілізм. Темпоральний характер віри визначає світловодношення, що суттєво впливає на подальшу життєдіяльність людини у нескінченному і, водночас, кінченому світі. Переконаність виявляється особливою духовною здатністю, яка створює ірраціонально-містичні та раціонально-логічні засади для удосконалення стосунків між людиною і світом на екзистенційному рівні. Переконання – це єдиний цивілізований спосіб спілкування, де бажання і вміння переконують, а не знищують ідеологічного супротивника будь-якими методами, – надає підстави сподіватися на світле майбутнє, коли досягнувши згоди, можна досягнути і злагоди як умови зовнішньої та внутрішньої рівноваги.

Ключові слова: *віра, зневіра, розгубленість, розпач, впевненість, довіра, переконаність, переконання.*

Новітня історія актуалізує необхідність осмислення феномену переконаності та її значення у житті людини – колізії останнього століття піддають сумніву віру у майбутнє, породжують маргінальне світосприйняття та майже інстинктивний жах перед безоднею смерті. Самосвідомість сучасної людини все частіше демонструє антропологічну непевність, методологічну занедбаність, пізнавальний скепсис, морально-правовий розпач, соціальну апатію, творчу нереалізованість, культурну невизначеність. Очевидно, подолання цих деструктивних станів є неможливим поза вивченням процесу формування переконання як у особистісному, так і соціальному вимірах.

Труднощі дослідження цього феномену в сучасному світі зумовлені неоднозначним тлумаченням і категоріальною невизначеністю. Поглиблене проникнення в структури буття людини у мінливому світі показує, що переконаність – не лише емоційно-психологічний стан,

зумовлений необхідністю пристосування людини до все більш складного світу, а й найвища форма світоглядного знання, яка передбачає цілісність та повноту пізнання людиною самої себе та світу та адекватний життєвій ситуації прикінцевий результат дії, спрямований на пошук душевної та соціальної рівноваги.

Тож, актуальність дослідження переконаності спричинена необхідністю визначення її сутнісних характеристик, способів проникнення у глибинні прошарки свідомості та підсвідомості з метою як особистого ошасливлення, так і гуманізації культурно-антропологічного простору.

Передусім, варто окреслити два протилежні підходи до переконаності як способу пізнання, що визначають і перекони існування людини у світі. Це раціоналізм та ірраціоналізм.

Відповідно до ірраціоналізму, віра і зневіра породжуються переживанням. Істини віри не підлягають сумніву, сприймаються безумовно, стають безпосереднім знанням, оскільки не потребують інших доведень, ніж бажання вірити у вищий авторитет, істину в останній інстанції, надприродну силу, абсолютну ідею, Бога, космічну душу, світовий розум тощо. Зневіра теж виступає результатом переживання, але з точністю до «навпаки». Таке осягнення сягає позарациональних видів духовної діяльності, заснованих на емоції, інтуїції, осяянні, одкровенні, інстинкті, підсвідомому, уяві, очікуванні тощо. Ірраціоналізм в цих питаннях яскраво представлений у патристиці (Августин, Й. Дамаскін, Квінт Тертуліан, Ориген, Псевдо-Діонісій Ареопагіт), волонтаризмі (А. Шопенгауер, Ф. Ніцше), інтуїтивізмі (Б. Паскаль, А. Бергсон), психоаналізі (З. Фрейд, Е. Фром, К. Юнг), слов'янофільстві (І. Киреевський, О. Хомяков).

Згідно з раціоналізмом, переконаність породжується і стверджується мисленням. Істини розуму є результатом логічного осмислення трансценденції, що ґрунтуються на законах виключеного третього, несуперечності, тотожності, достатніх підстав. Аналіз і синтез, індукція і дедукція сформулювали засади раціонального доведення існування позаприродної субстанції у вигляді божественного ефіру, духу, енергії, ідеалу, ноосфери, позаземної цивілізації, світової душі, інтелекту, наджиття тощо. Прихильниками раціоналізму в цих питаннях є схоласти Ансельм Кентерберійський, П. Абеляр, Тома Аквінський, Й. Дунс Скот, В. Оккам, прагматики (Ч. С. Пірс, В. Джеймс, Дж. Дьюї), а також представники європейської класичної філософії XVII – XVIII сторіч Р. Декарт, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель та їх послідовники. Ідеї цих авторів продовжуються в неопозитивізмі та постпозитивізмі (Л. Вітгенштейн, Т. Кун, І. Лакатос, К. Поппер, М. Полані, Б. Рассел).

Відповідно до екзистенціально-персоналістичного підходу до зневіри та віри, остання є результатом творчої діяльності людини, що обумовлює відкритість і толерантність стосовно носіїв інших світоглядних проєктів, поєднує раціоналізм та ірраціоналізм у тлумаченні віри, долаючи суперечність між ними, гуманізує їх. Цей підхід розвивається екзистенціалізмом (Н. Аббаньяно, М. Гайдегер, Ф. Достоєвський, А. Камю, С. К'єркегор, Г. Марсель, Ж.-П. Сартр, Л. Толстой, Л. Шестов, К. Ясперс) і персоналізмом (М. Бердяєв, О. Кульчицький, Е. Муньє, П. Тейяр де Шарден). Цікаво, що в річищі екзистенціально-персоналістичного підходу,

ще за століття до висловлювань західноєвропейських і російських авторів, концепти віри зустрічаємо в українській «філософії серця» (Г. Сковорода, П. Юркевич та інші). Зневіра виступає результатом розчарування, фрустрації, життєвих випробувань, що завершуються невдачами, втратами, «лузерством», «аутсайдерством» тощо.

Фундатор Київської світоглядно-антропологічної школи В. Шинкарук покладає переконаність у контекст віри, зіставляючи її з екзистенціалами надії та любові [1]. Представники цієї школи створюють методологічні умови її дослідження в онтологічному та філософсько-антропологічному аспектах. Осмислення колізій переконаності в сучасному світі потребує звернення до ідей В. Табачковського щодо людини як полісутнісної істоти [2]. С. Малеев аналізує феномен переконаності у її співвідношенні з вірою і знанням [3]. С. Кримський вбачає ціннісно-смысловий потенціал переконаності у кореляції з людяністю, надією та софійністю [4]. Для пільного дослідження формування переконань теоретично цінні ідеї зустрічаємо у М. Поповича, висловлені на тлі аналізу толерантності та пануючого світогляду українства [5]. Є. Андрос визначає місце переконаності у структурі інтелектуальної діяльності людини [6]. Цікавий підхід до мислення та формування світоглядної гуманістичної настанови спостерігаємо у розмірковуваннях І. Бондарчук [7]. Соціальна етика А. Єрмоленка свідчить про визначальну роль переконаності у відповідальному ставленні людини до природи і забезпечення людства, тим самим, від екологічної катастрофи [8]. В. Лях створює підстави для дослідження онтологічного статусу переконаності через свободу самореалізації індивіда [9]. В контексті гуманізації людського буття важливим стає проєкт метаантропології Н. Хамітова, який розглядає віру-переконання як феномен граничного буття людини [10]. Автор цієї статті, також долучається до обговорення вищезазначеної проблематики через дослідження мудрості як феномену людського буття [11; 12].

Однак, складність природи переконаності та процесу її формування вимагає нових філософських розвідок, зумовлених як укоріненістю даного феномену в глибинах екзистенції людини, так і модифікованістю форм. Тож, метою нашого дослідження є здійснення теоретичної експлікації її суперечливої сутності переконаності через присутність як в екзистенції, так і трансценденції; виявлення темпорального характеру віри у відповідності з ідеалами та цінностями доби; аналіз феноменів впевненості, довіри, переконаності як різновидів віри у співвідношенні з розгубленістю, розпачем, безнадійністю як різновидами зневіри.

Сучасна епоха глобальних технологій загострює питання структури людського буття. Напевне, не зовсім чесно буде назвати тільки цей період історії епохою соціальних катаклізмів. Кожен етап становлення суспільства демонструє їх достатньою мірою як у соціальному вимірі, так і на рівні конкретної особи, так би мовити, екзистенціальному. Тим нагальнішою є потреба знайти безпечний стабільний прихисток у Всесвіті, шукати опору в загальнолюдських цінностях, створених віковичною історією культурно-антропологічного простору, які виявляються мільйонами прагнень, переконань, воль, теорій, поцінувань, уподобань, бажань тощо. Особливості соціально-сутнісного

конфлікту вимагає від кожного повсякчас робити вибір, відповідаючи на питання «Камо грядеши?».

Осмислення онтологічних, гносеологічних і екзистенціальних чинників людського буття надає підстави стверджувати, що віра відтворює фундаментальну суперечність трансцендентного та іманентного як реальності та реалії у людському житті, тим самим актуалізує можливості людського способу існування, формує одухотворений простір. Віра не зводиться до релігійних, політичних, художніх, соціально-освітніх, моральних настанов, а в розмаїтті своїх виявів супроводжує людину в осмисленні внутрішньої логіки подій в межах зовнішнього їх розгортання, є духовною потребою в життєвій опорі. Ідеологічною полярністю віри, що втратила теоретико-світоглядні орієнтири у культурно-антропологічному просторі, стає фанатизм або схиблена віра, заснована на тривозі чи страху.

Будучи екзистенціальною реальністю, віра виявляється онтологічною передумовою істинного (вірного) буття, що й обумовлює безумовну цінність і сенсожиттєву визначеність віри. Формою вирішення характерної для людської життєдіяльності суперечності між трансцендентним та іманентним, вічним і тимчасовим, сутнісним і повсякденним віра виступає як особлива діяльність, що поєднує раціональність та чуттєвість через волю і виявляється фундаментальним екзистенціалом людського буття.

Повсякчас вирішуючи суперечність між кінченістю та нескінченністю людини, віра слугує межовим станом свідомості на протигагу безодні, виступає світоглядною настановою, що ідентифікується з граничними засадами людського існування. Об'єкт віри має значення лише за формою, а за змістом – суб'єкт, тобто носій віри є визначальним елементом у світовідношенні, що формує образ реальності. Тож, за своєю природою віра – це переконання або щира переконаність в істинності своїх думок, намірів та можливостей.

Епістемологічний зріз проблеми віри фіксує її як атрибут свідомості, мислячого духу, незнищенну і фундаментальну характеристику самосвідомості. У ході дослідження різновидів віри виявляється, що вона не протистоїть знанням, позаяк сама є життєвим знанням, постулатом, сентенцією, а її діалектичною протилежністю виявляється сумнів. Цікаво, що поняття хибного знання у контексті віри відсутнє. Категорії омани, помилки, похибки, нещирості, неправди, брехні тощо є гносеологічними «супротивниками» категорії віри.

Довіра чи розгубленість, впевненість чи розпач маніфестують інтегруючу здатність людини через інтуїцію вибудувати і втілювати світоглядний ідеал, надають суб'єктивно-віртуальному світові такої ж реальності, як і матеріально-чуттєвому, утворюючи підстави для реалізації можливості. Переконаність виступає квінтесенцією будь-якого духовного зусилля, у якому поєднання відносної та абсолютної істини теоретично виявляється як ймовірність сущого, а практично відчувається як щастя.

Людські стосунки наповнені неусвідомленими бажаннями, неочевидними образами чи хиткими переконаннями. Ірраціональне відношення, відчуття впевненості чи непевності, є підґрунтям людського спілкування. Суперечливість сутнісного та сущого в Собі змушує людину шукати порятунку у безумовній цінності Іншого, прагнучи до цілокупності. Відтак, набуває

непересічного значення у цьому контексті проблема вибору, що підтверджує існування вказаного духовно-практичного феномену за «умови безумовності» свободи вибору особистості.

Історико-філософський підхід дозволяє реконструювати процес формування переконання. Як особлива інтенція, віра модифікується у різних просторово-часових вимірах, формує дієву впевненість в очікуваному, тим самим виявляє темпоральний характер, спрямовує життєві події із плінного у вічне. Психологічний час є рівноцінним фізичному і відзначається ототожненням внутрішньої і зовнішньої динаміки духу у вигляді переконаності у минулому, довіри у теперішньому і впевненості у майбутньому.

Тож, віра існує лише у часовому вимірі, суперечний формат якого переконує автора дослідження, що темпоральність – суттєва характеристика, квінтесенція цього духовного феномену. Вічність і плінність, об'єктивність і суб'єктивність, кінченість і нескінченність просторово-часової форми існування відомого нам світу є незмінними супутниками людського життя. Психологічний час (із вищевказаними компонентами і динамікою) є рівнозначущим фізичному, відзначається такою ж реальністю для особистості.

Екзистенціальною протилежністю віри є сумнів, а не знання. Таке тлумачення через контроверзу зневіри надає вірі статус переконання, що уможливило поєднання світовідчуття, світосприйняття і світорозуміння в онтологічному контексті. Віра формує підґрунтя для продуктивної боротьби за людське життя, створює альтернативу страху перед непевністю. Сподівання, впевненість, які протистоять екзистенціальним ситуаціям розгубленості та розпачу, визначають паритет між здатністю вірити та скепсисом, що постає гносеологічною протилежністю віри.

Людське буття–у–вірі відбувається через взаємодію раціонального та ірраціонального, що розкриває значущість віри як особливої духовної діяльності з інтенцією у майбутнє та вічне. Віра виступає засадничим актом вибору між справжнім та ілюзорним, імперативним та свавільним, а тому є способом поєднання наявного та уявного. Віра маніфестує інтегруючу здатність людини через волю надавати суб'єктивно-віртуальному світові такої ж реальності, як і матеріально-чуттєвому, через інтуїцію вибудувати і втілювати ідеал, тим самим утворюючи екзистенцію як специфічно людське буття. Зневіра ж виступає песимістичним налаштуванням на майбуття.

Тож, розум не протистоїть вірі, а доповнює, актуалізує її, репрезентуючи як сутнісну характеристику креативності та пасіонарності, що виявляється мірою переконаності у реальності трансцендентного виміру буття людини та світу. Екзистенціальні ситуації та кризи, що супроводжують віру, спонукають до виходу за межі буденного, що породжує впевненість у власних можливостях. Тут віра виступає особливою формою міркування, що часто суперечить «здоровому глузду», наповнюючись «креативним безумством» – підґрунтям евристичного самоствердження людини.

Висновки. Віра має динамічну природу. На основі аналізу її просторово-часових модифікацій обґрунтовуються темпоральні вияви віри, що мають різновекторну спрямованість: переконаність – у минуле,

довіра – у теперішнє, впевненість – у майбутнє. Це дає можливість позиціонувати віру як трансцендування за межі сучасного через відтворення неповторного минулого і невизначеного прийдешнього. Зневіра ж не надає жодного шансу на майбуття.

Віра – екзистенціальне ставлення людини у формі суджень про минуле, теперішнє, майбутнє до власного життя, оцінка результатів свого віротворення. Зневіра знаходиться у прострації, позаяк не навчає свого «господаря» (носія переконаності) орієнтуватися у просторі і часі, приймати адекватні викликам часу рішення, позаяк автор формування світоглядно–психологічної настанови стомлений і навіть не намагається (йому не до снаги) відтворити можливість.

Подальше дослідження феномену переконаності передбачає пошук її адекватної та ефективної вкоріненості у соціалізацію особистості, де влада і суспільство мають створювати належні умови для свободи вибору ціннісних орієнтирів і моделі поведінки, а особистість розуміти міру відповідальності перед ними і майбуттям. Отримані результати можуть мати світоглядно–теоретичне значення для різних царин гуманітарного знання, зокрема, для окреслення статусу віри чи зневіри як у культурно–антропологічному, так і в особистісно–психологічному вимірах або абсолютної цінності, що мудро орієнтує людину на ідеали Істини, Добра і Краси у бурхливому життєвому просторі або змушує її відмовитися від боротьби за право Відбутися і Бути.

Список використаних джерел

1. Шинкарук В. І. Методологічні засади філософських учень про людину // Філософська антропологія: екзистенціальні проблеми. – К.: Стило, 2000. – С.8–49.
2. Табачковський В. Г. Полісутнісне homo: філософсько–мистецька думка в пошуках «неевклідової рефлексивності». – К.: ПАРАПАН, 2005. – 431 с.
3. Малеев С. Н. Понятие веры. – К.: Стило, 2008. – 142 с.
4. Кримський С. Б. Про софійність, правду, смисли людського буття: Збірник науково–публіцистичних і філософських статей. – К.: Інститут філософії імені Г. С. Сковороди, 2010. – 462 с.
5. Попович М. В. Толерантність – наша національна риса. Наскільки терпимим є сучасне українське суспільство? // Вісник Пенсійного фонду України. – 2011. – №14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.filosof.com.ua/Conference/Tolerant.doc>
6. Андрос Є. І. Інтелект у структурі людського буття: монографія. – К.: Стило, 2010. – 358 с.
7. Бондарчук І. А. Мислення як етична дія // Філософсько–антропологічні студії. 2001. Розум, свобода та доля діалектики (До 80–річчя Марії Злотіної). – К.: Стило, 2001. – С.72–76.
8. Ермоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – панування природи. Монографія. – К.: Лібра, 2010. – 416 с.
9. Лях В. В. Свобода самореалізації у контексті інформаційно–комунікативних процесів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_73/Liah.pdf
10. Хамитов Н. В. Философия: бытие, человек, мир. Издание 2–е, исправленное и дополненное. – К.: КНТ, 2015. – 277 с.
11. Киселица С. В. Віра як екзистенціаль людського буття. Автореф. дис. ... канд. філос. наук за спец. 09.00.01 – онтологія, гносеологія, феноменологія. – Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. – Київ, 2013. – 19 с.
12. Kyselytsia S. V. Existential Wisdom Of Belief // American Journal of Scientific and Educational Research, 2014, No.2. (5) (July–December). Volume II. «Columbia Press». – New York, 2014. – P.478–487.

References

1. Shynkaruk V. I. Metodologichni zasady filiosofsk'kyh uchen' pro lyudynu // Filiosofsk'a antropologiya: ekzysyentsial'ni problemy. – K.: Stylos, 2000. – S.8–49.
2. Tabachkovskii V. G. Polisyutnisne homo: filiosofsk'ko–mystets'ka dumka v poshukach «neevklidovoi relectyvnosti». – K.: PARAPAN, 2005. – 431 s.

3. Maleiev S. N. Poniatie very. – K.: Stylos, 2008. – 142 s.

4. Kryms'kyi S. B. Pro sofinist', pravdu, smysly lyuds'koho buttia: Zbirnyk nauko–publytsystychnych i filiosofsk'kykh statei. – K.: Instytut filiosofii imeni G. S. Skovorody NAN Ukrainy, 2010. – 462 s.

5. Popovych M. V. Tolerantnist' – nasha natsionalna rysa. Naskil'ky terpyymym ye suchasne ukrains'ke suspil'stvo? // Visnyk Pensinioho fondu Ukrainy. – 2011. – №14. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.filosof.com.ua/Conference/Tolerant.doc>

6. Andros Ye. I. Intel'ekt u strukturi lyuds'koho buttia: monohrafiya. – K.: Stylos, 2010. – 358 s.

7. Bondarchuk I. A. Myslennia yak etychna diia // Filiosofsk'ko–antropologichni studii. 2001. Rozum, svoboda ta dolia dialektyky (Do 80–richchia Marii Zlotinoi). – K.: Stylos, 2001. – S.72–76.

8. Yermolenko A. M. Sotsial'na etyka ta ekolohiia. Hidnist' liudyny – panuvannia pryrody. Monohrafiya. – K.: Libra, 2010. – 416 s.

9. Liakh V. V. Svoboda samorealizatsii u konteksti informatsiino–komunikatyvnykh protsesiv [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_73/Liah.pdf

10. Khamitov N. V. Filiosofia: bytye, chelovek, mir. Izdaniie 2–e, ispravlennoie i dopolnennoie. – K.: KNT, 2015. – 277 s.

11. Kyselytsia S. V. Vira yak ekzysyentsial lyuds'koho buttia. Avtofef. dys. ... kand. filios. nauk za spets. 09.00.01 – ontologiya, gnoseologiya, fenomenologiya. – K.: Instytut filiosofii imeni G. S. Skovorody NAN Ukrainy, 2013. – 19 s.

12. Kyselytsia S. V. Existential Wisdom Of Belief // American Journal of Scientific and Educational Research, 2014, No.2. (5) (July–December). Volume II. «Columbia Press». – New York, 2014. – P.478–487.

Kyselytsia S. V., Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of Philosophy, Social Sciences and the Humanities Chernihiv National University of Technology (Ukraine, Chernihiv), kvim37@gmail.com

Dualism of conviction: perfect wisdom of belief or nihilism of disbelief

The article analyzes the controversial nature of the conviction, due to a combination of limited existential and transcendental infinity of human existence. In every life situation it is either optimistic scenario of form (transformed with confidence and trust) and recognized as a productive way beyond problems or pessimistic in the form of disbelief (transformed from confusion and despair) that sets man on nihilism. Temporal nature of belief specifies outlook that significantly affect future human activity in an infinite and yet finite world. The conviction is particularly spiritual ability that creates a mystical and irrational, rational and logical framework for improving the relationship between man and the world at the existential level. The belief is the only civilized way to communicate, where desire and ability to persuade, not destroy ideological opponent by any means gives reason to hope for a bright future when reaching an agreement can be achieved and consent as a condition of the external and internal balance.

Keywords: belief, disbelief, confusion, despair, confidence, trust, conviction, persuasion.

Kиселица С. В., кандидат философских наук, доцент кафедры философии и социально–гуманитарных дисциплин, Черниговский национальный технологический университет (Украина, Чернигов), kvim37@gmail.com

Дуализм убежденности: совершенномудрость веры или нигилизм неверия

Анализируется противоречивая природа убежденности, обусловленная соединением экзистенциальной ограниченности и трансцендентальной безграничности человеческого бытия. В любой жизненной ситуации она выступает либо оптимистической формой разворачивания событий (трансформированной из уверенности и доверия) и определяется как продуктивный выход за пределы проблемы, либо пессимистической – в форме неверия (трансформированного из растерянности и отчаяния), что настраивает человека на нигилизм. Темпоральный характер веры определяет мироотношение, что существенно влияет на дальнейшую жизнедеятельность человека в бесконечном и, одновременно, конечном мире. Убежденность оказывается особой духовной способностью, которая создает иррационально–мистические и рационально–логические основания для усовершенствования взаимоотношений между человеком и миром на экзистенциальном уровне. Убеждение – это единственный цивилизованный способ общения, где желание и умение убеждать, а не уничтожать идеологического противника любыми методами, – предоставляет возможность надеяться на светлое будущее, когда достигнуто консенсуса можно достигнуть и согласия как условия внешнего и внутреннего равновесия в мире.

Ключевые слова: вера, неверие, растерянность, отчаяние, уверенность, доверие, убежденность, убеждение.

***

УДК 165.72

Комаха Л. Г.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
логіки, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), ilin_vv@ukr.net

«ДОВІРА» І «НЕДОВІРА» ДО СУБ'ЄКТА ПІЗНАННЯ В ЛОГІЦІ СКЕПТИЦИЗМУ

Досліджується принцип довіри до суб'єкта пізнання, від якого залежить продуктивність наукового процесу. Аналіз філософії скептицизму показав, що обґрунтування принципу «довіри» засновується на теорії аргументації. Доведено, що розгляд цих аргументів складає увесь зміст філософської та логічної думки.

Ключові слова: довіра, аргументація, логіка, скептицизм, суб'єкт, догматизм, істина.

У процесі пізнавальної діяльності важливе місце займає проблема «довіри» до суб'єкта, який прагне досягнути істину. Традиційно довіра окремому суб'єкту розглядалася як можливість одержання достовірного знання переважно про об'єкт, який досліджується. В історії пізнання достовірність розумілася як адекватність відображення, копіювання, опису, які могли бути перевірені емпіричним шляхом. Досвід гуманітарного, насамперед філософського пізнання, його аргументи ставилися під сумнів або взагалі не приймалися до уваги. Більше того, розглядалися як такі, що ведуть до спотворень, ірраціоналізму, суб'єктивності, домінування цінностей, а також до неможливості застосувати (в силу їх невизначеності) критерії достовірності, тобто істинності.

Дана проблема набула актуальності у відомій дискусії між представниками «наук про дух» і «наук про природу». Специфіка і особливості об'єкта в «науках про дух» (в культурі) є, як відомо, важливим предметом дослідження в герменевтиці. В ній об'єкт є «внутрішній духовний світ» (В. Дільтей) буття, котрим постає сама людина, реальність є текст, відповідно виникають проблеми його розуміння та інтерпретації. Це переводить питання про достовірність в іншу сферу – в сферу суб'єкта як «умови можливості» істинного знання, отже, довіри до суб'єкта, який інтерпретує, доводить, стверджує. Довіра – це свого роду аргумент, на якому засновується досвід істини – раціональної чи ірраціональної, трансцендентальної чи трансцендентної, об'єктивної чи суб'єктивної.

Розвиток системи пізнання довів, що істина для кожного індивіда, який перебуває в системі соціального життя, є результат довіри суб'єкту, який її репрезентує внаслідок завершення певного етапу дослідження. Ми змушені довіряти суб'єкту як носію істини, оскільки він перебуває «всередині» реальності (що є об'єктом пізнання), яка структурується суб'єктом у відповідності з його цілями. Штучна відчуженість, протиставленість світу або перебування всередині його постають як напрацьовані прийоми, які потім онтологізуються. Довіра постає в якості єдиного можливого аргументу, але вона не зводиться до наївної довіри показанням органів чуття і мислення, а передбачає «усвідомлення передумов і меж такої довіри, включає самооцінку і самокритику, в цілому аргументовану критику як атрибут пізнавальної діяльності взагалі, а не лише наукового пізнання» [4, с. 150–151].

Необхідно підкреслити, що обґрунтування принципу «довіри» до суб'єкта пізнання засновується на теорії аргументації. Вона в найбільшій мірі показує свої логічні можливості на довірі до тих чи інших положень, з якими виступає і які стверджує суб'єкт пізнання. Одночасно

в процесі виявлення основних положень принципу «довіри» та його продуктивно-евристичної ролі в сучасній філософії та логіці, повинні бути осмислені і враховані досвід та аргументи, висунуті попередньою філософською традицією. Насамперед це традиція *скептицизму*.

Філософія скептицизму демонструє логічно обґрунтовану теорію аргументації недовіри до пізнавальних можливостей людини, хоча це слово (скептицизм) і не містить цього смислу, а означає в перекладі з давньогрецької, лише «пошук, розгляд, дослідження». Цей «елемент недовіри» ввів античний філософ *Піррон*, який узагальнив подібні ідеї в особливе вчення і обґрунтував принцип «утримання від судження». Він, як зазначав *Діоген Лаертський*, «взагалі вважав, що істинне не існує...» [3, с. 379], «ніщо не є в більшій мірі одне, чим друге»; «на кожне слово є і зворотне» [3, с. 383].

Античні скептики спростовували положення всіх філософських шкіл, прагнули самі і вимагали від інших не висловлювати власних суджень. Вони доказували, що претензії різних філософських, взагалі теоретичних побудов на абсолютну істинність неправомірні, а істинність всіх знань відносна. Недостовірність усякого знання аргументувалася тим, що почуття вводять нас в оману, ми можемо сприймати неіснуюче – галюцинації, сни, ілюзії; нас обманює і розум, нездатний вирішувати апорії. Необхідно утримуватися від висловлювання «абсолютної істини», тоді як різного ступеня правдоподібні або «імовірнісні» висловлювання мають право на існування. По суті, мова йшла про невизначеність, яка існує в пізнанні, оскільки в рівній мірі існують аргументи як за можливість людини досягнути достовірного знання, так і аргументи проти такої можливості.

Історія логіки засвідчує, що скептицизм – це один із самих перших видів аргументації. Зокрема, скептикам належить перший «штриховий портрет» аргументуючого міркування, в якому використовуються дедуктивні властивості суперечності. Зокрема, це стосується «вигуків аргументів» *Зенона Елейського*, його апорій, заснованих на цьому способі логічної аргументації. Правда, логічна форма зенонівських аргументів – $\{a \text{ same: } (A \wedge \neg) \neg \rightarrow A\}$ була експлікована пізніше в школі *Платона*. Цій же школі належить, скоріше всього, і аргумент, репрезентований відомою формулою $(A \& \neg A) \cap B$. Заперечуючи «критерій ґрунтовності» *Протагора*, *Платон* зазначає, що якби цей критерій прийняти, то ми будемо змушені допустити і законність суперечностей, отже, і довільність суджень. Стосовно міркувань *Зенона*, то вони відповідають інтуїціоністській (конструктивній) логіці, яка допускає тільки одну форму аргументації – «доказ негативних суджень через побудову, яка приводить до суперечності гіпотези про істинність позитивної посилки міркування» [5, с. 149]. Дана ситуація обумовлена тим, що побічні форми доказу позитивних тез урівнюють в правах позитивні та негативні способи тверджень у формі закону подвійного заперечення (лат. – *duplex negatio affirmat*). Хоча це інтуїціоністськи несприйнятливо. Основне питання, пов'язане з довірою до *duplex negatio* (подвійного заперечення), – це питання про логічний зміст заперечення.

У пошуках такого смислу *Секст Емпірик* поєднує скептицизм з емпіризмом. Він допускає можливість згоди з деякими речами на основі чуттєвих уявлень, тобто суто емпірично. Він реабілітує досвід, відновлює

в правах здоровий глузд, а незворушність, атараксія представлені в нього як результат утримання від суджень з приводу істини. В результаті античний скептицизм з дослідницькою спрямованістю і розчаруванням в результатах не руйнує філософію, а пропонує тому, хто пізнає, бути незворушним, утримуватися від суджень про істину, слідувати досвіду, звичаям, здоровому глузду; в суперечці з іншими філософськими школами, в першу чергу зі стоїцизмом, прагне подолати догматизм як форму некритичного філософування, релігійних вчень, певного типу ментальності в цілому. Очевидно, таке розуміння скептицизму має позитивний смисл, невіддільне від самої суті наукового дослідження, виступає як «одна з основ *принципу довіри суб'єкта*, який усвідомлює необхідність виконання певних вимог скептицизму» [4, с. 153].

Прагнення античних скептиків до повної «незворушності» в судженні і пізнанні змінилися трансцендентною пристрасною і аргументом віри, що знайшло вираз в середньовічній логіці. Однак розвиток європейської науки вимагав подолання схоластики і догматизму, чіткого розрізнення знання і віри, визнання когнітивної значимості «методу сумніву». На початку епохи Нового часу скептицизм відроджується, оскільки філософувати (отже, пізнавати) – означає сумніватися. Французький філософ *П. Бейль* високо оцінював ідею *Секста Емпірика*, поєднуючи скептицизм, утримання від суджень, тезу про рівносильні аргументи «за» і «проти» з визнанням «природного світла» всезагального розуму і логіки. Саме з цих позицій він проводить аргументовану критику філософських систем *Р. Декарта*, *Б. Спінози*, *Г. Лейбніца* [4, с. 155].

В епоху Нового часу ідеї скептицизму знаходять специфічний розвиток у філософії *Д. Юма*, який висуває аргументи «за» на його необхідність в пізнанні. З точки зору філософа, усляке знання вироджується у ймовірність, оскільки існує невизначеність в самому предметі пізнання (перший сумнів); проявляється слабкість нашої здатності судження (другий сумнів); існує можливість помилки при оцінюванні достовірності (третій сумнів). «Думаючи про природні погрішності свого судження, – писав *Д. Юм*, – я менше довіряю своїм думкам... Якщо ж я піду ще далі і буду аналізувати кожне своє судження про власні здібності, то результатом цього згідно вимогам всіх правил логіки буде... повне зникнення віри і очевидності» [8, с. 268]. Разом з тим, *Д. Юм* не приймав ідею «повного» скептицизму, не погоджувався, «що все недостовірно і наш розсудок ні до чого не може застосувати ніяких мірил істинності і хибності... Питання це зовсім лишнє і ні я, ні хто–небудь інший ніколи не притримувався цієї думки широко і постійно» [8, с. 269].

Для *Д. Юма* важливим було дослідити, яким чином наші розум і почуття зберігають завжди певну міру впевненості відносно предмета, який пізнається, яким чином ми зберігаємо деякий рівень віри, достатньої як для звичайного життя, так і для реалізації філософських цілей. Сьогодні ідеї *Д. Юма*, його аргументи на користь сумніву як умови довіри до результатів пізнання оцінені в нових контекстах і постають як «репрезентативний реалізм», або «онтологічний феноменалізм». Виявляється, що скептичні (і не скептичні) ідеї в юмізмі мають значення для сучасної філософії і методології науки; зокрема, проблема аналітичного і синтетичного, а також індукції, демаркації науки і метафізики тощо. Як підкреслює *Р. Ропті*, XVII

століття (Новий час) «дав скептицизму нові види на життя за рахунок своєї епістемології, а не філософії розуму. Будь–яка теорія, котра розглядає пізнання з точки зору точності репрезентації і яка вважає, що достовірність може бути раціонально властива тільки репрезентаціям, робить скептицизм неминучим» [6, с. 84].

Скептицизм, таким чином, являє собою інтелектуальну культурну традицію, аргументи якої продуктивно використовувалися філософським мисленням для подолання суперечностей в процесі пізнання. Мисляча людина з необхідністю набуває здатності до сумніву, скепсису і самоіронії, і це одна із фундаментальних її властивостей, яка зміцнює до неї довіру, а не руйнує її можливість пізнавати реальність, яка зовсім не покоїться на догматичній, безсумнівній позиції.

Необхідно враховувати, що в античності існувала й інша традиція, пов'язана з оцінкою когнітивних можливостей людини. Але, на відміну від скептицизму, вона не одержала такого широкого розповсюдження, оскільки в ній вбачався очевидний релятивізм, непридатний для раціоналістичного мислення. Мова йде про ідею *Протагора*, якого ми вже згадували в контексті аналізу становлення теорії аргументації в античній філософії і логіці, зокрема в софістиці. В даній ситуації мова йде про тезу *Протагора*: «людина є міра всім речам...» з точки довіри до суб'єкта пізнання. Для *Протагора* як філософа, вказує *М. Гайдеггер*, «людина є міра», оскільки вона перебуває в колі неприхованого, непотаємного (*алетейя*). Непотаємність суцього обмежена різним для кожної людини колом «внутрішньосвітowego досвіду». І саме «людина кожного разу постає мірою присутності і непотаємності суцього завдяки своїй співмірності тому, що їй найближчим чином відкрито» [7, с. 170–176].

Звідси починає свій розвиток і домінування суб'єктивного, яке «керує» всією новоевропейською спільнотою та її світорозумінням. З часів *Р. Декарта* людина входить в роль єдиного суб'єкта, який задає міру і визначає, що потрібно вважати суцим. «Людина тут – не відособлене егоїстичне Я, а суб'єкт, і цим сказано, що людина вступає на шлях нічим не обмеженого ... розкриття суцього» [7, с. 173]. А якщо так, то причетність людини, суб'єкта пізнання до внутрішньосвітowego досвіду є принциповим моментом для розуміння його зв'язку з істиною. Тим самим виникає ґрунт для довіри суб'єкту пізнання. Але «головним для прийняття принципу довіри суб'єкту, – вказує *Л. А. Мікешина*, – залишається фундаментальна думка про те, що основою істини знання, виявлення істинного (дійсного) предмета постає сам суб'єкт як цілісність, котра не зводиться до гносеологічного і абстрактно–раціоналістичного суб'єкта» [4, с. 159].

Виходячи з цього контексту, суб'єкт постає правомірною і необхідною основою для істини, що актуалізує проблему довіри до суб'єкта пізнання. Він – не володар істини і не її розпорядник, а «умова можливості» і основа її досягнення та виявлення або в предметі, або в знанні. По суті, вся історія пізнання, яка є історією пошуку відповіді на питання: «чи довіряти можливостям людини, яка пізнає?», є нескінченне висування та обговорення аргументів «за» і «проти». Безумовно, розгляд цих аргументів в генезі філософської та логічної думки складає власне увесь смисл історико–філософського процесу.

З точки зору логіки ця проблема безпосередньо корелює з проблемою «суперечності». Сучасний розвиток теми суперечності своє начало бере від перших парадоксів, виявлених в наївній теорії множинності. В свій час відомий вчений *Анрі Пуанкаре* заявив, що поняття «існувати» в математиці може мати тільки один смисл – відсутність суперечностей. Така постановка питання дозволяла використовувати без обмежень «всі види так званих апагогічних побічних доказів, які засновуються на дедуктивних властивостях суперечностей» [5, с. 148].

Перші приклади таких доказів вже *Аристотель* сформулював як докази «через приведення до неможливого» (*reductio ad impossibile*), додаючи, що приведення до неможливого протилежне судження (яке суперечить тезі – *Л. К.*) є істина «не наперед визначена, а умовно взята» [1, с. 114]. *Аристотель* не вказує, на які логічні закони спираються побічні (непрямі) докази. Між тим уточнення цього питання стало основою для розподілу побічної аргументації на різні ступені побічності і до розмежування логіки на класичну, яка допускає вільне використання всіх форм аргументації від випадку, що суперечить (наприклад, всі форми зворотньої контрапозиції), та інтуїціоністську (конструктивну), котра допускає лише одну її форму – доказ негативних суджень через побудову, що приводить до суперечності гіпотезу про істинність позитивної посилки міркування. Це поставило питання про логічний смисл заперечення («ні», «проти»). На цю ситуацію звертає увагу *Х. Зігварт*: «Сутність заперечення вичерпується лише в тому випадку, коли до закону суперечності приєднується положення, що заперечення заперечення дає ствердження» [5, с. 150]. Отже, підставу для довіри до результатів пізнання.

Хоча прийняття цього закону в двох його підвидах (підформах) ще не достатньо для породження класичного смислу заперечення, тим не менше закон подвійного заперечення, урівнюючи позитивний і негативний способи твердження, розкриває по суті формальний (і циклічний) смисл заперечення в класичній логіці: будь-яке число заперечень можна виключити зі складу судження або включити в склад судження без зміни значення істинності. Цей формальний підхід до питання про заперечення, що склався вже в традиційній (аристотелівській) логіці, розуміє твердження і заперечення як зовсім паралельні і рівноцінні форми висловлювання. Така позиція характерна і для класичної математичної логіки, яка з самого початку вводить заперечення в склад основних операцій мислення, і не виявляє інтересу до генетичного характеру заперечення, до того, яким чином виникає заперечення в процесах міркування і розмислу. В цій «логіці duplex negatio (подвійне заперечення) розглядають або в якості наслідку закону виключеного третього, або як вже утворений формальний факт» [5, с. 151].

Однак для довіри до суб'єкта пізнання не одне і те ж, чи виникає заперечення із показань органів почуттів, постаючи мисленнєвим відображенням емпіричного факту, або ж воно має смисл судження, що суперечить якому-небудь іншому судженню. Тобто просто є запереченням або відповіддю на яке-небудь раніше зроблене твердження. В першому випадку фундаментальним поняттям є «відмінність», яка реалізується, у другому – гіпотеза, що далеко не завжди реалізується (підлягає верифікації) [2].

В результаті стає очевидним, що рівноправність твердження і заперечення закономірно порушується,

якщо думка виходить за межі можливості елементарної перевірки і наглядного досвіду, коли питання про істинність або хибність вирішується не емпіричною перевіркою, а логічним міркуванням. Тоді «правила логіки набувають, по суті, апріорного характеру і виникає проблема довіри до цих правил» [5, с. 151]. А разом з нею і проблема довіри до суб'єкта, який уособлює і репрезентує ці правила.

Наведені положення історії і теорії логіки стосовно обґрунтування принципу довіри в контексті аргументації «суперечності – несуперечності» знаходять продовження в науці. Доцільність прийняття принципу довіри суб'єкту знаходить істотну підтримку в основних положеннях епістемології. Дослідження в цій області дозволяють виокремити головні аргументи на користь принципу довіри до людини, яка пізнає (до суб'єкта пізнання). Одночасно це дає можливість виявити, чи дійсно цей принцип має апріорний характер, а також показати його відносність. Власне, на обґрунтуванні принципу довіри суб'єкту пізнання проходить апробація і теорія аргументації як умова смислоутворення.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Аналитики / Аристотель // Сочинения в четырех томах. Т.2. – М.: Мысль, 1978. – 687 с.
2. Гейтинг А. Интуционализм / А. Гейтинг. – М.: Мир, 1965. – 201 с.
3. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Лаэртский Диоген. – М.: Мысль, 1979. – 629 с.
4. Микешина Л. А. Философия познания. Проблемы эпистемологии гуманитарного знания / Л. А. Микешина. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. – 560 с.
5. Новосёлов М. М. Аргументация и непротиворечивость / М. М. Новосёлов // Мысль и искусство аргументации. – М.: Прогресс–Традиция, 2003. – С.144–173.
6. Рорти Р. Философия и зеркало природы / Р. Рорти. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та, 1997. – 320 с.
7. Хайдеггер М. Европейский нигилизм / М. Хайдеггер // Время и бытие. – М.: Республика, 1993. – С.63–176.
8. Юм Д. Трактат о человеческой природе. Книга первая / Д. Юм. – М.: Канон, 1995. – 400 с.

References

1. Aristotel'. Analitiki / Aristotel' // Sochinenija v chetyreh tomah. T.2. – M.: Mysl', 1978. – 687 s.
2. Gejting A. Intucionalizm / A. Gejting. – M.: Mir, 1965. – 201 s.
3. Diogen Lajertskij. O zhizni, uchenijah i izrechenijah znamenityh filosofov / Lajertskij Diogen. – M.: Mysl', 1979. – 629 s.
4. Mikeshina L. A. Filosofija poznaniya. Problemy jepistemologii gumanitarnogo znaniya / L. A. Mikeshina. – M.: «Kanon+» ROOI «Reabilitacija», 2009. – 560 s.
5. Novosjolov M. M. Argumentacija i neprotivorechivost' / M. M. Novosjolov // Mysl' i iskusstvo argumentacii. – M.: Progress–Tradicija, 2003. – S.144–173.
6. Rorti R. Filosofija i zerkalo prirrody / R. Rorti. – Novosibirsk: Izd-vo Novosibirskogo un-ta, 1997. – 320 s.
7. Hajdegger M. Evropejskij nigilizm / M. Hajdegger // Vrenja i bytie. – M.: Respublika, 1993. – S.63–176.
8. Jum D. Traktat o chelovecheskoj prirode. Kniga pervaja / D. Jum. – M.: Kanon, 1995. – 400 s.

Komaha L. G., Candidate of Philosophical Sciences, Docent of Logic Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), ilin_vv@ukr.net

«Trust» and «Distrust» to the Subject of Knowledge in the Logic of Skepticism

The paper examines the principle of trust to the subject of knowledge, on which depends the performance of scientific process. Analysis of the philosophy of skepticism is shown that a justification of the principle of «trust» is based on the theory of argumentation. It is proved that a consideration of these arguments is the meaning of all philosophical and logical thought.

Keywords: trust, argumentation, logic, skepticism, subject, dogmatism, truth.

Кобаха Л. Г., кандидат философских наук, доцент кафедры логики, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), ilin_yv@ukr.net

«Доверие» и «недоверие» к субъекту познания в логике скептицизма

Исследуется принцип доверия к субъекту познания, от которого зависит продуктивность научного процесса. Анализ философии скептицизма показал, что сущность принципа «доверия» основывается на теории аргументации. Доказано, что рассмотрение этих аргументов составляет весь смысл философской и логической мысли.

Ключевые слова: доверие, аргументация, логика, скептицизм, субъект, догматизм, истина.

* * *

УДК 316.77:1

Харченко Ю. В.,
кандидат философских наук, доцент, заведующая
кафедрой философии и политологии, Кировоградский
государственный педагогический университет
им. Владимира Винниченко (Украина, Кировоград),
kharchenkojv@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ ВОЗДЕЙСТВИЯ КОММУНИКАТИВНОГО ОНТОСА НА СУБЪЕКТИВНОЕ ВОСПРИЯТИЕ

Социум – явление аморфное, пластичное, ему присуще «искривление» и флуктуация в любой его точке, поскольку коммуникационные процессы отображают исключительную мобильность всех взаимодействующих элементов (особенно людей, которые и формируют целостное коммуникативное пространство). Оно является так называемой «системой в системе». Это означает, что одна система по необъяснимой причине «вписана» в другую (в природу) и функционирует в ней в качестве возможно искусственного, а возможно и естественного, образования. Существуют различные онтические измерения социального бытия. Субъективно-объективное социальное целое проявляется в природе как «притяжение» двух измерений – духовного и материального. В свою очередь, в результате взаимодействия духовного и материального, образовались культура и цивилизация. Сочетаясь под влиянием действия на них гравитационных факторов, они формируют другие более локальные социальные измерения – сферу культуры и искусства, сферу политики, экономики, сферу науки и техники.

Ключевые слова: коммуникативный онтос, духовный, материальный, культура, цивилизация

(статья друкється мовою оригіналу)

Социум – естественная среда обитания человека, которая является тем необходимым жизненным условием, способствующим проявлению всех возможных интеллектуальных и творческих стимулов, а также самоутверждению духовного. Неизвестно, что на кого оказывает большее влияние общество на человека или человек на общество. Безусловно, каждый человек неповторим, он оставляет неизгладимый отпечаток на поверхности «социального» и навсегда меняет его отдельные грани. Кроме того та или иная субъективная оценка окружающей действительности представляется нам «искривленной», поскольку она всегда индивидуальна а, поэтому далека от понимания истинной сути вещей. Во все времена человечество пыталось ответить на вопрос – возможно ли создать такую модель общества, которая бы максимально удовлетворила духовные и материальные потребности каждого отдельного индивида, которая была бы наиболее оптимальной для представителя любого культурного сообщества? Возможно ли, чтобы такая система стала в полной мере сбалансированной и, поэтому справедливой, комфортной для жизнедеятельности и творчества? Стремление людей улучшить свою жизнь способствовало возникновению политики как сферы управления, а также других социальных сфер (науки,

техники, искусства). Вследствие этого социальная машина перманентно обновляла различные детали (внутри себя и снаружи), создавая все новые механизмы государственного правления. Практика показывает, что какую бы версию политической власти человечество ни выбрало, все равно, со временем она покажется деформированной, а ее инструментарий потребует существенной корректировки и усовершенствования.

Так, например, П. Диксон утверждает, что уже в настоящее время человеческое общество создает будущее посредством различных решений, открытий, действий или бездействия [3, с. 440]. То есть человечество всеми возможными способами «притягивает» к себе будущее, но при этом каждый видит его по-разному. Триада «человек–общество–природа» является замкнутой системой, поскольку на нее также действует сила гравитации, искривляя ее. Все три категории – неразрывно связаны. Именно человек существенно влияет на геометрию природы и социума. Сегодня оказались тщетными многочисленные попытки ответить на противоречивый вопрос: кем можно считать человека? Возможно, человек – это произведение искусства, созданное неким удивительным всеобъемлющим Логосом. Тогда он запрограммирован на конкретные действия, у него есть четкая экзистенциальная цель, его существование имеет смысл. Возможно, все образовалось спонтанно при благоприятном стечении обстоятельств, тогда возникновение человека и социума – это проявление естественной эволюции природы. Противоречие легко разрешимо, поскольку и в первом, и во втором случае появление разумной жизни – закономерно и логично.

С точки зрения развития Вселенной любой вектор ее истории является лишь одним из бесконечного множества всех возможных направлений, то есть путь ее развития – это сумма всех возможных альтернатив. Тогда можно утверждать другое: если возникновение человечества закономерно, то разумная жизнь появится в любом случае, независимо от того, в каком направлении будет развиваться Вселенная. Кроме того, современная наука допускает одновременное существование и развитие множества вселенных. Если же и Вселенная, и человечество – спонтанные явления, то они могли или появиться, или не появиться. Следовательно, если мыслящая субстанция все же случайно возникла, то она – явление единичное, уникальное (оно исключает наличие разума во всех других альтернативных версиях истории Вселенной). С другой стороны, если существует бесконечное множество альтернативных направлений развития «онтического», то даже спонтанная возможность его возникновения может рано или поздно превратиться в закономерность, поскольку процесс зарождения жизни может снова случайно повториться (через огромный интервал во времени). Если что-либо однажды стало возможным, то оно порождает вероятность дальнейшего повторения данного события. Поскольку речь все же идет о наличии бытия, которое может «мыслиться» и чувственно восприниматься человеком разумным, то можно утверждать, что его существование причинно-обусловлено. Мало того, различные комбинации органической и неорганической жизни образовались вследствие воздействия на них неких созидающих начал – гравитационных факторов и всевозможных видов энергии. Ж.–П. Сартр обратил внимание на то, что

видимость не скрывает сущности, она ее раскрывает; она есть эта сущность; сущность сущего уже не есть свойство, заключающееся внутри него, это обнаруживающийся закон, который управляет последовательностью своих явлений, это логическое основание данного ряда [7, с. 33]. Ж.–П. Сартр также подчеркивал, что сознание есть настоящая субъективность и впечатление есть субъективная полнота, но эта субъективность не могла выйти из себя для того, чтобы полагать трансцендентный объект, придавая ему полноту впечатления [7, с. 51]. Таким образом, человеческое сознание – необходимое условие для самоидентификации бытия.

Сила гравитации способствует конструированию самых удивительных форм жизни. Любая же конструкция – это, прежде всего, целостность, состоящая из основы и составных частей. Проявление той или иной формы «онтического» сопровождается наличием заданных геометрических параметров, индивидуальных пространственно–временных характеристик. Любая точка в пространстве является важным событием. Актуализируясь, она искривляет пространство в своем направлении. Это означает, что в каждом конкретном участке Вселенной осуществляется крайне важная работа. Таким образом, все другие участки также важны, поскольку они являются необходимыми составляющими мироустройства.

Подобным образом, каждый индивид, явно или анонимно, влияет на качество социального организма. Вследствие этого, социальное тело эволюционирует, а его системные характеристики усложняются. С развитием науки и техники заметно улучшаются условия повседневной жизни, появляются все новые технические возможности. Человек осознанно использует силу притяжения. Руководствуясь собственными нуждами, он вытягивает на поверхность сокрытые в глубоких земных недрах природные ресурсы. Можно сказать, что он имеет непосредственное отношение к гравитации, поскольку выполняет ее основную функцию – осуществляет «притяжение» всех возможных и даже невозможных вещей. Целостная природа онтоса пока не поддается полному описанию, но человек «тяготеет» ко всему неизвестному.

«Социальное» является не менее загадочным. Оно постоянно трансформируется, становится все более топологическим, а его внешние и внутренние характеристики зависят от меняющихся мировоззренческих установок человечества. Например, глобализация (как явление многогранное и полиаспектное) способствует объединению различных жизненных уровней социального (политики, экономики, науки, культуры, искусства, религии). Она репрезентирует социум как всепланетарную сеть. Складывается впечатление, что скоро «Левифан» может покинуть родную планету или выйти за ее пределы. Современный философ У. Кен предполагает, что продолжающийся процесс самопреодоления в эволюции производит прерывности, творческие скачки, поэтому в эволюции и есть сдвиги – разум нельзя свести к жизни, жизнь нельзя свести к материи; есть и преемственность – общие модели эволюционируют по всех областях; в этом смысле Космос объединяет, связывает все в единый процесс [5, с. 55].

Социальный онтос отображает особый механизм действия гравитации на коммуникативное пространство.

С одной стороны, проявление силы тяготения – это объединение, сжатие, стремление каждого элемента социальной системы к единому центру. Таким «центром» может быть человек (малая или большая группа людей, этнос, культура), инфраструктура (институция, город, государство), духовный продукт (теории, идеи, фантазии, мечты). Все вещи, которые создал человек в процессе своей жизнедеятельности (материальные блага, произведения искусства, а также абстрактные категории добра, справедливости, любви – «вещи в себе»), наделяются дополнительными значениями, поэтому они играют центральную роль. Таких центров, имеющих особый смысл для людей, существует множество.

С другой стороны, можно наблюдать и диффузию – расширение «социальных границ». Демографическая имплозия порождает необходимость переосмысления существующих жизненных ориентиров. Человек сегодня осваивает все новые необжитые территории, накапливает вещи в большом количестве, копирует их и перемещает во всех направлениях, меняя привычные параметры «социального». Планетарная поверхность уже не актуальна для будущих человеческих амбиций, ему необходимо больше жизненного пространства, ему нужна территория без границ. Хотя космические исследования – это сравнительно юная сфера научного познания, в недалеком будущем человечество найдет новые «невозделанные поля» для дальнейшей экспансии. И вряд ли это будет привычная для чувственного восприятия модель социальной жизни. Скорее всего, «социальное тело» приспособится к новым внесемным условиям. Согласимся с М. Дери, который утверждает, что скорость убегания, она же вторая космическая, – это скорость, с которой тело, скажем космический корабль, преодолевает гравитационную силу другого тела, например Земли; компьютерная культура, или, иначе, киберкультура, все ближе и ближе к тому, чтобы достичь этой второй космической скорости [2, с. 6]. М. Дери отмечает также, что эфемеризация труда и развешествление потребительских товаров в киберкультуре происходит параллельно с дематериализацией человека, его освобождением от телесной оболочки [2, с. 11].

Еще один современный ученый Э. Дэвис подчеркивает, что информационные технологии преодолевают предметный статус просто потому, что они позволяют кодировать и передавать такие бестелесные реальности, как разум и смысл. В некотором смысле эта гибридность отражает вековой давности соперничество между формой и содержанием: материальная и техническая структура медиа налагает на процесс коммуникации формальные ограничения, а непосредственность коммуникации продолжает бросать вызов формальным ограничениям, поскольку акт коммуникации происходит между сознаниями в «конверте» информационных потоков, передающих смыслы, образы и информацию [4, с. 15–16]. Подобное виртуальное пространство лишь симулирует возможность осуществления контроля над гравитационными факторами.

Сегодня во всех социальных сферах используются новейшие технологии. Внедрение более «разумных» кибернетических устройств с уникальными техническими характеристиками, а также эффективных автоматических систем управления, способствует изменению качества повседневной жизни. Например, большинство транспортных

средств действительно развивает сверхскорости. Чтобы «виртуальное» стало реальным, необходимо полностью изменить биологические свойства человеческого организма, сделать тело и мозг легко трансформируемыми.

Так, Ф. Розенблатт под «моделью мозга» подразумевает любую теоретическую систему, которая стремится объяснить физиологические функции мозга с помощью известных законов физики и математики, а также известных фактов нейроанатомии и нейрофизиологии [6, с. 23]. Он делает вывод, что следует выяснить является ли мозг по преимуществу более или менее обычным вычислительным устройством, в котором стохастические процессы и адаптация играют случайную и несущественную роль, или же он в значительной степени зависит от этих процессов и поэтому модель, в которой они не учитываются, окажется неспособной объяснить и психологические особенности мозга [6, с. 28].

В свою очередь Майкл А. Арбиб рассматривал нервную систему как обширную сеть нейронов, имеющую сложную структуру и исключительно сложные внутренние соединения. Эта сеть воспринимает информацию от большого числа рецепторов: палочек и колбочек глаз, тактильных рецепторов кожи, температурных рецепторов, которые преобразуют возбуждения, поступающие из внешней среды или возникающие внутри тела человека, во множество электрических импульсов, посредством которого информация передается в сеть. Эти импульсы взаимодействуют с чрезвычайно сложными «картинами» импульсов, которые циркулировали до этого в нейронах, в результате чего на выходе сети появляются импульсы, управляющие эффекторами (например, мускулами или железами) [1, с. 16]. По его мнению, анатомия и физиология той части человеческого мозга, работа которой относится к высшей нервной деятельности, мало изучена. Хотя макроскопическая анатомия мозга обнаружила сложную структуру, микроскопическая анатомия дает смутную картину, по-видимому, случайных взаимосвязей. Кажется невозможным, чтобы наши гены определяли точную структуру нашего мозга. Гораздо более вероятно, что они определяют некоторые схемы роста, более или менее подверженные меняющимся влияниям опыта. Кроме того, если бы связи были даже строго детерминированы, все равно механизм, посредством которого мозг может распознавать понятия, неизвестен [1, с. 85].

Майкл А. Арбиб сделал вывод, что даже если допустить, что человеческий мозг обладает структурой, то мы не достигнем еще никакого прогресса в выяснении следующих двух противоположных точек зрения: а) человек разумен потому, что эволюция снабдила его мозгом с очень сложной структурой. Эта структура выполняет различные функции и, в частности, дает ему возможность учиться. Требуется некоторая критическая степень сложности структуры, чтобы сеть могла изменить себя (независимо от сложности ее правил поощрения) таким способом, который можно было бы считать разумным; б) человек разумен потому, что эволюция снабдила его мозгом с очень сложными взаимосвязями. Схема взаимосвязей не имеет отношения к истинно разумному обучению, которое является результатом действия правил поощрения на достаточно большую, но существенно случайную сеть. Возможно, что истина заключается в искусном соединении этих точек зрения [1, с. 87]. Попытка синтеза «искусственного

интеллекта» свидетельствует о непреодолимом желании человека избавиться от привычного, надоедливое и несовершенного тела. Возможно, сила гравитации вообще не подействует на новую форму разумной жизни. Тогда напрашивается вопрос: можно ли давать человеку полную свободу, не окажется ли он своевольным, ведь гравитация проявится и как эффект сдерживания?

Расширение границ «социального» является природным фактором, хотя имеет энтропийный характер. Ощущение неопределенности, которое испытывает личность в последнее время, а также ее одиночество, порождены нестабильностью современной жизни и разобщенностью большинства коммуникаторов. Если естественное притяжение между людьми ослабевает, то это свидетельствует о нарушении пропорциональных взаимосвязей, установленных благодаря действию гравитационных факторов. Развивая социальные инфраструктуры, человек «выравнивает» округлости, неровности земной поверхности, меняет естественный ландшафт. Не смотря на меняющиеся представления о конфигурации онтической реальности, он стремится к пропорциональности и соответствию на всех уровнях своей жизни. Как мы уже говорили, он пытается максимально улучшить и свое собственное тело, избавиться его от угловатостей и изъянов. Таким инструментом для упорядочивания повседневной жизни в свое время стала «эвклидова геометрия», которая существенно повлияла на архитектуру, на способ мышления. Сегодня же этим миром пытается управлять пластическая хирургия. Ч. Уэрт, Р. Томсон показывают в своем исследовании, что твердым телам органически свойственна симметрия. Следовательно, при симметричном расположении атомов в пространстве уровень энергии должен быть ниже, чем при хаотическом расположении. Из этого следует, что атомы твердого тела прочно связаны друг с другом и в то же самое время они не сближаются настолько сильно, чтобы резко возросла плотность тела. Поэтому модель твердого тела должна соответствовать, по крайней мере, двум требованиям: она должна объяснять появление сил притяжения между атомами, когда они находятся далеко друг от друга, и возникновение сил отталкивания при слишком сильном сближении атомов [8, с. 23]. Можно сделать вывод, что гравитация комплекует формы, а сила отталкивания сохраняет их от разрушения (от внутреннего коллапса вследствие увеличения их плотности). Гравитация – это свойство материи перестраиваться и перевоплощаться при помощи энергии. Гравитация структурирует материю, создает симметрию.

В большинстве случаев твердые тела имеют кубическую кристаллическую решетку. «Кубическая форма жизни» благоприятна для человеческого глаза и превалирует также в социальной архитектонике. Она является устойчивым фундаментом, на поверхности которого, надстраиваются бесконечные «жилые сегменты», которые практически вознеслись за пределы стратосферы. Проявление топологии в современной архитектуре – мнимое, поскольку «кубическая основа» все же сохраняется в качестве основы, фундамента. Однако, новые архитектурные решения меняют психические структуры таким образом, что человек на уровне бессознательного уже не испытывает потребности видеть поверхность Земли и практически теряет страх высоты. Также он воспринимает декоративную «кривизну»

как нечто само собой разумеющееся. Такие тенденции существенного изменения стиля жизни наблюдаются в сильно урбанизированных мегаполисах.

Все сказанное выше позволяет сделать несколько выводов. Во-первых, человеческое сознание «копирует» реальность всегда в измененном виде. И это существенно повышает творческий потенциал личности, расширяет ее интеллектуальные возможности, поскольку не ограничивает в подходах к восприятию действительности. Во-вторых, чувственное восприятие «кривизны» как «оформленной» материи является естественной способностью человека, это заложено в его генетической программе. Любое материальное или духовное образование наделяет уникальными, неповторимыми свойствами. Оно – единично, несмотря на повторяемость своих подобий. В-третьих, гравитационные факторы влияют на все уровни «онтического» и таким образом делают возможным момент «опредмечивания». Они конструктивным образом структурируют мир, все его системные уровни и измерения. В-четвертых, под действие гравитации, социальный онтос превращается в особую коммуникативную практику, где все участники коммуникации – равноправны, а устанавливаемые ими взаимосвязи – стабильны.

Список использованных источников

1. Арбиб М. А. Мозг, машина и математика: [пер. с англ. А. Д. Коршунова] / Майкл А. Арбиб. – М., 1968. – 224 с. (с илл.).
2. Дери М. Скорость убогания: Киберкультура на рубеже веков: [пер. с англ. Т. Парфеновой] / Марк Дери. – Екатеринбург: Ультра. Культура; М.: АСТ МОСКВА, 2008. – 478, [2] с. – (Philosophy).
3. Диксон П. Фабрики мысли: [пер. с англ.] / Пол Диксон. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 505, [7] с. – (Philosophy).
4. Дэвис Э. Техногнозис: миф, магия и мистицизм в информационную эпоху: [пер. с англ. С. Кормильцева, Е. Бачининой, В. Харитоновой] / Эрик Дэвис. – Екатеринбург: Ультра. Культура, 2008. – 480 с. – (Philosophy).
5. Кен У. Краткая история всего: [пер. с англ. С. В. Зубкова] / Уилбер Кен. – М.: АСТ: Астрель, 2009. – 476, [4] с.: ил. – (Philosophy).
6. Розенблатт Ф. Принципы нейродинамики. Перцептроны и теория механизмов мозга: [пер. с англ. В. Я. Алтаева, Б. А. Власюка, Ю. А. Крутикова, Ю. А. Патругина] / Фрэнк Розенблатт. – М.: Издательство «Мир», 1965. – 480 с.
7. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто. Опыт феноменологической онтологии: [пер. с фр.] / Жан-Поль Сартр. – М.: АСТ МОСКВА, 2009. – 925 с. – (Philosophy).
8. Уэрт Ч. Физика твердого тела: [пер. с англ. А. С. Пахомова, Б. Д. Сумма] / Ч. Уэрт, Р. Томсон. – М.: Издательство «Мир», 1969. – 558 с. (с илл.).

References

1. Arbib M. A. *Mozg, mashina i matematika*: [per. s angl. A. D. Korshunova] / Majkl A. Arbib. – M., 1968. – 224 s. (s ill.).
2. Deri M. *Skorost' ubeganija: Kiberkul'tura na rubezhe vekov*: [per. s angl. T. Parfenovoj] / Mark Deri. – Ekaterinburg: Ul'tra. Kul'tura; M.: AST MOSKVA, 2008. – 478, [2] s. – (Philosophy).
3. Dikson P. *Fabriki mysli*: [per. s angl.] / Pol Dikson. – M.: ООО «Izdatel'stvo AST», 2004. – 505, [7] s. – (Philosophy).
4. Djevis Je. *Tehnognozis: mif, magija i misticizm v informacionnuju jepohu*: [per. s angl. S. Kormil'ceva, E. Bachininoj, V. Haritonovaj] / Jerik Djevis. – Ekaterinburg: Ul'tra. Kul'tura, 2008. – 480 s. – (Philosophy).
5. Ken U. *Kratkaja istorija vsego*: [per. s angl. S. V. Zubkova] / Uilber Ken. – M.: AST: Astrel', 2009. – 476, [4] s.: il. – (Philosophy).
6. Rozenblatt F. *Principy nejroindnamiki. Perceptrony i teorija mehanizmov mozga*: [per. s angl. V. Ja. Altaeva, B. A. Vlasjuka, Ju. A. Krutikova, Ju. A. Patrugina] / Frjenk Rozenblatt. – M.: Izdatel'stvo «Mir», 1965. – 480 s.
7. Sartr Zh.-P. *Bytie i nichto. Opyt fenomenologicheskoy ontologii*: [per. s fr.] / Zhan-Pol' Sartr. – M.: AST MOSKVA, 2009. – 925 s. – (Philosophy).
8. Ujert Ch. *Fizika tverdogo tela*: [per. s angl. A. S. Pahomova, B. D. Summa] / Ch. Ujert, R. Tomson. – M.: Izdatel'stvo «Mir», 1969. – 558 s. (s ill.).

Kharchenko Y. V., Ph.D., Associate Professor, Head of Department of Philosophy and Political Science, Kirovograd State Pedagogical University named after Volodymyr Vynnychenko (Ukraine, Kirovograd), kharchenkojv@gmail.com

Effects of communicative ontos news on subjective perception

Society is amorphous, plastic, it features «curvature» and variation in any point, because communication processes display exceptional mobility all interacting elements (especially people who form a holistic communicative space). It is the so-called «system». This means that one system to inexplicable reason «inscribed» to another (in nature) and operates it as possibly artificial and possibly natural, education. There is various ontic measurement of social existence. Subjective-objective social whole manifests itself in nature as «attraction» of two dimensions—the spiritual and material. In turn, by the interaction of the spiritual and material, formed culture and civilization. Being under the influence of the gravitational action on them, they form factors for other more local social dimensions—the sphere of culture and art, politics, economy, science and technology.

Keywords: communicative ontos, spiritual, material, culture, civilization.

Харченко Ю. В., кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії та політології, Кіровоградський державний педагогічний університет ім. Володимира Винниченка (Україна, Кіровоград), kharchenkojv@gmail.com

Особливості впливу комунікативного онтосу на суб'єктивне сприйняття

Соціум – явище аморфне, пластичне, йому притаманне «викривлення» та флуктуація в будь-якій його точці, оскільки комунікативні процеси відображають виняткову мобільність усіх взаємодіючих елементів (особливо людей, які й формують цілісний комунікативний простір). Він є так званою «системою в системі». Це означає, що одна система «вписана» в іншу (в природу) й функціонує в ній в якості ймовірно штучного, а ймовірно і природного, утворення. Існують різні онтичні виміри соціального буття. Суб'єктивно-об'єктивне соціальне ціле проявляється в природі як «тяжіння» двох вимірів – духовного й матеріального. В свою чергу, в результаті взаємодії духовного й матеріальних факторів, вони формують інші більш локальні соціальні виміри – сферу культури і мистецтва, сферу політики, економіки, сферу науки і техніки.

Ключові слова: комунікативний онтос, духовний, матеріальний, культура, цивілізація.

* * *

УДК 159.923.2:303.094.4:316.32

Ярошенко Л. В.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
суспільних та педагогічних дисциплін,
Український державний університет фінансів
та міжнародної торгівлі (Україна, Київ),
L.yaroshenko@meta.ua

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН «НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ»: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Аналізуються теоретичні засади дослідження формування національної ідентичності. Національна ідентичність визначається як співвіднесеність соціального суб'єкта з нацією, її символами, цінностями, культурою, історією, територією, державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами. Національна ідентичність розкривається через такі опорні смисли, як національні почуття, національна свідомість, національний характер, ментальність, національні образи світу, національна ідея. Основними чинниками, які визначають формування національної ідентичності, є історична територія, мова і культура, єдиний економічний простір, релігія і спільні міфи та історична пам'ять, єдині закони тощо. У статті обґрунтовано, що глобалізація, як історична форма єдності світової спільноти, послаблює національні структури на різних рівнях їх буття: державному, національно-етнічному, індивідуальному; змінює спосіб ідентифікації подій та явищ учасниками глобального суспільства, трансформуює традиційні структури та принципи самоідентифікації.

Ключові слова: етнос, нація, національна ідентичність, самоідентифікація, національна свідомість, національний характер, ментальність, національні образи світу, національна ідея.

Для України, яка сьогодні прагне зайняти достойне місце серед світової спільноти, надзвичайно актуальними стають процеси формування національної ідентичності, становлення національної свідомості, свідомості етносу, народу-нації, рівень їх розвитку і особливості механізмів їх функціонування. Українська нація сьогодні знаходиться

в полі таких суперечливих соціально–цивілізаційних тенденцій як глобалізація і національно–етнічне, державне уособлення, модернізація і постмодернізація, спрямованість на Захід або на Схід, що свідчить про мозаїчність і сегментованість українського соціуму, різноспрямованість устремлень різних верст населення, наявність кількох субкультур і створює ситуацію перманентної «системної кризи суспільства».

Національно–державна розбудова України передбачає осмислення процесу формування національної ідентичності, як одного із пріоритетних чинників консолідації суспільства і набуває сьогодні особливої актуальності. Пріоритетним завданням є консолідація громадян України навколо спільних національних інтересів і культурних цінностей, збереження національного миру, подолання існуючих суперечностей і міжетнічних конфліктів. Науково–дослідницький інтерес спрямовано на розуміння сучасних форм усвідомлення людьми їхньої причетності до свого народу і нації, адже справжнє відродження можливе лише через засвоєння духовних багатств власного народу і людства взагалі.

Нам дуже близькі розмірковування американської дослідниці Л. Грінфелд з приводу сучасного розуміння ідентичності. На її думку ідентичність має п'ять найважливіших аспектів. По–перше, це людські переконання: нація існує доти, доки її члени визнають один одного як співвітчизників і прагнуть продовжувати спільне співіснування; по–друге, спільне історичне минуле, спільні обов'язки й уявлення про спільне майбутнє; по–третє, є спільні дії, тобто дійова ідентичність; по–четверте, постійне проживання в одній країні і, по–п'яте, спільні характеристики, що об'єднують поняття «національного характеру» і котрі формують загальнонародну культуру [1, с. 35].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких так чи інакше досліджувалось питання «формування» нової національної (субнаціональної, цивілізаційної, європейської тощо) ідентичності, свідчить про великий інтерес до цієї проблематики. Слід особливо зазначити роботи таких західних учених як Б. Андерсон, А. Аппадурі, З. Бауман, У. Бек, П. Бергер, Г. Блумер, Ф. Бродель, П. Бурдьє, А. Віліс, А. Вільсон, Ю. Габермас, С. Гантінгтон, Е. Гідденс, І. Гофман, М. Грох, Р. Дарендорф, Е. Еріксон, М. Кастельс, С. Леш, Т. Мітчелл, П. Рікер, Е. Сміт, Ч. Тейлор, Е. Тоффлер, А. Турен, Е. Хобсбаум, В. Хесле, К. Хюбнер, С. Шульман, які вивчали різні загальнотеоретичні аспекти проблеми ідентичності. Всебічні дослідження проблеми національно–державної ідентичності представлені російськими й білоруськими науковцями. Зокрема, до проблеми національної ідентичності зверталися В. Абушенко, В. Бадмаєв, Ю. Бромлей, О. Вебер, Л. Гринін, О. Панарін, В. Пантін, І. Семененко, В. Тишков, В. Толстих, В. Федотова, Н. Федотова, В. Ядов та ін. Серед вітчизняних дослідників ця проблема знайшла своє відображення у роботах В. Андрущенко, Л. Губерського, В. Воронкової, Т. Воропай, П. Гнатенка, В. Євтуха, О. Зернецької, М. Козловця, В. Кременя, М. Степико та ін. Незважаючи на таку велику кількість публікацій з проблем національної ідентичності, зауважимо, що проблема формування української національної ідентичності в умовах інформаційного суспільства потребує відповідного, широкомасштабного осмислення і є цілком нашої статті.

В інформаційному суспільстві пошук національної ідентичності, яка у структурі ідентичностей посідає одне з визначальних місць, стає головною соціокультурною тенденцією. У найзагальнішому вигляді під національною ідентичністю ми зазначаємо відчуття колективної належності до певної національної спільноти, її культури, традицій, спадщини. Національна ідентичність вирізняється особливим поєднанням об'єктивних і суб'єктивних відзнак, що виокремлює одну національну спільноту від іншої. Суттєвого значення тут набувають відчуття спільної долі, спільного майбутнього, загальні переживання, колективна пам'ять, іншими словами все те, що зараджує формуванню спільного «Ми».

У роботі «Прошання з імперією: українські дискусії про ідентичність» професор Варшавського університету О. Гнатюк розкриває національну ідентичність як «комплекс спільних переконань, позицій і вірувань, вироблених у процесі формування окремішності спільноти, який поєднувався з акцептацією політичних прагнень певної політичної групи або акцептацією держави» [2, с. 56]. Таке відчуття належності людини до виокремленої спільноти може зазнавати різноманітних змін, тому, наголошує дослідниця, видається більш доцільним пошук динамічної моделі ідентичності.

У традиційних і навіть індустріальних суспільствах ідентичність особи була чітко фіксованою, соціальні ролі були точно визначені, а відповідна міфологія й ідеологія чітко регламентували сферу мислення і поведінки особистості. Інформаційне суспільство сьогодення змінило базові парадигми життєдіяльності особистості та суспільства, способи ідентифікації подій і явищ, призвело до деструктуризації й делегітимізації соціальних інституцій. спричинило те, що, як зазначає М. Кастельс, «ідентичність стала головним, а іноді й єдиним джерелом смислів. Люди все частіше організовують свої смисли не навколо того, що вони роблять, а на основі того, ким вони є, або на основі своїх уявлень про те, ким вони є» [3, с. 27]. На думку З. Баумана, особливістю інформаційного суспільства є уразливість і ненадійність умов життя. Це комбінація особистісних переживань і «ненадійності (роботи, наявних прав і засобів до існування), невпевненості (в їх збереженні і майбутній стабільності) і відсутності безпеки (власного тіла, свого «Я!» та їх пропозицій: майна, сусідів, всього співтовариства» [4, с. 173].

Український філософ М. А. Козловець у своїй монографії «Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації» наголошує про можливість репрезентації ідентичності національної спільноти як колективної самосвідомості, самовизначення, самовироблення власного образу і змісту самосвідомості. Він підкреслює, що «поняття «національної ідентичності» передбачає вияв колективного самоконструювання образу власної національної спільноти, характер якого багато в чому залежить від об'єктивних передумов і практики функціонування цієї спільноти (наприклад, сприятлива економічна ситуація, політична нестабільність, зовнішні загрози тощо) [5, с. 58–59].

Російський дослідник В. Бадмаєв визнає національну ідентичність як «задану національною уявою світу і національною історією основну ідею, якою живе соціум у певну історичну епоху і тому прийнятну для більшості. Ідентичність, наголошує філософ, несе в собі відповідь

про сутність свого народу, нації, її місце, роль і завдання у світовій історії та ідеальні форми її існування» [6, с. 95].

Автор монографії «Kollektive Identität» Люц Нітгамер оригінально сформулював «ідентичність як поняття в пошуку свого вмісту» [7, с. 58].

Е. Сміт наголошує на глобальному характері національної ідентичності. Він зазначає, що «нація, по суті, привласнює елементи інших видів колективної ідентичності, що зумовлює не лише спосіб, завдяки якому національна ідентичність може поєднуватись з тими іншими різновидами ідентичностей – класовою, релігійною, етнічною – а й хамелеоноподібні перетворення націоналізму як ідеології та інші ідеології, як–от: лібералізм, фашизм, комунізм» [8, с. 23].

С. Шульман запропонував концепцію національної ідентичності, у якій національна ідентичність досліджується як багаторівнева система, що містить у своїй структурі етнічну, культурну і громадянську компоненти [9, р. 559]. В рамках концепції С. Шульмана громадянська, культурна та етнічна ідентичності являються факторами, які представники тієї чи іншої нації вбачають найбільш важливими для їх об'єднання, указують на їх несхожість від представників інших спільнот; факторами, які стають основою ідентифікації з цією спільнотою. Загальний індекс національної ідентичності С. Шульмана вміщує 10 компонентів, зокрема 5 компонентів громадянської ідентичності, 3 – культурної і 2 – етнічної.

Найбільш значний ідентифікаційний потенціал національної ідентичності виконує історичний наратив. В історичному аспекті поняття національної ідентичності зазнає ґрунтовних трансформацій, адже створюючи історію, колективно «конструюючи її», ми висвітлюємо минуле, щоб краще зрозуміти сучасне, а спостереження за змінами ідентичності дозволяє краще збагнути «звідки ми походимо», «куди прямуємо», «ким ми стаємо». Кореляція історичної пам'яті та національної ідентичності може бути описана формулою, запропонованою Т. Кузьо: «немає пам'яті – немає ідентичності, немає ідентичності – немає нації» [10, с. 134].

На думку Х. Ортеги-і-Гассета, спільна проєкція майбутнього виростає зі спільного розуміння минулого та свого місця поміж цим минулим і майбутнім. Людина ж зберігає минуле в собі, нагромаджує його, примушує те, що вже минуло, продовжувати існувати «у вигляді того, що вже було» [11, с. 222].

Для дослідження феномена національної ідентичності вкрай важливим є розуміння історичної мінливості способів її конституювання, адже національна ідентичність як наратив не є однорідно цілісною. Вона постає фрагментованою, розірваною, гетерогенною. Як вважає Х. Бхабха національний наратив завжди переривається, оскаржується, спростовується наявністю інших наративів, насамперед наративів національних меншин. Національна ідентичність постійно «перебивається і оскаржується втручанням інших голосів, інших ідентичностей» [12, с. 123].

Національна ідентичність є багатовимірним поняттям, формування якого представляє складний і комплексний процес. Так Е. Сміт у монографії «Національна ідентичність» виділяє такі атрибути, що визначають національну ідентичність як 1) історична територія як рідний край; 2) спільні міфи та історична пам'ять; 3) спільна масова, громадянська культура; 4) єдині

юридичні права та обов'язки для всіх членів суспільства; 5) спільна економіка з можливістю пересуватися в межах національної території. Е. Сміт стверджує, що національна ідентичність утворюється в наслідку «подолання забуття через нащадків, відновлення колективної гідності через покликання на золоту добу, реалізації братерства через символи, ритуали та церемонії, що прив'язують живих до мертвих і полеглих спільноти» [13, с. 28–37].

Ми поділяємо міркування нашого співвітчизника М. А. Козловця, що основними чинниками, які впливають на формування національної ідентичності є «історична територія (або підпорядкування держави міжнародному праву – a state under international law), спільна мова і культура, єдиний економічний простір, релігія і спільні міфи та історична пам'ять, єдині закони і обов'язки для всіх членів та інші». Історична територія, на якій розміщується національна спільнота в часі й просторі, забезпечує її «святими місцями», об'єктами духовного та історичного поклоніння, розкриває неповторність «духовної географії» тієї чи іншої нації [14, с. 71].

Історична пам'ять є унікальною сукупністю уявлень національної спільноти про минуле, зафіксоване у формах знань, культурних стереотипів, архетипів, міфів. Формування національної ідентичності, зростання національної свідомості відбувається через усвідомлення людьми самотності власної історичної долі.

Роль політичних чинників у структурі національної ідентичності є вкрай важливою, але нажалі на різних етапах розвитку цивілізації трансформуються політичні форми держави, змінюються пріоритети в політиці. Революції, війни, зміни політичного устрою, втрата державності сприяють створенню нової соціально-політичної парадигми суспільства, і в свою чергу, спричиняють розвиток нової національної ідентичності. Однак є базові принципи, що формують політичну культуру кожного суспільства й цивілізації, яка, за визначенням І. Василенка, є «космосом символічних форм» [15, с. 27]. Про існування «політичної нації» дозволяє говорити спільність політичного життя, а також належність до спільного правового і політичного простору, зокрема, Європейського співтовариства. Існування «культурної нації» визначається спільністю культури, мови і релігії. Поділ на політичну і культурну нації є досить умовним, бо реальні нації є поєднанням обох типів.

Величезне значення у формуванні національної ідентичності мають політична культура і політична символіка. Політична культура являє собою певні соціально типові зразки поведінки, форми взаємовідносин між громадянами і владою. Політична символіка притаманна всім суспільствам і цивілізаціям, є невід'ємною ідеологічною складовою суспільного життя, що утворює єдність між минулим, сьогоденням і майбутнім народом.

У процес збереження національної ідентичності міцно влітається економічний чинник, адже будь-яка цивілізація не може існувати без виробництва матеріальних благ. Основу існування національних держав складають господарські зв'язки, які протягом історії розвитку людства постійно змінюються, набувають різних форм (сільськогосподарські, промислові, інформаційні тощо) і різної структури. При всьому розмаїтті форм господарювання в межах окремої країни формуються характерні риси економічної, господарської діяльності,

типові в цілому саме для цього соціуму особливості економічної поведінки, господарської етики.

Важко переоцінити роль етнокультурних чинників для підтримки і формування національної ідентичності. Національна спільність ідентифікується на основі культурних ознак, які передують іншим критеріям ідентифікації: релігії, династіям, економічним інтересам. Надбання предків створюють підґрунтя, від якого повинен відштовхуватись кожен член спільноти у процесі своєї національної самоідентифікації. І це насамперед мова, якою вони спілкуються, традиції, релігія, витвори мистецтва тощо.

Система певних матеріальних і духовних цінностей, сукупність форм життєдіяльності, характерних для конкретного етносу утворює національну культуру, що, як вважає М. А. Козловець, стає «своєрідним генератором життя, упорядником життєвого хаосу, де національне – це структурований упорядкований лад [6, с. 73]. В контексті певної національної культури здійснюється формування особистості, пошук «власних» ідеалів і цінностей, залучення до традицій, формування характеру і світогляду. Кожна національна культура за своїм змістом є унікальною та поєднує в собі риси загальнолюдської культури і елементи, пов'язані з атрибутами розвитку цієї національної спільноти. Вагомим соціокультурним фактором національної ідентифікації є релігія, яка значною мірою зумовлює поведінку великих мас людей, систему їх цінностей і установок, що передаються від покоління до покоління. Як вважає С. Гантінгтон, «релігія дає людям почуття ідентичності і напрямку в житті» [14, с. 142].

На формування національної ідентичності також впливають і зовнішні, геополітичні фактори, у тому числі, наявність зовнішньої небезпеки.

Британський історик Е. Хобсбаум встановлює два ключові способи побудови національної ідентичності. Перший спосіб ідентифікації ґрунтується на так званому «кровному праві» («*ius sanguinis*»), відповідно до якого вважають, що члени однієї нації мають спільне походження і спільну культуру, формуючи етнокультурну націю. Другий спосіб спирається на так зване «право території» («*ius solii*») і поширений серед груп, яким бракує спільного походження і спільної культури. Визначальним для цього способу є зростання солідарності серед населення певної території незалежно від етнічних, культурних, мовних та інших відмінностей місцевих жителів. Такі народи формують політичні нації [8, с. 324].

Глобалізаційні процеси вносять суттєві корективи в попередні трактування поняття національної ідентичності, що пов'язано із невизначеністю, розбіжністю і різноспрямованістю тенденцій розвитку сучасної цивілізації. У сучасному глобалізованому суспільстві національні ідентичності не є сталими, фіксованими та назавжди даними реальностями.

Індивіди обирають та конструюють свою тотожність з різними спільнотами, способом життя, цінностями, причому на протязі життя вони роблять цілу низку виборів залежно від кола доступних колективних ідентичностей. Ми поділяємо думку українського філософа М. Т. Степіко, яку він висвітлює у монографії «Українська ідентичність: феномен і засади формування», де зазначив, що «кожна нація завжди реалізує ідентичність, що домінує, уособлює та презентує її історичну та соціокультурну окремішність і в очах своїх громадян, і на міжнародній арені».

М. Т. Степіко підкреслює, що ідентичність сьогодення не визначається наперед ідентичністю предків і не досягається тиском з боку оточення чи держави. Дослідник наголошує, що процес формування ідентичності кожної окремої людини ніколи не припиняється, оскільки змінюються умови її існування. Будь-яка людина має кілька незалежних ідентичностей, навіть контрверсійних, які можуть замінюватися окремо одна від одної.

Національна ідентичність не мусить обмежуватися раз і назавжди визначеними етнічними межами. Вона повинна співпасти з громадянською ідентичністю, з усвідомленням приналежності до тієї чи іншої політичної спільноти.

Зауважимо, що процес формування національної ідентичності є синергетичним процесом, тому досліджуючи його, треба пам'ятати про так звані точки біфуркацій (від лат. *bifurcus* – роздвоїти, розділити), що є реальним феноменом у розвитку будь-якої системи. Точки біфуркації відображають так звані «збуджений стан» систем, й знаходяться немовби на перехресті, і навіть незначна зовнішня флуктуація (від лат. *fluctuatio* – коливання) може спричинити зміни подальших еволюційних шляхів, переходи до інших атракторів.

Українське суспільство сьогодні знаходиться саме в точці біфуркації, а майбутній атрактор розвитку української суспільної системи визначається економічним, демографічним, соціальним та політичним потенціалами, а також позитивним сприйняттям української держави її громадянами. Сьогодні перед нами як українською нацією відкривається новий світ, у якому людина, завдяки всьому життєвому досвіду (колективному, індивідуальному, набутому в умовах кардинальної відсутності усталених істин) спроможна взяти власну долю у свої руки.

Список використаних джерел

1. Савченко О. Я. Особистісно орієнтоване навчання / О. Я. Савченко // Енциклопедія освіти / Академія пед. наук України; [головний ред. В. Г. Кремень]. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С.626–627.
2. Greenfeld L. Nationalism: Five Roads of Modernity. – Cambridge MA: Harvard University Press, 1992. – P.34–36.
3. Гнатюк О. Прощання з імперією: українські дискусії про ідентичність / Ольга Гнатюк. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс / Пер. с англ. под ред. О. И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
5. Бауман З. Текучая современность / З. Бауман / Пер. с англ. под ред. Ю. А. Асочакова. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.
6. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія / М. А. Козловець. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.
7. Бадмаев В. Н. Феномен національної ідентичності (Соціально-філософський аналіз): Дис... д-ра філос. наук. – Волгоград, 2005. – 140 с.
8. Сміт Е. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт; [пер. з англ. П. Таращука]. – К.: «Основи», 1994. – 224 с.
9. Shulman S. Challenging the Civic / Ethnic and West / East Dichotomies in the Study of Nationalism // Comparative Political Studies. – 2002. – Vol.35. – N5. – P.559.
10. Kuzio T. Ukraine. State and Nation Building / T. Kuzio. – London: Routledge, 1998. – P.134.
11. Ортега-і-Гассет. Возникновение философии. Что такое философия? / Ортега-і-Гассет. – М., 1991. – С.222.
12. Bhabha H. K. Location of culture. – L.; N. Y., 1998. – P.123.
13. Василенко И. А. Диалог цивилизаций и социокультурные проблемы политического партнерства / И. А. Василенко. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 292 с.
14. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской идентичности / С. Хантингтон; Пер. с англ. А. Башкирова. – М.: ООО «Издательство АСТ»; ООО «Транзит книга», 2004. – 635 с.
15. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування української модерної нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.

References

1. Savchenko O. Ia. Osobystisno oriientovane navchannia / O. Ia. Savchenko // Entsyklopediia osvity / Akademiia ped. nauk Ukrainy; [holovnyi red. V. H. Kremen]. – K.: Yurinkom Inter, 2008. – S. 626–627.
2. Greenfeld L. Nationalism: Five Roads of Modernity. – Cambridge MA: Harvard University Press, 1992. – P. 34–36.
3. Hnatiuk O. Proshchannia z imperiieiu : ukrainski dyskusii pro identychnist / Olha Hnatiuk. – K.: Krytyka, 2005. – 528 s.
4. Kastel's M. Informacionnaja jepoha: jekonomika, obshhestvo i kul'tura / M. Kastel's / Per. s angl. pod red. O. I. Shkaratana. – M.: GU VShJe, 2000. – 608 s.
5. Bauman Z. Tekuchaja sovremennost' / Z. Bauman / Per. s angl. pod. red. Ju. A. Asochakova. – SPb.: Piter, 2008. – 240 s.
6. Kozlovets M. A. Fenomen natsionalnoi identychnosti: vyklyky hlobalizatsii: monohrafiia / M. A. Kozlovets. – Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2009. – 558 s.
7. Badmaev V. N. Fenomen natsionalnoi ydentychnosti (Sotsyalno-fylosofskiy analiz): Dys... d-ra fylos. nauk. – Volhohrad, 2005. – 140 s.
8. Smit E. Natsionalna identychnist / Entoni D. Smit; [per. z anhl. P. Tarashchuka]. – K.: «Osnovy», 1994. – 224 s.
9. Shulman S. Challenging the Civic / Ethnic and West / East Dichotomies in the Study of Nationalism // Comparative Political Studies. – 2002. – Vol. 35. – N5. – P. 559.
10. Kuzio T. Ukraine. State and Nation Building / T. Kuzio. – London: Routledge, 1998. – P. 134.
11. Orteha-y-Hasset. Voznykovenye fylosofyy. Chto takoe fylosofiya? / Orteha-y-Hasset. – M., 1991. – S. 222.
12. Bhabha H. K. Location of culture. – L.; N. Y., 1998. – P. 123.
13. Vasilenko I. A. Dialog civilizacij i sociokul'turnye problemy politicheskogo partnerstva / I. A. Vasilenko. – M.: Jeditorial URSS, 1999. – 292 s.
14. Hantington S. Kto my? Vyzovy amerikanskoj identychnosti / S. Hantington; Per. s angl. A. Bashkirova. – M.: OOO «Izdatel'stvo AST»: OOO «Tranzit kniga», 2004. – 635 s.
15. Hrytsak Ia. I. Narys ictopii Ukrainy: formuvannia ukrainskoi modernoi natsii XIX–XX st. – K.: Heneza, 2000. – 360 s.

Yaroshenko L. V., candidate of philosophical sciences, associate professor of department of public and pedagogical disciplines, Ukrainian state university of finances and international trade (Ukraine, Kyiv), L.yaroshenko@meta.ua

Socio-cultural phenomenon of «national identity»: social and philosophical analysis

The article analyzes the theoretical basis for the formation of national identity. National identity is defined as a social subject with the nation, its symbols, values, culture, history, territory, state and legal institutions, political and economic interests. National identity is revealed through such basic concepts as the national feelings, national consciousness, national character, mentality, national images of the world, national idea. The main factors that determine the formation of national identity, is a historical territory, language and culture, a common economic space, religion, common myths and historical memories, common law, etc. The article substantiates that globalization as a historical form of the unity of the world community, weakens national institutions at various levels of their being: the state, the national-ethnic, individually, changes the method of identifying the events and phenomena of members of the global community, transforming the traditional structures and principles of self-identification. The issues raised in the article are relevant. Ukraine today is the intersection of these contradictory trends as globalization, modernization, war, occupation, orientation to the West or the East. It all leads to a mosaic of Ukrainian society and segmentation, multi-directional aspirations of different sections of society, there are several sub-cultures. It creates a situation of permanent systemic crisis of society. On the topic of national identity there is a large number of publications. However, the problem of formation of the Ukrainian national identity in the information society requires a corresponding large-scale thinking. In the information society, national identity ceases to search the main socio-cultural trend. In modern society, national identities are not permanent, fixed and all these realities. Individuals determine their belonging to different communities.

Keywords: ethnicity, nation, national identity, or identifying, national consciousness, national character, mentality, national images of the world, national idea.

Ярошенко Л. В., кандидат философских наук, доцент кафедры общественных и педагогических дисциплин, Украинский государственный университет финансов и международной торговли (Украина, Киев), L.yaroshenko@meta.ua

Социокультурный феномен «национальная идентичность»: социально-философский анализ

Анализируются теоретические основы формирования национальной идентичности. Национальная идентичность определяется как соотношение социального субъекта с нацией, ее символами, ценностями, культурой,

историей, территорией, государственными и правовыми институтами, политическими и экономическими интересами. Национальная идентичность раскрывается через такие базовые понятия, как национальные чувства, национальное сознание, национальный характер, менталитет, национальные образы мира, национальная идея. Основными факторами, которые определяют формирование национальной идентичности, являются историческая территория, язык и культура, единое экономическое пространство, религия, общие мифы, историческая память, единые законы и т.д. В статье обосновано, что глобализация, как историческая форма единства мирового сообщества, ослабляет национальные структуры на различных уровнях их бытия: государственном, национально-этнической, индивидуальном, изменяет способ идентификации событий и явлений участниками глобального сообщества, трансформирует традиционные структуры и принципы самоидентификации.

Ключевые слова: этнос, нация, национальная идентичность, самоидентификация, национальное сознание, национальный характер, менталитет, национальные образы мира, национальная идея.

* * *

УДК 130.2:165.721

Яцик С. П., кандидат философских наук, доцент кафедры управління освітою, Національна академія державного управління при Президенті України (Україна, Київ), mfei@i.ua

**ТЕХНОКРАТИЗМ VS ДУХОВНІСТЬ:
АНТРОПОЛОГІЧНІ ВЕКТОРИ РОЗВИТКУ
ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

Осмыслится та аналізується проблематика вдосконалення людини на основі вивчення робіт провідних європейських філософів, ідей яких лягли в основу європейської культури.

Проаналізовано тлумачення вдосконалення людини як об'єкту маніпуляцій, що укорінено технократичним мисленням. Зроблено висновок, що вплив праці Ніцше зумовив розуміння європейської культури як такої, що знаходиться в стадії кризи й зазнає деструктивного впливу мас.

Ключові слова: культурно-історична парадигма, європейська традиція, воля до влади.

Друга половина XIX століття в західноєвропейських країнах проходить під знаком критики просвітницької моделі культури. Ситуація на початку ХХІ століття практично не зазнала змін. Підставою для критики послужило те, що прагнення європейців до істини і прогресу виправдало себе не у всьому. Багато мислителів цього періоду відзначали разом з незаперечними досягненнями цивілізації і величезні втрати в культурі. Найбільш рельєфно це зробив Ф. Ніцше, що підняв проблему кризи західноєвропейської культури і що проаналізував тенденцію наростання нігілізму. Європейське суспільство відійшло, на його думку, від традиційних цінностей і від традиційної культури.

Повсякденно-практичне життя людини наповнено переважно орієнтаціями на матеріальні цінності, тому постійно виникає необхідність коректування співвідношення матеріальних і духовних чинників життя, чим в основному займалися релігія, філософія і мистецтво. Сьогодні ця проблема не втратила своєї актуальності. Співвідношення матеріальних і духовних орієнтацій і інтересів в житті людей – це гнучка і динамічна система, яка змінюється від епохи до епохи. Проте, активізував інтерес до даної проблеми Ф. Ніцше. Займалися цією проблемою й такі філософи і культурологи: Х. Ортега-і-Гассет, П. Сорокін, К. Леонтьєв, В. Соловійов, М. Бердяєв, Н. Лосський, М. Бахтін.

Метою цього дослідження є аналіз антропологічних векторів розвитку європейської культури через філософське осмислення технократизму та духовності у їх бінарній опозиції.

Ф. Ніцше перевів аналіз культури з гносеологічного плану в аксіологічний і переніс акцент з науки на мистецтво. Німецький мислитель вважає, що дотепер наука визначала прогрес, а сьогодні мистецтво повинне подолати кризу. Це переверот подібний кантівському, але він недостатньо оцінений, адже практично весь ірраціоналізм і модернізм вийшли з Ніцше.

Основоположник «філософії життя» зробив загально цікавою проблему значущого, значення, цінності як особливого роду буття. Вслід за ним пішли неокантіанці, і «ніцшевська ідея цінності» затвердилася у філософії [8, с. 72].

До Ніцше в інтерпретації Шпенглера з'являються положення про «сатанізм машини», про грядущу загибель західної «культури» роздавленою «фаустовскою технічною цивілізацією», про непримиренну дихотомію органічної «культури» і смердючої техногенної «цивілізації».

Найбільші досягнення технічного генія: друкарський верстат, масове книгодрукування, газетна машина, телеграф, фотографія (а нині: телефонія, радіо, телебачення, аналоговий і цифровий звукозапис, комп'ютеризація, нарешті, Інтернет) служать по Ніцше, задоволенню низьких потреб «уселенського міщанина».

Зрозуміло, «стадна культура» повністю задовольняє свого невибагливого споживача, який покійно піддається її надмасованій тотальній дії. Мислитель зі сумом зауважував, що сучасна людина страждає ослабленням особи. Від цього індивід робиться боязким, нерішучим [11, с. 21]. Він занурюється в самого себе, в свій внутрішній світ, тобто в безладну «купу» накопиченого знання, яке не проявляє себе нічим зовні, і освіти, яка не втілюється в життя. Придушення культурою перетворило людей майже в суцільні абстракції та тіні, ніхто не наслідуються проявити свою особу, але кожен носить маску або освіченої людини, або ученого, або поета, або політика.

Знецінення традиційних цінностей привело до глибокої зміни змісту культури. На думку П. Сорокіна, ми живемо в епоху «плотської культури» [6, с. 431], яка знаменує собою кризу всієї сучасної культури. Основна ознака сучасної плотської культури, за Сорокіним – сенсорність, а основний принцип – світський і утилітарний. Тобто на зміну аристократичному початку в культурі, яке культуру поглиблювало, прийшов масовий, вельми поверхневий. У цьому переході є певний позитивний момент, пов'язаний з тим, що культура ХХ століття йде вишир і залучає до своєї орбіти нові соціальні шари, особливо у зв'язку з розвитком засобів масової комунікації.

Великі тиражі газет, журналів, книг охоплюють величезну читацьку аудиторію. Мистецтво (теле-, кино-, аудіо-, відео- тощо) теж стало масовим. Нарешті, комп'ютерна мережа та Інтернет охопили весь світ. Кажучи про масову культуру, потрібно врахувати і такий момент, що вона заснована на індустріально-комерційному типі виробництва і розподілу стандартизованих духовних благ. А цю сторону масової культури визнати позитивною вже неможливо, адже унаслідок того, що через засоби масової комунікації здійснюється маніпулювання суспільною свідомістю і нав'язуються стандарти поведінки у всіх сферах життя. Крім того, духовна та ідеологічна продукція виявляється часто вельми низькосортними: «Серійна продукція масової культури володіє специфічними ознаками: примітивність відносин

між людьми; низькопробність соціальних, класових конфліктів; сюжетно цікаві зіткнення «добрих і «поганих» людей, чия мета – це досягнення особистого щастя за всяку ціну; розважальна, забавність, сентиментальність коміксів та книжно-журнальних публікацій; комерційне кіно з натуралістичним смакуванням насильства і сексу; орієнтованість на підсвідомість, інстинкти – потяг до влади, відчуття власності, національні і расові забобони, культ успіху, культ сильної особи і разом з тим культ посередності, умовність, примітивна символіка» [4, с. 132].

Феномен масової культури передбачав Ф. Ніцше, передбачав його і К. Леонтьєв, а вивченням даного феномена займалися М. А. Бердяєв, О. Шпенглер, Х. Ортега-і-Гассет, П. А. Сорокін, Т. Адорно, Е. Фромм, Г. Маркузе та інші. Нерідко ці автори підкреслюють, що умови масової культури породжують духовну несвободу, відчуження і пригноблення особи.

Сучасне суспільство не тільки західне, але й наше, українське продукує понижений тип культури, в якому посилено культивуються прагматизм і утилітаризм. Проте вельми примітно те, що ряд авторів, що досліджують феномен масової культури, дотримуються думки, що в перспективі суспільство і культура зміняться на краще і наступить епоха більш високого типу культури: «нове Середньовіччя» у М. Бердяєва, епоха «енциклопедистів» у Х. Ортега-і-Гассета, «ідеаціональна культура» у П. Сорокіна.

У цій майбутній культурі будуть втілені кращі духовні сили людства, і вона буде заснована не тільки на розумі, але і на добрі, на вірі. Пошук такої інтегральної культури у вигляді «істинної релігії» ввів свого часу Л. Толстой, осмисленням основ такої культури займалися також А. Швейцер, говорили про діалог і можливу згоду науки і релігії П. Тейяр де Шарден, А. Н. Уайтхед та Е. Фромм.

Система освіти у такому разі може сьогодні виступити як сила, нейтралізуюча негативний вплив на людину масової культури. Водночас вона може передбачити майбутній стан суспільства і вже сьогодні почати працювати на повний духовний розвиток людини, звільняючи його від духовного відчуження. На це можуть заперечити: «Утопія!». Так, в нинішньому кризовому стані нашого суспільства це дуже схоже на утопію. Але навіть якщо це утопія, невже людина не коштує такої утопії? Чому потрібно рахувати духовну деградацію нормою? Невже спроба наблизити духовно багатий стан суспільства не благородна задача? Тим паче, що альтернативи немає. Навряд чи можна всерйоз повірити в тезу, що підготовка в школі і у вузі дилерів, маклерів, менеджерів і програмістів, бухгалтерів і аудиторів є привабливішою, перспективною.

Якщо припустити, що підготовка фахівців названих профілів є останнім словом сучасної культури, враховуючи той ажіотаж, який має місце навкруги цих спеціальностей сьогодні, то ми повинні будемо визнати той факт, що на зміну «машинної сірості» прийшла «ринкова сірість», «комп'ютерна сірість», яка добре розбирається в ринковій кон'юктурі і знає, куди вигідніше помістити капітал.

У зв'язку з цим виникає питання: чи було варто людству докладати титанічні зусилля в ході соціального прогресу, щоб прийти до такого примітивного результату. Ні, людський дух буде все одно розвиватися, але тільки без нас, не «через нас», як сказав би Гегель. Він розвиватиметься у іншому місці і в інший час, але він

вчинить все велике, що йому належить зробити, він підштовхне суспільство вперед і створить нові цінності справжньої культури.

Звичайно, суспільству потрібні сучасні фахівці і професіонали, досконально знаючі свій предмет, свою справу. Кожний з нас у рішенні своїх повсякденних життєвих проблем вважає за краще мати справу з людиною, яка досконало володіє своєю професією і може надати нам максимально якісні послуги. Проте при цьому не можна забувати, що вузька спеціалізація все-таки робить людину односторонньою, одновимірною.

К. Маркс говорив, що фахівець подібний флюсу. Задача освіти і духовної культури полягає, звичайно ж, не в тому, щоб перешкодити людині отримати глибокі спеціалізовані навички і знання, а, навпаки, сприяючи поглибленню професійної освіти, разом з тим максимально різносторонньо розвинути душу людину, розвинути «багатство людської природи» [1, с. 211].

Збитковість вузької спеціалізації в умовах масової культури прекрасно показав Х. Ортега-і-Гассет, зокрема він зазначає, що історія науки, наприклад фізики або біології – це історія все більшого обмеження кола своєї діяльності, історія звуження поля духовної діяльності. Наслідком цього сьогодні є нездатність «охопити світ як ціле» [5, с. 118], нездатність творити справжню культуру і цивілізацію, як це робили енциклопедисти минулих епох, і, як наслідок цього, «...спеціалізація в кожному відтісняє загальну культуру на задній план» [5, с. 119].

Раніше людей можна було розділити на просвітлених і темних, на більш менш освічених і більш менш неосвічених. Але «фахівця» не можна підвести ні під одну з цих категорій. Його не можна назвати освіченим, оскільки він повний неук у всьому, що не входить в його спеціальність; він і не неук, оскільки він все-таки «людина науки» і знає досконало свій «дрібний куточок» всесвіту. Ми повинні були б назвати його «ученим неуком» [5, с. 120], і це дуже серйозно, це значить, що у всіх питаннях, йому невідомих, він поведеться не як людина, незнайомі із справою, але з авторитетом і амбіцією, властивою знавцю і фахівцю. І дійсно, поведінка «фахівця» цим відрізняється. В політиці, в мистецтві, в соціальному житті, в решті наук він тримається примітивних поглядів повного неука, але висловлює їх і відстоює їх з авторитетом і самовпевненістю не приймаючи заперечень компетентних фахівців.

Висновок з цих міркувань Х. Ортега-і-Гассет робить парадоксальний, але по суті абсолютно вірний: «Прямий результат цієї непомірної спеціалізації – це факт, що, хоча сьогодні «вчених» більше, ніж коли-небудь, достовірно освічених людей набагато менше, ніж, наприклад, в 1750 г.» [5, с. 121]. І найголовніше те, що спеціалізація не може, згідно думки іспанського філософа, далі забезпечувати прогрес експериментальних наук, оскільки це неможливо в умовах відходу від справжньої енциклопедичної науки. Змінити положення, із його точки зору, можуть тільки нові люди, які повернуть науці синтетичний і енциклопедичний характер і подолають однобічність і обмеженість спеціалізації [5, с. 121]. Дана теза перегукується із трактовкою «надлюдини» у Ф. Ніцше.

Таким чином, можна припустити, що спеціалізація і професіоналізм – це не найголовніша риса людини, хоча саме це в сучасній технічній цивілізації цінується

вельми високо. Визначення людини як Homo faber теж не є найважливішим, а набагато важливіше такі визначення, як «людина розумна», «людина культурна», «людина моральна», «людина духовна». В історії людської думки було зроблено немало різноманітних спроб пізнання і пояснення людської природи. Найглибші з них пов'язані із збагненням розумного, духовного змісту людини. Людство створило цілий світ матеріальної і духовної культури – так звану «другу природу» (Г. Гегель), «новий космос» (М. Бердяєв).

У той же час і культура творить людину, тому що справжнє буття людини можливо тільки в культурі, в атмосфері духовного вдосконалення і розвитку. Повсякденно-практичне життя теж засновано на культурних формах, створених людством, проте вона не завжди наповнена духовним значенням. Тому, вивчаючи історію світової культури, ми часто зустрічаємо сюжети, коли пророк, вчитель веде своїх послідовників, учнів до отримання значення життя, до отримання духовності – людської і божественної (метафізичної).

Гермес і Прометей, Зороастр і Мойсей, Рама і Крішна, Конфуцій і Лао-Цзи, Сократ і Платон, Будда і Ісус Христос, Мухаммед – всі вони робили у підсумку одне і те ж – вказували людям шлях отримання значення, шлях порятунку, шлях залучення до витоків духу. Це «восьмирічний шлях» набуття Нірвани у Будди, «дао» в даосизмі і конфуціанстві, шлях піднесення до висот «Логоса» у Геракліта, «шлях порятунку» у Ісуса Христа.

Побідним чином розумівся у релігійній і філософській традиції шлях формування етичної особи: або через залучення до божественних значень і мети, або через обґрунтування тези, що етична особа вище за Бога, наприклад надлюдина Ф. Ніцше. Таким чином, в історії людської думки спостерігався певний алгоритм: з метою формування етичної особи важливо було встановити певне співвідношення духовних і матеріальних цінностей.

Спеціалізація неминуча і необхідна в умовах людської діяльності і безперервно наростаючих об'ємів інформації, що постійно ускладнюється, особливо у наш час. Проте і в сучасних умовах є певна можливість стати духовно орієнтованою і різносторонньо утвореною людиною. На цьому шляху перш за все система освіти (вчителі, викладачі) не повинна піддаватися фетишизму техніки і надмірно захоплюватися сучасною машинною і комп'ютерною міфологією. Але ще гірше дія паранауки і парарелігії на людину. Можна тільки приєднатися до думки відомого німецького соціолога і теоретика культури М. Вебера, що в питаннях світлотлумачення і значення життя краще всього для людини дотримуватися класичної науки і традиційної релігії [2, с. 148]. Всією сумою знань оволодіти сьогодні неможливо, але вже в дитинстві та в юності людина може оволодіти глибокими пластами художньої культури, залучитися до історії світової і вітчизняної культури.

Однак, як зауважує Ніцше, «прес» цивілізації робить дуже могутній вплив на людину, особливо на початку життєвого шляху. Наприклад, сьогодні культура пропонує людині реалізувати свої творчі потенції в ринковій діяльності, в боротьбі з конкурентами, в гонитві за наживою, в досягненні успіху за всяку ціну, в пануванні над природою, в подоланні традиційної культури, в модернізації виробництва, тобто в створенні ще більш могутньої техніки, що проводить ще більше негативних

змін в природі. «Людина–пан», «людина–супермен», «людина–мільйонер», «людина–робот» – ось сучасні кумири. Це говорить про те, що сьогодні наростає тенденція дегуманізації суспільства, коли нормальні людські відчуття, думки і устремління спотворюються і підміняються дегуманізованим фарсом.

За прикладами далеко ходити не доведеться, достатньо подивитися газети, телебачення, відеопродукцію, кіно, літературу тощо. На думку мислителя ХХ ст. Е. Фромма, дегуманізований прес сучасної цивілізації не дозволяє людині розвинути своє «справжнє Я», а сприяє розвитку в ньому «уявного Я» і підміни справжнього людського ества, що полягає в творчості і духовності, помилковими цінностями уявного існування (ринок, комерція, споживач). Спираючись на міркування К. Маркса, який свого часу добре показав, що володіння власністю, безліччю речей не робить людини духовно багатше і не розвиває особу, Е. Фромм підкреслює, що сучасній людині необхідно змінити своє буття, своє «власне Я», свою систему цінностей. Інакше, вважає Е. Фромм, неминуча подальша деградація людини, а може бути, і загибель людського роду [7, с. 75]. Отже, сучасній людині доводиться робити важкий вибір: прийняти ідеологію суспільства, пронизану категоріями «володіти», «привласнити», «спожити», але при цьому частіше всього залишитися духовно бідним, або прислухатися до думки духівництва, філософів, художників, кращих письменників, діячів культури і піти по шляху духовного розвитку.

Перший шлях легкий, загально визнаний – це шлях людини маси, по ньому сьогодні йде багато хто. Рух по цьому шляху дає людині відчуття причетності до сучасних форм життя, досягненням цивілізації, включеності у великі маси одностайних, відчуття комфорту від солідарності з подібними собі конформістами. При цьому людина маси відчуває майже завжди повну байдужість до проблем, які виходять за межі його «приватних», «індивідуальних», «особистих» інтересів [10, с. 455]. Фундаментальні підстави життя і культури людини маси обґрунтовує не зверненням до духовних критеріїв і вигоків, а посиленням на біологічні інстинкти. Самозбереження, приватна власність, матеріальне благополуччя, бажання випередити конкурентів, зайняти «місце під сонцем» – все це інстинкти «людини маси».

Послухати численних людей маси – і ми більше не знайдемо в історії людської цивілізації ніяких духовних шукачів і устремлень людини, ніяких творчих мук, ніякого пошуку значення життя ніякого самопожертвування і етичного самовдосконалення. Керуючись виключно «інстинктами» суспільства людина маси дичавіє. Не випадково про можливе бездуховне «здичавіння Європи» [5, с. 315] говорив Х. Отрега–і–Гассет. Писав про це по–своєму ще в ХVІІІ столітті і італійський мислитель Джамбаттіста Віко. Він передбачав духовну деградацію західноєвропейського суспільства вже тоді і бачив головну причину цього в капіталістичних суспільних відносинах і буржуазній демократії, що формувалися у той час. Оскільки, наголошує Віко, суспільство засноване на купівлі і продажу, продукує людей, що бачать у всьому тільки «необхідну життєву корисність» [3, с. 19].

Однак, як помітив Ф. Ніцше, людину маси не лякає духовна деградація, оскільки для нього взагалі не існує такої проблеми, для нього це «метафізичне питання». Він легко відмовляється від всього, що не вписується в систему

його приземленого світогляду. Але і йому властива певна пагетика, коли він говорить про досягнення західної техніки і переваги західної демократії.

Ідеал у людини маси чисто економічний – ця «якість життя» в економічно розвинутих країнах [9, с. 30]. За останні роки написано безліч панегіриків ринку і масовій культурі нашими та зарубіжними авторами.

Недивно, що в нашій країні останніми роками різко збільшилося число підприємців, торговців, працівників сфери послуг, а кількість учених скоротилася у рази. Мистецтво, на думку людини маси, служить виключно меті розваги. Звідси ведуть своє походження численні зразки низькопробної продукції: примітивні детективи, бойовики, «мильні опери», «вікна», «за склою» і т.д. Мова людини маси понижена, як і вся атмосфера, в якій вона живе. Деякі сучасні російські письменники включили понижену мову і мат в контекст своїх «творів». Інші з них пропонують узаконити мат і зробити його загально–вживаним, що, на їх думку, зніме проблему непристойної мови взагалі і зробить мову ще більш «демократичною».

Деяким з них надали можливість вести передачі на центральному телебаченні. Оскільки подібні настрої стали досить поширеними, зазвучали у пресі і активні протести з боку видних діячів культури, які справедливо розглядають мову в нерозривному зв'язку з нашою духовністю.

Яка мова, така і наша свідомість. Деградація ж мови поза сумнівом приведе до ще більшої деградації свідомості. Але чомусь сьогодні дуже багато наших співгромадян встали на шлях стійкої деградації і перебувають в цьому стані навіть з деякою клінічною похитливістю.

Отож як визначитися у світі культурному: механічна робота або творчість? Машина або дух? Природні науки або гуманітарні? Логіка або інтуїція? Утилітаризм або духовність? Такі дилеми нашого часу. Сучасна цивілізація дуже активно вибудовує наступний ланцюжок переваг: буття – механічна робота – машина – практика – природні науки – логіка – утилітаризм. Але в цьому і полягає обмеженість і слабкість нинішньої епохи, втім, і сила у прямому розумінні слова.

Проте людина не може жити тільки силою і розумом. Людина не повинна залишатися такою одновимірною, частковою, відчуженою. Життя без духовної творчості, без мрії і фантазії, без збагнення краси і гармонії буття дійсно тужливе. Але й романтизм без практики безплідний. Значить, людина повинна жити в цілісній культурі, опановуючи всі її багатства і розвиваючи себе повною мірою.

Цілісною ж культура може стати тільки в тому випадку, якщо людству вдасться оздоровити суспільство, нейтралізувати або ослабити могутні машинно–технічні і природничо–науково–комп'ютерні тенденції, що підпорядковують собі людину і перетворюють його лише у функцію, в придатак електронного, технічного або економічного процесу. Таким чином, задача мислячих людей полягає в тому, щоб з'єднати в універсальну систему те, що було єдиним, але розійшлося, стало втратами для людини, в процесі розвитку цивілізації: теоретичне і практичне, природничо–наукове і гуманітарне, економічне і романтичне, науку і мистецтво, знання і віру. Все це в рівній мірі необхідне людині. Тільки при цій умові людина житиме в культурі, і його життя буде наповнено духовним значенням.

Отже, у статті ми проаналізували тенденцію масовізації культури в культурі XIX–XXI століть на основі ідей Ф. Ніцше, М. Хайдеггера, М. Шелера, Х. Ортеги-і-Гассета, П. Сорокіна і Е. Фромма. На основі вузької спеціалізації, одностороннього і прямолінійного прагматизму та утилітаризму, нами продемонстровано формування одновимірної людини, і, водночас, процесу духовної деградації особи.

Список використаних джерел

1. Аникст А. А. Ницше. Теория драмы от Гегеля до Маркса / А. А. Аникст. – М.: Наука, 1983.
2. Вебер М. Наука как призвание и профессия / М. Вебер // Самосознание европейской культуры XX века: Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе. – М., 1991. – С.148–149.
3. Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций / Дж. Вико. – М. – К.: Refl–book – Иса, 1994. – 656 с.
4. Гайденок П. П. Постметафизическая философия как философия процесса / Гайденок П. П. // Вопросы философии. – 2005. – №3. – С.132–136.
5. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Хосе Ортега-и-Гассет // Вопросы философии. – 1989. – №4. – С.118–319.
6. Сорокин П. А. Кризис нашего времени / Сорокин П. А. // Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – С.431–433.
7. Фромм Э. Революция надежды / Фромм Э. // Психианализ и этика. – М., 1993. – 234 с.
8. Хайдеггер М. Европейский нигилизм / Хайдеггер М. // Время и бытие: Статьи и выступления. – М., 1993. – С.64–72.
9. Юревич А. В., Цапенко И. П. Функциональный кризис науки / Юревич А. В., Цапенко И. П. // Вопросы философии. – 1998. – №1. – С.25–31.
10. Ясперс К. Ницше. Введение в понимание его философствования / К. Ясперс. – СПб.: «Владимир Даль», 2004. – 627 с. – (Мировая ницшеана).
11. Friedrich Nietzsche. Werke, Kritische Gesamtausgabe / F. Nietzsche / Hrsg. von Giorgio Colli und Mazzino Montinari. – Berlin – New York: De Gruyter, 1967–1978. – P.19–34.

References

1. Anykst A. A. Nytshe. Teoryia dramy ot Hehelia do Marksa / A. A. Anykst. – M.: Nauka, 1983.
2. Veber M. Nauka kak pryzvanye y professyia / M. Veber // Samosoznanye evropeiskoi kultury XX veka: Myslytely y pysately Zapada o meste kultury v sovremennom obshchestve. – M., 1991. – S.148–149.
3. Viko Dzh. Osnovaniya novoi nauky ob obshchei pryrode natsyi / Dzh. Viko. – M. – K.: Refl–book – Ysa, 1994. – 656 s.
4. Haidenko P. P. Postmetafyzicheskaia fylosofyia kak fylosofyia protsessa / Haidenko P. P. // Voprosy fylosofii. – 2005. – №3. – S.132–136.
5. Orteha–y–Hasset Kh. Vosstanye mass / Khose Orteha–y–Hasset // Voprosy fylosofii. – 1989. – №4. – S.118–319.
6. Sorokyn P. A. Kryzys nasheho vremeni / Sorokyn P. A. // Chelovek. Tsyvilyzatsyia. Obshchestvo. – M., 1992. – S.431–433.
7. Fromm E. Revolyutsyia nadezhdy / Fromm E. // Psykhoanaliz y etyka. – M., 1993. – 234 s.
8. Khaidehher M. Jevropejskyi nyhylyzm / Khaidehher M. // Vremia i bytie: Staty i vystuplenyia. – M., 1993. – S.64–72.
9. Iurevych A. V., Tsapenko Y. P. Funktsyonalnyi krizis nauky / Yurevych A. V., Tsapenko Y. P. // Voprosy fylosofii. – 1998. – №1. – S.25–31.
10. Iaspers K. Nytshe. Vvedenye v ponymanie ego fylosofstvovaniia / K. Yaspers. – SPb.: «Vladimir Dal», 2004. – 627 s. – (Myrovaia nytsheana).
11. Friedrich Nietzsche. Werke, Kritische Gesamtausgabe / F. Nietzsche / Hrsg. von Giorgio Colli und Mazzino Montinari. – Berlin – New York: De Gruyter, 1967–1978. – P.19–34.

Yatsyk S. P., Ph.D., Associate Professor of the Department of Education Management, National Academy for Public Administration under the President of Ukraine (Ukraine, Kyiv), mfei@i.ua

The technocracy VS spirituality: the anthropological vectors of development of European culture

This thesis comprehends and analyses issues of perfectionism and is based on the research of the works of the leading European philosophers, whose ideas formed the backgrounds of the European culture.

It analyses criticism of human perfection as an object of manipulation. The conclusion is drawn, that Nietzsche's scientific work influence caused the understanding of European culture as such, that is being in crisis and subjected to the destructive influence of the masses.

Keywords: cultural–historical paradigm, the European tradition, the will to power.

Яцьк С. П., кандидат філософських наук, доцент кафедри управління освітою, Національна академія державного управління при Президенті України (Україна, Київ), mfei@i.ua

Технократизм VS духовність: антропологічні вектори розвитку європейської культури

Осмысливается и анализируется проблематика совершенствования человека на основе изучения работ ведущих европейских философов, идеи которых стали основанием для развития европейской культуры.

Проанализированы толкования совершенствования человека как объекта манипуляции, которые обусловлены установкой технократического мышления. Сделан вывод, что влияние трудов Ницше обусловили понимание европейской культуры как таковой, что находится в стадии кризиса и испытывает деструктивное влияние масс.

Ключевые слова: культурно–историческая парадигма, европейская традиция, воля к власти.

***

УДК 17.035.1+177.72:17.022.1

Бігун Р. В.,
аспірант кафедри філософії та соціології,
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
ім. Василя Стефаника» (Україна, Івано–Франківськ),
bigunroman19@gmail.com

АЛЬТРУЇЗМ ТА МИЛОСЕРДЯ ЯК ЦІННОСТІ ТА ЧИННИКИ ЛЮДИНОЛЮБСТВА

Альтруїзм і милосердя розглядаються як дві ключові етичні цінності та чинники людинолюбства. Підкреслено значну роль останніх для духовного та гуманістичного зростання особистості шляхом втілення їх у реальному житті. Охарактеризовано взаємозв'язок альтруїзму та егоїзму, милосердя та любові.

Ключові слова: милосердя, альтруїзм, людинолюбство, егоїзм, справедливість, співчуття, любов.

У сучасному українському суспільстві особливості актуальності набуває проблема морального виховання особистості. Країна пережила політичні, економічні, соціальні зміни, які безсумнівно торкнулися моральної сфери. Різка зміна соціальних відносин призвела до руйнування життєвих цінностей старшого покоління, і нині в країні практично відсутня цілеспрямована робота з формування у підростаючого покоління моральних цінностей. Тому вони часто складаються стихійно, під впливом різних факторів. За таких умов нам видається актуальним зосередити дослідження на таких категоріях як альтруїзм і милосердя, адже саме вони здатні вдосконалити і внести гармонію в людські взаємини.

Серед різних проявів людинолюбства специфічну роль виконує моральний принцип альтруїзму, заснований на природній пов'язаності людей одне з одним завдяки симпатії та взаємодопомозі. У «Сучасному словнику з етики» М. Тофтла ми знаходимо наступне визначення: «Альтруїзм (франц. altruisme, від alter – інший) – моральний принцип, згідно з яким блага іншого і він сам є морально більш значущими, ніж особисте «Я» і його особисте благо; принцип, що полягає у співчутті до інших людей, безкорисливому служінні їм, у готовності жертвувати для їх блага власними інтересами до самозречення» [10, с. 23]. Цей термін був введений у етико–філософський обіг родоначальником соціології Огюстом Контом. Основний принцип альтруїзму, в його трактуванні, звучить так: «Чини

так, щоб твій особистий інтерес служив чужому інтересу» [3, с. 397]. У своїй «Системі позитивної політики» він відстоював теоретичне положення, згідно з яким прогрес суспільства вирішальною мірою визначатиметься тим, наскільки серед його членів поширена альтруїстична поведінка. В свою чергу милосердя також є одним із найбільш піднесених і благодійних атрибутів гуманного суспільства. Так, український дослідник В. А. Малахов визначає його як «діяльне прагнення допомогти кожному, хто має в тому потребу» [6, с. 283].

Проблема альтруїзму має тривалу історію свого дослідження. Формулюванню зазначеного терміна передували дослідження А. Шефтсбері, А. Сміта, Ф. Хатчесона, Ж.–Ж. Руссо. Основним напрямом було протиставлення його егоїзму як провідному принципу життя. Також здійснювався аналіз поширення подібних явищ у суспільстві. Обґрунтування О. Контом даного терміна поглибило подальше вивчення альтруїзму М. О. Бердяєвим, Ф. Ніцше, В. С. Соловйовим, А. Шопенгауером.

Філософське підґрунтя розуміння суті поняття милосердя як найважливішої людської якості закладено ще у працях Конфуція, Платона, Сенеки. На необхідності виховання милосердя, людинолюбства наголошували у своїх працях Дж. Локк, Ж.–Ж. Руссо та ін. Особливий інтерес становить творчий доробок вітчизняних мислителів – Й. Борецького, П. Могили, М. Смотрицького, які вважали важливими духовними проявами людини пробачення провини, молитву за ближнього, безкінечну любов до людини. Зіставлення між собою принципів милосердя, доброзичливості, благодійності, колективізму, альтруїзму дозволило урізноманітнити ракурс і палітру відтінків аналізу моральних відносин, дало можливість виявити сфери життєздатності даних утворень.

Мета дослідження. Теоретично обґрунтувати значення категорії альтруїзму та милосердя як цінностей та чинників людинолюбства, показати їхню роль і вплив на духовне та гуманістичне зростання індивіда.

«Світ лежить у злі, люди не такі, якими вони повинні були б бути; але нехай це не збиває тебе з дороги, і ти будь кращим». Автором цих слів, які могли б стати гідним епіграфом нашого дослідження, є видатний німецький філософ Артур Шопенгауер [14, с. 194].

Він представив своєрідне трактування альтруїстичної поведінки у своїй волюнтаристській філософській доктрині. Його етичне вчення, метафізичний аналіз волі, погляди на людську мотивацію становлять для нас особливий інтерес. Метою етики Шопенгауера є пояснення і зведення до єдиної основи способу дій людей, який має кардинальні відмінності з морального погляду. Щоб знайти фундамент етики, філософ обирає емпіричний шлях, його мета – відповідь на питання про існування вчинків, що мають справжню моральну цінність: діяння добровільної справедливості, відкритого людинолюбства, милосердя. Всі ці вчинки можна розглянути як певний феномен, вірно їх витлумачити і підвести до істинної основи. Як «першофеномен морального життя» він розглядав два взаємозалежних принципи: аскетичну позицію людини стосовно власної особистості і альтруїстичну установку стосовно до інших людей.

Згідно з його тлумаченням фундаментальною підставою у взаємодії людей повинні бути безкорислива справедливість і справжнє людинолюбство. Філософ стверджував, що закладене в самій людській природі

співчуття становить «дійсне джерело людинолюбства, caritas, agare», тобто тієї чесноти, принцип якої – «допомагай усім, наскільки можеш»; становить основу всіх людських вчинків, які «повинні мати моральну цінність, тобто бути чистими від всяких егоїстичних мотивів і саме тому пробуджувати в нас самих те внутрішнє задоволення, яке називають доброю, задоволеною, схвальною совістю» [13, с. 296]. «Це високошляхетне моральне почуття, – писав він, – проявляється щодня, всюди, де за безпосереднім спонуканням, недовго думаючи, людина допомагає і поспішає виручити іншого, наражає своє життя на небезпеку заради того, кого вона вперше бачить, беручи до уваги тільки те, що вона бачить велику потребу і небезпеку іншого» [13, с. 299]. Характерна особливість людинолюбства, за його твердженням, полягає в тому, що добра людина своїми помислами і вчинками переконує: «Інші для неї не «не-я», а «теж я» [13, с. 346]. У тлумаченні А. Шопенгауера альтруїстичні дії органічно пов'язані з милосердям. Останнє він розумів як таку поведінку, в якій повністю відсутнє обмеження інтересів іншої людини. Саме милосердя, писав він, виявляється як надійна запорука моральної доброчесної поведінки: «Хто ним повний, той напевно нікого не образить, не завдасть нікому шкоди, нікому не заподіє лиха, навпаки, з усіма буде рахуватися, всім прощати, наскільки в його силах допомагати, і всі його дії будуть носити печать справедливості і людинолюбства» [13, с. 306].

Це твердження переконує, що у філософській доктрині, розробленій А. Шопенгауером, людинолюбство, милосердя і справедливість становлять своєрідний моральний сплав, в якому всі ці три складові нерозривно пов'язані і підсилюють один одного. Усім цим чеснотам протистоїть егоїзм, основне гасло якого: «Все для мене, і нічого для інших» [13, с. 261]. Специфічними проявами егоїзму він вважав злотику, бажання зла, жорстокість, несправедливість – всі ті якості, що виступають антиподами людинолюбства, милосердя і справедливості. До того ж егоїзм несумісний із дружбою. «Істинна, справжня дружба, – стверджував А. Шопенгауер, – припускає сильну чисто об'єктивну і цілком безкорисливу участь в радості і горі іншої людини, а ця участь, у свою чергу, припускає справжнє отождолення себе з іншим. Це ... йде врозріз з егоїзмом» [13, с. 537]. Отже, в розумінні А. Шопенгауера людина, уражена егоїзмом, не може бути справжнім другом, так само, як не здатна бути справедливою, милосердною і людинолюбною.

З різкою критикою альтруїзму виступив видатний німецький філософ Фрідріх Ніцше, який проповідував наступ всесвітньої епохи переоцінки всіх цінностей, у тому числі і переважно цінностей альтруїстичних. Він зазначав, що в альтруїзмі людям навіюють «жалогідні почуття лакейської душі». З неприхованим презирством до альтруїстичних вчинків він стверджував: «Альтруїстська мораль, мораль, при якій зникає егоїзм, – залишається за різних обставин поганою ознакою» [7, с. 610]. Проповідь безкорисливих учинків заради блага іншої людини, на його думку, призводить до деградації життєво важливих інстинктів, підтримує людей слабких, нещасних, що потрапили в біду, тому неминучий «кінець людині, якщо вона стає альтруїстом» [7, с. 611].

З таких антиальтруїстичних позицій Ф. Ніцше гостро критикував, закликав «трощити молотом» усе те, що виростає на гнилому ґрунті суспільства, насамперед

релігію (християнство) і попередню філософію, особливо альтруїстичні висловлювання А. Шопенгауера, який звеличував мораль співчуття. Ф. Ніцше беззастережно відносив себе до плеяди творців аристократичної культури та філософії, які, за його словами, «бачать у милосерді, в любові до ближнього, самості і почутті власної гідності щось ганебне» [7, с. 613]. Керуючись саме таким трактуванням критикованого ним етико-філософського феномену, він без вагань відкидає і точку зору Герберта Спенсера, який бачить «у перемозі альтруїзму щось гідне бажання» [7, с. 614]. Будь-які заклики до альтруїзму у стосунках між людьми, вважав Ф. Ніцше, роблять їх «маленькими, боязкими і хтивими», – вони є кожного разу триумфом стадної тварини [7, с. 614]. Такий вид, на його думку, псевдотурботи про іншу людину він називає зневаженим видом благополуччя, який необхідно не тільки розбивати філософським молотом, а й топтати ногами.

У широкій етико-філософській панорамі розкриває і теоретично інтерпретує сутність, форми та особливості альтруїзму видатний російський філософ кінця XIX ст., творець всеосяжної доктрини всеєдності Володимир Сергійович Соловйов. У його тлумаченні альтруїзм – не тільки корінна протилежність егоїзму, а й найпотужніший моральний інструмент, що дає можливість людині і людству перебудувати життя для творчості, істини, добра і краси. Така творча роль належить альтруїзму внаслідок сутнісно властивого йому «безумовного морального початку» [8, с. 63]. За твердженням В. С. Соловйова, у взаємодії між людьми повинен узяти гору принцип альтруїзму, основу якого становлять «два правила альтруїзму – негативне і позитивне: 1) не роби іншим нічого такого, чого собі не бажаєш отримати; 2) роби іншим усе те, чого сам би хотів від них. Коротше і простіше: ці два правила, поєднані зазвичай разом, виражаються так: нікого не ображай і всім, наскільки можеш, допомагай» [8, с. 168].

Всі прояви альтруїзму здатні втілитися в дійсність тільки в тому випадку, був переконаний В. С. Соловйов, якщо існує соціальна рівність. Адже щоб проявити справжню альтруїстичну участь у справах іншої людини, потрібно прирівняти її до себе або себе до неї. Справедливість відповідає основному принципу альтруїзму, який вимагає визнавати однакове право на життя і благополуччя, що визначається кожним за самим собою. Така відповідність зумовлюється тим, що «правило жити для інших приписується альтруїзму як належне ставлення людини до подібних їй або як моральний обов'язок» [8, с. 216].

Завершуючи виклад поглядів В. С. Соловйова на сутність та роль альтруїзму як чинника людинолюбства, підкреслимо, що його тлумачення даного етико-філософського феномену впливає з розробленої цим мислителем теорії всеєдності. У цій концепції не тільки стверджується висока духовна значимість справді морального ставлення людини до людини, а й пропонується впевненість у нездоланному русі кожного індивіда і всього людства до добра, милосердя, істини і краси.

Ще одна суттєва особливість альтруїзму полягає в його прямій ціннісній взаємодії з духовністю, яка органічно пов'язана зі сприйняттям вищих духовних цінностей, як – от є ідеал, добро, сенс життя, любов. Виходячи з цього видатний представник філософії життя, протестантський теолог і лікар Альберт Швейцер писав: «Єдина можливість надати своєму буттю якого-небудь змісту полягає в тому, щоб підняти своє природне ставлення до світу до рівня духовного» [12, с. 4].

У своєму реальному втіленні альтруїзм невіддільний від прагнення людини застосовувати у взаємодії з іншими людьми принцип добра як вищої цінності, що спонукає особистість у ставленні до інших індивідів і їх співтовариств робити для них усе позитивне, добре, корисне, виявляти до них доброту, терпимість, справедливість, а в деяких випадках і співчуття. Причому, і це дуже важливо, добро здійснюється безкорисливо, без жодних розрахунків на винагороду, як практична реалізація альтруїстичних спонукань.

Принцип добра в соціальній взаємодії людей реалізується в такій фундаментальній цінності, як добротність. Вона виражається як діяльнісне добро, прагнення, здатність і готовність особистості здійснювати вчинки, добродійні для іншої людини або соціальної групи.

Добротність пов'язана із безліччю взаємодій за допомогою яких здійснюється милосердя. Воно постає як моральна норма і цінність, яка втілюється в діяльності, будується на співчутті, а також як готовність допомагати будь-якій потребуєчій людині. Однією з істотних форм милосердя є благодійність, що реалізується в наданні окремими особами та організаціями (підприємствами, фірмами, фондами, релігійними спільнотами) матеріальної допомоги бідним і нужденним, рівень життя яких знаходиться нижче прожиткового мінімуму.

Важливим є також той факт, що милосердя органічно пов'язане з різними проявами любові. У своїй найглибшій сутності любов – це одна з найвищих цінностей, що виявляється в емоційно насиченому ставленні до когось або чогось, в гармонійному спілкуванні та взаємодії з ним. Вона цілком захоплює індивіда, робить його Я важливим для іншого індивіда, який для першого з них також стає ціннісно значущим.

В. С. Соловйов з найглибшим переконанням стверджував: «Сенс і гідність любові як почуття полягає в тому, що вона змушує нас дійсно всім еством визнати за іншим безумовне центральне значення, яке, в силу егоїзму, ми відчуваємо тільки в самих собі. Любов важлива не як одне з наших почуттів, а як перенесення всього нашого життєвого інтересу з себе на іншого, як перестановка самого центру нашого життя» [9, с. 160–161].

У своїй справжній і найглибшій сутності любов – це не тільки сильне почуття, а й дієва і діяльна субстанція. За словами видатного російського філософа Миколи Олександровича Бердяєва, «любов – акт творчий, який буде інше життя ... переборює ... природну необхідність. У любові стверджується особистість, єдина, неповторна ... Творчість любові не знає слухняності нічій волі, вона абсолютно безстрашна» [2, с. 426]. Конкретизуючи це твердження, він продовжує: «Любов є шлях до розкриття таємниці особи. Люблячий знає про особу улюбленого те, чого весь світ не знає, і люблячий завжди більш правий, ніж весь світ» [2, с. 428].

Таким чином, любов виступає як творча сила, як піднесене людиною втілення альтруїзму, як доброзичлива турбота про кохану людину, відповідальне ставлення до її почуттів і вчинків, прагнення послідовно долати егоїстичне себелюбство. Щиро і вірно любляча людина прагне приділити своєму коханому більше уваги, принести більше задоволення і радості, ніж самій собі.

Історично в своєму істотному змісті принцип альтруїзму певною мірою був втілений у заповіді любові. Новоевропейською філософією милосердя трактується як

синонім альтруїзму. Однак відмітимо, що заповідь любові зовсім не вичерпується альтруїстичним настроєм (або установками) особистості, а включає в себе і моральну любов (благоговіння), і самовдосконалення. Як етичне поняття милосердя бере свій початок ще у П'ятикнижжі, в якому давньоєврейське слово «hesed» («любляча доброта») висловлює принцип ставлення Бога до людей – особливу силу його любові; а також те, що він чекав від людей у їхніх взаєминах одне з одним: довіру і вірність.

Вважається, що етико-філософський категоріальний аналіз милосердя плідний, насамперед завдяки цьому відбитому в Біблії поняттю моральної любові. І в цьому зв'язку милосердя постає формою жалісливої любові, сердечної участі в житті інших людей. У контексті нашого аналізу милосердя виступає вищою формою альтруїзму. У милосерді особистість знаходить свою моральну визначеність. Тут не існує відмінностей в альтруїстичних мотивах. І, головне, всі об'єкти альтруїзму – «інші» – виступають перед суб'єктом, як рівні і за будь-яких умов – як ближні. Таким чином, «інший» сприймається як цінність, тобто сама по собі.

Милосердна любов здійснюється за межами прийнятих зобов'язань, тобто за логікою надмірності, як «милість серця». А спонукання до милосердя – природне, добровільне і безкорисливе прагнення душі, що не потребує зовнішньої мотивації і водночас вільне від егоїстичних прагнень. Для того щоб бути милосердним, не треба очікувати якихось особливих внутрішніх станів. І. Кант пише: «Коли кажуть: полюбю ближнього свого, як самого себе, то це не означає, що ти повинен безпосередньо (спочатку) любити і за допомогою цієї любові (потім) зробити йому добро, а навпаки – роби своїм ближнім добро, і це благодіяння пробудить у тобі людинолюбство» [5, с. 183]. Отже, сама можливість милосердної любові криється в здійсненій практичній дії.

Поряд з індивідуалізованим видом любові до людини іншої статі існують і більш узагальнені форми любові – до своєї професії, до певного письменника, театру, футбольної команди і т.п. Однією з найважливіших у суспільному розвитку є любов до своєї Батьківщини, рідної країни, яка підносить людину почуттям патріотизму. Він являє собою ціннісне ставлення людини до свого народу, держави, втілюється в складному комплексі ідей, почуттів і практичних дій, спрямованих на благо своєї Батьківщини.

Таким чином, розуміння альтруїзму та милосердя як цінностей та чинників людинолюбства дає достатні підстави для висновку щодо принципової можливості їхнього формування на особистісному та поширення на соціальному рівнях. Відтак нині актуалізується потреба розбудови системи конкретних виховних впливів з метою формування альтруїзму і милосердя задля їхнього втілення в реальному житті і, як наслідок, морально досконалого суспільства.

Список використаних джерел

1. Апресян Р. Г. Милосердие / Р. Г. Апресян // Этика. Энциклопедический словарь. – М., 2001. – 671 с.
2. Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества / Н. А. Бердяев. – М.: Правда, 1989. – 607 с.
3. Гусейнов А. А. Этика: учебник / А. А. Гусейнов, Р. Г. Апресян. – М.: Гардарики, 1999. – 472 с.
4. Этика: навч. посіб. / [В. О. Лозовой, М. І. Панов, О. А. Стасевська та ін.]; за ред. проф. В. О. Лозового. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 224 с.
5. Кант И. Лекции по этике / Общ. ред., сост., вступ. ст. А. А. Гусейнова. – М.: Республика, 2000. – 431 с.

6. Малахов В. А. Этика. Курс лекций: навч. посібник. – 3-те вид. / В. А. Малахов. – К.: Либідь, 2001. – 384 с.
7. Ницше Ф. Сумерки идолов, или Как философствуют молотом / Ф. Ницше // Соч.: в 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т.2. – С.556–630.
8. Соловьев В. С. Оправдание добра. Нравственная философия / В. С. Соловьев // Соч.: в 2 т. – М.: Мысль, 1988. – Т.1. – 620 с.
9. Соловьев В. С. Смысл любви / В. С. Соловьев // Избранное. – М., 1990. – 524 с.
10. Тофтун М. Г. Сучасний словник з етики / М. Г. Тофтун. – Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – 416 с.
11. Франк С. Л. Смысл жизни / С. Л. Франк // С нами Бог. – М., 2003. – 750 с.
12. Швейцер А. Благоговение перед жизнью / А. Швейцер // Реальность и субъект. – М., 2001. – Т.5. – С.4.
13. Шопенгауэр А. Две основные проблемы нравственности. Афоризмы житейской мудрости / А. Шопенгауэр. – Минск: Попурри, 1999. – 592 с.
14. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность / общ. ред., сост., вступ. ст. А. А. Гусейнова и А. П. Скрипника. – М.: Республика, 1992. – 448 с.

References

1. Apresyan R. G. Miloserdie / R. G. Apresyan // Etika. Entsiklopedicheskiy slovar'. – M., 2001. – 671 s.
2. Berdyayev N. A. Filosofiya svobody. Smysl tvorchestva / N. A. Berdyayev. – M.: Pravda, 1989. – 607 s.
3. Guseynov A. A. Etika: uchebnik / A. A. Guseynov, R. G. Apresyan. – M.: Gardariki, 1999. – 472 s.
4. Etyka: navch. posib. / [V. O. Lozovoi, M. I. Panov, O. A. Stasevskaya ta in.]; za red. prof. V. O. Lozovoho. – K.: Yurinkom Inter, 2005. – 224 s.
5. Kant I. Lektsii po etike / Obshch. red., sost., vstup. st. A. A. Guseynova. – M.: Respublika, 2000. – 431 s.
6. Malakhov V. A. Etyka. Kurs lektsii: navch. posibnyk. – 3-tie vyd. / V. A. Malakhov. – K.: Lybid, 2001. – 384 s.
7. Nitshe F. Sumerki idolov, ili Kak filosofstvuyut molotom / F. Nitshe // Soch.: v 2 t. – M.: Mysl', 1990. – T.2. – S.556–630.
8. Solov'yev V. S. Opravdanie dobra. Nравstvennaya filosofiya / V. S. Solov'yev // Soch.: v 2 t. – M.: Mysl', 1988. – T.1. – 620 s.
9. Solov'yev V. S. Smysl lyubvi / V. S. Solov'yev // Izbrannoe. – M., 1990. – 524 s.
10. Toftul M. G. Suchasniy slovník z etiki / M. G. Toftul. – Zhitomir: ZhDU im. I. Franka, 2014. – 416 s.
11. Frank S. L. Smysl zhizni / S. L. Frank // S nami Bog. – M., 2003. – 750 s.
12. Shveytser A. Blagogovenie pered zhizn'yu / A. Shveytser // Real'nost' i sub'ekt. – M., 2001. – T.5. – S.4.
13. Shopengauer A. Dve osnovnye problemy nравstvennosti. Aforizmy zhiteyskoy mudrosti / A. Shopengauer. – Minsk: Popurri, 1999. – 592 s.
14. Shopengauer A. Svoboda voli i nравstvennost' / obshch. red., sost., vstup. st. A. A. Guseynova i A. P. Skripnika. – M.: Respublika, 1992. – 448 s.

Bihun R. V., PhD student, Philosophy and Sociology department, V. Stefanyk National Precarpathian University (Ukraine, Ivano-Frankivsk), bigunroman19@gmail.com

Altruism and mercy as values and factors of philanthropy

Altruism and mercy are considered as two major ethical values and factors of philanthropy. The important role of the above for spiritual and humanistic growth of personality is emphasized through their implementation in real life. The correlation between altruism and selfishness, mercy and love is characterized.

Keywords: *mercy, altruism, philanthropy, egoism, justice, compassion, love.*

Бигун Р. В., аспірант кафедри філософії та соціології, ГВУЗ «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника» (Україна, Івано-Франківськ), bigunroman19@gmail.com

Альтруїзм і милосердя як цінності і фактори чоловеколюбия

Альтруїзм і милосердя розглядаються як дві ключові етичні цінності і фактори чоловеколюбия. Підкреслена значуща роль останніх для духовного і гуманістичного росту особистості шляхом впровадження їх в реальну життя. Охарактеризована взаємозв'язок альтруїзму і егоїзму, милосердя і любові.

Ключові слова: *милосердя, альтруїзм, чоловеколюбия, егоїзм, справедливість, сострадание, любовь.*

***

Бушман І. О.,
кандидат філософських наук, доцент, докторант,
Інститут вищої освіти НАПН України
(Україна, Київ), bushman_irina@bigmir.net

ЦІНІСНІ ОРІЄНТИРИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Головною метою є розкриття соціокультурних орієнтацій сучасного українського суспільства та визначення духовних орієнтацій сучасного студентства у трансформаційному суспільстві. Здійснити філософське обґрунтування необхідності позитивної ретрансляції загальнолюдських і національних цінностей у сучасній вітчизняній соціокультурній простір.

Ключові слова: цінність, соціокультурна орієнтація, система освіти, особистість, ідентифікація.

В умовах бурхливого розвитку українського суспільства постає ряд вкрай важливих питань які потребують осмислення, вивчення, в першу чергу філософського осягнення минулого, і прийняття теперішнього, проєктивного розуміння майбутнього підґрунтя якого закладається вже сьогодні. Це коло питань пов'язаних з процесами державотворення, національного самовизначення, етнічної самоідентифікації, безпеки особи, духовність суспільства, в цілому, та особистості, зокрема.

Оновлення всіх сторін життєдіяльності українського соціуму призводить до вивчення освітньо-виховної складової у формуванні духовності людини. Подальший суспільний прогрес нерозривно пов'язаний з рівнем духовності кожної особистості.

Питання ціннісних пріоритетів розвитку суспільства, людини, формування підвалин соціокультурного простору, відповідаючи потребам часу, завжди були в центрі постійної уваги філософів та предметом фундаментальних наукових досліджень. Аспекти даної проблематики відображенні у працях вітчизняних вчених: В. Андрущенко, М. Горлача, С. Кримського, М. Михальченка, М. Романенка, М. Підлісного та багатьох інших. Протягом останніх років увагу вітчизняних науковців привертає дослідження ціннісних орієнтацій та духовної культури сучасної молоді. Духовні орієнтації студентів досліджувались у працях Т. Г. Аболіної, І. А. Зязюна, В. Д. Бондаренка, А. І. Колодного, В. О. Кудіна, Л. Т. Левчук, В. І. Лубського, В. І. Панченко, П. А. Сауха. Зарубіжні дослідники цього питання це, наприклад, А. Е. Долганова, А. І. Зеленкова, Л. Н. Коган, В. І. Лісовський, М. А. Можейко, М. Н. Руткевич, І. О. Щербаков, Я. О. Яцкевич та багато інших.

Зважаючи на те, що трансформаційні процеси несуть в собі як позитивні, так і негативні тенденції у формуванні духовних ідеалів суспільства, не виключається можливість засвоєння молоддю спотворених, хибних духовних орієнтирів. А. К. Похресника зазначає, що «соціалізація всіх категорій молоді в Україні відбувається у вкрай несприятливих умовах... Така ситуація найбільш негативно впливає на становлення та формування молоді [10, с. 60].

Домінантною соціокультурної орієнтації сучасного студентства є орієнтація на отримання якісної і престижної освіти як засобу для подальшого успіху в економічній, політичній і громадській діяльності, фактору підвищення власної конкурентоспроможності в системі ринкових і демократичних відносин, кар'єрного росту, підвищення добробуту, утвердження свого статусу в колективі (і в суспільстві) та соціального престижу.

В умовах сучасного розвитку основним засобом формування ціннісних орієнтирів молоді є засоби масової інформації, які значно розширюють межі інформаційного простору для кожного наступного покоління. Інформаційність стає новим соціалізуючим фактором для суспільства в цілому, та для молоді в першу чергу. Засоби масової інформації створюють у суспільній свідомості нові взірці діяльності і соціальної взаємодії, консолідують певні форми діяльності. Завдяки своїй поширеності і доступності ЗМІ значною мірою впливають на визначення світобачення, стиль поведінки молоді, формують їх життєві пріоритети.

При цьому, одною з головних функцій засобів масової інформації є поширення масової культури. Л. С. Щенникової зазначає, що «масова культура» завдає значної шкоди людям, особливо впливаючи на погляди молоді людини, тому що збіднює духовний світ людини. Масова культура підносить сурогат як справжнє, формуючи систему цінностей, смаків, яка призводить до того, що в молоді плутаються поняття, псується смак. Наприклад, музику Моцарта можна почути не у виконанні симфонічного оркестру, а пародійному виконанні на електрогітарі, а «Джоконду» бачить не на якісній репродукції в художньому альбомі, а на обкладинці компакт-диску, притому знову ж таки в трансформованому вигляді [7, с. 164].

Це можна пояснити тим, що становлення інформаційного суспільства тягне за собою і зміну ціннісних орієнтацій в суспільстві, відбувається поширення та трансляція загальнолюдських цінностей на все суспільство загалом. Поряд із ЗМІ великого значення набуває Інтернет – глобальна соціально-комунікаційна комп'ютерна мережа, що призначена для задоволення особистісних і групових комунікаційних потреб за рахунок використання телекомунікаційних технологій.

Якщо розглядати таку форму суспільної свідомості, як релігійна, то слід відзначити, що незважаючи на виконання нею багатьох соціальних функцій, вона не домінує у формуванні духовного світу сучасного студентства. Хоча потрібно звернути увагу на те, що на сьогодні в українському суспільстві існує певна невизначеність щодо розуміння релігійності. Складається парадоксальна ситуація, коли людина, визначаючи себе віруючою, не завжди сповідує ту чи ту релігію, і навпаки, вважаючи себе причетною до якоїсь із релігій, не завжди є віруючою [5, с. 35].

Важливим фактором, що забезпечує успішну соціалізацію є формування молоді людини як активного суб'єкта суспільного життя. Втім, за сучасних умов серед студентської молоді зароджується і поширюється саме активізм як перетворена форма соціальної активності. За словами професора Б. В. Новікова, «активізм є активністю суто формальною, такою, що вона розгортається виключно в діапазоні репродуктивних, а не продуктивних, свободотворчих соціальних процесів. А діапазон цей, в свою чергу, є зовнішньо детермінованим, жорстко заданим та контрольованим, строго регламентованим» [14, с. 71].

Різні дослідники по-різному визначають показники соціальної активності, але, як правило, сходяться на тому, що детермінантами соціальної активності є трудова активність, гуманність, культура поведінки, здоровий спосіб життя, активна участь громадян країни у розв'язанні соціально-економічних проблем суспільства,

поліпшенні соціальних умов життя. Виходячи з того, що соціальна активність студентів є складним теоретичним конструктом, оскільки він включає в себе багато показників. Показником соціальної активності також є прояв індивідом особистісної творчості з метою перетворення власного життя та оточуючого соціального середовища, а також розуміння ним суспільної значущості цих перетворень.

Важливим чинником розвитку особистості є моральна форма суспільної свідомості, що домінує в соціумі. Яким чином можливо визначити моральні цінності сучасного студентства? На що або на кого орієнтується сучасна молода людина? Для сучасної України характерна глибока недовіра людей до багатьох проявів його життя: до колективних дій, до суспільних інститутів, до інших людей. Тривала моральна криза суспільства, постійний пошук нових цінностей та життєвих орієнтирів не призводить до досить позитивних результатів. Питання подолання кризи досі є відкритим.

Одним із основних чинників виходу з моральної та соціальної кризи, що характерна для сучасної студентської молоді, повинна стати виражена гуманітарна складова освіти [5, с. 37].

Саме гуманітарна сфера в будь-якому виші надає значний вплив на всі інші сфери життєдіяльності української студентської молоді, на формування її соціокультурних та ціннісних орієнтацій. Головною метою гуманітарної освіти є підготовка та виховання майбутнього покоління молоді.

М. З. Згуровський визначає гуманітарну сферу базовою. Основними моментами формування гуманітарної політики він вказує: «руйнування стереотипів превалювання державного, суспільного над особистим ... правильно спроектувати світові духовні й матеріальні досягнення на власні національні особливості є невідкладним завданням гуманітарної галузі... наші інформаційні інституції повинні використовуватися, для гуманітарних потреб народу, формувати його духовність, лояльне ставлення до національної, вітчизняної проблематики, а не підмінити все це чужою, а іноді й ворожою інформацією, що прославляє лідерство, безвір'я, аморальність» [2, с. 66].

Освіта отримує новий функціональний імператив як інтегральна сфера життєдіяльності, яка супроводжує людину протягом всього її життя, яка визначає, окрім загального рівня розвитку суспільства, життєві перспективи розвитку та статус кожної людини.

Традиційна філософія протягом тривалого часу є загальнофілософською основою аналізу освітньої сфери, в першу чергу аналітичного спрямування. У такому контексті онтологічна сутність освіти це сфера життєдіяльності, крізь яку виражається соціальна сутність людини [16, с. 42].

Специфікою вітчизняних філософсько-освітніх розвідок цього напрямку стали спроби поєднати екзистенційно-особистісний та соціальний виміри освіти, які привели вітчизняних філософів до утвердження соціокультурної домінанти освітньої діяльності.

Орієнтація на соціокультурну методологію дослідження освіти в умовах розвитку інформаційного суспільства сприяла збільшенню значущості освіти як об'єкта вивчення філософії. Зокрема, розробка теорії та практичних програм соціальної модернізації по-новому висвітлили роль освіти як фактора модернізаційних змін.

У рамках модернізаційних досліджень здійснюється узагальнюючий аналіз проблем формування нової системи ціннісної орієнтації та мотивів і моделей поведінки; взаємозв'язку культур у контексті адаптації загальноцивілізаційного досвіду країнами, що модернізуються; динаміки традицій та інновацій в процесі соціалізації підростаючого покоління країн, що модернізуються тощо. Таким чином, головним предметом філософського аналізу є проблеми освіти як одного з пріоритетних факторів модернізації суспільства [15, с. 105].

Загальносистемні зміни у взаємовідносинах людини та її соціального оточення в ХХІ ст. являють собою принципово новий спосіб інтеграції людини в соціокультурне середовище, коли на перший план виходить онтологічний, екзистенціальний аспект взаємовідношень людини та культури, при якому саме культура є основоположним елементом життя кожної людини та кожного суспільства. Інструментально методологічний раціоналізм техногенного суспільства, що призвів до тотального відчуження людини від свого оточення і від своєї сутності, поступово змінюється смисложиттєвою орієнтацією персонорентризму на синтез природних, культурних та діяльнісних компонентів людського буття.

Особливості соціокультурних процесів в Україні визначають переважно ціннісно-орієнтаційну специфіку змісту та реалізації національної культурологічної парадигми, а не її загальноцивілізаційний зміст. Тобто, саме особливості та перспективи розвитку України кінця ХХ – початку ХХІ ст., у першу чергу, визначають соціальні основи та субординацію цінностей національної культури [6, с. 191].

Тому аналіз теперішньої соціокультурної ситуації можна вважати висхідним пунктом соціально-філософського обґрунтування параметрів українського культурологічного виміру, і саме в основі цього аналізу має лежати проекція загальноцивілізаційних тенденцій розвитку на культурнонаціональне середовище українського суспільства.

У сучасних умовах різкого зростання потенційної відповідальності кожної людини за свою діяльність, у зв'язку з різким збільшенням можливостей окремої людини необмежено впливати на векторність та сутність соціальних і культурних процесів, зважаючи на рівень деструктивного впливу людства на природу, який досяг таких небачених масштабів, що руйнується і соціальне середовище людського існування, в умовах існування інших глобальних загроз (техногенні, космічні катастрофи, цивілізаційна криза, стихійні лиха) підвищується значення етичного виміру людського буття у світі, і це змушує людство переосмислювати спосіб нашого ставлення до природного й соціального середовища, виробляти загальні ціннісні пріоритети, загальноприйнятні форми взаємостосунків, створювати спільний соціокультурний простір, метою якого має стати збереження цивілізації та закладання майбутнього фундаменту для розвитку людства [6].

Особливо складними ці процеси є для України як для транзитивного суспільства [9, с. 66], оскільки відбір і засвоєння загальнолюдських цінностей здійснюється в модернізаційних умовах формування власних національних пріоритетів, національної самосвідомості,

культури, економіки, активного державотворення тощо. Тому філософське осмислення ціннісних, культурологічних засад розбудови як сучасного світового, так і українського суспільств, проєкція загальноцивілізаційних тенденцій розвитку на культурно-національне середовище українського суспільства є особливо актуальними питаннями для теорії і практики сучасної науки.

Формування індивідуального та соціального рівнів ціннісного фундаменту це важливий аспект існування нації та держави, особливо вагомим він є для майбутнього процесу державного будівництва. Країна з багатим історичним досвідом, національною традицією, у продовж багатьох років намагалася створити соціокультурні основи для вирішення нагальних проблем сьогодення.

Відтак досягнення українського соціуму (створення незалежної держави, соціальна модернізація, інтеграція у європейську та світову спільноти) можуть бути реалізовані або сформовані лише на основі системного соціокультурного проєктування [6].

Ціннісні основи модернізаційних та державотворчих процесів формуються насамперед як визначення ціннісної інтерпретації їх соціокультурної основи – української ідентичності, яка сьогодні трактується не як всеохоплююча монолітна тотожність, а як така, що пов'язана з процесуальністю, діалогічністю і темпоральністю. А тому зрозуміло, що не можна просто «відродити» національну ідентичність – її можна лише вибудувати заново, синтезувати, враховуючи як особливості постійно змінної дискурсивної формації, так і нові якості суб'єктивності [6].

Формування та фактичне входження цінностей в наше життя, як керівництв до дії є наслідком тривалих та складних процесів. Першою підставою для виникнення такого явища як цінність є особливості людської психіки, потреба людини мати перед собою орієнтири для діяльності. Адже такий орієнтир дозволяє людині орієнтуватись на стереотип, взірць, що закріплені у вигляді цінностей, ідеалу [11].

Значною мірою розуміння сучасних цінностей залежить від особливостей ідеологічної системи, стану трансформації політичної системи та суспільства в цілому, його національних та цивілізаційних ознак, пов'язаних з національною культурою, моделі та особливостей економічного розвитку, характеру історичної епохи та масштабів зумовленого нею впливу на розвиток окремо взятої країни тощо. Формування системи цінностей особистості та соціальних груп проходить за активною участю різних соціальних інститутів, при безпосередній участі держави, її цілеспрямованого та послідовного впливу.

Якщо виокремити особливості різних ціннісних систем, то слід відзначити такі моделі їх взаємодії: конфліктна модель (гостра та згладжена – військова / економічна/культурна протистояння); поглинання (ціннісна система, що має слабше підґрунтя (матеріальне чи духовне) зникає внаслідок конфлікту систем); асиміляції (сильніша ціннісна система поглинає слабшу, включаючи в себе елементи переможеної системи); інтеграція – з двох ціннісних систем утворюється абсолютно відмінна третя [1, с. 35].

Таким чином, стабільність суспільства передбачає розробку та створення стійкої системи пріоритетних цінностей. Це потребує визначення базових цінностей,

довкола яких згрупуються інші цінності та ідеї, утворюючи безпечні умови для існування людини, суспільства в цілому.

Відповідна новітня система цінностей, спрямована на об'єднання суспільств та людей, на забезпечення гідних та безпечних умов життя людини (особи) в сучасному суспільстві. Зрозуміло, що аналіз ціннісних основ безпеки особи є основою для формування політики регулювання ціннісної системи українського суспільства, насамперед через політичну дію особи та суспільних груп.

Згідно концепції американських дослідників Алмонда і Верби, політичні ідентифікації можна визначити як одну з найсуттєвіших складових політичної свідомості, що відображає зміст і якість ставлення суб'єкта до політичних об'єктів і фіксується за виявами причетності індивідів до нації, держави, міста, тих чи тих соціально-політичних угруповань. Емпіричними показниками виміру політичних ідентифікацій є наступні: оцінювальне ставлення до діяльності різних партій, рухів, організацій; рівень інформованості про партійні програми і ступінь їх підтримки (так звана партійна ідентифікація); відчуття причетності до нації (національна ідентифікація), держави, міста [12, с. 46].

Серед сучасних дослідників ціннісну тематику активно розвиває Роналд Інглехарт. Відповідно до його ранніх досліджень 60-х років, молоді люди в розвинених країнах зростали в епоху, коли їх базові матеріальні потреби вже були задоволені, що поставило на перший план цінності, пов'язані з самовираженням, зокрема у сфері політики [12]. Таким чином, аспект політичних уподобань студентів нинішньої ситуації в суспільстві є вагомим етапом розвитку та формування особистості. Ще одна характеристика політичної свідомості, яка, з одного боку, зумовлює політичну ідентифікацію індивіда, а з іншого боку, сама є результатом впливу політичних уподобань, – це політичні цінності. Алмонд і Верба розглядають політичні цінності як найсуттєвішу складову політичної культури, так званий оціночний компонент, який вирізняється поряд із пізнавальним і емоційним [4].

Найбільш поширеним є розгляд цінностей як високого ступеня значущості певних явищ та/чи предметів реального світу, що зумовлено потребами та інтересами соціального суб'єкта. Особливістю цінності є те, що цінність існує лише в її значущості для суб'єкта (на думку Р. Лотце). У свою чергу безпека розглядається як стан об'єкта (людини, суспільства, держави, співтовариства, базових цінностей, життєво важливих інтересів, матеріальних об'єктів, інституцій тощо) та його властивість запобігати руйнівним впливам (небезпекам, загрозам, викликам) і здатність об'єкта до стабільного існування.

Таким чином, синтез процесів соціокультурної та національної самоідентифікації українського народу, що здійснюється у ході будівництва незалежної держави, означає реалізацію специфічного соціокультурного проєкту, складовими якого слід вважати, в першу чергу, відродження культурної історичної пам'яті, рефлексію всього без винятку попереднього культурно-історичного досвіду та його реконструкцію на основі нової системи цінностей та орієнтації.

У даному контексті система освіти виступає тим інструментом, який здатен сформувати, донести, осмислити та прищепити цінності особистості, що в свою чергу надає можливість надати вектор розвитку або суспільства або людини. Цій процес формування системи цінностей може

включати в себе будь які особливості, або підсистеми (як то політична система цінностей, духовність). Загалом на сьогодні вже визначилося проблемне поле філософсько-освітніх досліджень, хоча стосовно сутності цієї сфери філософського знання продовжують точитися дискусії. Разом з тим, відносно малодослідженою проблемою продовжує залишатися аналіз специфіки філософсько-освітнього знання [3, с. 159].

Враховання в процесі впровадження освітньої політики сучасного стану ціннісних орієнтацій українського студентства, а також визначили, що трансформація суспільної свідомості відбивається значним чином на всіх сферах життєдіяльності студентської молоді. У здійсненому аналізі акцентовано увагу на проблемі відсутності гуманістично спрямованої та загальнонавчальної ідеологічної системи, спроможної значним чином впливати на формування духовної культури студентів. Існування, визнання й поширення тієї або іншої системи цінностей, нерозривно зв'язано як з економічною й військовою міццю суспільств, що підтримують дані цінності, так і з особистим бажанням людей боротися за свої права.

Список використаних джерел

1. Горлинський В. В. Феномен безпеки як об'єкт аксіологічної рефлексії // Мультиуніверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2004. – №40.
2. Згуровський М. З. Шляхи нашого відродження: Наук. публ. нарис. – К.: Генеза, 2002.
3. Лаврова Л. В. Методологічні особливості філософського аналізу освіти. Філософія освіти як галузь наукового знання // Філософія. Культура. Життя: Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: Дніпропетровська державна фінансова академія, 2009. – Вип.32. – С.157–163.
4. Мельник В. Ціннісний вимір безпеки особи в умовах трансформації та демократизації суспільства. Україна–НАТО: регіональний вимір. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. – Львів, 6 грудня 2008 року. – С.124–126.
5. Мельниченко А. А., Піголенко І. В. Ціннісні виміри духовної культури студентів технічного ВНЗ у трансформаційному суспільстві // Український соціум. – 2005. – №1 (6). – С.31–43.
6. Мікулак Н. М. Загальноцивілізаційний та національний аспекти соціокультурних трансформацій // 29–35 Філософія. Культура. Життя: Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: Дніпропетровська державна фінансова академія, 2009. – Вип.32. – С.218.
7. Новиков Б. В. О гуманизме и антигуманизме. – К.: ІВЦ «Політехніка», 2001.
8. Поліщук І. Є. Сучасна релігійна ситуація та релігійні орієнтації студентської молоді: Зб. наук. праць // Південний архів. Іст. науки. – Херсон: ХДПУ, 2002. – Вип.7. – С.92–96.
9. Пономарьов О. С., Шатенко С. А. Громадянська злагода як чинник становлення транзитивних соціумів // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – 2007. – №1 (27). – С.65–74.
10. Похресник А. К. Соціокультурні орієнтації студентської молоді трансформаційного суспільства // Молодь у сучасному світі: морально-естетичні та культурологічні виміри. – К., 2001. – С.58–63.
11. Розов Н. С. Ценности в проблемном мире: философские обоснования и социальные приложения конструктивной аксиологии. – Новосибирск: Изд-во Новосибир. ун-та, 1998.
12. Руженцева В. І. Політико-ідеологічні ідентифікації українського студентства: фактори впливу // Український соціум. – 2005. – №1 (6). – С.44–53.
13. Ташенко А. К. Особливості соціалізації української молоді в сучасних умовах // Грані. – 2000. – №6. – С.49–53.
14. Трунов Д. Иррациональные формы патриотизма // Культурный мир меняющейся России: Материалы 15-той Всероссийской конференции студентов, аспирантов, докторантов «Майские чтения» (14 мая 2003 г.). – Пермь, 2003. – С.71.
15. Тагапов Х. Г. О новой парадигме образования // Педагогика. – 1999. – №1. – С.103–110.
16. Шелер М. Формы знания и образование: Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1994.

References

1. Horlynskyi V. V. Fenomen bezpeky yak ob'iekt aksiolohichnoi refleksii // Multyuniversum. Filosoфskyi almanakh. – K.: Tsentr dukhovnoi kultury. – 2004. – №40.
2. Zghurovskyi M. Z. Shliakhy nashoho vidrodzhennia: Nauk. publ. narysy. – K.: Heneza, 2002.
3. Lavrova L. V. Metodolohichni osoblyvosti filosoфskoho analizu osvity. Filosoфiia osvity yak haluz naukovoho znannia // Filosoфiia. Kultura. Zhyttia: Mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats. – Dnipropetrovsk: Dnipropetrovska derzhavna finansova akademiia, 2009. – Vyp.32. – S.157–163.
4. Melnyk V. Tsinnisnyi vymir bezpeky osoby v umovakh transformatsii ta demokratyzatsii suspilstva. Ukraїna–NATO: regional'nyj vymir. Materialy vseukrai'ns'koi' naukovo–praktychnoi' konferentsii'. – L'viv, 6 grudnja 2008 roku. – S.124–126.
5. Melnychenko A. A., Pyholenko I. V. Tsinnisni vymiry dukhovnoi kultury studentiv tekhnichnoho VNZ u transformatsiinomu suspilstvi // Ukrainskyi sotsium. – 2005. – №1 (6). – S.31–43.
6. Mikulak N. M. Zahalnotsyvilizatsiyni ta natsionalnyi aspekty sotsiokulturnykh transformatsii // 29–35 Filosoфiia. Kultura. Zhyttia: Mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats. – Dnipropetrovsk: Dnipropetrovska derzhavna finansova akademiia, 2009. – Vyp.32. – S.218.
7. Novikov B. V. O gumanizme i antigumanizme. – K.: IVTs «Politekhnika», 2001.
8. Polishchuk I. Ye. Suchasna relihiina sytuatsiia ta relihiini orientatsii studentskoi molodi: Zb. nauk. prats // Pivdennyi arkhiv. Ist. nauky. – Kherson: KhDPU, 2002. – Vyp.7. – S.92–96.
9. Ponomarov O. S., Shatenko S. A. Hromadianska zlahoda yak chynnyk stanovlennia tranzitivnykh sotsiumiv // Naukovi zapysky Kharkivskoho universytetu Povitrianykh Syl. Sotsialna filosoфiia, psykholohiia. – 2007. – №1 (27). – S.65–74.
10. Pokhresnyk A. K. Sotsiokulturni orientatsii studentskoi molodi transformatsiinoho suspilstva // Molod u suchasnomu sviti: moralno–estetychni ta kulturolohichni vymiry. – K., 2001. – S.58–63.
11. Rozov N. S. Cennosti v problemnom mire: filosoфskie obosnovanija i social'nye prilozhenija konstruktivnoj aksiologii. – Novosibirsk: Izd-vo Novosib. un–ta, 1998.
12. Ruzhentseva V. I. Polityko–ideolohichni identyfikatsii ukrainskoho studentstva: faktory vplyvu // Ukrainskyi sotsium. – 2005. – №1 (6). – S.44–53.
13. Tashchenko A. K. Osoblyvosti sotsializatsii ukrainskoi molodi v suchasnykh umovakh // Hrani. – 2000. – №6. – S.49–53.
14. Trunov D. Irracional'nye formy patriotizma // Kul'turnyj mir menjajushhejsja Rossii: Materialy 15-toj Vserossijskoj konferentsii studentov, aspirantov, doktorantov «Majskie chtenija» (14 maja 2003 r.). – Perm', 2003. – S.71.
15. Thagapsoev H. G. O novej paradigme obrazovanija // Pedagogika. – 1999. – №1. – S.103–110.
16. Sheler M. Formy znaniija i obrazovanie: Izbrannye proizvedenija. – M.: Progress, 1994.

Bushman I. A., PhD, Institute of higher education (Ukraine, Kyiv), bushman_irina@bigmir.net

Values orientations of modern society

The main purpose is to outline the cultural orientations of modern Ukrainian society and defining orientations of modern students of spiritual transformation in society. Taking philosophical justification for relaying positive human and national values in modern domestic socio-cultural space.

Keywords: value, socio-cultural orientation and education system, identity, identification.

Бушман И. А., кандидат философских наук, доцент, докторант, Институт высшего образования НАПН Украины (Украина, Киев), bushman_irina@bigmir.net

Ценностные ориентиры современного общества

Главной целью является раскрытие социокультурных ориентаций современного украинского общества и определения духовных ориентаций современного студенчества в трансформационном обществе. Осуществить философское обоснование необходимости положительной ретрансляции общечеловеческих и национальных ценностей в современном отечественном социокультурном пространстве.

Ключевые слова: ценность, социокультурная ориентация, система образования, личность, безопасность, идентификация.

* * *

УДК 327«71»

Guliyev B.,

PhD in philosophy, professor, Senior Fellow
at the Center for Strategic Studies the President
of the Republic of Azerbaijan (Azerbaijan, Baku),
matlabm@yandex.com

INFORMATION CIVILIZATION AND THE TRANSFORMATION OF THE MILITARY AND POLITICAL CONFRONTATION AREA: THE MAIN TRENDS AND PROSPECTS

The article presents fundamental changes in war in the modern world from the point of view of form and essence, as well as the necessity of creation of the full theory and the scientific picture of it. The author analyzes the recent characteristics and principles of the concept of «information war» and its military-scientific categories.

Statistics shows that in the history of the war each period differs inherent technological and political characteristics. At the same time, at the turn of the XXI century the new military-technical revolution is occurred, influenced by the scientific-technical revolution. Information war the manifestation of this new revolution. The author provides his views about its scientific analysis, unintended consequences, and the basics of national and international legislation, as well as the future prospects.

Keywords: information civilization, transformation, military-political confrontation, information warfare, network wars, asymmetric wars, security.

(стаття друкується мовою оригіналу)

In the modern period, the war has undergone to fundamental changes viewpoint of form and essence and this condition makes the necessity of creation of its complete theory and scientific view. For the recent years, the scientific research of the conception «information warfare», also its main military-scientific categories, peculiarities, and principles takes an important place.

Instead of the theoretical-scientific basis of information warfare investigates the scientific directions of geopolitics, politics, strategic, operative-tactical and etc. sciences with different levels, the main essence and fundament of the information warfare should be ensure the military science also connected with its geopolitics, military politology, military economy and etc. directions. In each the new period of the Earth, the people hopes that the war would be stayed in the past. But at the same time, instead of the world celebrates the 100th Anniversary of the World War I, in the Near East and East Europe the real and even today continuing situations proves that possibly dangers of war can always threaten the national state.

In the military history each periods have its special technological and political peculiarities.

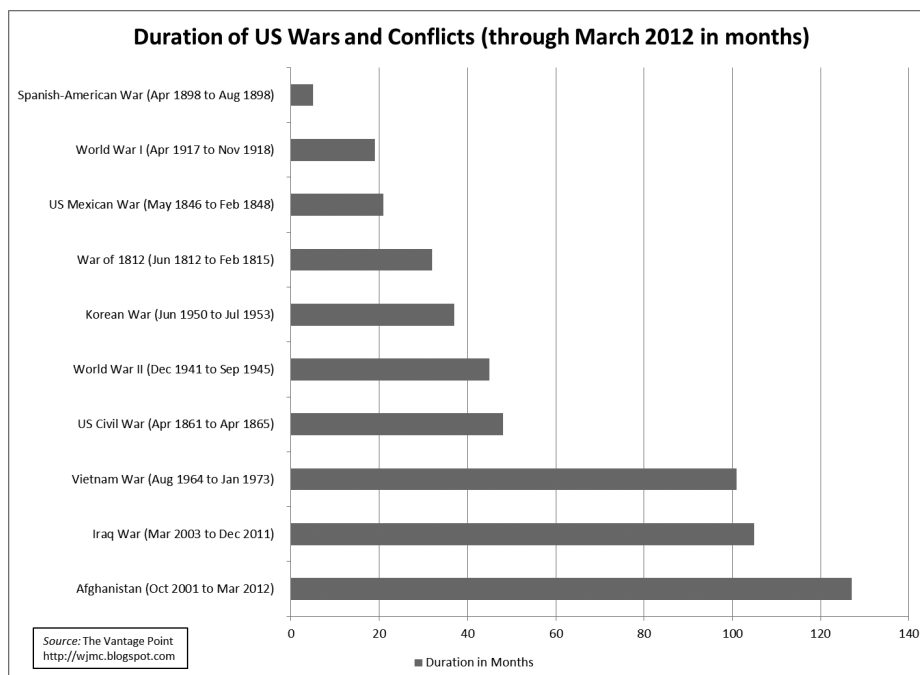
According to the statistical information in the 18th century, dead over 5.5 million persons, in the 19th century dead over persons, in the 20th century dead the least 150 million persons. But, during fifty years of the 20th century, have 1800 wars in the world and 70 million persons dead during these period. After the World War II, 95% of wars in the world were with national ground [13].

The countries involved in World War II TOTAL

Source: moodle2.rockyview.ab.ca445

Armies Mobilized and Casualties in World War I						
Countries	Total Mobilized Forces	Killed	Wounded Casualties	Prisoners and Missing	Total Casualties	Percentage of Mobilized Forces in Casualties
Allies and Associated Powers						
Russia	12 000 000	1 700 000	4 950 000	2 500 000	9 150 000	76.3
France	8 410 000	1 357 800	4 266 000	537 000	6 160 800	73.3
British Empire	8 904 467	908 371	2 090 212	191 652	3 190 235	35.8
Italy	5 615 000	650 000	947 000	600 000	2 197 000	39.1
United States	4 355 000	126 000	234 300	4 500	364 800	8.4
Japan	800 000	300	907	3	1 210	0.2
Romania	750 000	335 706	120 000	80 000	535 706	71.4
Serbia	707 343	4 500	133 148	152 958	331 106	46.8
Belgium	267 000	13 716	44 686	34 659	93 061	34.9
Greece	230 000	5 000	21 000	1 000	27 000	11.7
Portugal	100 000	7 222	13 751	12 318	33 291	33.3
Montenegro	50 000	3 000	10 000	7 000	20 000	40.0
Total	42 188 610	5 152 115	12 831 004	4 121 090	22 104 209	52.4
Central Powers						
Germany	11 000 000	1 773 700	4 216 058	1 152 800	7 142 558	64.9
Austria-Hungary	7 800 000	1 200 000	3 620 000	2 200 000	7 020 000	90.0
Turkey	2 850 000	325 000	400 000	250 000	975 000	34.2
Bulgaria	1 200 000	87 500	152 390	27 029	266 919	22.2
Total	22 850 000	3 386 200	8 388 448	3 629 829	15 404 477	67.4
Grand Total	65 038 610	8 538 315	21 219 452	7 750 919	37 508 686	57.7

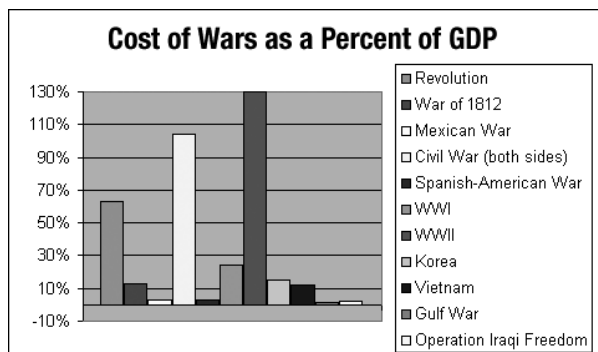
In the threshold of the 21th century, at the result of scientific-technical revolution the new military-technical revolution in happening. The tactics of the war fir the earth happening along the thousands years changes from the root. But the creation of nuclear bomb changes the subjective character, duration of the war, and collective subject does not depend on human, but depends on object.

Ensuring the objective character of the war means that its beginning, continuation and the end does not depend only on subject—on human, but at the same time, object of the war depends on computer technology, on «nuclear button» and etc. objects.

As well as there is different indicators regarding amount of money spent on wars. Source: markinmexico.blogspot.com

The main reason of the war becoming into the global problem of the modern period, in one hand is for the reason of nuclear bomb, which can be realized from far distances and for its character depends on object, and in another hand, the result such wars ends with the death of persons and eternal declining of biosphere. Even in 1947, A. Einstein noted that there would not be any victory during the nuclear war [16].

Another fundamental issue is that the formation of «information weapon» and its discovery is for the essence and maintenance changings from their root at the present-day. The war has gone out from material and physical spheres (nations, states, armed forces, geographic environment) and transferred into virtual sphere – informative and cognitive spheres. Here influences not war subjects «physical–material focus» (persons, armies, states), but influences more spiritual, psychological and mental spheres.

There is not any need to feel the war and it is very impossible, because the period of «soldier's sands face to face» is not real at the present-day. The aim of the modern war is not consists of physical death of enemy and to occupy their territory, first of all, to make obey the enemy with different postmodern methods and technologies.

The wars in the 20th century, was the global armed wars. Practically, all the great industry states were participated in those wars. Both two World Wars, including «Cold War» of the forty years, also extreme ideologies as fascism and communism, beside with liberalism and democracy, including with the «mainstreams» of west (Europe) civilization reflects the internal conflicts, which created above mentions and are more important.

The beginning of the «military–political» conflicts of the 21st century, has started with the terror acts on the September 11, 2001. And the same act, made all the spheres of the new century, including globalization of the security spheres very important. The wars of the 21st century, (the least, its first term) – were with the intercivilizational wars character. To say with the military terminologies, has started the asymmetric wars' period. Internal wars among the Muslim societies are the specific part of those wars. At the present-day, more experts' thoughts prove that in the future expects the wars among great countries very less. But beside this, we cannot say any concrete thought about it. The following table also does allow us to look positively to the future:

In the following table has classified the partition of real wars of the world on countries and their reasons and results [3].

In the modern period, the methods of war and the war conduction is gaining the new features. In the direction of carrying out military activities are trying to create military networks. The military networks mean the method of organization and coordination of armed groups and associations. In such networks, have not any unit commander, genealogy structure, official regulations, and bureaucracy. Making operative decisions and activity tactics are depend on initiatives of commanders and current situations. The new concepts as «Networks Wars» and «network associations» and the new topic such as «RAND» is connected with the names of D. Ronfeldt, J. Arquilla. Their reports on the theme «Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime and Militancy» has deeply influenced to military experts, publicists and thinkers in all over the world [1].

There is not any management centres of network for destroying them. D. Ronfeldt and J. Arquilla wrote: «The main reserve of the net war is the network infrastructure. Networks are consist of many groups and each groups carries out their task in the narrow frame». Such method is very powerful mean viewpoint of attack and as a tool for defence. During the attack, as a rule the network organizations are very flexible and versatile, also easily adapts to different conditions and has a multitude of opportunities for interaction [1; Chapter 3, p. 16].

According to the thoughts of technology developers for the network wars, the network means the new concept of military operations. The same conceptions have been applied in the wars in the territories of Iraq, Afghanistan and in other countries by the United States. In the network wars the army, all forms of intelligence, technical discoveries and high technologies, journalism and diplomacy, economic processes and social changes, citizens and military personnel, permanent parts and separate weak institutions combines in a single network of the information era. According to the conception of network war between the sections and the staff speeding up the exchange of information, the sequence of providing operations is promptly ensured.

An unusual nature in the field of the new wars became known with the attacks on September 11, 2001. Exactly since that time, have started transformations in the thinking of foreign policy of America and Americans' views to the war. The scientists and politicians of other foreign countries understanding the American experience began to give attention to the political aspects of the war of the new generation [5].

Information warfare (IW) and technologies as the new methods in military conflicts

At the present-day, talking about the «information warfare» a lot. «Information warfare» simply means as the weapons. However, if we talk about the details of the same conception there could be arise one more questions. For example, how is IW going? What kind of means are going on and what kind of purposes have put in front of them? Can we understand it as an armed attack or cannot? All the questions are waiting for their scientific explanations [14, p. 73–80].

Basically, «Information warfare» means the paralysation of all institutions of enemy (rival) states.

For realization of those goals are expected to make an impact of peoples' ideology in the field of religion, politics, history, philosophic outlook, on the ideas of people of the attacked countries is dissipated down the imaginations justifying the position, which meets the interests of attackers'.

Statistically looking through the present wars. The wars of the 21th century
Distribution of the current wars by the countries [13]

Country	Conflicts / causes	Duration of conflict	Total losses: all / 21st Century	Losses to the 3rd quarter of 2013
Algeria	1/ race for power	1999–2013	7332/5306	< 67
Angola	1/ separatism	1992–2013	1 500/150	
Afghanistan	1/ race for power, tribalism	1978–2013	2 084 468/ 90 thousands	5 000
Great Britain	1/ race for power, tribalism	1989–2013	62	
Egypt	2/ race for power	2011–2013	2 500	1 500
Israel	1/ separatism	1948–2013	21 500/3 523	< 11
India	3/ separatism, race for power, tribalism	1947–2013	106 812/22 778	471
Indonesia	1/ separatism	1963–2013	400 thousands /86	< 8
Iraq	1/ separatism, race for power, tribalism	2003–2013	200 thousands	6 000
Iran	3/ separatism	1918–2013	35 500/1 500	
Yemen	3/ separatism, race for power, tribalism	2004–2013	31 thousands	< 100
China	1/ separatism	1989–2013	3 thousands /250	56
Columbia	1/ race for power	1964–2013	600 thousands /30 thousands	< 200
Congo (DRC)	3/ tribalism	1987–2013	1 500	< 100
Livan	1/ tribalism	2011–2013	325	< 200
Libya	1/ race for power, tribalism	2011–2013	26 thousands	< 100
Мавританія	1/ race for power	2002–2013	63	
Mali	2/ separatism, race for power, tribalism	2012–2013	1300	1200
Morocco	2/ separatism, race for power	1976–2013	5343/120	
Mexico	1/ Anti-Gang combating	2006–2013	100 тисяч	8 000
Myanmar	7/ separatism	1948–2013	210 thousands /17 thousands	< 40
Niger	1/ race for power	2002–2013	2	
Nigeria	2/ separatism, race for power, tribalism	2001–2013	25 thousands	< 250
Pakistan	3–4 Conflict (adding the conflict with India) / separatism, the struggle for power, tribalism	2004–2013	50 thousands	4 369
Paraguay	1/ race for power	2008–2013	16	
Pery	1/ race for power	1980–2013	70 thousands /250	< 5
Russia	1/ separatism, race for power, tribalism	2001–2013	10 thousands	< 250
Senegal	1/ separatism	1982–2013	5 thousands /117	< 5
Suria	1/ race for power, tribalism	2011–2013	100 thousands	40 000
Somali	1/ separatism, race for power, tribalism	1991–2013	500 thousands /50 thousands	< 200
Sudan	3–4 Conflict (adding the conflict with South Sudan)/ separatism race for power, tribalism	2003–2013	471 328	< 1 000
Tailand	1/ separatism	2004–2013	6 thousands	< 50
Tunisia	1/ race for power	2002–2013	33	
Turkey	1/ separatism	1984–2013	100 thousands /3779	< 1
Uganda	1/ tribalism	1987–2013	500 thousands /900	< 25
Philippines	2/ separatism, race for power	1942–2013	163 388/6108	< 81
CAR	2/ race for power, tribalism	1987–2013	1 thousands	522
Southern Sudan	3/ separatism, tribalism	2011–2013	5 311	< 70
Total: 38 countries	63 wars/23 – race for power, 28 – separatism, 12 – tribalism	in the XXI century it started 17 wars.	5 845 267/1 262 391	69 881

NOTE: Here has not taken into account the carried out wars of the countries in another lands (first of all, USA and its alliances). In some moments, the wars are in some parts of the country and have many reasons.

***Fight for the power** – means as the war for overthrowing the existed structure in the country, and at the present-day, realizing by the radical Islamist powers more (formerly, it was realized by the communists, but now it happens very seldom).

** **Separatism** – according to the ethnic and religious motives means as the aggressive war carrying out for the division of concrete territory or region from the state.

*****Tribalism** – means as the war between religious groups or tribes, illegal armed units and military operations' by the rural (area) commanders.

Impact directions and the themes hit the marks of events happening in community. Thus, without any military interventions and practical manners they seize the resources of other countries.

Since the earth was made here realizes the information warfare among the states and such processes sometimes results with the «hot wars».

The analysis of the military–political and information conditions show that in the modern world, a number of leading countries (USA, Great Britain, France, Germany, India, and China) is trying to control the information area and strengthen their security strategies.

Gradually, an information conflict is transferring from military–technological sphere into the formed outlook sphere with the support of method of political manipulation.

Currently, the provision of propagation support to military operations carries out by force.

A leading position in this field, also in the field of training of according personals belongs to USA, which has the widest program in the world (their main training place situates in the Center named after J. Kennedy, Special Welfare Center and School, in Fort Bragg) [7].

According to the literature, the word «Information warfare» has used for the first time, during the report «Weapon system and information warfare» by Thomas Rona, in 1976, written for Boeing Company. Thomas Rona showed that the information industry is going to be one of the leading components of America's economy, including connects with war and peace periods. The same report can be considered as the first official mention about the «IW». The same report by Thomas Rona led to the start of wide negotiations. Gradually, formed such idea that the information can be both purpose and a weapon [8].

«In 1991, after the operation «Desert Storm» began to be used from information technologies as the main means of fighting operation. On December 21, 1992, the same term was included to the directive of the Ministry of Defense on the base of law. But, in 1996, the Ministry of Defense of USA realized «The fight doctrine against the control in the administrative systems». In the Administrative systems for the utilization methods of generalized utilization methods from security, the control includes to the management control systems security, military lies, psychological operations, radio–electronic fight and destruction of facilities of physical management system, collection of information, prevention from intelligence support and the components as providing assistance for destruction of the enemy on the battlefield» [6].

At the first periods, formed such opinion that it could be understand as the war doctrine, which embraces wide range of control to the information management systems. Thus, in 20th centuries, carrying out fighting operations – beside the land, sea, air, and space, reflects the information layer too.

In recent years, beside with the term of information revolution, logically the conception of «military technology revolution» (MTR) is also the subject of investigations. The information warfare is considered an integral part of it.

The new opportunities from the utilization of MTR, at least, formed five different concepts.

– First, the theory of attack «without any contact» from safe distance.

Here, an idea is to avoid direct contact with the enemy in order to protect personnel and equipment, so to attack from the far distance, with highly sensitive sensors, connected and directed by administrative and driving systems.

– The second, here exists the information warfare concept, the same conception was first proposed by E. Marshall, and later developed by American scientist R. Molander. The essence of this conception is to destroy the enemy's information system, in decree to protect themselves with diverting efforts to the informational component of military campaign.

What is the information? [9].

Even in 2009, the Center for Strategic and International Studies (CSIS) bipartisan Commission on Cybersecurity of White House, «Cyberspace Policy Review» adopted together with the White House has given to the discussion. Military and political leaderships of USA for the first time began to look through the cyberspace beside with the land, sea, and air space as the area of military operations. When we say, understands the cyberspace network infrastructure, electronic devices and electromagnetic waves spread environment also affects to the objects of the enemy. In the field of information technologies, other leading countries began to use from United States' approach.

In the above mentioned country, on the document of the development strategy of the «Single perspective – 2020», perfection of information areas noted as the basis of successfully realization of military activity. And noted that the cybersecurity was created on the following principles:

1. The creation of conditions for the further development of cyberspace. The improvement and expansion of broadband networks should be in the focus of the attention.

2. Determination of safety and cybersecurity. Federal documentation, creation close relationships with local authorities and private businesses.

3. Creation of information distribution system, which coordinates effectively and is response to the events.

4. Expansion of informational issues and its financing.

5. Development of experts who have the instruments of defense and attack in the field of cybersecurity.

To express the characteristics of modern information warfare there is very important to understand the «asymmetry factor». Asymmetry means non–existence of general basis for comparison. It appears in the military–political spheres, in the utilization of asymmetric political strategies, in the conduction of asymmetric military operations and in the formation of asymmetric threats [2, p. 93–128]. Asymmetric political strategies, are the species conception of sufficiently utilization from non–military methods for achieving military objectives, serves to the protection of the political interests of information–psychological methods and understands as more generalized type of the situation. As an example of such species, can be showed the utilization from fear among the civilian population (psychological intimidation) for overthrowing the government or discrediting the international unions, which the state participates. Asymmetric wars often appears during the feeling of danger by the powerful enemy, during not to be able to symmetrical answer, it means here uses from forces and means of other side in the projecting the danger viewpoint of typology. In general form, asymmetric military operations realizes during the situations like one side is «more powerful» and another side is «weaker». The tools of asymmetric military operations (in the relations to regular forces operations) are:

- 1) mass destruction weapons by non–regular parts, ballistic or cruise missiles;

- 2) application of information technologies;

- 3) the conduction of military operations on the ground which is not typical for them (cities, jungles, high mountains, caves).

In the history of war have been a lot of events, which enemy was won by the similar (symmetric) armed forces. However, there are few asymmetric military responses to the enemy and as a rule, it connects with the military–technological, operational and tactical innovations. In 1980, we can show the asymmetric military response of the Soviet Union to the Strategic Defense Initiative of America, at those periods, planned missile defense system is efficiency reduced with relatively inexpensive means.

In the modern periods, beside with the centers with global levels of IW here exists the «pseudo–local» centers, which localized with concrete geographical areas. They tries to achieve their ugly and illegal activities with focusing on particular states. Among the affected countries also exists the Azerbaijan.

Despite the fact that the Azerbaijani lands were subjected to real harassment, also has concrete enemy, favorable geopolitical position, rich nature and human resources historically made our country to become the goal of global interests and conflicts. The centers carrying out IW against Azerbaijan, for gaining their destructive objectives tries to intervene to the information and ideological structures of the state; attempts to the formalization of public opinion against the legal–constitutional policies of the government; creates an image of instability and social unrest, for formalization of non–influential and artificial leaders and disruptive forces, under the name of democracy, create artificially national, ethnic, religious conflicts, also to encourage the malicious hacker attacks and etc. illegal actions.

With prevention of above mentioned attacks Ilham Aliyev the President of Azerbaijan Republic signed decree «On the measures to improvement the activities in the field of information security» on September, 2012 [19]. According to decree, have established the Special Communications and Information Security State Agency of the Special State Protection Service of the Republic of Azerbaijan for the security of information processes, stability and continuity, also protecting information resources of the public authorities, to prevent threats in this field, to coordinate the activities of their users and subjects of the state and non–state information infrastructure for analysis and forecasting, assessment the risks in the field of cybersecurity and management, also with the purpose of guarantee the national preparation and training.

The main activities of the agency are connected with the realization of special technical measure for ensuring special state communication for the state agencies, including the organization of deployment of information and telecommunication systems with special–purpose, and networks, interagency electronic document circulation, network connections of the state bodies, also internet information resource in the information and resources' center, their exploitation, to ensure their safety and development, including the public safety facilities, and ensure the safety of security facilities [17; 18].

IW– is the war of future?

According to the experts, at the present–day, the approach to the «war» conception has lost its meaning. What kind of war is waiting us in the future? For now, it is difficult to predict.

An author of «War of future: views behind the ocean. Military theory and concepts of the modern USA» wrote: What is war? What is victory and defeat? Who is the enemy? Those questions baffles anyone who tries to find the answers and tries to understand the same conception, who tries to make clearly

system of these scientific conceptions. On the other hand, fight against the terrorism, information and psychological wars, «gas wars», the diplomatic wars, and finally, «demographic war» conceptions, which have development on public's opinion, do not need to be applied with the military forces or with the threat. Military–scientific point of view, these conceptions are not in accordance with the «war» conception, and in completely scientific meaning, it seems correctly [15].

To say in another word, sometimes, political correction considerations deeply influence to the meaning of war, but an official military history as it seems, always could find the explanation to their political correction considerations.

It must be admitted that, at the present–day, there is not any unambiguous side of «war» that adopted not only in the international level, even among the national professional unities.

Today the cosmos has not supplied with arms yet. But, as it seems from above mentions, it's a matter of time.

In the future, cosmic and air space in the world would be in a unite, and the next 6th and 7th generations' fighters will destroy the aircrafts and satellites (both secret services and combats) and will be able to fight with the near cosmos and then destroy the ground objects of enemies, including will be able to completely annihilate the enemies with entering to the enemies' atmosphere.

At the same time, above–mentioned innovations cannot realized without the new type of fuel. It is possible that they would be able to conquer the quantum energy and will be created the compact nuclear engines. Also would be given special attention to the creation of weapons to be based on new physical principles. So, there would not be any need to bombard the city – just they will «turn off» the energy and water supply systems.

In December, 2012, futurologists from Oslo, on their scientific researches by the means of statistical model determined that (journal, «International Studies Quarterly») during the forty years the number of the war on the planet was reduced for two times and in 2050, only 7% of the country in the world will be under the war condition. The reasons? Spreading of higher education, falling the rates of birth, reduction of infant mortality, decreasing the special proportion of young people in the planet, rising the costs of conducting wars, more effective activities of United Nations' peacebuilding's, respect to human capital. Till 2050, will be end the conflicts in Iraq, Syria, Libya, Tajikistan, but in India, Nigeria, Sudan, Ethiopia and Tanzania could be started the wars. According to scientists' opinion, the wars as duel, torture and the death will be remained in the past.

If we consider the information warfare as the phenomenon of the last history, the same forecasting how much believable is a matter of time.

Reference

1. Arquilla J., Ronfeldt D. (editors). Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy. – 2001. – 375 p. //www.rand.org/content/.../MR1382.after.pdf
2. Arreguin–Toft I. How the Weak Win Wars. A Theory of Asymmetric Conflict. In: International Security. – Vol.26. – No.1 (Summer 2001). – P.93–128. // 211z/2.2/Arreguin–Toft%20IS%202001.pdf
3. Datapedia of the United States: American History in Numbers, Third Edition, 2013.
4. Deepa Kumar. Media, War, and Propaganda: Strategies of Information Management During the 2003 Iraq War. 2006. //http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/14791420500505650
5. Donnelly T. Underpinnings of the Bush Doctrine. National Security Outlooks / American Enterprise Institute for Public Policy Research, February, 2003.

6. Douglas H. Dearth. Rethinking the Application of Power in the 21st Century. // <http://fas.org/irp/agency/army/mipb/1997-1/dearth.htm>
7. Jane's Sentinel Security Assessment – North America / Jane's Information Group, 2004.
8. Rona Thomas P. Weapon Systems and Information War. – 1976. – 86 p. // http://www.dod.mil/pubs/foi/homeland_defense/missile_defense_agency/09-F-0070Weapon_Systems_and_Information_War.pdf
9. Strategic Information Warfare: A New Face of War (1996), by Roger C. Molander, Andrew S. Riddile, and Peter A. Wilson (rand.org).
10. Балувев Д. «Политика в войне постиндустриальной эпохи». Международные процессы // Журнал Теории международных отношений и мировой политики. 2013. – Т.11. – №3–4, сентябрь–декабрь.
11. Воронцова Л. В., Фролов Д. Б. История и современность информационного противоборства. – М.: Горячая линия, Телеком, 2006.
12. Димлевич Н. Информационные войны в киберпространстве – США // Журнал «Международная жизнь». – 02.02.2011.
13. Коротаев А. В., Комарова Л. Н., Халтурина Д. А. Законы истории. Вековые циклы и тысячелетние тренды. Демография, экономика, войны. 2-е изд. – М.: УРСС, 2007.
14. Манойло А. В. Информационно–психологическая война: факторы, определяющие формат современного вооруженного конфликта. – Киев: Материалы V Международной научно–практической конференции «Информационные технологии и безопасность». – 2005. – Вып. 8.
15. Попов И. М. Война будущего: взгляд из–за океана. Военные теории и концепции современных США. – М.: Издательство «АСТ–Астрель», 2004. – 444 с.
16. Снесарева А. «Философия войны». – М.: Ломоносовъ, 2013.
17. http://www.mns.gov.az/img/3766779_5me02.%20Milli_Tehlukesizlik_Konsepsiyasi.pdf
18. http://www.mod.gov.az/qanun/qanunvericilik/Herbi_doktrina.pdf
19. <http://www.president.az/articles/6298/> Decree of the President of Azerbaijan Republic on the measures of improvement the activities in the field of information security. On September 26, 2012.

References

1. Arquilla J., Ronfeldt D. (editors). Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy. – 2001. – 375 p. // www.rand.org/content/.../MR1382.after.pdf
2. Arreguin–Toft I. How the Weak Win Wars. A Theory of Asymmetric Conflict. In: International Security. – Vol.26. – No.1 (Summer 2001). – P.93–128. // <http://web.stanford.edu/class/polisci/211z/2.2/Arreguin-Toft%20IIS%202001.pdf>
3. Datapedia of the United States: American History in Numbers, Third Edition, 2013.
4. Deepa Kumar. Media, War, and Propaganda: Strategies of Information Management During the 2003 Iraq War. 2006. // <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/14791420500505650>
5. Donnelly T. Underpinnings of the Bush Doctrine. National Security Outlooks / American Enterprise Institute for Public Policy Research, February, 2003.
6. Douglas H. Dearth. Rethinking the Application of Power in the 21st Century. // <http://fas.org/irp/agency/army/mipb/1997-1/dearth.htm>
7. Jane's Sentinel Security Assessment – North America / Jane's Information Group, 2004.
8. Rona Thomas P. Weapon Systems and Information War. – 1976. – 86 p. // http://www.dod.mil/pubs/foi/homeland_defense/missile_defense_agency/09-F-0070Weapon_Systems_and_Information_War.pdf
9. Strategic Information Warfare: A New Face of War (1996), by Roger C. Molander, Andrew S. Riddile, and Peter A. Wilson (rand.org).
10. Балувев Д. «Политика в войне постиндустриальной эпохи». Международные процессы // Журнал Теории международных отношений и мировой политики. 2013. – Т.11. – №3–4, сентябрь–декабрь.
11. Воронцова Л. В., Фролов Д. В. История и современность информационного противоборства. – М.: Горькая линия, Телеком, 2006.
12. Димлевич Н. Информационные войны в киберпространстве – США // Журнал «Международная жизнь». – 02.02.2011.
13. Коротаев А. В., Комарова Л. Н., Халтурина Д. А. Законы истории. Вековые циклы и тысячелетние тренды. Демография, экономика, войны. 2-е изд. – М.: УРСС, 2007.
14. Манойло А. В. Информационно–психологическая война: факторы, определяющие формат современного вооруженного конфликта. – Киев: Материалы V Международной научно–практической конференции «Информационные технологии и безопасность». – 2005. – Вып. 8.

15. Popov I. M. Vojna budushhego: vzgljad iz–za okeana. Voennye teorii i koncepcii sovremennyh SSHA. – М.: Izdatel'stvo «AST–Astell'», 2004. – 444 s.
16. Snesareva A. «Filosofija vojny». – М.: Lomonosov#, 2013.
17. http://www.mns.gov.az/img/3766779_5me02.%20Milli_Tehlukesizlik_Konsepsiyasi.pdf
18. http://www.mod.gov.az/qanun/qanunvericilik/Herbi_doktrina.pdf
19. <http://www.president.az/articles/6298/> Decree of the President of Azerbaijan Republic on the measures of improvement the activities in the field of information security. On September 26, 2012.

Гуліев Б., кандидат філософських наук, професор, старший науковий співробітник, Центр стратегічних досліджень при Президенті Азербайджанської Республіки (Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com

Информационная цивилизация и трансформация пространства военно–политических конфронтаций: основные тенденции та перспективы

Відзначаються докорінні зміни війни в сучасному світі з точки зору форми і сутності, підкреслюється необхідність створення її повноцінної теорії та наукової картини. Автор аналізує характеристики та принципи поняття «інформаційної війни» які виникли останнім часом, а також її військово–наукові категорії.

Статистика показує, що в історії війни кожний період відрізняється властивими йому технологічними і політичними характеристиками. У той же час на рубежі ХХІ століття відбувається нова військово–технічна революція. Інформаційна війна – прояв цієї нової революції. Автор надає свою точку зору з приводу її наукового аналізу, небажаних наслідків, основ національного та міжнародного законодавств і перспектив.

Ключові слова: інформаційна цивілізація, трансформація військово–політичних конфронтацій, інформаційні війни, мережеві війни, асиметричні війни, безпека.

Гуліев Б., кандидат философских наук, профессор, старший научный сотрудник, Центр стратегических исследований при Президенте Азербайджанской Республики (Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com

Информационная цивилизация и трансформация пространства военно–политических конфронтаций: основные тенденции и перспективы

Отмечаются коренные изменения войны в современном мире с точки зрения формы и сущности, подчеркивается необходимость создания ее полноценной теории и научной картины. Автор анализирует возникшие в последнее время характеристики и принципы понятия «информационной войны», а также ее военно–научные категории.

Статистика показывает, что в истории войны каждый период отличается свойственными ему технологическими и политическими характеристиками. В то же время на рубеже ХХІ века происходит новая военно–техническая революция. Информационная война – проявление этой новой революции. Автор предоставляет свою точку зрения по поводу ее научного анализа, нежелательных последствий, основ национального и международного законодательства и перспектив.

Ключевые слова: информационная цивилизация, трансформация военно–политических конфронтаций, информационные войны, сетевые войны, асимметричные войны, безопасность.

* * *

УДК 323.173

Литвиненко К. О., аспірант відділу гуманітарної безпеки, Національний інститут стратегічних досліджень (Україна, Київ), [kyurulo@yandex.com](mailto:lytvynenko@gmail.com)

СЕПАРАТИЗМ ЯК ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНОГО БУТТЯ ЕПОХИ МОДЕРНУ

Аналізується процес становлення сучасного значення сепаратизму. Історичний та правовий аналіз джерел дає підстави говорити, що вказане поняття пройшло певні етапи свого становлення і спочатку ним здебільшого позначали рух релігійних спільнот до відокремлення від церкви. Вже в сучасний період історії сепаратизм почали трактувати як політику та практику певних груп осіб (національних, етнічних меншин та інших) спрямовану на відособлення від певної держави для відстоювання та реалізації своїх інтересів в межах іншої або своєї власної новоствореної держави. Стаття обґрунтовує зв'язок сучасного поняття сепаратизму з такими історичними процесами модерної епохи як закріплення державного суверенітету країн, формування націй та сучасних держав, закріплення у міжнародному праві принципів права нації

на самовизначення та територіальної цілісності держав. Відзначається істотний вплив вказаних факторів на формування поняття сепаратизму та появу сучасних сепаратистських рухів.

Ключові слова: сепаратизм, сепаратистський рух, модерн, новий час, державний суверенітет, нації, національна держава, націоналізм.

На сучасному етапі розвитку міжнародного співтовариства однією з головних небезпек стабільності системи міжнародних відносин стає сепаратизм, який породжує чисельні конфлікти та створює напругу у багатьох регіонах світу. Дослідження історії появи сучасного сепаратизму, так само як основних передумов та причин його виникнення, дає змогу глибше зрозуміти його сутність та шляхи подолання такого явища.

Актуальність цієї проблеми для України обумовлюється передусім інтересами її цілісності та національної безпеки, яким загрожує активні та пасивні прояви сепаратизму в певних частинах її території. Для запобігання соціальної напруженості та територіальним втратам, Україні необхідно активно протидіяти поширенню сепаратизму на різних доступних для неї рівнях. Для цього вкрай важливо мати об'єктивне розуміння передумов та причин його виникнення.

Слід відзначити, що проблема сепаратизму давно цікавить представників української наукової думки. Серед науковців, які останнім часом займалися даною проблемою, можна відзначити М. Вівчарик, Г. Перепелицю, Ю. Римаренко, С. Римаренко, В. Дівак, С. Савойську, О. Кривицьку та інших.

Метою даної роботи є дослідження процесу становлення сучасного значення поняття сепаратизму та явища епохи модерну, які на це впливали.

Поняття сепаратизму відоме науці давно, але воно не завжди позначало одні і ті самі явища і пройшло певний шлях свого становлення. Історично поняття сепаратизму спочатку характеризувало прагнення певних релігійних спільнот вийти з-під контролю церковної ієрархії. Першим прикладом можна вважати рух частини англійських християн за незалежність від англіканської церкви, проти впливу світських чинників на церковні справи тощо. Сепаратисти виступали за ідею автономії парафіяльних громад як помісних церков. Це явище отримало назву конгрегаціоналізм, його відомим прихильником пізніше став Олівер Кромвель. Одна з груп сепаратистів переселилась з Англії в Голландію у 1608 році, а 1620 року частина з них осіла в Плімуті, штат Массачусетс, і заклала традицію незалежних помісних церков майбутніх Сполучених Штатів Америки.

Примітно, що в цьому значенні поняття сепаратизму використовувалося досить довго. Наприкінці 19 ст. воно все ще визначається як «прагнення до відокремлення в питаннях віри» [2, с. 288]. Втім, у словнику іноземних термінів, що увійшли до складу російської мови (видання 1910 року), А. Н. Чудінов вже осмислює політичний аспект даного явища і визначає сепаратизм як «прагнення відділятися від більшості; відщепенство у справах віри чи політичних, розкол, ересь» [11, с. 789].

Зрозуміло, що окрім конфліктів у сфері релігії сепаратизм живиться протиріччями і в інших сферах суспільного життя – питання мови, культури, економічного розвитку також відіграють значну роль. Оскільки на даному етапі розвитку людства вищою формою організації суспільної влади, що опікується цими та іншими сферами суспільних відносин, є держава, сепаратизм починає

розумітися як політика та практика відособлення від держави для реалізації інтересів відповідних груп. На думку автора, явище сучасного сепаратизму тісно пов'язане з такими історичними процесами модерної епохи як становлення державного суверенітету (особливо інституту державної території), формування націй та національних держав, закріплення на міжнародному рівні принципів права націй на самовизначення та територіальної цілісності держав.

В епоху модерну відбулася важлива трансформація організації суспільної влади, яка полягала у її деперсоніфікації. У Середньовіччі *suprematis* чи *suprema potestas* (з лат. «вища влада», ці поняття стоять в одному етимологічному ряді з суверенітетом [5, с. 84]) по суті, до певного часу реально не існувала. У період феодальної роздробленості правителі країн Західної Європи були залежними від власних васалів. Основна маса феодалів (ар'єр – васалів) не підкорялася королю, як, втім, і іншим найбільшим феодалам, бо діяв принцип: «васал мого васала – не мій васал» [4, с. 217]. Зрозуміло, що така розпорошеність влади не сприяла ефективному управлінню ресурсами всередині держав, робила вкрай хитким становище монархів, спричиняла свавілля та недотримання правових норм. Визрівала необхідність появи обґрунтування верховної влади в державі.

Важливим фактором стало зміцнення ролі Римської церкви. У Середні віки влада володарів в Європі була обмежена Католицькою Церквою. Як вважають деякі дослідники, вже наприкінці XI ст., коли папа Григорій VII оголосив державу «справою диявола і творінням гріха», маючи на увазі, що лише Церква може освятити її, був запущений той процес, який привів до руйнування всієї тогочасної системи міжнародних відносин: реакцією на спроби повністю підпорядкувати державу Церкві стала розробка концепції держави як суто світської установи. Інші автори вважають, що фатальну роль зіграли спроби перетворити католицький світ на універсальну державу (імперію), незалежно від того, робилися вони папами, чи імператорами Священної Римської імперії [10, с. 57–58].

Сам термін «суверенітет» був введений в науку Жаном Боденом і розумівся ним як необмежена та безстрокова верховна влада монарха в державі, яка належить йому в силу його природних прав [12]. Таке визначення мало на меті обґрунтувати необхідність обмеження впливу Римської церкви на ведення самостійної внутрішньої та зовнішньої політики держав Західної Європи.

Противагою церковній владі мав стати суверен. Таким виступав король, імператор – людина, яка отримувала повноту влади за фактом свого народження. Слід також зазначити, що для Бодена, як і для його послідовника Шарля Луазо, суверенітет був пов'язаний не з особою правителя, не важливо, наскільки високого рівня, але з самою державою. Суверен – це той, хто діє не для власного блага, а для блага держави, *Res Publica* [15, с. 463–464].

З часом відбувається зміна поглядів на джерела державної влади, суверенітету та їх функцій. У феодальний період влада Церкви та монархів розумілась як така, що походила від Бога, а тому її легітимність була поза обговоренням. Розвиток соціальних відносин, зумовив появу нових поглядів на цю проблему. Новим джерелом суверенітету був визнаний суспільний договір, учасниками якого є громадяни, але не кожен окремо, а колективно – як єдиний народ.

У 17 ст. Томас Гоббс виводив появу держав з укладення суспільного договору, яким окремі індивіди обмежили свої певні природні права на користь вищого суверена – абсолютного монарха задля захисту себе від «війни усіх проти всіх», а також, з метою регулювання нормальної соціальної взаємодії [3].

Жан-Жак Руссо заперечував уособлення суверенітету в монархові, а натомість розробив концепцію народного суверенітету, за якою необмежена та невідчужувана повнота влади в державі належить «колективній істоті», абстрактному народу, який стає таким при укладанні первинного суспільного договору. «Подібно до того, як природа наділяє кожну людину необмеженою владою над усіма частинами його тіла, суспільна угода дає політичному організму необмежену владу над усіма його членами, і ось ця влада, яку направляють загальною волею, носить, як я сказав, ім'я суверенітету» [6, с. 220–221]. Концепція народного суверенітету Руссо, яка виводить джерело влади в державі від народу, на думку багатьох дослідників, мала свої недоліки. У контексті даної роботи важливо звернути увагу на доробок Емануеля-Жозефа Сійєса, який вважав, що якщо абстрактна воля народу не може бути представленою, то воля нації – цілком може. Тому мову потрібно вести не про суверенітет народу, а про суверенітет нації, яка являє собою не тільки територіальне об'єднання, а й джерело закону. На думку Сійєса, мета народних зборів може обмежуватись питаннями загальної безпеки, загальної свободи та суспільних проблем. Приватні справи, зрозуміло, з цього списку виключаються [7, с. 149–217].

Важливо звернути увагу на те, що з часом поняття суверенітету почало включати в себе повноту влади на певній території. Саме з прив'язкою до певної визначеної території держав гарантувався суверенітет Вестфальським договором 1648 року, який заклав підвалини формування сучасних національних держав.

Отже, поява суверенітету у його сучасному розумінні тісно пов'язана із зародженням політичних спільнот та специфічним ставленням населення країн до території, на якій вони проживали, як до державної. Поширення державної влади на чітко визначені території сприяло її інституціоналізації. Ці процеси супроводжувалися мовною, культурною, релігійною уніфікацією, що закладали основи модерної національної ідентичності. Водночас до складу держав, як правило, внаслідок війн або політичних уній нерідко включались території релігійних та етнічних меншин, і держави не завжди були в змозі (чи мали пріоритетом) задовольняти їх інтереси. Це могло спонукати меншини до відділення – або з метою приєднання до країни, де їх співвітчизники та/або одновітці складають панівну більшість, або з метою створення власної незалежної держави.

Отже, у контексті дослідження сепаратизму важливо розглянути процеси формування націй, розмежування держав за національним критерієм, та феномен націоналізму як однієї з рушійних сил утворення таких держав.

Е. Сміт у своєму дослідженні «Національна ідентичність» намагався з'ясувати умови та фактори формування перших націй на теренах Європи. На його думку, на націогенез 19–20 ст. великий вплив мали приклади таких країн як Англія, Франція, Іспанія, Голландія та Швеція. Історично склалось так, що відносно

ранній розвиток націй у цих державах збігся з низкою революцій у сферах урядування, економіки та культури. Саме тому виникла і знайшла багатьох прихильників думка, що фактично ці держави своєю внутрішньої політикою створили відповідні нації, зокрема, уніфікація врядування, оподаткування, військової служби поширення громадянських прав та еволюція внутрішньої інфраструктури збільшили число комунікаційних мереж, змогли об'єднати населення різних частин держави спільною ідентичністю і дали можливість широким верствам у той чи інший спосіб брати участь в національній політиці. Приклад цих держав, безумовно, сприяв формуванню націй в інших країнах, але разом з тим Е. Сміт відзначає, що поява перших націй відбувалась не тільки внаслідок відповідної діяльності названих держав та їх глибокому проникненню у життя суспільства. Варто також враховувати й інші процеси. Першим з них автор називає розвиток капіталізму та рух до ринкової економіки, які детермінували збільшення торговельного обороту, нагромадження капіталу та ріст багатих міських центрів. Внаслідок цього з'явився активний стан буржуазії. Другим фактором Сміт називає культурно-освітню революцію. Послаблення церковного впливу на освітню сферу в результаті реформаційних процесів уможливило появу та розвиток світських навчальних закладів, гуманізму, сприяло посиленню ролі інтелігенції в суспільному житті і поширенню письменності та просвіти у широких народних верствах. Таким чином, Сміт вбачає у цих трьох революціях – адміністративній, економічній та культурній – основні фактори формування націй, оскільки вони сприяли інкорпорації до складу титульного етносу етнічно різнобарвного населення різних регіонів держави, а також залученню до активної політичної діяльності середніх, а згодом і нижчих класів суспільства.

Також, Е. Сміт аналізує появу національних держав в результаті імперської політики, перетворення колоній на незалежні держави, а також формування так званих «громадянських націй». Велике значення приділяється самому феномену націоналізму, який не дає відповідь на питання, які саме групи можуть перетворитись на нації, але, на думку автора, дає можливість визначити коли і де такі нації починають своє формування, коли починається формування руху за створення національної держави [8, с. 224].

Конструктивістський підхід загалом вважає нації штучно створеним продуктом, на формування якого впливали інтелектуальні еліти – вчені, письменники, політики, ідеологи. Процес формування нації американський дослідник Б. Андерсон вбачає досить туманним, формування національної свідомості у народів він пов'язує з такими факторами, як винахід книгодрукування, езотеризація латинської мови, вплив Реформації, повільне і географічно нерівномірне поширення окремих народних мов. При формуванні нації основну роль відіграє націоналізм, що виконує три основних завдання: «націоналізує» народи, створює національну історію та національну територію, окреслюючи її як власність нації, її життєвий простір [1]. Про рушійну силу націоналізму у формуванні націй, а як наслідок – національних держав згадує і Е. Геллнер, відзначаючи, що «...Націоналізм не є пробудження націй до їх самосвідомості; він відкриває націю там, де вона не існувала» [13, р. 169]. Питання про те, коли власне

зароджується націоналізм як явище також є доволі спірним. Згаданий Е. Сміт вказує, що «було б помилкою стверджувати, що всі історики сходилися в думках щодо «дати народження» націоналізму. Кон пов'язував її з Англійської Революцією, Коббан вказував на кінець XVIII століття, після поділів Польщі та Американської Революції, тоді як Кедурі визначив її 1807 роком, датою появи «Промов до німецької нації» Фіхте. Проте більшість дослідників погоджувалися з тією точкою зору, що Французька Революція була тією подією і періодом в історії, коли націоналізм вперше проявив себе повною мірою. Таким чином, вони міцно асоціювали націоналізм з громадянськими і демократичними рухами того часу в Європі» [9, с. 47]. Націоналізм обстоює ідею права народів (націй) на утворення власних національних держав. Так, Е. Геллнер обстоює тезу, що кордони держав в ідеалі мають збігатися з межами проживання народів [14].

Можемо сказати, що формування націоналізму з одного боку сприяє утворенню національних держав, а з іншого – стає основою сепаратизму для народів, які дискриміновані у праві на створення власного державного утворення або розділені територіями інших держав.

Моноетнічних держав вкрай мало, а історичне державотворення та встановлення кордонів не завжди враховувало реальне розселення етносів та народів. Вже згадувалось, що не всі держави здатні (чи мають бажання) задовольняти інтереси національних груп, що проживають на їх території. Яскравим прикладом цього став процес деколонізації Африки, коли різномірні, часто ворогуючі між собою та не об'єднані спільною національною ідентичністю групи етносів опинились під суверенітетом одних держав, оскільки для поділення кордонів країн континенту міжнародним співтовариством часто обирався географічний принцип. Як наслідок – міжетнічні конфлікти, громадянські війни, сепаратистські рухи, геноцид. Іншим прикладом слугує поділ території Індії та Пакистану при наданні їм незалежності. Лінія Маунбеттена не змогла задовольнити ні місцеве населення, ні владу новостворених держав. Як наслідок обидві новостворені держави зіткнулись з рядом сепаратистських рухів на своїй території (сикхський, кашмірський, нагзький, гуркхський та інші в Індії, пуштунський, белудзький, синдський та інші в Пакистані).

При розгляді становлення сучасного сепаратизму варто також розглянути проблему співвідношення принципів самовизначення народів (націй) та територіальної цілісності держав, а також практику міжнародного співтовариства щодо їх реалізації.

Теза про право народів на самовизначення в міжнародному дискурсі набула поширеності після Першої світової війни, в результаті якої відбувся розпад Німецької, Австро-Угорської, Російської та Османської імперій. Охоче відстоював цю ідею американський президент В. Вільсон, на думку якого національні держави повинні формувати новий світовий устрій. Майданчиком для координації міжнародних відносин мала стати Ліга Націй – перша міжнародна організація яка мала амбіції стати універсальною. Втім, беззаперечним є той факт, що далеко не всі європейські народи за результатами післявоєнних договорів і домовленостей отримали незалежність та власні суверенні держави. Застосування принципу національного самовизначення після Другої світової війни, коли він був закріплений в Статуті ООН,

неодноразово призводило до негативних наслідків з причин, описаних вище, наприклад, у рамках процесу деколонізації. Також, відсутність єдиного механізму визначення готовності певного народу чи етнічної групи мати власну державність та міжнародної законності подібних претензій надихає сепаратистські групи до боротьби.

У міжнародному праві також закріплений принцип територіальної цілісності держав (у Статуті ООН, Заключному акті НБСС 1975 року). Практика його дотримання вказує на непослідовність міжнародного співтовариства у його тлумаченні та співвідношенні з принципом самовизначення народів та націй. Розділення сфер впливу та намагання світових лідерів забезпечити власні інтереси та позиції своїх союзників призводило до ситуації, коли критерієм міжнародного визнання територіальних змін та легітимності появи нових державних утворень ставала позиція з цього питання країн-центрів сили (Косово, Палестина). З іншого боку, відсутній механізм міжнародного контролю за територіальною цілісністю держав (Абхазія, Осетія, Крим, т.зв. ДНР, ЛНР).

Таким чином, на основі проведеного аналізу можемо зробити наступні висновки:

– Поняття сепаратизму хоч і почало використовуватись в науці досить давно, але не завжди позначало одні і ті самі явища суспільного буття і пройшло певні етапи свого становлення;

– Дослідження історичних джерел дає підстави казати про появу сучасного сепаратизму в епоху модерну. Даний процес тісно пов'язаний з такими історичними процесами модерної епохи як становлення державного суверенітету (особливо інституту державної території), формування націй та національних держав, закріплення на міжнародному рівні принципів права націй на самовизначення та територіальної цілісності держав.

Список використаних джерел

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К., 2001. – 272 с.
2. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания. – СПб.: Просвещение, 1896. – Т.17. – 798 с.
3. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Соч.: В 2 т. – М., 1991. – Т.2. – 590 с.
4. История государства и права зарубежных стран. Часть 1. – М.: Издательская группа ИНФРА М – НОРМА, 1997. – 480 с.
5. Мише П. Суверенитеты в неустойчивой среде // Коммунист. – 1991. – №13.
6. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. – М.: Канон-Пресс-Ц, 1998. – 416 с.
7. Сийес Э.-Ж. Что такое третье сословие? // Аббат Сийес: от Бурбонов к Бонапарту. – СПб.: Алетей, 2003. – 224 с.
8. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
9. Смит Э. Национализм и модернизм: Критический обзор современных теорий наций и национализма. – М.: Праксис, 2004. – 464 с.
10. Филиппов А. Суверенитет // Апология. – 2005. – Май. – №3.
11. Чудинов А. Н. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка. – СПб.: Издание В. И. Губинского, 1910. – 1004 с.
12. Bodin Jean. Book 1 // Six Books of the Commonwealth – Les six livres de la République / Abridged and translated by M. J. Tooley. – Oxford: Basil Blackwell Oxford, 1955. – 256 p.
13. Gellner E. Thought and Change. – Chicago: University of Chicago Press, 1965. – 224 p.
14. Gellner Ernest. Nations and Nationalism. Ithaca. – NY: Cornell University Press. 1983. – 208 p.
15. Goyard-Fabre S. Y-a-t-il une crise de souveraineté? // Revue internationale de Philosophie. – 1991. – №4.

References

1. Anderson B. Uyavleni spilnoty. Mirkuvannya shchodo pokhodzhennya i poshyrennya natsionalizmu. – K., 2001. – 272 s.
2. Bolshaya entsyklopediya. Slovar obshchedostupnykh svedeniy po vsem otraslyam znaniya. – SPb.: Prosveshchenye, 1896. – T.17. – 798 s.
3. Hobbs T. Levyafan, ili Materiya, forma i vlast hosudarstva tserkovnoho i hrzhhdanskoho. Soch.: V 2 t. – M., 1991. – T.2. – 590 s.
4. Istoriya hosudarstva i prava zarubezhnykh stran. Chast' 1. – M.: Izdatelskaya hruppa INFRA M – NORMA, 1997. – 480 s.
5. Myshe P. Suverenitet v neustoychivoy srede // Kommunyst. – 1991. – №13.
6. Russo Zh. Zh. Ob obshchestvennom dohovore. – M.: Kanon-Press-Ts, 1998. – 416 s.
7. Siyes E.–Zh. Chto takoe tretie soslovie? // Abbat Siyes: ot Burbonov k Bonapartu. – SPb.: Aleteyya, 2003. – 224 s.
8. Smit Antoni D. Natsionalna identychnist. – K.: Osnovy, 1994. – 224 s.
9. Smyt E. Natsyonalizm i modernizm: Kriticheskiy obzor sovremennykh teoryi natsiy i natsyonalizma. – M.: Praksis, 2004. – 464 s.
10. Filippov A. Suverenitet // Apolohiya. – 2005. – May. – №3.
11. Chudinov A. N. Slovar inostrannykh slov, voshedshykh v sostav russkogo yazyka. – SPb.: Izdanye V. Y. Hubinskoho, 1910. – 1004 s.
12. Bodin Jean. Book 1 // Six Books of the Commonwealth – Les six livres de la République / Abridged and translated by M. J. Tooley. – Oxford: Basil Blackwell Oxford, 1955. – 256 p.
13. Gellner E. Thought and Change. – Chicago: University of Chicago Press, 1965. – 224 p.
14. Gellner Ernest. Nations and Nationalism. Ithaca. – NY: Cornell University Press. 1983. – 208 p.
15. Goyard-Fabre S. Y–a–t–il une crise de souveraineté? // Revue internationale de Philosophie. – 1991. – №4.

Lytvynenko K. O., graduate student of the Department of Humanitarian Security of the National Institute for Strategic Studies (Ukraine, Kyiv), kyrylo.lytvynenko@gmail.com

Separatism as a phenomenon of social life of the era of modern

The article analyzes the process of development of the modern meaning of separatism. Historical and legal analysis of sources provides grounds to say that the mentioned concept has passed certain stages of its formation and at first it defined certain activities of religious communities aimed at separation from the church hierarchy. In the modern period of history separatism was used to define a policy and practice of some groups of people (national, ethnic minorities and others) aimed at secession from certain states to defend their interests and implement within some other or their own newly established state. The article substantiates connection of the modern notion of separatism with such historical processes of the modern era as the development of national sovereignty, formation of modern nations and states, formation of principles of self-determination of nations and territorial integrity of states in the international law etc. It is noted that these factors had a significant impact on the formation of the concept of separatism and the emergence of modern separatist movements.

Keywords: separatism separatist movement, modern, modern era, state sovereignty, nation, national state, nationalism.

Litvinenko K. A., аспирант отдела гуманитарной безопасности, Национальный институт стратегических исследований (Украина, Киев), kyrylo.lytvynenko@gmail.com

Сепаратизм как феномен социального бытия эпохи модерна

Анализируется процесс становления современного значения понятия сепаратизм. Исторический и правовой анализ источников дает основания говорить, что указанное понятие прошло определенные этапы своего становления и сначала им преимущественно обозначали движение религиозных сообществ к отделению от церкви. Уже в современный период истории сепаратизм начали трактовать как политику и практику определенных групп лиц (национальных, этнических меньшинств и других) направленную на обособление от определенного государства для отстаивания и реализации своих интересов в рамках другого или своего собственного новообразованного государства. Статья обосновывает связь современного понятия сепаратизм с такими историческими процессами современной эпохи как закрепление государственного суверенитета стран, формирование наций и современных государств, закрепление в международном праве принципов права наций на самоопределение и территориальной целостности государств. Отмечается существенное влияние указанных факторов на формирование понятия сепаратизма и появление современных сепаратистских движений.

Ключевые слова: сепаратизм, сепаратистское движение, модерн, новое время, государственный суверенитет, нации, национальное государство, национализм.

* * *

УДК 141.319.8:316

Рижкова Д. С.,
аспірантка кафедри теоретичної
та практичної філософії, Харківський
національний університет ім. В. Н. Каразіна
(Україна, Харків), carerucita-roja@mail.ru

ІНШИЙ В ЛОКУСІ МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

Йдеться про феномен Іншого у форматі сучасного міста. Метою даної статті виявляється розкриття міських просторів з точки зору їх впливу на ідентичність городян через порівняння «Я» з Іншими. Міські простори можуть мати різноманітну смислову наповненість і різний вектором взаємодії. Існують такі місця, які практично ніяк не впливають на індивідів, в той же час, існують простори, схожі скоріше на просторові парадокси, розриви і локуси, які певним чином впливають на саморозкриття.

Також аналізується взаємовідношення Інших з різними групами в залежності від ступеня їх колективізації/індивідуалізації. У роботі використовується два основні методи – онтологічний і феноменологічний. Онтологічний метод передбачає з'ясування буття-життєвих особливостей Іншого, феноменологічний – погляд на нього з позиції суб'єкта. Наприкінці зроблені висновки про зміну засобів і принципів взаємодії з Іншими, а також про корегування термінологічної та онтологічної наповненості даного феномена.

Ключові слова: Інший, місто, простір, світ, натовп.

Проблема Іншого та взаємодії з ним існує ще з перших десятиліть двадцятого століття. Найбільш знаковими та видатними фігурами у цій області були М. Бубер, Б. Вальденфельс та Е. Левінас. Але ж головною метою цих дослідників було виявлення місця та статусу Іншого у світі в цілому. Сучасні міста мають велике значення для формування смисложиттєвих орієнтирів для їх мешканців. Роль грає багато факторів, в тому числі характерні риси різних просторових локусів, а також різна ступінь залученості городян до тих чи інших спільнот. У цій статті здійснюється спроба проаналізувати взаємодію з Іншим на прикладі типових міських середовищ та угруповань.

Інший може розглядатися відразу з кількох точок зору. Тут увагу буде звернено на його антропологічний статус. Іншим виступає якийсь нетотожний «Я» суб'єкт. Без нього «Я» і самопізнання як процес виявляються неможливими. Суб'єктами сучасного міського життя є не стільки традиційно-статусні, скільки такі індивіди, що ідентифікують себе з різними локусами середовища, що живуть у різних вимірах соціокультурного простору. «Я» стає собою тільки через ставлення до Іншого.

Постмодерна культура привнесла в міське життя невід'ємний елемент рухливості і плинності всього. І це «все» включає в себе як недовговічні будівлі та приміщення, так і «нетривких» людей – тих Інших, які намагаються знайти себе в потоці ідентичностей, проходячи безліч стадій, змінюючи безліч образів, але залишаючись настільки ж рухливими, не вкоріненими і мінливими, як сучасний міський простір, що оточує їх. «Він сприймає те, що існує навколо нього, просто речі і істоти як речі; він сприймає те, що відбувається навколо нього – просто події і вчинки як події, речі, які складаються з властивостей, і події, що складаються з миттєвостей, речі, віднесені до просторової сітки, і події, віднесені до тимчасової сітки, речі і події, обмежені іншими речами і подіями, вимірювані ними, порівнянні з ними, – впорядкований світ, розчленований світ» [3, с. 21]. Такий світ надійний і викликає почуття хоч невеликої прив'язки і вкоріненості. Він може звужуватися до простору власної тілесності, може розширюватися до рівня міста, а може поширюватися на весь світ як такий. Це і є деяка дійсність, характерною рисою якої є те, що чисто теоретично вона може бути розділена з Іншими. Проте ж, варто визнати,

що, незважаючи на реальне існування твердої структури і форми світу чи, міста, чи часто люди бачать його максимально відмінним від загальноприйнятої картинки. У такому світі, який намагається бути об'єктом для всіх і кожного, насправді неможлива справжня зустріч з Іншими.

Інший суб'єкт в місті не може бути зведений до жодного точного типу. Матеріальні «місця» Іншого в місті можуть варіюватися – від міських задвірок і околиць, до самого центру, тієї його частини, яка представляє собою внутрішні дворики, «зворотній бік» центральних парадних вулиць. Він може набувати вигляду «міського божевільного» і, внаслідок цього, не буде вхожий в жодну пристойну міську будівлю. Але також Інший може виглядати зовні зовсім звичайним городянином, правда, тільки до тих пір, поки він не заявить про свою громадську позицію. Час Іншого в місті здатний викликати роздратування у натовпу. Його складно назвати не обов'язковим, оскільки деякі речі він виконує точно в строк, і навіть раніше, а виконання інших, внутрішньо йому чужих, він може затягувати на невизначену тривалість. Він завжди буде діяти кілька нарочито «не так як усі». Зовнішній вигляд як щось напускне і несуттєве цілком може виявитися тим же, що і у тисяч його співвітчизників, але внутрішній стрижень виявиться міцним, збудованим на чітких принципах. Інший – це той, хто ледь плететься в поспішаючому кудись натовпі, це той, хто біжить вперед, розштовхуючи повільно прогулюючихся городян. Він – одинак і відчуває себе затишно тільки серед невеликої кількості таких же одинаків. Але головна його перевага полягає в тому, що, на відміну від інших людей, скutih, як фортецю, стінами власних будинків і закритою наглухо свідомістю, Інший в будь-якому куточку міста відчуває себе «як удома». Він безсоромно розширює це почуття і в своєму максимумі може прийти до відчуття себе у світі, як в Граді. Інший – навіть якщо не приходить до космополітизму, без сумніву виявляється кочівником, номадою, що не прорубується кризь «міські джунглі», але відчуває себе в переплетенні проспектів, площ і вулиць також вільно, як у відкритому степу.

Зсув парадигм в першу чергу пов'язано з постійно прогресуючим розпадом колишніх форм людського спільного життя. Тут маються на увазі людські спільності, які в кількісному відношенні не можуть бути більшими, ніж це можливо для постійного перебування разом всіх поєднаних ними людей і для їх безпосередніх відносин один до одного. Якісно ці спільності такі, що для будь-якої людини, народженої або врослої в них, приналежність до них визначається долею і живою спадкоємністю, а не вільно виникаючими зв'язками з іншими членами групи. До таких форм відносяться, зокрема, традиційні сім'я, ремісничий союз, сільська і міська громади. Їх руйнування і деформація стали неминучою платою за спробу звільнення людини.

Старі органічні форми можуть зберігати свою зовнішність, але поступово і постійно руйнуються зсередини, втрачаючи сенс і духовну міцність. Нові суспільні форми і народжені ними людські взаємозв'язки не дають минулого відчуття стабільності. Почуття самотності, що загострюється, заглушається і пригнічується діловими турботами, але варто людині відірватися від суєти і увійти в круговерть дійсного життя, вона відразу дізнається і відчуває глибину цієї самотності. Ідентичність, що постійно рухається – незмінна плата за

право відчувати себе чимось більшим, ніж органічний гвинтик людської машини–міста.

Яким би не був Інший, він викликає схожі почуття у «натовпу». Це неприйняття, роздратування, часто страх, змішані в той же час із задрістю і деяким благоговінням. Проте достовірність і істинність самоті перевіряються не всередині «Я», а саме у відносинах з безіменним натовпом. Нажаль, Інший не був би таким, якби постійно не стикався з «добропорядними громадянами» і не співвідносив себе з ними. Самобуття завжди пов'язане з буттям як таким, з оточенням. Місто тут – саме та частина буття, яка найбільш щільно прилягає до самосвідомості індивіда і провокує його на варіювання його власного місця і статусу. У сучасності людина стала занадто «проблематичною» для самої себе. Індивідуалістична антропологія, зайнята ставленням людської особистості до себе самої і властивим їй ставленням між духом і інстинктами, також не може привести до повноцінного пізнання людини. Індивідуалізм і колективізм, як дві основні тенденції звернення до сутності сучасної людини, є, незважаючи на удавану відмінність причин, по думці М. Бубера, є закономірним результатом впливу масштабної соціальної та космічної «бездомності» на світовідчуття людини, що впадає в безмежну самотність. «Особистість відчуває себе одночасно і підкидьком природи, кинутим, подібно небажаній дитині, напризволяще, і ізгоєм посеред галасливого людського світу» [2, с. 227].

У індивідуалізмі людина в першу чергу приймає цю ситуацію тотальної самотності. Вона хоче вибудувати фортецю з міцними стінами у вигляді тієї життєвої філософії, згідно з якою внутрішня ідея як атрибут уяви пояснює реальність так, як їй заманеться. Людина як підкидьок природи виявляється індивідом в самому радикальному сенсі, вона погоджується на долю підкидька, так вона гарантує збереження своєї індивідуальності. Саме так вона погоджується і на буття ізгоя в якості особистості, тому що тільки монада, вільна від будь-яких зв'язків з іншими, може усвідомити себе як граничне вираження індивідуальності. У спробі врятуватися від відчаю, принесеного самотністю, людина поетизує її. Сучасний індивідуалізм в певній мірі заснований на ілюзії, і в цьому основна причина його краху: для того, щоб впоратися з ситуацією самотності, мало однієї уяви.

У колективізмі для того, щоб уникнути долі одинака, особистість цілком розчиняється в одному з сучасних великих групових утворень. Чим масивніше, монолітніше і дієвіше це утворення, тим надійніше відчуває вона свою захищеність і відчуженість від бездомності буття. Людині здається, що відтепер немає сенсу боятися життя, адже потрібно тільки влитися в простір «загальної волі», а власна відповідальність за непомірно ускладнене буття може бути розчинена у колективній, що довела, що будь-яка складність їй дарма. Нібито немає більше підстав і для космічного страху, тому що на зміну незатишного веселіття прийшла технізована природа і нове суспільство. Колектив бере на себе відповідальність щодо забезпечення загальної безпеки. У такій ситуації вже немає місця уяві. Але багато в чому сучасний колективізм настільки ж ілюзорний, як і індивідуалізм. Здійснене приєднання особистості до надійно функціонуючого і осягаючого собою велику людську масу «цілого» не є з'єднанням людини з людиною. Людина в колективі – це абсолютно не відносини людина–

людина. Ніякі спроби укласти союз з побратимами по життю не звільняють особистість від її самотності, вона завжди залишається при ній. «Ціле», «натовп» з їхніми претензіями на володіння цілісністю кожної людини вимагають редукції, нейтралізації та знецінення всіх справжніх людських зв'язків з життям. Та сприймаюча поверхня особистісної істоти, яка потребувала контакта з іншою істотою, поступово мертвіє і втрачає чутливість, особистість переходить від ставлення до управління. Ізоляція людини не долається, а лише затушовується. Сучасний колективізм – це останній заслін, за яким людина відгородилася від неминучої зустрічі з собою і від становлення себе Іншим відносно натовпу. «Коли одинак дізнається Іншого у всій його інакшості як самого себе, т. е. як людину, і проривається до цього Іншому ззовні, тільки тоді він прориває в цій прямій і перетворюючій зустрічі і свою самотність» [2, с. 228].

Таким чином, головним в розумінні Іншого і його місця в Місті є розуміння його в першу чергу не як індивіда або члена колективу, а як людину, вимушену взаємодіяти з іншими людьми, навіть якщо це і не доставляє йому задоволення. Нехтувати тіснотою і шумом – привілей людини індивідуального суспільства.

Єдина можливість переміщення Іншого, і в принципі набуття ним якого б то не було стабільного «місця», полягає в занятті їм такої просторово-часової, хронотопічної ніші Міста, в якій він опиниться серед «своїх». Ті локуси і зазори, які не вписуються в ієрархічність «старих» міст, виявляються надзвичайно зручним місцем перетину і навіть деякої «концентрації» нетривіальних індивідів, які можуть бути названі «Іншими».

Саме Місто, як таке, є мостом, що допомагає переміщатися між «рівнями»: від сірості чітко структурованих звичайних міських кварталів до розмаїття та хаотичності карнавалу та ярмарки і назад. У кожній людини, групи – свої локуси, люди живуть не взагалі в просторі, а в локусах простору. Локуси середовища, по суті, є локусами особистісного буття – особистісно значущими місцями, які люди наділяють певним значенням і сенсом. Локус середовища – це конструкція життєвого простору, створена людиною з матеріальних і духовних аспектів екзистенції, натхненне місце. І якщо у людини його немає, то немає жителя, а є лише той, хто проживає на даній території. Локуси середовища зберігають соціокультурний досвід своїх жителів. Є локуси, що підвищують людську гідність, що сприяють особистісному зростанню, а є такі, що принижують і є тривожно-драгівливими.

Можна зробити наступні висновки. По-перше, деформація традиційних міських співвідношень призводить до зміни вектору взаємодії городян з Іншим – маргінальною фігурою, яка служить для формування ідентичності. По-друге, для Інших важливим є не простір як такий, а його певні локуси, тобто місця, що набули характерних рис, що не дозволяють ототожнювати їх з міським середовищем в цілому. І, нарешті, дослідження фігури Іншого у сучасному місті, дозволяють скорегувати онтологічний статус цього феномену і вивести декілька рис, завдяки яким його вивчення спеціалістами у цій сфері може бути спрощено.

Список використаних джерел

1. Баньковская С. Чужаки и границы: к понятию социальной маргинальности // Журнал «Отечественные записки». – 2000. – Вып.6. – С.43–57.

2. Бубер М. Проблема человека // Мартин Бубер. Два образа веры – [пер. с нем. В. В. Рынкевича, под ред. П. С. Гуревича, С. Я. Левит, С. В. Лезова]. – М.: Республика, 1995. – С.157–231.

3. Бубер М. Я и Ты / Мартин Бубер. Альманах «Квинтэссенция» – [пер. с нем. Н. Файнгольда, под ред. В. И. Мудрагея]. – М., 1992. – 163 с.

4. Вальденфельс Б. Топография Чужого. Студії до феноменології Чужого / Бернгард Вальденфельс. – Київ: ППС–2002, 2004. – 206 с. – («Сучасна гуманітарна бібліотека»).

5. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь // Журнал «Логос». – 2002. – Вып.3–4. – С.6–17.

6. Козачинська В. Від я до чужого: обрії «нової суб'єктивності» // Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наукових праць. Серія «Філософія» – 2008. – Вип.414–415. – С.44–48.

7. Левинас Э. Время и Другой. Гуманизм другого человека / Эммануэль Левинас – [пер. с фр. А. В. Парибка]. – СПб.: Высшая религиозно-философская школа, 1998. – 164 с.

8. Пирогов С. В. Феноменологическая социология и урбанистика // Вестник Томского государственного университета. Серия «Философия. Культурология. Филология». – 2004. – Вып.282. – С.97–103.

References

1. Ban'kovskaya S. Chuzhaki i granitsy: k ponyatiyu sotsial'noy marginal'nosti // Zhurnal «Otechestvennyye zapiski». – 2000. – Вып.6. – С.43–57.

2. Buber M. Problema cheloveka // Martin Buber. Dva obraza very – [per. s nem. V. V. Rynkevicha, pod red. P. S. Gurevicha, S. Ya. Levit, S. V. Lezova]. – M.: Respublika, 1995. – S.157–231.

3. Buber M. Ya i Ty / Martin Buber. Al'manakh «Kvintessentsiya» – [per. s nem. N. Fayngol'da, pod red. V. I. Mudrageya]. – M., 1992. – 163 s.

4. Val'denfel's B. Topografiya Chuzhogo. Studiji do fenomenologii Chuzhogo / Bergard Val'denfel's. – Kyiv: PPS – 2002, 2004. – 206 s. – («Suchasna humanitarna biblioteka»).

5. Zimmel' G. Bol'shiye goroda i dukhovnaya zhizn' // Zhurnal «Logos». – 2002. – Вып.3–4. – С.6–17.

6. Kozachins'ka V. Vid ya do chuzhogo: obriji «novoji sub'ektivnosti» // Naukoviy visnik Chernivets'kogo universitetu. Zbirnik naukovikh prats'. Seriya «Filosofiya». – 2008. – Vip.414–415. – S.44–48.

7. Levinas E. Vremya i Drugoy. Gumanizm drugogo cheloveka / Emmanuel' Levinas – [per. s fr. A. V. Paribka]. – SPb.: Vysshaya religiozno-filosofskaya shkola, 1998. – 164 s.

8. Pirogov S. V. Fenomenologicheskaya sotsiologiya i urbanistika // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Filosofiya. Kul'turologiya. Filologiya». – 2004. – Вып.282. – С.97–103.

Ryzhkova D. S., postgraduate student of the department of theoretical and practical philosophy of V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine, Kharkiv), caperucita-roja@mail.ru

The other in the locus of city environment

In the work it is told about the phenomenon of the Other in the format of a modern city. The purpose of this article is to reveal urban spaces from the viewpoint of their influence to the identity of the citizens through a comparison of the «I» with the Other. Urban space can have a variety of semantic content and the different vectors of interaction. There are some places that had virtually no influence to the individuals; at the same time, there are spaces, looking more like spatial paradoxes, gaps and loci, which in some way affect the self-disclosure.

In the article it is also analyzed the relationships of the Others with different groups according to their degree of collectivization/individualization. It is used two main methods – the ontological and phenomenological. Ontological method involves the ascertainment of the existential features of the other; a phenomenological uses a glance to it from the perspective of the subject. At the end it is concluded about the changes in the methods and principles of interaction with Others, as well as the correction of terminological and ontological fullness of this phenomenon.

Keywords: The Other, city, space, world, crowd.

Ryzhkova D. S., аспирантка кафедры теоретической и практической философии, Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина (Украина, Харьков), caperucita-roja@mail.ru

Другой в локусе городской среды

Идёт речь про феномен Другого в формате современного города. Целью данной статьи является раскрытие городских пространств с точки зрения их влияния на идентичность горожан через сопоставление «Я» с Другими. Городские пространства могут обладать разнообразной смысловой наполненностью и разным вектором взаимодействия. Существуют такие места, которые практически никак не влияют на индивидов, в то же время,

существуют пространства, похожие скорее на пространственные парадоксы, разрывы и локусы, которые определённым образом влияют на самораскрытие.

Также анализируется взаимоотношение Других с различными группами в зависимости от степени их коллективизации/индивидуализации. В работе используется два основных метода – онтологический и феноменологический. Онтологический метод предполагает выяснение бытийственных особенностей Другого, феноменологический – взгляд на него с позиции субъекта. В конце сделаны выводы об изменении способов и принципов взаимодействия с Другими, а также о корректировке терминологической и онтологической наполненности данного феномена.

Ключевые слова: Другой, город, пространство, мир, толпа.

* * *

УДК 141.12

Самарський А. Ю.,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії, НУБіП України
(Україна, Київ), a.samarskyi@gmail.com

ПРОБЛЕМА ІДЕАЛЬНОГО В ТРАНСГУМАНІСТИЧНОМУ ДИСКУРСІ: ПОГЛЯД З МИНУЛОГО

Висвітлюється матеріалістична концепція ідеального в контексті сучасної критики концепції свідомості у трансгуманізмі, що обумовлена стрибкоподібним розвитком NBIC-технологій та наслідками їх впровадження. Це обумовлює необхідність актуалізації та розширення філософської концепції ідеального, зокрема людської свідомості, у контексті можливих небезпек по відношенню до людської особистості, що несе поступ технологій. Дослідження проводиться на предметі відомої у вітчизняній філософії полеміки щодо природи ідеального (мислення, свідомості) та думки, що свідомість визначається нейрофізіологічними процесами мозку, оскільки вона найширше охоплює дану проблематику. Застосовуються компаративний, діалектичний, критичний та герменевтичний методи. Одержані висновки, що матеріалістична концепція, незважаючи на потужну філософсько-теоретичну та експериментальну базу, недостатньо висвітлюється в контексті сучасного трансгуманістичного дискурсу.

Ключові слова: трансгуманізм, свідомість, інформація, ідеальне, матеріалізм.

Науковий та технологічний поступ останніх десятиріч актуалізував проблему співіснування людини та машини. Розвиток робототехніки, її застосування у медицині, можливість інплантування електронних пристроїв у людське тіло призвів до появи нових світоглядів, що пропагують необхідність технологічного втручання в людське тіло з метою покращення його біологічного існування, позбавлення від страждань при хворобах тощо, зокрема імморалізм та трансгуманізм. Проте дані світоглядні течії не обмежуються поліпшенням людської фізіології – в підсумку розвиток технологій має призвести до появи «постлюдини» з принципово іншою свідомістю.

Проте трансгуманісти та іморталісти тісно пов'язують поняття свідомості з поняттям інформації, що дозволяє їм стверджувати про можливість завантаження свідомості в пам'ять комп'ютера. Тому в контексті новітніх ідей філософії науки та техніки необхідно висвітлити точку зору філософської антропології та соціальної філософії щодо феномену людської свідомості. Дослідження та багатобічне висвітлення феномену свідомості може значно допомогти вченим побудувати ефективну стратегію розвитку співіснування техніки та людини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій показує, що в науковому та філософському світі існує досить некритичне сприйняття бачення феномену свідомості трансгуманістами. Фундатори руху трансгуманістів ототожнюють свідомість з машинним штучним інтелектом. В своїх працях Н. Бостром «Штучний інтелект: можливі шляхи, небезпеки та стратегії» [11], Р. Курцвейл «Як створити розум» [12], Д. Стренталл

«Завантаження свідомості» [1], С. Бемфорд «Підгрунтя концепції трансферізації розуму» [9] відстоюють думку можливості як створення штучного інтелекту, що перевершить людський, так і удосконалення людського за допомогою інплантування чіпів в організм. Також вони вважають, що в майбутньому свідомість можна буде скопіювати до комп'ютера.

Критиків трансгуманізму ведеться переважно з етичних позицій та позицій практичної недосяжності створення штучної чи копіювання людської свідомості (Ф. Фукуяма [10]). Існують також ненаукові критики концепції свідомості у трансгуманізмі: релігійні чи конспірологічні (Лотов А. А. Новая парадигма мировоззрения) [7]. Як правило трансгуманізм критикується за крайню матеріалістичність та відсутність духовних аспектів особистості. Але філософська критика трансгуманізму, що ведеться з матеріалістичних позицій не виявлена. Проте саме такий погляд може значно доповнити повноту бачення даної проблеми.

З цього випливає мета даної роботи: проаналізувавши праці філософів-матеріалістів, що займалися проблемою «матеріальності» свідомості, виявити філософсько-матеріалістичні підгрунтя критики концепції свідомості у трансгуманізмі та вивести проблему на максимально загальний філософський рівень (на кшталт психофізичної проблеми Р. Декарта в класичній філософії). При цьому матеріалом для дослідження обрано радянську матеріалістичну філософію та таку, що хронологічно найближча до сьогодення.

Трансгуманісти не перші, хто запропонував ідею штучного надінтелекту та можливості перенесення свідомості на комп'ютер. Наприклад, що у 60-х роках київський кібернетик В. М. Глушков висував подібні ідею. Взагалі, 60-ті роки ХХ століття відзначились широким захопленням кібернетикою, що спричинило багато дискусій, в т.ч. в філософській сфері. Якщо розглянути запропоноване питання по суті: чи свідомість визначається структурою головного мозку, чи місцем у суспільно-культурній діяльності, то суперечка 60-х у радянській філософії відносно природи свідомості, по-суті є тим самим питанням. Першу т.зв. представляв Д. І. Дубровський, відповідно другу – Е. В. Ільєнков.

Концепція ідеального Дубровського стала об'єктом критики Ільєнкова через велику небезпеку для діалектичного матеріалізму, що в ній зачалася. Розвивається в 70-і роки позитивізм став опанувати умами багатьох філософів. Позиція Дубровського була цілком матеріалістична. Що правда, це був метафізичний матеріалізм зразку Просвітництва.

Спробуємо змалювати концепцію суб'єктивної реальності Д. І. Дубровського в цілому. Він виходить з цілком природного протиставлення категорії ідеального категорії матеріального. Але вже тут категорії розуміються не діалектично – як мільйони разів повторена і відбита у свідомості людська діяльність, а формально-логічно: як набір ознак. Намагаючись знайти, чим відрізняється матеріальне від ідеального, він шукає лише формальні відмінності і зв'язку. Тому ідеальне у нього розуміється не як верхня межа матерії, а як випадкове явище: «Ідеальне необхідно пов'язано з матеріальним (матерією), але навряд чи допустимо стверджувати, що матеріальне необхідно пов'язано з ідеальним» [2, с. 21]. Вимога чітко формально розрізнити ці категорії призводить до

наступної трактуванні ідеального: «Якщо матеріальне є об'єктивна реальність, то ідеальне не може бути не чим іншим, як суб'єктивною реальністю, тобто реальністю наших думок, чуттєвих образів, внутрішніх спонукань і т.п.» [2, с. 23–24]. Тобто на його думку ідеальне не існує поза людської голови. Всяке інше розуміння ідеального, в т.ч. ільєнківське, він відносить до проявів об'єктивного ідеалізму або дуалізму. У свою чергу, суб'єктивна реальність, як всяке явище свідомості, визначається в якості інформації, носієм якої є мозок. Проте, поняття «інформація», звідки воно взялося, і як воно співвідноситься зі спадщиною класичної філософії, Дубровський не пояснює.

З іншого боку, він не каже, що ідеальне є лише продукт мозкових процесів: «Поняття суб'єктивної реальності відноситься як до цілісного внутрішнього світу людини, так і до будь-якого окремого явища цього світу, що виокремлюється в звичайній мові або в психологічних термінах (думка, уявлення, вірування, бажання і т.п.) [2, с. 28]. Але суспільство він розуміє не як «неорганічне тіло людини», а як середовище, яке впливає на індивіда. «Ідеальне існує лише як актуально-діяльна здатність соціальних індивідів. Поза нею є тільки об'єктивна реальність предметних форм, речей, знаків. ... будучи причетними до ідеального, виступаючи як розпредмеченість – як «зміст» суб'єктивної реальності, вони здійснюють свою соціальну функцію, є фактором розвитку людської діяльності» [2, с. 217–218]. Предметно-практична діяльність тут потрібна Дубровському лише оскільки вона активізує мозкову діяльність, змушує окрему свідомість «розпредмечувати» (буквально: розкодувати) те, що було створено іншими індивідами. Проте це вже не предметно-перетворююча діяльність, а діяльність для кращого споглядання, оскільки кінцевою метою такого підходу є отримання інформації. Як би він не протиставляв індивідуальну і суспільну свідомість, все одно в нього виходить, що суспільна свідомість є сумою індивідуальних свідомостей. Історичність тут взагалі відсутня, хіба що зовнішня: така як народження, життя і смерть індивідів. Можливо тому «індивідуальна свідомість може бути в ряді відносин багатшою за суспільну свідомість. Вона здатна містити в собі такі нові ідеї, уявлення, оцінки, які відсутні у змісті суспільної свідомості і лише з часом можуть увійти до неї, а можуть і не увійти ніколи» [2, с. 167]. Інакше концепція Дубровського не може пояснити механізм суспільного розвитку.

Такому розумінню ідеального (як психічний стану окремої особистості) Е. В. Ільєнков протиставляє розуміння ідеального як «загальних і необхідних, і в силу цього об'єктивних, форм знання і пізнання людиною, незалежно від нього існуючої дійсності». Це «своєрідна категорія явищ, що володіють особливого роду об'єктивністю, тобто абсолютно очевидною незалежністю від індивіда з його тілом і «душею», що принципово відрізняється від об'єктивності чуттєвого сприйняття індивідом одиничних речей, і була колись «позначена» філософією як ідеальність цих явищ, як ідеальне взагалі» [5, с. 10]. Найбільше обурення у Дубровського викликає той аспект, що у Ільєнкова ідеальне «несумісне з чуттєво-конкретним, одиничним і випадковим». «Звідси випливає, – міркує Дубровський, – що мої чуттєві образи, моя «скороминуща» думка про що-небудь ... не можуть

визначатися за допомогою категорії ідеального. Але тоді вони повинні бути названі матеріальними. Крім того, адже «швидкоплинне» може бути геніальним поетичним або теоретичним осяянням і набути «вічність» [2, с. 41]. Тим самим він демонструє цілковите нерозуміння того, що будь-яке, навіть саме геніальне, осяяння не втілюється раніше наміченого історією часу, і терпляче вичікує, поки для цього дозріють відповідні суспільні відносини. Цитуючи «Діалектику ідеального», Дубровський раз у раз тривожиться, що ідеальне у Ільєнкова починає жити своїм, окремим від матеріального субстрату життям, і вбачає в цьому ілюзію, в яку впав Гегель. Не бачачи саме суспільно-діяльній природи ідеального, автор вбачає «функціональне» тлумачення ідеального в тому, що Ільєнков пояснює ідеальне як відношення між матеріальними об'єктами «всередині якого один матеріальний об'єкт, залишаючись самим собою, виступає в ролі представника іншого об'єкта, а ще точніше – загальної природи цього іншого об'єкта, загальної форми і закономірності цього іншого об'єкта, що залишається інваріантом у всіх його змінах, у всіх його емпірично-очевидних варіаціях» [5, с. 13], і тому обурюється, що «у нього ідеальне виступає як принципово позаособистісне і надособистісне функціональне ставлення, реалізоване не в людській голові, а в самій соціальній предметності». Таке визначення ідеального, на його думку, занадто широке і абстрактне, отже, не може бути чітко виражено в логіці понять.

Звичайно, у Ільєнкова не про функціональність ідеального йде мова, але щоб це розуміти, потрібно мислити діалектично, вміти бачити, як в процесі розвитку суспільних відносин матеріальне стає ідеальним і навпаки. Найкраще це видно в політекономії – в науці про суспільні відносини. Тут, Дубровський, мабуть, відчував слабину, тому його суперечку з Ільєнковим у цій сфері будується на підборі цитат К. Маркса, які можна інтерпретувати в потрібному руслі. Дубровський намагається доводити, що вартість – цілком матеріальна. У підсумку, професор робить для себе висновок, що «К. Маркс абсолютно однозначно зв'язує ідеальну лише з «мислимо репрезентованим», укладаючи класика діалектичного матеріалізму в рамки своєї метафізичної концепції. Що ж, прийом старий, і на недоліках читачів може подіяти. Але в серйозному філософському суперечці необхідно, як мінімум, вивчити історію питання.

Хоча, звичайно, набагато простіше поступити так, як вчинив Дубровський, який просто відмахнувся від проблеми: «Для нас «ідеальне», існуюче «поза голови і поза свідомістю людей», або матеріальне, або гегелівський абсолютний дух» [2, с. 46].

Тому Дубровському нічого не залишається, як перевести суперечку в площину «психічного», на його думку, суто індивідуального. Тут позначається ще одне важливе завдання, яке ставив у своїй книзі Д. І. Дубровський – «теоретична реабілітація філософської проблеми індивідуальної свідомості (і особистісного начала в суспільній свідомості)». Багато хто, починаючи з екзистенціалістів і кінчаючи постмодерністами, звинувачували і звинувачують діалектичний матеріалізм, що той, мовляв, не враховував індивідуальні особливості, «внутрішній світ» людини, зводячи все до колективного і суспільного. Дубровський намагається «зрізати» опонента його ж думками. Якщо творчість передбачає свободу,

то як бути зі загальними схемами–закономірностями, тобто ідеальним – що стоїть над індивідами і диктує їм образ діяльності? Втім, це особиста проблема Давида Ізраїлевича. Евальд Васильович переконливо показав ставлення індивідуального і суспільного, досліджуючи проблему особистості і творчості. Нам залишається тільки послатися на його чудові роботи з цього питання (див. напр. «Що ж таке особистість?»). У даному питанні цілком достатньо згадати доводи проти Дубровського, написані в статті «Психіка і мозок (Відповідь Д. І. Дубровському)» [4], оскільки той не зміг привести будь–яких переконливих аргументів на свій захист.

Здавалося б, крапку в цій суперечці мав поставити науковий експеримент з сліпоглухонимими дітьми, описаний в статті Е. В. Ільєнкова «Становлення особистості: до підсумків наукового експерименту» [6]. Але в 1989 році, коли на хвилі перебудови починається боротьба проти марксизму, Д. І. Дубровський оголошує експеримент по становленню особистості у відомій четвірки сліпоглухонимих дітей фальсифікацією на догоду комуністичній ідеології. Його аргумент полягає в тому, що жоден з дітей не був сліпоглухонимим від народження, а, отже, руйнуються всі підстави теорії особистості Ільєнкова, а сам Ільєнков оголошується мало не брехуном, що приховав цей факт. Проте, це банальна неуважність: у Ільєнкова написано: «Отримано вона від народження або здобута в ранньому дитинстві в результаті хвороби або нещасного випадку – це справи не мінє» [6, с. 69]. Дубровський не розуміє або не сприймає сам ільєнківський підхід, що саме праця, суспільна предметно–практична діяльність створила людину. Адже навіть якщо у дорослої людини пропадає зір і слух, без суспільної діяльності вона дуже швидко перетворюється на рослину, не допомагають ні сформована психіка, ні генетичні задатки. (Наприклад, звичайні сліпі, з якими це нещастя сталося у дорослому віці, через кілька років забувають, як виглядав той або інший предмет – в їхній свідомості зникають всі образи). Звичайно, сліпоглухі долучаються до ідеального трохи інакше, ніж зрячі. Але принцип – той же самий – включення в суспільну предметно–практичну діяльність.

Для з'ясування суті немає потреби відтворювати кожен пункт суперечки. Досить констатувати, що неприйняття позиції Ільєнкова обумовлено нерозумінням Дубровським таких «гранично загальних» понять як суспільство і людина, а отже, природи ідеального.

Сьогодні Д. І. Дубровський все менше загострює увагу на зв'язку ідеального з суспільним, все більше схилившись до вродженої обумовленості психічної організації. Зараз він називає свою концепцію «кодовою концепцією суб'єктивної реальності», що підкреслює домінування інформаційних підходів до проблеми ідеального. Термін «інформація» майже замінив «ідеальне», тому ідеальне по Дубровському – лише форма існування інформації, в чому став подібний трансгуманістам. Відповідно, знизилася філософська складовка його концепції і зросла суто технічна. Наприклад, він фіксує зв'язок інформації та носія інформації і пропонує встановити її суть, але така постановка психофізичної проблеми матеріального і ідеального – на рівні зв'язку декартівські «res cogitans» і «res extensa». Як відомо, така постановка не припускає правильного рішення психофізичної проблеми, тому що беруться завідомо несумісні речі і максимум, що можна – це знайти їх зовнішній зв'язок.

Не дивлячись на те, що в концепції суб'єктивної реальності мислення відокремлене від мозку рівно настільки, наскільки інформація відділена від свого носія, ніякої реальної єдності (протилежностей) тут немає. Це зовнішня єдність. Д. І. Дубровський бачить вирішення психофізичної проблеми в задачі дослідження нейродинамічної системи (мозку) – в розшифровці «мозкового коду» [3].

Звичайно, досягнення нейрофізіології значні, і ніхто з розумних людей не стане заперечувати зв'язок мислення і фізіологічних процесів у мозку, як не заперечив цьому зв'язку ні Е. В. Ільєнков, ні інші діалектичні матеріалісти. Вся сутність питання в характері цього зв'язку. Питання поставлене так: у якому процесі народжується ідеальне (свідомість, мислення) – у генетично–обумовлених процесах організму, нехай навіть актуалізованих зовнішніми причинами (наприклад, працею), або в процесі суспільної предметно–практичної діяльності, що знаходить своє відображення в індивіді, в т.ч. його мозку? Дубровський схиляється до першого варіанту, з чого виводить деякі цікаві висновки щодо того, хто може бути суб'єктом мислення. Він вважає, що якщо ідеальне – це інформація в чистому вигляді, то принцип інваріантності інформації (інформація може міститися на будь–якому носії) дозволяє теоретично припускати можливість штучного тіла людини зі штучним інтелектом. Достатньо тільки герменевтично розшифрувати мозковий код. Тіло тут розуміється виключно як носій інформації, і його залежність від суспільства не обов'язкова. В одному зі своїх інтерв'ю на запитання журналіста: «чи можливо, що особистість окремо взятої людини, коли–небудь буде перенесена з одного носія на інший?» Дубровський відповів, що теоретично така можливість припустима [8]. Як бачимо, в цьому він цілком співпадає з Н. Бостромом, Р. Курцвейлом та іншими трансгуманістами.

Дубровський і його прихильники боролися проти ільєнковського розуміння категорії ідеального, а отримали поширене уявлення про ідеальне як «формі інформації». Проте така концепція нівелює поняття особистості як продукту культурних відносин, зводячи її до «носія інформації».

Виходячи із наведеної дискусії, трансгуманістам не варто покладати великих надій, що природничі та технічні науки розкриють сутність ідеального. Навіть якщо нейрофізіологи досконало дослідять кожен ділянку головного мозку, вони ні на крок не наблизяться до розуміння того, що таке свідомість і що таке особистість. Таким чином, діалектико–матеріалістична філософія може запропонувати трансгуманістичному дискурсу концепцію на природу ідеального, що містить основні надбання класичної філософії. Проте, матеріалістична концепція ідеального, незважаючи на потужну філософсько–теоретичну та експериментальну базу, недостатньо висвітлюється в контексті сучасного трансгуманістичного дискурсу. В свою чергу умови суспільної кризи диктують необхідність оновленої концепції людини для можливості переходу до наступного технологічного укладу, тому діалектико–матеріалістична концепція ідеального може виявитись доцільною.

Список використаних джерел

1. Деймос Стренталл. Загрузка сознания [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://agian.io.ua/s120712/zagruzka_soznaniya
2. Дубровський Д. И. Проблема идеального. Субъективная реальность. – М.: «Канон+», 2002. – 368 с.

3. Дубровский Д. И. Кодовая концепция субъективной реальности. – Режим доступа: <http://video.yandex.ua/users/vic-gorbatov/view/70/#>
4. Ильенков Э. В. Психика и мозг (Ответ Д. И. Дубровскому) // «Вопросы философии». – №11 (1968). – С.145–155.
5. Ильенков Э. В. Дialeктика идеального // «Логос». – №1 (2009). – С.6–62.
6. Ильенков Э. В. Становление личности: к итогам научного эксперимента // «Коммунист». – №2 (1977). – С.68–79.
7. Лотов А. А. Новая парадигма мировоззрения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://samlib.ru/l/lotow_a_a/paradigma.shtml
8. Ученые расшифруют мозговые коды. Интернет–газета «Дни.ру». – Режим доступа: <http://www.dni.ru/tech/2012/2/15/227576.html>
9. Sim Bamford. A framework for approaches to transfer of a mind's substrate // International Journal of Machine Consciousness 4 (01):23–34 (2012).
10. Nick Bostrom. Transhumanism: The World's Most Dangerous Idea? 2004 // <http://www.transhumanism.org/index.php/WTA/more/bostrom-responds-to-fukuyama/>
11. Nick Bostrom. Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies. Oxford University Press, 2014.
12. Ray Kurzweil. How to Create a Mind: The Secret of Human Thought Revealed. Viking Penguin, 2012.

References

1. Deymos Strentall. Zagruzka soznaniya [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://arian.io.ua/s120712/zagruzka_soznaniya
2. Dubrovskiy D. I. Problema idealnogo. Sub'ektivnaya realnost. – M.: «Kanon», 2002. – 368 s.
3. Dubrovskiy D. I. Kodovaya kontsepsiya sub'ektivnoy realnosti. – Rezhim dostupa: <http://video.yandex.ua/users/vic-gorbatov/view/70/#>
4. Ilenkov E. V. Psihika i mozg (Otv. D. I. Dubrovskomu) // «Voprosy filosofii». – №11 (1968). – S.145–155.
5. Ilenkov E. V. Dialektika idealnogo // «Logos». – №1 (2009). – S.6–62.
6. Ilenkov E. V. Stanovlenie lichnosti: k itogam nauchnogo eksperimenta // «Kommunist». – №2 (1977). – S.68–79.
7. Lotov A. A. Novaya paradigma mirovozzreniya [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://samlib.ru/l/lotow_a_a/paradigma.shtml
8. Uchenie rasshifruyut mozgovyie kodyi. Internet–gazeta «Dni.ru». – Rezhim dostupa: <http://www.dni.ru/tech/2012/2/15/227576.html>
9. Sim Bamford. A framework for approaches to transfer of a mind's substrate // International Journal of Machine Consciousness 4 (01):23–34 (2012).
10. Nick Bostrom. Transhumanism: The World's Most Dangerous Idea? 2004 // <http://www.transhumanism.org/index.php/WTA/more/bostrom-responds-to-fukuyama/>
11. Nick Bostrom. Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies. Oxford University Press, 2014.
12. Ray Kurzweil. How to Create a Mind: The Secret of Human Thought Revealed. Viking Penguin, 2012.

SamarSKIY A. Y., PhD, assistant professor of philosophy, NULES of Ukraine (Ukraine, Kyiv), a.samarSKIY@gmail.com

The problem of ideality in the transhumanistic discourse: a view from the past

The article explicates the materialistic conception of ideality in the context of modern critique of the conception of consciousness in transhumanism, which is determined by the rapid growth of NBIC–technologies and the effects of their implementation. It leads to necessity of actualization and widening of the philosophical conception of ideality in the context of possible dangers for human personality which brings the development of technologies. The research is done on the material of the famous polemics concerning the nature of ideality (thinking, consciousness). Special attention is devoted to the thought that consciousness is determined by the neurophysiological processes of brain. To reach the goal of the research such methods as comparative, dialectical, critical and hermeneutical are used, which helps to put the concept of ideality in more general philosophical perspective. Consequently, the materialist conception, despite the strong philosophical and theoretical and experimental basis, not covered in the context of modern transhumanistic discourse.

Keywords: Transhumanism, consciousness, information, ideality, materialism.

Самарський А. Ю., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, НУБіП України (Україна, Київ), a.samarSKIY@gmail.com

Проблема идеального в трансгуманистическом дискурсе: взгляд из прошлого

Освещается материалистическая концепция идеального в контексте современной критики концепции сознания в трансгуманизме, обусловленная скачкообразным развитием NBIC–технологий и результатами их внедрения.

Это актуализирует философскую концепцию идеального, в частности человеческого сознания, в контексте возможных опасностей по отношению к человеческой личности, которые несет технологический прогресс. Исследование проводится на предмете известной в отечественной философии полемики о природе идеального (мышления, сознания) и идеи об определенности сознания нейрофизиологическими процессами мозга. Эта дискуссия предельно широко охватывает данную проблематику. Применяются компаративный, диалектический, критический и герменевтический методы. Полученные выводы, что материалистическая концепция идеального, несмотря на мощную философско–теоретическую и экспериментальную базу, недостаточно освещается в контексте современного трансгуманистического дискурса.

Ключевые слова: трансгуманизм, сознание, информация, идеальное, материализм.

***

УДК 113:159.955

Мельник В. В., кандидат философских наук, доцент кафедры управления, информационно–аналитической деятельности и евроинтеграции, Институт управления и экономики образования Национального педагогического университета им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), doc.v.melnik@mail.ru

**КУЛЬТУРА КАК ОСНОВАНИЕ МЕЖКУЛЬТУРНОГО
ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В УСЛОВИЯХ УСИЛЕНИЯ
МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ**

Раскрывается сущность культуры как основания межкультурного взаимодействия и выявлен понятийно–категориальный аппарат данной проблемы. Проанализированы аксиологические основания культуры межкультурного взаимодействия в контексте реконфигурации социокультурного пространства, а также проблемы культуры межкультурного взаимодействия, которые усиливают мобильность социальных групп, которые рожают миграционные проблемы. Раскрыта методология анализа культуры межкультурного взаимодействия в контексте реконфигурации социокультурного пространства и проанализированы миграционные проблемы современности и пути их преодоления.

Ключевые слова: межкультурное взаимодействие, культура, миграция, миграционные процессы, глобализация.

(статья друкується мовою оригіналу)

Культура есть особенный срез межкультурного взаимодействия в контексте реконфигурации социокультурного пространства, которая создает поле для реализации специфики человеческой жизнедеятельности и общения как условия социального взаимодействия. В границах определенного пространства культуры формируются принципы обустройства окружающего мира и места в нем человека. Культуру как основание межкультурного взаимодействия следует трактовать, как: специфическую для человека систему реализации самых разнообразных потребностей, особенную форму культуры и самое важное проявление человеческой цивилизации в контексте аксиологического подхода к культуре.

Цель статьи – сформировать теоретические основания культуры как основания межкультурного взаимодействия в условиях усиления миграционных процессов и показать пути преодоления этих проблем.

Данная цель реализуется в следующих задачах, которые поставлены исследователем:

- раскрыть сущность культуры как основания межкультурного взаимодействия и выявить понятийно–категориальный аппарат данной проблемы;
- выявить аксиологические основания культуры межкультурного взаимодействия в контексте реконфигурации социокультурного пространства;
- проанализировать проблемы культуры межкультурного взаимодействия в контексте

реконфигурации социокультурного пространства, которые усиливают мобильность социальных групп и рождают миграционные проблемы;

– раскрыть методологию анализа культуры межкультурного взаимодействия в контексте реконфигурации социокультурного пространства;

– проанализировать миграционные проблемы современности и пути их преодоления.

Обсуждение проблемы. Культура как основание межкультурного взаимодействия есть «жизненным миром» или даже «жизненным нервом» человека, которая играет большую роль при становлении психики, сознания и мышления человека, способствуя формированию идентичности человека. Люди есть продуктом культуры своего общества, они формируются в середине своей культуры, и пока культура еще не сформирована, нет еще ни личности, ни мировоззрения, ни системы ценностей, необходимых для того, чтобы человек функционировал. Культурные приобретения входят в их жизнь, в социокультурное творчество. Культура есть системой форм, которые обеспечивают становление (формирование) человеческого в человеке, а также системой формообразований человеческого духа. Такими формообразованиями есть язык, мифология, религия, право и мораль, наука и философия, разнообразные формы искусства – все то, что делает человека человеком. Как отмечает В. Воронкова, «Многомерность человека имеет большое количество измерений индивида, так как человек имеет космический, физический, биологический, социальный, психологический, культурный компоненты» [1, с. 108].

Существуют различные подходы и определения культуры как основания межкультурного взаимодействия в контексте реконфигурации социокультурного пространства. В антропологическом и социологическом плане культура – это микроконцепт, который создает внешнюю по отношению социальной практики традицию, и структуру культуры. В психологическом плане культура – это индивидуальный и изменчивый конструкт, в аксиологическом – система ценностей, верований и традиций, представляющие собой аксиологические ценности.

В связи с этим можем отметить, что культура межкультурного взаимодействия в контексте реконфигурации социокультурного пространства представляет собой аксиологические основания, которые сводятся к тому, чтобы понимать культуру как совокупность ценностей, представляющих качественную сторону бытия. С точки зрения аксиологических оснований бытия культура выступает основанием, при помощи которого формируются условия социокультурного пространства, которые представляют собой эпистемологический аспект культуры. Культура как пространство самореализации человека в контексте межкультурного взаимодействия и реконфигурации социокультурных пространств создает необходимые для ориентации образцы и нормы поведения, способствует регулированию общественных отношений, что выражает собой регулятивный или нормативный аспект. Межкультурное взаимодействие представляет собой оптимальный способ для встречи (а не столкновения) цивилизаций, что призвано объединять, а не разъединять народы на основе традиций. Межкультурный диалог приходит на смену устаревшей

концепции мультикультурализма, неспособность которого признали политические лидеры самых мощных государств Европы. Сейчас диалог есть одним из важных инструментов межкультурного взаимодействия в контексте реконфигурации социокультурного пространства [2].

Проблема диалога и полилога в контексте межкультурного взаимодействия включает именно коммуникацию, в основе которой социальное взаимодействие, а когда речь идет о диалоге (полилоге) мы переходим в сферу глубинного, онтологического и этического общения (взаимодействия). В действительный диалог субъект вступает в своей целостности, что представляет онто-коммуникацию, а для этого необходимо понимать другую культуру и вступать в межкультурное взаимодействие. Культура как основание межкультурного взаимодействия в контексте реконфигурации социокультурного пространства носит онтологические, аксиологические, антропологические аспекты, потому что охватывает человека со всех сторон и пытается его сформировать как целостную личность, а для этого должны быть подготовлены условия. Поэтому полилог, который формируется в процессе межкультурного взаимодействия, должен быть внедрен в социальную инфраструктуру коммуникативной культуры, вовлекая все слои населения и формируя основы гражданского общества.

В то же время актуализация культуры как основания межкультурного взаимодействия в контексте реконфигурации социокультурного пространства стимулируется условиями усиления миграционных тенденций, связанных с глобализацией, что требует от человека адаптации к конкретному виду социума и формирования соответствующей коммуникативной культуры, поэтому важно раскрыть и контекст культурного аспекта миграции в условиях глобализации. Фигура мигранта выступает как агент формирования поликультурной социальной среды, поэтому его адаптация к другой среде есть чисто экзистенциальным вопросом. Действительно, миграция в условиях среза социокультурного пространства направлена на преодоление кризисных точек бифуркации (полифуркации) или энтропийных социальных положений, но с другой стороны – стойкий механизм отбора наиболее жизнестойких систем, механизм самоорганизации социокультурного пространства. Поэтому миграция – это следствие глобализации, обусловленной открытостью границ.

Культуру как основание межкультурного взаимодействия в контексте реконфигурации социокультурного пространства можно адекватно проанализировать как социальное и культурное измерение современности. Герменевтика как метатеория коммуникативных исследований межкультурного взаимодействия формирует комплекс понятий и категорий для анализа общения на основе системы взглядов на миропорядок и место человека в этом мире (литературная герменевтика, философская, которая включает концепции Гадамера, Рикера, Хабермаса, Апеля). В целом герменевтический взгляд на культуру как основание межкультурного взаимодействия есть действительно глубоким и раскрывается благодаря социальному, культурному и коммуникационному аспекту, в основе которых диалог и полилог. Применение понятийно-категориального

аппарата герменевтической методологии к анализу культуры как основания межкультурного взаимодействия выделяет проблемы коммуникативного поведения, стратегии, тактики, коммуникативных характеристик взаимодействия, языковой компетенции, познавательной мотивации, что дает нам основание для выделения нового типа личности – герменевтической.

Таким образом, современные процессы формирования культуры как основания межкультурного взаимодействия в контексте реконфигурации социокультурного пространства рождают новые проблемы – миграционные, культурные, коммуникационные, экономические, социальные. В условиях глобализации усиливаются перемещения людей, этносов, их частей и отдельных представителей тех или иных стран, связанных с военным или тяжелым экономическим положением. Европа еще не знала такого наплыва миграции. Миграция имеет негативные последствия, особенно когда она связана с неорганизованными, нелегальными, стихийными и нерациональными действиями переселенцев, когда отток жителей не ведет к простому воспроизводству населения в тех или иных регионах планеты, что приводит в то же время к нехватке трудовых ресурсов.

А приток мигрантов в другие, хотя и обеспеченные регионы и страны, ведет все-таки к перенаселению, невозможности правительства удовлетворить потребности мигрантов, как социальные, так и экономические, культурные, этнические, языковые, что часто приводит к межэтническим конфликтам и напряженности. Выходя из этого, миграционная политика должна учитывать этнонациональный фактор, нужен глубокий анализ проблем миграционной политики, поиски механизмов урегулирования конфликтов и нахождения путей диалога и полилога, которые могут привести к межкультурному взаимодействию.

Важное значение при этом имеет обеспечение высокого уровня адаптации мигрантов к новым условиям. Межкультурное взаимодействие пронизывает все сферы жизнедеятельности в условиях глобализации, выступает одновременно как среда и как результат жизнедеятельности социальных субъектов, отдельных личностей, социальных групп и общностей и даже человечества вообще. Актуальным в исследовании межкультурного взаимодействия в условиях усиления миграционных процессов современности выступает гегелевский анализ духа истории во всемирной истории, постольку он заставляет обратить внимание на духовно-культурные процессы, которые происходят в современном мире. Межкультурное взаимодействие, которое стягивает все слои населения независимо от национальности, религии, цвета кожи или вероисповедования представляет собой системный комплекс (процесс), свойственный любому устойчивому сообществу людей, комплекс специфических и нормированных способов и форм социальной интеграции, организации, регуляции, познания, коммуникации, оценивания и форм самоидентификации, образных рефлексий и интерпретаций, механизмов социализации личности.

В условиях глобализации и усиления миграционных тенденций, которое все более усиливаются, межкультурное взаимодействие как следствие реконфигурации социального пространства, остается достаточно распыленным, разорванным и нецелостным.

В то же время культура в этих условиях «разорванности» должна представлять для человека как процесс активной творческой деятельности, при помощи которой человек адаптируется к современным кризисным условиям бытия. Межкультурное взаимодействие может быть пресыщенным информацией, а в другом случае может не хватать информации для адекватного (действительного) общения между разными общностями, регионами, народами и расами. Именно межкультурное взаимодействие между людьми разных национальностей вырабатывает образцы и нормы поведения, оценки тех или иных событий, которые обеспечивают регулятивный механизм взаимодействия.

В условиях глобализации и усиления миграционных тенденций межкультурное взаимодействие представляет собой нелинейное образование, которое включает различного рода бифуркационные и полифуркационные развилки, связанные с коллизиями человека и природ, человека и общества, человека и человека, человека и государства. Культурная глобализация включает глубинные изменения, связанные с миграционными проблемами, что требует по-новому раскрывать культурное взаимодействие и новые к нему подходы, связанные с реконфигурацией социокультурного пространства, которое усиливает мобильность социальных групп, которые рождают миграционные проблемы.

Культурная глобализация и гибридизация дополняется процессами транскультурной конвергенции и формирования транслокальных культур – культур диаспор в противовес традиционным культурам, которые характеризуются стабильностью и локализованностью. В результате реконфигурации социального пространства мир постепенно превращается в сложную мозаику транслокальных культур, которые глубоко проникают одна в другую и создают новые культурные ареалы, которые имеют сетевую структуру. Интенсификация коммуникаций и межкультурных взаимовлияний, развитие информационных технологий содействуют дальнейшей диверсификации многообразного мира культур, которые при этом пытаются противостоять поглощению их универсальной «глобальной культурой». В XXI веке культура развивается по оси – от культурного империализма к культурному плюрализму и от «закрытого общества» к «открытому обществу».

Диагностика проблем межкультурного взаимодействия в эпоху глобализации направлена на выявление противоречий и барьеров в общении и обусловлена значительным усилением человеческого общения как гаранта существования самих культур, что и требует преодоления этих барьеров. Межкультурное взаимодействие есть индикатором развития культуры в обществе: с одной стороны, оно раскрывает способность к восприятию элементов других культур и рождения на этой основе нового социокультурного организма, а, с другой, – способность транслировать свои ценности в другие культуры. Проблемы межкультурного взаимодействия связаны с глобальной культурой, вестернизацией, культурной глобализацией, адаптацией, усилением миграционных тенденций.

Преодоление проблем межкультурного взаимодействия способствует взаимодействию людей, укреплению их контактов, которые происходят благодаря: 1) ассимиляции (человек полностью принимает нормы и ценности чужой культуры); 2) сепарация (отрицание

чужой культуры при сохранении идентификации только со своей культурой); 3) маргинализация (утрача идентичности с собственной культурой и отсутствие идентификации с культурой большинства); 4) интеграция (идентификация как с собственной, так и с новой культурой).

Преодоление проблем межкультурного взаимодействия осуществляется при помощи знаковых механизмов, среди которых существенное значение имеет язык, который тесным образом связан с мировоззрением и формированием данной культуры. В сфере культуры прерогативы наднациональных организаций ограничили распространение новых информационных технологий, формированием массового общества и массового человека, формированием космополитической культуры и «культуры гражданства». Увеличение этнической, культурной и религиозной гомогенности в условиях усиления миграционных тенденций становится культурной компенсацией и оптимом для отсталых народов.

Анализ данной проблемы свидетельствует, что человечество переживает гигантскую социокультурную и антропологическую кризисную ситуацию, которая воплощает в себе не столько стадию отрицания эпохи модерна, а порождает новые проблемы эпохи постмодерна. Для того, чтобы выйти с этого «заколдованного» круга, следует переосмыслить культурно-исторические, философские и морально-аксиологические принципы обустройства социума, в котором живет человек.

Выводы. Основным вектором изменений должен быть приоритет сотрудничества (синергии) и взаимопомощи населения всей Земли в реализации глобального культурного проекта «цивилизации безопасности». Активным и действенным фактором современного многообразного видения мира есть новый гуманизм, который учитывает ценности современного видения мира есть новый гуманизм, который учитывает ценности традиционных религиозных общностей, так и аксиологию индустриальной и постиндустриальной цивилизаций. Динамическая перестройка социально-политических и экономических структур, формирование и распространение морально-мировоззренческих ценностей, адекватных новым требованиям, к которым относится ускоренное увеличение внутреннего разнообразия и высокий уровень толерантности, выведут нашу цивилизацию из состояния культурного кризиса.

Список использованных источников

1. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
2. Воронкова В. Г. Метафізичні виміри людського буття (проблеми людини на зламі тисячоліть): [Монографія] / В. Г. Воронкова. – Запоріжжя: Павел, 2000. – 176 с.
3. Мельник В. В. Соціально-філософський аналіз взаємодії і взаємодії особистості і глобалізованого соціуму / В. В. Мельник // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: [зб. наук. пр.]. – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2011. – Вип.46. – С.96–108.
4. Воронкова В. Г. Філософія розвитку сучасного суспільства: теоретико-методологічний контекст: [Монографія] / Валентина Григорівна Воронкова. – і: РВВ ЗДІА, 2012. – 262 с.
5. Глобалистика: Международный междисциплинарный энциклопедический словарь / Гл. ред.: И. И. Мазур, А. Н. Чумаков. – М.–СПб.–Н.–Й: ИЦ «ЕЛИМА», ИД «Питер», 2006. – 1160 с.
6. Энциклопедия этнокультурознавства. Понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи. Частина перша Особа. Нація. Культура. – Київ: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2001. – 522 с.

References

1. Hajdegger M. Vremja i bytie: Stat'i i vystuplenija. – M.: Respublika, 1993. – 447 s.
2. Voronkova V. G. Metafizychni vymiry ljuds'kogo buttja (problemy ljudy na zlami tysjacholit'): [Monografija] / V. G. Voronkova. – Zaporizhzhja: Pavel, 2000. – 176 s.
3. Mel'nyk V. V. Social'no-filosofskij analiz vzajemovplyvu i vzajemodii' osobystosti i globalizovanogo sociumu / V. V. Mel'nyk // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koj' derzhavnoj' inzhenernoj' akademii': [zb. nauk. pr.]. – Zaporizhzhja: Vyd-vo ZDIA, 2011. – Vyp.46. – S.96–108.
4. Voronkova V. G. Filosofija rozvytku suchasnoho suspil'stva: teoretyko-metodologichnyj kontekst: [Monografija] / Valentyna Grygorivna Voronkova. – i: RVV ZDIA, 2012. – 262 s.
5. Globalistyka: Mezhdunarodnyj mezhdyscyplynarnyj encyklopedycheskij slovar' / Gl. red.: Y. Y. Mazur, A. N. Chumakov. – M.–SPb.–N.–J: YC «ELYMA», YD «Pyter», 2006. – 1160 s.
6. Encyklopedija etnokul'turoznavstva. Ponjatijno-terminologichnyj instrumentarij, konceptual'ni pidhody. Chastyna persha Osoba. Nacija. Kul'tura. – Kyi'v: Derzhavna akademija kerivnyh kadriv kul'tury i mystectv, 2001. – 522 s.

Melnyk V. V., Phd in philosophy, associate professor of philosophy department in management information and analytical activities and European Integration of the Institute of Management and Economics of Education, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), doc.v.melnik@mail.ru

Culture as the basis of cross-cultural interaction in the conditions of strengthening of migratory processes

In article reveals to open essence of culture as the bases of cross-cultural interaction and the conceptual and categorial device of this problem is revealed. The axiological bases of culture of cross-cultural interaction in the context of reconfiguration of sociocultural space, and also a problem of culture of cross-cultural interaction which are strengthened by mobility of social groups which give rise to migratory problems are analysed. The methodology of the analysis of culture of cross-cultural interaction in the context of reconfiguration of sociocultural space is opened and migratory problems of the present and a way of their overcoming are analysed.

Keywords: cross-cultural interaction, culture, migration, migratory processes, globalization.

Мельник В. В., кандидат філософських наук, доцент кафедри управління, інформаційно-аналітичної діяльності та євроінтеграції, Інститут управління та економіки освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), doc.v.melnik@mail.ru

Культура як підстава міжкультурної взаємодії в умовах посилення міграційних процесів

Розкривається сутність культури як підстави міжкультурної взаємодії та виявлено понятійно-категоріальний апарат даної проблеми. Проаналізовано аксіологічні підстави культури міжкультурної взаємодії в контексті реконфігурації соціокультурного простору, а також проблеми культури міжкультурної взаємодії, які підсилюють мобільність соціальних груп, які народжують міграційні проблеми. Розкрито методологію аналізу культури міжкультурної взаємодії в контексті реконфігурації соціокультурного простору та проаналізовані міграційні проблеми сучасності та шляхи їх подолання.

Ключові слова: міжкультурна взаємодія, культура, міграція, міграційні процеси, глобалізація.

* * *

УДК 174(045)

Красніцька Г. М., кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії, Вінницький торговельно-економічний інститут (Україна, Вінниця), zarinka66@mail.ru

КОРПОРАТИВНА ЕТИКА В СУЧАСНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ

Розглянуто феномен корпоративної етики, її роль та особливості як основного елемента управління.

Ключові слова: корпоративна етика, професійна етика, етика бізнесу, моральні принципи, етичний кодекс, етична компанія, етична програма, соціальна відповідальність.

Нова ринкова економіка, з її перетвореннями та змінами потребує нової системи управління, спрямованої на управління людськими ресурсами.

Людство змінило свої цінності, і це принесло деякі зміни в теорію та практику етики. Трансформація ділового середовища потребує необхідності у комунікації зі співробітниками, партнерами, споживачами. Це і стало підґрунтям для формування професійної етики, як сукупності моральних норм, що визначають ставлення людини до своєї професії та професіонального обов'язку.

Предметом вивчення професійної етики є відносини трудових колективів; моральні якості особистості, які забезпечують виконання професійного обов'язку; взаємовідносини всередині професійних колективів та специфічні моральні норми, прийняті для конкретного виду діяльності; особливості професійного виховання.

Феномен корпоративної етики особливо цікавий своїм впливом на життя організації та її положенням у зовнішньому світі. Це, у свою чергу, відіграє значну роль у мобілізації ресурсів організації, які необхідні для виконання поставлених задач.

Метою даного дослідження є розгляд можливостей та вплив корпоративної етики на розвиток організації в сучасному суспільстві. У свою чергу, це обумовило наступні завдання: визначення об'єктивних причин необхідності домінування етичної складової у життєдіяльності сучасних організацій; з'ясування сутності та ролі корпоративної етики та етичних кодексів в розвитку та діяльності організації.

Питання бізнес-етики та корпоративних етичних кодексів, а також їхніх основних завдань та підвищення етичної складової у бізнес-сфері були та є об'єктами досліджень вчених як українських, так і зарубіжних.

Формування корпоративної етики стало наслідком діяльності корпорацій. Тому питання етичної свідомості представників бізнесу стають ще більш актуальними. Це сприяє створенню кодексів, що регулюють поведінку як співробітників, так і підприємств та організацій в цілому.

Наприкінці минулого століття обговорення етичних питань у бізнесі вийшли на світовий рівень. Наслідком цього процесу стало створення узагальнених норм і правил поведінки в бізнес-діяльності.

Це, зокрема, сім принципів ведення бізнесу (1994, Швейцарія), що остаточно були затверджені у 1998 році, містять головні принципи глобальної корпоративної відповідальності, представлені у 60 принципах; Глобальні принципи Салівана (1999) – директиви загального порядку стосовно етики ділового спілкування; Глобальний Пакт ООН (2000) – представлений дев'ятьма принципами у використанні в діяльності транснаціональних компаній та ін.

Дані документи закликають до прийняття ділових рішень з урахування моральних цінностей. При цьому актуальною стає проблема морального обов'язку перед суспільством, споживачами, співробітниками, власниками, інвесторами, поставниками та конкурентами. Особливе значення при цьому надається формуванню корпоративної етики організації.

У сучасному бізнесі корпоративна етика є однією з головних умов успішної діяльності організації, основою її розвитку та своєрідною гарантією підвищення ефективності.

Корпоративна етика, орієнтуючись на універсальні моральні принципи, формує певний рівень морального розвитку як окремої особистості, так і організації в цілому.

Загалом на взаємозв'язок моральних вимог та суспільної праці звертали увагу різні мислителі.

З даною проблемою, зокрема, пов'язане виникнення найперших професійних кодексів XI–XII століть – періоду становлення цехових уставів, які включали в себе вимоги морального характеру щодо професії та робітників.

Ставлення до праці та професіоналізму є певними характеристиками особистості, що формуються відповідно до стадії розвитку людства. Прикладом цього є класове суспільство, де має місце протиставлення розумової та фізичної праці, а також поділ професій на привілейовані і непривілейовані.

У процесі спільної професійної діяльності у взаємостунках складаються певні моральні відносини, які характеризуються ставленням до діяльності, та моральні відносини певних професійних груп.

У свою чергу це сформувало напрямки в економіці, представники якого наголосили на необхідності введення в економічну проблематику етичної категорії «довіра» [9].

Корпоративна етика ґрунтується на принципах етики, що мають багатовікову історію розвитку в залежності від історико-культурного розвитку людства і певною мірою висловлюють максимальні етичні вимоги: принцип утилітаризму; принцип індивідуалізму тощо.

Також корпоративна етика містить систему моральних вимог і норм поведінки, які ґрунтуються на основних нормах та принципах етики, що вироблені моральною свідомістю суспільства та відображені у поведінці учасників ділових відносин.

Коли виникла потреба впорядкування взаємовідносин усередині фірм та корпорацій розвинених країн Заходу, а також усвідомлення їхнього місця в інфраструктурі економічних, торговельних та промислових зв'язків, було наголошено: корпоративна етика – це відповідальність та постійна прерогатива вести професійні справи на основі етики і робити свій внесок в економічний розвиток, одночасно покращуючи якість життя своїх робітників та їх сімей, а також суспільства в цілому [3].

Так, А. Печеї у книзі «Людські якості» наголошує на шести основних цілях людства, за якими можна перевірити основну мету діяльності будь-якої організації: 1) «зовнішні межі» – межі існування людини на Землі та гармонізація взаємовідносин людини і природи; 2) «внутрішні межі» – дослідження фізичних і психологічних можливостей людини; 3) захист і збереження культурних особливостей народів та націй; 4) «світове співтовариство» – узгодження шляхів перетворення системи егоцентричних держав у систему скоординованих між собою географічних і функціональних центрів прийняття рішень; 5) середовище проживання; 6) виробнича система [6, с. 106].

Корпоративна етика є результатом усвідомлення професіональних інтересів, прагнень, ідеалів як керівників, менеджерів, так і безпосередніх виконавців. За словами російських дослідників Ю. Петруніна та В. Борисова, існують декілька методів, що спрямовані на формування етичної основи трудових відносин: 1) корпоративні кодекси, які є центральним елементом корпоративної етики (звіт правил ділового спілкування); 2) «карти етики» (набір етичних правил і рекомендацій, що конкретизують етичний кодекс для кожного співробітника колективу (організації)); 3) комітети або певні спеціалісти з етики (що цілеспрямовано напрацьовують етичну політику колективу (організації), а також вирішують конкретні етичні проблеми, які виникають в професіональній практиці) [6].

Головним завданням корпоративної етики є встановлення ціннісних пріоритетів щодо груп та шляхи узгодження їх інтересів.

До основних функцій корпоративної етики відносяться: репутаційна (формування довіри до компанії); управлінська (регламентує пріоритет взаємодії з зовнішніми групами, визначає порядок прийняття рішень в складних етичних ситуаціях та вказує на не прийнятні форми поведінки); розвивальна (наявність корпоративної етики є основним ядром у формуванні корпоративної культури організації та трансляції цінностей організації всім її співробітникам).

На думку більшості дослідників, основою сучасної корпоративної етики мають бути три положення: створення матеріальних цінностей у різноманітні форм; розгляд доходу виробництва як результату досягнень різноманітних суспільно значимих цілей; надання пріоритету у вирішенні професійних проблем у першу чергу інтересам міжособистісних відносин, а не виробництва.

Зазначені вище положення визначають характер взаємовідносин між мікро– та макрорівнем соціально–економічної структури організації, держави та суспільства загалом. Останній з підходів є особливо корисним для економік перехідного періоду в період трансформації економічних інститутів.

Початковим етапом становлення корпоративної етики стали перші етичні кодекси, що містили основні ідеї, норми поведінки з клієнтами у вигляді певних «кредо». Наступним етапом у її розвитку стало включення в кодекси певних положень антимонопольних законів (50–ті роки ХХ ст.). Ініціаторами та авторами кодексів корпоративної етики були представники управлінського персоналу, а більша частина кодексу була спрямована насамперед на діяльність менеджерів корпорацій. На початку ХХІ ст. більшість компаній Західної Європи почали формувати власну політику корпоративної етики та етики відповідальності.

Форма викладу кодексів корпоративної етики може бути різноманітною.

У першу чергу вона залежить від специфіки конкретної організації та напрямку її діяльності. Організаційні кодекси корпоративної етики створюються, перш за все, визначенням особливостей організації, структурою, завданнями розвитку, установками її керівників і зазвичай складаються з двох складових: ідеологічної (місія, цілі, цінності) та нормативної (стандарти професійної поведінки).

У корпоративному кодексі відображені ключові принципи та ідеї, які регулюють трудові відносини у колективі. Це насамперед принцип відкритості (розуміння основних цілей організації); принцип гідності (діяльність, методи організації та міжособистісні контакти, спрямовані не на приниження гідності особистості); принцип співучасті (прийняття та узгодженість рішень сприяє втіленню ідеї «спільної справи»); принцип доповнюваності (розмежування вирішення будь–якої проблеми, «невтручання» керівних структур і їх функціонування не за принципом всесилля, а за принципом доповнення).

Дотримання та виконання співробітниками колективу (організації) основних принципів та правил поведінки за нормами корпоративної етики стає своєрідною

«візиткою» організації та сприяє успішним діловим взаємовідносинам. Тому корпоративна етика на сьогодні має особливу вагу при відборі персоналу.

Для кожної організації потрібні свої власні методи, підходи у виробленні моральних норм та цінностей організації (колективу). У зв'язку з цим можна виокремити такі засоби, які є прийнятними у провідних компаніях світу:

1. Створення комітетів з етики (керівники, які є своєрідною «совістю» організації, вирішуючи межові етичні питання).

2. Проведення соціальних ревізій (звіт перед спільнотою згідно з програмою соціальної відповідальності, про етичність ведення професійної діяльності, прийняття рішень та взаємовідносин у організації).

3. Навчання співробітників етичній поведінці (спеціальні курси, що підвищують професійну культуру і готують до моральної відповідальності та моральних наслідків дій), наприклад, у деяких зарубіжних країнах існують спецкурси з етики бізнесу, їх мета полягає в оволодінні слухачами моральними переконаннями, які б сприяли розвитку професійних знань не на шкоду, а на благо суспільства; зробити етичний аспект невід'ємною частиною кожної дисципліни.

4. Особистий приклад керівника (оскільки керівник, зазвичай, є моральним лідером колективу, що особливо вагомо у вирішенні конфліктних ситуацій) [8].

Отже, корпоративна етика – це той стрижень, що об'єднує учасників виробничого процесу в єдиний соціальний організм і людське співтовариство. Завдяки ній члени організації діють не під впливом наказів та компромісів, а за рахунок внутрішньої згуртованості, поєднання орієнтирів і прагнень, що сприяє єдності світогляду та ціннісних засад. Корпоративна етика – це своєрідна форма суспільної свідомості, яка притаманна найманним робітникам і підприємцям, яких поєднують спільні цілі в їх професійній діяльності. Впровадження корпоративної етики в діяльність організації удосконалить сферу корпоративного управління та стане запобіжником виникненню конфліктів у професійній діяльності.

Таким чином, корпоративна етика – це дотримання етичних норм, а також правил поведінки, встановленими всередині будь–якої компанії для того, щоб не допустити обмеження інших інтересів, правильно організувати колективну діяльність, створити правильний мікроклімат усередині колективу, організації, фірми і т.д.

Список використаних джерел

1. Дахно І. І. Ділова кар'єра: навчальний посібник / І. І. Дахно. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 528 с.
2. Кадровий менеджмент державної контрольно–ревізійної служби та управління: Навч. посібник / Ф. М. Нікіченко, І. Д. Котельников, О. В. Нікітченко; За ред. Д. І. Котельнікова. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 320 с.
3. Кибанов А. Я. Этика деловых отношений / А. Я. Кибанов, Д. К. Захаров, В. Г. Коновалова. – М., 2002. – 572 с.
4. Колпаков В. К. Корпоративная культура и человек / В. К. Колпаков // Персонал. – 2002. – №2. – С.39–41.
5. Корпоративная культура в современных условиях // Дафт Р. Л. Менеджмент. – СПб., 2000. – С.105–109.
6. Корпоративная культура и корпоративная этика // Петрунин Ю. Ю. Этика бизнеса / Ю. Ю. Петрунин, В. К. Борисов. – М., 2000. – С.92–120.
7. Печечей А. Человеческие качества / А. Печечей. – М.: Дело, 2000. – С.106–107.
8. Спивак В. А. Корпоративная культура / В. А. Спивак. – СПб., 2001. – 416 с.
9. Фукуяма Ф. Доверие / Ф. Фукуяма. – М., 2005. – 256 с.

References

1. Dahno I. I. Dilova kar'jera: navchal'nyj posibnyk / I. I. Dahno. – K.: Centr uchbovoi' literatury, 2011. – 528 s.
2. Kadrovij menedzhment derzhavnoi' kontrol'no-revizijnoi' sluzhby ta upravlin': Navch. posibnyk / F. M. Nikichenko, I. D. Kotel'nykov, O. V. Nikitchenko; Za red. D. I. Kotel'nikova. – K.: Centr navchal'noi' literatury, 2005. – 320 s.
3. Kibanov A. Ja. Jetika delovyh odnoszenij / A. Ja. Kibanov, D. K. Zaharov, V. G. Konovalova. – M., 2002. – 572 s.
4. Kolpakov V. K. Korporativnaja kul'tura i chelovek / V. K. Kolpakov // Personal. – 2002. – №2. – S.39–41.
5. Korporativnaja kul'tura v sovremennyh uslovijah // Daft R. L. Menedzhment. – SPb., 2000. – S.105–109.
6. Korporativnaja kul'tura i korporativnaja jetika // Petrunin Ju. Ju. Jetika biznesa / Ju. Ju. Petrunin, V. K. Borisov. – M., 2000. – S.92–120.
7. Pechchei' A. Chelovecheskie kachestva / A. Pechchei'. – M.: Delo, 2000. – S.106–107.
8. Spivak V. A. Korporativnaja kul'tura / V. A. Spivak. – SPb., 2001. – 416 s.
9. Fukujama F. Doverie / F. Fukujama. – M., 2005. – 256 s.

Krasnitska G. M., candidate of historical sciences, associate professor of philosophy and economic theory, Vinnitsa trade and economic institution (Ukraine, Vinnitsa), zarinka66@mail.ru

Corporate ethics in modern organization

Consider the phenomenon of corporate ethics, and features its role as a major element of management.

Keywords: corporate ethics, professional ethics, business ethics, moral principles, code of ethics, ethical company ethics program, social responsibility.

Kрасницкая А. Н., кандидат исторических наук, доцент кафедры философии и экономической теории, Винницкий торгово-экономический институт (Украина, Винница), zarinka66@mail.ru

Корпоративная этика в современной организации

Рассмотрено феномен корпоративной этики, ее роль и особенности как основного элемента управления.

Ключевые слова: корпоративная этика, профессиональная этика, этика бизнеса, моральные принципы, этический кодекс, этическая компания, этическая программа, социальная ответственность.

* * *

УДК 007:659.4

Мантуло Н. Б.,

доктор із соціальних комунікацій, доцент,
завідувач кафедри українознавства,
Запорізька державна інженерна академія
(Україна, Запоріжжя), mantulo7@ukr.net

ИГРОВЫЙ ПРОСТОР ДИСКУРСУ ПАБЛІК РИЛЕЙШНЗ

Обгрунтовується ігровий характер дискурсу паблік рилейшнз в контексті суспільної транзитивності, визначаються філософсько-методологічні засади вивчення ігрової природи паблік рилейшнз.

У дослідженні застосовано системний, порівняльний, аналітичний методи.

Гра в паблік рилейшнз являє собою стратегію продуктивної поведінки, що дає змогу сформувати громадську думку, використовуючи природну схильність людини до гри, а також досягати максимальної ефективності соціальних інтеракцій базисного суб'єкта PR у конкурентних умовах.

Орієнтація на постмодерністську філософію як на методологічну основу дослідження ігрової природи дискурсу паблік рилейшнз сприяє пошуку ефективного соціальнокомунікаційного інструментарію подолання негативних наслідків транзитивності в життєдіяльності сучасного соціуму.

Ключові слова: паблік рилейшнз, транзитивне суспільство, PR-дискурс, гра, іграція, постмодернізм, перформанс.

Актуальність. Активізація соціальнокомунікаційної діяльності на сучасному етапі цивілізаційного розвитку відбувається паралельно з актуалізацією ігрової складової інтелектуально-духовної сфери постмодерного суспільства [7, с. 326].

Однак ще в XVIII ст. відомим філософом і драматургом Ф. Шиллером було акцентовано на значенні гри як чинника

антропогенезу і, зокрема, як засобу індивідуалізації та соціалізації людини, адже в грі можна «відновити внутрішню цілісність особистості, ... подолати історичну суперечність між реальним та належним у людському житті, сучасному суспільстві» [15, с. 351].

О. Соколов, розглядаючи гру як творчу соціальнокомунікаційну дію, вважає її метою і створення нових смислів, і трансляцію вже визнаних [10, с. 48]. Зазначена функція гри актуалізується саме в соціальнокомунікаційних технологіях, що «протягом усієї історії людства були засновані на ігрових стратегіях або піддавалися іграції...», які формувалися та вдосконалювалися в процесі реагування соціальних суб'єктів на певні соціальні обставини й були покликані за допомогою встановлених процедур сприяти досягненню певного, запланованого результату» [4, с. 201].

При цьому іграція соціальнокомунікаційних технологій, і зокрема паблік рилейшнз, посилюється в перехідні періоди, коли в суспільстві відбуваються системні трансформації, і воно набуває ознак транзитивності. Таким сьогодні є українське суспільство, адже йому притаманні такі характеристики, що дозволяють його ідентифікувати саме таким чином: несталість, нерівномірність поточних соціальних процесів, переорієнтація масової свідомості, ціннісні трансформації та інші тенденції, що разом спонукають активних суб'єктів суспільної практики до пошуку інструментів стабілізації суспільного розвитку [5, с. 257], зокрема за допомогою PR-технологій.

До дослідження ігрового аспекту сучасних PR-комунікацій, хоча й дотично, зверталися такі вчені, як О. Карпунін, М. Клягін, Е. Макаров, О. Осипова, В. Русаков, О. Русакова, Л. Синельникова та інші. Водночас, бракує спеціальних досліджень, присвячених обгрунтуванню та детальному вивченню ігрової природи PR-дискурсу, актуальність яких зростає в умовах суспільної транзитивності. Тому метою дослідження є обгрунтування гри як атрибуту дискурсу паблік рилейшнз, визначення філософсько-методологічних засад дослідження ігрової природи PR.

У дослідженні застосовано: системний метод, який дозволяє розглядати дискурс паблік рилейшнз як систему, в якій реалізація ігрового начала відбувається в результаті взаємодії всіх її складових; порівняльний метод – при виявленні специфіки реалізації ігрового компоненту комунікацій паблік рилейшнз; аналітичний метод – при аналізі методологічного потенціалу філософських, культурологічних, лінгвістичних концепцій гри для вивчення ігрового простору PR-дискурсу.

Із самого початку застосування ігрових елементів у практиці громадських зв'язків було зумовлено функціональною специфікою гри як посередника між реальним життям та людиною. Орієнтованість гри на гармонізацію буття через об'єднання людей, на зняття суперечностей у процесі спільних інтеракцій на основі визнаних усіма гравцями правил забезпечувала дієвість ігрових прийомів і в PR-комунікаціях.

Теоретичні підвалини вивчення ігрового потенціалу паблік рилейшнз, як і будь-якої іншої соціальнокомунікаційної діяльності, безперечно, закладають роботи нідерландського філософа та культуролога Й. Хейзинги, який, наполягаючи на тотальності гри, розглядав її в якості ключового чинника антропогенезу («Homo ludens», або «Людина, яка грає»).

Ми вважаємо, що серед ознак гри, що виділяє Й. Хейзинга, для сучасного PR є актуальними інтенційність та змагальність, адже імпульсом PR-активності суб'єкта є бажання утвердитися в суспільстві через вплив на думку громадськості в умовах конкуренції з іншими суб'єктами за сприяння спеціально підготовлених фахівців – PR-менеджерів, іміджмейкерів, спічрайтерів тощо. На аналогію з грою вказує і традиція називати такий колектив фахівців командою.

З ігровою діяльністю PR-діяльність зближує і свобода інтерпретації правил професійної діяльності PR-фахівцями, котрі, як і звичайні гравці, творчо (креативно) застосовують професійні техніки та прийоми, застосовуючи їх відповідно до конкретних умов та поставленої мети. Комунікації зі зв'язків із громадськістю відбуваються в певному просторово-часовому просторі, як і будь-яка гра. Крім того, вони здійснюються, як і гра, за певними правилами, прийнятими в PR-практиці та зафіксованими професійними кодексами.

У системі зв'язків із громадськістю на кожному з етапів їх розвитку гра являє собою стратегію продуктивної поведінки, що дає змогу сформувати громадську думку, використовуючи природну схильність людини до гри, а також досягати максимальної ефективності соціальних інтеракцій у конкурентних умовах.

Водночас ігровий модус PR-комунікації посилюється в зв'язку з поступовим переходом від односторонньої суб'єкт-об'єктної до двосторонньої, суб'єкт-суб'єктної моделі комунікації, що відповідає як загальній тенденції розвитку соціально-комунікаційної сфери, так і самій природі громадських зв'язків, для якої характерні діалогічність, орієнтованість на адресата (громадськість).

Визначальний вплив на поширення ігрових підходів та технологій в теорії та практиці PR має постмодерністське світовідчуття з його плюралізмом, безімперативністю, іронією. У постмодерністській парадигмі гра набуває особливого статусу як тотальна гра, якою просякнута всі сфери діяльності людини. Відповідно роботи філософів-постмодерністів закладають філософсько-методологічний фундамент вивчення ігрового аспекту дискурсу публік рилейшнз на етапі постмодерну.

Для постмодернізму є характерним отождолення гри та дискурсу. Так, М. Фуко стверджує: «Дискурс – це завжди не більше, ніж гра. Гра письма в першому випадку, читання – у другому, обміну – в третьому, і цей обмін, це читання, це письмо завжди мають справу тільки зі знаками» [11, с. 77–78].

Іншим філософом-постмодерністом Ж.-Ф. Ліотаром обґрунтовано функціонування «мовних» дискурсивних ігор в кожній сфері життєдіяльності людини [3]. Новітня людина, стверджує філософ, артикулює себе та свою діяльність в різних сферах, які взаємодіють між собою, і кожній з яких притаманні свої «мовні ігри» (тобто власна система суджень, понять, вимог та правил). Саме ігрові стратегії стають способом взаємного пристосування дискурсивних практик, які часто конфронтують одна з одною. Водночас будь-які імперативи та накази унеможливають дискурсивні ігри, що, зокрема, має місце в тоталітарних суспільствах.

Дослідник філософії постмодернізму П. Мерфі визначає п'ять сфер в сучасному світі, тобто в цивілізації постмодерну, де можливе постання дискурсів як ціннісних концептів. Це – спільнота (community), держава

(power), культура (culture), громадянство (citizenship) та реорганізації (reconstruction) є Співіснування зазначених сфер можна охарактеризувати як суперництво та взаємне пристосування. Окремо Мерфі називає публічну сферу (public sphere), функцією якої є «примиряти» всі інші сфери, «узгоджувати, виражати, стримувати» [16, с. 124]. Соціальні актори переміщуються від однієї до іншої з цих сфер, кожна з яких утворює свій дискурс [16, с. 124].

Звичайна логіка міркувань підштовхує нас до висновку, що навіть попри безімперативність та плюралізм постмодерних суспільних практик, саме публічна сфера породжує мовні ігри, що мають домінувати серед дискурсивних ігор сучасності, надаючи певні ціннісні орієнтири індивідуумам, змушеним лавірувати в межах та за межами названих дискурсивних полей, реалізуючи свої життєві цілі та програми.

Обґрунтована філософами-постмодерністами концепція дискурсу як мовних ігор була сприйнята сучасною гуманітаристикою та розвинена стосовно до об'єкту кожної з галузей наукового знання. Зокрема в рамках лінгвістичних студій, О. Шейгал та Ю. Івановою було запропоновано трактування ігрового дискурсу не лише як мовних ігор, а як сукупності проявів гри у спілкуванні, конгломерату жанрів та комунікативних подій, підпорядкованих певним комунікативним конвенціям. Ознаками ігрового дискурсу дослідниці вважають: зняття автором з себе відповідальності за власні дії, отримання задоволення від самого процесу комунікації, а не від результату, не утилітарний характер спілкування, високе емоційне напруження комунікантів [14, с. 19]. Застосовуючи сказане до дискурсу публік рилейшнз можемо сказати, що цей дискурс радше імітує названі ознаки з прагматичною метою впливу на думку цільової аудиторії. Ігрові стратегії дискурсу публік рилейшнз орієнтовані на виконання таких комунікативних і одночасно прагматичних функцій, як привернення уваги адресата, переконання, спонування до зміни ставлення і соціальної (політичної) поведінки.

Ігровий за своєю природою, дискурс публік рилейшнз може бути ідентифікований як знаково-символічна діяльність, яка в ігровій формі або за допомогою ігрових прийомів реалізує такі стратегічні цілі PR-комунікації, як: «1) функція формування соціетальних суспільних відносин та 2) функція дизайну ментальних структур громадської свідомості у відповідності з поставленими стратегічними цілями» [8].

Ігрові механізми, характерні для сучасних PR-практик, посилюють адаптивний потенціал зв'язків із громадськістю на етапі транзитивності. Комунікативні можливості гри, використані в рамках PR-комунікації, провають активність громадськості, сприяють налагодженню контакту між суб'єктом і громадськістю та підвищенню ефективності PR-заходів, що в підсумку знімає соціальне напруження, створюючи механізми подолання криз та невірноваженості, притаманних транзитивному суспільству. Посилення ігрової складової в сучасних PR-практиках, коли значення набуває не лише зміст повідомлення, а й характер його інтерпретації адресатом зумовлено необхідністю більшого пристосування до локальних контекстів.

Будучи орієнтованим на аудиторію, на реципієнта, на врахування змін в його думках та поведінці з метою адаптації їх до потреб базисного суб'єкта, PR-дискурс

є незавершеною структурою, потенційно відкритою до будь-яких змін в рамках заданих параметрів і до реакції до цих змін. Відповідно, гра за таких умов стає методологічним базисом реалізації будь-яких PR–стратегій.

Постійний кругообіг аргументації, узгоджень, взаємодій, що характеризує будь-який дискурс і водночас характеризує дії гравців у досягненні результату, притаманний і PR–дискурсу, ініціатори якого прагнуть взаємопорозуміння з аудиторією на користь базисного суб'єкта. Тому повторюваність є невід'ємною властивістю не лише гри, а багатьох PR–технологій, орієнтованих на здійснення тривалого, системного впливу на громадську думку, проявляючись у багаторазовому дублюванні PR–інформації, її постійному відтворенні в нових форматах у вигляді різноманітних PR–заходів.

Не менш важливу роль для поширення та популяризації ігрових прийомів і технологій в публік рилейшнз відіграє їх видовищність (перформативність), естетична привабливість, а тому надзвичайно методологічно перспективними для розуміння сутності ігрових PR–практик в ситуації постмодернізму, а також суті соціальних відносин як перформансу, є роботи Ж. Бодрійяра та Г. Дебора. Зокрема, у Г. Дебора в його концепції «суспільства вистави» ми знаходимо теоретичне обґрунтування перформатизації (від «перформанс» – вистава, репрезентація) соціальнокомунікаційного простору і зокрема простору PR. Пов'язуючи перформатизацію соціальної реальності з «тотальним захопленням» суспільного плодами економіки – товарами, з актуалізацією замість позиції «мати» позиції «здаватися» [1, с. 26], Дебор ідентифікує соціальне життя як «неосяжне нагромадження вистав», визначальну роль у підтримці та здійсненні яких відіграють політики, журналісти та піарники [1, с. 78].

Перформатизація в «суспільстві вистави» – це універсальна якість сучасних соціальнокомунікаційних процесів і один із найдієвіших механізмів реалізації стратегій PR–дискурсу. Перформативність може стати передумовою маніпулятивності, створюючи ілюзію залучення реципієнта, викликаючи в нього естетичні переживання й тим самим відкриваючи можливості маніпулювання ним. Тобто, ігровий компонент в технологіях публік рилейшнз, як і в інших соціальнокомунікаційних технологіях, «підсвідомо сприймається споживачем як прояв демократії, на чому, власне, і будуються численні маніпуляції» [6].

У підсумку іграція PR–комунікацій сприяє соціальній адаптації суб'єкта та громадськості в суспільстві постмодерну як суспільстві транзитивності, у характерній для нього ситуації невизначеності, коли стираються «кордони» між об'єктивною й суб'єктивною реальністю, переглядаються інституціональні засоби досягнення будь-яких цілей, а суспільне життя набуває хаотичного змісту в процесі самоорганізації.

Ігрова природа дискурсу публік рилейшнз обумовлена необхідністю реалізацією прагматичних цілей базисного суб'єкта. Гра як інструмент соціалізації може бути спрямована на зміну свідомості, трансформацію алгоритмів поведінки [13, с. 108] ненасильницьким шляхом, вимагаючи від гравців здійснення певних дій відповідно до визначених правил. Так само PR–технології в результаті їх застосування для запобігання або усунення суперечностей між суб'єктами суспільної практики дають

змогу уникнути насилля, що в ігровій теорії розглядається як протилежність гри. Крім того, дієвість ігрових прийомів у соціальних комунікаціях зумовлена впливом, передусім, на емоційну сферу людини, орієнтацією більше на візуально–чуттєві компоненти, ніж на раціонально–розумові.

Для сучасного PR є характерними як творчо–ігрові, так і псевдоігрові прийоми й технології. До першої групи заходів мають бути зараховані різні формати інтерактивної взаємодії між суб'єктом PR та його громадськістю, до другої – різноманітні заходи з демонстрації прихильності громадськості до суб'єкта (збори, мітинги й інші перформанси). Критерієм для ідентифікації ігрових та іграізованих форматів PR–взаємодії є не стільки відповідність формальним ознакам гри, скільки їх суб'єктивна оцінка всіма учасниками процесу як ігрових або іграізованих.

Як конститувальний компонент будь-якої соціальної взаємодії гру також можна вважати онтологічним базисом маніпулятивності. Прагнення виграти, майстерність і вправність характеризують як гравця, так і маніпулятора. Однак гра сама по собі є самоцінною для гравця, сприяючи вивільненню його творчих потенцій, тоді як маніпулятор отримує зиск, ставлячись до об'єкта комунікаційної взаємодії лише як до засобу досягнення власних інтересів. На позначення маніпулятивних прийомів у PR–комунікаціях і одночасно – як визнання їх ігрової природи – теоретиками актуалізовано поняття блефу як ігрового сценарію, «що імітує процес розуміння й прийняття декларованого стану справ», і водночас джерела креативу як «нової, несподіваної комбінації можливостей, як мистецтва розставляти емоційні та логічні пастки, необхідні для вигідного тлумачення реальності» [9, с. 558]. У контексті іграізації PR маніпуляція та блеф стають ледь не тотожними поняттями, адже «іграізація є немислимою без уміння блефувати, маніпулювати свідомістю інших, використовувати демагогію, симулякри, що дає змогу задіювати як реальні, так і віртуальні капітали опонентів та взагалі сторонніх акторів» [2, с. 274].

Висновки. Розглядаючи PR–діяльність в ігровому контексті, можна зробити висновок щодо атрибутивності ігрових елементів в дискурсі публік рилейшнз. Гра в публік рилейшнз являє собою стратегію продуктивної поведінки, що дає змогу сформулювати громадську думку, використовуючи природну схильність людини до гри, а також досягати максимальної ефективності соціальних інтеракцій базисного суб'єкта PR у конкурентних умовах.

Гра як атрибут сучасних PR–комунікацій підвищує адаптивний потенціал зв'язків із громадськістю на етапі транзитивності. Комунікативні можливості гри, використані в рамках PR–комунікації, провають активність реципієнта, сприяють налагодженню контакту між суб'єктом і громадськістю та підвищенню ефективності PR–заходів, що в підсумку знімає соціальне напруження, створюючи механізми подолання криз та невірноваженості, притаманних транзитивному суспільству. Водночас вони стають джерелом численних маніпуляцій, для позначення яких в сучасних дослідженнях PR актуалізовано поняття «блефу».

Орієнтація на постмодерністську філософію як на методологічну основу дослідження ігрової природи дискурсу публік рилейшнз сприяє не лише масштабному та глибокому осягненню феномену гри в

соціальнокомунікаційному аспекті, а також формуванню філософсько-методологічних засад для пошуку ефективного соціальнокомунікаційного інструментарію подолання негативних наслідків транзитивності в життєдіяльності сучасного українського соціуму.

Список використаних джерел

1. Дебор Г. Общество Спектакля / Дебор Ги; пер. с франц. Станислава Офертаса и Марии Якубович. – М.: Логос–Радек, 2000. – 184 с.
2. Кравченко С. А. Играизация общества: блага и проблемы / С. А. Кравченко // Сборник научно-популярных статей победителей конкурса РФФИ 2007 года / под ред. чл.-кор. РАН В. И. Конова. – М.: Октопус – Природа, 2008. – Вып. 11. – С.270–276.
3. Лиотар Ж.–Ф. Состояние постмодерна / Ж.–Ф. Лиотар / Пер. с фр. Н. А. Шматко. – М.: Институт экспериментальной социологии; Спб.: Алетейя, 1998. – 160 с.
4. Мантуло Н. Б. Гра та іграїзация в зв'язках із громадськістю / Н. Б. Мантуло // Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації. – 2014. – №1–2. – С.198–203.
5. Нарыкова С. П. Особенности осуществления власти в транзитивном обществе / С. П. Нарыкова // Общество и право. – 2013. – №2 (44). – С.256–260.
6. Николаева–Чинарова А. П. Игра в экранной культуре или мифологический багаж современного потребителя экранной продукции [Электронный ресурс] / А. П. Николаева–Чинарова, Л. Л. Герашенко. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/igra-v-ekrannoy-kulture-ili-mifologicheskij-bagazh-sovremennogo-potrebitelya-ekrannoy-produktsii>
7. Радіонова Г. В. Феномен гри як маркер постмодерну / Г. В. Радіонова // Гілея: зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2009. – С.325–333.
8. Русакова О. Ф. PR–дискурс: теоретико–методологический анализ / О. Ф. Русакова, В. М. Русаков. – Екатеринбург: УрО РАН; Институт международных связей, 2008. – 340 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.madipi.ru/index.php?option=com_%20content&view=article&id=27%3Apr&catid=59%3Apr&Itemid=10
9. Синельникова Л. Н. Пиар–коммуникация в системе новых научных парадигм / Л. Н. Синельникова // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2010. – Т.23 (62). – №4. – С.554–561.
10. Соколов А. Общая теория социальной коммуникации: учеб. пособ. / А. Соколов. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2002. – 461 с.
11. Фуко М. Порядок дискурса / Фуко М. / Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. – М.: Касталь, 1996. – С.47–96.
12. Хейзинга Й. Homo Ludens: Статьи по истории культуры / Й. Хейзинга; пер., сост. и вступ. ст. Д. В. Сильвестрова. – М.: Прогресс, 1997. – 416 с.
13. Шаронова С. А. Управление и социальные технологии / С. А. Шаронова // Социология власти. – 2005. – №5. – С.99–111.
14. Шейгал Е. И. Игровой дискурс: игра как коммуникативное событие / Е. И. Шейгал, Ю. М. Иванова // Известия Российской академии наук. Сер. литературы и языка. – 2008. – Т.67. – №1. – С.3–20.
15. Шиллер Ф. Письма об эстетическом воспитании человека / Ф. Шиллер // Собрание соч.: в 7 т. – М.: Гос. изд-во худож. лит-ры, 1957. – Т.6. – С.251–358.
16. Murphy P. Postmodern Perspectives and Justice // Thesis Eleven. – no.30. – 1991. – P.117–132.
5. Narykova S. P. Osobnosti osushhestvleniya vlasti v tranzitivnom obshhestve / S. P. Narykova // Obshhestvo i pravo. – 2013. – №2 (44). – S.256–260.
6. Nikolaeva–Chinarova A. P. Igra v jekrannoy kul'ture ili mifologicheskij bagazh sovremennogo potrebitelja jekrannoy produkcii [Elektronnyj resurs] / A. P. Nikolaeva–Chinarova, L. L. Gerashhenko. – Rezhim dostupa: <http://cyberleninka.ru/article/n/igra-v-ekrannoy-kulture-ili-mifologicheskij-bagazh-sovremennogo-potrebitelya-ekrannoy-produktsii>
7. Radionova G. V. Fenomen gry jak marker postmodernu / G. V. Radionova // Gileja: zb. nauk. prac' / gol. red. V. M. Vashkevych. – K.: VIR UAN, 2009. – S.325–333.
8. Rusakova O. F. PR–diskurs: teoretiko–metodologicheskij analiz / O. F. Rusakova, V. M. Rusakov. – Ekaterinburg: UrO RAN; Institut mezhdunarodnyh svyazej, 2008. – 340 s. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.madipi.ru/index.php?option=com_%20content&view=article&id=27%3Apr&catid=59%3Apr&Itemid=10
9. Sinel'nikova L. N. Piar–kommunikacija v sisteme novyh nauchnyh paradig / L. N. Sinel'nikova // Uchenye zapiski Tavricheskogo nacional'nogo universiteta im. V. I. Vernadskogo. Serija «Filologija. Social'nye kommunikacii». – 2010. – T.23 (62). – №4. – S.554–561.
10. Sokolov A. Obshhaja teorija social'noj kommunikacii: ucheb. posob. / A. Sokolov. – SPb.: Izd-vo Mihajlova V. A., 2002. – 461 s.
11. Fuko M. Porjadok diskursa / Fuko M. / Volja k istine: po tu storonu znanija, vlasti i seksual'nosti. Raboty raznyh let. – M.: Kastal', 1996. – S.47–96.
12. Hejzinga J. Homo Ludens: Stat'i po istorii kul'tury / J. Hejzinga; per., sost. i vstup. st. D. V. Sil'vestrova. – M.: Progress, 1997. – 416 s.
13. Sharonova S. A. Upravlenie i social'nye tehnologii / S. A. Sharonova // Sociologija vlasti. – 2005. – №5. – S.99–111.
14. Shejgal E. I. Igrovoj diskurs: igra kak kommunikativnoe sobytie / E. I. Shejgal, Ju. M. Ivanova // Izvestija Rossijskoj akademii nauk. Ser. literatury i jazyka. – 2008. – T.67. – №1. – S.3–20.
15. Shiller F. Pis'ma ob jesteticheskom vospitanii cheloveka / F. Shiller // Sbranie soch.: v 7 t. – M.: Gos. izd-vo hudozh. lit-ry, 1957. – T.6. – S.251–358.
16. Murphy P. Postmodern Perspectives and Justice // Thesis Eleven. – no.30. – 1991. – P.117–132.

References

1. Debor G. Obshhestvo Spektaklja / G. Debor; per. s franc. Stanislava Ofortasa i Marii' Yacubovich. – M.: Logos–Radek, 2000. – 184 s.
2. Kravchenko S. A. Igraizacija obshhestva: blaga i problemy / S. A. Kravchenko // Sbornik nauchno–populjarnyh statej pobeditelej konkursa RFFI 2007 goda / Pod. red. ch.–kor. RAN V. I. Konova. – M.: Oktopus – Priroda 2008. – Vyp. 11. – S.270–276.
3. Liotar Zh.–F. Sostojanie postmoderna / Zh.–F. Liotar / Per. s franc. N. A. Shmatko. – M.: Institut jeksperimental'noj sociologii; Spb.: Aletejja, 1998. – 160 s.
4. Mantulo N. B. Gra ta igrai'zacija v zv'jazkah iz gromads'kistju / N. B. Mantulo // Derzhava ta regiony. Serija: Social'ni komunikacii'. – 2014. – №1–2. – S.198–203.

Mantulo N. B., Doctor of Science in Social Communications, Head of the Chair of Ukrainian Studies, Zaporizhka State Engineering Academy (Ukraine, Zaporizhia), mantulo7@ukr.net

The game space of public relations discourse

The article substantiates the game character of public relations discourse in the context of social transitivity. The philosophical and methodological framework of public relations game nature as a research topic area is identified.

In public relations game is a productive behavior strategy, which allows public opinion formation due to the human natural tendency to play as well as maximum efficiency achievement of social interactions of basic PR subject in a competitive environment.

Focus on postmodernist philosophy as the methodological research framework of game discourse in public relations helps to formulate philosophical and methodological basis for efficient searching of social and communicative toolbar for overcoming the negative consequences of transitivity in the life of contemporary society.

Keywords: public relations, transitive society, PR–discourse, game, gamization, postmodernism, performance.

Mantulo N. B., доктор наук в соціальних комунікаціях, завідувач кафедри українознавства, Запорізька державна інженерна академія (Україна, Запоріжжє), mantulo7@ukr.net

Игровое пространство дискурса публик рилейнш

Обосновывается игровой характер дискурса публик рилейнш в контексте общественной транзитивности. Определяются философско–методологические основы изучения игровой природы публик рилейнш.

В исследовании используются системный, сравнительный, аналитический методы.

Игра в публик рилейнш является стратегией продуктивного поведения, дающей возможность сформировать общественное мнение, используя природную склонность человека к игре, а также достигая максимальной эффективности социальных взаимодействий базисного субъекта PR в конкурентных условиях.

Ориентация на постмодернистскую философию как на методологическую основу исследования игровой природы дискурса публик рилейнш содействует поиску эффективного социальнокоммуникационного инструментария преодоления негативных последствий транзитивности в жизнедеятельности современного социума.

Ключевые слова: публик рилейнш, транзитивное общество, PR–дискурс, игра, играизация, постмодернизм, перформанс.

* * *

УДК 316.485.26(477)

Артюшенко О. М.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
іноземних мов, Міжрегіональна Академія
управління персоналом (Україна, Київ),
Anaskos@bigmir.net

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Аналізується українське суспільство, яке живе, працює, навчається в умовах гібридної війни. Саме гібридна війна у поєднанні з інформаційною змусила українське суспільство об'єднатися заради свого майбутнього, продемонструвати почуття патріотизму. Сформувалося громадянське суспільство, яке чітко усвідомлює вектор свого розвитку. Формується нова генерація українців, яка виховується на інших цінностях, на інших прикладах. Сьогоднішнє суспільство потребує реформ для комфортного життя в своїй країні.

Ключові слова: гібридна війна, експансія, громадянське суспільство, українці, свідомість.

Сьогодні Україна переживає складні часи свого існування як незалежної держави на пострадянському просторі. Вкрай важко для українців, а особливо для жителів Сходу, які потрапили в тенета «рятівників російськомовного населення», було повірити в те, що саме на їхню територію прийде війна, терористи, голод та розруха. В таких умовах нестабільності та непередбачуваності трансформується сутність буття та ціннісні орієнтири людини.

Як змінюється свідомість людей в таких екстремальних умовах? Чим вони керуються в першу чергу? Якою є мотивація в цей момент? В сьогоденнішніх умовах гібридної війни українське суспільство як ніколи потребує пильної уваги до своїх вчинків та своїх дій. На долю українців випало неабияке випробовування: вистояти в гібридній війні, не зламатися морально, відстояти свою правду та свою цілісність. Метою даної статті є аналіз поведінки та настроїв сучасного суспільства під час гібридної війни.

Так склалося, що українське суспільство було розділено територіально на східне та західне, за напрямком розвитку: західна Україна тяжіла до Європи, а східна – до Росії, за новими питанням. Якщо територіальний чинник та чинник розвитку були невід'ємними для українського суспільства, то мовний чинник насаджувався політичними силами для того, щоб схилити на свій бік частину східного та південного електорату. Плоди діяльності таких політичних сил Україна пожинає вже сьогодні. Жертвами такої політики став як завжди народ, якого ще раз обдурили, пообіцявши знову золоті гори. Виникає питання: Як сучасний українець за новітніх інформаційних технологій знову став маріонеткою в руках тих, хто продався за тридцять срібних Кремлю? Було б не так сумно і плачевно, коли б не гинули люди на Майдані та на Сході України. Антиукраїнська пропаганда, яка велася роками, «бомбування» російськими засобами масової інформації свідомості людей в Криму, в східній Україні спричинили гібридну війну. Українське суспільство не підозрювало, що саме на їх територію може прийти війна.

Війна – це завжди «безлад», руйнація повсякденного життя пересічних громадян, але, перш за все, – це руйнація їхньої свідомості.

Гібридна війна – це **війна** із поєднанням принципово різних типів і способів ведення війни, які скоординовано застосовуються задля досягнення спільних цілей. Типовими компонентами гібридної війни є використання:

– класичних прийомів ведення війни (із військово-службовцями в уніформах, військовою технікою та ін.);

– нерегулярних збройних формувань (повстанців, терористів, партизан та ін.);

– та таких типів війни і прийомів як інформаційна і кібервійна.

При цьому країна-агресор залишається публічно непричетною до розв'язаного конфлікту [9]. Сьогодні ми спостерігаємо саме таку тактику ведення війни з боку Росії, яка відмовляється від своєї причетності до війни на Донбасі. Військові дії Росії по відношенню до України засуджуються міжнародною спільнотою, але в Росії своя правда, своя політика та своє правове поле.

У західній науковій думці орієнтовно вже з середини 2000-х років з'являється поняття «гібридна війна», однак у багатьох випадках вона трактувалася в інших термінах та поняттях, ніж це спостерігається тепер. Для характеристики сучасного протистояння України і Росії можуть бути застосовані такі поняття, як «неконвенційна війна» (unconventional warfare), «нерегулярна війна» (irregular warfare) чи «змішана війна» (compound warfare), або ж спонсоровані державою «гібридні війни» (State-Sponsored Hybrid). В усіх них вказується на «розмивання» обрисів військового конфлікту та залучення до нього невійськових засобів, які у звичному стані не мають прямого стосунку до класичного військового протистояння [3].

В. Горбулін вважає, що Росія використовує Східну Україну як великий полігон, на якому відточує на практиці нові методи й засоби ведення війни. І важко не погодитися з президентом Литви Д. Грібаускайте, що «Україна зараз бореться заради всього світу, заради всіх нас. Якщо терористичну державу, яка веде відкриту агресію проти свого сусіда, не зупинити, вона пошириться на Європу і далі». Крім суто класичних військових методів, Росія в межах «гібридної війни» чи не вперше масштабно використала концепцію «війни трьох кварталів». Її суть зводиться до того, що сучасний вояка має бути готовим: в одному кварталі – вести загальновійськовий бій, у другому – здійснювати поліцейські функції, у третьому – виконувати гуманітарні місії.

Ще в 1991 р. ізраїльський полемолог М. ван Кревельд визначив характерний для сучасного «постпостмодерного» періоду тип воєн як «нетринітарні», тому що вони не вкладаються в потрійну схему: уряд – армія – населення. Про зміну парадигми війни в сенсі залучення до неї невійськових структур говорить і Ф. ван Каппен: «Гібридна війна» – це змішування класичного типу війни з використанням нерегулярних військових формувань. Держава, яка веде «гібридну війну», реалізує угоду з недержавними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок із якими повністю заперечується. Ці виконавці можуть здійснювати такі речі, яких сама держава здійснювати не може... Усю брудну роботу можна перекинути на плечі недержавних формувань» [3]. Росія таким чином розпалює тероризм у світі, прикладом цього є війна на Сході України.

Закарпатський історик та освітянин Ф. Брецько вважає, що зміст українсько-російської війни полягає у геополітичному знищенні Української держави-жертви, нейтралізації її геополітичних характеристик – розміру території, чисельності населення, статусу держави в світі, економічних можливостей, військової моці, сукупного потенціалу. Головний результат війни – це зміна політичної влади на цілком підконтрольну агресору. Україна вперше в світі безпосередньо стикнулася з цим

явищем [2]. Росія не хоче бачити Україну рівноправним та сильним партнером, сильною та могутньою державою з власною моделлю розвитку.

Гібридна війна у поєднанні з інформаційною формують твердий ґрунт, на якому процвітають сепаратизм, тероризм, результатом цього є людське горе, сльози та неймовірні людські втрати, але більш за все від цього потерпають діти, які втрачають своїх батьків, втрачають дитячі мрії на щасливе та мирне життя.

Виклики глобалізації посприяли тому, що суспільство досягло значного розвитку, інформатизація вивела суспільство на новий шлях свого існування як homo sapiens. Соцмережі, засоби масової інформації сприяють тому, що людина має доступ до безлічі інформації, може зробити певний аналіз розвитку тих чи інших подій. «Подібно до того як колесо є продовженням людської ноги і функції руху, окуляри та екран – продовженням ока і функція зору, одяг – продовженням шкіри, мас-медіа – це продовження усіх соціальних функцій життя людини, її психології та фізіології» [6, с. 102]. Але якщо «зв'язати руки» засобом масової інформації і наповнити їх однотипним змістом, то отримуємо те зомбоване суспільство, яке не має своєї думки, своєї позиції, таке суспільство дуже легко піддається різним методам, що заангажують їхню свідомість.

Оксана Забужко висловлює думку про те, що «далі відбуватиметься загальноцивілізаційне розмежування на письмених і неписьмених. Ця формула, яку доводиться чути не раз, знаєте, вже і від наших багатіїв: «У бідних людей великі екрани, а в багатих людей великі бібліотеки» – це розмежування на людей, котрі володіють мовою, котрі не повторюють те, що чули в постійно увімкнених, по-оружелівському, ефірах, а котрі здатні виробляти мову самі, володіють синтаксисом, володіють словником і мають достатню свободу думки для того, щоб висловити свою думку, а не просто ретранслювати почуте. Ось це формується тільки культурою читання. Боротьба за культуру читання є боротьбою за демократію – подивіться, що зробила Росія: Росія вбила культуру читання...» [4].

Ми погодимося з думкою української письменниці про те, що дивитися телевизор не треба вчитися, а розмежування на письмених та неписьмених буде продовжуватися до тих пір, коли саме суспільство не усвідомить того факту, що нашій державі потрібне громадянське суспільство, яке здатне мислити, усвідомлювати, аналізувати та боротися за свої права. В. Андрущенко вважає, що громадянське суспільство в Україні буде розвиватися лише тоді, коли запрацюють більш активно горизонтальні зв'язки між людьми, коли населення зрозуміє, що відстоювати свої права і захищати свої інтереси ефективніше не поодиночки, а разом. Тобто, фактично перейти від тоталітарної моделі колективізму до демократичної. У цьому випадку самоорганізація громадян відбувається не з ініціативи держави, а є внутрішньою потребою самих людей. Таким чином, для громадянина самоорганізація стає вкрай необхідною, оскільки є формою реалізації його прав і свобод [1]. Сьогодні ми можемо спостерігати паростки громадянського суспільства, яке саме піднялося відстоювати свої права на Майдані, саме почало відстоювати свою територіальну цілісність, коли почалися військові дії на Донбасі.

Прикро, що за двадцять три роки існування української держави не було продемонстровано міцного українського слова та позиції щодо розвитку своєї держави. Бракувало

структур, які б займалися розповсюдженням правдивої інформації про суспільство та державу, пропагандою щодо парадигми її розвитку. Будемо сподіватися, що новоспечене міністерство інформаційної політики буде займатися саме цими питаннями, бо кожен день з каналів сусідньої держави летять неправдива інформація та видумані факти стосовно нашої держави. Боротися з російською пропагандою досить складно, але можливо, коли об'єднати зусилля всього народу заради єдності своєї держави. Сьогоднішнє суспільство як ніколи повинно бути прискіпливим до всього того, що відбувається в державі, воно має виконувати функцію контролю за виконанням певних рішень чиновників різних рангів. На думку дослідників, громадянину притаманні три ознаки, що відрізняють його від раба:

- громадянин є вільним і має основні права (перш за все – право на власність);

- громадянин бере участь у державних справах у різних формах;

- громадянин реалізує і захищає свої інтереси поза і окрім держави [8, с. 95]. Як показує практика, захищати свої права та інтереси українцям дуже складно.

Психоаналітик Віктор Прохасько вважає, що «особливість цієї війни в тому, що вона всіляко утверджує єдність України. Нарешті, і це по-перше, зруйнована концепція війни за територіальною приналежністю – західняки зі зброєю в руках постали за Схід. По-друге, західняки – «бандерівці», яким багато десятиліть поспіль допасовували галицький сепаратизм, воюють саме за унітарність країни. За короткий час – менше, ніж за рік, – відбулася важлива трансформація суспільної свідомості: українці пройшли від ідеї автономізації через «віддамо Донбас – хай, як Крим, там наїдяться російського щастя» до твердої позиції збереження України в межах теперішніх кордонів. «Ні п'яді рідної землі!». І нарешті, українці вперше за тривалий історичний проміжок часу воюють за свою незалежність не в складі армій інших держав, а своєю власною армією. Цей досвід буде визначальним не тільки для теперішнього покоління, яке добровільно взяло на себе таку місію, але й для багатьох наступних поколінь українців» [5].

Події на Сході України змушують кожного українця бути небайдужим до своїх побратимів. Мабуть, це єдиний епізод за всю історію незалежної України, коли весь український народ продемонстрував патріотизм, згуртованість заради свого майбутнього. Перемога наших спортсменів чи співаків в майбутньому буде по-іншому сприйматися українським народом, бо це – уособлення нашої держави. Сучасне українське суспільство сформувало громадянську позицію. Дуже важливо виховувати таке суспільство ще змалечку. В 90-ті роки ми такий шанс втратили, але сьогоднішнє підрастаюче покоління зростає вже на інших засадах, на інших прикладах, на інших цінностях. На це покоління покладаються великі надії. Політика держави має відігравати вирішальну роль у вихованні патріотично налаштованої молоді. Діти у вишиванках з квітами української символіки йдуть до школи, звучить гімн України у мобільних телефонах – це демонстрація того, що українська нація відбулася. Як не прикро, але саме експансія Росії «розкрили очі» українцям, це змусило їх повстати проти спільного ворога, не дивлячись на те, якою мовою хто говорить, до якого віросповідання належить, які має політичні погляди. Анексія Криму та війна на

Схід України привели до того, що українці по-новому подивилися на розвиток своєї держави та знайшли своє місце в світі.

«Амбівалентність суспільної свідомості українців – коли значна частина громадян хоче одночасно рухатись в Європу і дружити з Росією, має суперечливі погляди на пріоритети соціально-економічного розвитку, політичної системи, політичних партій – може бути не тільки проблемою для суспільства, але й шансом. І одночасно шансом для активної меншості. Таку думку висловив голова правління Центру прикладних досліджень «Пента» Володимир Фесенко під час круглого столу «Перспективи модернізації в Україні і тенденції змін суспільної свідомості», організованого Інститутом соціології НАН України за інформаційної підтримки Фонду «Демократичні ініціативи». Але ця меншість, на думку експерта, має неодмінно знати, чого вона хоче, куди вона хоче, і якщо вона активно діятиме, зміни будуть. Інша річ, продовжує свою думку Володимир Фесенко, як цими змінами зможуть скористатися політики. Основна проблема полягатиме й у ефективності соціально-економічних перетворень. Громадяни з певною насторогою і навіть побоюваннями ставляться до змін, суспільних перетворень. Подолати такі настрої можна лише в короткий проміжок часу, коли буде довіра до політиків, які можуть стати рушійною силою змін. ...якщо населення не бачить ефекту від цих політичних змін, тоді неминуче настає розчарування.

Політолог також застерігає – якщо змін не буде або ці зміни будуть неефективними, суспільству і політикам треба пам'ятати про сумну перспективу – неминучу деградацію суспільства. «Ми знову можемо опинитися на роздоріжжі», – підсумував Володимир Фесенко [7].

Як показує історія, суспільство швидко запалюється й швидко згасає. Згадаємо Помаранчеву революцію 2004 року, саме тоді суспільство проснулося від політичної сплячки і вимагало змін, їх не відбулося. Суспільство залишилося розчароване політиками, які багато чого обіцяли. Сьогоднішнє суспільство відстояло свої права на Майдані, піднялося в бій проти ворога, зародився волонтерський рух. Все це суспільство робило й робить з власної ініціативи. Від держави воно вимагає економічних та соціальних змін, реформ, миру, покращення їхнього життя. Сьогоднішнє суспільство втомилася від податків, від тарифів на комунальні послуги. Якщо суспільство прагне змін, то держава має не зволікати з реформами, а втілити їх в життя та створити комфортні умови для своїх громадян. Українське суспільство згуртувалося, знайшло в собі сили боронити свій край, воно заслуговує на таку ж саму віддачу від держави. Якби не війна на Сході України, чи змогли б українці так згуртуватися? Мабуть, що ні. В нашому випадку, щоб трансформувалася психіка людини, щоб змінилося її світобачення, потрібні екстремальні умови, випробовування та, на жаль, людські жертви. Саме це трансформує людину, її світосприйняття, зобов'язує її діяти радикально.

Україна – сильна духом держава. Ми разом переможемо ворога, повернемо Донбас та Крим до України, зуміємо навести лад в своїй країні та збудуємо нову державу європейського рівня розвитку.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть. Досвід соціально-філософського аналізу / Інститут вищої освіти АПН України. – К., 2006.

2. Федір Брєчко: Метою цієї війни є повне підпорядкування України експансіоністським неоімперським планам Кремля. – <http://prozak.info/Suspil-stvo/Brecko-pro-gibridnu-vijnu-Rosiyi-proti-Ukrayini>

3. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу Володимир Горбулін 23 січня, 22:58. – http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyuna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-_html

4. Портніков В. «Оксана Забужко про російську інформаційну експансію і книжку». 14.02.2015. – <http://www.radiosvoboda.mobi/a/26849736.html>

5. Прохасько Ю.: Або ми вийдемо з війни переродженнями і сильнішими. Або не буде нашої візії світу, а може, і нас самих. 16 липня 2014. – <https://rozmova.wordpress.com/2014/07/21/urko-prokhasko/>

6. Толстоухов А. В. Творення еко-майбутнього в контексті глобалізації: проблеми керування та перспективи: дис. ... доктора філософ. наук / А. В. Толстоухов. – Київ, 2004. – 393 с.

7. Фесенко Володимир: Суперечливість настроїв суспільства може стати шансом для змін. – http://www.dif.org.ua/ua/commentaries/expert_opinion/volodimir-fesenko/superechliansom-dlja-zm.htm

8. Яковлев А. М. Социальная структура общества. – М., 2003.

9. <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

References

1. Andrushhenko V. Organizovane suspil'stvo. Problema organizacii' ta suspil'noi' samoorganizacii' v period radykal'nyh transformacij v Ukraini na rubezhi stolit'. Dosvid social'no-filosofsk'ogo analizu / Instytut vyshhoi' osvity APN Ukraini. – K., 2006.

2. Fedir Brecko: Metoju cijei' vijny je povne pidporjadkuvannja Ukraini ekspansionists'kym neoimpers'kym planam Kremlja. – <http://prozak.info/Suspil-stvo/Brecko-pro-gibridnu-vijnu-Rosiyi-proti-Ukrayini>

3. «Gibrydna vijna» jak kljuhovij instrument rosij's'koi' geostrategii' revanshu Volodymyr Gorbulin 23 sichnja, 22:58. – http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyuna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-_html

4. Portnikov V. «Oksana Zabuzhko pro rosij's'ku informacijnu ekspansiju i knyzhku». 14.02.2015. – <http://www.radiosvoboda.mobi/a/26849736.html>

5. Prohas'ko Ju.: Abo my vyjdemo z vijny pererodzhenymy i syl'nishymy. Abo ne bude nashoi' vizii' svitu, a mozhe, i nas samyh. 16 lypnja 2014. – <https://rozmova.wordpress.com/2014/07/21/urko-prokhasko/>

6. Tolstouhov A. V. Tvorennya eko-majbutn'ogo v konteksti globalizacii': problemy keruvannja ta perspektyvy: dys. ... doktora filosof. nauk / A. V. Tolstouhov. – Kyi'v, 2004. – 393 s.

7. Fesenko Volodymyr: Superechlyvist' nastroi'v suspil'stva mozhe staty shansom dlja zmin. – http://www.dif.org.ua/ua/commentaries/expert_opinion/volodimir-fesenko/superechliansom-dlja-zm.htm

8. Jakovlev A. M. Social'naja struktura obshhestva. – M., 2003.

9. <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

Artjushenko O. M., PhD, associate professor of foreign languages, Interregional Academy of Personnel Management (Ukraine, Kyev), Anaskos@bigmir.net

Ukrainian society in a hybrid war

In the article the Ukrainian society which lives, works, studies in the conditions of the hybrid war is analyzed. The hybrid war with the information war made the society unite for the future, demonstrate the sense of patriotism. The civil society which understands the vector of the development is formed. Today we have a new generation of Ukrainians which is brought up on other values, other examples. Today's society demands reforms for comfortable life in this country.

Keywords: hybrid war, expansion, civil society, Ukrainians, consciousness.

Артюшенко О. Н., кандидат философских наук, доцент кафедры иностранных языков, Межрегиональная Академия управления персоналом (Украина, Киев), Anaskos@bigmir.net

Украинское общество в условиях гибридной войны

Анализируется украинское общество, которое живет, работает, учится в условиях гибридной войны. Именно гибридная война вместе с информационной заставила украинское общество объединиться ради своего будущего, продемонстрировать чувство патриотизма. Сформировалось гражданское общество, которое четко осознает вектор своего развития. Формируется новая генерация украинцев, которая воспитывается на других ценностях, на других примерах. Сегодняшнее общество требует реформ для комфортной жизни в своей стране.

Ключевые слова: гибридная война, экспансия, гражданское общество, украинцы, сознание.

* * *

УДК 327.351

Берега В. О.,
кандидат педагогічних наук, доцент, Черкаський
національний університет ім. Богдана Хмельницького
(Україна, Черкаси), gileya.org.ua@gmail.com

ПОЛІТИЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК СФЕРА ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Політична соціалізація особистості відбувається в певному політичному середовищі; її успішне розгортання залежить насамперед від дієвості й ефективності механізмів функціонування такого середовища. Водночас треба мати на увазі, що типи політичної соціалізації значною мірою залежать від наявних політичних режимів. Зокрема, демократичний тип політичної свідомості формується на засадах свободи індивіда, політичної толерантності, довіри до співгромадян, законслухняності та підтримці демократичних інститутів. З огляду на демократичні переконання людина обирає власну політичну позицію і намагається реалізувати свої політичні інтереси. Своєю чергою суспільство створює можливості політичної самореалізації особистості та забезпечує стабільність її функціонування. Але в умовах суспільства, що трансформується політична соціалізація індивіда має суперечливу, а іноді й конфліктну природу.

Ключові слова: людина, політика, культура, політична соціалізація, політичне середовище, демократія.

Освоєння політичного досвіду, соціально–політичних цінностей та норм здійснюється під впливом низки соціально–політичних чинників, головними серед яких є: 1) соціально–політичне середовище життєдіяльності особистості та загальна політична культура суспільства; 2) політично–пропагандистська діяльність засобів масової інформації та культури; 3) політична освіта та просвітництво; 4) пропагандистські акції політичних партій та соціальних груп; 5) політична самоосвіта особистості тощо. В трансформаційному суспільстві дієвість цих чинників має розбалансований характер. Нерідко їх впливи співпадають, однак більшою мірою на особистість накочуються різноспрямовані впливи. Здатність останньої до самостійної аналітичної діяльності, політичної оцінки та вибору в цій ситуації постає як найбільш важлива умова ефективної політичної соціалізації. Зупинимось на аналізі впливу зазначених чинників більш детально.

Перш за все звернемо увагу на аналітичну характеристику політичного середовища (показники якості, спрямованості, впливовості тощо) як середовища політичної соціалізації особистості. Адже саме умови політичного середовища, зокрема загальні принципи функціонування політичної системи, структура суспільно–політичних відносин, тип політичного режиму, інституційний дизайн, реальні практики політичної взаємодії здійснюють вирішальний вплив на процеси політичної соціалізації особистості.

Як з цього приводу зазначає Н. Ісхакова, характер функціонування політичної системи суспільства визначає головні умови та спрямованість процесу політичної соціалізації. Своє вираження і вияв функціональна підсистема знаходить у специфіці проходження політичного процесу та характеристик політичного режиму, а відповідно – політичних інститутів, політичних відносин, політичних норм, політичної культури у їх функціональному аспекті [1, с. 84].

Важливим чинником успішної реалізації політичної соціалізації, її спрямованості та впливовості є дієвість та ефективність механізмів соціального контролю. Так, на думку О. Морозової, вплив суспільно–політичної системи на соціалізацію здійснюється двома способами: безпосередньо (шляхом пропаганди певних відомостей,

що несуть пізнавальне й емоційне навантаження, популяризації зразків особистостей, які можуть бути прикладом для інших) і опосередковано – шляхом створення умов діяльності, у яких виникає схильність діяти таким, а не іншим способом. Наприклад, виховання дисциплінованості здійснюється не тільки шляхом пропаганди різноманітних чеснот, дисципліни й висування як зразка високо дисциплінованих людей, але й в результаті приведення в дію суспільних механізмів, які формують – методом покарань і заохочень – дисципліновану поведінку [2, с. 85–86].

При аналізі ролі чинників політичного середовища у процесі політичної соціалізації є сенс слідом за Ю. Бродською розрізняти вертикальний та горизонтальний виміри політичної соціалізації. Згідно з її міркуваннями, якщо довгий час політична соціалізація розумілася як процес суто вертикальний, в якому політичні норми та цінності транслюються згори донизу, тобто від влади до менш владних суб'єктів, то поступово в процесі інформаційного та технологічного розвитку суспільства, поширення демократичних засад сучасних держав політична соціалізація набуває більш горизонтального характеру, тобто представляє собою вибір з широкого набору альтернативних моделей поведінки, ціннісно–нормативних систем, які виникають у результаті взаємодії учасників політичного процесу. Проте сьогодні при аналізі природи та особливостей політичної соціалізації треба враховувати, що стійкі орієнтації людей на відповідні способи взаємодії з владою в суспільстві поєднуються з численними моделями політичної поведінки, нормами та цінностями, які задаються різними групами, асоціаціями і об'єднаннями громадян, тобто має місце ситуація впливу як вертикальної, так і горизонтальної соціалізації. В цілому зазначена особливість визначає сучасний характер та механізми протікання політичної соціалізації особистості поряд з такими факторами, як впливовість агентів соціалізації, послідовність протікання даного процесу, характер самої політичної системи тощо. Поєднання цих факторів дозволяє виділити наступні типи політичної соціалізації.

1. Гармонійний (системний) тип. Відображає нормальну взаємодію індивіда та владних інститутів і характеризується шанобливим ставленням особистості до політичної системи, правопорядку, держави. Такий тип допускає наявність культурно однорідного середовища, зрілих демократичних традицій, громадянського суспільства, усвідомлення індивідом своїх громадянських обов'язків.

2. Плюралістичний тип. Відрізняється опосередкованим характером взаємодії особистості з політичною системою. Існування в сучасному суспільстві широкого спектру політичних субкультур та проходження індивідом первинної політичної соціалізації в рамках певної з них не перешкоджає досягненню в суспільстві консенсусу на основі визнання всіма учасниками політичного процесу ліберально–демократичних цінностей.

3. Конфліктний тип. Виникає переважно в авторитарних політичних системах. Формується на основі між групової боротьби і протистояння політичних інтересів. Прихильність індивіда до інтересів лише своєї групи обумовлена метою збереження лояльності своїй групі та її підтримки в боротьбі з політичними супротивниками. В таких суспільствах, як правило, високий ступінь

політичного насильства, жорсткої боротьби між носіями різної політичної субкультури.

4. Гегемоністський тип. Характеризується негативним ставленням індивіда до будь-яких соціальних і політичних систем за винятком власної. Такий тип формує політичну культуру особистості виключно на домінуванні цінностей однієї соціальної групи, релігійної системи, національної спільноти або політичної ідеології. Гегемоністський тип зазвичай характерний для закритих політичних систем, як правило тоталітарних за своїм характером та антагоністичних відносно інших цінностей [3, с. 295–297].

Як бачимо, виокремлення типів політичної соціалізації значною мірою корелює з типами політичних режимів, основними з яких є демократія, авторитаризм, тоталітаризм.

На думку Н. Ісхакової, функціонування основних чинників та механізмів політичної соціалізації обумовлюється її метою, яка відрізняється в залежності від того, яких громадянин і член суспільства потрібен політичній системі. В умовах демократичного політичного режиму такою метою виступає формування активного, небайдужого громадянина. Демократичний тип політичної свідомості формується з урахуванням таких рис, як впевненість у необхідності свободи індивіда, політична толерантність, довіра своїм співгромадянам та, в той же час, обережне ставлення до політичної влади, законслухняність у поєднанні з готовністю відстоювати свої права, підтримка основних демократичних інститутів. Інтереси політичного цілого стають внутрішніми переконаннями та знаходять вираз у політичній позиції, для якої характерна включення у політичну спільність та можливість впливати на її функціонування та розвиток. Таким чином, громадськість розвиває можливості політичної самореалізації особистості та відповідальність перед державою. Це закріплюється у відповідних переконаннях та стереотипах й обумовлює особливості політичної культури суспільства, а також процесу політичної соціалізації.

У свою чергу, суспільства з авторитарним політичним режимом, як відзначає Н. Ісхакова, характеризуються формуванням політично пасивного громадянина. Пасивні громадяни не є відчуженими, вони певним чином проінформовані про політичне життя, але ставляться до нього нейтрально. При тоталітарному режимі процес політичної соціалізації найбільшою мірою підконтрольний державі та спрямований на формування «бездумного ентузіаста» [4, с. 165–166].

Аналізуючи роль політичної освіти у СРСР, М. Іванов надзвичайно важливим завданням тоталітарних політичних систем вважає впевнення своїх членів в тому, що існуючий лад є реальним втіленням справедливого, найбільш досконалого суспільства, яке має на меті захист та реалізацію інтересів всього народу, а сама держава і її влади підпорядковані цим завданням. Це необхідно для збудження ентузіазму населення та їх мобілізації на досягнення ідеалів, висунутих прийнятими ідеологічними доктринами [5, с. 69].

У свою чергу Н. Шеремко розглядає радянську Україну як приклад переважно гегемоністського типу політичної соціалізації, що є характерним для тоталітарних закритих систем. Він формував негативне ставлення до будь-яких соціальних та політичних систем, що сповідували інші цінності. Така модель політичної

соціалізації дозволяла здійснювати повний контроль над процесом трансляції політичних ідей партії у внутрішню структуру особистості, починаючи з дитинства. Цей процес охоплював всі інститути соціалізації – сім'ю, систему освіти, армію, суспільні організації, мас-медіа, які являли собою єдиний механізм політичного виховання, заснований на класовій ідеології [6, с. 82].

Іншим параметром політичної системи, що суттєво обумовлює процес політичної соціалізації, є міра стабільності її функціонування. Адже політична соціалізація особистості має значні відмінності в залежності від того, у якому стані перебуває політична система (стабільному або кризовому).

Так, Н. Ісхакова, пов'язуючи характер політичної соціалізації з умовами соціально-політичного життя, зокрема, відзначає, що у трансформаційних суспільствах каталізатором політичної соціалізації виступають соціально-політичні та економічні кризи. «Політична мобілізація» громадян відбувається не в межах політичних осередків чи партій, а навколо конкретних «суперечливих проблем» – економічних, екологічних, політичних, соціальних тощо. Саме на цій основі формується характер політичної поведінки, що має скоріше вигляд емоційної реакції на ту чи іншу подію або політичне рішення, ніж продуману систему дій, спрямованих на реалізацію певної програми захисту своїх прав та інтересів [1, с. 87].

Подібної точки зору дотримується й Н. Пробийголова, згідно з якою каталізатором політичної соціалізації особи найчастіше виступають суспільно-політичні та економічні кризи (притаманні системам, які трансформуються). В час кризи людина політизується переважно під тиском обставин. Перенасиченість політичного життя деструктивними ідеями і вимогами створює небезпечний фон, який динамізує активність особи зовсім не в дусі свободи і демократії [7, с. 92–93].

У суспільстві, що трансформується, політична соціалізація досить часто приймає форму ресоціалізації. Як відзначає С. Лещенко, перетворення суспільства супроводжується як правило, сильним соціальним та соціально-психологічним стресом, докорінною переоцінкою цінностей, що становлять основу свідомості. У стабільному суспільстві людина, навіть якщо вона не погоджується з деякими нормами, знає, що в разі їх порушення до неї будуть застосовані санкції (від засудження з боку громадськості до переслідування за законом) [8, с. 96].

На думку ж Н. Юрій, періоди різких революційних перетворень супроводжуються істотними змінами в масовій свідомості, заміною ціннісних домінант. Ці процеси спонукають населення до скепсису, вносять сум'яття у формування мотивів, передусім у молоді. Зміни суспільних відносин супроводжуються ціннісною поляризацією політичної свідомості населення, загостренням протистояння і боротьби між прихильниками тих цінностей, що сформувалися в минулому і тими, що зароджуються сьогодні [9].

В цілому можемо відзначити більш суперечливий, неузгоджений, стихійний та конфліктний характер політичної соціалізації в умовах суспільства, що трансформується. Як відзначає М. Дідух, присутні у соціальній дійсності умови суспільно-політичної, економічної та ціннісно-культурної нестабільності проявляються як чинники поляризації політичної

свідомості – виникнення суперечливих суджень, що поділяються як соціальними групами, так і окремими особами. Зняття цих суперечностей не стимулюється практичним досвідом. Навпаки, буденність (практичний досвід) і теоретична свідомість існують не узгоджено, розгортаючись за різними законами, коригуючись різними чинниками. Так, з одного боку, спостерігається не вираження інтеріоризованих змістів, а з іншого, – реалізується тенденція до абсолютизації емоційно прийнятих явищ політичного життя. Розходження між соціально-політичними судженнями та політичною поведінкою засвідчує, що соціалізація в умовах суспільної нестабільності розгортається як незадіювання предметно-й особистісно-рефлексивних механізмів [10].

На думку Н. Шеременко, в умовах трансформації українського суспільства, спостерігається підсилення процесів стихійної політичної соціалізації. Вони проходять в складних політичних, економічних, соціальних умовах. Стара система цінностей була дискредитована, а нові політичні цінності, засновані на принципах демократії, ще не закріпились в масовій свідомості та поведінці. Криза політичної соціалізації має свій прояв, перш за все, на рівні політичної системи, партій, організацій, інститутів. Широке розповсюдження отримали: втрата довіри до влади, офіційних політичних структур, відмова їх підтримувати, політичний абсентеїзм, зневіра у тому, що особиста участь може вплинути на політичний процес [6, с. 82].

У свою чергу С. Лещенко особливостями інституційної складової політичної соціалізації в умовах трансформації суспільства вважає те, що вони створюють умови одночасного існування багатьох пластів політичних цінностей, жоден з яких не є чітко структурованою моделлю й тому утруднює ситуацію вибору соціальних норм, та в цілому ускладнює процес політичної соціалізації. У період змін процес політичної соціалізації суспільства має стихійний характер, що виявляється у відсутності цілей, які консолідує суспільство [11].

Н. Ісхакова звертає увагу також на таку особливість політичної соціалізації в умовах суспільних трансформацій, як низький ступінь суголосності її агентів. У цих умовах спостерігається відставання суто політичних чинників, що обумовлюють процес політичної соціалізації (політичний режим, інститути влади, політичні партії, суспільно-політичні організації), від неполітичних, таких як сім'я, установи освіти, засоби масової інформації, що є не менш впливовими в процесі формування політичного світогляду особистості, її політичної поведінки [4, с. 165]. Отже, політична соціалізація особистості залежить від багатьох факторів, які по-різному впливають на індивіда. Крім того, важливою є також несуперечливість цих факторів та їх узгодженість у процесі політичної соціалізації.

Список використаних джерел

1. Ісхакова Н. Г. Особливості процесу політичної соціалізації в умовах трансформації політичної системи України / Н. Г. Ісхакова // Нова парадигма. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – Вип.53. – С.83–95.
2. Морозова О. О. Контекст політичної соціалізації сучасної молоді / О. О. Морозова // Нова парадигма. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – Вип.75. – С.79–88.
3. Бродецька Ю. Ю. Політична соціалізація населення, її рівні та етапи. Типи політичної соціалізації / Ю. Ю. Бродецька / Соціологія політики: Підручник: у 2-х частинах [За ред. В. А. Полторака, О. В. Петрова, А. В. Толстоухова]. – К.: Вид-во Європейського університету, 2011. – Ч.1. – С.283–298.

4. Ісхакова Н. Г. Політична соціалізація в умовах становлення демократії / Н. Г. Ісхакова // Вісник Київського університету. Серія: Філософія. Політологія. – 2006. – Вип.76/79. – С.164–167.

5. Іванов М. С. Роль політичної освіти у формуванні комуністичної політичної системи Радянського Союзу / М. С. Іванов // Наукові праці ЧДУ ім. П. Могили. – Політичні науки. – Миколаїв, 2004. – Вип.20. – Т.33. – С.68–74.

6. Шеременко Н. М. Політична соціалізація у трансформаційному суспільстві: політологічний дискурс / Н. М. Шеременко // Нова парадигма. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – Вип.81. – С.81–94.

7. Пробийголова Н. Особливості розвитку теорії політичної соціалізації / Н. Пробийголова // Політичний менеджмент. – 2004. – №6. – С.88–95.

8. Лещенко С. В. Роль ціннісно-нормативної системи у політичній соціалізації суспільства / С. В. Лещенко // Нова парадигма. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – Вип.72. – С.89–98.

9. Юрій Н. М. Політична соціалізація молоді в умовах трансформації суспільства: аналіз міжнародного і українського досвіду: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Н. М. Юрій. – Одеса, 2002. – 16 с.

10. Дідух М. Л. Становлення політичної свідомості молоді в умовах суспільної нестабільності: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / М. Л. Дідух. – К., 2004. – 19 с.

11. Лещенко С. В. Інституційна складова політичної соціалізації в умовах трансформації суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / С. В. Лещенко. – К., 2010. – 18 с.

References

1. Ishakova N. G. Osoblyvosti procesu politychnoi' socializacii' v umovah transformacii' politychnoi' systemy Ukraïny / N. G. Ishakova // Nova paradygma. – K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2006. – Vyp.53. – S.83–95.
2. Morozova O. O. Kontekst politychnoi' socializacii' suchasnoi' molodi / O. O. Morozova // Nova paradygma. – K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2008. – Vyp.75. – S.79–88.
3. Brodec'ka Ju. Ju. Politychna socializacija naselennja, i'i' rivni ta etapy. Typy politychnoi' socializacii' / Ju. Ju. Brodec'ka / Sociologija polityky: Pidručnyk: u 2-h chastynah [Za red. V. A. Poltoraka, O. V. Petrova, A. V. Tolstouhova]. – K.: Vyd-vo Jevropejs'kogo universytetu, 2011. – Ch.1. – S.283–298.
4. Ishakova N. G. Politychna socializacija v umovah stanovlennja demokratii' / N. G. Ishakova // Visnyk Kyi'vs'kogo universytetu. Serija: Filosofija. Politologija. – 2006. – Vyp.76/79. – S.164–167.
5. Ivanov M. S. Rol' politychnoi' osvity u formuvanni komunistychnoi' politychnoi' systemy Radjans'kogo Sojuzu / M. S. Ivanov // Naukovi pracï ChDU im. P. Mogyly. – Politychni nauky. – Mykolai'v, 2004. – Vyp.20. – T.33. – S.68–74.
6. Sheremenko N. M. Politychna socializacija u transformacijnomu suspil'stvi: politologichnyj dyskurs / N. M. Sheremenko // Nova paradygma. – K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2008. – Vyp.81. – S.81–94.
7. Probyjgolova N. Osoblyvosti rozvytku teorii' politychnoi' socializacii' / N. Probyjgolova // Politychnyj menedzhment. – 2004. – №6. – S.88–95.
8. Leshhenko S. V. Rol' cinnisno-normatyvnoi' systemy u politychnij socializacii' suspil'stva / S. V. Leshhenko // Nova paradygma. – K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2007. – Vyp.72. – S.89–98.
9. Jurij N. M. Politychna socializacija molodi v umovah transformacii' suspil'stva: analiz mizhnarodnogo i ukrai'ns'kogo dosvidu: Avtoref. dys... kand. polit. nauk: 23.00.04 / N. M. Jurij. – Odesa, 2002. – 16 s.
10. Diduh M. L. Stanovlennja politychnoi' svidomosti molodi v umovah suspil'noi' nestabil'nosti: Avtoref. dys... kand. psychol. nauk: 19.00.05 / M. L. Diduh. – K., 2004. – 19 s.
11. Leshhenko S. V. Instytucijna skladova politychnoi' socializacii' v umovah transformacii' suspil'stva: avtoref. dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.02 / S. V. Leshhenko. – K., 2010. – 18 s.

Bereza V. A., Ph.D., associate professor, Cherkasy National University. Bohdan Khmelnytsky (Ukraine, Cherkasy), gileya.org.ua@gmail.com

The political environment as the sphere of political socialization of the person

Political socialization of personality takes place in a particular political environment; its successful deployment depends primarily on the efficiency and effectiveness of the mechanisms of functioning of such an environment. At the same

time we must bear in mind that the types of political socialization is largely dependent on existing political regimes. In particular, democratic type of political consciousness is formed on the principles of individual freedom, political tolerance, trust in fellow citizens, law-abiding and support democratic institutions. Given the democratic convictions, a person chooses his own political position and trying to implement their own political interests. In turn, society creates the possibility of political self-realization and ensures the stability of its operation. But in the conditions of a transformed society political socialization of the individual it is contradictory and sometimes conflicting nature.

Keywords: people, politics, culture, political socialization, political environment, democracy.

Берега В. А., кандидат педагогических наук, доцент, Черкасский национальный университет им. Богдана Хмельницкого (Украина, Черкассы), gileya.org.ua@gmail.com

Политическая среда как сфера политической социализации личности

Политическая социализация личности происходит в определенной политической среде; ее успешное развертывание зависит, прежде всего, от действительности и эффективности механизмов функционирования такой среды. В то же время надо иметь в виду, что типы политической социализации в значительной мере зависят от имеющихся политических режимов. В частности, демократический тип политического сознания формируется на принципах свободы индивида, политической толерантности, доверия к согражданам, законопослушности и поддержке демократических институтов. Учитывая демократические убеждения, человек выбирает собственную политическую позицию и пытается реализовать свои политические интересы. В свою очередь общество создает возможности политической самореализации личности и обеспечивает стабильность ее функционирования. Но в условиях трансформирующегося общества политическая социализация индивида имеет противоречивую, а иногда и конфликтную природу.

Ключевые слова: человек, политика, культура, политическая социализация, политическая среда, демократия.

* * *

УДК 101.8

Ігнатко В. С.,
здобувач, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ЖИТТЄВОГО ПРОСТОРУ ЛЮДИНИ

Аналізується природа та основні сфери життєвого простору людини; підкреслюється, що економічний простір – це відношення між економічними процесами суб'єктів господарювання та сукупним економічним процесом щодо формування можливих результатів економічної діяльності; елементами, що утворюють економічний простір є: матеріальна база, сукупний економічний процес (діяльність, відносини), економічний час, економічна конкуренція тощо; автор наголошує на базовій суті економічного сегменту життєвого простору людини.

Ключові слова: людина, суспільство, життєвий простір, економічна складова, діяльність.

Життя людини розгортається у просторі і часі, в природі і суспільстві, предметному оточенні і в світі духовно-моральних цінностей. Найбільш адекватно останнє охоплюється поняттями «життєвий простір» людини. В літературі цей простір описується як предметно-смісловий світ, в якому здійснюється свідомо життєдіяльність людини. «Життєвий простір» має свою структуру, відповідні сегменти (сфери), які визначаються тим чи іншим видом життєдіяльності особистості. У відповідності з вітчизняною традицією ми виокремлюємо наступні основні сфери життєвого простору людини: 1) економічну (виробничу); 2) політичну; 3) соціокультурну; 4) побутову. Зупинимось на аналізі їх значення, ролі та взаємодії в системі життєвого простору людини більш детально.

Застосування і використання категорії «життєвий простір» в соціально-філософських дослідженнях, її актуалізація в нових і найрізноманітніших контекстах,

зростання її ціннісного та смислового навантаження свідчить про зростаючий інтерес дослідників до даного феномену людського буття. Однак, як зазначають дослідники [1, с. 3], мова йде про ще недостатньо вивчену, складну і багатогранну реальність, у зв'язку з чим постає необхідність подальшого поглибленого дослідження життєвого простору людини у всіх проявах та сферах його локалізації.

Дослідження життєвого простору треба розпочинати з усвідомлення тезису про діяльнісну сутність людини, це визначає своєрідність просторових форм її життя [2, с. 7]. Життєвий простір людини – це система необхідних і достатніх зв'язків (відносин) для здійснення її діяльності. Дана система складається з двох видів зв'язків – предметних і соціальних. Предметні зв'язки – це зв'язки з предметом діяльності і предметними умовами її здійснення. Соціальні зв'язки – це зв'язки з іншими людьми, що виникають в процесі здійснення діяльності та супроводжують даний процес. Предметні та соціальні зв'язки виникають як наслідок активної діяльності людини в соціальному просторі, де однією з головних сфер виступає економічна сфера як виробництво матеріальних благ, сфера, в якій здійснюється діяльність, спрямована на задоволення матеріальних потреб людини.

Економічна підсистема є головним чинником розвитку, базисом конструкції суспільства оскільки саме навколо вирішення різного рівня економічних питань будується вся структура суспільного буття. В економічній сфері людина задовольняє потреби та забезпечує власне існування. Причому термін «простір» не є тотожним терміну «територія», оскільки територія в сукупності простору, в якому формується соціально-економічна інфраструктура, і природних ресурсів, якими вона володіє, є матеріальною основою життя суспільства. Природно-економічні відмінності територій продукують різні форми економічної поведінки на них [3]. В даному контексті життєвий простір має два виміри: об'єктивний, наявний ззовні, який укладається із всього різноманіття економічних відносин, що склалися у даному суспільстві історично та наявні на даний час (засіб виробництва, система розподілу праці, форми власності, відносини з приводу розподілу ресурсів, матеріальних благ тощо) та суб'єктивний, в якому відображено образно-символічне уявлення людини про власний життєвий простір. Таким чином, в даному випадку базова категорія аналізу життєвого простору – економічна поведінка, через яку суб'єктивне сприйняття особистістю життєвого світу об'єктивується в соціум.

У самому загальному розумінні економічна поведінка – це сукупність вчинків, дій людей, що здійснюються в процесі їх економічної діяльності, у виробництві, розподілі, обміні та споживанні матеріальних благ та послуг. Економічна поведінка є цілісним явищем, що випливає із розуміння природи людини. Вона не є автономною, замкнутою і самодостатньою, тому що нерозривно пов'язана із цілим рядом позаекономічних факторів і інших видів людської поведінки, що історично склалися та укоренилися в людській психіці. Вони являють собою принципи, що лежать в основі фундаментальних правил економічної поведінки, яких люди дотримуються часто не усвідомлено [4]. В сучасних умовах само поняття економічної сфери набуває змін, оскільки усталене поняття про економіку як суто сферу виробництва

застаріло та не відбиває сутності всіх процесів, що відбувається в економічному просторі. Російський дослідник В. В. Радаєв зазначає, що «старе визначення економіки як сфери продуктивної праці, що бере початок ще в класичній політичній економії, вже мало на що годиться. Зводити економічну сферу до виробництва матеріальних продуктів в умовах, коли більше половини робочої сили зайнято в сфері послуг, мало кому прийде в голову. А як поділити послуги на «виробничі» та «невиробничі», ми однозначно сказати не беремося. Але припустимо, якщо все ж відділити від економіки, скажімо, сфери науки та культури, буде це означати, що в них не відбуваються економічні процеси? А якщо відбуваються, то чому б не віднести їх до «економіки»? У результаті «економічними» ризикують опинитися всі існуючі сфери діяльності» [5, с. 18]. Вирішувати цю проблему він пропонує через відмову у виділенні окремої «економічної сфери» на користь визнання, що економіка – це сукупність специфічних дій, які здійснюються в усіх сферах суспільства.

На базі зазначеного тезису можна погодитися із висновками вітчизняних дослідників В. Базилевича та В. Ільїна, які стверджують, що економічна складова життєвого простору виражає єдність і взаємозв'язок усіх процесів, які відбуваються в економічній сфері – від мікропроцесів до макро. Все, що «є в господарському бутті навколо учасників обміну, все обов'язково збігається у вигляді якогось інформаційного згустку в мікроскопічному обмінному (обмінно-оцінювальному) акті; цей акт немовби вбирає в себе всю господарську (і не лише господарську) реальність, – остання немовби стискується в точку; і в цьому акті відбувається розрядка цього згустку в точку реальності, – вона раптом і вся виявляється; мало того, енергія-інформація від обмінно-оцінювального акту відходить у господарський, у цьому випадку економічний, космос. Виходить, що вся реальність здатна пройти через окремий акт обміну як кризь вушко голки, стаючи в чомусь уже іншою реальністю» [6, с. 116]. Так здійснюється наповненість предметної області економічного буття смисловим змістом, що в підсумку утворює життєвий простір людини.

Тут треба зазначити, що при всьому різноманітті спроб дослідження життєвого простору, все ж таки сучасне філософське розуміння категорії «життєвий простір» закладене в пізній феноменології Е. Гуссерля, а точніше в його понятті «життєвий світ», саме він концентрує важливий для людини світ, світ первісних допредикативних істин. Загалом, трактування «життєвого світу» полягає в спочатку розімкненому просторі людського існування для «означення світу, взятого в його значущості для людини, горизонту людських потреб, турбот, цілей, дій, взаємин і бажань втілюваних тою чи іншою мірою й в тій чи іншій формі в предметах, реаліях і зв'язках людської культури. Життєвий світ розглядається мислителем як універсум анонімно сформованих суб'єктивно-співвідносних витворів, відносин, процесів тощо, апіорних щодо розмаїття свідомих, зокрема, наукових схематизацій людської діяльності й мислення й утворюючих смислові підвалини науки» [7, с. 221].

Значний вплив на розробку категорії «життєвий простір» здійснив свого часу також психолог К. Левін. Він ввів це поняття для того, щоб показати, що справжнім середовищем проживання людини є ті фрагменти

фізичної реальності і соціального середовища, які відображені у свідомості людини і на яких будується її поведінка. Життєвий простір людини, на думку К. Левіна, визначається не стільки матеріальними благами, якими вона володіє, скільки знаннями і можливостями впливу на процеси, що відбуваються в світі. Таким чином, справжнім середовищем проживання особистості є не фізична реальність і не соціальне середовище, а лише ті їх фрагменти, які відображені у свідомості людини і на яких ґрунтується її поведінка. У зв'язку з цим він запропонував розглядати людину і її середовище як одну констеляцію взаємозалежних факторів, а сукупність цих факторів отримала назву життєвого простору. Зміст цього терміна включає в себе всю безліч реальних і нереальних, актуальних, минулих і майбутніх подій, які знаходяться в психологічному просторі індивіда в даний момент часу. Це можуть бути очікування, цілі, образи привабливих (або відразливих) об'єктів, реальні або уявні перешкоди на шляху досягнення бажаного, діяльність людини та взагалі все, що може зумовити поведінку особистості [8, с. 146].

Поєднуючи зазначені вище ідеї В. В. Радаєва та В. Д. Базилевича, можна визнати, що економічний життєвий простір – це не просто певний набір дій суб'єкта в сфері економіки чи його уявлень про цю сферу. Це певна економічна методологія сприйняття реальності в безлічі її реальних проявів та потенційних можливостей, що складаються протягом життя людини. Також треба зазначити, що життєвий простір людини починає розширюватися від дитинства до зрілості, і до старості звужується. Більш широка його частина потрапляє на пік життєвої активності людини, на той час, коли вона включена у широке коло питань, коли у неї багато соціальних контактів, а внутрішній світ багатий і добре структурований. Вікові межі людського життя припускають поступове формування і відмирання цілих областей життєвого простору: професійну, творчу, політичну, споріднену. Відмерлі області можуть представлятися людині лише у вигляді спогадів з минулого і не мати ніяких перспектив розвитку в майбутньому [9].

З іншого боку, життєвий простір не можливо пасивно споглядати, він вимагає активних дій до входження, для чого особистість повинна не тільки усвідомлювати, що саме цей простір уявляє з себе та з чого складається, а й розуміти його смислову організацію і відповідно до неї виробити навички адекватного ставлення до його речей, предметів і явищ та спілкування із собі подібними. Якщо говорити про економічний життєвий простір – це також світ господарських, соціоекономічних відносин, в яких живе людина. Інакше кажучи, потрібно вжитися у світ економічно-господарського буття, «натуралізуватися», влаштуватися в ньому за допомогою всіх індивідуальних здібностей, розвинувши їх відповідно до структури світопорядку [6, с. 112].

Як будь яка організована структура, економічний простір має певні регулятори, в якості яких виступають соціальні інститути – історично усталені форми взаємодії між людьми з приводу тих чи інших соціальних відносин. Можна зробити висновок, що інститути – це певні норми поведінки в суспільстві, які, з одного боку, встановлюються людьми, а з іншого – регулюють поведінку і взаємовідносини людей.

Як зазначав засновник теорії інституціоналізму Т. Веблен, з одного боку, інститути – це результат

процесів, що відбувалися в минулому, вони пристосовані до обставин минулого і тому є чинником соціальної інерції, психологічної інерції, з іншого – це звичний спосіб мислення людей, який має тенденцію продовжувати своє існування невизначено довго [10, с. 21]. Спосіб мислення людей, в свою чергу, ґрунтується на їх інтересах, перш за все економічних. Безсумнівно, що економічні інтереси породжують економічні відносини між людьми, при цьому вони виступають не продуктом людської свідомості, а об'єктивною реальністю у формі економічного процесу. Отже, економічні інтереси існують незалежно від свідомості людини, тому вони об'єктивні за своєю природою. З іншого боку, економічні інтереси відображаються в діяльності людини в деякій, адекватній їй соціальному рівню формі. Таким чином, форма прояву економічних інтересів може мати суб'єктивний характер.

Детальний розгляд цієї проблеми на методологічному рівні зустрічається у дослідника Ю. Чунькова, який дає наступне визначення інтересу: «Інтерес – це зовнішня, відносно стійка форма прояву економічних відносин і законів, за якими вони розвиваються. За своїм змістом інтерес об'єктивний, бо виступає відображенням об'єктивних умов які його породили, але за своєю формою він суб'єктивний» [11, с. 186]. Сферою перетину об'єктивних та суб'єктивних складових життєвого простору особистості, таким чином, виступає економічний простір.

Вивчення та аналіз різних точок зору на економічний простір і проблеми, з ним пов'язані, дозволяють говорити про три підходи до його дослідження, що склалися на поточний момент. Умовно їх можна визначити як територіальний, ресурсний та інформаційний. Класичне визначення в контексті територіального підходу дає А. Г. Гранберг: «Економічний простір – це насичена територія, що вміщає безліч об'єктів і зв'язків між ними: населені пункти, промислові підприємства, господарсько освоєні та рекреаційні площі, транспортні та інженерні мережі тощо» [12, с. 25]. Це визначення найбільш емко відображає сутність територіального підходу і є найбільш змістовним. Безсумнівно, географічне середовище в значній мірі визначає розвиток як соціальних, так і економічних процесів, і це зумовлено відносно низьким рівнем витрат, які несуть суб'єкти господарювання при встановленні взаємозв'язків на обмеженій території. Саме ці зв'язки зрештою і формують економічний простір в деяких територіальних межах. Однак еволюція суспільства все більш обумовлює відносно незалежність встановлюваних взаємозв'язків від фактора територіального розташування суб'єктів господарювання. Як наслідок, територіальний підхід до економічного простору, який видавався актуальним в доіндустріальну і індустріальну епохи розвитку суспільства сьогодні вже не працює.

Ресурсний підхід до визначення економічного простору зустрічаємо у згаданого вище вченого В. В. Радаєва, який під економічним простором розуміє сукупність «економічних дій», які визначаються як «певний зв'язок між цілями і засобами, що також передбачає особливий характер самої дії» [5, с. 20]. В якості елементів економічної дії їм називається обмеженість ресурсів, можливість їх альтернативного вживання і ряд інших елементів. Однак деякі дослідники вбачають ресурсний підхід помилковим, оскільки у своїй

суті він містить установку на перерозподіл ресурсів, до яких мають доступ суб'єкти господарювання. Тим самим відбувається підміна об'єкта, на який спрямовані дії суб'єктів. В економіці індустріального типу ключовою умовою розвитку дійсно був найбільш ефективний спосіб перетворення наявних ресурсів. У сучасних же реаліях постіндустріального суспільства такою умовою виступає ефективне використання людського капіталу, накопичених знань. У постіндустріальному суспільстві традиційні економічні ресурси вже не є головною рушійною силою економічного процесу. Дослідники характеризують цю зміну переходом до іншої парадигми розвитку, яка базується не на енергії, а на інформації [11, с. 81].

Інформаційний підхід до визначення економічного простору отримав розвиток лише в останнє десятиліття, що і пояснює відсутність достатньо чітких альтернативних позицій усередині цього напрямку. Суть підходу полягає у трактуванні економічного простору через інформаційну складову економічного процесу. Наприклад, Є. Іванов вважає, що економічний простір формується інформаційними потоками, циркулюючими між господарюючими суб'єктами, і саме вони визначають структуру цього простору [13, с. 204].

На тлі розглянутих вище підходів до визначення економічного простору інформаційний підхід здається найбільш адекватним до концепції життєвого простору людини. Дійсно, на рівні суб'єкта господарювання його взаємодія з економічним простором здійснюється через зовнішні (щодо суб'єкта) трансакції у формі обміну інформацією і входження в загальний інформаційний потік. Більше того, інформаційний підхід до визначення економічного простору – це лише окремий випадок більш загального процесного підходу. У його основі лежить сукупний економічний процес, з урахуванням якого пропонується наступне визначення. Економічний простір – це відношення між економічними процесами суб'єктів господарювання та сукупним економічним процесом щодо формування можливих результатів економічної діяльності. Елементами, що утворюють економічний простір, як зазначалося раніше, є: сукупний економічний процес, економічний час, економічна конкуренція тощо.

Таким чином, як зазначають вказані вище дослідники В. Д. Базилевич та В. В. Ільїн, в економіці реалізується внутрішній взаємозв'язок макрокосму і мікркосму людського буття. Необхідність єдності цих світів така ж очевидна, як і їх не співмірність за масштабом, багатством змісту і часу існування. Умовою можливості їх єдності є вироблення в людській індивідуальності таких форм духовного і практичного освоєння світу, таких здібностей, завдяки яким особистість могла б визначатися в горизонті світопорядку, логічне продовженням в економіці як реалізації смислу людського буття, при цьому не втрачаючи, а розвиваючи свою індивідуальність. Основними загальними поняттями (категоріями) виступають: потреби, інтереси, вигода, користь, блага, власність і т. д. Це дає підстави для визначення економічного мислення, яке є формою і способом діяльності з осмислення економічного буття, сфери економічного життя через сукупність уявлень, понять, оцінок, настроїв, традицій і цілей теоретичних систем, завдяки чому відбувається освоєння життєвого світу людини [6, с. 114].

Список використаних джерел

1. Миронова Е. Б. Жизненное пространство человека: социальные проблемы понимания: Дисс... канд. филос. наук 09.00.11 / Е. Б. Миронова; Саратовский гос. ун-т им. Н. Г. Чернышевского. – Саратов, 2003.
2. Раскин В. Г. Деятельностный подход как метод исследования социально-психологического пространства / В. Г. Раскин // Проблемы социальной экологии: 36. науч. трудов. – Кемерово, 1993. – С.7.
3. Бекетов Н. В. Когнитивная концепция территориального социально-экономического поведения в региональном социуме [Электронный ресурс] / Н. В. Бекетов // Credo new: теоретический журн. – 2009. – Вып.3. – Режим доступа: <http://credonew.ru/content/view/843/61/>
4. Івашенко М. В. Територіальний аспект соціальних чинників формування економічної поведінки суб'єктів господарювання / М. В. Івашенко // [Електронний документ] Проблеми системного підходу в економіці підприємств. – 2009. – №12. – Т.4. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/ejournals/ PSPE/2009_4/Ivaschenko_409.htm
5. Радаев В. В. Что такое «экономическое действие» / В. В. Радаев // Экономическая социология. – 2002. – Т.3. – №5.
6. Базилевич В. Д. Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку / В. Д. Базилевич, В. В. Ільїн. – К.: Знання, 2008.
7. Філософський словник соціальних термінів [під загальною ред. В. П. Андрущенко]. – Х.: Корвін, 2002.
8. Стрекалов С. А. Топология личности и ее жизненного пространства / С. А. Стрекалов // Актуальные проблемы современной трансперсональной психологии: Вестн. Балтийской пед. акад. – СПб., 2010. – Вып.100. – С.146.
9. Хасанов М. Р. Жизненное пространство человека / М. Р. Хасанов // [Электронный документ] Современные исследования социальных проблем. – 2011. – №4. – Т.8. – Режим доступа: CyberLeninka.ru/Nauchnye_statyi...zhiznennoe-prostranstvo...
10. Ткач А. А. Інституціональна економіка. Нова інституціональна економічна теорія [навч. посібник] / А. А. Ткач. – К.: Центр учбової літератури, 2007.
11. Бияков О. А. Теория экономического пространства: методологический и региональный аспект / О. А. Бияков. – Томск: изд-во Томского ун-та, 2004.
12. Гранберг А. Г. Основы региональной экономики: Учебник для вузов / А. Г. Гранберг; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – 4-е изд. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004.
13. Иванов Е. Информация как категория экономической теории / Е. Иванов // Информация и экономика: теория, модели, технологии: Сб. науч. трудов / Под ред. Е. Ю. Иванова, Р. М. Нижегородцева. – Барнаул: Изд-во Алтайского гос. ун-та, 2002. – С.204.

References

1. Mironova E. B. Zhiznennoe prostranstvo cheloveka: social'nye problemy ponimaniya: Diss... kand. filos. nauk 09.00.11 / E. B. Mironova; Saratovskij gos. un-t im. N. G. Chernyshevskogo. – Saratov, 2003.
2. Raskin V. G. Dejatel'nostnyj podhod kak metod issledovanija social'no-psihologicheskogo prostranstva / V. G. Raskin // Problemy social'noj jekologii: Zb. nauch. trudov. – Kemerovo, 1993. – S.7.
3. Beketov N. V. Kognitivnaja koncepcija territorial'nogo social'no-jekonomicheskogo povedenija v regional'nom sociume [Jelektronnyj resurs] / N. V. Beketov // Credo new: teoreticheskij zhurn. – 2009. – Vyp.3. – Rezhim dostupa: <http://credonew.ru/content/view/843/61/>
4. Ivashhenko M. V. Terytorial'nyj aspekt social'nyh chynnykiv formuvannja ekonomichnoj povedinky sub'jektiv gospodarjuvannja / M. V. Ivashhenko // [Elektronnyj dokument] Problemy systemnogo pidhodu v ekonomici pidpryjemstv. – 2009. – №12. – Т.4. – Rezhym dostupu: http://www.nbu.gov.ua/ejournals/ PSPE/2009_4/Ivaschenko_409.htm
5. Radaev V. V. Chto takoe «jekonomicheskoe dejstvie» / V. V. Radaev // Jekonomicheskaja sociologija. – 2002. – Т.3. – №5.
6. Bazylevych V. D. Intelektual'na vlasnist': kreatyvy metafizychnogo poshuku / V. D. Bazylevych, V. V. Il'in. – K.: Znannja, 2008.
7. Filosofov'kyj slovnyk social'nyh terminiv [pid zagal'noju red. V. P. Andrushhenka]. – H.: Korvin, 2002.
8. Strekalov S. A. Topologija lichnosti i ee zhiznennogo prostranstva / S. A. Strekalov // Aktual'nye problemy sovremennoj transpersonal'noj psihologii: Vestn. Baltijskoj ped. akad. – SPb., 2010. – Vyp.100. – S.146.
9. Hasanov M. R. Zhiznennoe prostranstvo cheloveka / M. R. Hasanov // [Elektronnyj dokument] Sovremennye issledovanija social'nyh problem. – 2011. – №4. – Т.8. – Rezhim dostupa: CyberLeninka.ru/Nauchnye_stat'i...zhiznennoe-prostranstvo...

10. Tkach A. A. Instytucional'na ekonomika. Nova instytucional'na ekonomichna teoriya [navch. posibnyk] / A. A. Tkach. – K.: Centr uchbovoi' literatury, 2007.

11. Bijakov O. A. Teoriya jekonomicheskogo prostranstva: metodologicheskij i regional'nyj aspekt / O. A. Bijakov. – Tomsk: izd-vo Tomskogo un-ta, 2004.

12. Granberg A. G. Osnovy regional'noj jekonomiki: Uchebnik dlja vuzov / A. G. Granberg; Gos. un-t – Vysshaja shkola jekonomiki. – 4-e izd. – M.: Izd. dom GU VShJe, 2004.

13. Ivanov E. Informacija kak kategorija jekonomicheskoi teorii / E. Ivanov // Informacija i jekonomika: teoriya, modeli, tehnologii: Sb. nauch. trudov / Pod red. E. Ju. Ivanova, R. M. Nizhegorodceva. – Barnaul: Izd-vo Altajskogo gos. un-ta, 2002. – S.204.

Ignatko V., competitor, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Economic activity as a basis for the formation and development of human living space

It analyzes the nature and scope of basic human living space; It stresses that the economic space – is the relationship between economic processes of economic entities and the total economic process for the formation of the possible outcomes of economic activity; elements forming the economic area are: the material base, the total economic process (work, relationships), economic times, economic competition, and the like; the author notes the basic essence of the economic segment of human living space.

Keywords: man, society, living space, an economic component, activities.

Ignatko V., соискатель, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), gileya.org.ua@gmail.com

Экономическая деятельность как основа формирования и развития жизненного пространства человека

Анализируется природа и основные сферы жизненного пространства человека; подчеркивается, что экономическое пространство – это отношение между экономическими процессами субъектов хозяйствования и совокупным экономическим процессом по формированию возможных результатов экономической деятельности; элементами, образующими экономическое пространство являются: материальная база, совокупный экономический процесс (деятельность, отношения), экономическое время, экономическая конкуренция и тому подобное; автор отмечает базовую суть экономического сегмента жизненного пространства человека.

Ключевые слова: человек, общество, жизненное пространство, экономическая составляющая, деятельность.

* * *

УДК 161/162

Ільченко Г. О.,
аспірантка кафедри логіки, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), ilchenkoganna@gmail.com

Визначення логічних термінів в теоретико-ігровій семантиці різних типів

Проаналізовано теоретико-ігрову семантику для мови логіки першого порядку, природної мови та мови ІГ логіки. Розглянуто визначення логічних термінів в теоретико-ігровому підході Я. Хінтікки. Визначені недоліки та переваги використання теоретико-ігрової семантики для аналізу мови логіки першого порядку, природної мови та мови ІГ логіки.

Ключові слова: квантор, семантика, теоретико-ігрова семантика, ІГ-логіка, Я. Хінтікка.

Вивчення та визначення логічних термінів займає важливе місце в логічній теорії. Теоретико-ігрова семантика сьогодні є єдиною семантикою, яка пропонує модель аналізів як для формальних, так і для природних мов.

Теоретико-ігровий підхід в логічній семантиці розглядався в працях багатьох логіків, зокрема в працях С. Абрамські (S. Abramsky), Р. Джагадесен (R. Jagadeesan), Л. Хенкіна (L. Henkin), Я. Хінтікки (Ja. Hintikka), В. Ходжеса (W. Hodges), П. Лоренцен (P. Lorenzen), К. Лоренц (K. Lorenz), А. Манна (A. Mann), П.-А. Мелліеса

(P.–A. Melli'es), A. Пістарінен (A. Pietarinen), С. Рахмана (S. Rahman), Е. Саарінен (E. Saarinen), Г. Санду (G. Sandu), Е. Стахова (E. W. Stachow), М. Севенстера (M. Sevenster), Ю. В. Нечитайлова та ін.

Метою статті є дослідження теоретико-ігрової семантики для мови логіки першого порядку, природної мови та мови ІФ логіки.

Як зазначає А. Є. Конверський «до логічних термінів належать відношення між дескриптивними термінами всередині висловлювання, відношення між висловлюваннями, кількісні характеристики предметів думки у простих висловлюваннях, описові вирази предметів думки у простих висловлюваннях» [1, с. 63]. Таким чином до логічних термінів, в першу чергу, відносять логічні сполучники, такі як: заперечення ($\neg$), кон'юнкція ($\&$), диз'юнкція ($\vee$), імплікація ($\rightarrow$) та еквіваленція ($\leftrightarrow$); а також логічні оператори: квантор всезагальності ($\forall$) та квантор існування ($\exists$). Логічні сполучники, зазвичай, в багатьох семантиках мають однакове трактування, за виключенням заперечення, однак, трактування природи кванторів безпосередньо впливає як на синтаксис так і на семантику для певної мови. Більш того, саме трактування природи кванторів впливає на визначення такої важливої семантичної категорії як істина.

Я. Хінтікка зробив спробу широкої ревізії класичних обмежених результатів класичної логіки. «Істина після Тарського» – це однією з основних робіт фінського філософа присвячених проблемі істини. Саме тут він розглядає результати роботи польського вченого та їх вплив на розвиток проблематики мови та істини. Хінтікка зазначає, що Тарський зосередився на двох основних запитаннях пов'язаних з проблемою істини:

«1. Як можна визначити істину для точної мови першого порядку?»

2. Чи можливо визначити істину для нашої природної мови?» [8].

З точки зору філософії друге запитання є більш актуальним, оскільки воно безпосередньо пов'язано з нашою практикою та з філософськими дослідженнями сучасності. Хоча можна сказати, що у межах його семантичної концепції істини ми навіть не можемо розглядати природні мови.

Що стосується першого запитання – це поле виключно логічної проблематики. Тарський надає метод визначення істини рекурсивно для точних мов першого порядку. Обидва запитання у роботах польського логіка є взаємопов'язаними. Для обґрунтування своєї позиції він формулює аргумент як теорему, яка зазначає, що істина для точної першопорядкової мови може бути визначена тільки у більш сильній метамові. Такий результат Я. Хінтікка називає теоремою неможливості Тарського.

Як вже зазначалося, найбільш поширений тип визначення істини був представлений Альфредом Тарським, головним принцип справи Тарського було те, що логіки називають рекурсивним визначенням. Пізніше лінгвісти взяли з а звичку називати це композиційністю. Цей принцип стверджує, що «семантичне значення комплексного виразу – це функція від семантичних значень його складових виразів» [6, р. 13]. Застосовуючи такий принцип до визначення істини Тарський отримав, що істинність висловлювання визначається семантичним значенням його складових виразів, точніше воно залежить тільки від семантичного значення складових виразів.

Однак, Я. Хінтікка зауважує, що складові висловлювання квантифікованих виразів, зазвичай, містять вільні змінні. Таким чином, вони не є усталеними висловлюваннями, а лише відкритими формулами, і ми не можемо визначити їх значення істинності.

Теорему неможливості Тарського Хінтікка пов'язує з помилковим розумінням функціонування кванторів. Автор наполягає на перегляді засад елементарної логіки Фреге–Рассела. Хінтікка переконаний, що в класичній першопорядковій логіці допущена величезна неточність у розумінні природи кванторів. Фреге, Рассел, а слід за ними й решта логіків розглядають квантори як предикати більш високого порядку. Квантори у першопорядковій логіці Фреге виявляються залежними. Проте Хінтікка намагається показати, що квантори не задають єдине можливе значення, вони скоріше зазначають можливі варіації. Більш того, у класичній логіці першого порядку ми не маємо можливості виразити формули з розгалуженими кванторами. Відповідно, повертаючись до теореми невизначеності Тарського, Хінтікка стверджує: «звичайні «обмежені залежності» мови першого порядку занадто слабкі для вираження предикату істини в мові її ж засобами» [8]. У цьому зв'язку виникає необхідність побудови семантики, яка б давала змогу працювати як з формальними, так і з природними мовами.

Ідея звернення до математичних теорій для вирішення та аналізу логічних проблем зовсім не нова. У 60–х роках ХХ ст. Хенкін, Лоренц та Хінтікка почали використовувати теоретико-ігровий підхід в логічній семантиці. Однак, Я. Хінтікка запропонував побудувати семантику для природної мови, що вважалось неможливим. На думку фінського логіка, неможливість аналізу природної мови логічною семантикою полягає у трактуванні природи кванторів. Він пропонує подивитись по-іншому на природу кванторів як логічних, так і кванторів природної мови. Б. Рассел у «Принципах математики» [2] розглядає квантори як денотати, тобто оператори, що присвоюють значення змінним. Р. Монтегю пропонував розглядати вирази, що містять квантори, як приписування значення одиничним термінам, не тільки на синтаксичному, а й на семантичному рівні. Однак, в статті «Квантори в логіці та природній мові» Я. Хінтікка наполягає, що «Ні трактування кванторів Расселом, ні Монтегю не є достатньо задовільним» [5, р. 29]. Основна ідея оспорювання природи кванторів полягає в тому, що коли ми кажемо «хтось», «деякий» ми маємо на увазі конкретного індивіда. Ідея Я. Хінтікки полягає в тому, що в деяких ситуація вирази з кванторами є одиничними термінами, в інших – ні, основна проблема полягає саме у визначенні як саме поводитися з конкретними виразом, яким чином можливо визначити природу виразу з квантором в кожній конкретній ситуації? Таким чином, трактування кванторів підлягає «довільному вибору» [5, р. 31]. Хто і як має робити цей вибір? На це запитання дає відповідь теретико-ігрова семантика.

Перший варіант теоретико-ігрової семантики для логіки першого порядку можна описати наступним чином. У теоретико-ігровому підході семантичні властивості висловлювання S з квантором визначаються грою $G(S)$ між двома гравцями, яка пов'язана з цим висловлюванням. На кожному конкретному кроці гри $G(S)$ висловлювання, що зв'язані квантором замінюються на висловлювання з індивідуальними змінними або константами. Гра $G(S)$

є методом верифікації висловлювання. У грі приймає участь два гравця, в першому варіанті теоретико-ігрової семантики Я. Хінтікка запропонував розглядати гравців «Я» та «Природу». Метою «Я» є доведення висловлювання, в той час як «Природа» намагається спростувати висловлювання. Для такої гри задаються правила, які вказують хто і коли робить свій вибір. Якщо основним логічним сполучником є диз'юнкція або основним є квантор існування, то вибір робить Я, в той час як Природа робить вибір, якщо основним логічним сполучником є кон'юнкція або ж квантор всезагальності. Щодо трактування заперечення, то теоретико-ігрова семантика пропонує досить простий підхід: заперечення означає, що гравці змінюються ролями, тобто Я виступає як фальсифікатор, а Природа як верифікатор. Гра закінчується при досягненні атомарного висловлювання, якщо воно істинне, то формула також істинна, якщо воно хибне, то формула – хибна.

За аналогією до теоретико-ігрової семантики для логіки першого порядку, Хінтікка пропонує побудувати теоретико-ігрову семантику для природної мови. Він пропонує ввести правило теоретико-ігрової семантики для слова «деякий»:

(П. Деякий) якщо гра досягла висловлювання форми $X - \text{деякий } Y, \text{ такий що } Z - W$

Тоді, за правилом хід має робити Я, і Я обирає індивідуальну змінну і задає їй певне ім'я, наприклад, b , якщо його ще не було в грі. Гра продовжується у виді:

$X - b - W, b \in Y \text{ і } b \in Z$ [5, p. 37].

Наприклад, розглянемо висловлювання:

Деяка дівчина, яка дружить з Марією обіцяла зателефонувати їй ввечері.

За правилом (П. Деякий) ми можемо перетворити дане висловлювання на:

Олена обіцяла зателефонувати Марії ввечері, Олена є дівчиною і Олена дружить з Марією.

Тобто ми маємо три атомарні висловлювання, з'єднанні між собою сполучником «і», відповідно вихідне висловлювання буде істинним, якщо кожне атомарне висловлювання істинне.

Так само Я. Хінтікка задає правила для інших сполучників природної мови. Однією з основних проблем, які ми маємо в природній мові – це її багатозначність, а також в природна мова містить квантори Хенкіна, тобто такі, що можуть бути незалежними один від одного, однак логіка першого порядку не дає нам можливість аналізувати такі висловлювання її засобами. Саме тому, Хінтікка пропонує переглянути основи класичної логіки, а саме розуміння кванторів.

Головною частиною свого проекту, який Хінтікка представляє у книзі «Ревізія принципів математики», автор називає ідею істини та проблему її визначення. Однак, виявляється, що для того аби вирішити ці проблеми Хінтікка змушений переглянути основні семантичні поняття та провести ревізію логіки першого порядку. Недарма, вже в назві книги простежується зв'язок з роботою Б. Рассела та А. Уайтхеда «Принципи математики», в якій вони розглядають взаємозв'язок логіки та математики та можливість вираження математики засобами логіки. Як відомо з історії логіки проект логіцизму зазнав поразки, однак, читаючи книгу Хінтікки «Ревізія принципів математики» складається враження, що Хінтікка також намагається обґрунтувати

математику та виразити її засобами логіки, але для цього Хінтікка пропонує розглядати іншу, видозмінену логіку першого порядку. На місце Фрегеївської логіки першого порядку він пропонує свою IF логіку, яка є розширенням класичної.

IF-логіка це все ще логіка першого порядку, у тому сенсі, що діапазон дії кванторів поширюється на індивідуальні змінні; однак вона набагато сильніша ніж традиційна фрегеївська логіка першого порядку, оскільки в ній квантори виявляються інформаційно-незалежними один від одного.

Логіка першого порядку (числення предикатів) – це формальна система в математичній логіці, в якій допускаються висловлення відносно змінних, фіксованих функцій, і предикатів. Є розширенням логіки висловлювань. У свою чергу є частковим випадком логіки вищого порядку. Однак, така логіка, врешті решт, виявляється занадто слабкою для виконання в ній всієї математики. Її ресурси є дозволяють повністю характеризувати такі критичні математичні концепти як математична індукція, нескінченність, сильна множина тощо.

Про що ж логіка першого порядку? Про квантори, але про залежні квантори. Під залежними кванторами можна розуміти функціональну залежність. Зрозумівши залежність кванторів ми легко можемо зрозуміти ідею незалежності кванторів.

У класичній логіці першого порядку кожен квантор зв'язаний з сегментом формули як сфера. Таким чином, якщо ми маємо два квантори, то їх сфери, або мають бути незалежними, або ж одна повинна бути включена в іншу, вони не можуть просто частково перетинатися. Це обмеження цілком довільне. Насправді, у природній мові існують порушення цієї вимоги.

Набагато зручніше представити спеціальне позначення, метою якого буде вивільнення квантору від залежності від іншого. (/)

Те, що ми робимо з кванторами можна зробити і з кон'юнкцією та диз'юнкцією.

Для побудови такої логіки нам достатньо: $\&$, $\vee$, $\sim$, $\forall (x)$, $\exists (y)$, і тотожності.

Систематичне використання лінійної символіки породжує те, що Хінтікка називає IF (independence-friendly) першопорядкова логіка. Відповідно, мова яка відповідає заданій – це IF першопорядкова мова. Вона – справді базова або елементарна логіка. Це почесне місце зазвичай надається класичній першопорядковій логіці Фреге–Рассела. І все ж IF логіка першого порядку тут більш адекватна, оскільки вона не привносить ідеї які б вже не передбачалися звичайною першопорядковою логікою.

Можна сказати, що така мова – це мова частково впорядкованих кванторів. На сучасному етапі IF логіка включає також поняття інформаційно-незалежного зв'язку (Габріель Санду). Переваги мови IF логіки полягає в тому, що її не можливо не зрозуміти, якщо ти знаєш класичну першопорядкову мову (Фреге), оскільки вона не включає жодних нових понять.

Єдине явне новаторство, яке слід з'ясувати для розуміння IF-логіки першого порядку, – це ідея кванторної незалежності. Але зрозуміти незалежність – це означає зрозуміти залежність, що необхідно для розуміння звичайної логіки першого порядку.

Серед багатьох цікавих особливостей першопорядкових мов для ІФ логіки важливим є той факт, що якщо включити в таку мову певні засоби говорити в ній самому про її синтаксис, то можна дати повне визначення істини для цієї мови в самій мові. Як зазначає Я. Хінтікка в роботі «Ревізія принципів математики»: «Відомо, що логічні методи, які виходять за межі логіки першого порядку призводять до серйозних проблем, незважаючи на те, чи ми маємо справу з теорією множин, чи з логікою більш високого рівня» [6, р. 7]. Тож, це стимулює фінського логіка детально дослідити причини виникнення проблем в логіці.

Я. Хінтікка вважає, що у логіки, в залежності від мети її використання, є декілька основних функцій. Загалом, він виділяє дві основні функції: дескриптивну та дедуктивну. Однак, якщо ми використовуємо логіку в математичних цілях, то Хінтікка називає її третьою важливою функцією – використання логіки першого порядку в якості медіуму аксіоматичної теорії множин. «Ця теорія множин має обернутися в універсальний метод для математики» [6, р. 18]. Слід зазначити, що концепція теорії множин як універсальної мови математики не скрізь і не завжди приймається, але у будь-якому випадку, такий концепт пронизаний складнощами.

У книзі «ІФ–логіка. Теоретико–ігровий підхід» [3] Г. Санду та А. Манн презентували інтерпретацію формул логіки першого порядку як семантичну гру з повною інформацією, а формули ІФ–логіки – як семантичну гру з неповною інформацією. Звичайно, не завжди формули ІФ–логіки мають розглядатися як семантична гра з неповною інформацією, однак сутність такої презентації полягає у виділенні експресивної здатності ІФ–логіки, оскільки семантична гра з неповною інформацією не може бути виражена формулами логіки першого порядку. Обмеженість інформації досягається за допомогою знаку «/», який власне і позначає інформаційну незалежність квантору існування від квантору все загальності.

Яким чином відбувається семантична гра та які її правила? У розділі «ІФ–логіка» автори пропонують ряд визначень, необхідних для розгляду ІФ–логіки та інтерпретацій її формул як семантичних ігор. У семантичних іграх є два гравця (Елоїза ($\exists$) – верифікатор та Абеляр ($\forall$) – фальсифікатор). Сама гра представлена у вигляді дерева історій (кроків), з початковою історією, якою виступає формула. Гра закінчується тоді, коли в якійсь з гілок досягається константа. Кроки гравців визначаються головним сполучником в формулі, так, диз'юнкція та квантор існування – це вибір Елоїзи, а кон'юнкція та квантор все загальності – вибір Абеляра. Елоїза виграє, якщо у кінці гри досягнута константа, яка задовольняє поточну формулу, якщо ж ні, то виграє Абеляр. Автори доводять, що обмеженість інформації не впливає на можливість гравців зробити якийсь певний крок, вона просто не дозволяє використати певну стратегію. Важливо зазначити, що семантичні ігри, які розглядаються Хінтіккою, Санду та іншими авторами у цьому напрямку досліджень, це завжди ігри з, так званою, нульовою сумою, тобто завжди має бути той хто виграє і той, хто програє, ніхто не може бути у такій грі не може.

Порівнюючи ІФ–логіку з логікою першого порядку Фреге у частині «Експресивна сила ІФ–логіки» книги «ІФ–логіка. Теоретико–ігровий підхід» автори, за допомогою ряду теорем та прикладів, доводять, що кожна властивість першопорядкової логіки може бути визначена в ІФ–логіці,

однак існує клас структур, які можуть бути виражені тільки засобами ІФ–логіки, що доводить більшу силу виразності ІФ–логіки у порівнянні з логікою першого порядку. Так, наприклад, автори доводять, що в ІФ–логіці можливо визначити клас структур з нескінченним універсамом, що неможливо зробити в логіці першого порядку.

Оригінальні теоретико–ігрові семантики для ІФ логік визначають значення тільки для ІФ висловлювань. Саме тому ІФ логіка може вважатися незалежною від всезагальної «проблеми» Тарського для логік першого порядку, а саме від того, що істина визначається в термінах істини та виконуваності, а не просто істини. Однак, це також означає, що ІФ логіка не спроможна аналізувати ІФ висловлювання спираючись лише на їх підвирази. Більш того, Хінтікка переконливо висловив, що для ІФ логіки може взагалі не існувати композиційної семантики: «не існує жодної реальної надії на розробку композиційних умов істинності для ІФ висловлювань, не дивлячись на те, що я не надав строгого доведення його неможливості» [6, р. 112].

В ній квантори мають певну інформаційну незалежність. А це призводить до того, що властивості ІФ логік автоматично виключають парадокси при спробі задати визначення істини для певної мови в ній самій. Відповідно, ІФ логіка дозволяє визначити істину і у природній мові. «...як тільки ми усуваємо прогалини у трактовці кванторів Фреге – Рассела і припускаємо довільні моделі залежності між нормальними кванторами, предикат істини одразу піддається визначенню в мові першого порядку засобами самої мови, якщо її синтаксис може бути сформульований на цій самій мові» [8].

У цьому зв'язку ми бачимо, що для побудови теоретико–ігрової семантики для будь-якої мови, нам необхідно передивитись визначення природи кванторів. Як тільки ми відійдемо від класичного розуміння кванторів як денотатів, і приймемо концепцію «довільного вибору», ми зможемо не тільки більш адекватно працювати з мовою логіки першого порядку, а й зможемо аналізувати природну мову засобами теоретико–ігрової семантики. А при використанні теоретико–ігрової семантики для мови ІФ логіки, нам стають доступними для аналізу ігри з неповною інформацією та не ідеальною пам'яттю. Однак, незважаючи на те, що мова ІФ логіки дозволяє більш детально формалізувати природну мову, в неї все ж таки є недолік – вона не піддається скінченній аксіоматизації.

З усього вищезазначеного можна зробити такі висновки: теоретико–ігрова семантика пропонує дієвий метод для аналізу як формальних, так і природних мов. Теоретико–ігровий підхід пропонує розглядати квантори не як одиничні терми, а як такі, що можуть змінювати своє розуміння залежно від «довільного вибору», саме правила довільного вибору і пропонує теоретико–ігрова семантика.

Список використаних джерел

1. Конверський А. С. Логіка традиційна та сучасна: підруч. для студ. ВНЗ. – К.: Київський ун-т, 2007. – 440 с.
2. Рассел Б., Уайтхед А. Основания математики: В 3 т. / Под ред. Г. П. Ярового, Ю. Н. Радаева. – Самара: Самарский университет, 2005–2006. – Т.1. – 721 с.
3. Mann Allen L., Sandu G., and Sevenster M. Independence-Friendly Logic A Game-Theoretic Approach. – Cambridge University Press, 2011. – 216 p.
4. Hintikka Ja. Language-Games // Saarinen E. Game-Theoretical Semantics. – Springer, 1979. – 394 p.
5. Hintikka Ja. Quantifiers in Logic and quantifiers in natural languages // Saarinen E. Game-Theoretical Semantics. – Springer, 1979. – 394 p.

6. Hintikka Ja. The Principles of Mathematics Revisited // Cambridge University Press, 1998. – 304 p.
7. Pietarinen A. Semantic Games In Logic and Epistemology // Logic, Epistemology, And The Unity Of Science, 2009. – P.57–103.
8. Хинтиikka Я. Истина после Тарского. – Режим доступа: http://www.i-u.ru/biblio/archive/hin_ist/, вільний.

References

1. Konverskiy A. Ie. Logika tradytsiina ta suchasna: pidruch. dla stud. VNZ. – K.: Kyivskiy un-t, 2007. – 440 s.
2. Russel B., Whitehead A. Osnovaniia matematiki: V 3 t. / Pod red. G. P. Iarvogo, Iu. N. Radaeva. – Samara: Samarskii universitet, 2005–2006. – T.1. – 721 s.
3. Mann Allen L., Sandu G., and Sevenster M. Independence-Friendly Logic A Game-Theoretic Approach. – Cambridge University Press, 2011. – 216 p.
4. Hintikka Ja. Language-Games // Saarinen E. Game-Theoretical Semantics. – Springer, 1979. – 394 p.
5. Hintikka Ja. Quantifiers in Logic and quantifiers in natural languages // Saarinen E. Game-Theoretical Semantics. – Springer, 1979. – 394 p.
6. Hintikka Ja. The Principles of Mathematics Revisited // Cambridge University Press, 1998. – 304 p.
7. Pietarinen A. Semantic Games In Logic and Epistemology // Logic, Epistemology, And The Unity Of Science, 2009. – P.57–103.
8. Hintikka Ja. Istina posle Tarskogo. – Rezhym dostupu: http://www.i-u.ru/biblio/archive/hin_ist/, vilnyi.

Ichenko G. O., PhD student, Logic Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), ilchenkoganna@gmail.com

The definition of logical terms in different types of game-theoretic semantics

This article offers an analysis of game-theoretical semantics for first-order logic language, natural language and IF logic language. The article offers a review of definition of logical terms in Ja. Hintikka's game-theoretical approach. The identified merits and demerits of using game-theoretical semantics for analyze of first-order logic language, natural language and IF logic language.

Keywords: game-theoretic semantics, IF-logic, Ja. Hintikka, quantifier, semantics.

Ильченко А. А., аспирантка кафедри логіки, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), ilchenkoganna@gmail.com

Определение логических терминов в теоретико-игровой семантике разных типов

Проанализирована теоретико-игровая семантика для языка логики первого порядка, естественного языка и языка IF логики. Рассмотрены определения логических терминов в теоретико-игровой семантике Я. Хинтиikka. Определены недостатки и преимущества использования теоретико-игровой семантики для анализа языка логики первого порядка, естественного языка и языка IF логики.

Ключевые слова: квантор, семантика, теоретико-игровая семантика, IF-логика, Я. Хинтиikka.

* * *

УДК 172+177

Кадиевская И. А.,
доктор философских наук, профессор,
зав. кафедрой философии, политологии,
психологии и права, Одесская государственная
академия строительства и архитектуры
(Украина, Одесса), marlinna@yandex.ru

КАЧЕСТВО УДОВЛЕТВОРЕНИЯ ДУХОВНЫХ ПОТРЕБНОСТЕЙ СРЕДИ ЗНАЧИМЫХ ПРОБЛЕМ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Статья имеет значительную актуальность, особенно в современных условиях, когда происходит реформирование государства, трансформация всего общества и его институтов. Важнейшим фактором, определяющим вектор развития всех сфер общественной жизни, выступает общественное сознание. Ведь именно оно содержит все актуальные для людей задачи, цели и смыслы жизни. В сложном, противоречивом, динамично изменяющемся общественном сознании можно обнаружить как значимые проблемы, так

и пути их успешного разрешения. Именно это и определило цель статьи, которая заключается в изучении влияния духовной атмосферы на качество удовлетворения духовных потребностей, а также содержание и состояние общественного сознания современного украинского общества. Основными методами исследования являются анализ и обобщение научной и периодической литературы по проблеме, а также общенаучные методы: анализ и синтез, индукция и дедукция. Основное внимание автор акцентирует на проблемах изменениях духовной атмосферы современного украинского общества, а также значении удовлетворения духовных потребностей граждан.

Ключевые слова: общественное сознание, духовная атмосфера, духовные потребности, социальное настроение, информационное воздействие, ценности, мировоззрение, мировосприятие.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Важнейшим фактором, определяющим вектор развития всех сфер общественной жизни, выступает общественное сознание. Ведь именно оно содержит все актуальные для людей задачи, цели и смыслы жизни. В сложном, противоречивом, динамично изменяющемся общественном сознании можно обнаружить как значимые проблемы, так и пути их успешного разрешения. Таким образом, все доминирующие чувства и смыслы общественного сознания имеют свойство влиять на поведение людей. И от того, какие модели поведения преобладают, во многом зависят перспективы развития любого государства.

Основой статьи послужили труды А. Г. Спиркина [1; 3], Л. П. Бугевой [4], А. К. Уледова [5], Э. Фромма [6] и других исследователей проблем общественного сознания.

Цель исследования – изучение влияния духовной атмосферы на качество удовлетворения духовных потребностей, а также содержание и состояние общественного сознания современного украинского общества.

Для достижения поставленной цели предполагается решить следующие задачи:

- осмыслить ключевые понятия (общественное сознание, духовная атмосфера, духовные потребности, социальное настроение, информационное воздействие, ценности, мировоззрение, мировосприятие), рассмотреть их взаимосвязь;

- выявить специфику влияния духовной атмосферы на качество удовлетворения духовных потребностей, а также содержание и состояние общественного сознания современного украинского общества;

- исследовать причины ухудшения духовной атмосферы как факторы, способные приводить к духовному опустошению и психологическому истощению граждан;

- проанализировать современные тенденции распространения деструктивной информации как факторы, деструктивно влияющие на содержание и состояние общественного сознания.

Содержание статьи соответствует поставленной цели и задачам.

Основными методами исследования являются анализ и обобщение научной и периодической литературы по проблеме, а также общенаучные методы: анализ и синтез, индукция и дедукция.

Развитие любого государства зависит как от объективных, так и от субъективных факторов. Не имеет смысла спорить о том, какие из них являются определяющими. Дискуссии на эту тему всегда будут наполнены принципиальными противоречиями. С точки зрения экономистов решающее значение в

развитии страны играют микро и макро экономические показатели. Политологи сумеют убедительно обосновать важность правильного выбора политического режима. Юристы в качестве ключевого фактора общественного развития наверняка выделяют уровень развития правового государства. С философской точки зрения вектор развития всех сфер общественной жизни зависит от содержания и состояния общественного сознания.

Общественное сознание выступает как необходимая сторона общественно-исторического процесса, как функция общества в целом. Его самостоятельность проявляется в развитии по своим собственным внутренним законам. Обычно выделяются два уровня общественного сознания: общественную психологию и идеологию. Общественная психология есть совокупность чувств, настроений, обычаев, традиций, побуждений, характерных для данного общества в целом и для каждой из больших социальных групп. Идеология выступает системой теоретических взглядов, отражающая степень познания обществом мира в целом и отдельных его сторон. Это уровень теоретического отражения мира.

Практически каждое феноменальное явление, присущее индивидуальному сознанию имеет свойство проявляться на уровне сознания коллективного. Мы вполне можем провести параллель между благополучием отдельной личности и общества в целом. Прекрасно понимая всю степень относительности в определении блага как философской категории, мы тем ни менее легко различаем конструктивные и деструктивные тенденции в развитии личности и общества. При желании можно представить создающую личность как прообраз благополучного общества, а также деструктивную, как прообраз общества не благополучного и бесперспективного.

Содержание и состояние общественного сознания зависит от множества различных факторов. Вместе с тем сознание, как явление не материальное, особенно чувствительно к изменениям духовной атмосферы в обществе. И если говорить о нашем времени, то оно, к сожалению, демонстрирует нарастание негативных тенденций в духовной жизни. В результате кризисных явлений граждане лишаются возможности полноценно удовлетворять не только материальные, но и духовные потребности. Финансовая несостоятельность большинства жителей Украины не дает возможности полноценно оздоравливаться и отдыхать, получать качественное образование, посещать концерты, выставки, симпозиумы и другие культурные мероприятия. Занятия в различных кружках и спортивных секциях, посещение курсов, туристические поездки, участие в круглых столах, семинарах и тренингах сегодня превратились в недоступную роскошь. Неудовлетворенность духовных потребностей приводит к стремительному ослаблению жизненно важных духовных ресурсов человека. Многие работающие граждане Украины жалуются на то, что в организациях, где она трудятся, практически не создаются условия для восстановления здоровья и психологической разгрузки. Хотя люди старшего поколения еще помнят о том, что раньше уделялось повышенное внимание к организации досуга по месту работы сотрудников. Они имели возможность посещать санатории и профилактории, ходить на концерты, заниматься спортом, художественной самодеятельностью, получать бесплатное образование и

т.д. Многие люди смотрят на проблему создания условий для отдыха и психологической разгрузки несколько однобоко и поверхностно. По их мнению, успех зависит только от финансирования, хотя полагают, что это далеко не так. Одной из серьезных причин, способной приводить людей к психологическому истощению является т.н. информационное воздействие. Компетентные в своей области психологи и психотерапевты прекрасно знают о том, что сознательное внимание человека не может быть одновременно сконцентрировано на всех объектах одновременно. Линейно и последовательно сознательное внимание способно переходить от одного объекта действительности к другому. Этот естественный процесс, может быть хорошо управляемым. А поскольку реальность всегда многомерна и разнообразна в ней можно обнаружить огромное количество как позитивных жизнеутверждающих, так и негативных угнетающих психику компонентов. Поэтому с философской и психологической точки зрения многие психические состояния зависят от тех объектов реальности, на которых чаще фиксируется сознательное внимание. Такие известные феноменальные явления психики, как негативная или позитивная фильтрация событий сегодня довольно ярко проявляется на уровне общественного сознания. Преобладание пессимистического и депрессивного мировосприятия у наших людей вполне можно считать проявлением доминирования негативной фильтрации событий в общественном сознании. Очевидно, этот процесс неразрывно связан со всеми разновидностями информационного воздействия на сознание человека. И если для наглядности преднамеренно упростить данную проблему получится, что главным результатом информационного воздействия оказывается фиксация внимания большинства людей на самых разнообразных негативных явлениях действительности. В тоже время существующие позитивные объекты волшебным образом не попадают в фокус сознательного внимания. Более того все больше и больше людей быстро усваивают и начинают верить в наиболее вредные и опасные социальные мифы и стереотипы. В повседневном общении мы часто говорим о том, что информационное пространство наполнено сплошным негативом. Но что это за негатив, из чего состоит и как именно влияет на сознание до конца не понятно. Существуют различные гипотезы, в любом случае в результате постоянного информационного воздействия общественное сознание продолжает фиксироваться на деструктивных позициях, идеях и смыслах. Длительное удерживание внимания на тревожных, пугающих, уродливых, мрачных и безысходных явлениях неизбежно приводит к формированию соответствующего мировоззрения и мировосприятия. Таким образом, люди постепенно приходят к духовному опустошению и психологическому истощению. В таком ослабленном состоянии даже при условии создания необходимой материальной базы для отдыха и психологической разгрузки духовные потребности все равно не будут качественно удовлетворены. До тех пор пока мы будем верить в победу социального, морального и природного зла, мы не сможем кардинально улучшить духовную атмосферу в обществе. Принципиально важно изменить систему убеждений и поверить во всепобеждающие силы любви, красоты и добра. Только в этом случае духовная атмосфера может измениться к лучшему, создавая

необходимые условия для качественной счастливой жизни людей. Удовлетворение духовных потребностей во многом зависит от межличностных взаимоотношений, в которых должны преобладать такие составляющие компоненты, как: доброжелательность, толерантность, милосердие, уважение, взаимовыручка, сотрудничество, любовь и дружба. Возможно сегодня, в условиях радикального реформирования украинского государства гражданское общество наконец сумеет сформулировать и защитить свои права. Нам всем необходимо поскорее осознать, какую важную роль в жизни людей играет качество удовлетворения духовных потребностей.

Для того чтобы духовная атмосфера в обществе стала более благоприятной недостаточно повысить уровень материального благосостояния населения. Считаю глубоко ошибочным превращать творческий процесс удовлетворения духовных потребностей в банальное приобретение товаров и услуг. Мы можем быть образованными, посещать дорогостоящие концерты, фестивали и выставки, покупать произведения искусства, но не быть интеллигентными людьми. Возможно, многие подумают, а нужна ли нам интеллигентность сегодня? Именно так обычно возникает вечно актуальная проблема поиска героя нашего времени, того идеального человека, который смог бы стать примером для воспитания будущих поколений. Человечество в своем развитии просто не может обойтись без идеализации. Каждая историческая эпоха ищет и утверждает ту или иную модель идеального государства, человека и общества. По видимому людям очень важно ясно представлять себе некий пример, к которому захочется стремиться. В этом смысле наше время не является исключением. Современное информационное общество обладает колоссальными возможностями влияния на общественное сознание. Возможно, еще никогда в истории масштабы манипуляции общественным сознанием не были такими грандиозными. Использование инновационных технологий агитации и пропаганды приносит впечатляющие результаты. И что бы мы ни говорили о свободе выбора, идейном и идеологическом плюрализме, все равно информационная социализация успешно формирует у большинства граждан вполне устойчивые ценностные ориентации. Среди выдвигаемых значимых ценностей нашей эпохи провозглашаются такие как: власть, богатство, карьерный рост, успех, независимость, мобильность, конкурентно способность, здоровый образ жизни и т.д. Очевидно, тот образ идеального человека, который возникает, при рассмотрении обозначенных ценностей, в нынешних условиях для большинства оказывается просто недостижимым. В результате не критического принятия навязанных ценностей страдает достоинство, возникает чувство собственной неполноценности. Ведь люди просто не понимают, каким образом в условиях глубокого экономического и политического кризиса они могут достичь финансового успеха, независимости, мобильности и т.д. Неудачные попытки хоть как-то приблизиться к глянцевым стандартам счастливой жизни «уважаемых и состоявшихся» людей для многих заканчиваются печально. Тогда особенно остро встает проблема духовного обнищания и психологического истощения граждан.

Скорее всего, многие из нас просто не задумываются о том, какова природа духовных потребностей человека?

Какими они могут быть? Почему возникают? От чего зависит качество их удовлетворения? Духовные потребности могут иметь ту или иную социальную направленность. Последняя, определяется характером существующих общественных отношений, в том числе моральных, эстетических, религиозных и других, уровнем духовной культуры людей, их социальными идеалами, пониманием ими смысла собственной жизни. Умноженные на волю людей, духовные потребности выступают в качестве мощных побудительных сил их социальной активности во всех сферах общественной жизни. Основным фактором, определяющим социальную и трудовую активность личности, является уровень развития духовных потребностей. Духовные потребности человека представляют собой внутренние побуждения к творчеству, созданию духовных ценностей и их освоению, к духовному общению. В отличие от природных духовные потребности заданы не биологически, а социально. При этом сначала общество формирует у человека лишь самые элементарные духовные потребности, обеспечивающие его социализацию. Духовные потребности более высокого порядка – освоение богатств мировой культуры, участие в их создании и т.д. – общество может формировать через систему духовных ценностей, служащих ориентирами в духовном саморазвитии индивидов. Духовные потребности имеют принципиально неограниченный характер. Пределов роста потребностей духа не существует.

В любом случае, считаю глубоко ошибочным воспринимать духовные ценности как предмет торговли. Катастрофическое ухудшение духовной атмосферы в нашей стране также может быть связано с тем, что в погоне за труднодостижимыми навязанными ценностями люди теряют человеческий облик и начинают ненавидеть друг друга. Искусственно пробуждаемая нецивилизованная конкуренция вовлекает людей в жестокую и бессмысленную войну всех против всех. В такой войне, нет, и не может быть победителей, в ней могут быть лишь побежденные. В таких условиях люди страдают уже не только от своей финансовой несостоятельности, но и от враждебной, недоброжелательной атмосферы в обществе. Информационное вовлечение граждан в различные виды соперничества, розни и противостояния можно считать одним из наиболее действенных агентов резкого повышения уровня конфликтности в украинском социуме. В ожесточенной борьбе за навязанные социализацией ценности люди с каждым днем относятся друг к другу все хуже и хуже. И как-то незаметно теряются такие важные моральные качества, как доброта, уважение, отзывчивость, способность радоваться не только своим достижениям, но и успехам окружающих людей. Эти ценности являются незаменимыми для пополнения тех духовных ресурсов, без которых не может быть подлинного психологического благополучия. Как можно удовлетворить глубинные духовные потребности в уважении, любви, признании, общении, творчестве, утверждении достоинства, когда в обществе преобладает агрессия, зависть, алчность, злорадство, цинизм, безразличие, отчуждение и недоверие друг к другу. Драматизм нашего времени, безусловно, связан не только с социально-экономическими и политическими проблемами, но и со стремительным морально-психологическим обнищанием людей.

Список использованных источников

1. Спиркин А. Г. Основы философии: Учебное пособие для вузов / А. Г. Спиркин. – М.: Политиздат, 1988. – 592 с.
2. Философия: Учебник под редакцией Ю. А. Харина. – Минск: ТетраСистемс, 2006.
3. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. – М.: Политиздат, 1972.
4. Буева Л. П. Духовность и проблемы нравственной культуры / Л. П. Буева // Духовность, художественное творчество, нравственность (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 1996. – №2. – С.3–4.
5. Уледов А. К. Духовная жизнь общества / А. К. Уледов. – М., 1980.
6. Фромм Э. Иметь или быть? / Э. Фромм. – М., 1990.

References

1. Spirkin A. G. Osnovy filosofii: Uchebnoe posobie dlja vuzov / A. G. Spirkin. – M.: Politizdat, 1988. – 592 s.
2. Filosofija: Uchebnik pod redakciej Ju. A. Harina. – Minsk: TetraSistems, 2006.
3. Spirkin A. G. Soznanie i samosoznanie / A. G. Spirkin. – M.: Politizdat, 1972.
4. Bueva L. P. Duhovnost' i problemy нравstvennoj kul'tury / L. P. Bueva // Duhovnost', hudozhestvennoe tvorcestvo, нравstvennost' (materialy «kruglogo stola») // Voprosy filosofii. – 1996. – №2. – S.3–4.
5. Uledov A. K. Duhovnaja zhizn' obshhestva / A. K. Uledov. – M., 1980.
6. Fromm Je. Imet' ili byt'?? / Je. Fromm. – M., 1990.

Kadievskaya I. A., Ph.D., Professor, Head. Department of philosophy, political science, psychology and law, Odessa State Academy of Construction and Architecture (Ukraine, Odessa), marlinna@yandex.ru

Quality meets the spiritual needs among the important problems of the contemporary Ukrainian society

The article has a significant relevance, especially in the modern circumstances when there's a reform of the state, the transformation of the whole society and its institutions. The most important factor in determining the direction of development in all spheres of public life, serves the public consciousness. After all it contains all the relevant people to task, purpose and meaning of life. In the complex, contradictory, dynamically changing the public consciousness can be detected as a significant problem and the ways of their successful resolution. Exactly this is determined the purpose of the article which is to examine the influence of the spiritual atmosphere on the quality of spiritual needs as well as the content and the state of public consciousness of modern Ukrainian society. The main methods of the research are the analysis and generalization of scientific and periodical literature on the issue as well as scientific methods: analysis and synthesis, induction and deduction. The focus of the author focuses on the problem of changing the spiritual atmosphere of the modern Ukrainian society as well as of addressing the spiritual needs of the citizens.

Keywords: social consciousness, spiritual atmosphere, spiritual needs, social mood, information influence, values, worldview, perception.

Кадієвська І. А., доктор філософських наук, професор, зав. кафедри філософії, політології, психології та права, Одеська державна академія будівництва і архітектури (Україна, Одеса), marlinna@yandex.ru

Якість задоволення духовних потреб серед значущих проблем сучасного українського суспільства

Стаття має значну актуальність, особливо в сучасних умовах, коли відбувається реформування держави, трансформація всього суспільства і його інститутів. Найважливішим чинником, визначальним вектор розвитку усіх сфер суспільного життя, виступає суспільна свідомість. Адже саме вона містить всі актуальні для людей завдання, цілі і смисли життя. У складній, суперечливі суспільній свідомості можна виявити як значущі проблеми, так і шляхи їх успішного вирішення. Саме це і визначило мету статті, яка полягає у вивченні впливу духовної атмосфери на якість задоволення духовних потреб, а також зміст і стан суспільної свідомості сучасного українського суспільства. Основними методами дослідження є аналіз та узагальнення наукової та періодичної літератури з проблеми, а також загальнонаукові методи: аналіз і синтез, індукція і дедукція. Основну увагу автор акцентує на проблемах зміни духовної атмосфери сучасного українського суспільства, а також значенні задоволення духовних потреб громадян.

Ключові слова: суспільна свідомість, духовна атмосфера, духовні потреби, соціальний настрій, інформаційний вплив, цінності, світогляд, світосприйняття.

* * *

УДК 101.1

Капітоненко О. М.,
пошукувач, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), a321831@gmail.com

АВАНГАРД–1 ТА АВАНГАРД–2 В МОДІ ХХ СТОЛІТТЯ:
ВІД СВІТОБУДІВНИЦТВА ДО МАНЬЕРИЗМУ

Модернізм узагальнює сам рух модерніте, тобто модерних інновацій, які відбулися в культурі, це більш нейтральна номінація, але вона не свідчить про те, що ж відбувається. Так, стиль модерн теж є найновітнішим, адже він уособлює інновації, які відрізняються від інновацій, які уособлює модернізм. Важливо зазначити, що авангард як англіяція культурних цінностей, як їх заперечення вже певною мірою був здійсненим в стилі модерн і, фактично, авангард як стиль лише легалізував ту ситуацію, яка імпліцитно здійснювалася в стилі модерн як в останньому світовому стилі. Так його відзначають теоретики мистецтвознавства.

Ключові слова: модернізм, авангард, модерн, мистецтво, мода, культура.

В авангарді виникає новітня модель світозабудови, заперечення предметності, заперечення світу «харчовиків», заперечення світу великих «перукарень» і того великого атракціону споживань, що стає демоном культури постмодернізму. Це надзвичайно цікавий проект, який створює яскраві образи, якийсь космологічний «череп», за К. Малевичем, тобто космологічну свідомість людства, в якому практично здійснюється новий Всесвіт. Втім ця думка збуджена енергетично, вона розширюється, пульсує, тобто перед нами мистецький проект, який здатний долати всі світи своїм образним інтуїтивізмом і своїм образним експресивізмом. «Чи буде весь всесвіт тим же дивним черепом, у котрому безкінечно несуться метеорити сонць, комет і планет, і що вони теж представлені космічною думкою, і що всі їх рухи в просторі, і що всі вони стали безпредметні, бо якщо були б предметні, – ніякий череп б їх не вмістив. Думка рухається, бо рухається збудження, і в русі вона створює реальне як уявлення, бо творчо здійснене уявлення є дійсність, і все створене змінюється і йде у вічність небуття, як прийшло із вічного буття» [3, с. 241].

Отже, максималізм і монументалізм, мегаломанія предметно розчиненого безпредметного простору є мегаломанією думки, яка здійснює метеорити сонць, їх величезне розмаїття – все це говорить про те, що людина авангарду не від світу цього, що вона прийшла в цей світ, щоб звільнитися від предметності й створити те єдине, яке поєднує її з абсолютном, поєднує з Богом.

Аналіз моди авангарду здійснювався в дослідженнях Дж. Барлетт, Т. Стриженової, О. Костіної та ін. [1; 4; 2], адже проблема цілісного аналізу моди авангарду потребує системного дослідження.

Мета статті – визначити формотворчий потенціал моди авангарду в його динаміці.

Світ предметний, світ матеріальний є в'язницею, а безпредметність – єдина сутність буття Боголюдини Авангарду, антипрактична реальність. Це той спокій і та чистота думки, до якої людина тяжіла все своє життя. К. Малевич стає пророком нової сакральності, святковості надбуття людини. Цей світ близько підходить до моди, дизайну світових просторів надбуття. Ще один крок – і він відкриє супрематичний напрям у моді – це його костюми для опери «Перемога над Сонцем». Костюми виробляли з картону і розфарбовували, а сама опера ставилась просто неба. Отже, опера, як не дивно, увійшла в історію, як вдалий експеримент, хоча вся аура, її створення і весь її гігантизм розчинилися у сфері мрій.

О. Костіна такописує першу виставу опери: «У монодрамі В. Маяковського грав сам поет, він єдина особа, що говорить серед статичних манекенів, декоративних панно, котрі були написані художником І. С. Школьніком, а пролог, епілог і костюми П. Філоновим» [2, с. 47].

«Перемога над Сонцем» не була єдиною епатажною роботою авангардного простору театру, вона існувала в контексті інших подібних епатажних і футуристичних робіт. Можна сказати, що сам авангардний простір костюмів був іншим, ніж він існував у побутовому просторі. Написані на полотні плоскі «костюми» П. Філонова натягувалися на рами щитів і приховували акторів, що стояли за ними в білих халатах. Актори «пересували» свої костюми, час від часу озвучували ремарки, репліки, коли висовувались із-за щитів. Тобто виникає своєрідна маска–костюм, маска – стабільна реальність мізансцени. Мізансцени були намальовані на полотні, а люди пристосовувались до цих намальованих картин і лише були статистами. Статистами здійсненої живописної гри. На жаль, загинули і панно, і всі костюми, написані на полотні.

Проте саме такий сценічний простір свідчить про традиційність і водночас мізансценування простору на підставі костюму–мізансцени, костюму, який стає образом сценічності. «В опері «Перемога над Сонцем», – пише О. Костіна, – увага глядача була прикута до незвичайних костюмів і декорацій Малевича, невизначено прочитаний хлебніковський пролог, який мав назву «Чорнотворчі вистушки», як і музика, що дратувала слух, також були освітленими, та, намагаючись всіма засобами якомога сильніше епатувати публіку, постановники досягли мети: після вистави відбувся циклопічний скандал, що різко поділив глядачів на тих, що не сприймали спектакль і тих, хто йому співчував.

Малевич, у пошуках нової пластичної форми сценічного середовища і об'ємного костюму, створив у 1913 році єдиний у своєму роді просторовий образ, що склався з абстрактних і геометризаних панно – задників та серії об'ємних картонних костюмів, що поєднували в собі два витоки, що мали абстрактний характер геометричних форм і примітивні фольклорні основи. Фігури будітлян, людей майбутнього, великі, більше людського зросту, у яскраво розфарбованих масках, схожих на забрали, що створювали міміку обличчя, персонажі повільно пересувались, представляючи собою певну подібність механізованих людей–роботів» [2, с. 47].

Виникає та біомеханіка, яка розквітає згодом у Мейєрхольда, Брехта та інших драматургів. У виставі було декілька зав'язок, у тому числі й ті, що зображували чорний квадрат, але його не встигли зробити до вистави, яка символізувала кінець старого і початок нового світу. Самі театральні події презентувалися на тлі плоских панно, в основному чорно–білих. Отже, будітляни, тобто люди майбутнього, намагалися покорити сонце і стали існувати в новому вимірі, який Кручених назвав «десятим станом». Кубістичні костюми, безпредметні декорації – все говорило, що це світ, в якому не існує гравітації, в якому існує не лише експеримент заради експерименту, а новий світ, який можливий саме в тому планетарному «черепі» К. Малевича. Світ, позбавлений предметності, а разом і ваги.

Втім можна стверджувати, що простір моди або костюми в стилі авангард були здійснені переважно в театральних просторових реаліях, тобто в рамках авангардного сценізму

і тієї індустріальної поетики, яка надихалась виробничим мистецтвом конструктивізму, що заперечувала будь–який утрилітаризм, «харчовий» простір побуту й усього іншого. Ідеї новітніх сценаристів–конструктивістів добре сприймав В. Мейєрхольд, і, звичайно, вони створювали той дух піднесеного виборювання універсуму всесвітнього простору, який так пагетично описував К. Малевич. Так, у виставі «Великий рогоносець», яку поставив В. Мейєрхольд, художником–сценаристом і костюмером була Лідія Попова. Вона створила свою своєрідну систему, яка стала образним пластичним візерунком тієї біомеханіки системи вистави, яка поєднувала в собі пластику сценічного руху тіл акторів, навіть акробатичну техніку, а також кубістичну систему костюму, що пов'язувалась з дискретними жестуальними рухами персонажа.

Варвара Степанова, яка працювала з Мейєрхольдом над виставою «Смерть Тарелкіна», стає лідером образної і культурно–історичної лабораторії з дизайну одягу «Прозодяг». Важливо вказати на деякі образні конотації, що приводять сценічний простір у простір лабораторного експерименту дизайну одягу і простір, який можна називати інструктивно–модельним. Олександра Екстер – цікавий могутній театральний художник, яка вже була відома як енергійний реформатор театру, створює костюми для вистав Анєнського, а також для інших робіт, зокрема до «Ромео і Джульєтти». Екстер здійснює виразні, динамічні й експресивні моделі костюму авангардного типу, які радикально змінюють поетику вистави й саму візуальну реальність сценізму костюму. Так, ескізи костюмів до вистави «Ромео і Джульєтта» вражають фантазією й витонченістю форми, їм властива напруженість динаміки і своєрідна таїна, насичена кольорилістична гама, що поєднує відкритий колір з ахроматичними тонами. Все це нагадує про кубістичні витоки. І разом з тим конструкція костюмів побудована з хвилеподібних ритмів ліній, що утворюють спіралі на головних уборах і плащах.

Важливо, що образні концепції тих, хто здійснював дизайн як могутній поступ конструктивізму, виробничого мистецтва, легко переходять в театр, створюють виробничі мотиви сценічної композиції, яка асоціюється з сучасним поступом техніки. Все це також синтетично інтегрується в ту сценографію і в той простір, який здійснював у своїй режисурі Мейєрхольд.

Л. Попова була більш здатна до того ідеологічного агітпропу, який фактично царював в театрі Мейєрхольда. Постановка «Земля дибом» вже є матеріалізованою конструкцією, де на сцену виїжджає частина підійомного крану, що дала можливість показати саме будівництво нового світу як реальну побудову. На сцену виїжджала вантажівка зі справжніми викидними газами, які заповнювали театральну залу. Актори їздили на велосипедах, стріляли з рушниць, телефонували, а також можна було побачити величезний екран, на якому проектувалися фото, події поверх осіб, фрагменти військової хроніки.

Лабораторія моделювання костюму «Прозодяг» як уніфікація формотворення і сценічна модель людини стає й сценічною моделлю образу людини в побуті. Група модельєрів, яку утворюють О. Родченко, О. Екстер, Н. Ламанова, В. Степанова, Л. Попова, фактично, є напівсценічним простором сучасного побуту, де сценою стає побутова культура в цілому, або культура повсякдення. І вже не вистава, не театральна подія поєднує персонажів, а конструкторський або дизайнерський задум, який легко

переноситься з театральної сцени в сценічний вимір життя культури авангарду. Фактично, цей симбіоз побуту, мистецтва й техніки можна визначити як «Авангард–1». Це лабораторно–проектний експеримент і симбіоз, який мав суто сценічні форми, якщо сцену розуміти в її комунікативному вимірі. Цей симбіоз швидко розпався і перетворився на проектний простір моди, костюму й мистецтва в цілому, який можна визначити як «Авангард–2». Тобто виникає манеристична, більш диференційована (дизайнерська, рекламна, медійна) структура формотворення.

Ми завершимо театральну частину авангардного простору костюму моди як своєрідного бачення світу в контексті конструктивізму або в контексті монтажних атракціонів описом–реконструкцією вистави, яка мала величезний успіх, – це «Ревізор» Гоголя в постановці В. Мейерхольда. Сутність полягає в тому, що вистава була не просто модернізована, а вона набула певних рис універсалізації. Подібні події відбуваються не в глухому містечку, а вже в самому центрі самодержавної Росії. Втім Мейерхольд пішов «далі» Гоголя, чим викликав протест багатьох.

Авангард з його поетикою антипредметного, супрематичного по суті світу, з його космізмом і світом, далеким від активної дії предметів, перетворюється на свою протилежність – предмети стають дієвими акторами мізансцени, грають з людьми на рівних, а люди стають відлунням тієї предметності, яку так хотів заперечити К. Малевич. Тобто авангард обертається своєю протилежністю: із маніфестів безпредметного світу він перетворюється на поетику іншої предметності, предметності жестуальної, сценічної й відразу ж риторичної. Риторика тут задіяна як монтаж атракціонів, монтаж сцен і формальних знахідок, які можна віднести до параду атракціонів, якими обіймався Ч. Чаплін й інші коміки.

О. Родченко, ще один дизайнер групи «Прозодяг», теж був сценічним художником і неабияким театральним художником. Він брав участь у розробці декорацій до вистави «Клоп», за В. Маяковським, поставленою В. Мейерхольдом. Якщо згадати ті дизайнерські конструкції О. Родченка з дроту, які фактично були еквівалентні архітекторам К. Малевича (їх С. Хан–Магомедов описує як протообрази архітектури радянського авангарду 20–х років), то не можна не помітити, як дуже складно людина працює з самим майбутнім, і як майбутнє може бути співвіднесене з минулим. Втім, якщо поглянути на саму матеріальну базу дизайну одягу і того масового «ширпотребу», який виходить на сцену неоконструктивістських мрій і лабораторних експериментів групи «Прозодяг», то її можна зіставити з цікавим «перформансом», коли макет «Башти Третього Інтернаціоналу» В. Татліна везли двома возами, а коні весь час, пересуваючись з ноги на ногу, змушували башту підстрибувати на брушатці дороги.

Тобто неадекватність матеріальної бази тим гігантським ідеям, надзвичайно могутнім космологічним системам, які намагалися опрацювати К. Малевич і ін., була вражаюча. Історик та дослідник історії радянського костюму Т. Стриженова пише: «Майстерні сучасного костюму стали творчою експериментальною лабораторією нових форм одягу. У цей час виникли перші радянські навчальні заклади, де повинні були готувати нові кадри для цієї величезної й важливої сфери легкої промисловості. У січні 1919 р. створюється Центральний інститут

швейної промисловості й навчальні художньо–промислові майстерні костюму з детальною розробкою, уставами, чітко сформованими завданнями. Зараз, коли читаєш ці збережені в архівах документи, не відчуваєш, що пройшло півстоліття, але це була чітко продумана постановка проблеми, чітко сформульована мета» [4, с. 17].

Надія Ламанова, що мала досвід модельного виробництва та дизайну одягу, намагалася реформувати виробництво. Звичайно, зараз стає вже історією її концепція апроксимації модельних форм до геометрії, яка виступає сумним епілогом редуccionізму проектного мислення, який можна зазначити як редуccionізм образного та культурно–історичного потенціалу (авангардного і модерного), який одночасно існував в одному і тому ж просторі радянських мануфактур. 20–ті рр. XX століття були своєрідним монтажним атракціоном сучасного дизайну одягу: тут працювали над оздобленням тканин у вигляді геометричних набивних орнаментів такі художники, як В. Мухіна, В. Степанова О. Естер, Л. Попова, і водночас вони ж створювали проекти одягу, текстильних малюнків, рекламної поліграфії і оформлення свят вистав, що створювали один величезний твір мистецтва, який можна визначити як авангардний. Хоча, звичайно, він не вписується в жодну поетику авангарду, яку опрацювали К. Малевич або Е. Лисицький, В. Кандинський.

Потрібно зазначити, що Н. Ламанова теж працювала як театральний художник, але працювала в костюмерній майстерні МХАТу, починаючи з 1901 року, і саме тут, починаючи вже з 20–х років, вона працює над костюмами для фільмів «Аеліта», «О. Невський» та ін. Тобто театрологія авангарду і театрологія авангардного костюму – це одна із тих імперативних матриць інтерпретації авангарду як моди, сценічного простору в широкому й вузькому значенні, що стає однією з важливих рис «Авангарду–2».

Видовищність, святковість і разом величезний образ мімікрував, трансформувалася від модерних настанов, що належали стилю модерн, до сучасного неоконструктивістського дизайну. Відомо, що Н. Ламанова, коли взялася за новітній для неї проект «Прозодягу», була вже немолодою, у порівнянні з її колегами, їй було вже п'ятдесят шість років, але вона з таким ентузіазмом бере участь у цьому проекті, що можна тільки дивуватися.

Н. Ламанова адаптує етноодяг до сучасного костюму, який виглядає театральним презентативним або просто театральним ремінісценцією того світу, який міг би мати свою естетику, якщо б там була хоч якась доля справжнього естетичного смаку. Слід навести виписку з програми «утилізації» форми та орнаменту: «Призначення костюму визначає матеріал. Матеріал визначає його форму, фігура, у свою чергу, визначає матеріал, фігура визначає колір, колір визначає матеріал. Форма визначає орнамент. Форма підпорядковує ритм як такий, що є елементом. Орнамент поєднує матеріал. Орнамент поєднує колір. Орнамент розуміється як конструктивна форма. Орнамент як конструювання ваги. Орнамент як розбивка площини як у художньому, так і в конструктивному плані. Форма прямокутника визначається матеріалом (на цій виставці полотном). Економія матеріалу, відсутність всього зайвого при побудові костюму. Форма, яка дає свободу руху» [4, с. 42].

У 1925 році Н. Ламанову, В. Мухіну, С. Прибильську і Н. Макарову запросили на всесвітню виставку в Парижі.

Художники вперше показали на світовій арені здобутки того експерименту, який формувався в просторі сучасного радянського дизайну й модельної школи. Зрештою, Віра Мухіна, відомий скульптор, який за словами теоретиків тих часів дорівнював за своєю якістю А. Бреккеру – першому із скульпторів Третього Рейху – була і неабиякою дизайнеркою з моделювання одягу. Т. Стриженова пише: «До роботи над костюмами Мухіна підходила як скульптор, вважаючи форму основним епіцентром одягу. Вона вважала, що коли створюється модель, то потрібно обов'язково дбати, щоб людина в одязі була красиво оформленою зі всіх сторін, як кругла скульптура» [4, с. 59].

Співвідношення концепту «мода» і «костюм» у Н. Ламанової однозначно підпорядковане костюму. Н. Ламанова пише про сучасний костюм, в «Червоній Неві» в 1924, №27: «Наша російська сучасність не хоче миритися із тиранією моди. Тут, як і у всьому, ми намагаємось осмислити сенс – процес виробництва. Вже в народних костюмах, не дивлячись на їхню залежність від побуту, традицій, ми бачимо відому цілеспрямованість, ту мету, задля якої створюється сукня. Ми зустрічаємо тут сукню робітника, буденне та святкове вбрання, верхній одяг, у свою чергу, поділяється на святковий і простий.

Той же принцип розподілення костюму, його призначення залишається в складних сучасних умовах міського життя, де, зважаючи на безліч різних занять, робоча сукня повинна бути цілестатною, тобто зберігати зручність та простоту, відповідати особливостям роботи тієї чи іншої людини (так, наприклад, неприйнятним є вузький одяг для людей, які під час роботи перебувають у русі). І, навпаки, у святковому вбранні теж можуть бути реалізовані принципи простоти й цілісності, може бути внесено більш індивідуальний виток, який відповідає конкретній особистості, що одягає костюм» [Цит. за: 4, с. 43].

Уже сам відредагований текст, сам дискурс утилітаризму свідчить про те, що перед нами редукція і певний елемент спрощення як виробничої, так і сценічної естетики «Прозодягу». Екстер не входила в групу утилітаристів і формалістів-функціоналістів. Вона залишалася театральним космологічним модельєром і водночас дизайнером-мрійником.

Висновки. Ми бачимо зародки комбінаторики формотворення, яка вже в сучасному дизайні, особливо у функціональному дизайні, визначається як трансформативні модельні конструкції костюму. Цей підхід свідчить про те, наскільки О. Екстер передбачала особливості не лише апроксимації форм, зведення їх до простих геометричних фігур, але й динамізацію костюму на підставі трансформації цих фігур у вигляді варіативних блоків або монтажних артефактів композиції костюму. Монтажність, сценічність, геометричність й авангардність – це всі ті ознаки, які презентують екстенсивну метрику формотворення костюму. Втім, екстенсивність в просторі моделювання плавню переходить із театального динамічного простору сценізму в кінематографічний космічний сценізм фільмів Протазанова, а потім вже у побут, який легко адаптує всі ці театральні інновації.

Якщо ми подивимося на костюм, який розробив О. Родченко, де він сам позує в комбінезоні, який виглядає як якась гімнастюрка з сукна, оброблена кантом зі шкіри, то конструкція його дає максимум пластики й мінімум крою. Це прямий рецидив звернення до конструкцій

його дружини В. Степанової, адже В. Степанова легко перенесла костюми з тих вистав, які вона оформила, зокрема костюми вистави «Смерть Тарелкіна», в побут. Те ж саме робив і О. Родченко, коли він адаптував костюми з вистави «Клоп» за поемою Маяковського до реалій дизайну одягу.

Окремо слід сказати про текстиль, про геометричні тканини, що вже певною мірою нагадують оп-арт, тобто візуальні трансформери, які орієнтовані на геометричну цілісність конфігурацій. Отже, ми можемо побачити, як ідея, над якою працювали ранні авангардистські художники, що створювали мультіверсум або універсум ідей мистецтва, світ безпредметності, супрематизм, перетворюється на герметичний оп-арт, на апроксимацію мотивів конструктивізму і авангарду. Цей період можна визначити як маньєризм, як можливість удосконалювати варіативний ряд віртуальних імплікацій геометричного орнаменту, що дає можливість пристосування авангардних ідей, а також їх утилізації.

Список використаних джерел

1. Барлетт Дж. Fashion East: призрак, бродивший по Восточной Европе / Джурджа Барлетт; пер. с англ. Е. Кардаш. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 360 с.
2. Костина Е. М. Художники сцены русского театра XX века / Е. М. Костина. – М.: Русское слово, 2002. – 415 с.
3. Малевич К. Супрематизм. Мир как беспредметность или Вечный покой / К. Малевич // Малевич К. Собр. соч. в пяти томах. – М.: Гилея, 2000. – Т. III. – 392 с.
4. Стриженова Т. Из истории советского костюма / Т. Стриженова. – М.: Сов. художник, 1972. – 112 с.

References

1. Bartlett Dzh. Fashion East: prizrak, brodivshiy po Vostochnoy Evrope / Dzhurdzha Bartlett; per. s angl. E. Kardash. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2011. – 360 s.
2. Kostina E. M. Hudozhniki stseny russkogo teatra XX veka / E. M. Kostina. – M.: Russkoe slovo, 2002. – 415 s.
3. Malevich K. Suprematism. Mir kak bespredmetnost ili Vechnyiy pokoy / K. Malevich // Malevich K. Sobr. soch. v pyati tomah. – M.: Gileya, 2000. – T. III. – 392 s.
4. Strizhenova T. Iz istorii sovetskogo kostyuma / T. Strizhenova. – M.: Sov. hudozhnik, 1972. – 112 s.

Капитоненко О. М., research, National Pedagogical Dragomanov University, (Ukraine, Kyiv), a321831@gmail.com

Avant-garde-1 and Avant-garde-2 fashion in the twentieth century: the construction of the ointment to the Mannerism

Modernism summarizes the movement of modern innovations that have taken place in the culture. Thus, the Modern style is also «the most recent» because it embodies innovations that differ from the innovations represented by Modernism. It is important to note that Avant-garde as the annihilation of cultural values and their denial had been already carried out to some extent in Modern style. In fact, Avant-garde as a style simply legalized the situation that had been implicitly accomplished in Modern style as in the last global style. This is how art theoreticians denote it.

Keywords: Modernism, Avant-garde, Modern, art, fashion, culture.

Капитоненко А. М., соискатель, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), a321831@gmail.com

Авангард-1 и авангард-2 в моде XX века: от миростроительства к маньєризму

Модернизм обобщает само движение модерните, то есть современных инноваций, которые состоялись в культуре. Это более нейтральная номинация. Стиль модерн тоже является «новейшим», ведь он олицетворяет инновации, которые отличаются от инноваций, которые презентует модернизм. Важно отметить, что авангард как аннигиляция культурных ценностей, как их отрицание уже в определенной мере был осуществлен в стиле модерни и, фактически, авангард как стиль лишь легализовал ту ситуацию, которая имплицитно осуществлялась в стиле модерн как в последнем мировом стиле. Так его отмечают теоретики искусствоведения.

Ключевые слова: модернизм, авангард, модерн, искусство, мода, культура.

* * *

Плахотнюк В. Г.,
кандидат мистецтвознавства,
Миколаївська філія Київського національного
університету культури і мистецтв
(Україна, Миколаїв), vgfr@i.ua

Порівняльно-типологічний аналіз української та французької музики періоду пізнього романтизму

Аналізуються різні національні культури, що збагачують духовний світ особистості. Порівняльний аналіз української та французької музики періоду пізнього романтизму надає можливість висвітлити деякі паралелі, позначити риси спільні та особливі, підкреслити роль провідних художніх тенденцій у розвитку обох національних культур. Питання культурних аналогій, від'ємностей та взаємодій розкриваються на основі огляду оперної, пісенної та камерно-вокальної творчості українських та французьких авторів. Підкреслюється перспективне значення методології порівняльного аналізу в оновленні форм і методів сучасного навчального процесу.

Ключові слова: культура, методологія, опера, камерно-вокальна музика, порівняльний аналіз, романтизм.

У період входження України в європейський простір набуває актуальності усвідомлення національної культури як частки загальнолюдської. Відомо, що неабияке значення у процесі художньо-естетичного розвитку особистості має музика, яка збагачує кругозір і духовний світ, формує систему цінностей. Перспективним є виявлення аналогій, подібностей, чи від'ємностей різних музичних культур, зокрема, української і французької, що належать до різних ареалів Європи. Обраний історичний період (др. пол. XIX ст.), коли тривав процес стабілізації національних композиторських шкіл, характеризується для обох культур спільними духовними устремліннями, не зважаючи на різні етнічні корені і традиції. Проблематика обумовила мету статті: виявити риси загальні, – притаманні обом музичним культурам, та особливі, – національно своєрідні.

Обрання предметом розглядання оперну, пісенну, камерно-вокальну творчість пояснюється поширеністю цих жанрів, їх демократичною спрямованістю та домінантним значенням як в українській, так і французькій музиці доби пізнього романтизму. Це дозволило сформулювати завдання статті:

- позначити спільність та виокремити своєрідність втілення образної системи у творах різних жанрів;
- підкреслити роль провідних художніх тенденцій у розвитку обох національних культур;
- розкрити значення обраного методологічного ракурсу для процесу оновлення форм і методів сучасної художньо-естетичної освіти.

Позначена проблема ще не знайшла висвітлення у сучасних культурологічних, мистецтвознавчих та педагогічних дослідженнях. Окремі відомості про творчі україно-французькі контакти можна знайти у деяких наукових статтях музикознавців «радянської» доби Р. Кулик, Б. Асаф'єв, зокрема про українську музичну критику кінця XIX ст. в особі Л. Гончарова, В. Чечотта, П. Сокальського. Ці музикознавці, як підкреслюється у статті Р. Кулик «Прогресивна українська музична критика другої половини XIX століття про творчість західноєвропейських композиторів», усвідомлювали плідність загальної тенденції взаємозбагачення різних культур, зокрема, української та французької, що досить впевнено на їх погляд позначилося у др. пол. XIX ст. Вищеназваними авторами статей проводяться паралелі між творчістю видатних представників музичного мистецтва

обох народів. Відчувається захоплення художніми досягненнями представників французького музичного романтизму. Акцентуючи неабияке естетичне значення творів цього художнього напрямку, українські критики прагнуть в той самий час об'єктивно висвітлити їх художню якість. У центрі їх уваги знаходиться «законодавець мод» Д. Мейєрбер, численні опери якого ставились у провідних театрах України (Київ, Харків, Одеса) протягом другої половини XIX ст. Не відмовляючи композиторові в талановитості, українська критика відзначає певний занепад жанру «grand opera» [В. Чечотт, О. Серов]. Приваблює представників української культури творчість Г. Берліоза. Талант цього видатного симфоніста високо цінив і творчість активно пропагував основоположник української музичної класики М. В. Лисенко [8, с. 38]. Взагалі в репертуарі симфонічних концертів відділень РМТ (Російського музичного товариства) у містах Києві, Харкові, Одесі сучасна французька музика займала тоді певне місце, – зокрема, популярністю користувались твори К. Сен-Санса [6, с. 364]. Французька романтична опера активно вивчалась і постійно знаходилась у репертуарі талановитих українських виконавців-співаків С. Гулака-Артемівського, С. Крушельницької, О. Мішуги, М. Менцинського, І. Алчевського [6, с. 377].

Одним з перших представників вітчизняної культури, що активно опрацював традиції французької музичної класики, був співак, актор і композитор С. С. Гулак-Артемівський, який протягом року навчання у Франції пройшов міцну оперну школу. Згодом він геніально синтезував у своїй опері «Запорожець за Дунаєм» (1862 р.) традиції українського музично-драматичного театру та французької комедійної опери-буффа. Цей унікальний шедевр національної та світової музики народився саме на стику української та французької шкіл і традицій.

Синтетичний жанр опери вбачався провідним як в українській, так і французькій музиці доби романтизму. Засобами опери знаходили вираз провідні ідеї часу, актуальні для кожної національної культури особливо в епоху пізнього романтизму. Певні оперні жанри були обумовлені актуальністю тої чи іншої тематики в обох культурах. Наприклад, провідного значення набуває лірична опера, про що свідчать твори Ш. Гуно («Фауст»), Ж. Масне («Вертер»), Ж. Бізе («Джаміле») та М. Лисенка («Утоплена», «Різдвяна ніч»), П. Сокальського («Майська ніч»), Д. Січинського («Роксолана»). Семантика фантастичного елемента стає важливим сюжетно-смысловим фактором у більшості вказаних творів. Зустрічаються навіть тематичні збіги в операх провідних національних композиторів – зокрема у М. Лисенка та Ш. Гуно, – мається на увазі «Сапфо», створена на давньогрецький сюжет. Щодо загальних ознак оперної драматургії, то можна помітити таке: більшість українських творів писалися з розмовними діалогами, чого не можна сказати про французькі опери. В той самий час геніальний шедевр Ж. Бізе опера «Кармен» була створена теж з діалогами, які пізніше переклав на музику Е. Гіро вже після смерті композитора.

Ракурс співставлення дозволяє виявити риси особливого в оперній творчості двох національних культур. Так, українських композиторів помітно привертає патріотичний елемент, він акцентується навіть у лірико-комедійній опері («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського) та активно опрацьовується в

жанрах героїко–трагедійних та історичних («Мазепа», «Облога Дубна» П. Сокальського, «Купало» Вахнянина, «Тарас Бульба» М. Лисенка). Безумовно це пов'язано із становленням ідеї національної само визначеності українського народу у позначений історичний період. У французькій опері домінує ліризм, устремління до відтворення локального колориту іншокультурних традицій («Джаміле», «Кармен», «Шукачі перлин» Ж. Бізе). У руслі такої тенденції можна пояснити факт використання сюжету повісті «Тарас Бульба» М. Гоголя французьким композитором М. Руссо, який написав однойменну оперу (1919 рік). Це свідчить про інтерес до української тематики у її найбільш яскравих і драматично загалом образах.

Висвітлення теми жіночої долі як провідної в операх українських та французьких композиторів доби романтизму відрізняється різними тлумаченнями. Відомо, що в оперній драматургії цього періоду саме образи головних героїнь стають провідним важелем розвитку драми, рушійною силою у побудові її магістрального конфлікту. Співставлення найбільш показових для кожної культури прикладів позначеного жанру, (а такими можна назвати оперу «Кармен» Ж. Бізе та «Катерину» М. Аркаса), свідчать про різні підходи щодо відображення теми жіночої долі. По–різному автори підходять до втілення трагедійних концепцій. Так, образ аркасівської Катерини, що відтворює ідею поеми Т. Шевченка, лежить у площині «екзистенціальній»: жорстокість суспільства губить і долю, і саме життя жінки, безвихідь доводить її до відчаю та самогубства. Образ Кармен в однойменній опері Ж. Бізе – навпаки, втілює ідею безкомпромісної боротьби за свободу власного вибору, за людську гідність, навіть ціною свого життя. Безумовно, не можна співставляти художні якості позначених творів, написаних аматором М. Аркасом і професіоналом Ж. Бізе – випускником Паризької консерваторії, лауреатом Великої Римської премії. Не враховуючи цей фактор можна дійти до висновку, що глибинний ідейний зміст опер знаходиться у різних площинах, він відображає різні погляди на тему, на морально–етичний аспект розуміння жіночої проблеми, і тлумачиться трагедійність діаметрально протилежно, з різних соціально–психологічних позицій і свідомості, які закладені на глибинному ґрунті ментальності.

Аналізуючи шляхи розвитку української та французької пісенно–романсової музики у др. пол. XIX ст., слід позначити деякі спільні риси. Вони відображають певні соціально–культурні тенденції, важливі для яких визначився рух за високий духовний зміст музичного мистецтва, за збереження його національної своєрідності. Це знайшло втілення у створенні пісень та романсів, близьких за змістом і стилістикою народним. У такому напрямку працювали українські композитори М. Лисенко, П. Ніщинський, Д. Січинський, М. Вербицький, О. Нижанківський, Я. Лопатинський, Г. Топольницький та багато інших. Створені по різних містах і населених пунктах України літературно–музичні товариства (зокрема, «Бояни», «Торбани») пропагували солоспіви, що писалися на слова українських поетів–романтиків, – Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка, М. Шашкевича, Ю. Федьковича та ін. Аналогічні організації були у Франції, зокрема, «Товариство орфеїстів» (названо на честь легендарного співця Орфея), паризьким відділенням якого керував Ш. Гуно, автор не тільки славновісних опер,

але й багатьох популярних пісень. Його співвітчизники Е. Лало, А. Дюпарк, Г. Дюпон розвивають демократичний пісенний жанр. Особливо помітною фігурою у цьому виді музичної творчості стає постать П. Дюпона – автора музики і слів 159 пісень. Композитор–самоука не знав нотної грамоти, з його голосу мелодії записував і обробляв Е. Рейє, але популярність цих пісень у робітничому середовищі була дуже висока. У такому струмені пізніше виник «Інтернаціонал» Е. Потье та П. Дегейтера, якому судилося знайти в українській культурі ґрунт для набуття широкої популярності. Саме у др. пол. XIX ст. хвиля революційного піднесення охопила і французький, і український народи. Серед широких верств українського населення розповсюдження набувають французькі революційні пісні «Марсельєза» та «Інтернаціонал». За тогочасним свідченням видатного західноукраїнського композитора і громадського діяча С. Людкевича пісні з Франції виконувалися повним текстом в оригіналі [7, с. 82–88] – вони «прижилися» в Україні, поєднуючись з національними українськими традиціями. Можна знайти спільні музично–стилістичні риси між французькими робітничими піснями та творами українських авторів – такими як «Вічний революціонер» М. Лисенка, «Хор норманів» А. Вахнянина (з опери ! Ярополк), «Шалійте, шалійте, скажені кати» та ін. Цікавими є факти, що у період утисків української мови і культури (після «валуєвського» 1863 та «Емського» 1873 року указів) виконання українських пісень і романсів на концертах часто йшло французькою мовою, про що свідчать спогади і листи М. Лисенка [4, с. 81–83].

Якщо у піснях революційно–демократичного спрямування, – українських і французьких, – спостерігається багато спільних стилістичних рис, то побутова пісенність наприкінці століття демонструє суттєві незбіги двох культур. Це пояснюється новими соціально–культурними тенденціями, що охопили Францію цього періоду. В той самий час продовжує розвиватись національний жанр «шансон», який не мав аналогів і став перспективним у плані збереження глибинних традицій французької міської пісні.

Українська музика цього періоду не зазнала відчутних впливів індустріальної культури, вона знаходилася під впливом патріархальної свідомості, що позначилося на її пісенній творчості. Була збережена значна кількість пісенного фольклору, який міцно тримався у пам'яті поколінь. На такій базі виникла багатовекторна тенденція фольклоризму, яка стала ґрунтом для розвитку всіх жанрів українського музичного мистецтва. Саме міцні зв'язки з народною творчістю обумовили появу жанру солоспівів – пісенно–романсової лірики, що поєднувала стилістичні риси як сільської, так і міської традицій.

Одним з провідних жанрів як українського, так і французького музичного мистецтва епохи пізнього романтизму стала камерно–вокальна лірика. Вона активно опрацьовувалася М. Лисенком, М. Колачевським, К. Стеценко, плеядою західноукраїнських композиторів. Цей шар музичної культури продовжував глибоко і плідно розвиватись французькими авторами. У розвитку краших традицій певну роль відіграло «Національне товариство», створене у 1871 році за ініціативою К. Сен–Санса при участі Ц. Франка. Останні два десятиліття характеризуються появою високохудожніх за змістом і формою камерно–вокальних творів композиторів Е. Лало,

В. д'Енді, А. Дюпарка, Г. Форе, Б. Годара, Ж. Б. Векерлена, Е. Шабріс, А. Тома, Р. Планкета, Л. Брассена, Е. Шоссона, Е. Гіро, П. Віардо Гарсія. Тенденція фольклоризму теж позначається у творчості цих авторів, а саме, у збагаченні музичної мови стилістикою старовинних народних балад.

Висновок. Проведений аналіз дозволяє зробити висновки щодо ефективності впровадження методу порівняльного аналізу у навчальний процес. Завдяки такому підходу музична україністика збагачується і підсилюється матеріалом історії всесвітньої музики, музичної культурології тощо. Це робить перспективними подальші дослідження у такому напрямку, що зможуть привести до більш глибокого розуміння шляхів розвитку вітчизняної культури у контексті світової.

Отже, не зважаючи на значну географічну відстань, соціально-політичні умови, різні етнічні коріння і традиції, в українській та французькій музичних культурах доби пізнього романтизму багато спільного. Пропонований аспект дослідження допоможе нам глибше пізнати вітчизняну спадщину, її характерність, своєрідність та, в той самий час, оцінити місце і значення. Магістральною для обох культур визначається лінія послідовного втілення національних рис через опрацювання фольклору, розвиток традицій і спадкоємності. Помітною стає тенденція відображення гострого психологізму, зокрема в операх. Соціальні зрушення приводять до появи нових жанрів і форм висловлення (революційні пісні), до нового стилю мислення (розважальна музика), пов'язаних з соціальним запитом населення. Взаємовпливи української та французької музики, що позначилися в оперній та концертно-виконавській сферах творчості, знаходили продовження у контактах на терені соціально-політичної пісні. Позначений аспект вивчення типологічних подібностей та від'ємностей, що виникають у синхронному співставленні різних музичних культур, демонструє перспективність у напрямку розвитку концептуального мислення. У сучасній мистецькій освіті використання методології порівняльного аналізу сприяє висвітленню глибинних особливостей різних за змістом явищ, активізує набуті знання щодо української музики та французької, зокрема.

Все це, на наш погляд, збагачує духовний світ особистості, яка відчуватиме себе громадянином як своєї держави, так і часткою усього людства.

Список використаних джерел

1. Боровик Н. К. Андрей Штогаренко: Жизнь, творчество, черты стиля / Н. К. Боровик. – К.: Муз. Україна, 1984. – 176 с.
2. Ємець О. Закохані у театр: До 100-річчя від дня народження Юлія Мейтуса / О. Ємець // Музика. – 2003. – №4. – С.28–29.
3. Лобас В. Х. Українська та зарубіжна культура / В. Х. Лобас, Ю. Г. Легенький. – К.: ВІПОЛ, 1997. – 272 с.
4. Василенко З. І. Фольклористична діяльність М. В. Лисенка / З. І. Василенко. – К.: Наукова думка, 1972. – 186 с.
5. Козаренко Олександр. Феномен української національної музичної мови / Олександр Козаренко / Ігор Пяковський (відп. ред.), Олег Купчинський (відп. ред.). – Л., 2000. – 286 с.
6. Корній Л. П. Історія української музики / Л. П. Корній: підручник. – К. – Харків – Нью-Йорк: Вид. М. П. Коць, 1998. – Ч.2: Друга половина XVIII ст. – 387 с.
7. Українська і зарубіжна культура. Навчальний посібник / Під заг. ред. Заболотської К. В. – Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001.
8. Кулик Р. Українська прогресивна музична критика другої половини XIX ст. про творчість західноєвропейських композиторів / Р. Кулик // Українське музикознавство. – К.: Муз. Україна, 1976. – Вип.11. – С.3–43.

References

1. Borovik N. K. Andrej Shtogarenko: Zhizn', tvorcestvo, cherty stilja / N. K. Borovik. – K.: Muz. Ukrain'na, 1984. – 176 s.
2. Jemec' O. Zakohanyj u teatr: Do 100-richchja vid dnja narodzhennja Julija Mejtusa / O. Jemec' // Muzyka. – 2003. – №4. – S.28–29.
3. Lobas V. H. Ukrain's'ka ta zarubizhna kul'tura / V. H. Lobas, Ju. G. Legen'kyj. – K.: VIPOL, 1997. – 272 s.
4. Vasylenko Z. I. Fol'klorystychna dijal'nist' M. V. Lysenka / Z. I. Vasylenko. – K.: Naukova dumka, 1972. – 186 s.
5. Kozarenko Oleksandr. Fenomen ukrai'ns'koi' nacional'noi' muzychnoi' movy / Oleksandr Kozarenko / Igor Pjaskovs'kyj (vidp. red.), Oleg Kupchyns'kyj (vidp. red.). – L., 2000. – 286 s.
6. Kornij L. P. Istorija ukrai'ns'koi' muzyky / L. P. Kornij: pidruchnyk. – K. – Harkiv – N'ju-Jork: Vyd. M. P. Koc', 1998. – Ch.2: Druga polovyna XVIII st. – 387 s.
7. Ukrai'ns'ka i zarubizhna kul'tura. Navchal'nyj posibnyk / Pid zag. red. Zaboloc'koi' K. V. – Donec'k: «Shidnyj vydavnychyj dim», 2001.
8. Kulyk R. Ukrai'ns'ka progresyvna muzychna krytyka drugoi' polovyny XIX st. pro tvorchist' zahidnojevropejs'kyh kompozitoriv / R. Kulyk // Ukrai'ns'ke muzykoznavstvo. – K.: Muz. Ukrain'na, 1976. – Vyp.11. – S.3–43.

Plakhotniuk V. G., candidate of art, Mykolaiv branch of the Kievan National University of culture and arts (Ukraine, Nikolayev), vgfp@i.ua

Comparative typological analysis of Ukrainian and French music of the late Romantic period

The Comparative analysis of the Ukrainian and French music of the late romanticism demonstrates the common cultural interaction features interpreted. Based upon the analysis of the opera and chamber-vocal art of the Ukrainian and French authors, image contents themes and tendencies of the music have been completed. At this point, the perspective meaning of the comparative analysis has been emphasized within the conditions of modern university.

Keywords: culture, methodology, opera, vestibule-vocal music, comparative analysis.

Плахотнюк В. Г., кандидат искусствоведения, Николаевский филиал Киевского национального университета культуры и искусств (Украина, Николаев), vgfp@i.ua

Сравнительно-типологический анализ украинской и французской музыки периода позднего романтизма

Анализируются различные национальные культуры, которые обогащают духовный мир личности. Сравнительный анализ украинской и французской музыки периода позднего романтизма позволяет осветить некоторые параллели, обозначить черты обихице и особенные, подчеркнуть роль ведущих художественных тенденций в развитии обеих национальных культур. Вопрос культурных аналогий, различностей и взаимодействий раскрываются на основе обзора оперной, песенной и камерно-вокального творчества украинских и французских авторов. Подчеркивается перспективное значение методологии сравнительного анализа в обновлении форм и методов современного учебного процесса.

Ключевые слова: культура, методология, опера, камерно-вокальная музыка, сравнительный анализ, романтизм.

***

UDC 75.036.7.01:111.852](477)«195/199»

Плахта С. Л.,
аспірантка кафедри теорії та історії культури,
Львівський національний університет ім. І. Франка
(Україна, Львів), solomia_pl@yahoo.it

ІМПРЕСІОНІСТИЧНЕ СВІТОБАЧЕННЯ ТА ЕСТЕТИКА В УКРАЇНСЬКОМУ ЖИВОПИСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Виявлено елементи імпресіоністичної естетики та світобачення у творчості українських митців другої половини ХХ ст. та розкрито їх зміст у конкретних творах. За допомогою культурологічного та герменевтичного методів показано взаємозв'язок між сприйняттям світу художником та реєпцією творів мистецтва суспільством. Висвітлення естетичних особливостей мистецтва зазначеного часу відбувається шляхом художньоестетичного аналізу. Дане дослідження показало, що імпресіонізм проявився у творах Т. Яблонської, П. Столярєнка, П. Горобця, Ю. Вінтаєва, В. Журавовського та інших як безпосередність, свіжість сприйняття митцем світу, яке має поза досвідний характер. Полотно цих художників розкривають

наступні елементи імпресіоністичної естетики: враження (як момент першого сприйняття), світло (як вічно мінливу, всюдисущу субстанцію), гармонію (бачення світу у взаємозв'язку його елементів), синестезію (в даному випадку – здатність живопису викликати міжчуттєві асоціації).

Ключові слова: імпресіонізм, безпосередність бачення, враження, світло, гармонія, синестезія, краса простоти.

В українському живописі кін. XIX – поч. XX ст. важливу роль відіграла поява імпресіонізму, який яскраво відобразився у творчості таких відомих художників, як М. Бурачек, І. Труш, К. Костанді, О. Мурашко, М. Беркос, П. Нілус. Збагативши твори цих та багатьох інших митців безпосередністю погляду на світ, яскравими барвами, легкістю, світлом, імпресіонізм поступово згасає як мистецький напрямок. Однак глибокі естетичні та світоглядні зміни, принесені ним у мистецтво (не лише «що я бачу», але і «як це відбувається»), залишались актуальними для багатьох українських художників XX ст., творчим кредо яких було відображати навколишній світ якомога правдивіше. Вступаючи у взаємозв'язок із художньою мовою реалізму у творах цих художників, імпресіоністичні риси трансформувались і набули нового звучання.

Потрібно зазначити, що українському живопису реалістичного спрямування власне середини та другої половини XX ст. присвячено значно менше досліджень, аніж авангардному. Крім цього, його аналіз проводиться в більшості з точки зору мистецтвознавства. Проблема вияву імпресіоністичних рис у творах митців XX ст. окреслена лише кількома авторами, зокрема Н. Асеєвою та Г. Склярєнко, і розроблена у їх працях лише частково [4]. Г. Склярєнко вказує на окремі імпресіоністичні мотиви у творчості Т. Яблонської, С. Волобуєва, М. Глушенка та художників південної України О. Слешинського, В. Синицького, А. Гавдзинського, Г. Ареф'єв. Дослідниця також аналізує процес адаптації нового напрямку в українському живописі другої половини XX ст. [4]. Однак зміст цих рефлексій у творах згаданих художників, а також у картинах інших митців потребує детальнішого роз'яснення, що і є ціллю даної статті. Позатим, не менш важливо зрозуміти, які естетичні засади та світобачення стоять за зверненням до імпресіоністичної техніки, колористики, сюжетів. Адже відповідь на це питання дасть змогу з'ясувати, завдяки чому імпресіоністичні риси проявилися у творчості українських митців майже через півстоліття після завершення самого імпресіонізму.

Добре відомо, що природній розвиток всього українського мистецтва, зокрема живопису середини XX ст., був деформований ідеологічними нашаруваннями та політичним тиском. Відбувалось заперечення принципів чистого мистецтва і як результат – заборона тих художніх течій, які його виражали. Імпресіонізм, як втілення суб'єктивізму в мистецтві, виявився неприйнятним для радянської влади. Неприязнь до нього, мабуть, була спричинена специфікою тих проблем, які намагалися з'ясувати митці. А саме, що насправді відображається у свідомості при першому, невимушеному погляді на певний фрагмент реальності. Також у мистецтві імпресіонізму загострюється увага на тому, як бачення митця впливає на виникнення пластичної форми, де важливим стає власне індивідуальний підхід конкретної особистості, творця. Такий суб'єктивізм засуджувався за «буржуазнонасолоджувальне розуміння ролі мистецтва, аполітичність і безідейність» [4, с. 19, 21], а імпресіоністична крихкість форм – за відокремлення

живописності від змісту твору. Однак українські митці, яким було співзвучне імпресіоністичне бачення реальності, все ж знаходили альтернативні шляхи вираження свого сприйняття світу у творах, майже не вдаючись при цьому до імпресіоністичної техніки. Цікаво, що інколи їм вдавалось втілювати своє бачення навіть у картинах із соціалістичною тематикою. Воно прорізалося крізь реалістичну «правильність» виконання та співіснувало із експресивністю та декоративністю кольору і форми. Однак імпресіонізм все ж споріднений із реалізмом тим, що індивідуальна, суб'єктивна форма вираження співіснує із бачанням пізнавати світ об'єктивно.

Саме тому художник-імпресіоніст дивиться докільля так, наче воно вперше постає перед його очима. Митець прагне облішити свої попередні знання про навколишній світ, а натомість довіряє актуальним зоровим образам. Власне одна із фундаментальних світоглядних засад імпресіонізму – уміння бачити реальність як живу, що відбувається «тут і зараз», виявляється близькою для багатьох українських митців. Тому і не дивно, що такі різні за технікою і часом виконання картини, демонструють один і той же підхід до реальності («Гірська річка», Баклемішев І., 1970–і; «На ринку», Ерб Е., 1930 р.; «Теплі луги», Непійпиво В., 1979 р.; «Сутінки», Столярєнко П., 1961 р.; «Зимовий день», Глушенко А., 1970–і; «Париж. Нотр-Дам», Цветкова В., 1978 р.; «Провулок», Ковилєнков М., 1977 р.). У всіх цих творах світ відкривається нам таким, яким він постав перед очима художника в момент першого сприйняття. І при цьому показово, що реалізується така ідея в кожному творі за допомогою різної колористики та сюжетів. У «Провулку» та «Париж. Нотр-Дам» докільля зображене крихким та непостійним. Автор розкриває це через передачу мерехтливої атмосфери, що підкреслюється фактурністю живописної поверхні. Натомість твір «Зимовий день» виражає що ж мінливість реальності, її плінність, свіжість та морозність повітря вже за допомогою декоративності кольору. Однак об'єднує всі ці полотна бачення життя, як процесу, певних подій, які відбувають саме тепер, прагнення виразити їхню швидкоплинність. Ця ідея змушує звертатися і до імпресіоністичної техніки, адже мерехтіння світла вдало можна виразити уривчастими, короткими мазками.

Спостерігаючи за природою, людиною, суспільством, митець-імпресіоніст зауважує, що найбільша чутливість людського ока проявляється щодо світла й руху. Ці світоглядні, естетичні поняття – ключові для розуміння імпресіонізму як особливого світобачення. Їх глибоке розуміння знаходимо у творчості українських митців другої половини XX ст. Аналізуючи такі твори, як «Аврал на підводному човні», Коломойцев П., 1969 р.; «Діброва», Шовкунєнко О., 1970–і; «Річка Случ», Максимєнко М., 1979 р.; «Мотив старого міста», Філатов В., 1980–і; «Прогулянка дам», Жураковський В., 1997 р.; «Село шляхове», Крисаченко М., 1990 р.; «Гідропарк. Весна», Петров Г., 1997 р. та інші, потрібно відзначити, що світло у цих картинах показане як всюдисуща та всепрониклива стихія. Вона не лише відображається на певних предметах, але наче входить у їх структуру, руйнує її та дозволяє митцеві створити новий простір. Це ясно простежується при аналізі цілого ряду творів («Тютюнець на вікні», Яблонська О., 1945 р.; «Троянди», Кокін М., 1967 р.; «Стіг в бірках», Вінтенко Ю., 1985р.; «Вечірня прогулянка», Жураковський В., остання чверть XX ст.;

«Літо», П. Столяренко, 1974 р.; «Літо» В. Єфименко, 1990-і; «Яблуневий рай», Непійпиво В., 1992 р.). Їх об'єднує те, що у потоці світла втрачаються предметно-просторові якості речей, форми предметів стають нечіткі, а контури розмиті. На цих картинах світло постає як джерело життя і джерело кольору, явище, яке породжує красу і всю різноманітність кольорів.

Однак у роботах українських митців поняття світла отримує різні способи вираження. В одному випадку воно стає «головним героєм» полотна. Для прикладу, К. Ломикін у творі «На дачі» 1970-і рр. показує, як у яскравості сонячного проміння розчиняється форма й блідне колір. Інші ж художники показують дію світла через його протиставлення темноті («Троянди», Кокін М., 1967 р.; «Вечірній настрій», Мегик П.; «Венеція», Бідношей О.). У цих роботах живописний простір ділиться на частини, освітлені сонячним промінням інтенсивно, де проявляється гра кольорових рефлексії та менш освітлені ділянки, де світло не розкриває всього багатства кольорової гами. Згідно з таким тлумаченням маємо приховане прагнення до поєднання динамічних характеристик буття зі спокоєм та сталістю.

Позатим, світло для українських митців, про яких згадувалось вище, не є лише матеріальним явищем, але і несе глибший, емоційно-духовний зміст, психологічне навантаження. Темні, наповнені приглушеними і сірими кольорами картини викликають відчуття задумливості, невпевненості, тривоги, а яскраві насичені кольори картини навпаки – довіри, піднесення та оптимістичний настрій. У ряді робіт українських митців демонструється здатність світла та кольору, породженого ним, викликати радість, спокій, захоплення. Це характеризує картини «Сад квітне», Горобець П., 1962 р.; «Дитячі забави», Чаус В.; «Літо», Єфименко В., 1990-і; «Гладіолуси», Шаповалов С., 1990-і; «Вулиця у Седневі», Захаров Ф., 1970-і; «Іній. Ранок», Ткаченко А., 1984 р.; «Гідропарк. Весна», Петров Г., 1997 р. Присутність сонячного проміння у цих творах можна пояснити тим, що світлоносність імпресіоністичного живопису є своєрідною терапією для художника, а також дає можливість донести позитивну енергетику глядачеві.

Однак ще однією світоглядно-естетичною характеристикою імпресіонізму, нерозривно пов'язаною зі світлом, є уявлення про красу як цілісність та гармонію. Природно, що світло є тим елементом, який забезпечує єдність речей у просторі (колеристично, схожістю матеріалу, розмитістю меж між предметами). Імпресіоністичний твір, на думку І. Сапего, власне має рису «прозорості ясності цілого при майже повній неясності частин» [4, с. 25]. Найяскравіше це простежується у пейзажному живописі К. Моне («Міст Ватерлоо. Ефект туману», «Скелі поблизу Етрета», «Стіг сіна в Жіверні» і особливо у серії Руанських соборів).

Звертаючись до українського мистецького середовища другої половини ХХ ст., знаходимо зразки глибокого розуміння імпресіоністичної єдності та гармонії. Найкращою ілюстрацією такого твердження є ряд робіт Т. Яблонської. У своїх плернерних пейзажах вона завжди шукала правдивого відображення життя, а імпресіоністична естетика безпосереднього сприйняття та бачення взаємозв'язку між речами предметного світу органічно вписувались у ці пошуки. Освоєння «цілісності живої живописної поверхні, матеріальності кольору й передачі кольорово-повітряного середовища» стали

важливими завданнями для художниці ще до початку війни [5]. Проте найбільше імпресіоністичні риси втілилися у пізніх роботах художниці («Автопортрет», 1995 р., «Мороз і сонце» 1996 р., «Час цвітіння» 1997 р., «У сіянні осені» 1998 р., «Серед зелені» 1998 р.). У цих творах немає акцентування уваги, розрізнення на більш чи менш важливі предмети. У них стирається візуальна грань між буттям речей на картині, адже авторка шукає загальне у одиничному. Завдяки цьому предмети не протиставляються, а доповнюють один одного, знаходяться в гармонії. Це і є феномен імпресіоністичного першого враження, де око схоплює найбільші і найяскравіші риси, кольори, форми предметів, їх загальний облік. Аналіз, а отже поділ, приходить лише після цілісного враження, цілісного образу.

Однак важливо відзначити, що розуміння гармонії у творах Т. Яблонської виходить за межі імпресіоністичного трактування. Авторка не лише прагне виразити цілісність візуального образу у матеріальному світі, але і показати його зв'язок із внутрішньою сутністю, із своїм духовним джерелом. Адже за словами сучасників, сама мисткиня завжди шукала відповідність власного внутрішнього відчуття краси тим її рисами, які бачила в навколишньому світі. Натомість відокремлену зовнішню декоративність вона засуджувала. І це не дивно, адже головними завданнями мистецтва Т. Яблонської були «збагачувати людину духовно, підтримувати й пробуджувати в неї людські почуття, відчуття гармонії, єднання з природою» [5]. Це стосується перед усім картин «Золото осені» та «У сіянні осені», де світло, заливаючи живописний простір картини, перестає бути матеріальною стихією, а виражає багатство та внутрішнє тепло природи.

Принадно потрібно додати, що творчість Т. Яблонської демонструє одну загальну рису, притаманну українському живопису другої половини ХХ ст. загалом. Як вже згадувалося, в образотворчому мистецтві того часу можна помітити, як імпресіонізм часто доповнює реалізм, його художні методи та естетику, наповнюючи життя картин динамізмом.

Імпресіоністичний образ реальності, окрім усіх згаданих вище рис, потребує також симультанності сприйняття митця та глядача. Такою є загальна особливість твору мистецтва – не лише виражати сприйняття автора, але й впливати на хід сприйняття і розуміння твору самим реципієнтом. Це яскраво проглядається у творі «Зимовий ранок» (1987) Петрашевського С., де автор передає ефект морозності повітря завдяки мерехтінню мазків і барв. Вдивляючись у окремі предмети у цьому творі, глядач неодмінно зіткнеться із неясністю деталей. Натомість сукупне враження, одночасність акту сприйняття дозволяють оцінити красу цілого, сам твір. Демонстрацією цього принципу є також наступні роботи: «Стіг в Бірках», Вінтенко Ю., 1985 р.; «Вечірня прогулянка», Жураковський В., ост. чверть ХХ ст.; «Літо на дачі», Ломикін К., 1970-і рр.; «Цвітіння», Сльота П., 1965 р.; «Седнівський пейзаж», Яблонська Т., 1990 р.; «Біла річка Псел», Голембієвська Т., 1990 р.; «Весна. Маки. Захоплення», Жураковський В., 1990 р. та інші.

Також потрібно відзначити, що гармонія людини та природи для імпресіоністичного світобачення настільки очевидна, що проглядається вже на рівні візуального сприйняття картини. Вона не потребує пошуку якихось глибших, смислових взаємозв'язків між ними, не

потребує нагадування про те, що людина – це і є природа. Такий наочний взаємозв'язок, взаємодоповнення людини і природи, бачимо у творі «Літо. Ольга Твардовська» Цветкової В., 1950 р. Дівчина, що сидить на лузі у потоці сонячного світла – з одного боку, природа навколо неї, залита феєрверком яскравих кольорових рефлексій – з іншого. Обидва елементи картини стають однаково важливими естетичними вартостями. Авторка не підкреслює постать дівчини за допомогою переднього плану, контура, лінії, а пейзаж навколо неї не робить умовним, декоративним. Художниця якраз показує їх буття єдиним. Аналогічні ідеї виражені у таких картинах, як «Подруги», Ткаченко Є., 1957 р.; «Вуличні торгівки перед ратушею», Ерб Е., кін. 1920–х.

Як вже згадувалось вище, не завжди імпресіоністичне бачення у картині спричиняє використання імпресіоністичної техніки. Зокрема це стосується способу, в який деякі митці виражають ідею цілісності та гармонії. Так, Шелюто О. у картині «Старий сад» 1979 р. виражає цю ідею завдяки ефекту туманності, неясності образів, використовуючи при цьому пастель, а Ткаченко А. у творі «Іній. Ранок» 1984 р. та Подгалецький В. у «Смарагдовому місті» 1990 р. вдаються до олійного живопису. Крім цього, у всіх згаданих до цього творах, неодмінно джерелом єдності у творі виступало світло. Натомість в картинах Шишко С. «Зима», 1959 (87), та Масика В. «Ранкова тиша» 1983 р. бачимо спокійну і тиху природу, де відсутнє яскраве освітлення. Ці картини – зразок глибокого відчуття взаємозв'язку між елементами певної панорами, картини оточуючого світу навіть без присутності світла.

Імпресіоністична естетика виражається і в синестетичності сприйняття митця. Синестезія є здатністю людського сприйняття та відчуття, невербального мислення до пов'язування слухових, зорових, нюхових, дотикових відчуттів за принципом міжчуттєвої асоціації. Цей феномен має і зворотній бік – зведення в одне цілісне всієї різноманітності відчуттів, привнесених із різних областей різними органами відчуття. Майстрами створення синестетичних образів цілком аргументовано можна назвати українських митців Жураковського В., Беспалого І., Яблонську Т. та Глущенко М.

У картині «Ліс зимою» Беспалого І., 1981 р. фрагмент зимової природи виражений через таку художню форму, щоб пробудити фізичні відчуття холоду та морозної свіжості повітря. Завдяки чіткій ритміці дрібних мазків голе гілля дерев стає співзвучне музичним образам, на зразок тихої мелодії у високих верхніх регістрах. Завдяки цій музичності картину можна порівняти із зимовим пейзажем «В'їзд до Жіверні» К. Моне.

Відомо, що імпресіоністична естетика має деякі точки дотику із японським мистецтвом. Зокрема йдеться про бачення краси і цінності у простих сюжетах, сприйняття реальності обрізаними фрагментами, а також схильність до зменшення кількості виражальних засобів. Аналізуючи такі картини, як «Венеція», Кричевський М., 1958 р. та «Зимовий вечір», Петрашевський С., 1976 р. спостерігаємо тенденцію до зменшення кількості кольорів, завдяки чому виникає можливість розкрити багатство їх відтінків. У першому творі краса проявляється якраз у простоті сюжету (це туманний день у морському місті) і стриманості колористичного вирішення (домінування сірих барв). Однак автор прагне показати красу якраз цієї простоти, акцентує на тому, що сірий колір теж може бути

багатим і передавати тонкі відтінки настрою, атмосфери навколо. Така ідея пояснюється бажанням через мінімальність виражальних засобів розкрити внутрішню енергію пластичної форми.

Передавати енергію, світло, літнє тепло, що переливаються через край – це завдання, які ставить перед собою і Жураковський В. Схожий образ жінки із парасолькою, охоплена повітрям, зустрічаємо у роботах К. Моне «Дама із парасолькою, повертаючись на право». У картинах українського майстра «Весна. Маки. Захоплення», «Вечірня прогулянка», «Прогулянка дам», «Біля озера» теплота літнього повітря і його характерна густота, що огортає жіночі постаті, передані автором настільки правдиво, що викликають бажання перевірити їх реалістичність дотиком руки до полотна.

На початку статті вже було зазначено, що імпресіоністична естетика часто у творах українських, характерних соціалістичною тематикою. Яскравий приклад цього бачимо у деяких роботах Сміх–Шатківського О. Окрему увагу слід приділити картині «Викопують картоплю». Динамізм доквілля, його рух, який захоплює все до найменших частинок, простежуються у крихкості, мерехтінні, вібрації неба, жита, повітря, одягу робітниць. Ця картина, безперечно, один із кращих зразків принципу імпресіоністичного враження. У ній виражено перманентний рух, який власне і свідчить, що життя є, і що воно відбувається зараз перед нашими очима. Та ж парадоксальна комбінація форми, сюжету і змісту зустрічається у творах «Місячно–зоряно», Кисельов О., 1950–і; «Аврал на підводному ковнік», Коломойцева П., 1969 р. та «Вогні ГАЕС», Полонський С. 1983 р. Остання робота також видається однією із кращих інтерпретацій першого художнього враження, теплоти і сирості туману, їх цілісного сприйняття, завдяки чому викликає асоціації із роботою К. Моне «Міст Чарінг–Кросс» 1899 р., хоч ці два твори розділяють майже 100 років.

Таким чином, імпресіоністичне світосприйняття у роботах українських митців другої половини ХХ ст. виражається найперше і найголовніше у здатності дивитися на світ свіжим, безпосереднім поглядом, довіряючи не своїм знанням про нього, а конкретному візуальному образу. Такі художники, як Т. Яблонська, М. Кричевський, С. Петрашевський, В. Жураковський, Ю. Вінтенко, інші розкривають імпресіоністичне розуміння світла як явища, яке пронизує всі предмети в просторі, дає життя кольору, його багатоманітності і саме по собі є естетичною цінністю. Світло у їх творах дозволяє побачити світ як гармонійну єдність між предметами і людиною, між людиною і природою, а також їх рівнозначну естетичну вартість. У творах Т. Яблонської та В. Жураковського виразно простежується також синестетичність сприйняття реальності, здатність створювати асоціативно багаті образи, що дають відчуття музики, радості, тепла, сирості повітря, інше. Їх роботи демонструють також симультанність сприйняття художником світу, тобто здатність поєднувати враження, отримані від кольору, світла, повітря та їх взаємодію. Однак варто зазначити, що багато творів українського живопису другої половини ХХ ст., зокрема відзначені імпресіоністичними тенденціями, були заборонені та приховані від суспільства і залишаються невивченими досі. Тому їх дослідження в контексті проявів імпресіоністичної естетики може стати предметом наступних наукових розвідок.

Список використаних джерел

1. Радянський живопис ХХ ст. Аукціон 5 березня 2005 року: [каталог]. – Київ: Аукціонний дім «Золотое сечение», 2005. – 54 с.
2. Сапего И. Предмет и форма. Роль восприятия материальной среды художником в создании пластической формы / И. Сапего. – Москва: Советский художник, 1984. – 304 с.
3. Склярєнко Г. Імпресіонізм в українському живописі. Особливості інтерпретації художнього досвіду / Г. Склярєнко // Мистецтвознавство України: зб. наук. праць. – Київ: Музична Україна, 2010. – Вип.11. – 368 с.: іл. – С.16–32.
4. Український живопис та графіка ХХ – ХХІ ст. Аукціон 12 жовтня 2008 року: [каталог]. – Київ: Аукціонний дім «Золотое сечение», 2008. – 132 с.
5. Яблонська Т. Про себе / Т. Яблонська: [інтерв'ю із художницею Тетяною Яблонською] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/tetyana_yablonska_pro_sebe.html

References

1. Radjans'kyj zhyvopys XX st. Aukcion 5 bereznja 2005 roku: [katalog]. – Kyi'v: Aukcionnyj dim «Zolotoe sechenie», 2005. – 54 s.
2. Sapego I. Predmet i forma. Rol' vosprijatija material'noj sredy hudozhnikom v sozdanii plasticheskoi formy / I. Sapego. – Moskva: Sovetskij hudozhnik, 1984. – 304 s.
3. Skljarenko G. Impresionizm v ukrai'ns'komu zhyvopysi. Osoblyvosti interpretacii' hudozhn'ogo dosvidu / G. Skljarenko // Mystectvoznavstvo Ukrai'ny: zb. nauk. prac'. – Kyi'v: Muzychna Ukrai'na, 2010. – Vyp.11. – 368 s.: il. – S.16–32.
4. Ukrai'ns'kyj zhyvopys ta grafika XX – XXI st. Aukcion 12 zhovtnja 2008 roku: [katalog]. – Kyi'v: Aukcionnyj dim «Zolotoe sechenie», 2008. – 132 s.
5. Jablons'ka T. Pro sebe / T. Jablons'ka: [interv'ju iz hudozhnyceju Tetjanoju Jablons'koju] [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/tetyana_yablonska_pro_sebe.html

Plakhta S. L., postgraduate student of the Department of theory and history of culture, Ivan Franko L'viv National University (Ukraine, L'viv), solomia_pl@yahoo.it

Impressionistic worldview and esthetics in Ukrainian painting of the second half of the XX century

In this article the author aims to highlight some elements of impressionistic aesthetics and style in the pictures of Ukrainian artists of the second half of the XX century and to explain their content and real meaning in the specific works. To clarify this issue we use the principle of social and historical implications of cultural phenomena. We conclude by our analysis that impressionistic features in the works of T. Yablonska, P. Gorobets, P. Mehyka, P. Sliota, P. Stolyarenko and the others painters are expressed via the immediacy of perception and the emotional character of images. The pictures of these artists embody such impressionistic categories as impression (as the first moment of perception), fullness of light (as a source of colour harmony), harmony (as the relationship between painting elements), synaesthesia (musicality of painting).

Keywords: Impressionism, impression, harmony, synesthesia, the beauty of simplicity, immediacy of vision.

Плахта С. Л., аспірантка кафедри теорії та історії культури, Львівський національний університет ім. І. Франко (Україна, Львів), solomia_pl@yahoo.it

Импрессионистическое мировидение и эстетика в украинской живописи второй половины ХХ века

Выделены элементы импрессионистической эстетики и стилистики в творчестве украинских художников второй половины ХХ века и раскрыто их содержание в конкретных произведениях. Выяснение этой проблемы осуществлено согласно с принципом социальноисторической обусловленности культурных явлений. Данное исследование показало, что импрессионизм проявился в произведениях Т. Яблонской, П. Горобца, П. Мегика, П. Слеты, П. Столяренко и других как непосредственность восприятия художником мира и эмоциональный характер его образов. Полотна этих художников раскрывают такие импрессионистические категории: впечатление (как момент первого восприятия), наполненность светом (как источник гармонии цвета), гармония (как взаимосвязь между элементами картины), синестезию (музыкальность живописи).

Ключевые слова: импрессионизм, впечатление, гармония, синестезия, красота простоты, непосредственность видения.

***

УДК 1:316.3

Попова И. В.,
кандидат технических наук, доцент,
Национальный университет пищевых технологий
(Украина, Киев), ivropova@bigmir.net

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ АСПЕКТ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ ЇЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Під час соціалізації в особистості формується не тільки духовний світ загалом, але й виражається її особливе морально-естетичне ставлення до природи зокрема. Тому на кожному з етапів соціалізації важливо запроваджувати належні форми духовності, завдяки яким духовний світ особистості може розкритися щонайбільше. Зокрема, на ранніх етапах екологічного виховання значну роль може зіграти використання казкових творів. У юнацькому віці ефективним є використання мистецьких засобів екологічного виховання, насамперед творів народної культури. Важливою засадою екологічного виховання є ігрова діяльність з усіма притаманними їй специфічними різновидами. А залучення до безосередньої діяльності з охорони природи, практичні вправи та тренінги сприяють особистій реалізації екзистенції екологічного виховання. Адже головною ознакою такого виховання є спрямована на охорону природного середовища й захист тваринного і рослинного світу практична діяльність кожної людини. Водночас разом з практичною велике значення для екологічного виховання має науково-дослідна діяльність. Варто також звернути увагу на значний виховний потенціал туризму, а надто екотуризму та інших форм активного відпочинку в природному середовищі.

Ключові слова: соціалізація, виховання, екологічне виховання, культура.

Екологічне виховання передбачає формування і реалізацію його основних екзистенцій, а також їх локалізації на різних рівнях соціалізації особистості. З огляду на це необхідно насамперед звернути увагу на значний виховний потенціал засобів мистецтва щодо формування екологічної свідомості людини. Застосування подібних засобів може бути ефективними на всіх етапах екологічного виховання, проте у кожній віковій групі воно матиме свою специфіку.

Наприклад, досліджуючи формування екологічної культури молодших школярів засобами мистецтва, І. Павленко обґрунтовує думку про те, що систематичне звернення до творів мистецтва в навчально-виховному процесі початкової школи розвиває емоційно-почуттєву сферу дітей, витонченість їхнього спостереження, здатність до милування красою, виразністю природних форм. Як наслідок, емоційно-естетичного пробудження дитини є її прагнення оберігати природну красу, примножувати й закарбовувати її в різних видах творчої діяльності. Саме мистецтво дає можливість сформувати у дітей морально-естетичне ставлення до природи, образ природи й світу, розвивати емоційну пам'ять, благородство думки та вчинку школярів. Мистецтво як «магічний кристал» через накопичення естетичного досвіду сприйняття художніх образів природи пробуджує у школярів почуття захопленості, піднесеності, натхнення, які зберігаються в них при спілкуванні з реальними природними об'єктами [1, с. 7].

На ранніх етапах екологічного виховання значну роль може зіграти використання казкових творів. Зокрема, О. Кузнецова та С. Масалова серед багатьох методів і прийомів активного екологічного виховання виокремлюють забутий методичний прийом викладення матеріалу у формі жанру казки. Казки екологічного змісту до теми конкретного уроку складають самі учні. Казкова фантазія дає можливість надати новий сенс усій пізнавальній діяльності учнів на уроці, емоційно впливає на психологію учня [2, с. 187].

Подібний погляд висловлює Т. Науменко. Через емоційну взаємодію з об'єктами природи діти здатні

засвоювати системні знання, виробляти конкретні судження, самостійно формулювати умовисновки і, як наслідок, регулювати власну поведінку. Найяскравішими і найдоступнішими для дітей є казкові образи. Образність казки сприяє формуванню перших синкретичних уявлень про ті об'єкти і явища, про які в ній розповідається. Разом з народною великий вплив на розвиток дитини має авторська казка. Авторська казка, в основі якої лежать наукові факти, здійснює вплив водночас на когнітивну, почуттєву та діяльну сферу особистості та здатна оптимізувати процес екологічного виховання дошкільників [3].

Не менш важливим та ефективним є використання мистецьких засобів екологічного виховання у юнацькому віці. За словами А. Львовичіної, юнацький вік сприяє пошуку гармонії у світі та усвідомленню власного місця у ньому. Практична взаємодія з довкіллям здійснюється здебільшого у естетичному напрямку і виражається у малюнках, віршах, фотографіях, музиці. Отже, психологічні особливості процесу формування екологічної свідомості у юнацькому віці обумовлюють спрямування педагогічних зусиль на допомогу юнакам в опануванні естетичних технологій взаємодії особистості із довкіллям [4, с. 271].

Серед мистецьких засобів екологічного виховання особливо варто відзначити роль творів, що належать до народної культури. Зокрема, Я. Полякова підкреслює закладений в народній культурі духовно–моральний потенціал, що забезпечує можливість гуманізації взаємостосунків людини з природою, заміни безперспективних стереотипів природокористування на екологічно виправдані. Тому в організації педагогічного впливу на особистість з метою ствердження у свідомості людини сучасних ідеалів і цінностей у взаємодії з природою чільне місце відводиться етнічному компоненту [5].

Наступною сферою реалізації екологічного виховання є ігрова діяльність. Згідно з Г. Сорочіною, метою екологічної гри як форми екологічного виховання є формування потреби в спілкуванні з природою, оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки, відчуття себе частиною природи. Ця форма екологічного виховання спрямована на розвиток основних видів діяльності особистості: фізичної, психічної, інтелектуальної. При цьому виокремлюються три основні групи ігор: рухливі, інтелектуальні, духовно–естетичні. Як окремий засіб підготовки школярів до реальних екологічних ситуацій відзначаються рольові ігри [6, с. 232].

О. Кузнєцова та С. Маслова, підкреслюючи важливість ігрової діяльності з екологічним змістом, роблять висновок, що екологічна гра справляє великий емоційний вплив на школярів різного віку. Саме в процесі гри формуються вміння та навички спілкування з природою. Гра допомагає педагогу визначити індивідуальні можливості та здібності дітей, їхні характеристики, що дає можливість більш ефективно впливати на їхню вольову сферу, на процес виховання бережливого ставлення до природи [2, с. 187].

Різні вікові періоди екологічного виховання потребують свої специфічні види ігрової діяльності. Так, згідно з А. Львовичіною, провідною діяльністю дошкільного віку (3–5 років) є рольова гра, у процесі якої дитина оволодіває фундаментальними смислами людської діяльності. Отже, у процесі екологічного виховання дітей дошкільного віку найбільш ефективним

буде саме застосування рольової гри. Завдяки цьому у дітей формуватимуться певні психічні новоутворення, зокрема, елементи суб'єктного та емпатійного ставлення до природи: діти починають розуміти, що жива природа має певні відчуття і реагує на наша до неї ставлення, що ставитися до природи потрібно як до свого друга і не завдавати їй шкоди. В свою чергу, якщо у дошкільному віці гра є провідною діяльністю дитини, то у молодшому шкільному віці провідним стає учіння. При цьому підкреслюється роль дидактичної гри як перехідної форми від рольової гри до учіння. У результаті дидактичної гри учні отримують нові знання. На відміну від постановки навчальної задачі під час уроку у дидактичній грі вона виникає як ігрова задача, яку ставить перед собою сама дитина. Результатом дидактичної гри також може бути зрушення ігрових мотивів на пізнавальні. Так, після гри, яка проводиться під час уроку природознавства, школярі починають більше цікавитися питаннями існування та розвитку природи [4, с. 270].

Однією з центральних екзистенцій екологічного виховання, безумовно, є залучення до практичної діяльності з охорони природи, практичні вправи та тренінги.

Невід'ємним атрибутом екологічного виховання є практична діяльність кожної людини, спрямована на охорону природного середовища, захист тваринного та рослинного світу в місцях її проживання. Усвідомлення кожним власної відповідальності за стан природного середовища, безпосередня участь в екологічній діяльності можуть стати вирішальними факторами не тільки оздоровлення природного оточення в місцях проживання, праці та відпочинку, а й поліпшення глобальної екологічної ситуації. Це буде найбільш дієвим засобом екологічного виховання – формування гуманної, моральної, естетично розвинутої, духовно багатой і фізично здорової людини [7, с. 608–609].

За словами І. Подласого, основний сенс екологічних виховних справ – конкретна практична діяльність з охорони природи. Об'єктами цієї діяльності стають усі джерела життєдіяльності людини – земля, вода, повітря, тварини, рослини. Потреби регіону, місцеві умови визначають спрямованість, вид, організацію та реалізацію екологічних виховних вправ, таких, як рух «зелених» в «блакитних» патрулів, юних друзів лісу, захисників птахів і тварин, селекціонерів рідких рослин [8, с. 174].

У свою чергу, Л. Білик висхідним принципом залучення людини до екологічних знань вважає принцип єдності пізнавальної і практичної діяльності. Багатогранна екологічна діяльність має різні виміри: вважається могутнім стимулятором розумової діяльності; є надійною основою практичного застосування опробованих екологічних знань, отриманих у навчальному закладі або почерпнутих з науково–популярної літератури та інших джерел; викликає потребу в набутті і використанні нових знань, оскільки в ході екодійальності виникає чимало нових питань про життя природи. Життєвий досвід переконливо доводить, що еколого–пізнавальні потреби й інтереси людей перебувають у прямій залежності від ступеня їх включення в практичне вирішення завдань охорони навколишнього середовища і раціонального використання [9].

Аналізуючи досвід британських педагогів, Я. Полякова вказує на провідну роль в системі

екологічного виховання екскурсій етноекологічного характеру в місцевості, що уособлюють природу країни або регіону, її краєвиди, рослинний і тваринний світ; в національні парки, де зберігається сільський спосіб життя у поєднанні з залишками «дикої природи», відвідування з пізнавальною метою етнографічних музеїв, ботанічних садів, пам'яток садово-паркового мистецтва. Важлива частина навчально-виховної роботи з охорони природи відводиться польовим практикуванням, під час проведення яких учні поєднують, наприклад, вивчення рослинного покриву з його природоохоронними функціями і пов'язують із специфікою розвитку тваринницького господарства місцевості, виявляють лікарські рослини, що застосовуються в народній медицині, або проводять метеорологічні спостереження з використанням народного календаря тощо [5].

В. Акоюн, розглядаючи безпосередній контакт з природою як елемент виховання зацікавленості, розвитку системного та логічного мислення, критичного аналізу, звертає увагу на таку форму практичної діяльності з екологічного виховання, як організація екологічних стежок. Екологічна стежка – унікальна форма не лише природоохоронної пропаганди, але і поєданого з нею відпочинку. Вона повинна бути легко доступною в будь-яку пору року, не протяжною, за науковою спрямованістю найрізноманітнішою – зоологічною, ботанічною, географічною, ландшафтно-екологічною. Типи екологічних стежок: наукові, навчальні, рекреаційні, лікувально-оздоровчі, комплексні. Основні призначення стежок – оздоровлення, рекреація, просвіта, навчання і виховання. Екологічна стежка створюється в мікрорайонах загальноосвітніх шкіл, районних, міських та обласних станцій юних натуралістів і туристів, на навчальних базах вузів, заповідних територіях за погодженням з органами місцевої влади [10, с. 28].

У свою чергу, В. Ясвін обґрунтовує необхідність впровадження такої форми екологічного виховання, як еколого-психологічний тренінг. Еколого-психологічний тренінг органічно вписується в роботу літніх таборів для школярів, родинних клубів, екологічних семінарів, дитячих і молодіжних рухів. Окремі вправи можуть використовуватися у виховній роботі дитячих садів, в початковій школі, на уроках біології в середніх і старших класах, а також в родинному вихованні. В цілому він базується на методології соціально-психологічного тренінгу, направлено на вирішення наступних завдань:

1) корекція, формування і розвиток екологічних установок особи, в першу чергу подолання антропоцентричного прагматичного відношення до природних об'єктів;

2) корекція цілей взаємодії особи з природними об'єктами;

3) навчання умінням і навикам такої взаємодії;

4) розвиток перцептивних можливостей людини при його контактах з природними об'єктами;

5) розширення індивідуального екологічного простору [11, с. 390–391].

Особливої актуальності практичні види діяльності набувають у екологічному вихованні підлітків та юнаків. Так, А. Львовичкіна, виходячи з того факту, що провідною діяльністю у підлітковому віці є спілкування у системі суспільно-корисної діяльності, особливістю цього періоду розвитку дитини вважає бажання стати дорослим.

Відповідно, ефективним методом формування екологічної свідомості в цьому віці стає співробітництво з дорослими щодо виконання певних екологічних проєктів, у яких підлітки будуть відчувати себе повноцінними партнерами дорослих. Це можуть бути проєкти типу: «Зробимо наш район красивим», «Допоможемо тваринам взимку», «Збережемо наше довкілля» та ін. [4, с. 271].

Поруч з практичною велике значення для екологічного виховання має науково-дослідна діяльність. Я. Полякова, досліджуючи британський досвід екологічного виховання, серед різноманітних технологій навчання, що запроваджуються в шкільній екологічній освіті, особливий акцент робить на технологіях, які спрямовані на активізацію пізнавальної діяльності учнів з вивчення і захисту природного довкілля, формування екологічної культури. Погляд на навчання як на процес відкриття нового забезпечив перевагу дослідних методів навчання, які стимулюють розумовий розвиток учнів, формують у них оцінно-критичне ставлення до наслідків природоперетворювальної діяльності, вміння приймати екологічно відповідальні рішення і розв'язувати нагальні проблеми довкілля. Серйозна увага приділяється прищепленню учням моральних якостей при виконанні дослідних завдань (проєктів). Пошукова робота має бути корисною з громадської і громадянської точок зору, сприяти поліпшенню екологічної ситуації на місцевому і національному рівнях [5].

Окрім того, розглядаючи основні екзистенції екологічного виховання, варто звернути увагу на значний виховний потенціал туризму та різноманітних форм активного відпочинку у природному середовищі. За словами Г. Сорочіної, сучасний туризм є одним з найефективніших засобів екологічного виховання, оскільки надає широкі можливості для набуття будь-якими категоріями туристів досвіду формування й розвитку ціннісного ставлення до навколишнього світу з паралельним набуттям знань у різних галузях: біології, екології, географії, краєзнавства й загальної історії в умовах відірваності від стереотипів техногенного середовища. Таким чином, сучасний туризм має значні можливості для формування екологічної культури в різних верств населення [6, с. 229].

Н. Шевченко, обґрунтовуючи роль і місце туристично-краєзнавчої діяльності як складової соціального виховання, спрямованого на формування екологічної культури учнівської молоді, підкреслює суттєве значення краєзнавчого аспекту екологічної освіти та виховання, який репрезентує місцевий рівень. Останній розглядається в двох методично важливих аспектах: 1) він надає загальним екологічним знанням конкретності і предметності, апелюючи до конкретно-предметного досвіду взаємодії індивіда з безпосередньо оточуючим його довкіллям (місцеве природне середовище) – «шлях від абстрактного до конкретного»; 2) з іншого боку, він слугує відправним пунктом для осмислення індивідом загальних (глобальних) екологічних проблем шляхом «від конкретного до абстрактного» [12].

Особливу цінність для екологічного виховання становить такий напрям туристичної діяльності, як екотуризм. Екотуризм розглядається як особливий сектор туристичної галузі, який припускає прагнення, в першу чергу, до спілкування із природою, пізнання її об'єктів і явищ, активного відпочинку на природі. Пізнаючи

природу, туристи переймаються необхідністю дбайливого ставлення до неї, тому внесок екотуризму у формування екологічної культури воістину неоціненний. Цей вид туризму допомагає людині легше зрозуміти й усвідомити, що відчуття радості, яке дає їй спілкування із Природою, це біологічно обумовлена потреба для неї, як частини живої Природи [13, с.121–122].

Список використаних джерел

1. Павленко І. Г. Формування екологічної культури молодших школярів засобами мистецтва: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / І. Г. Павленко. – Луганськ, 2002. – 20 с.
2. Кузнецова О. Історичний аспект та проблеми екологічної освіти й виховання в початковій школі / О. Кузнецова, С. Маслова // Гуманізація навчально-виховного процесу. – Слов'янськ, 2010. – Вип. LI. – С.183–188.
3. Науменко Т. С. Використання авторської казки в процесі екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку / Т. С. Науменко [Електронний ресурс] // Педагогічна теорія і практика. – 2012. – №3. – Режим доступу до журн.: http://www.nbu.gov.ua/ujrn/Soc_Gum/Vkmu/2012_3/Naumenko.pdf
4. Львовичкіна А. М. Віковий підхід до формування екологічної свідомості, екологічної культури та екологічного способу життя / А. М. Львовичкіна // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2009. – Т.7, вип.20. – С.269–272.
5. Полякова Я. В. Теорія і практика екологічного виховання учнівської молоді у Великій Британії (етнопедagogічний аспект): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Я. В. Полякова. – Луганськ, 2005. – 20 с.
6. Сорокіна Г. О. Екологічне виховання школярів у процесі туристських подорожей як найважливіша умова формування ціннісного ставлення до природного середовища / Г. О. Сорокіна // Педагогічні науки. – Херсон, 2009. – Вип.54. – С.229–233.
7. Основи стійкого розвитку: Навч. посіб. / За заг. ред. Л. Г. Мельника. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. – 654 с.
8. Подласий І. П. Педагогіка. Новый курс: Учебник для студ. пед. вузов: В 2-х кн. – Кн.2 Процесс воспитания / И. П. Подласый. – М.: ВЛАДОС, 1999. – 256 с.
9. Білик Л. І. Теоретико-методичні основи формування екологічної відповідальності студентів у системі виховної роботи вищого технічного навчального закладу: Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Л. І. Білик. – Черкаси, 2005. – 51 с.
10. Акоюн В. Г. Здобутки і проблеми реалізації «Концепції екологічної освіти України» / В. Г. Акоюн // Нова парадигма. – К., 2010. – Вип.98. – С.25–34.
11. Ясвін В. А. Психология отношения к природе / В. А. Ясвін. – М.: Смысл, 2000. – 456 с.
12. Шевченко Н. О. Соціально-педагогічні засади формування екологічної культури учнівської молоді: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.05 / Н. О. Шевченко. – К., 2008. – 19 с.
13. Воробйова О. А. Екологічний туризм як чинник сталого розвитку природно-заповідних територій / О. А. Воробйова // Екологічні науки. – 2012. – №2. – С.119–129.

References

1. Pavlenko I. G. Formuvannya ekologichnoi' kul'tury molodshykh shkoljariv zasobamy mystectva: avtoref. dys... kand. ped. nauk: 13.00.01 / I. G. Pavlenko. – Lugans'k, 2002. – 20 s.
2. Kuznecova O. Istorychnyj aspekt ta problemy ekologichnoi' osvity y vyhovannya v pochatkovij shkoli / O. Kuznecova, S. Maslova // Gumanizacija navchal'no-vyovnogo procesu. – Slov'jans'k, 2010. – Vyp. LI. – S.183–188.
3. Naumenko T. S. Vykorystannya avtors'koi' kazky v procesi ekologichnogo vyhovannya ditej starshogo doshkil'nogo viku / T. S. Naumenko [Elektronnyj resurs] // Pedagogichna teorija i praktyka. – 2012. – №3. – Rezhym dostupu do zhurn.: http://www.nbu.gov.ua/ujrn/Soc_Gum/Vkmu/2012_3/Naumenko.pdf
4. L'ovochkina A. M. Vikovij pidhid do formuvannya ekologichnoi' svidomosti, ekologichnoi' kul'tury ta ekologichnogo sposobu zhyttja / A. M. L'ovochkina // Aktual'ni problemy psihologii'. Zbirnyk naukovykh prac' Instytutu psihologii' im. G. S. Kostjuka APN Ukrai'ny. – K., 2009. – T.7, vyp.20. – S.269–272.
5. Poljakova Ja. V. Teorija i praktyka ekologichnogo vyhovannya uchniv's'koi' molodi u Velykij Brytanii' (etnopedagogichnij aspekt):

avtoref. dys... kand. ped. nauk: 13.00.07 / Ja. V. Poljakova. – Lugans'k, 2005. – 20 s.

6. Sorokina G. O. Ekologichne vyhovannya shkoljariv u procesi turysts'kyh podorozhej jak najvazhlyvisha umova formuvannya cinnisnogo stavlennja do pryrodnoho seredovyssha / G. O. Sorokina // Pedagogichni nauky. – Herson, 2009. – Vyp.54. – S.229–233.
7. Osnovy stijkogo rozvytku: Navch. posib. / Za zag. red. L. G. Mel'nyka. – Sumy: VTD «Universytets'ka knyga», 2005. – 654 s.
8. Podlasyj I. P. Pedagogika. Novyj kurs: Uchebnik dlja stud. ped. vuzov: V 2-h kn. – Kn.2 Process vospitanija / I. P. Podlasyj. – M.: VLADOS, 1999. – 256 s.
9. Bilyk L. I. Teoretyko-metodychni osnovy formuvannya ekologichnoi' vidpovidal'nosti studentiv u systemi vyhovnoi' roboty vyshhogo tehnicnogo navchal'nogo zakladu: Avtoref. dys... d-ra ped. nauk: 13.00.04 / L. I. Bilyk. – Cherkasy, 2005. – 51 s.
10. Akopjan V. G. Zdobutky i problemy realizacii' «Konceptii' ekologichnoi' osvity Ukrai'ny» / V. G. Akopjan // Nova paradygma. – K., 2010. – Vyp.98. – S.25–34.
11. Jasvin V. A. Psihologija otnoshenija k prirode / V. A. Jasvin. – M.: Smysl, 2000. – 456 s.
12. Shevchenko N. O. Social'no-pedagogichni zasady formuvannya ekologichnoi' kul'tury uchniv's'koi' molodi: avtoref. dys... kand. ped. nauk: 13.00.05 / N. O. Shevchenko. – K., 2008. – 19 s.
13. Vorobjova O. A. Ekologichnyj turizm jak chynnyk stalogo rozvytku pryrodno-zapovidnyh terytorij / O. A. Vorobjova // Ekologichni nauky. – 2012. – №2. – S.119–129.

Popova I. V., Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, National University of Food Technologies (Ukraine, Kyiv), ivpopova@bigmir.net

The existential aspect of environmental education of the individual in the context of socialization

During the socialization of the individual is formed not only the spiritual world as a whole, but also made it a special moral and aesthetic attitude towards nature in particular. Therefore, at each stage of socialization is important to introduce appropriate forms of spirituality, through which spiritual world of the individual may reveal as much as possible. In particular, in the early stages of environmental education can play a significant role the use of fantastic works. In adolescence efficient use of artistic means of environmental education, especially the works of popular culture. An important basis for environmental education is a play activity with all its specific species. Bringing to direct activities for nature protection, practical exercises and training contribute to the realization of personal existence of environmental education. After all, the main feature of such education is aimed at protecting the natural environment and the protection of flora and fauna of the practical activities of every person. At the same time, together with the practical importance to environmental education has a research and development activities. It should also pay attention to the significant educational potential of tourism, especially eco-tourism and other forms of active recreation in the natural environment.

Keywords: socialization, education, environmental education, and culture.

Попова І. В., кандидат технічних наук, доцент, Національний університет харчових технологій (Україна, Київ), ivpopova@bigmir.net

Экзистенциальный аспект экологического воспитания личности в контексте ее социализации

В ходе социализации в личности формируется не только духовный мир в целом, но и производится ее особое нравственно-эстетическое отношение к природе в частности. Поэтому на каждом этапе социализации важно вводить соответствующие формы духовности, благодаря которым духовный мир личности может раскрыться максимально. В частности, на ранних этапах экологического воспитания значительную роль может сыграть использование сказочных произведений. В юношеском возрасте эффективно использование художественных средств экологического воспитания, прежде всего произведений народной культуры. Важной основой экологического воспитания является игровая деятельность со всеми присутствующими ей специфическими разновидностями. Привлечение к непосредственной деятельности по охране природы, практические упражнения и тренинги способствуют личной реализации экзистенций экологического воспитания. Ведь главным признаком такого воспитания является направленная на охрану природной среды и защита животного и растительного мира практическая деятельность каждого человека. В то же время вместе с практической большое значение для экологического воспитания имеет научно-исследовательская деятельность. Стоит также обратить внимание на значительный воспитательный потенциал туризма, особенно экотуризма и других форм активного отдыха в природной среде.

Ключевые слова: социализация, воспитание, экологическое воспитание, культура.

* * *

Сковронський Б. В.,
старший викладач кафедри дизайну
та реклами, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), Yakshi@bigmir.net

КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ ВІЗУАЛЬНОГО ОБРАЗУ

Досліджується когнітивний аспект зображення, як зв'язкової ланки між свідомістю і змістом. Метою статті є з'ясувати, що являє собою артикуляція змісту в зображенні, з точки зору свідомості, і яким чином відбувається така артикуляція. З даної точки зору, артикуляція ознак розрізнення змісту в зображенні, розглядається не як кодифікація зображуваного об'єкту, а як організація свідомості. Здійснюється спроба переосмислення традиційного для семиотики поняття коду, що розглядається не як система елементів із заздалегідь заданим значенням, а як контекст, в якому свідомість наділяє значенням той чи інший елемент зображення. Ключовою категорією, при цьому, виступає бачення як когнітивний аналог змісту. Двома формами організації свідомості є зображення як проєкт, посередництвом якого бачення реалізується в зображенні, і зображення як прийом, під впливом якого свідомості наявність та чи інше бачення.

Ключові слова: артикуляція, бачення, проєкт, прийом, зображення.

Презентація змісту є однією із головних функцій зображення як засобу візуальної комунікації. При цьому, зазвичай мається на увазі відображення зовнішнього вигляду презентованого об'єкту через його аналог, створюваний зображувальними засобами. Еталоном достовірності такої презентації, вважається зеркальне відображення, в якому за визначенням Ю. Лотмана, полягає «семиотичне зерно» зображення. Проте сам відображуваний зміст не полягає, ні у відображенні як такому, ні в засобах, якими цей зміст відображується. Тим більше, не полягає він і в зображуваному об'єкті, який фактично не має нічого спільного із плямами і лініями, якими його зображено. Вигляд, в якому полягає презентований зображенням зміст, як це було показано в свій час Р. Інгарденом, формується виключно свідомістю, тобто останній, посередництвом зображення, дається можливість побачити в плямах і лініях, нанесених на площину, «вид» (термін Р. Інгардена) зображеної речі. Презентований зображенням «вид», в даному сенсі, є певною формою організації свідомості, а зображення, в свою чергу, виступає в якості атратора як чинника впливу на останню.

Феномен атракції набуває, з огляду на сказане, особливої актуальності у контексті сучасних реалій, які характеризуються відкритою і прихованою боротьбою за свідомість реципієнта. Зображення в цих умовах продовжує залишатися одним із найдієвіших засобів, прикладом чого є кліп-культура із якою пов'язано виникнення надзвичайно гострого за впливом типу образу – кліпу, здатного не лише впливати, але і змінювати свідомість спостерігача. Метою даної статті є дослідити механізми візуальної атракції, а саме, проаналізувати: що бачить свідомість, коли сприймає зображення, і яким чином вона здійснює своє бачення, тобто з'ясувати, що (для свідомості) є змістом зображення і яким чином відбувається артикуляція даного змісту. В якості матеріалу дослідження, вибрано реалістичне живописне зображення як джерело сучасних візуальних феноменів.

Проблема артикуляції змісту у візуальному повідомленні (зображенні) досліджувалася такими вченими як Р. Арнхейм, Р. Барт, У. Еко, Ю. Лотман, М. Волков, С. Раппопорт, Ю. Легенький. Проте когнітивний аспект артикуляції змісту як чинника впливу на свідомість, залишається малодослідженим. В даному

відношенні, важливо розглянути зображення не лише як носій змісту, але як зв'язкову ланку між змістом і свідомістю. Останнім обумовлюється завдання статті.

Знак як об'єкт, що націлений на свідомість, утворює специфічний тип дійсності – знакову дійсність, виходячи з якої свідомість формує своє бачення означуваного предмету. Зображення, в даному відношенні, стає «очима» свідомості, а бачення, відповідно, обумовлюється ідеєю побудови зображення, тобто ідеєю, що визначає як або яким чином компонується між собою елементи зображення, з яких складається структура презентованого зображенням «виду». Саме тут варто звернутися до семиотичного поняття коду. Код, за Дж. Ділі, подібний до «зворотного боку» ідеї, тобто якщо ідея це явище ментальне, то код – це засіб об'єктивації ідеї, її виявлення, а відповідно, її передавання, трансляції іншому. Кожна ідея (якщо вона об'єктивована, тобто відома), таким чином, повинна бути виражена як певний код. Проте, сам код, це не знак, а засіб конструкції знаку: він «стає співвідношенням елемента, доступного відчуттям, з об'єктністю, яка сприймається, завдяки такому співвідношенню» [1, с. 120]. Знак, при цьому, утворюють «елементи, доступні відчуттям», але структуровані кодом, за допомогою або посередництвом якого, ці елементи пов'язуються із зовнішньою, по відношенню до них дійсністю («об'єктністю»), тобто усвідомлюються як знак, який щось означає.

Зображення, відповідно до сказаного вище, являє собою, не що інше як код, посередництвом якого кодується вигляд зображеної речі, який і стає повідомленням, в даному випадку. Аналіз такого коду, – зображувального або іконічного, – здійснює У.Еко. Код зображення, за У.Еко, апелює до ментальних структур досвіду, а вірніше, моделює навик бачення, формуючи «іконічний еквівалент сприйняття» [5, с. 169], який являє собою «модель відношень між графічними феноменами, ізоморфну тій моделі перцептивних відношень, яку ми вибудовуємо, коли визнаємо або пригадуємо певний об'єкт» [5, с. 168].

Код, за визначенням У.Еко, це артикуляція (розрізнення і протиставлення), т. зв. «змісторозрізнавальних ознак», якими можуть бути будь-які матеріальні елементи (звуки, цифри, графічні знаки, рухи і т.п.). Артикуляція змісту передбачає три моменти: *вибір* із фіксованої множини елементів (парадигматична «вісь» системи), *поєднання* їх у комбінації, які власне і стають повідомленнями (синтагматична «вісь» системи), і *правило*, яке задає порядок поєднання, а тим самим і визначає вибір елементів. Останнім, крім того, обумовлюється чинник, який є ключовим для адекватного і однозначного відтворення змісту, – *автоматизм*, який стандартизує елементи повідомлення, задаючи певні стандартні типи артикуляції, тобто встановлює апріорну систему позицій і опозицій, довільна зміна якої, тягне за собою втрату змісту.

Якщо розглядати з подібної точки зору зображення, то код останнього виявиться надзвичайно нестійким, мінливим або, за У. Еко, «слабким»: його важко визначити, він занадто сильно залежить від факультативних варіантів, які переважають над змісторозрізнавальними ознаками (що породжує незліченну кількість способів зображення одного й того ж зображуваного) [5, с. 170]. У. Еко визнає, що «знаки рисунка позбавлені заданого наперед позиційного і опозиційного значення», і що вони «значать лише в контексті», який залежить від

багатьох позасистемних обставин, наприклад, таких, як тип зображення та індивідуальна манера художника [5, с. 171]. Але, тим не менше, автор, в кінцевому результаті, намагається кодифікувати ці обставини, і побудувати на їх основі систему, в яку ці обставини вводяться у якості кодів сприйняття, впізнавання, передачі, кодів смаку і сенсорних кодів, риторичних кодів і т.п. [5, с. 198-202]. Всі ці коди, на думку дослідника, утворюють той контекст, в якому набувають значення елементи зображення. Проте основна проблема, при цьому, не вирішується, а просто поширюється на більшу кількість випадків: адже, наприклад, код смаку або сприйняття, буде не більш «сильним», ніж «слабкий» код зображення.

Пояснити подібну ситуацію можна лише невідповідністю предмету і методики, яка застосовується для його дослідження. Якщо контекст, в якому функціонує код зображення, домінує над змісторозрізнавальними ознаками, то й розглядати зображення слід з точки зору контексту, а не з точки зору коду. Контекст є безпосередньою даністю – середовищем, яке наділяє зображення сенсом, і від якого останнє неможливо відділити, без втрати даного сенсу, як неможливо зрозуміти функціонування живого організму, поза середовищем, яке обумовлює його функції. Таким чином, для того щоб зрозуміти, що являє собою іконічний код, необхідно розглянути зображення в його безпосередній єдності із середовищем, в якому воно існує. Це означає, виходити не із логіки змісторозрізнавальних ознак як таких, а із фактичної ситуації, яка встановлює логіку останніх, і якою обумовлюється доцільність їх позиційного і опозиційного значення.

Насамперед, необхідно з'ясувати, що являє собою, і в чому полягає фактична ситуація, про яку йде мова.

Так, вище йшлося про те, що знак виконує функцію посередника між двома сферами – свідомістю людини і дійсністю. Знак, відповідно до сказаного, позначає певне явище дійсності, але, разом з тим, стає самостійним явищем, самодостатньою реальністю, якою (для свідомості) заміщується дійсність. Цим обумовлюються два типи знакових відношень: знак-означуване і знак-свідомість. Середовищем синтезу двох даних типів відношень, за Дж. Ділі, стає інтерпретант як фактична картина, в якій зображується дійсність. Інтерпретант, при цьому, поєднує в собі дві якості: виступає як свідомість (оскільки передбачає ідею, яка покладається в основу інтерпретації), і як дійсність (яка є умовною, але реальною для свідомості). Фактичною ситуацією, таким чином, є певна умовна, але реальна для свідомості «картина», в якій перед нею постає ця дійсність.

Якщо мова йде про зображення, то в якості фактичної ситуації виступає представлення зображеної речі через її вигляд («вид», за Р. Інгарденом), коли останній заміщує реальну річ, виступаючи замість неї. Саму ситуацію, в якій відбувається заміщення, слід охарактеризувати як презентацію, оскільки зображення презентує, тобто показує зображений предмет, через його субститут – «вид». Презентацію, з даних позицій, необхідно розглядати в двох аспектах: як **зміст** («вид», що постає перед свідомістю), і як **свідомість** (яка здійснює саму «постановку» – акт заміщення речі її «видом»).

У першому аспекті, мова йде про те, що презентує зображення. Зрозуміло, що мова йде про зміст зображеного предмету, представлений його виглядом, даним посередництвом засобів зображення. Найпростішим

прикладом такої презентації є фотографічне зображення, яке автоматично фіксує «вид» зображеного предмету. Але, якщо зображення не є фотографією, то у відношення зображення і зображуваного включається третій чинник – бачення, а саме, бачення особи яка *зображує*. Це означає, що «вид», який презентується зображенням, є насамперед видом предмету, вже так чи інакше побаченого суб'єктом, який реалізує своє бачення в зображенні. Якщо предмет реалізується в зображенні через зовнішню подібність, то бачення може реалізуватись лише як ідея побудови самого зображення, яка і стає, тим самим, ідеєю презентації. Не предмет, представлений його «видом», а те як цей «вид» представлено – ідея подачі «виду» зображеного предмету, стає єдиним ціннісно актуальним змістом зображення, тоді як сам «вид» стає формою бачення. Саме в даному відношенні можна говорити про артикуляцію змісту, у тому значенні, яке вкладає у даний термін У.Еко: змістом є ідея презентації, і саме вона артикулюється у візуальному повідомленні – зображенні. Проте саме в даному моменті «мовне» розуміння артикуляції (яке передбачає вибір із фіксованого набору елементів із наперед заданим значенням), дає «збій», оскільки передбачає обов'язкову наявність коду, тоді як останній неминуче виявляється «слабким». Це пояснюється наступним. Предмет, який зображується, існує до зображення, а отже, його вигляд не потрібно створювати (оскільки він існує), а лише *відтворити* в зображенні, тоді як бачення даного предмету не існує до зображення: його необхідно створити, і бути створеним воно може лише в самому зображенні. Аналогічним чином, про ідею зображення можна говорити лише постфактум, оскільки її неможливо відділити від самого зображення, – вона виникає разом з ним. Отже, якщо відтворюваний в зображенні предмет є відомим заздалегідь, то його бачення не є відомим, і не може бути задано заздалегідь: його необхідно розробити, або, точніше кажучи, *спроєктувати*.

«Вид» зображеного предмету, з даної точки зору, це *проект* бачення в зображенні. Художник проектує своє бачення, створюючи «вид» зображеного. Таким, наприклад, є вид гори Сен-Віктуар, зображений Сезанном: очевидно, що художник не мав на меті відтворити вигляд гори, яка існує в природі, його мета в іншому – показати бачення цієї гори. Реальна гора Сен-Віктуар існувала до зображення і продовжує існувати після нього, але «Вид гори Сен-Віктуар» існує лише як бачення Сезанна, і є в даному відношенні, проектом такого бачення, реалізованим в ідеї відповідного зображення. Важливо, що в суто архітектурному і дизайнерському розумінні, проект є презентацією можливого – можливої будівлі, можливої виробу і т.п., тобто такою будівлею і таким виробом, які залишаючись на рівні змісту, здійснюються в самій артикуляції останнього. Так, Ю. Легенький розуміє проект як віру, тобто як мету, що реалізується в ідеї спроектованого об'єкту. Проектування, на думку автора, є створенням «іншого» (в розумінні М. Бахтіна), що означає усвідомлення спроектованого об'єкту не як відображення, належного до зображуваної речі, а як самодостатнього бачення. Свідомість наділяє спроектований об'єкт змістом, і в ній він «існує на правах неіснуючої речі, ідеального» [2, с. 177]. Таким чином, можна сказати, що бачення є проектом свідомості, який остання здійснює через усвідомлення презентації як бачення. Ключового значення, при цьому, набуває усвідомлення, а отже,

подальший розгляд питання щодо артикуляції змісту в зображенні, повинен лежати у площині свідомості, яким чином свідомість «бачить» презентований зображенням «вид».

У другому аспекті, як з'ясовується зі сказаного вище, слід говорити про те, яким чином здійснюється презентація. Якщо артикуляція змісту у візуальному повідомленні не передбачає наперед заданих змісторозрізнавальних ознак, то відношення між «видом» зображеного предмету і зображенням, яке його презентує, слід розглядати не як вибір, здійснюваний свідомістю (коли їй дається готовий набір елементів і правила їх комбінації – як у повідомленні «мовного» типу), а як вплив на свідомість, здійснюваний засобами зображення, і спрямований на те, щоб свідомість самостійно сформулювала змісторозрізнавальні ознаки і «побачила» в них зображуваний предмет. В даному відношенні, слід говорити не про артикуляцію змісту, а про цілеспрямовану маніпуляцію зі свідомістю. «Вид» зображеного предмету, даний посередництвом плям або ліній на двовимірній поверхні, з даної точки зору, є чистою маніпуляцією, оскільки фізично не має нічого спільного із зображуваним. Проте ключовим для утворення змісту, видається не сам факт маніпуляції, а засіб її здійснення, так як саме від нього залежить те *яким* побачить свідомість зображуваний предмет.

Таким безпосереднім засобом впливу на свідомість є **прийом**, за В. Шкловським. Прийом, з даної точки зору, є ознакою «зробленості», «побудованості» форми, в чому на думку В. Шкловського, полягає презумпція художності, оскільки прийом стає засобом, що деавтоматизує сприйняття, і, таким чином, спонукає до переосмислення змісту. Останнє полягає в тому, що змістове навантаження зображеної в картині речі, переноситься із самої зображеної речі, на те *яким чином* вона зображена, тобто на спосіб зображення, внаслідок чого, змінюється і сама річ: вона «очуднюється». «Мета мистецтва – пише Шкловський – полягає в тому, щоб дати відчуття речі як бачення, а не як впізнавання; прийомом мистецтва є прийом «очуднення» речей і прийом утруднення форми, що збільшує зусилля і тривалість сприйняття, оскільки процес сприйняття в мистецтві є самодостатній, і повинен бути якомога більш тривалим; мистецтво є спосіб пережити роблення речі, зроблене в мистецтві неважливо» [4, с. 13]. Таким чином, бачення, протиставляється впізнаванню, міметизму (хоча насправді одне доповнює інше). Процес переживання «роблення» речі, при цьому, стає ідентичним процесу створення. Річ не копіюється, а твориться заново.

Сказане дозволяє зробити наступні висновки. Зміст у візуальному повідомленні, по-перше, не встановлюється заздалегідь, і, по-друге, взагалі не встановлюється, а створюється: зміст зображення виникає безпосередньо в артикулюванні. Останнє, в свою чергу, має характер маніпуляції зі свідомістю, якій презентований зображенням «вид» навіюється посередництвом прийому, внаслідок чого свідомості дається можливість самостійно утворювати змісторозрізнавальні ознаки. Таким чином артикуляція змісту (засіб утворення) і сам зміст (об'єкт утворення), стають тотожними. **Зміст** зображення (а саме, презентований ним «вид»), просто **не існує, поза артикуляцією**, якою він виражений. Художня якість зображення, з огляду на сказане, визначається не змістом, і не засобами, а тією артикуляцією, яка робить відтворення даного змісту унікальним.

Прийом, як зрозуміло зі сказаного, виступає ключовим чинником при утворенні ознак розрізнення змісту. З даної точки зору, можна було би сказати, що прийом бере на себе функцію коду візуального повідомлення, якби не одне «але»: прийом, на відміну від коду, не може бути апріорним, це суто емпіричний патерн, що являє собою схему можливих маніпуляцій, які наповнюються змістом виключно індивідуально в конкретному зображенні. Прийом, в даному відношенні, є зв'язковою ланкою між свідомістю (яка утворює змісторозрізнавальні ознаки) і змістом: він є засобом організації виразних засобів зображення – плям і ліній – у структуру, яка потенційно може бути артикульована свідомістю як зміст. Здійснений прийом – це структура, а отже, говорити про зображення як систему змісторозрізнавальних ознак, можна лише виходячи із структури матеріальних елементів, як конкретної маніпуляції, що здійснюється зі свідомістю в процесі сприйняття.

Такою структурою матеріальних елементів є текст – «відділене, замкнуте в собі семіотичне утворення, яке має цілісне, нерозчленоване значення і нерозчленовану функцію», за визначенням Ю. Лотмана [3, с. 62]. Текст, в даному сенсі, це реалізований проект і прийом, посередництвом якого проект здійснюється. Ю. Лотман бачить специфіку тексту в тому, що він має двояку спрямованість: на зміст (як знак, що презентує зміст позначуваного), і на свідомість (як чинник усвідомлення презентованого змісту). Дві вказані інтенції тексту утворюють комунікативні канали, один з яких функціонує як інформативний (за принципом «Я – Інший»), а інший – як когнітивний (за принципом «Я – Я»). «Якщо комунікативна система «Я – Інший» забезпечує лише передачу певного константного об'єму інформації, – пише Ю. Лотман, – то в каналі «Я – Я» відбувається її якісна трансформація, яка призводить до зміни самого цього «Я»» [3, с. 26].

Особливістю повідомлення, яке функціонує в комунікативній системі «Я – Я», за Ю. Лотманом, є його десемантизація або редукція змісту, яка полягає у ритмізації повідомлення, тобто у перетворенні його елементів на ритмічний ряд. Ритм, в даному відношенні, виконує функцію коду, який втручається в повідомлення і «приглушує первинні семантичні зв'язки», в результаті чого, «текст на певному рівні може поводити себе як складно побудоване асемантичне повідомлення» [3, с. 33]. Дійсно, в основі композиції чи не кожної картини реалістичного живопису, можна виявити елементи, які ритмічно повторюються. Подібне «занурення» семантичних елементів тексту в чужорідний асемантичний контекст (як і зворотня тенденція «агресії» автокомунікації в чужорідну сферу семантики), має один суттєвий наслідок. Текст починає функціонувати не лише як повідомлення, але одночасно як код. Це «сигналізується утворенням ритмічних рядів, повторень, виникненням додаткових впорядкованостей, абсолютно непотрібних з точки зору комунікативних зв'язків у системі «Я – Інший»» [3, с. 37].

Так, К. Моне нарочито ритмізує морські хвилі і гори (як напр. в картині «Бухта Антиба»), а П. Сезанн у серії видів гори Сен-Віктуар, створює мерехтіння декількох кольорів. Подібні приклади можна продовжувати. Достатньо згадати Берніні, який вводить семантику зображення в ритмічний контекст складок одягу або Ботічеллі з

його «Весною», у якій ритм утворюється розміщенням фігур на передньому плані і контрапунктується рядом темних дерев на задньому плані. Аналогічну функцію в картинах виконує архітектура, яка ритмізує композицію. Засоби синтагматичної організації зображення можуть не обмежуватися ритмом в чистому вигляді, а перетворюватися на складну систему пропорцій, гру світла і тіні (як це показано Г. Вельфліном на матеріалі творів Ренесансу і Барокко). Синтагматизовані подібним чином тексти, функціонують «не як повідомлення на певній мові, а як коди, що концентрують в собі інформацію про сам тип мови» [3, с. 39]. В даному відношенні, можна сказати, що композиція є таким прошарком в структурі зображення, який, концентруючи в собі інформацію про синтагматику будови останнього, функціонує як код. Художній текст на рівні композиції, є замкнутою системою кодів, які наповнюються змістом лише у відношенні до презентованого даним текстом об'єкту – сюжету, в літературі, «виду», в зображенні. «Чим більше підкреслена синтагматична організація, – стверджує Лотман, – тим вільнішими стають семантичні зв'язки. Тому текст в каналі «Я – Я» має тенденцію набувати індивідуальних значень і отримує функцію організатора невпорядкованих асоціацій, що накопичуються у свідомості особистості. Він перебудовує ту особистість, яка включена у процес комунікації» [3, с. 35]. Текст, в даній якості, подібно організму «переварює» інформацію, яка потрапляє до нього ззовні і перетворює її у синтагматичну структуру.

Проте художня якість тексту не виникає в окремо взятому каналі «Я – Інший» чи «Я – Я», вона утворюється внаслідок входження значень першого типу в контекст другого (і навпаки). Утворюється семантична напруга, «під дією якої виникає тенденція інтерпретувати семантичні елементи тексту як такі, що включаються в додаткову синтагматичну конструкцію і отримують від взаємного співвіднесення нові – реляційні – значення» [3, с. 34]. При цьому зображення не звільняється від семантики зображеного об'єкту, але на базі першої формується певна вторинна семантика, яка виникає внаслідок тих зсувів змісту – транспозицій, – які виникають внаслідок синтагматичної переорганізації. «Естетичний ефект – на думку Лотмана – виникає в момент, коли код починає використовуватися як повідомлення, а повідомлення як код» [3, с. 40]. «Ритм – завершує своє міркування Лотман – зводиться до рівня значень, а значення складаються в ритм» [3, с. 41].

Таким чином, артикуляцію змісту у візуальному повідомленні, можна порівняти із коливанням маятника, який розхитується між комунікативними системами «Я – Інший» та «Я – Я». Інформативна і когнітивна функції тексту, відповідно до теорії хаосу, функціонують як аттрактори, що розхитують свідомість між двома взаємовиключними варіантами, за принципом «або-або»: або текст або код, або семантична структура або синтагматична побудова, або зображення або ритм і т.п. Настання моменту рівноваги, нейтралізує не самі протилежності (вони залишаються протиставленими), а їх протистояння – дві крайні позиції заміщуються третьою, яка є принципово відмінною від них. Таке заміщення є суто якісним: текст сприймається як код (і навпаки), зображення як ритм, семантичне повідомлення як синтагматична структура. Саме в цьому і полягає той зсув змісту, який був охарактеризований вище як семантична

транспозиція. Текст залишається при цьому незмінним, зміна відбувається зі свідомістю, яка артикулює зміст: зображений предмет, за словами В. Шкловського, стає неважливим, важливим стає його бачення. Отже, бачення можна охарактеризувати як певну форму організації свідомості, яка утворюється відповідними маніпуляціями (прийомами, реалізованими в тексті), здійснюваними в процесі артикуляції змісту.

Список використаних джерел

1. Ділі Джон. Основи семиотики / Джон Ділі. Перекл. з англ. та наук. ред. А. Карась. – Львів: «Арсенал», 2000. – 232 с.
2. Легенький Ю.Г. Дизайн одягу / Ю. Г. Легенький. – К., 2008. – 373 с.
3. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Ю.М. Лотман. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 464 с.
4. Шкловский В. Искусство как прием // О теории прозы / Виктор Шкловский. – М.: Издательство «Федерация», 1929. – 266 с.
5. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / Умберто Эко. – С-Пб.: Symposium, 2006. – 544 с.

References

1. Dili Dgon. Osnovy semiotyky / Dgon Dili. – L'viv: "Arsenal", 2000. – 232 s.
2. Legen'kij Ju. G. Dizajn odjagu / Ju. G. Legen'kij. – K., 2008. – 373 s.
3. Lotman Ju. M. Wnutri mysljaschih mirov. Chelovek – tekst – semiosfera – istorija / Ju. M. Lotman. – M.: Jazyki russkoj kul'tury, 1996. – 464 s.
4. Shklovskij W. Iskusstvo kak prijom // O teorii prozy / Wiktor Shklovskij. – M.: Izdatel'stvo "Federacija", 1929. – 266 s.
5. Eko Umberto. Otsutstvujuschaja struktura. Wvedenije w semiologiju / Eko Umberto. – S-Pb.: Symposium, 2006. – 544 s.

Skovronskij B. V., senior lecturer of the Design and Advertising Department, National Pedagogical University (Ukraine, Kiev), Yakshi@bigmir.net

Cognitive dimension of image

Explores the cognitive dimension of image, as binder link between consciousness and meaning. The article aims to find out what is the articulation of the meaning in the image, from the point of view of consciousness, and how operates this articulation. From this point of view, articulation of distinctive signs of meaning in the picture, consist is not in the codification of depicted object, but in organization of consciousness. Is attempt to rethink traditionally adopted in the semiotics concept of code not as system of elements with a predetermined value, but how the context in which the consciousness attaches implication to each particular element of the image. A key category is the vision as a cognitive analogue of meaning. As the forms of organization of consciousness is an image of how the project, through which the vision is realized in the image, and an image of how the trick, under the influence of which, the mind comes into the inspiration on a that, or the other vision.

Keywords: articulation, vision, project, trick, image.

Сковронский Б. В., старший преподаватель кафедры дизайна и рекламы, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), Yakshi@bigmir.net

Когнитивный аспект визуального образа

Исследуется когнитивный аспект изображения, как связующего звена между сознанием и смыслом. Целью статьи является выяснить, что представляет собой артикуляция смысла в изображении, с точки зрения сознания, и каким образом происходит такая артикуляция. С данной точки зрения, артикуляция смыслообразительных признаков, рассматривается не как кодификация изображаемого объекта, а как организация сознания. Осуществляется попытка переосмысления традиционного для семиотики понятие кода как контекста, в котором сознание наделяет значением тот или иной элемент изображения. Ключевой категорией при этом выступает видение как когнитивный аналог содержания. Двумя формами организации сознания являются изображение как проект, посредством которого видение реализуется в изображении, и изображение как прием, под влиянием которого сознанию внушается то или иное видение.

Ключевые слова: артикуляция, видение, проект, прием, изображение.

* * *

УДК 271.22 (477)

Паньків О. В.,
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Національний
університет «Львівська політехніка»
(Україна, Львів), pankiv.less@pochta.ru

МУДРІСТЬ, РОЗУМ ТА ЗНАННЯ В БОГОСЛОВСЬКО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ОСМИСЛЕННІ АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

Досліджено богословсько-філософські погляди митрополита А.Шептицького щодо особливостей розуміння понять мудрість, розум, знання. Визначено їх основні ознаки, характерні особливості, роль та значення для пізнання світу, Бога, морального, інтелектуального зростання та у формуванні національного світогляду українців. Встановлено, що Андрей Шептицький розглядає інтелектуальну діяльність як поступовий процес – від простого спостереження (факти, аналіз подій, ситуацій, текстів), розумового пізнання («суті речей»), під впливом святого Духу, до глибокого знання, розуміння правд віри до мудрості (від життєвої до Божественної), котра спрямовує пізнавальний процес до пізнання Бога, єдиної Істини. Митрополит пропонує подвійний порядок пізнання: одне впливає з природного розуму, друге з Божої віри.

Ключові слова: розум, знання, Божественна мудрість, життєва мудрість, віра, чесноти, молитва.

Сучасне суспільство переживає кризу духовності. Більшість людей живе в світі речей нівелюючи моральними цінностями. Визначаючи релігійну сферу вагомою частиною духовного життя суспільства, важливо звернутися до творчості великого українського гуманіста митрополита Андрея Шептицького – джерела духовного натхнення для багатьох поколінь українців. Своїми писаннями, котрі є надзвичайно багатогранні й охоплюють всі сфери нашого духовного і національного життя, він закликає будувати своє життя на фундаменті моральних та інтелектуальних чеснот. Адже людина, на думку богослова, є настільки людиною, наскільки її душа наповнена чеснотами.

Великого значення А. Шептицький надає інтелектуальним чеснотам – мудрості, розуму, знанням, предметом яких є пошук життєвої правди та істини. Метою даної статті є звернення до особливостей трактування інтелектуальних чеснот у творчості митрополита та їх значення у процесі пізнання.

Серед дослідників, котрі звертаються до творчості Андрея Шептицького, можна назвати О.Гайову, М.Гайковського, А.Кравчука, А.Базилевича, О.Кравченко, В.С. Бліхара, О.Шеремету та багато інших. Названі дослідники висвітлюються соціальні, політичні, міжконфесійні, етичні концепції Андрея Шептицького. В даній статті увага буде звернена до поняття «мудрості», «розуму», «знання» котрі є ключовими для філософської думки та релігійної філософії зокрема. Джерельною базою для опрацювання запропонованої теми стали, передусім, твори Андрея Шептицького – пастирські послання та звернення до духовенства і вірних [3; 4; 5].

У своїх творах митрополит, підтримуючи схоластичну традицію, великого значення надає інтелектуальним чеснотам – мудрості, розуму, знанням. Завдяки розуму пізнавальний шлях веде людину із зовнішнього спостереження (чуттєвого сприйняття) до «суті речей». У А. Шептицького читаємо: «У латинській мові влучно, хоч не знаю, чи дуже граматично, слово «інтелект» (розум) виводять із двох слів: «intus» і «degege», себто «читати в нутрі». За тим поясненням, буде річчю природного розуму доходити в глибину речі, що назовні не проявляється. І так чуттєве пізнання є зайняте зовнішніми, чуттєвими прикметами чи властивостями речей, а розум доходить

аж до суті речей. Його предметом, за Аристотелем, є есенція, себто те, чи щось є. Під зовнішніми виглядами речі є приховані неначе всередині, і треба, щоб в них усіх людське пізнання вникало всередину. І так поміж виявами, акциденсами якоїсь речі криється її субстанція чи природа. Під словами криється правда, яку ті фігури чи символи представляють. В причині є і наслідок, а в наслідку є прихована причина, а взагалі в усьому те, що зовнішньо проявляється, підпадає під відчуття, а те, що приховане і під відчуття не підпадає, – є предметом розумової діяльності» [5, с. 245]. Розглядаючи розум як визначальну характеристику людини, А. Шептицький визначає його основні ознаки, котрі називає чеснотами. Серед них виділяє: інтелект, тямучість (чи понятливість), зручність (чи проворність), розумування, передбачення, оглядність та обережність.

Інтелект розглядається ним як можливість бачити сутність речей (перші принципи). Мислитель вважає, що чеснота насамперед властива Ангелам, а не людині, оскільки людина мусить шляхом досвіду здобувати більшість із правд, які Ангели бачать одразу. Людина саме тому є істотою «розумною», оскільки наділена здібностями до розумування, доведення та демонстрування. Разом з тим вона теж наділена інтелектом, – людський інтелект спирається на ті здібності людини, що дозволяють приймати певні «правди віри» бездоказово, без розумування і дискутування. Понятливість (тямучість) – та властивість розуму, котра уможливує сприйняття певних принципів ззовні, коли людина легко приймає науку чи пораду іншого, є добрим учнем, легко може «схопити» певну дисципліну, тезу, ідею. «Один чоловік, – зазначає А.Шептицький, – навіть здібний, не має ніякої змоги розважити всі випадки, не то в короткому часі, але навіть і через довші літа. Тому в матерії життєвої мудрості конечно треба кожному чоловікові помочі від інших, мусить спиратися на чужому досвіді» [5, с. 350]. Проворність (швидкість розуму – авт.) розглядається ним як чеснота, котра допомагає людині швидко виокремити необхідні ідеї, речі, засновки із сукупності існуючих, оскільки їх може бути велика кількість і зробити це досить важко. Розумування – можливість робити узагальнені висновки, створення консеквенцій із запропонованих принципів. Розумуванням він називає здатність до аналітичного мислення і протиставляє його інтелекту. Тоді коли інтелект приймає певні речі як істинні, розумування поступово переходить від одних тверджень до інших. Передбачення – вміння будувати гіпотези, конструювати проекти, пристосовуючи відповідні засоби до відповідної цілі. Оглядність (обережність) слугує перш за все для того, щоб правильно співвіднести цілі та засоби їх досягнення, а також відкинути негативні зовнішні впливи, котрі можуть змінити позитивну ціль на негативну.

Разом з тим митрополит зазначає, що діяльність нашого розуму не є безмежною, оскільки є речі недоступні людському розумові. Щоб розширити його межі, й існує дар Святого Духа, котрий є чимось іншим, ніж віра і, котрий дає можливість пізнати ті речі, що їх світлом природного розуму пізнати не можна. «Розум навіть тоді, коли в світлі віри приймає всю правду надприродного, буде завжди те надприродне бачити неначе здалека. Чуттєві спостереження й природні роздумування будуть для нього завжди ще без порівняння актуальнішими, живішими і ближчими, ніж світ надприродного, до якого

чоловік допущений Божою благодаттю. В його баченні й розумуванні буде щось подібне до вражень, які на нас роблять сонця, дуже далекі від нас. Вони є в наших очах лише маленьким світляним пунктом на небі, а часом треба і найбільших телескопів, щоб відкрити людині сам факт їхнього існування. Деяким розумуванням і зіставленням безлічі важких дослідів розум доходить до якогось пізнання, що той світляний пункт, бачений у телескопі, є, може, сонцем, без міри більшим від сонця нашої сонячної системи, але воно є таке далеке, що не може робити на душі того враження, яке робить сонце нашої системи, що впливає на життя не тільки далеким пізнанням розуму, але й частими сильними враженнями відчуттів. Так само надприродне є для розуму далеким світляним пунктом, природа – яскравим сонцем» [5, с. 388-389]. В такий спосіб А.Шептицький зазначає, що людський розум ніколи не зможе пізнавати чи розуміти ті правди з такою ясністю, з якою розуміє те, що є природним предметом пізнання. Божественні тайни самою природою перевищують розум людини; навіть осягнувши їх через призму віри, залишається певна невизначеність та таємничість. Між вірою й розумом не може бути суперечності, адже Бог і об'являє тайни, і впливає в душу віру, і дає людському умові світло розуму. Суперечності найчастіше з'являються тоді, коли неправильно викладені догми віри, або під істинами, котрі пізнані розумом, розглядають гіпотези або здогадування людей. Взаємодія віри й розуму зумовлює справжню свободу науки: «розум доводить основи віри і, просвічений світлом віри, розвиває науку про Божі діла, а віра увільняє розум від блудів і збагачує його багатьма пізнаннями» [5, с. 168]. Андрей Шептицький веде мову про два види знання: природне та надприродне. Природне, яке властиве кожній особі, яка здатна теоретично та логічно мислити, містить в собі поверхову, загальну інформацію, яка не потребує конкретних аргументів про суть тієї чи іншої речі, надприродне – є глибшим, конкретним та ґрунтовнішим знанням про серйозні, вищі та потаємні речі, котре здобувається через внутрішній досвід особи та впливається в неї благодаттю, особливим даром Святого Духа і ми таке знання можемо називати мудрістю.

А.Шептицький визначає мудрість як життєву та Божественну. У трактуванні життєвої мудрості, мислитель спирається на авторитет Августина Аврелія, для якого це «знання речей, яких треба бажати і яких треба уникати». По-суті, це дороговказ у житті людини, який скеровує людину у правильне русло. «Життєва мудрість є також своєрідним мистецтвом, мистецтвом життя, мистецтвом правильного думання, і твори того мистецтва можуть мати всі прикмети мистецьких творів [5, с. 362].

Для життєвої мудрості визначальною є пам'ять. Дослідник говорить про два види пам'яті, котрі притаманні людській душі. Одна зберігає досвід умоглядних спостережень, друга – досвід інтелектуальних актів та актів волі. Він пише: «Обі ті пам'яті, потрібні для діла життєвої мудрості, бо вона спирається і на досвіді того, що душа через змисли про життя і його обставини знає, та спирається і на досвіді тих життєвих засад-принципів, до яких інтелект посередньо або безпосередньо дійшов і які могли би затратитись у душі, якби не та прикмета, що чоловікові зберігає минувшину його інтелектуального життя» [5, с. 346]. Зазначає, що пам'ять (як природну, так і надприродну) необхідно тренувати для того, щоб вона краще функціонувала. Природну пам'ять людина

може тренувати через пригадування минулого досвіду, надприродна ж пам'ять розвивається завдяки молитві та вияву її через чесноти справедливості, любові до ближнього, покори, а також через чесноту побожності.

Брак життєвої мудрості породжує «нерозважність (imprudentia), покvapність (praecipitatio), нерозсудливість (inconsideratio), змінливість (inconstancia), хитрість (astutia), тілесну мудрість (prudencia carnis), далі обман (dolus) і підступ (fraus), байдужість (negligentia)» [5, с. 375]. Найгіршою з цих вад, на думку митрополита, є «мудрість тіла», котру він визначає за Апостолом Павлом (Рим. 8, 7). «Мудрість тіла, ...найвищою метою ставить чуттєве добро чи гордість, хіть плоти чи гордість життя. І в хоті плоти і в гордості життя володіння добрами цього світу, яких найяскравішим символом є гріш, є просто потрібне, бо тільки багач проживає життя, як сам хоче, і багатство є найпростішою дорогою або засобом тілесних розкошей і слави, що її гордість життя шукає [5, с. 385].

У людини чеснота мудрості не може виявлятися в довершеному ступені, оскільки такий ступінь є атрибутом виключно Абсолюту – Бога, однак людина в силу власних зусиль, «напруження в здійсненні чеснот», в моральному зростанні, спроможна збагнути те, чим є мудрість і як її набути. Моральне життя, на думку мислителя, – постійний героїзм, а не механічне здійснення обов'язку. А.Шептицький закликає до читання книг Старого і Нового завіту, як невичерпного джерела мудрості: «читання і роздумування над книгами мудрості приносить нам необчислими користі – добро». «А мудрий письменник Старого Завіту так ще пояснює (Прем. 7, 8 ід.): Мудрець оцінив її (мудрість – авт.) вище від царських престолів і вважав найбільші багатства за ніщо в порівнянні з нею; не порівнював її з дорогочінними каменями, бо все золото в порівнянні з нею – це пісок без вартости, а срібло треба вважати за болото в порівнянні з нею; полюбив її понад свою душу й понад усяку красу та постановив мати її в житті за провідне світло, бо світлість її ніколи згаснути не може... «Мудрість – це безкочечний скарб для людей. Хто її осягне, стає учасником Божої приязні, бо порукою йому дар знання й просвіти» (Прем. 7,14) [5, с. 134].

Важливе значення А.Шептицький надає Божій мудрості, яка визначається ним як певне осяяння чи озаріння, світло з неба або якийсь цінний і великий божественний небесний дарунок. З іншого боку – як найціннішу та найвищу прикмету людського розуму, яка може бути осягнена лише через молитву. У своєму творі «Божя Мудрість», митрополит Андрей, звертається до одного з фрагментів послання св. апостола Якова: «Коли ж кому з вас мудрості бракує, нехай просить у Бога, який дає всім щедро й за це не докоряє; і вона йому дасться». Божественна мудрість дозволяє людському інтелектові пізнати правду особливим способом, який не є притаманний людському розумові, через божественне натхнення, творчу інтуїцію. Власне таке пізнання, яке включає прояви людського розуму у взаємодії із Божою мудрістю, і дає можливість отримати істинне знання, пізнати Істину.

А.Шептицький, наголошуючи на важливості Божественної мудрості, згадує про культ предвічної Божої мудрості в українській Церкві, зокрема столичний собор Софії у Києві. Ціннісне ставлення до розумового пізнання та мудрості мислитель відшуковує у національному світогляді українців як одну із важливих ментальних ознак. Він зауважує: «У нас і для нас українців те доцінювання

мудрости буде віддай так загальним і так рішучим, що я не вагався би назвати того способу браня речі за нашу національну прикмету, – та тою прикметою гордитися» [3, с. 6]. Як наслідок «всі українці високо цінять науку й освіту. Як діти, що з такою ревністю готуються до школи й бажають учитися, так і їх родичі та старші в народі уважають науку, освіту, знання – за першу й найважливішу потребу народу» [3, с. 5]. Велику потребу митрополит Андрей вбачав у мудрих проповідниках і вчителях, «якої і мені і нашому народові найбільше бракує». В зверненні до Св. Духа митрополит прохає про «мужів повних Св. Духа, Духа премудрості і Духа розуму, котрі б невтомним науковим трудом просвічували, показували дорогу праці будучим поколінням на цілі століття» [3, с. 13]. Митрополит багато уваги приділяє проханням про мудрість у Бога для українського народу, писав навіть молитви за прикладом руського митрополита Іларіона. Багато з них подано у сучасних молитовниках, рекомендованих для вірних Української греко-католицької церкви. Як великий духовний провідник він благує у Господа дати народові мудрості розуміння їх обов'язків, мудрості від радості і смутку, мудрості від того, що минає і того, що триває [2, с. 36].

Таким чином, у творчій спадщині Андрея Шептицького представлено «еволюцію людського пізнання» [1]: від відчуттів, «зовнішнього спостереження» (аналіз подій, ситуацій, текстів, складання вражень та тез), рівня розуміння (до «суті речей», розуміння Святого Письма чи вчення Церкви, усвідомлення тих речей, які приховані у Божій науці) до рівня мудрості, що постає найвищою діяльністю в людині Святого Духа, який спрямовує її пізнавальний процес у правильному руслі, до пізнання Бога, єдиної Істини. Андрей Шептицький у своєму вченні поєднує прикмети природного знання й божественного, Божої і земної мудрості називаючи цей духовний комплекс «предивним організмом яким є християнська душа», що розвивається в Божій благодаті. Митрополит у своїй праці закликає український народ: «Шукаємо її, товаришки життя, без якої життя не має вартості, є тільки тягарем» [5, с. 134]. «... Божа мудрість, яку би ми не дали їй дефініцію, – є неначе учителькою чи скарбницею усіх чеснот і всіх духовних дарів» [5, с. 27].

Андрей Шептицький продовжує і сьогодні «проповідувати» своїми писаннями. Його науки та повчання охоплюють всі сфери духовного й національного життя, виявляють наші хиби і пороки, підкреслюють потреби й вимоги, закликають до морального та інтелектуального зростання в умовах будь-якого політичного режиму.

Список використаних джерел

1. Бліхар В.С. Гносеологічні питання у творчій спадщині Андрея Шептицького/ В.С.Бліхар// Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2005. – № 50. – [Електронний документ]. – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_50/Blihar.htm
2. Мизак Н. Митрополит Андрей Шептицький про антропологічний аспект Божої і земної мудрості / Н. Мизак // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. – Чернівці, 2012. – №1(7). – 168 с.
3. Шептицький А. Божа мудрість / А. Шептицький // Твори (аскетично-моральні). – Т. XLV-XLVII. – Рим, 1978. – С. 3-126.
4. Шептицький А. Твори Орега (морально-пасторальні) / А. Шептицький // Видання UKU ім. св. Климента Папи. – Т. LVI-LVIII. – Рим, 1983. – 517с.
5. Шептицький А. Християнська праведність: Частина перша. // Шептицький А. Твори (аскетично-моральні). – Т. XLV-XLVII. – Рим, 1978. – С. 129-408.

References

1. Blikhar V.S. Gnosologicalni pytannia u tvorchi spadscheni Andreia Sheptytskogo / V.S. Blikhar // Multiversum. Filosofskii almanakh. K.: Centr dykhovnoi kultury – 2005. – № 50. Rezym dostupy: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_50/Blihar.htm
2. Myzak N. Mytropolyt Andrei Sheptytskii pro antropologichnyi aspect Bozoi I zemnoi mudrosti / N. Myzak // Religia ta Socium. Miznarodnyi chasopys. – Chernivtsi, 2012. – №1 (7). – 168 s.
3. Sheptytskii A. Boza mudrist / A. Sheptytskii // Tvory (asketychno-moralni). – T. XLV-XLVII. – Rym, 1978. – С. 3-126 s.
4. Sheptytskii A. Tvory Opera (moralno-pastoralni) / A. Sheptytskii // Vydannia UKU im. Sv. Klymenta Papy. T. LVI-LVIII. – Rum, 1983. – 517 s.
5. Sheptytskii A. Khrystianska pravednist: Chastyna persha. / A. Sheptytskii // Tvory (asketychno-moralni). – T. XLV-XLVII. – Rym, 1978. – С. 3-126 s.

Pankiv O., PhD, associate professor, assistant professor of philosophy National University «Lviv Polytechnic» (Lviv, Ukraine), pankiv.less@pochta.ru

Wisdom, mind and knowledge in theological and philosophical comprehension of Andrey Sheptytskyi

Theological and philosophical views of metropolitan A. Sheptytskyi about features of understanding concepts such as wisdom, mind, and knowledge are studied. Their main features, characteristics, role and importance of the cognition of the world, God, moral and intellectual growth and in the formation of the national conception of the world of the Ukrainians are defined. It was established that Andrey Sheptytskyi considers intellectual activity as a gradual process – from the simple observation (facts, analysis of events, situations, texts), intellectual knowledge («essence of things») under the influence of the Holy Spirit to deep knowledge, understanding of the truths of faith) to wisdom (from life to Divine), which makes cognitive process to know God, as the only Truth. Metropolitan offers a dual order of knowledge: one derived from natural mind, the second of God's faith.

Keywords: mind, knowledge, Divine wisdom, wisdom, faith, virtue, prayer.

Паньків О. В., кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Національний університет «Львівська політехніка» (Україна, Львів), pankiv.less@pochta.ru

Мудрость, ум и знание в богословско-философском осмыслении Андрея Шептицкого

Исследовано богословско-философские взгляды митрополита А. Шептицкого относительно особенностей понимания понятий мудрость, ум, знание. Определены их основные признаки, характерные особенности, роль и значение для познания мира, Бога, нравственного, интеллектуального роста и в формировании национального мировоззрения украинцев. Установлено, что Андрей Шептицкий рассматривает интеллектуальную деятельность как постепенный процесс – от простого наблюдения (факты, анализ событий, ситуаций, текстов), умственного познания («суть вещей»), под влиянием святого Духа, к глубинному знанию, пониманию истин веры) к мудрости (от жизненной к Божественной), которая направляет познавательный процесс к познанию Бога, единой Истины. Митрополит предлагает двойной порядок познания: один вытекает из естественного разума, второй с Божьей веры.

Ключевые слова: ум, знание, Божественная мудрость, жизненная мудрость, вера, добродетели, молитва.

***

УДК 111:141.3

Витер Д. В., доктор философских наук, старший научный сотрудник, профессор кафедры философии и истории Украины, Днепропетровский государственный технический университет (Украина, Днепропетровск), vdv_n@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОНТОЛОГИИ В КЕНОТИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ МИТРОПОЛИТА ИОАННА ЗИЗИУЛАСА

Рассматриваются проблемы развития онтологических идей в философо-богословском творчестве митр. Иоанна Зизиуласа, в частности в концепции кенозиса; отдельное внимание уделяется связи его онтологических идей с пост-классической онтологией и православной екаристической экклезиологией. Подчеркивается, что метафизика митр. И. Зизиуласа представляется футурологическим проектом трансцендентного, в котором иное дается в эсхатологической перспективе, раскрываясь в наличном бытии в екаристическом общении, как богопознанию.

Ключевые слова: Богословие, гносеология, кенозис, метафизика, онтология, теогония, философия, экклезиология.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Проблемы, существующие в современном православном богословии, активно смещающие основные точки традиции и модернизма, наполняют богословскую мысль идеями современной философии. Одним из ярких и неоднозначных представителей современного православного богословия является митрополит Пергамский Иоанн Зизиулас, творчество которого достаточно недавно привлекло внимание украинских ученых (Г. Христокин, Ю. Черноморец) и остается актуальным, учитывая особенности концептуальной отображения митр. И. Зизиуласом взаимосвязи современной философии и православного богословия.

Традиционные акценты православного богословия с проблем закона и благодати митр. Иоанн Зизиулас смещает на учение о сущности и благодати, вследствие чего онтология и гносеология в его концепции сосредотачивается главным образом на отрицании любой субстанциальности. Отказ от субстанциальности открывает идеям постмодернистской философии путь в православное богословие и в общей онтологической перспективе богословские взгляды митр. Иоанна направлены на создание системного видения единства божественного, человека и Церкви, что подчеркивается метафизической экклезиологией, которую развивал о. Н. Афанасьев. К ней добавляются идеи евхаристической экклезиологии, поскольку митр. Иоанн подчеркивает важность Евхаристии в понимании Церкви, есимистическую природу и динамические отношения с миром, акцентируя внимание на соработничество человека с Богом, в котором усматривает космическое измерение Евхаристии, ценным наряду с экклезиологическим и эсхатологическим, демонстрируя синтетическое единство тринитарного богословия, реляционной онтологии и теологии личности, имеющей следствием экклезиологически ориентированный социальный тринитаризм [7].

Митр. И. Зизиулас фактически пытается дать постмодернистскую интерпретацию основных идей православного богословия, находясь под влиянием парижской школы. Его экзистенциалистская сосредоточенность находит выражение в эсхатологической антропологии [6], в которой осуществляется попытка преодолеть отличия между божественным и человеческим, имманентным и трансцендентным на основе снятия проблемы сущности. Метафизика митр. Иоанна на фоне идей постмодернистской философии ведет к развитию онтологии, в которой отсутствует собственно ее предмет – сущность, т.е. бытие приобретает безотносительный характер, идея о чем имеет очевидную схожесть с протестантским и отчасти католическим трансцендентализмом. Неокантианские идеи, принимаемые митр. Иоанном, дают возможность оживить вопрос разрыва между бытием и общением посредством введения его в контекст персонализма. Результатом становится то, что бытие и общение отождествляются, если приобретают онтологическую значимость для личности, причем бытие Бога является соотносительным и тождественным акту общения, вне которого невозможно [2]. В этом контексте схоластическое бытие–возможность вносит в понятие божественной сущности относительность, обусловленность общением, т.е. имманентным выражением, доступным человеку.

Как следствие, экклезиология митр. Иоанна покоится на тезисе о соотносительной реальности, формирующейся в результате реализации бытия–возможности Бога, которое раскрывается в антропологической перспективе имманентного присутствия Бога в виде его Мистического Тела как единства духовной и материальной сущности Церкви [4].

Посредством экзистенциального отрицания сущности Бога, бытие которого реализуется в акте общения, создается путь для обращения к персоналистическому постулату имманентного присутствия Бога в личности как результате творения, получающего способность сосуществования и общения с Творцом. Но бесконечное общение приобретает очевидные характеристики релятивности, что, по сути, приближает взгляды митр. Иоанна к постмодернизму, в котором возможным становится утверждение отрицания единства божественной сущности. Субстанциальность и эссенциальность, присущие западной богословской мысли, подвергаются критике именно за то, что является догматически существенным в православии.

Митр. И. Зизиулас указывает: «Когда человеческое бытие становится ипостасью, то есть одна бытийственность способна охватить Бога и все творение..., тогда исполняется то, что по образу и подобию Божьему и входит в жизнь вечную. Троичное богословие и личностное общение совпадают (согласовываются) в опыте «ипостасного начала» [1]. Но эпикония в Святой Троице фактически разрушает православную догматику, полностью сохраняя постмодернистский релятивизм и реляционизм, предполагающий относительность истины. Хотя митр. Иоанн и делает определенное предостережение по поводу того, что каждый факт бытия, сущностью которого является отношение и общение как отношение, имеет фундаментальный характер. Но это оказывается лишь попыткой формально облегчить постмодернистскую безапелляционность в отрицании истины, поскольку все действительное рассматривается митр. Иоанном только в аспекте непосредственных отношений, которые являются сущностью бытия [5]. Поскольку же отношения и общение предполагают интерпретацию (при отсутствии истины), возникает вопрос об источнике и ценностном измерении такой интерпретации, что обуславливает обращение к постмодернистскому концепту общности в качестве такого источника. Этой общностью и есть для И. Зизиуласа Церковь, которая, по крайней мере, для православия, оказывается лишь исторической данностью, имеющей потенциальную возможность в историческом процессе избавиться статуса единой, апостольского статуса, будучи погруженной в экуменическое понимание общения общин. Такая позиция дает возможность митр. Иоанну выступать против традиции, которая не способна ответить на вызовы современности, в которых он видит только позитивность экуменического сближения на основе принятия мировоззренческого и вероисповедного плюрализма, а не верности Священному Преданию.

В кенотической концепции, развиваемой митр. И. Зизиуласом в рамках онтологии, в ином, данном в потенциальном, бытии, нет места наличному бытию. Этим определяется пассивность, являющаяся онтологической данностью индивидуального бытия. Пассивное ожидание превращается в краугольный камень диалектики имманентного и трансцендентного, в которой место православной догматики занимает неоплатоническое

понимание эманации трансцендентного абсолюта в бытие. Именно поэтому для митр. Иоанна важно то, что евхаристическое общение можно интерпретировать не как мистическое единение с инобытием, а как схождение инобытия в бытие, то есть формальное сохранение православной догматической позиции, в соответствии с которой Бог охватывает человека, а не человек ищет и познает Бога как предмет и объект рационального познания.

Походя к разработке собственной онтологии, митр. И. Зизиулас постулирует две основные гносеологические истины, принимающиеся за основу процесса богопознания. Первой истиной является утверждение, что Бог познается только из личных связей (или отношений), составляющих Его существование, а именно, что Бог познается только как Святая Троица. То есть, поскольку между Лицами Святой Троицы существуют отношения, невозможно познать и Бога иначе, нежели в подобных отношениях (причем познание Бога ограничено, поскольку именно Бог познает себя в своих же отношениях – в рамках отношений между Лицами Троицы): «Только войдя во внутритроичные личные взаимоотношения, иными словами, будучи приняты как сыны Божии в Духе усыновления и через Духа усыновления, Который позволяет нам называть Бога Отцом нашим и познавать Его как Отца, мы можем не только *знать о Боге*, но и *знать Бога*» [1, с. 273].

Второй истиной является то, что «любовь предшествует знанию, любовь есть знание и знание есть любовь» [1, с. 273]. Тут, вопреки августианскому и томистскому принципу невозможности любить кого-либо или что-либо, если изначально не познать его, митр. Иоанн предлагает формулу, согласно которой, если не любишь, то и не познаешь. Он настаивает на том, что «не существует иного способа познать Бога, поскольку это единственный способ, посредством которого Он нам открывается, а именно через любовь к врагам» [1, с. 273]. Это, подчеркивает митр. Иоанн, богословское, а не моральное начало, и это путь познания Бога.

Онтология иного, изложенная митр. И. Зизиуласом в контексте христианского неоплатонизма, существенно отделяется от православной догматики. Если богословие иного является именно тем, о чем говорит митр. Иоанн, защищая академическое (теоретическое) богословие, становится понятным, почему именно это богословие достаточно жестко противопоставляется в реальной духовной практике и жизни Церкви процессу богопознания, теории теогносии.

Обоснование теории теогносии мистицизмом, собственно мистическим богословием, дает возможность митр. И. Зизиуласу противопоставить католическому интеллектуализму и рационализму систему восточного мистицизма. Это, впрочем, осуществляется за счет апологетики иррационального, что не вполне отображает традицию православного апофатического богословия, поскольку в нем ведущим является индивидуальное познание, вместо которого митр. Иоанн вводит познание «соборное», познание «всей церковной полнотой». Характерно, что в данном случае даже хайдеггеровское Dasein более приближает к онтологии иного в наличном бытии, нежели онтология И. Зизиуласа, в которой иное растворяется в общем, в эфемерной полноте бытия, понимаемой исключительно в качестве церковной полноты. Церковная полнота формирует индивидуальное,

наполняющее Церковь уникальным, полученным в мистическом познании Бога. Если же лишить церковную полноту индивидуального, эта полнота рухнет. Поэтому очевидно противоречие в размышлениях митр. Иоанна: общение иного в бытии и общение как условие познания бытия иного невозможны без принятия полноты иного в данности, причем, если иное является несущественным, лишенным особенного и уникального, познание всей полноты бытия также оказывается чистой профанацией, умозрительность которой остается в рамках схоластического конструирования онтологии как отношения к бытию вообще, но и такой, каковая лишает бытие возможности быть познанным, исключая из процесса познания иное как данность. В случае богопознания не только сам процесс, но и само бытие иного теряет сакральное содержание, оставаясь в рамках мистического, поскольку смешиваются два важных в гносеологическом аспекте плана (мистический, как познание непознаваемого в бытии иного, и сакральный, как познание иного в наличном бытии), оказываясь сведенными к синтетической конструкции воображаемого церковного единства как онтологического изъяснения бытия иного.

Концепция митр. И. Зизиуласа синтетична настолько, насколько реальность евхаристического теопойезиса может быть сведена к психологическим индивидуальным переживаниям реальной сопричастности к бытию иного, к бытию Бога. Не сакральное единение, а мистическое созерцание становится апофеозом литургического богословия в концепции митр. Иоанна, что имеет следствием пренебрежение сакральным как реальностью наличного бытия в евхаристическом общении за счет возвышения мистического опыта созерцания, что фактически изменяет в онтологической перспективе мистику Церкви, даже в форме мистического опыта самого евхаристического общения, на то, против чего выступает сам И. Зизиулас, – интеллектуализм. Этот интеллектуализм необходим митр. Иоанну, поскольку позволяет ввести в эсхатологический контекст православной догматики идеи ноосферизма и тейярдизма: космоизм в эсхатологической перспективе, как универсальность бытия иного, лишает любой онтологической обоснованности наличное бытие, теряющее, кроме момента созерцания, и всякий смысл.

Мистическое в теогносии очевидно принижает ценность сакрального в наличном бытии, открывая путь библейскому символизму, вследствие чего евхаристическое общение превращается в систему символических действий, отражающих только лишь апокалиптическую традицию, оставляя вне поля зрения динамическое взаимодействие различных планов бытия в реальной данности. Видение Бога заменяется единением с Ним, но сразу же возникает вопрос об индивидуальном, против которого выступает митр. Иоанн, если оно является значимым в онтологии иного и без чего сама эта онтология невозможна. И. Зизиулас решает проблему в рамках толкования внешнего и символического в литургии с точки зрения их топологического содержания. Иначе говоря, типологический символизм, как и символизм библейский, является основой мистического созерцания и восприятия бытия иного в эсхатологической перспективе, отражая присутствие индивидуального в бытии иного. Но это присутствие опять-таки ограничивается интеллектуальным созерцанием,

возвышающем мистическое над сакральным, поскольку даже исключение из литургийного символизма любого аллегоризма оставляет пространство для наполнения бытия иного элементами индивидуального, а созерцание вечного идеального мира в рамках такого символизма исключается из евхаристического общения.

Онтология бытия—возможности, но не бытия данности, в котором присутствуют три плана бытия – прошлое, настоящее и будущее – соединены в единое целое, оправдывая концепцию литургического символизма как футуристического (даже не эсхатологического) проекта. Эта онтология строится на экзистенциалистской антропологии, выявляя характерное противоречие концепции митр. И. Зизиуласа, заключающееся в противопоставлении индивидуального и общего как иного планов бытия. Вследствие этого, индивидуальное бытие в теогносии может приблизиться к познанию иного бытия только благодаря творчеству, направленному на воссоздание эсхатологических надежд и ожиданий. То есть, не сотворчество определяет характер наличного бытия, раскрываясь в евхаристическом общении, не со–бытие, подчеркивающее сакрально–мистическую природу Церкви, в полноте которой реализуется индивидуальное бытие, а потенциальная актуализация бытия—возможности иного в мистическом созерцании благодаря проективной способности представления, которое и формирует наличное, конструктивное, по сути, бытие. Концептуально полагается единство мистического и сакрального, в противопоставлении которых, с одной стороны, вычлняются бытие–данность и бытие–возможность, а с другой – бытие–возможность становится реальностью данности, реальностью наличного бытия, будучи реализованным в Евхаристии по сопричастности индивидуального бытия бытию иного в мистическом восприятии потенциальной возможности бытия иного как данности. Это закрепляет идею пассивного созерцания как основы мистического богопознания, как основы теогносии, поскольку за индивидуальным остается исключительно позиция ожидания реализации эсхатологической реальности бытия иного. Такая идея предлагается взамен традиционного для православия понимания сопричастия в со–бытии с иным в евхаристическом общении, поскольку литургия и есть тем таинством, в котором реально соединяются оба плана бытия, и в котором мистическим образом познается сакральное, приобретая форму неотъемлемой онтологической характеристики индивидуального бытия.

Объединить два кенозиса в евхаристическом общении, как предлагает митр. Иоанн, практически нет возможности, поскольку пассивность индивидуального бытия в ожидании не есть кенозисом, в отличие от эманации инобытия в бытие индивидуального. Кенотическая парусия, утверждаемая И. Зизиуласом, является пассивным бытием, но пассивность и смиренность остаются вне границ богопознания, онтологическая ситуация которого зависит не от пассивности и смиренности, более определяясь онтологией сакрального и мистического в церковной полноте, в полноте богообщения. Церковь также не является предопределенной общиной для личности, поскольку она соединяет бытие с инобытием в единой онтологической перспективе, раскрывая свою сущность в качестве Мистического Тела Христова и одновременно в качестве соборного единства всех

верующих, вхождение в полноту которого принадлежит онтологическому телматизму индивидуального бытия личности. Вследствие этого, митр. Иоанн вводит в онтологию мистического и сакрального иерархическую зависимость бытия от инобытия. Именно в церковной полноте, как сфере реализации инобытия, кенозис приобретает экзистенциальные характеристики истинного способа бытия личности. Хотя И. Зизиулас и обращает внимание на то, что онтологическим условием принятия бытия иного в кенозисе есть смирение.

Этика иного становится оправдательным моментом всей онтологической системы митр. Иоанна, смягчая ее адогматический характер, но раскрывая при этом действительное содержание его богословской позиции, в которой синтезируются идеи М. Хайдеггера и Э. Левинаса, даже с учетом возникающих «трудностей» такой позиции: если принимать позицию Э. Левинаса, то необходимо утверждать, что бытие иного пассивно в отношении наличного бытия, и эта пассивность, учитывая пассивность личности в отношении бытия иного, никоим образом не содействует принятию иного, в большинстве случаев разрушая человеческую экзистенцию, которую она же должна была бы обосновывать. Латентным выходом из этой ситуации становится постулирование страданий и необходимости их переживания личностью, стремящейся к бытию иного, вследствие чего страдания становятся онтологическим условием не только принятия иного, но и определения полноты наличного бытия. Более того, митр. Иоанн идет дальше Э. Левинаса, предлагая православному богословию вовсе неожиданную проблему – возможность (даже потенциальная) страданий, постулированная Э. Левинасом, превращается в концепции И. Зизиуласа в онтологическую данность, данность бытия, которая реализуется в мистической жизни личности. То есть, возможным становится утверждение, что бытие иного содержит в себе онтологическое зло как источник страдания для индивидуального бытия, стремящегося приблизиться к иному, стремящегося принять инобытие.

Неоплатоническая версия интерпретации страданий, лишенная мистериальной сущности и экстатических переживаний в процессе вхождения в инобытие, последовательно проводится митр. Иоанном в адаптации концепции Э. Левинаса к православной этике с целью оправдания в догматике кенозиса как базовой категории онтологии иного. Страдания становятся основой кенотического взаимодействия в рамках церковной полноты, а соучастие в страдании (сораспятие со Христом) онтологически определяет принадлежность к мистическому Телу Христову. Э. Левинас дополняется православным агапизмом, в рамках которого категория любви также становится онтологически значимой, поскольку именно благодаря любви возможно принятие страдания и приближение к иному, поскольку именно «неспособность человека утвердить в мире свою абсолютную идентичность достигает кульминации в смерти» [3, с. 48]. Но не просто благодаря любви, а именно любви к иному, любви, фактически, мистической, вне–рациональной, не детерминированной иной необходимостью, кроме желания разделить и принять инобытие иного в наличном бытии.

Кенозис в христологии придает смирению и любви онтологическое содержание, а поскольку рациональное подчиняется благодаря кенотическому принципу

«держания разума в аду», то смирение и любовь преобразуют бытие, в котором личность становится сопричастницей бездны не-бытия, не-существования, экзистенциальной пустоты как переживания отсутствия Бога. При этом Бог, отсутствующий в не-бытии, из которого Он выводит бытие личности, познается в наличном бытии посредством бытийственной любви, реализованной в инобытии, в бытии иного по соучастию в этом инобытии, отдаленному, как и индивидуальное бытие, от самого Бога. Онтологическое соучастие в смерти иного для митр. Иоанна становится апофеозом кенотической христологии, насыщая всю концепцию не морально-нравственным, а догматическим содержанием, поскольку христологической причиной существования становится любовь к иному, отношение страдания в сопричастности к инобытию. В мистической традиции любовь становится гносеологической категорией, поскольку через любовь мы познаем, а также сами познаем себя через любовь Божью. Такая позиция является контрапунктом определенного не иррационального богословия, которое «вырабатывает понятия, имеющие целью освобождение человеческого разума от (сухого) рационализма, предоставляя нам возможность охватить в нашем слове о Боге все наше бытие так, как оно связывается с другими существованиями и, особенно, с Самим Богом» [1, с. 283]. Такими понятиями для митр. И. Зизиуласа оказываются связь, личность, общество и т.д. Причем, отдавая должное православной мысли, он называет такое богословие аскетическим, оставляя простор для развития этических идей Э. Левинаса, а на основе экзистенциализма – для построения системы догматики, в которой догмат обретает экзистенциальное значение, теряя присущее ему схоластическое звучание, т.е. то, к чему стремится митр. Иоанн.

Метафизика митр. И. Зизиуласа фактически является футурологическим проектом трансцендентного, в котором иное дается только в эсхатологической перспективе, раскрываясь в наличном бытии в евхаристическом общении как богопознанию в смирении и любви. Отношение к иному является исключительно отношением экзистенциальным, поскольку вне категорий любви и смирения любое отношение теряет смысл – именно они определяют сущность евхаристического общения. Характерно, что человек не просто обожается, соединяясь с Богом в евхаристии, но личность становится иным, входя в инобытие иного, благодаря чему и принимается Богом во всей своей полноте. Оказывается, что в онтологическом плане отношение в бытии иного является определяющим экзистенциальным актом, нивелирующим волевое содержание индивидуального бытия и возвращающим проблему непреодолимости трансцендентного в ее протестантской формулировке. И сразу же возникает другая проблема: бытие личности как имманентная данность, детерминированная личностным общением с иным, рождающим связь с инобытием, лишается онтологической значимости волеизъявления, как личности, так и иного. Любовь иного, имея объективный характер данности, одновременно не нуждается и не требует ни волеизъявления, ни страданий в наличном бытии.

Метафизика любви, выстраиваемая митр. И. Зизиуласом в теогнозии, сталкивается с проблемой разума, снимаемой постулированием принципиальной невозможности

единения с Богом в рамках самосознания, что приближает его концепцию к неокантовской метафизике, переложенной на ситуацию постмодерна в современном христианском, прежде всего западном богословии. Идеи кенотической концепции сталкиваются с онтологической проблемой взаимоотношения «человека, существующего подлинно только в кенонии», которая не решается только лишь указанием на необходимость, как онтологическую определенность, отношения с иным, данным в сфере общения. Общение Лиц Святой Троицы в данном случае не может быть эксплицировано на отношения человеческие, поскольку такая экспликация ничего существенного не дает: если речь идет о богообщении, о полноте богообщения и жизни в Боге, то кенония становится слишком «узкой» концепцией на фоне сущности самой религии, несомненно, предполагающей связь человека с Богом, предполагающей полноту и онтологическую целостность этой связи, реализуемой во всех планах бытия; если же речь идет об антропологическом понимании объективности бытия человека, находящегося в прямой зависимости от степени «приближенности» к Богу, то необходимо будет признать отсутствие в данном конкретном случае элементов христианской антропологии, неотъемлемым свойством человека (и условием его бытия) принимающей свободу и волю, реализация которых может осуществляться и вне связи с Богом, вне богообщения, вне жизни в Боге. Иными словами, можно жить в Боге, но можно жить и «рядом» с Богом. Есть, однако, и другая возможность – жить с людьми и среди людей, что также предполагает общение. Определенная же узость предлагаемой концепции заключается в том, что она указывает только на онтологически важное для человека условие общения с Богом, вместо того, чтобы указывать на всю полноту общения человека, данную в его бытии. В последнем случае церковь, собственно, можно (и даже необходимо) рассматривать как единственную сферу полноты общения человека, данную в его бытии.

Список использованных источников

1. Иоанн (Зизиулас), митр. Богословие преподобного Силуана Афонского / Митрополит Иоанн Зизиулас // Церковь и время. – 2000. – №11. – С.270–283.
2. Иоанн (Зизиулас), митр. Бытие как общение: Очерки о личности и Церкви / Митрополит Иоанн Зизиулас; Предисл. прот. И. Мейендорфа; Пер. с англ. Д. Гзгзяна. – М.: Свято-Филаретовский православно-христианский институт, 2006. – 276 с.
3. Иоанн (Зизиулас) митр. Личность и бытие / Митрополит Иоанн Зизиулас // Богословский сборник. – 2002. – Вып.10. – С.22–50.
4. Иоанн (Зизиулас), митр. Церковь и Евхаристия: Сборник статей / Митрополит Иоанн Зизиулас. – Килемарская Богородице-Сергиева пустынь, 2009. – 330 с.
5. Zizioulas J. Communion and Otherness. Further Studies in Personhood and the Church / John Zizioulas. – London: T&T Clark, 2006. – 330 p.
6. Zizioulas J. Remembering the Future: An Eschatological Ontology / John Zizioulas. – London: Bloomsbury T&T Clark, 2012. – 208 p.
7. Zizioulas J. The Eucharistic Communion and the World / John Zizioulas. – London: Bloomsbury T&T Clark, 2011. – 208 p.

References

1. Ioan (Zizioulas), mitr. Bogoslovie prepodobnogo Siluana Afonskogo // Tserkov i vremena. – 2000. – №11. – S.270–283.
2. Ioan (Zizioulas), mitr. Bytie kak obshchenie: ocherki o lichnosti i Tserkvi / Ioan (Zizioulas), mitr. – M.: Sviato-Filaretovskiy pravoslavno-christiansky institut, 2006. – 276 s.
3. Ioan (Zizioulas), mitr. Lichnost i bytie // Bogoslovsky sbornic. – 2002. – Vyp.10. – S.22–50.
4. Ioan (Zizioulas), mitr. Tserkov i Evharistia: sbornic statey / Ioan (Zizioulas), mitr. – Kilemarskaia Bogoroditse-Sergieva pustyn, 2009. – 330 s.

5. Zizioulas J. *Communion and Otherness. Further Studies in Personhood and the Church* / John Zizioulas. – London: T&T Clark, 2006. – 330 p.

6. Zizioulas J. *Remembering the Future: An Eschatological Ontology* / John Zizioulas. – London: Bloomsbury T&T Clark, 2012. – 208 p.

7. Zizioulas J. *The Eucharistic Communion and the World* / John Zizioulas. – London: Bloomsbury T&T Clark, 2011. – 208 p.

Viter D. V., doctor in philosophy, senior researcher, professor of the department of philosophy and history of Ukraine, Dneprodzerzhinsk State Technical University (Ukraine, Dneprodzerzhinsk), vdv_n@mail.ru

Some problems of ontology concept kenotic Metropolitan John Zizioulas

The problems of ontological ideas in the philosophical–theological works of Metr. John Zizioulas, in particular the concept of kenosis are considered; a special attention is paid to its connection with the ontological ideas of the post-classical ontology and Orthodox Eucharistic ecclesiology. It is emphasized that metaphysics of Metr. J. Zizioulas seems futurological project of transcendental where otherwise provided in an eschatological perspective, opening in being in Eucharistic communion, as the knowledge of God.

Keywords: Ecclesiology, epistemology, kenosis, metaphysic, ontology, philosophy, theognosis, theology.

Вітер Д. В., доктор філософських наук, старший науковий співробітник, професор кафедри філософії та історії України, Дніпродзержинський державний технічний університет (Україна, Дніпродзержинськ), vdv_n@mail.ru

Деякі проблеми онтології в кенотичній концепції митрополита Іоанна Зізіуласа

Розглядаються проблеми розвитку онтологічних ідей у філософсько–богословській творчості митр. Іоанна Зізіуласа, зокрема в концепції кенозису; окрема увага приділяється зв'язку його онтологічних ідей з пост-класичною онтологією та православною ехаристичною еклесіологією. Підкреслюється, що метафізика митр. І. Зізіуласа є футурологічним проектом трансцендентного, в якому інакше надається в есхатологічній перспективі, розкриваючись в наявному бутті в ехаристичному спілкуванні, як богопізнання.

Ключові слова: Богослов'я, гносеологія, еклесіологія, кенозис, метафізика, онтологія, теогнозія, філософія.

* * *

УДК 100.7+129

Богатая Л. Н.,
доктор философских наук, профессор кафедры
культурологии философского факультета, Одесский
национальный университет им. И. И. Мечникова
(Украина, Одесса), libogataya@mail.ru

СЛОВО И ЕГО ИПОСТАСИ

СЛОВО рассматривается как многомерный феномен. Многомерность слова обнаруживается в его ипостасях. Отмечается, что учение о различных проявлениях слова формировалось в рамках русской традиции философии языка: в философии Г. Сковороды, П. Флоренского, А. Ф. Лосева, Г. Г. Шпета, А. Белого и многих других. Вводятся представления о пяти ипостасях (мерностях) слова: имени, понятии, концепте, термине, символе. Рассматриваются особенности функционирования каждой ипостаси. Формулируется вывод о том, что представления об ипостасях слова могут быть эффективны для исследования гуманитарной сложности. Отмечается, что примером гуманитарной сложности являются разнообразные дискурсы, понимаемые как сложные открытые гетерогенные текстовые образования, существующие в насыщенной коммуникативной среде и связанные общим предметом анализа. Идея многомерности слова положена в основу метода многомерного терминологического анализа (МТ–анализа), развиваемого автором.

Ключевые слова: слово, имя, понятие, концепт, символ, термин, ипостась слова, многомерность, гуманитарная сложность.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Первые размышления о различных вариантах, планах, способах существования СЛОВА возникли у автора этой статьи в процессе работы над монографией, которая впоследствии получила название «На пути к многомерному мышлению» [1]. Первоначально формировалось

четкое понимание различия функционирования слова как понятия и как концепта. Параллельно шло продумывание того, как существует слово–имя, слово–символ или слово–термин. Во всех своих проявлениях СЛОВО обнаруживало специфическую мерность или –ипостась.

В результате последующего анализа становилось понятно, что ипостаси слова различны с точки зрения особенностей их функционирования и понимание этих особенностей может быть эффективно использовано в самых разнообразных гуманитарных практиках. На основе представлений об ипостасях слова был разработан метод многомерного терминологического анализа (метод МТ–анализа), который может быть применен для изучения сложных гуманитарных объектов (сложных дискурсов, понимаемых как открытое множество текстов совершенно различной природы, связанных схожим предметом анализа). Подобные дискурсы и представляют собой примеры проявления сложности в гуманитаристике (по поводу различия значения омонимов дискурс и дискурс см., к примеру, статью [7]).¹

Главная цель данного текста состоит в подробном прояснении каждой из ипостасей слова и выявлении особенностей их функционирования.

Если говорить об истоках и традициях, инициировавших развитие представлений об ипостасях слова, то это, в первую очередь, русская философия языка, проявившаяся в творчестве Г. Сковороды, П. Флоренского, А. Ф. Лосева, в их размышлениях о слове, имени, термине, символе. Эту золотоносную жилу русской философии языка продолжали и другие исследователи: А. А. Потебня, Г. Г. Шпет, А. Белый...

В русской философии обращение со СЛОВОМ было особым и причина того кроется в тесном переплетении этой философии с православной религиозной практикой, которая, в свою очередь, глубочайшим образом сопряжена византийской патристике. Филигранная работа с каждой буквой, с каждым словом, не лексическое, а онтологическое высвечивание его морфем, лексем, привело к созданию «философии имени» (А. Ф. Лосев очень тонко прочувствовал это, подыскивая название для своей ранней работы). Слово оказалось объектом не логического анализа, а анализа онтологического, рассматривавшего его во всех обнаруживающихся бытийных ипостасях.

Обращение к термину ипостась, конечно же, не является случайным. Это слово, опять же, благодаря духовным усилиям основателей и последователей византийской патристики получило сложнейшие семематические, ноэтические, фонетические напластования. Древнегреческое ὑπόστασις, означающее суть, сущность, основание, использовалось отцами Церкви для именования одного из трёх Лиц Троиного Бога: Отца и Сына и Святого Духа. Термин ипостась никак не может быть заменен на суто философские более поздние латинские слова, к примеру – modus (мера, способ,

¹ Более подробно соответствующие представления изложены в целом ряде статей, которые в настоящее время готовятся к изданию: «Гуманитарная сложность в контексте ближайших категориальных понятий», «Многомерный терминологический анализ: развитие методологии современной гуманитаристики», «Выявление терминологических гнезд как один из методов современной гуманитаристики».

образ, вид) или *attributio* – (приписывание признака). Главная причина отмеченной невозможности заключена в том, что СЛОВО – это не *предмет* или *явление*, а это *то первоначальное*, чем и проявляется сама ЖИЗНЬ. В русской философской традиции *слово* никак не могло стать предметом исключительно *логического* анализа, ибо СЛОВО – это святейший тайник, сокрывающий ключ к пониманию МИРА. Поэтому настойчиво и выстраивались (*вытолковывались*) размышления об *имени*, *символе*, *термине*, чуть позже появились первые попытки различения *понятия* и *концепта*. Все перечисленные именованья и можно определить как *ипостаси* СЛОВА, каждая из которых приоткрывает один из его ликом, которые, опять же, не модусы или атрибуты, а именно *лики*. Лик *символа* – уникален и отличен от лика *понятия* или *концепта*. Эти «*личные мерцания*» важно ухватить и постичь, а в этом постижении попытаться понять. Ни одна из ипостасей СЛОВА не является самодостаточной, но каждая фиксирует совершенно особое его *измерение*, «*место–пробывание*». Проявляясь *ипостасями*, СЛОВО предстает *многомерным* и, одновременно, *полным*. Поэтому в самом общем виде вводимое словосочетание *многомерный терминологический анализ* (МТ–анализ) можно определить следующим образом – это развитие традиции русской философии языка, в которой различаются и исследуются ипостаси СЛОВА (*имя*, *символ*, *термин*, *понятие*, *концепт*). Каждая из ипостасей рассматривается как особое измерение, в котором обнаруживаются законы ее проявления. Выделение ипостасей слова всегда является условным, ибо ипостаси непрерывно «мерцают», переходя одна в другую, находясь в непрерывном сопричастии и взаимодополнении.

Элементарное представление ипостасей слова

Как уже было отмечено, в настоящее время можно говорить о проявлении пяти мерностных развертываний слова (его *ипостасях*). Более подробно размышления о разных способах существования слова были представлены в монографиях [1; 4] и статьях [2; 3; 5].

Прежде чем приступить к краткому представлению этих ипостасей, важно сделать следующее замечание. Размышлениям о многомерности слова следует предпослать продумывание мысли по поводу его *организмичности*.

Слово подобно живому организму. Об этом много писали и П. Флоренский, и А. Лосев. По мере «роста» слова происходит его усложнение, оно становится организмом, «способным осеменить другие души». П. Флоренский пишет: «В Священном Писании аналогия слова и семени – одна из самых настойчивых, равно и во всей мировой, более или менее глубокой человеческой мысли» [11, с. 325]. Флоренский не только ограничивается метафорой *роста слова*, но и пытается последовательно проследить, как осуществляется этот процесс: «Слово в другой личности, как только попало в нее и было принято ею, т.е. получило себе женское дополнение, делится на подлежащее и сказуемое, образуя предложение; в этом последнем, как подлежащее, так и сказуемое, в свой черед, также раздвоятся, образуя новые предложения, и процесс дробления идет все далее и далее, амплифицируя слово, выявляя и воплощая сокрытые в нем потенции и образуя в личности новые ткани, которые сами начнут плодоносить, лишь только достаточно разовьются, или, иначе говоря, лишь только вызреет лежащее в их основе,

как их родоначальник, внедрившееся в личность слово» [11, с. 271]. В данном фрагменте еще ничего не сказано о том, как человек обнаруживает различие ипостасей слова, но очень точно подчеркивается целостный, организмический характер функционирования слова. Человек и слово – неразделимы: человек активно работает со словом, слово создает человека. Все это напоминает непрерывное ткачество единого полотна жизни.

СЛОВО как имя

Для подробных размышлений об *имени* как одной из ипостасей слова, в первую очередь, необходимо обратиться к двум совершенно удивительным источникам: к работе «Философия имени» А. Ф. Лосева [6], и фрагменту «Имяславие как философская предпосылка» текста П. Флоренского «У водоразделов мысли» [11]. К сожалению, формат данной публикации не позволяет осуществить значительных углублений и требует фиксации только самых общих соображений.

Когда речь идет об имени, то естественно актуализируются представления о *хаосе*. «Придание имени» (проявление имени) есть своеобразный опыт двунаправленного действия. С одной стороны – обращение к *хаосу*, открытость неупорядоченному, источнику безграничного потенциала. С другой – разворот к культуре, к тем формам, которые уже выявлены, «схвачены» в языках и давно осваиваются человечеством. Имятворчество есть своеобразная сонастройка этих двух опытов. Подобную сонастройку может осуществить только человек. Его целостное естество, активируя *азбучные валентности*, позволяет *актуализировать, вос-создать* то слово, которое способствует установлению пусть даже точечной, симультанной гармонии. Вхождение в состояние гармонии очень важно в практике имятворчества. Вновь проявленное имя выверяется, множество раз корректируется и только состояние гармонии, которое испытывает творец, позволяет завершить практику. Подобный опыт хорошо известен тем, кто пишет стихи. П. Флоренский так представляет этот процесс: «Функция имени есть связность. Имя размыкает беспорядок сознания и смыкает порядок его ... Оно есть начало членораздельности, начало расчлененности. Начало лада и строя» [11, с. 314]. Имя – есть способ расчленения и дальнейшего *членораздельного* существования *лада* (а лад и есть проявление гармонии). По Флоренскому, подобные расчленения происходят под воздействием впечатлений от окружающей мира. Извлеченное имя привносит порядок (*лад*) в хаотичное сознание. Извлечение имени (*открытие имени*) – акт чистейшего творчества (формотворчества, словотворчества), его нельзя совершить по изначально заданному алгоритму, ибо тогда это будет лишь повторение сотворенного. Имя возникает спонтанно, непредсказуемо. Имятворчество есть – *поэзис*, своеобразное *музицирование*, направленное на поиск новых вербальных связностей и, одновременно, обнаружение необходимых разрывов. Имятворчество направлено на выстраивание нового (непрерывно обновляемого) мирового единства, которое, с одной стороны, стимулируется выявляемым, с другой – предуготовливает необходимость проявления имени еще более нового. Прекращение имятворчества (*поэзиса, аутопоэзиса*) равносильно прекращению самой жизни, прекращению жизни языка и жизни самого человека (об этом очень много писал и пишет М. Эпштейн). У Флоренского есть удивительный образ

«самособорования»: «Живя, мы соборujemy сами с собой – и в пространстве, и во времени, как целостный организм собираемь воедино из отдельных взаимоисключающих – по закону тождества – элементов, частиц, клеток, душевных состояний и пр. и пр.» [11, с. 343]. И в этом процессе соборования центральная роль отводится *имени, процессам именованья*.

Совершенно неслучайно в последнее время все чаще стали говорить о *поэтической рациональности*, пытаясь, тем самым, придать термину *рациональность* второе дыхание. Процедуры именованья и видятся одной из составляющих поэтической рациональности, которая только начинается осознанно осваиваться.

Таким образом, *имя (именование, придание имени, выявление формы вписываемости слова в существующий культурный континуум)* можно назвать *суто поэтической* ипостасью слова.

СЛОВО как понятие

Современному человеку привычно работать со словом как с *понятием*. Причина этого в непререкаемом авторитете аристотелевой логики, авторитете, который с веками только укреплялся. В *понятии* акцент в *слове* переносится уже не на *имя*, не на процесс его творческого обнаружения, а, с одной стороны, на то множество предметов, явлений, которые уже поименованы и «схвачены» именем понятия (любое понятие имеет свое *имя*). С другой стороны, *имя* понятия указывает на отличительный признак (свойство, отношение,...) элементов того или иного множества. В ипостаси *понятия* слово уже не обращено к безымянному хаосу, а направлено на то, что уже, с одной стороны, получило *имя*, с другой – обнаруживается некая предикативность проявленного, *сказывание* о том, что уже обнаружено в мире. Нечто не просто названо, а еще и *являет* себя той или иной отличительной особенностью. Понятие можно рассматривать как своеобразную *вторичную рефлексию*. При этом первичную рефлексию естественно связывать с направленностью на *хаос* потенциально именуемого. Понятие же направлено на познание поименованного, освоение тех или иных его граней. Интересно то, что эти грани (*качества, свойства, отношения...*) могут обнаруживаться у очень многих объектов. К примеру, *красными* могут быть цветы, звезды, мячи, камни... Таким образом, если *имя разъединяет* некое *начальное единство*, выделяясь из него, то понятие выполняет своеобразную функцию *связыванья*, формирования множества из единичных именованных проявленностей.

Заостряя внимание на *одном* признаке из множества потенциально свойственных тому или иному объекту, понятие выступает в роли очевидного инструмента абстракции. Опираясь словом как *понятием*, человек учится охватывать множества объектов, обнаруживая в них что-либо общее и именовать то, что обнаружено. Наблюдение, исследование проявленностей окружающего мира оказалось возможным именно благодаря понятиям, их уникальным познавательным возможностям.

И еще один важный момент, на который обязательно следует обратить внимание. Человек исследует окружающий мир не один, слово работает не только во внутреннем режиме, но и во внешнем. Люди обмениваются словами, принимая одни и отвергая другие. Понятия закрепляются в языке и создают своеобразный «золотой фонд» накопленных знаний. Обучаясь языку,

человек осваивает существующую культурную среду. Понятия точны, это и позволяет им выступать в качестве оснований для формально – логических суждений. Любое понятие имеет строго определенное значение, разделяемое всеми субъектами языка. Однако при всей важности функционирования слова как *понятия*, все же следует понимать, что это лишь одна из возможных его ипостасей.

СЛОВО как концепт

Проявление *концепта* как особой ипостаси слова, с одной стороны, уже имеет определенную историю исследований (см., к примеру, работы С. С. Неретиной о П. Абеляре [8]), с другой – возможности для различения *понятия* и *концепта* сложились, фактически, совсем недавно, в первую очередь, в рамках русского и украинского языков.

Современный российский исследователь В. В. Феценко отмечает, что в русской философской традиции первые употребления слова *концепт* с некой новой гносеологической нагрузкой были осуществлены Г. Г. Шпетом, у которого концепт выступает уже как философская категория. Чуть позже появилась статья А. Аскольдова «Концепт и слово» (1927), в которой была предпринята попытка проведения самых первых различий *слова* и *концепта* [10, с. 183]. Интересно заметить, что в современной русскоязычной среде слово *концепт* все же понимается весьма различным образом.

К примеру, *концепт*, предстает одним из конструктивных элементов параметрической общей теории систем (ПОТС), сформулированной А. И. Уемовым и активно развиваемой последователями его школы. В этой теории концепт выступает в качестве системоформирующего начала. Причем, систему можно задавать либо с *атрибутивной*, либо с *реляционной* позиций. Именно поэтому А. И. Уемов и ввел представления об атрибутивных и реляционных концептах.

Широкому распространению термина *концепт* в русском языке во многом способствовали успешные семиотические исследования Ю. С. Степанова и представителей его школы. В этой традиции концепт обретает *культурологическое измерение*. В частности, Ю. С. Степанов пишет: «Концепт – это как бы сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека. И, с другой стороны, концепт – это то, посредством чего человек – рядовой, обычный человек, не «творец культурных ценностей» – сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее. Концепт – основная ячейка культуры в ментальном мире человека» (цит. по [10, с. 184]). Таким образом, в отличие от подхода А. И. Уеова, в котором концепт выступает как системообразующий элемент, определяющий ее логическую строгость, у Ю. С. Степанова концепт, с одной стороны, обрастает влияниями конкретных субъектов, с другой, по причине своей глубокой культурной включенности, формируют самого человека. Как видно, позиция известного семиотика вполне соответствует потнеклассическим мировоззренческим установкам.

Еще один подход, активно развивается, в частности, автором данного исследования ([1; 2]). Этот подход в своих истоках восходит к интуициям Ж. Делеза, П. Абеляра. В рамках этой традиции принципиальным в определении концепта становятся уже не логические или культурологические, а *суто философские* понятия – *мысль*,

мысль, мыслящий субъект... Концепт тесно связывается со смыслом. И если у Ю. С. Степанова концепт это «сгусток культуры», то в данном подходе уместнее использовать чуть измененную метафору – «концепт это своеобразный сгусток смыслов». Или иначе: концепт – это принципиально открытое множество смыслов, которые ставятся в соответствие термину, данный концепт именуемому (см. [1, с. 206–247]). Таким образом, любой концепт это всегда множество смыслов, из которых ни один не является более предпочтительным. При такой точке зрения концепт достаточно легко отличить от понятия: понятие имеет строго фиксированное значение, концепт же представлен всегда открытым множеством смыслов, стянутых одним именем. Открытость, пластичность концепта делает его весьма подходящим инструментом исследования гуманитарной сложности.

Множество смысловых валентностей концепта (множество его своеобразных измерений) отмечается и у А. И. Умова, только там речь идет не о множестве смыслов, а о множестве *атрибутов* или *отношений*. Принципиальное же отличие состоит в том, что концепт в ПОТС имеет определенное количество валентностей, и не является образованием открытым для одной и той же исследовательской ситуации.

Таким образом, самый элементарный экскурс в историю развития представлений о концепте в русскоязычной традиции свидетельствует о том, что его можно рассматривать как некий сложный (многомерный) объект, который имеет, как минимум, *культурологический, системный, философский* ракурсы измерения. С учетом цели данной работы можно заключить следующее.

Рассматривая *концепт* в качестве одной из ипостасей слова важно понимать, что, также как и понятие, концепт имеет *имя*, но в отличие от понятия, концепту нельзя поставить в соответствие строго значения. Концепт представляет собой сгусток смыслов и именно поэтому использование концептов всегда сопряжено с активацией смыслового многообразия. И если понятие дает возможность одновременного обозрения некоторого *множества объектов*, то концепт позволяет связывать разные смыслы по поводу одного и того же, обнаруживаемые *различными субъектами*. Концепт не нивелирует, не упрощает смысловое многообразие, а наоборот, провоцирует, стимулирует его, объединяя *коллективного и индивидуального* субъектов познания.

СЛОВО как термин

Слово *термин* является таким же привычным и широкоупотребимым, как и слово *понятие*. Однако, опять же, хочется обратить внимание на то, что этим сочетанием букв отмечается совершенно особая *ипостась* бытия слова. С одной стороны, слово *термин* употребляется в тех случаях, когда речь идет о научных понятиях, которые встроены в ту или иную понятийную сетку и имеют вполне конкретное, точное, однозначное определение (в этом смысле *термин* никак нельзя перепутать с *концептом*). Однако у термина есть и другое сложившееся толкование. В энциклопедической статье философского словаря отмечается, что в современной литературе слово «термин» «употребляется и в смысле объекта нулевого уровня», «в качестве имени для возможных значений предметных переменных (при этом класс переменных включается в класс терминов)» [9]. Таким образом, *термин* можно мыслить как некую *потенциальность*,

класс *возможных* значений слова. Эта потенциальность по своей природе отлична от потенциальности имени. Потенциальность термина связана с потенциальными его *понятийного развертывания*. В отличие от понятий, которые возникают как своеобразные абстракции по отношению к элементам некоторого множества, *термин* связывает воедино уже совокупность абстрактных понятий (выстраивает конфигурацию понятийного множества). Можно выразиться и так: термин возникает в среде, характеризуемой высокой концентрацией отточенных, выверенных понятий. Таким образом, термин образует еще большую связность, нежели связность одного понятия. Абстрактный потенциал термина чрезвычайно велик и он вскрывается в процессе формирования все новых и новых теоретических построений. Главное место обитания терминов – научные теории, являющиеся своеобразными зонами потенциальных и актуальных *абстракций*.

СЛОВО как символ

И, наконец, еще одна ипостась слова – это *символ*. Исследования символа, еще в большей степени, нежели изучение концепта, осуществлялось с точки зрения весьма различных дисциплинарных ракурсов. Символ осмысливают философы, культурологи, психологи, социологи, религоведы, лингвисты, астрологи... Более того, каждое из отмеченных направлений имеет собственные весьма различные традиции. Таким образом, ответ на самый общий вопрос о том, что такое *символ*, всегда будет представляться неполным. С учетом того, что автор данного текста приложил достаточно усилий для прояснения природы символа (см. к примеру работы [3; 4]) в данном тексте появляется возможность привести самые общие выводы, которые сформировались под воздействием взглядов Г. С. Сковороды, П. Флоренского, А. Ф. Лосева, В. Шмакова, Э. Кассирера, К. Г. Юнга, М. Элиаде, Д. Редьяра и ряда других мыслителей.

Начать, вероятно, следует с того, что подобно тому, как *концепт*, соотносится со *смыслами*, *символ* сопрячен *идеям*, фундаментальным, миротворящим идеям и *принципам*. Не становясь на зыбкую почву обсуждения того, откуда эти идеи приходят и как они связаны с принципами, важно заметить, что своеобразными местами естественного обитания символов предстают *религиозные тексты* (Библия, Тора, Коран, евангелия...). Символы являются строительным материалом и для *мифов*. Культурная значимость всех этих текстов настолько велика, что мы, в свое время, предложили эти тексты именовать *генетическими* [4]. Генетические тексты оказываются питательным источником не только для развертывания того или иного религиозного культа, ни и всей культуры.

Символы существуют в генетических текстах подобно тому, как термины обитают в теориях. И также как и термины в теории, символы генетического текста тесно друг с другом переплетены, образуя своеобразную «символическую ткань» (символическую систему). Понять значение одного символа можно только путем его соотнесения с символами иными. Вычленение же одного символа из сложной сети отношений всегда сопряжено с его определенным огрублением.

В процессах культурной десакрализации имеет место интенсивное перемещение символов в культурные тексты совершенно иной природы, однако и в этих текстах символы продолжают свое специфическое *символическое*

функціонування, пов'язане з сопричастієм ідей. Суть цього функціонування можна пояснити наступним образом. Любая ідея не може бути представлена (постигнута) інакше, ніж в процесі свого розвертання словом в мові, причому характер цього розвертання ніяк не можна назвати довільним, він передвизначений самою ідеєю, націлюючи цей процес. Метафорично символи можна було б назвати *обращенними в світ лицам, прикриваючими ідеї* (це дуже близько тому, що говорили про символи в Г. Сковорода, і П. Флоренський). Генетичні тексти наповнені цим «лицами», складною павутиною їх відносин, які викликають неослабуюче увагу дослідників.

В процесах культурного функціонування символи «отражаються» в багаточисельних поняттях, концептах, но їх істинна сила прихована саме в генетичних текстах. В останнє час все активніше починає проявлятися думка про те, що символ своєрідним способом націлює *процесуальні розвертання*. Групи символів, включених в те чи інше тексти, дискурси, стають подібні точкам прикладання сили. Аналіз використовуваного в тому чи іншому гуманітарному контенті символічного набору дозволяє передбачити характер можливих процесуальних перетоків.

Якщо *концепт* стягує багату кількість значень, відповідних слову, концепт іменуваному, то в символі, який може бути позначений таким же словом, наприклад, як і *концепт* або *поняття*, сконцентрована межово можлива значеннєва повнота, дозволяюча досягти *суть* символу. І якщо *термін* являє собою абстракцію більш високого порядку, ніж *поняття*, то *символ* – це найвища *життєва повнота*, яка лише намальована в *имені*. Символи являють передчувану силу СЛОВА, відкриваючої принципові основи створеного і неперервно створюючого світу.

Підводячи підсумок всьому відзначеному вище, можна сформулювати наступні **висновки**:

1. Розвиток російської традиції філософії мови дає основу для введення представлень про багатомірність СЛОВА. Мерності слова інакше можна іменувати його *ипостасями*. В теперішній час проявляються п'ять іпостасей СЛОВА: *слово* як *імя*, як *поняття*, як *концепт*, як *термін*, як *символ*.

2. Кожна іпостась (мерність) слова відрізняється особливим способом функціонування.

С *именем* пов'язана імятворча, формовиділяюча функція слова.

Слово, представлене іпостасю *поняття*, дозволяє здійснювати процеси абстрагування, фіксації того чи іншого властивості, якості, відносини, відкриваючої в певному предметному багатстві.

Слово як *термін* проявляється в ситуаціях суворого дисциплінарного пояснення, зв'язування близьких взаємозалежних понять.

В умовах міждисциплінарного функціонування слово обертається іпостасю *концепта*. Концепт – це відкрите багатство значень, відповідних йому імені. Концепт, на відміну від поняття, не може мати суворої дефініції, постійного значення.

Символ наділяє будь-яке слово вже не дисциплінарно, а культурно зафіксованими значеннями. С допомогою символів здійснюються фундаментальні культурні кодування.

3. Використання представлень про іпостасях слова може бути корисно при дослідженні *гуманітарної складності*, складних гуманітарних *дискурсів*, *термінологічних полів*.

Список використаних джерел

1. Богатая Л. Н. На пути к многомерному мышлению / Л. Н. Богатая. – Одесса: Печатный дом, 2010. – 372 с.
2. Богатая Л. Н. Концепт и близлежащие категории: смысл, событие, хаос // Научный вестник Харьковского государственного педагогического университета имени Г. С. Сковороды. Серия «Философия». – 2006. – Вып.22. – С.36–43.
3. Богатая Л. Н. Символ в функционировании социального организма: дис. канд. филос. наук: 09.00.03 / Лидия Николаевна Богатая. – Одесса, 2001. – 194 с.
4. Богатая Л. Н. Гештальт сознания / Л. Н. Богатая. – Одесса: Альянс–Юг, 2004. – 221 с.
5. Богатая Л. Н. Понятие и концепт как инструменты проявления рационального и иррационального // Вестник Днепропетровского университета. Серия «Философия. Социология. Политология». – 2008. – Вып.17. – С.54–59.
6. Лосев А. Ф. Из ранних произведений / А. Ф. Лосев. – М.: Правда, 1990. – 656 с.
7. Маркович А. А. Дискурс: определения, история возникновения, типология, подходы к изучению дискурса / А. А. Маркович // Методология исследований политического дискурса: актуальные проблемы содержательного анализа общественно–политических текстов. Сборник научных трудов. Выпуск 5. Дискурс в современном знании. – Мн.: Издательский центр БГУ, 2008. – С.5–17.
8. Неретина С. С. Слово и текст в средневековой культуре. Концептуализм Абельяра / С. С. Неретина. – М.: Гнозис, 1994. – 216 с.
9. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин–т философии РАН [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://iph.ras.ru/enc.htm>
10. Фещенко В. В., Коваль О. В. Сотворение знака. Очерки по лингвостетике и семиотике искусства. – М.: Языки славянских культур, 2014. – 640 с.
11. Флоренский П. У водоразделов мысли // Соч.: В 4–х тт. – М.: Мысль, 1994. – Т.2. – 446 с.

References

1. Bogataya L. N. Na puti k mnogomernomu myshleniyu / L. N. Bogataya. – Odessa: Pechatnyy dom, 2010. – 372 s.
2. Bogataya L. N. Kontsept i blizlezhaschie kategorii: smysl, sobytie, kaos // Nauchnyy visnik Harkivskogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni G. S. Skovorodi. Seriya «Filosofiya». – 2006. – Vip.22. – S.36–43.
3. Bogataya L. N. Simvol v funktsionirovanii sotsialnogo organizma: dis. kand. filos. nauk: 09.00.03 / Lidiya Nikolaevna Bogataya. – Odessa, 2001. – 194 s.
4. Bogataya L. N. Geshtalt soznaniya / L. N. Bogataya. – Odessa: Alyans–Yug, 2004. – 221 s.
5. Bogataya L. N. Ponyatie i kontsept kak instrumenty proyavleniya ratsionalnogo i irratsionalnogo // Visnik Dnipropetrovskogo universitetu. Seriya «Filosofiya. Sotsiologiya. Politologiya». – 2008. – Vip.17. – S.54–59.
6. Losev A. F. Iz rannih proizvedeniy / A. F. Losev. – M.: Pravda, 1990. – 656 s.
7. Markovich A. A. Diskurs: opredeleniya, istoriya vozniknoveniya, tipologiya, podhody k izucheniyu diskursa / A. A. Markovich // Metodologiya issledovaniy politicheskogo diskursa: aktualnyie problemy soderzhatelnogo analiza obschestvenno–politicheskikh tekstov. Sbornik nauchnykh trudov. Vyipusk 5. Diskurs v sovremennom znanii. – Mn.: Izdatelskiy tsentr BGU, 2008. – S.5–17.
8. Neretina S. S. Slovo i tekst v srednevekovoy kulture. Kontseptualizm Abelyara / S. S. Neretina. – M.: Gnozis, 1994. – 216 s.
9. Novaya filosofskaya entsiklopediya: v 4 t. / In–t filosofii RAN [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://iph.ras.ru/enc.htm>
10. Feshenko V. V., Koval O. V. Sotvorenie znaka. Ocherki po lingvoestetike i semiotike iskusstva. – M.: Yazyki slavyanskih kultur, 2014. – 640 s.
11. Florenskiy P. U vodorazdelov myisli // Soch.: V 4–h tt. – M.: Myisl, 1994. – T.2. – 446 s.

Bogataya L. N., doctor of philosophical sciences, associate professor of culturology department, Odessa National I. I. Mechnikov University (Ukraine, Odessa), libogataya@mail.ru

A hypostasis of a WORD

A WORD is investigated as a multidimensional phenomenon in the article. The multidimensionality of a word we can find in his hypostasis. It is noted that the doctrine of the various manifestations of words are formed within the Russian tradition of the philosophy of language: such as the philosophy of G. Skovoroda, P. Florensky, A. Losev, G. Shpet, A. Belyj and many others. The representation of the five manifestations (dimensions) of a WORD: a name, a concept, a term, a symbol are found in the article. The peculiarities of each hypostasis are considered. The conclusion that the idea of the hypostasis of a word may be useful for the study of humanitarian difficulty is formulated. It is noted that an example of the complexity of the humanitarian difficulties are various discourses, which are understood as the complex of open heterogeneous text system. These formations exist in rich communication environment and related with the general subject analysis. The idea of multi-dimensionality of a WORD is the basis for the method of multivariate analysis of terminology (MT-analysis), developed by the author.

Keywords: word, name, notion, concept, symbol, term, hypostasis of a WORD, multidimensionality, complexity of the humanitarian.

Богата Л. М., доктор філософських наук, доцент, професор кафедри культурології філософського факультету, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова (Україна, Одеса), libogataya@mail.ru

Слово та його іпостасі

СЛОВО розглядається як багатовимірний феномен. Багатовимірність слова виявляється в його іпостасях. Відзначається, що вчення про різні проявленості слова формується в межах російської традиції філософії мови: в філософії Г. Сковороди, П. Флоренського, О. Ф. Лосева, Г. Г. Шпета, А. Білого і багатьох інших. Вводиться уявлення щодо п'яти іпостасей (вимірностей) слова: імені, поняття, концепта, терміну, символу. Розглядаються особливості функціонування кожної іпостасі. Формулюється висновок про те, що уявлення про іпостасі слова можуть бути ефективні для дослідження гуманітарної складності. Відзначається, що прикладам гуманітарної складності є різноманітні дискурси, які мають розуміти як складні відкриті гетерогенні текстові утворення, що існують в насиченому комунікативному середовищі і пов'язані загальним предметом аналізу. Ідея багатовимірності слова покладена в основу методу багатовимірного термінологічного аналізу (MT-аналізу), що розвивається автором.

Ключові слова: слово, ім'я, поняття, концепт, символ, термін, іпостась слова, багатовимірність, гуманітарна складність.

* * *

УДК 27–31

Дерев'янчук Ю. І., аспірант, Український Католицький Університет (Україна, Львів), theofil@bigmir.net

ВОЗНЕСІННЯ У ХРИСТОЛОГІЧНІЙ ВІЗІІ РАНЬОЇ ЦЕРКВИ

Розглянуто питання рецепції Тайства Христового Вознесіння у христології ранньої Церкви. Актуальність даного дослідження полягає у висвітленні особливості ролі Вознесіння у становленні христологічного догмату. Також, важливим є апологетичний зміст даної статті в умовах сучасного богословського діалогу. Проблема даної теми у попередніх дослідженнях полягає у незначному богословському осмисленні христологічних аспектів саме Вознесіння у світлі ранньохристиянської думки. Зважаючи на це, автор ставить завдання дослідити об'єктивне богословське відображення події Вознесіння у перспективі христологічної парадигми, та її значення у подальшому догматичному окресленні основ християнської віри. Для освячення поставленої мети, автор звертається до текстів Нового Завіту, творів ранньохристиянських письменників та робіт сучасних дослідників-богословів. Зокрема, у статті акцентується на унікальному христологічному значенні Вознесіння, як інтегральної частини Пасхального Тайства. Автор показує, що богословське бачення події у ранньохристиянських мислителів було цілісним і, саме воно поклало основу для пізніших христологічних формулювань перших Вселенських Соборів.

Ключові слова: Вознесіння, христологія, прослава, тілесність, Тайство, людськість, явлення.

За словами В. К. Donne: «Вознесіння є, в першу чергу, христологічною подією» [7, р. 32]. Проте, говорячи про христологічний аспект богословського значення Вознесіння, потрібно говорити про «цілий комплекс подій, що містить Смерть, Воскресіння і Вознесіння»

[13, р. 46]. Адже, єдність сукупності цих центральних подій історії спасіння, як вона розглядається більшістю коментаторів і видань Нового Завіту [10, р. 265–266], є надзвичайно важливою для правильного розуміння саме христологічної проблематики, серед яких Вознесіння займає чи не центральне місце.

Як зазначає Р. Суинборн: «Найбільш очевидно підставою віри в воскресіння Ісуса, котра міститься в Новому Завіті, слугує та, що він «являвся» (ὄφθη) тим чи іншим свідкам» [27, с. 218]. Це виключне христологічне значення дієслова ὄφθη підкреслює В. Каспер, кажучи: «Віршальним терміном, що зустрічається в 1 Кор. 15,3–8 і в Лк. 24, 34, є слово ὄφθη (порівн. також Діян.9,17;13,31;26,16). Це ὄφθη можна перекласти трояким чином. 1. Пасивно: його бачили; активність тут належить учням. 2. Пасивна форма в дії Бога: він був показаний, він був явлений; активність тут належить Богу. 3. В формі медіального стану: він дав себе показати, він явився; активність тут належить самому Христу. Приймаються до уваги тільки друге і третє значення, оскільки в Старому Завіті слово ὄφθη слугує стійким поняттям для опису теофаній (пор. Бут.12,7;17,1;18,1;26,2 та ін.). Явління Воскреслого описані згідно моделей теофаній; таким чином, згідно з розумінням авторів Нового Завіту, мова йде про процеси об'явлення, під час яких входять у спілкування з самим Богом» [22, с. 175]. Після Свого Воскресіння Христос з'являється Своїм учням і дає Себе пізнати. Це пізнання, за словами В. Каспера, містить у собі два моменти: з одного боку – тотожність Розп'ятого з Воскреслим, з іншого боку – апологетичний мотив, що відкидає будь-яку «спірітуалізацію» і підкреслює тілесність Воскресіння [22, с. 178]. Св. Іринея Ліонський підкреслюючи цю тілесність Воскреслого у своєму творі *Проти ересей*, коли говорить: «Si ergo Dominus legem mortuorum servavit, ut fieret primogenitus a mortuis, et commoratus usque in tertiam diem in inferioribus terrae; post deinde surgens in carne, ut etiam fixuras clavorum ostenderet discipulis, sic ascendit ad Patrem» [17, р. 1209] («Таким чином, Господь виконав закон мертвих, щоб бути первородним з мертвих і пробув до третього дня у пекельних місцях землі, а потім, вставши у плоті, так що навіть показав учням сліди цвяхів, так і піднявшись до Отця») [25, с. 513]. А на об'єктивну тілесну ідентичність Ісуса, Котрого знали учні з Воскреслим, вказує Сам Христос, демонстрацією Своїх ран, коли з'явившись у замкненій кімнаті, «показав їм руки і бік. І врадувались учні побачивши Господа» (Йо.20,20). З іншого боку, Воскреслий виявляє Свою тілесність тим, що споживає їжу перед учнями. Серед найбільш ранніх свідочств богословської рецепції Воскресіння і Вознесіння, які захищають його тілесний аспект – фрагмент з твору св. Ігнатія Антіохійського. Так, у своєму *Листі до смирян* він пише: «Εὐὸ γὰρ καὶ μετὰ τὴν ἀνάστασιν ἐν σαρκὶ αὐτὸν οἶδα καὶ πιστεύω ὄντα. Καὶ ὅτε πρὸς τοὺς περὶ Πέτρον ἦλθεν, ἔφη αὐτοῖς. Λάβετε, ψηλαφήσατε με καὶ ἴδετε, ὅτι οὐκ εἰμι δαμιόνιον ἄσώματον. Καὶ εὐθὺς αὐτοῦ ἦφαντο, καὶ ἐπίστευσαν, κρατηθέντες τῇ σαρκὶ αὐτοῦ καὶ τῷ πνεύματι. Διὰ τοῦτο καὶ θάνατον κατεφόρησαν, ἠρέθησαν δὲ ὑπὲρ θάνατον. Μετὰ δὲ τὴν ἀνάστασιν συνέφαγεν αὐτοῖς καὶ συνέτιεν ὡς σαρκικός, καίπερ πνευματικός ἦν ὁμοίως τῷ Πατρὶ» [15, р. 709] («Бо я знаю і вірую, що Він і після Свого Воскресіння був і є у плоті. І коли Він прийшов до тих, що були з Петром, то сказав їм:

«Візьміть і доторкніться до Мене і подивіться, що Я не дух безтілесний». Вони, в той же час, доторкнулись до Нього, і увірували, переконавшись Його плоттю і духом. Тому—то, вони і смерть зневажали і показали себе вище смерті. Більше того, після Воскресіння Він їв і пив з ними, як той, що має плоть, хоча духовно був возз'єднаним з Отцем» [24, с. 303]. Тут не лише захищається тілесність Воскресіння, але й подається богословське осмислення того, що саме у момент Вознесіння прославлена людськість Христа була піднесена до Небесного Престолу Отця. Саме таке значення мають слова *πνευματικὸς ἠνωμένως*, адже, за словами V. C. Lagrègaga: «Цей проміжний період об'явленнє показує Христа з'єднаного з Отцем у Своїй Божественності, але не у Своїй людськості; для цього Він також їсть і п'є зі Своїми учнями, як у дні Свого земного життя, тому що Його людськість, навіть прославлена, ще не піднеслась у небо» [12, р. 496]. Саме цей досвід тілесності Воскреслого Христа – через дотик до Нього і зроджує віровизнання апостола Томи: «ὁ κύριός μου καὶ ὁ θεός μου» (Йо.20,28) [20, р. 133], що є христологічним підсумком всієї Євангелії. Таким чином, Пасхальне таїнство, загалом, як досвід пізнання реальності екзистенції Воскреслого, стає справжнім апофеозом віри усіх Ісусових послідовників [22, с. 119]. Як зазначає Р. Шнакенбург: «Констатація того, що учні до Пасхи ще не прийшли до істинно христологічної віри, звичайно не означає, що у них не було ніякої віри в Ісуса в часі Його земного життя. Бо, чи слідували б вони за Ним, терплячи злигодні? Важко, однак, визначити сутність цієї віри. Прохання синів Заведесєвих (Мк.10,37; Мт.20,21) і інші наляки дозволяють зробити висновок, що їм були властиві очікування земного Месії. Лука відмічає цю позицію аж до Вознесіння Ісуса (Лк.19,11;22,38;24,21; Діян.1,6); переміна відбувається тільки після зішестя Святого Духа в П'ятидесятницю. Тоді вони одногolosно звістили, як сформулював ап. Петро в своїй промові в день П'ятидесятниці, що «Бог зробив Господом і Христом оцього Ісуса, якого ви розп'яли» (Діян.1,36). Те, що Лука підкреслює у своєму богословському баченні, є, в принципі, переконанням всіх євангелістів: до досконалої віри в Ісуса як в Месію і Сина Божого учні прийшли тільки після Воскресіння» [30, р. 9].

Як зазначає Н. Conzelmann: «Стан Воскреслого Господа описується як слава» [3, р. 203]. І хоча Він з'являється у тілі, але це тіло посідає зовсім інший, новий модус буття – воно прославлене. І «Новий Завіт чітко стверджує, що у Воскресінні Його тіло було переображенням і прославленням, і не було, таким чином, більше суб'єктом обмежень цього світу» [7, р. 53]. Тіло Воскреслого Христа «може приймати інший вигляд (Мк.16,12) і з'являтися або зникати як бажає (Лк.24,31–36), але його можна торкнутися і воно приймає поживу (Діян.1,4)» [19, р. 45]. Воно ніби поєднує в собі ознаки тілесного і духовного. Тому, нам «достатньо важко спробувати зрозуміти на це воно могло бути подібним» [11, р. 13]. З огляду на це, ми не можемо сказати про природу тіла Воскреслого Христа «нічого більше, ніж зміг Павло» [9, р. 423]. Тут йдеться про розрізнення між «душевним» і «духовним» тілом, яке подає апостол Павло, кажучи: «Те, що ти сієш, не оживе, як не умре. І те, що сієш, не тіло, що має уродитись, а голе зерно, наприклад, пшениці або яєсь інше [...]. Так само й воскресіння мертвих: сіється в тлінні, а встає у нетлінні; сіється в безчесті, а встає у славі; сіється в безсиллі,

а встає у силі; сіється тіло тваринне (*σῶμα ψυχικόν*), а постає тіло духовне (*σῶμα πνευματικόν*)» (1 Кор.15,36–37;42–44). Апостол Павло не каже яким є це переображене тіло, але цими антиноміями вказує лише на те, що після Воскресіння тіло є іншим – «духовним», відмінним від земного. В. Каспер тлумачить поняття «духовне» тіло наступним чином: «Духовне тіло, про яке Павло говорить у главі, присвяченій воскресінню (1 Кор.15), не є тілом, що має вигляд якоїсь дивовижної субстанції. Духовне тіло (*σῶμα πνευματικόν*) радше визначається духом; воно є тілом, що цілковито визначається Духом Бога. Відповідно, Дух тут не матеріал, субстанція, з якої складається тіло, а вимір, у якому тіло знаходиться: Воно є Божим виміром» [22, с. 191]. R. Bultmann додає: «Як *плоть* описує стару природу людини, її віддалення від Бога, так *дух* описує нову можливість життя у свободі» [2, р. 275].

Для христологічного аспекту Вознесіння тіло Воскреслого Христа має надзвичайне значення. Адже, «тіло – це Боже творіння, і воно завжди означає цілісність людини, а не лише її частину» [22, с. 191]. Іншими словами тіло – це повнота людини. У Воплощенні, за словами К. Barth, «Син Божий приймає до Себе, тут і тепер, то інше щось, що попередньо існує в Марії, і що називається плоттю, людством, людською природою, людськістю» [1, р. 556]. У Христі, отже, є прийнятою вся повнота людськості, яка завдяки Воскресінню «є принесена в царство Троїчного життя» [5, р. 148]. І якщо, «тілесність Воскресіння означає: вся особистість Господа остаточно знаходиться у Бога» [22, р. 191], тоді це означає і її універсальність, щодо людини. Про це говорить апостол Павло: «І разом з ним воскресив нас, і разом посадив на небі у Христі Ісусі» (Еф.2,6). Таким чином, Бог об'являє остаточно завершення Свого Промислу щодо людини, яке здійснюється у Христі. Адже, «Його Вознесіння означає, що Він взяв нашу людськість, котру Він прийняв у Воплощенні, до самого престолу Божества, і там Він носить її, ніколи більше не покидаючи її» [7, р. 36]. Про це піднесення людської природи у Таїнстві Вознесіння св. Іриней Ліонський говорить наступне: «Propter hoc et ipse Dominus debet nobis signum in profundum, altitudinem sursum, quod non postulavit homo, quia nec speravit virginem pręgnantem fieri posse, quę erat virgo, et parere filium, et hunc partum Deum esse nobiscum, et descendere in ea quę sunt deorsum terrę, quęrentem ovem quę perierat, quod quidem erat proprium ipsius plasma, et ascendere in altitudinem, offerentem et commendantem Patri eum hominem, qui fuerat inventus, primitias resurrectionis hominis in semetipso faciens» [17, р. 941] («Тому і Сам Господь дав нам знамення в глибину і висоту, котрого людина не просила, бо не надіялася, щоб Діва зачала і, залишаючись Дівою, могла народити Сина, і щоб Народжене було «З нами Бог» і зійшло до найнижчої землі, шукаючи загину вівцю, яка була Його власним створінням, і вийшло на висоту, приносячи і представляючи Отцю віднайдену людину, у Собі Самому, зробивши початки воскресіння людини») [25, с. 294].

Тексти Нового Завіту «розглядають подію Воскресіння та Вознесіння як єдине: піднесення приниженого Сина Отцем, Його інтронізація як Господа та посадження Його праворуч Отця» [21, с. 246]. З іншого боку, «Вознесіння Ісуса по правицю Отця означає Його воцаріння як Месії» [23, с. 402]. В день П'ятидесятниці апостол Петро у своїй промові використовує саме ці два титули [4, р. 236–237],

кажучи: «Бог зробив Господом і Христом оцього Ісуса, якого ви розпі'яли» (Діян.2,36). І хоча, вирвана з контексту, ця цитата може сприйматись у значенні «адаптивної» христології, та з приводу цього св. Кирило Єрусалимський говорить наступне: «Μήτε δὲ ἀνεχώμεθα τῶν λεγόντων κακῶς, ὅτι μετὰ τὸν σταυρὸν καὶ τὴν ἀνάστασιν, καὶ τὴν εἰς οὐρανοῦς ἀνοδὸν, τότε ἤρξατο τοῦ ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς καθέζεσθαι ὁ Υἱός. Οὐ γὰρ ἐκ προκοπῆς ἔσχε τὸν θρόνον. ἀλλὰ ἀφ' οὐτέρου ἔστιν (ἔστι δὲ αἰεὶ γεννηθείς), καὶ συγκαθέζεται τῷ Πατρὶ» [14, р. 861] («Не будемо також слухати тих, що злонамірено кажуть, що Син почав сидіти праворуч Отця після Розп'яття і Воскресіння, і після возшестья на небеса. Бо Він не отримав престол впродовж цього часу, але від початку, відколи Він існує. Він завжди перебуває рождением Сином, і сидить разом Отцем») [28, с. 222]. І у проповіді апостол Петро проголошує, що Ісус – очікуваний Месія (*Χριστός*). Цей титул – Месія (*Χριστός*) «в Новому Завіті вважався центральним, так що в результаті він навіть став власним іменем Ісуса. Тут ми маємо справу саме з христологічним титулом. Вже в Новому Завіті він стає, немов, центром кристалізації для інших важливих христологічних висловлювань» [22, с. 124]. За словами О. Cullmann: «Учні, імовірно, могли зробити зрозумілішою свою віру в Ісуса, для юдеїв їхніх часів, лише вживанням цього титулу» [4, р. 134]. Адже, «христологія єрусалимської церкви повинна була бути сформульованою в контексті очікувань юдеїв» [23, с. 403]. Саме тому, події Пасхального Таїнства дали змогу по-новому розуміти месіанські очікування юдеїв, що «очікували повністю земного, політичного царя» [4, р. 115]. Воскресіння і Вознесіння Ісуса дозволили у новому світлі поглянути на старозавітні месіанські пророцтва, «але не більше, ніж в ранній Церкві був перетлумачений весь Божий задум відкуплення» [23, с. 403].

Як відзначає В. Каспер: «В ранній Церкві, поряд з визнанням «Ісус є Христос», вирішальну роль відіграє визнання «Ісус є Господь» [...]. Цим титулом повинно було бути відображене небесне владцтво Воскреслого і Вознесеного» [22, с. 194]. Саме це проповідує апостол Павло, кажучи, що «Він, існуючи в Божій природі, не вважав за здобич свою рівність із Богом, а применшив себе самого, прийнявши вигляд слуги, ставши подібним до людини. подобою явившись як людина, він понизив себе, ставши слухняним аж до смерті, смерті ж – хресної. Тому і Бог його вивищив і дав йому ім'я, що понад усяке ім'я, щоб перед іменем Ісуса всяке коліно приклонилося на небі, на землі й під землею, і щоб усякий язик визнав, що Ісус Христос є Господь на славу Бога Отця» (Флп.2,6–11). У цьому гімні, за словами Р. Шнакенбурга, «ясно засвідчені три модуси буття Христа: Його передіснування, Його земний статус і Його післяпасхальну прославу» [30, с. 56], і він «свідчить про Вознесіння – прославу Христа, і виходячи від нього, через Його земний шлях, до небесного передіснування» [30, с. 63]. Як пише J. G. Davies: «Для св. Павла, таким чином, Христос є Господом, і Він є Ним силою Свого Воскресіння і Вознесіння» [6, р. 61]. Подібно і євангеліст Лука, як автор Євангелія і Діянь, не лише показує, що визнання Ісуса як Господа починається від Вознесіння, але «для Луки Ісус вже на землі – Христос, Син і Господь. У вживанні титулів він не робить різниці між історичною фігурою і Прославленим Господом» [3, р. 176].

Євангеліст Йоан, як автор «останнього і найбільш зрілого Євангелія» [30, с. 9], подає дещо інші акценти

христології Вознесіння, яка концентрується навколо Пасхальної містерії у синоптиків. Його христологія зосереджена на Воплощенні, починаючи від Прологу, де він чітко засвідчує передіснування Христа, Його Божественний статус. З іншого боку, він використовує мотив «низходження – сходження» [8, р. 17], щоб показати, що сходження предвічного Божого Сина у Воплощенні, передбачає Його «зворотне» сходження до слави Отця через Страсті і Хрест. Так, у розмові з Никодимом Ісус каже: «Ніхто не ввійшов у небо, крім того, хто зійшов з неба: Син Чоловічий! Тож так, як Мойсей змія підняв у пустині, – так треба Синові Чоловічому бути піднесеним, щоб кожен, хто вірує у нього, жив життям вічним» (Йо.3,13–14). Імовірно, саме ці слова Христа має на увазі св. Юстин, говорячи про мотив «нисходження–сходження», коли каже: «Καὶ ἐκ τῶν ἄλλων [...] λόγῶν, ὅτι ἀπ' ἄκρων τῶν οὐρανῶν προέρχεται ἔμελλεν, καὶ πάλιν εἰς τοὺς αὐτοὺς τόπους ἀνίεναι ἐμνήνετο, ἀναμνήσθητε, ἵνα καὶ Θεὸν ἄνωθεν προελθόντα, καὶ ἄνθρωπον ἐν ἀνθρώποις γενόμενον γνωρίσητε, καὶ πάλιν ἐκεῖνον παραγενησόμενον» [16, р. 624–625] («Згадайте і інші слова [...], що Він мав прийти з вишніх небес і знову повернутися на теж місце, щоби ви призвали Його і Богом, що прийшов з висот і людиною, яка перебувала посеред людей, і тим, Хто має знову прийти») [26, с.2 38–239]. І хоча, «автор четвертого Євангелія асоціює Вознесіння з прославою Христа, проте, на відміну від синоптиків, він розглядає його як один з трьох елементів прослави, з яких інші два – Розп'яття і Воскресіння» [6, р. 64]. У Йоана «вознесіння» [30, с. 74] і прослава починається від Розп'яття. Тобто, «*ввищення* або *вознесіння* має в четвертому Євангелії подвійний зміст, що має на увазі як возношення на хрест, так і вознесіння до Отця» [22, с. 186]. Для нього «вознесіння» – це час, що починається у Страстях і завершується у «нисходженні» Святого Духа.

За словами В. К. Donne: «Вознесіння було для Йоана есенціальним актом, що завершує те, що було зроблене у Страстях» [7, р. 21]. Тому, як відзначає В. Каспер, «ясніше і найвиразніше зв'язок між Хрестом, Воскресінням, Вознесінням і засланням Духа виявляється у Євангелії від Йоана» [22, с. 186]. У відповідності до його богословської подачі євангельського благовістя, як «нисходження – сходження», Йоан розпочинає з визнання Божественної сутності у Предвічному Логосі – «καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος» (Йо.1,1) [20, р. 121]. Далі, впродовж євангельської розповіді він майже не використовує титулу «Господь». Натомість, «в двох останніх главах, – дев'ять разів. Євангеліст вільно говорить про Ісуса як Господа після Воскресіння [...]. Це означає, що Господь – це перш за все Воскреслий і Вознесений Ісус» [23, с. 405]. Богословська інтенція євангеліста Йоана полягала в тому, щоб майбутні читачі його розповіді, почавши від Прологу, через земне життя Ісуса, самі прийшли до визнання Томи [4, р. 308].

Вознесіння, як одна з найважливіших подій історії спасіння містить у собі два христологічні аспекти: по-перше – це віросповідне визнання Божественної сутності у Христі, яке, за словами К. Шонборна, «відбулось достатньо рано. В благовісті ранньої Церкви, – а саме в ній утворилась найдавніша христологія, – ця реальність, з якою світ існує з часу Воскресіння, яка була відображена у вживанні титулу Господь (*Κύριος*)» [29, с. 333]. По-друге – це прийняття тілесності Воскресіння і, відповідно, Вознесіння. Як наголошує J. A. Мінос: «Тілесне Вознесіння

Спасителя на небеса було [...] утверджене в Переданні Церкви вже у перших століттях» [18, р. 67]. Іншими словами, ці дві найголовніші христологічні парадигми вже сповідувались Церквою від самого початку, про що свідчать новозавітні Писання, і саме вони заклали основу для пізнішого нікейського і халкедонського віровизнання.

Список використаних джерел

1. Barth K. Church Dogmatics. Vol.1. – Edinburgh, 1936.
2. Bultmann R. Faith and Understanding. – Philadelphia, 1987.
3. Conzelmann H. The Theology of St. Luke. – Philadelphia, 1982.
4. Cullmann O. The Christology of the New Testament. – Philadelphia, 1963.
5. Daniélou J. Christ and us. – New York, 1961.
6. Davies J. G. He Ascended Into Heaven. – New York, 1958.
7. Donne B. K. Christ Ascended. – Scottish Academic Press, 1983.
8. Farrow D. Ascension Theology. – Edinburgh, 2011.
9. Fitzmyer J. A. The Ascension of Christ and Pentecost / Theological Studies 45 (1984).
10. Fitzmyer J. A. To Advance the Gospel. New Testament Studies. – Grand Rapids, 1998.
11. Granados J. The First Fruits of the Flesh and the First Fruits of the Spirit: The Mystery of the Ascension / Communio: International Catholic Review, 38 (Spring 2011).
12. Larrañaga V. C. L'Ascension de Notre-Seigneur dans la Nouveau Testament. – Roma, 1938.
13. Maile J. F. Ascension in Luke–Acts / Tyndale Bulletin 37 (1986).
14. Migne J.–P. Patrologiae Græka. Cursus Completus // Vol.33. – Paris, 1868.
15. Migne J.–P. Patrologiae Græka. Cursus Completus // Vol.5. – Paris, 1865.
16. Migne J.–P. Patrologiae Græka. Cursus Completus // Vol.6. – Paris, 1866.
17. Migne J.–P. Patrologiae Græka. Cursus Completus // Vol.7. – Paris, 1866.
18. Mihoc J. A. The Ascension of Jesus Christ: A Critical and Exegetical Study of the Ascension in Luke–Acts and in the Jewish and Christian Contexts. – Durham, 2010.
19. Pervo R. Acts. A Commentary, Hermeneia. – Minneapolis, 2009.
20. The Greek New Testament / Forth Revised Edition. – Deutsche Bibelgesellschaft, 1998.
21. Бальтазар Г. У. Пасхальне Таїнство. – Львів, 2011.
22. Каспер В. Иисус Христос. – Москва, 2005.
23. Лэдд Д. Э. Богословие Нового Завета. – Санкт–Петербург, 2003.
24. Писания мужей апостольских. – Рига, 1994.
25. Св. Ириней Лионский. Творения. – Москва, 1996.
26. Св. Иустин философ и мученик. Творения. – Москва, 1995.
27. Суинберн Р. Воскресение Бога Воплощённого. – Москва, 2008.
28. Творения Отца нашего Кирилла архиепископа Иерусалимского. – Москва, 1990.
29. Шёнборн К. Бог послал Сына Своего. Христология. – Москва, 2002.
30. Шнакенбург Р. Новозаветная христология. – Брюссель, 1986.

References

1. Barth K. Church Dogmatics. Vol.1. – Edinburgh, 1936.
2. Bultmann R. Faith and Understanding. – Philadelphia, 1987.
3. Conzelmann H. The Theology of St. Luke. – Philadelphia, 1982.
4. Cullmann O. The Christology of the New Testament. – Philadelphia, 1963.
5. Daniélou J. Christ and us. – New York, 1961.
6. Davies J. G. He Ascended Into Heaven. – New York, 1958.
7. Donne B. K. Christ Ascended. – Scottish Academic Press, 1983.
8. Farrow D. Ascension Theology. – Edinburgh, 2011.
9. Fitzmyer J. A. The Ascension of Christ and Pentecost / Theological Studies 45 (1984).
10. Fitzmyer J. A. To Advance the Gospel. New Testament Studies. – Grand Rapids, 1998.
11. Granados J. The First Fruits of the Flesh and the First Fruits of the Spirit: The Mystery of the Ascension / Communio: International Catholic Review, 38 (Spring 2011).

12. Larrañaga V. C. L'Ascension de Notre-Seigneur dans la Nouveau Testament. – Roma, 1938.
13. Maile J. F. Ascension in Luke–Acts / Tyndale Bulletin 37 (1986).
14. Migne J.–P. Patrologiae Græka. Cursus Completus // Vol.33. – Paris, 1868.
15. Migne J.–P. Patrologiae Græka. Cursus Completus // Vol.5. – Paris, 1865.
16. Migne J.–P. Patrologiae Græka. Cursus Completus // Vol.6. – Paris, 1866.
17. Migne J.–P. Patrologiae Græka. Cursus Completus // Vol.7. – Paris, 1866.
18. Mihoc J. A. The Ascension of Jesus Christ: A Critical and Exegetical Study of the Ascension in Luke–Acts and in the Jewish and Christian Contexts. – Durham, 2010.
19. Pervo R. Acts. A Commentary, Hermeneia. – Minneapolis, 2009.
20. The Greek New Testament / Forth Revised Edition. – Deutsche Bibelgesellschaft, 1998.
21. Bal'tazar G. U. Pashal'ne Tai'nstvo. – L'viv, 2011.
22. Kasper V. Iisus Hristos. – Moskva, 2005.
23. Ljedd D. Je. Bogoslovie Novogo Zaveta. – Sankt–Peterburg, 2003.
24. Pisanija muzhej apostol's'kih. – Riga, 1994.
25. Sv. Irinej Lionskij. Tvorenija. – Moskva, 1996.
26. Sv. Iustin filosof i muchenik. Tvorenija. – Moskva, 1995.
27. Suinbern R. Voskresenie Boga Voploshhjonogo. – Moskva, 2008.
28. Tvorenija Otca nashego Kirilla arhiepiskopa Ierusalimskogo. – Moskva, 1990.
29. Shjonborn K. Bog poslal Syna Svoego. Hristologija. – Moskva, 2002.
30. Shnakenburg R. Novozavetnaja hristologija. – Brjussel', 1986.

Derevianchuk Yu. I., PhD student of the Ukrainian Catholic University (Ukraine, Lviv), theofil@bigmir.net

Ascension to the Christological vision of the early Church

The paper touches upon the reception of the Sacrament of the Ascension in the Christology of the Early Church. The novelty of this research consists in highlighting a special role of the Ascension for the development of the Christological dogma. The apologetic content of the paper is also important in the conditions of today's theological dialogue. The previously conducted studies lack a theological comprehension of the Christological aspects, especially of the Ascension, in the early Christian thought. Therefore, the author aims at investigating the objective theological reflection of the Ascension in the perspective of the Christological paradigm and its importance for outlining the future dogmatic foundations of the Christian faith. To achieve this goal, the author refers to the texts of the New Testament, the works of both early Christian writers and modern theologians. In particular, the paper focuses on the unique Christological significance of the Ascension, as an integral part of the Paschal Mystery. The author shows that the theological vision of the event in early Christian thinkers was holistic and laid the basis for further Christological formulations of the first Ecumenical Councils.

Keywords: the Ascension, Christology, exaltation, corporeality, the Mystery, mankind, theophany.

Деревянчук Ю. И., аспирант, Украинский Католический Университет (Украина, Львов), theofil@bigmir.net

Вознесение в христологическом видении ранней Церкви

Рассматривается вопрос рецепции Таинства Вознесения Христового в христологии ранней Церкви. Актуальность данного исследования состоит в освещении особой роли Вознесения для становления христологического догмата. Также, важным является апологетическое содержание данной статьи в условиях современного богословского диалога. Проблематика данной темы в предыдущих исследованиях состоит в недостаточном богословском осмыслении именно Вознесения в свете раннехристианской мысли. Исходя из этого, автор ставит задачу исследовать объективное богословское отображение события Вознесения в перспективе христологической парадигмы, и её значение в дальнейшем догматическом определении основ христианской веры. Для достижения поставленной цели автор обращается к текстам Нового Завета, произведениям раннехристианских писателей и работам современных исследователей–богословов. В частности, в статье акцентируется на уникальном христологическом значении Вознесения, как интегральной составляющей Пасхального Таинства. Автор показывает, что богословское видение события у раннехристианских мыслителей было целостным и, именно оно легло в основу последующих христологических определений первых Вселенских Соборов.

Ключевые слова: Вознесение, христология, прославление, телесность, Таинство, человечество, явления.

* * *

УДК 141.319.8:7.034.7

Зіновченко Н. Л.,
аспірантка кафедри культурології, естетики і історії,
Донбаський державний педагогічний університет
(Україна, Слов'янськ), tayazinovchenko@gmail.com

Св. Димитрій (Туптало) – філософ козацького бароко

Аналізуються антропологічні і аксіологічні інтенції в філософсько-проповідницькій думці св. Димитрія (Туптала) митрополита Ростовського (1651–1709) в контексті культури українського Козацького бароко II половини XVII – початку XVIII ст. Святитель Димитрій (Туптало, Савич, Тупталенко) – українсько-російський бароковий мислитель-проповідник, письменник, драматург і агіограф, церковний і культурний діяч, який 25 років свого життя і творчості (1675–1700) присвятив просвітительству українського народу і його правителів, сприяв іхній духовній і політичній єдності через проповідництво і створення зводу житій святих на кожен день православного року. Як його басатоградна діяльність, так і просвітительство інших представників високого Козацького бароко (Петро Мосила, Інокентій Гізель, Лазар Баранович) і помірною бароко (за формально-мовними інтенціями) (Йоанікій Галатовський, Антоній Радивіловський, Лаврентій Кривоносов) впливали на формування високих духовних ідей дуалістичної, амбівалентної барокової людини, яка часто намагалася поєднати протилежне, антиномічне. За доби розвиненого Козацького бароко (1645–1715), особливо часу Руїни, коли в Гетьманщині часто змінювалися геополітичні міркування світської еліти: магнатів, гетьманів і козацької старшини, св. Димитрій разом із Лазарем Барановичем відіграв велику роль як практичний філософ, радник гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи (до 1700 р.) у стабілізації мира у суспільстві. Загалом відомо, що українські магнати, які піддалися ідеї польського державотворення, не залишили по собі видатних ані філософських, ані белетристичних творів, бо головними творцями цієї доби були представники духовної козацької культури, частіше за все пов'язані з Києво-Могилянським колегіумом: його ректори, викладачі і вихованці. Саме вони створювали і направляли культуру розвиненого українського Козацького бароко в філософії, літературі, драматургії, а також опосередковано як цінителі і замовники разом із замовним і середнім козацтвом – барокову архітектуру, музику і спів. Пройшло вже понад 300 років із дня смерті св. Димитрія, а його книги проповідей і житій святих видаються і перевидаються, і попит на них не згасає. В нашій статті ми намагасямося, спираючись на герменевтичний, типологічний і культурологічний методи, а також на філософсько-культурологічні твори М. Грушевського, І. Шляпкіна, Д. Чижевського, Ф. Тітова, П. Флоренського, В. Зеньковського, Г. Флоровського, В. Лосського, І. Мейендорфа, В. Горського, С. Йосипенко, С. Кримського, О. Чорного, розкрити секрети інтелектуально-духовної розмови св. Димитрія з бароковою особистістю і її правителями, тайну їхнього зображення і впливу на них. Свої головні завдання ми бачимо, по-перше, у висвітленні антропологічних, а по-друге, аксіологічних інтенцій барокової особистості у повчаннях-кончето св. Димитрія (Туптала), і особливо в «Повчанні в неділю всіх святих, першу по П'ятидесятниці».

Ключові слова: українське Розвинене Козацьке бароко, антропологія і аксіологія барокової особистості.

Св. Димитрій, «український златоуст», бароковий філософ, духовні настанови якого вплинули на національні риси характеру українців, походив із козацького шляхетного роду Савичів, а за батьківським прізвиськом підписувався також як *Данило Туптало*. Про це свідчать, як І. Шляпкін, так і численні його підписи під багатьма літописами, життями святих та іншими створеними і переписаними ним творами [13, с. 3]. Тупталенком, або «сотниченком» (сином Сави Григоровича Туптала, козацького сотника, захисника української землі та її православної віри), «мужем премудрим і сповненим дара Святого духа» його шанобливо прозивали в Україні ще під час створення ним «Книг житій святих» (що вважалося на той час автором літопису Самійлом Величкою справою загальнодержавною) [5; 3, с. 377]. 25 років цей відомий на весь світ агіограф, письменник і драматург, церковний і культурний діяч присвятив проповідництву і ігуменству в різних українських монастирях за часів Руїни (1657–1687) і далі аж до ставлення його за наказом царя Петра I митрополитом Сибірським (1700–1701), а потім Ростовським (1702–1709). Свої головні завдання ми бачимо, по-перше, у висвітленні антропологічних, а по-друге, аксіологічних інтенцій у барокових повчаннях-кончето св. Димитрія (Туптала), особливо у «Повчанні

в неділю усіх святих, першу після П'ятидесятниці». Теоретико-методологічною базою нашого дослідження є герменевтичний, культурологічний і типологічний методи, а також філософсько-культурологічні твори Д. Чижевського, М. Грушевського, Г. Флоровського, В. Горського, С. Йосипенко, С. Кримського, О. Чорного тощо. В середині XVII ст. в Україні набуло подальшого розвитку і досягло значних вершин Розвинене Козацьке бароко (1645–1715). Його головні риси – це ідеологічно-релігійний енциклопедизм, що проявився у вивченні і переробці як православної, так і католицької культури, а також полемічність (як із західними богословами, так і з російськими представниками патріаршого кола), на відміну від Раннього Бароко, в якому або православні діячі культури (З. Копистенський, І. Вишенський) були особами візантійської спрямованості, або ставали уніатами (М. Смотрицький, К. Транквіліон-Старовецький), вважаючи, що можна залишатися «православним» і «під Римським послухом», як справедливо вказував Г. Флоровський [11, с. 40]. До того ж, як він писав, в братствах «...увесь дух викладання був грецьким. Правда із самого початку до грецької мови додається ще й латинська. Але більшість ставилася до латинської науки стримано із опаскою, як до загрозованих «викрутків» і «софістий» [11, с. 39–40]. Розвинене Козацьке бароко представлено яскравими особистостями української духовної еліти, які навчалися на Заході: Лазар Баранович, Інокентій Гізель, Йоанікій Галатовський, – і відстоювали в полеміці з єзуїтами свої православні догмати, зокрема про сходження Святого Духу тільки від Бога Отця. Але вони зберегли деякі католицькі погляди, наприклад, на «непорочне» зачаття Пресвятої Богородиці, яке підтримували до 1687 р. (року приєднання Української Церкви до Російської). Творча спадщина св. Димитрія (Туптала), митрополита Ростовського, як і його наставників-викладачів з Києво-Могилянського колегіуму: Інокентія Гізеля, Лазара Барановича (високе духовне Козацьке бароко), Йоанікія Галатовського (помірне Козацьке бароко, до якого можна також віднести творчість усіх представників Чернігівського просвітительського кола, очолюваного Л. Барановичем: Л. Кривоносова, А. Зернікава (Цернікава) Чернігівця тощо) дуже багатогранна. Але ми зосередимося тільки на його філософсько-моралістичній, проповідницькій діяльності. Проблеми антропології і аксіології барокової особистості в творчій спадщині св. Димитрія (Туптала), як і в філософській думці українського Розвиненого Козацького бароко, є ще недостатньо вивченими, але є і деякі досягнення. Теоретико-методологічними основами нашого дослідження ми вважаємо, по-перше, праці М. Грушевського і Д. Чижевського, в яких висвітлена культура українського бароко [12]. Значний внесок у розкриття зв'язків творчості св. Димитрія з культурними діячами України і Росії зробив І. Шляпкін [13]. Тему вітчизняної святості розглядав В. Горський, аксіологічні погляди св. Димитрія висвітлював С. Йосипенко. Антропологія барокової особистості в творчості представників Чернігівського просвітительського кола, до якого певний час належав і св. Димитрій, була висвітлена О. О. Чорним, але в загальних рисах. Тому розкриття значення постаті св. Димитрія і його внеску в процес українського державотворення як морально-політичного і практичного філософа ще чекає на своїх дослідників.

У всіх народів є свої моральні філософи, які сприяли становленню народного характеру у його найкращих рисах, явили собою приклад особистого духовного піднесення: у китайців – це Конфуцій, який закликав до миру, припинення воєн, збереження народних традицій, духовного просвітництва, у єгиптян – це засновник чернецтва, преподобний Антоній Великий, у народів південно-східної Азії – це Будда, у греків і каппадокійців – ранньовізантійські християнські філософи-святителі Василь Великий, Григорій Богослов, Іоанн Златоуст, а також пізніші філософи: Симеон Новий Богослов і святий Григорій Палама, у євреїв – послідовники Ісуса Христа: апостоли Петро і Павло, Яків брат Господній, апостоли-євангелісти Матфей, Марко, Лука і Іоанн тощо, у сирійців – св. мученик і філософ Максим Сповідник, преподобний Іоанн Дамаскин, у римлян – блаженні Августин Гіппонський, Фома Аквінський і Ієронім – найбільш прославлений у живописі Відродження аскет, перекладач Біблії і моральний філософ-ригорист. В українців таким великим духовним просвітелем і аскетом-ісихастом був святий Димитрій (Туптало), що жив у складні часи Гетьманщини і Руїни (1657–1687) і закликав народ до збереження православної віри і духовних традицій Київської Русі, поширював ідеали братньої любові і суспільного миру. Він досягав цього як через культурологічні інтенції своєї творчості (антропологічне розкриття сильних і слабких сторін барокової особистості), так і через вплив на її аксіологію, духовні цінності. Трудно переоцінити вклад в українську православну культуру і його «Книг житій святих», і барокових повчань, і його молитов, серед яких є й такі, що до сих пір читають при різних захворюваннях, в тому числі і при шизофренії.

Д. Чижевський справедливо називав проповіді св. Димитрія повчаннями–«кончето» за їхній дотепний задум, символічну метафоричність і алегоричність; він писав, що бароковий «проповідник мав на меті значно вразити слухача, вдарити по його розуму або почуттю...» [12, с. 320]. Але не тільки бароковою формою, а духовним змістом творчості і своєю молитовністю св. Димитрій значно вплинув на ментально-миротворчий дух українського суспільства. У всіх своїх духовних творах: проповідях, «Руни Орошенному», тісно пов'язаному з інтенціями проповідництва, в житіях християнських філософів (св. мученика Юстина Філософа, преподобного Максима Сповідника, свт. Василя Великого, свт. Іоанна Златоуста тощо) і ісихастів (Антонія Великого, Макарія Великого, свт. Григорія Палами) з «Четїїх Міней», у циклі роздумів про страждання на хресті Ісуса Христа і молитов на цю тему – св. Димитрій усіма духовно-змістовними і риторичними бароковими засобами постійно звав народ до розвитку вміння любити Бога як справжнього Отця, надіятися, що він завжди є поруч із своєю допомогою, а Діву Марію – як справжню Матір людства, а також – до вміння терпіти, оберігати і любити свого ближнього. Так в його розмислі «Благодарний спомин страждань Христових і молитовне міркування, що є найбільш корисне із усіх молитов, яке потрібно створювати в усі п'ятниці» ми читаємо його молитовні словесні формули звертання і хвали Ісусу Христу: «Душі і тіла мого Творче, усією душею і почуттями, усім Тілом заради мене постраждавий: дотиком – усієї Плоті побиття і ураження; споживанням – оцта із жовчю напування;

нюхом в узах від трупів на Голгофській горі від смороду тягаром; слуханням – лжесвідчення, наругу і ганьбу; баченням – гірких сліз пролиття і хворобливе зведення очей до Пречистої Матері Своєї, яка під хрестом стояла і люто серце своє терзала. Слава Тобі, Господи Ісусе Христе, Боже мій, Слава Тобі!» [7, с. 557–558]. Такі його молитви набували широкого розповсюдження: згадаймо його «П'ятчисельні молитви», в яких прославляється Богоматір, що і до сих пір перевидаються. Вони ментально впливали на становлення національної ідентичності нашого народу. Проповідницька і молитовна діяльність св. Димитрія відбувалася, коли українські магнати, прагнучи подальшого укорінення себе серед аристократії за рахунок знедолення народу, зраджували його державні інтереси, тяжіли до Польщі, тоді як козаки – до православної Гетьманської держави, а народ, який винищували у братніх козацьких і загарбницьких територіально-сусідських війнах, а потім закріпачили – до закінчення воєн, миру і спокою в державі. Складна геополітична ситуація в нашій країні повторюється і за наших часів.

Особливу роль св. Димитрій відіграв у практичній філософії, будучи радником і проповідником при гетьманах І. Самойловичі і І. Мазепі (до 1700 р., коли за наказом царя Петра I знайти на Україні освіченого ігумена і висвятити його на митрополита Сибірського київський митрополит Варлаам Ясинський обрав св. Димитрія як свою довірену особу і відправив його, слабого легенями, але сильного духом, до Москви, де він захворів, але, ставши митрополитом, випросив у царя право закінчити там, а не в Сибіру свій головний труд усього життя – «Книги житій святих». (Слід зазначити, що увесь час Розвиненого Козацького бароко (1645–1715) співпадає із значним змінням клімату в Східній Європі у бік похолодання. Природа ніби теж відповіла на братські війни стійкими великими морозами взимку, холодним літом із заморозками як у червні, так і в серпні). Продовжуючи створювати агіографічні книги і в Росії, св. Димитрій друкував їх, як і раніше, у Києво-Печерській лаврі, не пориваючи зв'язків з митрополітим друкарським колом. І в Росії він піклувався про духовні потреби українського народу, задумавши написати для малоосвічених українських духовних осіб «Літописець Келейний», в якому Священна історія зображується паралельно з громадянською.

Культура українського Козацького бароко як руху в суспільній свідомості була біполярною, антиномічною. Вона поєднувала в собі складність як змісту, так і форми творів мистецтва, наприклад, нашарування різних об'ємів у архітектурі, або духовно-релігійні і світські мотиви в іконі, в якій поряд із святими зображували відомих козацьких осіб. Це особливо часто ми бачимо на іконі «Покрова Богородиці», де на передньому плані стоять, як наприклад, на січовій іконі, козаки на чолі з Петром Калнишевським та січовими знаменами, а на інших ми бачимо і духовну, і світську еліту поряд з Панною Богородицею у кольоровому вбранні: Богдана Хмельницького і Лазара Барановича (НХМУ) або Івана Сулиму та козацьку старшину (з Покровської церкви с. Сулимівка Київської обл.); найдавніший же образ сумної Богородиці, яка збирала під своїм Покровом усіх представників нашого народу (багатих і жебраків, старих і дітей) є на іконі С. Медведицького, що створена в середині XVII ст. в м. Стара Сіль [1, с. 241–243]. Отже,

антиномічність образів, амбівалентність барокової особистості це не просто збіг, а інтенція барокового руху, веління духу часу. У XVII ст. саме козацтво було тією силою, що сприяла українському державотворенню і розвитку барокової національної культури, з її манірною красою, і не тільки захищала національні і віросповідні інтереси країни, а й визначала культурно-художні смаки суспільства, яке в заземлено-практичному аспекті все частіше орієнтувалося на польські смаки і моду. Як справедливо вказував А. Тойнбі, спочатку саме віра, а після неї вже мова, земля, історія і етнічно-побутові традиції визначають тенденції державотворення.

Наш аналіз барокових аксіологічних і антропологічних інтенцій в гомілетичній творчості св. Дмитрія (Туптала) ми здійснюємо в контексті української культури Козацького духовного бароко. Антропологічні інтенції бароко в галузі змісту проповідей св. Дмитрія проявилися у висвітленні ним амбівалентних ідеалів барокової особистості: водночас земних і божественно-небесних, інтелектуальних і декоративних, цікавих своїми бароковими химеричними образами. Також треба відмітити складність як цінностей барокової особистості, зображеної у проповідях, так і форми барокової проповіді-кончето св. Дмитрія (символічна метафоричність мовлення як структурний компонент повчання, антиномічність як нерозривне поєднання формальних протилежностей: ідеального і дійсного, трагічного і комічного, містичного і реального, інтелектуального і простацького тощо). Для аналізу аксіологічно-антропологічних інтенцій проповідництва св. Дмитрія ми обрали «Повчання в неділю всіх святих, першу по Святому Духу», тезою якого св. Дмитрій обрав фразу-закінчення з Нагорної проповіді Ісуса Христа: «Радуйтеся і веселіться, бо велика нагорода ваша на небесах»). Для розгляду інтенцій Козацького бароко ми обрали маніфести барокового проповідництва, твори Л. Барановича («Труби словес проповідних») і Й. Галятівського («Ключ розуміння», а також «Казаняпридані до книги «Ключ розуміння» названої»), в яких вони вимагали від проповідників дотримання особливої форми. Структура барокової проповіді складалася із трьох частин: 1) вступу («початку», або «ексординуму»), де пропонується слухачам цитатна підтема-теза (інколи мало пов'язана із змістом, як пропонував це робити Й. Галятівський у своєму «Казані»); 2) основної частини, тобто «нарративу», де розробляється і доводиться теза проповіді; 3) «конклюдії», тобто «кінця», де підводиться підсумок повчанню і догматичній ортодоксальній трактовці тези [2; 8, с. 1–3]. Головні інтенції культури доби українського Козацького бароко взагалі пов'язані із особливою духовністю, що відмічав вже самий перший і глибокий дослідник слов'янського бароко Д. І. Чижевський [12, с. 27].

Як і зараз, коли Україна, з геополітичної точки зору, як держава знаходиться в центрі світового протистояння Заходу і Сходу, так і на той час, Гетьманщина, тобто Козацька земля, як її називав Єрусалимський патріарх Досифей (у квітні 1686 р., в листі до царя і патріарха Московського Йоакима, дорікаючи на те, що українські духовні особи, що навчалися на Заході, носять єзуїтські «ожерелля» і по своїх монастирях «почитають» «неподобні мудровання») знаходилася між католицько-протестантським західним впливом і православним, східним, а також мусульманським південним впливом

[9, с. 159]. Творча спадщина св. Дмитрія (Туптала) своїми коренями уходить в культуру Розвиненого Козацького духовного бароко. Духовними центрами цієї культури були, з одного боку, Києво-Могилянський колегіум, Києво-Печерська лавра, з її митрополичім колом і друкарським двором, а з іншого, Чернігово-Сіверська земля, світочем якої була постать архієпископа Чернігівського Лазара Барановича, що був довгі роки не тільки місцєблостителем Київської митрополії, а й захисником незалежності і істинності українського православ'я як перед західними полемістами, так і перед патріархом Московським Йоакимом. Вже із самого початку своєї творчості, з 1675 р., св. Дмитрій став проповідником при Чернігівській кафедрі Лазара Барановича, а на той же час, як пригадує він у своїх щоденних записках, тобто «Діарії», Хоментовський був проповідником при єпископі Білоруському Феодосії (Василевичі), Іона (Дубинський) – проповідником Віленським, Паскевич – Мінським, а Тимофій (Богданович) – Новгород-Сіверським. Але вже через два роки слава св. Дмитрія як проповідника-«златоуста» далеко позаду залишила його собратів. Чим же, якою мудрістю і прикрасами, вражала слухачів, а потім і читачів філософська думка проповідей св. Дмитрія, що такого яскравого в ній припало до барокового художньо-вимогливого смаку його прихильників? По-перше, те, що він був виразником не тільки козацьких, а й загальнонародних православних ідеалів. Як і його попередники, особливо Лазар Баранович, він зміг за допомогою барокових тропів (символічної метафори і алегорії тощо) виразити живий заклик до духовної єдності народу на основі православних ідеалів живої віри, незламної надії і нескінченної любові до Бога і людей, які, на його думку, досягаються через помірний аскетизм буття, потяг до духовного очищення і праведності, а також поширення молитовного стану суспільства. По-друге, він був добре обізнаним з теорією і практикою барокової проповіді, яку розробив Йоаникій Галятівський, колишній ректор (1657–1662) і викладач риторики і гомілетики Києво-Могилянського колегіуму, полеміст і письменник, який пізніше увійшов до кола чернігівських просвітителів, що гуртувалися навколо Лазара Барановича (Лаврентій Крщонович, Адам Зернікав Чернігівець, св. Дмитрій тощо).

Отже, головними інтенціями барокової проповіді св. Дмитрія, яку Д. Чижевський за аналогією з західними зразками барокового дотепно-метафоричного задуму творів називав проповіддю-кончето, були змістовні морально-філософські інтенції. Так, наприклад, в «Повчанні в неділю всіх святих, першу після П'ятидесятниці» св. Дмитрій по-бароковому виражає свою думку від протинного, тим самим виявляючи дуалістичні аксіологічні інтенції в складній структурі цієї проповіді. Як вказував теоретик барокової проповіді Й. Галятівський в своєму підручнику з гомілетики («Казаняпридані до книги *Ключ розуміння* названої»), у кожній проповіді повинна бути подвійна тема. Одна з тем присвячена конкретному святу або життю святого, а інша, яка подана в підзаголовку повчання як його епіграф, повинна поглиблювати філософічність твору і створювати ускладнений інтелектуальний зміст. Тема-епіграф цієї проповіді св. Дмитрія – «Радуйтеся і веселіться, бо великою є нагорода ваша на небесах» – це кінцівка Нагорної проповіді Христа, який закликав у

ній свій народ до «стягання», тобто панування в душі серцевої чистоти, духу смирення, а не гордоців, духу каяття, духу миролюбства, правди і милості, а також особистої волі до захисту усіх заповітів блаженства. Саме цю складну думку, двозначну за своєю суттю, і повинен довести автор. З одного боку, в цій думці є такий сенс: святі, які вже попали на небеса, повинні радіти своїй нагороді за праведне життя; з іншого боку, ті, хто ще зараз на землі веде праведне життя, теж повинні радіти, бо попереду на них чекає велика нагорода на небесах. Але автор, нестандартно розвиваючи думку, вводить доказ від протилежного, розподіляючи усіх християн на «вірних» і «грішних». Звертаючись до святих, «вірні» можуть радіти, «...бо в їхній особі вони мають собі багатьох захисників, помічників, заступників і «ходатаїв», а «грішні від радості святих стануть ще більше горювати своїми серцями, коли побачать їх на небесах увічнаних вічним царством, а себе знедолених...». Автор є зовсім далекий спочатку від того, щоб когось критикувати, або засуджувати. Навпаки, він говорить, що святі на небесах не можуть мати повної радості тому, що «бачать нас, грішних, що самовільно залишаються без їхнього товариства, їхніх ліків, їхньої вічної радості із-за маленьких і суєтних гріховних солодощів, які існують у цьому світі» [5, с. 477]. Отже, навіть з таких коротких натяків св. Димитрія ми можемо зробити висновок, що барокова людина має розпорошену свідомість, бо забула про сенс свого буття, про головне, з точки зору християнства, «вічне» буття і віддалася пошукам заборонених з морально-християнської точки зору гріховних радощів земного буття. Цей стан відсутності цілісності існування душі і тіла, коли людина забуває, що вона постане перед Богом після свого земного буття. Антиномічне барокове поєднання радощів і печалі властиве як особиста якість і земній, і святій, небесній людині. Святі, з точки зору автора, наділені такою земною якістю, як поміркованість грішника, невдоволеність, поперше, тим, що вони не мають тіла, тобто «їхні святі душі ще не поєдналися з їхніми чесними мощами» [5, с. 477]. По-друге, святі тужать «про всякого нерозкаяного грішника» [5, с. 477]. Так автор без сатири і іронії перейшов до теми каяття людини. Тема покаяння – одна з самих розвинених тем у духовній бароковій філософській думці, починаючи з книги «Ключ розуміння» Інокентія Гізеля. Філософська думка св. Димитрія йде далі: «Я ж, недостойний, почну записувати грішників, що каються, до ліків святих і називати їх новими святими» [5, с. 477]. Отже, святість автор насамперед поєднує із покаянням і очищенням душі, що досягається без усіляких додаткових дій, без епитимії. Темі покаяння присвячено ще декілька проповідей св. Димитрія, наприклад, «Повчання про молитву в неділю четверту по П'ятидесятниці». Барокова складність в повчаннях св. Димитрія насамперед виявляється в їхній складній тематиці. Так, в «Повчанні в неділю всіх святих, першу по П'ятидесятниці» св. Димитрій для доказу основної теми-тези «Радуйтеся і веселіться, бо велика є нагорода ваша на небесах» використовує цілих 5 підтем: 1) підтему покаяння; 2) віри; 3) підтему про два види грішників (тих, які грішать і одразу каються, і отже, одразу стають праведними, а також тих праведників, що падають і каються і, таким чином, теж стають на праведний, шлях); 4) підтема складних відносин між біблейським царем Давидом, Урією і Вірсавією; 5) підтема-антиномія:

розпусниця-діва, а також взаємні переходи в ній. Кожну з цих підтем автор висвітлює за допомогою складних образів, які інколи є віддзеркаленими образами із Старого Заповіту. Друга підтема віри розкривається за допомогою як антиномічних, так і віддзеркалених образів: «Віра – це молодість без старості...»; «віра – це і жива безкровна жертва, бо вірою Авраам приніс сина свого Ісаака в жертву живу, не проливши його крові»; «віра – це умне око, бо воно знає, як треба благословити Якова і як Ісава» [5, с. 489]. Ще більш цікава для нас і антропологія цієї проповіді: автор зображує свого сучасника як амбівалентну особистість: він є то грішник, то після каяття – праведник. По мірі розгортання доказів основної теми автор розкриває, як дуалістичні ідеали барокової людини можуть стати дієвими, цілісними. Він каже, що грішник у своєму каятті не повинен впадати у відчай, бо саме через каяття він може стати праведником. Підтема віри переходить у св. Димитрія у наступну біблійну підтему, через роздуми автора про праведність Раав-блудниці. Св. Димитрій створює мислений діалог з читачем у новітньому інтелектуально-розмовному стилі: «Святий Павло! Чи не знеміг ти, коли писав похвалу вірі? Подивись, чи ти добре пишеш і говориш, коли окаянну, нечисту жінку-блудницю дорівнюєш до вірного Авеля, до чистого Єноха, до богоугодного Ноя, достойних патріархів Авраама, Ісаака і Якова...?» [5, с. 479]. Лейтмотив цієї проповіді св. Димитрія – це заклик, повний риторичних звертань, до пошуків Бога поруч себе через каяття: «Слухай же це, усілякий грішник, і уповай! Ось тверда надія на милість Божу для грішника, що піднімається від гріхів! Одряду відкинь свій гріх, зламай твій злий звичай, наплюй на свої гріховні страсті, потопчи їх ногами, встань через покаяння...» [5, с. 489].

Заклик до соціального милосердя, припинення ворожнечі ми бачимо в повчанні на день смерті «Петра, митрополита Московського і усієї Русі», який помер «смертю чесною», тобто «доброю», такою, яка народжує вічне життя. Це повчання має за назву цитату з Апокаліпсису: «І Інша книга розкрита, яка є книга життя», і під нею автор розуміє «книгу смерті людської» [6, с. 537]. Головна ідея цієї танатологічної проповіді – це уславлення ідеї життя з «чистим серцем» і руками, без зайвого клопоту, лжесвідчення і віроломства, яку прославляли два письменники старовини: «Давид Псаломник» і святий Іоанн Лівничник, а також св. митрополит Петро. Уславивши його беззлобність автор пише: «... Бог наближається до беззлобності, а беззлобність до Бога, ніби поєднуючись у один рід і один дух: Беззлобні і праведні, – сказано у Псаломника, поєдналися зі мною» (Пс.24,21); сей рід шукаючих Господа» [6, с. 542]. Широка тема російської літератури і філософії, тема пошуків Бога, тобто пошуків праведного буття за законами Євангелія, була розпочата в руському богослов'ї саме з цього повчання св. Димитрія (Туптала).

Підсумовуючи, слід відзначити, що св. Димитрій відобразив у своїх повчаннях-кончето амбівалентні ідеали і цінності барокової особистості і свої цілісні ідеали, які вкорінені у православній біблійній і ранньовізантійській святості: «Якщо ти бажаєш здолати ворогів своїх без війни, перемогти без зброї, угамувати без труда і скорити собі – будь сумирний, терпеливий, тихий, беззлобний, як ягня, і ти здолаєш, переможеш, підкориш і покориш», – писав св. Димитрій у «Повчанні

на день пам'яті святих мучеників Адріана і Наталії» [6, с. 229]. Формальні барокові інтенції його проповідей: антиномічність, динамізм, символіко-алегорична метафоричність і енциклопедичність його цитатій мають своє походження в барокових гомілетичних маніфестах як Йоанікія Галятовського, так і Лазара Барановича, які вимагали барокової енциклопедичності, обізнаності в багатьох галузях. Таким чином, ми можемо констатувати, що творча спадщина св. Дмитрія (Туптала) своїми коренями уходить в культуру Розвиненого Козацького духовного бароко, яке ми розподіляємо на високе Козацьке бароко (творчість Петра Могили, Інокентія Гізеля, Лазара Барановича і свт. Дмитрія Туптала), а також на помірне бароко (Йоанікії Галятовський, Антоній Радивилівський, Лаврентій Крщонович тощо), яке ми виділили лише на основі мовно-формальних інтенцій. Чим же найбільш за все вражає нас філософська думка проповідей св. Дмитрія? По-перше, тим, що він був виразником не тільки козацьких, а й загальнонародних православних ідеалів: милосердя, духовної мудрості і чистоти, аскетизму буття («будь помірним у всьому, якщо бажаєш знайти душевний спокій, – без помірності ніколи не знайдеш спокою і миру» [7, с. 208–209]. Як і його попередники, особливо Лазар Баранович, він зміг як за допомогою барокових тропів (символічної метафори і алегорії тощо), так і частого цитування Святого Письма виразити живий заклик до духовної мудрості і єдності народу на основі православних ідеалів живої віри, незламної надії і нескінченної любові до Бога і людей. Св. Дмитрій виділяв два види мудрості: мудрість «духовну» і «світську». Він їх характеризував, спираючись на біблійну традицію: «Обидві ці премудрості описані у посланні святого апостола Якова наступним чином: «Чи мудрий хто, чи розумний хто з вас, доведи це на самій справі доброю поведінкою з мудрою сумірністю. Але якщо у вашому серці ви маєте гірку заздрість і сварливість, то не пишайтеся і не оговорюйте істину. Це не є мудрість, що сходить зверху, а земна, душевна...» [6, с. 473]. Слідом за апостолом Яковом, братом Господнім, св. Дмитрій називає мудрістю ту, «що сходить зверху», тобто від Бога: «чисту, потім мирну, скромну, слухняну, повну милосердя...» [6, с. 483]. Все це, на його думку, досягається через помірний аскетизм буття, духовне очищення, праведність, до якої він постійно звав амбівалентну барокову людину. Він вважав, що змінення духу однієї окремої людини, поширення молитовного стану суспільства веде за собою змінення духу всього соціуму. Те, що св. Дмитрій був добре обізнаний з теорією і практикою барокової проповіді, розробленою Йоанікієм Галятовським і теоретично розвинутою Лазарем Барановичем, допомогло йому не тільки прославити на віки барокову проповідь, а і вплинути на формування українського народного характеру, з його віротерпимістю, беззлобністю і душевним благородством. Його барокові повчання-кончето ще чекають на своїх дослідників.

Список використаних джерел

1. Апанович О. М. Козацька енциклопедія для юнацтва. Книга статей про історичне буття українського козацтва / Олена Апанович; упорядк. текстів, ілл. Яремічук О. С.; наук. ред., авт. післямови Ю. Мицик. – К.: Веселка, 2009. – 719 с.: ілл.
2. Баранович Л. Труби словесь проповідних на нарочитія дни праздниківъ Господскихъ, мученическихъ, мученій преподобныхъ дев, трехъ святителей, Богослова, чудотворцевъ,

благотврныхъ царей и князей, безсрѣбрениковъ, Алексея человѣка Божия, Алексея митрополиты киевского, преподобныхъ Печерскихъ и прочихъ... / К.: Типографія Києво-Печерської лаври, 1674, в л. – [10], 403, [4] арк.: грав.

3. Величко С. В. Літопис / Пер. с книжної української мови В. А. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – Т.2. – 642 с.

4. Гизель Інокентій. Миръ съ Богомъ челоѣку / І. Гизель. – К.: Типографія Києво-Печерської лаври, 1669. – 30, [666], [8] с.: грав.

5. Дмитрій Ростовский, святитель. Творения. В 3-х томах. – М., 2005. – Т.1. Житие. Поучения. – 928 с.

6. Дмитрій Ростовский, святитель. Творения. В 3-х томах. – М., 2005. – Т.2. Поучения. Слова. – 828 с.

7. Дмитрій Ростовский, святитель. Творения. В 3-х томах. – Т.3. Руно Орошенное. Алфавит духовный. Слова. – 716 с.

8. Йоанікії Галятовський. Казаня приданы і до книги «Ключъ разумѣнія» названої / І. Галятовский. – К.: Типографія Києво-Печерської лаври, 1660. – [1], 149, 1 арк.: грав.

9. Митрополит Евгений (Болховитинов). Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина Греко-Российской Церкви / Подг. текста, сост., предисловие канд. филос. наук П. В. Калитина. – М.: «Русский Двор», Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1995. – 416 с.

10. Нечаев Виссарион. Жизнь святителя Дмитрия // Жития святителей Иоасафа Белгородского и Дмитрия Ростовского. – М.: Издательство Сретенского монастыря, 2007. – 224 с.: ил. – (Жития святых).

11. Флоровский Георгий, прот. Пути руського богословия / Предисл. прот. И. Мейендорфа. – Изд. 3. – Париж: YMCA-PRESS, 1983. – Репр.: Париж, 1937. – 600 с.

12. Чижевський Д. І. Історія української літератури. – К.: ВЦ «Академія», 2008. – 568 с. (Альма-матер).

13. Шляпкин И. А. Святой Дмитрий Ростовский и его время (1651–1709 годы) / И. А. Шляпкин. – СПб., 1891. – XIV, 460, 102, III с.

References

1. Apanovych O. M. Kozac'ka encyklopedija dlja junactva. Knyga statej pro istoryчне буття украї'ns'kogo kozactva / Olena Apanovych; uporjadk. tekstiv, ill. Jaremijchuk O. S.; nauk. red., avt. pisljamovy Ju. Mycyk. – K.: Veselka, 2009. – 719 s.: ill.

2. Baranovych L. Truby sloves# propov'bdnyh# na narochityja dni prazdnikov# Gospodskih#, muchenicheskikh#, muchenij prepodobnyh# dev, treh# svjatilej, Bogoslova, chudotvorcev#, blagotvрных# carej i knjazej, bezsrѣbrenikov#, Alekseja chelovѣka Bozhija, Alekseja mitropolity kievskogo, prepodobnyh# Pecherskih# i prochih#... / K.: Typografija Kyjevo-Pechers'koi' lavry, 1674, v l. – [10], 403, [4] ark.: grav.

3. Velychko S. V. Litopys / Per. s knyzhnoi' ukrai'ns'koi' movy V. A. Shevchuka; vidp. red. O. V. Myshanych. – K.: Dnipro, 1991. – T.2. – 642 s.

4. Gizel' Inokentij. Murgъ съ Bogomъ челоѣку / I. Gizel'. – K.: Typografija Kyjevo-Pechers'koi' lavry, 1669. – 30, [666], [8] s.: grav.

5. Dimitrij Rostovskij, svjatelj'. Tvorenia. V 3-h tomah. – M., 2005. – T.1. Zhitie. Pouchenija. – 928 s.

6. Dimitrij Rostovskij, svjatelj'. Tvorenia. V 3-h tomah. – M., 2005. – T.2. Pouchenija. Slova. – 828 s.

7. Dimitrij Rostovskij, svjatelj'. Tvorenia. V 3-h tomah. – T.3. Runo Oroshennoe. Alfavit duhovnyj. Slova. – 716 s.

8. Joanykyj Galjatovs'kyj. Kazanja prydanu y do knygy «Kljuchъ razumѣнія» nazvanoj / Y. Galjatovskij. – K.: Typografija Kyjevo-Pechers'koi' lavry, 1660. – [1], 149, 1 ark.: grav.

9. Mitropolit Evgenij (Bolhovitinov). Slovar' istoricheskij o byvshih v Rossii pisateljah duhovnogo china Greko-Rossijskoj Cerkvi / Podg. teksta, sost., predislovie kand. filoz. nauk P. V. Kalitina. – M.: «Russkij Dvor», Svjato-Troickaja Sergieva Lavra, 1995. – 416 s.

10. Nechaev Vissarion. Zhizn' svjatileja Dimitrija // Zhitija svjatilej Ioasafa Belgorodskogo i Dimitrija Rostovskogo. – M.: Izdatel'stvo Sretenskogo monastyrja, 2007. – 224 s.: il. – (Zhitija svjatyh).

11. Florovskij Georgij, prot. Puti rus'kogo bogoslovija / Predisl. prot. I. Mejendorfa. – Izd. 3. – Parizh: YMCA-PRESS, 1983. – Repr.: Parizh, 1937. – 600 s.

12. Chyzevskij D. I. Istorija ukrai'ns'koi' literatury. – K.: VC «Akademija», 2008. – 568 s. (Al'ma-mater).

13. Shljapkin I. A. Svjatoj Dimitrij Rostovskij i ego vremja (1651–1709 gody) / I. A. Shljapkin. – SPb., 1891. – XIV, 460, 102, III s.

Zinovchenko N. L., postgraduate student of cultural studies, aesthetics and history, Donbas State Pedagogical University (Ukraine, Slavyansk), tayazinovchenko@gmail.com

St. Demetrius (Tuptalo) – philosopher Cossack Baroque

Our article is devoted to the analysis of anthropological and axiological intentions of philosophical gomilian thought of saint Dimithriy (Tuptalo), metropolitan Rostovskiy (1651–1709), in the context of high Cossack baroque of Ukrainian culture of the II half of the XVII century and beginning of XVIII century. Saint Dimithriy (Tuptalo, Savich, Tuptalenko) Ukrainian– Russian baroque thinker, preacher, writer, dramaturgist and hagiographer, church and cultural figure, who dedicated 25 years of his life and creativity (1675–1700) to the education of Ukrainian people, contributed to it's religious and political unity with help of preaching and collection of Lives of the Saints for each day of the orthodox year. Not only his many-sided activity, but also his education of other representatives of high Cossack baroque (St. Petr Mohila, Inokentiy Gisel, Lasar Baranovich) and developing baroque (according to formal language features) (Ioannikiy Galyatovskiy, Antoniy Radivilovskiy, Lavrentiy Krschonovich) influenced on the formation of high spiritual ideals of ambivalent dualistic baroque personality, often trying to connect things, which can't be connected, antinomy things. During the era of Cossack baroque (1645–1715), when in the Hetman Cossack territory the geopolitical views of the elite often changed: magnates, hetmen and the Cossack foremen. St. Dimithriy as practical philosopher and councilor of hetmen I. Samoylovich and I. Masepa (before moving to Russia in the 1700-th year by the order of Petro the I and acceptance the dignity of metropolitan of Siberia, and then of Rostov) with Lasar Baranovich, it had played a great role in stabilization of the peace in the society. It's commonly known, that Ukrainian magnates, who gave into the idea of Polish State system, didn't leave neither prominent philosophical nor fictional works, as the main creators of this era were the representatives of religious Cossack culture, often connected with Kiev–Mohilian's collegium: their rector, academics and graduates. It's they, who created and directed the culture of Developed Cossack Baroque, which was later brought to Russia by Epifaniy Slavinetskiy, st. Dimithriy (Tuptalo) Rostovskiy, Stephan Yavorskiy and their followers, directing it's culture to the baroque and baroque classicism. More than 300 year have passed since the day of death of st. Dimithriy, but his books of preachment and Lives of the Saints are still published and republished, and the demand is still high. In our article we will try to disclose the secrets of intelligent religious conversation of st. Dimithriy with baroque personality, it's governors, the secret of their portrayal and the influence on them, using hermeneutic, culturological and typological methods of the research and also the philosophical works of M. Grushevskiy, I. Shlyapkin, G. Florovskiy, D. Chyjevskiy, F. Titov, P. Florenskiy, I. Ogienko, V. Losskiy, I. Mejendorf, V. Gorskiy, S. Yosipenko, S. Krimskiy, A. Chorniy. Our main goals are the highlighting of the anthropological, axiological intentions of the baroque personality in the gomilyo–conchetto of saint Dimithriy (Tuptalo) and especially in the «Preaching in the week of all Saints, the first week after Pentecost».

Keywords: the Developed Ukrainian Cossack baroque, the anthropological and axiological intentions of the baroque personality.

Zinovchenko N. L., аспірантка кафедри культурології, естетики і історії, Донбаський державний педагогічний університет (Україна, Славянськ), tayazinovchenko@gmail.com

Св. Димитрій (Туптало) – філософ казачого барокко

Аналізуються антропологічні та аксіологічні інтенції в філософсько-проповідницькій мислі святих Димитрія (Туптало), митрополита Ростовського (1651–1709), в контексті культури українського розвинутого Казачого барокко II половини XVII – початку XVIII в. Св. Димитрій (Туптало, Савич, Тупталенко) – українсько-російський барочний мислитель-проповідник, письменник, драматург та агіограф, церковний та культурний діяч, який 25 лет (1675–1700) присвятив просвітительству українського народу і його правителів, содействою их духовного і політичного єдинства через проповідництво і створення свода житий святих на кожен день православного года. Як его многогранная деятельность, так и просветительство других представителей высокого Казачого барокко (св. Петр Могила, Иннокентий Гизель, Лазарь Баранович) и умеренного барокко (по формально-языковым признакам) (Иоанникий Галатовский, Антоний Радивиловский, Лаврентий Кривонович) влияли на формирование высоких духовных идеалов амбивалентной, дуалистической барочной личности, часто пытавшейся соединить несоединимое, антиномичное. В эпоху Развитого Казачого барокко (1645–1715), когда в Гетманщине часто менялись геополитические взгляды светской элиты: магнатов, гетманов и казацкий старшины, св. Димитрий как практический философ и советник гетманов И. Самойловича и И. Мазепы (до переезда в 1700 г. по приказу Петра I в Россию и посвящения в сан митрополита Сибирского, а потом Ростовского) вместе с Лазарем Барановичем сыграл огромную роль в стабилизации мира в обществе. Общеизвестно, что украинские магнаты, подававшие идею утверждения польской государственности, не оставили после себя выдающихся ни философских, ни беллетристических произведений, т.к. основными творцами этой эпохи были представители духовной казацкой культуры, чаще всего связанные с Киево-Могилянским коллегиумом: его ректоры, преподаватели и выпускники. Именно они создавали и направляли культуру развитого Казачого барокко, которую Епифаний Славинецкий, св. Димитрий (Туптало) Ростовский, Стефан Яворский и их последователи перенесли в Россию, направляя ее культуру в сторону развития барокко и барочного классицизма. Прошло уже более 300 лет со дня смерти свт. Димитрия, а его книги проповедей и житий святих издаются и переиздаются, и спрос на них не угасает. В нашей статье мы попытаемся, опираясь на герменевтический, культурологический и типологический методы исследования, а также на философские труды

М. Грушевського, І. Шляпкина, Г. Флоровського, Д. Чижевського, Ф. Титова, П. Флоренського, І. Огієнко, В. Лосського, І. Мейєндорфа, В. Горського, С. Йосипенко, С. Кримського, А. Чорного, розкрити секрети інтелектуально-духовної бесіди св. Димитрія з барочною особою, її правителями, тайну їх зображення і впливу на них. Свої головні задачі ми бачимо в освіченні, во-первых, антропологічних, а во-вторых, аксіологічних інтенцій барочною особою в поученнях–кончетто св. Димитрія (Туптало), і особливо в «Поученні в неділю всіх святих, першу по Пятидесятнице».

Ключевые слова: украинское Развитое Казачкое барокко, антропологические и аксиологические интенции барочной личности.

***

УДК 1:37.013

Матвєєв В. О., доктор філософських наук, професор кафедри філософської антропології, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, дійсний член (академік) Міжнародної Академії культури безпеки, екології та здоров'я (Україна, Київ), vitaliy.matveev@mail.ru

САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В ПОРІВНЯННІ ХРИСТІАНСЬКОЇ ТА ІНДУЇСТСЬКОЇ ПАРАДИГМИ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ

Автор намагається комплексно досліджувати одну з кардинальних проблем сучасності – проблему самореалізації особи в релігійній сфері, зокрема, в порівняльному аналізі індуїзму і християнства. Автор статті намагається довести, що саме релігія є першою формою самореалізації особи.

Порівнюючи індуїзм і християнство в релігійно-філософському плані, автор статті намагається, в першу чергу, знайти загальні стани в цих двох релігіях і на основі цього відтворити цілісну систему самореалізації особи в релігійній парадигмі. Компаративний аналіз реалізується в історико-культурному, онтологічному, теологічно-антропологічному, фізичному, морально-психологічному і духовному вимірах.

Особлива увага в статті приділена аналізу специфіки духовної практики, яка грає головну роль в удосконаленні людської особистості в релігійній сфері.

Ключові слова: самореалізація, особа, езотерика, християнство, індуїзм, духовність, самадхі, йога, християнський містицизм, медитація.

Проблема розвитку людини або, іншими словами, проблема самореалізації, на даний момент являється однією з кардинальних проблем сучасності. Відсутність цілісної національної системи самореалізації особистості, на наш погляд, гальмує розвиток нашої країни в усіх його напрямках, оскільки історія діє через конкретний морально-духовний зріз окремої особистості. Іншими словами, розвиток суспільства та індивідуальний розвиток людини відносяться один до одного як загальне до конкретного і взаємодоповнюють, взаємозначають та взаємодоповнюють один одного.

Людство завжди мало потребу осягнути людину як багатогранну цілісність, але з позицій науки ця проблема, на жаль, так і залишилась не вирішеною. В системі сучасної освіти практично відсутні дисципліни, котрі дозволяли б найбільш повно репрезентувати людину як динамічне ціле та пропонували б систему самореалізації особистості, яка базувалася б на національних традиціях.

Процеси демократизації в нашій країні, що почалися чверть століття тому, дозволили по новому поглянути на роль релігії та Церкви. Якщо в так звану епоху розвинутого соціалізму, яка потім була перейменована в «застійні роки» релігія вважалася свого роду анахронізмом, а віруючі – відповідно, відсталими людьми, що ще «не позбавилися релігійних забобів», то зараз стає зрозумілим, що релігія як форма суспільної свідомості далеко ще не вичерпала своїх можливостей на даному етапі розвитку людства.

В першу чергу, це стосується проблем виховання та розвитку людини. Виникнувши на зорі людства, релігія

була покликана, насамперед, виконувати суто практичні функції, першими з яких є виховання визначеного, найбільш доцільного за певних умов життя, типу особистості та гармонізація відносин «людина – світ» у максимально широкому плані, а також пропонувалася сукупність настанов, правил, способів і прийомів для його досягнення. Інакше кажучи, йдеться про те, що саме релігія, або точніше, релігії різних народів, на наш погляд, пропонували перші концепції самореалізації особистості. Свою систему самореалізації особистості в стародавньому світі являв собою також інститут містерій, які являли собою, свого роду, синтез релігії, філософії та театру. В індійській традиції самореалізація завжди була тісно пов'язаною з практикою йоги. Раннє християнство виступало з ідеєю «обожнення», тобто перетворення людини звичайної в людину богоподібну, але альянс зі світською владою, що відбувся в ході еволюції християнства, призвів до істотних втрат в даному напрямку. Тому дослідження проблеми самореалізації особистості через призму такого феномену, яким являється релігія, є особливо актуальним в наш час. Ще більшою актуальністю ця проблема уявляється в аспекті порівняння релігійної культури Сходу і Заходу, виходячи, в першу чергу, з наявності тих інтеграційних процесів, які відбуваються в сучасному світі.

Треба також враховувати, що у країнах Сходу накопичено тисячолітній досвід існування релігійно-філософських систем, які ставлять за мету вирішення проблеми самореалізації особистості. І якщо Захід, особливо в останні століття, традиційно йшов шляхом максимального пристосування природи до потреб людства, то Схід – максимального пристосування до навколишнього середовища за допомогою розвитку внутрішнього потенціалу людини. Тому нічого дивного немає в тому, що на даний час ми можемо спостерігати культурно-економічне піднесення саме країн Сходу.

Стає все більш зрозумілим, що глобальну кризу сучасного суспільства можна подолати, лише подолавши кризу європейських моральних цінностей. Оскільки традиційно християнство вважається європейською релігією, то велику роль в цьому може зіграти відродження глибинних основ християнської віри. Для цього вельми корисним може бути порівняння християнства з індуїзмом, де практика йоги була практичною системою самореалізації особистості.

Традиційно вважається, що християнство в своєму розвитку спиралося, в першу чергу, на давньогрецьку філософію. Але, на наш погляд, зв'язок давньогрецької філософії зі східними релігійно-філософськими системами нерідко або завуальовується, або ж просто ігнорується. В той же час, треба враховувати той факт, що до появи греків на території Еллади народи, що її населяли, створили цивілізацію, яка мало в чому поступалася країнам Єгипту, Шумеру, Ассирії. Більш ніж за два тисячоліття до н.е. виникає держава на о. Крит, яка підтримує зв'язки з державами Ассирії, Вавилону, держави Хетів. Як вважають дослідники, Критська держава мала всі риси східного суспільства.

Інтенсивний розвиток науки в Давній Греції загалом можна пояснити тим фактом, що ця країна знаходилася на перетині морських шляхів та в безпосередній близькості до центрів стародавніх культур, які були для еллінської культури джерелом багатьох ідей. Грецька філософія

творчо трансформувала, розвинула та доповнила ці ідеї, або ж надала їм іншу спрямованість, до певної міри завуальовавши тим самим свій зв'язок з східною релігійно-філософською думкою.

Виходячи з цього, є всі підстави вважати, що основна філософська проблематика, так само як і понятійно-категоріальний апарат, яким користувалися представники давньогрецької філософії, не виник і не був розвинутий з народної міфологічної творчості, а, скоріш за все, був запозичений з релігійно-філософських систем Сходу. Це підтверджується тим фактом, що більшість відомих грецьких філософів, перш ніж стати відомими у себе на батьківщині, проводили роки навчання саме в східних країнах. Значна кількість відомих грецьких філософів була посвяченою в східні містерії і без визнання цього факту їх філософію в повному обсязі зрозуміти неможливо. Недарма Геракліта його сучасники називали «Темним».

Потрібно також відзначити зв'язок появи філософії в якості раціональної рефлексії з формуванням демократичних інститутів і полісної системи, оскільки демократичні засади грецького суспільства давали можливість трансформувати езотеричний шлях отримання знань, котрі на Сході передавалися безпосередньо від учителя до учня через складну систему посвячень в езотеричний, тобто робили ці знання, в принципі, доступними для всіх бажаних їх отримати вільних громадян. Тобто, на відміну від країн Сходу, де філософія нерозривно була пов'язана з релігією, в Давній Греції філософами, вченими ставали переважно світські люди.

Виходячи з факту впливу східної релігійно-філософської думки у вигляді ідей, концепцій та категорій на формування давньогрецької філософії, можна також стверджувати, що через неї християнство також отримало цей вплив в ході свого виникнення і еволюції. Крім того, треба прийняти до уваги те, що християнство виникло на Сході і мало також безпосередній контакт зі східними релігіями.

Велику роль у формуванні християнства, на думку автора дослідження, зіграв гностицизм, з яким офіційне християнство розірвало потім всілякі відносини і піддало його осудженню. Гностицизм, на нашу думку, це не лише «еклектична релігійно-філософська течія пізньої античності, що виступила однією з культурних форм зв'язку християнства, що оформилося, з міфо-філософським елліністичним тлом і врівненнями іудаїзму, зороастризму, вавилонських містеріальних культів», а, в першу чергу, містичний шлях самопізнання і прагнення до розкриття своєї вищої сутності, самореалізація, що повинна в ідеалі перейти в богореалізацію. Як явище, гностицизм виник раніше за християнство і мав генетичні зв'язки зі східними, перш за все, Єгипетськими містеріями. Завоювання Олександра Македонського східних держав сприяли появі такого феномену, як еллінізм, що являв собою симбіоз грецької і східної культури, причому остання, програючи в адміністративно-політичному плані, стояла на більш високому шаблі розвитку за грецьку в духовному.

Незважаючи на те, що ми сьогодні звично сприймаємо християнство як типово західну релігію, вона, в той же час, при своєму зародженні, багато в чому являла собою своєрідний компендіум релігійно-філософських систем Сходу, викладених в популярній формі, доступній для сприйняття різними верствами населення, навіть такими,

які були абсолютно філософські необізнаними. На формування християнства, безпечно, вплинули східні містерії, містика іудаїзму та грецька філософія, яка сама мала тісний зв'язок зі Сходом. Є відомості, що в ранньому християнстві існували містерії Ісуса або містерії Царства, що являли собою прагнення до досягнення вищого, езотеричного знання.

Протиріччя між езотеричним та екзотеричним шляхами в християнстві завершилися перемогою останнього, оскільки специфікою християнської церкви було те, що в ній досить швидко розвинулося прагнення (та, зрештою, і спроможність) до чіткої соціальної організації та формування владних структур. А з проголошенням християнства офіційною римською релігією воно взагалі перетворилося на своєрідний інструмент влади, котрій завжди потрібні законослухняні громадяни, а не харизматичні особистості, які важко піддаються контролю з боку держави. Це привело до зародження глибинних протиріч – між християнством догматичним, в яке перетворювалася офіційна Церква, та християнством містичним, яке виступало у вигляді різноманітних ересей і сект.

Незважаючи на перемогу офіційної християнської церкви над гностицизмом, це все ж не привело до його остаточного знищення. На протязі усієї історії розвитку християнської цивілізації, до положень і практики гностицизму зверталось немало мислителів та релігійних діячів. Ідеї гностицизму стимулювали появу та існування різноманітних містичних рухів.

На протигау офіційній християнській догматиці, адепти та послідовники містичного християнства протягом тривалого часу розробляли, підтримували та поширювали езотеричне вчення, основою котрого являється індивідуальний духовний досвід конкретного віруючого, як це було, наприклад, в практиці індійської йоги. Так, ісіхазм, подібно до останньої, наполягав на необхідності преображення плоті в аспекті трансцендентності, причому не тільки в перспективі майбутнього всезагального Воскресіння, але вже тут, на Землі.

Характеризуючи наш час, потрібно зазначити, що саме ХХ–ХХІ століття репрезентується таким високим розвитком демократії, якого не спостерігалось до цього. Це розкриває можливість до самовираження та самореалізації не лише для еліти суспільства, а й для широких мас населення.

Відносно порівняння антропологічних концепцій індуїзму та християнства, можна відзначити наступне. Якщо в індуїзмі не проводиться чітка межа між людиною і богом, тобто людина шляхом численних перероджень може досягти рівня Бога (так, уже в брахманізмі, релігійній системі, що передувала появі індуїзму, браміні вважалися майбутніми небожителями), то в офіційному християнстві між Богом і людиною знаходиться свого роду нездоланна відстань. В той же час, уже в творах таких відомих представників раннього християнства, як Климент Александрійський та Ориген, закладена ідея досягнення христовості, тобто можливість піднятися до рівня Ісуса Христа для всього людства. В цьому плані Ісус виступає як Логос, божественний елемент, що поєднує матеріальний світ і, відповідно, все людство з Богом.

Людина і в християнстві, і в індуїзмі розглядається в якості богоподібної істоти, хоча й з певними відмінностями в подібній трактовці. Якщо в офіційному християнстві

ми зустрічаємо поділ людини на тіло–душу–дух, то в індуїзмі ми можемо спостерігати більш розширений поділ людини на сім тіл, хоча їх також можна співвіднести з християнською антропологічною концепцією – фізичне тіло в індуїзмі відповідає тілу в християнстві; астральне, ментальне, ефірне та каузальне тіла відповідають душі; а будхі та атман є аналогічними християнському духу. В той же час, сприйняття людини в християнській езотеричній традиції практично відповідає індуїстському поділу людини на сім тіл.

Богopodobність людини проявляється також в тому, що як в індуїзмі, так і в християнстві (це стосується, в більшій мірі, його езотеричного аспекту) вона представлена у вигляді мікрокосму, тобто вона втілює в собі як матеріальні, так і духовні аспекти космосу.

Головним завданням обох релігійних систем є необхідність пробудження власної духовності через відповідний благочестивий спосіб життя та духовну практику. Це дозволяє подолати людську матеріально–буденну обмеженість шляхом трансценденції, тобто виходу за її межі.

На шляху до трансценденції стоїть ще одне протиріччя – між чоловічим та жіночим початками, яке долається шляхом духовного поєднання з Богом. В цьому плані культивування любові до Бога в християнстві, особливо в його езотеричному аспекті, мало чим відрізняється від подібної практики в системі бгакті–йоги в індуїзмі. В той же час, необхідно зазначити, що бгакті–йога, на відміну від християнства, отримала своє поширення, в більшій мірі, в епоху Середньовіччя, хоча її основи були закладені уже в Бхагавад–гіті, – творі, котрий, як вважають дослідники, виник в період з IX по II ст. до н.е.

Виходячи з того, що **самореалізація особистості** – це найбільш повне розкриття її здібностей, талантів і потенцій в фізичному, моральному, інтелектуальному та духовному аспектах, автор виступу намагався визначити особливості самореалізації особистості в індуїзмі та християнстві, виходячи саме з цих аспектів, віддаючи переваги фізичному, моральному та духовному.

Аналізуючи проблему фізичного вдосконалення в індуїзмі та християнстві, можна зробити наступні висновки:

– Незважаючи на те, що як в індуїзмі, так і в християнстві, перед віруючим завжди стояла проблема звільнення з–під влади матеріального світу і досягнення духовного блаженства, все ж приймалося до уваги, що людина живе в матеріальному світі і сама є фізичною істотою, тому фізичне вдосконалення є необхідною запорукою морального і духовного розвитку. Іншими словами, розвиток фізичних здібностей розглядався тут як перший, нижчий, хоча й необхідний етап у процесі становлення і самореалізації людини, в порівнянні з моральними та духовними аспектами.

– Порівнюючи індійську традицію з християнською, можна зазначити, що метою аскетичної практики ранніх християн, які завжди на передній план висували таку моральну якість, як смиренність, було не досягнення паранормальних здібностей, так званих сил сіддхі, як це було характерно для ведизму, а спасіння від матеріальних спокус. Причому спасіння тут розумілося не тільки власне, а й всього навколишнього світу, тобто, мова йде про шлях пробудження і досягнення святості не

лише ченця або відлюдника, а й через нього наділення святістю оточуючих феноменів матеріального світу. При цьому нерідко паранормальні здібності розвивалися і в християн, що має відповідну назву – «отримання святих дарів», але такий віруючий, пам'ятаючи про смиренність, ніколи не повинен був їх застосовувати. До речі, потрібна практика ігнорування паранормальних здібностей має місце і в більш пізніх системах йоги та буддизмі, ніж це було у ведизмі та брахманізмі.

Аналізуючи апокрифічну християнську літературу, можна зробити висновок про близькість традицій йогічної практики і методів фізичного вдосконалення в християнстві, оскільки і там, до там було характерним окрім посту, аскетичного способу життя, слідуванню целібату, застосування фізичних вправ, системи дихання, очищувальних процедур, прийняття повітряних, водних, сонячних та грязьових ванн тощо.

Порівнюючи індуїзм з християнством в аспекті значення і подібності моральних норм і принципів їх застосування, можна зазначити, що в системі йоги, яка являється свого роду практичним втіленням засад самореалізації особистості, особливе місце відводиться старанному засвоєнню і слідуванню правилам Ями і Ніями, котрі вважаються базисом, фундаментом самовдосконалення людини. Дані правила в тій чи іншій мірі притаманні не лише системі раджа-йоги, але й іншим йогічним системам та релігійно-філософським напрямкам індуїзму. Проведене дослідження доводить, що ці правила також не суперечать і християнському вченню.

Позиція індуїзму вказує на те, що людина постійно творить свою долю або карму в трьох вимірах: матеріальному, астральному та ментальному, причому два останніх мають набагато більшого значення, ніж перший. Подібну ідею ми зустрічаємо й в християнстві. Причому тут доцільно демаркувати Старий і Новий завіти в цьому аспекті. Якщо в єврейському суспільстві моральна установка робилася, насамперед, на праведність вчинку, то Христос акцентував увагу на думках, словах і бажаннях, оскільки саме вони, виходячи з езотеричної традиції розуміння розвитку людського духу, формують душу людини.

Христос проповідував рівність всіх людей перед Богом. В індуїзмі ж, незважаючи на його кастову систему, яка утверджує нерівність, людина репрезентується в якості складової частини гігантського єдиного космічного організму, який розвивається завдяки керуючій і направляючій силі Брахмана і де кожному відводиться своє місце і відповідна роль. Наскільки ефективно людина виконує свої обов'язки, тобто слідує своїй дгармі, настільки її діяльність сприяє реалізації загального космічного плану. Виходячи з цього, вважається, що незначних професій просто не існує, тобто, в індуїзмі, незважаючи на його кастовість, все ж існує тенденція до утвердження принципу рівності і справедливості.

Як в індуїзмі, так і в християнстві пріоритетною цінністю вважається відданість Богу перед будь-якими земними цінностями та обов'язками. Для цього варто порівняти євангельські істини з положеннями Бгагавад-гіти. Виходячи з цього, можна провести відповідні паралелі між вимогами Ісуса слідувати духу закону, а не його букві з подібними принципами карма-йоги.

Можна також провести відповідну аналогію між розп'яттям Ісуса та смертю бога Крішни. Езотерики

трактують цей акт не в якості викуплення гріхів людства, а як свого роду містерію, де людині пропонується через принесення в жертву всіх матеріальних благ і навіть свого тіла, досягти богоподібності, звільнившись від кайданив матерії.

Розглядаючи медитативну практику, можна зазначити, що вона є обов'язковою частиною релігії, хоча вона може застосовуватися й за її межами. Аналізуючи такі елементи раджа-йоги, що йдуть після правил Ями і Ніями, як *асана, пранаяма, прат'ягара, дгарана, дг'яна, самадгі*, необхідно вказати, що подібні елементи застосовуються і в християнстві, особливо в містичних напрямках, наприклад, ісихазмі. В той же час, вміння керувати собою (індійська прат'ягара) не було характерним для офіційного християнства, особливо православ'я, яке впливало за допомогою обрядовості на почуття віруючих, часто не переводячи їх в переконання. Саме це, на думку автора дослідження, й породило міф про загадовість слов'янської душі. В офіційному християнстві, завданням котрого було, в першу чергу, виховання законслухняних громадян, не заохочувався самостійний духовний пошук. Не задоволення цієї потреби в рамках офіційної церкви приводило, нерідко, до захоплення індійською релігійністю, яка вказувала індивідуальний шлях самореалізації і навіть богореалізації.

Проблема любові завжди була в полі зору як східних, так і західних представників релігійної та філософської думки. Однак, якщо християнство наполягало на духовному аспекті любові до Бога, то в індуїзмі можна зустріти, на перший погляд, прямо протилежні позиції. Стосовно першої, бгакті-йога, подібно до християнства, являла собою особливу духовну практику культивування любові до Бога. Навпаки ж, тантра-йога, пропонує з'єднання з Богом через сексуальну практику між двома партнерами протилежної статі. В той же час, між обома цими напрямками йоги є дещо спільне як в системі бгакті, так і в тантрі, – з'єднання з Абсолютом базується на певній дисципліні, пропонуючи свою систему пробудження духовності через розкриття відповідних енергетичних центрів.

Порівнюючи індуїзм і християнство в аспекті духовної практики, можна знайти немало спільних елементів, особливо якщо останнє порівнювати з бгакті-йоогою, оскільки розуміння любові, як любові безумовної (тобто такої, яка нічого не вимагає взамін) є характерним для цих двох систем. Як в системі бгакті-йоги, так і в християнстві (в першу чергу це стосується його езотеричного аспекту) персоналізм поєднувався з пантеїстичним положенням про те, що увесь світ проникнутий божественною духовною субстанцією, що оживлює матерію, котра без цього божественного духовного начала була б не здатна до розвитку. Виходячи з цього, в обох системах спостерігається заклик ставитися до всіх проявів феноменального світу з любов'ю і доброзичливістю. Так само, як і християнство, бгакті-йога призначалася, в першу чергу, для людей нижчих верств населення, яким, по-перше, було важко реалізувати в суспільстві свої еротичні прагнення, а по-друге, так само важко слідувати більш складній системі самореалізації.

Перевагою як християнства, так і бгакті-йоги в порівнянні з іншими індійськими релігійно-філософськими системами, наприклад раджа-йоогою, є

те, що там учень витрачав довгі роки на входження в стан самадгі, щоб відчутти в собі присутність божественних атрибутів – сат–чит–ананда (вічність–знання–блаженство), де під блаженством можна розуміти не лише відчуття щастя, але й безумовну любов до оточуючого світу; в християнстві ж, як і в бгакті–йозі, віруючий з самого початку вчився культивувати в собі цей стан блаженної любові, щоб через неї досягти й інших атрибутів божественності.

Культивування любові до Бога веде до відчуття цілісності на психологічному рівні, подолання протиріч між жіночим і чоловічим. Так М. Бердяєв вказує на те, що на духовному рівні досягнення такої цілісності особистості реалізується в андрогінізмі; «Андрогінізм і є остаточне поєднання чоловічого і жіночого у вищому богоподібному бутті, остаточне подолання розпаду і розбрату, поновлення образу і подоби Божої в людині. Любов є поверненням людині втраченої діви – Софії. В андрогінізмі розгадка тієї таємниці, що в абсолютній Людині – Христі не було видимого нам життя статі, так як в Образі Його не було розпаду, що породжує нашу земну любов статі» [1, с. 100].

Актуальність культивування любові до Бога, Абсолюту або просто ідеалу не втрачена і в наш час. Це визначається тим, що одним з найважливіших критеріїв духовного розвитку є здатність людини відчувати психологічний комфорт, або, говорячи простіше, бути щасливою, оскільки без цього неможливо бути морально досконалою, реалізовувати себе як особистість.

Говорячи про медитативну практику, треба зазначити, що її кульмінацією в індуїзмі вважається стан самадгі, який приводить до мокші або звільнення з-під влади матеріального світу, оскільки саме в цьому стані медитуючий досягає єдності з Брахманом, Богом–Абсолютом, що веде до пробудження божественної сутності людини.

Стан самадгі не є прерогативою лише індуїзму. В езотеричній традиції для описання подібного стану вживаються терміни «просвітлення», «прозоріння», «екстаз», «надсвідомість», «самореалізація» або «богореалізація». В містичному християнстві цей стан іменується, в більшості випадків, як «досягнення христовості», «воскресіння», «просвітлення». Тому, порівнюючи містичний досвід представників індуїзму та християнських подвижників, можна відзначити, що, незважаючи на зовнішню відмінність цих двох систем, все ж можна зробити висновок про певну схожість базових аспектів такого досвіду.

З точки зору езотеричного християнства, душа кожної людини являється Ісусом, котрий втілюється в конкретному тілі, а потім розпинається мирськими бажаннями і пристрастями, тому що відвертається від божественного бачення власної істинної духовної природи. Воскресіння Христа в серці кожної людини відбувається тоді, коли знову досягається Свідомість Христа, або Царство бже. З точки зору офіційної церковної доктрини, спасіння людства відбувається завдяки вірі в Бога і посередництвом Другого Пришестя Христа, коли всі мертві повстануть з могил (причому це пропонується розуміти буквально). В езотеричному християнстві людина сама повинна дорости до свідомості Христа посередництвом духовної практики, кульмінацією якої є досягнення просвітлення або христосвідомості.

В цьому сенсі заклик Христа в Нагірній проповіді: «Будьте такими ж досконалими як Батько наш Небесний» не являється абстрактним ідеалом, а є конкретною метою.

Для входження в стан, подібний до самадгі, в багатьох містичних релігійно–філософських системах розроблена спеціальна духовна практика. В той же час, за певних умов це може відбутися спонтанно, причому не лише у містиків. Так, геніальний вчений А. Ейнштейн також входив в подібний стан під час творчого піднесення. До речі, цікавим фактом є те, що «Таємна доктрина» засновниці «Теософського товариства» О. Блаватської постійно лежала на робочому столі Альберта Ейнштейна [2, с. 113].

Важливим моментом є те, що цей стан свідомості у віруючого дозволяє відчувати свою реалізованість саме «тут і зараз», а не сподіватися на досягнення Царства Божого після припинення земного існування, на що, власне, скероване догматичне християнство.

Отже, як в індуїзмі, так і в езотеричному християнстві закладена основна ідея – за допомогою відповідної духовної практики досягти такого рівня свідомості, яка дала б можливість реалізувати свою божественну сутність в кожній конкретній людині.

Сучасна людина, котра усвідомлює себе особистістю і має для цього необхідний рівень культури, прагне знайти своє місце в цьому світі і свій шлях до самореалізації. Тому їй вже не влаштовують «широкі ворота» офіційного християнства. В цьому й полягає, очевидно, слабке місце офіційної церкви, – маючи величезні духовні багатства, котрі накопичувалися на протязі двох тисячоліть, вона не завжди ефективно вміє подати їх віруючим, зробити їх внутрішнім надбанням людини.

На початку третього тисячоліття істотно змінюється загальнолюдська світоглядна парадигма. Сучасна людина вже не може задовольнятися статусом грішної істоти, покладаючи всі свої надії та сподівання лише на безмежну милість Бога. Вона сама нерідко відчуває в собі потенціал творця і тому часто їй більш імпонують майже паритетні відносини з Богом, обґрунтування яких спостерігається в індуїзмі та низці сучасних орієнталістських релігій, або спостерігалось в християнстві в перші віки його існування. Тому, сам розвиток суспільної свідомості наводить на думку, що якщо християнство (особливо це стосується нашого рідного православ'я) не хоче втратити свої позиції, воно повинно пережити своє «орджонаменто», намагаючись переосмислити той багаж знань, що здобули християнські богослови перших століть такі, як Климент Александрійський, Ориген, а також, спираючись на езотеричні традиції, які стосуються, в першу чергу, антропологічної проблематики, використовувати велич християнських ідей у всій їхній повноті. Іншими словами, на нинішньому етапі людство практично стоїть перед альтернативою: або прагнути піднятися в своїй свідомості до рівня Ісуса Христа, або й далі нести величезні втрати під тиском глобальних проблем.

Список використаних джерел

1. Бердяев Н. Эрос и личность (Философия пола и любви) / Н. Бердяев. – М.: Прометей, 1989. – 159 с.
2. Владимиров А. Кумран и Христос / А. Владимиров. – М.: «Беловодье», 2002. – 765 с.

References

1. Berdjaev N. Jeros i lichnost' (Filosofija pola i ljubvi) / N. Berdjaev. – М.: Prometej, 1989. – 159 s.
2. Vladimirov A. Kumran i Hristos / A. Vladimirov. – М.: «Belovod'e», 2002. – 765 s.

Matveev V. A., Ph.D., professor of philosophical anthropology, National Pedagogical Dragomanov University, full member (academician) of the International Academy of the safety culture, environment and health (Ukraine, Kyiv), vitaliyatveev@mail.ru

Self-realization of personality in comparison Christian and Hinduism paradigm

In the article the autor tries comprehensively investigate one of the cardinal issues of our time – the problem of self-realization in the religious sphere, in particular, in the comparative analysis of Hinduism and Christianity. The author of the article tries to prove that religion is the first form of self-realization.

Comparing Hinduism and Christianity in the religious and philosophical meaning, author of the article is trying to, first and foremost, find a common position in these two religions, and on this basis re-establish a coherent system of personal fulfillment in the religious paradigm. Comparative analysis is realized in the historical, ontological, theological-anthropological, physical, moral, psychological and spiritual dimensions.

Particular attention in the article research aimed at analysis of feature of spiritual practice which plays a major role in improving the human personality in the religious sphere

Keywords: self-actualization, personality, Esotericism, Christianity, Hinduism, spirituality, samadhi, yoga, Christian mysticism, meditation.

Матвеев В. А., доктор философских наук, профессор кафедры философской антропологии, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова, действительный член (академик) Международной Академии культуры безопасности, экологии и здоровья (Украина, Киев), vitaliyatveev@mail.ru

Самореализация личности в сравнении христианской и индуистской парадигмы: основные подходы

Автор пытается комплексно исследовать одну из кардинальных проблем современности – проблему самореализации личности в религиозной сфере, в частности, в сравнительном анализе индуизма и христианства. Автор статьи пытается доказать, что именно религия является первой формой самореализации личности.

Сравнивая индуизм и христианство в религиозно-философском плане, автор статьи пытается, в первую очередь, найти общие положения в этих двух религиях и на основе этого воссоздать целостную систему самореализации личности в религиозной парадигме. Компаративный анализ реализуется в историко-культурном, онтологическом, теолого-антропологическом, физическом, морально-психологическом и духовном измерениях.

Особое внимание в статье уделено анализу специфики духовной практики, которая играет главную роль в совершенствовании человеческой личности в религиозной сфере.

Ключевые слова: самореализация, личность, эзотерика, христианство, индуизм, духовность, самадхи, йога, христианский мистицизм, медитация.

* * *

УДК 291.37:796.5

Приймак Д. Й.,
пошукувач, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Косів), Pryimak_Dmytro_art@ukr.net

ГЛОБАЛЬНИЙ ТУРИЗМ ЯК ПАЛОМНИЦТВО ДУХУ (Дж. Уррі)

Джон Уррі відомий як автор вкрай широкого метафоричного типу мислення, який універсалізує категорію «туризм» до всезагального феноменологічного образу конструювання світу. Можна стверджувати, що в рамках глобалізації та універсалізації цієї категорії, він виходить не лише за рамки туризму, а й за рамки культури. Тобто, перед нами своєрідна метапозиція, де туризм визначається як новітнє паломництво в царину віртуальних медіа, сучасних технологічних засобів медіакультури, але сама категорія «туризм» визначається як певне паломництво.

Ключові слова: туризм, глобалізація, універсалізація, медіакультура.

Паломництво імпліцитно існує в теорії «глобального туризму» Дж. Уррі як факт усунення простору. Усунення всіх можливих місць і знаходження в тотальному місці задоволення, яке тут же отожднюється з, так званою,

«рефлексією туризму», яка визначається як універсальний погляд на життя.

Відчуття стислого простору виникло частково завдяки швидким потокам подорожуючих і туристів, що фізично переміщуються з місця на місце. «В іншій своїй роботі, – пише Д. Уррі, – я провожу різницю між віртуальним мандрюванням Інтернет, уявними переміщеннями за допомогою телефона, радіо і телебачення та подорожжю «во плоті» по інфраструктурах глобальної індустрії туризму. За останні десятиліття об'єм руху значно виріс. Хоча немає ніяких свідочств про те, що віртуальні та уявні мандри заміщують реальні, але, безумовно, між ними існують складні перетини і різниця починає все більше і більше стиратися» [7, с. 136–137].

Виникає питання, а якщо вона стирається, то чи може віртуальна пригода, подорож замінити фізичну? І так, і ні. Може замінити на феноменальному рівні, але на рівні досвіду та онтології обміну місць, звичайно, ця підміна не відбувається. Дж. Уррі свідчить про те, що світ, який сприймає турист і який утворюється саме в контексті туристичної діяльності отожднюється зі світом масової культури в цілому.

Проблема прощі та туризму аналізувалася у дослідженнях З. Баумана, С. Житеньова, В. Заблоцького, Р. Захаровой, А. Зейб, Дж. Уррі [1; 2; 3; 4; 5, 7], адже мало визначені культурологічні аспекти інституалізації культурних практик.

Мета статті – визначити культурологічний контекст формування культурних практик прощі та туризму в контексті глобалізаційних проблем.

«Таке всезагальне поглинання має передумовою ріст туристичної рефлексії, що формує дисципліни, процедури, критерії, які дозволяють кожному будь-якому місцю в рамках виникнення зразків глобального туризму направляти, оцінювати і розвивати свій туристичний потенціал. Така рефлексія дає можливість ідентифікувати конкретне місце в історичних, географічних та культурних координатах, що опоясують Землю і визначити його суттєві і потенційні матеріальні і семіотичні ресурси. Одним із елементів туристичної рефлексії є інституалізація досліджень туризму, поява нових монографій, посібників, екзотичних конференцій, відділів, журналів, включаючи ті, що виникли в 90-ті рр. Відкрилась множина консултуючих фірм, пов'язаних з місцевими національними та міжнародними державними структурами, компаніями, добровільними асоціаціями і національними географічними громадами, – відмічає Дж. Уррі [7, с. 137].

Отже, категорією рефлексії визначається весь простір і весь тип виробництва інформації щодо туристичної діяльності. Але рефлексія визначається також і у суто культурно-феноменологічному вигляді та структуруванні як рецепція, бачення, тип осмислення і відношення до місць, ландшафтів, оточуючого людину простору. Ландшафт може бути штучним, віртуальним, натуральним, але – це динамічний ландшафт планетарного масштабу, який завжди асоціюється з ідеєю земної кулі в цілому.

Д. Уррі пише: «Для «погляду туриста» важливо, що ряд обставин переводить проблему туризму із області маргіналії глобального порядку (і чисто економічного інтересу) ледве не в центр світу, що виникає як «динамічна сучасність». По-перше, туристичні інфраструктури створюються в самих неочікуваних місцях. Зрозуміло, більшість людей не є глобальні туристи, а швидше мешканці, але це зовсім

не означає, що ті місця, в котрих вони живуть, та пов'язані з цими місцями образи природи, нації, колоніалізму, общинами і т.д. не стають важливими складовими хижацького глобального туризму. Навіть найнеочікуваніші напрями включаються в його сітку – Аляска, Аувшвіц–Беркенау, Антарктида, особливо в період святкування Мілленіуму, Шангі Джайл в Сінгапурі, місця нацистської окупації Ламаншу, Дехау, зруйновані вугільні шахти, Куба, в особливості її «колоніальна» та «американська» спадщина, Ісландія, Монголія, Еверест, Північна Ірландія, Північний Кіпр, Пірл–Харбор, Росія, Роббен–Айленд в Південній Африці, Сараєво, космос, «Титанік», В'єтнам і т.п. В ряді випадків формування туристичного напрямлення – частина рефлексивного процесу, засобами якого суспільство і місця вступають в глобальний порядок (або повертаються в нього, як Куба в 90–х») [7, с. 138].

Отже, слід конкретизувати саму категорію «рефлексія». Сучасні автори типологію рефлексивної діяльності як «рефлексію з середини практики», що характеризує ту чи іншу діяльність і свідчить про рефлексію, яка описується в обмеженому просторі цієї діяльності. Такою є рефлексія і теорія туристичної діяльності, яка описується в категоріях маркетингу, менеджменту і не виходить за рамки маркетингу–мікс. «Рефлексія над практикою» виводить поняття туристичної діяльності в культуру, широкі соціологічні експлікації, а також в контекст інших діяльностей, зокрема реклами, дизайну та ін. «Рефлексія в себе» свідчить про широкий простір рефлектуючого туриста, який визначається тим, що Дж. Уррі визначає як «погляд туриста», його сферу бачення. Втім бачення тут універсалізується до етичного, естетичного, культурологічного і іншого зразка інтерпретації реальності.

«Рефлексією туриста» стає глибинна інтроспекція, яка пов'язується з «рефлексією в інше», тобто з тими нормами, формами туристичної діяльності, які набувають харизматичних ознак і визначаються як прерогативи проведення самої діяльності [7]. Тобто, йдеться про те, наскільки універсальний туризм стає не лише екстремістською експансією в будь-якій сфері культури і дестинації, тобто географічні зони, які приваблюють туристів, але йдеться й про те, наскільки туризм стає моделлю світобудівного характеру, наскільки сам погляд туриста як інтроспекція, стає екстерорецептивним простором моделювання будь-якого бачення в культурі. Саме про це і намагається писати Дж. Уррі, і саме такий глибинний пошук, поєднує інтероцепцію та екстероцепцію.

Втім сфера глобального туризму більше пересікається з глобальною «економікою знаків», втручаючись в різні простори споживання. «В її межах знаходиться більшість інститутів, форм взаємодії, котрих важко запобігти. До них відносяться транспортні перевезення, готельний бізнес (в тому числі і секс–туризм), мандри, дизайн, консультування, виробництво образів, об'єктів глобального туризму, глобальних символів (таких, як Ейфелева вежа), типових картин (всесвітній пляж), глобальних знаків (балійські танці), репрезентація і циркулювання образів ЗМІ через друк, телебачення, новини, Інтернет, організацію будівництва і розвитку туристичної інфраструктури та ін.» [7, с. 139].

Ми бачимо, що туристична індустрія стає тотальним глобальним бізнесом, а він вже корелює з бізнесом знаків, символів і всього того, що Дж. Уррі визначає як

рефлексивні константи. Важливо зазначити, що бренди, логотипи і весь піар–інструментарій, який пов'язаний з рекламо–туристичною діяльністю, в певній мірі створює той простір культури, що характеризується як глобальний туризм. «Коловорот глобального туризму, – пише Д. Уррі, – безчисленними способами втягує в себе людей і місця. «Глобальне» і «туризм» – не два окремих поняття, поєднані за допомогою зовнішніх зв'язків, швидше, кожне з них – частина системи складних взаємопосланих процесів. Більше того, подібні інфраструктури, потоки людей і образів і сама практика туристичної рефлексії повинні бути осмислені в єдності як певний глобальний гібрид, що розповсюджується земною кулею. Тут можна визначити аналогію з іншими глобальними гібридами, такими як Інтернет, автомобілізм, всесвітня фінансова система і ін., котрі розвиваються, перетворюючи і створюючи глобальне» [7, с. 139].

Тобто, постає проблема виникнення цілком штучного ландшафту, який штучно трансформується, і ландшафту, який має природні оази як вставки, певну острівну онтологію, що оточується штучно створеними ландшафтами, які утворюють один антропогенний ландшафт. Тут і моделі різних парків, починаючи від архаїки і закінчуючи візуальними топозійомками, що стають ремейк в середовищі кінофільмів та ін. Це Діснейленди різних гатунків, вся сфера індустрії розваг, яка дає можливість мімікрії чуттєвості, тобто орієнтації в просторі, нової кінематики, яка в більшій мірі продукується віртуальними засобами трансформації візуальної інформації, і в певній мірі виводить людину за межі очевидного, буденного, що і можна визначити як «туристичний образ».

Фактично відбувається десакралізація, профонізація сакрального, але про сакральне тут мова не йде. Мобільний зір, захоплення екраном світу або світу з вікна, динаміка зору і сама кінематика зорових реалій свідчить про те, що мандрівник потрапляє в світ техноценозу, тобто технічних засобів утворення візуальних місць, а вони стають справжнім середовищем для існування. Отже, індикатором всіх мандрів (візуальних і психологічних) стає тілесна кінематика. Фактично вона є єдиним ціннісним ядром, без якого туризм неможливий.

Дається синестезійна характеристика конкретики місця, що наділене запахами, ландшафтом, рельєфом, особливою неповторністю місцевості, культурною аурую, естетичним чуттєвим простором та ін. Здається, що такий підхід є дуже важливим, але недостатнім. Він стає паломництвом у кінематику особливих станів. Цей підхід і це відчуття міста актуалізуються лише тоді, коли відбувається не просто дотик, не просто тілесна активність людини–споживача, тієї, що сприймає це місце (займається спогляданням або рецепцією), а відбувається обмін натурами, обмін місцями в бутті культурних ландшафтів.

Тобто ми бачимо, що, на відміну від З. Баумана, який описує паломництво, або прогулянку як опустелювання місць, як входження пустелі в домівку, де пустеля починається, буквально за дверима, тут відбувається перекрокування через пустелю. Пустеля не помічається, пустелею є погляд, який долає простір технологічно, синтетично, як завгодно колективно, разом із іншими мандрівниками, подорожуючими. І ця подорож стає надцінністю. В цьому сутність глобального туризму і погляду туриста. Тобто, технологія і індустрія туризму є

своєрідною метафорою перекрокування через пустелю, яка визначається як метафора паломництва, за З. Бауманом.

Що ж є маркером дотику до абсолюту? Пригодництво, гра. Абсолют знімається з п'єдесталу, місце «розшифровується» в прямому сенсі, а ця розшифровка виглядає як колективна спідвія, колективна феноменологія розшифровування місця, тобто його десакралізація у вигляді тілесних кінетичних актів, осягнення вершин, відкриття усіх дверей в усіх домівках і ін. Це є цілком прозорий, цілком універсальний і цілком екстенсивний тип туризму, що визначається як глобальний, а погляд туриста визначається як глобалізація самої феноменології або рефлексії туриста, за визначенням цього теоретика.

Ще один дослідник А. Тоффлер говорить про культуру кочівників, (нових кочівників), коли людина працює на одному континенті, адже кожен вечір долає межі континентів, перелітає через десятки тисяч кілометрів, ночує вдома, а вранці знову працює на іншому континенті. Це, так звані, кочівники новітніх просторових обставин можливі саме за умови технічної революції, технологічного прогресу. Але, чи можна назвати такий побут – подорожуванням? І так, і ні. Це не завжди нові, цікаві уявлення і образи – це вже клішований і шаблонований побут, в якому людина зникає до кави і чаю на одному континенті і стакану кави на іншому континенті.

Індустрія послуг поєднує в одній загальній чашці кави феномен присутності вдома та феномен його відсутності. Втім, фактично, не йдеться про той феномен, який можна визначити як тотальність. Але за ним стоїть тотальність самого пересування, технологія здійснення подорожей. Такий підхід, який поєднує технологію, візуальні артефакти, туризм, глобальність, тотальність пересування, мандри, подорож, можна визначити по-різному. Можна визначити як паломництво без паломництва, або перетворення святого місця на сцену, сцену презентації Абсолюту. Абсолютом може виглядати що завгодно: бажання, спокуса, імідж, модель парку (парку Юрського періоду, наприклад), модель презентації іншої культури, як острівна онтологія, тобто вигордка співбуттєвості західної цивілізації та східної, що завгодно.

Тобто сценізм, презентативність і водночас певне намагання перетворити весь світ на тотальну сцену (сценізм перетворюється в мультисценізм, або пансценізм, де всі місця стають однією великою сценою) з точки зору тотальності погляду, погляду бачення цієї сцени і тотальності типу споглядання – це потреба презентації туризму як туризму глобального. Це свідчить про той тотальний або глобальний туризм, який можна назвати також паломництвом в театр, великий театр або велику театрологію культури, звичайно, – масової культури.

Дж. Уррі пише «За останній час світ перетворився в глобальну сцену, на котру вийшли майже всі нації, що змагаються в бажанні привернути увагу до себе і залучити до себе якомога більше туристів. В цьому плані особливо показовим є такі інтернаціональні мегаподії, як Олімпійські Ігри, змагання за світові кубки, міжнародні виставки, що стали передумовою масового туризму і космополітизму. Вони свідчать про те, що національна ідентичність тепер все частіше визначається в термінах не лише локальної, але й глобальної сцени. І саме така сценічність утворюється як тілесна і уявна мандрівка, подорожування до мегаподій всередині глобального порядку. Крім того, в багатьох культурах, пересування

людей тягне за собою пересікання національних кордонів. В країнах, що розвиваються, сім'ї із рівнем, що зростає, створюють нові норми екстенсивної мобільності. Швидке збільшення глобальних діаспор розширює діапазон, ступінь і значення всіх форм подорожування для великих сімей і общин, розкиданих по світу» [7, с. 146].

Тобто, ми бачимо, що сам по собі технологічний конвеєр, технологічна мобільність засобів пересування земною кулею ще не свідчать про те, що подорожуючі утворюють культурні діаспори саме в туристичній діяльності. Цими діаспорами стають ті колективи, які утворюються під час подорожі. Більше того, цими діаспорами стають віртуальні спільноти, які утворюються під час віртуальної подорожі. Можна стверджувати, що проблема ідентичності, яку піднімає З. Бауман на новому технологічному рівні свого існування свідчить про островну онтологію культури, за Едгаром Мареном, тобто про діаспори культурного зразка, які пов'язані із туризмом і, зокрема, паломництвом.

Діаспора не може існувати без сакрального центру, без національних святинь, а це вже є елемент паломницької культури. Отже, якщо поглянути на будь-яку культуру, зокрема, на таку, як культура України, ми можемо побачити, яка складна, різноманітна, поліфонічна інфраструктура культурних осередків, культурних форм співіснування сповнює її регіони. Це свідчить про абсолютно інший тип розвитку культур, коли в діаспорі культура зберігає свої традиції, які вже втрачені на материковій культурі. Так, консервується мова, консервуються звичаї, консервуються традиції, і вже до ознайомлення з ними приїждять туристи з материкової країни і починають звертатися, знову – таки, до того втраченого ресурсу своєї культурної ідентичності, який вже не існує на материках.

Так, в Україні існує достатньо встановлена законодавча база з проблем совісті та релігійних організацій. Поліконфесійність та поліетнічність України в певній мірі має збалансований контекст культурних відносин. Такі епіцентри паломництва, як Києво-Печерська і Почаївська Лаври, Софія Київська, є не лише сакральними центрами України, а й паломницькими і туристичними ресурсами і осьовими реаліями здійснення як туристичної, так і паломницької діяльності. В Україні немає проявів релігійного екстремізму, який можна побачити в інших країнах, зокрема в Алжирі, Єгипті, Ізраїлі, Індії, Пакистані, Близькому Сході, де відбувся цілий ряд кольорових революцій і тих етнічних і релігійних конфліктів, які досягли своїх, надзвичайно гострих протиріч. Втім всі конфлікти в Україні останніх часів створені штучно засобами пропаганди інших країн.

Зараз ми знаходимося в ситуації, коли Україна стає своєрідним епіцентром єднання багатьох релігій. Так, хасидизм як релігійний містичний рух, який виникає внаслідок на основі єврейської містики, приваблює хасидів. Браславські хасиди дослідники Чадека Ахмана Браславського зберігають глибинну етику іудаїзму і той спосіб життя, який продукує сама пожертвовність, відвертість, ширість, молитовність. Так, саме хасиди здійснюють паломництво з усіх країн світу в Умань, де фактично Україна зберігає ту ментальність і ті образи священного для хасидів місця.

Територія України є зіткненням православних, католицьких та інших осередків, також осередків протестантських течій, лютеранства, кальвінізму,

баптизму, свідків Ієгови та ін. Все це ті різні течії та неорелігії, що мирно уживаються на Україні. Отже, сама по собі національна культура, конфесійні відмінності, світоглядний плюралізм дають можливість здійснювати різні акції сценічного визначення того глобального туризму, який характеризує Дж. Уррі як метакультурний, метаантропологічний, більше того, метаконфесійний.

Висновки. Втім туризм як модель світу, особливо глобальний туризм, не обмежується лише дефініцією мобільності. Його головною ознакою стає екстериторіальна дистонація, тобто території тотальної сцени, що приваблюють подорожуючих. А ця сцена має різні визначення культурних, антропогенних і природних ландшафтів. Територія повсякденного життя перебудовується під туристичні зразки, рівно як і багато феноменів навколишнього середовища. Це свідчить про те, що туристична рефлексія як своєрідний метасинтез несе в собі єдність інтероцепції, ектероцепції, пропріоцепції, тобто тілесної орієнтації в світі і разом визначає метакультурні, метахудожні, метаестетичні, метаантропологічні зразки отримання інформації.

Найважливішою тут є та лінія, яка знов-таки була проведена З. Бауманом як генеалогія туризму від проці, тобто від паломництва. Ця генеалогія не може виглядати як суто редукутивна стратегія десакралізації священного, обміну священними місцями, або усунення священних місць. Швидше, – ця генеалогія є поверненням до святого місця, його уніфікація. Більше того, це апроксимація, тобто інформаційна презентація у вигляді експрес-інформації в рекламі та ін., і одночасно віртуалізація. Все це говорить про те, що погляд туриста або глобальний туризм як певне поверхове зчитування інформації є одним із важливих факторів мобільного динамічного світу, в якому живе сучасна людина.

Отже, категорія сцени, яка зараз широко вживана в культурологічних дослідженнях, дає ще один приріст інтерпретативних можливостей. Так говорять про рок-сцену, панк-сцену, естрадну сцену та ін. Можна говорити і про туристичну, про паломницьку сцену, про сцену культури як феномен здійснення презентативності цінностей як презентацію місця, що несе цінності культури. І остання констатація. Глобальність туризму – це не глобальність кінематики, це не глобальність засобів і технологій, що пов'язані з пересуванням. Це глобальність синестезійного типу, яка поєднує в собі тотальність типів перекодування інформації, де синестезія як перекодування візуальної, тактильної інформації поруч зі слуховою, аудіальною дають можливість синтетичного бачення та відчуття світу.

Саме погляд туриста говорить як про обмеженість цієї синестезії, так і необхідність всіх доповнюючих реалій, які дають можливість компенсувати редукацію споглядання і образних констант, які здійснюються у туристичній подорожі. Фактично усування простору, елімінація тілесного досвіду, візуалізація і тоталізація інформаційного простору потребують доповнення тілесними адекватностями презентативності тіла, що ми і бачимо у вигляді різних театральних, сценічних, рекламних і інших іміджів, які є супутніми туристичній діяльності, тоді як паломницька діяльність традиційно тяжіє до аскетичного типу презентативності, що пов'язаний з традиційною іконографією і з сакральним досвідом презентації Абсолюту.

Список використаних джерел

1. Бауман З. От пилигрима к туристу, или краткая история идентичности / З. Бауман [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.leg-urbanistes.blogspot.com/2008/11/blog-post.html>
2. Житенев С. Ю. Религиозное паломничество в христианстве, буддизме и мусульманстве: социальные, коммуникационные и цивилизационные аспекты / С. Ю. Житенев. – М.: Идрик, 2012. – 263 с.
3. Заблоцкий В. П. Подорож як метафора / В. П. Заблоцкий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.koris.com.ua/other/3318/index>.
4. Захарова Р. Г. Рекреационные потребности: сущность и факторы развития / Р. Г. Захарова. – Свердловск: Урал. научн. центр, 1984. – 31 с.
5. Зейб А. Туризм – средство прямого диалога между культурами и народами / А. Зейб // Диалог цивилизаций: исторический опыт и перспективы XXI века. Доклады и выступления. – М.: РУДН, 2002. – С.223–228.
6. Малахов В. А. Экзистенційно-етичний сенс туризму як різновиду подорожування / В. А. Малахов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.koris.com.ua/other/3318/index>.
7. Урри Д. Взгляд туриста и глобализация / Д. Урри; пер. с англ. А. Шередеги // Массовая культура: современные западные исследования; пер. с англ. Отв. ред. и послесловие В. В. Зверевой. – М.: Фонд научных исследований «Прагматика культуры», 2005. – С.136–152.

References

1. Bauman Z. Ot piligrima k turistu, ili kratkaia istoriia identichnosti / Z. Bauman [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupa: <http://www.leg-urbanistes.blogspot.com/2008/11/blog-post.html>
2. Zhytenev S. Yu. Religioznoe palomnichestvo v khristianstve, buddizme i musulmanstve: sotsyalnye, kommunikatsionnye i tsyvilizatsionnye aspekty / S. Yu. Zhytenev. – M.: Idrick, 2012. – 263 s.
3. Zablotskii V. P. Podorozh yak metafora / V. P. Zablotskii [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.koris.com.ua/other/3318/index>.
4. Zakharova R. G. Rekreatsionnye potrebnosti: sushchnost i factory razvitiia / R. G. Zakharova. – Sverdlovsk: Ural. nauchn. tsentr, 1984. – 31 s.
5. Zeib A. Turizm – sredstvo priamogo dialoga mezhd kulturnami i narodami / A. Zeib // Dialog tsivilizatsyi: istoricheskii opyt i perspektivy 21 veka. Doklady i vystupleniia. – M.: RUDN, 2002. – S.223–228.
6. Malakhov V. A. Ekzistentsiino-etychnyi sens turizmu yak riznovydu podorozhuvannia / V. A. Malakhov [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.koris.com.ua/other/3318/index>.
7. Urry John. Vzgliad turista i globalizatsiia / John Urry; per. s angl. A. Sheredega // Massovaiia kultura: sovremennye zapadnye issledovaniia; per. s angl. Otв. red. i posleslovie V. V. Zvereva. – M.: Fond nauchnykh issledovaniia «Pragmatika kulturey», 2005. – S.136–152.

Приймак Д. Ю., post-graduate student of the Dragomanov National Pedagogical University (Ukraine, Kosov),
Pryimak_Dmytro_art@ukr.net

Global tourism as pilgrimage of the spirit (John Urry)

John Urry is famous as the author of an extremely metaphorical way of thinking, which universalizes such category as tourism to the general phenomenological structuring of the world. It can be stated, that in the frameworks of globalization and universalization of this category, he does not only go beyond the frameworks of tourism but these of culture. Thus, we face a so-called meta-position where tourism is defined as a recent pilgrimage into the world of virtual media, modern technological means of media culture, but the category tourism is defined as a certain pilgrimage.

Keywords: tourism, globalization, universalization, media culture.

Приймак Д. И., соискатель, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Косов),
Pryimak_Dmytro_art@ukr.net

Глобальный туризм как паломничество духа (Дж. Урри)

Джон Урри известен как автор крайне широкого метафорического типа мышления, который универсализирует категорию «туризм» до всеобщего феноменологического образа конструирования мира. Можно утверждать, что в рамках глобализации и универсализации этой категории автор выходит не только за рамки туризма, но и за рамки культуры. То есть, перед нами своеобразная метапозиция, где туризм определяется как новейшее паломничество в мир виртуальных медиа, современных технологических средств медиакультуры, но сама категория «туризм» определяется как определенное паломничество.

Ключевые слова: туризм, глобализация, универсализация, медиакультура.

* * *

УДК 091+101.9+124.5

Семикрас В. В.,
кандидат філософських наук, асистент кафедри
української філософії та культури філософського
факультету, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), semvv@ukr.net

МІСЦЕ ІДЕЙ АНТИЧНОСТІ ТА НЕОКАНТІАНСТВА У КОНЦЕПЦІЇ «ІДЕАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ» БОГДАНА КІСТЯКІВСЬКОГО

Аналізується методологічна роль ідеальної моделі держави у соціально-політичній концепції Б. Кістяківського, а також визначено місце ідеї античності та неокантіанства в побудові даних досліджень. До соціального ідеалу як логічної моделі досконалої держави зверталися філософи різних історичних епох: Платон, Аристотель, європейські просвітителі, представники німецького класичного ідеалізму. У Б. Кістяківського «ідеальний тип» держави призначений не для створення проекту ідеальної держави, а виконує суто методологічну роль – розкрити сутність феномену держави через співставлення його з ідеальною теоретичною схемою. Ця ідеальна схема має відігравати роль своєрідного теоретичного взірця, який дозволив би визначити напрямки і методи вдосконалення емпіричної, реально існуючої держави. Спираючись на ідеї неокантіанства, Б. Кістяківський приходив до висновку, що наріжними каменями «ідеального типу» держави мають бути такі її характеристики як соціальна справедливість та правовий характер.

Ключові слова: методологія, держава, неокантіанство, ідеалізм, Б. Кістяківський, цінності, «ідеальна держава», право, справедливість, демократія, «соціальний ідеал», М. Вебер, марксизм.

Підхід до побудови концепції досконалої держави у Б. Кістяківського ґрунтується на методології М. Вебера, який в її основу поклав ідеографічний метод і розроблену Г. Ріккертом теорію вартостей.

Ця методологія передбачає створення ідеальної моделі певного явища культури, яке за своїм змістом носить характер утопії. Дана ідея полягає в тому, що така модель повинна співвідноситися з фактами емпіричної реальності. Абстрактно виражені в ідеальній конструкції процеси чи зв'язки дійсності, які мають статус значущих, можна співставити з їх ідеальним образом, тобто, за термінологією М. Вебера, «ідеальним типом». Така процедура має прагматичну мету, а саме виявити специфіку цих зв'язків чи процесів. У дослідженні це ідеально-типове поняття є «засобом для з'ясування правильності міркування про каузальну інтерпретацію елементів дійсності» [4, с. 389].

Вебер зазначає, що «ідеальний тип» є не «гіпотезою», а стимулом для утворення гіпотез, що його роль суто методологічна. «Ідеальний тип» не є відображенням дійсності, а лише дає однозначні засоби, що ведуть до цього. У завдання соціального дослідження, таким чином, входить з'ясування в кожному емпіричному випадку, наскільки емпірична дійсність віддалена від цього ідеального образу. Застосування «ідеального типу» передбачає делікатне з ним поводження, позаяк він поєднує в собі риси, що дифузійно можуть зустрічатися в культурних утвореннях (і зокрема, в такому, як держава) у різні історичні епохи й у різних народів. Цим рисам розум надає крайньої логічної завершеності в формі вільного від суперечностей ідеального образу.

Залежно від того, які процеси чи зв'язки дійсності вибрані для мислення, відповідно до цієї основи й конструюється «ідеальний тип». Тому можна говорити про цілу низку «ідеальних типів» одного й того самого культурного явища, які з методологічної сторони є різноманітними. Так, можна сконструювати соціально-політичну концепцію, виходячи з економічних взаємин, як це зробив Маркс, чи з правових, як це зробив Кістяківський.

Якщо ж теоретичну ідеальну схему, брати як істинне відображення дійсності, як це зробив Маркс, з концепцією «матеріалістичного розуміння історії», тоді «ідеальний тип» втрачає свою наукову цінність, а стає ідеологічним віруванням. Так пояснює М. Вебер застосування на практиці Марксової концепції.

З цього приводу сучасний швейцарський соціолог Патрик де Лоб'є зазначає, що «соціологія Маркса та його найбільш вірних послідовників дозволяє не стільки аналізувати природу соціальних, скільки перетворювати суспільство, покликаючись на історичну місію одного з соціальних класів» [15, с. 85].

У своїх дослідженнях феномену держави Кістяківський аналізує два ідеально-родових поняття: «ідеальний тип» та «соціальний тип». Для того, щоб віднайти соціальний ідеал Кістяківський ставить питання про «справжні завдання та істинні цілі держави». Він приходив до висновку, що ці завдання і цілі «полягають у здійсненні солідарних інтересів людей. За допомогою держави здійснюється те, що потрібне, дороге та цінне всім людям. Держава як така є просторово найбільш досяжною і внутрішньо всеохоплюючою формою цілком організованої солідарності поміж людьми».

Здійснюючи функцію консенсусу поміж людьми, держава цим самим спрямована на розвиток кращих сторін особистості. Саме в цьому сенсі Кістяківський погоджується з твердженням німецького філософа Й. Фіхте про те, що держава є найповнішим здійсненням людського «Я», вищим емпіричним проявом людської особистості.

Для того, щоб з'ясувати, яка форма державного буття відповідає окресленому вище призначенню, важливо, на думку Кістяківського, кожен з цих форм розглянути в «безумовно чистому вигляді». Кожна з цих форм, зазвичай, дуже зрідка стає реальним фактом. «Але вони мають бути теоретично встановлені у вигляді ідеальних своєю довершеністю, повнотою і досконалістю типів» [10, с. 242].

Кістяківський прагне знайти ту форму державного буття, яка б відповідала окресленому вище призначенню. Він зазначає, що кожен із існуючих форм держави слід розглядати в «безумовно чистому вигляді». Кожна з цих форм, зазвичай, дуже зрідка стає реальним фактом. «Але вони мають бути теоретично встановлені у вигляді ідеальних своєю довершеністю, повнотою і досконалістю типів» [10, с. 242]. В пошуках концепції досконалої держави, Кістяківський звертається до історії та аналізує концепції ідеальних держав у минулому. Тому не дивно, що в коло його інтересів потрапили такі мислителі як Платон та Аристотель.

Вчення про ідеальну державу розкривається Платоном у діалогах «Держава», «Політика» та «Закони». Вчення грецького мислителя про державу тісно пов'язане із вченням про мораль, яке у свою чергу базується на вченні про душу. За Платоном, душа складається з трьох частин: розумної (це основа чесноти «мудрості»), імпульсивної або вольової (вона основа чесноти «мужності»), чуттєвої або пристрасної (поборення пристрастей є чеснота розважливості, поміркованості). Чеснота справедливості, за Платоном, може з'явитися лише тоді, коли розум гармонійно поєднує всі три частини душі. Саме виникнення справедливості й дає початок до виникнення держави й навпаки, виникнення держави передбачає наявність

чесноти справедливості. Платон розрізняє два різновиди справедливості: справедливість стосовно одиничних індивідів і справедливість у соціальному розумінні, стверджуючи, що мораль, моральні чесноти є основою держави. За Платоном, консенсус між окремими людьми стає вихідним моментом утворення держави. На думку філософа, ідеальна держава – це передусім співтовариство громадян. Такі погляди Платона на проблему держави були схвально прийняті Б. Кістяківським, адже він був переконаний у тому, що держава має існувати задля ствердження солідарності між людьми.

Платон вважав, що філософи – це люди, що мають за основу таку чесноту як мудрість. І так само як завдяки розумові можуть поєднуватися між собою всі частини людської душі, так завдяки філософам поєднуються в єдине ціле землероби й ремісники, яким притаманна чеснота поміркованості та вояки, що стоять на обороні інтересів усіх членів держави. Аристократи – це наймудріші громадяни держави, що мають безпосередньо виконувати державні функції. Отож, для кожного соціального стану є характерною та чеснота, яка зумовлена домінуванням однієї з трьох частин душі. Справедливість як найвища чеснота може з'явитися лише тоді, коли в державі здійсняться всі три соціальні стани. Таким чином кожен зі станів якісно виконуватиме свою соціальну функцію: ремісники й землероби будуть виробляти усе, що потрібне громадянам держави для життя, вояки будуть захищати державу від ворогів, філософи мудро владарюватимуть. Ідеальна держава має сприяти розвитку релігії й займатися вихованням громадян, аби з них були добрі охоронці, виробники й державці, тобто для Платона ідеальною формою держави є аристократична республіка трьох станів на чолі з філософами – державцями. Найбільш близькою до ідеальної держави є аристократична монархія. До гірших форм держави Платон відносить олігархію, демократію і тиранію, досить критично ставлячись саме до демократії.

Для Платона ж демократія «настає тоді, коли вбогі здобувають перемогу і одних багатіїв убивають, інших виганяють з краю, а решту, зрівнявши в правах, допускають до керівництва державою й посідання високих посад, що за демократичного устрою вирішується здебільшого жеребкуванням» [17, с. 254–255]. Платон вважає, що у демократичній державі не працює принцип справедливості. «Коли демократичну державу, яка має спрагу волі, очолять кепські виночерпії, ця держава понад міру впливається незведеною волею, а своїх урядовців, якщо вони недостатньо поблажливі й не дають їй повної волі переслідує карами, закидаючи їм, що вони мерзотники й олігархи» [17, с. 261].

Б. Кістяківський схвально відноситься до ідеї справедливості та соціального консенсусу у філософії Платона, де розуміння двох видів справедливості у Платона стало для нього підставою говорити про об'єктивне і суб'єктивне право. Однак він не сприймав платонівської критики демократії, яка для нього поставала як соціально–справедлива, а отже правова. Більш того, Б. Кістяківський «ідеальну державу» Платона розглядає як утопічний концепт облаштування суспільного життя, але не сприймає її як логічну схему, яка може виконувати методологічну роль в пізнанні держави, як соціального інституту в кожній історичний період життя того чи іншого народу. В осмисленні цього питання античною

філософією Б. Кістяківський від Платона переходить до Аристотеля.

Для Аристотеля вихідним пунктом у розумінні справедливості мають виступати природні прагнення людей та природні закони. Першим природнім потягом людини він називає прагнення до об'єднання. Іншим не менш важливим прагненням є усвідомлення людиною того факту, що діяльність окремого члена суспільства спрямоване на досягнення користі для всіх. Третім природнім прагненням Аристотель називає намагання людей красиво облаштувати своє життя. Це, на думку філософа, є свідченням того, що людина – істота політична, а отже здатна жити лише в спільноті подібних осіб.

Утворення сім'ї на думку Аристотеля можна вважати першим проявом політичної сутності людини. Розвиток родинних зв'язків, що відбувається паралельно із удосконаленням обміну та розподілом праці, привів до утворення поселень. Аристотель вважає, що природне прагнення людей до досконалості призвело до появи такої форми спільноті людей як держава. Таким чином, держава виступає в якості певного цілого. А в усьому, що становить єдине ціле, утворене з кількох частин, нерозривно зв'язаних між собою або роз'єднаних чітко вирізняються два класи: «влади й підлеглості. Це – загальний закон природи: він присутній у всіх живих істотах» [1, I, II, с. 9]. Стосовно справедливості, то вона розглядається як прояв природних прагнень і природніх законів, що діють у суспільстві. До них відносять «доброчинність до решти людей», і «панування дужчої людини». «Одні люди за природою вільні, інші – раби, і для них таке становище корисне й справедливе» [1, I, II, с. 15].

Аристотель критикує Платона за відмову від приватної власності для охоронців держави. Навпаки, в основу держави він ставить принцип автономного індивіда, який має природне право на приватну власність. «А ще неможливо передати словами, наскільки усвідомлення того, що тобі щось належить, дає втіху. Адже не випадково за природою кожному з нас дано почуття любові до самого себе» [1, II, VI, с. 6]. Для людини є природнім прагнення до збереження власної свободи та автономності. На думку Аристотеля, саме це є природнім проявом людини. Зазначимо, що після Аристотеля ідеї невід'ємності права на свободу та приватної власності від природи люди з'являються тільки у англійському просвітництві в роботах Т. Гоббса та Дж. Локка.

Аристотель розглядає державу як складну систему. До неї входять землероби, що виробляють продукти харчування, ремісники, торговці, що займаються купівлею – продажем, наймані робітники, представники середнього стану, який представляють воїни. «Неможливо стверджувати, що держава має бути за своєю природою рабською. Держава є певна самодостатність, рабство ж не є таким» [1, IV, III, с. 11]. Але не всі члени держави, на думку Аристотеля, є громадянами. До останніх він відносить лише тих, «хто бере участь у суді і народних зборах». Таким чином, за Аристотелем ні землеробів, ні найманих робітників, ні ремісників не можна вважати громадянами держави.

В основі підходу Аристотеля до визначення держави лежить етичний принцип правильності. Таким чином стверджується існування правильних і неправильних форм державного устрою. Правильні форми держави

виражають «суспільну користь». До них Аристотель відносить монархію, аристократію та політію. Неправильні форми держави виникають за рахунок викривлення або відхилення від правильних. Таким чином, відхиленням від монархії є тиранія, від аристократії – олігархію, від політії – демократію. Всі вони спрямовані не на «спільну користь» а на користь влади.

Аристотель відкидає ідею «ідеальної держави» Платона. Він намагається віднайти свій варіант такої держави, яка б була спрямована на забезпечення щастя усіх вільних людей в державі. У порівнянні з «ідеальною державою» Платона, Аристотель намагається побудувати свій проєкт найкращої держави ґрунтуючись на пізнанні й удосконаленні емпіричної держави, щоправда, стосовно до сучасних йому історичних умов. У цьому Б. Кістяківського вбачав її методологічну цінність.

Кістяківський не займається розробкою концепції ідеальної держави. Він конструє, на відміну від Платона й Аристотеля, лише певний «ідеальний тип», що виступає в якості логічної моделі, і яка має виключно методологічне призначення. З'ясовуючи «ідеальний тип» держави, він передовсім прагне розкрити сутність цього феномену.

У нарисі «Сутність державної влади» Кістяківський дає таке визначення держави: «Держава і є правова організація народу, наділена в усій повноті своєю власною, самостійною і первинною, тобто ніким не даною владою» [9, с. 241]. Форма держави вказує на те, яким саме чином здійснюється державна влада. Існує ціла низка підходів до розгляду проблеми влади. Можна виокремити юридичний, історико-політичний та ідеологічний бік цієї проблеми. З'ясовуючи це питання, Кістяківський зупиняється на правовій формі держави. Її основною ознакою є те, що тут влада обмежена певним чином, «тут влада обмежена й підзаконна».

Питання обмеження влади у формі інституту держави, самоцінності людини, та проблема визначення правового місця індивіда в державі активно розроблялися в епоху Нового часу. А свого логічного завершення, ці підходи, у класичний період розвитку філософії, набувають відповідно у Гегеля та Канта.

Для Гегеля держава – це дійсна форма права, яке є моментом об'єктивного духу в само розгортанні Абсолюту. Тоді індивіди в державі – це окремі духи. Кожен з них є моментом у розвитку Світового Розуму в дійсності – у світовій історії. Основне призначення держави, за Гегелем у тому «щоб і право, і благо, і весь спосіб думання, і діяльність одиничної істоти, яка прагне стати центром для себе, знову звести до життя загальної субстанції» [5, с. 351]. Якщо у Гегеля індивід підпорядкований цілому – державі, яка в свою чергу є моментом дійсності об'єктивного духу, то, згідно з Кантом, держава має слугувати кожному окремо взятому індивідові. Об'єднані для законодавства члени суспільства встановлюють державу, а самі стають її громадянами, позаяк мають притаманні за їх сутності правові атрибути. Це передовсім «встановлена законом свобода кожного не підпорядковуватися іншому закону, окрім того, на котрий він дав свою згоду» [8, с. 234]. Другим сутнісним атрибутом громадянина «є громадянська рівність – визнавати над собою тільки того в складі народу, на кого він має моральну здатність накладати такі самі правові обов'язки, які той може накладати на нього» [8, с. 235]. Задекларована Кантом самоцінність особистості в державі стає наріжним каменем соціально-філософських

та філософсько-правових теорій неокантіанства й зокрема філософським підґрунтям соціально-політичної концепції Кістяківського.

Правова форма держави, як її теоретична модель, на погляд Кістяківського, має бути довершеним і досконалим ідеальним типом. Стержнем такої держави є людська особистість з її невід'ємними правами, не створеними державою, наголошує вчений. Посутнім змістом правової свободи є всі права особистості вкупі з її недоторканістю. Саме це й робить державну владу обмеженою й суворо підзаконною.

Теоретична модель правової форми держави має виступати в якості довершеного ідеального типу. Основою такої держави має бути людина, яка володіє невід'ємними правами, які не створюються самою державою. Зміст правової свободи розкривається, таким чином, за рахунок ствердження прав особистості та її недоторканості. Саме це, на думку Кістяківського обмежує владу та робить її суто підзаконною.

Кістяківський у деяких моментах не погоджується із вченням Аристотеля. Йому більше імпонує позиція російського мислителя Михайла Бакуніна, який вважав, що монархічна держава являє собою повне заперечення усіх прав та свобод членів держави. Проте, Кістяківський не погоджується із висновками, до яких прийшов Бакунін. Він вважає, що не слід повністю заперечувати інститут держави, адже на противагу монархічній формі правління існує правова, або конституційна.

Правова держава як теоретична модель не може включати у себе жодні соціальні конфлікти, або класову боротьбу. Хоча, на думку Кістяківського, саме це властиво сучасній йому державі, в якій наявні пануючі і піддані, соціально-пригноблені елементи. Головна проблема існуючої держави полягає у її поліційному характері. Це робить неможливим існування будь-якої ініціативи чи самодіяльності.

У суперечності із засадами правової держави вступає і соціалістична держава, в якій кожна окремо взята людина розглядається лише як «гвинтик» єдиного соціального механізму. На думку марксистів правова держава є суто буржуазною. Цим самим вони вказують на її історично відсталий характер і невідповідність соціалістичному ідеалові.

Прихильники концепції соціалістичної держави вважають, що окремий індивід не може бути суб'єктом історичного процесу. Кістяківський зазначає, що марксизм розглядає суспільне життя як таке, що зумовлене соціальними умовами, які розвиваються згідно закону причинності. Таким чином, соціалізм як соціальний ідеал має з необхідністю відбутись.

Погляди марксизму на соціальний ідеал кардинально відрізняються від концепції Б. Кістяківського. Для марксизму цей ідеал є передбаченням майбутнього суспільства, в той час як Кістяківський розглядає його як логічну схему, або логічну утопію, яка відіграє суто методологічну роль. Він використовує соціальний ідеал в якості еталону в процесі його співставлення з реальними соціальними процесами.

Б. Кістяківський акцентує увагу на тому, що під буржуазною і соціалістичною формами держави розуміють не їх правову організацію, а соціальні та економічні моменти. Таким чином вдається зберегти внутрішню несуперечність правової організації у

соціалістичній державі. Але, на думку Кістяківського, вихідні основоположні принципи цієї концепції вже є хибними. Безумовно, що соціалістична держава як нереалізована форми соціально-справедливого суспільства виступає в якості найвищої форми державності. Проте існують великі труднощі із теоретичним прогнозуванням її правової організації. Цей соціальний ідеал не можливо дослідити як реально існуючий факт. По-друге, таке відтворення має ґрунтуватися на такій теоретичній основі, яка дозволила б підійти до розуміння держави з боку правових цінностей. Для Кістяківського таким підґрунтям є теорія цінностей Ріккерта, та її методологічний варіант застосування М. Вебера. Кістяківський переконаний, що для права в конституційній державі найважливішими є правові стосунки між державою та індивідом.

Якщо аналізувати різні підходи науковців до теоретичного викладення взаємин між державою та особистістю, то можна прийти до висновку, що для XVIII ст. було характерним розглядати окремого індивіда в якості первинного по відношенню до держави. У XIX ст. чітко прослідковується зміна парадигми у соціальному дослідженні. Тепер суспільство починає відігравати первинну роль в житті людини. Наприклад у марксизмі можна віднайти дефініцію людини як сукупності всіх суспільних взаємин. Суспільство, зазначає Кістяківський, є «єдиним рушійним і визначальним елементом людського життя» [9, с. 291].

Особливе місце у піднесенні ідеї природного права Кістяківський відводить неокантіанському рухові. Природні права людини, як випливає з позиції вченого, виражають трансцендентальну сутність таких субстанційних для людини вартостей, як життя, свобода, власність. Так само позитивізм, який, незважаючи на обстоювання ідеї суспільства як цілісного соціального організму, завдяки Дж. Ст. Мілю та Г. Спенсеру, став філософським світоглядом, який стверджував, що індивідуальні права зумовлені самою природою людини. «Важливо, – стверджує Кістяківський, не протиставляти державу і особистість і навіть не шукати тут якихось компромісів, а брати їх разом, бо тільки обидва разом вони відповідають соціальній і культурно – історичній дійсності» [9, с. 300].

У соціології першої половини XIX ст. існували тенденції до розгляду особистості як продукту суспільства. Наприкінці цього ж століття в коло інтересів науковців потрапили інші ознаки, які вказують на індивідуальність і неповторність особистості. У правовій сфері ця проблема постала як взаємозв'язок суб'єктивного приватного й суб'єктивного публічного права.

Суб'єктивне приватне право має свою власну специфіку. В рамках цієї традиції розглядається чинність приватно – правового суб'єкта, що проявляється в можливості цього суб'єкта ставити вимоги до інших та підпорядковуватися самому цим правам і вимогам.

Кістяківський вважає, що соціалістична держава може бути тільки правовою. Таке розуміння держави не передбачає її можливість продукувати нові правові принципи. Держава має можливість лише послідовно застосовувати принципи, які були вироблені ще буржуазною державою. «Якщо капіталістичне виробництво можна розглядати як підготовчу стадію до соціалістичного, то поготів і правову державу, що проголошує найдосконаліші засади правової організації,

треба визнати прямою попередницею тієї держави, яка здійснить соціальну справедливість. Справді, соціально-справедлива держава мусить бути передовсім достоту демократичною і народною» [9, с. 257–258].

Платон і Аристотель брали соціальну справедливість в якості основи ідеальної держави. Їхнє розуміння справедливості привело до ствердження таких форм держави, як аристократія і монархія. У Кістяківського ідеальним типом держави має бути демократія. У такій державі на перше місце стає підвалиною «найпослідовнішому й найширшому застосуванню народовладдя» [10, с. 258].

Щоб досягти цієї мети досконала держава має беззаперечно дотримуватись правових принципів, які вже проголошені більшістю існуючих правових держав. Кістяківський зазначає, що досконала правова держава має організаторський характер, що означає будь-яку відсутність проявів анархії в її господарському житті. Тут науковець запозичує Платонівську систему ведення господарства. Кістяківського не задовольняє така ситуація в господарському житті держави, «коли самостійні капіталістичні господарства», конкуруючі між собою, «поборюють і нівечать один одного». Результатом цього виступає поява так званої господарської анархії, яку має усунути ідеальна соціалістична держава. Уникнути господарського безладу можна лише за однієї умови, що засоби виробництва перейдуть від фізичних осіб до всенародного надбання. Такий захід держави призведе до зменшення особистої свободи громадян.

Цей пункт соціально-демократичної держави не сприймався багатьма науковцями. Існує переконання, що досконала соціалістична держава, отримавши монополію в наданні праці, перетвориться на державу деспотичну, що зрештою знесе особисту свободу. Кістяківський зазначає, що такі переконання можна знайти в працях «Філософія права» Б. М. Чичеріна та «Нове вчення про державу» А. Мангера. Особисто він вважає, що вузько регламентована приватна власність здатна зберегти особисту свободу громадян в економічній сфері. Така приватна власність включає у собі особистісні, родинні та спадкоємні права. Все це має регулюватися нормами приватного права. Відповідно, ним обстоюється теза про те, що «вилучення з цивільно-правового обігу засобів виробництва не є принципове заперечення самого цивільного права» в соціалістичній державі [10, с. 262]. З його точки зору в даному випадку мова іде лише про обмеження приватної власності. «Приватна власність на предмети користування та споживання, ніколи, тобто в жодному реально здійснюваному ладі, не можуть бути скасовані [10, с. 262].

Для Б. Кістяківського сутнісне призначення держави – «здійснювати солідарні інтереси своїх громадян» на основі принципу справедливості, а тому у своїй основі досконала або соціально-справедлива держава, за Кістяківським, є правовою. Упорядкованість, зорганізованість і виключення анархії в суспільному господарстві такої держави здійснюватиметься за допомогою тих самих правових прийомів, які розробили вже чинні правові держави. Досконала правова держава суттєво розширить й розвине такі дві підвалини власної правової держави: суб'єктивні публічні права та участь народу в законодавстві й управлінні країною. Отож, між сучасною правовою державою і тією державою, яка здійснить соціальну справедливість нема

принципової і якісної різниці, а є різниця лише в кількості й ступені» [10, с. 272].

Соціально-справедлива держава має довершити завдання правової держави – створити безумовно справедливий лад, де б кожна особа дістала гідне людське існування. Це можливо за умови безпомилкового розмежування індивідуального й загального інтересу. Практично, на думку Кістяківського, це можна зреалізувати через найрізноманітніші страхування. Наприклад, для хворих, потерпілих від нещасних випадків, старих, безробітних тощо. Тут держава має перебрати на себе найвідповідальнішу роль. Здійснення солідарних інтересів громадян означає встановлення гармонії між соціальним цілим і окремою особою. У соціально-правовій державі «у кожній людині представлена й втілена певна культурна мета як щось життєве і особисте» [10, с. 274].

Проведений аналіз дає підстави для наступних висновків:

1. Під впливом ідей античності на неокантіанства, ідеальну модель держави Б. Кістяківський використовує як методологічний засіб для виявлення в конкретній емпіричній державі тих рис, які відповідають ідеї досконалої держави, а також шляхів її розвитку та вдосконалення в історичному процесі.

2. Роль досконалої держави у концепції Кістяківського виконують два ідеально-родові поняття: «ідеальний тип» та «соціальний ідеал».

У філософській спадщині Кістяківський виділяє як теоретичне підґрунтя своєї концепції:

– у теорії ідеальної держави Платона – ідеї справедливості та соціального консенсусу;

– у політичній теорії Аристотеля – принцип використання ідеалу держави для пізнання і вдосконалення емпіричної держави;

– у філософії неокантіанства – методологію для побудови досконалої держави, в основу якої покладений ідеографічний метод М. Вебера та теорія вартостей Г. Ріккертта.

Кістяківський підкреслює, що в розумінні держави Гегелем індивід підпорядковується цілому – державі, однак українському мислителю ближчий підхід Канта, згідно з яким ідеальна держава має слугувати кожному окремому індивідові.

Під соціальним ідеалом Б. Кістяківський розумів історичну мету держави – здійснення солідарних інтересів людей. Держава, за Кістяківським – всеохопна форма зреалізованої солідарності між людьми.

Досконала і довершена ідеальна модель – «ідеальний тип» держави, за Кістяківським, це правова конституційна держава. Стрижнем такої держави є особистість з її невід’ємними правами, не створеними державою.

Найважливіше в конституційній державі, на думку Кістяківського, – це публічно правові стосунки між державою та особистістю. Права і недоторканість особистості роблять державну владу обмеженою і суворо підзаконною. Таким чином питання сутності державної влади переростає у Кістяківського в питання обґрунтування прав людини і громадянина у правовій державі.

За результатами проведеного дослідження, можемо зробити висновок, що саме соціалістична держава як основа соціально-справедливого суспільства, за Богданом Кістяківським, є найвищою формою державності, її «ідеальним типом».

Список використаних джерел

1. Аристотель. Політика / Пер. з давньогр. О. Кислюка. – К.: Основи, 2000. – 239 с. (6)
2. Бакунин М. А. Избранные философские сочинения и письма. – М.: Мысль, 1987. – 537 с.
3. Богучарский В. Я. Земский союз или Священная дружина? Ответ Б. А. Кистяковскому на его книгу: Страницы прошлого // Русская мысль. – 1912. – №2. – С.74–120. (12)
4. Вебер М. Избранные произведения / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Давыдова. – М.: Прогресс, 1990. – 805 с. (8)
5. Гегель Георг В. Ф. Основы философии права або природне право і державознавство. – К.: Юніверс, 2000. – 329 с. (32)
6. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Пер. з англ. Р. Димерця та ін. – К.: Дух і Літера, 2000. – 606 с. (33)
7. Депенчук Л. П. Богдан Кістяківський. – К.: Основи, 1995. – 174 с.
8. Кант І. Критика чистого розуму / Пер. з нім. І. Бурковського. – К.: Юніверс, 2000. – 500 с. (82)
9. Кістяковський Б. А. Філософія і соціологія права. – СПб., 1996. – 797 с. (99)
10. Кістяківський Б. Держава і особистість // Вибране, серія «Українські мислителі» / Переклад з рос. Л. Г. Малишевської, упоряд., передм. і прим., Л. П. Депенчук. – К.: Абрис, 1996. – С.237–274. (27)
11. Кістяківський Б. Методологічна природа науки про право // Там само. – С.207–236.
12. Кістяківський Б. На захист науково-філософського ідеалізму // Там само. – С.31–96.
13. Кістяківський Б. Право як соціальне явище // Там само. – С.171–188.
14. Кістяківський Б. Проблема і завдання соціально-наукового пізнання // Вибране, серія «Українські мислителі» / Переклад з рос. Л. Г. Малишевської, упоряд., передм. і прим. Л. П. Депенчук. – К.: Абрис, 1996. – С.3–30.
15. Лобье Патрик де. Социологическая альтернатива: Аристотель – Маркс. – К., 1998. – 152 с. (38)
16. Лок Джон. Два трактати про врядування. – К.: Основи, 2001. – 265 с. (109)
17. Платон. Держава. – К.: Основи, 2000. – 354 с. (44)

References

1. Aristotel'. Polityka / Per. z davn'ogr. O. Kysljuka. – K.: Osnovy, 2000. – 239 s. (6)
2. Bakunin M. A. Izbrannye filosofskie sochinenija i pis'ma. – M.: Mysl', 1987. – 537 s.
3. Bogucharskij V. Ja. Zemskij sozuj ili Svjashhennaja družhina? Otvet B. A. Kistjakovskomu na ego knigu: Stranicy proshlogo // Russkaja mysl'. – 1912. – №2. – S.74–120. (12)
4. Veber M. Izbrannye proizvedenija / Sost., obshh. red. i poslesl. Ju. Davydova. – M.: Progress, 1990. – 805 s. (8)
5. Geg'el' G'eorg' V. F. Osnovy filosofii' prava або pryrodne pravo і derzhavoznavstvo. – K.: Junivers, 2000. – 329 s. (32)
6. Gobbs T. Leviafan, або Sut', budova і povnovazhennja derzhavy cerkovnoi' ta cyvil'noi' / Per. z angl. R. Dymercja ta ін. – K.: Duh і Litera, 2000. – 606 s. (33)
7. Depenchuk L. P. Bogdan Kistjakivs'kyj. – K.: Osnovy, 1995. – 174 s.
8. Kant I. Krytyka chystogo rozumu / Per. z nim. I. Burkovs'kogo. – K.: Junivers, 2000. – 500 s. (82)
9. Kistjakovskij B. A. Filosofija і sociologija prava. – SPb., 1996. – 797 s. (99)
10. Kistjakivs'kyj B. Derzhava і osobystist' // Vybrane, serija «Ukrai'ns'ki myslyteli» / Pereklad z ros. L. G. Malyshevs'koi', uporjad., peredm. і prym., L. P. Depenchuk. – K.: Abrys, 1996. – S.237–274. (27)
11. Kistjakivs'kyj B. Metodologichna pryroda nauky pro pravo // Tam samo. – S.207–236.
12. Kistjakivs'kyj B. Na zahyst naukovo-filosofs'kogo idealizmu // Tam samo. – S.31–96.
13. Kistjakivs'kyj B. Pravo jak social'ne javyshhe // Tam samo. – S.171–188.
14. Kistjakivs'kyj B. Problema і zavdannja social'no-naukovogo piznannja // Vybrane, serija «Ukrai'ns'ki myslyteli» / Pereklad z ros. L. G. Malyshevs'koi', uporjad., peredm. і prym. L. P. Depenchuk. – K.: Abrys, 1996. – S.3–30.
15. Lob'e Patrik de. Sociologicheskaja al'ternativa: Aristotel' – Marks. – K., 1998. – 152 s. (38)
16. Lok Dzhon. Dva traktaty pro vryaduvannja. – K.: Osnovy, 2001. – 265 s. (109)
17. Platon. Derzhava. – K.: Osnovy, 2000. – 354 s. (44)

Semikras V. V., Ph.D., assistant of the department of philosophy and culture Ukrainian Philosophical Faculty, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), semvv@ukr.net

A Place for the Ideas of Antiquity and Neo-Kantianism in Bohdan Kistiakivskyi's Studies of an «Ideal State»

This article is dedicated to the methodological role of an ideal model of the state within the socio-political concepts of Bohdan Kistiakivskyi. It also seeks to discern a place for Ancient and Neo-Kantian ideas for conducting such a study. The social ideal as a logical model of the perfect state has been addressed by philosophers from a variety of historical epochs: Plato, Aristotle, representatives of the European Enlightenment, and Classical German Idealism. In Kistiakivskyi's work, the «ideal type» does not set out a project for creation an ideal state, rather it plays a methodological role – to explore the essence of the phenomenon of a state through juxtaposing it with an ideal theoretical scheme. This ideal scheme ought to function as a peculiar theoretical example that would allow its users to define ways and methods of improving an empirical, real existing state. Resting on the ideas of Neo-Kantianism, Kistiakivskyi came to the conclusion that characteristics such as social justice and the rule of law should be cornerstones of the «ideal type» of state.

Keywords: methodology, state, Neo-Kantianism, idealism, Bohdan Kistiakivskyi, values, «ideal state», law, justice, democracy, «social ideal», Max Weber, Marxism.

Семикрас В. В., кандидат философских наук, ассистент кафедры украинской философии и культуры философского факультета, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), semvv@ukr.net

Место идей античности и неокантианства в исследованиях «идеального государства» Богдана Кистяковського

Анализируется методологическая роль идеальной модели государства в социально-политической концепции Б. Кистяковського, а также определено место идей античности и неокантианства в построении данных исследований. К социальному идеалу как логической модели совершенного государства обращались философы разных исторических эпох: Платон, Аристотель, европейские просветители, представители немецкого классического идеализма. У Б. Кистяковського «идеальный тип» государства предназначен не для создания проекта идеального государства, а выполняет чисто методологическую роль – раскрыть сущность феномена государства через сопоставление его с идеальной теоретической схемой. Эта идеальная схема должна играть роль своеобразного теоретического образца, который позволил бы определить направления и методы совершенствования эмпирического, реально существующего государства. Опираясь на идеи неокантианства, Б. Кистяковський приходит к выводу, что основой «идеального типа» государства должны быть такие ее характеристики как социальная справедливость и правовой характер.

Ключевые слова: методология, государство, неокантианство, идеализм, Б. Кистяковський, ценности, «идеальное государство», право, справедливость, демократия, «социальный идеал», М. Вебер, марксизм.

* * *

УДК 1(47)(091)

Мелешук А. А., кандидат философских наук, доцент кафедры философии, Днепропетровский национальный университет им. Олеся Гончара (Украина, Днепропетровск), meleschuk@ukr.net

СПІВІДНОШЕННЯ ПАНСЛАВІЗМУ І ВІЗАНТИЗМУ В ІСТОРІОСОФІЇ ПІЗНІШИХ СЛОВ'ЯНОФІЛІВ

Досліджено відмінності між панславізмом в історіософії Миколи Данилевського і візантизмом історіософії Костянтина Леонтьєва. Обидва мислителі є представниками пізнього слов'янофільства. Творчість Миколи Данилевського докладно вивчена і його панславістична історіософська концепція стала визначальною для характеристики пізнього слов'янофільства. Але, К. Леонтьєв, творчість якого майже не досліджена, створив оригінальну концепцію візантизму, що була протиставлена ним панславізму Данилевського. Проте дослідники часто припускаються великої помилки, відносячи історіософію Леонтьєва до панславізму. Тож, метою статті став аналіз сутності обох концепцій, виявлення їх істотних складових і порівняння між собою задля встановлення їх справжнього співвідношення. Без докладного аналізу співвідношення панславізму і візантизму не можливо дати об'єктивну оцінку пізньому слов'янофільству. В ході дослідження були застосовані компаративний і діалектичний методи, що дозволило вивчити співвідношення і взаємодію понять панславізму і візантизму.

Ключові слова: історіософія, історія, Захід, Схід, Європа, Росія, панславізм, візантизм, слов'янофільство.

Актуальність теми дослідження має два аспекти. По-перше, сучасна Україна знаходиться у складному процесі пошуку історичного, культурного, цивілізаційного

самовизначення. Цінний досвід в цьому відношенні має Росія, що знайшло відображення у спадщині численних мислителів, зокрема філософів слов'янофільського напрямку. Цей досвід можна використати і в сучасних пошуках українських політиків. По-друге, філософська спадщина філософів-слов'янофілів залишається нерівномірно дослідженою. Якщо ідеї М. Данилевського дуже добре відомі, то творчість К. Леонтьєва майже не осмислена. В результаті це негативно впливає на розуміння самого пізнього слов'янофільства, адже для багатьох воно асоціюється з панславізмом якого дотримувався М. Данилевський. Та це не об'єктивно, адже введене К. Леонтьєвим поняття візантизму не було тотожним панславізму.

Метою статті буде дослідження співвідношення понять панславізму і візантизму в історіософських концепціях пізніших слов'янофілів – М. Данилевського і К. Леонтьєва.

Завданнями які вирішує наша стаття є:

- 1) визначення сутності поняття панславізму в історіософії М. Данилевського;
- 2) з'ясування сутності поняття візантизму в історіософії К. Леонтьєва;
- 3) встановлення співвідношення між поняттями візантизму і панславізму.

Історіософія пізніших слов'янофілів вивчена нерівномірно. Перші спроби осмислення спадщини філософів-слов'янофілів належать їх сучасникам. Серед них слід згадати М. Бердяєва [1], В. Зеньковського [3], М. Лосського [6]. В радянській історіографії вирізняються дослідження А. Філатова, К. Султанова, П. Зайончковського. Серед сучасних дослідників варто назвати Ю. Пивоварова [8], А. Захарова, С. Бажова, М. Нугманова і В. Міхєєва [7].

Слов'янофільство досягає розквіту в 50–60 рр. XIX ст., зазнаючи суттєвих видозмін та поступово втрачаючи ряд позицій у суспільстві. Сприяв цьому рух Росії в напрямку європейської цивілізації, вихід країни після 1861 року на шлях вільного підприємництва, капіталізму, що означало фактичне вичерпання тих особливостей історичного розвитку Росії які раніше слугували підґрунтям для роздумів про можливість самобутнього, унікального історичного шляху російського народу. Таким чином, 1861 рік можна умовно вважати початком нового етапу в історії розвитку слов'янофільського напрямку – пізнього слов'янофільства, яке в подальшому вплине на російський лібералізм та народництво.

Ідейні пошуки раннього слов'янофільства (О. Хом'яков, І. Кіреєвський, К. Аксаков) були продовжені і по-різному доповнені такими пізнішими його представниками як Микола Данилевський та Костянтин Леонтьєв.

Микола Данилевський (1822–1885) формулює теорію цивілізації (культурно-історичних типів), що виступила альтернативою по відношенню до схеми всесвітньої історії як односпрямованого поступу по сходинках загальнолюдського прогресу. Історії як єдиного цілого, яке лінійно, прогресивно розгортається у часі не існує [2, с. 71–73]. Данилевський заперечував будь які універсалістські устремління в баченні мети історичного розвитку. Створення «загальнолюдської цивілізації», на його думку, породить виникнення всесвітньої держави з системою глобального управління заснованого на

примусі. А це було б найгіршим з усього, що може випасти на долю людства: «Чи всесвітня монархія, писав він, чи всесвітня республіка, всесвітнє владарювання однієї системи держав, одного культурно-історичного типу – є однаково шкідливими і небезпечними для прогресивного ходу історії... Більшого прокляття не могло би бути накладено на людство, як створення на землі єдиної загальнолюдської цивілізації... Це дорівнювало б припиненню самої можливості всякої подальшої успішності або прогресу...» [2, с. 73]. Та це не значить, що історія позбавлена єдності і немає кінцевої мети. На думку Данилевського, прогрес полягає не в тому щоб усі суб'єкти історичного процесу крокували в одному напрямку. Прогрес в тому, щоб обходити все поле, котре утворює поприще історичної діяльності людства, у всіх можливих напрямках і досягти такого стану, за якого всі можливості культурної діяльності (в межах будь-якого історичного типу) будуть повністю реалізовані [2, с. 73].

Коли певний культурно-історичний тип досягне максимального втілення свого творчого потенціалу у сфері релігії, мистецтва, економіки, політики і права, тоді буде досягнута вища мета історичного буття – історичне «поле» буде пройдено у всіх можливих напрямках.

Данилевський був переконаний, що таким універсально розвиненим культурно-історичним типом стануть слов'яни на чолі з Росією. Тим самим Данилевський стає на позицію панславизму, формулюючи власну версію слов'янської і російської історичної виключності, месіанства: «З боку об'єктивного, фактичного, російському та більшості інших слов'янських народів дістався історичний жереб бути разом з греками головними хранителями живої традиції релігійної істини – православ'я і таким чином бути продовжувачами великої справи, що випала на долю Ізраїлю і Візантії, – бути народами богообраними» [2, с. 407].

Виключну роль у справі об'єднання слов'янських народів Данилевський залишав за Росією. На його думку, ще з давніх часів вона формувалася не завойовницьким, насильницьким шляхом, а природнім розселенням російського народу на сусідні пустинні, дикі території. Він пише, що «... на всьому цьому просторі не було ніякого сформованого політичного тіла, коли російський народ став поступово виходити з племінних форм побуту і приймати державний устрій» [2, с. 24]. Майбутні російські володіння в той час були або пустинними, або ж заселені напівдикими фінськими племенами та кочівниками. Останні не мали чіткої державності, а отже і нічого було завойовувати, не було чого знищувати, пригнічувати оскільки, як зазначає сам Данилевський: «... всяка народність має право на самостійне існування в тій мірі, в якій сама його усвідомлює і претендує на нього...» [2, с. 24].

Як бачимо, Данилевський був прихильником загальнослов'янської єдності, створення довкола Росії «Всеслов'янського союзу», або федерації слов'янських держав, що вважав однією з умов стабільності у світі. Виникнення такої структури мало б своїм наслідком справедливий розподіл впливу між Європою (Данилевський вже тоді висловив ідею необхідності європейської інтеграції) Слов'янством та Сполученими Штатами Америки. Ідеї справді актуальні і на сьогодні.

Та вся ця геополітична побудова залишиться абстракцією, якщо Росія не позбавиться прикрого свого недугу, який Данилевський називає «європейничане» [2, с. 267]. Причиною цього недугу мислитель вважає хибне розуміння загального ходу історії, відношення національного до загальнолюдського та змішання понять виключно європейської цивілізації з цивілізацією вселюдською. Данилевський задовго до Освальда Шпенглера та Арнольда Тойнбі висловив критику європоцентризму. Він критикує географічний підхід до питання визначення природи слов'янського культурно-історичного типу і хибного віднесення Росії до європейської цивілізації. Географічно Росія належить, але цей критерій не враховує ступеню реальної культурно-історичної спорідненості цивілізацій. Як зазначав мислитель, в географічному сенсі, з врахуванням територіальних масштабів ніякої Європи, як частини світу, взагалі немає, а є західний півострів Азії, як є інші азійські півострови – Індостан та Індокитай [2, с. 58]. Справжній сенс поняття «Європа» не географічний, а культурно-історичний... (в цьому відношенні) Європа є поприщем германо-романської цивілізації...» [2, с. 58]. Данилевський заперечував генетичну спорідненість сучасного європейського культурно-історичного типу з грецькою і римською цивілізаціями. Адже самі греки і римляни, протиставляючи освіченість своєї країни варварським народам, включали у розуміння перших європейське, азійське та африканське узбережжя Середземного моря, до другого ж відносили всіх інших [2, с. 59].

Прибічником слов'янофільської традиції історіософії був і Костянтин Леонтьєв (1831–1891). Проте його концепція суттєво відрізнялась від панславизму Данилевського. Відмінністю світоглядних підвалин історіософії Леонтьєва було переважання естетики над мораллю. З такої позиції він стверджував необхідність і блага нерівності, контрасту і різноманіття як основи гармонії та краси. Такий підхід мав естетичну, біологічну, моральну, соціальну і релігійну природу, ставши загальним, відмінним принципом філософії Леонтьєва. На його думку, прагнення до рівності аналогічне прагненню до односторонності, одноманітності та змішання, що заперечує життя. Сам Бог хоче ієрархії, нерівності та різноманіття. Гармонія буття світу не тільки не виключає наявності боротьби та страждань тобто – зла, а навіть потребує його для контрасту. Леонтьєв бачить більшу моральну висоту в суворості життя, жорстких випробуваннях, боротьбі за життя і панування, аніж в ідеї спокійного блага. На його думку чисте добро естетично не привабливе, потворне, для його краси необхідне зло, тобто контраст доброго і злого, темряви та світла, Бога і Диявола. Таке відношення до зла, звичайно ж суперечило православному вченню і це було предметом частотої критики, але водночас тут була специфіка саме позиції Леонтьєва в якій вгадувався сильний вплив ніцшеанської філософії надлюдини, причому в більшій мірі ніж православного гуманізму.

Естетизм К. Леонтьєва багато в чому визначив і його відношення до релігійних питань. Виникло твердження, ніби християнство він сприймав виключно як релігію страху і покарання за гріхи, що і привело його під кінець життя до таємного постригу в ченці. Проте, як видно з робіт самого Леонтьєва, суворий чернечий аскетизм та

візантійські канони православ'я приваблювали його і перш за все, тому, що в них він бачив останній оплот всіх своїх ідеалів. Християнство підтримувало самодержавну владу, виправдовувало соціальну нерівність і було найсильнішим аргументом проти релігії євдемонізму, яка все більше і більше розповсюджувалася як в Європі, так і в Росії. Метою цієї євдемоністичної віри К. Леонтьєв вважав загальне земне благополуччя, тобто матеріальний добробут, задоволення дрібних повсякденних потреб, зрештою – загальну нудьгу і загальною прозу. Християнське ж вчення, стверджував Леонтьєв, ніколи не обіцяло встановлення на землі загального миру, а, навпаки, передікало перед кінцем історії всілякі біди і руйнування, і в цьому воно виявило гармонійне поєднання світлих сторін з темними.

Захоплення К. Леонтьєва візантійськими взірцями державності та християнської культури породило таке явище як візантизм, котре вирізнило слов'янофілство цього мислителя і отримало широкого розповсюдження у філософській думці кінця XIX ст. Візантизм став цілісною історіософською, політичною, релігійною концепцією, що має актуальність і в наш час, адже геополітична ситуація в якій перебуває Росія та Україна залишається аналогічною тій, що її споглядав К. Леонтьєв.

Характеризуючи поняття візантизму, К. Леонтьєв відзначає, що це «перш за все певного роду освіченість або культура, яка має свої відмінні ознаки, свої загальні, ясні, різкі, понятійні начала і свої визначені в історії наслідки» [4, с. 75]. Продовжуючи свою думку він відзначає, що популярна в його час ідея панславізму або всеслов'янського союзу є не визначеним і не реалізованим явищем котрому ще важко дати оцінку. Тому, на його думку тільки відсторонена ідея візантизму у край ясна і зрозуміла, бо вона складається з декількох окремих ідей: релігійних, державних, етичних, філософських і художніх. В той же самий час нічого подібного ми не бачимо у панславізмі. Оскільки, якщо спробувати його уявити, то ми отримуємо лише якусь, стихійне, неорганізоване та аморфне явище, а візантизм уявляється достатньо чітко як ясний, строгий план готовий до втілення. Важливою складовою візантизму Леонтьєв вважав самодержавство.

Леонтьєв однозначно відстоює царизм і виправдовує його самодержавний характер: «я хочу сказати, що царизм наш, такий для нас плідний і рятівний, зміцнів під впливом православ'я, під впливом візантійських ідей, візантійської культури. Візантійські ідеї і відчуття згуртували в одне тіло напівдику Русь. Візантизм дав нам силу перенести татарський погром і довге данництво. Візантійський образ Спаси осяяв на великокнязівському прапорі віруючі війська Дмитра на тому полі битви, де ми вперше показали татарам, що Русь московська вже не колишня роздроблена, розтерзана Русь! Візантизм дав нам всю силу нашу в боротьбі з Польщею, зі шведами, з Францією і з Туреччиною. Під його стягом, якщо ми будемо йому вірні, ми, звичайно, будемо в силах витримати натиск і цілої інтернаціональної Європи» [4, с. 79]. Разом з тим, Леонтьєв критикує тенденції перейняття західноєвропейських взірців державності й культури, а також аристократичний деспотизм Петра I та лібералізм Катерини II, що призвели до поглиблення нерівності в суспільстві та кріпосництва. Як бачимо, під позитивним проявом самодержавства російський мислитель мав на увазі перш за все сильну

вертикаль влади, централізовану систему управління, яка традиційно рятувала Росію в складних історичних обставинах. При цьому необхідно помітити, що державна і політична централізація у К. Леонтьєва тісно пов'язана з організаційною і культурною потужністю візантійської культури. Відступившись від цього принципу устрою, на його думку, Росія загине. Не врятує її ні панславізм, в якому Леонтьєв не бачив жодного концептуального стрижня, ані європеїзм.

Мислитель відзначав, що візантизм мав позитивний вплив і на європейську культуру, так, сприймаючи його Європа увійшла до епохи Відродження. Але, не варто переймати її досвід сприйняття візантизму, що й допустив скажімо Петро I, слід звернутися до першоджерела. Тобто, ми не бачимо у К. Леонтьєва негативного відношення до Європи, інколи він навіть допускає партнерство у розбудові культури візантійського типу. Леонтьєв заперечує лише доцільність слідування європейському історичному досвідові.

Подібно усім слов'янофілам, Костянтин Леонтьєв вважав, що на той час Європа пройшла основні стадії свого розвитку, а тому знаходиться у стані згубного змішування і спрощення. Росія ж ще не досягла свого культурного розквіту. Вона не повинна сприймати пагубні ідеї Заходу, що помирає. Росії потрібно слідувати православному архетипу своєї культури – візантизму, який органічно поєднує в собі релігійні, політичні, економічні та моральні начала [4, с. 17–156]. На відміну від Данилевського, Леонтьєв не був прихильником ідеї потенційної всеслов'янської єдності на чолі з Росією. Він вважав, що лише сама Росія зможе організувати православний культурно-історичний тип. «Росія не просто держава, – писав Леонтьєв, – Росія, взята в цілому, зі своїми азійськими володіннями, – це цілий світ особливого життя, особливий державний світ, що не знайшов ще собі своєрідного стилю культурної державності. Я вірив раніше, вірю і зараз, що Росія... має дати світу і нову культуру, замінити цією новою слов'яно-східною цивілізацією цивілізацію романо-германську в Європі, котра відходить» [5, с. 171–222]. В цьому російський мислитель і бачив призначення Росії.

Як бачимо, пізніше слов'янофілство було представлено двома тенденціями в розумінні історіософії. З одного боку можемо спостерігати панславізм, який протиставляв слов'янський культурно-історичний тип усім іншим, зокрема західноєвропейському. А з іншого – візантизм, який бачив взірцеві зразки культури і цивілізації у Візантії. Візантизм знімав протиставлення Росії і Заходу, адже знаходив візантійські корені в культурах обох регіонів.

Список використаних джерел

1. Бердяев Н. А. Русская идея: Основные проблемы русской мысли XIX и начала XX века; Судьба России [Текст] / Н. А. Бердяев. – М.: ЗАО «Сварог и К», 1997. – 541 с.
2. Данилевский Н. Я. Россия и Европа [Текст] / Н. Я. Данилевский. – М.: Книга, 1991. – 573 с.
3. Зеньковский В. В. Русские мыслители и Европа [Текст] / В. В. Зеньковский. – М.: Республика, 1997. – 368 с.
4. Леонтьев К. Н. Византизм и славянство [Текст] / К. Н. Леонтьев // Поздняя осень России. – М., 2000. – С.17–156.
5. Леонтьев К. Н. Письма о восточных делах [Текст] / К. Н. Леонтьев // Храм и церковь. – М., 2003. – С.171–222.
6. Лосский И. О. История русской философии [Текст] / В. Н. Лосский. – М.: ЗАО «Сварог и К», 2000. – 471 с.

7. Михеев В. М. Тоталитарный мыслитель: Анализ теоретического наследия мыслителя XIX века Н. Я. Данилевского (1822–1885) [Текст] / В. М. Михеев. – Брест: Заря над Бугом, 1994. – 96 с.

8. Пивоваров Ю. С. Очерки истории русской общественно-политической мысли XIX – первой трети XX столетия [Текст] / Ю. С. Пивоваров. – М.: ИНИОН РАН, 1997. – 316 с.

References

1. Berdyayev N. A. Russkaya ideya: Osnovnyye problemy russkoy mysli XIX i nachala XX veka; Sud'ba Rossii [Текст] / N. A. Berdyayev. – М.: ЗАО «Svarog i K», 1997. – 541 с.

2. Danilevskiy N. Ya. Rossiya i Yevropa [Текст] / N. Ya. Danilevskiy. – М.: Kniga, 1991. – 573 с.

3. Zen'kovskiy V. V. Russkiye mysliteli i Yevropa [Текст] / V. V. Zen'kovskiy. – М.: Respublika, 1997. – 368 с.

4. Leont'yev K. N. Vizantizm i slavyanstvo [Текст] / K. N. Leont'yev // Pozdnyaya osen' Rossii. – М., 2000. – С.17–156.

5. Leont'yev K. N. Pis'ma o vostochnykh delakh [Текст] / K. N. Leont'yev // Khram i tserkov'. – М., 2003. – С.171–222.

6. Losskiy I. O. Istoriya russkoy filosofii [Текст] / V. N. Loss'kiy. – М.: ЗАО «Svarog i K», 2000. – 471 с.

7. Mikheyev V. M. Totalitarnyy myslitel': Analiz teoreticheskogo naslediya myslitelya XIX veka N. Ya. Danilevskogo (1822–1885) [Текст] / V. M. Mikheyev. – Брест: Zarya nad Bugom, 1994. – 96 с.

8. Pivovarov Yu. S. Ocherki istorii russkoy obshchestvenno-politicheskoy mysli XIX – pervoy trети XX stoletiya [Текст] / Yu. S. Pivovarov. – М.: ИНИОН РАН, 1997. – 316 с.

Meleschuk A. A., Ph.D. in Philosophy, Assistant Professor of Philosophy Science Oles Gonchar Dnepropetrovsk National University (Ukraine, Dnepropetrovsk), meleschuk@ukr.net

Correlation Pan–Slavism and Byzantinism in the historiography of later Slavophiles

Are investigated the differences between the Pan–Slavism in historiography of Nikolai Danilevsky and the Byzantinism in historiography of Konstantin Leontiev. Both thinkers are representative of late Slavophilism. Ideas of Nikolai Danilevsky studied in detail and Pan–Slavism his historiography defined the essence of late Slavophilism. But Leontiev, whose creativity hardly studied, created the original conception of Byzantinism, which was opposed by Pan–Slavism of Danilevsky. However, researchers often make the mistake of relating the historiography Leontiev to Pan–Slavism. Therefore, the purpose of the article was to analyze the essence of the two concepts, revealing of their essential components and compare them to determine their true relations. Without detailed analysis of the relationship Pan–Slavism and Byzantinism is impossible to give an objective assessment of late Slavophilism. The study used comparative and dialectical method, which allowed us to study the relationship and interaction concepts Pan–Slavism and Byzantinism.

Keywords: historiography, history, West, East, Europe, Russia, Pan–Slavism, Byzantinism, Slavophilism.

Мелешук А. А., кандидат философских наук, доцент кафедры философии, Днепропетровский национальный университет им. Олеса Гончара (Украина, Днепропетровск), meleschuk@ukr.net

Соотношение панславизма и византизма в историографии поздних славянофилов

Исследованы различия между панславизмом в историографии Николая Данилевского и византизмом историографии Константина Леонтьева. Оба мыслителя являются представителями позднего славянофильства. Творчество Николая Данилевского подробно изучено и его панславистическая историософская концепция стала определяющей для характеристики позднего славянофильства. Но, К. Леонтьев, творчество которого почти не исследовано, создал оригинальную концепцию византизма, которая была противопоставлена им панславизму Данилевского. Однако исследователи часто допускают большую ошибку, относя историографию Леонтьева к панславизму. Поэтому, целью статьи стал анализ сущности двух концепций, выявление их существенных составляющих и сравнение между собой для определения их истинного соотношения. Без подробного анализа соотношения панславизма и византизма невозможно дать объективную оценку позднему славянофильству. В ходе исследования были применены компаративный и диалектический методы, что позволило изучить соотношение и взаимодействие понятий панславизма и византизма.

Ключевые слова: историософия, история, Запад, Восток, Европа, Россия, панславизм, византизм, славянофильство.

* * *

УДК 141.7

Данканіч Р. І.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
філософії, Дніпропетровський національний
університет ім. Олеса Гончара
(Україна, Дніпропетровськ),
rimma_dankanich@mail.ru

М. ГАЙДЕГГЕР ПРО СПІВВІДНЕСЕННЯ ПОНЯТЬ «ЖИТТЯ» І «ВОЛЯ ДО ВЛАДИ»

Добре відомо, що Мартін Гайдеггер один з самих відомих критиків філософії Фрідріха Ніцше. Ніцше займає особливе місце в аналізі Гайдеггера. Увага Гайдеггера полягає в проясненні основних понять Ніцше, більш відомих як «Життя» та «Воля до влади». Гайдеггер вбачає в «Волі до влади» останній проєкт європейської метафізики. Гайдеггерівське прояснення поглядів Ніцше на «Життя» проводиться на тому ж рівні філософського аналізу, що і поняття «Воля до влади».

Ключові слова: «Життя», «Воля до влади», буття, метафізика, цінності.

Нагальною для сучасного українця знову постає проблема онтології життя. Існування людини в умовах духовної, соціальної, економічної, політичної нестабільності призводить людину до втрати нею розуміння сутності, значення і перспектив життя. Що є життя? Яка його цінність у цьому світі? – Це біологічна форма існування живих істот, короткий проміжок між народженням та смертю? Чи сутність існування, принцип самоствердження? Дані запитання фіксують наявність проблем людського існування у сучасному світі.

У даному контексті актуальним є повернення до філософської спадщини одного з головних представників філософського напрямку «Філософія життя» Фрідріха Ніцше. Головною особливістю філософування Ф. Ніцше є визначення ним життя як волі до влади. Серед дослідників даної проблематики в філософії Ф. Ніцше можна назвати Г. Юнгера, М. Шелера, К. Ясперса, У. Кауфмана, А. Данто, Ж. Дерріда, Ж. Дельоза, М. Фуко, Д. Ваттімо та ін. Але в даному дослідженні розглядається інтерпретація поняття «Воля до влади» Ф. Ніцше Мартіном Гайдеггером.

Гайдеггер тлумачить категорію «життя» в філософії Ф. Ніцше як самозростання і стверджує, що концепція «Воля до влади» є перспективною і сутністю життя в філософії Ф. Ніцше. З одного боку, Гайдеггер розглядає «волю до влади» як пізнання в цілому, з іншого – як принцип нового утвердження цінностей.

«Воля до влади» – це один з головних концептів філософії Ніцше, що має віталістичний характер. Термін віталізм (від латинського *vita* – життя) – означає живий, життєвий. Тому, за словами Гайдеггера, філософію Ніцше можна називати метафізикою волі. Вперше фраза «воля до влади» пролунала у книзі «Так говорив Заратустра». Досліджуючи це словосполучення, тяжко уявити, чим саме є слово «воля» по відношенню до влади, і навпаки, та, що з них є первинним, а що – підпорядкованим іншому. На думку М. Гайдеггера, у виразі «воля до влади» слово влада називає лиш суть того, яким саме чином воля волить сама себе – водночас будучи і наказом, і повелінням. Гайдеггер стверджує, що сутність влади полягає у тому, що вона супроводжує волю. Воля до влади, таким чином, це сутність влади, що являє всю безумовність волі тобто «волить» сама себе [5, с. 40].

Сутність волі до влади Ніцше є в той час сутністю волі, яка виявляється фундаментальною рисою всього дійсного. Ніцше говорить, що воля до влади – це найглибша сутність буття [2, с. 414].

Воля до влади неможлива без крайнього загострення проблеми, «без «так» і «ні» [2, с. 415]. За словами Гайдеггера, «сама внутрішня сутність буття», як це розумів Ніцше, визначає буття як суще в цілому. Тому сутність волі до влади і саму волю до влади як головну рису всього сущого неможливо встановити через психологічне спостереження, навпаки, заново означає психологію «як морфологію і еволюційне вчення про волю до влади». Для Ніцше поняття «воліти» означає хотіти стати сильнішим, прагнути саморозвитку та створювати умови для здійснення воління [2, с. 397]. Гайдеггер, даючи означення сутнісним засобам, сказав, що саме ці засоби і є умовами до волі до влади.

Воліти, на думку Ніцше, означає бажати стати володарем. М. Гайдеггер, інтерпретуючи це поняття, наводить приклад про слугу, який, залишаючись слугою, все одно стає господарем. За словами Гайдеггера, воля Ніцше – це не якість бажання, не просто стремління до чого-небудь, але воля сама в собі вже є такою, що відає накази у своїй суті. Суть цих наказів полягає в тому, що той, хто їх відає, є володар. Володар, у свою чергу, – це той, хто, розуміючи суть справи, надає розпорядження можливостям здійснення чого-небудь.

Таким чином, за словами Гайдеггера, той, хто наказує, є вище самого себе, оскільки ризикує самим собою, і вимушений слухатися власних наказів. Наказувати, веліти, на думку Гайдеггера, Ніцше розуміє не як гру в роздавання команди наліво, направо, а як подолання самого себе, тому що, наказувати значно важче, ніж виконувати, тому що воля Ніцше волить саму себе, у той же час – сама себе перевищує. Отже, воля волить себе як таку, яка підноситься над самою собою, а тому вимушена одночасно відставати від самої себе і приводити себе в покору собі [5, с. 39]. У виразі «воля до влади» слово «влада» відображає лише сутність того, яким чином воля волить саму себе, водночас виступаючи і наказом, і велінням. Цікавим є твердження, що волі для себе не буває, так як і не буває влади для себе. Тому волю до влади не можна протиставити чомусь іншому, наприклад, волі до Ніщо.

Тепер перейдемо до детальної характеристики Гайдеггером «волі до влади» Ніцше. «Воля до влади» в мисленні Ніцше має подвійне значення. По-перше, «Воля до влади» – це заголовок головної філософської праці Ніцше; по-друге, – «воля до влади» – це головна особливість всього сущого, найглибша сутність буття [2, с. 382].

Розглядаючи «волю до влади» як фундамент метафізики Ніцше, Гайдеггер приходить до висновку про те, що розкрити даний концепт неможливо без таких аспектів, як «вічне повернення» та «переоцінка всіх цінностей», оскільки сама робота Ніцше «Воля до влади» має підзаголовок: «досвід переоцінки всіх цінностей». Досліджуючи метафізику Ніцше шляхом поєднання трьох вказаних аспектів, Гайдеггер приходить до висновку про те, що концепція «воля до влади» співвідноситься з його концепцією «буття і часу»: «Мислити буття, волю до влади як вічне повернення, осмислювати цю найтяжчу думку філософії означає мислити буття [3, с. 23]. Метафізична позиція Ніцше, на думку Гайдеггера, означається двома положеннями: 1) основна риса сущого як такого є «воля до влади»; 2) буття є «вічне повернення» того ж самого. Аналіз філософії Ніцше в даному контексті, як вважає Гайдеггер, дає нам чисту метафізику: «мы выйдем за пределы позиции, занимаемой Ницше, а также за пределы всей существовавшей до него

філософії. Однако это выхождение как раз и дает нам возможность вернуться к Ницше» [3, с. 28].

Даний зміст роботи для Гайдеггера є підтвердженням його позиції про те, що філософія Ніцше починається з переосмислення існуючих цінностей та покладання нових. Гайдеггер говорить про те, що вища цінність представляє собою дещо, від чого може залежати все суще, оскільки воно має призначення бути таким [3, с. 28].

Загалом, виходячи з ніцшеанського плану «Волі до влади», Гайдеггер розглядає волю як буття сущого, адже, на його думку, таке розуміння волі відповідає найкращому спадку німецької філософії. Першим до даного переліку Гайдеггер долучає Шопенгауера та його «Світ як воля і уявлення». Але воля Шопенгауера, на думку Гайдеггера, прийнята Ніцше лише як ідея. Однак Гайдеггер висловлює припущення про те, що теза «воля як буття сущого», вже була вказана до Шопенгауера Шеллінгом та Гегелем. Він наводить слова Шеллінга з роботи «Філософські дослідження про сутність людської свободи...»: «В кінці кінців, не має ніякого другого буття, крім воління. Воління є першобуття [3, с. 37]. Також визначає, що у «Феноменології духу» Гегель ще в 1807 році означив сутність буття як знання, а знання ототожнив з волінням. З іншого боку, Гайдеггер робить висновок, що Шеллінг, Гегель у свою чергу осмислювали поняття буття у Лейбніца, у якого сутність буття становить єдність уявлення і волі [3, с. 38].

Але що є воля у Гегеля? Справа в тім, що Гегель бачив волю як свободу волі, де свобода волі – це свобода взагалі, а всі інші свободи є лише її видами. Воля Гегеля має всезагальний характер. На його думку, якби воля не була всезагальною, тоді б не існувало ніяких дійсних законів, нічого, що могло б дійсно зобов'язувати усіх, кожен міг би робити те, що йому забажається, не звертаючи уваги на свавілля інших [1, с. 27]. Доказом всезагальності волі Гегель вважає її свободу. Дана свобода полягає в невизначеності волі, тобто в тому, що воля не має в собі природної визначеності. Таким чином, воля сама по собі являється всезагальною волею. Особливість або характерна ознака людини підпорядкована всезагальності волі [1, с. 28].

Гегель вважає, що існує абсолютна свободна воля та відносна свободна воля. Абсолютна свободна воля відрізняється від відносної свободної волі тим, що предметом абсолютної волі є вона сама, а предметом відносної – дещо обмежене [1, с. 30]. На відміну від Гегеля, у Ніцше не існує ні абсолютної, ні відносної волі, існує лише воля до влади, яка і є істинна воля. Всі інші волі не несуть у собі змісту волі до влади, тому не виступають «волею» в розумінні Ніцше. Він стверджує, що ніякої волі не існує – це тільки спрощена концепція нашого розсудку подібно «матерії» [2, с. 394].

Головним висновком Гайдеггера є те, що воля Ніцше тотожна волі до влади. На думку Гайдеггера для Ніцше ці два питання єдині, так як для нього воля є ні що інше, як воля до влади, а влада – не що інше, як сутність волі. У такому випадку воля до влади є воля до волі, тобто воління – воління самого себе [3, с. 38]. Ніцше називає волю афектом, пристрастю, почуттям, повелінням, мистецтвом, доланням, а всі «завдання», «цілі», – тільки формами вираження і метаморфозами однієї й тієї ж волі, що притаманна кожному процесу – волі до влади. На думку Ніцше, воля до влади є там, де є стремління досягати мети, бажання стати сильнішим [2, с. 397].

Гайдеггер, осмислюючи ніцшеанське поняття волі, запрошує враховувати такі аспекти як: якщо воля Ніцше ототожнюється волі до влади і є основою всього сущого, тоді, визначаючи сутність волі, немає потреби звертатися до якогось означеного сущого або будь-якого особливого способу буття, виходячи з яких потім тлумачити дану сутність. Таким чином, воля, пронизуючи собою все суще, не дає ніякої безпосередньої вказівки на те, звідки можна було б виводити її поняття як поняття буття. В цьому моменті здається, що Гайдеггер дійсно знайшов протиріччя у Ніцше відносно ототожнення волі і «волі до влади». Це протиріччя ґрунтується на тому, що природа волі, як відомо, визначається як сутність душі. Під душею розуміється особливе суще, яке відрізняється від тіла і духа. Але, згідно з Ніцше, воля визначає буття будь-якого сущого. В такому випадку не воля є виразником душі, але душа постає вольовим актом. Однак тіло і дух, розмірковує Гайдеггер, також є волею, адже про них можна сказати те, що це речі, які існують. Волю ще визначають як здатність мотти, бути в стані мати владу і здійснювати її [3, с. 40].

Однак точка зору Ніцше по ототожненні «волі до влади» з волею має категоричну відповідь: «Мое положення полягає в тому, що воля минулої психології представляє собою необґрунтоване узагальнення, що цієї волі взагалі не існує, що замість того, щоб зрозуміти як визначена воля проявляється в різних формах було перекреслено все, що характерно для волі і відкинуто її зміст...» [2, с. 414].

Але Гайдеггера категоричне твердження Ніцше не заповнило в його істинності, щодо неіснування іншої волі, крім волі до влади. Натомість Гайдеггер робить висновок, що природа волі до влади, як і воля Ніцше, має інший корінь, ніж та воля, яка є складовою, що характеризує божественність в природі людини: розум, почуття, воля. Однак Гайдеггер вказує на те, що існує ще воля як вид причини і дає відповідь: «Но бытие причина есть особый способ бытия, через который, следовательно, нельзя постичь бытие как таковое. Воля не есть действование. То, что обычно воспринимают как причиняющее (Bewirkende), как некую порождающую способность, само коренится в воле» [3, с. 40].

Не буде помилкою ще раз наголосити, що Гайдеггер вважає своїм успіхом той факт, що він винайшов ключ до таємниці ніцшеанської метафізики. Його відкриття, як вже означувалось, полягає в тім, що метафізику Ніцше неможливо осягнути без поєднання волі до влади з вченням про вічне повернення: «Якщо ми мислимо... ми осягаємо те метафізично необхідне і завершене, що міститься в вченні про вічне повернення того ж самого. Завдяки виявленню взаємозв'язку цього вчення з основною думкою про волю до влади філософія Ніцше постає як чітко окреслена історично завершена фаза в розвитку західноєвропейської метафізики» [4, с. 6]. Гайдеггер означив взаємозв'язок між вічним поверненням того ж самого та волі до влади шістьма аспектами:

1. Думка про вічне повернення того ж самого метафізико-історичного передмислить основну думку про волю до влади.

2. Обидві думки метафізичні, в новоєвропейському контексті та історичному ракурсі вони визначають одне й теж.

3. У сутнісній єдності обох думок метафізика, що завершується говорить своє останнє слово.

4. Той факт, що ця сутнісна єдність залишається невираженою, стверджує епоху завершеного безглуздя.

5. Дана епоха виконує сутність Нового Часу, який тільки так і приходиться сам до себе.

6. Історично дане виконання становить потребу в переході, котрий вбирає в себе все минуле і готує майбутнє, до переходу на шлях, який визначається збереженням істини буття [4, с. 7].

Таким чином, тлумачення М. Гайдеггером волі до влади Ф. Ніцше співпадає з задумом самого Ніцше, де даний концепт постає як принцип утвердження інших цінностей, перспектива для створення нових умов «життя». Отже, квінтесенцією метафізики Ф. Ніцше, на думку Гайдеггера, є таке визначення сущого в цілому: «Життя є воля до влади», яке містить єдність двох аспектів, де перший визначає суще в цілому як «життя», а другий – сутність життя як волю до влади. Словами життя є воля до влади завершається західноєвропейська метафізика.

Список використаних джерел

1. Гегель Г. В. Ф. Философия религии. В 2-х т. / Георг Вильгельм Фридрих Гегель [Общ. ред. А. В. Гулыги. Пер. с нем. П. П. Гайденко и др.]. – М.: «Мысль», 1977. – Т.2. – 573 с. – (АН СССР. Ин-т философии. Филос. наследие).
2. Ницше Ф. Воля к власти: Опыт переоценки всех ценностей / Фридрих Ницше [пер. с немецкого]. – СПб.: Издательский Дом «Азбука-классика», 2007. – 448 с.
3. Хайдеггер М. Ницше / Мартин Хайдеггер [пер. с немецкого А. П. Шурбелева]. – СПб.: «Владимир Даль», 2006. – Т.1. – 608 с.
4. Хайдеггер М. Ницше / Мартин Хайдеггер [пер. с немецкого А. П. Шурбелева]. – СПб.: «Владимир Даль», 2007. – Т.2. – 435 с.
5. Хайдеггер М. Ницше и пустота / Мартин Хайдеггер [сост. О. В. Селин]. – М.: Алгоритм; Эксмо, 2006. – 304 с. – (Философский бестселлер).

References

1. Gegel' G. V. F. Filosofija religii. V 2-h t. / Georg Vil'gel'm Fridrih Gegel' [Obshh. red. A. V. Gulygi. Per. s nem. P. P. Gajdenko i dr.]. – M.: «Mysl'», 1977. – T.2. – 573 s. – (AN SSSR. In-t filosofii. Filos. nasledie).
2. Nische F. Volja k vlasti: Opyt pereocenki vseh cennostej / Fridrih Nische [per. s nemeckogo]. – SPb.: Izdatel'skij Dom «Azbuka-klassika», 2007. – 448 s.
3. Hajdegger M. Nische / Martin Hajdegger [per. s nemeckogo A. P. Shurbeleva]. – SPb.: «Vladimir Dal'», 2006. – T.1. – 608 s.
4. Hajdegger M. Nische / Martin Hajdegger [per. s nemeckogo A. P. Shurbeleva]. – SPb.: «Vladimir Dal'», 2007. – T.2. – 435 s.
5. Hajdegger M. Nische i pustota / Martin Hajdegger [sost. O. V. Selin]. – M.: Algoritm; Jeksmo, 2006. – 304 s. – (Filosofskij bestseller).

Dankanich R. I., PhD, Associate Professor Oles Honchar Dnepropetrovsk National University (Ukraine, Dnepropetrovsk), rimma_dankanich@mail.ru

M. Heidegger about correlation of «Life» and «Will to power»

It's well known that Martin Heidegger one of the most famous and influential critics of Friedrich Nietzsche philosophy. The place of Nietzsche in Heidegger's analysis is quite important. Heidegger's intention consist in clarifying basic Nietzsche's concepts well known as «Life» and «Will to power». Heidegger sees the «Will to power» as the last project of the european metaphysics. Heidegger's clarification of Nietzsche's views on «Life» is at the same level of philosophical analysis as his discussion of will to power.

Keywords: «The life», «Will to power», being, metaphysics, values.

Данканич Р. І., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара (Україна, Дніпропетровськ), rimma_dankanich@mail.ru

М. Хайдеггер о соотношении понятий «Жизнь» и «Воля к власти»

Хорошо известно, что Мартин Хайдеггер один из самых известных критиков философии Фридриха Ницше. Ницше занимает особое место в анализе Хайдеггера. Внимание Хайдеггера состоит в прояснении основных

понятий Ницше, более известных как «Жизнь» и «Воля к власти». Хайдеггер рассматривает в «Воле к власти» последний проект европейской метафизики. Хайдеггеровское прояснение взглядов Ницше на «Жизнь» осуществляется на том же уровне философского анализа, что и понятие «Воля к власти».

Ключевые слова: «Жизнь», «Воля к власти», бытие, метафизика, ценности.

***

УДК 17.026.4:1(091)

Дойчик М. В.,
кандидат філософських наук, доцент, доцент
кафедри філософії та соціології,
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»
(Україна, Івано-Франківськ), maksvdoc@ukr.net

ИДЕЯ ГІДНОСТІ ЛЮДИНИ У СОКРАТИЧНИХ ДІАЛОГАХ ПЛАТОНА

Представлено історико-філософське дослідження особливостей розуміння ідеї гідності людини в сократичних діалогах давньогрецького філософа Платона. У процесі дослідження було використано такі методи, як діалектичний, феноменологічний, герменевтичний. Гідність людини розглядається у системі таких філософських, морально-етичних та педагогічних категорій, як справедливість, розум, ідея, благо, душа, філософія, мораль. Гідність людини, для Платона, не пов'язана із традиційним для античності оспівуванням краси людського тіла, зовнішніх соціальних атрибутів, а пов'язана, перш за все, з красою її душі. Прагнення людини до справедливості засвідчує її душевну красу; її гідність як особистості. Гідність є тим благом, до якого повинна прагнути людина, оскільки саме усвідомлення важливості гідності її гідної поведінки робить нас кращими.

Ключові слова: гідність, ідея, душа, людина, справедливість, розум, мораль, філософія, благо.

Платон – поет і геніальний мислитель. Ще при житті Сократа він почав записувати деякі з його бесід, хоча вже тоді він мимоволі додавав до них дещо нове, своє. Кажуть, що після прочитання одного з таких записів, Сократ, комічно жахаючись, вигукнув: «Боги! Як багато цей юнак нашкрывав на мене!» [5]. Вкладаючи в уста Сократа свої думки (з часом Сократа свідомо було перетворено на літературний персонаж), Платон окреслював своє власне бачення його ідей, і, зокрема, ідеї людської гідності.

Актуальність нашого дослідження полягає в необхідності освоєння глибинного змісту платонівського погляду на людську гідність. З ідеалістичних позицій мислитель чітко визначає як внутрішні, так і зовнішні умови, завдяки яким людина виявляє власну гідність. Результатом цього є відкриття божественного начала в людині, справжньої цінності людської особистості, що становить значний інтерес для людини сучасності, людини суперечливого, мінливого соціального світу. Вищевикладене визначає мету нашого дослідження – виявлення особливостей розуміння людської гідності у сократичних діалогах Платона.

Дослідженню філософської спадщини Платона присвячено багато праць як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Проте, слід визнати, що платонівське розуміння гідності людини та її значення в гармонізації суспільного буття все ще залишається недостатньо вивченим. Серед тих, чий узагальнення, в певній мірі, обумовили хід реконструкції поглядів мислителя на гідність людини, можна згадати В. Йегера [1], П. Карабушенко [2], В. Лазаренко [3], о. Александра Меня [4], П. Новгородцева [5].

Гідність людини, для Платона, не пов'язана із традиційним для античності оспівуванням краси людського тіла, зовнішніх соціальних атрибутів,

а пов'язана, перш за все, з красою її душі [7, с. 474–475]. Цю душевну красу гідна людина виявляє у вихованості, освіченості, у непохитному прагненні до справедливості [Там само, с. 470].

Акцентуючи увагу саме на внутрішній, суб'єктивній визначеності гідності людини, словами Сократа Платон чітко окреслює: «Гідною людиною є та, яка має гідну душу. Мерзенна ж людина має душу негідну» [6, с. 376]. Гідністю душі є справедливість, а вадою – несправедливість [8, с. 353]. Прагнення людини до справедливості засвідчує її душевну красу, її гідність як особистості. Таким чином, якщо справедливість – це здібність душі, то більш здібна душа буде і більш справедливою, а отже і більш гідною [6, с. 375]. І саме таку людину філософ називає щасливою, натомість несправедливу і ницу – нещасною [7, с. 470]. Він не втомлюється повторювати: той, хто живе гідно, той є щасливим, а хто негідно – якраз навпаки [8, с. 354]. Ці думки в лаконізованій формі віддзеркалюють увесь хід міркувань, викладених у сократичних діалогах Платона.

Щоб надійно випробувати душу на відповідність належному, слід оволодіти трьома важливими якостями – знанням, доброзичливістю і прямоотою. Не можуть бути ознаками людської гідності ні фізична сила, ні здатність нав'язувати свою думку іншим. Гідна людина вивищується насамперед своїми чеснотами; це найкраща людина: розумна, мужня, стримана [7, с. 487]. Вона, перш за все, прагне володарювати не над іншими, а над собою. Цю владу над собою Платон розуміє як «стриманість, вміння володіти собою, бути господарем своїх насолод і бажань» [Там само, с. 491]. Доки душа зіпсута – нерозумна, нестримна, несправедлива, нечеслива, – слід утримувати її від бажань і не дозволяти нічого, окрім того, що робить її кращою [Там само, с. 505]. Помилковим є отожднення блага і насолоди. Якщо насолода – це те, що з'являючись, дає нам радість, то якраз благо – це те, що своєю присутністю робить нас кращими. А кращими ми стаємо тоді, коли в нас прокидається гідність. Тобто саме гідність, за Платоном, є тим благом, до якого повинна прагнути людина, оскільки саме усвідомлення важливості гідності й гідної поведінки робить нас кращими [Там само, с. 506]. У цьому його вчитель Сократ переконує свого опонента Каллікла у діалозі «Горгій». Гідна людина – стримана і поміркована, вона «завжди буде ставитись належно як до богів, так і до людей: оскільки, діючи неналежним чином, вона виявиться вже нестриманою» [Там само, с. 507]. Поводитись належно з людьми означає «ставитись до них справедливо, а з богами – благочестиво». «А той, хто дотримується справедливості і благочестя, той неодмінно справедливий і благочестивий. Так. І неодмінно мужній на додачу. Стримана людина не стане ні гнатися за неналежним, ані відхилятися від належного, і, щось переслідуючи, чи від чогось відхиляючись, вона виконає свій обов'язок, чи стосується ця справа людей, чи речей, насолод чи страждань, а якщо обов'язок вимагає терпіти – буде стійко терпіти» [Там само, с. 507].

Отже, гідна людина – це, перш за все, стримана людина, людина «справедлива, мужня і благочестива... яка неодмінно буде бездоганно кращою, а краща людина завжди чинить добре, гідно, і, чинячи так, вона блаженна і щаслива, негідна ж, навпаки, вчинюючи погано, – нещаслива» [7, с. 507]. Негідна людина є протилежністю гідній у своїй нестриманості та розбещеності. А в житті завжди треба вміти обирати середній шлях, уникаючи

крайнощів [8, с. 619]. Платон устами Сократа говорить: «... той, хто бажає бути щасливим, нехай привчає себе до стриманості, нехай прагне до неї, а від розбещеності нам слід щосили бігти геть; більше за все слід старатися, щоб узагалі не було підстави зазнати покарання, але якщо воно все-таки є – чи нам, чи комусь з наших близьких, чи то приватній особі, чи цілому місту, – слід прийняти відплату і кару, інакше винному не бути щасливим. Такою мені уявляється мета, яку слід бачити перед собою протягом усього життя, і заради неї не можна шкодувати зусиль, ні своїх, ані свого міста, щоб справедливість і стриманість стали супутниками кожного, хто шукає щастя; так слід чинити, а не давати волю нестримним бажанням, не квапитись їх задовольняти, оскільки це – нескінченне зло, це означає вести життя розбійника. Така людина не може бути милою ні іншим людям, ані Богам, тому що не здатна до спілкування, а якщо немає спілкування, немає і дружби. Мудреці вчать, Каллікле, що небо і землю, богів і людей єднає спілкування, дружба, порядність, стриманість, справедливість, і з цієї причини вони і називають наш Всесвіт «порядком» [«космосом»], а не «безладом», друже мій, і не «свавіллям». Саме це виявляє наскільки значуща рівність між богами і людьми, геометрична рівність, – і ти думаєш, що слід прагнути до переваги над іншими? Це від того, що ти зневажаєш геометрію» [7, с. 507–508]. Слід зауважити, що до Платона слово «космос» не використовувалося у значенні порядку душі; проте споріднений йому прикметник «космічний» означає розумну, гідну поведінку [1, с. 157].

Платон стверджує, як у майнових справах людини злом є бідність, як у сфері тілесного здоров'я злом є слабкість, хвороба, потворність, так і душа може теж бути зіпсута. Ця негідна душа характеризується несправедливістю, невіглаством, боягузством [7, с. 477]. З усіх найбільших життєвих вад – бідності, хвороби, несправедливості – саме остання є найбільш негідною, потворною і шкідливою, бо засвідчує зіпсутість душі [7, с. 477]. Негідники можуть почуватись, на перший погляд, доволі комфортно: бути щасливими і задоволеними своїм життям. У них усе складається. Вони творять найбільші злочини, найбільшу несправедливість, і, незважаючи на все це, спритно уникають і відплати, і заслуженого покарання: «...біль, спричинену покаранням, вони бачать, а до користі – сліпі і навіть не здогадуються, наскільки жалюгідною є доля мати постійний зв'язок із хворою, зіпсованою, несправедливою, нечестивою душею, ніж з нездоровим тілом, а тому і роблять усе, щоб уникнути відплати, не позбуваючись найстрашнішого зла: накопичують багатства, набувають впливових друзів, вчать говорити якомога переконливіше. Такі люди подібні до важкохворих, які бояться болі від лікування [7, с. 479]. «Людина несправедлива і злочинна є нещасливою за всіх обставин, але особливо нещасливою вона є, якщо уникає відплати і залишається непокараною, і не такою нещасливою, якщо зазнає кари і дізнається про відплату богів і людей» [Там само, с. 473]. Чинити несправедливо – друге за розміром зло, а «чинити несправедливість і залишитись безкарним – з усіх зол найбільше і найперше» [Там само, с. 479]. Здійснене зло залишається плямою на душі його творця і постійно применшує цінність його особистості [1, с. 163].

Людина повинна сама з доброї волі йти якомога швидше туди, де на неї чекає справедлива відплата, «щоб

хвороба несправедливості, зостарівшись, не розклала душу кінцево і безнадійно». Тому, висновує Платон, «нехай той, хто завинив, понесе покарання і одужає» [7, с. 480]. І тут про біль і страждання людині краще не думати, а зберігаючи мужність, усією душею прагнути блаженного і прекрасного. Гідно прийняти покарання і не тікати від нього – важливо для очищення і вдосконалення душі [Там само, с. 480].

Тікати від неминучої відплати немає сенсу, рано чи пізно вона наздожене свого адресата. Від долі не втечеш. Несправедливі люди, при всій їх прудкості, «діють як учасники подвійного забігу, які в один кінець біжать добре, а на далі їх не стає; спершу вони несуться стрімголов, а в підсумку стають посміховиськом і, не здобувши вінця, йдуть геть з похилою головою і опущеним носом». Натомість «справжні бігуни досягають мети, отримують нагороди і увінчуються вінками» [8, с. 613]. Саме так і стається з тими людьми, для яких власна гідність за всіх обставин значуща, які мають загострене почуття справедливості і вперто ним керуються: «Кожен вчинок цих людей, кожне спілкування і увесь спосіб їх життя викликає в кінцевому підсумку повагу з боку інших: ось у чому полягає їх нагорода» [8, с. 613].

Чого людина дійсно варта, як особистість, виявляє також ситуація, коли їй слід визначитись, що краще: самій чинити несправедливість чи зазнавати її стосовно себе. Негідно відповідати несправедливості на несправедливість, чи робити комусь зло, навіть якщо би прийшлося й самому постраждати [9, с. 52]. На думку Платона, якщо б обставини вимагали від людини здійснити такий вибір, то для неї гідно саме прийняти і терпіти несправедливість, ніж спричинити її комусь. Він постійно повторює: творити несправедливість є найгіршим у світі злом [7, с. 469].

Філософ впевнений, що людина, яка гідно прожила своє життя, неухильно сповідуючи принцип справедливості до схилю літ, має усі шанси, якщо сама цього забажає, стати правителем у своїй державі [8, с. 613]. Гідна людина завжди бачить своє покликання у турботі про своє місто і співгромадян, у тому, щоб зробити їх самих та їхнє життя якомога кращими [7, с. 512]. Рано чи пізно, вона з необхідністю приходиться до такого висновку, оскільки цього від неї буде вимагати її сумління, почуття власної гідності та обов'язку. Така людина не зможе стояти осторонь, не зможе байдуже спостерігати за перебігом суспільних процесів, не зможе не зробити спроби допомогти іншим, якщо щось буде від неї залежати. Це буде суперечити її власним переконанням, і, насамперед, потребі усвідомлення гідності свого буття, тобто цінності свого існування в світі. Проте, вона чітко усвідомлює усі вади влади, небезпечність її розкладаючого впливу, той бруд, який часом її супроводжує та важкість шляху влади для тих, хто має непорушні принципи і прагне здійснити ідеал. Гідна людина, посвячена в істинну філософію, завжди буде зневажливо ставитися до державних посад; і якщо і піде управляти, то тільки тому, що це необхідно – «на протигагу сучасним правителям у будь-якій державі» [8, с. 521]. І тут Платон, як ніхто інший, правий: «Де менш за все прагнуть до влади ті, хто має правити, там держава управляється найкраще і ворожнеча відсутня повністю; зовсім інакше буває в державі, де правлячі верстви налаштовані протилежним чином» [Там само, с. 520].

Платон твердо переконаний: будь-яка справа ніколи не принесе суспільної користі, якщо світогляд тих, хто має

розбагатити, або стати при владі, або взагалі набути сили, не буде чесним і гідним [7, с. 512]. А це стає можливим тільки за умов приведення моралі цих людей у відповідність до порядку ідей. У відповідність ідеї блага [3, с. 120]. Тому, вважає філософ, перш ніж братися за суспільні, державні справи, варто відповісти на ряд важливих питань. Чого ти досяг у своєму власному житті? Чи став хтось кращим завдяки спілкуванню з тобою? Чи є хоч одна людина, яка раніше була негідною, несправедливою, розбещеною, нерозсудливою, а ти допоміг їй бути гідною? Державний діяч, якщо він таким є, повинен керуватися однією метою – зробити співгромадян якомога кращими, допомогти їм жити гідно [7, с. 515]. Справжнім змістом державного управління є вище благо, а саме – допомогти людині стати кращою [Там само, с. 521].

Як зауважує Платон, слід системно шукати людей, які можуть стійко захищати свої погляди, принципи і вважають, що для держави необхідно робити все найкраще. Таких людей мали б виявляти з дитинства шляхом випробувань на пам'ять, наполегливість у пізнанні, стійкість до омани, до брехні, на витривалість у праці, на здатність долати страх і спокуси: «Хто пройшов ці випробування у кожному віці – дитячому, юнацькому і зрілому – і проявив себе як цільна особистість, того і слід ставити правителем і захисником держави, тому слід віддавати пошану і при житті, і після смерті вшанувати почесними похоронами та особливо увічнивши про нього пам'ять» [8, с. 413–414]. Про таких людей Платон пише: «Їм повинна бути властива любов до своєї держави, випробувана і в радості, і в смутку, і повинно бути помітно, що від цього свого правила вони не відмовляться за жодних труднощів, небезпек або інших перипетій. Хто виявиться слабким, того треба буде відсторонити, але той, хто чистим вийде з цього випробування, немов золото з вогню, того слід поставити правителем» [8, с. 503].

Система виховання гідного громадянина, який здатен і в потенції, і в дійсності керуватися принципом справедливості, і буде дбати про спільне благо громади, отримала назву «пайдейя». Платон, як і його вчитель Сократ, не має сумніву, що правильне виховання і навчання пробуджують у людині гарні природні здібності, а в кого вони були, завдяки такому вихованню стають ще кращими [Там само, с. 424]. Здається вся філософія Платона була підпорядкована певному єдиному «принципу», певному єдиному пориву його душі – вийти за межі буденного, досягти досконалості шляхом набуття спеціального знання [2]. Проте, він припускає можливість і того, що люди можуть робити добро і правильні речі, керуючись не тільки набутими знаннями. Без розуміння цього моменту, важко пояснити, яким чином вони стають кращими [10, с. 96]. Просвітленість – це зовсім не те, що під нею розуміє загал, ніби в душі людини немає знання і його в людину слід закладати, і після цього вона наче прозріває: «у кожного в душі є така здатність; є в душі знаряддя, яке допомагає кожному вчитися... але, залежно від скерованості, це може бути корисним і позитивним, або шкідливим» [8, с. 518]. Гідність дається державним діячам «не від природи, не від вчення», якщо комусь вона і дістається, то тільки лиш як Божий дар. Не знання допомагає державному діячеві вести ввірену йому спільноту правильним шляхом, здійснювати великі справи та досягати величних цілей, а божественне натхнення, одержимість Богом. У цьому випадку державна людина стає подібною до провісника, провидця, поета, що

керується, окрім розуму, ще й містичним одкровенням. Про таку людину говорять: «Це – людина божественна» [10, с. 99].

Хоча, слід визнати, що в більшості своїй усі можновладці не без гріха, оскільки влада при тривалому застосуванні може сильно вплинути на особистість свого носія. Це може статися навіть із тими рідкісними винятками серед людей, хто зумів показати себе гідним стати досконалим філософом і правителем [8, с. 491–492]. Слава, влада, багатство можуть розбестити і їх, відхиливши від здійснення великого добра, спільного блага, заради якого вони і отримали свій дар, і були народжені. І найбільші злочинці виходять саме із середовища ось таких сильних розумом і могутніх, в силу цього вони здатні «спричинити велике зло як державам, так і окремим особам». Дрібна ж натура ніколи не зможе здійснити нічого великого: ні доброго, ні злого [Там само, с. 495].

Але й серед правителів, часом, можуть з'являтися ті, для кого гідність не порожнє слово, і тоді вони варті особливого захоплення та поваги. Бо дуже важко, але тому і почесно, прожити все життя справедливо, маючи повну свободу чинити несправедливість: «Таких людей небагато, але вони були, і я сподіваюсь будуть надалі, і тут, і в інших краях, чесні і гідні люди, чия добродішність у тому, щоб справедливо здійснювати справу, яку їм довірено...» [7, с. 526]. Проте, це швидше виняток, ніж правило. Зазвичай негідник, вдягнувши маску справедливості, може легко отримати у свої руки владу. Влада дає йому все: соціальні зв'язки, впливовість, матеріальні можливості, завдяки яким його влада тільки міцніє, усі вороги зазнають поразки, а більшість людей і служителів культу починають виявляти йому прихильність і шану за ті вигоди, якими можуть бути наділені чи обдаровані [8, с. 362]. Для багатьох, бути розсудливим і справедливим є важкою і незручною справою, натомість, безпринципність, розбещеність та несправедливість є приємними та легкими у своєму застосуванні, хоча формально і засуджуються суспільною мораллю чи законом. По факту, більшістю визнається, що несправедливі вчинки більш доцільні, ніж справедливі: «люди легко схиляються до того, щоб і в суспільному житті, і в приватно-побутовому, вважати щасливими і поважати саме негідників, якщо вони багаті, впливові і мають ні за що та зневажають тих, хто хоч і кращий, як особистість, але бідний» [8, с. 364]. Тому, з огляду на це, перед людиною постає непросте дилема, як легше і краще пройти свій життєвий шлях: «Чи правдою зійти мені на вищу фортецю, чи обманом і брехнею і під їх захистом провести життя? ... якщо я справедливий, а мене таким не вважають, користі від цього для мене, як запевняють, немає ніякої, лишень труднощі та явні збитки. А для людини несправедливої, що підступно здобула собі славу справедливої, життя, як стверджують, чудесне. Відповідно, оскільки видимість, переважає навіть істину і є головною умовою благополуччя, мені саме на це і слід звернути усю свою увагу: для видимості мені слід окреслити навколо себе живописне зображення добродішності і під цим прикриттям протягнути лисицю... прудку й підступну» [8, с. 365]. Проте, свою негідну сутність важко буде приховувати весь час, тому, «щоб зачатись», подібні люди організовуються у спілки, спільноти, а фахівці з публічних виступів навчають їх мистецтву переконання, вмінню вміло промовляти на народних зборах і, таким чином,

отримують можливість варіювати: то застосовувати переконання, то застосовувати насилля, і так, щоб завжди брати гору та не зазнавати покарання [Там само, с. 365]: «Дотримуватися несправедливості, негідної поведінки нам вигідно, а що стосується наших злочинів і помилок, так наполегливими молитвами переконаємо богів і уникнемо покарання...» [Там само, с. 366].

Щодо таких негідників і їх позиції Платон каже, що більшість з них, якщо замолоду їм і вдалося причаїтися, під кінець життя все одно будуть викриті: «... вони стануть посміховиськом, і під старість їх чекає жалюгідний кінець: ними будуть потурати й іноземці, і свої, не обійдеться справа і без побиття...» [Там само, с. 613]. Людина, яка руйнує власну країну, не залежно від того, на яких шаблях влади вона знаходиться, не має ніякої гідності. За кожну несправедливу дію негідник буде нести відповідальність у десятикратному розмірі, «за все це, тобто за кожен злочин, він повинен зазнати десятикратно більших страждань» [Там само, с. 615].

Платон визнає, що серед людей є багато таких, що намагаються діяти підло, подібно тирану, не гребуючи ніякими засобами, і цим вони можуть отримати часом перевагу, і успішно позбавити усього тих, для кого діяти таким чином неприйнятно. Проте, на його думку, негідник все одно програє, бо «негідник залишиться негідником, а його жертва – людиною гідною» [7, с. 511].

Гідна людина не шукає шляхів для втечі; їй нема сенсу тікати, рятуватися; вона не прагне за всяку ціну прожити якомога довше; вона не чіпляється за життя, але покладається у цьому на Бога, бо «від долі не втечеш, тому потрібно шукати спосіб провести дні і роки, які їй визначені, найбільш гідним чином» [Там само, с. 512].

Чи може людина змінитися? Платон впевнений, що так. Гідність людина втрачає через душевну зіпсутість, коли стає несправедливою, нестриманою, а отже злою. І навпаки, її гідність прокидається тоді, коли вона усвідомлює усю справедливість покарання, яке повинна прийняти за скоєне; прокидається, перш за все, у спокуті: «... відбуваючи покарання, вона позбавляється від зіпсутості, що затьмарює душу» [Там само, с. 477].

Душа людини може і повинна змінитися, варто лишень обрати інший спосіб життя. Проте, для цього потрібно оволодіти здатністю та умінням розпізнавати гідний та негідний способи життя: «Природні якості душі у поєднанні одна з одною і деякими набутими позитивними якостями сприяють тому, що з усіх можливостей людина здатна, враховуючи природу душі, обміркувавши, зробити вибір: негідним вона буде вважати спосіб життя, який веде до того, що душа стає несправедливою, а найкращим – коли вона стає справедливою; усе інше вона залишить осторонь. Ми вже бачили, що і при житті, і після смерті це – найважливіший вибір людини» [8, с. 618]. На той світ людині треба відходити саме з таким «твердим, як адамант, переконанням», що не приголомшило її ні багатством, ні тому подібне зло, і що не стала вона тираном, і подібною діяльністю не спричинила багато невинного зла, і, саме цим, не зазнала ще більшого зла сама [Там само, с. 619].

Справжня людина легше, ніж інші, переносить яке-небудь нещастя, що могло б статися з нею. У подібній ситуації не можна втрачати власну гідність, треба спокійно, на засадах розуму і звичаю, приймати обставини, що склалися [8, с. 603–604]. Саме у здатності зберігати спокій, не втрачати самовладання «полягає гідність людини», –

підкреслює Платон [Там само, с. 605]. Для гідної людини однаково, чи спіткає її бідність, хвороба чи інша біда: усе це кінцево буде їй на благо при житті або після смерті. Людині як безсмертній істоті не слід хвилюватися про ту незначну, з позиції вічності, мить, від народження до смерті, яка називається земним життям. Небеса ніколи не позбавлять своєї опіки людину, яка прагне бути гідною, справедливою, і тим самим, уподібнюється Богові [Там само, с. 613].

Сократ у «Горгії» Платона закликає людину: «... йди за мною до мети, досягнувши яку ти будеш щасливим і при житті, і після смерті... І нехай інші зневажають тебе, вважаючи дурнем, нехай ображають, якщо їм заманеться, нехай навіть б'ють, клянуся Зевсом, – сприймай спокійно і ганьбу, і побой: з тобою нічого не станеться дурного, якщо ти воістину гідна людина і віддана доброчесності... Цей шлях у житті – найкращий: давай і жити, і вмирати, утверджуючись у справедливості та інших чеснотах» [7, с. 527]. Гідна людина смерті не боїться, вона боїться лише скоїти несправедливість, оскільки знає, що душа, обтяжена несправедливими вчинками, цим найбільшим злом у житті, буде нести відповідальність на післясмертному суді, зазнає не тільки страждань але й ганьби [7, с. 522, 525].

В діалозі «Критон» згадується, що Сократ міг впросити на суді вирок у формі вигнання, та й навіть після винесення смертного вироку мав можливість втекти і зберегти своє життя. Але для нього було неприйнятно чіплятися за життя, негідно відступити від свого слова та вимог закону [9, с. 53–54]. Платон стверджував, якщо би смерть була кінцем усього, вона була би щасливою знахідкою для негідників. Помираючи, вони одночасно позбувалися і тіла, і разом з душею, власної нищості та гріховності. Але насправді, якщо душа безсмертна, для неї немає іншого сховища і порятунку від лиха, окрім одного: стати якомога кращою і розумнішою. «Бо душа не забирає з собою в Аїд нічого, окрім виховання і способу життя, і вони вже спричиняють померлому або неоціненну користь, або невинну шкоду з самого початку шляху у потойбічний світ» [11, с. 107]. Ті, про кого вирішать, що вони прожили життя гідно, звільняються і позбавляються земних пут, і «приходять у країну вищої чистоти», ті ж, хто завдяки філософії очистився повністю, «надалі живуть безтілесно». Тому, люди повинні докласти усіх зусиль, щоб долучитись, «доки ще живі, до доброчесності і розуму, бо прекрасна нагорода і надія є велика!» [Там само, с. 114].

Душа безсмертна і має потенціал витримати все: і будь-яке зло, і благо. Бути гідним означає триматися «вищого шляху», «дотримуватися справедливості разом із розумністю». Гідним життям ми заслуговуємо собі винагороду, «немов переможці на змаганнях», тому з позиції «і цього життя, і тисячолітньої мандрівки», усе у гідної людини буде добре [8, с. 621].

Ідеалізм філософа у розумінні гідності людини і по-сьогодні зберігає свою життєздатність, і певно збереже назавжди, доки люди не втратять свої нескінченні прагнення до досконалості і кращих сподівань на майбутнє. Таку високу оцінку ідейного спадку Платона дає дослідник його творчості П. Новгородцев [4, с. 251]. Платон у своїй філософії обґрунтував ідею гідності, високу та ідеальну, яка допомагає нам усвідомити дивовижну глибину і цінність людського духу. Такі ідеї не забуваються. Для людства завжди будуть зберігати силу ідеї, які допомагають йому прагнути до гідного, жити й вірити в життя, вірити в людину.

Список використаних джерел

1. Йегер В. Пайдейя. Воспитание античного грека / В. Йегер; [Пер. с нем. М. Н. Ботвинника]. – М.: «Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина», 1997. – 336 с.
2. Карабущенко П. Элитология Платона / П. Карабущенко. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/karab/13.php
3. Лазаренко В. И. Онтологическая основа благополучия совершенного государства Платона / В. И. Лазаренко // Этическая мысль. – Вып. 5; [Отв. ред. А. А. Гусейнов]. – М.: ИФ РАН, 2004. – С.120–127.
4. Новгородцев П. И. Сократ и Платон / П. И. Новгородцев // Сочинения. – М.: «Раритет», 1995. – 450 с.
5. о. Александр Менъ. История религии / о. Александр Менъ. – Т.4. – Часть IV: Сократ. – Гл. 15: Двудликий Философ. – Режим доступу: http://www.alexandrmn.ru/books/tom4/4_gl_15.html
6. Платон. Гиппий Меньший / Платон; [Перевод С. Я. Шейнман–Топштейн] // Диалоги. – М.: «Мысль», 1986. – С.363–376.
7. Платон. Горгий / Платон; [Перевод С. П. Маркиша] // В кн.: Собр. соч. в 3–х томах. – М.: «Мысль», 1968. – Т.1. – С.447–527.
8. Платон. Государство / Платон; [Перевод А. Н. Егунова] // В кн.: Собр. соч. в 3–х томах. – М.: «Мысль», 1971. – Т.3. – С.327–354.
9. Платон. Критон / Платон; [Перевод М. С. Соловьева] // В кн.: Избранные диалоги. – М.: Художественная литература, 1965. – С.43–54.
10. Платон. Менон / Платон; [Перевод С. А. Ошерова] // В кн.: Собр. соч. в 4–х томах. – М.: «Мысль», 1990. – Т.1. – С.70–100.
11. Платон. Федон / Платон // В кн.: Собр. соч. в 4–х томах. – М.: «Мысль», 1993. – Т.2. – С.57–118.

References

1. Yeher V. Paideya. Vospitaniye antichnogo greka / V. Yeher; [Per. s nem. M. N. Botvynnyka]. – M.: «Greko-latinskii cabinet Yu. A. Shichalina», 1997. – 336 s.
2. Karabushchenko P. Etiologiya Platona / P. Karabushchenko. – Rezhym dostupa: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/karab/13.php
3. Lazarenko V. I. Ontologicheskaya osnova blahopoluchiya sovershennoho hocudarstva Platona / V. I. Lazarenko // Eticheskaya mysl'. – Vyp.5; [Otv. red. A. A. Guseinov]. – M.: IF RAN, 2004. – S.120–127.
4. Novgorodtsev P. I. Sokrat i Platon / P. I. Novgorodtsev // Sochineniya. – M.: «Raritet», 1995. – 450 s.
5. о. Alexandr Men'. Istoriya religiyi / о. Alexandr Men'. – T.4. – Chast' IV: Sokrat. – Gl. 15: Dvudlikii Filosof. – Rezhym dostupa: http://www.alexandrmn.ru/books/tom4/4_gl_15.html
6. Platon. Gipii Men'shyy / Platon; [Perevod S. Ya. Sheinman–Topshein] // Dialogi. – M.: «Mysl'», 1986. – S.363–376.
7. Platon. Gorgii / Platon; [Perevod S. P. Markisha] // V kn.: Sobr. soch. v 3–ch tomakh. – M.: «Mysl'», 1968. – T.1. – S.447–527.
8. Platon. Gosudarstvo / Platon; [Perevod A. N. Yehunova] // V kn.: Sob. soch. v 3–ch tt. – M.: «Mysl'», 1971. – T.3. – S.327–354.
9. Platon. Kryton / Platon; [Perevod M. S.Solovyova] // V kn.: Izbrannyye dialogi. – M.: Khudozhestvennaya literatura, 1965. – S.43–54.
10. Platon. Menon / Platon; [Perevod S. A. Osherova] // V kn.: Sobr. soch. v 4–ch tomakh. – M.: «Mysl'», 1990. – T.1. – S.70–100.
11. Platon. Fedon / Platon // V kn.: Sobr. soch. v 4–ch tomakh. – M.: «Mysl'», 1993. – T.2. – S.57–118.

Doichuk M. V., PhD, associate professor, Philosophy and Sociology Department, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano-Frankivsk), maksydoc@ukr.net

The idea of human dignity in Plato's Socratic dialogues

The article is a historical-philosophical research into the perspective of ancient Greek philosopher Plato on the idea of human dignity reflected in the Socratic dialogues. In the course of investigation the following methods were applied: dialectical, phenomenological, and hermeneutical. Human dignity is considered within the system of philosophical, moral-ethical and pedagogical categories, namely, justice, mind, common weal, soul, philosophy, moral. The historical-philosophical analysis of the problem is done. Plato doesn't connect dignity with the traditional Ancient Greek praising the beauty of a human body and outer social attributes, but refers it, first of all, to the beauty of a soul. Striving for justice proves the beauty of a human soul. Dignity is the blessing to strive for, since the realizing of the importance of being worthy makes us better.

Keywords: dignity, idea, soul, human being, justice, mind, moral, philosophy, common weal.

Doichuk M. V., кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры философии и социологии, ДВНЗ «Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефанюка» (Украина, Ивано-Франковск), maksydoc@ukr.net

Идея достоинства человека в сократических диалогах Платона

Представлено историко-философское исследование особенностей понимания идеи достоинства человека в сократических диалогах древнегреческого философа Платона. В процессе исследования было использовано такие методы как диалектический, феноменологический, герменевтический. Достоинство человека рассматривается в системе таких философских, морально-этических, педагогических категорий, как справедливость, разум, идея, благо, душа, философия, мораль. Достоинство человека, для Платона, не связано с традиционным для античности восхищением красотой человеческого тела, внешних социальных атрибутов, а связано, прежде всего, с красотой его души. Стремление человека к справедливости свидетельствует про его душевную красоту, его достоинство как личности. Достоинство является тем благом, к которому должен стремиться человек, поскольку именно осознание важности достоинства и достойного поведения делает нас лучшими.

Ключевые слова: достоинство, идея, душа, человек, справедливость, разум, мораль, философия, благо.

* * *

УДК 141.319.8

Коробкина Т. В., кандидат философских наук, доцент кафедры философии, Харьковский национальный университет радиоэлектроники (Украина, Харьков), tanakorobkina@mail.ru

АНТРОПОЛОГИЯ БЕССОЗНАТЕЛЬНОГО К. Г. ЮНГА

Данное исследование представляет собой попытку осмысления понятия бессознательного в философско-антропологической концепции К. Г. Юнга. Автор статьи подчёркивает тот факт что, по мнению учёного, бессознательные свойства личности зачастую обладают для нее решающим значением. Личное бессознательное представляет собой не статическую, а динамическую структуру. В отличие от личного бессознательного, структурные компоненты коллективного бессознательного – архетипы, универсальны, так как «действуют» в психике каждого человека и всего человечества. Бессознательное – это область психики, которая не только связана с личным опытом индивида, но и обусловлена наследственностью и принадлежностью к человеческому роду. Важно отметить, что антропологическая концепция К. Г. Юнга, во многом определяется своей эпохой и перекликается с другими философскими направлениями XIX – XX веков.

Ключевые слова: бессознательное, антропология, личность, «Эго», архетипы, философско-антропологическая концепция, психика.

(статья друкється мовою оригіналу)

Приступая к исследованию антропологической концепции К. Г. Юнга, следует уделить внимание чертам, отличающим его, как мыслителя, определяющим интегральное направление в философии. Актуально напомнить о той части его творческого пути, который сформировал интегральное направление философии Юнга. Так, во второй период своего творчества Юнг отказывается от идеи этнического бессознательного, утверждая существование общечеловеческого коллективного бессознательного, архетипы которого равно действуют в психике каждого человека.

Целью данной работы является попытка осмысления понятия бессознательного в философско-антропологической концепции К. Г. Юнга.

Полная картина психики должна включать недоступные сознанию компоненты. Здесь появляется главная проблема и парадокс: невозможно раскрыть в полной мере с помощью доступных сознанию способов те слои психики, которые «лежат за сознанием».

В то же время упускать их из виду никак нельзя, так как эти издревле присущие человеческой психике структуры действуют в психике современного человека как своего

рода закодированный в структурах мозга наследственный материал, периодически всплывающий на поверхность, прорывающийся в сознание и способный даже подчинить сознание человека.

Эта динамика ярко проявляет себя в психических расстройствах, на что Юнг и обращает свое особое внимание. Он замечает в симптомах своих пациентов именно те мифологические мотивы, которые отражали картину мира древнего человека.

Проводя свои исследования человеческой психики, а также обращаясь к истории религии, истории философии, мифологии, литературе, различным научным областям, – Юнг обнаруживает тот факт, что в психике так называемого нормального человека также действуют мифические образы и мотивы. Последние проявляются в фантазиях, сновидениях, ритуальных действиях, произведениях искусства.

Юнг считает, что бессознательные свойства личности зачастую обладают для нее решающим значением. Более того, Юнг не останавливается, подобно Фрейдю на том факте, что бессознательное присуще только индивиду (индивидуальное бессознательное). Юнг видит действие мифических мотивов на более широком уровне – уровне человечества в целом. Таким образом, в структуре психики человека Юнг выделяет, два слоя бессознательного: личное и коллективное.

Личное (индивидуальное) бессознательное, также называемое подсознанием по Юнгу является структурой, в некотором роде, подобной «бессознательному» Фрейда. Оно содержит утраченные воспоминания, вытесненные тягостные представления, а также восприятия, называемые Юнгом подпороговыми или сублимированными – чувственные перцепции, которые были недостаточно сильны, чтобы достичь сознания, а также другие содержания психики, еще не «дозревшие» для перехода в сознание. «Личное бессознательное – темная, негативная часть личности. Оно имеет свое архетипическое выражение в образе тени» [4, с. 240].

Личное бессознательное представляет собой не статическую, но динамическую структуру. Оно «постоянно занято группировкой и перегруппировкой своих содержаний» [6, с. 149]. Бессознательное здесь – активность, которая координирует сознание, не дает ему «перегрузиться» и компенсирует сознание [3, с. 149].

Являясь приобретениями индивидуального опыта, содержания личного бессознательного ограничены в своем числе. Узнать содержания личного бессознательного, отличить их от содержаний коллективного бессознательного можно благодаря тому, что их присутствие, влияние и возникновение объясняется фактами личного прошлого [3, с. 158]. Юнг также определяет содержания личного бессознательного как относительные, то есть потенциально выводимые на поверхность сознания.

Бессознательные процессы постоянно «подводят к сознанию такие содержания, которые, будучи познаваемыми, увеличивают объем сознания» [3, с. 213]. То есть личное бессознательное не является зеркальным отражением сознания. Оно представляет собой источник творческой энергии, а также – особый мир, который воздействует на человека, как и человек, воздействует на него [3, с. 158].

Коллективное бессознательное представляет собой самую древнюю восходящую своими корнями к психике

животных предков, часть человеческой психики, содержащую в себе паттерны психической деятельности всего человечества – архетипы. Коллективное бессознательное архаично, его проявлением, являются воспроизводимые психикой человека мифологические мотивы и образы. Если содержания личного бессознательного – комплексы, индивидуальные, то структурные компоненты коллективного бессознательного – архетипы, универсальны, так как «действуют» в психике каждого человека и всего человечества. Коллективное бессознательное не только составляет структурный срез человеческой психики. Юнг считает, что оно, в некотором смысле, сыграло определенную роль в формировании рода человеческого.

В качестве умозрительного доказательства существования коллективного бессознательного Юнг приводит аналогию коллективного бессознательного с «телом, которое индивидуально преходяще и брэнно, но его коллективный возраст не поддается измерению» [9]. Подобно тому, как человеческое тело является хранилищем реликтовых останков и воспоминаний о прошлом, так и в человеческой психике можно обнаружить более древние слои. Исследования структуры коллективного бессознательного, по мнению Юнга, ведут к тем же открытиям, что и занятия сравнительной анатомией. На основе этого Юнг отрицает обвинения в мистицизме, производимые в отношении его концепции коллективного бессознательного: «В коллективном бессознательном нет ничего мистического. Это просто новая отрасль науки» [9, с. 19].

Взаимодополняющие отношения сознания и бессознательного Юнг объясняет следующими положениями. Во-первых, сознание имеет порог интенсивности, за пределы которого не могут перейти энергетически слабые компоненты психики, которые остаются в бессознательном. Во-вторых, через направленность своих функций сознание накладывает ограничение на все, что с ней не совместимо, в результате чего вся вытесненная информация остается в бессознательном. В-третьих, одновременно с тем, как сознание организует процесс сегодняшней адаптации, бессознательное содержит весь материал, из которого состоит структура психики. В-четвертых, бессознательное включает психические смести, какие потенциально могут проникать, в сознание, обогащая ее [10].

Таким образом, проанализировав интересовавшие нас аспекты антропологической концепции К. Г. Юнга, мы приходим к следующим выводам.

Бессознательное – это область психики, которая не только связана с личным опытом индивида и не только является его личным приобретением. Оно содержит коллективное бессознательное, которое никогда не было частью сознания человека, то есть приобретенным индивидуально. Оно обусловлено исключительно наследственностью и принадлежностью к человеческому роду.

В структуре психики человека бессознательное также включает в себя архаические формы психики – архетипы, которые могут достигать уровня сознания лишь вторично, облекаясь в форму символов.

Важно отметить, что антропологическая концепция К. Г. Юнга, во многом определяется своей эпохой и перекликается с другими философскими направлениями

XIX – XX століття. Можливо, це пов'язано з новим рівнем розвитку людського самосвідомості, яке відображається в філософських пошуках.

Іменно в цей час, пройшовши довгий шлях роздумів про людину, філософія переходить на новий якісний рівень розуміння індивідуального.

Список використаних джерел

1. Гловер Едвард Фрейд или Юнг / Эдвард Гловер; [Пер. с англ. Е. А. Цыпина]. – СПб.: Гуманит. агентство «Акад. Проект», 1999. – 204 с.
2. Кембриджское руководство по аналитической психологии / [Под. ред. П. Янг–Айзендрат Т. Даусона. 2–е изд.]. – М.: Добросвет КДУ, 2007. – 467 с.
3. Юнг К. Г. Отношения между «Я» и бессознательным / К. Г. Юнг / К. Г. Юнг Очерки по аналитической психологии. – Мн.: ООО «Харвест», 2003. – 528 с.
4. Юнг К. Г. Происхождение архетипов коллективного бессознательного / К. Г. Юнг // Юнг Карл Густав Психика: структура и динамика; [пер. А. А. Спектор; науч. ред. пер. М. В. Маришчук]. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, 2005. – 416 с.
5. Юнг К. Г. Психологические типы / К. Г. Юнг; [пер. С. Лорие]. – Мн.: ООО «Харвест», 2003. – 498 с.
6. Юнг К. Г. Психология бессознательного / К. Г. Юнг; [пер. с англ.]. – М.: «Когито–Центр», 2006. – 352 с.
7. Юнг К. Г. Сознание, бессознательное и индивидуация / К. Г. Юнг // Юнг Карл Густав Психика: структура и динамика / К. Г. Юнг; [пер. А. А. Спектор; науч. ред. пер. М. В. Маришчук]. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, 2005. – 416 с.
8. Юнг К. Г. Тавистокские лекции. Аналитическая психология: теория и практика / К. Г. Юнг // К. Г. Юнг Очерки по аналитической психологии. – Мн.: ООО «Харвест», 2003. – 528 с.
9. Юнг К. Г. Эон / К. Г. Юнг; [пер. с нем. М. А. Собоуцкого]. – М.: АСТ; Москва, 2009. – 411 с.
10. Юнг К. Г. О психологии бессознательного / К. Г. Юнг // К. Г. Юнг Очерки по аналитической психологии. – Мн.: ООО «Харвест», 2003. – 528 с.

References

1. Glover Ehdvard Frejd ili Yung / Ehdvard Glover; [Per. s angl. E. A. Cyryna]. – SPb: Gumanit. agentstvo «Akad. Proekt», 1999. – 204 s.
2. Kembriджskoe rukovodstvo po analiticheskoj psihologii / [Pod. red. P. Yang–Ajzendrat T. Dausona. 2–e izd]. – M.: Dobrosvet KDU, 2007. – 467 s.
3. Yung K. G. Otnosheniya mezhd «Ya» i bessoznatel'ny'm / K. G. Yung / K. G. Yung Ocherki po analiticheskoj psihologii. – Mn.: ООО «Harvest», 2003. – 528 s.
4. Yung K. G. Proiskhozhdenie arhetipov kollektivnogo bessoznatel'nogo / K. G. Yung // Yung Karl Gustav Psihika: struktura i dinamika; [per. A. A. Spektor; nauch. red. per. M. V. Marishchuk]. – M.: АСТ; Mn.: Harvest, 2005. – 416 s.
5. Yung K. G. Psihologicheskie tipy / K. G. Yung; [per. S. Lorie]. – Mn.: ООО «Harvest», 2003. – 498 s.
6. Yung K. G. Psihologiya bessoznatel'nogo / K. G. Yung; [per. s angl.]. – M.: «Kogito–Centr», 2006. – 352 s.
7. Yung K. G. Soznanie, bessoznatel'noe i individualiatsiya / K. G. Yung // Yung Karl Gustav Psihika: struktura i dinamika / K. G. Yung; [per. A. A. Spektor; nauch. red. per. M. V. Marishchuk]. – M.: АСТ; Mn.: Harvest, 2005. – 416 s.
8. Yung K. G. Tavistokskie lekcii. Analiticheskaya psihologiya: teoriya i praktika / K. G. Yung // K. G. Yung Ocherki po analiticheskoj psihologii. – Mn.: ООО «Harvest», 2003. – 528 s.
9. Yung K. G. Ehon / K. G. Yung; [per. s nem. M. A. Sobuckogo]. – M.: АСТ; Moskva, 2009. – 411 s.
10. Yung K. G. O psihologii bessoznatel'nogo / K. G. Yung // K. G. Yung Ocherki po analiticheskoj psihologii. – Mn.: ООО «Harvest», 2003. – 528 s.

Korobkina T. V., Ph.D. in Philosophy, Associate Professor Department of Philosophy, Kharkiv National University of Radio electronics (Ukraine, Kharkiv), tankorobkina@mail.ru

C. G. Jung's Anthropology of the Unconscious

This study is an attempt to understand the concept of the unconscious in the philosophical and anthropological concept of C. G. Jung. The author emphasizes the fact that, according to the scientist, the unconscious features of personality are often quite important for it. Personal Unconscious is not a static and dynamic

structure. Unlike to the personal unconscious, the structural components of collective unconscious, i.e. the archetypes are universal, as the «action» in the psyche of every person and of all humanity. The unconscious is the area of the psyche, which is not only connected to the personal experience of the individual but also due to heredity and human being. It must be admitted that C. G. Jung's anthropological concept is largely determined by his era and comes out in other philosophical trends of the XIX–XX centuries.

Keywords: unconscious, anthropology, personality, «Ego», archetypes, philosophical and anthropological concept, psyche.

Korobkina T. V., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Харківський національний університет радіоелектроніки (Україна, Харків), tankorobkina@mail.ru

Антропология несвідомого К. Г. Юнга

Ця дослідження є спробою осмислення поняття несвідомого у філософсько-антропологічній концепції К. Г. Юнга. Автор статті підкреслює той факт що, на думку ученого, несвідомі властивості особи найчастіше мають для неї вирішальне значення. Особисте несвідоме є не статичною, а динамічною структурою. На відміну від особистого несвідомого, структурні компоненти колективного несвідомого – архетипи, універсальні, оскільки «діють» в психіці кожної людини і усього людства. Несвідоме це область психіки, яка не лише пов'язана з особистим свідомом індивіда, але і обумовлена спадковістю і приналежністю до людського роду. Важливо відмітити, що антропологічна концепція К. Г. Юнга, багато в чому визначається своєю епохою і перекликається з іншими філософськими напрямками XIX – XX століття.

Ключові слова: несвідоме, антропология, особистість, «Его», архетипи, філософсько-антропологічна концепція, психіка.

* * *

УДК 316.3 : 342.2 (092)

Гринчук М. Л., аспірантка кафедри соціальної філософії та філософії освіти, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Україна, Київ), marina-grinchuk@mail.ru

ДЕРЖАВОТВОРЧА РОЛЬ СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ ІСТОРІОСОФСЬКИХ ІДЕЙ В. АНТОНОВИЧА

В даній статті висвітлюються проблеми становлення державотворення України, які пов'язані з сучасною проблематикою державності України. В. Антонович своєю діяльністю формував українську національну свідомість в останніх десятиліттях в XIX ст., являючись складовою частиною українського національного руху цієї доби. В. Антонович відкрив українство і став українцем, після того як відшукав демократичний світогляд і став демократом.

Ключові слова: Україна, державотворення, народ, нація, національність, державність, національна ідея.

Розвиток сучасної української національної держави супроводжується детальним вивченням процесу становлення державотворення. Українське державотворення має свої характерні ознаки. Шлях українського народу щодо розвитку своєї державності й формування та становлення суспільно-політичних інститутів, організації влади й управління є індивідуально-конкретний та показовий.

Історія українського державотворення має не просто особливості, воно переплетено з державотворенням багатьох наших сусідів. Можна засвідчити, що наші співвітчизники зробили вагомий внесок у державотворення інших держав світу, будучи долучені як еліта (духовна, церковна, науково-освітня, військова, економічна та управлінська) до їх формування, становлення та розвитку.

Вагомий внесок у розвиток державотворення вніс В. Антонович, він належить до покоління філософів, які досліджують духовності народу через роль інтелектуальної і політичної еліти. В добу романтизму виникло протистояння між нацією її політичною надбудовою. В. Антонович підкреслює, що український народ втілює у собі принцип широкого демократизму і признання різного політичного права задля кожної

одиниці суспільства. Кожен народ у своєму політичному житті має власну йому провідну ідею, яка залежить від антропологічних, расових, територіальних, історичних, культурних причин.

Л. Деленчук говорить, що «вихідною тезою філософського осмислення української ідеї у межах романтизму було уявлення про індивідуальність українського народу, визначену його природженими духовними якостями, насамперед винятковим, порівняно із сусідами, прагнення до волі й рівності [10, с. 332].

А. Бичко зазначає, що ідея романтичного націоналізму найповніше втілена у понятті «народна душа», «національний геній», сформульованому у низці праць таких письменників, як лорд Шефтсбері, Монтеске, Руссо, що завершується у Гегелівській філософії історії – «Германський дух – є духом нового світу, мета якого полягає у здійсненні абсолютної істини як нескінченного самовизначення свободи, тієї свободи, змістом якої є сама її абсолютна форма. Призначення германських народів у тому, щоб були носіями християнського принципу. Принцип духовної свободи, принцип примирення був закладений у простодушних, ще не просвічених, душах германських народів, і на них було покладено завдання не тільки приймати поняття істинної свободи за релігійну субстанцію при служінні світовому духові, а й вільно творити в світі, виходячи з суб'єктивної самосвідомості» [9, с. 147–148].

Українцям вдалося перетворитися у модерну націю у винятково несприятливих обставинах. Український народ перебували у меншості серед населення найбільших міст й індустріальних центрів. Їхня національно свідомі еліта була дуже малочисельною і переважно культурницького спрямування і не могла успішно виконувати роль національного проводу через брак політичного та господарського досвіду. Якщо додати до того, майже абсолютну незацікавленість найбільших світових держав українською справою, то стає зовсім не зрозумілим, як наприкінці ХХ ст. українцям вдалося проголосити свою політичну самостійність й утворити життєздатну та досить стабільну державу.

Народ як суб'єкт суспільно-історичного процесу визначається через поняття субстанції як першооснови та рушійної сили всього існуючого. Відповідно народ становить основу і рушійну силу суспільно-історичного процесу. Це означає, що народ активно використовує і переробляє природний матеріал з метою створення матеріальних та духовних умов своєї життєдіяльності. Народ як етнічна спільнота ставить до інших етнічних спільнот як до суб'єктів, тобто поважає їх і рахується з ними як подібними до себе.

Визначення етнографічності складу українського народу ґрунтується на розумінні істориком природи нації і теорії про нації, серед яких він вказує на два варіанти. Один, якого дотримуються здебільшого у централістичних державах, трактує народність (тобто націю) як те, що становить державу, це – державно-національна теорія. Інший – етнографічна теорія, яка стверджує, що всяка група людей, яка складає єдиний тип, творить націю, тобто остання «виробляється самою природою, а не державою». Для свого розвитку «кожна етнографічна одиниця вимагає, щоб їй дали право на існування власної культури, щоб у державному законодавстві забезпечено їй усі права та по трєби» [10, с. 337].

С. Кримський зазначає, що нація має такі ж «індивідуальні риси, які особа», демонструє свою «індивідуальну неповторність», бо «сама є історичною особистістю» [6, с. 8]

І. Лисяка-Рудницький, пише «...нація постали пізніше, як народи. України щодо цього не становить винятку. Початків формування української нації треба шукати шойно в Київській Русі (чи, точніше, в період розпаду Київської держави), себто небагато століть після сформування українського народного (етнічного) колективу. Але нація, що викристалізувалася в Галицько-Волинському Королівстві та Великому Князівстві Литовському, загибає після Люблинської унії. Вдруге бачимо це явище на переломі XII та XIV століть, після ліквідації решток автономних установ козацької України. Себто українська нація вже двічі вмирала й двічі відроджувалося наново» [7, с. 18].

М. Бойчук у своїй книзі «Демократія як народовладдя...» сказав, що до ХХ століття український народ практично не мав тривалих періодів розвитку власної держави, що, як показує свідомі практика, є не єдиною, але необхідною умовою для демократичного поступу... Незважаючи на несприятливі історичні умови й відставання України від світових здобутків демократії, у переломні періоди історії, часи національного відродження та політичного піднесення українське суспільство засвоювало, розвивалося, а часом і застосовувало на практиці демократичні ідеї епохи. Український народ виявив самободолубність, повагу до людської гідності, тобто мав ознаки демократизму. Він ніколи не відрікався від своєї спорідненості з вільним світом і прагнення активної політичної творчості в контексті прогресу [7, с. 41–42].

Всупереч обставин розвитку, українці, не маючи власної політичної держави, змогли зберегти мову, культуру і ментальну неповторність. Насамперед В. Антонович робить спробу спростувати основну тезу стосовно заборони української мови: малоросійської мови не існує – це лише говір загальноросійської мови і витівка створити малоросійську літературу, яка не має майбутнього. Позиція вченого у цьому питанні однозначна. Вона полягає у тому, що визначення малоросійської мови чи то наріччям, чи то діалектом є компетенцією філологів-спеціалістів. А ось те, що цим говором розмовляють мільйони – факт безсумнівний. Більше того, викоренення рідної мови із школи, церкви і навіть із книг, на думку Антоновича, тягне за собою гальмівні процеси у розвитку народу: швидко втрачаються набуті у школі знання, проростає байдужість до культурного життя. Не витримує критики і положення про те, що створення літературних творів на, так би мовити, неіснуючій мові викликає свого роду побоювання. Якби навіть і припустити такий стан речей, коли твори не знайшли би свого читача, то збитки від такої діяльності мав би насамперед автор, і власне у такому сенсі не потрібно застосовувати будь-які заборонні заходи, переконаний вчений [1, с. 33–39]

В. Антонович був творцем української соборності, оскільки розробив і висунув ідею польсько-українського порозуміння для здійснення російсько-українського ідейно-політичного й культурного розмежування. Йому ж фактично належить ідея Галичини – українського П'ємонту – з метою створення на півдакійській Україні інкубатора для формування спільних культурних атрибутів нації: мови, літератури, науки.

В. Антонович наголошує у своїх працях, що, український народ на противагу їх державності виробив ідею (ідеал) «народоправства», «громадівства», демократизму й у всі періоди своєї історії відстоював саме ці свої ідеали, задовольняючись приєднанням до інших держав (у кращому випадку – на правах автономності) [8, с. 18–32]. Зокрема, Запорізька Січ була для вченого осередком народного ідеалу громадського, демократичного рівноправного ладу [3, с. 194]. В. Антонович сприймав ідейні цінності запорізького козацтва як духовне першоджерело світогляду українського народолюбства [11, с. 38], а, досліджуючи прояви національної вдачі в історичному житті народів, прийшов до переконання, що кожна нація має якусь свою провідну ідею, що тягнеться впродовж цілої історії, часто зовсім несвідомо [2, с. 90–91]. При цьому історик розвивав власну ідею про церковно-релігійні корені українства та велике значення для українців віри та православної церкви.

Ідея В. Антоновича щодо будівництва надкласового українського суспільства стала значним внеском в українську суспільну думку. Ця ідея передбачала всестановність українського суспільства, яке б складалося як із селянства, так і заможних верств та негативізм щодо радикальних течій у громадському русі.

Для української філософської думки, яка нині знаходиться на етапі з'ясування власних традицій, історичної тяглості напрямів, стилів і способів філософування, звернення до проблеми національної ідеї є, вочевидь, необхідним моментом самовизначення. Для неї особливо важливо сьогодні ввести те специфічне, що є в досвіді культурної спільноти, в традицію і метакомунікацію ширшого культурного ареалу (цивілізації), у межах якого дана спільнота конституїрована. Потребою вважаємо сполучення досвіду української національної рефлексії з європейською раціональною методою філософського дослідження.

Державотворча воля українського народу, що проявилася вже в козацько-гетьманській період, розвивалася одночасно з національним самоусвідомленням. Хоч значний націєтворчий потенціал держави не міг бути реалізованим у силу об'єктивних причин (гетьманська держава була знищена), проте ідеологія козацтва як найбільш активної, впливової та чи не найбільш організованої частини українського соціуму періоду XVI–XVIII століть ще тривалий час зберігалася в підсвідомості українського народу [12, с. 220–221].

Н. Хамітов простежує в сучасній філософсько-українській думці проблему національної ідеї, де визначає, «міркуючи про можливість національної ідеї до появи національної інтелігенції, можна сказати, що пізнавати та ідеалізувати можна вже щось існує. Якщо ж пізнається не ідея нації, а її буття, то все одно у цьому бутті знаходиться спрямованість, яка може бути названа його ідеєю. Все це дає можливість розглядати національну ідею не лише як гносеологічний та ідеологічний, а й як онтологічний феномен» [13, с. 149].

За висновками В. Антоновича, провідною ідеєю українського народу є «принцип широкого демократизму», польського – «принцип аристократизму», або «шляхетської демократії» (демократії для шляхти), російського – «принцип авторитету державної влади», «абсолютизм». «Грунтовні інстинкти» росіян вимагають царського правління, поляків – панського, українців –

загальнонародного («вічевого»). Кожен європейський народ по-своєму тяжіє до демократії, але, може лише один – українці є, за Антоновичем, власне народом-демократом за своєю етнонаціональною істотою, зазначає В. Білодід [10, с. 360].

Українські демократичні ідеї – не єдині тенденції української національної свідомості. Вони щільно переплетані із певних соціальним несупротивом, покірливістю, прагнення стабільності та сильного ладу – характеристиками східної людини [5, с. 42].

В. Антонович вважав, що одним з важливіших проявів національного світогляду (національної ментальності) українців є, тісно пов'язана з їх демократизмом, недержавність, про яку докладно йшлося раніше. Історик пов'язував її з самою істотою українського етносу («етнографічного типу»), а історичні прояви байдужості до політичного усамостійнення України-Русі розглядав як результат дії ансамблю якостей українства, несумісних (або дуже мало сумісних) з державністю як такою. При цьому, може найвідповідальнішим у цьому ансамблі за недержавність була – наскільки можна зрозуміти Антоновича, – якраз глибинна демократичність українців. Не заглиблюючись в утаємничені глибини українського «національного типу» (для цього й понині все ще не розроблено надійного методологічного інструментарію), історик використовував евристичні можливості порівняльного методу. Антоновичу було цілком зрозуміло, що українці в цьому відношенні є протилежністю росіян: наскільки вони, за «етнографічним типом», державники, настільки українці – недержавний. Це узгоджувалося з особливостями національних світоглядів цих народів. Щирий демократизм українців і авторитаризм держави (зокрема, російської) взаємовиключали один одного. І якщо синонімом українця є «народна людина», то, очевидно, синонімом української держави мала б бути відповідно «загальнонародна держава». Лише вона відповідала б національній «вдачі», духу українського народу [4, с. 223].

Сучасна Україна є спадкоємиця попередніх поколінь, що мешкали на її теренах. Свідченням цього є те зазначає В. Антонович, що ці традиції визначають суспільну й філософську духовно складову громадянського суспільства. Автор досліджує державотворчі ідеї у політичній думці доби гетьманщини (друга половина XVI–XVIII століть), періодизацію доби гетьманщини, у контексті котрої аналізуються ідеї державності, державницькі погляди релігійного протистояння, а також ідеї національної державності доби гетьманщини, зокрема ідеї державності козацьких національно-визвольних повстань, ідеї незалежності та автономності у поглядах гетьманів Козацької держави, особливості державотворчих ідей у добу руйнації гетьманщини. Уявлення В. Антоновича в його дослідженнях сприяли розвитку державотворчих ідей, що містяться у політико-правових документах антропоцентричного спрямування доби Відродження; працях, котрі постали у процесі релігійно-богословської дискусії та репрезентували її політичну складову; документах Козацької держави, котрі представляють її становлення, розвиток і занепад.

Друга половина XIX ст. і до сьогодні поступово набирає обертів чітко виявлений період дослідження проблеми формування ідеології державотворення. У державотворчій думці поступово стверджуються

демократичні цінності й ідеали, формується модель демократії як цивілізованої форми організації державно-політичної життєдіяльності сучасного суспільства, створюються концепції для духовного забезпечення розбудови відповідного типу державності. Існуючий в соціальній реальності взаємозв'язок між індивідуальними та суспільними інтересами зумовлює в зазначений час становлення й суперництво класичної і некласичної кратологічних парадигм. Поряд з осмисленням державотворчого сутнісного аспекту ідеології державотворення відбувається осягнення й ідеологічного. Якщо протягом ХХ ст. для репрезентантів філософських і суспільствознавчих концепцій Заходу в осмисленні ідеологічного явища була характерна загалом орієнтація на нижчий, буденний рівень суспільної свідомості, то для представників вітчизняної, радянської філософії і науки, суспільної думки країн соціалістичної співдружності – на вищий, теоретичний рівень даної свідомості. Наприкінці минулого сторіччя необхідність розбудови незалежної української держави детермінує активізацію відповідних дослідницьких напрямів у вітчизняній науці й філософії пострадянської доби. Наявність традиційних філософських і наукових трендів – домінування марксистського підходу до осмислення держави й державотворення, а також орієнтація в осмисленні ідеологічного явища на вищий, теоретичний рівень суспільної свідомості, підводить вітчизняну суспільствознавчу, соціально-філософську державотворчу думку до усвідомлення цілісності того різновиду позначеного феномена, що нас цікавить, і, відповідно, постановки проблеми ідеології державотворення.

Серцевиною проблемного поля означеної ідеології є проблема її формування. Ефективне розв'язання дозволить виробити чіткий алгоритм впорядкування проблематики державотворчого ідеологічного явища в умовах суспільства, що трансформується (сучасного українського суспільства).

Список використаних джерел

1. Антонович В. «Записка в справі обмежень української мови» // Записки Українського наукового товариства в Києві. / В. Антонович – К.: – Кн. 3. 1908.
2. Антонович В. Б. Три національні типи народні // Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. – Київ : Либідь, 1995. – 816 с.
3. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – Київ : Дніпро, 1991. – 238 с.
4. Білодіди В. Історіографія української етноментальності: В.Б. Антоновича: Історіографічні нариси / В. Білодіди – К.: «Вища школа», 2014. – 335с.
5. Бойчук М.А. Демократія як народовлашля: становлення та розвиток в Україні в період утвердження незалежності: наук. вид./ М. А. Бойчук. – К.: Генеза, 2012. – 240с.
6. Кримський С. За клики духовності ХХІ століття. / С. Кримський – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003.
7. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації / І. Лисяк-Рудницький // Історичне есе Т.1– К.: Основа, 1994.
8. Мельник Л. В. Антонович про проблему державності в українській історії (в інтерпретаціях істориків ХХ століття) / Л. В. Мельник // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича: доповіді та матеріали (Київ, 16–18 берез. 1993 р.). – Київ: Ін-т укр. археографії АН України, 1994.
9. Михальниченко М., Скотний В., Бичко А. Духовне життя українського суспільства: теоретико-методологічні та онтологічні проблеми розвитку. / Антонович В. Михальниченко, В. Скотний, А. Бичко – Київ-Дрогобич: Інформаційно-редакційний відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2009. – 244с.
10. Попович М. Проблеми теорії ментальності / М. Попович – К.: «Наукова думка», 2006. – 408с.

11. Світленко С. І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50–80 роках ХІХ століття: монографія / С. І. Світленко. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровськ. нац. ун-ту, 2006. – 268 с.

12. Ситник О. М. Становлення ідеології: український аспект / О. М. Ситник. – Донецьк: «Книга» 2009. – 244 с.

13. Хамітов Н., Крилова С. Філософський словник. Людина і світ / Н. Хамітов, С. Крилова – К.: КНТ, Центр навчальної літератури, 2007. – 264.с

References

1. Antonovych V. «Zapyska v spravi obmezhen' ukrayins'koyi movy» // Zapysky Ukrayins'koho naukovohto tovarystvav Kyuevi. / V. Antonovych – K.: – Kn. 3. 1908.
2. Antonovych V. B. Try natsional'ni typy narodni // Moya spovid'. Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory / V. B. Antonovych. – Kyuyiv : Lybid', 1995. – 816 s.
3. Antonovych V. Pro kozats'ki chasy na Ukrayini / V. Antonovych. – Kyuyiv : Dnipro, 1991. – 238 s.
4. Bilodidi V. Istoriografiya ukrayins'koyi etnomental'nosti: V.B. Antonovycha: Istoriyosofs'ki narisy / V. Bilodidi – K.: «Vyshcha shkola», 2014. – 335s.
5. Boychuk M.A. Demokratiya yak narodovlallya: stanovlennya ta rozvytok v Ukrayini v period utverdzhennya nezalezhnosti: nauk. vyd./ M. A. Boychuk. – K.: Heneza, 2012. – 240s.
6. Kryms'kyy S. Za klyky dukhovnosti KhKhI stolittya. / S. Kryms'kyy – K.: Vyd. dim «KM Akademiya», 2003.
7. Lysyak-Rudnyts'kyy I. Formuvannya ukrayins'koho narodu y natsiyi / I. Lysyak-Rudnyts'kyy // Istorychne ese T.1– K.: Osnova, 1994.
8. Mel'nyk L. V. Antonovych pro problemu derzhavnosti v ukrayins'kiy istoriyi (v interpretatsiyakh istorykiv KhKhI stolittya) / L. V. Mel'nyk // Akademiya pam'yati profesora Volodymyra Antonovycha: dopovidi ta materialy (Kyuyiv, 16–18 berez. 1993 r.). – Kyuyiv: In-t ukr. arkhеоhrafiiy AN Ukrayiny, 1994.
9. Mykhal'nychenko M., Skotnyy V., Bychko A. Dukhovne zhyttya ukrayins'koho suspil'stva: teoretyko-metodolohichni ta ontolohichni problemy rozvytku. / Antonovych V. Mykhal'nychenko, V. Skotnyy, A. Bychko – Kyuyiv–Drohobych: Informatsiyno-redaktsiynyy viddil DDPUI im. Ivana Franka, 2009. – 244s.
10. Popovych M. Problemy teoriyi mental'nosti / M. Popovych – K.: «Naukova dumka», 2006. – 408s.
11. Svitlenko S. I. Suspil'nyy rukh na Katerynoslavshchyni u 50–80 rokakh KhKhI stolittya: monografiya / S. I. Svitlenko. – Dnipropetrovs'k: Vyd-vo Dnipropetrovs'k. nats. un-tu, 2006. – 268 s.
12. Sytnyk O. M. Stanovlennya ideolohiyi: ukrayins'kyy aspekt / O. M. Sytnyk. – Donets'k: «Knyha» 2009. – 244 s.
13. Khamitov N., Krylova S. Filosofs'kyy slovnyk. Lyudyna i svit / N. Khamitov, S. Krylova – K.: KNT, Tsentr navchal'noyi literatury, 2007. – 264.s

Grinchuk M. L., graduate student of the Department of Social Philosophy and Philosophy of Education, the National Pedagogical University M. P. Dragomanov (Ukraine, Kyiv), marina-grinchuk@mail.ru

The state-establishing role of society at the context of historiosophical ideas of V. Antonovych

The article deals with the problems of Ukrainian state-establishing which are associated with the modern problematic of Ukrainian statehood. V. Antonovych was an active former of national mentality at the last decades of XIX century. He was a member of Ukrainian national movement. Mentioned author uncovered Ukrainianness and become a democrat.

Keywords: Ukraine, state-establishing, people, nation, nationality, statehood, national idea.

Гринчук М. Л., аспірант кафедри соціальної філософії та філософії освіти, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Україна, Київ), marina-grinchuk@mail.ru

Государственно роль общества контексте историсофских идей В. Антоновича

В данной статье освещаются проблемы становления государства Украины, связанные с современной проблематикой государственности Украины. В. Антонович своей деятельностью формировал украинское национальное сознание в последних десятилетиях в XIX в., являясь составной частью украинского национального движения этого периода. В. Антонович открыл украинство и стал украинцем, после того как нашел демократическое мировоззрение и стал демократом.

Ключевые слова: Украина, государства, народ, нация, национальность, государственность, национальная идея.

* * *

УДК 141.7:316.42

Старовойт О. В.,
кандидат філософських наук, докторант,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
helenst0001@rambler.ru

ІННОВАЦІЙНА КУЛЬТУРА В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Аналізуються основні особливості реалізації інноваційної культури в економічній сфері життєдіяльності суспільства; автор підкреслює, що сучасна економіка в умовах демократичного середовища набула можливості несуперечливості з гуманістичними цінностями і людиноцентричним світоглядом завдяки тому, що в її основі лежать інноваційні процеси реалізації духовно-творчого потенціалу особистості як ключового і системотворчого соціально-економічного і соціокультурного суб'єкту; сучасна економічна криза вимагає від всіх суб'єктів економічної діяльності втілення саме інноваційних стратегій розвитку; враховуючи те, що українська економіка знаходиться лише на зародковому етапі формування цивілізованих ринкових відносин, то інновації в даному випадку можуть стати справжнім «локомотивом» реформаторських зрушень у справі формування ринково-економічних відносин.

Ключові слова: людина, культура, інноваційна діяльність, економічна сфера.

Як підкреслюють вчені, інноваційна культура виступає культурною креативного мислення, почуття та діяльності особистості, спрямованих на пошук та реалізацію шляхів, ресурсів, способів модернового розвитку суспільства на основі гуманітарних пріоритетів та цінностей. Вона реалізується у всіх сферах суспільної та індивідуальної життєтворчості (виробництва) особистості. Традиційно виокремлюються такі сфери суспільного виробництва: 1) сфера матеріального виробництва; 2) сфера суспільно-політичної діяльності; 3) соціокультурна сфера (сфера побуту, сім'я, товариські відносини, громадська діяльність тощо); 4) духовне життя суспільства (наука, духовна культура, освіта, мистецтво, мораль, релігія тощо) [див.: 2, с. 375]. У кожній з них особистість має можливості для самореалізації через впровадження власної інноваційної культури. Зупинимось на аналізі цих процесів більш детально.

Саме розуміння інноваційної культури як поєднання новаторсько-пошукових властивостей особистості, притаманних її мисленнєвій та діяльнісній сфері, передбачає пошук шляхів найефективнішого застосування креативно-творчих здатностей людини в тих чи інших сферах суспільної життєдіяльності. Тим більше, що креативно-інноваційні можливості особистості не виявляються в безпосередній формі, але гармонійно вписуються в безліч факторів та процесів, якими сповнена соціокультурна сфера функціонування того чи іншого соціального середовища: громадського, колективно-виробничого, національного, глобального тощо. Як зазначають із цього проводу вчені, «існує необмежений діапазон прояву інноваційної культури – від створення умов ефективного використання інноваційного потенціалу (особистості, підприємства, організації) в інтересах розвитку суспільства до забезпечення максимальної виваженості в його реформуванні» [1, с. 42]. Враховуючи це, аналіз феномену інноваційної культури має здійснюватися у зв'язку із розглядом її застосування в різних сферах суспільної життєдіяльності. Неможливо реалізувати інновацію відокремлено, в рамках виключно однієї технологічної сфери. Будь-яка інновація завжди передбачає цільове застосування, спрямоване на активне використання в різних середовищах виробничого, управлінського, гуманітарного простору соціального функціонування.

Така природа інноваційної культури і безпосередньо інноваційних процесів зумовлена тим, що інноваційне мислення і діяльність поєднують, інтегрують духовну і матеріальну сферу життєдіяльності суспільства і особистості. З точки зору дослідників є, «помилковим відносити інноваційну культуру тільки до матеріальної культури, хоча вона й реалізується в конкретній діяльності, або тільки до духовної культури, в якій вона виявляється у вигляді особистісних новоутворень» [2, с. 11]. Інноваційна культура особистості виявляється інтегративним феноменом завдяки тому, що завдяки ній відбувається об'єктивація особистісної творчості і креативності, а також уможливується перетворення всіх сфер соціальної життєдіяльності на основі духовної наснаги окремої людини.

З іншого боку, «інноваційна культура має ту специфіку, що, виступаючи в якості духовного надбання особистості, яке значною мірою ґрунтується на активізації її інноваційного потенціалу, повинна обов'язково мати «вихід» у матеріальну сферу, де вона зможе реалізуватись у вигляді певного продукту» [3, с. 357]. Дійсно, інноваційна культура особистості є саме тим особливим феноменом, який на основі поєднання духовно-творчої наснаги і матеріально-продуктивної активності людини робить її центральним системотворчим елементом будь-яких соціальних перетворень. Саме в цьому, з нашої точки зору, і полягає глибока гуманістичність інноваційної культури. Звернемося до аналізу даного феномену в залежності від його застосування в різних сферах соціально-особистісної життєдіяльності.

Насамперед звернемося до детального концептуально-теоретичного аналізу особливостей функціонування «інноваційної культури» у сфері безпосереднього (матеріального) виробництва. Особливу увагу, з нашої точки зору, необхідно в цьому аспекті приділити вивченню сучасного матеріального виробництва в Україні, досвіду становлення ринкових відносин, потреби та можливостей інноваційної діяльності в українській економіці. Тим більш, що саме від рівня інноваційної культури залежить розвиток економіки країни у поєднанні зі збереженням гуманістичної орієнтованості всіх соціальних сфер. Так, «інноваційна культура як феномен розвинутих суспільств визначає їхню здатність забезпечувати динамічний розвиток економіки із співвимірністю з розвитком людини» [4, с. 8].

Сучасна економіка в умовах демократичного середовища набула можливості несуперечливості з гуманістичними цінностями і людиноцентричним світоглядом завдяки тому, що в її основі лежать інноваційні процеси реалізації духовно-творчого потенціалу особистості як ключового і системотворчого соціально-економічного і соціокультурного суб'єкту.

Звертаючись до сучасної економічної ситуації в Україні, яка переживає трансформаційний період не лише з точки зору політичного перевлаштування, але й у економічно-виробничій сфері, то сучасна економічна криза вимагає від всіх суб'єктів національного промислово-технологічного та економічно-торговельного процесу втілення саме інноваційних стратегій розвитку. Дійсно, «сутність інновацій у розвитку ринкової економіки полягає в задоволенні нових суспільних потреб через процеси створення, поширення і споживання нових товарів на основі використання результатів наукових

та науково-технічних робіт, що формує руйнування в рутинних виробничо-господарських процесах і змушує ринкову економіку піднятися на новий рівень динамічної рівноваги» [5, с. 8]. А враховуючи те, що українська економіка знаходиться лише на зародковому етапі формування цивілізованих ринкових відносин, то інновації в даному випадку можуть стати справжнім «локомотивом» реформаторських зрушень у справі формування ринково-економічних відносин. Для цього, звичайно, в першу чергу необхідно значно підвищити загальний рівень інноваційної культури населення.

При цьому надзвичайно важливо, щоб інновації торкалися не лише безпосередньо технологічно-виробничих процесів і процедур, але мали інтегративний характер і впливали на всі виміри ринково-економічного розвитку українського суспільства. Так, насамперед, необхідно, щоб інноваційна складова стала фундаментом для розвитку всіх структурно-формуєчих елементів економіки: виробництва та розподілу матеріальних благ і владно-управлінського механізму розвитку ринкових відносин в Україні. Солідаризуємось, що «механізм структурних зрушень (і відповідно його чинники) необхідно досліджувати на трьох рівнях, а саме: на рівні продуктивних сил, на рівні виробничих відносин і на рівні надбудови (реалізації економічної політики держави)» [6, с. 9].

Таким чином, надзвичайно важливо, щоб на всіх рівнях – від первинного виробництва до найвищих щаблів владного управління економічною сферою країни – застосовувалися прогресивні інноваційні механізми, засновані на високому рівні інноваційно-креативної культури всіх суб'єктів ринково-економічних перетворень і виробничо-технологічного розвитку.

На жаль, сьогодні навіть на фундаментальному – виробничо-промисловому рівні – більшість великих українських підприємств продовжують використовувати застарілі екстенсивні методи і технології виробництва, не виділяючи достатніх фінансових і матеріальних ресурсів для розвитку власної інноваційної сфери. Це зумовлює значне відставання української промисловості від провідних країн-лідерів у всіх сферах суспільного виробництва. Дійсно, «в умовах ринкової економіки функціонування і розвиток промислових підприємств багато в чому зумовлені ефективною роботою їх інноваційного механізму, результативністю реалізованих нововведень» [7, с. 3]. Але таке усвідомлення має формуватися не лише на експертному та вузькопрофесійному рівні, але й у загальній масі населення, працівників різного рівня і споживачів, які власним вибором будуть голосувати за високоінноваційну продукцію вітчизняного виробництва. Поки що ж в Україні відсутнє не тільки інноваційне наповнення виробничих процесів, але й не існує розвиненого, активного і вибірково-оцінюючого споживачього попиту на інноваційну продукцію.

І звичайно ж, в економічній сфері сьогодні надзвичайно важливо здійснювати агресивну інвестиційну політику в сфері інновацій, чого в нашій країні, на жаль, не відбувається. Саме інноваційна сфера залишається для українських підприємців чи не найменш привабливою в аспекті залучення значних інвестиційно-фінансових масивів. За таких умов не відбувається і розвиток науково-технічної та культурно-інноваційної сфери розвитку

національного суспільства. Як вказують аналітики, «реалії розвитку вітчизняної економіки свідчать про низьку інноваційно-інвестиційну активність господарюючих суб'єктів. Зростання інвестицій, яке відбувається в Україні не викликає збільшення інновацій. У вітчизняній економіці тільки 14–16% від загального обсягу інвестицій спрямовується на інновації. І це відбувається в той час, коли у розвинутих країнах світу інноваційне інвестування стійко тримається на рівні 50–60%. Економічне зростання в українській економіці відбувається переважно на екстенсивній основі, про що свідчить технологічна частина тих інвестицій, якікладаються в основний капітал, де переважає третій технологічний уклад (83%), а четвертий складає лише 10%. Внаслідок існування відповідних тенденцій Україна обіймає на ринку високих технологій всього 0,1%, у той час як Німеччина – 16%, Японія – 30%, США – 40%. Отже, на сучасному етапі розвиток інноваційної сфери в Україні можна охарактеризувати як такий, що не відповідає світовим тенденціям» [4, с. 3]. При цьому, тут теж складається певне «порочне коло»: підприємці не інвестують в інноваційну сферу через власну низьку освіченість і інноваційну культуру, а остання не розвивається за відсутності відповідних інвестиційних програм і проектів. Вихід з такого замкненого порочного кола в будь-якій сфері суспільного функціонування завжди залежить від якісного підвищення освіченості широких мас населення країни, в тому числі і підприємницького прошарку.

Від освіти і науки, як показує досвід розвинених країн-лідерів світового економічного і технологічного розвитку, залежить також потужність національного промислово-господарського комплексу, в якому головну роль вже декілька десятиліть відіграють не виробничі потужності, а знання, інформація, інновації і демократично-гуманістичне управління. Становлення ринкових механізмів в Україні має відбуватися «на основі розбудови демократичного правового суспільства в умовах розвитку економіки знань, характерними ознаками якої є домінування у структурі ВВП високотехнологічних галузей та інтелектуальних послуг, формування переважної частки національного прибутку за рахунок інноваційної або технологічної ренти, високий рівень капіталізації компаній, основна вартість яких формується завдяки нематеріальним активам, тобто інтелектуальній складовій. Пріоритетна роль у розвитку сучасної економіки належить знанням, інформації, інтелекту та інноваціям» [8, с. 115]. Без усвідомлення цього постулату українське суспільство не матиме жодного шансу перетворитися на конкурентоспроможного суб'єкта європейського і світового економічного простору. «Знання набувають значення засобу досягнення соціальних і економічних результатів, оскільки змінюється система цінностей суспільства» [9, с. 6]. Суспільство знання вимагає інтенсивного розвитку національної системи освіти і науки, які б постійно готували інтелектуальну основу для підвищення рівня інноваційної культури українського суспільства. Без прогресу в цих сферах, який не відбудеться без структурно-змістовних реформ, унеможливиться навіть первинне формування сучасної інноваційної культури в українському суспільстві, що й далі буде сприяти поглибленню прірви між економікою нашої країни і економіками розвинених країн.

Для підвищення інноваційної культури особистості в нашій країні необхідно насамперед сформуванню світоглядно-ціннісний фундамент, що починається з глибокого усвідомлення кожним членом суспільства виключної ролі знань і інформації у розвитку сучасних виробничо-технологічних та управлінських сегментів функціонування національної економіки. Відомо, що «економіка знань базується на розгалужених горизонтальних зв'язках економічних суб'єктів, процесах їхньої самоорганізації та прийняття управлінських рішень під впливом інформації, яка надходить з ринку» [10, с. 142]. Тому вихід України на новий рівень ринково-економічного функціонування національного суспільства почнеться саме тоді, коли в структурі інноваційної культури нашого населення чільне місце посяде ідея виключної значущості знання і інформації в структурі виробництва, розподілу і споживання матеріальних благ. Тільки в такому випадку можна сподіватися на ефективне застосування новаторського мислення і діяльності в структурі національної економічної та виробничо-промислової системи.

Важливо також на законодавчому рівні забезпечити повноцінну підтримку як впровадженням інноваційного інструментарію в усі сегменти народногосподарського і економічного поступу національного суспільства, так і заходам спрямованим на підвищення рівня інноваційної культури населення країни. Сьогодні для цього вже зроблені перші вагомими кроки. Так, Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» визначає поняття інноваційної культури як «складової інноваційного потенціалу, яка характеризує рівень освітньої, загальнокультурної і соціально-психологічної підготовки особистості та суспільства в цілому до сприйняття і творчого втілення в життя ідеї розвитку економіки країни на інноваційних засадах» [11, с. 4]. Важливим у цьому визначенні є те, що освітні, особистісні, знанняві, інформаційні і соціально-психологічні виміри інновацій поєднуються з їх економічною доцільністю. Тобто принаймні на законодавчому рівні визнається, що економіка країни може прогресувати на людиновимірних засадах виключно на основі інноваційно-креативних цінностей і критеріїв.

Інноваційний розвиток ринкової економіки в інформаційному суспільстві передбачає ключову роль саме людського капіталу в структурі виробничо-промислового та економічно-управлінського секторів. Зростання якості людського капіталу в країнах-лідерах економічного розвитку визначає якісні і кількісні показники зростання всіх секторів їх національних економік. «Стратегія якісного економічного зростання національної економіки, що базується на інтенсивному техніко-технологічному оновленні виробництва, відповідним чином формує нове якісне наповнення трансформаційних процесів української економіки. Важливим аспектом стає розвиток людини, нагромадження людського капіталу як вирішального чинника розвитку економіки і суспільства загалом. Людина поступово стає мірилом суспільного розвитку, формується як визначальний чинник розвитку економіки й суспільства» [9, с. 84].

Враховуючи це, питання про розвиток інноваційної культури українців постає в ширшому, ніж просто економічно-виробничому, вимірі. Інноваційна культура та рівень її розвитку насправді є показниками пер-

спективності розвитку нації як в економічному, так і інформаційно-знаньовому, а також в духовному і культуротворчому аспектах.

Таким чином, сьогодні можна з упевненістю стверджувати той факт, що інноваційна сфера економіки, а також особистісна інноваційна культура визначним чином впливають на виробничо-промисловий, фінансово-інвестиційний, управлінський сегменти розвитку національної економіки. «Інновації, пов'язані із науково-технічною революцією, стають первинним чинником змін в економіці держави. Формування інноваційної моделі в українській економіці вважається одним із найкращих пріоритетів для нашої держави. Актуальністю набуває розвиток інноваційних співробітницьких напрямків – мова йде про співробітництво таких різних форм, як освіта і фінансовий капітал, наука і виробництво тощо» [12, с. 3]. Але таке впровадження уможливиться лише завдяки освітньому, виховному, науковому і культурно-творчому зростанню загальної інноваційної культури українського населення, що може відбуватися виключно на рівні формування і використання потужного креативно-творчого потенціалу особистості кожного українського громадянина.

Список використаних джерел

1. Мостовенко Н. А. Інноваційна культура й основні засади її формування / Н. А. Мостовенко, Т. І. Коробчук // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. Науковий збірник. – Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2009. – Вип. V, Т.2. – С.39–42.
2. Козлова О. Г. Інноваційна культура: сутнісні характеристики: монографія / О. Г. Козлова, Р. В. Миленкова. – Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. – 140 с.
3. Штефан Л. В. Інноваційна культура як культурологічний феномен сучасності / Л. В. Штефан // Проблеми інженерно-педагогічної освіти. Збірник наукових праць. – Х: Українська інженерно-педагогічна академія, 2009. – Вип. 22–23. – С.354–359.
4. Семів Л. К. Інноваційна культура суспільства: концептуальні основи та особливості формування / Любов Семів, Роман Семів // Сучасна наукова економічна думка. Вісник Університету банківської справи Національного банку України. – 2009. – №2 (5). – С.3–9.
5. Алейнікова О. В. Економічна політика інноваційного розвитку держави в ринкових умовах. Автореф. дис. ... канд. економічних наук. Спец.: 08.01.01 – економічна теорія / Олена Алейнікова. – Дніпропетровськ, 2004. – 24 с.
6. Дмитриченко Л. А. Структура суспільного виробництва: соціально-економічний аспект. Автореф. дис. ... канд. економічних наук. Спец.: 08.01.01 – економічна теорія / Ліана Дмитриченко. – Донецьк, 2006. – 19 с.
7. Шевченко О. О. Інновації як пріоритетний напрямок інвестування в трансформаційній економіці. Автореф. дис. ... канд. економічних наук. Спец.: 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки / Олена Шевченко. – Харків, 2008. – 23 с.
8. Кузнецова Н. Б. Кадри інноваційного типу: сутність, значення та особливості формування в умовах розвитку інноваційної економіки / Н. Б. Кузнецова // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – №6. – С.115–121.
9. Брєжнєва-Срмоленко О. В. Інтелектуальна складова в структурі елементів нової економіки / О. В. Брєжнєва-Срмоленко // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – №3. – С.4–12.
10. Терещенко Н. В. Особливості формування інноваційної праці та інноваційної діяльності як складових державної стратегії в умовах розвитку економіки знань / Н. В. Терещенко // Соціально-трудова відносина: теорія та практика. Збірник наукових праць. – К.: ДВНЗ Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, 2012. – №1. – С.141–149.
11. Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» №433-IV от 16.01.2003 р. // Урядовий кур'єр. – 2003. – №176. – С.3–14.
12. Кравченко О. О. Інноваційний розвиток та структурні зміни в економіці. Автореф. дис. ... канд. економічних наук. Спец.: 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки / Олена Кравченко. – К., 2011. – 20 с.

References

1. Mostovenko N. A. Innovatsiyna kul'tura y osnovni zasady yiyi formuvannya / N. A. Mostovenko, T. I. Korobchuk // Aktual'ni problemy rozvytku ekonomiky rehionu. Naukovyy zbirnyk. – Ivano–Frankivs'k: Prykarpats'kyi natsional'nyy universytet imeni Vasylia Stefanyka, 2009. – Vyp. V, T.2. – S.39–42.
2. Kozlova O. H. Innovatsiyna kul'tura: Sutnisni kharakterystyky: monohrafiya / O. H. Kozlova, R. V. Mylenkova. – Sumy: SumDPU im. A. S. Makarenka, 2007. – 140 s.
3. Shtefan L. V. Innovatsiyna kul'tura yak kul'turolohichnyy fenomen suchasnosti / L. V. Shtefan // Problemy inzhenerno–pedagogichnoyi osvity. Zbirnyk naukovykh prats'. – Kh: Ukrainys'ka inzhenerno–pedagogichna akademiya, 2009. – Vyp.22–23. – S.354–359.
4. Semiv L. K. Innovatsiyna kul'tura suspil'stva: kontseptual'ni osnovy ta osoblyvosti formuvannya / Lyubov Semiv, Roman Semiv // Suchasna naukova ekonomichna dumka. Visnyk Universytetu bankivs'koyi spravy Natsional'noho banku Ukrainy. – 2009. – №2 (5). – S.3–9.
5. Aleynikova O. V. Ekonomichna polityka innovatsiynoho rozvytku derzhavy v rynkovykh umovakh. Avtoref. dys. ... kand. ekonomichnykh nauk. Spets.: 08.01.01 – ekonomichna teoriya / Olena Aleynikova. – Dnipropetrovs'k, 2004. – 24 s.
6. Dmytrychenko L. A. Struktura suspil'noho vyrobnytstva: sotsial'no–ekonomichnyy aspekt. Avtoref. dys. ... kand. ekonomichnykh nauk. Spets.: 08.01.01 – ekonomichna teoriya / Liana Dmytrychenko. – Donets'k, 2006. – 19 s.
7. Shevchenko O. O. Innovatsiyni yak priorytetnyy napryamok investuvannya v transformatsiyniy ekonomitsi. Avtoref. dys. ... kand. ekonomichnykh nauk. Spets.: 08.00.01 – ekonomichna teoriya ta istoriya ekonomichnoyi dumky / Olena Shevchenko. – Kharkiv, 2008. – 23 s.
8. Kuznetsova N. B. Kadry innovatsiynoho typu: sutnist', znachennya ta osoblyvosti formuvannya v umovakh rozvytku innovatsiynoyi ekonomiky / N. B. Kuznetsova // Aktual'ni problemy ekonomiky. – 2009. – №6. – S.115–121.
9. Bryezhnyeva–Yermolenko O. V. Intelektual'na skladova v strukturi elementiv novoyi ekonomiky / O. V. Bryezhnyeva–Yermolenko // Aktual'ni problemy ekonomiky. – 2010. – №3. – S.4–12.
10. Tereshchenko N. V. Osoblyvosti formuvannya innovatsiynoyi pratsi ta innovatsiynoyi diyal'nosti yak skladovykh derzhavnoyi stratehiyi v umovakh rozvytku ekonomiky znan' / N. V. Tereshchenko // Sotsial'no–trudovi vidnosyny: teoriya ta praktyka. Zbirnyk naukovykh prats'. – K.: DVNZ Kyivivs'kyi natsional'nyy ekonomichnyy universytet imeni Vadyma Het'mana, 2012. – №1. – S.141–149.
11. Zakon Ukrainy «Pro priorytetni napryamy innovatsiynoyi diyal'nosti v Ukraini» №433–IV ot 16.01.2003 r. // Uryadovyy kur'yer. – 2003. – №176. – S.3–14.
12. Kravchenko O. O. Innovatsiynyy rozvytok ta strukturni zminy v ekonomitsi. Avtoref. dys. ... kand. ekonomichnykh nauk. Spets.: 08.00.01 – ekonomichna teoriya ta istoriya ekonomichnoyi dumky / Olena Kravchenko. – K., 2011. – 20 s.

Starovoi O. V., PhD, doctoral student, University of National Pedagogical Dragomanov (Ukraine, Kyiv), helenst0001@rambler.ru

Innovation culture in the economic sphere of life

Analyzes the main features of the implementation of innovation culture in the economic sphere of society; the author emphasizes that the modern economy in a democratic environment has become possibilities consistency with the humanistic values and outlook of man—because it is based are implementing innovative processes of spiritual and creative potential as a key backbone and socio-economic and socio-cultural entity; the current economic crisis requires that all economic actors implement the innovative development strategies; given that the Ukrainian economy is only at an embryonic stage of civilized market relations, innovation in this case can be a real «locomotive» of reform developments in the formation of market-economic relations.

Keywords: people, culture, innovation, the economic sphere.

Starovoi E. B., кандидат философских наук, докторант, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), helenst0001@rambler.ru

Инновационная культура в экономической сфере жизнедеятельности

Анализируются основные особенности реализации инновационной культуры в экономической сфере жизнедеятельности общества; автор подчеркивает, что современная экономика в условиях демократической среды приобрела возможности непротиворечивости с гуманистическими ценностями и человекоцентрическим мировоззрением благодаря тому, что в ее основе лежат инновационные процессы реализации духовно-творческого потенциала личности как ключевого и системообразующего социально-

экономического и социокультурного субъекта; современный экономический кризис требует от всех субъектов экономической деятельности воплощения именно инновационных стратегий развития; учитывая то, что украинская экономика находится лишь на зачаточном этапе формирования цивилизованных рыночных отношений, то инновации в данном случае могут стать настоящим «локомотивом» реформаторских сдвигов в деле формирования рыночно-экономических отношений.

Ключевые слова: человек, культура, инновационная деятельность, экономическая сфера.

* * *

УДК [1:37.013](4+477)

Марченко О. В.,
доктор філософських наук, завідувач кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін, Дніпропетровський
державний університет внутрішніх справ
(Україна, Дніпропетровськ), Lina728@ukr.net

КОМУНІКАТИВНІ ФАКТОРИ ЯК ЦІННІСНО–РЕГУЛЯТИВНІ МЕХАНІЗМИ РОЗВИТКУ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

Доведено необхідність символічного структурування соціокультурного простору, формування стійких комунікативних зв'язків, розвитку в особистості навичок діяльності на якісно відмінних комунікативних рівнях з метою встановлення найбільш продуктивних зв'язків між людиною і суспільством. Автор обґрунтував актуальність таких комунікативних стратегій, які б передбачали розвиток творчих здібностей і навичок рефлексивного мислення особистості, відповідального ставлення до себе й інших; соціокультурної компетентності, в основі якої знання законів розвитку сучасного суспільства й наявність високого культурного «іміунітету», зовнішнього впливу агресивних проявів інформаційного середовища.

Ключові слова: комунікація, освітній простір, культурні смисли і цінності, комунікативне «ядро» особистості, інформаційне середовище.

Сучасна освіта характеризується підвищеною динамікою системних змін, ускладненістю своїх буттєвих репрезентацій, що обумовлено радикальними культурними зрушеннями, які відбуваються внаслідок становлення інформаційного суспільства і прискорення процесів глобалізації. Інтеграція національних освітніх систем породжує низку теоретичних і практичних проблем, осмислення яких потребує детального аналізу онтологічних параметрів сучасної освіти. Серед концептуально значущих, пов'язаних із смислотворенням, тенденцій розгортання освітнього простору у динамічно змінюваному, глобалізованому світі занепокоєння викликає руйнування ціннісно–смислових основ комунікативних процесів, які традиційно виступали в якості базових смислових зв'язків між різнорівневними складовими соціокультурної системи. Визначальною деструктивною тенденцією для суспільства у перехідний період стає трансформація системи моральних цінностей, які у традиційному соціумі надають конструктивної спрямованості кожному виду діяльності. Хаотизація комунікативних зв'язків, фрагментація смислів і смислове перенасичення загальнокультурного контексту вкрай негативно позначається на репродуктивній (у розумінні здатності до створення нових соціально–значущих структур) функції як на особистісному рівні, так і на рівні суспільства в цілому.

Імовірність такої ситуації спонукає до пошуку не лише принципово нових комунікативних стратегій і форм, але й до розвитку вже існуючих комунікативних можливостей, збагачення наявних каналів передачі культурних смислів і цінностей, до яких, власне кажучи, й належить освіта. Саме в освітньому просторі, в силу його функціональних і структурних особливостей, сконденсовані оптимальні комунікативні можливості смислового врегулювання усіх цих систем.

Дослідженню перспективи «переформатування» освіти у контексті зміни парадигми суспільного розвитку присвячено праці І. Алексійчука, В. Борисенкова, І. Денисенко, В. Корженка, О. Микитюка, Т. Троїцької. Важливі аспекти реалізації комунікативних стратегій в освітньому просторі знайшли своє широке висвітлення у наукових розвідках І. Зязюна, Р. Кобця, М. Поповича, Н. Радіонової, А. Соколової. Водночас на сьогодні ще не вироблено систему підготовки спеціалістів різних галузей до ефективної комунікації, як способу досягнення розуміння і згоди, як механізму «співвідчуження». А отже, глибокого вивчення потребують закономірності і рушійні чинники становлення комунікативної складової простору освіти.

Мета даного дослідження – розкрити роль комунікативних факторів як ціннісно-регулятивних механізмів розвитку освітнього простору.

На сучасному етапі цивілізаційного розвитку очевидною стає необхідність у символічному структуруванні соціокультурного простору, формуванні стійких комунікативних зв'язків, розвитку в особистості навичок діяльності на якісно відмінних комунікативних рівнях з метою встановлення найбільш продуктивних зв'язків між людиною і суспільством. Цілі комунікації визначають його часову протяжність (від теперішнього до майбутнього), а смислове впорядкування відбувається за допомогою різних видів текстів (книжних, електронних, нарративних). Нові смисли, що з'являються як наслідок комунікативних процесів, розширюють зміст освітнього простору, як осередку соціалізації, інкультурації, індивідуалізації та інших процесів, покликаних забезпечувати гармонійний розвиток і формування особистості.

Таким чином, вже саме перебування суб'єкта у впорядкованому освітньому комунікативному просторі структурно організовує його свідомість, тим самим сприяючи формуванню в суб'єкта цілісної світоглядної картини світу, виробленню ним стійких життєвих позицій.

У контексті дослідження комунікативно-діяльничої природи освітнього простору викликає інтерес концепція В. Межуєва, яка, враховуючи основопокладаюче значення людської діяльності, зокрема її технологічний і творчий аспекти, все ж зосереджує свою увагу на її суспільнозначущому аспекті. Заслужують на увагу розмірковування ученого щодо необхідності дослідження сутності культури, враховуючи зв'язки між трьома групами відносин: людини – природи, людини й інших людей, а також людини та її ставлення до самої себе. При цьому організуючим началом для комунікативних процесів на усіх цих рівнях, своєрідною «точкою перетину» виступає суб'єкт освітньої діяльності.

Аби домогтися продуктивної смислової взаємодії суб'єкти освіти повинні враховувати значущість певних особистісних властивостей, які утворюють своєрідне комунікативне ядро особистості. В даному випадку мова йде про формування базового механізму психіки – здатності до децентрації, що дозволяє їй виходити за межі свого власного «Я» і переносити центр уваги на інших людей, спільні із іншими справи, інтереси. У такій комунікації індивідуальне переживання колективності стає культурним смислом, а отже, «виробляється потреба в спів-діяльності і здатність до спільних дій, коли людське спілкування осмислюється як найважливіша суспільна

цінність» [1, с. 592]. Наведена цитата стосується театральної комунікації, проте вона в повній мірі може бути використана по відношенню до комунікації в освітньому просторі, оскільки в силу своїх традиційних функцій саме простір освіти покликаний підтримувати необхідний рівень соціальної згуртованості людей, що й забезпечує безпосереднє соціальне відтворення спільноти людей як культурної системної цілісності. Лише інтегративна сутність комунікації в освітньому просторі в змозі протистояти тенденціям роз'єднаності, фрагментарності соціокультурного простору і сприяти відновленню синергійних процесів у суспільстві.

Розвиток в особистості здатності до децентрації важко уявити поза культивуванням такої складової комунікативного ядра особистості, як здатність до емпатії. За твердженням М. Бахтіна, емпатія передбачає відповідальне ставлення індивіда до своїх вчинків, слів, а також тих смислів, до утворення яких він причетний. Такий комунікативний процес спрямований на реалізацію модулю «буття» (Е. Фромм) і має виражений ступінь особистого «включення» учасників комунікації у цей процес, що є свідченням їх взаємної зацікавленості, небайдужого, творчого характеру спілкування.

Позитивна спрямованість на спілкування – не менш важлива складова комунікативного ядра особистості. У зв'язку з цим Ю. Лотман зазначав: «Усяке спілкування є вихованням, адже ті, хто хоче спілкуватися, повинні налаштуватися на спільну хвилю, прагнути до взаєморозуміння, а отже, де в чому уподібнитися одне одному» [2, с. 158]. Такий комунікативний процес цінний тим, що він реалізується у відповідності із принципом еволюції, який в даному випадку виявляється у якісній зміні внутрішнього світу суб'єкта: він стає глибшим, багатшим, удосконалюється в ході спілкування.

Аби процес комунікації був продуктивним, його учасники повинні бути відкритими для точки зору інших, усвідомлювати, що діалог може збагатити кожного з них, розширити горизонти взаємодії. Якщо ж в основу діалогу покладено принцип «володіння», то учасники комунікації ставляться до своєї точки зору як до власності. По завершенні такого діалогу кожен з них, як правило, залишається «при своїй думці», що є свідченням непродуктивної комунікації, яка не має культурологічної основи, а тому позбавлена можливості смислоутворення. Навряд чи такий тип комунікації можна назвати діалогом, адже її учасники не в змозі «почути» одне одного, вони переконані в існуванні однієї-єдиної точки зору, яку ототожнюють із власною позицією.

Важливою для формування комунікативного ядра особистості є здатність до рефлексії, без якої неможливі подальший розвиток й самовдосконалення індивіда. Рефлексія, як одна із ознак людини розумної, її соціальної спрямованості, виявляється саме через механізми комунікації. У ході рефлексії індивідом здійснюється аналіз своїх емоцій, почуттів і переживань, а також виявляються наявні проблеми і можливі напрями їх вирішення.

Здатність до рефлексії тісно пов'язана із прагненням кожної особистості до ідентифікації, що забезпечує реалізацію сутнісних потреб людської екзистенції, і являє собою ще один компонент комунікативного ядра особистості. Цілком очевидно, що об'єктивацію свого «Я» людина в змозі здійснити лише у конструктивній,

спрямованій на взаєморозуміння комунікації, в ході якої суб'єкти отримують і продукують нові знання про навколишній світ, про себе, своє місце у соціокультурному середовищі.

Таким чином, у результаті комунікації відбувається формування суб'єктивної цілісності образу «Я». Набуття ідентичності, хоча б у часткових проявах, а отже, становлення і розвиток цілісної особистості, й має бути результатом комунікативної діяльності.

До переліку розглянутих нами складових комунікативного ядра особистості, а саме: здатності до децентрації, емпатії, рефлексії й ідентифікації, слід додати ще й такий аспект, як сформованість моральних основ комунікації. До них слід віднести усвідомлення цінності людського взаєморозуміння, спів-діяльності, комунікативного єднання; відповідальне ставлення до Слова й Дії; рефлексивне ставлення до світу. Зазначені цінності мають діяльнису, динамічну природу й спонукають людину до «вічного напруження» й пошуку. У цьому внутрішньому русі й відбувається становлення Особистості, реалізуються її устремління до цілісності, долається індивідуальна обмеженість, стає можливим прорив у духовну сферу. Відчуття внутрішньої цілісності, яке набувається у духовних пошуках, стає поштовхом до переходу людини на новий щабель духовного розвитку. Неперервність даного процесу забезпечується незгасаючим прагненням особистості задовольнити свої комунікативні потреби, до яких поряд із орієнтувальною, пізнавальною та потребою в емоційному контакті, слід віднести ще й потребу в усвідомленні й реалізації життєвого смислу.

У сучасному інформаційному просторі, зміст якого визначається засобами масової комунікації, людина не може в повні задовольнити комунікативні потреби через свою із цим простором змістову й структурну невідповідність. В цих умовах саме на освітній простір покладається уся відповідальність за духовно-моральне виховання особистості. Його можливості слід використати, в першу чергу, задля трансляції інформації просвітницького характеру, яка сприятиме формуванню стійких світоглядних орієнтирів у молоді. В такому випадку освітній простір виконуватиме нову для себе функцію гуманітарної експертизи по відношенню до інформаційного простору, сутність якої виявляється у захисті людини у тій мірі і в тих ситуаціях, коли вона піддається впливу численних нових технологій, включаючи й технології соціальні.

Ця функція набуває все більшої актуальності із утвердженням у сучасній культурі чуттєвого начала, інтерес до якого підтримується і культивується засобами масової інформації. Задоволення тілесних бажань й комерційний успіх, які «трапляються» миттєво й без особливих зусиль, – ось визначальні пріоритети людського життя, активно насаджувані мас-медіа. Під впливом масової культури, що розповсюджується за допомогою схем спрощеної раціональності, діяльність на усіх рівнях суспільної ієрархії набуває спрощеного й прагматичного характеру. А це, у свою чергу, призводить до поверхового освоєння цінностей і норм культури. Тож не дивно, що рушійними чинниками в діяльності сучасного суб'єкта виявляються прагнення задовольнити свої фізіологічні потреби й за будь-яку ціну отримати прибуток.

Така тенденція свідчить про зміну ціннісно-світоглядної парадигми, що знайшло своє відображення

у домінуванні «епохи інтересів», яка прийшла на зміну «епосі ідеалів», в утвердженні інтересів меркантильних, орієнтованих переважно на матеріальні цінності. Проблема цінностей, таким чином, набуває все більшої актуальності, оскільки саме аксіологічна складова є найважливішим формоутворюючим фактором у розвитку соціокультурного простору. Динаміка цінностей супроводжується змінами у характері комунікативних механізмів у суспільстві, що веде до кардинальних змін і у структурі простору освіти.

Яким же чином комунікативні фактори виявляють себе в якості ціннісно-регулятивних механізмів розвитку освітнього простору? Беручи до уваги те, що процеси «пізнання і мислення є переважно процесами комунікації» (К. Ясперс, Ю. Хабермас), ми можемо вести мову про своєрідний атрибутивно-комунікативний характер діяльності суб'єкта. Ціннісні уподобання суб'єкта накладають відбиток на характер, форми і результати його діяльності. У свою чергу, вони не задані заздалегідь і не є статичними. Цінності теж змінюються, хоча базових цінностей це стосується меншою мірою.

Отже, ціннісні орієнтири не предзадані – вони формуються у процесі розвитку тієї чи іншої соціокультурної форми і закріплюються в соціальних нормах, у відповідності з якими індивід виражає й утверджує себе в соціокультурному просторі. Тільки проявивши себе у діяльності, він зможе посісти певне місце у суспільній ієрархії. Саме у діяльності, що супроводжується мисленневими (комунікативними) процесами народжуються нові смисли, які в подальшому поповнюють нормативну систему соціокультурних форм життєдіяльності індивіда. Вони можуть «осідати» в предметних елементах практики або «укладатися» у системні зв'язки, що утворюють соціокультурний простір.

У ситуації «ціннісного» хаосу суб'єкту доволі складно здійснювати усвідомлену предметно-чуттєву діяльність. Ціннісна дезорієнтація породжує смисловий хаос. Смисли, які з'являються у результаті такої діяльності, «не вкладаються» у традиційні системні зв'язки, що й призводить до кризи ідентичності індивіда, фрагментації соціокультурного простору. У сучасному світі ця ситуація ускладнюється новими тенденціями, пов'язаними із стрімким розвитком інформаційно-комунікативних систем. Революція у галузі комп'ютерно-комунікативних технологій, посилення впливу Інтернету на свідомість сучасної людини, віртуалізація життя актуалізують проблему смислотворення. Постає проблема: як, опрацюючи потоки інформації, не підпасти під вплив ЗМІ і навчитися формувати власну думку щодо тих складних процесів, які відбуваються у світі?

На сьогодні «темп і щільність процесів смислотворення досягли такої критичної величини, яка вже не кількісно, а якісно змінює загальнокультурний контекст. Хвилі смислових інновацій, накладаючись одна на одну, не встигають утвердитися – ні у традиції (зовнішній, соціальний рівень), ні в ментальності (внутрішній, суб'єктивний рівень). Ця ситуація породжує численні часткові наслідки: кризу інновацій, кризу онтології у формі дезонтологізації предмета, всепоглинаючий релятивізм, пасивність, фаталізм і байдужість» [3, с. 576]. Таким чином, на характер діяльності людини впливають не лише ціннісні орієнтири, але й інформаційне середовище, що призводить до трансформації життєвого простору людини.

Внаслідок інформатизації освіти створюється ситуація співіснування в межах одного освітнього простору двох культурних осередків – книжного й комп'ютерного, символічними одиницями яких є тексти. Ініціатива у процесі комунікативної взаємодії «людина – гіпертекст» цілком належить користувачу електронного пристрою. З його боку творчість виражається у пошуку й моделюванні необхідної інформації, завдяки яким і відбувається утворення нових смислів. Проте, творчість ця інструментального характеру, на відміну від рефлексивного, що має місце у комунікації індивіда із художнім текстом. А отже, й текст не може вважатися суб'єктом комунікативного процесу: він є скоріше «надособистісним» витвором постмодерної культури, ніж продуктом творчості автономного індивіда. Така комунікація позбавляє людину головного – духовного обміну. «Спілкуючись» із текстом в мережі, вона не в змозі отримати оціночні знання про себе, що дає нам підстави говорити про відсутність аксіологічної функції у гіпертексту.

Відповідно перевага вербальних форм комунікації, порівняно із аудіовізуальними полягає в тому, що у першому випадку учасники комунікації є активно діючими суб'єктами двостороннього процесу, в ході якого людина виступає в якості «творця» мовленнєвих структур, без чого неможливе повноцінне засвоєння інформації. Залучення суб'єкта до різноманітних мовленнєвих практик в освітньому просторі сприятиме розвитку активної комунікативної позиції індивіда, його пізнавальних інтенцій, а в цілому – формуванню цілісного знання, оскільки саме «у вихідному пункті процесу формування свідомості, на думку В. Лекторського, три види діяльності виступають як пов'язані воедино: зовнішня практична діяльність, процес пізнання і комунікація» [4, с. 117]. Таким чином, лише взаємонаправлений процес спілкування сприятиме систематизації знань у свідомості індивіда, адже мовлення, яке складається із сукупності різного роду елементів–слів, утворює між ними найрізноманітніші зв'язки і відношення, тим самим забезпечуючи формування численних зв'язків і відношень в об'єктивному світі.

В умовах інформаційного суспільства можемо спостерігати негативні тенденції й щодо задоволення комунікативної потреби в емоційному контакті, адже перехід переважно до електронних засобів зв'язку знижує частотність безпосередньої міжособистісної комунікації. Ті ж комунікативні акти, що відбуваються з допомогою засобів інформатизації, відрізняються механістичністю й мають, як правило, монологічний характер. Нарешті руйнування ціннісно–сміслових орієнтирів унеможливує задоволення основної комунікативної потреби – у реалізації смислу життя. Усі разом, ці тенденції призводять до посилення процесів дезінтеграції, розвитку індивідуалістських настроїв у суспільстві, «замикання» людини на власних інтересах, соціальної апатії, дезорганізації життєвих стратегій особистості.

Таким чином, аналіз сучасної соціокультурної практики в її діяльнісно–комунікативному аспекті дозволяє сформувати уявлення про життєвий простір людини, а отже, виявити пріоритети у розвитку освітнього простору. Цей аналіз свідчить про відсутність належного регулювання функціональних механізмів масової культури з боку державних структур. Як наслідок, не виправдане розширення одних функцій за рахунок інших. Так, у сучасному інформаційному

просторі переважає інформація, яка виконує рекреаційну та соціально–маніпулятивну функції. Між тим, вони повинні виконувати допоміжну роль, порівняно із такими надважливими для суспільства функціями, як регулятивна і просвітницька. На жаль, криза цінностей у сучасному суспільстві є сприятливим ґрунтом для розвитку саме другорядних функцій. Заангажованість, наявність певного «соціального замовлення» негативно впливають на змістове наповнення інформації, що транслюється ЗМІ. Такі тенденції, як зниження інтелектуального рівня, агресія, бездуховність, дегуманізація є домінуючими у вітчизняному інформаційному полі вже багато років.

Небезпека для суспільства полягає у тому, що підрастаюче покоління сприймає подібний соціокультурний фон як норму. І реальність екрана, трансльована засобами мас–медіа, переноситься у повсякденну реальність звичайної людини, обертаючись сплеском негативних суспільних проявів. Викликає занепокоєння те, що ці тенденції екстраполюються у майбутнє.

Таким чином, серед найважливіших завдань, вирішення яких у кризовий період покладається суспільством на освіту, першочерговою уваги потребує відновлення нормативно–ціннісних ідеалів, які ґрунтуються на культурних і духовних традиціях народу. Необхідно культивувати серед молоді прагнення до духовності, зокрема здатності виходити за межі свого індивідуального існування, аби проявити любов і турботу по відношенню до оточуючого світу; розуміння краси, що невід'ємно від добра й відповідальності перед суспільством і собою.

Вирішення цих завдань потребує вироблення у відповідності із суспільними цінностями й ідеалами комунікативних стратегій особистості, які передбачають розвиток творчих здібностей і навичок рефлексивного мислення, відповідального ставлення до себе й інших; соціокультурної компетентності, в основі якої – знання законів розвитку сучасного суспільства й наявність високого культурного «імунітету», здатного протистояти впливу агресивних проявів інформаційного середовища. Сформованість в особистості такого соціокультурного «ядра», цілісної світоглядної картини світу й дозволить подолати фрагментарність життєвого простору індивіда й освітнього простору в цілому.

Список використаних джерел

1. Эффективная коммуникация: история, теория, практика: словарь–справочник / отв. ред. М. И. Панов. – М.: ООО «Агентство – «КРПА Олимп», 2005. – 960 с.
2. Лотман Ю. М. Будем работать для будущего // Воспитание души / Ю. М. Лотман; сост. и подготов. текста Л. Н. Киселева и др. – СПб.: Искусство–СПБ, 2005. – 621 с.
3. Пелипенко А. Субъект и типы сознания современности / А. Пелипенко // Пространства жизни субъекта. – М.: Наука, 2004. – С.571–595.
4. Лекторский В. А. Субъект, объект, познание / В. А. Лекторский. – М.: Наука, 1980. – 359 с.

References

1. Jeffektivnaja komunikacija: istorija, teorija, praktika: slovar'–spravochnik / отв. red. M. I. Panov. – M.: ООО «Agentstvo – «KRPA Oлимп», 2005. – 960 s.
2. Lotman Ju. M. Budem rabotat' dlja budushhego // Vospitanie dushi / Ju. M. Lotman; sost. i podgotov. teksta L. N. Kiseleva i dr. – SPb.: Iskustvo–SPB, 2005. – 621 s.
3. Pelipenko A. Sub#ekt i tipy soznaniya sovremennosti / A. Pelipenko // Prostranstva zhizni sub#ekta. – M.: Nauka, 2004. – S.571–595.
4. Lektorskij V. A. Sub#ekt, ob#ekt, poznanie / V. A. Lektorskij. – M.: Nauka, 1980. – 359 s.

Marchenko E. V., Ph.D., head of the Department of social and humanities sciences Dnepropetrovsk State University of Internal Affairs (Ukraine, Dnepropetrovsk), Lina728@ukr.net

Communication factors as value–regulatory mechanisms of educational space

The article proved the necessity of the symbolic socio–cultural structuring, formation of stable communicative links, development of individual skills to a different level of communication in order to establish the most productive relationships between a person and society. The author explains the relevance of communication strategies to involve the development of personal abilities and reflective skills to thinking, responsible attitude towards themselves and others; social and cultural competence, based on the law and cultural «immunity» that can resist to aggressive informatic environment.

Keywords: communication, educational space, cultural meanings and values, communicative «core» personality, information environment.

Марченко Е. В., доктор философских наук, заведующая кафедрой социально–гуманитарных дисциплин, Днепропетровский университет внутренних дел (Украина, Днепропетровск), Lina728@ukr.net

Коммуникативные факторы как ценностно–регулятивные механизмы развития образовательного пространства

Доказана необходимость символического структурирования социокультурного пространства, формирования устойчивых коммуникативных связей, развития в личности навыков деятельности на качественно отличных коммуникативных уровнях с целью установления наиболее продуктивных связей между человеком и обществом. Автор обосновал актуальность таких коммуникативных стратегий, которые бы предусматривали развитие творческих способностей и навыков рефлексивного мышления личности, ответственного отношения к себе и другим; социокультурной компетентности, в основе которой знания законов развития современного общества и наличие высокого культурного «иммунитета», способного противостоять воздействию агрессивных проявлений информационной среды.

Ключевые слова: коммуникация, образовательное пространство, культурные смыслы и ценности, коммуникативное «ядро» личности, информационная среда.

***

УДК 821.111

Андриєнко О. В.,
доктор філософських наук, професор кафедри
філософії, Донецький національний університет
(Україна, Вінниця), elena_andrienko8@mail.ru

ЕКОНОМІЧНИЙ ВИМІР ОСВІТИ: ЗНАННЯ ЯК ТОВАР

Здійснено соціально–філософське дослідження феномену комодифікації освіти. Зроблено висновок про те, що, хоча освіта та економіка знаходяться в тісній взаємодії як дві важливі сфери соціального буття, освітні цінності неможна звести до економічних, оскільки освіта є елементом онтологічного ядра культури.

Ключові слова: освіта, економіка, суспільство, цінності, комодифікація.

Освіта як одна з підсистем суспільства та сфера суспільного буття тісно взаємодіє з іншими його сферами, зокрема, з економікою. Аналіз взаємодії освіти з економікою через цінності дозволяє конкретизувати точки перетину духовного аспекту цінностей освіти з матеріальним аспектом суспільної реальності.

Метою даної роботи є соціально–філософське дослідження феномену комодифікації освіти та шляхів взаємодії освіти та економіки.

Питання зв'язку освіти та економіки торкались у своїх роботах Ф. Енгельс [1], Т. Зак [2], В. Іноземцев [3], Н. Цветкова [4], Н. Багдасарьян [5], О. Карпов [6] та інші вчені, проте дана проблема досі залишається малодослідженою.

Надзвичайно важлива роль економічної сфери в житті суспільства (що стала провідною ще в епоху Нового часу) безпосередньо витікає з впливу на масову свідомість та всі сфери суспільного буття індустріалізації

та індустріальних цінностей. Матеріальною основою настання індустріальної епохи були машини та машинне виробництво, а серед цінностей слід виокремити людський розум (здатний підкорювати природу через науку); раціоналізм; матеріальний успіх; залежність особистісної позиції від економічних чеснот; праця; прагматизм; техніцизм; індивідуалізм; приватна власність; свобода, рівність, справедливість і демократизм (у соціально–політичному контексті). Крім того, ще більшої універсальності набуває цінність грошей, цього «товару товарів» ХХ ст. На сьогодні гроші крім того, що вони є основою економіки, також виступають і чинником суспільної комунікації, і консолідуючим та селекційним механізмом соціуму, і однією з його центральних цінностей, на яку орієнтується весь процес соціалізації, в тому числі й інститути освіти.

З розвитком індустріальної цивілізації, центральною структурою якої є економіка, аксіологічна сфера суспільства та ціннісна свідомість кожного окремого його члена стають надзвичайно складними та сповненими суперечностей (між правами та обов'язками, суспільними та індивідуальними інтересами, економічним успіхом і нормами моралі тощо). Класики марксизму відзначали негативні зміни в ціннісній площині, пов'язані з суспільно–економічним розвитком. Як пише Ф. Енгельс, «...саме нове суспільство протягом двох з половиною тисяч років свого існування являло собою картину розвитку незначної меншості за рахунок експлуатованої та пригніченої величезної більшості, й воно залишається таким і зараз у більшому ступені, ніж будь–коли» [1, с. 91]. Навіть якщо відволіктись від марксистського підходу, вочевидь здобуття економічного успіху та капіталу є однією з провідних цінностей сучасної освіти та мотивом її здобуття.

Сама освітня діяльність перетворилась на частину економічної політики. Так, зараз все частіше про освіту говорять і пишуть у суто економічних термінах: «освітня послуга», «освітній капітал», «освітній кредит», освітнє середовище як «чинник виробництва» та ін. Наприклад, яскравою ілюстрацією економічного тлумачення смачної освіти є робота російського дослідника Т. Зак «Освітній процес та економічна політика держави», що визначає наступним чином поняття освітньої послуги: «...засіб виробництва людського капіталу, головним результатом якого є отримані знання, вміння, навички, які будуть використовуватись у майбутньому виробництві та приносити додатковий прибуток своїм власникам» [2, с. 36]. При цьому цікаво, що за умови інтерпретації освіти як надання/отримання освітніх послуг до неї можна застосувати всі атрибути звичайного індустріального процесу. Зокрема, освітній процес розглядається як виробничий, де головними чинниками є професорсько–викладацький склад і матеріально–технічна база, а результатом – накопичений людський капітал.

Специфікою економічного підходу до освіти є рівна можливість розгляду освітнього процесу як з позиції освітньої установи (аналог підприємства), так і з позиції студента (клієнта, якого навчають). Зазвичай саме установи відіграють головну роль у формуванні програми, технології навчання, приверненні уваги та відборі студентів, але все це буде марним без активної участі студента та залучення його матеріальних, темпоральних і ментальних ресурсів. Т. Зак йде ще далі,

намагаючись довести повну аналогію між економічними та освітніми процесами, та виокремлює наступні компоненти в процесі «виробництва знань»: генерація знань на основі надання освітньої послуги; виробництво знань у процесі проведення науково-дослідницької діяльності вузів; виробництво університетами основного чинника для здійснення наукових досліджень – вчених та інженерів; виробництво знань науково-дослідницькими установами; а також визначає валовий результат освітнього виробництва як сукупність кількісних і якісних характеристик професорсько-викладацького складу, рівня розвитку матеріально-технічної бази, системи освітніх технологій, ефекту самонавчання та вихідними показниками людського капіталу (іншими словами – рівня підготовки абітурієнтів) [2, с. 38–39].

Освіта в системі індустріальних цінностей є послугою, попит на яку носить масовий характер. Не зважаючи на перехід до постіндустріального (інформаційного етапу), організація освітнього процесу в Україні все більше набуває саме цієї ознаки масовості, що відображається, зокрема, у збільшенні кількості студентів у співвідношенні з викладачами вузів (верхній поріг цієї кількості у 2013 р. дорівнював 18 студентам, тоді як до цього він був 15 і менше).

У постіндустріальну епоху особливий ціннісний акцент робиться не стільки на засвоєнні знань, вмінь та навичок та можливості застосувати їх у виробництві, скільки на можливості генерувати на основі отриманої освіти нові знання, вміння та навички, формувати новий економічний та соціокультурний досвід. У інформаційну епоху знання стають глобальним суспільним благом, а їх інноваційне застосування є запорукою сталого суспільно-економічного розвитку в умовах стиснення та прискорення історичного часу.

Як бачимо, побудова паралелей між освітою та економікою, між процесом отримання знань і виробничим процесом цілком можлива. Більш того, такі паралелі необхідні сьогодні для планування розвитку освітніх інститутів, моніторингу їх проблем і досягнень, збільшення конкурентоспроможності у міжнародному освітньому просторі тощо. Але все ж навряд чи освіта, що має під собою величезний пласт історичних і соціокультурних підвалин, можна виміряти виключно економічними категоріями або ж повністю звести до них ту ж саму генерацію нових знань та інноваційне мислення особистості. Крім того, економічне буття індустріального суспільства значно відрізняється від економічного буття соціуму інформаційної епохи, що також не може не відбитись у дзеркалі освіти.

У контексті індустріального суспільства матеріальне виробництво засноване на економічному примусі робітників до праці. При цьому такий робітник почасти не розглядає працю як природну частину свого життя. Навпаки, для класичного найманого працівника часів індустріальної епохи працювати – означає приносити в жертву частину свого життя заради певних фінансово-економічних благ. Однак на сьогодні соціологи та економісти фіксують той факт, що у розвинених країнах при збереженні процесів купівлі та продажу робочої сили, мотивація трудової діяльності більше не зводиться лише до отримання матеріальної винагороди. Остання змістилась у рейтингу цінностей з домінуючих позицій до відносно малозначущих.

Згідно з даними соціологічних досліджень, матеріальна винагорода займає сьогодні шосте–десяте місце серед мотивів праці в розвинених країнах [3, с. 80–83]. Набагато більш значущими виявились такі мотиви як отримання сатисфакції від самого процесу праці; можливості самовираження та самовдосконалення; соціальний престиж. Важливо також і те, що починаючи з 1980-х рр. час, що витрачається на працю в розвинених країнах (тобто та діяльність, яка виконується у зв'язку з зовнішнім примусом), став меншим за час, що витрачається на відпочинок (тобто діяльність, виконання якої зумовлене внутрішніми мотивами). Традиційна закономірність індустріальної епохи – «відпочивати для того, щоб краще працювати» трансформувалась у нову форму – «працювати для того, щоб краще відпочивати».

На основі вже відзначених та багатьох інших чинників, можна зробити висновок про те, що суспільство, засноване на цінності праці, трансформувалось у суспільство принципово іншого типу. Фахівці з соціології, економіки та філософії говорять про заміну економічного примусу до праці на певний більш комплексний тип суспільного примусу, коли вся сукупність соціальних умов життя людини викликає необхідність його соціальної активності, цієї обов'язкової умови її існування як повноправного члена суспільства.

З настанням постіндустріальної епохи значним чином змінилась не лише структура праці, але й механізми утворення валового соціального продукту. Вже з 1950-х рр. у соціологічних дослідженнях західних фахівців була відзначена стійка тенденція до збільшення кількості працівників, які зайняті виробництвом не матеріальних товарів, а різноманітних послуг. Наприклад, у США в другій половині ХХ ст. середній приріст кількості робітників, що були зайняті в матеріальному виробництві, склав 35%, тоді як у сфері послуг цей приріст склав 50%, тоді як у період з 1967 р. по 1990 р. кількість людей, що працювали в сфері матеріального виробництва, скоротилась на 0,5 млн., натомість їхня кількість у сфері послуг зросла майже на 25 млн. людей [3, с. 83].

Як пише Н. Цветкова, домінування неоліберальних ідей призвело до того, що наприкінці ХХ ст. Всесвітній банк змінив ставлення до освіти та дав старт новому етапу економічної політики в галузі освіти, згідно з якою на чільне місце вийшли глобальний план лібералізації освітніх послуг і принципи приватизації, дерегулювання і маркетизації [4, с. 162].

Відзначені тенденції (які, до речі, постійно зростають) дозволяють виокремити ще один аспект зв'язку освіти та економіки. У сфері послуг розвинених країн виокремлюється особливе ядро, до якого входить освіта, охорона здоров'я, культура та наука. Не випадково саме ці галузі сфери послуг демонструють найбільш стрімкий розвиток. Результати діяльності в таких напрямках характеризуються високою унікальністю продукту, що формується. Передусім, мов йде про продукти, які можна назвати творчими, а в сфері освіти їх можна позначити як результати індивідуального підходу. Сфера освіти стає однією з домінуючих сфер культури в контексті глобального руху до всесвітньої економіки знань, а в перспективі – й суспільства знань. Почасти виявляється, що результати діяльності в цьому «ядрі» сфери послуг

мають дуже своєрідні властивості, які майже неможливо відтворити абсолютно точно. Саме тому результати «нової» праці, що більше схожа на творчість, адже формує продукт, що більше схожий на товар, а не на послугу, більш адекватно описується поняттям цінності, а не собівартості. Подібні зміни призвели до того, що в розвинених країнах індустріальна парадигма, згідно з якою центром освіти є вчитель (викладач), навколо якого концентруються учні (студенти), поступово змінюється на нову, постіндустріальну парадигму, в якій вчителі (викладачі) концентруються навколо учня (студента). У постіндустріальній освіті студент виконує в освітньому процесі відразу кілька функцій, що можуть здаватися суперечливими з першого погляду, але насправді становлять неподільну єдність: він одночасно є головним споживачем освітньої послуги, провідним чинником освітнього «виробництва», об'єктом освіти та учасником управління освітнім процесом (через органи студентського самоврядування, вибір низки дисциплін і технологій навчання тощо). Крім того, студент є суб'єктом сприйняття та трансляції творчого потенціалу та надутилітарних цінностей освіти.

На основі інформаційних технологій формується якісно новий освітній простір, динаміка змін у межах якого є набагато швидшою за тими змінами, які відбувались в індустріальному суспільстві. Якщо в епоху панування індустріальних цінностей освіта (передусім, вища освіта) була механізмом переходу людини до кола еліти, то в новітньому постіндустріальному світі ситуація докорінно змінилась. У багатьох країнах Заходу вступ до вузу є, фактично, простим зарахуванням до нього. У пострадянських країнах вже не рідкістю є ситуація, коли кількість людей, зарахованих у вузи перевищує кількість випускників шкіл за певний рік. Цю не елітарність вищої освіти усвідомлюють і самі студенти. Цікаві дані з цього приводу наводить Н. Багдасар'ян, що пише: «Якщо в 1992 р. 13,2% студентів–бауманців асоціювали освіченість з приналежністю до елітарного прошарку, то надалі цей показник мав стійку тенденцію до зниження й у 2001 р. становив всього 1,7%. В останні роки – знову зріс, але не на багато – до 3–5%» [5, с. 5]. Отже приналежність до еліти майже не пов'язується сучасними студентами з рівнем освіченості особистості. У контексті українських реалій, так само, як і російських, елітарність все менш пов'язана в суспільній свідомості з рівнем освіти, особистої кваліфікації, та все більше зумовлена колом і навичками спілкування, самопрезентацією, підтримкою впливових людей тощо. У цьому контексті освіта постає виключно як інструментальна цінність – стартовий соціальний капітал на шляху до соціально-професійного успіху.

Такий новий, надутилітарним чином вмотивований тип діяльності розглядається вже не просто як праця, а як творчість. Сучасні дослідники постійно підкреслюють, що творчий характер діяльності має велике, якщо не основне значення для прояснення сьогоденного рівня життя та виробництва в різних країнах світу.

У зв'язку з новітньою комодифікацією освіти (від англ. commodity – товар, предмет вжитку) можна говорити про виокремлення двох протилежних позицій – інструментальної та ліберальної. Згідно з інструментальною позицією домінуючою є формула «освіта – для життя». При цьому наголос робиться

на суспільному добробуті та розподілі інтересів на професійні, соціальні та особистісні. Згідно з ліберальною позицією, що може бути виражена у формулі «освіта – для людини», освіта є, в першу чергу, індивідуальним благом, проявом людської свободи та внутрішньої цінності. Але чіткий розподіл цих двох позицій можливий лише теоретично, адже на практиці освіта одночасно є й цінністю, й ресурсом особистісного розвитку, й інструментом соціальної життєдіяльності.

Окремою проблемою постіндустріальної освіти є її віртуалізація. У вітчизняному контексті вона проявляється, як це не прикро, здебільш не в розширенні можливостей освіти завдяки новітнім інформаційним технологіям та перенесення освітнього процесу з аудиторій до віртуального простору, а в зростаючому розриві освіти та навколишніх суспільних реалій. У цьому сенсі віртуалізація професійних знань означає їх тотальну девальвацію. Сучасна людина, роблячи вибір між енциклопедизмом і класичною фундаментальною освіченістю та фрагментарним знанням, яке здатне забезпечити успіх і престиж у суспільстві, все частіше робить вибір на користь останнього.

Не відкидаючи наявність економічного виміру сучасної освіти та її цінностей, слід вказати на обмеженість комодифікуючого підходу до освіти, що проявляється в наступних аспектах:

По–перше, економічна редукція освіти представляє освітню галузь виключно як ринковий суб'єкт та спирається на утилітарне споживання результатів культурного розвитку та діяльної як на домінуючий мотив. Але ж якщо домінуючим мотивом є споживання, то виникає питання, як саме можна сформувати особистість, яка буде здатна до творчої генерації нового культурного знання. У контексті постіндустріального культурного виробництва знання відіграє принципово нову економічну роль, а особливе місце в суспільстві посідають люди, які здатні створювати це знання.

Глобальний суспільний попит на ці прояви психіки зовсім не змінює їх позаекономічної сутності. Вочевидь, виховати творчу особистість з інноваційним мисленням у тотально–технократичній системі навчання, яка визнає лише мотиви споживання, практично неможливо.

По–друге, економічна редукція освіти неминуче призводить до підміни науково–обґрунтованих уявлень про світ певними думками, які можуть не бути істинними, але котрі вдовольняють потребам певного елітарного прошарку соціуму. Результати освіти неможна купити як інший товар, оскільки вони витікають з індивідуальних зусиль кожної людини з дослідження певних аспектів дійсності.

По–третє, освіта виникла як логічний та доволі автономний результат розвитку людської спільноти, що використовує минулий досвід та формує знання для майбутнього. Освіта здатна змінювати свої типи, але не виходить за межі своєї ціннісно–онтологічної природи (бо тоді воно буде зруйноване), що полягає в неутилітарному пізнанні та розвитку як способах існування людини та суспільства.

Отже, освіта як така становить компонент аксіологічного ядра культури. Вона взаємодіє з різними сферами соціокультурної життєдіяльності, але не може повністю зводитись до них. Парадигмальні компоненти онтологічної матрицею освіти були виокремлені

російським дослідником О. Карповим [6, с. 94] і включають форму буття, що репрезентується через інституціональний базис освітньої системи; спосіб буття, який детермінується технологізмом навчальних практик; функція буття, що визначається домінуючою якістю пізнавального методу (емпіричною домінантою тощо); універсальне начало в бутті, яке виражається через освітній імператив.

Список використаних джерел

1. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1986. – Т.21. – С.28–178.
2. Зак Т. В. Образовательный процесс и экономическая политика государства / Т. В. Зак // Вестник АГТУ. Серия «Экономика». – 2010. – №2. – С.36–43.
3. Иноземцев В. Л. За десять лет. К концепции постэкономического общества / В. Л. Иноземцев. – М.: Academia, 1998. – 576 с.
4. Цветкова Н. Ф. Современная политика в сфере образования: глобальный, национальный и региональный аспекты: дис. ... к. полит. наук: 23.00.02 / Надежда Федоровна Цветкова. – Сыктывкар, 2009. – 192 с.
5. Багдасарьян Н. Г. Ценность образования в модернизирующемся обществе или Ценность знания в обществе незнания / Н. Г. Багдасарьян // Педагогика. – 2008. – №5. – С.3–9.
6. Карпов А. О. Коммодификация образования в ракурсе его целей, онтологии и логики культурного развития / А. О. Карпов // Вопросы философии. – 2012. – №10. – С.85–96.

References

1. Engels F. Proishozhdeniye semiy, chastnoy sobstvennosti i gosudarstva / F. Engels // Marks K., Engels F. Izbranniye proizvedeniya. – M.: Politizdat, 1986. – T.21. – S.28–178.
2. Zak T. V. Obrazovatelniy process i ekonomicheskaya politika gosudarstva / T. V. Zak // Vestnik AGTU. Seriya «Ekonomika». – 2010. – №2. – S.36–43.
3. Inozemtsev V. L. Za desyat let. K kontsepsii posteconomicheskogo obshchestva / V. L. Inozemtsev. – M.: Academia, 1998. – 576 s.
4. Tsvetkova N. F. Sovremennaya politika v sfere obrazovaniya: globalniy, natsionalniy i regionalniy aspekt: dis. ... k. polit. nauk: 23.00.02 / Nadezhda Fedorovna Tsvetkova. – Syktyvkar, 2009. – 192 s.
5. Bagdasaryan N. G. Tsennost obrazovaniya v moderniziruyushchemsya obshchestve ili Tsennost znaniya v obshchestve neznaniiya / N. G. Bagdasaryan // Pedagogika. – 2008. – №5. – S.3–9.
6. Karpov A. O. Kommodifikatsiya obrazovaniya v rakhurse ego tseley, ontologii i logiki kulturnogo razvitiya / A. O. Karpov // Voprosy filosofii. – 2012. – №10. – S.85–96.

Andriyenko O. V., Ph.D., Professor of the Chair of Philosophy, Donetsk National University (Ukraine, Vinnitsa), elena_andrienko8@mail.ru

The economical dimension of education: knowledge as a commodity

The article is devoted to the socially–philosophical inquiry of the phenomenon of the phenomenon of commoditization of education. It was concluded that in spite of the tight interaction of economy and education as two important spheres of social being the educational values cannot be reduced to the economical ones because education is an essential element of the ontological nuclear of a culture.

Keywords: education, economy, society, values, commoditization.

Андрієнко Е. В., доктор філософських наук, професор кафедри філософії, Донецький національний університет (Україна, Вінниця), elena_andrienko8@mail.ru

Экономическое измерение образования: знания как товар

Осуществлен социально–философский анализ феномена коммодификации образования. Сделан вывод о том, что, хотя образование и экономика находятся в тесном взаимодействии как две важнейшие сферы социального бытия, образовательные ценности нельзя свести к экономическим, поскольку образование является элементом онтологического ядра культуры.

Ключевые слова: образование, экономика, общество, ценности, коммодификация.

* * *

УДК331.36

Мудрак В. І.,
кандидат філософських наук, доцент, Національний університет біоресурсів і природокористування України (Україна, Київ), nauka1961@mail.ru

Роль вищої освіти у розвитку економіки знань в Україні

Розглянута роль вищої освіти у розвитку економіки знань в Україні. Зазначено, що в новій економічній парадигмі вища освіта як інститут, що спрямає передачі знань, стає головним фактором ресурсного забезпечення суспільних перетворень, соціального та економічного розвитку. Автором доведено, що у нових економічних умовах система вищої освіти функціонує в умовах певної невизначеності, яка є наслідком протиріч між «освіченістю та знаннями», як провідним ресурсом економіки знань, та «духовністю», як фактору розвитку людської цивілізації та українського суспільства в умовах техніко–технологічної парадигми економіки постмодерну. Відповідно зроблений висновок, що сучасна освітня парадигма має орієнтуватися на зміну ролі вищої освіти, яка має трансформуватися з «кузні кадрів» для вузькоспеціалізованих потреб економіки знань, в суспільний інститут, який формує «людину інноваційну», що забезпечує розвиток економіки знань та гармонійний розвиток суспільства у сфері нематеріального, духовного виробництва, орієнтується у своїй професійній діяльності на високі стандарти суспільних відносин, етики та культури, що історично склалися в українському суспільстві.

Ключові слова: економіка знань, вища освіта, парадигма, гуманізм, економіка, інтелект, духовність, протиріччя.

На початку ХХІ століття важливішим фактором, що впливає на економічну ситуацію в країні та на процеси, що відбуваються у системі освіти, є постмодерністські тенденції суспільно–економічного розвитку, коли на зміну «економіки фордизму», що заснована на жорстких принципах масового виробництва економії ресурсів, рутинній механічній праці, приходить нова економічна модель, в якій головну роль відіграють інтелектуальні можливості людини, технології виробництва, засновані на знаннях та інформації.

Виникає принципово нова парадигма соціально–економічного розвитку – «економіка знань» (knowledge economy), для якої характерним є те, що саме знання визнаються особливим і першорядним ресурсом, який є основою виробництва благ, джерелом технологічного розвитку, високоприбутковим товаром, фактором розвитку індивіда, основа для інновацій та створення наукоємних виробництв [7]. В цих умовах актуальною стає проблема взаємозв'язку економічних процесів та процесів, що відбуваються у системі вищої освіти, яка є провідним постачальником знань, що формують нову економічну парадигму.

Дані проблеми в силу їх глобальності не знайшли остаточного вирішення, що потребує подальших наукових досліджень та визначає актуальність цієї статті.

У витків осмислення «економіки знань» як принципово нового етапу розвитку людської цивілізації, стояли Ф. Альтбах, Д. Белл, Г. Бехманн, А. Даунсон, П. Друкер, Ф. Махлуп, Р. Нельсон, Н. Розенберг, Ф. фон Хайек та ін., що в своїх роботах переконливо довели: традиційна економіка, що орієнтується на використання природних ресурсів та традиційних технологій вичерпала свій потенціал. В ситуації економічного постмодерну, коли активно розвиваються процеси глобалізації та інформатизації, на зміну ресурсній економіці проходить нова соціально–економічна реальність, заснована на використанні невичерпаних ресурсів – знань та інтелектуальних можливостей людини. В цій новій соціально–економічній парадигмі головним постачальником знанневого та інтелектуального ресурсу стає вища освіта, що перетворюється на повноцінного учасника економічних відносин.

До філософського осмислення місця вищої освіти в новій цивілізаційній ситуації, в ситуації економічного постмодерну, зверталися західні науковці Ф. Альтбах, Д. Brent, В. Стин, П. Слоуп, Дж. Хорн та ін., які у своїх роботах доводять, що «економіка знань» змінює загальний погляд на роль вищої освіти в суспільстві, вона стає фактично рушійною силою суспільно-економічних змін, динамічно реагує на нові інформаційні потреби суспільства, яке зацікавлено в принципово новому відношенні до знань, що стають капіталом, який належить як окремій людині, так і суспільству в цілому.

Концептуально західну теорію освітніх процесів в епоху «економіки знань» можна уявити на різних рівнях: на макрорівні, тобто на рівні загального відношення до освіти як безумовної цивілізаційної цінності, на мезорівні, що виявляється у появі нових підходів до організації і управління освітою, на макрорівні, для якого характерні поява нових освітніх програм та вищих навчальних закладів, що орієнтуються у своїй діяльності саме на потреби економіки знань.

На думку вчених на початку XXI ст. вища освіта стає стратегічною сферою економіки, яка виробляє ресурс «знання», що є аналогічним енергетичним, фінансовим, матеріальним ресурсом, таким чином вища освіта відіграє роль фундаменту нового економічного укладу.

Західні філософи, звертаючись до проблем вищої освіти, намагаються реформувати західну освітню традицію, подолати відносини домінування і субординації окремих «елітних» вищих навчальних закладів, поділ на «освітні центри і периферію», допомогти новим інноваційним навчальним закладам адаптуватися в західному освітньому просторі. В той же час виникнення економіки знань тягне за собою певні протиріччя у системі вищої освіти, які в першу чергу пов'язані із конфліктом між необхідністю надання майбутнім фахівцям належного рівня знань та необхідністю їх духовного зростання, між освітою та вихованням, між духовністю та технологізацією.

Схожі проблеми знаходяться у центрі уваги українських дослідників, такі вчені як С. В. Ахтирський, Я. Я. Пушок, О. Г. Семенченко, А. М. Сингаївська, І. І. Тарасова, А. М. Штайгрет та ін., вивчають і осмислюють темпи і умови освітніх реформ, які є наслідком розвитку економіки знань, в своїх дослідженнях доводять необхідність реформування системи вищої освіти, із урахуванням потреб «економіки знань», яка починає формуватися в Україні, визнають освіту вирішальним фактором як для збереження, так і примноження знань [17, с. 16].

Вчені одноставні в тому, що за останні кілька років освітні системи зазнали радикальних і безпрецедентних змін, для сучасної вищої освіти характерні процеси інтенсивної переорієнтації на потреби економіки в освічених фахівцях, які зможуть працювати в тих або інших сферах ринкового господарства.

Науковці визнають і гуманістичний вимір процесів оновлення вищої освіти, актуальною є думка, що в новій економічній ситуації знання стають одним з головних агентів, які визначають не тільки конкурентоспроможність держави, а єдиною можливим шляхом розвитку є використання потенціалу, прихованого в самій людині [1].

Водночас науковці зазначають, що питання інноваційного розвитку системи освіти в Україні недостатньо розкриті [13]; констатують зменшення уваги до традиційних проблем виховання студентської молоді,

до кризи системи вищої освіти, ознакою якої є її фактична нездатність забезпечити суспільну потребу у формуванні не тільки освіченої, але й гармонійно розвинутої особистості; вказують на те, що у системі вищої освіти в Україні існують суперечності, які створюють перешкоду для модернізації освіти і науки, зокрема мова йде про недостатнє усвідомлення стратегічної функції освіти в сучасному і майбутньому суспільстві спричиняє фрагментарність управлінських дій та спрощення підходів до впровадження нових технологій в освіту і науку [10].

Відповідно, виникає проблема уточнення стратегічної ролі вищої освіти у розвитку економіки знань в Україні, розгляд можливостей підсилення її значення у формуванні економіки знань в Україні, що і є метою цієї статті.

Ситуація економічного постмодерну суттєвим чином змінила «економічну картину світу». На початку XXI ст. на зміну традиційному економічному укладу, що заснований на активному використанні різноманітних ресурсів, прийшла «економіка знань» – новий тип економіки, в якому знання розглядаються як фактор виробництва і основна рушійна сила економічного розвитку, коли відбувається відхід від ресурсної залежності до розширення бази знань, що розглядаються як ресурси економічних і виробничих процесів [7].

Спираючись на таку змістовну характеристику «економіки знань» не важко дійти висновку, що в новій економічній парадигмі вища освіта, як інститут, що сприяє передачі знань, стає головним фактором ресурсного забезпечення суспільних перетворень, соціального та економічного розвитку.

Дана теза несе в собі глибокий економічний та філософський зміст, який потребує пояснення. У традиційній економіці можливості соціально-економічного зростання розглядалися в контексті обмеження ресурсів, коли перед виробником завжди стояв вибір між виробництвом умовних «гармат або масла» [9].

У межах цього вибору склалася теорія «виробничих можливостей», яка пояснювала можливість виробництва продукції, що може бути виготовлена при умові повної реалізації того або іншого фактору, або ресурсу без обмеження інших складових даного виробництва [2].

Відповідно до цих теоретичних напрацювань збільшення виробництва «гармат» завжди тягне за собою зменшення виробництва «масла», оскільки для того, щоб нарадовувати виробництво двох товарів одночасно, не вистачає матеріальних, фінансових, трудових ресурсів.

Принципово інша ситуація складається в економіці знань, в якій провідну роль відіграють інтелектуальні ресурси, які не можуть бути обмежені або вичерпані. Саме знання, інтелектуальний потенціал окремої людини, створюють нові ресурсозберігаючі технології, пропанують нові моделі соціально-економічного зростання, в кінцевому рахунку саме освічений, креативний індивідуум стає головним ресурсом економіки епохи постмодерну.

Зазначимо, що сучасна економіка знань не є виключно економіко-технологічним укладом, її розвиток ґрунтується на появі особистості нового типу, яка поряд з інтелектуальними здібностями набуває компетенцій людини – творця, здатної вийти за межі традиційних технологій, наукових догм, створити принципово нову наукову теорію, новий товар, нову форму суспільних відносин. У цій економіці виникає «людина інноваційна», формування якої принципово змінює роль вищої освіти.

Для «людини інноваційної», на нашу думку, характерні наступні риси, які мають бути сформовані не тільки в процесі навчання, але й завдяки цілеспрямованому вихованню: високий рівень інтелектуальних можливостей, орієнтація на створення інноваційних товарів та послуг, ініціативність в економічній та суспільній діяльності, розуміння своєї відповідальності перед суспільством та державою за результати власної економічної діяльності, соціальна та екологічна відповідальність, орієнтація на соціальне партнерство, розуміння потреб суспільства та держави, готовність свідомо відповісти на ці потреби, високі морально-етичні якості, що гармонізують власні та суспільні потреби.

Відповідно в цих історичних умовах, в філософському плані, потребує осмислення нова роль вищої освіти, яка стає на просто соціальним інститутом, який впливає на формування свідомості суспільства, регулює процеси саморозвитку громадян, не просто соціальним й культурним явищем, що формує нове мислення, нове бачення сенсу життя [12], але перетворюється на спосіб виробництва провідного економічного ресурсу, яким є знання, що трансформуються в інтелектуальний та духовний потенціал людини та суспільства.

Водночас слід визнати, що нині, фактично, мова йде про те, що вища освіта певним чином втрачає сенс «духовного виробництва», перетворюється на сферу «виробництва матеріального», здебільш орієнтована на потреби виробництва та бізнесу, навіть в освітніх сферах, які формують фахівців у сфері культури, педагогіки, мистецтва освітній процес набуває вузько прагматичного змісту.

Відповідно на зміну проблеми «обмежених ресурсів» приходиться проблема «обмеженої духовності», яка в принципі не змінює фундаментальних засад, що стосуються вибору між напрямками продуктивної діяльності в освіті. Тобто мова йде про дихотомію, що визначає вибір між «освіченістю та знаннями», як провідним ресурсом економіки знань, та «духовністю», як фактору розвитку людської цивілізації та українського суспільства в умовах техніко-технологічної парадигми економіки постмодерну.

Дослідники зазначають, що духовність в силу того, що вона є інтегративною якістю, яка визначає сенс життя та життєві цінності людини, формує людяне відношення до інших, гуманізм, забезпечує духовний розвиток особистості [14], і в цій трактовці духовність не втрачає своєї ролі в економіці знань.

Водночас економіка знань, яка стає провідним вектором соціально-економічного розвитку України, створює передумови для виникнення «дефіциту духовної культури» і витоки цих явищ слід шукати у вадах системи вищої освіти, яка нині орієнтована на вузькопрофесійний підхід до навчання та виховання, хоча, при цьому треба визнати, що виховання студентської молоді фактично випало з поля зору викладачів, керівників ВНЗ, стає формальною частиною освітнього процесу.

Сучасна вища освіта в Україні здебільш орієнтується на фахову підготовку, на формування та розвиток у студентської молоді системи ключових і предметних компетенцій, на майбутнє працевлаштування випускників, на формування уміння використовувати інформацію для вирішення практичних проблем [4], ігноруючи при цьому духовно-інтелектуальні потреби суспільства,

що включають в себе духовний, естетичний, етичний, пізнавальний компонент, який вміщує і потребу постійно вчитись [5].

Отже, в сучасних умовах, коли на зміну «гарматам» приходиться «освіченість та знання», а замість «масла» суспільство все більше потребує «духовності», система вищої освіти має знайти розумний компроміс між формуванням «людини освіченої» та «людини духовної», а ВНЗ набути ролі духовно-інтелектуальних центрів розвитку особистості, потреби в якій визначені розвитком в Україні економіки знань.

Відповідно актуальною є думка, що «сучасна парадигма вищої школи має бути спрямована на підготовку не тільки фахівця, високо компетентного професіонала, але й духовно розвиненої особистості, яка гармонізує єдність духовно-морального і духовно-фізичного виховання» [16]. Фактично нині мова йде про необхідність гуманізації системи вищої освіти, що «сприє розкриттю творчого потенціалу особистості, формуванню критичного мислення, ціннісних орієнтацій і моральних якостей» [15].

Гуманістична освітня парадигма має стати основою для формування широко освіченої, патріотично налаштованої, креативно підготовленої особистості, яка здатна до вирішення надскладних завдань у сфері економіки, науки, техніки, технології, політики, управління, мистецтва, виховання, на основі застосування власного інтелектуального потенціалу, з орієнтацією на морально-етичні стандарти діяльності, що напрацьовані українським суспільством, на традиційні цінності, які є основою суспільного буття української нації, на збереження духовних скарбів та надбань українського народу.

Говорячи про проблему гуманізації освіти, можна виділити два аспекти цього процесу. Насамперед, проблема гуманізації освіти знаходить своє відображення у динаміці освітніх процесі – з цієї точки зору ми можемо говорити про гуманізацію освіти як про стратегічну зміну педагогічних зусиль, коли відбувається перехід від передачі «готових» знань до формування особистості, яка може існувати, працювати і творити в суспільній ситуації, коли знання стають основою економіки, а духовність перетворюється на елемент, який визначає здатність особистості дотримуватися соціальних та морально-етичних стандартів, які є незмінними, формують систему соціальних зв'язків і відносин. При цьому, в межах філософії освіти, відбувається предметний перехід від філософії «прагматики знань» до «гуманних відносин в освітній системі», що виражається у тенденції розглядати освіту і навчання в полі формування особистості у гранично широкому контексті виховання [6, с. 183], коли відбувається включення людини у широке коло суспільних відносин [6, с. 180].

З іншого боку, крім цієї тенденції можна говорити про гуманізацію освіти у більш конкретному філософському плані, коли основою гуманізації вищої освіти має стати вчення про гуманізм як одне з прогресивних напрямів суспільної думки, що отримали своє теоретичне втілення і розвиток у ряді антропологічних концепцій [3].

Гуманізм, як сучасна парадигма розвитку системи вищої освіти в Україні, в умовах формування економіки знань ставить у центр уваги людину – студента, педагога, керівника, культивує гуманні, демократичні відносини між

ними, вільні від авторитаризму і голого адміністрування, засновані на спільності інтересів, на вільному обміні інформацією, застосуванні сучасних освітніх технологій, які ґрунтуються на застосуванні інтелектуальної та інформаційної складової, на нових формах навчання та виховання.

Ця освітня парадигма вирішує проблему «нічийної землі», яка виникла на тлі протиріч між наукою і світоглядом [8, с. 19–20], що значною мірою стримували розвиток системи вищої освіти, яка могла надати особистості належний рівень знань, але не формувала креативне світосприйняття, виникнення якого є наслідком отримання особистістю не тільки суто наукових та техніко–технологічних знань, але й усвідомленням широкого контексту національної та світової культури, стратегічних напрямів розвитку людської цивілізації, національних потреб країни.

Вітчизняна вища освіта довгі роки шукала баланс між освітнім та виховним процесами, в результаті чого виник парадокс формування субкультурної та псевдогомманної особистості, яка була здатна механічно відтворювати культурні зразки та артефакти, але, в той же час, не мала належних компетенцій, щоб самостійно створювати нові стандарти, умови, об'єкти, які мали б забезпечити прорив українського суспільства в економіку знань.

Таким чином, на нашу думку, сучасна освітня парадигма має орієнтуватися на зміну ролі вищої освіти, яка повинна трансформуватися із «кузні кадрів» для вузькоспеціалізованих потреб економіки знань, в суспільний інститут, який формує «людину інноваційну», для чого потрібні:

- відродження гуманістичної традиції в освіті, що зумовлено розвитком інформаційної економіки, потребами формування «людини інноваційної», що актуалізує потребу у нових підходах до організації учбового процесу, підвищення уваги до проблем виховання майбутніх фахівців;

- впровадження в освітній процес предметів, які спрямовані на вирішення сучасних проблем інформаційної економіки, проблем існування суспільства, пов'язаних із загальнолюдськими цінностями, які прийшли у протиріччя з «досягненнями» техногенної цивілізації, з її екологічною кризою, дегуманізацією взаємовідносин;

- виховання нового типу особистості, що формується у суспільстві, володіє ціннісною свідомістю, духовною, моральною, інтелектуальною та методологічною культурою, нестандартним мисленням, стійкою системою ціннісних орієнтацій на пізнання і самопізнання, творчу самореалізацію, саморозвиток, культурний діалог.

Безумно, що ці напрями не вичерпують усього спектру проблем, які пов'язані із зміною ролі вищої освіти в системі економіки знань, але вони є тими фундаментальними засадами, які мають стати основою для створення нової філософської парадигми, що описує освітні процеси і має на меті забезпечити потреби економіки знань у кваліфікованих, освічених фахівцях, а суспільство – у громадянах, які можуть займати активну життєву позицію в нових суспільно–економічних умовах розвитку української держави.

Висновки. Вичерпання можливостей соціально–економічного розвитку за рахунок традиційного ресурсного забезпечення, фактично ознаменувало собою закінчення індустріальної епохи і перехід до постіндустріальної

економіки знань, яку з повною підставою можна назвати ідеологією соціально–економічного розвитку в постіндустріальному світі. Розвиток економіки знань в Україні не знімає з порядку денного формування духовної особистості, творців, які можуть задовольняти потреби суспільства не тільки у сфері економіки, але і у сфері нематеріального виробництва.

В цих умовах вищій освіті, як суспільному інституту, необхідно адаптуватися до змін, забезпечити доступну, якісну і безперервну освіту для широких верств населення, сприяти формуванню духовної, креативно налаштованої, патріотично спрямованої особистості.

Вирішити це надскладне завдання можна за рахунок зміни освітньої парадигми – впровадження в систему вітчизняної вищої освіти гуманістичного підходу, який сприяє розвитку освіти за рахунок демократизації, інформатизації, технологізації освітнього процесу, в центрі якого знаходиться особистість майбутнього фахівця, яка забезпечує розвиток економіки знань та гармонійний розвиток суспільства в сферах нематеріального, духовного виробництва, орієнтується у своїй професійній діяльності на високі стандарти суспільних відносин, етики та культури, що історично склалися в українському суспільстві.

Від того, наскільки системи вищої освіти будуть здатні вирішити цю проблему, багато в чому буде залежати подальший соціально–економічний розвиток України у XXI ст., конкурентоспроможність національної економіки, розвиток українського суспільства та кожної окремої особистості, що включена у систему «економіки знань».

Відповідно подальші дослідження в даному напрямку мають бути сконцентровані навкруги вирішення конкретних питань, щодо модернізації вищої освіти із урахуванням потреб розвитку економіки знань в Україні.

Список використаних джерел

1. Ахтырский Е. В. Экономика знаний в обществе Второго модерна (реалии Украины) / Е. В. Ахтырский // Вісн. Луганського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Соціологічні науки. – 2010. – №12, Т.2 (2). – С.133–139.
2. Безус А. М. Вплив факторів на розвиток підприємства / А. М. Безус, П. І. Безус // Наук. вісн. Академії муніципального управління. Серія: Економіка. – 2011. – Вип.9. – С.69–79.
3. Добрускин М. Е. Гуманізація як стратегія вищого образования / Философия и общество. – 2005. – Вып.3 (40). – С.87–109.
4. Заблоцька О. С. Компетентнісний підхід як освітня інновація: порівняльний аналіз / О. С. Заблоцька. – Режим доступу: http://vuzlib.com.ua/articles/book/27482-Kompetentnisijsnij_pidkhdid_ja/1.html
5. Кичко І. І. Регулювання духовно–інтелектуальних потреб особистості: тенденції та перспективи / І. І. Кичко // Інноваційна економіка. – Тернопіль, 2013. – №3. – С.156–161.
6. Наливайко Н. В. О формировании концепции философии и воспитания // Философия образования. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2009. – №2. – С.179–185.
7. Поляков М. В. Развитие концепции экономики знаний / М. В. Поляков // Вісн. Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2014. – №4. – С.34–38.
8. Рассел Б. История западной философии / Б. Рассел. В 3 кн.: 3–е изд. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 2001. – 508 с.
9. Самуэльсон П. Экономика. Кривая трансформации или производственных возможностей общества. – Режим доступа: <http://www.be5.biz/ekonomika/e019/2.htm>
10. Семенченко О. Г. Реформаторські процеси в управлінні освітою і наукою: загальнодержавний та регіональний аспекти / О. Г. Семенченко // Вісник Академії митної служби України. Сер.: Державне управління. – 2010. – №1. – С.116–121.
11. Сингаївська А. М. Економіка знань та освіта: філософський контекст / А. М. Сингаївська // Вісник національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»: Філософія. Психологія. Педагогіка. – 01/2007. – №1. – С.29–33.

12. Сисоєва С. О. Сфера освіти як об'єкт наукового дослідження / С. О. Сисоєва // Освітлогія: витоки наукового напрямку: [монографія] / За ред. В. О. Огнев'юка; Авт. кол.: В. О. Огнев'юк, С. О. Сисоєва, Л. Л. Хоруза, І. В. Соколова, О. М. Кузьменко, О. О. Мороз. – К.: ВП «Едельвейс», 2012. – С.139–154.

13. Тарасова І. І. Інноваційний процес у науці та освіті при формуванні економіки знань / І. І. Тарасова // Економіка АПК. – 2014. – №2. – С.76–80.

14. Целякова О. М. Духовність як цілісний феномен: проблеми концептуалізації в контексті соціально-філософського пізнання / О. М. Целякова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2008. – Вип.33. – С.65–73.

15. Часова К. С. Гуманізація освіти в Україні: теоретичний аналіз / К. С. Часова // Педагогічний процес: теорія і практика. – 2013. – Вип.4. – С.194–201.

16. Шемуда М. Духовно-моральне виховання студентів в умовах гуманізації вищої освіти України / М. Шемуда. – Режим доступу: http://library.udpu.org.ua/library_files/zbirnuk_nayk_praz/2011/2011_2_45.pdf

17. Штайгрет А. М. Стан та ключові проблеми освіти на шляху України до економіки знань / А. М. Штайгрет, Я. Я. Пушок // Наукові записки. – 2011 / 1 (34). – С.15–21.

18. Altbach Ph. G. Advancing the national and global knowledge economy: the role of research universities in developing countries / Ph. G. Altbach // Studies in higher education. – 2013. – P.1–15.

19. Brent D. Complexity and Education: Vital simultaneities. In Complexity Theory and the Philosophy of Education / D. Brent; ed. by Mark Mason. – Oxford: Wiley&Sons, 2008. – P.46–61.

20. Horn J. Human Research and Complexity Theory. In Complexity Theory and the Philosophy of Education / J. Horn; ed. by Mark Mason. – Oxford: Wiley&Sons, 2008. – P.124–136.

21. Wim J. Van Der Steen, Peter B. Sloep. Philosophy, Education and the Explosion of Knowledge. – Режим доступу: http://www.academia.edu/2894888/Philosophy_education_and_the_explosion_of_knowledge.

References

1. Ahtyrskij E. V. Jekonomika znanij v obshhestve Vtorogo moderna (realii Ukrainy) / E. V. Ahtyrskij // Visn. Lugans'kogo nac. un-tu im. Tarasa Shevchenka. Sociologichni nauky. – 2010. – №12, T.2 (2). – S.133–139.

2. Bezus A. M. Vplyv faktoriv na rozvytok pidprijemstva / A. M. Bezus, P. I. Bezus // Nauk. visn. Akademii' munitsypal'nogo upravlinnja. Serija: Ekonomika. – 2011. – Vyp.9. – S.69–79.

3. Dobruskin M. E. Gumanizacija kak strategija vysshego obrazovanija / Filosofija i obshhestvo. – 2005. – Vyp.3 (40). – S.87–109.

4. Zabloč'ka O. S. Kompetentisnij pidhid jak osvitnja innovacija: porivnjal'nyj analiz / O. S. Zabloč'ka. – Rezhym dostupu: http://vuzlib.com.ua/articles/book/27482-Kompetentisnij_pidkhd_ja/1.html

5. Kychko I. I. Reguljuvannja duhovno-intelektual'nyh potreb osobystosti: tendencii' ta perspektyvy / I. I. Kychko // Innovacijna ekonomika. – Ternopil', 2013. – №3. – S.156–161.

6. Nalivajko N. V. O formirovanii koncepcii filosofii i vospitanija // Filosofija obrazovanija. – Novosibirsk: Izd-vo SO RAN, 2009. – №2. – S.179–185.

7. Poljakov M. V. Rozvytok koncepcii' ekonomiky znan' / M. V. Poljakov // Visn. Berdjans'kogo universytetu menedzhmentu i biznesu. – 2014. – №4. – S.34–38.

8. Rassel B. Istorija zapadnoj filosofii / B. Rassel. V 3 kn.: 3–e izd. – Novosibirsk: Izd-vo Novosib. un-ta, 2001. – 508 s.

9. Samujel'son P. Jekonomika. Krivaja transformacii ili proizvodstvennyh vozmozhnostej obshhestva. – Rezhim dostupa: <http://www.be5.biz/ekonomika/e019/2.htm>

10. Semenchenko O. G. Reformators'ki procesy v upravlinni osvitoju i naukoju: zagal'noderzhavnyj ta regional'nyj aspekty / O. G. Semenchenko // Visnyk Akademii' mytnoi' sluzhby Ukrainy. Ser.: Derzhavne upravlinnja. – 2010. – №1. – S.116–121.

11. Syngai'vs'ka A. M. Ekonomika znan' ta osvita: filosof's'kyj kontekst / A. M. Syngai'vs'ka // Visnyk nacional'nogo tehničnogo universytetu Ukrainy «Kyj'vs'kyj politehničnyj instytut»: Filosofija. Psychologija. Pedagogika. – 01/2007. – №1. – S.29–33.

12. Sysojeva S. O. Sfera osvity jak ob'jekt naukovogo doslidzhennja / S. O. Sysojeva // Osvitologija: vytyky naukovogo naprjama: [monografija] / Za red. V. O. Ognev'juka; Avt. kol.: V. O. Ognev'juk, S. O. Sysojeva, L. L. Horuzha, I. V. Sokolova, O. M. Kuz'menko, O. O. Moroz. – K.: VP «Edel'veys», 2012. – S.139–154.

13. Tarasova I. I. Innovacijnyj proces u nauci ta osviti pry formuvanni ekonomiky znan' / I. I. Tarasova // Ekonomika APK. – 2014. – №2. – S.76–80.

14. Celjakova O. M. Duhovnist' jak cilisnyj fenomen: problemy conceptualizacii' v konteksti social'no-filosofs'kogo piznannja / O. M. Celjakova // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii'. – 2008. – Vyp.33. – S.65–73.

15. Chasova K. S. Gumanizacija osvity v Ukraini: teoretychnyj analiz / K. S. Chasova // Pedagogičnyj proces: teorija i praktyka. – 2013. – Vyp.4. – S.194–201.

16. Shemuda M. Duhovno-moral'ne vyhovannja studentiv v umovah gumanizacii' vyshhoi' osvity Ukrainy / M. Shemuda. – Rezhym dostupu: http://library.udpu.org.ua/library_files/zbirnuk_nayk_praz/2011/2011_2_45.pdf

17. Shtajgret A. M. Stan ta ključovi problemy osvity na shljahu Ukrainy do ekonomiky znan' / A. M. Shtajgret, Ja. Ja. Pushok // Naukovi zapysky. – 2011 / 1 (34). – S.15–21.

18. Altbach Ph. G. Advancing the national and global knowledge economy: the role of research universities in developing countries / Ph. G. Altbach // Studies in higher education. – 2013. – P.1–15.

19. Brent D. Complexity and Education: Vital simultaneities. In Complexity Theory and the Philosophy of Education / D. Brent; ed. by Mark Mason. – Oxford: Wiley&Sons, 2008. – P.46–61.

20. Horn J. Human Research and Complexity Theory. In Complexity Theory and the Philosophy of Education / J. Horn; ed. by Mark Mason. – Oxford: Wiley&Sons, 2008. – P.124–136.

21. Wim J. Van Der Steen, Peter B. Sloep. Philosophy, Education and the Explosion of Knowledge. – Rezhym dostupu: http://www.academia.edu/2894888/Philosophy_education_and_the_explosion_of_knowledge.

Mudrak V. I., Ph.D., Associate Professor, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), nauka1961@mail.ru

The role of higher education in the development of knowledge economy in Ukraine

The author proves that in the new economic environment the higher education system operates under conditions of some uncertainty, which is the result of contradictions between education and knowledge as the leading resource of the knowledge economy, and «spirituality», as a factor of development of human civilization and Ukrainian society in terms of technological paradigms of the postmodern economy. Accordingly it is concluded that the new educational paradigms should focus on the changing role of higher education, which should transform from «cousins personnel for highly specialized needs of the knowledge economy, public institution that forms the «human innovation», which provides the development of knowledge economy and harmonies the development of society in the areas of intangible, spiritual production, focused in the irprofessional work to highest standards of public relations, ethics and culture, historically established in the Ukrainian society. Further research in this direction should be concentrated around specific issues concerning them modernisation of higher education with the needs of the knowledge economy development in Ukraine.

Keywords: knowledge economy, higher education, paradigm, humanism, Economics, intelligence, spirituality, contradictions.

Мудрак В. И., кандидат философских наук, доцент, Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины (Украина, Киев), nauka1961@mail.ru

Роль высшего образования в развитии экономики знаний в Украине

Рассмотрена роль высшего образования в развитии экономики знаний в Украине. Отмечено, что в новой экономической парадигме высшее образование как институт, который способствует передаче знаний, становится главным фактором ресурсного обеспечения общественных преобразований, социального и экономического развития. Автором доказано, что в новых экономических условиях система высшего образования функционирует в условиях некоторой неопределенности, которая является следствием противоречий между «образованностью и знаниями», как ведущим ресурсом экономики знаний, и «духовностью», как фактора развития человеческой цивилизации и украинского общества в условиях технико-технологической парадигмы экономики постмодерна. Соответственно сделан вывод, что современная образовательная парадигма должна ориентироваться на изменение роли высшего образования, которая должна трансформироваться из «кузницы кадров» для узко специализированных нужд экономики знаний, в общественный институт, который формирует «человека инновационного», что обеспечивает развитие экономики знаний и гармоничное развитие общества в области нематериального, духовного производства, ориентируется в своей профессиональной деятельности на высокие стандарты общественных отношений, этики и культуры, исторически сложившихся в украинском обществе.

Ключевые слова: экономика знаний, высшее образование, парадигма, гуманизм, экономика, интеллект, духовность, противоречия.

***

УДК [130.2:37.013.3]:330

Дроботенко М. О.,
кандидат філософських наук, доцент
кафедри філософії, Харківський національний
педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди
(Україна, Харків), marushka85@i.ua

ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ ТА ОБҐРУНТУВАННЯ ПЛЮРАЛІЗМУ У НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМАХ З ЕКОНОМІКИ

Висвітлюється питання плуралізації навчальних програм економіки, як одна з тенденцій оновлення навчального плану з економіки, релевантна та обґрунтована європейськими цінностями. Означення мети – визначення світоглядного та функціонального потенціалу плуралізму у навчальних програмах з економіки – обумовило методологію дослідження, відповідну методологічним настановам культурологічного повороту сучасної західної філософської думки в осмисленні проблемного поля філософії економічної освіти.

Плуралізація навчальної програми з економіки є свідченням саморефлексивності навчальної дисципліни, що виявляє її здатність формулювати способи, в яких різні соціальні контексти генерують потенціал для перетворення та зміни на рівні теорії, практики, розуміння. Поняття плуралізму у філософії економічної освіти має численні визначення, що пов'язано з тим, що плуралізм можливий на декількох рівнях: онтологічному, епістемологічному, теоретичному, методологічному, педагогічному. Реформування програми з економіки з метою утвердження плуралістичних перспектив уже має свою історію здійснення. На основі вивчення навчальних програм, орієнтованих на плуралізацію економічного знання, вдалося визначити світоглядний та методологічний потенціал плуралізму (плуралізм визнає законність існування інших підходів на їх власних умовах; він є необхідним для інновацій та конкуренції, а конкуренції у сфері ідей необхідні для економіки; виявляється релевантним вимосам інтелектуального різноманіття, вільного запитування, принципу абсолютизації істини; надає студентам різні точки зору, щоб вони могли обговорювати їх відносні переваги та розвивати усвідомлення про сильні та слабкі сторони конкуруючих теорій; сприяє орієнтуванню студентів у майбутньому: розвиток здатності задавати зондуючі питання щодо розширення прав та можливостей; дає відчуття глобальної перспективи; плуралізація педагогічних моделей сприятиме активній взаємодії студентів). Плуралізація навчального плану з економіки не тільки узгоджується з європейськими цінностями, а й може допомогти у розумінні економічних теорій, указуючи на соціальні, політичні, культурні контексти їх походження та поширення, відтак сприяти у попередженню поширення відчуття нестачі напрямку та смислу.

Ключові слова: плуралізм, навчальна програма, економіка, навчальний план, європейські цінності.

Важливим стандартом кожної дисципліни, яка прагне бути прогресивною, є практика рефлексивної самокритики. Саморефлексивність – це здатність формулювати способи, в яких різні соціальні контексти генерують потенціал для перетворення та зміни на рівні теорії, практики, розуміння. Відсутність чи наявність здатності до саморефлексії є досить прагматичними: відсутність саморефлексивності означає неможливість оцінки та виміру потенціалу змін у межах дисципліни, або визнання практики. Вона створює умови для критики, але передбачає певні ступені усвідомлення, яке виходить за межі можливостей простої пропозиції аргументів та контраргументів.

Концепція плуралізму була вивчена досить детально в останні роки як всередині, так і за межами економіки [2; 3; 4; 9]. Зазвичай відзначають, що ми живемо у плуралістичному суспільстві. Так як економіка соціальна наука, і особливо з урахуванням інтерфейсу соціології, не існує значних ускладнень знайти докази множинності також і в економіці. Подальшим кроком стала розробка в економічній методології аргументації плуралізму, тобто власне плуралізму. У зв'язку з цим можна знайти численні роз'яснення значення цього слова, численні ідентифікатори та ставлення до плуралізму, а також його наслідків. Ці напрацювання у галузі економічної методології є частиною зростаючої спеціалізації в самій галузі, підіймають питання смислу, а значить, і комунікації. У цьому контексті варто звернутися до історичного розвитку методології, щоб зрозуміти різноманітні

підходи до самої методології (у тому числі ставлення до плуралізму), з якого слідують методологічні відмінності, які лежать в основі значної частини теорії множинності.

Однією з причини для певної плутанини плуралізму є його існування на багатьох різних рівнях: онтологія – як ми розуміємо реальність (Різноманітне розуміння реальності дозволяє побачити різноманітні методології. Таким чином, наприклад, ринкова економіка може розумітися як від початку стабільна або як нестабільна. З кожного уявлення про реальність випливає осмислення як побудувати знання про неї), епістемологія – як побудувати знання про реальність, теоретичний – які теорії реальності розроблені, методологічний – як можливе вивчення реальності (По–перше, прийняття існування різноманіття як особливості системи знання з етичних міркувань. По–друге, стверджувати, що не існує механізму для об'єднання знання про реальність, тому немає іншого способу ніж визнати плуралістичний підхід. По–третє, множинний підхід впливає з характеру самого питання. По–четверте, різноманіття є важливим для змінного предмету дисципліни). Можна додати ще один рівень педагогічний – як здійснюється процес навчання, як побудовані знання про реальність. Спільне, що об'єднує ці рівні – чи існує єдине розуміння системи. До останніх 50–ти років більша частина економічного дискурсу була плуралістичною певною мірою, дозволяючи розгляд деяких різноманітних поглядів, а також мала вбудовані у нього методологічні дискусії та посылання на історію економічної думки.

Визнання того, що реальність може розумітися по–різному, терміни можуть використовуватися з різними значеннями, можуть використовуватися різні критерії оцінки значущості та істинності, є необхідним етичний аргумент, таким чином, полягає у розробці достатнього розуміння відмінностей, перш за все визнання інших підходів, а не заперечення останніх в силу їх відмінності. Об'єктивність вимагає освіченості про «інакшості». Критичний аналіз як «мета» у зв'язку з цим потребує деякого взаєморозуміння на рівні методологічних принципів, смислів.

Етичний аргумент для плуралізму свідчить про те, що об'єктивність визначення різноманітних способів аргументації слід вирішити не тільки для різних теорій у межах одного визначення об'єктивності, але і для інших розумінь об'єктивності. Часто роль математичного моделювання (або навіть його відсутність), поряд з іншими методами аналізу свідчить про множинну методологічних підходів, але і про множинну в середині самих цих підходів.

Плуралізм пов'язаний з конкретними зауваженнями щодо характеру предмету як відкритої системи. Існують обмеження у здібностях людини до знань, які заважають нам визначити єдиного кращого підходу до знань, які б прийнятно пояснювали поведінку. Характер індивідуальної поведінки у її соціальних та творчих аспектах є занадто складним, щоб бути передбачуваним.

Урізноманітнення підходів у економічних знаннях можна пояснити через використання біологічної метафори. У природі різноманіття видів забезпечує захист від непередбачуваних загроз, таких, що якщо один з них поступається перед загрозами, інші можуть зайняти його місце. Іншими словами, без різноманіття домінуючий спосіб мислення, бачення реальності, вкрай вразливий до непередбачуваних подій, які він не здатний пояснити.

Відмітимо, що реформування програми з економіки з метою утвердження економічних перспектив на основі послідовних ідеалів плюралістичної освіти уже має свою історію здійснення. Так, у США він розпочався ще з 1980-х років, як поступове введення неортодоксальних економічних учень у деяких коледжах та університетах. Неокласична економічна теорія панувала та не оспорювалася до 1960- та 70-х років, однак, були запропоновані альтернативні перспективи в існуючих основних курсах за вибором в неортодоксальній економіці. Важливу роль у поглибленні та розширенні цього процесу відіграло створення економічної програми, орієнтованої на ознайомлення студентів з неортодоксальними економічними теоріями в університеті Вашингтону, округ Колумбія, де була введена перша програма PhD в політичній економіці, у 1972 році. Згодом нові випуски програми були розроблені в університеті Каліфорнії, Новій школі соціальних досліджень в Нью-Йорку та університеті Масачусетсу. У перші десять років потому – відбувалася інтеграція альтернативних економічних перспектив в існуючі основні теорії та теми курсів та викладалися курси з радикальної економічної теорії. Подальші зусилля по перетворенню навчальної програми з більшим залученням плюралізму пов'язані з розробкою програми під назвою «Конкуруючі економічні перспективи». Нове століття ознаменувало себе поворотним пунктом у русі за включення неортодоксальних учень в навчальні програми з економіки, це нова хвиля, яка є частиною світового руху за плюралізм у сфері економіки (плюралістичної економіки). Каталізатором для цієї нової хвилі була забастовка 2000 року французьких студентів, які написали петицію проти вузькості основної програми з економіки, яку вони назвали «аутизм».

Отсх та Капеллер [5] розвивають одну з провідних тенденцій до плюралізації економічної освіти. У своїх методологічних пошуках, вони звертаються до розгляду питання, як навчити відкритості та терпимості? У запропонованому ними проекті, плюралістичний принцип закладений в основу навчального плану з економіки та пов'язаний з наданням студентам усвідомлення та розуміння контексту економічних теорій та систем. Формальним вираженням цьому є упровадження додаткових курсів у суміжних галузях: економічна історія, соціологія, політичні науки, філософія. Навчальний план передбачає, що на першому році навчання студенти не вивчають економічних дисциплін. Замість цього вони повинні обирати курси спрямовані на загальну освіченість – світову літературу, історію капіталістичної системи, історію інтелектуальної думки, квантову фізику, філософію з акцентом на етику.

Змістовне обґрунтування цих курсів здійснюється наступним чином. «Світова література» – це підґрунтя різноманітності умов людського життя. Правильно читаючи, наприклад, фантастику, можна пояснити множину форм поведінки та людських проблем. Фантастика може також ефективно описувати несправедливості та може бути могутнім заклик до дії. І немає кращого прикладу, ніж «Жерміналь» Е. Золя та Елтон Сінклер «В джунглях». Якщо мета економіки полягає у тому, щоб зрозуміти процес підготовки та допомогти світу стати кращим, фантастика та плюралізм є природними союзниками. «Історія капіталістичної системи» – є важливим курсом у системі підготовки

економістів. Він сприяє розумінню, як розвивалася нинішня система капіталізму, ролі уряду та реакції людини на сучасні проблеми через розбудову відповідних інститутів. Немає нічого природного чи невідворотного у капіталізмі, чи будь-якій іншій економічній системі. Курс історії капіталістичної системи покликаний обговорити, чому капіталізм розроблений, хто програє, а хто виграє, а також необхідні твердження для побудови кращого суспільства. Через цей установлюють міжпредметні зв'язки з курсом історії, для якого в ньому можна віднайти приклади, останній же уможливить цілісне сприйняття історичного контексту. «Історія інтелектуальної думки» – спрямований на з'ясування, як ідея розроблялася у відповідь на певні проблеми; студенти будуть розуміти, як і чому бала розроблена неокласична економічна теорія. «Квантова фізика» – сучасна економіка тісно пов'язана з інтелектуальними досягненнями квантової фізики – лазерна, комп'ютерна, магнітно-резонансна томографія, світлофори, дискові накопичувачі, тощо, але між тим це й винятковий приклад наукової готовності для перевірки, експериментів, відкритості до теоретичних реформ, побудови доказової бази. «Філософія» – передбачається як вступний курс, можливо з акцентом на етику, чітко ілюструє традицію філософії в обговоренні ідей у межах плюралістичного контексту та людських забобонів. Філософія може допомогти надати смисл таким словам як «ефективність», «раціональність», «вибір», «свобода», «відповідальність». Відтак, визначається світоглядний та функціональний потенціал плюралізації навчальних програм з економіки. Плюралізм визнає законність існування інших підходів на їх власних умовах, плюралізм передбачає і їх критику. Він є необхідним для інновацій та конкуренції, а конкуренції у сфері ідей необхідні для економіки. Тільки плюралізм узгоджується з демократією, тільки ідея демократії відповідає ідеалам університету: «інтелектуальному різноманіттю, вільному запитуванню та принципу відсутності єдиної істини» [5, с. 185]. І відповідно інтелектуальна фракція, яка володіє монополією на істину та мудрість та використовує для підтримання та укріплення цієї монополії, які заперечує характер усіх людських знань, і що заперечує різноманіття підходів до вирішення неурегульованих запитів державної чи організаційної влади не сумісні з ідеєю та характером університету [6, с. 185–186]. Плюралізм надає студентам різні точки зору, щоб вони могли обговорювати їх відносні переваги та розвивати усвідомлення про сильні та слабкі сторони конкуруючих теорій. Плюралізм є корисним бо «не парадигми чи теоретичні погляди можуть вимагати універсального застосування, кожна парадигма або теорія може щось запропонувати і перевага однієї теорії над іншою це часто питання ідеології» [9, с. 10]. Іншими словами, враховуючи «присутність цінностей та ідеології у соціальних дослідженнях, взаємодоповнюючі відношення між теоретичними перспективами або парадигмами, кожна відображає конкретні ідеологічні точки зору, які є значущими» [9, с. 4]. Він сприяє орієнтуванню студентів у майбутньому: розвиток здатності задавати зондуючі питання щодо розширення прав та можливостей; дає відчуття глобальної перспективи. Пристрасть у свою чергу з необхідністю дає нам інтелектуальну сміливість, щоб допомогти вирішити проблеми нашого покоління. І нарешті, якщо реформування економіки полягає у тому, щоб зробити світ кращим, – тоді економіка повинна

займатися питаннями правосуддя, яке у свою чергу взаємопов'язане на багатьох рівнях з плюралістичним діалогом, з теорією справедливості. Це також те, що природа, надійність та досяжність запропонованих теорій, самі залежать від внесків у обговорення та дискусії». Плюралізація навчального змісту в економіці сприятиме тому, що студенти будуть краще підготовлені до розуміння, «що економічний вибір має моральні аспекти», критичні аспекти припущень та альтернативних підходів сприятимуть кращому відображенню світу, що спостерігається, таким чином викликатиметься інтерес до економіки [9; 1]. Плюралізація педагогічних моделей сприятиме активній взаємодії студентів. Взаємодія ж передбачає такі рівні: взаємодія студентів з процесом навчання (це зазвичай пов'язано з активним навчанням, але досягається вона за межами розширення розуміння змісту, коли у студентів формують форми поведінки, що сприяють освітній діяльності); другий смисл «участі» – «прямий досвід чогось нового», студентські дослідження; третій смисл – взаємодія студентів з контекстами предмету та досліджень (такий підхід пов'язаний з багатопрофільним навчанням, у тому числі розгляд соціальних та громадянських контекстів дисципліни, пов'язаних з цим етичними питаннями, інтеграція знань студентів); нарешті – існує взаємодія студентів з людськими умовами – культурні, соціальні, громадянські аспекти (це здійснюється через взаємодію з іншими індивідами, групами, що забезпечує глибоке розуміння себе та їх). Беручи до уваги різні смисли та форми взаємодії, в яких студенти беруть участь, це дозволить доповнити та інтерпретувати зміст отримуваних знань, орієнтуватися на особистий досвід, розвивати комплекс умовностей в різних контекстах та визначати моральні наслідки навчання та виховання. Найважливіше те, що це привносить у процес навчання та виховання особисте ставлення до навчання, яке стає необхідним компонентом триваючого навчання. Розуміння протиріч – це не додатковий засіб, адже вимога до студентів – бути освіченими у питаннях, що багато економічних проблем можуть мати більш ніж один підхід (спосіб) вирішення. Компетенція у плюралістичній економіці розуміється, отже, як здатність думати самостійно. Це у свою чергу вимагає, того, що Фрімман називає «критичним плюралізмом». Студенти повинні зрозуміти, що передбачають теорії та піддати ці передумови перевірці емпіричними доказами. Вони повинні також продемонструвати здатність до незалежних суджень про теорії на цій основі. Компетенція таким чином є не можливість відтворити та відповідати канону, але здатність думати за його межами. Таким чином перевіряється здатність студента розуміння того, що говорять опоненти, а не тільки знання.

Таким чином, плюралізація навчального плану з економіки не тільки узгоджується з європейськими цінностями, а й може допомогти у розумінні економічних теорій, указуючи на соціальні, політичні, культурні контексти їх походження та поширення, відтак сприяти у попередженню поширення відчуття нестачі напрямку та смислу. Адже, економічна освіта та виховання є динамічним процесом економіко-психологічного розвитку особистості який відбувається як зовнішньо детермінований та активний, внутрішньо мотивований процес прийняття особистістю умов її існування в певних соціально-економічних ситуаціях, що уможливорює

використання інтеріоризованих економічних цінностей суспільства. Ґрунтуючись на засадах урахування взаємозв'язку між потребами держави та природними, економічними, науково-технічними, практичними сторонами їх вирішення; урахування розвитку наукового ставлення до природи, економічної і практичної діяльності, що забезпечує формування економічної культури особистості, економічна освіта покликана послідовно формувати у спеціалістів економічне мислення та свідомість, виховувати розумні потреби, розвивати здібності з певного виду діяльності, формувати вміння співвідносити свої потреби з матеріальними можливостями; виховувати дбайливе, свідоме ставлення до природи, до обраної професії; забезпечити фахівців теоретичними знаннями та практичними навичками щодо культури праці, формувати потреби економічного аналізу, бачення перспективи; навчати оволодівати основами наукової організації праці в умовах ринкових відносин; формувати у студентів бажання й потребу повсякденно поліпшувати результати своєї праці у навчальній та побутово корисній діяльності, брати участь в економічному житті закладу, виховувати в собі якості дбайливості, ініціативності, діловитості, дисциплінованості.

Список використаних джерел

1. Colander D., Klamer, A. (1987) 'The Making of an Economist / Colander D., Klamer A. // Journal of Economic Perspectives. – 1987. – Vol.1. – P.825–843.
2. Dow S. History of Thought and Methodology in Pluralist Economics Education / Dow S. // International Review of Economics Education. – P.41–57.
3. Dow S. C. Pluralism in Economics / S. C. Dow // Groenewegen J. (ed.) Teaching Pluralism in Economics. – Cheltenham: Edward Elgar, 2007. – P.22–39.
4. Dow S. C. Structured Pluralism / S. C. Dow // Journal of Economic Methodology. – 2004. – Vol.11 (3). – P.275–290.
5. Dobusch L., Kapeller J. A Guide to Paradigmatic Self-Marginalization: Lessons for Post-Keynesian Economists* / Dobusch L., Kapeller J. // The conference of the research network macroeconomics and macroeconomic policy «The World Economy in Crisis – The Return of Keynesianism?». – Berlin, October 2009. – P.1–28.
6. Lee F. S. Challenging the mainstream: essays on the history of heterodox economics in the twentieth century / Lee F. S. – the appendix [http://www.heterodoxnews.com/APPENDIX—formatted.pdf].
7. Mearman A. Teaching Heterodox Economic Concepts / A. Mearman // Handbook for Economics Lecturers. – Bristol: Economics Network of the Higher Education Academy, 2007. – P.5–25.
8. Mearman A., Wakeley T., Shoib G., Webber D. Does Pluralism in Economics Education Make Better Educated, Happier Students? A Qualitative Analysis / A. Mearman, T. Wakeley, G. Shoib, D. Webber // International Review of Economics Education. – 2007. – P.50–62.
9. Söderbaum P. Understanding Sustainability Economics: Towards Pluralism in Economics. – London: Earthscan, 2008. – 160 p.

Drobotenko M. O., PhD, Associate Professor of Philosophy
Kharkiv National Pedagogical University G. S. Skovoroda
(Ukraine, Kharkiv), marushka85@i.ua

European values and grounding of pluralism in economic study program

The article highlights the issue of pluralization of economic study programs as one of the trends for updating the curriculum in economics, which is relevant and reasonable according to European values. The goal is the defining ideological and functional pluralism potential in economic study programs. The definition of the goal determined the research methodology, which is relevant to methodological guidelines of cultural turn of modern western philosophical thought in comprehension of problematic field of economic education.

Pluralization of economic study programs is the evidence that the discipline is self-reflexing, that in turn shows its ability to formulate the ways in which different social contexts generate potential for transformation and change in theory, practice and understanding. The concept of pluralism in philosophy of economic education has many definitions due to the fact that pluralism is possible on several levels: ontological, epistemological, theoretical, methodological, and pedagogical. The reformation of economic program for the purpose of strengthening of pluralistic

perspectives already has its history of implementation. On the basis of curriculum-oriented pluralization of economic knowledge it is possible to identify ideological and methodological pluralism potential (pluralism recognizes the legitimacy of the existence of other approaches on their own terms; pluralism is necessary for innovation and competition, and competition of the ideas is necessary for the economy; pluralism appears to be relevant to requirements of intellectual diversity, free questioning, and the principle of absolute truth; it gives the students a different perspective so that they can discuss their relative strengths and promote awareness of the strengths and weaknesses of competing theories; it promotes students orienteering in the future; it develops the ability to ask probing questions about empowerment and capabilities; it gives a sense of global perspective; pluralization of educational models will promote active interaction between students). The pluralization of economic study programs not only stand in line with European values, but it can also help in the understanding of economic theories, pointing to the social, political and cultural contexts of their origin and spheres of spread, so it can assist in the prevention of spread of a sense of lack in direction and meaning.

Keywords: pluralism, study program, economy, curriculum, European values.

Дроботенко М. А., кандидат философских наук, доцент кафедры философии, Харьковский национальный педагогический университет им. Г. С. Сковороды (Украина, Харьков), marushka85@i.ua

Европейские ценности и обоснование плюрализма в учебных программах по экономике

Освещается вопрос плюрализации учебных программ по экономике, как одна из тенденций обновления учебного плана по экономике, релевантная и обоснованная европейскими ценностями. Определены цели – определение мировоззренческого и функционального потенциала плюрализма в учебных программах по экономике – обусловило методологию исследования, соответствующую методологическим установкам культурологического поворота современной западной философской мысли в осмыслении проблемного поля философии экономического образования.

Плюрализация учебной программы по экономике свидетельствует о саморефлексивности учебной дисциплины, выявляет ее способность формулировать способы, которыми различные социальные контексты генерируют потенциал для преобразования и изменения на уровне теории, практики, понимания. Понятие плюрализма в философии экономического образования имеет многочисленные определения, что связано с тем, что плюрализм возможен на нескольких уровнях: онтологическом, эпистемологическом, теоретическом, методологическом, педагогическом. Реформирование программы по экономике с целью утверждения плюралистических перспектив уже имеет свою историю осуществления. На основе изучения учебных программ, ориентированных на плюрализацию экономического знания, удалось определить мировоззренческий и методологический потенциал плюрализма (плюрализм признает законность существования других подходов на их собственных условиях; он необходим для инноваций и конкуренции, а конкуренции в сфере идей необходимые для экономики; оказывается релевантным требованиям интеллектуального разнообразия, свободного вопрошания, принципа абсолютизации истины; показывает студентам различные точки зрения, чтобы они могли обсуждать их относительные преимущества и развивать осознание сильных и слабых сторон конкурирующих теорий; способствует ориентированию студентов в будущем: развитие способности задавать зондирующие вопросы расширения прав и возможностей, дает ощущение глобальной перспективы; плюрализация педагогических моделей будет способствовать активному взаимодействию студентов). Плюрализация учебного плана по экономике не только согласуется с европейскими ценностями, но и может помочь в понимании экономических теорий, указывая на социальные, политические, культурные контексты их происхождения и распространения, содействует предупреждению распространения ощущение нехватки направления и смысла.

Ключевые слова: плюрализм, учебная программа по экономике, учебный план, европейские ценности.

* * *

УДК 101:37.018.4

Абакумова О. О.,
здобувач кафедри філософії, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут» (Україна, Київ), e.o.abakumova@gmail.com

ЗАСАДНИЧІ ПРИНЦИПИ І ДОСВІД ДИСТАНЦІЙНОЇ ОСВІТИ

Стаття присвячена філософському осмисленню такого глобального явища освітньої та інформаційної культури як дистанційна освіта. Метою статті є визначення засадничих методологічних ідей, на базі яких будуються теорія і практика дистанційної освіти. Виділено найбільш важливі та актуальні стратегії розвитку дистанційної освіти у контексті реалізації принципів відкритої освіти у світовому та європейському досвіді. Проаналізовано стан та перспективи розвитку відкритих освітніх ресурсів і пов'язані з ними освітні

ініціативи. Відзначено переваги та можливості вільного доступу до освіти для реалізації та здійснення освітнього потенціалу кожної особистості. Окремлені чинники, що зумовлюють необхідність впровадження відкритої дистанційної освіти у вітчизняну освітню практику.

Ключові слова: освіта, відкрита освіта, дистанційна освіта, відкриті освітні ресурси, філософія освіти.

Значні зміни, що відбулися у галузі комунікації та інформаційних технологій за останні десятиліття, сприяли розвитку навчальних закладів, які пропонують програми дистанційної освіти і використовують сучасні засоби навчання та глобальні освітні ресурси, причому це в першу чергу стосується технології передачі інформації. З кожним роком дистанційна освіта (ДО) все більше інтегрується в класичні форми освіти, збагачуючи їх інноваційними компонентами змістовно та організаційно, тим самим змінюючи традиційний образ освіти.

Проте, процес впровадження дистанційної освіти значно випереджає відповідні наукові, методологічні, теоретичні розробки, які б давали фундаментальне обґрунтування її засадничих принципів, що не дозволяє повною мірою актуалізувати і задіяти надзвичайно багатий потенціал ДО. Відсутні як науково-філософська рефлексія даного соціально-освітнього феномену, так і дослідження граничних засад проектування системи дистанційної освіти з урахуванням чинників її якості та ефективності.

За таких процесів у філософії освіти актуалізується завдання осмислення цього глобального явища освітньої та інформаційної культури. У вітчизняній філософії освіти воно набуває додаткової актуальності та сенсів, що пов'язано із прагненням входження вітчизняної освіти в інтегровану світову культуру [5]. Успішне здійснення цього завдання залежить від науково обґрунтованого супроводу конкретних перетворень. Тому виявлення фундаментальних теоретико-методологічних засад дистанційної освіти представляється важливим теоретичним завданням.

Спектр і масштаби досліджень з питань дистанційної освіти, як в Україні, так і за її межами, в останні роки значно розширились. Розглядаються організаційні, методичні, політичні та економічні питання створення системи ДО, розробки навчальних курсів; специфіка викладання і навчання в ДО, заснованого на широкому застосуванні інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ); аспекти використання засобів і технологій ДО. Так, сутність, форми, фактори дистанційного навчання як спеціальної технології висвітлені в працях О. Андреева, С. Лобачова, В. Солдаткіна, Н. Корсунської та ін.; історичні аспекти ДО розглянуті Н. Жевакіною, В. Жулкевською, В. Івановою, К. Корсак О. Майбородою та ін.; концептуально-методологічні засади розвитку ДО досліджували О. Густир, В. Овсянніков, О. Огієнко, П. Стефаненко, Б. Шуневич та інші; проблемам теорії і практики ДО присвячені роботи В. Бикова, А. Бухарової, О. Веренич, В. Гриценка, Т. Іщенко, В. Колос, С. Клепка, С. Кудрявцевої, В. Кухаренка, В. Лібін-Леван та ін.; питання дидактики, якості, моделювання, педагогіки ДО вивчали М. Гайдук, М. Євдокимов, Д. Романенкова, О. Скубашевська, В. Спіцин, С. Сисоєва, А. Шабанов, С. Щенніков, А. Ярошенко та інші. Віддаючи належне науковим розвідкам попередників, зазначимо, що більшість досліджень направлені в цілому на задоволення потреб організації і безпосереднього впровадження дистанційної освіти. Невелика кількість робіт є осмисленням теоретико-

методологічних засад дистанційної освіти. Тож, на нашу думку, це питання потребує додаткової уваги.

Метою статті є визначення засадничих методологічних ідей, на базі яких будуються теорія і практика дистанційної освіти, а також висвітлення світового та європейського досвіду реалізації цих ідей.

Розглядаючи управлінські аспекти організації системи дистанційної освіти, науковці (Ю. Баскакова, Н. Белухіна, Л. Бірюкова, О. Майборода, Є. Маліткіов, О. Малярчук, М. Монахов та ін.) сходяться у думці про те, що дистанційна освіта розвивалася паралельно з розвитком технологій. Це беззаперечно, проте існує більш важлива рушійна сила, що сприяла розвитку дистанційної освіти. Ця сила – глобальна мета забезпечення вільного доступу до освіти. І дистанційна освіта виступила потужним засобом досягнення цієї мети.

Засадничою педагогічною ідеєю, що заклала основи теорії та практики дистанційної освіти, стала ідея «відкритої освіти». Ідеал відкритого, необмеженого доступу до освіти зароджувався у різних країнах, у різні часи, за різних обставин. Нині це стало принципом Інституту ЮНЕСКО з інформаційних технологій в освіті: для будь-якої людини, незалежно від її віку, місця проживання, професії, фізичних і фізіологічних можливостей, повинні бути створені необхідні умови, які могли б сприяти безперервному підвищенню її рівня освіти. У цьому і полягає чільна гуманістична ідея використання інформаційних та комунікаційних технологій в освіті, а також в інших сферах матеріального і духовного життя людини [3].

Проте з дистанційною освітою вперше ідеал відкритого доступу до освіти поєднав американський «мрійник» Чарльз Ведемейер (Charles Wedemeyer). У 60-х роках ХХ століття він висловив просте, але сміливе припущення про можливу реалізацію невід'ємного права кожної людини на освіту за допомогою комунікаційних технологій, іншими словами, доступ до освіти повинен і може бути «відкритим». Він вважав, що цієї відкритості можна досягти, якщо подолати проблему простору та часу, пов'язану із очною освітою, бо не всі студенти можуть відвідувати заняття у певному місці у призначений час. Вирішення цієї задачі Ведемейер пов'язував із упровадженням комунікаційних технологій, прагнучи втілити ідею «відкритого» навчання на відстані у життя. Таке навчання він назвав «незалежним навчанням», визначивши його так: «Незалежне навчання включає кілька освітніх процесів, в яких викладачі та ті, що навчаються, виконують свої прями обов'язки далеко один від одного, спілкуючись різноманітними способами» [3, с. 24]. Соціальні переваги такого підходу до освіти виражалися у розширенні доступності та особистісного вибору у навчанні.

Саме Ведемейер виступив одним з ініціаторів створення у 1969 р. Відкритого університету Великобританії (The Open University of United Kingdom), що став першим незалежним та автономним університетом дистанційного навчання з правом надання академічних ступенів за різними групами наук. Від традиційних університетів Великобританії та світу Відкритий університет (ВУ) відрізнявся вільним доступом, складом студентського контингенту, структурою навчальних курсів, методами і засобами навчання. Університетом самостійно розроблявся власний набір академічних курсів і програм,

високоякісних навчальних матеріалів, посібників, призначених спеціально для навчання на відстані. Взаємодія університету зі студентами здійснювалася спочатку через друковані матеріали, що доповнювалися радіо- та телепередачами (аудіокасети набули поширення пізніше). В подальшому використання новітніх інформаційних та комунікаційних технологій дозволило організувати двосторонній зв'язок у різних формах (текст, графіка, звук, анімація) як у синхронному («в один і той же час» – у вигляді відео- або аудіоконференцій), так й в асинхронному режимі («не в один і той же час» – з використанням електронної пошти та інших Інтернет-ресурсів), що дозволило викладачам і студентам взаємодіяти на відстані, забезпечуючи між ними безпосередню й інтерактивну комунікацію, яка завжди була визначальною у системі очної освіти та виступала її незаперечною перевагою.

Варто спеціально відзначити ще один освітній принцип цього дистанційного університету, а саме – його організаційну й адміністративну гнучкість. Абітурієнт не вступає на певний факультет чи кафедру, його вступом в університет є фактичний запис на вивчення конкретних навчальних курсів. Студентом самостійно приймається рішення скільки курсів опановувати паралельно, відтак, освіта не вимірюється кількістю років навчання. Методи навчання, застосовувані в університеті, дозволяють отримувати освіту в будь-якій точці Великобританії або світу (навчання за програмами університету ведеться у більш ніж 20 країнах) [1, с. 21]. У всіх студентів є наставники (тьютори) і більшість студентів мають можливість зустрічатися зі своїми наставниками та іншими студентами в регіональних консультаційних центрах, що є центрами сучасних технологій навчання. Відкритий університет не вимагає від слухачів виконання жорсткої єдиної навчальної програми протягом певного проміжку часу: темп і ритм навчання визначаються самим студентом в залежності від особистісних здібностей і потреб, а також виходячи з наявного вільного часу. Тож, студенти для навчання не повинні змінювати ані графік роботи, ані звичний ритм життя. Особлива демократичність такої системи та унікальний академічний підхід виражаються також у тім, що студентам надається можливість самостійно скласти індивідуальну навчальну програму, що дозволяє реалізовувати оптимальні освітні траєкторії для кожної людини.

Тим самим Відкритий університет Великобританії втілює нову модель навчання, яка містить у собі принципово інший підхід до особистісно-орієнтованої освіти, обумовлений зміною фундаментальних уявлень про людину та її розвиток у відкритій системі освіти: людина – це складна система; основна мета освіти – забезпечення умов самовизначення й самореалізації особистості; знання – для майбутнього; процес навчання – творення людиною образу світу у самій собі шляхом власної активної діяльності в суспільстві [2]. Вони стали засадничими для нової філософії освіти.

Практичні результати такого ставлення до освіти виразилися у тому, що тисячі людей змогли отримати необхідні знання, освіту, навчаючись за гнучкою системою автономних дистанційних курсів за відносно невисоку платню, зазнаючи при цьому мінімум незручностей. За весь час функціонування у Відкритому університеті навчалось понад 2 мільйони осіб. На даний час більше 30% всіх

студентів не очної форми навчання за програмами першої вищої освіти є випускниками ВУ. Зараз у 400 навчальних центрах, що викладають за програмами університету, навчається більше 160 000 студентів з усієї країни і більше 40 000 – з усього світу [1, с. 21].

Провідний досвід та унікальний статус Відкритого Університету Великобританії справили великий вплив на розповсюдження практики відкритої освіти – аналогічні відкриті університети створювалися в Європі та на інших континентах світу, що сприяло визнанню легітимності інноваційних шляхів розвитку освіти. Навіть у Китаї замість закритих в період культурної революції традиційних вищих навчальних закладів у 1979 році була створена Національна мережа радіо і телевізійних університетів (Central Radio and TV University, CRTVU). Навчання тут було організовано з використанням супутникового мовлення і телевізійних університетів у провінції.

Наприкінці 1990-х у світі налічувалось вже понад 100 вищих закладів освіти, які можна віднести до відкритих університетів за принципами діяльності. Серед них: Відкритий університет Ізраїлю, Відкритий університет Гонконгу, Відкритий університет Танзанії, Відкритий університет Португалії, Відкритий Університет Шрі-Ланки, Нідерландський Відкритий університет тощо [6]. Відкриті університети є відкритими для людей, методів та ідей. Вони розширюють можливості отримання освіти і соціальної справедливості, надаючи високоякісну університетську освіту всім тим, хто хоче реалізувати свої устремління і свій потенціал, здійснитися як особистість.

Нові вимоги до освіти та проблеми конкуренції на ринку освітніх послуг змушують традиційні навчальні заклади докорінним чином переглянути свої організаційні структури і методи роботи, а також управлінські принципи. По всьому світу зростає кількість класичних університетів, котрі модернізують навчальні програми і традиційні методики викладання, вбудовуючи в них елементи дистанційного навчання як важливу частину освітнього процесу, що забезпечує студентам доступ до найсучасніших і дієвих освітніх ресурсів.

Поява персональних комп'ютерів, глобальної мережевої технології World Wide Web та Інтернет, їх широке впровадження у практику дистанційної освіти створює основу єдиного відкритого інформаційного, освітнього та наукового середовища для всього світового співтовариства. Інформатизація освіти дозволяє навчальним закладам не лише побудувати ефективну педагогічну стратегію особистісно-орієнтованого навчання на відстані, але і реалізувати її практично. ІКТ дають можливість забезпечити безпосередню інтерактивну комунікацію. Внаслідок цього у дистанційній освіті отримали широке розповсюдження такі активні методи навчання як навчання у співробітництві, креативне навчання, метод проєктів і т.п., що стимулюють розвиток критичного мислення студента, самостійне опанування знань, наполегливу творчу роботу. Все це дозволяє підняти освітній процес до рівня активної соціальної творчості.

Комп'ютерні технології та Інтернет фактично трансформували освітнє середовище: доступ до інформації став глобальним, поза просторових та часових обмежень; покращилася комунікація та співпраця серед усіх учасників навчального процесу; зменшилися витрати на формальне навчання. Вони надали доступ до тих

сучасних засобів та методів навчання, котрі можуть дати багатьом людям якісні освітні та адекватні комунікативні можливості, щоб стати повноцінними членами суспільства і набути, бодай частково, спроможностей, котрих ті були позбавлені природою чи життєвими обставинами.

Принципи відкритості та доступності якісної формальної та неформальної освіти упродовж усього життя з використанням інформаційно-комунікаційних технологій (дистанційної освіти) було сформульовано ЮНЕСКО у таких основних освітніх програмах як «Освіта для всіх», «Освіта через все життя», «Освіта без кордонів». Відкритий доступ до освіти перетворився у фундаментальну освітню філософію – філософію «відкритої освіти». І на основі цієї філософії формується система цілей і цінностей сучасної освіти.

Сучасні педагогічні підходи відображають новий погляд на освіту як на відкриту систему, що передбачає використання відкритого навчального середовища, що є потенційно необмеженим щодо обсягу ресурсів, які можуть бути застосовані у освітньому процесі. Вперше термін «відкриті освітні ресурси» (Open Educational Resources) з'явився на Форумі ЮНЕСКО 2002 року. А у червні 2012 року Перший Всесвітній конгрес по відкритим освітнім ресурсам прийняв рішення щодо формування освітньої політики і стимулювання урядів до створення ними сприятливих умов для підтримки розробки і забезпечення впровадження відкритих освітніх ресурсів. Розуміння того, що єдиним способом адаптації у сучасних швидкоплинних, динамічних, нестабільних соціальних умовах є освіта упродовж життя, змушує держави вирішувати проблеми, пов'язані з необхідністю якісної освіти своїх громадян.

Але відкрита освіта не вичерпується лише відкритими освітніми ресурсами. Вона виростає з відкритого обміну навчальними практиками, що сприяє розвитку культури навчання, співтворчості та взаємозбагаченню освітян, глобальному впливу освіти. Сьогодні освітяни творять світ, у якому кожна людина планети не лише має доступ до знань усього людства, але може зробити власний внесок у нього. У світі оформився новий рух відкритої освіти, що поєднав усталену традицію обміну ідеями між освітянами та інтерактивну культуру співпраці в Інтернеті. Він ґрунтується на засадах того, що кожен повинен мати свободу використовувати, адаптувати, поліпшувати та поширювати освітні ресурси [7]. До відкритих освітніх ініціатив приєдналося чимало представників науково-освітнього співтовариства. Освітяни усього світу створюють багаті колекції навчальних матеріалів в Інтернеті, відкриті та безплатні для кожного користувача. Нині всесвітня колекція відкритих освітніх ресурсів оцінюється десятками сотень тисяч матеріалів. Йдеться про навчальні матеріали, плани уроків, підручники, ігри, програмне забезпечення та інші матеріали, які допомагають вчити та навчатися, допомагають зробити освіту доступнішою [7]. Найбільш авторитетними джерелами відкритих освітніх ресурсів виступають провідні університети світу: Йельський університет, Гарвардський університет, Массачусетський технологічний інститут, Нотінгемський університет, університет Південного Квінсленда, Відкриті університети Великобританії та Нідерландів, Паризький технологічний університет і багато інших [4].

Останні тенденції розвитку дистанційної освіти на початку XXI ст. пов'язані зі створенням Віртуальних

університетів, вся робота яких будується виключно на найсучасніших Інтернет–технологіях. Такі навчальні заклади не мають навчальних корпусів і студентських гуртожитків, кампусів і адміністративних кабінетів, лабораторій і лекційних класів. Через комп'ютерні мережі здійснюється все: вибір навчального курсу, його оплата, заняття із студентами, передача контрольних завдань та їх перевірка, а також складання проміжних і підсумкових іспитів. Безумовно, така інституціональна форма надзвичайно актуальна, оскільки дає змогу забезпечити всезагальний доступ до освітніх ресурсів і на цій основі надає умови для найбільш повної реалізації громадянами своїх прав на освіту, яка за структурою і якістю відповідає вимогам сучасності. Серед числа Віртуальних вищих навчальних закладів і організації можна назвати: Каліфорнійський віртуальний університет, Віртуальний університет Кентуккі, Віртуальний Університет штату Мічиган, Університет Western Governors (США), Віртуальний університет Oresanda (Данія), Віртуальний Московський державний університет економіки, статистики та інформатики (Росія), Інтернет коледж НКІ (Норвегія) тощо [6].

Як бачимо, завдяки реалізації філософії відкритої освіти та відкритих освітніх ресурсів вже усунуто багато державних кордонів, поступово стираються границі конкретних навчальних закладів, знання мігрують з книжних полиць у бібліотеках та локальних комп'ютерів в навчальних класах до всесвітньої мережі і в цій глобальній аудиторії вони стають доступними кожному студенту у будь–який час з будь–якої точки планети для забезпечення особистісних цілей навчання. Тенденція розвитку інформаційних і комунікаційних технологій, безсумнівно, веде до появи глобальних електронних бібліотек, наукових та навчальних лабораторій з віддаленим доступом, відкритих віртуальних університетів і глобальних віртуальних кампусів, – і все це стане основою єдиного освітнього та наукового середовища для всього світового співтовариства.

У висновках зазначимо, що настав час змінювати усталені погляди на освіту. Ідеї відкритої освіти, глобальна мета забезпечення вільного доступу до освіти визначили нову освітню філософію, яка стала засадничою для розвитку теорії та практики дистанційної освіти. Сьогодні термінами «відкрита освіта» та «дистанційна освіта» позначають таку сукупність підходів до освітнього процесу, за якої основна увага спрямована на організацію максимально широкого доступу до засобів освіти та професійної підготовки, звільнення бажаних вчитися від залежності від часу та місця навчання, а також використання гнучких методів індивідуального та групового навчання.

Розглянуті принципи відкритих освітніх технологій, відкритого обміну навчальними практиками є для української освіти вірними дороговказами. Переваги та можливості, що їх надає дистанційна освіта та використання відкритих освітніх ресурсів, переконують, що сьогодні вкрай актуально замислитися над готовністю України до відкритого майбутнього освіти. Наша країна має потужний інтелектуальний капітал для того, щоб посилити всесвітній рух доступної та ефективної освіти. Спираючись на світовий досвід, Україна має розробити власні стратегії відкритих освітніх технологій, відкритого обміну навчальними практиками та інших підходів, які

популяризують дистанційну освіту. Це дозволить в самий найближчий час ввести в дію нові ще не розкриті резерви потенційного зростання країни, зробить вітчизняну освіту більш привабливою для широкого загалу людності, захистить і розвине національний простір освітніх послуг. Саме з цією проблематикою ми пов'язуємо вектор подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Голионова Ю. А. Предпосылки возникновения дистанционного обучения в мировом образовательном пространстве / Ю. А. Голионова // Знание. Понимание. Умение, 2009. – №2. – С.20–24.
2. Ибрагимов И. М. Критерий «знание – под деятельность» и модель открытого образования [Электронный ресурс] / Ильдар Маратович Ибрагимов. – Режим доступа: http://www.elitarium.ru/2010/07/14/model_otkrytogo_obrazovaniya.html – Заголовок з екрана.
3. Информационные и коммуникационные технологии в дистанционном образовании [Текст]: Специализированный учебный курс / пер. с англ. / Майкл Г. Мур, Уэйн Макинтош, Линда Блэк и др. – М.: Издательский дом «Обучение–Сервис», 2006. – 632 с.
4. СНГ на пути к открытым образовательным ресурсам [Текст] Аналитический обзор. – М.: Институт ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании, 2011. – 240 с.
5. Філософія освіти [Текст]: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Т. Андрущенко [та ін.]; за заг. ред. В. Андрущенко, І. Передборської. – К.: Вид–во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 329 с.
6. Шуневич Б. І. Тенденції розвитку дистанційного навчання у зарубіжній вищій школі [Електронний ресурс] / Б. І. Шуневич // Інформаційні технології і засоби навчання: електронне наукове фахове видання; Ін–т інформ. технологій і засобів навчання АПН України; Ун–т менеджменту освіти АПН України. – 2008. – №3 (7). – Режим доступу до журн.: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/ITZN/em7/content/08sbishf.htm>
7. Cape Town Open Education Declaration: Unlocking the promise of open educational resources [Electronic resource] // The meeting of the Open Society Institute and the Shuttleworth Foundation, September 14–15, 2007: Proceedings. – Mode of access: <http://www.capetowndeclaration.org/read-the-declaration>. – Title from the screen.

References

1. Golionova Yu. A. Predposylki vozniknoveniya distantsionnogo obucheniya v mirovom obrazovatel'nom prostranstve / Yu. A. Golionova // Znaniye. Ponimaniye. Umeniye, 2009. – №2. – S.20–24.
2. Ibragimov I. M. Kriteriy «znaniye – pod deyatel'nost'» i model' otkrytogo obrazovaniya [Elektronnyy resurs] / Il'dar Maratovich Ibragimov. – Rezhym dostupu: http://www.elitarium.ru/2010/07/14/model_otkrytogo_obrazovaniya.html – Zaholovok s ekrana.
3. Informatsionnyye i kommunikatsionnyye tekhnologii v distantsionnom obrazovanii [Tekst]: Spetsializirovannyi uchebnyy kurs / per. s angl. / Maykl G. Mur, Ueyn Makintosh, Linda Blek i dr. – M.: Izdatel'skiy dom «Obucheniye–Servis», 2006. – 632 s.
4. SNG na puti k otkrytym obrazovatel'nyim resursam [Tekst] Analiticheskiy obzor. – M.: Institut YUNESKO po informatsionnyim tekhnologiyam v obrazovanii, 2011. – 240 s.
5. Filosofiya osvity [Tekst]: navch. posib. dlya stud. vyssh. navch. zakl. / T. Andrushchenko [ta in.]; za zah. red. V. Andrushchenka, I. Peredbors'koyi. – K.: Vyd–vo NPU im. M. P. Drahomanova, 2009. – 329 s.
6. Shunevych B. I. Tendentsiyi rozvytku dystantsiynoho navchannya u zarubizhniy vyshchii shkoli [Elektronnyy resurs] / B. I. Shunevych // Informatsiyni tekhnolohiyi i zasoby navchannya: elektronne naukove fakhove vydannya; In–t inform. tekhnolohiy i zasobiv navchannya APN Ukrainy; Un–t menedzhmentu osvity APN Ukrainy. – 2008. – №3 (7). – Rezhym dostupu do zhurn.: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/ITZN/em7/content/08sbishf.htm>
7. Cape Town Open Education Declaration: Unlocking the promise of open educational resources [Electronic resource] // The meeting of the Open Society Institute and the Shuttleworth Foundation, September 14–15, 2007: Proceedings. – Mode of access: <http://www.capetowndeclaration.org/read-the-declaration>. – Title from the screen.

Abakumova O. O., applicant of Department of Philosophy, National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute» (Ukraine, Kyiv), e.o.abakumova@gmail.com

The main principles and experience of distance education

This article is devoted to philosophical understanding such global phenomenon of educational and information culture as distance education. It's aimed to defining the main methodological ideas, which constitute a basis for the theory and practice of distance education. We select the most important and relevant strategies of distance education in the context of the principles of open education in the global and European experience. Also, conditions and prospects of development of open educational resources and related educational initiatives were analyzed. Also, the advantages and capabilities of free access to educational environment were distinguished, that allow realizing and implementing educational potential of each person. It was defined some factors, causing the need for the introduction of open and distance education in the national educational practice.

Keywords: education, open education, distance education, open educational resources, the philosophy of education.

Абакумова Е. О., соискатель кафедры философии, Национальный технический университет Украины «Киевский политехнический институт» (Украина, Киев), e.o.abakumova@gmail.com

Основополагающие принципы и опыт дистанционного образования

Статья посвящена философскому осмыслению такого глобального явления образовательной и информационной культуры как дистанционное образование. Целью статьи является определение основополагающих методологических идей, на базе которых строятся теория и практика дистанционного образования. Выделены наиболее важные и актуальные стратегии развития дистанционного образования в контексте реализации принципов открытого образования в мировом и европейском опыте. Проанализировано состояние и перспективы развития открытых образовательных ресурсов и связанные с ними образовательные инициативы. Отмечены преимущества и возможности свободного доступа к образованию для реализации и осуществления образовательного потенциала каждой личности. Определены факторы, обуславливающие необходимость внедрения открытого дистанционного образования в отечественную образовательную практику.

Ключевые слова: образование, открытое образование, дистанционное образование, открытые образовательные ресурсы, философия образования.

* * *

УДК 316.614.5:37.032.008(045)

Богданова Н. Г.,
здобувач, Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
gileya.org.ua@gmail.com

Сім'я і школа як чинники формування культури життєтворчості особистості

Обґрунтовано вплив сім'ї та школи на формування життєтворчих потенцій особистості, а також їх нерозривний взаємозв'язок з її внутрішнім духовним світом. Підкреслено, що сім'я і школа мають фундаментальне світоглядно-ціннісне та виховне значення у формуванні особистості людини, тобто це ті осередки, де людина набуває первинного досвіду життєтворчості. Доведено, що основним завданням цих факторів формування культури життєтворчості особистості є забезпечення необхідного для самореалізації особистості соціокультурного рівня та психолого-емоційного клімату. Наголошено, що сім'я і школа несуть значну відповідальність з точки зору ефективності формування особистісної культури життєтворчості кожної дитини.

Ключові слова: сім'я, школа, освіта, батьки, педагоги, ціннісні орієнтації, культура життєтворчості особистості, активна життєва позиція, формування особистості, духовність, духовний світ людини, життєдіяльність, самотворення, самореалізація, світогляд.

Під культурою життєтворчості особистості ми розуміємо процес її самореалізації і самоутвердження на основі гуманістичного ідеалу й у відповідності з культурними завоюваннями людства. Цей процес здійснюється в соціокультурному середовищі на основі головної рушійної засади – діяльності особистості. На нього впливають такі чинники, як сім'я, найближче оточення, товариші, культура, освіта, засоби масової комунікації, цілеспрямоване виховання тощо.

Сім'я і школа мають фундаментальне світоглядно-ціннісне та виховне значення у формуванні особистості

людини, тобто це ті осередки, де людина набуває первинного досвіду життєтворчості, де вона під впливом авторитетних прикладів поведінки і думки набуває первинних уявлень про світ, які надалі визначають її ціннісні орієнтири та життєтворчі можливості.

Саме сім'я і школа закладають основи творчої адаптації і соціалізації, а також створюють необхідні умови для життєтворчого саморозвитку особистості. Особливо проблеми сім'ї і освіти актуалізуються у сучасному світі інтенсифікованого виробництва та заінформатизованості, які відбирають значну кількість часу і уваги як у дорослих, які замало переймаються вихованням, так і у дітей, які потрапляють непередбаченими до безмежного інформаційного різноманіття. Саме в такій ситуації роль сім'ї, де повинен панувати сприятливий морально-духовний клімат, та школи, в якій необхідно застосовувати інноваційно-гуманістичні і особистісно-орієнтовані педагогічні технології, значно зростає в якості одного з ключових чинників формування культури життєтворчості особистості.

Детальному розгляду цих факторів і присвячена ця стаття, головна мета якої полягає в теоретичному обґрунтуванні важливості впливу сім'ї і школи на формування життєтворчих потенцій особистості, а також їх нерозривний взаємозв'язок з її внутрішнім духовним світом.

До цієї проблематики зверталася ціла плеяда вітчизняних і зарубіжних учених. Досліджували проблеми формування і розвитку особистості, а також системного аналізу педагогічного процесу В. Андрущенко, І. Бех, І. Зязюн, В. Кремень, В. Лутай, С. Максименко. Приділяли увагу аналізу проблемам розвитку і саморозвитку особистості К. Абульханова-Славська, Г. Балл, Л. Виготський, С. Гончаренко, С. Рубенштейн. Важливими для розгляду проблеми сім'ї і школи як чинників формування культури життєтворчості особистості є праці Л. Губерського, В. Журавського, А. Корецької, М. Михальченка, Н. Шаронової, Т. Шклярової, В. Ямницького та ін.

Важливим теоретичним принципом, якого необхідно дотримуватися при дослідженні впливу зовнішніх факторів на формування культури життєтворчості особистості, є те, що людина, перебуваючи під тяжіючим впливом об'єктивних чинників, водночас завдяки своїй творчо-діяльній і духовно-вольовій сутності перетворює зовнішнє на внутрішнє, об'єктивне на суб'єктивне, трансформуючи предметний світ у світ значень, цінностей та смислів, тим самим перетворюючи і саму себе з об'єкта впливу на суб'єкт самовпливу. Тобто кожний раз, знаходячись під будь-якими тяжіючими обставинами, людина як особистість завжди залишається самоформуючою істотою, основою та сприятливим фактором для чого і існують її життєтворчі потенції. «Життєтворча активність розглядається нами як активність суб'єкта життєтворчості, який свідомо реалізує цільовий або смисловий аспект цілісного буття відповідно до власного творчого задуму» [1, с. 89]. Життєтворчість є виключно особистісною діяльністю, але специфічні риси її культури і особливі психічні та емоційно-вольові характеристики багато в чому залежать від зовнішніх чинників, перерахованих нами вище. Отже, розглянемо їх детальніше.

У межах загальноуніверсального соціокультурного буттєвого простору особистості виділяються ключові

елементи, які несуть на собі особливо важливі функції в процесі формування культури життєтворчості особистості.

Одним з таких елементів, який має фундаментальне світоглядно-ціннісне та виховне значення у формуванні особистості людини, є сім'я і школа, тобто ті осередки, де людина набуває первинного досвіду життєтворчості, де вона під впливом авторитетних прикладів поведінки і думки набуває первинних уявлень про світ, які надалі визначають її ціннісні орієнтири та життєтворчі можливості.

Первинна освітня діяльність, яка здійснюється дитиною в сім'ї, дошкільному закладі, школі, має незаперечне фундаментальне значення для подальшого формування особистісних життєтворчих потенцій, адже саме в цей період людина набуває культури когнітивної і морально-оціночної діяльності, тобто готує за допомогою дорослих підґрунтя для подальшої світоглядної і аксіологічної оцінки об'єктивної реальності, а також, що особливо важливо, для самооцінки.

Особливо важливим чинником сімейного і освітянського формування особистості стає в сучасному світі, який, перетворившись на середовище численних інформаційних впливів, вимагає від особистості значної світоглядно-оціночної роботи для його впорядкування і духовно-когнітивного осягнення. Підґрунтя ж можливостей такого осягнення закладаються саме в процесі сімейного виховання та освітянської роботи по формуванню світоглядно-пізнавальних життєтворчих потенцій особистості.

«На формування духовності особистості у сучасному соціокультурному просторі здійснюють як позитивний, так і негативний вплив різні чинники, тому особливого значення надаємо інтелекту, набутому через освіту» [2, с. 69].

Для того, щоб особистість була здатна в сучасному суперечливому і надскладному світі впорядковано та гармонійно виявляти свою духовно-вольову, життєтворчу активність, вона повинна мати певний рівень освіти, тобто набути здатностей до світоглядного сприйняття безлічі інформаційних імпульсів, що надсилає сучасний цивілізаційний простір, а також до їх пізнавальної та морально-етичної оцінки, без чого людина залишиться пасивним приймачем численного потоку знаково-інформаційних уривків. Освіта стає тим формуючим чинником, завдяки якому людина не просто залишається одним з об'єктів інформаційного середовища, здатного лише приймати і передавати інформаційні блоки, але стає суб'єктом соціокультурного простору, тобто носієм можливостей смислового та морального впорядкування світу, навіть такого неупорядкованого, як світ інформаційної цивілізації.

«Освіта—це модернізаційне ядро сучасного суспільства, основний чинник його мобільності та пластичності» [3, с. 13]. У зв'язку з цим, як фактор введення людини у невпорядковане середовище інформаційної цивілізації, освіта набуває особливого значення в сучасному світі як чинник формування культури життєтворчості особистості, адже саме вона формує в людині прагнення до непасивного, перетворюючого ставлення до невпорядкованого смислом і мораллю зовнішнього середовища. В такому світлі освіта розглядається нами «як відносно самостійна система, завданням якої є формування членів суспільства, орієнтованих на оволодіння певними знаннями,

моральними цінностями, уміннями, навичками, нормами поведінки» [4, с. 92–93].

Спрямованість людини, її духовно-вольове прагнення до оволодіння смислами і оціночними характеристиками соціокультурного середовища, що є основним підґрунтям культури життєтворчості особистості, — головний здобуток вдало побудованої системи освіти, в якому активно застосовуються інноваційно-гуманістичні, особистісно-орієнтовані, суб'єкт-суб'єктні принципи і методи роботи.

Особлива цінність освіти як фактора формування культури життєтворчості особистості полягає в її творчо-комунікативній природі. Освіта в її справжньому, особистісно-орієнтованому вигляді не є системою нав'язування чи прищеплення певних догматичних знань і поведінкових моделей, а навпаки являє собою соціокультурний осередок, в якому людина навчається сама творити важливі для себе світоглядні та аксіологічні знання, переконання, ідеали.

Освіта — це комунікативне середовище, в якому кожен член є самодостатнім суб'єктом, активно спрямованим на самовдосконалення і таким, що шукає найоптимальніші шляхи та методи такого самовдосконалення. «Створення особистісно-смислового середовища відбувається відповідно до задоволення екзистенціальних потреб людини: у свободі й вільному виборі себе як особистості, власного світогляду, дій, вчинків, позицій, у самостійності та особистій відповідальності; саморозвитку, самовизначенні та творчості.

В основі моделі освіти лежить ідеал самостійної і творчої, естетично розвинутої особистості, яка має власний світогляд та здатна до самореалізації. Вхідження особистості в освітній простір можливе за наявності спільних смислів: об'єктивних — простору та суб'єктивних — особистості.

Таким чином, характеристики особистісно-смислової сфери слід розпізнавати за рівнем залучення у процес комунікації: вищий рівень — смислові утворення, середній — залучені мотиви, емоції, вольова регуляція, низький рівень — самовідчуття. Наповнення особистісно-смислового середовища людини відбувається відповідно до її особистісних пошуків і прагнень, у процесі яких відбувається становлення особистості» [5, с. 149].

Отже, освіта як соціокультурний осередок створення світоглядно-ціннісних смислів життєдіяльності людини являє собою комунікативно-творче середовище формування фундаментальних характеристик особистості, на основі яких відбувається і буде відбуватися протягом наступного життя реалізація та самовтілення всіх форм її життєтворчої активності.

Важливим завданням сучасної освітянської інтелігенції є створення такого освітнього простору, в якому людині були б надані всі можливості для особистісної самоідентифікації і самореалізації. Це можна досягти лише шляхом вироблення нових принципів та методик освітнього процесу, який ґрунтувався б на новітніх гуманістичних і особистісно-орієнтованих методах.

Одним з основних принципів сучасної освіти повинен стати той, який би стверджував, що основною цінністю є «не формальний рівень освіти, тобто інформованість, а саме знання, тобто здатність до створення нового, до самостійної творчої діяльності» [6, с. 462]. Такий принцип став би ключовим елементом, що дозволив би значно інтенсифікувати освітній процес як один з основних чинників формування життєтворчості особистості.

Саме прагнення до самотворчості та самовдосконалення кожного з суб'єктів освітянського процесу може вивести освіту на рівень, який вимагається як глобальним соціокультурним простором, так і внутрішнім світом кожної особистості, яка намагається в процесі освіти віднайти підвалини для обґрунтування своїх світоглядно-орієнтаційних та життєтворчих ідеалів і переконань.

Таким чином, в загальному вигляді освіту ми будемо розглядати як «виховання особистості, становлення її внутрішнього духовного світу, людського ставлення до дійсності, утвердження пріоритету особистості, демократичних свобод, прогресивних орієнтацій» [7, с. 556]. В такому розумінні освітній процес являє собою фундаментальне підґрунтя для самоідентифікації, саморозвитку та самореалізації людини, а значить він є і одним з ключових чинників формування культури життєтворчості особистості.

Незаперечним є те, що одним з ключових факторів соціальної адаптації і формування життєтворчої активності особистості є сім'я як первинний осередок світоглядно-ціннісного становлення особистості, перша буттєва домівка, яка дає змогу дитині аксіологічно зорієнтуватися у складному оточуючому середовищі.

Сім'я, в залежності від того духовно-психологічного клімату, який в ній панує, стає для людини прикладом для наслідування в будь-якій подальшій життєвій ситуації. Саме стосунки в сім'ї визначають характер дитини, її гендерні поведінкові реакції, ставлення до старших та однолітків, потенціал толерантності і альтруїзму, тобто ті показники, які є необхідним фундаментом культури життєтворчості особистості. Сім'я, що відзначається позитивним духовно-психологічним налаштуванням, створює дитині сприятливі форми і принципи соціалізації, що в подальшому активізує та інтенсифікує творчі і самотворчі здібності особистості.

«Роль сім'ї полягає у поступовому введенні дитини в суспільство, щоб її розвиток йшов згідно з природою дитини і культурою країни, де вона з'явилася на світ. Важливу роль в процесі первинної соціалізації відіграє виховання дитини в сім'ї... Психологічний клімат в сім'ї та її культурний рівень є факторами, що взаємно впливають один на одного. Сприятливий психологічний клімат є основою успішного виховання дітей, їх високої емоційної культури, що в свою чергу, позитивно позначається на їх соціалізації» [8, с. 266–267]. Тобто, первинним фактором входження людини в певний соціокультурний простір є безумовно сім'я та той рівень виховання і емоційно-вольової культури, який вона може забезпечити дитині та який в подальшому буде визначати її самоідентифікаційні та життєтворчі можливості.

Особливо важливе значення сім'ї полягає в тому, що в її лоні формуються основні світоглядні і ціннісно-орієнтаційні підвалини особистісної життєтворчості. В сім'ї у людини складаються первинні переконання щодо принципів світовлаштування, спираючись на які в подальшому людина вибудовує власну картину світу. Також саме в процесі сімейного виховання і освіти людина набуває первинних здатностей оцінювати дійсність з точки зору когнітивних, моральних та естетичних переконань і ідеалів.

«Тільки сім'я може закласти той фундамент, на якому надалі може будуватися весь внутрішній світ дитини, її

відчуття, думки, погляди, відносини, які направлені на розуміння й освоєння Істини, Добра, Краси» [9, с. 161]. Таким чином, сім'я є фактором адаптації і соціалізації дитини, який дозволяє їй в соціокультурно-прийнятній формі долучитися до певного соціуму, при цьому встановлюючи для себе власні особистісні смисло-формуючі та ціннісно-орієнтаційні принципи життєтворчості.

Одну з вирішальних ролей у розвитку людини відіграє поведінка і культура спілкування та життєтворчості членів сім'ї, в якій вона народжується і виховується.

Первинною здатністю дитини є здатність до наслідування, пристосування та імітації, тому особливо важливо для дорослих членів сім'ї завжди пам'ятати про те, що подальша життєдіяльність і особистісне самостановлення дитини в основі своїй залежить від того, які поведінкові реакції та моральний клімат вона спостерігає в найближчому своєму оточенні у ранньому дитинстві. Психологи стверджують, що «в основі взаємозв'язку організму і середовища лежить наслідувальний рефлекс. Він же, відповідно, визначає спрямованість вибору форм поведінки особистості. У людини наслідування проявляється дуже рано. Відмічається, що ще до розвитку мови немовля переймає від дорослих цілу низку жестів та мимічних рухів, а також виголошує імітаційні звуки» [10, с. 181].

Таким чином, на батьках та найближчому дорослому оточенні дитини лежить велика відповідальність за те, якими самореалізаційними здатностями буде наділена майбутня особистість дитини. У зв'язку з цим, дорослі повинні набувати принаймні основних психолого-педагогічних знань і навичок для того, щоб свідомо підходити до процесу виховання дитини, від чого в дуже великій мірі залежить формування її подальшої особистісної культури життєтворчості.

Окрім того, сім'я стає першим осередком буттєвої самореалізації особистості, адже з самого дитинства людина намагається створювати цілісне світобачення, в чому їй можуть допомогти лише вже наявні в сім'ї ставлення до знань, моралі, краси, що в свою чергу визначає самоідентифікацію сім'ї як одного з елементів тієї чи іншої соціальної системи. В цілому ж діти набувають знання про соціальний устрій світу завдяки процесу «соціального пізнання», «діти починають придивлятися до світу людей та поступово осягати принципи і правила, за якими він існує... Розуміння світу не розвивається шляхом його витлумачення по частинах, не пов'язаних між собою. Діти намагаються осмислити свій досвід як організоване ціле» [10, с. 184]. Рівень культури сім'ї, її інтелектуального, морального і естетичного розвитку стають визначальними в процесі такої «організації цілісності» картини світу, що є одним з перших та визначальних, доленосних етапів формування культури життєтворчості особистості.

Важливим для самоідентифікаційних можливостей людини є і рівень гуманності та толерантності, який панує в сім'ї і завдяки якому у дитини формуються первинні комунікативні уявлення та здатності до сприйняття і розуміння «Іншого», через які, як відомо, формується людське «Я». «Саме в сім'ї стосунки між дітьми та дорослими будуються за принципом абсолютного альтруїзму, в культурному значенні цього слова. Відчуваючи на собі альтруїстичне ставлення, дитина закарбовує у власній душі модель альтруїстичної, неутілітарної поведінки» [11, с. 71].

Проблемою сучасного світу є чи не цілодобова зайнятість батьків питаннями, які не стосуються виховання дитини (роботою, розвагами, громадською діяльністю тощо). Така ситуація, фактично, позбавляє дитину сім'ї, що веде (навіть в сім'ях зі значним достатком) до різноманітних девіантних психологічних проявів в майбутньому та до значної шкоди, яка завдається фундаментальним основам культури життєтворчості особистості. В цьому ракурсі, сім'я також повинна ставати для дитини захистом від надто складного, заінформатизованого і понадінтенсивного зовнішнього суспільного середовища, яке очевидно не сприяє цілісному світорозумінню дитини та шкодить подальшим її можливостям світоперетворення, що є одним з найголовніших проявів особистісної життєтворчості.

Таким чином, сім'я та школа є тими активно-творчими осередками життєтворчості особистості, основним завданням яких є забезпечення необхідного для самореалізації особистості соціокультурного рівня та психолого-емоційного клімату. «Соціально-культурне середовище дає особистості, людині можливість створити сприятливі умови для розвитку творчої природи людини, спрямувати їх на забезпечення психологічної безпеки і свободи, підтримку творчих пошуків дитини та захисту її свідомості від негативного впливу, розкріпачення внутрішніх сил та заохочення успіхів» [12, с. 147].

Сім'я та школа, маючи значний потенціал прищеплення дитині творчого ставлення до формування світоглядних і ціннісних особистісних орієнтирів, несуть значну відповідальність з точки зору ефективності формування особистісної культури життєтворчості кожної дитини.

Роблячи висновки необхідно зазначити, що важливим фактором активно-творчої соціокультурної адаптації людини є такі осередки особистісної самоідентифікації і самореалізації, як сім'я та школа. Саме ці фактори формування культури життєтворчості особистості закладають основи творчої адаптації і соціалізації, а також створюють необхідні умови для життєтворчого саморозвитку особистості. Роль сім'ї, де повинен панувати сприятливий морально-духовний клімат, та школи, в якій необхідно застосовувати інноваційно-гуманістичні і особистісно-орієнтовані педагогічні технології, значно зростає в якості одного з ключових чинників формування культури життєтворчості особистості. Всі ці явища здатні впливати на формування особистості саме в тій мірі, в якій вона сама докладає творчих, морально-вольових зусиль щодо активного сприйняття та перетворення їх впливів.

Перспективними напрямками подальших досліджень у цій важливій і актуальній проблемі є дослідження впливу соціокультурного середовища, засобів масової інформації, виховання і самовиховання на формування культури життєтворчості особистості.

Список використаних джерел

1. Ямницький В. М. Розвиток життєтворчої активності особистості: теорія та експеримент: Монографія / В. М. Ямницький. – Одеса: ПНЦ АПН України – СВД Черкасов М. П., 2006. – 362 с.
2. Корецька А. Соціально-освітні чинники духовності: Монографія / Антоніна Корецька. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 164 с.
3. Журавський В. С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні / В. С. Журавський. – К.: Видавничий Дім «ІнЮре», 2003. – 416 с.
4. Шаронова Н. А. Образование как фактор социализации личности / Н. А. Шаронова // Вчені записки Харківського

гуманітарного інституту «Народна українська академія». – Т.6 / Гол. ред. В. І. Астахова. – Х.: Око, 2000. – С.90–96.

5. Ткач Т. В. Освітній простір особистості: Монографія / Т. В. Ткач. – К.: Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2008. – 272 с.

6. Иноземцев В. Л. Расколота цивилизация / В. Л. Иноземцев. – М.: Academia – Наука, 1999. – 482 с.

7. Губерський Л. В. Культура. Идеология. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – 2-е вид. – К.: Знання України, 2005. – 580 с.

8. Чумак Л. Проблема сімейного виховання в контексті соціалізації особистості / Л. Чумак, Ю. Ткаченко // Гуманізація навчально-виховного процесу: [Зб. наук. праць]. – Слов'янськ: Видавничий центр СДПУ, 2008. – Вип. XL. – С.266–269.

9. Шклярєва Т. П. Сім'я – основа духовного становлення і виховання особистості дитини / Т. П. Шклярєва // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. – 2007. – Вип.98. – С.158–161.

10. Кивенко Н. В. Проблема социальной адаптации и свободы человека: Монография / Н. В. Кивенко. – Ирпень: Национальный университет ГНС Украины, 2009. – 300 с.

11. Исаев В. Д. Человек в пространстве цивилизации и культуры / В. Д. Исаев. – Луганск: Світлиця, 2003. – 188 с.

12. Кривоконь О. Г. Фактори соціального формування особи (соціально-філософський аспект): Монографія / О. Г. Кривоконь. – Х.: Факт, 2005. – 240 с.

References

1. Jamnyc'kyj V. M. Rozvytok zhyttjetvorchoi' aktyvnosti osobystosti: teorija ta eksperyment: Monografija / V. M. Jamnyc'kyj. – Odesa: PNC APN Ukrainy – SVD Cherkasov M. P., 2006. – 362 s.

2. Korec'ka A. Social'no-osvitni chynnyky duhovnosti: Monografija / Antonina Korec'ka. – K.: NPU imeni M. P. Dragomanova, 2009. – 164 s.

3. Zhuravs'kyj V. S. Vyshha osvita jak faktor derzhavotvorennja i kul'tury v Ukraini / V. S. Zhuravs'kyj. – K.: Vydavnychyj Dim «InJure», 2003. – 416 s.

4. Sharonova N. A. Obrazovanie kak faktor socializacii lichnosti / N. A. Sharonova // Vcheni zapysky Harkiv's'kogo humanitarnogo instytutu «Narodna ukrai'ns'ka akademija». – T.6 / Gol. red. V. I. Astahova. – H.: Oco, 2000. – S.90–96.

5. Tkach T. V. Osvitnij prostir osobystosti: Monografija / T. V. Tkach. – K.: Instytut psihologii' im. G. S. Kostjuka APN Ukrainy, 2008. – 272 s.

6. Inozemcev V. L. Raskolotaja civilizacija / V. L. Inozemcev. – M.: Academia – Nauka, 1999. – 482 s.

7. Gubers'kyj L. V. Kul'tura. Ideologija. Osobystist': Metodologo-svitogljadnyj analiz / L. V. Gubers'kyj, V. P. Andrushhenko, M. I. Myhal'chenko. – 2-e vyd. – K.: Znannja Ukrainy, 2005. – 580 s.

8. Chumak L. Problema simejnogo vyhovannja v konteksti socializacii' osobystosti / L. Chumak, Ju. Tkachenko // Gumanizacija navchal'no-vyhovnogogo procesu: [Zb. nauk. prac']. – Slov'jans'k: Vydavnychyj centr SDPU, 2008. – Vyp. XL. – S.266–269.

9. Shklyarova T. P. Sim'ja – osnova duhovnogo stanovlennja i vyhovannja osobystosti dytyny / T. P. Shklyarova // Visnyk Cherkas'kogo universytetu. Serija: Pedagogichni nauky. – 2007. – Vyp.98. – S.158–161.

10. Kivenko N. V. Problema social'noj adaptacii i svobody cheloveka: Monografija / N. V. Kivenko. – Irpen': Nacional'nyj universitet GNS Ukrainy, 2009. – 300 s.

11. Isaev V. D. Chelovek v prostranstve civilizacii i kul'tury / V. D. Isaev. – Lugansk: Svitlycja, 2003. – 188 s.

12. Kryvokon' O. G. Faktory social'nogo formuvannja osoby (social'no-filosofs'kyj aspekt): Monografija / O. G. Kryvokon'. – H.: Fakt, 2005. – 240 s.

Bogdanova N. G., Ph.D., Researcher Natsionaolnyy Pedagogical University M. P. Dragomanov (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

The family and school as factors for formation of culture of vital creativity personality

In the article the influence of the family and school for formation of vital and creative potencies of the personality was substantiated, and their inextricable relationship of her inner world. It was emphasized that family and school are of fundamental worldview value and educational significance in the formation of the personality of man, meaning that these cells, where a person acquires the primary experience of vital creativity. It is proved that the main task of these factors for

formation of culture of vital creativity, personality is the support necessary for self-fulfilment of the socio-cultural level and psychological and emotional climate. It was noted that family and school have significant responsibility in terms of efficiency for development of personal culture vital creativity of each child.

Keywords: family, school, parents, teachers, value orientation, culture of vital creativity personality, active living position, formation of personality, spirituality, spiritual world of a person, vital activity, self-creation, self-realization, worldview.

Богданова Н. Г., соискатель, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), gileya.org.ua@gmail.com

Семья и школа как факторы формирования культуры жизнестворчества личности

Обосновано влияние семьи и школы на формирование жизнестворческих потенций личности, а также их неразрывную взаимосвязь с её внутренним миром. Подчеркнуто, что семья и школа имеют фундаментальное мировоззренческо-ценностное и воспитательное значение в формировании личности человека, то есть, это те ячейки, где человек приобретает первичный опыт жизнестворчества. Доказано, что основным заданием этих факторов формирования культуры жизнестворчества личности, является обеспечение необходимого для самореализации личности социокультурного уровня и психолого-эмоционального климата. Отмечено, что семья и школа несут значительную ответственность с точки зрения эффективности формирования личностной культуры жизнестворчества каждого ребёнка.

Ключевые слова: семья, школа, родители, педагоги, ценностные ориентации, культура жизнестворчества личности, активная жизненная позиция, формирование личности, духовность, духовный мир человека, жизнестворчество, самосоздание, самореализация, мировоззрение.

* * *

УДК 101.8

Войдило Я.,
здобувач, Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
gileya.org.ua@gmail.com

ГУМАНІТАРНА ПІДГОТОВКА ІНЖЕНЕРНИХ КАДРІВ: ПОТРЕБА ТА СУПЕРЕЧНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ

Аналізується місце та роль гуманітарної освіти у підготовці та вихованні сучасних інженерних кадрів; підкреслюється, що інженерна діяльність є не тільки робота з машинами, скільки робота з людьми; для цього майбутній інженер має освоїти комплекс філософських, психологічних, соціологічних та культурологічних дисциплін, які б сформували в ньому здатність розуміти людину, вміти ефективно впливати на неї, виховувати в контексті прогресивних суспільних ідеалів; аналізуючи суперечності викладання гуманітарних предметів в системі підготовки інженерних кадрів, автор пропонує заходи щодо модернізації викладання комплексу гуманітарних дисциплін, наповнити їх реальним життєвим змістом.

Ключові слова: людина, освіта, інженерна освіта, гуманітарна освіта, навчання, виховання особистості.

Сучасна інженерна діяльність характеризується не тільки ускладненням інженерних об'єктів, але і змінами в її структурі та в завданнях, які вирішуються. Інженерні кадри беруть участь у створенні не тільки технічних, але й організаційних, економічних, екологічних і навіть соціальних систем. Інженер постає як організатор колективу, його вихователь, як громадянин, який переймається інтересами народу і держави, приймає участь у всіх соціальних процесах. Інженерна діяльність все більше набуває характеру соціально-інженерної і вимагає звернення до цілого комплексу соціальних, гуманітарних, природничих і технічних дисциплін. Соціально-технологічна революція, яка акцентує увагу на людській діяльності, її соціальних і психологічних аспектах, диктує розширення культурного розвитку інженера, подолання вузької спеціалізації інженерної освіти і технократичних установок [1, с. 45]. Останнє вимагає інтенсифікації, модернізації підготовки інженерних кадрів, посилення в ній гуманітарної складової, диктує необхідність суттєвого перегляду методів і засобів подання гуманітарних знань

у ВНЗ, побудови єдиного, логічно послідовного плану гуманітарної підготовки [2].

Сенс гуманітарної парадигми освіти – в органічному поєднанні професійного навчання та освіти, становлення людини як професіонала і як особистості, громадянина. Адаже освіта є розвиток особистості, а навчання є засіб досягнення цієї мети. Якщо ж професійне навчання перетворюється на самоціль, то ми отримуємо підміну мети засобом, що і втілюється в технократичної і командно-адміністративній системі освіти. На практиці неузгодженість мети і засобів призводить до того, що у вищій технічній школі спеціальні, технічні дисципліни всупереч навіть писаним законам перетворюються на головні з доданням їм режиму найбільшого сприяння, а по відношенню до соціально-гуманітарних проводиться майже незамаскована дискримінація. В результаті діалектична єдність професійного та загальнокультурного деформується в бік технократизму і стратегічна мета освіти – розвиток особистості – підміняється найближчою, хоча і прагматичною метою – навчання професії. Такі реалії, але якщо врахувати, що педагогіка зобов'язана не тільки фіксувати суще, але і формувати образ належної освіти, то неминуча зміна парадигм. Суть цієї переорієнтації зводиться до наступного: від людини як об'єкта освіти (пасивного приймача інформації) перейти до людини-суб'єкту освіти, здатного до самоосвіти [3, с. 88].

Як зазначає Н. Г. Ничкало: «У сучасних умовах необхідно розробляти життєво перспективні моделі з урахуванням того, що система технічної і професійної освіти і підготовки має не тільки готувати людей до трудової діяльності в інформаційному суспільстві, а й виховувати відповідальних громадян, які свідомо ставляться до проблеми цілісності навколишнього середовища та піднесення добробуту своїх співвітчизників» [4, с. 36].

У реальній педагогічній практиці гуманізація освіти, зазвичай, підміняється гуманітаризацією, що власне зводить нанівець необхідність зміни освітньої парадигми. Між тим, гуманітаризація – засіб гуманізації, який використовується для того, щоб доповнити природно-технічну культуру гуманітарною. Стратегічною ж метою освіти є її гуманізація. Гуманітаризація освіти є поворот до гуманітарної проблематики, до гуманітарної культури, і не тільки за допомогою читання обов'язкових або факультативних гуманітарних предметів, але і за рахунок використання гуманітарного пласта в загальнонаукових і загально-технічних дисциплінах. Це необхідно для того, щоб між природно-технічною та соціально-гуманітарною частинами інженерної освіти зберігався баланс [3, с. 89].

Гуманітарно-гуманістичні засади інженерної діяльності стають дедалі більш очевидними. Це підвищує розуміння ролі та значення гуманітарних знань у професійній підготовці інженерних кадрів. Введення загальнокультурних компонентів у зміст освіти, надання соціально-гуманітарних знань сприяє гармонійному розвитку й соціальній зрілості людини, змінює соціокультурну поведінку сучасного фахівця-технократа та надає йому можливість ефективно вирішувати соціальні завдання незалежно від їх типу й рівня. Безумовно, гуманітаризація інженерної освіти є синтезом загальнонаукових і загально технічних дисциплін з культурою епохи, поєднання спеціальних знань із світом людських цінностей, взаємопроникненням знань про

природу зі знаннями про людину і сенс її буття. Інакше кажучи, гуманітаризація вищої освіти – це олюднення загальнонаукових і загальнотехнічних дисциплін. Але гуманітаризація – не мета, а засіб. Ясно, що освітній процес у технічному університеті повинен блокувати технократичні установки, а не стимулювати їх. Проте на практиці часто усе навпаки, оскільки гуманітаризація навчання швидше залишається побажанням, ніж реальністю [5, с. 73].

З урахуванням цього, професійно–гуманітарна підготовка в технічному університеті повинна бути спрямована на розвиток у студентів соціально–особистісних компетенцій базуючись на: а) оновленні змісту соціально–гуманітарних дисциплін з урахуванням сучасних вимог до майбутньої професійної діяльності студентів і структури формованих у них компетенцій; б) діяльнісному освоєнні студентами змісту освіти через активні форми й методи навчання, проблемні, проектно–дослідницькі методики, блочно–модульну систему навчання на основі комплексного навчально–методичного й інформаційного забезпечення навчального процесу; в) розширенні обсягу керованої самостійної роботи студентів, що забезпечена відповідним методичним та інформаційним супроводженням [6, с. 118].

Соціологічні дослідження, які проводилися в технічних ВНЗ, свідчать, що більшість студентів, як правило, бажає вивчати гуманітарні науки, але на практиці ці заняття часто не викликають ані стійкого інтересу, ані усвідомлення користі витрачених зусиль. Приділяти гуманітарним дисциплінам менше уваги в порівнянні зі спеціальними студентів спонукає нерозуміння їх зв'язку з майбутньою професією та життям. Як зазначає М. О. Агапова, посилаючись на дані соціологічних досліджень, тільки третина опитаних студентів висловила впевненість, що гуманітарні знання їм швидше за все знадобляться, в тому числі й у професійній діяльності. Більшість студентів вважає, що ці знання потрібні переважно для задоволення духовних запитів людини та формування загального розуміння життя. Кожен десятий не бачить у них необхідності [7, с. 58].

Така картина спостерігається через те, що до цього часу зберігається абстрактно–просвітницький характер викладання гуманітарних наук. У цілому воно, як і раніше, націлене на формування певного розуміння дійсності, хоча нині завдання полягає у виробленні навичок практичного застосування гуманітарних і соціальних знань у певних життєвих і професійних ситуаціях [8, с. 46].

В якості гуманітарної складової студенти інженерних спеціальностей вивчають історію, педагогіку, психологію, культурологію, філософію, соціологію, політологію, етику, естетику тощо. Магістри та аспіранти вивчають філософію науки і техніки. Базою гуманітарної складової в інженерній освіті є філософія – це так зване «критичне мислення», яке веде свій початок від Сократа. І якщо вища технічна освіта дає студентам математичне, фізичне, технічне мислення, то філософія дає критичне мислення, яке дозволяє до всього ставитися об'єктивно, мати на всі процеси, що відбуваються в суспільстві, науці, техніці, природі свою особисту точку зору [9].

Нажаль сьогодні викладання філософії в технічному вузі зведено за різних обставин до критичного мінімуму. Ігнорування специфіки філософського і науково–інженерного мислення призводить до абсурду. Крім

того, як визначають науковці–викладачі, «В процесі викладання філософії в технічному вузі стикаєшся з тим, що для науково–технічної аудиторії характерне позитивістське ставлення до філософії та до всього обсягу гуманітарних знань в цілому. Наука в цьому випадку розглядається як абсолютна фундаментальна цінність, незалежна від соціокультурного контексту; як головний стрижень технічного та технологічного процвітання сучасного суспільства, основний контекст духовного життя суспільства. Філософія позбавляється світоглядної функції, перетворюється на «служницю науки». В кращому випадку філософія розглядається як артефакт культури, а в гіршому – всього лише як «навчальне навантаження» [10, с. 82]. Студентам, магістрантам і аспірантам дуже важливе розуміння взаємини науки і філософії. Філософія техніки, розглядаючи техніку як соціальний феномен, дозволяє враховувати позатехнічні умови, і не тільки тверезо оцінити сьогоdnішній рівень технічного прогресу, але і робити його людський вимір, визначити тенденції та перспективи розвитку техніки, вибирати оптимальні варіанти цього розвитку. Такий підхід до аналізу науково–технічного прогресу, який сприймає основні тенденції цього прогресу і екстраполює їх в майбутнє, дає можливість раціонального управління науково–технічним прогресом і передбачення його економічних, соціальних, політичних, духовних негативних і позитивних наслідків [11].

Для постнекласичної (сучасної) науки, постнекласичної раціональності, дуже важливий суб'єкт дослідження, його культурний рівень, його не тільки професійні, а й соціально–психологічні, світоглядні установки, оскільки контекст питання і здатність розуміння суб'єкта визначають відповідь, яку хоче отримати дослідник в тій чи іншій сфері наукової діяльності. Саме в цьому сенсі в філософії науки вважається, що постнекласична, сучасна наука гуманітаризується і гуманізується. Гуманітаризація означає потребу природничо–наукових і технічних напрямів науки в компетентних кадрах, що врешті–решт досягається освоєнням обсягу знань світоглядних дисциплін. Гуманізація сучасної науки означає, головною в науковому процесі ставиться конкретна особистість у всієї її своєрідності і суперечливості, потужності інтелектуального потенціалу і людських якостей. У широкому сенсі постнекласична наука і нове філософсько–світоглядне її осмислення включають в себе проблеми взаємини гуманітарних і науково–технічних проблем, філософії та науки, «природи – техніки – людини», соціосфери – техносфери – антропосферою [10, с. 83].

Інший аспект зростання ролі і значення філософії в сучасному, сциєнтистськo і технократично орієнтованому світі, – це необхідність оцінки результатів діяльності НТР, її подальших перспектив, впливу на природу і на всі сфери життя суспільства і людини. Вивчення етики науки, етики інженерної діяльності, біоетики, екологічної етики і т.д. дозволяє зрозуміти конкретні аспекти з'єднання гуманітарного та професійного векторів розвитку сучасної науки.

Ще однією важливою для майбутнього інженера дисципліною з соціально–гуманітарного циклу є соціологія. Соціологічні знання дозволяють визначити систему взаємодії соціальних суб'єктів та їх місце в конкретному співтоваристві, перспективи соціальних змін і впливу останніх на формування певного типу особистості та багато іншого, що стосується життя кожної

людини. Майбутній інженер формується як професіонал і особистість лише в певних соціальних реаліях. Без урахування соціокультурних закономірностей суспільного розвитку, структурних і культурних ресурсів і обмежень в конкретному суспільстві неможливо вибудувати «лінію життя». І тому курс соціології в технічному вузі повинен відображати реальний статус і специфічні проблеми, як інженерної діяльності, так і самого інженера як об'єкта і суб'єкта соціальних відносин. Таким чином, курс соціології для інженерів повинен мати конкретну спрямованість. В нього повинні бути включені в достатній кількості і економічна соціологія, і соціологія праці, і соціологія управління. Складності викладання соціології будуть полягати не стільки в тому, що на дисципліну виділяється невідповідно мало навчальних годин, скільки в тому, як структурно вибудувати новий «старий» курс [12, с. 10].

Одним із найважливіших компонентів загальнокультурної та загально гуманітарної підготовки студентів інженерних спеціальностей, з огляду на зміну їх професійних функцій, стає психолого-педагогічна підготовка. Сьогодні педагогічні знання потрібні не тільки кваліфікованим педагогам, але й інженерам, керівникам, службовцям та працівникам ряду інших професійних галузей, які у своїй діяльності мають періодично виступати в ролі педагога [7, с. 58]. Необхідність надання педагогічних знань майбутнім інженерам вже не викликає суперечок, але в питаннях визначення обсягу та форм, а головне, формуванні науково-обґрунтованого змісту педагогічної підготовки інженерів існує цілий ряд проблем, наприклад протиріччя між невеликим обсягом навчальних годин, відведених на педагогічні дисципліни в навчальному плані підготовки інженерів, необґрунтованим, з точки зору майбутньої професійної придатності, змістом цих дисциплін та підвищенням ролі педагогічних знань у сучасній професійній діяльності інженерів.

Структурування гуманітарних знань полягає в тому, що окремі їх елементи, відповідно до навчальних цілей професійної підготовки, виконують на різних етапах або виключно розвивальні функції, або освітні. Такий поділ знань дещо умовний, оскільки знання, що засвоюються студентами виконують і розвивальну функцію. Але вважається, що специфіка структурування навчального матеріалу з гуманітарних дисциплін відображається у перевазі розвивального компоненту (розвивальне структурування) над освітнім, оскільки розвиток інтелектуальної, особистісної сфери є підґрунтям, з одного боку, для успішного засвоєння наступних соціальних і психолого-педагогічних знань, а з іншого, для успішного здійснення професійної діяльності майбутнім інженером. Специфічність структурування змісту гуманітарної підготовки у бік розвивального компонента може впливати на формування творчого професійного потенціалу майбутнього інженера [6, с. 122].

Серйозним недоліком гуманітарної освіти в сучасних умовах є відсутність предметно-тематичної сконцентрованості. Діючі зараз початкові програми орієнтовані на так звану «оглядовість». Передбачається, що студент повинен знати «основи», але при тій кількості годин, що відводяться на вивчення відповідних предметів, знати ці предмети практично неможливо навіть на рівні основ. Внаслідок цього навчальний матеріал із гуманітарних дисциплін не засвоюється системно, бо немає глибини розуміння. У кращому випадку студенти

засвоюють набір розрізнених фактів, більш придатних для «вікторин», ніж для реального життя та професійної діяльності [13, с. 14].

Проведений аналіз стану гуманітарної підготовки студентів інженерних спеціальностей дає усі підстави стверджувати, що сьогодні назріла необхідність створення програми гуманітарної освіти для технічного ВНЗ, основаної не на абстрактному уявленні про «деякий обов'язковий мінімум знань», а націленої на формування розуміння ролі цих знань для майбутньої професійної діяльності та навичок практичного застосування гуманітарних і соціальних знань в певних професійних та життєвих ситуаціях, що сприятиме посиленню мотиваційного фактору вивчення гуманітарних дисциплін [2].

Очевидним стає той факт, що інженер-професіонал, який досягає високих кінцевих результатів у своїй трудовій діяльності – це, в першу чергу, креативна особистість. Тому інженерна та науково-технічна діяльність, а, отже, і підготовка фахівців з вищою технічною освітою, нерозривно пов'язана з творчістю. Перехід до інноваційної інженерної освіти являє собою процес цілеспрямованої підготовки фахівців до інноваційної інженерної діяльності шляхом формування системи професійних знань, умінь, навичок і розвиненого творчого потенціалу, креативності та професійно значущих якостей особистості. Цей процес характерний для вітчизняної вищої школи і для вищої школи розвинених країн Заходу. Оскільки ядром інноваційної інженерної діяльності є ефективний творчий процес, орієнтований на створення затребуваною ринком конкурентоспроможної продукції, все більшого значення набуває розвиток креативності майбутніх інженерів, як їх здатності до цієї творчості [14, с. 289].

Тому розвиток вищої інженерної освіти в Україні передбачає поступовий перехід від репродуктивної авторитарної освіти до освіти інноваційного, гуманітарного типу. Реалізація таких напрямів можлива шляхом введення нових підходів до планування, організації та проведення навчального процесу. Гостро постає питання про перегляд прагматичного ставлення до проблеми виховання. Необхідно орієнтувати вищу технічну освіту в сторону творчої особистості, необхідно розвивати, підтримувати і розширювати потенціал гуманітарної підготовки у технічних навчальних закладах України [9].

Ця тема піднімається в статті акад. В. Андрущенко. Автор вказує на те, що в сфері гуманітарного пізнання історія українського етносу і навіть всевітня історія залишаються за гранню навчального процесу. Також він відзначає, що знайомство з системою і програмою викладання гуманітарних дисциплін в українських університетах знаходиться на дуже низькому рівні. Тому він пропонує організувати окремий гуманітарно-виховний відділ, що безумовно підніме рівень гуманітарної підготовки випускників [15].

Незважаючи на все вищевикладене, треба зазначити, що останнім часом гуманітаризація технічної освіти не збільшується, а навпаки зменшується. Негативну роль зіграв в цьому наказ Міністерства освіти «Про організацію вивчення гуманітарних наук за вибором студента». Зрозуміло, що такий наказ має плачевні результати для гуманітарної складової інженерно-технічної освіти. Це край негативно впливає на головне завдання вищої

освіти: формування творчої, духовної особистості, яка усвідомлено повинна вирішувати проблеми сучасності, або хоча б правильно і об'єктивно їх оцінювати [9].

Як вже було визначено раніше, гуманітаризація інженерної освіти – не механічне збільшення гуманітарних предметів, а підґрунтя гуманізації, тобто повернення до людини, гуманізація здійснюється не тільки під час безпосередньо освітньої діяльності. Все культурно–освітнє середовище вищого навчального закладу повинно бути спрямоване на виконання зазначеної вище мети. Оскільки культурно–освітнє середовище ВНЗ, що розвивається як цілісність включає три взаємопов'язані компоненти: освітній, мовний і міжособистісний, відповідно й гуманітарна складова освітнього процесу повинна визначатися не тільки безпосередньо введенням тих чи інших гуманітарних дисциплін, а зміною культурно–освітнього середовища на гуманізоване. Як визначають дослідники Н. С. Немцева та Е. М. Немцев Освітній компонент містить чотири основні структури: ціннісно–цільову, інформаційно–знаннєву, технологічну та результативну. Ці структури визначають свободу вибору між кожним студентом на шляху здобуття освіти. Другий компонент – мовний, відбиває способи становлення мовної культури суб'єктів освітнього процесу. Третій компонент – міжособистісний, характеризує ціннісно–смыслову поліфонію міжособистісних зв'язків і стосунків, суб'єктну взаємодію в середовищі ВНЗ. Але вони також визнають, що необхідно зробити акцент на культурному аспекті досліджуваного середовища і вбачають формування досвіду міжособистісної ділової взаємодії і також досвіду професійно–творчої діяльності, які в єдності відіграють провідну роль у становленні студента як майбутнього інженера. Ця позиція вимагає включити до компонентного складу середовища професійно–творчий і комунікативний компоненти [16, с. 32]. Це перш за все можливо здійснити під час певних виховних заходів, із залученням, наприклад, музеїв, бібліотек, спільних культурних та культурно–просвітницьких заходів. Цей потужний потенціал гуманітарної складової освіти нажалі практично зовсім не використовується у технічних вишах.

Учні вищих навчальних закладів не розуміють дійсну значимість загальних гуманітарних і соціально–економічних дисциплін. Однією з можливих причин цього є відсутність у студентів базової зацікавленості в тій чи іншій дисципліні. Адже свідомо обираючи базу свого навчання технічний ВНЗ, абітурієнти орієнтуються на свої здібності в вузько профільних дисциплінах, тим самим не приділяючи належної уваги гуманітарним напрямкам. Таким чином, очевидно, що формування структури інформаційно–насиченого аспекту забезпечення знаннями студентів по предмету і навичок більш ефективного його розуміння необхідно починати з адаптації робочих програм, орієнтуючись на специфіку того чи іншого технічного навчального закладу; стимулювання інтересу у студентів до досліджуваних ними гуманітарних дисциплін; організації плідної роботи на практичних заняттях; вихованні певних умінь і навичок, які дозволили б їм надалі не тільки навчитися працювати з джерелами літератури, а й вдумливо, цілеспрямовано вибирати необхідний матеріал, адаптувавши його для майбутнього заняття; прищепленні у студентів уміння уважно сприймати і обробляти отриману протягом заняття інформацію [17, с. 64].

Таким чином, сукупність знань, набутих людством, є важливою складовою підґрунтя виробництва та засвоєння культури. У процесі набуття знань спостерігається синтез почуттєвого і раціонального, інтуїтивного й усвідомлюваного, предметного і соціального, наукового і позанаукового пізнання. Крім того, засобами осягнення сущого є соціальна оцінка, інтерпретація, встановлення значення, розуміння та переживання. Внаслідок таких процесів формуються співвідносні, порівняльні та значеннєві репрезентації, а також досягається те, що М. Бахтін називав «глибиною проникнення». Осягаючи суспільне життя, людина набуває живого знання, що призводить до взаємопроникнення суб'єкта й об'єкта пізнання. Суб'єкт живого знання завжди прагне посісти гуманістичну позицію, поділяючи тривогу за долі народів та індивідів. Без одержання живого знання важко зрозуміти проблеми людини та її місце у суспільстві. Статус інженера як керівника виробничих процесів, базується на його професіоналізмі і соціальності, знанню людей і життя, поєднаних у єдине ціле. Останнє потребує оптимального поєднання професійно–технічної і гуманітарної підготовки майбутніх інженерних кадрів.

Список використаних джерел

1. Бобіна О. Теорія та практика гуманітаризації вищої технічної освіти: новий етап і нові проблеми // Вища освіта України. – 2006. – №2. – С.45.
2. Лещенко О. П. Формування загальної культури інженерних кадрів у процесі гуманітарної підготовки студентів технічних ВНЗ / О. П. Лещенко // [Електронний документ] Образовательный процесс: взгляд изнутри: Матер. IV Междунар. науч.–практ. конф. (29–30 ноября 2010 года). – Режим доступу: www.confcontact.com/20102911/3_lesh.htm
3. Шубин В. И. Инженерное образование: поиски гуманитарной реконструкции и новой образовательной парадигмы / В. И. Шубин, Ф. Е. Пашков // Культура. Техника. Образование. Учеб. пособие для техн. ун–в. – Днепропетровск, 1999. – С.88.
4. Ничкало Н. Г. Теоретико–методологічні проблеми і перспективи розвитку досліджень з неперервної професійної освіти / Н. Г. Ничкало // Неперервна професійна освіта: теорія і практика: Збірник наукових праць: У 2 ч. – К., 2001. – Ч.1. – С.36.
5. Володарська–Зола Л. Методологічні проблеми гуманітаризації інженерної освіти / Л. Володарська–Зола // Педагогіка: Наукові праці. відповід. за випуск Р. О. Гришкова. – Миколаїв: Видавничий відділ МФ НаУКМА, 2000. – Т. VII. – С.73.
6. Серьожникова Р. К. Аналіз тенденцій професійно–гуманітарної підготовки майбутнього інженера у зарубіжному досвіді / Р. К. Серьожникова // Наук. праці Донецького нац. техн. ун–ту. – Сер.: педагогіка, психологія і соціологія. – Донецьк, ДонНТУ, 2010. – Вип.8. – С.118.
7. Агапова М. О. Напрямки удосконалення педагогічної підготовки студентів інженерних спеціальностей / М. О. Агапова, О. О. Мельниченко // Проблеми інженерно–педагогічної освіти: зб. наук. пр. / Укр. інж.–пед. акад. – Х., 2009. – Вип.24–25. – С.58.
8. Ветров Ю. Гуманізація і гуманітаризація інженерного образования / Ю. Ветров, А. Ивашкин // Высшее образование в России. – 2006. – №1. – С.46.
9. Ганза А. И. Роль гуманитарной составляющей в подготовке инженерно–технических кадров / А. И. Ганза // [Електронний документ] Донецький нац. техн. ун–т: Інженерна освіта у розвитку сучасного суспільства. – 2011. – С.434–436. – Режим доступу: ea.donntu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/1959
10. Семенова Т. Н. Роль философии в подготовке инженерных кадров XXI века / Т. Н. Семенова // Сб. науч. трудов SWorld. Матер. междунар. науч.–практ. конф. «Современные направления теоретических и прикладных исследований «2012». – Одесса: КУПРИЕНКО, 2012. – Вып.1. – Т.25. – С.82.
11. Никитин Л. Н. Роль философии техники в деятельности инженера / Л. Н. Никитин, П. А. Коваль // [Електронний документ] Научная индустрия европейского континента: Зб. наук. праць: Філософія. – 2008. – Режим доступу: www.rusnauka.com/33_NIEK_2008/Philosophia/37371.doc.htm

12. Акимова И. А. Социокультурные аспекты инженерного образования / И. А. Акимова // Современные образовательные технологии и их использование в системе гуманитарной подготовки инженеров: Матер. II Всероссийской науч.-метод. конф.; Москва, 2–3 декабря 2010 г. – М.: МГТУ им. Н. Э. Баумана, 2010. – С. 10.

13. Сорокин Г. Педагогические особенности гуманитаризации технического образования в вузе / Г. Сорокин // Alma mater. – 2008. – №1. – С. 14.

14. Вергелес Е. В. Психолого–педагогические особенности формирования креативности как фактора успешной инженерной деятельности / Е. В. Вергелес // Вестник НТУ «ХПИ»: Проблемы та перспективи формування національної гуманітарно–технічної еліти. – 2011. – №29. – С. 289.

15. Андрущенко В. Умови та напрям інноваційного розвитку освіти / В. Андрущенко // Вища освіта України. – 2009. – №3. – С. 6.

16. Немцева Н. С. Компонентні та функціональні засади процесу професійно–особистісного становлення майбутніх інженерів у культурно–освітньому середовищі / Н. С. Немцева, Е. М. Немцев // Філософсько–педагогічні аспекти формування свідомості технічної інтелігенції: Матер. міжвузівської наук.–практ. конф. (14 березня 2013 рік) – Красноармійськ, КП ДонНТУ, 2013. – С. 32.

17. Матюхин П. В. Одна из эффективных форм проведения практических занятий по общим гуманитарным и социально–экономическим дисциплинам в техническом вузе / П. В. Матюхин, В. Я. Дуганов, Т. В. Серегина // Успехи современного естествознания. – 2007. – №2. – С. 64.

References

1. Bobina O. Teorija ta praktyka gumanitaryzacji' vyshhoi' tehnicnoi' osvity: novyj etap i novi problemy // Vyssha osvita Ukraini'ny. – 2006. – №2. – S. 45.

2. Leshchenko O. P. Formuvannya zagal'noi' kul'tury inzhenernyh kadrov u procesi gumanitarnoi' pidgotovky studentiv tehnicnyh VNZ / O. P. Leshchenko // [Elektronnyj dokument] Obrazovatel'nyj process: vzgljad iznutri: Mater. IV Mezhdunar. nauch.–prakt. conf. (29–30 nojabrja 2010 goda). – Rezhym dostupu: www.confcontact.com/20102911/3_lesh.htm

3. Shubin V. I. Inzhenernoe obrazovanie: poiski gumanitarnoj rekonstrukcii i novoj obrazovatel'noj paradigmy / V. I. Shubin, F. E. Pashkov // Kul'tura. Tehnika. Obrazovanie. Ucheb. posobie dlja tehn. un.–v. – Dnepropetrovsk, 1999. – S. 88.

4. Nychkalo N. G. Teoretyko–metodologichni problemy i perspektivy rozvytku doslidzhen' z nepererвної' profesijnoi' osvity / N. G. Nychkalo // Nepererivna profesijna osvita: teorija i praktyka: Zbirnyk naukovykh prac'. U 2 ch. – K., 2001. – Ch. 1. – S. 36.

5. Volodars'ka–Zola L. Metodologichni problemy gumanitaryzacji' inzhenernoi' osvity / L. Volodars'ka–Zola // Pedagogika: Naukovi prac. vidpovid. za vypusk R. O. Gryshkova. – Mykolaj'v: Vydavnychyj viddil MF NaUKMA, 2000. – T. VII. – S. 73.

6. Ser'ozhnykova R. K. Analiz tendencij profesijnogo–gumanitarnoi' pidgotovky majbutn'ogo inzhenera u zarubizhnomu dosvidi / R. K. Ser'ozhnykova // Nauk. prac. Donec'kogo nac. tehn. un.–tu. – Ser.: pedagogika, psihologija i sociologija. – Donec'k, DonNTU, 2010. – Vyp. 8. – S. 118.

7. Agapova M. O. Naprjamky udoskonalennja pedagogichnoi' pidgotovky studentiv inzhenernyh special'nostej / M. O. Agapova, O. O. Mel'nychenko // Problemy inzhenerno–pedagogichnoi' osvity: zb. nauk. pr. / Ukr. inzh.–ped. akad. – H., 2009. – Vyp. 24–25. – S. 58. 8. Vetrov Ju. Gumanizacija i gumanitarizacija inzhenerno obrazovanija / Ju. Vetrov, A. Ivashkin // Vyshee obrazovanie v Rossii. – 2006. – №1. – S. 46.

9. Ganza A. I. Rol' gumanitarnoj sostavljajushhej v podgotovke inzhenerno–tehnicnyh kadrov / A. I. Ganza // [Elektronnyj dokument] Donec'kyj nac. tehn. un.–t: Inzhenerna osvita u rozvytku suchasnoho suspil'stva. – 2011. – S. 434–436. – Rezhym dostupu: ea.donntu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/195910. Semenova T. N. Rol' filosofii v podgotovke inzhenernyh kadrov XXI veka / T. N. Semenova // Sb. nauch. trudov SWorld. Mater. mezhdunar. nauch.–prakt. conf. «Sovremennye napravlenija teoreticheskij i prikladnyh issledovanij «2012». – Odessa: KUPRIENKO, 2012. – Vyp. 1. – T. 25. – S. 82.

11. Nikitin L. N. Rol' filosofii tehniky i dejatel'nosti inzhenera / L. N. Nikitin, P. A. Koval' // [Elektronnyj dokument] Nauchnaja izdristija evropejskogo kontinenta: Zb. nauk. prac'. Filosofija. – 2008. – Rezhym dostupu: www.rusnauka.com/33_NIEK_2008/Philosophia/37371.doc.htm

12. Акимова И. А. Sociokul'turnye aspekty inzhenerno obrazovanija / I. A. Акимова // Sovremennye obrazovatel'nye tehnologii i ih ispol'zovanie v sisteme gumanitarnoj podgotovki inzhenerov: Mater. II Vserossijskoj nauch.–metod. conf.; Moskva, 2–3 dekabrja 2010 g. – M.: MGTU im. N. Je. Bauman, 2010. – S. 10.

13. Sorokin G. Pedagogicheskie osobennosti gumanitarizacii tehniceskogo obrazovanija v vuze / G. Sorokin // Alma mater. – 2008. – №1. – S. 14.

14. Vergeles E. V. Psihologo–pedagogicheskie osobennosti formirovanija kreativnosti kak faktora uspešnoj inzhenernoj dejatel'nosti / E. V. Vergelis // Vestnik NTU «HPI»: Problemy ta perspektivy formuvannya nacional'noi' gumanitarno–tehnicnoi' elity. – 2011. – №29. – S. 289.

15. Andrushhenko V. Umovy ta naprjam innovacijnoho rozvytku osvity / V. Andrushhenko // Vyssha osvita Ukraini'ny. – 2009. – №3. – S. 6.

16. Njemceva N. S. Komponentni ta funkcional'ni zasady procesu profesijnogo–osobystisnogo stanovlennja majbutnih inzheneriv u kul'turno–osvitn'omu seredovyshhi / N. S. Njemceva, E. M. Njemcev // Filosos'ko–pedagogichni aspekty formuvannya svidomosti tehnicnoi' inteligenciji: Mater. mizhvuziv's'koi' nauk.–prakt. conf. (14 bereznja 2013 rik) – Krasnoarmijs'k, KII DonNTU, 2013. – S. 32.

17. Matjuhin P. V. Odnaz iz jeffektivnyh form provedenija prakticheskijh zanjatij po obshhim gumanitarnym i social'no–jekonomicheskim disciplinam v tehnicskom vuze / P. V. Matjuhin, V. Ja. Duganov, T. V. SerEGINA // Uspехи современного естествознания. – 2007. – №2. – S. 64.

Vojdylo Ya., competitor, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Humanitarian training engineers: the need for implementation and contradictions

Analizes the place and role of arts education in the training and education of modern engineering personnel; It stresses that the engineering activities is not so much to work with machines, how to work with people; for this future engineer must master the complex philosophical, psychological, sociological and cultural disciplines, that would form in it the ability to understand the person, to be able to effectively influence it, to bring up in the context of progressive social ideals; analyzing the contradictions of teaching the humanities in the training of engineers, the author proposes measures to modernize the teaching of the humanities complex, fill them with real–life content.

Keywords: man, education, engineering education, arts education, training of the individual.

Войдыло Я., соискатель, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), gileya.org.ua@gmail.com

Гуманитарная подготовка инженерных кадров: потребность и противоречия реализации

Анализируется место и роль гуманитарного образования в подготовке и воспитании современных инженерных кадров; подчеркивается, что инженерная деятельность не столько работа с машинами, сколько работа с людьми; для этого будущий инженер должен освоить комплекс философских, психологических, социологических и культурологических дисциплин, которые сформировали бы в нем способность понимать человека, уметь эффективно влиять на него, воспитывать в контексте прогрессивных общественных идеалов; анализируя противоречия преподавания гуманитарных предметов в системе подготовки инженерных кадров, автор предлагает меры по модернизации преподавания комплекса гуманитарных дисциплин, наполнить их реальным жизненным содержанием.

Ключевые слова: человек, образование, инженерное образование, гуманитарное образование, обучение, воспитание личности.

***

УДК 1018

Коринець З. М.,
професор кафедри методики музичного виховання та хорового диригування Інституту мистецтва, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

ПЕДАГОГІКА МИСТЕЦТВА У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ МУЗИКИ

Аналізуються шляхи розвитку сучасної педагогіки мистецтва як інструменту формування професійної компетентності майбутніх педагогів.

Ключові слова: педагог, студент, мистецтво, ідеал, гармонія, шляхи впливу.

«Усе починається з учителя» – це добре відома усім нам аксіома. Ми згадуємо її у випадках, коли мова заходить про виховання особистості у будь–якому суспільстві або навіть про забезпечення державотворення. Як зазначає академік НАПН України В. П. Андрущенко, кожен етап

історичного розвитку є нічим іншим, як філософським узагальненням наукових і культурних надбань, створюючи собою «дух епохи». Його складовими є:

- філософське узагальнення, пояснення й оцінка сенсу, причинних зв'язків і тенденцій розвитку буття людини в світі, яке розгортається в наявних формах культури;
- порівняння означеного сенсу з досвідом історії, тобто із сенсом буття людини у світі загалом;
- прогноз перспективи людського розвитку, його джерел і спонукальних чинників [1, с. 20].

Дух ХХІ ст. поступово утверджується як процес діалогу культур. Необхідна нова філософсько–педагогічна думка, яка б розкрила його зміст та сенс і делегувала в освіту. Тому що, як в свій час слухав зауважив Ф. Бекон, тільки «правильна» освіта знищує легковажність, несерйозність і зарозумілість, змушує пам'ятати поруч з самою справою про усі небезпеки і складності, які можуть виникнути, зважувати всі доводи і докази, як «за» так і «проти» [4, с. 139].

«Дух епохи» – поняття складне і далеко не однозначне. У різних філософських системах воно характеризується по-різному. Разом з тим, від знаменитих «тіней печери» – великого Платона, через «абсолютну ідею» не менш великого Г. Гегеля і «дух капіталізму» їм співмірного М. Вебера, «ноосферу» нашого знаменитого земляка Володимира Вернадського, і «пункт Омега» не менш знаменитого П. Тейяр–де–Шардена проглядається дещо спільне, що й можна розглядати у якості конструїтивного начала культуротворення особистості засобами освіти. Зупинюся на цьому більш детально.

Поняттям «дух» активно користувались античні мислителі. У перекладі з латинської і грецької поняття «дух» буквально звучить як «повітря, що рухається», «подих» (як носій життя). У Г. Гете це поняття означає ні що інше, як «саме життя». Християнство пов'язує з ним сутність Бога («Бог є дух»). У деяких культурах «дух» трактується як «сутність землі і світу», «ідейний зміст мистецького твору», «всезагальний характер будь–чого». За Г. Гегелем, «дух епохи» («дух часу») (нім.) – є сукупністю ідей, характерних для певного періоду, за Г. Гете – це сутність епохи, яка виявляється в конкретних речах, відносинах і особистостях. До речі, в розгорнутому вигляді поняття «дух епохи», «народний дух», «корпоративний дух» і т. ін. вперше функціонують саме у Г. Гете.

Не заглиблюючись у деталі, – це тема окремого дослідження, – слідує за Миколою Гартманом, спробуємо осмислити «дух епохи» («об'єктивний дух») як якість, яка узагальнює мову, виробництво і техніку, панівні цінності і мораль, діюче право, домінуючий тип поглядів і настроїв, світогляд, нормативне мислення.

Перша і основна складова змісту «духу епохи» формується, насамперед, як філософське узагальнення, пояснення і оцінка сенсу, причинних зв'язків і тенденцій розвитку буття людини у світі, яке розгортається в наявних формах культури.

Другою складовою є порівняння означеного сенсу із досвідом історії, тобто з сенсом буття людини у світі загалом – як узагальнене бачення «таємниці соціального» (С. Франк) як такого.

Третю складову становить прогноз перспективи людського розвитку, його джерел і спонукальних чинників. «Дух епохи», таким чином, є ні чим іншим, як

філософським узагальненням наивеличніших наукових і культурних надбань, виходячи з яких людство вибудовує свою соціальність, проектує майбутнє, готує до життя в ньому підрастаюче покоління.

Це означає, що сучасна педагогіка далеко не випадково має стати філософією; філософія ж освіти «педагогізуватись» до такого рівня, якою вона була в історії завжди від античних часів до кінця ХІХ ст. Цей висновок є принциповим, оскільки філософія освіти визначає не тільки світоглядні засади розбудови сучасної освіти, але й пояснює граничні поняття для освітньої сфери. У першу чергу такі як «педагогічний час», «педагогічний простір», «педагогічне буття» та інші.

Філософія освіти прийшла, як відомо, на зміну марксистському світогляду і моністичному принципу аналізу явищ, у тому числі, й у сфері освіти. Сьогодні вона, філософія освіти, предметом особливого обговорення, оскільки має найзагальніші підходи до освіти і педагогіки – місце і смисл освіти в культурному універсумі життя, розуміння людини й ідеалу освіченості; смисл і особливості педагогічної діяльності тощо. Методологічна і, зокрема, проєктивна орієнтація філософії освіти зумовлюють обговорення шляхів і способів вирішення кризи освіти і образ нової школи.

Філософія освіти – міждисциплінарна царица знання. Вона використовує підходи і знання всіх рефлексивних дисциплін – методології, аксіології, історії, культурології, власне філософії. Її специфічний інтерес – педагогіка і освіта, тому все запозичене з інших дисциплін філософія освіти використовує для вибудови моделі подолання сучасної кризи освіти, для обговорення найзагальніших проблем педагогічної діяльності, проектування шляхів побудови нової педагогічної науки.

Тож, «дух епохи» відповідно до нашого дослідження, ми можемо характеризувати й через такі загальні категорії, як: педагогічне буття, педагогічний простір, педагогічний час. Визначення поняття «педагогічне буття» ми зустрічаємо тільки в чотирьохтомній «Педагогічній енциклопедії». У першому томі цього видання при розгляді категорії «буття» констатується, що стосовно: «до психологічних і педагогічних проблем діалектичний матеріалізм висуває на перший план значення реальних умов життя для розвитку психіки дитини» [14, с. 283].

В. І. Воловик (і ми підтримуємо цю думку) пропонує розглядати «педагогічне буття» як видове поняття по відношенню до поняття «суспільне буття» [6, с. 49]. Інакше кажучи, «суспільне буття» – це життєдіяльність мислячих, а «суспільна свідомість» – мислення життєдіяльних суспільних організмів [5, с. 48–49]. Проблема, породжена техногенною цивілізацією, полягає у тому, що у наслідок «максимального культивування раціональності» (за висловом Адорно) ми, за висловом Х. Ортеги–і–Гассета, «вдихнули силу прогресу, але забули про дух» [9, с. 335].

Крім того, як справедливо стверджують І. Зязюн [7, с. 10] і В. Краєвський [13, с. 102], жодні новітні технології, методики та засоби навчання й виховання не будуть ефективними без участі педагога. Природно, що у такому випадку змінюється місце і роль педагога у формуванні молодого покоління нової доби.

Проблема розвитку творчої індивідуальності, як засвідчує О. М. Отич у ґрунтовній дослідницькій праці «Мистецтво у системі розвитку творчої індивідуальності майбутнього педагога професійного навчання: теоретичний

і методичний аспекти», «тривалий час розглядалася лише у контексті мистецтвознавства, естетики та психології творчості й до педагогічної проблематики увійшла лише з 90-х років ХХ століття, виконане дослідження ґрунтується на достатній джерельній базі, створеній упродовж тривалого періоду розвитку психологічної та педагогічної науки, і складається з наукових робіт, присвячених різним аспектам проблеми розвитку творчої індивідуальності майбутнього педагога професійного навчання засобами мистецтва» [10, с. 16]. Як тут не згадати вислів К. Д. Ушинського про те, що «у вихованні усе повинно ґрунтуватися на особистості вихователя... Лише особистість може впливати на розвиток і визначення особистості, лише характером можна сформулювати характер» [17, с. 63–64].

За цей час у системі освіти склався специфічний напрям фахової підготовки майбутніх педагогів, що отримав назву – педагогіка мистецтва. «Педагогіку мистецтва ми у даному випадку розуміємо, вслід за О. М. Отич, як: 1) науку про використання педагогічного потенціалу мистецтва у формуванні та розвитку особистості, тобто сферу наукової діяльності людини щодо вироблення й теоретичної систематизації науково-педагогічних знань про використання дидактичного, виховного та розвивального потенціалу мистецтва в освіті, а також практичну мистецько-педагогічну діяльність, спрямовану на досягнення цього знання та організацію навчально-виховної роботи в різних закладах освіти засобами мистецтва; 2) субдисципліну педагогіки, що розробляє естетичні, етичні, культурологічні, аксіологічні й акмеологічні засади формування особистості та її загального, професійного і творчого розвитку засобами мистецтва; 3) самостійну педагогічну галузь, що досліджує проблеми навчання, виховання та розвитку особистості засобами мистецтва» [10, с. 25].

З публікацій О. М. Отич можна зробити висновок про магістральні шляхи впливу педагогіки мистецтва на формування майбутніх педагогів за наступними напрямками:

– дослідження психології індивідуальності (А. Асмолов, Б. Вяткін, С. Ільїн, О. Лібін, В. Мерлін, К. Платонов, І. Резвицький, С. Рубінштейн, Л. Собчик та ін.);

– з проблем професійної і професійно-педагогічної освіти та формування особистості педагога професійної школи (С. Батишев, І. Васильєв, Р. Гуревич, А. Джантіміров, І. Каньковський, О. Коваленко, В. Ковальчук, В. Лозовецька, Л. Лук'янова, О. Макаренко, Н. Ничкало, В. Радкевич, Л. Старовойт, М. Цирельчук, Л. Шевчук, О. Щербак та ін.);

– з проблем психології професійної діяльності та професійного розвитку педагога (Г. Балл, В. Бодров, Є. Клімов, Н. Побірченко, В. Рибалка, О. Сапогова, В. Семиченко, О. Сергєєнкова, В. Сінявський, Б. Федоришин та ін.);

– з проблем психології творчості й розвитку творчої особистості (Б. Ананьєв, В. Андрєєв, І. Бєх, Н. Вишнякова, І. Гончарова, В. Кан-Калик, О. Кульчицька, В. Моляко, М. Осухова, Я. Пономарьов, Н. Посталюк, В. Рибалка, В. Роменець, Б. Теплов, І. Харламов та ін.);

– з проблем художньої творчості (Ю. Борєв, О. Гройсман, С. Іванов, О. Кривцун, Л. Левчук, О. Малюков та ін.);

– з проблем гуманізації та забезпечення культуровідповідності сучасної освіти (Г. Балл, Г. Васянович, С. Гончаренко, І. О. Зінковський, І. Зязюн, Л. Коваль, Г. Коджаспірова, В. Краєвський, Д. Лихачов та ін.);

– з проблем педагогічної майстерності й творчості (Ю. Азаров, Є. Барбіна, В. Загвязинський, І. Зязюн, В. Кан-Калик, Н. Кічук, М. Лещенко, Л. Рувинський, С. Сисоєва);

– дослідження впливу мистецтва на розвиток особистості, у тому числі педагогів, учнів та студентів (В. Бутенко, Г. Побережна, Л. Масол, О. Мелік-Пашаєв, Н. Миропольська, О. Олексюк, В. Орлов, Г. Падалка, О. Ростовський, О. Рудницька, О. Шевнюк, В. Шульгіна, О. Щолокова, Б. Юсов та ін.);

– методика викладання різновидів мистецтва у загальноосвітній школі та професійна підготовка викладачів мистецьких дисциплін (Н. Згурська, О. Кайдановська, С. Коновець, Л. Лимаренко, І. Лисакова, І. Мужикова, Г. Ніколаї, Л. Паньків, Л. Побережна, Т. Рейзенкінд, С. Соломаха, Г. Сотська та ін.);

– Останнім часом з'являються наукові дослідження з проблем педагогіки естетичного освоєння світу (С. Жданова) та естетичної спрямованості професійної підготовки педагога (Н. Семешок, Н. Тагільцева, В. Федоришин);

– креології, або дидактики творчої діяльності (Л. Балановська); педагогіки індивідуальності (О. Гребенюк, Т. Гребенюк, О. Заболотська, Д. Кірнос, Л. Мільто), розвитку професійної індивідуальності майбутнього вчителя (О. Бондаренко, Г. Костюк, О. Пехота, Н. Побірченко, О. Сергєєнкова, В. Татенко, Т. Титаренко, А. Фурман, Н. Чепелева, Т. Яценко);

– розвитку творчої індивідуальності учнів (Є. Барханова, О. Ходирєва) та педагога загальноосвітньої школи (Н. Антонова, В. Горова, С. Гільманов, Л. Лузіна, М. Мажар, Л. Харченко).

До цього переліку праць з цієї проблематики ми б додали праці останніх років науковців драгомановського університету або осіб, що тісно пов'язані з цим навчальним закладом творчими науковими зв'язками. Серед них праці вітчизняних педагогів В. П. Андрушенка, А. І. Ашиток [2], О. П. Беженарь [3], І. Д. Бєха, І. А. Зязюна, А. В. Козир [12], В. Г. Кременя, В. І. Кушерця [14], Л. І. Мацько [15], В. О. Огнев'юка [8], О. М. Отич [10], В. І. Федоришина [18], Ю. О. Хайрулліної [19] та ін., що внесли свій самобутній вклад у сучасну педагогіку мистецтва.

Як правило, при аналізі педагогічних впливів на формування фахових компетенцій майбутніх вчителів музики вітчизняними дослідниками майже ніколи не враховується психофізична реакція організму людини. Психологічна – да, а психофізична – ні. Тільки в останні роки проблема психологічного здоров'я особистості, що живе в нестабільному світі, що змінюється, складних, екстремальних соціоекологічних умовах, набула особливої актуальності. І то у контексті психологічних досліджень. Педагогічна наука ще тільки підходить до з'ясування сутності і значення цього моменту для підготовки майбутніх педагогів.

Підвищений інтерес до людини як до суб'єкта праці звернув увагу дослідників на зміни, які відбуваються з особистістю в процесі виконання професійної діяльності. Останнім часом багато говорять і пишуть про таке явище, як професійне вигорання. У вітчизняній літературі поняття «професійне вигорання» з'явилося порівняно недавно, хоча за кордоном цей феномен виявлено та активно досліджується вже чверть століття (Маслач, Джонс, Фрейдєнбергер та ін.).

Центральне місце в розвитку вигоряння як наукової концепції зайняли роботи К. Маслач і її колеги (С. Джексон, А. Пайнс). Розроблені ними моделі вигоряння послужили основою для проведення подальших досліджень феномену. Н. С. Щуркова у своїй роботі «Класне керівництво» (2000 р.) говорить про те, що якщо виходити із сутності та змісту професії педагога, то перша основна риса – це інтерес до життя. Вплив цієї особистісної риси на зміст і характер роботи педагога надзвичайно сильне, і тим сильніше, що воно непомітно навіть самому вчителю.

Для фахової підготовки викладачів музики важливо вивчати не стільки момент «професійного вигоряння», скільки природно чутливість організму майбутнього фахівця до сприйняття музичного твору, оскільки будь-яку музику, особливо молода людина, сприймає, на нашу думку, у першу чергу, на психоемоційному рівні, а потім тільки включається логічний компонент і вона починає поступово усвідомлювати почуте і відчуте власним організмом.

Тож, суттєво поглибити розуміння виховного потенціалу педагогіки мистецтва можна тільки дослідивши механізм впливу протилежних за спонукально дією засобів мистецтва, наприклад, образотворчого мистецтва і музики, на формування компетентностей у студентської молоді. Тому, перспектива вивчення шляхів використання даного різновиду педагогічного впливу на особистість у якості засобу формування професійної компетентності ще чекає своїх дослідників. Ми у подальшому ще повернемося до вирішення даної проблеми.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. П. Філософія як теорія і методологія розвитку освіти / В. П. Андрущенко; за гол. ред. В. П. Андрущенка // Філософія освіти XXI століття. Збірник наукових праць. – К.: «Знання», 2000. – Вип.3. – 318 с.
2. Ашиток А. І. Мовна картина світу в філософсько-освітньому аспекті: [монографія] / А. І. Ашиток. – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2011. – 251 с.
3. Беженарь О. П. Особистість у мінливості естетичного ідеалу суспільства: монографія / О. П. Беженарь; Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – 246 с.
4. Бэкон Ф. О достоинстве и приумножении наук. – Соч. в 2-х т. – М.: Мысль, 1971. – Т.1. – 589 с.
5. Воловик В. И. Философия истории. Курс лекций / В. И. Воловик. – Запорожье, 1995. – 126 с.
6. Воловик В. И. Философия педагогики / В. И. Воловик. – Запорожье: «Просвіта», 2003. – 152 с.
7. Зязюн І. А. Гуманістична стратегія теорії і практики навчального процесу / І. А. Зязюн // Рідна школа. – 2000. – №8. – С.8–13.
8. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку / В. О. Огнев'юк. – К.: Знання України, 2003. – 448 с.
9. Ортега-і-Гассет Х. Восстание масс // Ортега-і-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры. – М.: Искусство, 1991. – 586 с.
10. Отич О. М. Мистецтво у системі розвитку творчої індивідуальності майбутнього педагога професійного навчання: теоретичний і методичний аспекти: монографія / О. М. Отич; за наук. ред. І. А. Зязюна. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 752 с.
11. Педагогическая энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1964. – Т.1.
12. Козир А. В. Теорія та практика формування професійної майстерності вчителів музики в системі багаторівневої освіти [Текст]: автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.02; 13.00.04 / Козир Алла Володимирівна; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2009. – 43 с.
13. Краевский В. В. Общие основы педагогики / В. В. Краевский. – М.: Изд. центр «Академия», 2003. – 256 с.
14. Кущерещ В. І. Знання як стратегічний ресурс суспільних трансформацій / В. І. Кущерещ. – К.: Знання України, 2004. – 248 с.
15. Мацько Любов. Українська мова в освітньому просторі: навчальний посібник для студентів філологів освітньо-

кваліфікаційного рівня «магістр» / Мацько Любов. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 2009. – 607 с.

16. Учитель мистецьких дисциплін у дискурсі педагогічної майстерності: монографія / І. А. Зязюн, Г. Г. Філіпчук, О. М. Отич та ін.; за наук. ред., передм. і післямова О. М. Отич. – Бердянськ: Видавель Ткачук О. В., 2013. – 334 с.

17. Ушинський К. Д. Стаття в «Журнале для воспитания» / К. Д. Ушинський // Собр. соч. – М–Л, 1948. – Т.2. – С.63–64.

18. Федоришин В. І. Теорія та методика фахової підготовки майбутніх учителів музики на акмеологічних засадах: автореф. дис. ... д-ра пед. наук / Василь Ілліч Федоришин; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ: [б.в.], 2014. – 44 с.

19. Хайрулліна Ю. О. Світоглядна культура особистості: структурно-функціональний аналіз: монографія / Ю. О. Хайрулліна; Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 235 с.

References

1. Andrushhenko V. P. Filosofija jak teorija i metodologija rozvytku osvity / V. P. Andrushhenko; za gol. red. V. P. Andrushhenka // Filosofija osvity XXI stolittja. Zbirnyk naukovykh prac'. – K.: «Znannja», 2000. – Vyp.3. – 318 s.
2. Ashytok A. I. Movna kartyna svitu v filososfs'ko-osvitn'omu aspekti: [monografija] / A. I. Ashytok. – Drogobych: Redakcijnno-vydavnychyj viddil Drogobyc'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni Ivana Franka, 2011. – 251 s.
3. Bezhenar' O. P. Osobystist' u minlyvosti estetychnogo idealu suspil'stva: monografija / O. P. Bezhenar'; Min-vo osvity i nauky, molodi ta sportu Ukrainy, Nac. ped. un-t imeni M. P. Dragomanova. – K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2012. – 246 s.
4. Bjekon F. O dostoinstve i priumnozhenii nauk. – Soch. v 2-h t. – M.: Mysl', 1971. – T.1. – 589 s.
5. Volovik V. I. Filosofija istorii. Kurs lekcij / V. I. Volovik. – Zaporozh'e, 1995. – 126 s.
6. Volovik V. I. Filosofija pedagogiki / V. I. Volovik. – Zaporozh'e: «Prosvita», 2003. – 152 s.
7. Zjazjun I. A. Gumanistychna strategija teorii i praktyky navchal'nogo procesu / I. A. Zjazjun // Ridna shkola. – 2000. – №8. – S.8–13.
8. Ognev'juk V. O. Osvita v systemi cinnostej stalogo ljuds'kogo rozvytku / V. O. Ognev'juk. – K.: Znannja Ukrainy, 2003. – 448 s.
9. Ortega-i-Gasset H. Vosstanie mass // Ortega-i-Gasset H. Jestetika. Filosofija kul'tury. – M.: Iskusstvo, 1991. – 586 s.
10. Otych O. M. Mystectvo u systemi rozvytku tvorchoi individual'nosti majbutn'ogo pedagoga profesijnogo navchannja: teoretychnyj i metodychnyj aspekty: monografija / O. M. Otych; za nauk. red. I. A. Zjazjuna. – Chernivci: Zelena Bukovyna, 2009. – 752 s.11. Pedagogicheskaja jenciklopedija. – M.: Sovetskaja jenciklopedija, 1964. – T.1.
12. Kozyr A. V. Teorija ta praktyka formuvannja profesijnoi' majsternosti vchyteliv muzyky v systemi bagatorivnevoi' osvity [Tekst]: avtoref. dys... d-ra ped. nauk: 13.00.02; 13.00.04 / Kozyr Alla Volodymyrivna; Nacional'nyj pedagogichnyj un-t im. M. P. Dragomanova. – K., 2009. – 43 s.
13. Kraevskij V. V. Obshhie osnovy pedagogiki / V. V. Kraevskij. – M.: Izd. centr «Akademija», 2003. – 256 s.
14. Kusherec' V. I. Znannja jak strategichnyj resurs suspil'nyh transformacij / V. I. Kusherec'. – K.: Znannja Ukrainy, 2004. – 248 s.
15. Mac'ko Ljubov. Ukrain's'ka mova v osvितn'omu prostori: navchal'nyj posibnyk dlja studentiv filologiv osvitn'o-kvalifikacijnogo rivnja «magistr» / Mac'ko Ljubov. – K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova. 2009. – 607 s.
16. Uchytel' mystec'kyh dyscyplin u dyskursi pedagogichnoi' majsternosti: monografija / I. A. Zjazjun, G. G. Filipchuk, O. M. Otych ta in.; za nauk. red., peredm. i pisljamova O. M. Otych. – Berdjans'k: Vydavec Tkachuk O. V., 2013. – 334 s.
17. Ushyns'kyj K. D. Statija v «Zhurnale dlja vospitanija» / K. D. Ushyns'kyj // Sobr. soch. – M–L, 1948. – T.2. – S.63–64.
18. Fedoryshyn V. I. Teorija ta metodyka fahovoi' pidgotovky majbutnih uchyteliv muzyky na akmeologichnyh zasadah: avtoref. dys. ... d-ra ped. nauk / Vasyli' Illich Fedoryshyn; Nacional'nyj pedagogichnyj universytet imeni M. P. Dragomanova. – Kyi'v: [b.v.], 2014. – 44 s.
19. Hajrullina Ju. O. Svitogljadna kul'tura osobystosti: strukturo-funkcional'nyj analiz: monografija / Ju. O. Hajrullina; Min-vo osvity i nauky, molodi ta sportu Ukrainy, Nac. ped. un-t imeni M. P. Dragomanova. – K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2011. – 235 s.

Korinets Z. M., professor of the Department of musical education methods and choral conducting of the Art Institute of National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Pedagogy of art in the context of the formation of the future teachers of music

In the article it is analyzed the ways of development of modern art pedagogy as an instrument of forming tool in professional competence of future teachers.

Keywords: teacher, student, art, ideal harmony, ways of influence.

Коринець З. М., професор кафедри методики музикального виховання та хорового дирижування Інституту мистецтв, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

Педагогіка мистецтва в контексті формування майбутніх педагогів музики

Аналізуються шляхи розвитку сучасної педагогіки мистецтва як інструменту формування професійної компетентності майбутніх педагогів.

Ключевые слова: педагог, студент, мистецтво, ідеал, гармонія, шляхи впливу.

* * *

УДК 37.013:281.9

Попович В. М., кандидат філософських наук, доцент, Запорізький національний технічний університет (Україна, Запоріжжя), popovic.vasil@rambler.ua

МОТИВАЦІЙНІ ФАКТОРИ НАВЧАННЯ В ДУХОВНИХ ВНЗ СИСТЕМИ БОГОСЛОВСЬКОЇ ОСВІТИ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Актуалізується проблема мотивації навчання студентів духовних ВНЗ в умовах модернізації і реформування сучасної системи православної богословської освіти в Україні. Структурні і змістові перетворення в системі підготовки служителів Церкви вимагають нових і якісних підходів, які б сприяли підтримці позитивної мотивації студентів до навчання, що впливає на формування ключових компетентностей богословської освіти: компетенцій в сфері богословських знань, морально-етичної і соціальної/громадянської компетентностей. В статті наведено результати контент-аналізу мотивації вступу до духовних ВНЗ і визначено основні мотиваційні фактори навчання.

Ключові слова: богословська освіта, компетентність, мотив, мотивація, локус контролю.

Сучасний період розвитку православної богословської освіти в Україні пов'язаний із процесом її модернізації і реформування. Система вищої духовної освіти в Україні перетерпає досить складний трансформаційний етап, викликаний різними викликами і чинниками: 1) система богословської освіти в Україні почала відроджуватися тільки наприкінці ХХ століття, стикаючись з проблемами наукових кадрів, навчальних програм, ефективності системи управління (освітнього менеджменту) тощо; 2) посилення процесів секуляризації суспільства, і, як наслідок – секуляризація церковно-релігійного середовища сприяє формуванню «світської» моделі богословської освіти, що породжує протиріччя у визначенні основних завдань духовної освіти: виховання особистості священнослужителя або пастиря чи професійного богослова; 3) необхідність реформування самої системи богословської освіти в контексті формування єдиного освітнього простору, обумовленого глобалізаційними процесами.

Згідно «Концепції вищої духовної освіти Української Православної Церкви» основним завданням системи вищої духовної освіти Української Православної Церкви є забезпечення необхідного рівня підготовки кандидатів для пастирського служіння, богословів та фахівців інших

форм церковного служіння, а також створення умов для суспільного визнання значимості вищої духовної освіти і соціальної інтеграції випускників вищих духовних навчальних закладів. Вирішення поставленого завдання забезпечується, зокрема, розробкою принципів сумісності системи вищої духовної освіти з вітчизняною світською системою вищої освіти, а також з закордонними системами богословської освіти [4].

Ці завдання неможливо вирішити без розвитку системи богословської освіти, бо саме підготовка пастирів і священнослужителів виявляє здатність Церкви відповідати викликам сучасності, а це вимагає від Православної Церкви формування такої системи духовної освіти, яка б сприяла формуванню особистості священнослужителя, який би поєднував в собі як моральний ідеал християнського пастиря, так здатність надати відповіді на більшість соціальних питань, що постійно змінюються і виникають, апелюючи до позиції Церкви.

Теоретичні і практичні аспекти православної богословської освіти представлені сьогодні в таких тематичних напрямках: історичний аспект православної освіти (О. Токарева, В. Пашенко, М. Талалай, Д. Пospelовский, Г. Степаненко, В. Липинський, С. Мешкова, В. Денисенко, М. Разіна та ін.); проблеми православної богословської освіти (мітрополит Іларіон (Г. Алфєєв), архієпископ Антоній (І. Паканіч), П. Балог, Архімандрит Віктор (Бедь), В. Липинський, Л. Рощина, Ю. Кальніш, А. Кислий, О. Панасенко); православна освіта: сучасний стан і перспективи розвитку (А. Кислий, А. Панасенко, М. Разіна, М. Лагодич, А. Колодний, О. Рогова, М. Закович, І. Метлік, Л. Рощина, постанови, звіти Синодальних відділів РПЦ, УПЦ МП і УПЦ КП, звіти Міністерства культури України) [5].

У працях вітчизняних і зарубіжних учених висвітлено різні сторони проблеми формування позитивної мотивації навчально-пізнавальної діяльності у ВНЗ, у яких: проведено аналіз мотивів вступу до вищого навчального закладу (С. Бобровицька, О. Гиліон, Г. Мухіна, А. Мечніков, Ф. Рахматуліна та ін.); виявлено динаміку змін мотивів на різних курсах (С. Бобровицька, Н. Бордовська, Р. Вайсман, А. Реан, П. Якобсон та ін.); виділено умови, які сприяють формуванню у студентів позитивної мотивації до навчально-пізнавальної діяльності (Н. Волкова, А. Гебос, С. Занюк, В. Кикоть, В. Михайличенко, В. Полянська, О. Тарнопольський, В. Якунін та ін.). Досить незначна кількість наукових праць присвячена аналізу мотивації до навчання у вищих духовних навчальних закладах (О. Погорілий, О. Саган, Л. Филипович, М. Чурилов та інші).

Мета дослідження – виявлення мотиваційних факторів навчання студентів духовних ВНЗ в умовах модернізації і реформування сучасної системи православної богословської освіти в Україні.

У науковій теорії та практиці прийнято розрізняти такі поняття, як «мотив» та «мотивація». Різні види мотивів та їх формування (мотивацію) у ВНЗ вивчали А. Алексюк, С. Архангельський, В. Вілюнас, І. Зайцева, Є. Ільїн, С. Канюк, О. Леонтєв, П. Лузан та ін. Поняття «мотив» являє собою досить складний феномен, якому науковці не дають однозначного визначення. В перекладі з латинської поняття «мотив» означає «рухати». Є. Ільїн трактує мотив як складне психологічне утворення, що спонукає до свідомих дій та вчинків, а також є основою для цих дій.

Поняттям «мотив», на думку Є. Ільїна, часто позначаються такі психологічні явища: намір, бажання, прагнення, постоювання тощо, у яких відображається наявність у людській психіці готовності, що спонукає досягненню певної мети [3]. С. Гончаренко визначає мотив як «спонукальну причину дій, вчинків людини, спрямованих на задоволення потреб, те що штовхає на дії» [4, с. 47]. На наш погляд, найбільш вдале визначення терміну «мотив» надає О. Леонт'єв. За словами О. Леонт'єва, мотив – це опредмечена потреба, тобто прагнення, бажання володіти чимось конкретним (дипломом вищої освіти, професією, іноземною мовою тощо). Неопредмечена потреба ще не є мотивом, оскільки не визначає характеру діяльності, тому що не має предмета, на який спрямована дія. Предмет, у свою чергу, окреслюється лише тоді, коли людина починає діяти [6].

Поняття «мотивація» також є складним феноменом у психології та педагогіці. Ми поділяємо погляди С. Гончаренко, згідно з якими термін «мотивація» є набагато ширше, ніж термін «мотив» та інтерпретується як система мотивів або стимулів, чинників, що детермінують конкретну діяльність, поведінку особистості [8]. Це поняття охоплює мотиви, потреби, цілі, наміри, переживання тощо. У наукових дослідженнях мотивацію розглядають переважно як сукупність причин психологічного характеру, що визначає поведінку людини, її спрямованість й активність. Всебічне розкриття причин, якими пояснюється та чи інша поведінка людини, її дії, передбачає аналіз сукупності мотивів, якими зумовлюється конкретна поведінка [2].

Модель мотивації, запропонована Е. Патяєвою, дозволяє осмислити поняття мотивації діяльності і структури мотивації, що є визначальним для змістової сторони цінностей. В рамках даної моделі в структурі мотивації виділяються два рівня мотиваційних утворень. До першого рівня відносяться конкретно-ситуативні утворення, релевантні одиничній діяльності, до другого рівня – неситуативні, стійкі й узагальнені утворення, які впливають на діяльність не безпосередньо, а приймаючи участь у породженні конкретно-ситуативних мотивів. Е. Патяєва виділяє два види впливу стійких мотиваційних структур на виникнення і функціонування конкретно-ситуативних мотивів. Перший вид реалізується у вигляді конкретизації стійких мотивів в безпосередньо-ситуативних проявах. Другий вид – це «зміщення» конкретної діяльності відповідно деяких стійких надситуативних принципів: наприклад, прояв в різних ситуаціях і відповідно в різних конкретних мотивах стійкої схильності до ризику або конформності [7]. Критерієм, який дозволяє віднести ці особистісні тенденції до класу стійких мотиваційних структур, виступає той факт, що вони проявляються не тільки в процесі самої діяльності, але й на етапі породження конкретно-ситуативних мотивів (мотивоутворення конкретної діяльності) і відображаються в їх структурі і смисловій характеристичності.

Трьохрівнева схема структури мотивації О. Асмолова припускає виділення джерел мотивації (потреб та інстинктів), детермінант спрямованості діяльності в конкретній ситуації (мотивів) і регуляторів протікання діяльності (поява відповідних емоцій, суб'єктивних переживань, установок) [1]. Формування мотивації можливе лише тоді, коли людині вдається пов'язати мету з особистісними цінностями. Чим більш особистісні

цінності пов'язані з результатом майбутньої діяльності, тим більше внутрішні мотиви підживлюватимуть енергію мотивації особистості.

Особливого значення в даному дослідженні виступає виявлення мотиваційної структури студентів вищих навчальних закладів в контексті визначення особливостей їх ставлення до реформування системи православної богословської освіти. В соціально-психологічному опитуванні прийняли участь студенти наступних духовних навчальних закладів Православної Церкви (500 респондентів): Київська духовна академія і семінарія (УПЦ МП), Дніпропетровська духовна семінарія (УПЦ КП), Львівська православна богословська академія (УПЦ КП), Волинська православна богословська академія (УПЦ КП). Всього 64,75% студентів духовних закладів УПЦ МП і 35,25% студентів духовних закладів УПЦ КП. Серед них: 22,03% – студенти 1-го курсу; 29,49% – 2-го курсу; 21,35% – 3-го курсу; 15,59% – 4-го курсу; 10,17% – студенти магістратури і 1,37% – студенти аспірантури. 74,58% опитаних планують продовжити церковне служіння після навчання, 2,03% – не планують, 23,39% – не визначилися.

Студентам духовних ВНЗ було запропоновано відповісти на відкрите запитання: «Що спонукало Вас вступити в вищий духовний заклад і обрати шлях духовного служіння? Визначте основні мотиви Вашого вибору?». Всього було отримано 335 відповідей. За допомогою контент-аналізу висловлювань було виділено 3 основні групи-категорії мотивів: внутрішні (інтернальний локус контролю), зовнішні (екстернальний локус контролю) і теоцентричні мотиви. Результати за категоріями і змістовою наповненістю представлено на рис. 1 і в таблиці 1.

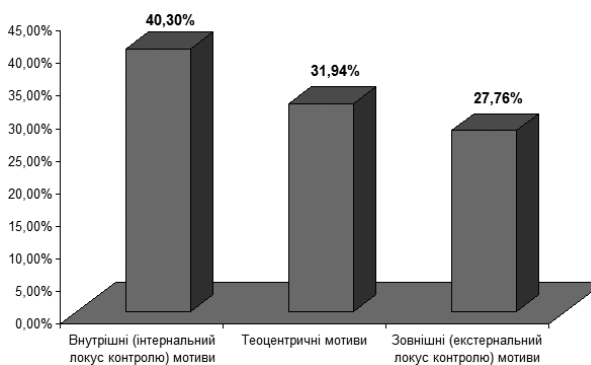

Рис. 1 – Мотиви вступу до вищого духовного навчального закладу (результати контент-аналізу)

Для аналізу висловлювань респондентів було застосовано теорію локусу контролю Дж. Роттера [10]. Локус контролю (від лат. *locus* – місцезнаходження та від франц. *controle* – перевірка) – стійка властивість індивіда, що формується в ході його соціалізації. Це тенденція людини пов'язувати причини життєвих подій із внутрішніми чинниками або зовнішніми обставинами. Люди, які схильні пояснювати причини своїх дій та поведінки внутрішніми чинниками (здібності, характер, внутрішній стан тощо), мають тенденцію до внутрішньої локалізації контролю (інтернальної). Люди, які схильні приписувати причини своїх дій та поведінки зовнішнім чинникам (доля, обставини, природні перешкоди тощо), мають тенденцію до зовнішньої локалізації контролю (екстернальної).

Таблиця 1

**Змістовні особливості мотивів вступу
до вищого духовного навчального закладу
(результати контент-аналізу)**

Категорії і висловлювання	Бал	%
Внутрішні (інтернальний локус контролю) мотиви		
Особисте бажання, бажання стати священником, внутрішній стержень, покликання, власний вибір, власні переконання	63	18,81%
Дізнатися більше про віровчення, набуття богословських знань, мати духовну освіту в наш нелегкий час, набути богословську освіту, щоб вміти вступити в полеміку з католиками і протестантами	34	10,15%
Пізнання смислу життя, самому пізнати всі істини православ'я, пізнання Бога	16	4,78%
Більше духовно зрости, духовне і моральне зростання	13	3,88%
Особливі події в моєму житті, деякі життєві обставини, невизначеність в житті	4	1,19%
Розкаяння і переосмислення всіх цінностей; власні пороки	4	1,19%
Соціальне служіння як священника (хворі, інваліди, колишні ув'язнені)	1	0,30%
Всього:	135	40,30%
Теоцентричні мотиви		
Служіння Богу і людям, любов до Бога, віра в Бога	84	25,08%
Бажання донести до людей істинне вчення про віру, допомогти прийти до Христа; проповідувати слово Боже; бути корисним людям в духовному плані	23	6,86%
Всього:	107	31,94%
Зовнішні (екстернальний локус контролю) мотиви		
З дитинства ходив до храму, прислуговув в церкві, ходив в недільні школи, служив пономарем	46	13,73%
Продовжити родинну місію, виріс в православній родині, батько священник, погляди рідних	27	8,06%
Приклад батюшки, приходського священника, духовних людей	10	2,98%
Подобається процес богослужіння	7	2,09%
Змінити деякі речі у нашій церковній спільноті, зробити щось для церкви	2	0,60%
Книги	1	0,30%
Всього:	93	27,76%
Всього:	335	100%

1. Група внутрішніх мотивів (інтернальний локус контролю) має найбільший показник – 40,30% всіх висловлювань. Типові приклади висловлювань: «особисте бажання, внутрішнє покликання, набуття богословських знань, пізнання смислу життя, духовне і моральне зростання, переосмислення цінностей». Отже, дана група студентів в якості основних мотивів визначає: внутрішні переконання і вибір, значимість богословської освіти, набуття смислу життя і духовне зростання.

2. Теоцентричні мотиви (31,94% всіх висловлювань) пов'язують мотивацію студентів духовних ВНЗ із переважанням теоцентричної картини світу в груповій свідомості: «служіння Богу, любов до Бога, віра в Бога, бажання проповідувати слово Боже». Причому, слід зазначити, що 25% всіх мотивів відображають стійку теоцентричну позицію студентів (служіння, любов і віра в Бога), де Бог виступає як усвідомлений сенс життя і рушійна сила особистісного і духовного розвитку. Як зазначив С. Франк: «Людина має необхідність в безумовній основі для свого існування, і ця основа є Бог – трансцендентний початок і першоджерело всього сущого, включаючи саму людину, що випромінюється в неї, постійно (принаймні потенційно) присутні в ньому» [9, с. 29].

3. Зовнішні (екстернальний локус контролю) мотиви складають 27,76% всіх висловлювань: «з дитинства ходив до храму, прислуговув в церкві, ходив в недільні школи, служив пономарем, продовжити родинну місію, виріс в православній родині, батько священник, погляди рідних, приклад батюшки, приходського священника». Студенти в даній групі орієнтувалися на зовнішні обставини, родинні традиції і приклад священнослужителів.

Слід зазначити про суперечливість змін мотиваційних факторів під час навчання в духовному навчальному закладі. Так, при відповідях на питання «Чи змінилася Ваша позиція під час навчання в духовному навчальному закладі?» майже 46% студентів вважають, що змінилася і 44% – не змінилася (рис. 2).

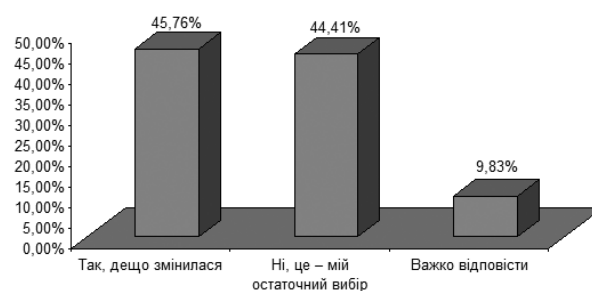

Рис. 2 – Тенденції змін щодо мотивів церковного служіння

Висновки з даного дослідження. В мотиваційній структурі свідомості студентів духовних ВНЗ переважають внутрішні і теоцентричні мотиви вступу в духовний навчальний заклад, що впливає на визначення в якості основного завдання богословської освіти – духовне і моральне виховання і зростання, які становлять основу морально-етичної компетентності священнослужителя. Отже, одним із показників ставлення до системи богословської освіти в умовах її реформування є позитивна мотивація навчально-пізнавальної діяльності студентів. Виходячи з цього, можна визначити умови, що впливають на формування

позитивних мотивів навчально-пізнавальної діяльності студентів і їх ставлення освітнього процесу. Такими умовами можуть виступати: 1) професіоналізм викладача (бажання та вміння навчити); 2) ставлення до студента як до компетентної особистості; 3) сприяння самовизначенню студента, розвиток позитивних емоцій студента; 4) організація навчання як процесу пізнання; 5) використання методів, що стимулюють навчально-пізнавальну діяльність; 6) усвідомлення найближчих та кінцевих цілей навчання; 7) професійна спрямованість навчальної діяльності; 8) доступність змісту навчального матеріалу, що пропонується викладачем на занятті; 9) постійне створення та «підкріплення» ситуації успіху для невпевнених у своїх силах студентів.

В якості подальших досліджень доцільним є емпіричне вивчення факторів підвищення ефективності освітньо-виховного процесу в духовних ВНЗ, які сприяють формуванню і підтримці позитивної мотивації майбутніх священнослужителів.

Список використаних джерел

1. Асмолов А. Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров / Асмолов А. Г. – М.: МПСИ, 1996. – 768 с.
2. Занюк С. С. Психология мотивации: навч. посіб. / С. С. Занюк. – К.: Либідь, 2002. – 304 с.
3. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб.: «Питер», 2000. – 512 с.
4. Концепція вищої духовної освіти Української Православної церкви [Електронний ресурс] / Українська Православна Церква. – Режим доступу до журн.: <http://orthodox.org.ua/article/>.
5. Лагодич М. Духовна освіта в Україні: сучасний стан і перспективи // Актуальні питання релігієзнавчої та богословської думки: Колект. монографія / За ред. В. О. Балуха. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – С.229–246.
6. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции / А.Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1971. – 279 с.
7. Патяева Е. Ю. Ситуативное развитие и уровни мотивации / Е. Ю. Патяева // Вестник МГУ. – Сер.14. – Психология. – 1983. – №4. – С.23–33.
8. Український педагогічний словник / уклад. С. У. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 375 с.
9. Франк С. Л. Реальность и человек / Сост. П. В. Алексеев; Прим. Р. К. Медведевой / С. Л. Франк. – М.: Республика, 1997. – 479 с.
10. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб.: Питер Ком, 1998. – 608 с.

References

1. Asmolov A. G. Kulturno-istoricheskaja psichologija i konstruirovanije mirov / Asmolov A. G. – M.: MPSI, 1996. – 768 s.
2. Zanut S. S. Psychologia motyvacii: navch.posib. / S. S. Zanut. – K.: Lybid, 2002. – 304 s.
3. Iljin E. P. Motivacija i motivy / E. P. Iljin. – SPb.: «Piter», 2000. – 512 s.
4. Koncepcija vyschoji duchovnoji osvity Ukrajinskojj Pravoslavnoj cerkvy [Elektronnyj resurs] / Ukrajinaska Pravoslavna Cerква. – Rezhym dostupu do zhurn.: <http://orthodox.org.ua/article/>.
5. Lahodych M. Duchovna osvita v Ukrajinі: suchasnyj stan i perspektivy // Aktualni pytanna religijeznavchoji na bohoslovskojj dumky: Kolekt. monohrafija / Za red. V. O. Balucha. – Chernivci: Chernivckyy nac. Un-t, 2010. – S.229–246.
6. Leontjev A. N. Potrebnosti, motivy i emociji / A. N. Leontjev. – M.: Pedagogika, 1971. – 279 s.
7. Patajeva E. J. Situativnoje razvitije i urovni motyvacii / E. J. Patajeva // Vestnik MGU. – Ser.14. – Psichologia. – 1983. – №4. – S.23–33.
8. Ukrajinckyy pedagogichnyj slovnyk / uklad. S. U. Honcharenko. – K.: Lybid, 1997. – 375 s.
9. Frank S. L. Realnost i chelovek / Sost. P. V. Alekseev; Prym. R. K. Medvedevoj / S. L. Frank. – M.: Respublika, 1997. – 479 s.
10. Chjel L. Teoriji lichnosti / L. Chjel, D. Zigler. – SPb.: Piter-Kom, 1998. – 608 s.

Popovych V. M., PhD, associate professor, Zaporozhye National Technical University (Ukraine, Zaporozhye), popovic.vasil@rambler.ru

Motivational education factors of Orthodox Church's theological system in spiritual higher institutions

In the article the problem of students' education motivation in the spiritual higher institution in the conditions of modernization and reforming of modern system of theological education in Ukraine is updated. The structural and semantic transformations in the system of priests training demand a new and high-quality approaches, which would promote support of positive students motivation to study. That affects the formation of the key competences of theological education: competence in the field of theological knowledge, ethical, social and civic competences. The results of content – analysis of entry's motives into the spiritual university and the main motivational factors of learning are given in article.

Keywords: theological education, competence, motive, motivation, locus of control.

Попович В. М., кандидат філософських наук, доцент, Запорозький національний технічний університет (Україна, Запорозжє), popovic.vasil@rambler.ru

Мотивационные факторы обучения в духовных ВУЗ системы богословского образования православной Церкви

Актуализируется проблема мотивации обучения студентов духовных ВУЗ в условиях модернизации и реформирования современной системы богословского образования в Украине. Структурные и смысловые преобразования в системе подготовки служителей Церкви требуют новых и качественных подходов, которые бы способствовали поддержке позитивной мотивации студентов к учебе, что влияет на формирование ключевых компетенций богословского образования: компетенций в сфере богословских знаний, морально-этической и социальной/гражданской компетенций. В статье приведены результаты контент-анализа мотивов вступления в духовные ВУЗ и определены основные мотивационные факторы обучения.

Ключевые слова: богословское образование, компетентность, мотив, мотивация, локус контроля.

* * *

УДК 373.5.016:93

Роговенко М. М.,
кандидат педагогічних наук, доцент, доцент
кафедри філософії права та юридичної логіки,
Національна академія внутрішніх справ
(Україна, Київ), m_rohovenko@ukr.net

ФОРМУВАННЯ ЛОГІЧНИХ ВМІНЬ ЯК ОСНОВА РОЗВИТКУ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ КУРСАНТІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ФІЛОСОФСЬКИХ ДИСЦИПЛІН

Досліджується процес формування логічних вмінь у навчальній діяльності. Показана роль логічних операцій – аналізу, синтезу, порівняння у розвитку творчого мислення курсантів. Розглядається технологія застосування логічних прийомів активізації мисленнєвої діяльності. Формування логічних вмінь сприяє набуттю курсантами навичок аргументовано висловлювати свої думки, здійснювати оціночні судження, виконувати завдання творчого характеру, дозволяє піднятися від репродукції до творчості у професійній діяльності.

Ключові слова: логічні операції, логічні вміння, творча діяльність, інтелектуальний розвиток.

Сьогодні вимагає від курсантів – майбутніх фахівців органів внутрішніх справ творчого підходу до вирішення практичних завдань у професійній діяльності. При цьому на перший план виступають вміння самостійно мислити, генерувати оригінальні ідеї, приймати нестандартні рішення. Однак практика свідчить, що не всі випускники вищих навчальних закладів володіють навичками щодо вирішення проблем у професійній діяльності, мають труднощі у логічному й послідовному викладі думок, їм бракує творчої уяви, ініціативи, винахідливості. Такий стан справ потребує якісно нового підходу до підготовки молоді до життя. Навчившись творити в процесі навчання, випускник вищого навчального закладу без труднощів зможе перенести цей досвід в майбутню професійну діяльність.

Загальні питання творчості досліджувались Г. С. Альтшулером, Д. Б. Богоявленською, Т. Г. Браже, В. М. Кожевниковим, О. Н. Луком, В. О. Моляко, О. І. Клепиковим, І. Т. Кучерявим, А. Т. Шумиліним та ін.

Необхідність формування досвіду творчої діяльності досліджували В. І. Барко, М. І. Снікеев, І. Я. Лернер, В. В. Скаткін, Н. О. Половникова, А. М. Тютюнников, В. О. Левін.

Сучасний підхід до проблеми вивчення творчості вказує на необхідність опори на мисленнєву діяльність, застосування способів її активізації, що є необхідним інструментом в роботі викладача, спрямованим на те, щоб кожен курсант розвивав свої здібності.

Мислення – не тільки пізнавальна, але й комбінаторна, творча діяльність, в результаті якої створюються нові предмети матеріальної та духовної культури людей. Здібність мислити, творити – це величезний дар, отриманий людиною від природи. Психологічна та педагогічна наука стверджують, що цим даром, хоча і в різній мірі, відмічена кожна людина, тому над проблемою розвитку мислення працювали багато вчених–психологів (А. Валлон, Дж. Брунер, Ж. Піаже, Н. Ланге, Б. Ананьев, Л. Виготський, А. Леонт'єв, С. Рубінштейн, Г. Костюк, Н. Менчинська, Б. Теплов).

В своїх роботах А. Валлон [1] особливу увагу приділяв аналізу розвитку сенсомоторного інтелекту і стверджував, що навчання і спеціальні вправи впливають на його розвиток. Дж. Брунер підкреслює, що в процесі засвоєння знань істотною роллю відіграє перехід від конкретного мислення до понятійного. В концепції швейцарського вченого Ж. Піаже інтелектуальний розвиток представлений у вигляді вчення про розвиток логічного мислення у дітей з моменту народження і до підліткового віку [9].

Отже, зарубіжні вчені розглядали мислення з точки зору його внутрішньої організації а також визнавали роль свідомих механізмів організації мислення і управління його процесами.

На цих положеннях ґрунтували свої теоретичні і експериментальні роботи С. Л. Виготський, О. М. Леонт'єв, В. В. Давидов.

П. Я. Гальперін розробив теорію формування і розвитку інтелектуальних операцій, яка отримала назву концепції планомірного формування розумових дій. Він вважає, що важливим у розумовому розвитку людини є поетапне формування розумових дій шляхом їх планомірного переведення із зовнішнього у внутрішній світ. Згідно концепції П. Я. Гальперіна поняття і принципи не просто знаходяться тими, хто навчається, а формуються при вирішенні тих, чи інших завдань як результат активного застосування основних мисленнєвих операцій і розумових дій до визначеного конкретного матеріалу. Зміст планомірного методу за П. Я. Гальперіном складається із трьох частин:

- 1) підсистеми умов правильного виконання нової дії;
- 2) підсистеми умов виховання;
- 3) підсистеми умов засвоєння.

На думку вченого, такий метод дозволяє детермінувати хід і результат формування нових дій і понять, так як зміна одного роду ведучої діяльності другою знаменує собою глибокі якісні зміни свідомості [3].

Психологи доводять, що процес мислення, багаторазово здійснюючись в тій чи іншій сукупності своїх

форм і закономірностей, розвивається до рівня навичок і умінь мислення. Результати мисленнєвої діяльності виступають у вигляді нових знань, нових рішень і творчих побудов, творчої фантазії.

Аналіз літератури свідчить, що процес мислення здійснюється за певними закономірностями, і це завжди змістовний процес. Тобто мислення, на відміну від інших процесів, здійснюється у відповідності з певною логікою. Чим більш повно і детально вивчається ціле в його частинах, а також відношеннях і зв'язках між ними, тим більш глибоко пізнається саме ціле. В структурі мислення важливими логічними операціями, які дозволяють досліджувати будь-яке явище, предмет і т.д., є аналіз, синтез, порівняння. Аналітичне вивчення не є простим перерахуванням всіх елементів цілого в його ознаках і зв'язках між ними. Аналітичне вивчення є завжди цільовим, таким, що йде в певному напрямку.

Метою даної статті є дослідити процес формування логічних вмінь у навчальній діяльності та показати роль логічних операцій – аналізу, синтезу, порівняння у розвитку творчого мислення курсантів.

Суть операції аналізу і синтезу, а також закономірності їх розвитку досліджували В. І. Авраменко, Д. Н. Богоявленський, З. І. Калмикова, М. І. Кондаков, А. А. Люблінська, Н. О. Менчинська, С. Л. Рубінштейн, М. С. Строгович, М. М. Шардаков.

Розкриваючи сутність аналізу, М. М. Шардаков визначає аналіз, як процес цілеспрямованого виділення частин предметів або явищ дійсності в їх ознаках і властивостях, а також їх зв'язків і відношень між ними з метою більш повного і глибокого їх вивчення і тим самим цілісного пізнання цих предметів і явищ [12]. На думку М. С. Строгович, аналіз – це мисленнєве розчленування об'єкта думки на елементи, виділення тих або інших ознак і розгляд кожного з них окремо [11].

Таким чином, обидва визначення підкреслюють головну особливість операції аналізу – розчленування (розкладення, дроблення) предмета (явища, процесу, факту) на складові частини (елементи, сторони, ознаки).

Щоб пізнати предмет, явище, необхідно мисленнєво розкласти його на окремі частини і кожен розглянути і вивчити окремо. Аналіз дає знання про окремі елементи, сторони об'єкту, що вивчається, але не дає знання про об'єкт в цілому. Для отримання такого знання необхідний синтез. Визначаючи зміст поняття синтез, М. І. Кондаков доводить, що синтез – це мисленнєве поєднання частин предмета, розчленованого в процесі аналізу, встановлення взаємодії і зв'язку частин і пізнання цього предмету як єдиного цілого [5].

Психологи стверджують, що в мисленнєвій діяльності людини аналіз і синтез здійснюються в єдності. Зокрема, Н. О. Менчинська підкреслює, що весь аналіз у кожному своєму елементі цілеспрямований, він орієнтований на синтез. У процесі аналізу виділяються основи для синтезу. Отримані в результаті синтезу нові дані знову ж такі піддаються аналізу і знову між ними і уже відомими даними встановлюється зв'язок [6]. Г. Ващенко зазначає, що органічне поєднання аналізу і синтезу надає мисленню конкретного характеру. Але не дивлячись на єдність проходження аналізу й синтезу, переважання однієї або іншої операції в єдиній аналітико–синтетичній діяльності залежить як від індивідуальних особливостей мислення людини, так і від змісту мислення, від мети мисленнєвої роботи [2].

Практика свідчить, що аналізаторські вміння курсантів у своєму розвитку проходять декілька ступенів – від елементарного до більш глибокого, вичерпного. Аналітичне мислення формується переважно в процесі вивчення нового матеріалу і є, на нашу думку, підготовчим етапом до творчого процесу. Зокрема, для розвитку вміння аналізувати, синтезувати велике значення має складання курсантами плану як по тексту, так і на основі цілісного подання матеріалу викладачем. При активізації курсантів на самостійне складання плану під час викладу навчального матеріалу викладачем відбувається інтенсивний процес аналізу: розчленування цілого на частини за істотними ознаками, співставлення і т.д. Розчленування поданого матеріалу на частини, виділення смислових опорних пунктів відіграє вирішальну роль у процесі засвоєння і глибокого проникнення в зміст матеріалу. В тих випадках, коли навчальний матеріал є суворо доказовим, використовуються прийоми спонукання курсантів на самостійні висновки та умовиводи, що сприяє розвитку творчого мислення. Під час складання плану по тексту курсанти оволодівають такими основними поняттями, як смислова частина тексту, головна думка, логічна, граматична форма плану. Вміння володіти цими поняттями сприятиме розвитку творчих здібностей.

Операцію аналізу курсант може проводити і через складання розгорнутого плану при відсутності цілісного тексту. Для цього йому необхідно сконструювати план, використовуючи декілька джерел, визначити головні характеристики, їх послідовність, вибудувати логічний ланцюжок.

Розвитку вміння аналізувати та синтезувати сприяє і конспектування навчального матеріалу та складання тез. Складання конспекту допомагає аналізу, а його наступне використання – характеристиці й оцінці тих явищ, які розглядаються в лекції чи тексті. Опрацювання тексту може відбуватись за таким планом:

- 1) чітко уявити мету роботи з джерелом;
- 2) визначити проблему, яка поставлена автором;
- 3) розподілити текст на «інформаційні одиниці»;
- 4) сформулювати основну думку, вилучену з кожної інформаційної частини;
- 5) співставити основні думки, встановити зв'язки між ними;
- 6) узагальнити вилучену інформацію і зробити висновок.

Одним із засобів, від яких залежить успішність вміння аналізувати і синтезувати, є логічні схеми. Схема – це форма наочного зображення найбільш складних зв'язків, взаємозв'язків, залежностей і взаємозалежностей, внутрішньої логіки, предмета або явища, які вивчаються [7].

Схема є важливим засобом розвитку розумових здібностей курсантів у процесі навчання, а складання схем у процесі вивчення навчального матеріалу активізує їх розумову діяльність, що є запорукою розвитку творчих здібностей. Логічні схеми можуть бути виражені у вигляді таблиць, графічних схем, планів. Зокрема, під час вивчення теми «Історичні типи філософської думки» (період Античності) курсантам може бути запропоновано завдання скласти графічну схему «Модель ідеальної держави Платона». Як різновид логічної схеми може бути і пам'ятка, яка має особливе завдання – визначає мисленнєві кроки, містить вказівки про спосіб діяльності. Одним із засобів розвитку логічних здібностей курсантів

є використання викладачем схематичних планів. Робота над розкриттям реального простору і руху, відображених в умовних знаках навчальної схеми тренує курсантів у блискавичній роботі думки, яка полягає в підставленні під умовні знаки схеми уявлень про історичні події, і навпаки, швидкій мисленнєвій трансформації до умовної схеми. Розвиток цієї здібності має виключне значення в плані всебічної підготовки до творчої діяльності.

Практика доводить, що аналітичне вивчення предметів і явищ зазвичай завершується шляхом порівняння. Порівняння – одне з універсальних засобів логічного мислення, яке є основою всіх методів творчої діяльності. В психологічній літературі наводяться різні визначення порівняння: в одній – головна увага приділяється меті порівняння, в інших – вказується на те, що необхідно зробити, щоб знайти схожі й відмінні ознаки, в третій – робиться акцент на результат порівняння. Напевно, найбільш повним можна вважати визначення, запропоноване М. І. Поспеловим: «Порівняння – це мисленнєва операція, що полягає у встановленні ознак схожості і відмінності між різними об'єктами, якими можуть бути як предмети і явища матеріального світу, так і різні абстракції» [10]. В даному випадку курсанту необхідно буде порівнювати положення, отримані в результаті аналізу, синтезу, із наявними знаннями з метою їх подальшого вивчення (з'ясування умов, причин, властивостей, наслідків, особливостей). Таку діяльність слід розглядати як підготовку до творчості.

В. Ф. Паламарчук зазначає, що порівняння завжди конкретне: має предмет, проводиться з певною метою і передбачає певну послідовність дій. На думку вченого, необхідно дотримуватись певних вимог до об'єктів порівняння:

- 1) порівнювати можна лише однорідні об'єкти, що належать до одного класу і мають певну загальну основу;
- 2) спільне в об'єктах порівняння можна встановлювати лише в тому випадку, коли їх щось відрізняє, встановлювати різницю між ними можна лише за наявності в них певної подібності (схожості);
- 3) об'єкти порівняння необхідно ускладнювати поступово [8].

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що у навчанні порівняння застосовується на всіх етапах: при сприйманні нового матеріалу, його осмисленні, уточненні і збагаченні, систематизації і узагальненні, застосуванні в різних умовах. Зокрема, на етапі сприйняття нових знань порівняння, сформульоване у вигляді логічного чи проблемного завдання, допоможе привернути увагу курсантів до головного у викладі навчального матеріалу викладачем. Порівняння на етапі осмислення знань допомагає встановленню зв'язків з практикою. На основі порівняння здійснюються узагальнення і систематизація. Зокрема, під час осмислення теми «Основна проблематика філософського вчення про буття» курсантам пропонується заповнення таблиці «Порівняльний аналіз трактування загальних антологічних понять у механістичній і релятивістській наукових картинах світу».

За ступенем повноти розрізняють повне і часткове порівняння. Перше вимагає встановлення як подібності, так і відмінності, а друге – тільки подібності і тільки відмінності. В.Ф. Паламарчук вважає, що на етапах сприйняття і осмислення матеріалу доцільне часткове порівняння, при узагальненні і систематизації –

повне. Акцентуючи на певній послідовності дій, дослідниця доводить, що починати порівняння слід зі співставлення [8].

Приєм співставлення дозволяє розвивати наступні вміння і навички:

- порівнювати і робити висновки;
- переходити від загального до конкретного;
- давати аргументовану оцінку літературному твору, історичній ситуації;
- робити аналіз і давати оцінку наукових статей в різних формах (реферат, рецензія, стаття, усний виступ);
- викладати матеріал послідовно, логічно;
- критично аналізувати інформацію з різних джерел;
- брати участь в дискусіях, конференціях;
- відстоювати власну точку зору на проблему [4].

Отже, формування логічних вмінь за допомогою таких засобів як складання плану по тексту, аналізу документів, конспектування навчального матеріалу, складання тез, логічних схем, таблиць сприяє набуттю курсантами навичок аргументовано висловлювати свої думки, здійснювати оціночні судження, виконувати завдання творчого характеру, дозволяє піднятися від репродукції до творчості у професійній діяльності.

Розв'язання багатопланової проблеми, якою є проблема розвитку творчого мислення в навчальній діяльності, потребує подальшого дослідження таких аспектів розвитку творчості особи як формування евристичних, комунікативних вмінь та ін.

Список використаних джерел

1. Валлон А. От действия к мысли. Очерки сравнительной психологии. – М.: Изд.-во иностр. лит., 1956. – 238 с.
2. Ващенко Г. Загальні методи навчання: Підручник для педагогів. – Видання перше. – Київ, Українська Видавнича Спілка, 1997. – 441 с.
3. Гальперин П.Я. Актуальные проблемы возрастной психологии. – М.: Изд.-во Моск. ун.-та, 1978. – 177 с.
4. Каптель Н.Ю. Метод сопоставления как способ развития творчества учащихся. // Відкритий урок. – 2002. – 5–6. – С.62–63.
5. Кондаков Н.И. Логика. – М.: Изд.-во АПН СССР, 1951. – С. 136–140.
6. Менчинская Н.А. Проблемы учения и умственного развития школьника. – М.: Педагогика, 1989. – 218 с.
7. Нечепоренко Л.С. Роль схемы в овладении некоторыми учебными приемами / Сборник «Новые исследования в педагогических науках». Вып. VII, 1966.
8. Паламарчук В.Ф. Як виростити інтелектуала. – Тернопіль: «Навчальна книга – Богдан», 2000. – 152 с.
9. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. – М.: Просвещение, 1969. – 368 с.
10. Пospelov Н.Н., Пospelov И.Н. Формирование мыслительных операций старшеклассников. – М.: Педагогика, 1989. – 152 с.
11. Стрoгович М.С. Логика. – М.: Политическая литература, 1949. – 362 с.
12. Шардаков М.Н. Мышление школьника. – М.: Учебно-педагогическое издательство Мин. просвещ. РСФСР, 1963. – 255 с.

References

1. Vallon A. Ot deystviya k myslu. Ocherki sravnitel'noy psihologii. – M.: Izd.-vo inostr. lit., 1956. – 238 s.
2. Vashhenko G. Zagal'ni metody navchannya: Pidruchny'k dlya pedagogiv. – Vy' dannya pershe. – Ky' yiv, Ukrayins'ka Vy' davny' cha Spilka, 1997. – 441 s.
3. Galperin P.Ya. Aktualnyie problemyi vozrastnoy psihologii. – M.: Izd.-vo Mosk. un.-ta, 1978. – 177 s.
4. Kaptel N.Yu. Metod sopostavleniya kak sposob razvitiya tvorchestva uchashihsya. // Vidkritiyi urok. – 2002. – 5–6. – S.62–63.
5. Kondakov N.I. Logika. – M.: Izd.-vo APN SSSR, 1951. – S. 136–140.
6. Menchinskaya N.A. Problemyi ucheniya i umstvennogo razvitiya shkolnika. – M.: Pedagogika, 1989. – 218 s.

7. Nечeporenko L.S. Rol shemy v ovladenii nekotoryimi uchebnymi priemami / Sbornik «Novyie issledovaniya v pedagogicheskikh naukah». Vyip. VII, 1966.

8. Palamarчук V.F. Yak vy'rosty'ty' intelektual. – Ternopil': «Navchal'na kny'ga – Bogdan», 2000. – 152 s.

9. Py'azhe Zh. Y'zbrannnye psy'xology'chesky'e trudy. – M.: Prosveshheny'e, 1969. – 368 s.

10. Pospelov N.N., Pospelov I.N. Formirovanie myslitel'nykh operatsiy starsheklassnikov. – M.: Pedagogika, 1989. – 152 s.

11. Strogovich M.S. Logika. – M.: Politicheskaya literatura, 1949. – 362 s.

12. Shardakov M.N. Myshlenie shkolnika. – M.: Uchebno-pedagogicheskoe izdatel'stvo Min. prosveshch. RSFSR, 1963. – 255 s.

Rohovenko M. M., Candidate of Pedagogic Sciences, Associate Professor of Philosophy of Law and the legal logic, National Academy of Internal Affairs, (Ukraine, Kyiv), m_rohovenko@ukr.net

Formation of logical abilities as the basis of creative thinking of cadets in teaching philosophical subjects

The author researches the process of forming logical abilities in the educational activity. The role of logic operations (analysis, synthesis, comparison) in the development of creative thinking of cadets is presented in the article. The use of technology of logical methods of activating mental activity is shown in the study. Formation of logic abilities promotes the mastery of cadets' skills to express their thoughts reasonably, to carry value judgments, to carry out tasks of the creative nature in professional activities.

Keywords: logic operations, logic skills, creativity, intellectual development.

Rohovenko M. M., кандидат педагогических наук, доцент, доцент кафедры философии права и юридической логики, Национальная академия внутренних дел (Украина, Киев), m_rohovenko@ukr.net

Формирование логических умений как основа развития творческого мышления курсантов в процессе обучения философским дисциплинам

Исследуется процесс формирования логических умений в учебной деятельности. Показана роль логических операций – анализа, синтеза, сравнения в развитии творческого мышления курсантов. Рассматривается технология применения логических приемов активизации мыслительной деятельности. Формирование логических умений способствует овладению курсантами навыками аргументировано излагать свои мысли, осуществлять оценочные суждения, выполнять задания творческого характера, позволяет подняться от репродукции к творчеству в профессиональной деятельности.

Ключевые слова: логические операции, логические умения, творческая деятельность, интеллектуальное развитие.

* * *

УДК 94(477)«20»:316.74:37

Січкаренко Г. Г.,
доктор історичних наук, доцент кафедри
англійської філології і філософії мови, Київський
національний лінгвістичний університет
(Україна, Київ), ggs_@ukr.net

ПРОЦЕСИ ФОРМУВАННЯ КОНТИНГЕНТУ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Аналізуються проблеми формування студентського складу у вищих навчальних закладах України. На базі аналізу даних соціологічних досліджень, зокрема проведених автором, виявляються головні фактори впливу на вибір абітурієнтами ВНЗ і надаються рекомендації щодо покращення формування якісного контингенту студентів.

Ключові слова: вища школа, вища освіта, вищі навчальні заклади, абітурієнти, студенти, ЗНО.

Вища освіта належить до основних соціальних інститутів. Високий рівень освіченості населення є важливим чинником, що позитивно впливає на реалізацію прав людини і поступальний розвиток країни. Перманентне реформування вищої освіти, розгортання його нового етапу в Україні, викликає доволі суперечливі процеси в освітній сфері, а також дискусії серед академічної громадськості.

Сучасні процеси у вищій освіті вивчаються переважно соціологами, філософами, юристами, економістами під різними кутами зору. Це породжує проблему розрізненості інформації щодо процесів і наслідків освітніх перетворень [1]. У працях істориків сучасні освітні реформи переважно розглядаються в узагальненому плані. Варто виділити працю істориків Т. В. Фінікова, І. О. Шарова, що глибоко аналізують актуальні процеси у системі вищої освіти [2].

У статті розглядається актуальніша проблема вищих навчальних закладів (III–IV рівнів акредитації), пов'язана з різким падінням набору студентів, на базі аналізу даних провідних національних наукових фондів, аналітичних центрів, а також соціологічних досліджень серед студентів, зокрема проведених автором. Виявляються головні фактори впливу на вибір абітурієнтами ВНЗ і надаються рекомендації щодо покращення формування якісного контингенту студентів.

За даними Державної служби статистики України кількість студентів у ВНЗ III–IV рівнів акредитації у 2007/08 навчальному році складала 2318,6 тис., у 2011/12 – 1954,8 тис., у 2014/15 (без урахування тимчасово окупованої території АРК та частини зони проведення АТО) – лише 1438,0 тис. [3]. Це поряд з іншими чинниками призвело до падіння фінансування ВНЗ, масового скорочення науково-педагогічних кадрів, особливо в галузі гуманітарних і суспільних наук, а також збільшило конкуренцію, напругу у середині академічної спільноти. Головними причинами виступають як переважно зовнішні щодо галузі освіти та ВНЗ фактори, так і внутрішні. Розгляд вказаних проблем має на меті допомогти ВНЗ адаптуватися до зазначених процесів і сприяти певному їх розв'язанню.

До зовнішніх щодо системи вищої освіти причин падіння набору студентів до ВНЗ варто віднести не лише демографічні, але й економічні, фінансові, політичні, військові фактори. До внутрішніх, перш за все, результати ЗНО с безпрецедентною кількістю незарахованих робіт, заборону використовувати результати ЗНО минулих років, зменшення бюджетних місць, доволі високу плату за навчання (особливо магістрів), враховуючи зuboжіння населення, запізне оприлюднення нових умов вступної компанії з боку МОН, недостатню гнучкість ВНЗ через відсутність сучасного освітнього менеджменту, брак розуміння ходу освітніх реформ, аналізу даних і комунікацій, належного фінансування тощо.

В сучасних умовах, коли ВНЗ перестали самостійно відбирати собі абітурієнтів, посилюється необхідність перегляду традиційних методів щодо формування контингенту студентів, пошуку і використання нових форм і методів. Насамперед зауважимо, що Україна в цілому забезпечує доступ до вищої освіти широкого загалу населення. Вища освіта, як і в багатьох інших країнах, стала масовою. Цьому сприяли наявність розгалуженої мережі ВНЗ різних форм власності, наявність бюджетних місць, система пільг для певних категорій громадян, низький конкурсний бар'єр, надлишок ліцензійного обсягу, загалом доступні ціни контрактного навчання (особливо на заочній формі), за виключенням високорейтингових університетів, прагнення населення відтермінувати час входження до ринку праці, бажання підвищити свою конкурентоспроможність і т. ін. Проблеми, з нашого погляду, спостерігаються переважно у окремих категоріях громадян, у відділених регіонах, переселенців з окупованих територій, а також щодо вибору якісної освіти

та фаху, який би відповідав нахилам і здібностям, і разом мав би попит на ринку праці.

Розглянемо основні фактори, що ускладнили доступ до вищої освіти у поточному році. По-перше, це стосується суттєвих змін у порядку прийому на навчання та їх занадто пізні оприлюднення. Так, постанова Кабінету міністрів України №462 «Про державне замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, на підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів для державних потреб у 2015 році», що регламентує розподіл державного замовлення між замовниками, була підписана прем'єр-міністром лише 1 липня, отже за 9 днів до початку вступної кампанії. Проте, відмітимо, що за часи попереднього уряду інформація про розподіл державного замовлення між ВНЗ Міністерства освіти і науки була закритою. Не всі ВНЗ під час вступної кампанії вносили цю інформацію до Єдиної державної електронної бази з питань освіти (ЄДБПО), а отже, часто не потрапляла вона і до системи «Конкурс». Цього року на своєму сайті міністерство не лише розмістило інформацію про розподіл держзамовлення, а й зобов'язало ВНЗ упродовж двох днів внести дані про обсяги державного замовлення до ЄДБПО і розмістити їх на власних веб-сайтах.

Також лише перед самим початком вступної кампанії абітурієнти дізналися, що ВНЗ, які перебувають у підпорядкуванні МОН, отримують на 13% менше бюджетних місць на підготовку бакалаврів, порівняно з минулим роком. ВНЗ, що підпорядковуються Мінкульту, – на 18% менше, МВС – на 12%. Проте держзамовлення на бакалаврів ВНЗ Мінборони було збільшене на 202% (на 3314 місць), місця для підготовки бакалаврів отримало і СБУ – 220 (минулого року такі місця не виділялися). Порівняно з минулим роком, найбільше урізали кількість місць державного замовлення на правоохоронну діяльність (–52%), журналістику (–52%), практичну психологію (–51%), міжнародний бізнес (–46%), філософію (–41%), соціологію (–36%), початкову освіту (–33%). Збільшилося замовлення на радіотехніку (на 19%), телекомунікації у галузі «радіотехніка» (5%), авіоніку (41%) [4].

За дослідженнями CEDOS, загалом по країні за кошти держави нинішнього року готують менше спеціалістів усіх рівнів: бакалаврів – на 19%, спеціалістів на основі бакалавра – на 42%; магістрів – на 13% [5]. Однак, для МВС замовлення на підготовку спеціалістів (на основі освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра) держава збільшила на 482%, магістра – на 17%. Мінборони отримує за державний коштом магістрів (на 113%) [5].

Ускладнювало вступну кампанію занадто пізні прийняття нового переліку галузей і спеціальностей. Постанова Кабміну України №266 «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти», була прийнята 29.04.2015 р. Зазначимо, що протягом дев'яти років існування старого переліку галузей знань (2007–2015 рр.) обсяги державного замовлення на підготовку фахівців скорочувалися у більшості галузей, проте темпи цього скорочення були різними. Для низки галузей державне замовлення було різко скорочене саме у 2015 р.: метрологія, фізико-математичні науки, металургія, право, енергетика та електроніка. І навпаки, були такі галузі, де, попри попередню тенденцію, спад відчутно загальмував – наприклад, культура, педагогіка, техніка і енергетика аграрного виробництва [6].

Окрім цього, були галузі, де приріст бюджетних місць відбувався практично протягом усього часу існування старого переліку: інформатика, соцзабезпечення, авіаційна техніка, біотехнології, а також військові науки та інформаційна безпека, увага до яких стала особливо великою внаслідок війни. Електроніка, кібернетика, радіотехніка, транспорт або ж залишались без змін. На заочній формі навчання у 2015 р. приблизно третина галузей повністю або майже повністю втратили бюджетне фінансування. Водночас право та міжнародні відносини ця хвиля скорочення майже не зачепила. Проте навіть за умов скорочення обсягів державного замовлення протягом останніх чотирьох років конкурс на бюджетні місця на різних освітніх рівнях не зростає [6]. Річ у тім, що кількість вступників переважно через демографічні причини спадала швидше, ніж кількість бюджетних місць.

Нові вимоги ЗНО також зменшили кількість вступників. Результати ЗНО попередніх років при зарахуванні до ВНЗ не визнавались (це відбувалось уперше на тлі демографічної, соціально-економічної, політичної кризових явищ в країні) і значна кількість випускників шкіл не змогли здати ЗНО.

За методикою визначення результатів тестування був введений пороговий бал (рівень), що встановлював негативний або позитивний результат учасника ЗНО з певного предмета. Результати, отримані випускниками шкіл під час зовнішнього оцінювання свідчать, що тест з фізики не змогли скласти понад 23% учасників тестування, тест з математики понад 17%, з історії України 11,7% учасників тестування. ЗНО з англійської мови не склали 15% учасників тестування, з німецької мови понад 18%, французької – 13%, іспанської майже 16%, російської мови – 8% абітурієнтів, які брали участь у тестуванні. Тест з української мови не склали 23 тис. випускників (8,4%) [7].

За висновками експертів Українського центру оцінювання якості освіти, половина тестованих не вміла вправно сформулювати свою позицію із запропонованого дискусійного питання й підтвердити її доречними аргументами. У 50% учасників у роботах з української мови спостережено серйозні порушення логічності, послідовності й несуперечливості викладу [8, с. 40]. Аналіз результатів тестування з історії України показав, що значний відсоток учасників ЗНО володіють лише фрагментарними знаннями історичних дат, процесів, учасників подій та мають нерозвинені історичні вміння [8, с. 65].

Безперечними перевагами ЗНО є створення об'єктивного механізму оцінки якості освіти, зменшення поля для корупції, транспарентність системи, підвищення мобільності абітурієнтів (отримання доступу на навчання в кращих ВНЗ, незалежно від місця проживання, можливість подавати документи одразу до кількох університетів). Значна кількість випускників шкіл, що не склали ЗНО, з одного боку, сприяла загалом підвищенню якісного складу вступників, проте це збіглося зі складною соціально-політичною ситуацією в країні і підштовхнуло частину наших випускників виїхати вчитись до інших країн. За кордоном зараз вчаться понад 53 тис. українських студентів. 60% з них у приватних університетах. Найбільш привабливою стає Польща, де ще 7–8 років тому навчалось 3 тис. наших студентів, зараз – 20,5 тис. [9]. До того ж, що найбільш сумно, до сього часу не розбирається відповідальність тих, хто

здійснював недобросовісну підготовку випускників шкіл, що не склали ЗНО.

Розглянемо процес зарахування до ВНЗ, з точки зору студентів, а також основні чинники цього ставлення, використовуючи результати опитування студентів, зокрема проведених автором на базі Київського національного лінгвістичного університету. Анкетування студентів проводилось аудиторним методом 15–16 вересня 2015 р. Всього було опитано 637 студентів 1 курсу і магістратури.

Нас цікавило питання, з яких джерел вступники головним чином отримували інформацію. Розподіл відповідей у відсотках, до тих хто відповідав, наводиться у таблиці 1 (можна було вказати кілька варіантів відповіді).

Таблиця 1

Які джерела інформації найбільше вплинули на Ваш вибір університету?

	ЗМІ	Інтернет-ресурси	школа (ліцей тощо)	довідники про освіті заклади	батьки, родичі, знайомі, друзі	інше
в цілому	7,3	43,3	7,3	10,6	57,9	6,2
1 курс	6,2	46,2	6,8	9,6	59,8	9,2
магістри	11,5	31,5	9,2	14,6	50,8	10,0

Як можна побачити з таблиці 1, найбільший вплив на студентів під час вибору ВНЗ справили батьки, родичі та знайомі, на другому місці – Інтернет-ресурси, на третьому – довідники про освітні заклади. При цьому, відповіді першокурсників і магістрів досить різняться. На магістрів значно менше, ніж на першокурсників впливали Інтернет-ресурси (можливо, через недостатню довіру до них), родичі та знайомі, проте більше – офіційні довідники про освітні заклади. Вибір пріоритетних інформаційних каналів та рівень довіри до них різних груп допомагає краще зрозуміти способи отримання інформаційних повідомлень та визначити оптимальні способи звернення до цільової аудиторії з метою поширення інформації. Так, однозначно необхідно піднімати професійно орієнтовану роботу у середніх навчальних закладах.

Одне з головних запитань анкети відносилось до з'ясування причин вибору студентами ВНЗ. Для більш докладного аналізу пропонуємо порівняти результати нашого опитування з даними Фонду «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва, отриманими під час загальнонаціонального опитування студентів 3–5 курсів і магістратури 7–16 березня 2012 р. [10]. Хоча вибірка респондентів дещо відрізнялась, ми можемо побачити загальну картину (див. табл. 2).

Як можна побачити з порівняльної таблиці 2, пріоритети у виборі факторів впливу на вибір ВНЗ і спеціальності не змінилися. На першому місці власні бажання, на другому престиж професії, можливості подальшого працевлаштування. Проте, студенти КНЛУ мають дуже високу внутрішню мотивацію, головним чином, це стосується вивчення іноземних мов. Навіть поради батьків (при виборі лише одного найбільш прийняттого варіанту) зайняли набагато скромніше місце, поступившись бажанню отримати спеціальність, яка дозволить заробляти добрі гроші. На це вплинула і соціально-політична ситуація в країні сьогодні.

Таблиця 2

**Що було головною причиною вибору
Вашого вузу і спеціальності?**
(можна було вибрати лише один найбільш
прийнятний варіант відповіді)

	Загально- національне опитування (2012 р.)	КНЛУ (2015 р.)
Обрав(ла) за власним бажанням, тому що мені це цікаво	39,0	63,4
Обрав(ла), орієнтуючись на престиж професії, можливості подальшого працевлаштування	21,5	19,3
Обрав(ла) таку спеціальність, яка дозволить заробляти добрі гроші	7,6	4,7
Обрав(ла) те, що порадили батьки	13,6	3,6
Обрав(ла) ту спеціальність, де можна було пройти на бюджет	9,3	3,5
Обрав(ла) ту спеціальність, де менший розмір плати за навчання	3,4	0,5
Інше	2,5	1,3
Важко сказати	3,1	3,8

Підтверджує вказану специфіку і розподіл відповідей студентів КНЛУ на запитання «Чи відповідає обраний фах Вашим здібностям та інтересам?». Варіант відповіді «повністю відповідає» обрали 57,9 респондентів, «частково відповідає» – 37,5%. Таким чином, студенти КНЛУ, у порівнянні з іншими, виявляються більш вмотивованими до навчання. Тут є серйозний резерв для подальшого розвитку університету. Важливо, щоб країна отримала кваліфікованих спеціалістів.

З наведеним запитанням пов'язано наступне (див. табл. 3):

Таблиця 3

**Чи думаєте Ви по закінченні вузу працювати за
здобутою спеціальністю?**

	Загально- національне опитування (2012 р.)	КНЛУ (2015 р.)
Безумовно, так	41,1	47,0
Так, якщо оплата буде гідною	33,3	30,0
Ні	9,8	4,9
Важко сказати	15,8	18,6

Як можна побачити з таблиці 3, данні не дуже різняться. Отже, вони відображають загальну тенденцію розвитку. Між тим, студентів КНЛУ більше налаштовані на роботу за здобутою спеціальністю. Це пов'язане з більш високою їх мотивацією.

Отже, питання формування контингенту студентів сьогодні є центральним у діяльності будь-якого ВНЗ України, адже відбувається значне скорочення чисельності

вступників. Зменшення кількості студентів має багатоаспектний і багаторівневий характер, де задіяні як зовнішні, щодо системи освіти, так і внутрішні фактори. Є такі, на які галузеве міністерство може впливати, і які не залежать від впливу конкретних ВНЗ, а також такі, на які вищі заклади освіти можуть і мають впливати. Чимало чинників має суперечливий характер.

Бурхливе перманентне реформування вищої освіти, що ініціює МОН в межах імплементації нового Закону «Про вищу освіту», проводилось дещо с запізненням, без достатнього роз'яснення, фінансування та аналізу наслідків.

Проте, на наш погляд, кожний ВНЗ і кафедра може запропонувати свій внесок у розв'язання чи пом'якшення проблеми, що розглядається. Від цього в решті-решт залежить їх майбутнє. Зменшення педагогічного навантаження викладачів за європейським стандартом має бути суттєво доповнено не лише збільшенням наукової роботи (що властиве далеко не всім), але й громадської діяльності науково-педагогічних працівників. Це може бути головним резервом в діяльності ВНЗ щодо залучення вмотивованих студентів до своїх лав.

Так, для залучення більшої кількості студентів, особливо краще підготовлених і талановитих, важливо якісно посилити профорієнтаційну роботу зі старшокласниками. Зокрема, можна запропонувати організацію олімпіад, консулт-пунктів, мастер-класів, конференцій старшокласників, у т.ч. on-line, через сайт ВНЗ, а також відкриття профільних класів під патронатом кафедр на базі шкіл, проведення під час шкільних канікул для старшокласників канікулярних очних і заочних шкіл, квестів, консультацій і т. ін. На базі Постанови КМУ №266 від 29.04.2015 р. «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» можливе відкриття нових факультетів, відділень, курсів за рахунок фізичних і юридичних осіб, факультетів другої вищої освіти для студентів з очно-заочною формою навчання тощо.

Отже, у статті розглядалась проблема падіння кількості вступників до ВНЗ і визначались причини як зовнішнього (щодо галузі освіти та ВНЗ) характеру, так і внутрішнього. Розгляд вказаних проблем має на меті допомогти освітній системі адаптуватися до зазначених процесів, сприяти певному їх розв'язанню, а також потребує подальшого комплексного наукового аналізу означених проблем.

Список використаних джерел

- Жилієв І. Б., Ковтунець В. В., Сьомкін М. В. Вища освіта України: стан та проблеми. – К.: Науково-дослідний інститут інформатики і права Нац. академії правових наук України, Інститут вищої освіти Національної академії педагогічних наук України, 2015. – 96 с.
- Моніторинг інтеграції української системи вищої освіти в Європейський простір вищої освіти та наукового дослідження: моніторинг дослідж.: аналіт. звіт / Міжн. благод. Фонд «Міжнарод. Фонд дослідж. освіт. політики»; за заг. ред. Т. В. Фінікова, О. І. Шарова. – К.: Таксон, 2014. – 144 с.
- Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
- Онищенко О. Силовикам додати, решті – урізати. Про держзамовлення – 2015 // Дзеркало тижня. – 2015. – №26. – 17–24 липня.
- CEDOS: Аналітичний центр [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cedos.org.ua/uk/categories/osvita/teachers-and-students>.
- Освіта. UA: Освіта в Україні і за кордоном [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/consultations/>

7. Там само: <http://ru.osvita.ua/test/46936>

8. Офіційний звіт про проведення зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти, для осіб, які виявили бажання вступати до вищих навчальних закладів України в 2015 році. Т.2. – К.: Український центр оцінювання якості освіти, 2015. – 109 с.

9. Стадній Є. Чому українська молодь обирає польські університети [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/analytics/pochemu-ukrainskaya-molodezh-vybirayet-polskie-1444995723.html>

10. Болонський процес в Україні. Фонд «Демократичні ініціативи» імені І. Кучеріва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/polls/2012-year/1755.htm>.

References

1. Zhylyajev I. B., Kovtunec' V. V., S'omkin M. V. Vyshha osvita Ukraïny: stan ta problemy. – К.: Naukovo-doslidnyj instytut informatyky i prava Nac. akademii' pravovyh nauk Ukraïny, Instytut vyshhoi' osvity Nacional'noi' akademii' pedagogichnyh nauk Ukraïny, 2015. – 96 s.

2. Monitorynг integracii' ukrai'ns'koi' systemy vyshhoi' osvity v Jevropejs'kij prostrir vyshhoi' osvity ta naukovogo doslidzhennja: monitorynг doslidzh.: analit. zvit / Mizhn. blagod. Fond «Mizhnarod. Fond doslidzh. osvit. polityky»; za zag. red. T. V. Finikova, O. I. Sharova. – К.: Takson, 2014. – 144 s.

3. Derzhavna sluzhba statystyky Ukraïny [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

4. Onyshhenko O. Sylovykam dodaty, reshti – urizaty. Pro derzhzavomlennja – 2015 // Dzerkalo tyzhnja. – 2015. – №26. – 17–24 lypnja.

5. CEDOS: Analitичnyj centr [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.cedos.org.ua/uk/categories/osvita/teachers-and-students>.

6. Osvita. UA: Osvita v Ukraïni i za kordonom [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://osvita.ua/vnz/consultations/>

7. Там само: <http://ru.osvita.ua/test/46936>

8. Офіційний звіт про проведення зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти, для осіб, які виявили бажання вступати до вищих навчальних закладів України в 2015 році. Т.2. – К.: Український центр оцінювання якості освіти, 2015. – 109 с.

9. Стадній Є. Чому українська молодь обирає польські університети [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/analytics/pochemu-ukrainskaya-molodezh-vybirayet-polskie-1444995723.html>

10. Болонський процес в Україні. Фонд «Демократичні ініціативи» імені І. Кучеріва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/polls/2012-year/1755.htm>.

Sichkarenko G. G., doctor of historical sciences, associate professor Department of English Philology and Philosophy of Language, Kyiv National Linguistic University (Ukraine, Kyiv), ggs_@ukr.net

Processes of forming of the students' contingent from Ukrainian universities in modern conditions

The problems of forming of the students' membership in the universities of Ukraine are being analyzed. The essential factors that influence abitur's choice of university are being determined and the recommendations about improving of formation of qualitative students' contingent are being given on the basis of the analysis of social researches including the ones that were made by the author.

Keywords: higher school, higher education, high educational institution, university entrants, students, ZNO.

Сичкаренко Г. Г., доктор исторических наук, доцент кафедры английской филологии и философии языка, Киевский национальный лингвистический университет (Украина, Киев), ggs_@ukr.net

Процессы формирования контингента студентов высших учебных заведений Украины в современных условиях

Анализируются проблемы формирования студенческого состава в высших учебных заведениях Украины. На основе анализа данных социологических исследований, в том числе проведенных автором, выявляются главные факторы влияния на выбор абитуриентами вузов и даются рекомендации относительно улучшения формирования качественного контингента студентов.

Ключевые слова: высшая школа, высшее образование, высшие учебные заведения, абитуриенты, студенты, ВНО.

***

УДК 37.013.73

Терепищій С. О.,
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри соціальної філософії
та філософії освіти, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), terepyshchyi@gmail.com

ОСВІТНІ ЛАНДШАФТИ АГРАРНОГО СУСПІЛЬСТВА: ЗАРОДЖЕННЯ ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ФІЛОСОФСЬКИХ ПРОТИРІЧ

Проведено науковий аналіз проблеми освітніх ландшафтів в епоху родоплемінного, рабовласницького та феодалного суспільств. Освіта сьогодення керується боротьбою низки філософських протиріч, яка, що показує автор, виникають саме в найдревнішу для світової цивілізації еру. Виникнення специфічних «освітніх ландшафтів» на культурних теренах Древнього світу, по суті, стає основою майбутньої гетерогенізації локальних навчальних традицій. Базуючись на філософській спадщині древніх та новітніх філософів, автор статті показує прямий зв'язок між минулим та сучасністю, демонструє витоки філософії освіти в аксіологічних пошуках архаїчної людини. В ході роботи звертається увага на вічність тих діалектичних протиріч, що впливають на розвиток систем навчання та виховання протягом трьох тисяч років гуманітарного розвитку.

Ключові слова: освітній ландшафт, аграрне суспільство, «освовий час», діалектичне протиріччя.

Історичний розвиток людства починаючи з найдавніших часів і закінчуючи сучасною епохою завжди був тісно пов'язаний з об'єктивними умовами існування певної сім'ї, групи осіб, плем'я та суспільства. Кожен з часових проміжків прогресу homo sapiens був зумовлений певним видом діяльності, що домінував в сфері природної необхідності. На сучасному етапі, радикальна, подекуди зовсім необгрунтована критика класичного марксизму, особливо у вітчизняному пост-соціалістичному просторі, досить відсторонено ставиться до ідей об'єктивної історичної необхідності. Однак, світова наукова спільнота і досі розглядає філософсько-історичні пошуки німецьких філософів чи не найбільш вдалим описом причин та наслідків народження та смерті епох, а також підстав для багатства або бідності сімей та народів. Сучасний етап в Західному соціо-гуманітарному просторі можна назвати періодом реабілітації «політекономії», яка відроджується на фоні кризового становлення ліберальної концепції «Economics». В цьому аспекті формаційний підхід до будь-якого філософсько-історичного явища, у тому числі явища культури, знову набуває популярності та визнання, що зумовлює збільшення уваги вчених до такого роду досліджень.

Не винятковим є і такий історико-культурний феномен як освіта. На протязі усього планетарного відрізка людства, фенотип нашого роду був повністю детермінований нашою здатністю до передачі знань майбутнім поколінням. Часова обмеженість людського життя зробила б абсолютно неможливим культурний та науково-технічний прогрес нашого роду без існування експліцитних та імпліцитних освітніх елементів в матеріальному та духовному бутті будь-якої людської групи. Специфіка цих елементів також не ж випадковою, вона була сформована в силу транс-історичних причин, що залишають свою актуальність і в наші часи. Будь-який народ, плем'я чи суспільство існували в специфічному культурному, виробничому та географічному просторі, що знайшло своє логічне відображення на традиційному устрою освіти в тій чи іншій суспільно-економічній формації. Фундаментальною формацією історії людства, що задала рушійні закони формування усіх сфер соціального буття, в тому числі

і освіти, можна вважати аграрну епоху, оскільки саме в її межах виникає економічна нерівність, що призвела до формування первинних соціальних ролей.

Однак, в одну часову епоху в межах різних географічних та культурних регіонів можна констатувати як спільні так і відмінні ознаки освітнього устрою, що базувалася, як наслідок, на спільних або відмінних атрибутах історичної необхідності.

З огляду на ці факти виявляється *досить актуальним* проаналізувати головні «освітні ландшафти» аграрного суспільства, з огляду на їх фундаментальне філософсько-історичне значення для гетерогенізації майбутніх культурних регіонів нашої планети. В рамках цього невеликого дослідження, ми ставимо за мету виділити головні навчальні ландшафти в межах соціально-економічної формації рабовласницького та феодального суспільства, вказати на формування первинних атракторів розвитку освітніх просторів людства, які мають свій практичний та ціннісний відблеск і в наші дні.

Поняття освітнього ландшафту, що ми пропонуємо тут використовувати для характеристики різних освітніх просторів в контексті відмінних історичних епох, слід розуміти з точки зору поєднання політико-правового, економічного та релігійного ландшафтів. Також варто взяти до уваги демографічні та культурні особливості окремих регіонів, хоча вони і є похідними від перших трьох. Означення освітнього ландшафту дасть нам зрозуміти, яким чином та чому виникають різні освітні цінності та традиції, за яких умов народжуються радикально відмінні ідеали освіченої людини. Відтак, *освітній ландшафт – це загальна сукупність взаємопов'язаних умов формування освітніх традицій та цінностей в певну історичну епоху в певному географічному чи культурному регіоні.*

В межах даної нами дескрипції варто одразу уточнити, що для окремих ландшафтів варто застосовувати кордони культурного впливу на протигагу географічним кордонам, наприклад, освітній ландшафт Древньої Греції володіє значно ширшим фактичним простором, а ніж сама географічна ойкумена Еллади (в тому числі колоніями).

Окрім очевидних історичних та педагогічних орієнтацій, наше дослідження має й свої філософські підстави. Простір будь-якого освітнього ландшафту розвивався за умов присутності фундаментальних діалектичних закономірностей. Крім того, кожен з цих просторових та духовних регіонів з формував власну парадигму ідеального життя людини, яка знайде своє відображення в освітніх реаліях того часу.

Чим характерна епоха аграрного суспільства та які з її атрибутів мали найбільш вагоме значення для становлення освітніх ландшафтів цього історичного типу? По-перше, очевидним є те, що в рамках аграрного суспільства провідним видом діяльності є натуральне виробництво. Останнє можна розуміти як «аграрне» лише поверхнево – обробка землі та догляд за худобою в давні часи були не надто «наукомісткими», в силу переважно ручного методу праці. В зв'язку з цим і відсутність необхідності в організованій масовій освіті. По-друге, в родо-племінному суспільстві головну навчальну роль для дітей виконували особи найстаршого віку, що не могли ходити на полювання чи працювати зі скотом та в полі. Лише з встановленням моногамії та інституту сім'ї в найдавніші часи ми можемо стверджувати зародження й первинної необхідності в організації освіти.

З накопиченням даних про виробництво засобів існування залежність окремої людини від племені поступово падає, а необхідність систематичної передачі знань майбутнім поколінням навпаки зростає. Якщо в полігамному племінному суспільстві навчання обмежувалось виключно спостереженням за дорослими, то з становленням сім'ї та надлишку виробництва розвивається виховна сімейна «передача соціальних ролей». Як стверджував Ф. Енгельс у своїй відомій праці «Про походження сім'ї, приватної власності та держави»: «Чим більше менше розвинутою є праця, чим більш обмеженим є кількість її продуктів, і як наслідок, і багатство суспільства, тим сильніше проявляється залежність суспільного ладу від родових зв'язків» [5, с. 247]. Як вважають представники марксизму, саме через зростання продуктивності праці виникають територіальні об'єднання людей кількома соціальними ролями, на протигагу родовому суспільству, де ці ролі не є настільки вираженими.

Саме на цьому етапі становлення держави і виникає імпліцитна освітня функція, систематична та цілеспрямована передача знань з метою ефективного здійснення провідної діяльності епохи. Крім того, зростання матеріальної нерівності призвело до формування еліти та периферії, з відповідним відображенням в навчальному змісті.

Загалом, намагаючись окреслити головні освітні ландшафти, що в різні часи існували в межах аграрного суспільства, нам варто прийняти за основу певну цивілізаційну, філософсько-історичну модель. Чи не найбільш вдалим варіантом є генераційна концепція цивілізацій А. Тойнбі, оскільки його теорія звертає особливу увагу на спадковість між культурами. Використовуючи його класифікацію та піддавши елімінації ті культури, в яких освіта в якості самостійної сфери соціального буття так і не встигла сформуватися, ми можемо констатувати існування таких освітніх ландшафтів аграрного історичного типу:

– *Древньоєгипетський* – ландшафт найдавнішої цивілізації на планеті, що розвивався в межах циклічної життєдіяльності прибережних мешканців Нілу.

– *Древньокитайський* – ландшафт, що сформувався в жорстких соціальних умовах народження китайських імперій.

– *Шумерський* – древній ландшафт, який в свій час характеризувався найбільшою акумуляцією природничих та географічних знань на Землі.

– *Індський* – ландшафт Древнього Індостану, що існував в умовах строгої соціальної стратифікації та духовного фундаменталізму.

– *Сирійський* – ландшафт, в якому мало місце специфічне взаємопроникнення еллінської та ісламської культур.

– *Еллінський* – ландшафт, з якого проростає коріння сучасної «глобальної» освіти взагалі, оскільки останній став ціннісною основою для західного та православного суспільства.

– *Вавилонський* – один з найбільш розвинених, в концентраційному плані, ландшафтів Древнього світу на Сході.

– *Арабський* – ландшафт, що сформований на основі наймолодшої планетарної релігії світу, яка дозволила в IV ст. н.е. об'єднати племена арабів.

– *Іранський* – ландшафт, що поєднав в собі надбання перської культури та арабського ісламу.

– *Західний* – ландшафт, що сформувався після падіння Західної Римської імперії, на основі еллінського ландшафту та в наслідок християнського духовного синтезу різних народів Європи.

– *Православно-християнський* – інша гілка розпаду еллінського ландшафту, що групувався навколо Візантії до її завоювання османами.

– *Далеко-східний японо-корейський* – специфічний ландшафт аграрного Далекого Сходу, що характеризувався довгим збереженням генераційних традицій.

– *Далеко-східний* – ландшафт, що сформований на основі комунікативного та історичного розвитку індуїстського та древньокитайського ландшафтів [7].

В інших культурах, що виділяє Тойнбі досить важко виділити певні незалежні освітні елементи, їх виховні функції були імпліцитно включеними в загальнокультурні процеси буденного існування.

Відтак, можна говорити про декілька освітніх ландшафтів починаючи з часів виникнення перших держав. Це, наприклад передачі міфологічного вчення жрецьми з його астрономічним та природничо-науковим синкретизмом, виникають перші зачатки єдності освіти та науки. Достеменно відомо, що майбутніх священнослужителів культу навчали визначати погоду по стану довкілля, пророкувати сонячні та місячні затемнення, визначати напрямок руху за небесними світилами. Необхідність таких знань мало окрім релігійного і своє «ландшафтне» походження: циклічність життя єгипетського населення було прив'язане до етапів розливу Нілу, що спонукало навіть не знатних єгиптян систематизувати та передавати певні фундаментальні знання про природу. Зі схожими ознаками ми стикаємося на теренах навчальних ландшафтів Древнього Китаю, Індії, Месопотамії та, особливо, Вавилону.

Освіта як майбутнє автономне явище соціального буття людини саме у цей період отримує майже усі свої діалектичні атрибути. В період «Світових античних держав» виник фундаментальний поворот в світовій історії, напрямок руху, що знаменував майбутній технічний та духовний прогрес людства. Відомий німецький філософ К. Ясперс, у своїй праці «Витоки історії та її мета» обґрунтував всесвітньо відому концепцію «осьового часу» – специфічного періоду в розвитку людства по всій планеті, в якому й виникли первинні вектори руху нашої історії, що продовжують вести нас навіть зараз. «Вісь світової історії варто віднести, очевидно, до часів біля 500 років до н. е., до того духовного процесу, який йшов між 800 та 200 рр. до н.е. Тоді стався самий різкий поворот в історії. З'явилася людина такого типу, яка збереглася й по цей день» [8, с. 32]. Саме в цей час виникає розумовий та духовний був людства: В Китаї жив Конфуцій та Лао-дзи, виникла школа моїстів, Чжуань-Дзи та Ле-дзи; в Індії, формуються Упанішади, живе Будда, виникають ортодоксальні та неортодоксальні філософські школи; в Персії виникає зороастризм, вчення про боротьбу Добра і Зла; в Греції – це часи життя Гомера, Демокріта, Геракліта, Сократа, Платона та низки інших філософів та натуралістів. В цей біфуркаційний період для історії людства, переломний, формуючий момент стається також із традицією освіти.

Найбільш видимо та яскраво вона показує себе на фоні Древнього Грецького освітнього ландшафту, який став основою для майбутньої європейської освіти. Освіта Древньої Греції – це період виникнення відмінних освітніх ідеалів, які з епохи в епоху зберігають свій діалектичний вплив на соціальне буття людства. Ми звикли говорити про боротьбу авторитарного методу виховання та навчання в Спарті та ідею вільного гармонічного навчання в Афінах як про зіткнення *демократичного* та *строго контрольованого* освітнього методу. Даний дискурс зберігає свій вплив і сьогодні, коли ми розмірковуємо над ступенем та необхідністю контролю та впливу на навчання та виховання людини. Чи потрібне, а якщо потрібне то в якій мірі психологічне «насилення» в освіті, особливо якщо це «насилення» на благо учня. Афіни та Спарта – це також своєрідний початок діалектичної боротьби між *загальною* або *еклектичною* освітою та *строго спеціалізованим*, прив'язаним до майбутньої діяльності людини навчанням та вихованням. Ці питання не є загубленим етапом історичних пошуків минулої людини, це антиномії що і досі стоять перед філософією освіти сучасності, в той час як її історична спадковість є очевидною.

Окрім зазначених вище протиріч древньогрецького освітнього ландшафту, в його часовому та географічному просторі мала місце і боротьба ідей *елітарності та масовості* в освіті. Остання, була зумовлена рабовласницьким устроєм, а також не лише економічними, але й ціннісними відмінностями між простолюдними та аристократами [2, с. 18–23]. Ця боротьба показує себе і на філософських пошуках різних за своїми ідейними поглядами філософів. Наприклад, Демокріт був строгим опозиціонером щодо ідеї рабства, наголошував на рівності людей та вважав освіту цінністю, що може та повинна бути доступна усім. В фрагментах його робіт, що дійшли до наших днів добре прослідковується його егалітарна позиція, вона вказує на те, що ручна праця також є благородною та лиш сприяє майбутньому досягненню розумових навичок: «Якби дітей не зобов'язували працювати, то вони не навчилися б ні грамоті, ні музиці, ні гімнастиці, ні тому, що найбільше підкріплює добродесність – сорому. Тому що, в більшості із цих занять зазвичай і народжується сором» [3, с. 231]. На противагу Демокріту, можна поставити постать Платона, для якого далеко не всі люди здатні навчатися та отримувати певного роду освіту, а лиш ті, хто має до цього природний дар, наприклад до філософії або військової науки, який частково (хоч і не завжди) відображається в генетичному походженні [6, с. 378–393].

Подібну діалектику ми зустрічаємо також в «Політиці» Аристотеля. В її рамках, античний мислитель розмірковує над статусом взаємодії моралі та розуму в освіті та вказує на наявність нагального питання щодо навчальних пріоритетів суспільства Еллади. «не можна залишити без уваги і того, що взагалі являє собою виховання і як воно має бути організоване. В даний час на цей рахунок існують різні точки зору: не всі згодні в тому, чи потрібно вести навчання молодих людей з метою виховати в них добродесності, або ж [вести це виховання так], щоб молоді люди могли досягти найбільшого щастя; не з'ясоване також і те, на що потрібно звертати при вихованні переважну увагу, на розвиток інтелектуальних здібностей, чи на розвиток моральних якостей. Внаслідок

такої нестійкості в поглядах на сучасне виховання та обговорення (пов'язаних з ним питань) є сумбурним, і залишається абсолютно нез'ясованим, чи потрібно розвивати в дітях ті їхні душевні властивості, які їм не знадобляться в практичному житті, або ті, які мають на увазі добродетель, або, нарешті, ті, що ведуть до вищого вивіреного знання» [1, с. 592–593]. Питання, що піднімаються Аристотелем в його давню епоху, залишаються актуальними для нас і сьогодні. Древньогрецький освітній ландшафт став місцем народження головних філософсько-освітніх протиріч Європи, а в наслідок історичної вестернізації світу, експансія західної моделі навчання та виховання зробила з Древньої Еллади колыску світового освітнього дискурсу.

Якщо, більшість мислителів Античної Греції висловлювалися на користь повного колективного чи державного контролю над вихованням майбутніх поколінь (в першу чергу в силу полісної системи невеликих міст-держав), то в Древньому Римі аристократія робить акцент саме на індивідуальній освіті та практичній орієнтації отримуваних знань. Так, більшість столичних патрициїв отримували ґрунтовні знання в області риторики та римського права, що повинно було б надати їм можливість розвитку їх для політичної кар'єри та соціального статусу.

Епоха Середньовіччя характеризується радикальним світоглядним переворотом, в першу чергу на теренах західного освітнього ландшафту. Цей поворот ознаменований переможним ходом християнства в культурному просторі Старого Світу. Одним із пріоритетних напрямків освіти стає саме розповсюдження релігійних істин, що призводить до того, що вперше в глобальній історії формуються ідеали масової освіти. Остання розвивається монастирському руслі та характеризується схоластичністю – орієнтацією на кількісне охоплення тексту, без необхідності проведення логічних зв'язків між поняттями, що вживає учень.

Не можна сказати, що головною метою в школи в часи Середніх Віків було досягнення учнями певного рівня знань, скоріше головною ціллю цих закладів було забезпечення певного рівня часопродовження молодих людей в лоні релігії, в тому числі на ідеологічному рівні залучивши їх до церковного життя.

Крім того, Середньовіччя – це епоха зачатків реформування освіти в сторону доступності для представників обох статей. Жіноча освіта в умовах західного освітнього ландшафту почала вибудовуватися на основі тези про жінку як про істоту, що рівна перед Богом з чоловіком. Як не дивно, але після офіційного затвердження духовного статусу жінки (В 431 році під час III Вселенського Собору в Ефесі з перевагою в один голос було визнано, що в жінки є душа [4, с. 259]) перед її шляхом до спасіння постала та ж комунікативна та освітня необхідність, що й для чоловіка. Найактивнішими центрами стали великі спільноти «бегуенок» – релігійні об'єднання жінок з місіонерськими та аскетичними нахалами, що займалися освітою (в основному грамота, трактування Святого Письма та лічба) своїх членів та вчили грамоті дітей [9, с. 153–159]. Досить часто ці центри виконували функцію лікарень, де передаючи знання від новим учасницям спільноти «бегуенські» центри були, по суті, одними з піонерів спеціалізованої медичної освіти.

Окремої уваги в рамках нашого дослідження заслуговує феномен виникнення в аграрну епоху перших

університетів. Університет, як класична інституція вищої освіти та фундаментальної науки – це явище, що радикально випередило свій час. Звичайно, ранній Середньовічний університет є далеким за своїм духовним рівнем від університетів індустріального історичного типу освітніх ландшафтів. Взяти хоча б до уваги тодішні університетські диспути, що більше нагадувало низьку культурну риторичну розвагу, яка, як правило, переростала в фізичне побоїще. Навіть, лекторії залів, де відбувалися диспути, оснащувалися клітками, аби протестуючі сторони не зайнялися вбивством та рукопашним боєм. Проте сама структурна форма університету, як квітесенції знань з передових наук епохи (тривіум та квадривіум) – це спосіб передового колективного осягнення дійсності, що найбільш явно підходить під культурну необхідність індустріальної епохи. По суті, саме в університетах форсувалася історія людства, якби не ці інституції знань та духовності, можливо, людство проіснувало б в епосі «темних віків» іще декілька століть. Взяти до уваги хоча б Болонський університет – найдавніший вищий навчальний заклад західного освітнього ландшафту, його студей – Данте, Петрарка та Боецій стали культурними піонерами духу Відродження в Італії та Європі.

Більше того, радикальний феномен університету як локомотиву історії культур присутнім не лише в рамках західної культури. Наприклад, найдавніший університет арабського освітнього ландшафту та світу взагалі – Аль-Каруїн у місті Фес, Марокко (заснований у 859 році) – перетворив арабський світ в науковий та культурний центр Середньовічного світу. Показово, що 139-й Папа Римський – Герберт Орільякський (Аврільакський) навчався в цьому навчальному закладі, де вивчав граматику, риторіку, логіку, астрономію та географію.

Університети та зокрема їх випускники на останньому етапі розвитку аграрного суспільства здійснювали відкриття, що й спричинили в Європі індустріальну революцію. Остання спочатку в Англії, а потім і у інших державах Старого світу ознаменувала кінець центрального статусу натурального виробництва в структурі діяльності більшості населення епохи [10, с. 177–188].

Якщо проаналізувати загальну картину світового аграрного суспільства, то ми помітимо, що на цьому етапі, за умов низького рівня комунікації світ являє собою досить різномірну систему цивілізацій, що подекуди знаходяться на різних етапах технічного прогресу.

Отже, в рамках цього невеликого дослідження, нами був здійснений науковий аналіз освітніх ландшафтів аграрного історичного типу. Виділено найдавніші навчальні ландшафти в історичному проміжку соціально-економічних формацій рабовласницького та феодального суспільств, описано філософські підстави утворення ціннісних векторів розвитку освітніх просторів нашої планети, що мають сучасне практичне та аксіологічне значення.

Поняття освітнього ландшафту було визначено нами як загальна сукупність взаємопов'язаних умов формування освітніх традицій та цінностей в певну історичну епоху в певному географічному чи культурному регіоні. Було вказано на існування трьох історичних типів освітніх ландшафтів, що базуються на провідній сфері діяльності людства в відповідну часову епоху – аграрний, індустріальний та постіндустріальний. В межах аграрного типу на основі історико-цивілізаційної моделі

А. Тойнбі було виокремлено наступні освітні ландшафти: древньоєгипетський; древньокитайський; шумерський; індський; сирійський; еллінський; вавилонський; арабський; іранський; західний; православно-християнський; далеко-східний японо-корейський та далеко-східний.

Базуючись на філософській спадщині К. Ясперса вказано на фундаментальне значення зародження філософських цінностей освіти в часи аграрного виробництва для розуміння протиріч сучасної глобальної освітньої системи. Вказано на «осьовий» історичний статус ранньої духовної історії людства, що мало своє відображення і в зачатках філософських теорій навчання та виховання.

У наслідок аналізу еллінського освітнього ландшафту віднайдено феномен зародження таких освітньо-діалектичних протиріч як діади свободи та контролю в вихованні, елітарного та масового статусу освіти, протиріччя необхідності загального розвитку та спеціалізованого навчання.

У межах культури Середньовіччя окремої уваги було приділено університету як специфічному феномену індустріальної епохи. Виникнення останнього в аграрну епоху – це феномен, що «випереджає» свій час та форсує розвиток суспільства навколо себе.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Политика / Аристотель [пер. с древне-греч. С. Жебелева] // Аристотель. Сочинения В 4 т. – М.: «Мысль», 1983. – Т.4. – С.376–644.
2. Асмус В. Ф. Античная Философия / В. Ф. Асмус. – М.: «Высшая школа», 1976. – 544 с.
3. Демокрит в его фрагментах и свидетельствах древности. – М.: Соцэкгиз, 1935.
4. Карташев А. В. Вселенские Соборы / А. В. Карташев. – М.: Республика, 1994. – 631 с.
5. Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения / К. Маркс, Ф. Энгельс; В 3–х т. – М.: Политиздат, 1986. – Т.3. – 639 с.
6. Платон. Сочинения в четырех томах / Платон [пер. и ред. Асмус В. Ф.]. – В 4–х т. – СПб.: «Изд-во СПбГУ Олега Абышко», 2007. – Т.3. – 752 с.
7. Тойнби А. Дж. Постигание истории / А. Дж. Тойнби [пер. с англ. Курелев А.]. – М.: «Айрис-Пресс», 2002. – 226 с.
8. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М.: Республика. (Мыслители XX века), 1994. – С.28–92, 253–271.
9. Ferzoco G., Muessig C. Medieval Monastic Education / G. Ferzoco, C. Muessig. – London: «Leicester University Press», 2000. – 237 p.
10. Young S. E. Crossing Boundaries at Medieval Universities / S. E. Young. – Boston: «Brill», 2011. – 352 p.

References

1. Aristotel'. Politika / Aristotel' [per. s drevne-grech. S. Zhebeleva] // Aristotel'. Sochinenija V 4 t. – M.: «Mysl'», 1983. – T.4. – S.376–644.
2. Asmus V. F. Antichnaja Filosofija / V. F. Asmus. – M.: «Vysshaja shkola», 1976. – 544 s.
3. Demokrit v ego fragmentah i svidetel'stvah drevnosti. – M.: Socjkgiz, 1935.
4. Kartashev A. V. Vselenskie Sobory / A. V. Kartashev. – M.: Respublika, 1994. – 631 s.
5. Marks K., Jengel's F. Izbrannye proizvedenija / K. Marks, F. Jengel's; V 3–h t. – M.: Politizdat, 1986. – T.3. – 639 s.
6. Platon. Sochinenija v chetyreh tomah / Platon [per. i red. Asmus V. F.]. – V 4–h t. – SPb.: «Izd-vo SPbGU Olega Abyshko», 2007. – T.3. – 752 s.
7. Tojnbi A. Dzh. Postizhenie istorii / A. Dzh. Tojnbi [per. s angl. Kurelev A.]. – M.: «Ajris-Press», 2002. – 226 s.
8. Jaspers K. Smysl i naznachenie istorii / K. Jaspers. – M.: Respublika. (Mysliteli XX veka), 1994. – S.28–92, 253–271.
9. Ferzoco G., Muessig C. Medieval Monastic Education / G. Ferzoco, C. Muessig. – London: «Leicester University Press», 2000. – 237 p.
10. Young S. E. Crossing Boundaries at Medieval Universities / S. E. Young. – Boston: «Brill», 2011. – 352 p.

Terepyshchyi S. O., Ph.D., associate professor, assistant professor of social philosophy and philosophy of education, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), terepyshchyi@gmail.com

Educational landscapes of agrarian society: the origin of the fundamental philosophical philosophical struggle of contradictions

The article is devoted to scientific analysis of the problem of educational spaces in the era of tribal, slave and feudal societies. Education today is governed by a number of philosophical struggle of contradictions, which, as the author shows, are originated in the oldest to world civilization era. The emergence of specific «educational landscapes» on the territory of ancient cultural world, in fact, is the basis for future heterogenization local educational traditions. Based on the philosophical heritage of ancient and modern philosophers, the author shows a direct link between past and present, demonstrates the origins of philosophy of education in axiological quest of archaic humans. The work draws attention to the eternity of dialectical contradictions that affect the development of training and education for three thousand years of human development.

Keywords: educational landscape, agrarian society, «the axis of time», dialectical contradiction.

Terepiychyi S. A., кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры социальной философии и философии образования, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), terepyshchyi@gmail.com

Образовательные ландшафты аграрного общества: зарождение фундаментальных философских противоречий

Проведен научный анализ проблемы образовательных ландшафтов в эпоху родоплеменного, рабовладельческого и феодального обществ. Образование нынешнего времени определяется борьбой ряда философских противоречий, которые, что показывал автор, возникают именно в самую древнюю для мировой цивилизации эру. Возникновение специфических «образовательных ландшафтов» на культурных поприщах Древнего мира, по существу, становится основой будущей гетерогенизации локальных учебных традиций. Базируясь на философском наследии философов, автор статьи показывает прямую связь между прошлым и современностью, демонстрирует истоки философии образования в поисках аксиологий архаичного человека. В ходе работы обращается внимание на вечность тех диалектических противоречий, которые влияют на развитие систем обучения и воспитания в течение трех тысяч лет гуманитарного развития.

Ключевые слова: образовательный ландшафт, аграрное общество, «осевое время», диалектическое противоречие.

***

УДК 1:37(091)

Тимків І. М.,
аспірантка, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка
(Україна, Тернопіль), irinavasiruk@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ТРАДИЦІЙ В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНЯ РЕФЛЕКСІЯ)

Розглядаються особливості збереження та відтворення демократичних традицій в історичній пам'яті українського народу. Проаналізовано сутність поняття демократії та її взаємозв'язок з освітою і вихованням.

Методологічною основою дослідження слугують провідні принципи наукового пізнання: науковості, системності, історизму та плюралізму. Статтю виконано із використанням таких методів, як проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, системно-структурний, логіко-аналітичний, емпірико-теоретичний.

Тривалість демократичних традицій в історії українського народу є беззаперечною, однак є базато дискусійних питань у даному контексті, які вимагають суттєвого уточнення. Сучасну українську демократію визначають як таку, що тільки формується. Її основою може стати спільна історична пам'ять українського народу, адже саме у ній містяться ознаки ідентичності українського народу, його тривалі державотворчі та демократичні традиції.

Ключові слова: демократія, історична пам'ять, колективна пам'ять, освіта, виховання, міфологізація, суспільний устрій.

Серед дослідників ось уже не одне століття точаться дискусії про тривалість історії демократичних традицій на українських землях: переважно її пов'язують із Антською державою (Р. Зварич), Київською Руссю, добою козацьких звершень (М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський). Володимир Антонович наголошував, що

потрапивши у сприятливі історичні умови українському народу вдається організувати громадянський лад на засадах демократизму. Суть наукових диспутів полягає в тому, що застосування сучасного визначення поняття «демократія» по відношенню до зазначених епох є не до кінця виправданим. Так, наприклад, розвиток демократичних традицій на Русі зводиться до функціонування у політичному житті держави народних зборів (віча) або ж інших представницьких установ: боярської ради, князівських з'їздів, соборів; заборони кровної помсти, що була чітко прописана в основному законі Давньоруської держави «Руській Правді» тощо. Інша точка зору акцентує увагу на тому, що демократизм у суспільно-політичній практиці Київської Русі був невиразним. Народні збори швидше були корективом княжо-дружинного управління, але аж ніяк не самостійним органом демократичного впливу. Демократизм залишався незначним навіть у час, коли Галицько-Волинське князівство перетворилося на сильну державу, модель управління якою відповідала європейським зразкам, а життя тогочасного суспільства акумулювало елементи західної юридичної практики та магдебурзького права.

Мета статті полягає у з'ясуванні причин таких явищ та аналізі особливостей збереження демократичних традицій в історичній пам'яті українського народу.

Багатогранність поняття демократія не викликає сумніву. Його можна розглядати у двох значеннях: як форму внутрішнього устрою суспільної організації або політичну спрямованість в основі якої – влада народу.

Поява поняття демократії пов'язана із Стародавньою Грецією, де вона визначалась як особлива форма організації держави, за якої влада належить не одній особі, а усім вільним громадянам полісу. Цікаво, що такі відомі грецькі мислителі як Арістотель і Платон визначали демократію як гіршу форму правління, у порівнянні з аристократією та монархією.

Актуальними для нашого дослідження є міркування Платона, в яких автор намагається простежити взаємозв'язок між суспільним ладом та освітою. Одне з основних завдань освіти, на думку автора, має полягати у виявленні природних нахилів індивідів та розвитку їх для суспільного добра [5, с. 74]. Освіта безпосередньо ґрунтується на моделях, що їх породжують інституції, звичаї та закон. Тільки у справедливому суспільстві можна забезпечити належну освіту, і тільки ті, що мають відповідно вихований розум, здатні пізнати мету й правильно застосувати принципи речей [5, с. 75].

На взаємозв'язку та взаємообумовленості між освітою та демократією наголошував американський філософ та педагог Дж. Д'юї: демократичне суспільство мусить забезпечувати такою освітою, яка б орієнтувала індивідуальні інтереси в русло соціальних взаємин, скеровуючи особу, її звички та мислення на захист суспільних змін, але не на хаос [5, с. 82].

Розвиток теоретичних напрацювань з теорії демократії був пов'язаний безпосередньо з історичним аспектом – так, більшість середньовічних мислителів найбільш адаптованою для тогочасного суспільства формою правління визначали монархію (саме абсолютна монархія була на той час панівною), що здатна забезпечити єдність людської спільноти. Революційні події у країнах Західної Європи Нового часу викликали посилення уваги до поняття природного права та активну розробку демократичної

ідеї. Французький мислитель Ж.-Ж. Руссо доводив, що єдиним джерелом та верховним носієм влади у державі є народ. Обґрунтована видатним мислителем ідея народного суверенітету стала вихідним принципом у теорії демократії. Згодом до цих принципів додалися наступні: ідея представництва (Ш. Монтеск'є), виборність органів влади, громадянський консенсус, мажоритаризм, дотримання та охорона інтересів меншості, учать народу у здійсненні державної влади, поділ державної влади, рівність та свобода, політичний та ідейний плюралізм [11, с. 335–337].

Відмий англійський філософ Карл Поппер вважав демократію не тільки неможливою, а й недоцільною [11, с. 337]. Частково це пояснюється суперечністю між ідеєю народовладдя і неможливістю її практичного здійснення.

Більшість класичних теоретиків демократії були ліберали, і всі вони бачили тертя між демократією і свободою [7, с. 176]. Ідея демократії є важливою, оскільки вона не представляє одну цінність серед багатьох, таку як свобода, рівність та справедливість, а є цінністю, здатною пов'язувати і сполучати конкурентні наказові інтереси. Вона є керівним дороговказом, який може допомогти у створенні базису для визначення співвідношення між різними нормативними інтересами. Демократія не передбачає згоди щодо різних цінностей. Вона скоріше пропонує спосіб співвіднесення цінностей між собою та залишає вирішення ціннісних конфліктів учасникам політичного діалогу, який підлягає лише деяким правилам, що захищають вигляд і форму самого діалогу. У цьому полягають подальші елементи її привабливості [2, с. 1092].

Американський дослідник Джек Доннелі ставить під сумнів припущення, що демократія, розвиток та повага до людських прав і свобод є залежними одне від одного та підтримують одне одного [4, с. 1098]. У визначенні поняття «демократія» автор опирається на Віденську декларацію: «Демократія базується на вільно висловлюваній волі народу визначити його власні політичні, економічні, соціальні й культурні системи та його повної участі в усіх аспектах свого життя» [4, с. 1101].

Автори Оксфордського політичного словника у визначенні поняття демократії звертають увагу на ряд важливих питань: кого вважати за «народ» і що таке його «більшість»?; чому більшість повинна керувати меншістю (якщо взагалі повинна)?; пряма чи представницька демократія?; демократія – це лише врядування більшості чи є інші риси, які становлять необхідний елемент її визначення? [7, с. 174–176]. Автори підсумовують, що краще обмежити демократію самим урядованням більшості та вважати, що толерантність, зміцнення прав і т. ін. – лише передумови демократії, а не її складові елементи [7, с. 176].

Доречною є теза німецького автора Б. Гуггенбергера, яка має для нас методологічне значення: «будь-якій концепції демократії, що задовольняє сучасні стандарти науки, необхідно бути достатньо комплексною і одночасно гнучкою... Теорія демократії не може обмежувати себе одним з яких-небудь завдань (співучасть чи ефективність, свобода чи рівність, правова чи соціальна держава, захист меншості чи влада більшості, автономія чи авторитет); навпаки, вона повинна комбінувати якомога більшу кількість тих уявлень про ціль, які викристалізувалися у західній філософії демократії, а також демократичній практиці і виявилися соціально значимими... потрібна теорія демократії, яка постійно визначає свою реальність, але ніколи не втрачає її з виду» [3, с. 7].

Сучасна українська держава обирає певний тип демократії шляхом розв'язання дилем, що стосуються її географічного положення, політичної ситуації, людського ресурсу, історії та історичної пам'яті. Відомий американський політолог С. Хантінгтон у своїй праці «Третя хвиля» характеризує демократію як міжнародний процес, який здійснюється хвилями. Згідно із запропонованою науковцем схемою Україна належить до «нових демократій», які виникли під час третьої світової хвилі [13, с. 15]. Сучасну українську демократію характеризують як таку, що лише формується і не має, власне, ні соціальної, ні політичної, ні ціннісної основи [10]. Такою основою, на нашу думку, може стати спільна історична пам'ять українського народу. Саме у ній можемо віднайти ознаки ідентичності українського народу, тривалі державотворчі та демократичні традиції українців. Історична пам'ять може виступати потужним засобом легітимації та делегітимації.

Ідеї демократизації та гуманізації в освіті та вихованні знайшли конструктивне висвітлення у працях видатних просвітителів: Вольтера, Кондорсе, Лепелетьє. Серед запропонованих філософами заходів передбачалося створення освітніх закладів, які б забезпечили національне виховання у співпраці з батьками, застосування демократичних принципів навчання.

Переломним періодом, що позитивно відобразився на поширенні демократичних ідей у контексті освіти і виховання на українських землях було XVI–XVII ст. Саме у цей час активну діяльність розгортають українські братські школи, Києво–Могилянська, Харківська, Полтавська, Переяславська, Чернігівська колеґії. Неоціненним був внесок видатного українського філософа та педагога Григорія Савича Сковороди у розвиток демократизації освіти та виховання українських дітей. Однією з ключових ідей автора є важливість демократичного виховання, спрямованого на розвиток природних здібностей дитини. У міркуваннях на філософсько–етичні та моральні теми філософ опосередковано звертається і до історичної пам'яті (зокрема, укоріненого у ній образу панства); його байки рясніють морально–етичними настановами, які передавалися з покоління в покоління у колективній пам'яті українського народу.

Видатний український історик В. Антонович писав, що «у кожного народу є своя провідна ідея нації» [1, с. 17]. На думку сучасних дослідників такою ідеєю в українського народу є «принцип широкого демократизму» [9, с. 12]. Автори пояснюють цей феномен сукупністю етнографічних і географічних, соціальних та психологічних, духовних і матеріальних обставин формування та еволюції української нації [9, с. 13]. Додамо, що в основі такого принципу має лежати спільна історична пам'ять українського народу, адже саме вона упродовж усієї історії була носієм демократичних цінностей. Розуміння витоків та поетапності у формуванні демократичних традицій на українській землі є однією з умов формування молодого громадянина. Запропонована сучасною школою концепція історичного розвитку України та становлення і функціонування її демократичних інститутів, розвитку політичної та філософської думки із зазначених питань сприятиме формуванню в учнів чіткої громадянської позиції та глибокого розуміння тих суспільно–політичних перетворень, які відбуваються навколо. Важливо наголосити, що така концепція має

уникати будь–яких крайнощів в оцінках минулого, надмірної його міфологізації тощо. Серед згаданих крайнощів – чорно–біла однозначність історичної пам'яті, яку російський історик і політолог С. Ерліх пояснює тим, що в її основі лежить міфологема «битви добра зі злом». Поняття «історична пам'ять» уявляється йому взагалі безгрунтовним: «на відміну від історії енциклопедії, історична пам'ять – це хрестоматія, вибрані діяння предків, розміщені на полюсах гріха й святощів релігійного простору» [6].

Проблема міфологізації минулого на рівні колективної пам'яті та шкільної історії перебувала в полі зору Б. Шацької, І. Гирича, Л. Нагорної, В. Бушанського, В. Сіверса, Н. Яковенко. Наталя Яковенко визначила джерела функціонування у вітчизняному історичному дискурсі шести–семи своєрідних формул–міфем, що, починаючи з кінця XIX ст., витворювали український національний міф. Від міфу про «вибір» (віри, протекції) через міфему безперервного тяжіння до «возз'єднання» прокладався шлях до пошуку «окупантів» і такого «історіографічного пропагандизму», який не полишав місця «для буденного життя, для елементів громадянського суспільства, для феномена взаємопроникнення культур і т. ін.» [12].

«Якщо пильніше придивитися до матриць вітчизняної історичної пам'яті, – пише Л. Нагорна, – неважко переконатися, що вони всуціль зіткані з міфів, починаючи з трипільського і закінчуючи радянським, з одного боку, й оновленим бандерівським, з іншого. Будь–які спроби розхитати бодай один з цих міфів шляхом раціоналістичних міркувань і неспростовних фактів ані у колі професіоналів, ані на рівні масової свідомості «не спрацювують». Насамперед тому, що кожен міф намертво зрісся з певною ідеологією і відповідає цілком визначеним політичним потребам. Тому дискусії на теми історичної пам'яті перетворюються, як правило, у зливу взаємних звинувачень у заангажованості і не підносять рівень історичного знання, а, навпаки, дискредитують його» [8].

Один з важливих уроків XX століття, безперечно, має полягати в тому що історія не є завершеною і людський прогрес залишається надзвичайно нетривким досягненням, незалежно від того, як його визначають і як до нього підходять. Фашизм, нацизм і сталінізм були близькими до завершення демократії на Заході лише п'ятдесят років тому [2, с. 1095].

Залучення демократичних традицій у всі сфери суспільного життя, в тому числі й освітню, є вимогою часу. Можемо констатувати, що в історичній пам'яті українського народу збережено давні демократичні традиції. Одне із завдань сучасної школи – допомогти учням ретранслювати ці спогади, скласти цілісну картину минулого українського народу.

Однією з важливих складових концептуальної моделі демократизації українського суспільства науковці визначають активну життєву позицію молоді [10]. Погоджуючись із цією тезою мусимо наголосити, що формується така позиція під впливом цілого ряду чинників, серед яких: сімейне виховання, ЗМІ, політична культура і політичне виховання особистості та її оточення, шкільна освіта та виховання. Саме тому злагоджена цілеспрямована політика держави у даній сфері є запорукою впровадження демократичних цінностей в життя українського народу, збереження та ретрансляції ідеалів демократизму та гуманізму.

Список використаних джерел

- Андрусак І. Джерела й історія національної демократії в Україні / І. Андрусак, С. Петренко // Близькість і злиденність української націонал-демократії. – К.: Смолоскип, 1999. – С.9–38.
- Гелд Д. Революції 1989 року і триумф лібералізму / Девід Гелд // Лібералізм: Антологія / Упорядк. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С.1072–1097.
- Гуттенбергер Б. Теорія демократії / Бернд Гуттенбергер // Політологія: хрестоматія / сост. Г. Богданов, Н. Бузуверова, Л. Колышкіна, М. Мнухин. – Магнітогорск: МГТУ ім. Г. И. Носова, 2005. – С.129–133.
- Доннелі Дж. Права людини, демократія та розвиток / Джек Доннелі // Лібералізм: Антологія / Упорядк. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С.1097–1114.
- Д'юї Дж. Демократія і освіта / Джон Д'юї. – Львів: Літопис, 2003. – 294 с.
- Ерліх С. Історична пам'ять і російське майбутнє [Електронний ресурс] / Сергій Ерліх. – Режим доступу: <http://ava.md/projects/history/013189-sergei-erlih-istoricheskaya-pamyat-i-russkoe-budushee-glava-iz-knigi-voina-mifov.html>
- Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ.; За ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. – 789 с.
- Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Лариса Нагорна. – К.: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
- Традиції демократичного врядування в історії українського державотворення: наук.-метод. матеріали / [авт. кол.: В. Князев, Ю. Бакаєв, Т. Василевська та ін.]; за заг. ред. В. Князева. – К.: НАДУ, 2010. – 44 с.
- Швець В. Особливості становлення демократії та впровадження демократичних цінностей в Україні й світі / В. Швець, Ю. Шайхалієва // Віче. – 2010. – №17. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2183/>
- Шляхтун П. Політологія: історія та теорія: Підручник / Петро Шляхтун. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 472 с.
- Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії [Електронний ресурс] / Наталя Яковенко. – Режим доступу: www.ukrhistory.narod.ru/texts/yakovenko-5.htm
- Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century / Samuel Huntington. – Norman and London: University of Oklahoma press, 1991. – 208 p.

References

- Andrusiak I. Dzherela i istoriia natsionalnoi demokratii v Ukraini / I. Andrusiak, Ie. Petrenko // Blysk i zlydennist ukrainskoi natsional-demokratii. – K.: Smoloskyp, 1999. – S.9–38.
- Held D. Revoliutsii 1989 roku i triumf liberalizmu / Devid Held // Liberalizm: Antolohiia / Uporiadk. O. Protsenko, V. Lisovyi. – K.: VD «Prostir», «Smoloskyp», 2009. – S.1072–1097.
- Huhnenberher B. Teoriia demokraty / Bernd Huhnenberher // Polytolohiia: khrestomatyia / sost. H. Bohdanov, N. Buzuverova, L. Kolyshkina, M. Mnuhyn. – Mahnytohorsk: MHTU im. H. Y. Nosova, 2005. – S.129–133.
- Erlikh S. Istorychna pamiat i rosiiske maibutnie [Elektronnyi resurs] / Serhii Erlikh. – Rezhym dostupu: <http://ava.md/projects/history/013189-sergei-erlih-istoricheskaya-pamyat-i-russkoe-budushee-glava-iz-knigi-voina-mifov.html>
- Donneli Dzh. Prava liudyny, demokratiia ta rozvytok / Dzhek Donneli // Liberalizm: Antolohiia / Uporiadk. O. Protsenko, V. Lisovyi. – K.: VD «Prostir», «Smoloskyp», 2009. – S.1097–1114.
- D'ui Dzh. Demokratiia i osvita / Dzhon D'ui. – Lviv: Litopys, 2003. – 294 s.
- Kortkyi oksfordskyy politychnyi slovnyk / Per. z anh.; Za red. I. Maklina, A. Makmilana. – K.: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 2006. – 789 s.
- Tradytzii demokratychnoho vriaduvannia v istorii ukrainskoho derzhavotvorennia: nauk.-metod. materialy / [avt. kol.: V. Kniaziev, Yu. Bakaiev, T. Vasylevska ta in.]; za zah. red. V. Kniazieva. – K.: NADU, 2010. – 44 s.
- Nahorna L. Istorychna pamiat: teorii, dyskursy, refleksii / Larysa Nahorna. – K.: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2012. – 328 s.
- Shvets V. Osoblyvosti stanovlennia demokratii ta vprovadzhenia demokratychnykh tsinnostei v Ukraini i sviti / V. Shvets, Yu. Shaikhaliieva // Viche. – 2010. – №17. – Rezhym dostupu: <http://www.viche.info/journal/2183/>
- Shliakhtun P. Polytolohiia: istoriia ta teoriia: Pidruchnyk / Petro Shliakhtun. – K.: Tsentr uchbovoi literatury, 2010. – 472 s.

12. Yakovenko N. Kilka sposterezhen nad modifykatsiiamy ukrainskoho natsionalnoho mifu v istoriografii [Elektronnyi resurs] / Natalia Yakovenko. – Rezhym dostupu: www.ukrhistory.narod.ru/texts/yakovenko-5.htm

13. Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century / Samuel Huntington. – Norman and London: University of Oklahoma press, 1991. – 208 p.

Tymkiv I. M., postgraduate student, Ternopil National Pedagogical University named for V. Hnatiuk (Ukraine, Ternopil), irinavasiruk@ukr.net

The features of the saving the democratic traditions in the historical memory of the Ukrainian people (philosophical and educational reflection)

In the article the features of conservation and restoration of democratic traditions in the historical memory of Ukrainian people. Analyzes the essence the concept of democracy and its relationship with education and upbringing.

The methodological basis of research serve as key principles of scientific knowledge: scientific, systematic, historical and pluralism. The article made using methods such as problem-chronological, comparative historical, systemic and structural, logical and analytical, empirical and theoretical.

Duration of democratic traditions in the history of the Ukrainian people is indisputable, but there are many controversial issues in this context that require considerable clarification. Modern Ukrainian democracy is defined as one that is just being formed. Its foundation can be a common historical memory of the Ukrainian people, because it contains signs of identity of the Ukrainian people, its state-lasting and democratic traditions.

Keywords: democracy, historical memory, collective memory, education, mythology, social order.

Тымків І. М., аспірантка, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка (Україна, Тернопіль), irinavasiruk@ukr.net

Особенности сохранения демократических традиций в исторической памяти украинского народа (философско-образовательная рефлексия)

Рассматриваются особенности сохранения и воспроизводства демократических традиций в исторической памяти украинского народа. Проанализированы сущность понятия демократии и ее взаимосвязь с образованием и воспитанием.

Методологической основой исследования служат ведущие принципы научного познания: научности, системности, историзма и плюрализма. Статья выполнена с использованием таких методов, как проблемно-хронологический, сравнительно-исторический, системно-структурный, логико-аналитический, эмпирико-теоретический.

Продолжительность демократических традиций в истории украинского народа является бесспорным, однако есть много дискуссионных вопросов в данном контексте, которые требуют существенного уточнения. Современную украинскую демократию определяют как такую, что только формируется. Ее основой может стать общая историческая память украинского народа, ведь именно в ней содержится признаки идентичности украинского народа, его длительные государственные и демократические традиции.

Ключевые слова: демократия, историческая память, коллективная память, образование, воспитание, мифологизация, общественное устройство.

***

УДК 378.4

Тіхонов В. І.,
студент, Інститут магістратури, аспірантури та докторантури Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В СИСТЕМІ ОСВІТИ

Розглянуто поняття інформаційно-освітнього середовища, окремі види електронних дидактичних ресурсів, сучасне середовище інформації. Також наведено функції та переваги використання інформаційно-комунікаційних технологій у навчально-виховному процесі сучасного закладу освіти.

Ключові слова: інформаційне освітнє середовище, інформаційні технології навчання, засоби навчання, електронні дидактичні ресурси, електронні навчально-дидактичні матеріали.

Застосування відкритих інформаційних систем, розрахованих на використання всього масиву інформації, доступної в даний момент суспільству в певній його сфері,

дозволяє удосконалити механізми управління суспільним устроєм, сприяє гуманізації і демократизації суспільства, підвищує рівень добробуту його членів. Процеси, що відбуваються у зв'язку з інформатизацією суспільства, сприяють не тільки прискоренню науково-технічного прогресу, інтелектуалізації всіх видів людської діяльності, а й створенню якісно нового інформаційного середовища соціуму, що забезпечує розвиток творчого потенціалу індивіда.

Проблеми використання та впровадження закладами освіти сучасних інформаційні технології розглянуті такими дослідниками – В. Андрущенко, А. Бойко, В. Журавський, М. Згуровський.

Застосування сучасних інформаційних технологій у навчальному процесі розглядалися у працях таких вчених як: Л. Білоусова, А. Гуржій, Р. Гуревич, Ю. Жидацький, Л. Жиліна, В. Злотник, М. Кадемія, А. Пилипчук, І. Роберт, К. Словак, Т. Щоголева, Т. Якимович та ін.

Завдання яке ми ставили перед собою, щоб дослідити дану проблему наступне: надати загальну характеристику сучасних інформаційних технологій в системі освіти України.

Розглянемо Національну доктрину освіти України де більш детально прописано характеристику системи освіти України, нові виклики, у виді модернізації освіти з новими інформаційними технологіями.

У Національній доктрині освіти України розкрито обов'язок держави щодо забезпечення основних напрямів діяльності освітніх установ, наголошено на національному характері освіти і виховання, рівних можливостях для здобуття якісної освіти, накреслено шляхи забезпечення безперервності освіти, навчання впродовж життя, підкреслено необхідність застосування інформаційних технологій в освіті. Чітко сформульовано вимоги до сучасного управління освітою, до економіки освіти, вказано на необхідність поєднання освіти і науки, підготовки педагогічних і науково-педагогічних кадрів, які були б спроможні забезпечувати соціальні гарантії учасникам навчального процесу. У доктрині визначено стратегічні завдання освітньої галузі у сфері міжнародної співпраці [4].

В останньому розділі Національної доктрини прогнозують очікувані результати. Реалізація Національної доктрини забезпечить перехід до нового типу гуманістично-інноваційної освіти, що сприятиме істотному зростанню інтелектуального, культурного, духовно-морального потенціалу особистості та суспільства. В результаті цього відбудуться потужні позитивні зміни у системі матеріального виробництва та духовного відродження, в структурі політичних відносин, побуті й культурі [4].

Зростуть самостійність і самодостатність особистості, її творча активність, що зміцнить демократичні основи громадянського суспільства і прискорить його розвиток.

Активізуються процеси національної самоідентифікації особистості, підвищиться її громадянський авторитет, а також статус громадянина України у міжнародному соціокультурному середовищі.

На основі цих засад розроблено підвалини концепції вищої освіти:

- відповідність суспільним потребам, що змінюються;
- перехід від жорстких, уніфікованих схем до багатоманітності форм власності, джерел фінансування

навчання та наукових досліджень, організаційних структур;

- багатоваріативність навчально-методичної роботи самостійне визначення вищими навчальними закладами форм і методів навчального процесу, впровадження прогресивних педагогічних технологій та різних форм контролю знань студентів, використання пришивдшеного навчання за індивідуальними навчальними планами;

- демократизація управління вищою освітою розширення прав і повноважень вищих навчальних закладів, удосконалення їх структури, розроблення правил та проведення прийому студентів, вирішення кадрових питань, організація виробничої та комерційної діяльності, міжнародна співпраця;

- єдність системи вищої освіти поєднання демократизації управління з єдиними державними вимогами, із впровадженням єдиних освітніх стандартів з єдиними критеріями оцінки діяльності вищих навчальних закладів та визначення їхнього статусу;

- інтеграція освіти й науки, активізація наукових підрозділів, співпраця з НАН України та галузевими академіями наук;

- удосконалення формування контингенту студентів. Пошук, підтримання та стимулювання розвитку обдарованих дітей, підлітків, юнацтва, диференційоване навчання обдарованих студентів;

- формування механізму розподілу та соціального захисту випускників, розроблення відповідної нормативної бази, зокрема відповідальності сторін за невиконання своїх обов'язків;

- посилення виховної роботи, розроблення концепції виховання студентської молоді; суворе дотримання закону про світський характер державної освіти;

- подальша інтеграція української вищої школи та науки до європейського та світового освітнього і наукового простору, співпраця з міжнародними, регіональними та національними фондами, налагодження взаємовигідних зв'язків із закордонними партнерами, заохочення закордонних інвесторів до участі в розвитку вищої освіти та науки в Україні.

У зв'язку зі змінами, які відбулися у суспільному житті та, зокрема, в освіті, вкрай актуальними є питання інформатизації освітнього простору навчальних закладів.

Інформаційне освітнє середовище – це інтегроване середовище інформаційно-освітніх ресурсів (електронні бібліотеки, навчальні системи і програми) програмно-технічних і телекомунікаційних засобів, правил їхньої підтримки, адміністрування і використання, що забезпечують єдині технологічні засоби інформації, інформаційну підтримку і організацію навчального процесу, наукових досліджень, професійне консультування.

Поняття інформаційна технологія з'явилася із виникненням інформаційного суспільства, основою соціальної динаміки в якому є нетрадиційні, матеріальні, а інформаційні ресурси – знання, наука, організаційні чинники, інтелектуальні здібності людей [1, с. 255–260].

Інформаційні технології навчання надають можливість учителю для досягнення дидактичної мети застосовувати як окремі види навчальної роботи, так і будь-який їхній на (тобто спроектувати навчальне середовище). Орієнтовані

вчителя інструментальні засоби (програми–конструктори уроків) дозволяють йому оперативню поновлювати зміст навчальних і контролюючих програм відповідно до появи новітніх знань і технологій. Вчитель одержує додаткові можливості для підтримки і спрямування розвитку особистості учнів творчого пошуку й організації їхньої спільної роботи [2, с. 181–186].

Сучасні інформаційні технології значно розширюють можливості використання інформаційних ресурсів у різних галузях промисловості, а так само в освіті.

Один з напрямків процесу інформатизації сучасного суспільства є інформатизація освіти – процес забезпечення сфери освіти методологією та практикою розробки та оптимального використання сучасних або, як їх прийнято називати, нових інформаційних технологій, орієнтованих на реалізацію психолого–педагогічних цілей навчання, виховання.

Сучасні інформаційні технології значно розширюють можливості використання інформаційних ресурсів у різних галузях промисловості, а так само в освіті. Активне використання інтелектуального потенціалу суспільства, що постійно розширюється і сконцентрованого в друкованому фонді, і науковій, виробничій та інших видах діяльності його членів.

Сучасні інформаційні технології відкривають учням доступ до нетрадиційних джерел інформації, підвищують ефективність самостійної роботи, дають цілком нові можливості для творчості, знаходження і закріплення усяких професійних навиків, дозволяють реалізувати принципово нові форми і методи навчання.

Інтеграцію інформаційних технологій в наукових та виробничих видах діяльності, ініціюючій розвиток всіх сфер суспільного виробництва, інтелектуалізацію трудової діяльності. Високий рівень інформаційного обслуговування, доступність будь–якого члена суспільства до джерел достовірної інформації, візуалізацію представленої інформації, суттєвість використовуваних даних [1, с. 255–260].

Процес інформатизації торкнувся і економічних галузей. Їх радикальне вдосконалення і пристосування до сучасних умов стало можливим завдяки масовому використанню новітньої комп'ютерної і телекомунікаційної техніки, формування на її основі високоефективних інформаційно–управлінських технологій. Засоби і методи прикладної інформатики використовуються в менеджменті і маркетингу. Нові технології, засновані на комп'ютерній техніці, вимагають радикальних змін організаційних структур менеджменту, його регламенту, кадрового потенціалу, системи документації, фіксування і передачі інформації. Щоб все це реалізувати нам допомагають комп'ютери.

Комп'ютер використовується як допоміжний засіб для ефективнішого розв'язання вже існуючої системи дидактичних завдань. Змістом об'єкта засвоєння в комп'ютерній навчальній програмі цього типу є довідкова інформація, інструкції, обчислювальні операції, демонстрації тощо. Комп'ютер, який оснащено технічними засобами мультимедіа, дозволяє використовувати дидактичні можливості відео– і аудіоінформації. Технології мультимедіа не тільки перетворили комп'ютер у повноцінного співрозмовника, а й дозволяють учням, не покидаючи навчального класу (дому), бути присутніми на лекціях видатних вчених і

педагогів, стати свідками історичних подій минулого і сучасного, відвідати найвизначніші музеї і культурні центри світу, найвіддаленіші; й цікаві з географічного погляду куточки Землі.

Впровадження в навчальний процес гіпертекстових технологій забезпечило учнів і викладачів принципово новими можливостями роботи з довідковою інформацією. За допомогою гіпертекстових систем можна створювати перехресні посилання в текстових масивах, що полегшує пошук потрібної інформації з ключових слів. Системи гіпермедіа дозволяють пов'язати один з одним не тільки фрагменти тексту, а й графіку, звукозаписи, фотографії, мультфільми, відеокліпи тощо. Використання таких систем дозволяє створювати і широко тиражувати на лазерних компакт–дисках «електронні» довідники, книги, енциклопедії. Розвиток інформаційних телекомунікаційних мереж дає новий імпульс системам дистанційного навчання, забезпечує доступ до гігантських обсягів інформації, яка зберігається в різних куточках нашої планети [1, с. 255–260].

Комп'ютер може бути засобом, на який покладено вирішення окремих дидактичних завдань при збереженні загальної структури, мети і завдань безмашинного навчання. При цьому сам навчальний зміст не закладається в комп'ютер (ЕОМ виконує функції контролера, тренажера тощо). Цю функцію широко подано в діалогових навчальних системах, які моделюють діяльність учителя. Нині найчастіше використовуються довідково–контрольовані програми з деяких шкільних предметів. Нові цікаві можливості під час роботи з текстами дає текстовий редактор (тренаж, самоконтроль, самокорекція, порівняння з еталоном). Широкі можливості і перспективи надаються в експертних навчальних системах (ЕНС). ЕНС мають у своєму розпорядженні можливість пояснень стратегії і тактики розв'язку завдань із досліджуваної предметної галузі за діалоговою підтримкою процесу розв'язування; контролю рівня знань, умінь і навиків із діагностикою помилок учня і оцінкою достовірності контролю; автоматизації процесу керування саме системою в цілому.

Орієнтуючи учня на самостійну роботу, ЕНС ініціюють процес пізнавальної діяльності учнів, підвищують мотивацію навчання за рахунок варіативності самостійних робіт і можливості самоконтролю. Використовуючи комп'ютер, можна ставити і вирішувати нові дидактичні завдання, не розв'язувані традиційним шляхом. Характерними є імітаційно–моделювальні програми, наприклад комп'ютерні програми з імітації експерименту [2, с. 181–186].

У цих програмах об'єктом засвоєння виступають:

- зовнішні параметри того або іншого процесу;
- закономірності, які не доступні для спостереження в природних умовах;
- зв'язки імітованих явищ із тими параметрами, які автоматично задані програмою;
- пошук параметрів, які оптимізують проходження імітованого процесу, тощо.

Інформаційні системи передбачають використання інформаційних технологій. Система інформаційних технологій дає можливість систематизувати це більш детально:

Система інформаційних технологій (далі СІТ) навчання – це методологія і технологія навчально–

виховного процесу з використанням новітніх електронних засобів навчання в першу чергу ЕОМ.

СІТ відкривають учням доступ до нетрадиційних джерел інформації підвищують ефективність самостійної роботи, дають цілком нові можливості для творчості, знаходження та закріплення професійних навиків.

Письменності і розвитку мовлення дітей через телекомунікаційне спілкування, підвищення їхнього інтересу до навчання і, як наслідок, загальне зростання успішності. Набувають більшого поширення міжнародні телекомунікаційні проекти, і учні, одержуючи доступ до професійних банків і база даних, опановують наукові проблеми, розробки яких ще не завершені, працюють невеликими дослідницькими колективами, обмінюються результатами з іншими дослідниками в своїй галузі. Використання добре структурованої інформації, збереженої в базах даних, є засобом перевірки власних гіпотез, допомагає учням запам'ятати інформацію, сприяє формуванню прийомів виконання логічних операцій аналізу, порівняння тощо [4, с. 211].

Викладачі, завдяки доступу до мереж телекомунікацій, не тільки істотно підвищують свою інформаційну озброєність, і їй одержують унікальну можливість спілкуватися зі своїми колегами практично по всьому світові. Це створює ідеальні умови для професійних контактів, виконання спільної навчально-методичної і наукової праці, обміну навчальними розробками, даними тощо [4, с. 255–260].

Останнім часом у навчальних закладах набули поширення технології навчально-виховного процесу, які ґрунтуються на використанні новітніх електронних засобів, насамперед ЕОМ. Мета НІТ полягає у підготовці учнів до повноцінної діяльності в умовах інформаційного суспільства.

Основними завданнями нових інформаційних технологій навчання є: інтенсифікація всіх рівнів навчально-виховного процесу, підвищення його ефективності та якості; побудова відкритої системи освіти, яка забезпечує кожній дитині можливість самоосвіти; системна інтеграція галузей знань; розвиток творчого потенціалу учня, його здібностей до комунікативної діяльності; формування інформаційної культури учнів; розвиток експериментально-дослідницької діяльності та культури навчальної діяльності; реалізація соціального замовлення, обумовленого інформатизацією сучасного суспільства (підготовка фахівців у галузі інформатики та обчислювальної техніки, користувачів засобів нових інформантних технологій) [2, с. 181–186].

Для вирішення цих завдань необхідно забезпечити навчальні заклади навчальною обчислювальною технікою локальними і глобальними навчальними комп'ютерними мережами, електронним демонстраційним обладнанням комп'ютерними навчальними лабораторіями тощо. Реалізація нових інформаційних технологій потребує програмно-методичного (навчальні, контролюючі, імітаційно-моделювальні, інструментальні, службові програми, програмно-методичні комплекси) та навчально-методичної (навчальні та методичні посібники, нормативно-технічні документація, організаційно-інструктивні матеріали тощо) забезпечення. Серед засобів НІТ навчання особлива роль належить комп'ютеру.

Останнім часом в Україні поширюється використання комп'ютерів у дошкільних освітніх установах. Розробляються методики, спрямовані на розвиток дітей з урахуванням їхнього віку та індивідуальних особливостей, організацію їхнього спілкування [3, с. 100]. Окрема увага приділяється використанню сучасних інформаційних технологій при розв'язуванні завдань інтеграції дітей з обмеженими можливостями в життя сучасного суспільства. Для цієї групи дітей інформаційні технології нерідко є єдиним засобом одержання повноцінної освіти, конкурентоздатної професії і просто спілкування.

Один або два комп'ютери, призначені для автоматизації адміністративно-господарської діяльності школи, дозволяють створювати бази даних учнів (алфавітну книгу школи), анкетних даних учителів, реєструвати вхідні і вихідні документи, складати розклад занять, готувати різні статистичні зведення. Автоматизація роботи шкільної бібліотеки дає можливість швидкого пошуку потрібної літератури, ведення карток учнів і вчителів, нагляду за станом шкільних підручників тощо [1, с. 255–260].

Наявність достатньої кількості комп'ютерів дає змогу об'єднувати їх в інформаційну мережу школи, яка зв'яже кабінет директора, учительську, шкільні кабінети, адміністративно-господарську частину, бібліотеку в єдиний інформаційний простір. Це надає нові можливості автоматизації управлінської діяльності: ведення електронних журналів успішності учнів, створення і використання різних інформаційно-довідкових систем (нормативних, предметних, методичних), одержання і передачу оперативної інформації по всій школі. Застосування комп'ютерів у психологічній службі школи, дає змогу оперативно використовувати складні психодіагностичні методики, тестувати великі групи учнів, проводити статистичну обробку даних психодіагностики, відслідковувати динаміку розвитку психологічних особливостей учнів упродовж усього періоду навчання [2, с. 181–186].

Об'єднання шкіл і установ освіти в єдину інформаційну мережу дає змогу розв'язати проблему обміну оперативною інформацією між органами керування освітою й освітніми установами (накази, довідки, статистичні дані).

Таким чином, впровадження нових інформаційних технологій дозволить збільшити обсяг доступних освітянських послуг, розширити можливості та покращить використання дидактичного матеріалу нового покоління, а їх застосування виправдане відчутним підвищенням якості навчання, зниженням затрати часу та витрати сил викладачем і студентами.

Список використаних джерел

1. Єсіна О. Г. Електронний підручник як засіб підвищення якості освіти [Текст] / О. Г. Єсіна, Л. М. Лінгур // Теорія та методика електронного навчання. – 2011. – №2. – С.255–260.
2. Єсіна О. Г. Електронні підручники: переваги та недоліки використання [Текст] / О. Г. Єсіна, Л. М. Лінгур // Вісник соціально-економічних досліджень. – 2012. – №44 (1). – С.181–186.
3. Інформатика. Комп'ютерна техніка. Комп'ютерні технології: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. О. І. Пушкаря. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 695 с.
4. Засоби інформаційно-комунікаційних технологій єдиного інформаційного простору системи освіти України: кол. монографія

/ [В. В. Лапінський, А. Ю. Пилипчук, М. П. Шишкіна та ін.; за наук. ред. В. Ю. Бикова]; НАПН України, Ін-т інформ. технологій і засобів навч. – К.: Педагогічна думка, 2010. – 160 с.

5. Національна доктрина освіти України [Електронний посібник]: http://gazeta.zn.ua/EDUCATION/natsionalnaya_doktrina_obrazovaniya_shlifovka_prodolzhaetsya.html

6. Основы современных компьютерных технологий: Учебное пособие / Под ред. А. Д. Хоменко. – СПб.: КОРОНА-принт, 1998. – 448 с.

7. Спірін О. М. Основи створення системи електронних бібліотек наукових і навчальних закладів / О. М. Спірін // Електронні інформаційні бібліотечні системи наукових і навчальних закладів: монографія / [Спірін О. М., Іванова С. М., Новицький О. В. та ін.]; за наук. ред. проф. В. Ю. Бикова, О. М. Спіріна. – К.: Педагогічна думка, 2012. – 200 с.

References

1. Jesina O. G. Elektronnyj pidruchnyk jak zasib pidvyshhennja jakosti osvity [Tekst] / O. G. Jesina, L. M. Lingur // Teorija ta metodyka elektronnoho navchannja. – 2011. – №2. – S.255–260.

2. Jesina O. G. Elektronni pidruchnyky: perevagy ta nedoliky vykorystannja [Tekst] / O. G. Jesina, L. M. Lingur // Visnyk social'no-ekonomichnyh doslidzhen'. – 2012. – №44 (1). – S.181–186.

3. Informatyka. Komp'juterna tehnika. Komp'juterni tehnologii: Pidruchnyk dlja studentiv vyshhyh navchal'nyh zakladiv / Za red. O. I. Pushkarja. – K.: Vydavnychyj centr «Akademija», 2001. – 695 s.

4. Zasoby informacijno-komunikacijnyh tehnologij jedynogo informacijnogo prostoru systemy osvity Ukrainy: kol. monografija / [V. V. Lapinskij, A. Ju. Pylypчук, M. P. Shyshkina ta in.; za nauk. red. V. Ju. Bykova]; NAPN Ukrainy, In-t inform. tehnologij i zasobiv navch. – K.: Pedagogichna dumka, 2010. – 160 s.

5. Nacional'na doktryna osvity Ukrainy [Elektronnyj posibnyk]: http://gazeta.zn.ua/EDUCATION/natsionalnaya_doktrina_obrazovaniya_shlifovka_prodolzhaetsya.html

6. Osnovy sovremennyh komp'juternyh tehnologij: Uchebnoe posobie / Pod red. A. D. Homenko. – Spb.: KORONA-print, 1998. – 448 s.

7. Spirin O. M. Osnovy stvorennja systemy elektronnyh bibliotek naukovykh i navchal'nyh zakladiv / O. M. Spirin // Elektronni informacijni bibliotечni systemy naukovykh i navchal'nyh zakladiv: monografija / [Spirin O. M., Ivanova S. M., Novyck'ij O. V. ta in.]; za nauk. red. prof. V. Ju. Bykova, O. M. Spirina. – K.: Pedagogichna dumka, 2012. – 200 s.

Tikhonov V. I., student, Institute of magistracy, post-graduate of the National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv)

General characteristics of modern information technology in education

The article deals with the concept of information-educational environment, certain types of electronic teaching resources, modern information environment. There are features and benefits of using ICT in the educational process modern educational institution.

Keywords: information educational environment, information technology education, training, electronic teaching resources, electronic teaching and didactic materials.

Тихонов В. И., студент, Институт магистратуры, аспирантуры и докторантуры Национального педагогического университета им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев)

Общая характеристика современных информационных технологий в системе образования

Рассмотрено понятие информационно-образовательной среды, отдельные виды электронных дидактических ресурсов, современную среду информации. Также приведены функции и преимущества использования информационно-коммуникационных технологий в учебно-воспитательном процессе современного учебного заведения.

Ключевые слова: информационная образовательная среда, информационные технологии обучения, средства обучения, электронные дидактические ресурсы, электронные учебно-дидактические материалы.

* * *

УДК 904.104

Aliyeva U.,
PhD student of the Institute of Philosophy and Law,
Azerbaijan National Academy of Sciences
(Azerbaijan, Baku), zamrahov@gmail.com

THE EUROPEANS STRUGGLE FOR AZERBAIJANI OIL

The intentions of the ruling monopolist unions were, of course, only to gain maximum profits, they were not interested in any environmental, economic and moral problems. In fact, of course, the very positive results could have been obtained, should such big amount of money has been aimed into the improvement of the economic and social situation in Azerbaijan and on the other hand to improving of the welfare of the population. In a short time Azerbaijan could become one of the developed and rich countries of Europe. Unfortunately, none of them was realized. On the contrary, alongside with transporting the Baku oil to overseas, the Baku city was being destroyed, and, despite the excessive working hours, the population had been sentenced to live like miserable with a penny coin.

Keywords: Baku oil, Europeans, oil crisis, The Nobel brothers, Rothschilds, Nobmazut.

(стаття друкується мовою оригіналу)

At the end of the XIX century and at the beginning of the XX century, the Russian Empire, especially, Baku city located on the shores of the Caspian Sea, were deemed as one of the main oil sources of the world. At the very beginning of the XX century, the city of Baku has indeed surpassed the Pennsylvania, and become the first city for oil industry in the world. The Nobel brothers – Rothschilds have gained a wealth and become very rich. The founder of the Nobel Prize Ludwig Nobel was known as the «Russian Rockefeller». Ludwig Nobel has made tankers for the transportation of the oil from the Caspian Sea for the first time in the world. Shell Oil Company is also considered to be as one of the companies which was formed on the basis of the Baku oil [1, p. 51].

In 1859, the first oil refinery plant was built in Baku. In 1867 the number of similar refinery plants has reached 15 [2].

In 1872, the commitment system that has become an obstacle in the way of development of the oil industry thereby impeding the flow of capital to the industry – has been abolished, oily lands were divided into groups and were given to various capital owners by auction under the long term lease. While in 1873 the number of the companies operating in the city of Baku was 12, whereas their number reached 140 at the end of the century [3, p. 216].

Due to the rapid development of the oil industry and bringing a large amount of money following the abolition of the **obligatory land tax system (iltizam system)**, the efforts and interests shown so that to seize and capture the oil-bearing lands, have extremely been increased. The newspaper «Caucasus» has highlighted and outlined this case as follows: «Currently, the population of Baku has got serious diseases of «oil», it just tells of oil, the rapidly growing oil industry and tells as to the significant earnings made from oil business. Oil!..Oil!..Oil!.. If someone has got even a little capital he tries to put his funds into the oil business. Many of them have presumed that maximum in two years they would become as Rothschild» [4, p. 222].

During the last quarter of XIX century there was a strong influx of French, Swedish, German and English capital into the Baku oil industry [5, p. 218].

Yet in the first period of the flow of foreign capital into the Baku oil industry, i.e. in 1875, the prominent Azerbaijani educator Hasan bey Zardabi wrote the following in the newspaper «Akinchi» about plundering the wealth of

Azerbaijan by foreign capitalists: «We can clearly see certain class of foreign people that has been heading to our country and turned back very enriched. If you would ask a French merchant as to the what kind of wealth is in this or other cities of our country, this French man would answer you relying on scientific principles available to him in such a correctly and accurately manner that the fact that how this information is so accurately known to him would surprise you indeed so much» [4, p. 222].

In 1879 the Nobel brothers founded in Baku a joint-stock company known as the «Nobel brothers association», which has soon turned into one of the biggest oil industry companies of the world. In 80 the french capital investment starts to flow to Baku city. The french capital was being represented by Paris banker Rothschild. In 1885 the Caspian and Black seas oil industry and trade society ownership has been seized by him and later on he started to actively subjugate and monopolize the sale of Baku oil. But the representatives of the British capital began to appear in Baku at the end of the 90 s [5, p. 218].

The «Nobel brothers company» has been controlling 98% of Russian oil within the period of between the end of XIX century and the beginning of XX century [6, p. 129]. In the mid 70-ies of the XIX century, the Nobel brothers have purchased oil-bearing lands and a couple of small kerosene plant in Baku. They started to make a huge wealth at the expense of rich oil resources laid on the territory of Absheron peninsula. By end of the century the «Nobel brothers association» reached the maximum share of Russian oil exports, oil production of the association was equal to 9% of world oil production [7, p. 53].

All the measures taken place have contributed the rapid development of the oil industry in Baku. Between the period of 1870–1880, oil extraction and production increased by 10 times. At the end of the century about 500 million poods of oil has been extracted in Baku oil industry and oil production had exceeded the level oil production in USA. In the first year of the XX century more oil has been produced, it was about 667 million cubic [3, p. 217].

Among the oil products transported from Baku to Russia along with the kerosene which was the main product, there were also gasoline, lubricants and others. This, in turn, caused the withdrawal of American white oil to the Russian market. Baku light oil had been exporting not only to Russia but also to other overseas foreign countries – such as China, India, Indo-China and Australia. In 1897 in order to increase the exports of white oil products and to facilitate their transportation, the construction of another white oil pipeline has begun between Baku and Batumi. Construction of the pipeline was completed in 10 years. The construction of the white oil pipeline has significantly increased oil exports (ibid). The 833 km length pipeline with a 200mm diameter of pipes had a carrying capacity of 900 tons of oil per year [2].

In general, the most pressing issues in 1880 – 1890 were the construction of the oil pipeline between Baku oil plants and the Black city, the realization of which have been done by the most active companies of that time such as the «Nobel brothers», «H. Z. Tagiyev» and «Baku oil society». In 1877 the first oil pipeline in Russian between Sabunchu oil fields and the Black city oil plants has been completed. In 1890 about 25 lines of 286 km long oil pipelines have been constructed which have the capacity to pump 1,5 million pood of oil per day from oil fields to oil plants of Baku region [6, p. 53].

In 1895–1898 the 8 British oil companies have been founded in the Caucasus oil industry 6 of which had been operating in Baku region. In 1897, the British have purchased the oil fields and oil processing plant belonging to six local companies at the amount of 12256 thousand manats [5, p. 219].

Foreign companies achieved legendary profits by exploiting the rich oil reserves of Azerbaijan. In a short time, they managed to return back the amount of capital spent for purchasing of the oil industry enterprises. Foreign investors were engaged in the oil production business without thinking about its future [4, p. 219–220]. Their only interest was to make a profit by selling off the oil at the highest price as much as they can. They were not interested neither in the development of the oil industry nor in the use of any innovations for oil industry.

Major capital investments made into the oil production industry of Azerbaijan has enabled the establishment of industrial-technical revolution. Since 1870, the drilling of oil wells began to be implemented by the method of pulsing of wells. The number of new wells drilled with the drilling method instead of old oil wells in started to rapidly increase. While the number of such drilled wells was equaled to 9 in 1873, whereas their number increased and reached to 251 in 1879, and to 1710 in 1900 respectively [5, p. 220].

Thus, exploitation of oil resources and the low cost of labor forces have been providing the great revenue expectations of industrialists. While the initial capital of the Nobel brothers company was equaled to 3 million manats (the currency of Azerbaijan), whereas, this capital has reached 15 million in 1883 [5, p. 223].

In Europe, the main rival of the «Standard Oil» company was «Nobel brothers» company and the «Caspian – Black sea society of Rothschilds and Rothschilds and Mantashov's companies in the Far East. The Russian white oil industry had seriously been competing with American oil industry in British oil market. Nobel had been retaining the white oil exports to Britain. In 1883, he founded the society of German – Russian oil export. This society had oil transportation tankers and oil storage facilities at its disposal of the. In 1897 Rothschild laid the foundation of the new trading called English – Caucasian company which was engaged in selling of Russian oil [5, p. 226].

One of the important markets for selling of Baku white oil was also Germany. This was a market where the position of the Baku oil started to prosper. The amount of white oil exported from Baku to Germany in 1889–1903, Germany has caused to increase the total amount of imported oil in Germany from 8,9% up to 18,2%. The white oil processing plant founded by Rothschild in Austria was presupposed to process up to million pounds of oil annually.

Baku oil had had the best-selling market in the Middle East as well. It consisted mainly of India, China, Indo-China, Australia, Japan and other countries. In 1886 the oil of Baku was first exported to India. Later, this oil was delivered to China and to other countries started to successfully compete with American oil.

In the early 1890 the rapidly increasing oil production that left significantly behind other areas of industry development has caused the market to be filled with excessive amount of oil products. The oil industry has overwhelmed with the crisis of abundance and this caused extremely reducing of the price [5, p. 226]. The numbers of offers has been increased due to the abundance of products, but demand remained almost

unchanged, for just this reason, prices began consequently to fall.

In 1910 that communist Stephan Shaumyan acknowledged that «The oil industry crisis is sustained by the sole buyers and exporters – by Nobel and Rothschild. The oil industry has actually been monopolized by these two companies and they do whatever they want within the oil industry» [7, p. 54].

In early 1900, «Nobel brothers» company had signed a contract with the Rothschild «Oil» company («Nobmazut»). Either of these companies had taken over to monopolize the sale of oil products and to pursue a mutually agreed trade policy so as to gain the highest profit in domestic markets. In 1900, they have accounted for 21% of oil production and 40% of oil export. In 1901, 57% of the oil exported to the Russian internal provinces through the Caspian sea belonged, 43,5% of heavy fuel oil and 67,5% of lubricating oils belonged to the Nobel and Rothschild companies [8, p. 26–27].

As seen from the figures, starting from 1900, the duopoly began to dominate in the oil industry. Therefore both the «Nobel brothers» union and «Mazut» association have been taking themselves very freely, and were doing whatever they want in this section of the industry. As a result, even though they managed to gain the highest profits, they caused a huge material and moral damage to Baku.

In 1900 they agreed upon the establishing of the company «Consolidated petroleum and K^o» which was expected to carry out all their business. Very soon, the company signed a contract with Rockefeller which has envisaged dividing the British oil market. According to this contract Rockefeller should have provided 60% oil and Russian had to provide the remaining – 40% of to the British market [8, p. 26–27].

Yet at the end of XIX and at the beginning of the XX centuries Baku oil industry has attracted the attention of the king American petroleum – Rockefeller and his «Standard Oil» company. But the rate of participation of American capital in the oil industry of Azerbaijan was extremely weak. American capital was represented in Azerbaijan with «Vacuum Oil & Co» – a company specializing in lubricant production. This basic capital of the company is 2.4 million rubles, 1.2 million of which was accounted for the US, but in the early in XX century, the flow of the large American capital owners of American society into Baku oil fields has significantly increased [9, p. 214–215].

American monopolies did not want to contribute to successful development of relations in the oil industry of Azerbaijan; on the contrary, they aimed to slow down oil exports to international markets, which was the most dangerous rival of the «Standard oil» company. According to the American oil kings advisor in Baku, in order to keep up an American oil monopoly – «Standard oil» company and with the aim not to be accused of intentionally reducing of oil export from Baku, these companies have signed an agreement and worked with the Nobel and Rothschild companies [9, p. 214].

In order to neutralize their rivals, Nobel and Rothschild have established strong ties with «Standart oil vø K^o» of America and British – Dutch «Shell» trust company, respectively. The establishing the union with Nobel was much more important for Rockefeller. In 1902, the contracts that have initially been signed between all branches of «Standart oil vø K^o» in Europe and Nobel that come to expiration status, have then been extended for five more years. The agreement was made between Nobel and Rockefeller in respect to divide «the spheres of influence» in Germany [8, p. 28].

During the years of crisis the capital inflows to Baku has significantly fallen down. But the position of the capital influx has still remained very strong. Thus, in 1902, the amount of foreign capital invested in the oil industry of Azerbaijan was amounted to 30 percent of the total capital investment [8, p. 29].

The main reason for the increase of export prices was the fact that though it has not reached the level of 1900, but the prices were still increasing. But revenues obtained from the export of oil and oil products producers, were not sufficient for Baku oil producers, because due to not unification of small and medium-sized enterprises, they were forced to hand over their products to large companies. The «Nobel brothers» association, «Caspian – Black Sea Company», «Caspian Company» and other powerful firms that were able to keep up oil production in their oil plants and that had extensive oil storage tanks, were purchasing the oil at low prices from oil industrialists that did not afford to keep their oil products. British consul from Baku wrote that «Those companies managed to gain the highest profits that controlled the sale of liquefied gas and kerosene in Russia [8, p. 26].

Foreign entrepreneurs have been using different means, so that to displace the local owners of small oil industry and to keep them under their dependence. As an example, Rothschild entrepreneur can be specified. He was borrowing money to small businesses to borrow money and was imposing such leasing terms that the borrowers found themselves eventually in dependent status from Rothschild. As the small businesses often could not afford to pay their debts on time further interest was being added to the amount of debt and thus the amount of debt was eventually increased. This way had forced the owners of the small oil industry business to repay the debts by selling the oil fields and plants owned by them at any price. As a result, the owners of small oil industry were totally undergoing a bankruptcy, in the best case; they were forced to leave from Baku [5, p. 221].

The British capital held a remarkable place in the total amount of the share capital invested in Azerbaijan oil industry. In 1903 12 British enterprises with the total capital of 60 million rubles had been functioning in Baku region in 1903 [8, p. 29].

Despite the crisis situation, the oil industry enterprises could still function with the profit. «Nobel brothers» company, «Caspian – Black sea association», the «Baku oil society», Russian «Oil» companies could obtain 20–37% of revenues. Oil companies have been obtaining such huge oil revenues by increasing the production and use of oily lands and were escaping without involving additional costs for technical improvement. And this has caused the reduction of the labor productivity in the oil industry [8, p. 30].

This reduction caused the falling down the weight of Russian shared capital. If in 1901 the Russian share in the world oil production was 51%, USA – 43%, whereas in 1910 the share of Russia has reduced down to 22%, and the USA share rose up to 62% [8, p. 33].

Yet at the beginning of the XX century, western experts believed that there are sufficient oil resources in Baku which are capable to provide the heating and power energy of the entire world [10, p. 331].

The monopolist «Nobmazut» union managed to take a dominant position in the oil market of the country in a short time. This was promoted by subjugation of oil and lubricant production under its monopoly In 1909 around 50 and 40%

of all the oil produced in the wholesale section in suburban areas of Baku has been accounted for of the «Nobel brothers company» and the «Oil» company respectively, and 10% was carried out by the remaining oil enterprises [9, p. 171].

Having monopolized oil production, «Nobmazut» company began to monopolize white oil production industry. By the end of 1907, the association managed to gather 75% of the domestic market sales of kerosene in Russian Empire. As a result of smart operative actions implemented by E. Nobel and Rothschild in 1909 the share «Nobmazut» union for all wholesale of the oil refining in Baku reached 90%, the share of other companies was amounted only 10%. «Nobmazut» association had a strong oil fleet. For example, in 1913 year 72 out of 160 oil transportation rail barges in Volga River were belonging to this union and 46 of them belonged to «Nobel brothers» company and 26 barges belonged to «Mazut» association [6, p. 147–148].

In 1910, the share of the three most powerful financial industry associations «Oil», «Shell» and «Nobel brothers» in the Russian oil production market remained at a high level. During the time of the First World War the 86% of the entire share capital – were accounted for this association. Almost all of the major oil processing and refinery plants producing kerosene and mazut (black oil) and 12 out of 15 of the biggest Caucasus pipeline was at disposal of this association. This in turn enabled to control 90% of the industry oil distributed to plants and sea ports and $\frac{3}{4}$ th of sales of oil products. If in 1913 the joint oil production of these three groups was accounted for 60,2% of Russian oil production, in 1914 it was 64,1%, in 1915 – 63,5% and in 1916 it was about 65%. But this fact cannot be denied that the rest companies that were not included into the specified associations – joint stock companies that were accounted for 14% of the entire share capital, fulfilling about 40% of all oil production [9, p. 174–175].

Oil production, its processing, transportation, oil trade affairs were mainly gathered in the hands of a few large monopoly associations. In 1914 about 60,7% of oil production in Russia – accounted for Baku oil industry where 66% of kerosene and nearly this much of mazut production accounted for the three monopolies – «Russian General Petroleum Corporation» («Oil»), «Nobel Brothers Company» and «Shell» oil companies. The dominant authorities were regulated by foreign capital [11, p. 18].

In this period, the Azerbaijani oil industry had been experiencing difficulties in terms materials and equipment. Despite the cessation of oil exports from Russia during the war, domestic oil demand was not being covered. It should also be noted that in 1917 about 93,7 million pood of oil have been reserved in Baku. This oil was not transported to the central provinces of Russia due to the transport inaptitude. While in 1916 about 408 million pood of oil products were transported from Baku, whereas 348 million pood of oil were delivered in 1917 (ibid). Although the world was in a great need for oil but the Vice versa processes had taken place in Baku. It was unable to convey the extracted oil to its customers. The oil for which the entire world was struggling for – had become an unnecessary waste in Baku.

In early 1917, the Germans already realized that the primary means that can change the course of the war, is oil. The Germans began to look for ways to Baku oil. The first step in this way was the Brest–Litovsk agreement signed in March 1918. According to this agreement the military conflict

between with the Russians and the Germans have been stopped. By that time, the Turks already started to arrive in Baku. They feared that the success of their partners would lead to the destruction of oil sectors. Germany promised that in case if the Russians buy the oil from them then the Germans would prevent the invasion of Turks [12, p. 202].

Lenin answered to this offer and said: «Of course, we are happy to do this». Then one of the leaders of Bolsheviks – Joseph Stalin sent via a telegraph a relevant decree to Baku commune – the Baku city administration. However, the local Bolsheviks disagreed with this decision. Their response was as follows: «We would never give back the oil that we produced to German invaders neither regardless the fact that we win or lost». Meanwhile, the Turks were attempting to seize Baku oil and were away from fulfilling the Germans intentions [12, p. 202].

The victory of Britain in the First World War has proved the importance of natural resources, in particular the great importance of oil. It has completely become clear that any country wishing to achieve ideological, cultural and economic growth should possess the resources and of course the oil was of great importance amongst these resources [2].

In 1917 the foreign capital continued to dominate in Baku oil industry. The 60% of the total oil production in Russia was accounted for 10 international finance groups involved into the oil sector. These financial groups managed to concentrate 75% of the oil trade in the domestic market of Russia. In 1917, 257.9 million manats of foreign capital have been invested into the Russian oil industry of which, 67% – came from English, 19.9% – from French, 5.5% – from German, 4.1% – came from the Netherlands and from other capitals. Three large groups of monopolists – «Oil», Nobel brothers and «Shell» oil have completely been industry dominating the oil industry [11, p. 63].

In May 1918 the Russians has taken a number of measures under the guise name of «Educative measures» with the aim to falsely call certain group of people as thieves, speculators and began to administer these measures against this group of people. For example, in order to increase the resistance of the hostile bourgeois, the emergency committee allegedly assuming to struggle against Counterrevolution In May and June of 1918 arrested Lesner who was a board member of the Nobel Brothers company and Landau who was a head of the Caspian – Black Sea company and had deported the directors of Nobel brothers and «Russian oil companies» [11, p. 146–147].

Later the British «Times» newspaper wrote about their arrival in 1918 in a manner as if to acknowledge the fact that «We had come to capture Baku oil fields» [8, p. 346].

With the aim to occupy Baku the British government has sent General Lionel Dunsterville to Baku. The main purpose of the British general was to seizure a power in the Caucasus, and at the same time to invade the Caspian Sea and occupy the Baku. In his memoirs Dunsterville wrote that the occupation of Baku would enable them to close the doors of Central Asia and on the other hand to close the access to oil reserves to their enemies [13, p. 3, 60].

The seizure of oil resources regions was taking a special place in the German government plans that were in urgent need for fuel and other petroleum products. General Ludendorff believed that, the occupation of the Caucasus would enable them to create the economic blockade and to economically strengthen Germany as well as establish a confidence in

victory. In July 1918, Ludendorff in his speech during the confidential meeting was held in Spa, Belgium, noted that the oil issue is of great significance so that to solve the strategic problems of Germany and for this reason the occupation of Baku was very important [8, p. 346–347].

In those days Mammad Amin Rasulzade (only president of the Democratic Republic of Azerbaijan (ADR) (1918–1920)) wrote to Mammad Hasan Hajinski (Minister for Foreign Affairs of ADR) that Germany and Turkey are using the different approaches to the issue Baku. Fearing of the fact that oil fields could be destroyed by the Bolsheviks, the Germans have the tendency to agree with them and to conclude an agreement on the purchase of oil. He further noted that there are differences between the Turkey and Germany parties on issues related to the Caucasus [8, p. 348].

Very soon in order to achieve their goals the British who were trying to control the oil industry established the British Oil Control. The chairman of the British «Bibi–heybat» oil company Herbert Allen said in December of 1918 in London that «Russian oil industry duly organized and generously funded under the leadership of Britain can be a valuable source of income for the British empire» [8, p. 372]. Over those years, the British had taken millions of pounds from Baku. On the other hand, the tyranny of British in Baku had no limit. The British were behaving in Baku very freely and were not paying any taxes. On the other hand, they could have been interfered the governance bodies and established a number of new institutions and decreed new orders.

References

1. Daniel Yergin. The Quest: Energy, Security, and the remaking of the modern world. – United States: Penguin Press, 2011.
2. The victory would be impossible without the Baku Oil, devoted to 60th anniversary of the Great Victory.
3. Azerbaijan history reflected from most ancient times up to the beginning of the XX century. – Baku: Science, 1993.
4. Ilham Aliyev, Akif Muradverdiyev. The oil of Azerbaijan in the world policy. The First book. Azerbaijan publishing house. – Baku, 1997.
5. Azerbaijan history in 3 volumes, II Volume, the publishing house of the Academy of Sciences of Azerbaijan SSR. – Baku, 1964.
6. Mirbabayev M. F. Brief history of Azerbaijani oil. – Baku, The book was published in the Centralized Press Office of SOCAR.
7. Sultanov Ch. The Interrupted flight. Second attempt. Sabah publishing house. – Baku, 1997.
8. Azerbaijan history, 1900–1920, and in seven volumes, the volume V. – Baku: Science, 2008.
9. Ilham Aliyev, Akif Muradverdiyev. Oil of Azerbaijan in the world policy. The Second book. Azerbaijan publishing house. – Baku, 1997.
10. Peter Hopkirk. On the secret service east of Constantinople, The Plot to bring down to the British Empire, published by John Murray. – London, 2006. – 431 p.
11. Azerbaijan history, in three volumes, the volume I, «Science» Publishing House. – Baku, 1973.
12. Daniel Yergin. Production: A world history of struggle for oil, money and the power. «Alpina Publisher». – Moscow, 2012. – 944 p.
13. The General – Major Dunsterville, the British Imperialism in Baku and Persia 1917–1918 (memories), The publishing house – «The Soviet Kafkaz». – Tiflis, 1925.

*Алієва У., аспірантка, Інститут філософії та права
Національної академії наук Азербайджана
(Азербайджан, Баку), zamrahov@gmail.com*

Борьба европейцев за азербайджанскую нефть

Розповідається про наміри спілок правлячих монополістів до отримання максимального прибутку від нафти, також автор особливо відзначає, що вони абсолютно не були зацікавлені у вирішенні будь-яких екологічних, економічних і моральних проблем. Насправді ж можна було б домогтися позитивних результатів за умови виділення матеріальних засобів і вкладень як на поліпшення економічної та соціальної ситуації в Азербайджані, так і на покращення добробуту населення. За короткий час Азербайджан міг би стати однією з розвинених і багатих країн Європи. На жаль, жоден з цих позитивних

моментів не був реалізований. Навпаки, поряд з транспортуванням нафти Баку за кордон, місто Баку руйнується, і, незважаючи на надмірну тривалість робочого дня, населення мало дуже мізерні доходи і нестерпні житлові умови.

Ключові слова: нафта Баку, європейці, нафтова криза, брати Нобель, Ротшильди, Нобмазуть.

*Алієва У., аспірантка, Інститут філософії та права
Національної академії наук Азербайджана
(Азербайджан, Баку), zamrahov@gmail.com*

Борьба европейцев за азербайджанскую нефть

Повествуется о намерениях союзов правящих монополистов к получению максимальной прибыли от нефти, также автор особо отмечает, что они абсолютно не были заинтересованы в разрешении каких-либо экологических, экономических и моральных проблем. В действительности же можно было бы добиться позитивных результатов при условии выделения материальных средств и вложений как на улучшение экономической и социальной ситуации в Азербайджане, так и на улучшение благосостояния населения. За короткое время Азербайджан мог бы стать одной из развитых и богатых стран Европы. К сожалению, ни один из этих позитивных моментов не был реализован. Напротив, наряду с транспортировкой нефти Баку за границу, город Баку разрушается, и, несмотря на чрезмерную продолжительность рабочего дня, население имело очень скудные доходы и невыносимые жилищные условия.

Ключевые слова: нефть Баку, европейцы, нефтяной кризис, братья Нобель, Ротшильды, Нобмазуть.

* * *

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 37.03

Смола Л. Є.,
доктор політичних наук, професор кафедри
видавничої справи та редагування НТУУ «КПІ»,
(Україна, Київ), lid-leo@ukr.net

ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

В статті розглядається термін «інформаційна війна», цілі, способи та методи ведення. Аналізуються новітні комунікаційні технології як інструменти інформаційної війни: соціальні мережі, блоги та форуми. Отримується нове інформаційне явище – меми. Стверджується, що прийоми та методи інформаційного протиборства з воєнної сфери успішно перенесені у політичну площину. Робиться висновок, що інтерактивні формати із соціальними медіа дозволяють протидіяти інформаційній агресії. Зазначаються основні аспекти інформаційного домінування: проникнення в інформаційне середовище країни, формування внутрішніх конфліктів, паніки, хаосу в інформаційному просторі, руйнування елементів соціальної системи.

Ключові слова: інформаційна війна, політична комунікація, мас-медіа, інформаційні технології, інформаційне протиборство, медіапростір.

Розвиток комунікаційних технологій, швидкий обмін політичною, економічною, науково-технічною та іншою інформацією, застосування нових технологій в усіх сферах громадського життя, у виробництві та управлінні надають великі можливості державним інститутам та громадянам. Динамічні зміни в суспільстві активізують потребу людей в об'єктивній інформації і вимагають орієнтування в політичній та соціально-економічній обстановці. Однак інтенсивний інформаційний вплив створив умови для маніпулювання масовою та індивідуальною свідомістю людей, коригування їхньої поведінки та прийняття рішень. Виникла необхідність аналізу комунікаційних технологій в умовах ведення інформаційної війни.

Цілі статті – розглянути феномен інформаційної війни в контексті розвитку комунікаційних технологій, проаналізувати її особливості та шляхи протидії.

В силу значної ефективності новітніх комунікаційних технологій та методів управління великими масами людей, майже невідворотним стало їх застосування на державному та міждержавному рівні. Першочерговою постала проблема захисту власного національного інформаційного простору. Д. Робертсон, аналізуючи взаємозв'язок інформаційних та суспільних процесів, висунув тезу, що «цивілізація – це інформація», за якою рівень розвитку суспільства визначається обсягами інформаційних обмінів [1, с. 17–26]. Однак ще М. Вебер твердив, що основою розвитку суспільства є не матеріальне, а духовне життя та сфера свідомості в цілому. «Соціальний прогрес зумовлюється передусім його духовним середовищем», – підкреслював історик А. Тойнбі [2, с. 254]. Інформація робить можливим спільне існування і узгоджену діяльність багатьох людей, здійснює інформаційне забезпечення економічної та оборонної могутності суспільства, його ідейної та психологічної єдності, формує ідейні та психологічні стереотипи суспільства. Відповідно, інформаційна зброя стала ефективним засобом для вирішення багатьох військово-політичних

питань. І цьому контексті особливої ваги набуває проблема протидії інформаційному домінуванню, пануванню (перевазі) одного геополітичного суб'єкта над іншими, тобто питання ведення інформаційної війни. Основним аспектам проблеми інформаційної війни присвячена була монографія С. Расторгуєва «Информационная война», де показана її історія, перспективи, сформульовані ключові завдання, вирішення яких необхідні для розробки стратегії інформаційного впливу. В праці представлений ряд оригінальних результатів по теорії інформаційної зброї та математичному апарату аналізу проблеми [3]. Окремі аспекти розглядаються в дослідженнях В. Лісичкіна, Л. Шелєпіна «Третья мировая информационно-психологическая война», О. Грєневцького «Информационная война против России», І. Панаріна «Технология информационной войны» тощо. Однак для цих робіт характерна певна заангажованість і відсутність наукового підходу до проблематики. Винятком є монографія А. Манойло, А. Петренка, Д. Фролова «Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны», де представлена концепція державної інформаційної політики в умовах загроз використання іноземними державами арсеналу сил, засобів та методів інформаційно-психологічної війни в політичних цілях. Авторами був розроблений новий підхід щодо структури психологічних операцій як комбінації основних її елементів – дезінформування, лобіювання, маніпулювання, шантажу та управління кризами [4]. Аналізом інформаційної війни, її форм та методів займався такі українські науковці як С. Грачов, Я. Жарков, М. Дзюба, Е. Колесов, О. Левченко, В. Легомінов, В. Остроухов, М. Онищук, В. Петрик, А. Юричко. Ряд науковців висвітлювали аспекти інформаційно-психологічних впливів в своїх дисертаційних дослідженнях. З українських дослідників слід виділити монографію О. Литвиненко «Спеціальні інформаційні операції та пропагандистські кампанії», де автором розкриваються сучасні підходи до проблематики спеціальних інформаційних операцій, окремо розглядаються їх сценарії [5]. Аналіз досліджень західних науковців свідчить про три основні напрями в сфері дослідження комунікаційних технологій. Перший (У. Ліппман) в своїй основі передбачав безмежну здатність ЗМК впливати на громадську думку та маніпулювати нею з необхідними для замовника результатами. Ключовим моментом є аналіз ефективності впливу засобів масової комунікації. Представники другого напрямку (П. Лазарсфельд, Б. Бірельсон) вважали, що тотальний вплив неможливий і його ефективність залежить від вивчення аудиторії, її характеристик, партійної приналежності тощо. Акцент робився на вивчення соціально-психологічних особливостей соціуму, архетипу населення, його стереотипів, установок, міфів тощо. Третій напрям (Д. Батлер, Д. Стоукс) узагальнив новітні дослідження в сфері інформаційних ресурсів та технологій, визначив комунікативні стратегії мас-медіа

та зосередив увагу на аналізі інформаційного середовища: на контент-аналізі повідомлень, адекватності сприйняття об'єктами впливу інформації та можливостях інформаційних технологій для завоювання та утримання влади.

Серед дослідників інформаційного суспільства немає єдиного підходу щодо концептуального бачення комунікаційних технологій. Більшість вчених в своїх наукових розробках акцентували увагу на можливостях, які надають комунікаційні технології, як то у донесенні інформації чи забезпеченні прав людини (е-врядування). Комунікаційні технології вивчали Г. І. Захарова, А. І. Семенченко, О. М. Холод та ін. Однак складно виділити наукові доробки, які б аналізували загрози в інформаційній сфері та особливості інформаційної війни в контексті використання новітніх комунікаційних технологій.

Виникнення та поширення соціальних мереж – медіа, інформація в яких створюється загальною аудиторією (сайти, інтернет-форуми, блоги, чати тощо) є закономірним впровадження інформаційних технологій в суспільне життя. Специфіка цього медіа полягає в тому, що він надає можливість обговорювати різноманітні теми, що актуальні в соціумі та мобілізувати спільні дії. Актуалізація комунікативних потреб людей та розвиток комунікацій зумовила використання технологій оперативного інформування. Американські дослідники (М. Лундт, К. Ховланд, Л. Доуб) прийшли до висновку, що будь-яке перше повідомлення про окремий факт здійснює більш сильний вплив на аудиторію, ніж всі наступні інформування. Змінити думку аудиторії впливу, яка склалася внаслідок первинної інформації, особливо в сфері політичних процесів важче, ніж сформувати це ставлення. Мова йде перш за все про динаміку процесів масової свідомості, а не окремих груп, що мають вже сформовані позиції стосовно певної інформації [6]. Це зумовило появу тези: «якщо CNN не показало певну подію, то відповідно в реальності вона не відбулася». Окремо слід виділити нову сферу впливу – блоги, які вже активно використовуються в інформаційній війні. Ефективність блогів в інформаційній протидії зумовлена різними чинниками. Однак в їх основі лежить використання методу ще «доінтернетівської» епохи, а саме «висловів лідерів думок» та «суспільно значущих осіб». І якщо раніше для донесення повідомлення необхідно було надрукувати листівку, записати телепередачу чи відеозвернення, то тепер для цього необхідно лише опублікувати текст на інтернет-сторінці. Відомий блогер, що користується підтримкою в суспільстві, у блозі декларує свій підхід до проблеми/політичної сили/тощо. В цій ситуації використовується технологія «ключові слова». Таким чином, читачі, що зацікавилися певною статтею, можуть перейти в категорію та прочитати інші повідомлення. Вивчивши тисячі блогів, компанія MindComet.com зробила висновок: блогосфера складається з освідчених, соціально адаптованих осіб, що ефективно впливають на соціум. Блогери відстоюють свої політичні погляди, підтримують соціально значущі процеси та швидко реагують на зміни, що відбуваються [7, с. 248]. З початку українсько-російської війни в соціальних мережах («ВКонтакте», Facebook) створювалися групи з явними та прихованими модераторами, які намагалися формувати громадську думку, певні панічні (антиукраїнські) настрої. Експерти неодноразово викривали діяльність «інтернет-

тролів» (замовних коментаторів), завданням яких було створювати необхідні інформаційні «хвилі» та впливати на громадську думку в Україні, РФ і західних країнах [8].

Соціальні мережі відкрили можливості для оперативного інформування суспільства про діяльність ворожих угруповань на території України. Так, робота міжнародної волонтерської групи InformNapalm, яка займаються OSINT-розслідуваннями щодо участі підрозділів ЗС Росії у бойових діях на Донбасі стала підґрунтям для викриття російської агресії на Донбасі [9]. Комунікативні інновації стали ефективним інструментом у боротьбі з пропагандою. Stopfake – український проект по аналізу новин, перевірка та спростування викривленої інформації та пропаганди про події в Україні, яка розповсюджується у ЗМІ. Ефективність цього проекту була визнана на міжнародному рівні. Інформаційні технології породили нове явище – інтернет-мем (від англ. Meme – ідея, поведінка, стиль, що поширюється від однієї людини до іншої). Фактично набула розширення ідея Р. Докінза про концепцію «мему» [10]. Аналіз ЗМК показав появу стійких кліше, що несуть певний зміст – «укропи», «ватніки», «колоради», «кіборги» тощо. Так, до прикладу, у ЗМК було виявлено близько 3 тис. статей, де вживався штучний інтернет-мем «вежливые люди» – кліше російської пропаганди для позначення окупаційних військ, які висадилися в Криму без розпізнавальних знаків [11]

Підсумовуючи, слід виділити основні засоби інформаційного домінування, які стали можливі за нових комунікаційних технологій:

- культурне та духовне проникнення в інформаційне середовище країни та пропаганда власних соціокультурних цінностей;
- створення умов, що ведуть до інформаційної залежності від потоків інформаційних ресурсів та технологій;
- встановлення контролю над інформаційно-телекомунікаційною структурою, присутність ЗМК у інформаційному просторі країни;
- дискредитація влади, силових структур країни, громадських ініціатив;
- формування напруги в суспільстві, панічних настроїв, внутрішніх конфліктів, що зумовлюють хаос в структурі інформаційного простору, дестабілізація ситуації в країні – руйнація елементів системи регулювання суспільних відносин.

Підводячи підсумки технологічних засобів забезпечення інформаційної взаємодії, слід відмітити, що вони створили широкі можливості для поширення певних ідей та методів впливу. Комунікаційні технології вже формують зміст процесу суспільної взаємодії та розповсюдилися на все поле політичної влади і державного управління, вони застосовуються як в легальних процесах застосування влади, так і в не конвенціональних, які передбачають застосування нелегітимних дій (маніпулювання громадською думкою, технологія залякування, тероризм, психологічні акції тощо). Вплив на інформаційний ресурс держави став одним з джерел загроз для національної безпеки будь-якої країни. Доступ до широкомасштабного використання нових комунікаційних технологій та контролю за ЗМК багаторазово посилив можливості інформаційного впливу на людей шляхом зміни інформаційного середовища суспільства.

Розвиток комунікаційних технологій створив широкі можливості для застосування інструментарію інформаційної війни. Результативність використання технологічних засобів залежить від сукупності ресурсів задіяних в інформаційній війні. Однак створення більш інтерактивних, інтегрованих із соціальними медіа форматів дозволить використовувати альтернативні джерела інформації та протидіяти в умовах інформаційного протистояння. Загрози в інформаційній сфері, що зросли в умовах інтенсивного розвитку комунікаційних технологій, вимагають змін в законодавчому полі та у сфері національної безпеки.

Список використаних джерел

1. Робертсон Д.С. Информационная революция: наука, экономика, технология. Реферативный сб./ИНИОН РАН – М., 1993.
2. Тойнби А.Дж. Постыжение истории. – М., 1991.
3. Расторгуев С.П. Информационная война. – М., 1998.
4. Манойло А.В., А.Петренко А.И., Д.Фролов Д.Б. Государственная информационная политика в условиях информационно–психологической войны. – М., 1999.
5. Литвиненко О.В. Спеціальні інформаційні операції та пропагандистські кампанії. – К., 2000.
6. Doob L.W. Public Opinion and Propaganda. New York, 1956; Hovland C. et al. Order of presentation persuasion. New Haven, 1957 etc.
7. Попов А. Блоги. Новая сфера влияния. – М., 2008.
8. Max Seddon. Documents Show How Russia's Troll Army Hit America [Electronic resource] // BuzzFeed. – June 2, 2014. – Mode of access: <http://www.buzzfeed.com/maxseddon/documents-show-how-russias-troll-army-hit-america>
9. Профессиональная российская армия в Украине. Исследования и инфографика. <https://informnapalm.org/12174-russianpresence>
10. Докинз Р. Эгоистичный ген. — М., 1993.
11. Як штучно створене словосполучення інфікувало українські ЗМІ [Електронний ресурс] // Нова Україна : веб-сайт Ін-ту стратег. дослідж. – Режим доступу: <http://newukraineinstitute.org/new?id=396>

References

1. Robertson D.S. Ynformacyonnaya Revolucyya: nauka, ekonomyya, technolyya. Referatyvnyy Sb. / INION RAN – М., 1993.
2. Toynbi A. J. Postyzyhenyye historiy. – М., 1991.
3. Rastorguev S.P. Ynformacyonnaya war. – М., 1998.
4. Manoillo A.V., Petrenko A.I., Frolov D.B. Gosudarstvennaya ynformacyonnaya politika v usloviyah ynformacionno–psyholohycheskoy wojny. – М., 1999.
5. Litvinenko O.V. Special ynformacijni operacii ta propagandystski campanii. – К., 2000.
6. Doob L.W. Public Opinion and Propaganda. New York, 1956; Hovland C. et al. Order of presentation persuasion. New Haven, 1957 etc.
7. Popov A. Blogy. Nova sphere vliyaniya. – М., 2008.
8. Max Seddon. Documents Show How Russia's Troll Army Hit America [Electronic resource] // BuzzFeed. – June 2, 2014. – Mode of access: <http://www.buzzfeed.com/maxseddon/documents-show-how-russias-troll-army-hit-america>
9. Professionalnaya rossyyyskaya armiya v ukrainie. Yssledovaniya i Infographica. <https://informnapalm.org/12174-russianpresence>
10. Dokynz R. Egoistichnyy gen. – М., 1993.
11. Yak shtuchno ctvorene slovopolucha infectevalo ukrainski media [electronic resource] // New Ukraine: website inst. strategich. doslidzh. – Rezhym dostupu: <http://newukraineinstitute.org/new?id=396>

Smola L. Ye., Doctor of Political Sciences, Professor of the Department of Publishing and Editing PPI, National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute" (Kyiv, Ukraine), lid-leo@ukr.net

Information warfare in the context of communication technologies

In this article term "information war" its targets, methods and practices are examined. Latest communication technologies as tools of information warfare is analysed, all kinds of social networks, blogs and forums. Memes – new information phenomenon is described. It is alleged that the techniques and methods of information confrontation with the military sphere is successfully transferred to the political plane. It is concluded that interactive with social media information will resist aggression. Indicate the main aspects of information dominance, penetration into the information environment of the country, formation of internal conflicts, panic, chaos in cyberspace, destruction of elements of the social system and so on.

Keywords: information war, political communication, mass media, information technology, information confrontation, media landscape.

Smola L. E., doctor of political sciences, professor of the Department of Publishing and Editing PPI, National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute" (Kyiv, Ukraine), lid-leo@ukr.net

Информационная война в контексте развития коммуникационных технологий

В статье рассматривается термин «информационная война», цели, способы и методы ведения. Анализируются новейшие коммуникационные технологии как инструменты информационной войны: социальные сети, блоги и форумы. Описывается новое информационное явление – мемы. Утверждается, что приемы и методы информационного противоборства с военной сферы успешно перенесены в политическую плоскость. Делается вывод, что интерактивные форматы с социальными медиа позволяют противодействовать информационной агрессии. Указываются основные аспекты информационного доминирования: проникновение в информационную среду страны, формирование внутренних конфликтов, паники, хаоса в информационном пространстве, разрушение элементов социальной системы.

Ключевые слова: информационная война, политическая коммуникация, СМИ, информационные технологии, информационное противоборство, медиaprостранство.

* * *

УДК 316.35:321.7

Винникова Н. А.,

кандидат политических наук, доцент, доцент кафедры политологии филологического факультета, Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина (Украина, Харьков), n.a.vinnikova@karazin.ua

ПРЕДСТАВНИЦТВО СОЦІАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ У ВИМІРІ ГЛОБАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Розглянуто проблематику представництва соціальних інтересів на рівні глобального управління. Шляхом екстраполяції теоретико-методологічних принципів плюралістичного, корпоративістського і мережевого підходів до практики політичної і громадянської партисипації виявлено ключові проблеми досягнення врівноваженої репрезентації суспільних інтересів у глобальному вимірі реалізації владних відносин. Доведено, що тиск наднаціональних еліт, здійснюваний для ухвалення певних політико-управлінських рішень, масштабний розрив у володінні ресурсами між елітами і громадянами та неефективність наявних інституційних механізмів політичного і громадянського представництва у міжнародних структурах обумовлюють зростання чисельності й активності неорганізованих суспільних рухів і мережевих об'єднань як альтернативних форм репрезентації соціальних інтересів.

Ключові слова: політичні рішення, глобальне управління, представництво, баланс інтересів, плюралізм, корпоративізм, мережі.

Створення ефективної системи ухвалення владних рішень на основі оптимального соціальних інтересів у політичній сфері від античності й до сьогодні визнається одним з центральних питань суспільного устрою. Трансформація державного суверенітету під впливом глобалізації зумовила формування нової моделі соціального ладу, що передбачає зміну форматів і принципів взаємодії основних акторів політичної влади, адже значна частина аспектів внутрішньої політики держави, опосередкована рішеннями, які ухвалюються поза її межами. Наслідком таких тенденцій є дисбаланс представництва соціальних інтересів у політичних рішеннях, особливо на глобальному рівні управління.

Дослідження останніх років виявили, що така ситуація спричинена недостатньо розвинutoю сферою громадянського представництва на міжнародному рівні: неурядові організації не беруть безпосередньої участі у процесах ухвалення рішень, а їхні функції зводяться до лобювання партикулярних інтересів (К. Гоулд, М. Конніг–Арибугі, Дж. Плеєрс, Р. Тиннвельд, Б. Холден). Сфера політичного представництва, втілена в діяльності партій, політичних рухів і у парламентаризмі, поступово втрачає свій легітимісний ресурс посередника між органами влади і суспільством, доказами чого є поширення

електорального абсентеїзму та зниження рівня участі в політичних і громадських організаціях (Т. Вольфсон, Л. Вуд, Дж. Джурис, Дж. Сміт).

Увага вітчизняних дослідників зосереджена на процесах становлення громадянського суспільства в умовах демократичного транзиту і модернізації державного управління (В. Бортніков, О. Корнієвський, П. Манджола, О. Молодцов), а також розвитку лобістської діяльності (Д. Виговський, В. Сергєєв, А. Трофименко, В. Федорченко). Водночас недостатньо розкритою залишається проблематика репрезентації інтересів різноманітних соціальних груп у глобальних полікотворчих процесах.

Мета нашої роботи полягає у визначенні чинників, які опосередковують проблему балансу представництва соціальних інтересів у виробленні й ухваленні політичних рішень на глобальному рівні управління.

Ідея включення громадян у політичні процеси в умовах демократичного розвитку сприймається апріорі як позитивна і не піддається сумніву. Призначення демократичної системи полягає в максимізації добробуту всього суспільства, і критерієм оцінки її ефективності виступає здатність продукувати такі політичні рішення, які в найбільшій мірі сприяють досягненню вказаної вище мети. Очевидно, що досягти універсального характеру політичних рішень на рівні держави, а тим більше на наддержавному рівні управління вкрай складно. Тренди світового розвитку, серед яких відзначають «денаціоналізацію, детериторіалізацію і транснаціоналізацію економіки й держави» [1], створюють системні проблеми для легітимізації політичного управління і врівноваженого представництва соціальних інтересів. Глобальні гравці (ТНК, міжнародні монетарні фонди, глобальні клуби) здатні ігнорувати національно–державні норми й обов'язки, провокуючи гру на вибування і своєрідний демпінг, який може знецінювати голос громадськості окремих держав. За умов «коли влада все частіше опиняється в руках ділових лобі, немає вагомих причин розраховувати на сильну егалітарну політику перерозподілу влади і багатства або на обмеження впливових зацікавлених груп» [2, с. 4]. Як наслідок, процес соціально–політичної взаємодії перетворюється на перманентну боротьбу за різноманітні привілеї, пільги, субсидії, а поширена практика захоплення редистрибутивної активності груп інтересів політичними інституціями підживлює орієнтацію на перерозподіл прибутку, а не на виробництво нового продукту. В умовах домінування окремих груп, ухвалені політичні рішення фіксують асиметричний баланс інтересів, закріплюючи в політичній системі пріоритети панівних еліт.

Основним фактором невірноваженості соціальних інтересів у матриці політичного представництва традиційно називають масштабний розрив у володінні ресурсами. Так, однією з характеристик сучасних світових економічних процесів є надконцентрація матеріальних ресурсів у руках окремих індивідів. Згідно з рейтингом Forbes кількість мільярдєрів у світі на 2015 рік склала 1826 із загальним статком 7,05 трлн. дол. [3]. Іншою причиною спотворення структури репрезентації соціальних інтересів є олігархізація управлінських еліт, яка виявляється у зрощенні політичного класу і представників транснаціональних корпорацій. Така тенденція ускладнює можливість репрезентації інтересів різноманітних соціальних груп під час ухвалення

політичних рішень, призводячи до ситуації, яка, згідно з плюралістичною доктриною «перетворюються на дещо значно більше, ніж звичайне делегування влади демосом. Якщо на практиці демос не здатен реалізувати адекватного контролю, тоді те, що відбувається, за сутністю, припиняє бути делегованим і перетворюється на відчуження влади» [4, с. 236].

Інтеграція груп інтересів у процеси вироблення і реалізації політики шляхом делегування їм офіційною владою права монопольного представництва своїх інтересів є характерною для корпоративістської моделі урядування [5]. На наднаціональному рівні прикладом такого підходу є інституційні механізми вироблення рішень в Європейському Союзі, де вагому роль відіграють різноманітні профільні комітети, зокрема Європейський економічний і соціальний комітет, який представляє інтереси роботодавців, профспілок, членів галузевих об'єднань, фермерів і захисників навколишнього середовища [6]. Однак дослідники вказують на ознаки недемократичності корпоративізму, а саме: «заміщення індивідів як основних учасників політичного життя організаціями; зростання впливу професійних представників спеціалізованих інтересів у збиток громадянам, які мають ширші інтереси; надання окремим асоціаціями привілейованого доступу до процесу ухвалення рішень; визнання і навіть підвищення монополій тощо» [7, с. 120].

Нівелювати проблеми реалізації моделей прямої участі громадян і плебісцитарної обмеженості корпоративістського представництва мав би парламентаризм. Проте очевидна відірваність традиційних політичних партій від запитів громадянського суспільства, їхня орієнтація на забезпечення інтересів лобістських груп, які надають фінансову підтримку під час електоральних кампаній, призводять до делегітимізації парламентаризму і слугують підтвердженням непропорційності представництва соціальних інтересів. На рівні глобальних механізмів урядування про це свідчить незворотній спад явки виборців під час обрання представників до Європарламенту [8]. Зауважимо, що Європейський Парламент – єдиний наднаціональний представницький орган у світі, який обирається безпосередньо громадянами. Низький рівень довіри до ЄП, не в останню чергу, пов'язаний з тим, що Європейська народна партія, яка в ньому домінує протягом багатьох років і яку навряд чи можна назвати дійсно народною, слугує механізмом входження представників національних політичних еліт у загальноєвропейські елітні кола. Проходження в Європарламент восьмого скликання представників радикальних політичних об'єднань – додатковий доказ того, що населення країн ЄС відчуває відірваність європейських партій від інтересів пересічних громадян, шукаючи альтернативних форм репрезентації своїх інтересів.

На глобальному рівні управління прикладом інституціоналізації практик громадянського представництва є формат аутрич–діалогу (out–reach–dialog, англ.) Великої Двадцятки. Дискусійні платформи (B20 – Business (бізнес, англ.), L20 – Labor (праця, англ.), C20 – Civil (громадянський, англ.), T20 – Think (думати, англ.), Y20 – Youth (молодь, англ.)), об'єднуючи представників бізнес–спільнот, громадських організацій, профспілкових асоціацій, експертних груп, молодіжних лідєрів, мають

забезпечувати представництво соціальних інтересів під час вироблення рішень у рамках діяльності цього глобального клубу [9]. Однак ексклюзивний формат членства G20, а саме: прерогатива вироблення рішень виключно двадцятьма країнами, а також відсутність прозорих механізмів підзвітності – ставлять під сумнів репрезентативний потенціал механізмів аутрич-діалогу.

У наукових колах висунуто чимало пропозицій щодо інституційних моделей участі громадян у глобальній політиці. Деякі ідеї навіть отримали можливість бути втіленими, зокрема пропозиції щодо створення Всесвітньої парламентської асамблеї, яка має доповнити Генеральну Асамблею ООН, включають конкретні механізми обрання її членів [10]. Однак поки інституційних механізмів, які б могли забезпечити дієве представництво соціальних інтересів на міжнародному рівні, не існує, а формування глобального громадянського простору відбувається здебільшого за рахунок зростання можливостей мережевих об'єднань.

Серед найвпливовіших антикорпоративних глобальних мереж виділяються транснаціональна організація Індімедіа [11], яка разом з Рухом глобальної справедливості [12] надала значну підтримку таким протестним течіям як «Захопи Волл-стріт» (Occupy Wallstreet, англ.) та «Обурені» (Indignados, ісп.). Значимо, що лише «зрілі» громадські рухи налаштовані на партнерські й рівноправні відносини з інститутами влади. Деякі з них згодом отримують інституціоналізовану форму і стають повноцінними політичними акторами. Так, партія Podemos («Ми можемо», ісп.), сформована з учасників руху «Обурені» і заснована на принципах мережевої взаємодії, змогла отримати значну підтримку електорату протягом першого року існування [13]. Водночас існує чимало прикладів радикалізації громадських рухів і добровільного вербування законослухняних громадян із заможних європейських країн у фундаменталістські течії, які застосовують терористичні методи «представництва» своїх інтересів.

Таким чином, наш огляд механізмів і практик забезпечення представництва соціальних інтересів у глобальних політикотворчих процесах доводить, що зростання чисельності й активності неорганізованих суспільних рухів і мережевих об'єднань громадян викликано, по-перше, системною тенденцією делегітації національного рівня урядування як у країнах зі сталими демократичними традиціями, так й у т.зв. «нових» демократіях; по-друге, звуженням сфери державного суверенітету і безпрецедентним впливом глобальних акторів на сферу внутрішньої політики держави; по-третє, тим, що інституціоналізовані практики залучення громадян до вироблення політичних рішень не завжди є ефективними або перетворюються на своєрідне партисипаторне плацебо. Це штовхає громадян на самоорганізацію протестних рухів і неформальних мережевих об'єднань, чисельність яких останнім часом зростає експоненціально.

Окреслені проблеми потребують не лише превентивних і системних заходів з боку міжнародних інститутів, елітних кіл, національних урядів задля запобігання можливості турбулентного розвитку подій у світовій політиці, а й осмислення науковцями з метою формування нових концептуальних підходів до громадянського представництва і балансу соціальних інтересів у вимірі глобальних політичних процесів.

Список використаних джерел

1. Crouch C. Post-Democracy / C. Crouch. – Wiley, 2004. – 135 p.
2. Beck U. Macht und Gegenmacht im Globalen Zeitalter. Neue weltpolitische Ökonomie / U. Beck. Suhrkamp Verlag; Auflage: 2. – 2002. – 480 s.
3. The World's Billioners. Ranking 2015 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.forbes.com/billionaires>
4. Dahl R. Polyarchy, Pluralism, and Scale / R. Dahl // Scandinavian Political Studies. – Bind 7 (New Series). – 1984. – №4. – P.226–239.
5. Schmitter P. Reflections on where the theory of neo-corporatism has gone and where the praxis of neo-corporatism may be going / P. Schmitter // Patterns of Corporatist Policy Making. – Ed. G. Lehmbruch, P. Schmitter. – London: Sage, 1982. – P.259–280.
6. Павроз А. В. Теория политического плюрализма: сущность, противоречия, альтернативы / А. В. Павроз. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2009. – 178 с. // Pavroz A. V. Teorija politicheskogo pljuralizma: sushhnost', protivorechija, al'ternativy / A. V. Pavroz. – SPb.: Izd-vo S.-Peterb. un-ta, 2009. – 178 s.
7. European Economic and Social Committee [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.eesc.europa.eu>
8. Group of Twenty [Electronic resource]. – Mode of access: <https://g20.org>
9. European Parliament. Election results. Turnout 2014 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.europarl.europa.eu/aboutparliament/en/20150201PVL00021/Previous-elections>
10. Committee for World Parliament joint campaign [Electronic resource]. – Mode of access: <http://en.unpacampaign.org/news/374.php>
11. Independent Media Center [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.indymedia.org>
12. Global Justice Movement [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.globaljusticemovement.org>
13. Podemos [Electronic resource]. – Mode of access: <http://podemos.info>

Vinnikova N. A., Ph.D. in Political Science, Associate Professor, Political Science Department, School of Philosophy, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine, Kharkiv), n.a.vinnikova@karazin.ua

Representation of public interests in terms of global political processes

The paper analyzes the forms of political participation in the context of global governance. By extrapolating theoretical and methodological principles of pluralistic, corporatist and network approaches to the practices of political and civic participation the paper determines the key issues in achieving the public interest representation' balance on a global scale of power relations. It is proved that pressure of supranational elites, carried out for the adoption of political and administrative decisions, a significant gap in the possession of resources between elites and citizens and inefficiencies of available institutional participatory mechanisms in international organizations determine growing number of spontaneous social movements and network associations as alternative forms of public interests representation.

Keywords: political decisions, global governance, political participation, representation, balance of interests, pluralism, corporatism, networks.

Vinnikova N. A., кандидат политических наук, доцент, доцент кафедры политологии философского факультета, Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина (Украина, Харьков), n.a.vinnikova@karazin.ua

Представительство социальных интересов в измерении глобальных политических процессов

Рассмотрена проблематика форм политической партисипации в контексте глобального управления. Путем экстраполяции теоретико-методологических принципов плюралистического, корпоративистского и сетевого подходов к практикам политической и гражданской партисипации выявлены ключевые проблемы достижения сбалансированной репрезентации общественных интересов в глобальном измерении реализации властных отношений. Доказано, что давление наднациональных элит, осуществляемое на принятие определенных политико-управленческих решений, масштабный разрыв в обладании ресурсами между элитами и гражданами и неэффективность имеющихся институциональных механизмов политического и гражданского представительства в международных структурах обуславливают рост численности и активности неорганизованных общественных движений и сетевых объединений как альтернативных форм репрезентации социальных интересов.

Ключевые слова: политические решения, глобальное управление, политическое участие, представительство, баланс интересов, плюрализм, корпоративизм, сети.

* * *

УДК 341.7

Гапонова Я. М.,
аспірантка кафедри міжнародних відносин,
Дніпропетровський національний
університет ім. Олеса Гончара (Україна,
Дніпропетровськ), iana.gaponova90@mail.ru

ПУБЛІЧНА ДИПЛОМАТІЯ: СПРОБИ ВИЗНАЧЕННЯ

Досліджено визначення терміну «публічної дипломатії» як методу зовнішньої політики. Метою статті є спроба проаналізувати підходи вітчизняних та зарубіжних дослідників щодо змісту поняття «публічна дипломатія». У статті використовуються методи аналізу, синтезу, порівняння та узагальнення. Визначено, що інструменти публічної дипломатії охоплюють внутрішню і зовнішню аудиторію та реалізуються як урядами, міжурядовими міжнародними організаціями, так і неурядовими акторами.

Ключові слова: публічна дипломатія, зовнішня політика, інформація, громадяни, привабливість держави.

Публічна дипломатія – дипломатія нового покоління, нового мислення і нового світоустрою. Підходи до визначення сутності «публічної дипломатії» еволюціонують і цьому сприяє розвиток міжнародних відносин і поява таких загальносвітових процесів як глобалізація та інформатизація суспільства.

Держави для досягнення своїх зовнішньополітичних цілей користуються різними методами. XXI століття характеризується появою нових технологій, та нових явищ у розвитку людства. У контексті розвитку сучасних міжнародних відносин старі методи зовнішньої політики стають менш ефективні, а іноді й зовсім недієві. Дипломатія в контексті розвитку громадянського суспільства сприяє зростанню участі безпосередньо самого суспільства у формуванні та реалізації зовнішньої політики держави, тому поруч з офіційною дипломатією стрімко розвивається публічна дипломатія, спрямована на населення країни.

Актуальність дослідження публічної дипломатії обумовлюється також активною міжнародною діяльністю України та необхідністю розширенням методів досягнення зовнішньополітичних цілей.

Публічна дипломатія, як метод зовнішньої політики, набула широкого використання та стала предметом дослідження багатьох вчених із різних держав. Питаннями появи публічної дипломатії, та застосуванням даного напрямку дипломатії приділяється увага у працях американських дослідників. Так, американський дипломат Е. Джуїліон, один із перших дає визначення публічної дипломатії і намагається охарактеризувати її інструменти [2]. У працях Дж. Ная акцентується увага, преш за все, на сучасні тенденції розвитку і необмежені можливості інформаційного середовища, що, в свою чергу, є сприятливим ґрунтом для застосування публічної дипломатії як методу зовнішньої політики [10]. Українські дослідники С. А. Макаренко і О. П. Кучмій стверджують, що публічна дипломатія охоплює вимір міжнародних відносин за рамками традиційної дипломатії [9]. Вагомий внесок в розвиток та дослідження публічної дипломатії зробив український науковець В. Г. Ціватий [13]. У своїх дослідженнях він стверджує, що публічна дипломатія націлена на масову аудиторію і виходить з того, що громадська думка може вплинути на зовнішню політику національних держав та в жодному випадку публічна дипломатія не замінює собою традиційну дипломатію. В свою чергу, російська дослідниця Т. В. Зонова ототожнює публічну дипломатію з комунікаційними технологіями [6]. Відсутність єдиного підходу до визначення терміну

«публічна дипломатія» викликає необхідність подальшого дослідження даної проблематики.

Мета статі полягає у спробі дослідження підходів до визначення публічної дипломатії як методу зовнішньої політики.

Підвищення ролі інформації та впровадження комунікаційних технологій сприяє формуванню інформаційного суспільства. В основу розвитку інформаційного суспільства покладені матеріальні, не матеріальні, інтелектуальні цінності. Це призводить до суттєвих змін у сучасному світі та світовій політиці. Розвиток інформаційного суспільства обумовлює і методи, які використовують учасники міжнародних відносин для досягнення свої зовнішньополітичних цілей.

Кінець 80–х – початку 90–х рр. XX ст. виступає переломним моментом у міжнародних відносинах. Завершення епохи біполярності призводить до необхідності у реорганізації методів зовнішньополітичної діяльності. Після розпаду СРСР та соціалістичного табору змінюються система безпеки. Військова сила перестає бути основним методом досягнення зовнішньополітичних цілей. Провідними у зовнішній політиці стають несилові методи. Серед не силових зовнішньополітичних методів набуває поширення публічна дипломатія.

Незважаючи на активне використання публічної дипломатії як методу зовнішньої політики, єдиний підхід серед дослідників до її визначення відсутній.

Термін «публічна дипломатія» вперше був запроваджений американський дипломатом, викладачем університету Тафтс Е. Джуїліоном. Він вважає, що публічна дипломатія це вплив на суспільну думку іноземної держави за для впливу на її зовнішню політику [2].

Одним із перших хто почав активно займатися вивченням публічної дипломатії був декан школи Флетчер (США) та відомий як дипломат у минулому Едмунд А. Галліон. У 1966 р. він зазначав, що «під публічною дипломатією ми розуміємо засіб за допомогою якого уряд чи то неурядові організації або взагалі окремі суб'єкти впливають на погляди, думки інших народів і таким чином на їхній уряд з метою здійснення впливу на зовнішньополітичну діяльність держави» [4]. На думку професора Дж. Ная, публічна дипломатія – це один з найбільш ефективних методів нарощування потенціалу «м'якої сили» [10]. Він розглядає публічну дипломатію як інструмент «м'якої сили», призначення якого у формуванні позитивного іміджу держави у свідомості громадян іншої держави.

У 2004 р. колишній старший директор по зв'язкам з громадськістю Ради національної безпеки США Дж. А. Шукер визначив публічну дипломатію як «ефективне спілкування з громадськістю по всьому світові – «зрозуміти», спонукати до наслідування і бачення ідей певної держави, історично це один з найефективніших видів зброї» [4].

У енциклопедії по зв'язках з громадськістю за редакцією Р. Хіта та Г. Сонді стверджується, що публічна дипломатія – основний комунікаційний інструмент для урядів, щоб впливати на громадську думку в зарубіжних країнах і сприяти формуванню позитивного іміджу своєї держави в цих країнах. У той час як традиційна дипломатія проводиться між урядами, публічна дипломатія безпосередньо має зв'язки одночасно як між урядом чи то урядовими або неурядовими організаціями, так і між іноземними громадянами, щоб викликати сприятливі

думки, ставлення або поведінку до країни, її політики та громадян. Основою публічної дипломатії є культурні та громадські заходи, як-то: освітні програми обміну, міжнародні кінофестивалі, вивчення іноземних мов, художні виставки і шоу, міжнародне телерадіомовлення (передача новин через бюджетне міжнародне радіо, телебачення та Інтернет), промови політиків тощо [3].

Оксфордська енциклопедія американської військової і дипломатичної історії за редакцією Т. Дж. Лінча характеризує публічну дипломатію як пропаганду [1]. Публічна дипломатія розуміється дослідником Дж. Берріджом як використання професійними дипломатами і міністерствами закордонних справ широких можливостей сучасних комунікаційних технологій, щоб брати участь у діалозі з іноземною громадськістю [1].

Українські дослідники Є. А. Макаренко та О. П. Кучмії стверджують, що публічна дипломатія орієнтована на міжнародну діяльність, яка спрямована на публічне представництво інтересів держави або легітимних інституцій (урядових установ, недержавних, громадських організацій та окремих індивідів) у міжнародних відносинах. Публічна дипломатія також визначається як діяльність офіційних урядових установ, спрямована на формування міжнародного комунікативного середовища з метою позитивного сприйняття зовнішньої політики держави та протидії негативному позиціонуванню [9]. В свою чергу, В. Г. Ціватий вважає, що публічна дипломатія – це перш за все, інструмент довгострокової дії, що створює сприятливий клімат для зовнішньої політики і дипломатії в цілому. Вона націлена на масову аудиторію і виходить з того, що громадська думка може вплинути на зовнішню політику національних держав. Публічна дипломатія не замінює собою традиційну дипломатію, а допомагає підготувати ґрунт для проведення офіційних заходів на зовнішньополітичній арені [12]. Подібної ж думки дотримується В. Руднева. Дослідниця стверджує, що публічна дипломатія – це інформування громадськості про політику держави і популяризацію національних культурних цінностей, використовуючи як канали традиційної дипломатії.

Публічна дипломатія передбачає інформування громадськості про політику держави і популяризацію національних культурних цінностей, використовуючи як канали традиційної дипломатії, так і PR-технології впливу на громадську думку.

Особливостями реалізації публічної дипломатії є роз'яснення політики країни встановлення контактів з громадськими лідерами держав, проведення освітніх і культурних програм тощо. До реалізації публічної дипломатії залучаються неурядові організації та громадські лідери. Основною метою публічної дипломатії є створення позитивного іміджу країни на міжнародній арені та формування сприятливого інформаційного середовища для реалізації національних інтересів та цілей [11]. Дослідник С. І. Белей у своїх працях стверджує, що публічна дипломатія є превентивним механізмом у зовнішній політиці держави. А також це процес діалогу та налагодження відносин з іншими акторами міжнародних відносин для впровадження гуманітарних та ліберальних цінностей у міжнародну сферу безпеки та політики [5].

Отже, частина дослідників розуміє публічну дипломатію як своєрідну програму популяризації, яка має за мету зацікавити та спонукати людей мислити

певним чином, вигідним для країни, що веде публічну дипломатію.

Директор Клінгендальської програми дипломатичних досліджень Нідерландського інституту міжнародних відносин, Ж. Мелиссен вважає, що сучасна публічна дипломатія – це дорога з двостороннім рухом. Переконливість діалогу між дипломатом та аудиторією, що базується на ліберальних поглядах на комунікацію, яка не повинна бути односторонньою» [7].

Подібної думки дотримується Н. Кулл із Центру США з публічної дипломатії: «Якщо мета – покращити взаємовідносини з іншою державою, то це означає, що обидві країни повинні не лише говорити, але і слухати одна одну. Громадяни не терпітимуть вплив від когось, хто не прагне зрозуміти їх і виключає можливість змінити самих себе і свої переконання» [7].

Отже частина науковців у своїх спробах дали визначення публічній дипломатії здебільшого характеризуючи її з політичних та комунікативних аспектів.

Ще один підхід до розуміння сутності публічної дипломатії розглядає публічну дипломатію з позиції психології спілкування. Так, професор Т. Зоннова виділяє кілька характеристик публічної дипломатії:

по-перше публічна дипломатія – це засіб здійснення зовнішньої політики держав шляхом знаходження оптимального варіанту впливу на громадську думку, яка сьогодні значно впливає на вироблення та реалізацію зовнішньої політики держав. Сфера публічної дипломатії охоплює внутрішню і зовнішню аудиторію, вона реалізується як урядами, міжурядовими міжнародними організаціями, так і неурядовими акторами;

по друге, публічна дипломатія – це спілкування з широкою аудиторією [6].

Сучасні дипломати є активними учасниками публічної дипломатії. Вони виступають перед громадянами інших держав, дають інтерв'ю ЗМІ, організують прес-конференції та міжнародні брифінги. Таким чином, публічна дипломатія створює транснаціональне комунікативне поле.

Російські дослідники на чолі з Т. В. Зонною доклали чи мало зусиль у дослідженні публічної дипломатії. Доктор історичних наук А. В. Лукін дійшов висновку, що публічна дипломатія – порівняно нова сфера як для держави, так і для суспільства. Для додання їй більшої ефективності публічної дипломатії потрібні зусилля як держави, так і громадян. Головне для держави – зрозуміти, що діяльність ця повинна здійснюватися не в інтересах якоїсь політичної групи чи бюрократичного клану, а суспільства і країни в цілому. В цілях активізації публічної дипломатії, на думку А. В. Лукіна, було б доцільно на прикладі інших країн призначити посадову особу чи відомство, яке координувало б її на загальнодержавному рівні [8].

Таким чином, за для розвитку і ефективного залучення публічної дипломатії насамперед необхідно підтримувати постійне спілкування з різними верствами населення, так як публічна дипломатія це засіб здійснення впливу на населення. Відповідно до поглядів вищезгаданих дослідників учасниками публічної дипломатії повинні виступати різні прошарки населення, незважаючи на їх соціальні, релігійні, культурні тощо відмінності.

Отже, публічна дипломатія допомагає традиційній дипломатії реалізовувати зовнішньополітичні завдання держави та спрямована на встановлення взаємовідносин на неурядовому рівні.

Сучасна публічна дипломатія використовує різноманітні заходи, які допомагають вибудувати відносини з цільовою аудиторією і коригуються в залежності від одержуваних від аудиторії сигналів. У цьому криється беззаперечна перевага і сильна сторона сучасної публічної дипломатії. До переваг публічної дипломатії також належить відносна легкість та невимушеність у побудові відносин з певною країною, оскільки взаємодія відбувається не міжурядовими структурами. Однією зі сторін діалогу виступають широкі кола громадськості, окрім того публічна дипломатія надає можливість впливати на широке коло суб'єктів з міжнародних відносин.

Висновки. Отже, публічна дипломатія – це метод здійснення зовнішньої політики державою, який реалізується через взаємодію з широкими громадськими колами інших держав при участі урядових установ, недержавних організацій та окремих індивідів. Для здійснення цієї взаємодії використовуються різноманітні комунікаційні технології.

В умовах кризи на сході України та Криму відбувається протистояння як у військовій, так і в інформаційній сфері. Для України існує нагальна необхідність ознайомити не лише світових політичних діячів, але й світову громадськість зі своєю позицією в україно-російському конфлікті та станом його розвитку. Публічна дипломатія дозволяє досягти цих цілей.

Список використаних джерел

- Berridge G. R. Diplomacy, theories of [Electronic resource] / G. R. Berridge. – The Oxford Encyclopedia of American Military and Diplomatic History. – Mode of access: <https://books.google.com.ua/books?id=2-IMAgAAQBAJ&pg=PA332&dq=Public+diplomacy+Encyclopedia+of+American+Military+and+Diplomatic+History&hl=ru&sa=X&ved=0CBoQ6AEwAGoVChMIjD5suCqyAIVSN4sCh1akAgU#v=onepage&q=Public%20diplomacy%20Encyclopedia%20of%20American%20Military%20and%20Diplomatic%20History&f=false>
- Glassgold S. M. Public Diplomacy: the evolution of literature [Electronic resource] / S. M. Glassgold. – The International Search Association. – Mode of access: www.allacademics.com/pd_theory_and_notion.pdf.
- Szondi G. Public Diplomacy [Electronic resource] / G. Szondi. – Encyclopedia of Public Relations. – Mode of access: <https://books.google.com.ua/books?id=AgpzAwAAQBAJ&pg=PA980&dq=encyclopedia+of+public+relations&hl=ru&sa=X&ei=7hXSVcK4HQAQDg&ved=0CBsQ6AEwAA#v=onepage&q=encyclopedia%20of%20public%20relations&f=false>
- What is Public Diplomacy? [Electronic resource]. Center of Public Diplomacy. The Fletcher school. – Mode of access: <http://fletcher.tufts.edu/Murrow/Diplomacy/Definitions>.
- Белей С. Публічна дипломатія держав середньої сили в сучасних міжнародних відносинах: досвід Канади та Нідерланди [Електронний ресурс] / С. Белей // Наукові праці. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2012/197-185-14.pdf>
- Зонова Т. В. Коммуникативные технологии в публичной дипломатии [Текст] / Т. В. Зонова // Психология общения. Энциклопедический словарь. – 2011. – 600 с.
- Концевая Н. А. Пр-кампании в системе публичной дипломатии [Текст] / Н. А. Концевая // Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика. – 2013. – №5. – С.81-93.
- Лукин А. В. Публичная дипломатия: государственная пропаганда или гражданская инициатива? [Текст] / А. В. Лукин // Дипломатический ежегодник. – 2012. – С.57-86.
- Макаренко С. А., Кучмії О. П. Публічна дипломатія [Текст] / С. А. Макаренко, О. П. Кучмії // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л. В. Губеорський (головна) та ін. – К.: Знання України, 2004. – Т.1. – 760 с.
- Най Д. С. Нова публічна дипломатія [Електронний ресурс] / С. Н. Най // Газета День. – 2010. – №28. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/den-planeti/nova-publichna-diplomatiya>

11. Руднева В. Публічна дипломатія: теоретичні основи застосування нової інформаційно-комунікаційної технології в державному управлінні [Електронний ресурс] / В. Руднева // Механізми державного управління. – Режим доступу: <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2012-1-18.pdf>

12. Циватий В. Г. Новая публичная дипломатия: традиции, новации, инструментарий XXI века (опыт для Украины) [Электронный ресурс] / В. Г. Циватий. – III міжнародна науково-практична конференція «Реструктуризація глобального простору: історичні імперативи та виклики». – 24 квітня 2014 року. – С.83-90.

References

- Berridge G. R. Diplomacy, theories of [Electronic resource] / G. R. Berridge. – The Oxford Encyclopedia of American Military and Diplomatic History. – Mode of access: <https://books.google.com.ua/books?id=2-IMAgAAQBAJ&pg=PA332&dq=Public+diplomacy+Encyclopedia+of+American+Military+and+Diplomatic+History&hl=ru&sa=X&ved=0CBoQ6AEwAGoVChMIjD5suCqyAIVSN4sCh1akAgU#v=onepage&q=Public%20diplomacy%20Encyclopedia%20of%20American%20Military%20and%20Diplomatic%20History&f=false>
- Glassgold S. M. Public Diplomacy: the evolution of literature [Electronic resource] / S. M. Glassgold. – The International Search Association. – Mode of access: www.allacademics.com/pd_theory_and_notion.pdf.
- Szondi G. Public Diplomacy [Electronic resource] / G. Szondi. – Encyclopedia of Public Relations. – Mode of access: <https://books.google.com.ua/books?id=AgpzAwAAQBAJ&pg=PA980&dq=encyclopedia+of+public+relations&hl=ru&sa=X&ei=7hXSVcK4HQAQDg&ved=0CBsQ6AEwAA#v=onepage&q=encyclopedia%20of%20public%20relations&f=false>
- What is Public Diplomacy? [Electronic resource]. Center of Public Diplomacy. The Fletcher school. – Mode of access: <http://fletcher.tufts.edu/Murrow/Diplomacy/Definitions>.
- Bieliei S. Publichna dyplomatiia derzhav serednoi syly v suchasnykh mizhnarodnykh vidnosynakh: dosvid Kanady ta Niderlandiv [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupu: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2012/197-185-14.pdf>
- Zonova T. V. Kommunikativnye tekhnologii v publichnoi diplomatii [Tekst] / T. V. Zonova // Psikhologiya obscheniya. Entsiklopedicheskii slovar. – M.: Kogito-Tsentr, 2011. – 600 s.
- Kontsevaya N. A. Pr-kampanii v sisteme publichnoi diplomatii [Tekst] / N. A. Kontsevaya // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 10. Zhurnalistika. – 2013. – №5. – S.81-93.
- Luкин A. V. Publichnaia diplomatiia: gosudarstvennaia propaganda ili grazhdanskaia iniatsiiva? [Tekst] / A. V. Luкин // Diplomaticheski ezhegodnik. – 2012. – S.57-86.
- Makarenko Ye. A., Kuchmiy O. P. Pubiichna dyplomatiia [Tekst] / Ye. A. Makarenko, O. P. Kuchmiy // Ukrainska dyplomatichna entsiklopediia: U2-h t. / Redkol.: L. V. Hubeorskyi (golovna) ta in. – K.: Znannya Ukrainy, 2004. – T.1. – 760 s.
- Nai D. S. Novaia publichna diplomatiia [Elektronnyi resurs] / S. N. Nai // Hazeta Den. – 2010. – №28. – Rezhym dostupu: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/den-planeti/nova-publichna-diplomatiya>
- Rudnieva V. Publichna diplomatiia: teoretichni osnovy zastosuvannia novoi informatsiyno-komunikatsiinoi tehnologii v derzhavnomu upravlinni [Elektronnyi resurs] / V Rudnieva // Mekhanizmy derzhavnoho upravlinnia. – Rezhym dostupu: <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2012-1-18.pdf>
- Tsvatii V. H. Novaia publichnaia diplomatiia: traditsii, novatsii, instrumentarii XXI veka (opyt dlia Ukraini) [Elektronnyi resurs] / III mizhnarodna naukovo-praktichna konferentsiia. «Restrukturnizatsiia hlobalnoho prostoru: istorychni imperatyvy ta vyklyky». – 24 kvitnia 2014 roku. – S.83-90.

Gaponova Ia. M., graduate student of international relations Dnipropetrovsk national university Oles Honchar / (Ukraine, Dnipropetrovsk), iana.gaponova90@mail.ru

Public Diplomacy: attempts to define

The article investigates the definition of «public diplomacy» as a method of foreign policy. The aim of the article is an attempt to analyze the approaches of domestic and foreign researchers on the content of the concept of «public diplomacy». The article uses the methods of analysis, synthesis, comparison and generalization. It was determined that the tools of public diplomacy include internal and external auditors and implemented by governments, intergovernmental organizations and non-governmental actors.

Keywords: public diplomacy, foreign policy, the information, the citizens, the attractiveness of the state.

Гапонова Я. Н., аспірантка кафедри міжнародних отношений, Днепропетровский национальный университет им. Олеса Гончара (Украина, Днепропетровск), iana.garopova90@mail.ru

Публичная дипломатия: попытки определения

Исследовано определение термина «публичной дипломатии» как метода внешней политики. Целью статьи является попытка проанализировать подходы отечественных и зарубежных исследователей относительно содержания понятия «публичная дипломатия». В статье используются методы анализа, синтеза, сравнения и обобщения. Определено, что инструменты публичной дипломатии охватывают внутреннюю и внешнюю аудиторию и реализуется как правительствами, межправительственными организациями, так и неправительственными акторами.

Ключевые слова: публичная дипломатия, внешняя политика, информация, граждане, привлекательность государства.

* * *

УДК 327

Kostyrya I.,
Doctor of Philosophy in Political Science,
Associate Professor, Kyiv National University
of Culture and Arts (Kiev, Ukraine),
som_org@ukr.net

**GEO-CULTURAL DIMENSION
OF THE «FIN DE SIÈCLE»:
POLITICAL PROPHECIES**

This article presents a theoretical reflection of the geo-cultural archetypes of the political behavior. It reveals the logic of political – legal thought through the prism of intangible phenomena that hide certain aspects of government, creating dimension of politica hermetica. It analyzes such a phenomenon as «Fin de siècle» (fr. «jour du Jugement dernier»).

Keywords: geo-cultural dimension, political prophecies, behaviour.

(стаття друкується мовою оригіналу)

The phenomenon «fin de siècle» is usually used to denote cultural events of the 1890–1910 European history periods. However, we think it is possible to find out political and geo-cultural meaning of the development or survival scenarios selection within the aforementioned events.

Logically, the European political and legal thought, influenced by mysticism and secret teachings, reflects a hidden, encrypted in symbolic form, but the basic idea of the power and law. Understanding the hidden meaning of the traditional political and legal institutions' symbols should result in the identification of the archaic foundations, the power and law archetype as its bases are still defining the mechanism of the real politics' formation and functioning of the nowadays.

M. Buber, O. Spengler, J. Huizinga, W. Windelband, O. F. Losev, C. Jung, F. Fukuyama, Samuel Phillips Huntington, E. Laurie, J. F. Powers carried out similar researches in the field of the social life studies. Historical and logical methodology of this paper's research achievements provides a creation of the specific methodological synthesis for further prediction. Along with the aforementioned authorities we study archetypes not just as the roots of human culture, but also as a peculiar foundation of dateness. Archaic political and legal relations, values and institutions have never disappeared completely, in the course of time they move from public consciousness in the collective unconscious. Then it invisibly, but actively influences on contemporary social and political activities. Element-theoretical analysis and synthesis, formal-logical method and the method of comparison and interpretation were used in the analysis of the power perception as a hierarchical

structure conditioned by the metaphysics' archetypes that since the time of ancient idea has been maturing and moving from chaos to harmony. A system method assisted us in learning an integral culture, a difficult organized system being in constant interaction with the world political processes and domestic practices. In this context, such concepts as «bureaucratic hierarchy» and the «branches» principle may be considered as an archaic transformation.

At the dawn of humanity functions of the ideological field's creation and prediction were performed by wise men, magicians, healers, shamans, etc., then – priests, further – ministers of religion, prophets. The political prophecy, because of its social importance, required from them a certain specification. However, this very feature of the political prophecy could result in the opposite effect: political prophets avoiding responsibility were trying to retain a gaming ambiguity. Herodotus illustrates this with an example from the life of King Croesus. When the king' question about how long will his state exist, Pythia said that it would have been existing by the time a mule becomes the king of the Medes. The king was reassured by this answer. However, in subsequent Oracle predition the king was clarified that the term «mule» meant King Cyrus, because his parents represented two nations – they were of the Medes and Persian origin. In addition, Croesus was explained that in previous predictions he had been reported on war with the Persians: when Oracle announced the military campaign to result in «the great kingdom's collapse», it meant the fall of the state of Croesus, but not of Persian kingdom's one. Such an ambiguity of the Delphic Oracle was a commonplace.

If mystic seeks the God through the ways of opening, at the Bible world the God himself is looking for prophets. Between the God and the Prophet there is no dependence based on magic, the God is no in debt to the prophet. The latter is not waiting for of the divine will nature confirmations (later political prophets such as Nostradamus, followed the path of magic, alchemy and astrology). The Prophet' soul lived in a constant tension caused by a sense of proximity to other worlds. To prophesy they had to find a new language. «The same Ezekiel's vivid allegories and mysterious symbols are found in the works of Joachim of Fiore and Jacob Boehme». Acknowledged masters of the political prophecies, such as Nostradamus and Saint-Germain, would widely use the biblical prophets' techniques, though losing the pathos and monumentality of the ancients.

The political prophecy was formed during the complex process of struggle between two principles: political pragmatism, calling its followers for accurate and specific descriptions of promising developments and mystical obsession. The latter with all its irrationality, acts as a motivated factor of many political movements. The globalism primarily distinguishes political prophecy from the «everyday» messianic prophecies: usually it encompasses the entire world and cosmic perspective. Another remarkable feature is sacralization of all the events that would take place. The prophets' social utopianism was only one within external detection prophetic movement aspects, its applied form of interpretation, not very accurate and not very specific. Here one can see the metaphysical distinction of the religious and socio-political interpretation of prophecy, one of many in the spiritual history of Israel. Apocalypse of St. John the Divine is the most vivid manifestation of the higher power omnipotence reaching the highest point when the government can do away

with one of the conditions of its existence – time. Preparation for this act occurs throughout the period of the apocalyptic drama: time is discretely torn by the advent of the symbolic phenomena (angels, infernal characters). The observer is transferred from one time to another, often finds himself in several time plans. Even precisely defined segments («thousand years», «three and a half years») obviously have a symbolic meaning. The purpose of this approach is clear – to destabilize the time, to show its relativity and then to stop it with one stroke away. Lack of time demonstrates not only the power's omnipotence, but also its unity – any government's opposition and world's dichotomy will disappear. Commentators believe the term «power over pagans» to be referred to high position righteous men comparing to other people as well on the ground (because of their moral authority), as after the death especially (when they affect the living from the sky). However, the macrocosm (all-powerful) includes both parts of areas: in the «dark» hemisphere any act of the authority symptoms and power procreation is done on the initiative and authority of the of Divine center.

The end of the XIX century received the status of «fin de siècle» not only in memory of the descendants, inclined to all sorts of classifications, but also in the minds of its contemporaries. They knew or at least felt they were living in the time of approach to the end of a certain historical period. In 1884 these feelings of the young generation were reflected in the Paris premiere of the play «The End of the Century», in the establishment of two magazines «Le Decadent» and «La Decadence» representing the «end of the century» ideology. Initially the adjective «fin de siècle» denoted ostentatious laziness, weakness and neurasthenia, dandyism. Over time, in the works of young writers and artists, the idea of rupture, isolation, opposition began to be perceived as a certain program. All fin de siècle fiction could be said to preach a decadence of the generation, having isolated itself from sad reality with aesthetically beautiful ideas and game of imagination [5].

In that time the crisis of the outlook reflected in the absolutization of the aesthetic in the arts, especially in the art of living. Here begins a typical fin de siècle motif – the proximity of death. A common to the «end of the century» decadents feature was their treatment of death as the departure, resolution. Some, like the characters from O. Wilde's masterpiece «The Picture of Dorian Gray», considered death as the end of all things, a kind of doomsday. They expected the end of the century to bring the end of the world, and perhaps even wanted it. The others endowed death with the human traits, seeing a life immanence in it. In Central Europe, a new perception of death was reflected primarily in the works of the group «Young Vienna» members. Death was the motive in most dramas of A. Shvidler, it was the main character and even an ethical principle in Hugo von Hofmannsthal's drama and lyric. In the poetry of R. M. Rilke, death was not only a part of life but also its main goal, and a source of the divine grace.

The collapse of dreams was caused by the inability of accepting the consequences of the structural changes and conflicts in the liberal socio-economic system, which not only called into question the stability of the system, but also shook its foundations. With the loss of faith in the idea of freedom deepened the crisis of the entire liberal-capitalist system. Changes have occurred as a result of not only critical attacks by its old enemies – apologists of the plebeian equality and

their socialist followers or growing conservatism of those who did not fit into the social system – but the dysfunction of the market mechanism, the contradictions that had emerged from the political process and practice of the idea of freedom. Over time, the consequences of the uncontrolled competition with all the unexpected strength hit the middle class. Internal conflicts became more acute, thus precipitating strengthening of the mass democracy anti-liberal forces. On the other hand, restrictions on freedom reinforced determination of the monopolistic groups. Equally important was the fact that limited freedom of capitalist liberalism and hypocritical bourgeois morality were unacceptable to the emerging worldview of the new generation. The crisis of the system affected the family institution and individual rights. Women protest got such form and name as «ibsenism». Moreover, not just because of the «Doll House» Nora for many years remaining a subject of controversy and being an example, but also because the entire Ibsen's creative work was reflecting the tragedy of lost lives, lost opportunities and repressed desires. A simpler but more politicized appeared a feminist revolt. At the edge of the centuries, young women gribbed by the thirst for education and desire to break out from the circle of household chores. The most educated and most refined representatives of the second and third generation of the big bourgeoisie left their families and abandoned corresponding to their range business careers. A new generation of haute bourgeoisie received mostly a university, as a rule liberal education, with their rebellion accompanied by the burden of belonging to the ruling class. They tried to solve the conflict by refusing their social status or through generous sponsorship.

However, paradoxically, the main role in changing the picture of the world played not a literature, arts and science, but physics and psychology. Impressive discoveries of the second half of the XIXth century put prominent physicists to the intractable issues in the field of electromagnetism and thermodynamics, not subjected to the explanation in terms of Newton's classical physics laws. D. Maxwell, H. R. Hertz, A. A. Michelson and H. A. Lorentz came close to that been for the first time outlined in details by E. Mach – to reconsider the concept of the absolute time and space. At that time Einstein has mathematically proved the time and space to coexist in a rigid system of interdependence. At the edge of the centuries, the process of the electron discovery and the foundation of quantum theory indicated changes in the physics significant because of revolution, once having been made by Newton's physics. There appeared a new picture of the world and a relativistic «end of the century» scepticism.

At the edge of the centuries, in Vienna Z. Freud and his followers developed a theory of conscious and unconscious mental processes. Freud's structure of the individual and the laws, according to which works as healthy as sick nervous system, laid the foundations of a new psychological picture of man.

Ernst Mach – a brilliant physicist who seriously studied philosophy and psychology, created the new concept of Philosophy. He was neither an idealist nor materialist and assigned a major role to principle coordination between objects and sensations, the world and the subject perceiving it. E. Mach's relativism and his «impressionistic» theory of perception had a tremendous influence on European art.

There also emerged futurological concepts. Namely Albert Robida [7] predicted the appearance of tanks, battleships,

aircraft, videophones, a distance learning, television, reality shows, video surveillance systems (including the concept of Big Brother, chemical, biological, nuclear weapons, man-made disasters, skyscrapers, marriage (cohabitation before marriage). However, his views are not to be compared with J. Verne's optimistic ones. A. Robida believed that people should become more moral, otherwise he would destroy the world using the new technology. Some of his characters seek to return to the medieval knightly.

The modern worldview of the intellectuals is affected by both as previous doomsday theory and the current ones. There are two most common of them: (1) F. Fukuyama's «end of history» model [2], based on the «last man» concept. This concept essentially involves the expansion of a stable liberal democracy; (2) Samuel Huntington's «clash of civilizations» model [3], based on the old «world civilizations» concept. This concept represents the world as separate cultural zones with numerous, long-lasting and violent conflicts in their periphery.

F. Fukuyama describes the XX century as undeniable victory of economic and political liberalism. He says that nowadays humanity is witnessing not only the end of the Cold War or the next period of the Post-war history, but also the end of history as such, the end of the ideological evolution and the Western liberal democracy universalization as the final the governmental form. This does not mean that any future event will not occur. After all liberalism has prevailed only within the realm of ideas and consciousness, but in the real, material world it is long way from the victory. However, there are substantial grounds to believe this ideal world ultimately to determine the material world [2]. To understand why this had happened, F. Fukuyama turned to the nature of the historical changes. As for him, as for Hegel, the driving history force exists, first of all, within the sphere of the human consciousness. Human behaviour in the material world (correspondingly the whole human history) is determined as a form of consciousness, usually religion, cultural traditions and moral customs. On F. Fukuyama's point of view, religion, morality, nationalism, in general, all the spiritual aspects of life are a result (a product) of «timos», i.e. struggle for recognition. Thus, «timos» or «carving for recognition» is the foundation for what sociologists call «values». In liberal democracy «carving for recognition» is naturally redirected from predominantly political sphere to a number of others, thus contributing to scientific discoveries, success in business, music and literature, the case of the country defence. Everybody living in such community of the individuals is «the last man». Therefore, F. Fukuyama believes that only democracy, based on equal rights and mutual respect, can solve all the contradictions of the human spiritual realm.

Overall, the scientific community conceived the «end of history» model as a less dogmatic version of the «modernization theory» proposed by Walt Rostow and Shmuel Eisenstadt. They proposed this model after the Second World War and the collapse of the colonial system that led to almost simultaneous appearance of several dozen new independent states in Asia and Africa. The reasons of the F. Fukuyama's problems lie in him having refused the unilateral economic determinism peculiar to the «modernization theory». First; he broadened it with «carving for recognition», which was supposedly the reason of the humanity ideological evolution, but there was no evidence

of this fact (slavery, aristocrat wars, communism and fascism were much easier to be explained with economic motives). Secondly, he suggested that the state (using a form of government and management quality) can play an important role in the formation of cultures, including their moral systems (for example, democracy fosters public in inherent values and it is also able to tame «timos»).

The F. Fukuyama's publications, of course, resulted in opponents; with the most important among them being Samuel P. Huntington, the American political scientist.

In case F. Fukuyama based his model on the «modernization theory» concept and Hegelian's «historicism», the old «peace of civilizations» concept by Giambattista Vico and the works of Oswald Spengler and Arnold Toynbee laid the foundation for the S. Huntington's model. S. Huntington believed the conflict between the West and the rest of the world to be a central axis of the tomorrow's world politics. He explained the latter to have a significant military and economic potential, and there was a fact of the West attempting to forcibly impose their fundamental values (individualism, human rights, rule of law, separation of church and state) on other civilizations, resulting in the reaction, caused by a desire of strengthening the perennial values of their own culture. For Western countries, in fact, there left only three options: (1) an isolation according to the North Korea or Burma's example; (2) an attempt to join the West, accepting its values and institutions; (3) an attempt to create a contrast to the West, expanding the cooperation with other non-Western countries, while preserving its values and culture. Analyzing the elements of cultural factors, Samuel Huntington gave his priority to the religion, with the language occupying the second position [3]. S. Huntington had no clear explanation of the reasons for peoples and civilizations cultural differentiation. Although, judging from some of his remarks, he mostly adhered to the Weber's views on religious determinism.

Speaking about perception in the world of F. Fukuyama and Samuel Huntington's concepts and reactions to them, the first one was positively accepted both as by pro-Western circles in non-Western countries as by supporters of democracy in the Western world. S. Huntington's model, by contrast, was favourably approved within nationalist and religious circles in many parts of the world. His idea concerning stable character and culture importance, forecasts for the relative power of Western civilization weakening and a call on Western politicians and researchers for the need to understand other people's culture found many supporters.

As at the time of European crisis at the end of the XIX century, as nowadays one may hear callings for the return back, to the medieval era organic, to the «New Middle Ages». The word «back» should be understood conditionally, and not surprisingly, that it is going about a new Middle Ages, not the restoration of the old. However, we must still understand what the «new» Middle Ages will be, if realized, it would differ from the «old».

Such British researchers as Lourie E. [4], J. Powers J. F. [6], Downing Brian M. [1] studied this issue. The offered assessment of the Medieval Era as a «chronic war» epoch, a time when the world would remain elusive, although desirable, ideal [1; 4] gained a principle importance. This approach involves consideration of the medieval society, beyond regional and time frames, as a «society, organized for the purpose of war («organized for war» – expression English researcher Lourie E.) [4], driven by value system, caused by

war, and existing due to the current economy, adapted to the needs of war. Western societies to be «created for the needs of war» did not present a single type, but were the models, determined by the specificity of the territory and period. The determining role of the military factor remained the general one.

Now philosophers, sociologists, psychologists, journalists and other foretellers do prophecy. The progress is understood to have taken place. However, progress is in the same case: the «awakening» of the people's minds through their ideological orientation. This occurs in the context of the reducing spontaneity level era. Its conscious and systematic element gained strength and began to dominate within the evolution of complex factors. Because nowadays this process engages a large numbers of people and resources, subjective factors of evolution have become increasingly important. In this dimension of ideosphere, apocalyptic views become more common, as it is reflected in the discourse about apocalyptic events of 2012. People sometimes adjust their own mentality for selection (abstraction) of certain properties of the empirical objects. Then they give this property with independent (separate from objects) existence to consider it as an empirical subject.

References

1. Downing Brian M. The Military Revolution and Political Change: Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe / Brian M. Downing. – Princeton: Princeton University Press, 1992. – 308 p.
2. Fukuyama Francis. The End of History and the Last Man / Francis Fukuyama. – Free Press; Reissue edition, 2006. – 464 p.
3. Huntington Samuel P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order / Samuel P. Huntington. – Simon & Schuster, 1996. – 367 p.
4. Lourie E. A Society organized for War: Medieval Spain // Past and Present. – 1966. – N34. – P.54–76.
5. McRobbie Angela. Postmodernism and Popular Culture / Angela McRobbie. – Routledge, 1994. – 225 p.
6. Powers James F. A society organized for war: the Iberian municipal militias in the central Middle Ages, 1000–1284. Berkeley, CA: University of California Press, 1988. – 365 p.
7. Robida Albert. Electric Life [La Vie électrique, 1892] / Albert Robida, 5–8. Edited and adapted by Brian Stableford. Encino, CA: Black Coat Press, 2013. – 293 p.

Костиця І., доктор філософії в галузі політичних наук, доцент, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), som_org@ukr.net

Гео–культурний вимір «кінця століття»: політичні пророцтва

Причиною багатьох політичних передбачень виступає маніпуляція. Політичні передбачення часто є націленими на введення людей в оману. В логіці футурологів часто лежать логічні помилки, які змінюють філософію людини. Особливо значимим може бути вплив в період так званого «fin de siècle». Коли цей вплив здійснюється в контексті радикальних наукових та соціальних змін.

Ключові слова: гео–культурний вимір, політичні пророцтва, маніпуляція.

Костиця І., доктор философии в области политических наук, доцент, Киевский национальный университет культуры и искусств (Украина, Киев), som_org@ukr.net

Гео–культурное измерение «конца века»: политические пророчества

Причиной многих политических предсказаний выступает манипуляция. Политические предсказания зачастую направлены на введение людей в заблуждение. В логике футурологов часто лежат логические ошибки, которые меняют философию человека. Особенно значительным может быть влияние в период так называемого «fin de siècle». Когда это влияние осуществляется в контексте радикальных научных и социальных изменений.

Ключевые слова: гео–культурное измерение, политические пророчества, манипуляция.

* * *

УДК 323.23:81'272

Воробйова Г. Ю.,
аспірантка кафедри політології, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), vorobiovaganna@gmail.com

МЕТАФОРА ЯК ЗАСІБ КОНСТРУЮВАННЯ ІМІДЖУ ПОЛІТИКА

Розглядаються основні підходи до визначення функціональних особливостей політичних метафор. У тексті акцентується увага на основних способах використання політичних метафор як символічної структури у мовленнєвих практиках політиків.

Ключові слова: метафора, політика, політик, політична мова, імідж.

Моделювання сучасної політичної ситуації відбувається завдяки особливостям політичної мови, адже вона володіє великою кількістю способів подачі інформації з метою впливу на свідомість, серед яких чільне місце посідає політична метафора. Вона є багатофункціональною, але основним її спрямуванням є створення символічної моделі політики, що забезпечується шляхом перенесення значення предмета на політичне явище. Цим власне і забезпечується реалізація принципів панування й підкорення з метою легітимізації дій політичних правлячих сил. Функціонування маніпулятивного ефекту політичної метафори необхідно розглядати у процесі створення іміджу політика; також на рівні однієї держави, як конкретний елемент ідеології, задля створення внутрішньополітичного ореолу символічності політичного процесу (електоральний процес, панівна ідеологія); як механізм створення дискурсу у межах глобального політичного простору (створення міжнародних стереотипів шляхом впливу медіа–ресурсів). У даній статті акцентується увага на першому випадку використання метафор. Надійність метафоричного перенесення характеристик об'єкта впливу набувається завдяки наявності як раціонального, так і ірраціонального компонента політичної діяльності, що збільшує вплив на людські почуття та емоції. Моделювання політичного простору пояснюється за допомогою теорії психосемантичного впливу, яка наголошує на зв'язку метафори з процесом мислення. У цій концепції свідомість являє собою сукупність понять і образів (відокремлених інформаційних комплексів), що відомі індивіду й становлять альтернативне поле для вибору тієї чи іншої моделі поведінки. Проте у наукових колах західних країн поширеною є думка про те, що метафори варто розглядати лише під конкретним кутом зору. Такі думки виключають системний аналіз метафори. Одну думку, яка сформувалась у наукових колах, презентує у главі «Виявлення та оцінка метафори: дискурс про реформу ЄС» дослідник Дж. Петерсон. Він пояснює, що політична метафора у контексті іміджу політика та конкретної держави не розвинена методологічно, тому він пропонує метод, за допомогою якого метафори розглядаються під кутом зору міжнародної діяльності.

Проте Йохен Вальтер і Ян Хелмінг, в «Дискурсивному аналізі метафори: будівництво Європи» доводять, що мова є більш концептуальною, а також важливою в конструванні соціальної реальності. Лінгвістичний поворот у соціальній та культурній науці нехтує фундаментальним розумінням реальності. Не тільки те, що ми говоримо, є вирішальним, але також, як ми це

говоримо. Метафори, таким чином, відіграють особливо важливу роль у побудові реальності. Таку ж думку поділяють дослідники Волтер і Хелмінг. Вони доводять, що теорією дискурсу взаємодії та теорією метафори для того, щоб розробити нову методологію, вони створюють ескізи для аналізу метафори як макрорівні дискурсу, так і макрорівні метафори. Таку тезу вони доводять у своїй останній книзі, яка стосується механізмів європейської політики.

Шарлотта Фрідольфсон в статті «Політичний протест і метафора» досліджує використання метафор, зокрема в процесі створення гендерної нерівності, в описовій частині, що структурувати розуміння політичного протесту в Швеції. Дві події, які займаються там з європейської політики служать для неї тематичними досліджень. Одним з них є альтернативною глобалізації демонстрації руху на саміті ЄС в Гетеборзі 2001, де протестуючим були характерні використання метафор як певний тип живого організму, який наводив приклади тваринного, природного явища. Також вони використовували дискурс війни, щоб надати особливості активістам та «інакшості».

Особливості політичної метафори як символічної структури мови політика аналізують дослідники напрямку нериторичної парадигми. У риторичі традиційно, починаючи з античних авторів і до сучасних концепцій, метафора розглядається як фігура мови, що використовуються, поряд з іншими риторичними прийомами, цілі впливу на адресата. З трьох категорій класичної риторики – логосу, етосу і пафосу – метафора є частиною останньої, тобто належить до пафосу. Саме пафос «відповідає» за способи мовного вираження, що сприяють, кажучи сучасною мовою, реалізації комунікативного наміру оратора, яке може полягати в тому, щоб переконати аудиторію у своїй правоті, спонукати її до дій або, навпаки, до апатичних настроїв. При цьому, як розуміли давні риторичні, першорядну важливість має емоційно-психологічний вплив. Емоційно-насичена мова має більшу силу впливу, ніж мова, позбавлена експресивності. Цей факт добре відомий політикам, тому в своїх виступах вони охоче використовують різноманітні риторичні прийоми, в тому числі і метафору. Риторичний напрямок акцентує увагу на досягненні за допомогою політичної метафори образності мови, що використовується з метою впливу на масову свідомість. Дослідження у рамках даного підходу більше стосувалися кризових ситуацій, зокрема використання маніпулятивного потенціалу публічного мовлення під час війни (мілітаристські метафори), виступи політиків під час виборчої кампанії. Дані проблеми розроблялися вченими – Р. Айви, Р. Д. Андерсон, Р. Карпентер, М. Осборн, В. Ріккерт, С. Томпсон тощо).

Наслідуючи античний канон і деякі, добре розроблені фрагменти теорії, неориторика приймає на себе і масу невирішених в класичній риторичі проблем. Серед них, насамперед, питання про змістовне наповнення центральних понять риторичі: аргументації, впливу, переконання.

У вітчизняній науці проблематика мовної дії на адресата досліджувалася в рамках теорії мовної діяльності А. Н. Леонтьєва. В основі цієї теорії лежить думка про несамостійність мови, її підпорядкованості цілям тієї діяльності, заради якої вона розгортається.

Мова розглядається не тільки і не стільки як засіб передачі повідомлень, а як засіб управління діяльністю людей – в тому сенсі, що саме управління діяльністю співрозмовника становить кінцеву мету мовного спілкування, по відношенню до якої передача повідомлення – лише засіб. Мовний вплив визначалося як «регуляція діяльності однієї людини іншою за допомогою мови», при цьому відрізнялося мовленнєвий вплив в широкому сенсі і у вузькому сенсі. Під мовним впливом в широкому сенсі розумілося будь мовне спілкування, взяте в аспекті його цілеспрямованості, цільової обумовленості. Мовний вплив у вузькому сенсі – це мовне спілкування в системі засобів масової інформації або в агітаційному виступі безпосередньо перед аудиторією. Саме воно було предметом теоретичних і експериментальних досліджень вітчизняних лінгвістів і психологів, що спиралися на теорію мовленнєвої діяльності А. Н. Леонтьєва [2, с. 55]. Лише в останні роки виник інтерес до комунікативних стратегій і тактик, в тому числі аргументативні. Зокрема, почала розвиватися досить популярна на Заході галузь, яка знаходиться на межі досліджень політичного дискурсу і теорії аргументації, що вивчає мовні стратегії політиків на матеріалі їхніх публічних виступів, участі в дебатах тощо. Великий внесок у розробку цього наукового напрямку зробив німецький дослідник Н. Луман, основні положення якого можна вивчати відповідно до праць «Влада», «Що таке комунікація». Автор стверджує, що за допомогою мови здійснюються такі процеси, як створення невизначеності ситуації та пропозиції підвладним зрозумілої альтернативи деякого рішення, яке породжує визначеність ситуації. Це досягається певним формулюванням повідомлення, яке трансформує відому інформацію за допомогою мовленнєвих структур, з метою легітимації політичних ідей. Тобто Н. Луман наголошує на маніпулятивному аспекті політичної комунікації, адже мова володіє цілим спектром методик для формування установок у масовій свідомості [3, с. 170].

Політологічний словник визначає імідж політика як образ, що цілеспрямовано формується й покликаний справити емоційно-психологічний вплив на певних осіб з метою популяризації, політичної реклами, який закріплюється у масовій свідомості [3, с. 228]. Важливою особливістю політичного іміджу є те, що він переважно емоційно забарвлений, апелює до почуттів і волі. Використання мовного аспекту для формування ідентично політика важливе, адже, за визначенням Фуко, влада існує в мовній оболонці, примушує сприймати задалегідь сформовану форму бачення явищ. Політик, як правило, виступає в ролі символу, що значно полегшує вироблення реакції на його поведінку в населення, оскільки відповідає потреба кожного разу по-новому дешифрувати його дії. Найкращим засобом створення символічного образу слугує метафора, яка нерідко застосовується в публічних виступах [5, с. 78].

Використання метафори допомагає формувати відповідний стереотип сприйняття лідера, покликаного в концентрованій формі відображати суть людини чи партії [3, с. 235]. Це, перш за все, спрощене уявлення про суб'єкта політики, яке відбувається завдяки схильності людей до спрощеного мислення, а також прагнення виразити абстрактні поняття в конкретних образах.

Використання метафори спричинює формування умовних ярликів, які поширюються на весь процес сприйняття діяльності конкретного політика, формуючи псевдореальність.

Доцільним у такому ракурсі буде вказати на висновки, які були зроблені у межах дослідження гендерних аспектів мовлення політиків. Отже, жінки–політики віддають перевагу гармонійній комунікації, мета якої – акцентувати спільність позицій, поглядів, виявляти солідарність та надавати підтримку. Конфліктні емоції у них виявляються переважно для самозахисту та підтримки товариша по партії, а не для ствердження власного іміджу, адже віддають перевагу диспуту, у процесі якого йде пошук істини, або переговорам, у яких намічається план дії. Жінки практикують більш діловий, продуктивний підхід, який сприяє успішному розв'язанню спорів. При цьому мовні засоби спрямовані на толерантне сприйняття опонента.

Було визначено, що закономірною для жінок–політиків є більша образність та емоційність, наприклад, не кожен політик–чоловік може дозволити собі фразу «Абхазія і Південна Осетія – це частина нашого серця», як це може зробити «залізна леді грузинської політики» Ніно Бурджанадзе.

Існують випадки прояву слабкості, сентиментальності. Таким прикладом є створення образу мученика під час промови на Майдані звільненої Юлії Тимошенко 25 лютого 2015 року. Вона намагалась представити це як символічну структуру – її звільнення як політичного в'язня авторитарного режиму сприяло перемозі свободи. Важливо відзначити, що Юлія Тимошенко, за звільнення якої постійно виступали європейські політики, як і в підтримку Євромайдану в Києві, намагалась створити символічний наратив з себе як політичної фігури. Варто відзначити також, що в Україні сформувався специфічний символ політичного лідера як месії та богообраного, який повинен бути мучеником, що страждає за весь народ. Від цього йде постійний перенос відповідальності на державу та президента, уряд, парламент, яким народ делегує свої повноваження. Лідеру ВО «Батьківщина» не вдалось реалізувати такий образ на сцені Майдану саме тому, що у нього були свої лідери та стихійна структура самоврядування.

Проте іншим прикладом виступає риторика «залізної леді» Маргарет Тетчер, яка у своїх промовах апелювала до військової тематики, особливо активно живаючи військової метафори під час боротьби з тероризмом. Лідер часто наголошувала на тому, що вона зовсім не «слабка стать», відрізнялась жорсткістю та строгістю, але її девіз «Одяг успіху» свідчив про жіночність та стиль, за що потім Міттеран сказав про М. Тетчер: «У неї очі Калігули, а вуста Мерлін Монро». Тетчер завжди виголошувала промови з відповідним гнусавим акцентом, характерним для вищого суспільства. Відома її цитата «Бути могутньою – бути справжньою леді. Якщо вам доводилося нагадувати про це людям, то ви нею не є точно». У своїх промовах лідер консерваторів використовувала стислі й чіткі висловлювання, відрізнялась ввічливим тоном, принциповістю висловлювань, що свідчить про твердість характеру, здатність проводити свої рішення попри спротив.

Маргарет Тетчер використовувала у своїх політичних промовах як позитивні, так і негативні метафори. Щодо

негативних метафор, то у своїй передвиборчій кампанії 1979 року вона ототожнювала правління Лейбористської партії, яка підвищила податки і не дає розвиватись малим підприємствам, з довготривалою хворобою, яку варто лікувати.

Політичних опозиціонерів політик порівнювала з руйнівниками, називаючи їх «чужі», чим акцентувала на політиці як полі битви. Такий прийом був виправданий, адже за своєю психологією люди віддають перевагу табору переможців, ким вважала себе «залізна леді». При цьому, структура суспільства порівнювалася зі структурою людського тіла, а поява нових політичних та економічних установа – з народженням дитини.

Чоловіки більш схильні до конфліктної комунікації, вони значно частіше, ніж жінки, намагаються перевести конфлікт з ділового на міжособистісний рівень. Чоловіки, як правило, персоніфікують політичні суперечності, ідуть шляхом ескалації конфлікту, розпалювання ворожнечі, що перешкоджає успішному розв'язанню проблем.

Аналіз метафор у публічних виступах політиків дає змогу визначити основні символічні образи політичних акторів: «своя людина», «хазяїн», «сильна рука», «месія», «патріот–державник», «залізна леді», «сіра мишка».

Використання політичних метафор у процесі конструювання політики сприяє виконанню двох функцій: повідомленню про події та впливу на громадську думку.

Слушним є дослідження американського вченого Р.Д. Андерсона, який стверджує, що за зміни авторитарного дискурсу влади на демократичний у масовій свідомості руйнується уявлення про кастову єдність політиків і знищується ідея про їх відокремленість від народу. Дискурс нової політичної еліти елімінує характерне для авторитарного дискурсу наділення влади позитивними ознаками, зближується з «мовою народу», але виявляє значну варіативність, що сприятиме плюралізму думок у новому суспільстві. У демократичному суспільстві, на думку дослідника, мовні засоби політичної ідентифікації еліти спрямовані на співвіднесення себе з народом [2, с. 25].

Отже, трансформація політичного режиму спричиняє зміну «вертикальних» метафор на «горизонтальні», які передбачають діалогічний характер, використання слів «широкий спектр», «ліві», «праві», «прихильники», «противники». З появою орієнтаційних метафор «лівий» і «правий» у населення з'явилася свобода політичного вибору, можливість «горизонтальної» самоідентифікації з політиками тих чи інших переконань, що, на думку дослідника, служить свідченням демократизації суспільства.

Безперечно, у демократичному суспільстві метафори широко застосовуються, але найбільшою мірою їх маніпулятивний потенціал реалізується в тоталітарних суспільствах, де дискурс має ознаки суб'єкт–об'єктного характеру, а свідомість набуває монологічних рис, чим і зумовлюється маніпулятивний характер образності мови.

Дослідники Дж. Лакофф і М. Джонсон вважають, що політичні ідеології будуються за допомогою метафоричних термінів.

Зміст політичної метафори складають сучасні варіації традиційної фольклорно–оповідної форми комунікації. Акцентуючи увагу на його пояснювальній функції, варто

наголосити на тому, що він являє собою структуровану, упорядковану у відповідній послідовності форму подачі політичної інформації. Отже, аналіз політичних наративів необхідний для виокремлення нових етапів дослідження політико-комунікативного процесу, від якого залежить інтенсивність політичного дискурсу в обговоренні ключових проблем суспільства.

Останнім часом політологія зацікавилася легітимізуючою функцією метафор, що пов'язана з наративами. За Шегал, «політичний наратив являє собою текст лозунгового типу, що являє собою у якості понятійного ядра ключові концепти актуального політичного дискурсу» [5, с. 87]. На відміну від лозунгу, міні-текст наративу вміщує розгорнутий текст культури. Отже, він відрізняється ясністю та простотою, доступністю для розуміння, що робить його важливим інструментом політичної влади.

На думку Г. Почепцова, наративи та політичні метафори функціонують як інтерпретаційні стабілізатори, оскільки вони формують на глибинному рівні потрібний погляд на фізичну реальність.

Функцію психологічної компенсації як політична метафора, так і наратив виконують під час кризових ситуацій, частіше пов'язаних з військовими діями. Аналогічну ситуацію продемонстрували дві війни Росії з Чечнею. У першій війні чеченські солдати в численних інтерв'ю називались «борцями за свободу Ічкерії», що вказувало на наратив та його інтерпретацію. Натомість у другій чеченській війні, яка стала переможною для Росії, у ЗМІ солдати називались «моджахедами» або «сепаратистами», що посилювало негативне сприйняття солдат протилежного табору.

Висновки:

– політична метафора є потужним механізмом конструювання політики як на локальному, у межах однієї країни, так і на глобальному рівні, а тому виконує наступні функції:

1. Сприяє легітимації дій політичних сил суспільством.
2. Сприяє формуванню необхідної правлячим колам суспільної оцінки їх діяльності.
3. Формує сталі образи, стереотипні уявлення у населення з тим, щоб не дешифрувати політичну поведінку щоразу.
4. Акумулює культурні та історичні особливості суспільства.

– елементи абстрактності, двозначності, наявні в літературних прийомах політичного мовлення політика, сприяють формуванню стандартного сприйняття його на політичній арені, що чітко укорінюється в масовій свідомості;

– політична метафора завдяки своїй історичній природі охоплює весь спектр особливостей національної культури, що активує масове безсвідоме, а тому правильно організований вплив на цю сферу людської психіки зумовить підтримку політичних дій;

– за своїм характером метафора універсальна та інтернаціональна, але водночас динамічна;

– маніпулятивний вплив за допомогою літературних засобів політичної мови відбувається через ЗМІ, зокрема, інтерв'ю, публічні виступи, новини, політичні так-шоу тощо;

– політична метафора проявляється на міжнародному рівні у глобальних засобах масової комунікації.

Список використаних джерел

1. Андерсон Р. Д. Каузальная сила политической метафоры / Р. Д. Андерсон. – Е., 2006. – 92 с.
2. Баранов О. М. Російська політична метафора: матеріали до словника / О. М. Баранов, Ю. М. Караулов. – М., 1991. – 145 с.
3. Будаев. Могут ли метафоры убивать? Прагматический аспект политической метафоры / Э. В. Будаев. – Политическая лингвистика. – №20. – Екатеринбург, 2009. – 74 с.
4. Луман Н. Власть / Пер. с нем. А. Антоновского. – М.: Практикс, 2001. – 256 с.
5. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник: В. П. Горбатенко. – К.: Генеза, 2004. – 497 с.
6. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2001. – 656 с.
7. Ричардс А. А. Философия риторики / А. А. Ричардс. – М.: Прогресс, 1990. – 67 с.
8. Серль Д. Р. Метафора / Д. Р. Серль. – М.: Прогресс, 1990. – 357 с.
9. Стоун Д. Парадокс політики. Мистецтво ухвалення політичних рішень / Д. Стоун. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 2000. – 304 с.
10. Шестопап Е. Б. Восприятие образов власти: политико-психологический анализ / Е. Б. Шестопап // Полис. – 1995. – №4.
11. Шестопап Е., Евгеньева Т., Пищева Т. Политическая психология. Хрестоматия. – Аспект Пресс Москва, 2011. – 432 с.
12. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor / G. Lakoff. – ed. A. Ortony. – Cambridge, 1993. – 250 p.

References

1. Anderson R. D. Kauzal'naja sila politicheskoy metafory / R. D. Anderson. – E., 2006. – 92 s.
2. Baranov O. M. Rosijs'ka politychna metafora: materialy do slovnyka / O. M. Baranov, Ju. M. Karaulov. – M., 1991. – 145 s.
3. Budaev. Mogut li metafory ubivat'? Pragmaticheskij aspekt politicheskoy metafory / Je. V. Budaev. – Politicheskaja lingvistika. – №20. – Ekaterinburg, 2009. – 74 s.
4. Luman N. Vlast' / Per. s nem. A. Antonovskogo. – M.: Praktiks, 2001. – 256 s.
5. Politologichnyj encyklopedychnyj slovnyk / Uporjadnyk: V. P. Gorbatenko. – K.: Geneza, 2004. – 497 s.
6. Pohepcov G. G. Teorija komunikacii / G. G. Pohepcov. – M.: Refl-buk; K.: Vakler, 2001. – 656 s.
7. Richards A. A. Filosofija ritoriki / A. A. Richards. – M.: Progress, 1990. – 67 s.
8. Serl' D. R. Metafora / D. R. Serl'. – M.: Progress, 1990. – 357 s.
9. Stoun D. Paradoks polityky. Mystectvo uhvalennja politychnyh rishen' / D. Stoun. – K.: Vyd. dim «Al'ternatyvy», 2000. – 304 s.
10. Shestopal E. B. Vosprijatje obrazov vlasti: politiko-psihologicheskij analiz / E. B. Shestopal // Polis. – 1995. – №4.
11. Shestopal E., Evgen'eva T., Pishheva T. Politicheskaja psihologija. Hrestomatija. – Aspekt Press Moskva, 2011. – 432 s.
12. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor / G. Lakoff. – ed. A. Ortony. – Cambridge, 1993. – 250 p.

Vorobiova G. Y., graduate student of political science, Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), vorobiovaganna@gmail.com

Metaphor as a means of constructing the image of politics

The article considers the main approaches to the definition of the functional characteristics of political metaphors. The text focuses on the basic techniques of using political metaphors as a symbolic structure in the speech practices of politicians.

Keywords: metaphor, politics, politician, political speech, image.

Vorob'jeva A. Ju., аспирантка кафедри політології, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), vorobiovaganna@gmail.com

Метафора как средство конструирования имиджа политика

Рассматриваются основные подходы к определению функциональных особенностей политических метафор. В тексте акцентируется внимание на основных способах использования политических метафор как символической структуры в речевых практиках политиков.

Ключевые слова: метафора, политика, политик, политическая речь, имидж.

* * *

УДК 303.442.3

Мудрик Ю. С.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри
міжнародної інформації та країнознавства,
Хмельницький національний університет (Україна,
Хмельницький), yurij.mudryk@gmail.com

ІНДЕКСИ У ПОЛІТИЧНОМУ АНАЛІЗІ (В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ КРАЇН)

Досліджуються особливості експертного оцінювання соціально-політичних процесів в політичному аналізі. Обґрунтовується доцільність і виправданість використання кількісних показників у дослідженні розвитку країн. У роботі систематизовано основні інтегральні показники, що є частиною сучасного інструментарію політичного аналізу.

Ключові слова: індекс, політичний аналіз, кількісний показник, розвиток країни.

З методологією будь-якої науки найтісніше пов'язані методи дослідження – технічні прийоми, засоби та інструменти аналізу, перевірки та оцінки даних. Протягом ХХ ст. арсенал методів політичної науки постійно збагачувався. Якщо впродовж першої половини століття домінували описово-аналітичні методи, за допомогою яких вивчалися інституційні, нормативно-правові та державно-владні відносини, то згодом методичний арсенал розширився за рахунок досягнень як суспільних, так і природничих наук. Серед них слід назвати насамперед біхевіористський, системний, політико-культурний, порівняльний та міждисциплінарний типи аналізу. До основних інструментів сучасного політичного аналізу інструментів слід віднести аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, діагноз і прогноз, визначення і класифікація, порівняння і аналогію, абстрагування, моделювання, спостереження і експеримент, статистичний аналіз, логіко-математичне моделювання та інші.

В основі біхевіористського аналізу лежить позитивістський підхід, який базується на припущенні про однаковості, повторюваності елементів, що становлять у сукупності політичні феномени. Цей тип аналізу утвердився спочатку в соціальних і гуманітарних науках США. У політичній науці він покликаний визначити реальні параметри і причини політичної поведінки на масовому рівні і, відповідно, політичних процесів і функціонування політичних систем. Якщо традиційна політична наука робила наголос на формально-юридичному аналізі державно-правових і політичних інститутів, формальній структурі політичної організації суспільства, то об'єктом аналізу біхевіористського аналізу є різні аспекти поведінки людей як учасників політичного процесу.

Для біхевіористського аналізу характерно широке використання міждисциплінарних методів, зокрема математичних і статистичних і пов'язаної з ними квантифікації, а також прийомів, запозичених з культурної антропології, соціальної психології, соціології і т.д. Це дало можливість для більш всебічного дослідження масових рухів і широким соціальних процесів, які традиційною політологією або відсувалися на задній план, або зовсім ігнорувалися.

Слід звернути увагу на наявність двох домінуючих підходів до розуміння терміну «політичний аналіз». Перший з них передбачає, що даний термін є синонімом використання аналізу логічного для вивчення фундаментальних політичних проблем. Прихильником такого розуміння політичного аналізу. Р. Даль у книзі

«Сучасний політичний аналіз» розглядав виключно проблеми теоретичної політології, такі як функціонування політичних інститутів, типи політичних систем, діяльність різних політичних режимів, природу політичної влади і політичних цінностей.

Другий домінуючий підхід до розуміння терміну «політичний аналіз» визнає факт «дуалізму» політологічного знання, однак припускає, що поряд з поділом політичних досліджень на теоретичне і прикладне напрямки необхідно розділити на два типи і політичного аналізу. Виділення прикладного політичного аналізу для дослідження політичних та суспільних явищ і процесів є вихідним положенням даної теорії. Питання про демаркацію прикладних і теоретичних досліджень представляється украй важливим у контексті проблеми визначення терміну «політичний аналіз», оскільки тільки після розведення прикладної і теоретичної політології можна буде зрозуміти, що вкладають прихильники другого підходу в поняття «прикладний політичний аналіз» і «теоретичний політичний аналіз», і відповідно оцінити ступінь спроможності їх суджень.

Політичним аналізом як прикладною галуззю займається особлива група фахівців: аналітики, експерти, технологи, консультанти. Оскільки даний процес базується на системному підході, його можна поділити на наступні етапи:

- формування основної мети і задач дослідження;
- визначення границь системи;
- створення переліку елементів системи;
- встановлення сутності цілісності системи;
- аналіз взаємозв'язків елементів системи;
- побудова структури системи;
- визначення функцій системи і її підсистем;
- аналіз явищ емерджентності;
- конструювання системної моделі;
- перевірка зворотного зв'язку.

Політичний аналіз слід розглядати як сукупність різноманітних методів, за допомогою яких можливе дослідження конкретних політичних подій і політичних ситуацій, створення припущень щодо їх можливого розвитку і прийняття компетентних політичних рішень. Йому передують процес декомпозиції, тобто послідовне і впорядковане дроблення масиву інформації на складові його елементи, а завершується верифікацією – процедурою перевірки результатів прикладного дослідження або шляхом його покрокового повторення, або порівняння з результатами інших проектів.

Кількісні методи дослідження є одними із основних інструментів вивчення багатьох політичних процесів та явищ. Одними з таких засобів є індекси. Індекси-інтегровані показники засновані на квантифікації – кількісному виразі якісних ознак, і дають можливість проаналізувати умови демократії, основні механізми та ефективність її впливу на суспільство [1]. Поняття «індекс» широко використовується у статистиці і має подвійне значення. Воно може трактуватися як показник або результат певних розрахунків, або як «особлива відносна величина, за допомогою якої вивчається динаміка складних явищ шляхом їх агрегування зі взаємопов'язаними з ними явищами» [2]. Традиційно під індексами в порівняльній політології розуміється агрегація низки взаємопов'язаних індикаторів у новий комплексний індикатор.

Активне використання різноманітних індексів у політичному аналізі розпочав С. Гантінгтон. Фактично, саме поняття «хвиль демократизації» було сформоване на основі даних індексу Freedom in the World. Хоч науковець і використовував дані радше як додатковий інструмент, проте цей факт поклав початок активного застосування інтегральних показників для оцінки рівня розвитку певної країни. Процес розвитку демократичних індексів досліджували такі науковці: Ф. Катрайт [4] у праці 1963 р., базуючись на критеріях демократичного формування законодавчої та виконавчої влади, вивів індекс політичної демократії (індекс політичного розвитку). Д. Нейбауер, спираючись на модель поліархії Р. Даля та економічну модель демократії Е. Даунса розробив індекс демократичної дії, в якому дослідник виокремлював дві змінні: електоральну рівність та електоральну конкуренцію. Фінський політолог Т. Ванханен [5] за допомогою індексу демократизації перевіряв, чи залежить рівень демократизації від ступеня розподілу ресурсів серед населення. Відповідно, вченому вдалося навіть виміряти «порог» демократії, тобто встановити таку кількісну межу (індексу розподілу ресурсів), перетинаючи яку в країні можна ідентифікувати демократичний режим. Українські дослідники М. Яковлев та О. Гуменюк успішно досліджували трансформаційні процеси в постсоціалістичних країнах згідно з індексами демократизації.

Індекси є, ймовірно, одним з найбільш ефективних та наочних інструментів для порівняння різних країн. Щорічні публікації звітів з розгорнутими оцінками дають змогу говорити як про розвиток країни в цілому, так і про її успіхи в окремо взятих категоріях, тобто дослідити її показники окремо по виборчій системі, судовій системі, якості управління, свободі мас-медіа тощо [6].

Як вже було сказано, при зіставленні будь-яких даних, що характеризують політичне явище чи процес у часі і в просторі, широко використовуються відносні статистичні показники – індекси. Вони дозволяють розрахувати і порівняти складні політичні явища, особливо складаються з безпосередньо непорівнянних елементів. Індекси засновані на звітних і базисних даних в залежності від ставлення показників до змісту дослідження. Використання індексів дозволяє створювати математичні моделі і проводити прогнозування та визначати тенденції розвитку політичного явища чи процесу.

Зрозуміло, що первинною характеристикою держави як міжнародного актора є його розміри, масштаби ресурсів, передовсім обсяг економіки та військовий потенціал. До цього слід додати науково технічну розвиненість. Цікаву і показову деталізацію для характеристики потуги держав запропонували російські дослідники, які розвивають підходи, близькі до класичного політичного реалізму. Автори проекту «Політичний атлас сучасності» ввели індекс державності, призначений для визначення здатності держави забезпечувати своє існування, самостійний розвиток, вирішення внутрішніх та зовнішніх проблем, що стоять перед нею, тобто використовувати свої прерогативи суверена. Індекс державності вони застосовують, аби розрізнити реально суверенні держави від тих, що більшою мірою залежать від інших і не здатні самостійно відповідати на внутрішні та зовнішні виклики. Він визначає ступінь самостійності, успішності, керованості, спроможності, ефективності держави за шкалою від успішної суверенної держави до

«failed states». Індекс визначається за такими критеріями як «частка зовнішньої допомоги у ВВП держави», «вплив конфліктів на стабільність режиму», «зовнішня боргова залежність», «час існування суверенної державності», «наявність жертв конфліктів», «співвідношення заявок на патенти резидентів і нерезидентів», «територіальне відображення конфліктів», «наявність на території іноземних контингентів», «режим прив'язки валют», «частка домінуючого етносу у структурі населення» тощо.

Під іншим кутом зору автори Глобального індексу миру (Global Peace Index) розглядають характеристики держав, за яким визначається їх миролюбність або войовничість (агресивність). Тут беруться до уваги групи критеріїв, які стосуються кількості, масштабів, гостроти внутрішніх та міжнародних конфліктів, рівня суспільної безпеки, ступеню милітаризованості, серед яких критерії політичної стабільності та поваги до прав людини.

Рейтинг конкурентоспроможності країн світу оцінює та аналізує здатність країн створювати і підтримувати середовище, у якому підприємства можуть ефективно конкурувати. Індекс конкурентоспроможності країн світу розроблений Центром світової конкурентоспроможності при Інституті розвитку менеджменту і публікується в Щорічнику світової конкурентоспроможності (World Competitiveness Yearbook – WCY). Індекс ґрунтується на більш ніж 320 показниках, зібраних у 4 складові факторів конкурентоспроможності: макроекономічні показники, ефективність влади, ефективність бізнесу та інфраструктура [7].

Індекс розвитку людського потенціалу – інтегральний показник, що розраховується щорічно для міждержавного порівняння і вимірювання рівня життя, грамотності, освіченості і довголіття, як основних характеристик людського потенціалу досліджуваної території. Він є стандартним інструментом при загальному порівнянні рівня життя різних країн і регіонів. Індекс публікується в рамках програми розвитку ООН в звітах про розвиток людського потенціалу [8].

Міжнародний індекс прав власності В індексі відображаються результати досліджень про вплив нормативного та політичного середовища, визнання і дотримання прав приватної та інтелектуальної власності на економічний розвиток країни в цілому.

Індекс сприйняття корупції ґрунтується на декількох незалежних опитуваннях, у яких беруть участь міжнародні фінансові та правозахисні експерти, в тому числі з Азіатського і Африканського банків розвитку, Світового банку та американської організації Freedom House. Індекс є оцінкою від 0 (максимальний рівень) до 10 (відсутність корупції). Кожна країна в рейтингу характеризується показником, що відображає оцінку рівня корупції підприємцями й аналітиками за десятибальною шкалою [9].

Індекс розвитку електронного уряду надає порівняльну оцінку за 2 основними показниками: стан готовності електронного уряду і ступень електронної участі. Задля побудови моделі для вимірювання оцифрованих послуг, огляд оцінює держави відповідно до кількісного композитного індексу електронної готовності уряду на основі оцінки сайтів, телекомунікаційної інфраструктури та використання людських ресурсів [10].

Індекс свободи преси складається організацією «Репортери без кордонів», вимірює порушення свободи

преси за 43 критеріями і включає всілякі порушення, що безпосередньо зачіпають як журналістів (такі як вбивства, позбавлення волі, фізичні напади і загрози), так і ЗМІ (цензура, конфіскація, розшуки і переслідування) [11].

Індекс демократії вимірює стан демократії в 167 країнах. Складається Economist Intelligence Unit на основі 60 показників, згрупованих у 5 категорій: виборчий процес і плюралізм, громадські свободи, функціонування уряду, політична участь та політична культура [12].

Глобальний індекс миролюбства характеризує миролюбність країн. Його розроблено Інститутом миру разом з Центром миру та вивчення конфліктів (Сіднейський університет, Австралія). Індекс враховує як внутрішні чинники – наприклад, рівень насильства в країні і злочинність, так і зовнішні – міжнародні відносини країни, витрати на військові потреби тощо [13].

Глобальний індекс репутації оцінює імідж країни за 4 основними категоріями: захоплення, довіру, прихильність, повагу. Вони, у свою чергу, підрозділяються, на 16 категорій, які включають в себе такі параметри як якість життя, зовнішня політика, діловий клімат, товари та послуги, інфраструктура, краса природи і туристична привабливість. В основі рейтингу – міжнародне дослідження громадської думки, в якому беруть участь більше 36 000 людей з країн Великої сімки (G7) [14].

Індекс брендів країн вимірює «нематеріальні активи» країни, те, як країну сприймають представники міжнародного бізнесу, туристи, експерти в галузі туризму та національного брендингу. Для дослідження опитують 3400 туристів (ділових та відпочиваючих), проводять фокус-групи за участю експертів, аби виявити асоціації, пов'язані з різними країнами по 5 категоріях, включаючи туристичну привабливість, якість життя та систему цінностей [15].

Індекс благополуччя «Геллап» базується на соціологічних опитуваннях, в яких приймають участь 10 тис. респондентів, у яких просять оцінити рівень свого добробуту та задоволеності життям за шкалою від 1 до 10. Респондентів з високими показниками задоволеності життям соціологи відносять до «процвітаючих», а незадоволеності – до «страждаючих». Співвідношення «процвітаючих» і «страждаючих» людей визначав загальний індекс кожної країни [16].

Глобальний індекс гендерної нерівності відображає нерівність між чоловіками і жінками в 3 вимірах: репродуктивне здоров'я, розширення прав і можливостей, ринок праці. Індекс був представлений Секретаріатом ВЕФ в 2010 р.; використовується ООН в Доповіді про людський розвиток також з 2010 року [17].

Підсумовуючи вищесказане, варто зазначити, що у використанні інтегральних показників займає чільне серед інструментарію політичного аналізу. У сучасній політичній науці для дослідження країн, їх геополітичного становища, іміджу використовуються наступні інтегральні показники: Polity IV, Freedom House, Індекс трансформації Бертельсманна, індекси свободи слова, свободи преси, демократії, індекс щастя, миролюбності, верховенства права, включення країн у світову економіку, сприйняття корупції, якості життя у містах, якості життя літніх людей, індекс розвитку людського потенціалу, розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, якість державного управління, індекс економічної свободи.

Слід наголосити, що політичні індекси не є універсальним інструментом дослідження політичних процесів, проте сучасні загальносвітові тенденції спонукають політичних дослідників активно використовувати дані таких рейтингів у наукових працях. Закордонні практики будують свої наукові роботи на основі статистичних звітів міжнародних організацій. «Annual papers» таких структур як ООН, Transparency International, Freedom House, World Bank, Economist Intelligence Unit та ін. беруться до уваги урядами країн при формуванні нових стратегій розвитку держав.

Важливою особливістю інтегральних показників, як інструменту політичних досліджень є факт їх автономності та іманентно притаманного їм зворотного зв'язку. Тренд індексу впливає на його наступні періоди, а незначне коливання значень – відображає глибинні перетворення в суспільстві чи державі.

Відкритим залишається питання включення до індексів певних показників, зміни категорій та підкатегорій, постійне доповнення та оновлення індикаторів-маркерів, що складають їх. Авторів звинувачують у певній суб'єктивності, заангажованості та подекуди однобічності досліджень. Що спонукає науковців надалі поліпшувати методологію формування інтегральних показників, уточнювати та покращувати їх.

Список використаних джерел

1. Баранов Н. А. Современная демократия: эволюционный подход / Н. А. Баранов. – СПб.: Балт. гос. техн. ун-т., 2007. – 208 с.
2. Андрієнко В. Ю. Статистичні індекси в економічних дослідженнях / В. Ю. Андрієнко. – К., 2004.
3. Яковлев М. В. Картина суспільно-політичних перетворень у постсоціалістичних країнах згідно з індексами демократизації [Електронний ресурс] / М. В. Яковлев, О. Г. Гуменюк. – Режим доступу: aleph.ukma.kiev.ua/e-lib/Mahisterium/MAG_ISSUE46_2012_polityk/09_yakovlyev-gumenyuk.pdf. – Назва з екрана.
4. Cutright Ph. National Political Development: Measurement and Analysis // American Sociological Review. – 1963. – Vol.28. – 11.
5. Polity IV Project: Political Regime Characteristics and Transitions, 1800–2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.systemicpeace.org/polity/polity4.htm>. – Назва з екрана.
6. Vanhanen T. Prospects of Democracy / T. Vanhanen. – A Study of 172 Countries. – London, 1997.
7. Криворучко О. І. Індекси суспільно-політичних перетворень на пострадянському просторі: порівняльний аналіз [Електронний ресурс] / Криворучко О. І. // Магістеріум. – 2014. – Т.58: Політичні студії. – С.77–82.
8. World Competitiveness [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.worldcompetitiveness.com/>. – Назва з екрана.
9. Human Development Index (HDI) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hdr.undp.org/en/statistics/hdi/>. – Назва з екрана.
10. Corruption Perceptions Index [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.transparency.org/research/cpi/>. – Назва з екрана.
11. UN E-Government. UN [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www2.unpan.org/egovkb/>. – Назва з екрана.
12. Reporters Without Borders [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://en.rsf.org/>. – Назва з екрана.
13. Economist Intelligence Unit [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eiu.com/>. – Назва з екрана.
14. Vision of Humanity. Global Peace Index [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.visionofhumanity.org/#/page/indexes/global-peace-index>. – Назва з екрана.
15. Country RepTrak [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reputationinstitute.com/country-reptrak>. – Назва з екрана.
16. Country Brand Index [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.futurebrand.com/think/reports-studies/cbi/>. – Назва з екрана.
17. Gallup. Well-being [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gallup.com/poll/wellbeing.aspx>. – Назва з екрана.
18. Gender Parity [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.weforum.org/issues/global-gender-gap>. – Назва з екрана.

References

1. Baranov N. A. *Sovremennaja demokratija: jevoljucionnyj podhod* / N. A. Baranov. – SPb.: Balt. gos. tehn. un-t., 2007. – 208 s.
2. Andrijenko V. Ju. *Statystychni indeksy v ekonomichnyh doslidzhenjah* / V. Ju. Andrijenko. – K., 2004.
3. Jakovljevič M. V. *Kartyna suspil'no-politychnyh peretvoren' u postsocialistychnyh kraj'nah zgidno z indeksamy demokratyzacii* [Elektronnyj resurs] / M. V. Jakovljevič, O. G. Gumenjuk. – Rezhym dostupu: aleph.ukma.kiev.ua/e-lib/Mahisterium/MAG_ISSUE46_2012_polityk/09_yakovlyev-gumenyuk.pdf. – Nazva z ekrana.
4. Cutright Ph. *National Political Development: Measurement and Analysis* // *American Sociological Review*. – 1963. – Vol.28. – 11.
5. Polity IV Project: *Political Regime Characteristics and Transitions, 1800–2008* [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.systemicpeace.org/polity/polity4.htm>. – Nazva z ekrana.
12. Vanhanen T. *Prospects of Democracy* / T. Vanhanen. – A Study of 172 Countries. – London, 1997.
6. Kryvoruchko O. I. *Indeksy suspil'no-politychnyh peretvoren' na postradjans'komu prostori: porivnjal'nyj analiz* [Elektronnyj resurs] / Kryvoruchko O. I. // *Magisterium*. – 2014. – T.58: *Politychni studii*. – S.77–82.
7. *World Competitiveness* [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.worldcompetitiveness.com/>. – Nazva z ekrana.
8. *Human Development Index (HDI)* [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://hdr.undp.org/en/statistics/hdi/>. – Nazva z ekrana.
9. *Sorruption Perceptions Index* [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.transparency.org/research/cpi/>. – Nazva z ekrana.
10. *UN E-Government*. UN [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www2.unpan.org/egovkb/>. – Nazva z ekrana.
11. *Reporters Without Borders* [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://en.rsf.org/>. – Nazva z ekrana.
12. *Economist Intelligence Unit* [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.eiu.com/>. – Nazva z ekrana.
13. *Vision of Humanity. Global Peace Index* [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.visionofhumanity.org/#/page/indexes/global-peace-index>. – Nazva z ekrana.
14. *Country RepTrak* [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.reputationinstitute.com/country-retrak>. – Nazva z ekrana.
15. *Country Brand Index* [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.futurebrand.com/think/reports-studies/cbi/>. – Nazva z ekrana.
16. *Gallup. Well-being* [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.gallup.com/poll/wellbeing.aspx>. – Nazva z ekrana.
17. *Gender Parity* [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.weforum.org/issues/global-gender-gap>. – Nazva z ekrana.

Mudryk Yu. S., *doctor of philosophy in political science, professor of department of international information and country studies of Khmelnytskyi National University (Ukraine, Khmelnytskyi), yurij.mudryk@gmail.com*

Indexes in political analysis (in the context of the study countries)

The features of the expert assessment of the socio-political processes in political analysis are examined. Justification for use of quantitative indicators in the study of country development is made. We systematized the basic integrated indicators, which are part of the modern tools of political analysis.

Keywords: *index, political analysis, quantitative indicator of the development of the country.*

Mudryk Yu. S., *кандидат политических наук, доцент кафедры международной информации и страноведения, Хмельницкий национальный университет (Украина, Хмельницкий), yurij.mudryk@gmail.com*

Индексы в политическом анализе (в контексте исследования развития стран)

Исследуются особенности экспертной оценки социально-политических процессов в политическом анализе. Обосновывается целесообразность и оправданность использования количественных показателей в исследовании развития стран. В работе систематизированы основные интегральные показатели, которые являются частью современного инструментария политического анализа.

Ключевые слова: *индекс, политический анализ, количественный показатель, развитие страны.*

* * *

УДК 328.185

Шайхалієва Ю. А.,
аспірантка, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), yunasheikh@gmail.com

КОРУПЦІЯ ЯК ПОЛІТИКО–ПРАВОВЕ ЯВИЩЕ

Визначено сутність та особливості феномену корупції як політико–правового явища. Особлива увага приділена виявленню розбіжностей між офіційним та науковим тлумаченням понять «корупція» та «політична корупція».

Через дослідження концепцій зарубіжних і вітчизняних учених щодо природи корупції та політичної корупції, проаналізовано специфіку політичної корупції, її відмінності від інших видів корупції за суб'єктами, їх цілями, змістом і характером дій.

Для розкриття логічного взаємопереходу історичних стадій суспільно–політичного ставлення до проблеми політичної корупції було застосовано діалектичний метод дослідження; структурно–функціональний метод – для дослідження корупції як багатовимірного, системного явища через виявлення її складових та надання їм якісних характеристик.

Також досліджуються особливості політико–правового регулювання боротьби з корупцією в Україні та зарубіжних країнах.

Ключові слова: *корупція, політична корупція, політична поведінка, політичний процес, демократичні інститути, хабарництво, політична відповідальність, криміналізація влади, антикорупційна політика.*

Протягом останніх років тема політичної корупції в Україні набула особливої гостроти. Масштаб поширення цього явища у владних і політичних інститутах дозволяє характеризувати політичну корупцію як невід'ємний атрибут їх повсякденної діяльності. Політична корупція охопила всі гілки та інститути державної влади, місцевого самоврядування і є головною перепоною на шляху подальшого розвитку України, як повноцінної демократичної держави. Можна стверджувати, що саме політична корупція стала головною причиною політичних криз 2006–2009 рр., а в ширшому контексті – не дозволила Україні використати шанс на здійснення радикальної внутрішньої модернізації і наближення до європейських стандартів у різних сферах, що виник після президентських виборів 2004 р.

Політична еліта України виявилася не готовою сприйняти некорумпований стиль політичної поведінки і владної діяльності, а відтак – не готовою до повномасштабної і, головне, реальної протидії політичній корупції. Внаслідок цього, звинувачення у політичній корупції стали лише інструментом політичної боротьби та публічної риторики політиків.

Політична корупція підживлюється відсутністю системних реформ у різних сферах і в свою чергу відсуває перспективи їх здійснення.

Та немає жодних виправдань для скоєння корупційних злочинів. Той факт, що корупція повсюди, не зменшує нашої відповідальності перед обличчям моралі, ефективного функціонування уряду в державі, або особистого інтересу до виживання. Корупція існує у строкатості своїх проявах, як існує величезна кількість різних людей, як хамелеон вона постійно змінює свій вигляд.

Не зустрівачи реальної протидії, політична корупція з девіантної поведінки поступово стала нормою стосунків у державних і політичних колах. У системі влади утворилися «ієрархічні корупційні піраміди» і «замкнені корупційні цикли», до яких залучені представники різних владних інститутів. Живильним ґрунтом політичної корупції є діяльність найбільш потужних фінансово–політичних груп та структур тіньової економіки, які мають достатні ресурси для тіньового фінансування політики і такого ж впливу на владу.

Політики та державні діячі забезпечили себе від політичної відповідальності. Канали впливу громадян на владу практично заблоковані. Система виборів до Парламенту та більшості органів місцевого самоврядування не дозволяє виборцю впливати на їх персональний склад. Практично неможливо реалізувати право громадян на організацію і проведення референдумів, так само, як і здійснити процедуру імпічменту Президента чи притягнути народного депутата до кримінальної відповідальності.

Найбільш вразливими до політичної корупції виявилися органи, які мають бути першими у протидії їй – суди та правоохоронні структури. За умов внутрішньої корумпованості, під дією різновекторних владних і політичних впливів, вони не здатні повноцінно виконувати функції з протидії політичній корупції.

Політична корупція відрізняється від бюрократичної можливістю її суб'єктів впливати на формування «правил гри», змінюючи їх відповідно до власних цілей та інтересів. Передусім, це стосується Конституції як основного законодавчого акту, який Верховна Рада наділена повноваженнями змінювати, а фактично й приймати. Так, відповідний напрям діяльності Парламенту є вразливим до політично корупційних проявів. Можна говорити і про те, що вразливим є і процес прийняття законодавчих актів, що вноормують виборчий процес, статус і повноваження тих чи інших владних структур, порядок здійснення державою та її окремими інститутами певних функцій.

Політична корупція має місце, коли забувається, що служіння інтересам держави і суспільства вимагає підготовки та самозречення, коли немає відповідності між тим, що проповідується, і тим, що здійснюється. Особливо небезпечних обсягів дане явище набуває тоді, коли вищі посадовці зловживають державною владою та поводять себе нечесно в процесі прийняття рішення, – в такому ключі говорив про корупцію міністр юстиції Нідерландів, виступаючи в червні 1994 р. на конференції європейських міністрів у Мальті [23, с. 41].

На основі опрацьованого матеріалу, можна говорити про те, що політична корупція існує впродовж багатьох тисячоліть. Тоді дослідники не виокремлювали такого поняття, як «політична корупція» і всі її прояви характеризували просто як «корупційні». Однак, сьогодні, ми вже можемо виокремити такі приклади і розглянути прояви саме «політичної корупції».

Так, перші згадки про політичний аспект корупції були зафіксовані в якнайдавніших з відомих людству пам'яток державності – архівах Стародавнього Вавилону, які відносяться до другої половини XXIV ст. до н.е. в епоху шумерів і семітів Цар Лагаша (стародавнього міста-держави в Шумері на території сучасного Іраку) реформував державне управління з метою припинення зловживань своїх чиновників і суддів, а також зменшення здириства незаконних винагород у храмового персоналу з боку царської адміністрації, зменшення і впорядкування платежів за обряди [4, с. 94].

Достатньо обширні відомості про політичну корупцію містяться в античній спадщині. Плутарх приписував королю Македонії Плипу II (правив в 359–336 рр. до н.е.), батькові Олександра Македонського, крилатий вираз – «не існує таких високих кріпосних стін, через які б неможливо було перебраться ослу, пов'яченому золотом» [9, с. 46]. Найбільші старогрецькі філософи Платон і Арістотель у

своїх роботах неодноразово згадували про розкладаючу і руйнуючу дію зловживання владою і хабарництва на економічне, політичне і духовне життя суспільства.

Також Арістотелю приписується вживання терміну «корупція» стосовно політики тиранії як неправильної, зіпсованої, тобто корумпованої форми монархії [17, с. 64]. Боротьбу з корупцією Арістотель розглядав як основу забезпечення державної стабільності: «Найголовніше при всякому державному ладі – це за допомогою законів і решти розпорядку влаштувати справу так, щоб посадовцям неможливе було наживатися» [1].

Міститься згадка про політичний аспект корупції і в найбільшому пам'ятнику римського права – Законах дванадцяти таблиць: «Таблиця IX. 3. Авл. Геллій, Аттичні ночі, XX. 17: Невже ти вважатимеш суворим ухвалу закону, що карає стратою того суддю або посередника, які були призначені при судообговоренні [для розгляду справи] і були викриті у тому, що прийняли грошову винагороду у справі?» [3, с. 93].

За прийнятим визначенням американського політолога Гарольда Ласуелла, у політичному смислі корупція є порушенням загального, спільного інтересу в угоду перевагам приватності. Тобто, відносини політичної корупції – не банальне правопорушення, бо її поширення вражає основи публічної політики, зачіпає інтереси суспільства, яке конституційно проголосило принципи демократії, правової і соціальної держави [13].

В Україні термін «політична корупція» увійшов до політичного лексику у 2006–2009 рр., які характеризувалися постійними конфліктами між вищими владними інститутами держави та гострими політичними кризами. На найвищому державному рівні звинувачення в політичній корупції вперше прозвучали з вуст Президента України В. Ющенка й були адресовані Верховній Раді України V скликання. У своїй прес-конференції «Відповідальність. Законність. Вибір народу», 12 квітня 2007 р. Президент України В. Ющенко наголосив: «Те, що сталося в березні цього року, це та сама маніпуляція, тільки маніпуляція мандатами, за якими стоять голоси виборців. Міграція народних депутатів з однієї фракції до іншої, по суті, скасовує вибори частково в тій чи іншій умовно взятій території. І тому, якщо ми говоримо про витоки цього процесу, витоки політичної кризи в Україні, в основі її лежить парламентська криза, в основі лежать ті нелегітимні процеси, які стають нормою, певною традицією в українському Парламенті. За цим стоїть не просто технічна міграція – за цим стоїть політична корупція. На політичній корупції вибудовувати демократичні перспективи нації неможливо... Політична корупція стала проблемою для нації. Корупція, яка починається у стінах парламенту, політична, вона доходить до кожної селищної ради, до кожної людини, вона зачіпає ваші інтереси» [14].

Саме в цей період суспільство отримало найбільше інформації про політично корупційні дії вищих посадових осіб, владних інститутів, політичних партій та їх парламентських фракцій. Звинувачення в політичній корупції стали поширеним засобом публічного з'ясування стосунків між політиками.

Внаслідок цього відбулася певна політизація самого терміну «політична корупція», а також – почасті невиправдане розширення контексту його вжитку.

Поняття «політична корупція» у законодавстві України не дефіноване, її складно формалізувати. На законодавчому

рівні визначено загальне поняття «корупція». У законі України «Про засади запобігання та протидії корупції» від 7 квітня 2011 року корупція визначається у сенсі використання особою наданих їй службових повноважень та пов'язаних з цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди такій особі або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних з цим можливостей [8].

Дана концепція лежить у контексті підходу Генеральної Асамблеї ООН, яка позначає корупцію як зловживання службовим становищем для досягнення особистого чи групового зиску, а також незаконне отримання державними службовцями вигоди у зв'язку зі службовим становищем.

Загальноприйнятого визначення політичної корупції немає як у вітчизняних і зарубіжних теоретичних працях з відповідної проблематики, так і в обігу різних організацій і структур, які здійснюють практичну діяльність у сфері протидії корупції. Проте, в нашому законодавстві до сих пір не має визначення даного терміну.

Доволі прийнятним можна вважати визначення політичної корупції, дане Л. В. Астаф'євою: «Незаконне використання посадовими особами свого статусу або можливостей, що впливають з нього в інтересах інших осіб з метою отримання особистої вигоди» [2, с. 121].

Експерти Українського національного центру політичних досліджень використовують поняття «політична корупція» для позначення відносин неправомірного обміну ресурсами з групами впливу задля розширення приватного владного впливу, внаслідок чого руйнуються демократичні процедури та інститути, завдається шкода суспільному інтересу. Політична корупція несе серйозну загрозу демократії, тому що руйнує довіру як ключовий елемент легітимації влади [22, с. 4].

Дослідники з Центру Разумкова у своєму аналізі політичної корупції звертають увагу на кілька її головних аспектів [7]:

- суб'єкти (в наведених визначеннях – особи, наділені політичною владою, чиновники);
- цілі – отримання особистих вигод, приватних благ;
- зміст дій – конвертація колективних благ (ресурсів) у приватні за допомогою влади;
- характер дій – зловживання, нелегітимні дії, порушення певних визначених законом норм.

Водночас, наведені визначення не забезпечують належного розмежування між політичною і «звичайною» (бюрократичною) корупцією. Необхідність такого розмежування має першочергове значення для аналізу цього явища та вироблення шляхів протидії йому.

Наприклад, за оцінкою Джозефа Лаполамбері, політичною корупцією є такі дії, що здійснюються державними діячами, коли вони порушують визначені законодавством засади і рамки своєї діяльності в обмін на персональну вигоду [22, с. 3].

Головним критерієм розмежування політичної і бюрократичної видів корупції є їх місце у процесі вироблення та реалізації політики. Вважається, що політична корупція притаманна стадії вироблення

політики (прийняття політичних рішень, створення «правил гри»), тоді як бюрократична («звичайна», «дрібна») – притаманна стадії імплементації політики (реалізації відповідних рішень).

Запровадження цього критерію зумовлюється відмінностями в характері політичних (нормотворча діяльність) і бюрократичних (адміністративно-розпорядницька діяльність) функцій. Так, суб'єкти політичної корупції можуть використовувати владу для встановлення правових норм, які відповідають їх приватним інтересам, закладати «обхідні шляхи» для ігнорування інших норм тощо. Корупційні ж дії суб'єктів бюрократичної корупції є порушенням встановлених норм і правил.

Водночас, це розмежування не є досить чітким, зважаючи на проблематичність розмежування між політичними та адміністративними функціями в цілому, а в українських реаліях – з огляду на відсутність чіткого законодавчого розрізнення політичних та адміністративних посад і можливість поєднання політичних та адміністративних функцій в обов'язках однієї посадової особи (що є нормальною практикою для посадових осіб вищого рівня).

Такий висновок підтверджується даними експертного опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова з 23 вересня по 7 жовтня 2009 р. (Опитано 102 експерти в усіх регіонах України).

Так, переважна більшість (73,5%) опитаних експертів вважають, що політична корупція існує як на рівні формування державної політики, так і на рівні її реалізації; а лише на рівні формування – 20,5% [7].

Політична та бюрократична корупція можуть існувати як окремо одна від одної, так і перебувати у функціональному зв'язку. Такий зв'язок виникає тоді, коли бюрократична корупція стає елементом «піраміди вилучення», створеної шляхом політично корупційних дій (ця схема передбачає акумуляцію дрібних хабарів на верхівці корупційної схеми). Однак, навіть за умов відсутності схем, в яких поєднуються бюрократична та політична корупція, остання сприяє поширенню бюрократичної, оскільки «інфікує» нижчі шаблі посадовців, які наслідують грабіжницькі зразки чи навіть отримують відповідні інструкції від своїх керівників» [18, с. 11].

Зазначена особливість політичної корупції зумовлює і специфіку підходів до боротьби з нею. Тоді як протидія бюрократичній корупції зазвичай охоплює «...аудит, законодавство та інституційні заходи, то руйнівним наслідком політичної корупції не можна протидіяти лише адміністративними засобами. Специфіка цього виду корупції як політичної вимагає радикальних політичних реформ» [21, с. 4], системи стримувань і протипаг, глибокої демократизації.

Зважаючи на наведене, розрізнення політичної і бюрократичної корупції за характером функцій її суб'єктів – формування державної політики (або прагнення до отримання статусу, який передбачає таку функцію – якщо йдеться про політичні партії або про кандидатів у період виборчих кампаній) чи її реалізацію, в цій доповіді береться до уваги, проте застосовується в кожному конкретному випадку окремо.

Суддя Конституційного Суду України Микола Мельник, будучи експертом Центру Разумкова, у своїй

статті «Політична корупція: сутність, чинники, засоби протидії» зазначає, що за статусом до суб'єктів політичної корупції можуть бути віднесені ті особи, які безпосередньо причетні до вироблення та організації здійснення державної політики в різних сферах і на різних рівнях [12].

На загальнодержавному рівні – це, насамперед, державні та політичні діячі, якими, зокрема, є Глава держави, керівники та члени найвищих органів державної влади, керівники центральних органів виконавчої влади, народні депутати України, керівники політичних партій. До цієї категорії суб'єктів слід також віднести керівників і членів державних органів, які не належать до жодної з гілок державної влади та, маючи конституційний статус, діють як незалежні органи (Центральна виборча комісія, Вища рада юстиції, Рахункова палата та ін.). Виходячи з правового статусу та реального впливу на здійснення повноважень державними та політичними діячами, до суб'єктів політичної корупції можна також віднести державних службовців першої і певною мірою – другої категорій (зокрема, заступників міністрів і керівників інших центральних органів виконавчої влади, радників і помічників найвищих посадових осіб).

На регіональному рівні (область, місто) до таких суб'єктів можуть бути віднесені керівники місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також депутати обласних і міських рад, тобто ті, на кого на регіональному рівні покладається організація забезпечення реалізації державної політики на місцях. Віднесення цих осіб до суб'єктів політичної корупції є певною мірою умовним, оскільки вони не є власне політиками. Однак при цьому вони в області чи місті репрезентують державну владу, є головними провідниками державної політики в регіонах країни.

Високопосадовий статус зазначених осіб априорі надає скоєним ними корупційним діянням політичного характеру, навіть якщо вони вчиняються винятково з особистих (не політичних) мотивів. У цьому випадку визначальним є офіційний статус суб'єкта правопорушення, що передбачає наявність у нього політичних та/або великих владно-розпорядчих (державних) ресурсів. Можливість неправомірного використання політичних і державних владних повноважень дозволяє вважати політичну корупцію особливим видом зловживання владою. У результаті політичної корупції відбувається обмін (у неправомірний спосіб) політичних і державних ресурсів на ресурси іншого роду: політичну підтримку, матеріальні блага, інші особисті та політичні вигоди.

За суб'єктами можна визначити сферу поширення політичної корупції – це сфера політики та вищий рівень державного та регіонального управління.

Суб'єкти політичної корупції можуть бути як індивідуальними (окремі політики, посадові особи), так і колективними (політичні партії, депутатські фракції) [12]. У світовій антикорупційній практиці до суб'єктів політичної корупції можуть бути віднесені і державна бюрократія чи уряд певної країни в цілому. Та обставина, що суб'єктами політичної корупції можуть бути колективні суб'єкти, ускладнює життя санкцій проти них і, відповідно, боротьбу з цим явищем.

З позицій функціонального підходу, суб'єкти політичної корупції можуть бути умовно поділені на чотири групи:

1) Перша група – принципали. Потенційними принципалами є особи, наділені повноваженнями приймати політичні рішення або брати безпосередню участь у прийнятті таких рішень. За ухвалення рішень вони отримують хабарі або інші послуги, а також слугують «політичним дахом» для клієнтських груп та інших суб'єктів. В Україні до принципалів слід віднести політичні партії, народних депутатів, Президента України, керівників центральних органів виконавчої влади, суддів вищих судів.

2) Друга – державні агенти. До таких суб'єктів відносять осіб, наділених повноваженнями, як правило, в судовій і виконавчій владі, правоохоронних органах. Вони приймають необхідні адміністративні рішення за хабарі та інші послуги.

3) Третя – клієнти. Як правило, це великі бізнес-групи, олігархи, які замовляють необхідні рішення та послуги, інвестують кошти в політиків з метою отримання прибутку або інших переваг. Це також можуть бути великі організовані кримінальні угруповання. Ці суб'єкти виконують роль хабародавців. Також вони виробляють «кров», що живить корупційні схеми – тіньові кошти.

4) Четверта – посередники, якщо корупційна схема допускає їх існування (помічники народних депутатів, працівники апаратів вищих посадових осіб держави, адвокати тощо). Цінність посередників визначається їх можливостями входження до «системи», вмінням знаходити та підтримувати особисті зв'язки, досвідом, наявністю сильних покровителів.

Іноді суб'єктами політичної корупції можуть бути недоброчесні виборці. Вони стають учасниками корупційних схем за умови свідомого продажу власних голосів або участі в різних схемах, спрямованих на викривлення дійсних результатів виборів («каруселі», масові голосування за відкріпними талонами тощо).

Головним критерієм «цінності» суб'єкта слугує його ринковий потенціал та ефективність, який полягає у створенні корупційних мереж – найбільш рентабельних організацій, що охоплюють різні групи суб'єктів. Чим менш вірогідними є викриття та покарання, ризику від можливого «кидка» партнерів, тим меншими будуть витрати та більшою – рентабельність.

Так, доцільним можна вважати наступне визначення «політичної корупції» – це нелегітимне використання учасниками політичного процесу та носіями публічної влади їх можливостей і повноважень з метою отримання особистих чи групових вигод (ренти) [7].

При цьому, вигода (рента) може мати будь-який характер – від безпосередньо матеріального до символічного (влада заради влади, соціального престижу тощо), а механізми використання повноважень (можливостей) можуть набувати протиправних форм.

Водночас, специфіка політичної корупції як явища не дає можливості чітко кваліфікувати деякі дії або наміри політичних сил як політично корупційні, а лише розглядати як варіант – наявність у них політично корупційних мотивів (насамперед, маючи на увазі такі цілі політичної корупції, як збереження чи розширення влади). Класифікувати певні дії суб'єктів і відносити їх до політичної корупції можна лише після того як вони відбулися і видимим є результат та наслідки цих дій.

Таким чином, існує можливість здійснення суб'єктами політичних дій, які за своїм характером є корупційними,

але водночас – не є правопорушеннями. Відповідно, певні прояви політичної корупції можуть не передбачати юридичної відповідальності, а лише політичну чи моральну. Зазначені особливості значною мірою обмежують можливості впровадження терміну «політична корупція» у правове поле, ускладнюють оцінку реального рівня політичної корупції та протидію їй.

З аналітичної точки зору, певна окремо взята дія суб'єкта (посадової особи, політичної сили тощо) може не мати безпосередніх ознак політичної корупції. Проте, вона може набути таких ознак будучи вміщеною до ширшого контексту дій (корупційної політичної схеми), спрямованих на збереження (розширення) влади.

Як відзначає американський дослідник Джеймс Джекбс, – починаючись у політичній системі, в ядрі держави, політична корупція запускає аналогічні механізми на інших рівнях, легітимізує порядок всюдозволеності. Тоді як у розвинених демократичних суспільствах втрата віри в чесну і відкриту політику і відсутність довіри до політиків і партій підривають основи демократії і легітимність її інститутів, то у перехідних суспільствах політична корупція загрожує власне життєздатності демократії і робить нові інститути демократії уразливими і недієздатними. За цього як у розвинених, так і перехідних демократіях політична корупція сприяє відчуженню між державою і суспільством і підсилює аномію у суспільстві [19, с. 83].

У сучасних демократичних державах склалася певна система заходів по боротьбі з корупцією, заснована на визнанні права громадянина на чітке виконання державними службовцями своїх обов'язків. У межах антикорупційної політики розробляються як заходи запобіжного характеру, спрямовані на її попередження, так і засоби кримінально-правового впливу на осіб, що порушили відповідні заборони [1, с. 16].

Як попередження корупції, так і боротьба з цим явищем за допомогою правоохоронних заходів включають широкий перелік функцій у різних областях. Розглядаючи можливість створення спеціалізованого інституту, країнам, перш за все, необхідно вивчити повний спектр цих функцій, включаючи наступні: 1) розробка політики, аналітичні дослідження, моніторинг та координація; 2) ще одна важлива функція полягає в координації міжнародного співробітництва; 3) опередження корупції в структурах влади – вироблення конкретних норм і обмежень, що відносяться до державних службовців, а також застосування дисциплінарної відповідальності за їх недотримання; 4) освітня та просвітницька функція; 5) розслідування та кримінальне переслідування випадків корупції.

Політична воля влади є головним чинником успішності протидії корупції. Брак політичної волі значною мірою є наслідком власної причетності вищих владних інститутів держави та їх окремих представників до політично корупційних дій, їх зацікавленості в тих чи інших проявах політичної корупції або навіть корупційних схемах.

Для уряду країни, що вирішив боротися з корупцією, не менш важливим залишається завдання формування у думці людей «нульового рівня толерантності» до корупції.

Ефективна боротьба проти політичної корупції також вимагає належного законодавчого забезпечення, формування дієвої системи державних органів, забезпечення належного координування формування та реалізації антикорупційної політики, превентивні заходи запобігання корупції, а також її подолання.

Беручи до уваги всі проблеми та недоліки подолання політичної корупції в країнах, які встали на цей шлях, Україна, інтегруючи досвід провідних країн світу, має виробити власну модель, що враховуватиме історичні та культурні цінності, котрі виникли на її теренах, є природними для політичної свідомості наших громадян.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Сочинения. Т.4. – М., 1984. – 547 с.
2. Астафьев Л. В. К вопросу о понятии коррупции // Коррупция в России: Состояние и проблемы: Материалы научно-практической конференции (26–27 марта 1996 г.). – М.: Москов. ин-т МВД РФ, 1996.
3. Бартошек М. Римское право. Понятие, термины, определения. – М., 1989.
4. Большая советская энциклопедия. Т.27. – М., 1977.
5. Волженкин. Коррупция // Современные стандарты в уголовном праве и уголовном процессе. – Сп.-Б., 1998. – 43 с.
6. Вятр Е. Типология политических режимов // Лекции по политологии: В 2 т. – Таллинн, 1991. – Т.1.
7. Дослідження Центру Разумкова // Журнал «Національна безпека і оборона». – 2009. – №7.
8. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 07.04.2011 №3206–17 (Редакція від 12.08.2012).
9. Корчагин А. Г., Иванов А. М. Сравнительное исследование коррупционных и служебных преступлений. – Владивосток, 2001.
10. Михальченко М., Михальченко О., Невмержицкий С. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз: монографія / М. Михальченко, О. Михальченко, С. Невмержицкий. – К.: ППЕНД ім. І. Ф. Курбаса НАН України, 2010. – 615 с.
11. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії): монографія / М. І. Мельник. – К.: Юрид. думка, 2004. – 400 с.
12. Мельник М. І. Політична корупція: сутність, чинники, засоби протидії // Журнал Центру Разумкова «Національна безпека і оборона». – 2009. – №7.
13. Політичні ризики і політична стабільність в Україні / Документ УНЦПД з оцінювання глибини політичних ризиків. Вип.3. Вплив політичної корупції на політичний процес. Жовтень, 2009 р. – Режим доступу: http://www.ucipr.kiev.ua/files/books/Political_risks3_Oct2009u.pdf //
14. Прес-конференція Президента України В. Ющенка «Відповідальність. Законність. Вибір народу», 12 квітня 2007 // Офіційний сайт Президента України. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>
15. Роуз-Аккерман С. Коррупция и государство. Причины. Следствия. Реформы. – М., 2003.
16. Хабермас Ю. Постнациональная констелляция и будущее демократии // Политические работы / Сост. А. В. Денежкина; пер. с нем. Б. М. Скуратова. – М.: Праксис, 2005. – 368 с.
17. Шабалин В. А. Политика и преступность // Государство и право. – 1994.
18. Corruption, A Review of Contemporary Research. – Chr. Michels Institute, Bergen, 2001. – Режим доступу: <http://www.u4.no> // Jens Chr. Andvig and Odd Helge Fjeldstad with Inge Amundsen, Tone Sissener and Tina Soreide.
19. Jakobs J. B. Dilemmas of Corruption Control // Political Corruption in Transition. A Skeptics Handbook / Ed.: by Kotkin S., Sajo A. – Budapest, 2002.
20. Heidenheimer A., Johnston M., Levine V. Corruption: A Handbook. New Brunswick: Transaction Publishers, 1989. – 661 p.
21. Political corruption. An Introduction to the Issues. – Chr. Michels Institute, Bergen, 1999. – Режим доступу: <http://www.cmi.no> // Inge Amundsen.
22. Sajo A. Introduction // Political Corruption in Transition. A Skeptics Handbook. Ed.: by Kotkin S., Sajo A. – Budapest, 2002.
23. Types of corruption and ways of tasking it. Administrative, civil and penal aspects, including the role of the judiciary, of the fight against corruption. Council of Europe Publishing, 1995.

References

1. Aristotel'. Sochinenija. T.4. – M., 1984. – 547 s.
2. Astaf'ev L. V. K voprosu o ponjatii korruptcii // Korruptcija v Rossii: Sostojanie i problemy: Materialy nauchno-prakticheskoy konferencii (26–27 marta 1996 g.). – M.: Moskov. in-t MVD RF, 1996.

3. Bartoshek M. Rimskoe pravo. Ponjatie, terminy, opredelenija. – M., 1989.
4. Bol'shaja sovetskaja jenciklopedija. T.27. – M., 1977.
5. Volzhenkin. Korrupcija // Sovremennye standarty v ugovnom prave i ugovnom processe. – Sp.–B., 1998. – 43 s.
6. Vjatr E. Tipologija politicheskikh rezhimov // Lekcii po politologii: V 2 t. – Tallinn, 1991. – T.1.
7. Doslidzhennja Centru Razumkova // Zhurnal «Nacional'na bezpeka i oborona». – 2009. – №7.
8. Zakon Ukrainy «Pro zasady zapobigannja i protydii' korupcii'» vid 07.04.2011 №3206–17 (Redakcija vid 12.08.2012).
9. Korchagin A. G., Ivanov A. M. Sravnitel'noe issledovanie korrupcionnyh i sluzhebnyh prestuplenij. – Vladivostok, 2001.
10. Myhal'chenko M., Myhal'chenko O., Nevmerzhyč'kyj Je. Korupcija v Ukraini: polityko-filosofskij analiz: monografija / M. Myhal'chenko, O. Myhal'chenko, Je. Nevmerzhyč'kyj. – K.: IPIEND im. I. F. Kurbasa NAN Ukrainy, 2010. – 615 s.
11. Mel'nyk M. I. Korupcija – korozija vlady (social'na sutnist', tendencii' ta naslidky, zahody protydii'): monografija / M. I. Mel'nyk. – K.: Juryd. dumka, 2004. – 400 s.
12. Mel'nyk M. I. Politychna korupcija: sutnist'. chynnyky, zasoby protydii' // Zhurnal Centru Razumkova «Nacional'na bezpeka i oborona». – 2009. – №7.
13. Politychni ryzyky i politychna stabil'nist' v Ukraini / Dokument UNCPD z ocinjuvannja glybiny politychnykh ryzykiv. Vyp.3. Vplyv politychnoi' korupcii' na politychnyj proces. Zhovten', 2009 r. – Rezhym dostupu: http://www.ucipr.kiev.ua/files/books/Political_risks3_Oct2009u.pdf //
14. Pres-konferencija Prezydenta Ukrainy V. Jushhenka «Vidpovidal'nist'. Zakonnist'. Vybir narodu», 12 kvitnja 2007 // Oficijnyj sajт Prezydenta Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://www.president.gov.ua>
15. Rouz–Akerman S. Korupcija i gosudarstvo. Prichiny. Sledstvija. Reformy. – M., 2003.
16. Habermas Ju. Postnacional'naja konstelljacija i budushhee demokratiі // Politicheskie raboty / Sost. A. V. Denezhkina; per. s nem. B. M. Skuratova. – M.: Praksis, 2005. – 368 s.
17. Shabalin V. A. Politika i prestupnost' // Gosudarstvo i pravo. – 1994.
18. Corruption, A Review of Contemporary Research. – Chr. Michels Institute, Bergen, 2001. – Rezhym dostupu: <http://www.u4.no> // Jens Chr. Andvig and Odd Helge Fjeldstad with Inge Amundsen, Tone Sissener and Tina Soreide.
19. Jakobs J. B. Dilemmas of Corruption Control // Political Corruption in Transition. A Sceptics Handbook / Ed.: by Kotkin S., Sajo A. – Budapest, 2002.
20. Heidenheimer A., Johnston M., Levine V. Corruption: A Handbook. New Brunswick: Transaction Publishers, 1989. – 661 p.
21. Political corruption. An Introduction to the Issues. – Chr. Michels Institute, Bergen, 1999. – Rezhym dostupu: <http://www.cmi.no> / Inge Amundsen.
22. Sajo A. Introduction // Political Corruption in Transition. A Sceptics Handbook. Ed.: by Kotkin S., Sajo A. – Budapest, 2002.
23. Types of corruption and ways of tasking it. Administrative, civil and penal aspects, including the role of the judiciary, of the fight against corruption. Council of Europe Publishing, 1995.

Shaikhalieva Yu. A., PhD student, Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), yunasheikh@gmail.com

Corruption as the phenomenon of political and legal processes

The article deals with the essence and peculiarities of corruption as the phenomenon of political and legal processes. Much attention is given to identifying the differences between the official and scientific interpretation of the term «corruption» and «political corruption».

Through the study of concepts of foreign and national scientists on the nature of corruption and political corruption, is analyzed the specificity of political corruption, its differences from other forms of corruption on the subjects, their goals, content and nature of the action.

To expand the logical inter transition historical stages of social and political attitudes to the problem of political corruption has been applied the dialectical method of research; structural-functional method – for the investigation of corruption as a multifaceted, systemic phenomenon by identifying its components and the provision of qualitative characteristics.

To expand a logical mutual transition of historical stages of the socio-political attitude to the problem of political corruption were applied the dialectical method of research; structural-functional method – for the investigation of corruption as a multifaceted, systemic phenomenon by identifying its components and the provision of qualitative characteristics.

The features of the political and legal regulation of the fight against corruption in Ukraine and abroad are also determined.

Keywords: corruption, political corruption, political behavior, political process, democratic institutions, graft, political responsibility, the criminalization of power, anti-corruption policy.

Шаїхалієва Ю. А., аспірантка, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), yunasheikh@gmail.com

Коррупция как политико-правовое явление

Определены сущность и особенности феномена коррупции как политико-правового явления. Особое внимание уделено выявлению разногласий между официальным и научным толкованием понятий «коррупция» и «политическая коррупция».

Через исследования концепций зарубежных и отечественных ученых о природе коррупции и политической коррупции, проанализирована специфика политической коррупции, ее отличия от других видов коррупции по субъектам, их целям, содержанию и характеру действий.

Для раскрытия логического взаимоперехода исторических стадий общественно-политического отношения к проблеме политической коррупции было применено диалектический метод исследования; структурно-функциональный метод – для исследования коррупции как многоаспектного, системного явления через выявление ее составляющих и предоставления им качественных характеристик.

Также исследуются особенности политико-правового регулирования борьбы с коррупцией в Украине и зарубежных странах.

Ключевые слова: коррупция, политическая коррупция, политическое поведение, политический процесс, демократические институты, взяточничество, политическая ответственность, криминализация власти, антикоррупционная политика.

***

УДК 352.07–027.555(477)

Гладій В. І., аспірант кафедри політології, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Україна, Івано-Франківськ), hladii.vasyi@rada.gov.ua

Діяльність громадського сектору як чинник впливу на ефективність органів місцевого самоврядування

Визначено основні механізми впливу громадського сектору, які підвищують ефективність діяльності органів місцевого урядування. Використання системного, структурно-функціонального, соціологічного підходів дозволило зробити висновки, що питання участі населення у місцевих справах, посилення застосування контрольних заходів з боку громадськості повинно стати одним із пріоритетних напрямів для реалізації євроінтеграційної політики в Україні. Національне законодавство наділяє громаду комплексом механізмів, що дозволяють здійснювати вплив на роботу муніципальних структур. Проте констатовано обмеженість їхнього використання у практиці взаємодії громади та місцевого самоврядування. Аналіз специфіки застосування механізму громадських слухань свідчить про наявність низки бар'єрів, що стримують вплив громадян на роботу місцевих органів. До процесу прийняття участі у роботі місцевих органів широкі верстви населення мають можливість залучатися за допомогою громадських організацій, громадських рад, органів самоорганізації населення (найвідлішим прикладом яких є ОСББ).

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, децентралізація, громада, місцева влада, громадська рада, громадське слухання, громадська організація.

Проведення реформи місцевого самоврядування передбачає застосування комплексного підходу, який полягає у тому, що ефективність повноважень та ресурсів може бути забезпечена збалансованим застосуванням механізмів підконтрольності та підзвітності органів місцевого самоврядування. Відсутність таких механізмів призведе до підвищення рівня закритості місцевої еліти та обмеження участі громади в управлінні містом самими лише виборами.

Тому втілення реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, з одного боку, актуалізує необхідність вдосконалення громадського

контролю за діяльністю цих органів, з іншого боку – вимагає створення механізмів запобігання використанню засобів прямої участі громадян з метою дестабілізації політичної ситуації на місцях. Діяльність органів публічної влади повинна контролюватися з боку громадськості, перш за все, для забезпечення інтересів суспільства, недопущення ухвалення незаконних або антисоціальних рішень.

Дана проблема є однією із найбільш досліджуваних серед українських науковців, політичних експертів, законотворців. Окремим її аспектам присвячені праці О. Айвазовської, А. Круглашова, А. Крупника, М. Лациби, І. Лукері, П. Петровського, Г. Парфьоновой. Постійний моніторинг та збір статистичної інформації з питання здійснюється фахівцями Центру Разумкова, Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», Українського незалежного центру політичних досліджень, Freedom House тощо. Проте посилення децентралізаційної риторики в Україні, процес оновлення локальної влади, пов'язаний із місцевими виборами 2015 р., триваюча демократична модернізація, який охоплює і систему місцевого самоврядування, зумовлює мету даної статті – визначення механізмів впливу громадського сектору на підвищення ефективності діяльності органів місцевого врядування.

Ступінь взаємодії органів місцевого самоврядування з членами територіальної громади суттєво впливає на демократизацію суспільства та його інституціоналізацію, дає змогу громадянам коригувати та контролювати рішення органів місцевого самоврядування відповідно до своїх потреб. Нажаль, протягом років незалежності українцям так і не вдалося перейняти більшість демократичних принципів управління державою та суспільними процесами.

Так, за результатами дослідження Nations in Transit міжнародної неурядової організації Freedom House (де оцінка різних напрямів демократичного розвитку перехідних країн здійснюється за шкалою від 7 балів – «найгірша», до одного бала – «найкраща»), рівень розвитку демократичності місцевого самоврядування за останні п'ять років не змінився, у той же час показники щодо громадянського суспільства продемонстрували незначні покращення від 2,75 до 2,50 балів [1]. Таке, хоч і незначне, підвищення рівня розвитку громадянського суспільства пов'язано передусім із активністю українців, їхньою участю у волонтерських рухах, усвідомленням себе як громадянина України (національна ідентичність домінує над регіональною ідентичністю).

Однак, у цілому результати співпраці громади та місцевого самоврядування мають негативний баланс, рівень довіри–недовіри яких складає мінус 4% [2]. Недовіра до місцевих органів влади зумовлена, зокрема, низьким рівнем інформативності громадян щодо мети та мотивів діяльності місцевої влади, протиставленням соціально і політично активних громадян державним структурам, низькою кваліфікацією і компетенцією працівників, що працюють з громадськістю.

Дослідження рівня підтримки місцевої влади з боку громадян за 2006–2013 рр. демонструє низькі показники. Так, якщо у 2006 р. повністю підтримували роботу органів місцевого самоврядування 13,1% населення, то у 2013 р. цей показник зменшився до 12,1%. Найбільший рівень підтримки муніципальна влада отримала у

липні 2009 р. (13,9%) та квітні 2010 р. (15,2%). У той же час порівняльний аналіз цих років у жовтні показує зменшення довіри та готовності брати участь у реалізації прийнятих рішень місцевими радами приблизно на 4% опитуваних. Відсоток тих, хто не підтримує дії місцевого муніципалітету у 2013 р. збільшився до 32%, порівняно з минулими роками (найвищий показник недовіри спостерігається у грудні 2008 р. – 45,9%). У той же час ситуативна підтримка окремих заходів органів місцевого самоврядування, яка зросла у 2013 році до 44,7%, свідчить про позитивні зміни у відношенні громади до місцевих представницьких органів [3].

Таким чином, процес створення умов щодо належного, якісного виконання повноважень, надання послуг, реалізації стратегічних цілей з боку місцевого самоврядування триває. А необхідність забезпечення легітимності рішень місцевої влади, продукування владою найефективніших шляхів для самовдосконалення та покращення надання послуг, розвитку почуття громадянства та належності до певної спільноти вимагає розширення участі громадян у роботі місцевої влади.

Законодавче право громадянина безпосередньо впливати на діяльність органів місцевої влади закріплено і гарантується Конституцією України, Законами України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про статус депутатів місцевих рад», «Про громадські об'єднання», «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації», «Про звернення громадян» та ін.

Невід'ємне право членів територіальної громади на безпосередню участь у здійсненні місцевого самоврядування у формах, передбачених чинним законодавством, закріплюють статuti територіальної громади: зокрема, місцеві вибори, загальні збори за місцем проживання, громадські слухання, місцеві ініціативи, участь у робочих органах постійних комісій міської та районних рад та їхніх виконавчих органів, обрання складу виконавчих комітетів відповідних рад.

У той же час звуження впливу громади на роботу місцевої влади зумовлено відсутністю нормативних документів, що визначають чіткі механізми та процедури прийняття рішень на загальних зборах, громадських слуханнях. Так, в Україні не прийняті закони щодо проведення зборів та громадських слухань. Правила проведення зборів, прийняття рішень регулюються Постановою Верховної Ради України від 17.12.1993 р. №3748–ХІІ «Про затвердження Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні», зміст якої увійшов в протиріччя з Конституцією та законами, що регламентують роботу органів місцевого самоврядування.

Найбільш поширеною процедурою забезпечення врахування громадської думки у процесі прийняття рішень органами місцевої влади є проведення громадських слухань. Виступаючи як зустрічі членів територіальної громади з депутатами та посадовцями місцевої ради, на яких громадяни висловлюють свою думку щодо планів та дій влади з вирішення проблем життєдіяльності громади, слухання стримують владу від суперечливих конфліктних рішень.

Проведення громадських слухань набуває особливої актуальності у випадках необхідності з боку місцевої ради прийняття рішень, які здатні спричинити соціальне напруження чи конфлікт між владою та громадою (або її частиною) або у випадку відсутності чи наявності

кількох альтернативних рішень. Найчастіше предметом громадських слухань стають питання водопостачання, роботи громадського транспорту, підвищення тарифів на послуги, питання благоустрою. Поза тим розгляд таких питань, як відповідність дій чиновників міської ради чинному законодавству свідчить про реалізацію контрольних функцій громадськості.

Аналіз специфіки застосування механізму громадських слухань свідчить про наявність низки бар'єрів, що обмежують вплив громадян на роботу місцевих органів, знижують можливості участі в процесі прийняття рішень.

Часто спостерігаємо ситуацію, коли громадські слухання проводяться за нерепрезентативної кількості учасників, ухвалюючи важливі для розвитку міста рішення. Так, наприклад, у результаті громадського обговорення «Проекту внесення змін до Плану зонування м. Вінниця» і проведення громадських слухань з даного питання 14 серпня 2015 р. рішення було прийнято всього лише 31 учасником при загальній кількості населення 371,4 тисяч осіб (дані щодо кількості населення за 2012 р.) [4].

Мінімально необхідний рівень підтримки громадою ініціативи слухань визначається статутами територіальних громад та положеннями про громадські слухання. Встановлення великої мінімальної кількості ініціаторів, необхідної для скликання того чи іншого заходу, робить відповідні спроби заздалегідь приреченими на поразку та обмежує застосування механізмів прямої демократії. У окремих випадках мінімум складає від 5% до 1/3 кількості мешканців території. Наприклад, за підрахунками експертів, для внесення місцевої ініціативи на розгляд міської ради у Кіровограді необхідно 19 тис., у Чернігові – 23 тис. підписів, у Миколаєві – 33 тис. [5, с. 12]. Статут м. Івано-Франківська визначає необхідну кількість ініціаторів громадських слухань у розмірі 5% учасників територіальної громади, які мають право голосу на виборах тобто 9 тис. 142 осіб – (підрахунок авт.).

Поряд із цим результати нормотворчості деяких міських рад демонструють наміри місцевої влади сприяти реальному забезпеченню підвищенню впливу громадян. Наприклад, у статутах міст Луцька, Чернівців, Чернігова необхідна кількість суб'єктів ініціювання громадських слухань визначена у кількості 500 членів територіальної громади, у Херсоні – 300, у Запоріжжі, Дніпропетровську – 250, у Рівному – 1000. Особливим досягненням є пропозиція Мєнівської міської ради Чернігівської області (загальна кількість населення – 12131 ос.) щодо визначення у 30 підписів для ініціювання розгляду актуальних питань муніципального розвитку [6]. Симптоматичним є той факт, що формування та розрахунок кількісного коефіцієнта щодо можливості проведення громадських слухань відбувся із залученням до консультативних обговорень представників громадських організацій Чернігова та громадських активістів, що свідчить про підвищення впливу громадських організацій на органи місцевого самоврядування.

Ужгородській громадській раді також вдалося запровадити дієвий механізм громадських слухань, що дозволяє ужгородцям, при умові збору 30 підписів на підтримку, ініціювати публічне обговорення будь-якого питання місцевого значення та за результатами впливати на місцеву політику. Згідно з положенням резолюція, ухвалена громадськими слуханнями, підлягає

обов'язковому розгляду на найближчій черговій сесії чи засіданні виконавчого комітету. Розгляд питання проводиться у присутності суб'єкта ініціативи. Таке спрощене застосування механізму ініціації слухань свідчить про готовність місцевих органів до співучасті та визнання відповідальності за ухвалені рішення [7, с. 13].

Формою безпосередньої участі громадян у вирішенні питань місцевого значення є загальні збори громадян за місцем проживання. Відповідно до даних дослідження Українського незалежного центру політичних досліджень, з 26 обласних центрів України порядок проведення загальних зборів громадян за місцем проживання урегульовано у 24 містах. У 19 містах цей порядок визначається статутами, у м. Харкові – прийнятим «Положенням про загальні збори громадян», яке ухвалено як додаток до статуту міста [8].

На відміну від пропозицій як результатів проведення громадських слухань, рішення загальних зборів громадян враховуються органами місцевого самоврядування в їхній діяльності. Але так як закон не визначає деталі реалізації механізму загальних зборів, а лише закріплює наявність такого механізму, практика його застосування демонструє домінування забезпечення інтересів органів місцевого самоврядування над інтересами громад.

Проведення загальних зборів громадян відбувається з метою вироблення колективного, спільного та консенсусного рішення. А для цього таке проведення повинно відбуватися з дотриманням принципів публічності, відкритості, рівних прав, вільного обговорення питань порядку денного всіма зацікавленими учасниками, зі створенням максимально спрощених можливостей для того, щоб члени громади висловлювалися та давали пропозиції з актуальних для життя громади питань.

Втім можливості участі громадян в ухваленні рішень обмежуються з одного боку, відсутністю закріпленої в нормативно-правових актах процедури скликання загальних зборів (за результатами аналізу статутів та положень), з іншого – ускладненим механізмом її застосування.

Можливості впливу громадськості на роботу органів місцевого самоврядування можуть бути розширені через їхню співпрацю з громадськими організаціями. Діяльність останніх – це одна з головних форм забезпечення принципу підзвітності та підконтрольності влади. Саме через громадські об'єднання до процесу прийняття владних рішень та муніципальної політики залучаються широкі верстви населення, реалізуються та захищаються інтереси певної частини суспільства, здійснюється широкий контроль громадськості за різними напрямками діяльності місцевої влади.

Характерним для діяльності громадських організацій в Україні є їхня слабка інституційна спроможність, недотримання в роботі спільних демократичних та етичних принципів, унаслідок чого між ними виникає недовіра та відсутнє розуміння спільної мети. Низький рівень довіри з боку самих громадян обумовлює послаблення кадрового та професійного оновлення складу організацій, зниження підтримки громадських ініціатив.

Згідно з дослідженнями рівень довіри до громадських організацій у 2013 р. складав 39,5%, у той час як рівень недовіри – 45,5% [9]. У 2015 р. рівень довіри збільшився до 45,7% (показник недовіри склав 40,3%), хоча це і

залишається нижчим показником довіри серед інститутів держави та суспільства [10].

Тож необхідно констатувати, що реально в Україні громадський сектор ще недостатньо використовує можливості впливу на прийняття владних рішень, а роль громадських організацій часто зводиться до «погодження» уже готових рішень. Реалізація владою різного роду цільових програм здійснюється без громадського контролю за ними, визначення соціальних пріоритетів влади, а згодом і розподіл коштів для їхньої реалізації здійснюється не зовсім відкрито.

Найбільш вдалим прикладом впливу громадських організацій на діяльність місцевих органів є залучення перших до роботи у громадських радах як консультативно-дорадчих органів, функціонування яких при місцевих радах згідно з Постановою КМУ «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» №996 від 03.11.2010 р. носить рекомендаційний характер. Однак, навіть і він для органів місцевого самоврядування став важливим кроком на шляху до посилення участі громадськості у процесі прийняття рішень на місцях.

Завдяки діяльності громадської ради інтереси різних категорій громадян можуть бути найбільш повно представлені та враховані місцевими органами самоврядування. Через них населення може вирішувати нагальні питання соціального управління, ініціювати прийняття нового акту чи внесення корисних змін в уже діючі державно-управлінські рішення з суспільно значущих питань. За даними моніторингу Українського незалежного центру політичних досліджень при органах влади на початок 2012 р. в Україні було сформовано близько 580 громадських рад із 605 необхідних, тобто 96%. Загалом членами громадських рад сьогодні є майже 9 тисяч громадських активістів [11, с. 5–6].

За цей час діяльність громадських рад в сучасній Україні висвітлює як позитивні, так і негативні прояви їх як інституціоналізованих комунікаторів між громадянським суспільством та органами державної влади. Досвід переконує, що такі дорадчо-консультативні органи насправді здатні працювати ефективно та здійснювати позитивний вплив на управлінські процеси.

Наприклад, результати діяльності громадської ради при міській раді м. Ужгород свідчать про активну роботу у налагодженні ефективної взаємодії міської ради з громадськістю, врахування громадської думки під час прийняття та виконання рішень ради. На сьогодні громадською радою подано понад 300 звернень у різноманітні інстанції, з них близько 20–ти – у правоохоронні органи, порушено 3 кримінальних провадження. Три рішення міської ради в інтересах територіальної громади було скасовано за участі Громадської ради. Діяльність ради тісно пов'язана з намаганнями обмежити застосування корупційних схем на сесіях міської ради з земельних питань [12].

Визначальною детермінантою впливу громадськості на діяльність органів місцевого самоврядування є готовність громадян до самоорганізації та вияву громадянської активності. Формування активної громадської позиції сприяє трансформації простої сукупності жителів на певній території у спільноту, яка має схожі інтереси та здатна об'єднати ресурси задля досягнення загальної мети розвитку територіальної громади. Найдалішими

прикладом реалізації власної ініціативи громадян України є створення ОСББ. Так, у м. Луцьк створення Асоціації співвласників багатоквартирних будинків «Лучани» за власною ініціативою громади довело ефективність та доцільність таких організацій. За допомогою Проекту USAID «Муніципальна енергетична реформа в Україні» на прикладі декількох будинків було досягнуто зниження витрат тепла на 50%, що значним чином і скоротило витрати мешканців. Фінансовим підґрунтям реалізації даного проекту стала допомога USAID, кошти з місцевого бюджету та власні вклади громадян. Доречі, в м. Луцьк з 2010 р. було створено понад 100 ОСББ, з яких 16 втілили заходи з енергоефективності за рахунок муніципальних ресурсів та банківських кредитів [13].

Проведене дослідження свідчить, що в Україні громадський сектор ще недостатньо використовує можливості впливу на прийняття владних рішень. Вплив громадськості на ефективність роботи місцевих органів самоврядування значно обмежений, діяльність останніх характеризується як непрозора, закрита для пересічного громадянина. Можливість застосування механізмів контролю за роботою місцевою влади унеможливується відсутністю у більшості рад статутів та положень про проведення громадських слухань та зборів громадян, громіздкими процедурами збору підписів для подання місцевої ініціативи, обмеженістю участі зацікавлених організацій чи їхніх представників у засіданнях рад тощо.

Низька оцінка експертами та громадянами ефективності залучення громадськості до співпраці з органами місцевого самоврядування зумовлена низьким рівнем загальної демократії в країні, відкритості і прозорості влади. Практика партнерства влади та громади зазнає суттєвих обмежень. Попри низку кроків місцевої влади для залучення громадськості до співпраці, діалог громадськості та місцевих органів врядування залишається неефективним. Громадські ради мають номінальний характер, їхній вплив на формування та реалізацію місцевої політики є мінімальним. А громадські організації так і не стали партнером для органів місцевого самоврядування у наданні соціальних послуг.

Таким чином, питання підвищення участі населення у місцевих справах, посилення застосування контрольних механізмів з боку громадськості повинно стати одним із пріоритетних напрямів для реалізації євроінтеграційної політики в сучасній Україні. На нашу думку, досягнення цієї мети вимагає здійснення на рівні держави, місцевої влади та громади ряду рекомендацій: привести у відповідність до законодавчої бази роботу місцевих органів та їхню взаємодію з громадськістю; унормувати зобов'язання територіальних громад щодо прийняття статутів; у статутах громад закріпити конкретні обмеження проведення слухань з одного і того ж питання; визначити мінімальні умови репрезентативної складової громади на громадських слуханнях; закріпити відсутність потреби збирати підписи на підтримку ініціативи у разі ініціювання скликання зборів громадською організацією; для підвищення ефективності роботи громадських рад залучати авторитетних експертів.

Список використаних джерел

1. Nations in Transit 2014: Eurasia's Rupture with Democracy [Electronic resource] / [Habdank-Kolaczowska S., Csaky Z., Roylance T., Puddington A.] // Official Website of Freedom House, 2015. – 24 p. – Mode of access: https://freedomhouse.org/sites/default/files/NIT2014%20booklet_WEBSITE.pdf

2. 2013-й: політичні підсумки і прогнози: загальнонаціональне експертне опитування [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». – Режим доступу: [http:// dif.org.ua/ua/polls/2013-year/2013-i-politichni-pidsumki-i-prognozizagalnonacionalne-i-ekspertne-opituvannja.htm](http://dif.org.ua/ua/polls/2013-year/2013-i-politichni-pidsumki-i-prognozizagalnonacionalne-i-ekspertne-opituvannja.htm)
3. Чи підтримате Ви діяльність органів місцевого самоврядування (динаміка, 2006–2013)? Результати соціологічного опитування [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Центру Разумкова. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=174
4. Результати громадського обговорення «Проекту внесення змін до плану зонування м. Вінниця» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Вінницької міської ради. – Режим доступу: <http://www.vmr.gov.ua/TransparentCity/Lists/TheResultsOfPublicHearings/ShowNews.aspx?ID=73>
5. Лациба М. В. Місцева демократія в Україні: нові стандарти / [М. В. Лациба, І. М. Лукеря, О. Л. Вашук–Огданська]. – К.: Агентство «Україна», 2013. – 236 с.
6. 30 підписів достатньо для подання місцевої ініціативи сайт Менської міської ради [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Менської міської ради. – Режим доступу: <http://radamena.com.ua/30-pidpysiv-dostatno-dlya-podannya-mistsevoji-initsiatyvy/>
7. Яцков М. В. Ужгороді вчать жити в умовах стандартів громадської співучасті / М. Яцков // Громадянське суспільство. – 2015. – №1. – С.12–14.
8. Правове регулювання загальних зборів громадян за місцем проживання [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Координаційної ради з питань розвитку громадянського суспільства при Президентові України. – Режим доступу: <http://civil-rada.in.ua/?p=2077>
9. Чи довіряєте Ви громадським організаціям? (динаміка, 2001–2013 рр.) Результати соціологічного опитування [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Центру Разумкова. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=81
10. Оцінка громадянами ситуації в Україні та стану проведення реформ, ставлення до політиків та суспільних інститутів, електоральні рейтинги: Результати соціологічного опитування [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Центру Разумкова. – Режим доступу: http://www.uceps.org/upload/1427287523_file.pdf
11. Громадські ради: створення та організація роботи: [Довідково-методичний посібник для членів громадських рад] / [за заг. ред. А. С. Крупника]. – Одеса: ПП «СВРОДРУК», 2012. – 326 с.
12. Громадська Рада Ужгорода підбила результати діяльності за рік. – сайт громадської ради м. Ужгород [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Громадської ради при Ужгородській міській раді. – Режим доступу: <http://gromrada.uz.ua/gromadska-rada-uzhoroda-pidbyla-pidsumky-diyalnosti-za-rik>
13. Луцьк освітлює дорогу до енергоефективності [Електронний ресурс] // Інформаційний ресурс з питань підвищення енергоефективності у житловому секторі в Україні. – Режим доступу: <http://teplydim.com.ua/uk/about#sthash.BDu5CmOe.dpuf>

References

1. Nations in Transit 2014: Eurasia's Rupture with Democracy [Electronic resource] / [Habdank-Kolaczowska S., Csaky Z., Roylance T., Puddington A.] // Official Website of Freedom House, 2015. – 24 p. – Mode of access: https://freedomhouse.org/sites/default/files/NIT2014%20booklet_WEBSITE.pdf
2. 2013-й: політичні підсумки і прогнози: загальнонаціональне експертне опитування [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». – Режим доступу: [http:// dif.org.ua/ua/polls/2013-year/2013-i-politichni-pidsumki-i-prognozizagalnonacionalne-i-ekspertne-opituvannja.htm](http://dif.org.ua/ua/polls/2013-year/2013-i-politichni-pidsumki-i-prognozizagalnonacionalne-i-ekspertne-opituvannja.htm)
3. Чи підтримаете Ви діяльність органів місцевого самоврядування (динаміка, 2006–2013)? Результати соціологічного опитування [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Центру Разумкова. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=174
4. Результати громадського обговорення «Проекту внесення змін до плану зонування м. Вінниця» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Вінницької міської ради. – Режим доступу: <http://www.vmr.gov.ua/TransparentCity/Lists/TheResultsOfPublicHearings/ShowNews.aspx?ID=73>
5. Лациба М. В. Місцева демократія в Україні: нові стандарти / [М. В. Лациба, І. М. Лукеря, О. Л. Вашук–Огданська]. – К.: Агентство «Україна», 2013. – 236 с.
6. 30 підписів достатньо для подання місцевої ініціативи сайт Менської міської ради [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Менської міської ради. – Режим доступу: <http://radamena.com.ua/30-pidpysiv-dostatno-dlya-podannya-mistsevoji-initsiatyvy/>

misnoi rady. – Rezhym dostupu: <http://radamena.com.ua/30-pidpysiv-dostatno-dlya-podannya-mistsevoji-initsiatyvy/>

7. Yatskov M. V. Uzhhorodi vchatsia zhyty v umovakh standartiv hromadskoi spivuchasti / M. Yatskov // Hromadianske suspilstvo. – 2015. – №1. – С.12–14.

8. Pravove rehuliuвання zahalnykh zboriv hromadian za mistsem prozhyvannia [Elektronnyi resurs] // Ofitsiynyi sait Koordynatsiynoi rady z pytan rozvytku hromadianskoho suspilstva pry Prezidentovi Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://civil-rada.in.ua/?p=2077>

9. Chy doviriaiete Vy hromadskym orhanizatsiim? (dinamika, 2001–2013 rr.) Rezultaty sotsiolohichnoho opytuvannia [Elektronnyi resurs] // Ofitsiynyi sait Tsentru Razumkova. – Rezhym dostupu: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=81

10. Otsinka hromadianamy sytuatsii v Ukraini ta stanu provedennia reform, stavlennia do politykiv ta suspilnykh instytutiv, ektoralni reitynhy: Rezultaty sotsiolohichnoho opytuvannia [Elektronnyi resurs] // Ofitsiynyi sait Tsentru Razumkova. – Rezhym dostupu: http://www.uceps.org/upload/1427287523_file.pdf

11. Hromadski rady: stvorennia ta orhanizatsiia roboty: [Dovidkovo-metodychnyi posibnyk dlia chleniv hromadskykh rad] / [za zah. red. A. S. Krupnyka]. – Odesa: PP «leVRODRUK», 2012. – 326 s.

12. Hromadska Rada Uzhhoroda pidbyla rezultaty diialnosti za rik. – sait hromadskoi rady m. Uzhhorod [Elektronnyi resurs] // Ofitsiynyi sait Hromadskoi rady pry Uzhhorodskii miskii radi. – Rezhym dostupu: <http://gromrada.uz.ua/gromadska-rada-uzhoroda-pidbyla-pidsumky-diyalnosti-za-rik>

13. Lutsyk osviltiue dorohu do enerhoefektyvnosti [Elektronnyi resurs] // Informatsiynyi resurs z pytan pidvyshchennia enerhoefektyvnosti u zhytlovomu sektori v Ukraini. – Rezhym dostupu: <http://teplydim.com.ua/uk/about#sthash.BDu5CmOe.dpuf>

Hladiy V. I., graduate student of department of Political Science of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano-Frankivsk), hladii.vasyl@rada.gov.ua

The activities of civil sector as a factor of influence on efficiency of local government

The basic mechanisms of the influence of the civil sector, which increase the effectiveness of local government, are determined. Having used the system, structural, functional, sociological approaches one can conclude that the issue of public participation in local affairs, strengthening the application of control measures by the public should be one of the priorities for implementing Eurointegration policy in Ukraine. National legislation empowers the community by the complex mechanisms to influence the work of municipal structures. However, the limitations of their use in practice, relations between society and local government are stated. An analysis of the specific application of the mechanism of public hearings indicates the presence of a number of barriers to the influence of citizens on the work of local authorities. The public have the opportunity to be involved in the process of taking part in the work of the local government with the help of non-governmental organizations, community councils, community organizations (the best example of which is the Company of co-owners of an apartment building).

Keywords: local government, decentralization, community, local authorities, public council, public hearings, public organization.

Гладий В. І., аспірант кафедри політології, ГВУЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Україна, Івано-Франківськ), hladii.vasyl@rada.gov.ua

Деятельность гражданского сектора как фактор влияния на эффективность органов местного самоуправления

Определены основные механизмы влияния гражданского сектора, которые повышают эффективность деятельности органов местного управления. Использование системного, структурно-функционального, социологического подходов позволило сделать вывод, что вопрос участия населения в местных делах, усиление применения контрольных мероприятий со стороны общественности должно стать одним из приоритетных направлений для реализации евроинтеграционной политики в Украине. Национальное законодательство наделяет общину комплексом механизмов, позволяющих оказывать влияние на работу муниципальных структур. Однако констатировано ограниченность их использования в практике взаимоотношений общества и местного самоуправления. Анализ специфики применения механизма общественных слушаний свидетельствует о наличии ряда барьеров, сдерживающих влияние граждан на работу местных органов. К процессу принятия участия в работе местных органов широкие слои населения имеют возможность привлекаться с помощью общественных организаций, общественных советов, органов самоорганизации населения (удачным примером которых является ОСМД).

Ключевые слова: органы местного самоуправления, децентрализация, община, местная власть, общественный совет, общественные слушания, общественная организация.

* * *

УДК 351

Денисюк А. В.,
студентка факультету політології та права,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
anastacia-zzz@mail.ru

ГРОМАДСЬКИЙ ЛОБІЗМ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Аналізується громадський лобізм як ефективний інструмент взаємодії між владою і суспільством. Він розглядається як скоординована практика відстоювання інтересів або вчинення тиску на законодавців і чиновників громадськими організаціями на користь прийняття певного рішення. Визначено необхідність закріплення громадського лобі на законодавчому рівні.

Ключові слова: лобізм, лоббі, громадський лобізм, коридорний лобізм, цивілізований лобізм.

Нині в суспільно-політичній, економічній сферах є тенденція до зростання кола проблем, якщо їх розв'язанням займається винятково влада. Причин такої ситуації досить багато, зокрема, гостра нестача у влади кадрових, фінансових, технічних та інших ресурсів. Як свідчить практика, часто знаходяться чиновники, які просувають власні інтереси, а за певну винагороду – інтереси тих людей, які цю винагороду їм забезпечують. Такий стан речей підживлює корупцію. Тож постає питання: як розірвати цей небезпечний ланцюг, як при формуванні та реалізації певної політики, розв'язанні нагальних соціальних проблем враховувати інтереси всіх її учасників і суспільства в цілому?

Одним із шляхів налагодження взаємодії між владою і суспільством, реальним механізмом розв'язання актуальних суспільних проблем може бути саме громадський лобізм. В наявному дослідженні під цим поняттям мається на увазі скоординована практика відстоювання інтересів або вчинення тиску на законодавців і чиновників громадськими організаціями на користь прийняття певного рішення. Йдеться про цивілізований варіант лобізму, коли просуваються інтереси окремих осіб чи організацій, що відповідають загальнонаціональним інтересам і мають велике значення для всієї країни.

Лобізм, як уособлення позитивних і негативних ознак, привертає увагу як зарубіжних, так і вітчизняних науковців (Т. Богиня, Ю. Ганжуров, М. Дюверже, А. Коваленко, М. Недюха, І. Немчинов, В. Нестерович, О. Малишенко, М. Обушний, О. Рамадан, Є. Тихомирова, О. Ткач, М. Федорін та ін.). У наукових працях, як правило, розглядається сутність цього поняття, досвід розвинених країн у зазначеній сфері (США, Велику Британію, Литовську Республіку, Японію тощо).

Проте сучасна українська політико-правова система характеризується відсутністю формалізованого інституту лобізму. Тому метою статті є аналіз ролі та підвищення ефективності громадського лобі в Україні.

Загалом цей термін походить від англ. lobby – критий прогулянковий майданчик, коридор. У 1553 р. це поняття вживалося для позначення прогулянкового майданчика в монастирі. Але політичного відтінку це слово набуло у XVIII ст. в Америці, коли терміном «лобіювання» почали називати купівлю голосів за гроші у конгресі. Проте в Англії така політика вважалася ганебною, і слово прижилося лише в XX ст., пізніше його стали вживати і в інших країнах.

Явище лобізму існувало і в радянській політичній системі. У цей час сформувалися традиції лобіювання,

які були прийняті, практично без змін, новою українською політичною системою. Серед них – широке використання особистих зв'язків і незаконних методів, відсутність реальної конкуренції інтересів, абсолютна непрозорість механізму лобіювання. Донедавна саме поняття лобізму в нашому суспільстві носило негативний відтінок, а назвати людину лобістом було рівноцінно докору в закулісних методах впливу. На Заході існування професійних і громадських лобістських організацій є коректними методами впливу на законодавчу і виконавчу владу, і ставлення до них у суспільства і населення цілком лояльне [1].

В українських реаліях лобіювання асоціюється з «протекціонізмом», «підкупом», «корупцією» та «хабарництвом», тобто має кримінальне забарвлення. Особи, які займаються цим професійно, розглядаються крізь призму «тіньової» діяльності [2, с. 261]. Тому необхідно визначитися із позитивним змістом терміна «лобізм» і довести його як необхідної складової демократичного процесу.

Одним з перших визначень поняттю лобізм надав американський політолог Д. Трумен, що це природне право громадян представляти власні інтереси за допомогою лідерів груп впливу [3]. Узагальнено лобізм можна визначити як взаємодію юридичних та фізичних осіб з органами влади, метою якої є вплив на розробку і прийняття цими органами законодавчих актів, адміністративних, політичних та інших рішень у своїх інтересах або інтересах конкретних клієнтів.

У наявному дослідженні громадський лобізм є впливом неурядових громадських організацій на органи влади та прийняття рішень; інформуванням тих, хто приймає рішення; представництвом інтересів певних соціальних груп та організацій (їх оформлення, вираження, реалізація тощо); підготовку до прийняття важливих рішень.

Як приклад, у розвинених країнах звичною практикою стала співпраця центральних та місцевих органів управління з галузевими громадськими організаціями. Вони не лише долучаються до розробки та втілення національних і регіональних програм соціально-економічного розвитку, їм передають окремі управлінські, контрольні функції за певними процесами.

Громадський лобізм має значний потенціал в Україні, оскільки, по-перше, суспільство представлене різними соціальними групами, які різняться за своїми інтересами та потребами. По-друге, в умовах нерозвинутої політико-правової системи, зокрема слабкої та недосконалої представницької влади, лобізм починає поступово домінувати як форма представництва інтересів різних соціальних, політичних та економічних груп. По-третє, узгодження інтересів потребує взаємного інформування між тими, хто має владу, і тими, ким влада управляє. У різних країнах світу ця процедура регламентована по-різному. У певному розумінні зразковою є модель, що існує в США. Ще в 1946 р. в Америці запровадив спеціальний закон (Federal Regulation of Lobbying Act), автори якого апелювали до прийнятої в 1789 р. Першої поправки до Конституції США, що гарантує, зокрема, право громадян звертатися в офіційні органи зі скаргами. За цим законом лобісти мають обов'язково реєструватися у секретаря Сенату і у клерка Палати Представників, повідомивши про галузь своїх інтересів.

Лобіст також зобов'язаний під присягою надати письмову заяву, в якій наводиться низка даних: найменування і адреса установи; ім'я і адреса особи, яка наймається для цієї діяльності; терміни найму; сума винагороди, що виплачується йому; мета і сума, виділена на витрати. До речі, закон не обмежує розмір фінансування на лобювання, проте заборонено використовувати федеральні кошти. Крім того, лобіст чотири рази на рік повинен надавати відповідним органам свій фінансовий звіт.

Варто зауважити, що у багатьох західних країнах спеціальних законів про лобізм немає, проте норми, що регулюють таку діяльність, інкорпоровані в низку законів. Наприклад, у ФРН вони прописані в прийнятих в 1972 р. Кодексі поведінки члена Бундестагу і Положенні про реєстрацію союзів і їх представників при Бундестазі. Відповідно до цього Кодексу депутати можуть займатися за винагороду проблемами, що виносяться на обговорення комітетів парламенту. Але вони зобов'язані заздалегідь оголосити «про свою зацікавленість». Крім того, передбачено, що коли такий депутат заперечує факт своєї лобістської діяльності, то його доходи оподатковуються за вищою ставкою [4].

Отже, нині поняття «лобіювання» офіційно закріплене у США, Великій Британії, Канаді, Франції, Німеччині, Австралії, Грузії, Польщі, Литві, Угорщині, а також в офіційних актах Європейського Союзу, Ради Європи та модельному законотворенні СНД. В Україні спроба легалізації лобювання відбувалася тричі: 1999 р., 2003 р., 2009–2010 рр., але невдало. Це свідчить про те, що ухваленню спеціального закону передую роз'яснювальна робота відносно тлумачення лобювання як дійового правового інструменту ведення діалогу між бізнесом та владою.

Важливо враховувати, що український варіант лобізму має дуже специфічну форму. У нас розвивається абсолютно нехарактерний для інших держав процес «завойовування» політичних партій національним бізнесом. У цьому можна побачити хоч і не цілком західну, але одну з можливих форм захисту бізнесу в умовах становлення демократії. Те, що лобізм існує і став вагомою складовою українських реалій, зрозуміло всім. Особливість нинішнього періоду в Україні полягає в інтенсифікації лобістської діяльності на всіх рівнях. Безумовно, в українських реаліях важко назвати лобізм демократичним чинником [2].

Останнім часом можна спостерігати зростання фахового рівня і активності галузевих організацій і громадських об'єднань, і, відповідно, їх впливу на прийняття важливих рішень в Україні. Громадяни відчують важливість колективного напрацювання рішень і спільного представлення інтересів у діалозі з владою. Проте для налагодження взаємодії із владою є потреба в прийнятті відповідних законів.

Політичне призначення лобізму полягає у здійсненні функції соціального посередництва між громадянським суспільством та державою, а також сприянні спрямованому «обміну інформацією» в процесі законотворчості. Французький політолог М. Дюверже, зауважуючи, що законодавці намагаються легалізувати лобізм та перевести його «з кримінального шляху до інформаційного», мав на увазі подолання прямого підкупу та скупи голосів за рахунок «непрямого»

інформаційного впливу об'єктивної інформації, яка підтверджує обґрунтованість інтересів та вимог щодо очікуваних рішень влади. Під час розробки та прийняття законів, при інтерпретації законодавчого чи будь-якого нормативного акта урядовцями важливу роль відіграють не тільки їхні знання та професіоналізм, але і об'єм та характер інформації, яку він має» [5].

Нині у Верховній Раді України зареєстрований законопроект «Про лобювання». 1 жовтня 2015 р. на своєму засіданні Експертна група, що діє в рамках Робочої групи зі створення цього законопроекту при Комітеті Верховної Ради України з питань запобігання та протидії корупції, розглянула коментарі та зауваження до базового тексту концепції законопроекту, що надійшли від народних депутатів України О. Продан і О. Сотник, а також були внесені до розгляду за підсумками проведених попередніх двох фокус-груп з лобістами комерційних та некомерційних організацій [6].

Безсумнівно, концепцією проекту Закону України «Про лобювання» 2015 р. передбачено оптимізацію діалогу між суспільством і державою; забезпечення рівних прав та можливостей громадян, інститутів громадянського суспільства та суб'єктів господарювання щодо впливу на органи державної влади, їх посадових і службових осіб під час прийняття, формування та реалізації державної політики; посилення прозорості та ефективності діяльності органів державної влади, активізувати взаємодію зазначених органів з громадянами, інститутами громадянського суспільства, якщо прибрати корупційну складову у лобістській діяльності тощо.

Проте, з огляду на особливості соціального, політичного і економічного розвитку українського суспільства, для підвищення ефективності громадського лобювання крім правових механізмів потрібно враховувати інші чинники. Ідеться про необхідність знань всіх тонкощів функціонування апарату, системи прийняття рішень, психологічні особливості того чи іншого керівника, ступінь впливу на нього найближчого оточення. Наприклад, найпростіший спосіб «утопити» будь-яке рішення – відправити його на узгодження у різні міністерства та відомства, призначивши головним відомство, явно переважане роботою, або таке, що не має належної ваги.

Специфікою української практики лобювання, як стверджують аналітики, є переважання методів лобювання через Кабінет Міністрів та Адміністрацію Президента. Це підтверджує кількість висунутих та прийнятих законодавчих ініціатив від відповідних органів. Причиною подібної практики є складність механізмів проходження законопроектів через Верховну Раду та ефективність способів «внутрішнього» лобювання у Кабінеті Міністрів.

Результати опитування, проведеного свого часу журналом «Комп&ньюн», показали, що найбільш рентабельним було і залишається в Україні «кабінетне» лобювання. Слово «кабінетне» є похідним від скорочення «Кабмін». Постанова Кабінету Міністрів є більш ефективним засобом, ніж закон. Вона вступає в силу з моменту підписання і не проходить трьох читань у Верховній Раді. Вартість такого документу для замовника значно нижча. Постанова дозволяє уникнути зайвої публічності процесу, що за сьогоденних умов у певних випадках є дуже важливим. Основним методом

лобіювання у Кабінеті Міністрів є «коридорний лобізм», суть якого полягає насамперед в прощтовуванні потрібного та відмови від прийняття непотрібного рішення. В апаратній ієрархії офіційні посади і реальна ступінь впливу на процес прийняття рішень не співпадають. Саме тому за розташуванням сил на ключових посадах та ступенем їх впливу на керівництво, включаючи навіть осіб, які не входять до офіційної номенклатури уважно слідкують учасники процесу лобіювання [1].

Лобістські можливості різних груп інтересів далеко не однакові. Як відомо, імовірність реалізації інтересів тих або інших груп залежить від комплексу можливостей, якими ця група і члени групи володіють. У число найбільш істотних можливостей входять: близькість до особи або організації, що ухвалює рішення; наявність коштів, достатніх для всього комплексу дій, що забезпечують реалізацію інтересу, можливість впливу на засоби масової інформації. Оцінюючи всі можливості фахівці зазначають, що лобістський потенціал організацій прямо пропорційний економічному значенню галузі або господарської одиниці, яку вони представляють. У шахтарів, машиністів локомотивного депо набагато більше можливостей лобіювати свої інтереси, чим у працівників соціальної сфери, науки. Лобістські можливості громадської організації часто залежать від особистого авторитету лідерів.

Оскільки громадське лобіювання відбувається часто на міжособистісному рівні, то значну роль тут відіграє особа голови громадської організації або лобіст, який намагається впливати на прийняття рішень. Тому лобістом за нинішніх умов повинна бути впливова людина, яка має «потрібні» зв'язки. Це мабуть перший рівень розвитку громадського лобізму, коли важливою є персона, яка розв'язує цю проблему. Наступним рівнем повинен бути цивілізований лобізм, коли особисті зв'язки повинні відігравати вторинну роль.

Крім зазначених чинників і особливостей розвитку громадського лобізму, важливим моментом є прогнозування ефективності лобіювання. Визначити і проаналізувати наслідки такої діяльності та міру оптимальності для суспільства можна за допомогою теорії ігор, яка дозволяє обрати найкращу стратегію, яка буде оптимальною як для організації, так і суспільства. Такий метод дозволить мінімізувати ризики від прийняття певних рішень на законодавчому рівні [7].

Отже, важливою є швидка легалізація громадського лобізму. Суспільний контроль здатний покласти край зловживанню владою, але не може примусити депутата і, тим більше, чиновника реально перейматись турботами простих людей, проявляти ініціативу в пошуку нових розв'язань суспільних проблем. Тому впроваджувати реальне народовладдя і постійно ініціювати розв'язання актуальних проблем здатні лише ті, кого ці проблеми безпосередньо торкають.

Очевидно, що в процесі демократизації українського суспільства кількість діючих в Україні суб'єктів громадської лобістської діяльності безперервно збільшуватиметься. Їхня діяльність відбуватиметься в умовах конкурентної боротьби, результатом якої стане об'єктивніше врахування потреб соціально-економічних і політичних структур суспільства. З часом такий шлях, швидше за все, спричинить ухвалення законодавчих

актів про лобізм. Проте вони в разі їхнього прийняття навряд чи неухильно виконуватимуться. Найвірогідніше, вони сприятимуть встановленню певних меж впливу лобістських груп, забезпеченню відкритості цього процесу. А це, безперечно, стане основою для створення цивілізованої системи плюралістичного громадського лобіювання.

Проблематика громадського лобіювання потребує наукового осмислення як у правовому полі, так і з точки зору розвитку громадянського суспільства, зокрема, підвищення рівня політичної культури і свідомості громадян.

Список використаних джерел

1. Лобізм – незаконена українська реалія [Електронний ресурс] // Академія. – 03.10.2015. – Режим доступу: www.academia.org.ua/?p=622.
2. Малишенко Л. О. Специфіка лобіювання в сучасній Україні [Текст] / Л. О. Малишенко // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого: зб. наук. пр. Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – Х.: Право, 2012. – №2. – С.260–268.
3. Truman David B. The Governmental Process: Political Interests and Public Opinion [Text] / David B. Truman. – Westport, Conn.: Greenwood Press, 1981 (originally published in 1951). – 544 p.
4. Німеччина [Текст] // Факти про Німеччину / ред. Ж. Шаян, С. Гіле; пер. В. Шелест. – Франкфурт-на-Майні: Зоціететс-Ферлаг, 2010. – 192 с.
5. Зверев Е. В. Проблема институционализации лоббизма в России [Электронный ресурс]: дис. ... канд. полит. наук / Зверев Е. В. – М.: РГБ, 2006. – Режим доступа: <http://elar.ufr.ru/bitstream/10995/680/1/urgu0327s.pdf>.
6. Експертна група погодила текст концепції проекту Закону України «Про лобіювання» [Електронний ресурс] // Лобіювання в Україні. – 02.10.2015. – Режим доступу: <http://www.lobbying.in.ua>.
7. Корнієнко В. О. Моделювання процесів в політико-комунікативному просторі: монографія [Текст] / В. О. Корнієнко, А. А. Шиян, С. Г. Денисюк. – Вінниця: ВНТУ, 2010. – 260 с.

References

1. Lobizm – neuzakonena ukrayinska realiia [Elektronnyj resurs] // Akademiya. – 03.10.2015. – Rezhym dostupu: www.academia.org.ua/?p=622.
2. Malysenko L. O. Specyfika lobiyuvannya v suchasnij Ukraini [Tekst] / L. O. Malysenko // Visnyk Nacionalnoyi yurydychnoyi akademiyi Ukrainy imeni Yaroslava Mudrogo: zb. nauk. pr. Ser. Filosofiya, filosofiya prava, politologiya, sociologiya. – X.: Pravo, 2012. – №2. – S.260–268.
3. Truman David B. The Governmental Process: Political Interests and Public Opinion [Text] / David B. Truman. – Westport, Conn.: Greenwood Press, 1981 (originally published in 1951). – 544 p.
4. Nimechchyna [Tekst] // Fakty pro Nimechchynu / red. Zh. Shayan, S. Gile; per. V. Shelest. – Frankfurt-na-Majni: Zociyetets-Ferlag, 2010. – 192 s.
5. Zverev E. V. Problema nystytucyonalizatsyy lobbyzma v Rossyy [Elektronnyj resurs]: dys. ... kand. polyt. nauk / Zverev E. V. – M.: RGB, 2006. – Rezhym dostupa: <http://elar.ufr.ru/bitstream/10995/680/1/urgu0327s.pdf>.
6. Ekspertna grupa pogodyla tekst koncepciyi proektu Zakonu Ukrainy «Pro lobiyuvannya» [Elektronnyj resurs] // Lobiyuvannya v Ukraini. – 02.10.2015. – Rezhym dostupu: <http://www.lobbying.in.ua>.
7. Korniyenko V. O. Modelyuvannya procesiv v polityko-komunikatyvnomu prostori: monografiya [Tekst] / V. O. Korniyenko, A. A. Shyyan, S. G. Denysyuk. – Vinnyca: VNTU, 2010. – 260 s.

Denysyuk A. V., a student of Political science and Law faculty, Drahomanov National Pedagogical University (Ukraine, Kyiv), anastacia-zzz@mail.ru

Public lobbying in Ukraine: problems and prospects

Analyzed public lobbying as an effective tool of interaction between government and society. It is considered as defending the interests of concerted practices or exert pressure on legislators and officials of public organizations for the adoption of certain decisions. The necessity of securing the public lobby at the legislative level.

Keywords: lobbying, lobby, public lobbying, lobbying captain, civilized lobbying.

Денисюк А. В., студентка факультета політології та права, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), anastacia-zzz@mail.ru

Общественный лоббизм в Украине: проблемы и перспективы развития

Анализируется общественный лоббизм как эффективный инструмент взаимодействия между властью и обществом. Он рассматривается как скоординированная практика отстаивания интересов или оказания давления на законодателей и чиновников общественными организациями в пользу принятия определенного решения. Определена необходимость закрепления общественного лобби на законодательном уровне.

Ключевые слова: лоббизм, лобби, общественный лоббизм, коридорный лоббизм, цивилизованный лоббизм.

* * *

УДК 32.019.5

Кавка В. В.,
кандидат історичних наук, доцент, Вінницький
національний технічний університет
(Україна, Вінниця), viktom26@mail.ru

ПОПУЛІЗМ ЯК ЕФЕКТИВНА ПОЛІТИЧНА ТЕХНОЛОГІЯ СУЧАСНИХ ВИБОРЧИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Проаналізовано популізм як атрибут виборчого процесу. Визначено причини ефективності популізму як політичної технології під час місцевих виборів в Україні 2015 року. Акцентовано увагу на певних нюансах в законі «Про місцеві вибори», які можуть сприяти розповсюдженню популізму. Охарактеризовано види популізму, зокрема, демагогія, яка широко використовується в українському політикумі. Визначається взаємозалежність між обранням політиків-популістів й можливістю поглиблення кризових явищ у суспільстві.

Ключові слова: популізм, демагогія, політична технологія, місцеві вибори, маніпуляція, обіцянки.

Популізм, як наукова проблема, посідає чільне місце в тематиці сучасних політичних досліджень, що пов'язано з його важливою роллю насамперед у політичних процесах, що відбуваються сьогодні в Україні під час виборчих кампаній. Під популізмом прийнято вважати загравання політиків з народом з метою отримання популярності й, в кінцевому рахунку, для завоювання чи утримання влади.

Популізм, з одного боку, можна розглядати як певну гру на труднощах громадян та обіцянки надзвичайних успіхів у вирішенні соціально-економічних проблем у разі приходу до влади [1, с. 194]. З іншого боку, цей феномен є тотожним демократії з необмеженою реалізацією волі більшості; пропагуванням політичних цілей незалежно від наявних партій та інституцій через безпосереднє звернення до народу з метою тиску на владу, політичну еліту [2].

Розвитку популізму у різні періоди його становлення сприяють такі причини, як посилення політичної і економічної кризи, соціальне розшарування, загострення актуальних проблем в різних галузях життя суспільства, невисокий рівень освіченості виборців тощо. На цьому ґрунті й виникає популізм політичної влади, метою якого було примирення протилежних інтересів різних верств суспільства і досягнення консенсусу між рухами і партіями, що їх відстоювали, отримання влади тощо [3, с. 22].

Тематика популізму розроблялась як закордонними, так і вітчизняними науковцями (В. Ачкасов, В. Бебик, А. Бобрук, Д. Богуш, С. Денисюк, Л. Кочубей, І. Новоженова, С. Погорельська, Х. Функе, Л. Ренсманн, Ю. Шайгородський, О. Ярош та ін.). В їх працях аналізувалися причини виникнення популізму в різних суспільствах, міра його впливовості на прийняття рішень

громадянами тощо. Проте дослідженню ролі популізму саме в сучасних виборчих кампаніях в Україні недостатньо приділяється уваги як з теоретичної, так і з практичної точки зору.

З огляду на актуальність теми, метою статті є аналіз популізму як дієвої політичної технології в сучасних виборчих кампаніях та його реалізація через політичні програми, концепції, гасла тощо.

Історія свідчить, що політичні діячі у різні часи намагались збільшити кількість своїх прихильників за допомогою різних технологій, зокрема, популізму. Відомо, що у 1891 р. у США було засновано Народну партію, яка активно використовувала популізм, як вид боротьби за права громадян. Після того він розвивався у різних варіаціях, наприклад, «гандизм» в Індії, чи «піронізм» в Аргентині [4].

Можна побачити, що сьогодні в різних країнах популізм часто використовується політиками, фактично виступає атрибутом політичної риторики і реклами. Зокрема, в Італії є Беппе Грілло, популістська партія якого нещодавно посіла третє місце на виборах, а очолює її колишній клоун. Натомість в Україні багато партій, які використовують популістські ідеології, – а до таких можна, очевидно, віднести «Радикальну партію», нову партію «Укроп», і, можливо, «Свободу» – їхній відсоток у сумі на місцевих виборах 2015 р. буде більшим, ніж десять. Це є достатньо великою цифрою, за мірками Європейського союзу [5].

Проте виникає проблема пошуку критерію ідентифікації популізму. Ідеться про можливість диференціювати популістський і непопулістський «продукти» під час виборчих кампаній. Наприклад, розглянемо ситуацію, за якої популізм постійно оцінюється із точки зору етики, й водночас морально-етичний підхід не здатний відмежовувати його від інших суспільно-політичних явищ. У цьому випадку популізм слід трактувати як форму реалізації масової політики, що є значно ширшим, ніж ідея просвітництва народу. А демагогія є просто негативною формою прояву цього процесу в інтересах окремого суб'єкта. Тому можна визначити популізм як відповідний суспільно-політичний рух, політичну «ідеологію», стратегію влади, тип поведінки та дій тощо або виокремити його з-поміж інших суспільно-політичних явищ, але не маємо підстав однозначно кваліфікувати будь-який зразок комунікації як популістський. Щодо демагогії, та все ж через її наперед закладену маніпулятивність і спекулятивність її можна окреслити за допомогою законів формальної логіки та здорового глузду [6, с. 288].

Можна припустити, що об'єктивним критерієм визначення популізму є результат реалізації політичних обіцянок, програм, гасел тощо. Дослідники М. Дейвіс та М. Феррантіно розвинули теорію політичної риторики, за якою кандидати у виборах брехатимуть, оскільки вони неспроможні передати цінність власної репутації як чесних політиків [7, р. 5].

Отже, йдеться про те, що часто не одразу вдається визначити певну політичну промову, програму як популістську, за винятком очевидної демагогії. Крім того, науковці сумніваються у практичній значущості передвиборчих програм партій через те, що, по-перше, передвиборчі маніфести найчастіше порушують ті питання, на які більше звертає увагу певна політична

сила. Таким чином, вибір між різними наборами обіцянок обмежується через те, що сфери уваги партій часто не збігаються, тож немає змоги їх адекватно порівняти.

По-друге, передвиборчі програми фактично є заявами без ідеологічної значущості, яким складно опонувати: вони лише декларують позитивну мету, не вказуючи кроків її досягнення [8, р. 370].

Від виборів зазвичай очікується встановлення стійких зв'язків між бажаннями громадян та поведінкою, прийняттям рішень політичними акторами. Ключове припущення полягає в тому, що політики перетворюватимуть уподобання виборців у пріоритети діяльності законодавчої та виконавчої гілок влади. Така сув'язь «програма–політика» є важливим елементом теорії «відповідальної партії», яка розвивається у політичній науці з 1950–х рр. Вона спирається як на теорії раціонального вибору, так і на порівняльно–історичний метод (дослідження С. Ліпсета та С. Роккана). Логіка цієї моделі розглядає політику як продукт взаємодії патронів (громадян чи виборців) та агентів (кандидатів і обраних посадовців). Відповідно, у політичній системі закріплюється інститут політичної відповідальності, який полягає в тому, що на виборах громадяни оцінюють результати роботи партії або політика, яких вони підтримали минулого разу, залежно від того, наскільки їй вдалося реалізувати програму [9].

Нині громадські організації реалізують різні проекти щодо оцінювання виконання обіцянок, зокрема, Владомер, «Слово і Діло» та ін. Так, серед відомих невиконаних обіцянок є такі: П. Порошенко обіцяв продати Roshen, проводити відкриту кадрову політику, якщо стане Президентом; Садовий, як кандидат на посаду міського голови Львова, планував ремонт вул. Київської у 2014–2015 рр.; Хомко, як кандидат на посаду міського голови Рівного, обіцяв побудувати нові тролейбусні лінії; Каспрук, як кандидат на посаду міського голови Чернівців, обіцяв відкрити центри дозвілля молоді та ін.

Аналізуючи програми і обіцянки кандидатів на посади депутатів різних рівнів, голів міст України на місцевих виборах 2015 р., привертає увагу той факт, що популістських заяв стало не менше. Досить багато кандидатів обіцяють абстрактні речі (розвиток міста, збільшення кількості гуртків для дітей), інші, – відверто брешуть, пропонуючи у разі перемоги підняти рівень заробітних плат і пенсій, «урізати ціну на газ», реалізувати децентралізацію, перехід на контрактну армію, швидко провести реформи тощо.

Позитивним в новому Законі України «Про місцеві вибори» від 14 липня 2015 р. №595–VIII є те, що нарешті прийнятий механізм відкликання депутатів чи голів міст. Тепер через рік після обрання їх можна відкликати за народною ініціативою (згідно зі змінами до законів). Процедура такого відкликання є різною для самовисуванців та кандидатів, висунутих партіями. А у випадку з депутатами, які були висунуті політичними партіями, після збору підписів та їх перевірки ТВК необхідна ще згода на відкликання від самої партії, яка може цю згоду й не надати. Таким чином, Верховна Рада хоча й закріпила механізм відкликання депутатів та голів виборцями, але вирішальне слово залишила партіям та відповідним радам. При цьому саму процедуру відкликання народних депутатів зробили досить складною.

Можна погодитись із Г. Петренко, що «якби 60% українських виборців склали представники середнього класу, то шанси на перемогу кандидатів з маніпулятивними обіцянками були б невисокими» [10]. Однак бідність українського виборця створює попит на популізм.

Згідно із результатами опитування громадської думки стосовно популярності українських політиків, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС), якби вибори президента України відбулися в середині липня 2015 р., за нинішнього главу держави Петра Порошенка проголосували б 14,6% опитаних громадян, а за екс–прем'єрку Юлію Тимошенко – 13,9%. Порівнюючи з результатами аналогічного опитування українців у березні, за Порошенка готові були проголосувати 35,1%, а за Тимошенко лише 11,6% виборців. Дослідження КМІС зафіксувало не тільки стрибок популярності самої Ю. Тимошенко, але й очолюваної нею партії «Батьківщина». Згідно з опитуванням, 22,7% українців, які готові взяти участь у виборах, віддали свої голоси за цю партію, що ненабагато менше, ніж у партії «Солідарність», яку б підтримали 23,5% опитаних. Довіра виборців до Тимошенко зростає на тлі критики нею влади, і того, що «ця критика походить від члена правлячої коаліції» [11].

Фахівці стверджують, що багато українців зараз шукають легких відповідей на економічні виклики і готові підтримати тих, хто робить хоча б видимість розв'язання їхніх проблем. «Ми вже бачимо приклади нестримного популізму на довиборах у парламент на окрузі в Чернігові, де кандидати роздають виборцям продуктові набори та вишиковують великі черги за безкоштовними обідами», – зазначав Я. Макітра [11].

Можна припустити, що попри лідерство «Блоку Петра Порошенка «Солідарність», соціологи фіксують зростання рейтингів партій із опозиційною риторикою – як членів коаліції в парламенті («Батьківщини», «Самопоміч», Радикальної партії), так і «Опозиційного блоку», що, вочевидь, здолають 5% бар'єр. Найкращі електоральні результати «Самопоміч» матиме на Заході країни, «Батьківщина» – на Півдні, Радикальна партія – на Заході та в Центрі. Цікаво, що 15% громадян готові підтримати яскравих місцевих особистостей, незалежно від партії, які вони представляють [12]. Здавалося б, навчені попереднім досвідом українські громадяни надалі повинні бути уважними й відповідальними під час виборів чергових керманічів. Однак, як виявляється, запит на популістів і популізм не згасає. Навіть навпаки – на фоні глибокої соціально–економічної кризи, військових подій на сході України, цінності виживання й патерналістські настрої зростають.

Пропонуючи прості відповіді на складні питання, політики надзвичайно подобаються людям. Але саме така «простота» є небезпечною і може призвести до катастрофічних наслідків, як це демонструє приклад не лише деяких країн Латинської Америки, а й окремих членів загалом благополучної Європи. Невтішний досвід Венесуели та Греції має стати пересторогою для українського суспільства, яке повинно усвідомлювати, чим можуть «увінчатися» сподівання людей на нездійсненні обіцянки безвідповідальних політиків і відмова від проведення реальних реформ [13].

Звичайно, популізм є природною складовою політичного ландшафту. Але загравання із соціальним популізмом ще можна зрозуміти в політично й економічно

стабільній ситуації, а в умовах неоголошеної війни з Росією та боротьби за існування держави суспільний інфантізм просто згубний і неприпустимий.

Отже, можна зробити висновок, що, по-перше, популізм є ідейно-спекулятивною орієнтацією суб'єктів політики на політичні ідеї широким мас, що використовують незадоволення своїм життям своїм життям та соціальним становищем. Популізм використовується політиками в якості ефективної технології отримання влади, яка звертається до настроїв населення, підлаштовується до масової свідомості більшості з метою завоювання влади. Результати виборів різних рівнів в Україні свідчать про популярність популізму, що може привести до поглиблення кризи в державі.

По-друге, сьогодні в умовах виборчої кампанії 2015 р. рівень популізму зростає через те, що у законі «Про місцеві вибори» не встановлена необхідність пропонувати передвиборчу програму на посади міського голови та кандидатів у депутати ради різних рівнів. Іншими словами, кандидати не будуть пропонувати чіткі кроки виборцям, а будуть оперувати переважно популістичними гаслами.

По-третє, популізм залишається традиційною проблемою українських виборів. Нездатність населення відрізнити демагогію від реалістичних пропозицій, готовність фанатично вірити черговому «кумиру-харизматику» і ненавидіти конкурентів – симптоми невисокої політичної культури, які можна сьогодні нині спостерігати серед виборців. Українцям з 90-х рр. ХХ ст. обіцяли зробити дороги, але минули десятиліття, а ця обіцянка й досі актуальна і активно використовується політиками-популістами для мобілізації електорату.

По-четверте, популізм має інклюзивний характер, досить легко проникає в усі види ідеологічних течій, адже він не прив'язаний до фундаментальних цінностей, таких як справедливість чи рівність. Більше того, сьогодні популізм виступає самостійною ідеологією, що виходить за межі класичних ідеологічних напрямків.

По-п'яте, популізм зорієнтований на простих людей, які взагалі не бажають займатися безпосередньо політичними проблемами, а тому суспільство повинне за допомогою громадських інституцій створювати умови для мінімізації впливу популізму. Для цього потрібно застосувати механізми контролю за виконанням обіцянок, які щедро роздають різні політичні сили. Належного контролю можна досягти лише об'єднавши людей в організації за інтересами. Громадянське суспільство має стати посередниками між владою та громадянином. Об'єднані у організації люди будуть спроможні прискіпливіше ставитися до висловлювань політиків і обіцянок кандидатів. Тільки збудувавши громадянське суспільство люди отримають механізми, за допомогою яких можна зробити українську політику більш прозорою і менш популістською.

Потребує подальших досліджень й «вічно зелена» проблема підвищення рівня політичної культури і свідомості громадян, що сприятиме мінімізації впливу популізму і побудові справді соціальної і правової держави.

Список використаних джерел

1. Денисюк С. Г. Популізм як прояв мімікрії в контексті сучасної політичної праксеології [Текст] / С. Г. Денисюк, А. М. Бобрук // Науковий огляд: міжнародний науковий журнал. – К.: ТК Меганом, 2014. – Вип.2 (№1). – С.192–198.

2. Словopedia: універсальний словник-енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovedia.org.ua/29/53407/18674.html>.

3. Кіянка І. Популізм в країнах західної Європи: кінець ХХ – початок ХХІ ст. [Текст] / І. Кіянка // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2015. – Вип.27. – С.22–27.

4. Ярош О. Політичний популізм: теорія і практика передвиборного «флірту» [Електронний ресурс] / О. Ярош. – Режим доступу: <http://www.ya.org.ua/old/brochure/2002/005/003.htm>.

5. Ремовська О. Популізм процвітає, бо частина суспільства прагне швидких і простих рішень – Березовець [Електронний ресурс] / О. Ремовська // Радіо Свобода. – 17 жовтня 2015. – Режим доступу: content/article/27224118.html.

6. Радь Т. Популізм як продукт політичної комунікації [Текст] / Т. Радь // Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. – 2012. – Вип.15. – С.287–296.

7. Davis M. A. Towards a Positive Theory of Political Rhetorics: Why Do Politicians Lie? [Text] / M. A. Davis, M. Ferrantino // Public Choice, 1996. – №88 (1–2). – P.1–13.

8. Stokes Donald E. Spatial Models of Party Competition [Text] / E. Stokes Donald // American Political Science Review. – 1963. – №57 (2). – P.368–377.

9. Thomson R. The programme to policy linkage: the fulfilment of election pledges on socio-economic policy in the Netherlands, 1986–1998 [Text] / R. Thomson // European Journal of Political Research. – 2001. – P.171–197.

10. Жуган В. Приречені на популізм. Місцеві вибори по всій Україні перетворюються на Чернігів 2.0. [Електронний ресурс] / В. Жуган // Антикор. – 15 августа 2015. – Режим доступу: <http://antikor.com.ua/articles/58106-prirecheni-na-populizm-mistsevi-vibori-po-vsij-ukrajini-peretvorjatjsja-na-chernigiv-2.0>.

11. Савицький О. Юлія Тимошенко знову в лідерах: безвідмовний популізм? [Електронний ресурс] / О. Савицький // Ужгород.net.ua. – 22.07.2015. – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk-18599061>.

12. Беккер І. Вибори під знаком популізму [Електронний ресурс] / І. Беккер // Віче: журнал ВР України. – 2015. – №17. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/4898>.

13. Шебеліст С. Вітчизняний політикум охоплює лихоманка соціального популізму [Електронний ресурс] / С. Шебеліст // Ужгород.net.ua. – 05.07.15. – Режим доступу: <http://uzhgorod.net.ua/news/80237?o=1>.

References

1. Denisyuk S. G. Populizm yak proyav mimikriyi v konteksti suchasnoyi politychnoyi prakseologiyi [Tekst] / S. G. Denisyuk, A. M. Bobruk // Naukovyj ogyad: mizhnarodnyj naukovyj zhurnal. – K.: TK Meganom, 2014. – Vyp.2 (№1). – S.192–198.

2. Slovediya: universalnyj slovnyk-encyklopediya [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://slovedia.org.ua/29/53407/18674.html>.

3. Kiyanka I. Populizm v krayinax zaxidnoyi Yevropy: kinecz XX – pochatok XXI st. [Tekst] / I. Kiyanka // Ukrayinska nacionalna ideya: realiyi ta perspektyvy rozvytku. – 2015. – Vyp.27. – S.22–27.

4. Yarosh O. Politychnyj populizm: teoriya i praktyka peredvybornogo «flirtu» [Elektronnyj resurs] / O. Yarosh. – Rezhym dostupu: <http://www.ya.org.ua/old/brochure/2002/005/003.htm>.

5. Removska O. Populizm procvityaye, bo chastyna suspilstva pragne shvydky'x i prostyh rishen – Berезovecz [Elektronnyj resurs] / O. Removska // Radio Svoboda. – 17 zhovtnya 2015. – Rezhym dostupu: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/27224118.html>.

6. Rad T. Populizm yak produkt politychnoyi komunikaciyi [Tekst] / T. Rad // Visnyk Lvivskogo universytetu. Seriya filosofski nauky. – 2012. – Vyp.15. – S.287–296.

7. Davis M. A. Towards a Positive Theory of Political Rhetorics: Why Do Politicians Lie? [Text] / M. A. Davis, M. Ferrantino // Public Choice, 1996. – №88 (1–2). – P.1–13.

8. Stokes Donald E. Spatial Models of Party Competition [Text] / E. Stokes Donald // American Political Science Review. – 1963. – №57 (2). – P.368–377.

9. Thomson R. The programme to policy linkage: the fulfilment of election pledges on socio-economic policy in the Netherlands, 1986–1998 [Text] / R. Thomson // European Journal of Political Research. – 2001. – P.171–197.

10. Zhugan V. Pryrecheni na populizm. Miscevi vybory po vsij Ukrayini peretvoryat'sya na Chernigiv 2.0. [Elektronnyj resurs] / V. Zhugan // Anty'kor. – 15 avgusta 2015. – Rezhym dostupu: <http://>

antikor.com.ua/articles/58106–pirecheni_na_populizm_mistsevi_vibori_po_vsij_ukrajini_peretvorjatsja_na_chernigiv_2.0.

11. Savyczkyj O. Yuliya Ty'moshenko znovu v liderax: bezvidmovnyj populizm? [Elektronnyj resurs] / O. Savyczkyj // Made for minds. – 22.07.2015. – Rezhym dostupu: <http://www.dw.com/uk-18599061>.

12. Bekker I. Vybery pid znakom populizmu [Elektronnyj resurs] / I. Bekker // Viche: zhurnal VR Ukrainy. – 2015. – №17. – Rezhym dostupu: <http://www.viche.info/journal/4898>.

13. Shebelist S. Vitczyznyanyj politykum oxoplyuye lyhomanka socialnogo populizmu [Elektronnyj resurs] / S. Shebelist // Uzhgorod.net.ua. – 05.07.15. – Rezhym dostupu: <http://uzhgorod.net.ua/news/80237?o=1>.

Kavka V. V., Ph.D. Historical Sciences, Vinnytsia national technical university (Ukraine, Vinnytsa), viktom26@mail.ru

Populism as an effective political technology of modern electoral processes in Ukraine

The study analyses populism as an attribute of the electoral process. It determines the reasons of effectiveness of populism as a political technology during the local elections in Ukraine in 2015. Attention is drawn to certain nuances in the Law «On Local Elections» that may facilitate the spread of populism. Kinds of populism are characterized, namely, demagogu, which is widely used in the Ukrainian political circles. The codependence of electing politicians–populists and the possibility of deepening of crisis phenomena in the society is determined.

Keywords: populism, demagogu, political technology, local elections, manipulation, promises.

Кавка В. В., кандидат исторических наук, доцент, Винницкий национальный технический университет (Украина, Винница), viktom26@mail.ru

Популизм как эффективная политическая технология современных избирательных процессов в Украине

Проанализирован популизм как атрибут избирательного процесса. Определены причины эффективности популизма как политической технологии во время местных выборов в Украине 2015 года. Акцентировано внимание на определенных нюансах в законе «О местных выборах», которые могут способствовать распространению популизма. Охарактеризованы виды популизма, в частности, демагогия, которая широко используется в украинском политическом кругу. Определяется взаимозависимость между избранием политиков–популистов и возможностью углубления кризисных явлений в обществе.

Ключевые слова: популизм, демагогия, политическая технология, местные выборы, манипуляция, обещания.

* * *

УДК 328

Смолинська Д. В.,
аспірантка кафедри філософських та соціальних наук, Київський національний торговельно–економічний університет (Україна, Київ), dinasmolinska@ukr.net

МІСЦЕВІ ВИБОРИ В УКРАЇНІ: ПОШУК ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ

Аналізується важливе місце, яке посідає виборча система у контексті всієї політичної системи. Розгляд трансформації одного із елементів політичної системи, а саме виборчого, дозволяє отримати інформацію про якісний характер усієї системи. А на прикладі України можна виявити закономірності розвитку посттоталітарного суспільства взагалі, адже проблеми становлення політичних режимів у країнах перехідного типу є ідентичними, – це і несталість демократичних традицій, слабкість демократичних інститутів, наявність суспільних антагоністичних суперечностей, аморфність партійних формувань і врешті–решт непристосованість виборчих систем до нових політичних реалій.

Розгляд різних видів виборчих систем, аналіз позитивів і негативів виборчих моделей, випробуваних в Україні та з'ясування завдань, які покладаються на виборчу систему сучасної України, є вкрай необхідним для реформування вітчизняного виборчого законодавства та упередження можливих негативних наслідків трансформаційних процесів.

Ключові слова: виборча система, виборче законодавство, виборчий процес, трансформація, мажоритарна виборча система, пропорційна виборча система, змішана виборча система.

За останні роки відбулися радикальні зміни в суспільно–політичному устрої країни, що спричинили також значні зміни й у законодавстві. В сучасних умовах

розвитку демократії першочерговими виявляються питання створення належних умов для реалізації конституційного права громадян вільно обирати і бути обраними, зокрема, до органів місцевого самоврядування.

Конституція України визнає і гарантує місцеве самоврядування – право територіальної громади (жителів села або кількох сіл, жителі яких добровільно об'єдналися у сільську громаду, селища, міста) самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [6, ч. 1, ст. 140].

За змістом Основного Закону України місцеве самоврядування здійснюється, зокрема, через обласні, районні, міські, районні у містах, сільські, селищні ради, до складу яких входять депутати, які обираються на основі загального, рівного, прямого виборчого права [6, ч. 3–5, ст. 140, ч. 1, ст. 141].

Конституцією України встановлено, що територіальні громади на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування обирають відповідно сільського, селищного, міського голову [6, ч. 2, ст. 141].

Про особливості різноманітних аспектів розвитку і функціонування виборчих систем було написано значну кількість праць. Проблема ефективного функціонування виборчої системи займалась низка відомих вітчизняних науковців – Н. Богашева, Ю. Ключковський, І. В. Шкурат, М. Ф. Рибачук, М. М. Рябець, І. О. Кресіна, М. І. Ставнійчук тощо. В даній роботі було проаналізовано низку законів, що регулюють виборчий процес, а також праці наступних науковців: М. Ф. Рибачук, І. В. Шкурат, Т. О. Коломоєць, О. І. Костенко [5; 7].

У країнах Європи застосування того чи іншого типу виборчої системи на місцевих виборах часто визначається величиною територіальної громади (кількістю виборців, які проживають в її межах). Такий підхід застосовується, зокрема, у Франції (де на виборах в громадах, представлених менш ніж 3500 виборцями, застосовується один тип виборчої системи, понад 3500 виборців – інший), Іспанії (в громадах, представлених менш ніж 250 виборцями, застосовується один тип виборчої системи, понад 250 виборців – інший). Подібна практика поширена і в інших країнах.

Натомість в Україні виборчі системи для місцевих виборів «прив'язані» не до кількісного складу громад, а до місцевих рад, до яких проводяться вибори. Вибори до всіх міських рад незалежно від кількості виборців, зареєстрованих в межах міста, проводяться за пропорційною виборчою системою. Відповідно неоднаковою є «ціна» мандату у різних містах (кількість голосів, необхідна для отримання одного мандату). Для виборів сільських та селищних рад український законодавець обрав мажоритарну виборчу систему з голосуванням в одномандатних округах, знову ж таки – без врахування кількості виборців, які проживають в межах відповідних сіл і селищ. З урахуванням того, що мінімальний склад місцевої ради відповідно до п. 1 частини четвертої статті 16 Закону має становити не менше 12 депутатів, територія сіл і селищ має бути поділена на щонайменше 12 одномандатних округів, причому, згідно з вимогами частини першої статті 17 закону – з приблизно однаковою кількістю виборців, з граничним відхиленням не більше 5 відсотків. Проведення виборів у точній відповідності до зазначених вимог закону може призвести

до того, що у селах з невеликою кількістю виборців виборці – члени однієї сім'ї включатимуться до списків виборців на різних ділянках і голосуватимуть в різних виборчих округах [4, с. 35–36].

У зв'язку з цим виникає ряд питань:

1) яку виборчу систему слід застосовувати у невеликих селах і селищах?;

2) чи слід ставити в залежність від кількості виборців, що проживають в межах міста, систему формування відповідної міської ради?;

3) наскільки має бути уніфікованим застосування виборчих систем?

Очевидно, що в силу складності застосування мажоритарної системи з голосуванням в одномандатних округах в невеликих селах та селищах, для формування рад таких сіл і селищ доцільно застосовувати мажоритарну виборчу систему з голосуванням в єдиному багатомандатному виборчому окрузі. Виникає наступне запитання: який саме варіант цієї системи доцільно застосовувати – з голосуванням за окремих кандидатів, кожен з яких висунутий незалежно один від одного, чи з голосуванням за кандидатів, висунутих списком?

З нашої точки зору, більш доцільним є застосування другого підходу. По перше, за умови голосування за кандидатів, включених до списків, а не висунутих окремо, відповідний суб'єкт висунування кандидата має можливість вказати виборцю найбільш оптимальний для нього порядок проходження кандидатів до ради (що не позбавляє виборця можливості змінити зазначений порядок через голосування за найбільш прийнятному кандидата з відповідного списку). По–друге, така система звужує можливості надмірного «самовисування» та участі у виборах маловпливових та слабких партій – якщо за системи висунування окремих кандидатів місцевій організації партії достатньо висунути на відповідних виборах лише одного кандидата, то за цієї системи проведення виборів місцева організація партії фактично змушується висунути список, кількість кандидатів у якому дорівнює кількості мандатів, які підлягають розподілу, в іншому випадку – вона позбавляється можливості висувати кандидатів на відповідних виборах взагалі. По–третє, на користь застосування саме такого варіанту виборчої системи свідчить європейський досвід, зокрема – Словаччини, Латвії, Польщі, Норвегії та ряду інших країн. По–четверте, обрані за такою системою депутати представляють не 150 виборців «свого» округу, а всіх виборців, зареєстрованих в межах відповідної адміністративно–територіальної одиниці. Зрештою, така система сприяє зміцненню місцевих організацій партій на базовому рівні (районному і нижче) і вона досить схожа на пропорційну виборчу систему, яка застосовується для формування інших рад.

Оскільки ряд малих міст за кількістю виборців наближаються до сіл і селищ, то очевидно є потреба у визначенні певної кількісної «межі» виборців, досягнення якої є передумовою для проведення виборів у відповідному місті за пропорційною системою, а недосягнення – за тією ж виборчою системою, за якою формуються сільські та селищні ради [1, с. 172].

У відносно густонаселених селах, селищах та невеликих містах районного значення вибори до відповідних рад можуть проводитись і в одномандатних виборчих округах. Але з урахуванням зарубіжного

досвіду у цій сфері більш доцільною видається уніфікація системи формування складу рад в усіх селах, селищах та невеликих містах. Тому вибори депутатів до їхніх рад варто проводити за мажоритарною системою відносної більшості з голосуванням у єдиному багатомандатному виборчому окрузі у варіанті цієї системи, що описаний вище.

Таким чином, на законодавчому рівні доцільно:

1) визначити мінімальні вимоги до кількості виборців в межах міста районного значення, що є необхідними для проведення виборів до міської ради такого міста за пропорційною виборчою системою;

2) уніфікувати систему формування сільських, селищних та міських рад «невеликих» міст районного значення;

3) передбачити, що вибори до представницьких органів місцевого самоврядування у селах, селищах та «невеликих» містах районного значення проводяться за мажоритарною системою відносної більшості в єдиному багатомандатному виборчому окрузі, межі якого збігаються з межами села, селища та міста, з голосуванням за кандидатів, включених до списків (висунутих місцевими організаціями партій, виборцями) [4, с. 36].

Окрім політичної структуризації, посилення зв'язку партій з виборцями та інших цілей, виборчі системи мають забезпечувати ефективне функціонування системи публічної влади, у контексті розглядуваної теми – системи місцевого самоврядування. У зарубіжних країнах це завдання досягається різноманітними шляхами. По–перше, через обрання мера більшістю від складу ради. Така система вирішує проблему конфліктів між мером та радою, оскільки мер спирається на підтримку більшості в раді. По–друге, через проведення виборів мера за мажоритарною системою абсолютної більшості. Імовірність конфліктів між мером та радою в цій системі достатньо висока, однак і мер, і рада принаймні підтримуються більшістю виборців, що спонукає їх до пошуку компромісів. По–третє, шляхом «прив'язки» результатів виборів до представницького органу до результатів виборів мера. Така система застосовується, наприклад, в Італії [7, с. 87].

Натомість в Україні виборчі системи, які застосовуються для обрання сільських, селищних, міських голів та депутатів сільських, селищних, міських рад, навряд чи сприятимуть ефективному функціонуванню місцевого самоврядування.

Згідно із Законом «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» вибори сільських, селищних, міських голів проводяться за мажоритарною системою відносної більшості з голосуванням за кандидатів, висунутих шляхом самовисування або місцевими організаціями партій та виборчими блоками. Проведення виборів голів за цією системою може призвести до того, що обраний за результатами голова не спиратиметься ні на підтримку місцевих організацій партій, представлених у відповідній раді, ні на підтримку виборців, адже мажоритарна виборча система відносної більшості дозволяє бути обраними кандидатам, які підтримуються меншістю виборців. Потенційним результатом цього може стати протистояння голови, позбавленого будь–якої підтримки з боку виборців, та місцевої ради [5].

На нашу думку, забезпечити ефективність функціонування місцевого самоврядування в Україні можна трьома шляхами.

По-перше, через обрання сільських, селищних, міських голів за мажоритарною системою абсолютної більшості. У цьому випадку вірогідність виникнення конфліктів між місцевою радою та головою буде достатньо високою, однак голова спиратиметься на підтримку територіальної громади, що посилюватиме його роль в системі самоврядування і збалансовуватиме відносини в системі «голова – рада».

По-друге, через звуження обсягу повноважень сільських, селищних, міських голів. Такий підхід дозволяє зменшити вірогідність конфліктів між місцевою радою та відповідним головою і, відповідно, не потребує перегляду мажоритарної системи відносної більшості, за якою обираються сільські, селищні, міські голови.

По-третє, через обрання сільських, селищних, міських голів безпосередньо радою. Вірогідність конфліктів голів та рад у цьому випадку стає мінімальною, оскільки рада сама визначає найбільш прийнятну кандидатуру на відповідну посаду. В той же час перехід до непрямих виборів сільських, селищних, міських голів потребує внесення змін до частини другої статті 141 Конституції України [6, ч. 2, ст. 141].

Результати проведеного дослідження дозволяють визначити такі основні напрями удосконалення виборчих систем для місцевих виборів:

1. На законодавчому рівні слід визначити мінімальну кількість виборців, яка визначатиме систему проведення виборів до місцевої ради. Такий підхід набув широкого поширення у Європі.

2. У ряді випадків у селах та селищах проведення виборів за мажоритарною виборчою системою з голосуванням в одномандатних виборчих округах суттєво ускладнюється. З огляду на це, для формування складу сільських, селищних та міських рад в містах, де кількість виборців є меншою за визначену законом межу, доцільно застосовувати мажоритарну виборчу систему з голосуванням у єдиному багатомандатному виборчому окрузі, межі якого збігаються з межами села, селища, міста. Варто передбачити, що кандидати у депутати відповідних рад висуваються списками, а не окремо, кожен виборець має один голос і може підтримати лише одного кандидата у відповідному списку, обраними вважаються кандидати, які отримали на свою підтримку більшість голосів.

3. Слід передбачити можливість висування незалежних кандидатів на виборах не лише до сільських і селищних рад, але й принаймні до міських рад.

4. Зменшення величини виборчих округів, застосування пропорційної виборчої системи з преференційним голосуванням (напіввідкриті, відкриті списки) на сьогодні навряд чи є доцільним. Кардинальне реформування пропорційної виборчої системи варто проводити лише за умови стабілізації партійної системи, зменшення кількості політичних партій, проведення адміністративної реформи, за результатами якої будуть утворені більш-менш однорідні за кількісним складом адміністративно-територіальні одиниці.

5. З метою забезпечення ефективного функціонування місцевого самоврядування має бути переглянута система обрання на посаду сільського, селищного та міського голови. Найбільш кардинальним і, напевне, найбільш

ефективним засобом вирішення цієї проблеми є перегляд конституційних положень, які передбачають обрання голів безпосередньо виборцями, іншими словами – слід передбачити можливість обрання голови безпосередньо радою. Проте можливі й інші шляхи досягнення цієї мети, наприклад – перегляд покладених на голову повноважень, зміна його місця і ролі в системі місцевого самоврядування [4, с. 35–36].

У будь-якому випадку, збереження прямих виборів голів потребує забезпечення їх підтримкою більшістю виборців села, селища та міста – у зв'язку з цим для виборів сільських, селищних, міських голів доцільно застосовувати мажоритарну систему не відносної, а абсолютної більшості.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»» від 21 квітня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – №9. – Ст.172.
2. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – №24. – Ст.170.
3. Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 7 червня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №33. – Ст.175.
4. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 31 липня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – №35–36. – Ст.491.
5. Коломоєць Т. О., Костенко О. І. Тлумачення актів адміністративного законодавства: Монографія. – Запоріжжя, 2011.
6. Конституція України. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» №2222–IV від 8.12.2004 р.: прийнята на п'ятій сесії Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р. – К.: Велес, 2005. – 48 с.
7. Рибачук М. Історичні аспекти становлення виборчої системи в Україні / М. Ф. Рибачук, І. В. Шкурат // Політичний менеджмент. – 2004. – №1. – С.83–96.

References

1. Zakon Ukraini'ny «Pro vnesennja zmin do Zakonu Ukraini'ny «Pro misceve samovrjaduvannja v Ukraini'ny»» vid 21 kvitnja 2005 roku // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukraini'ny. – 2005. – №9. – St.172.
2. Zakon Ukraini'ny «Pro misceve samovrjaduvannja v Ukraini'ni» vid 21 travnja 1997 roku // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukraini'ny. – 1997. – №24. – St.170.
3. Zakon Ukraini'ny «Pro sluzhbu v organah miscevego samovrjaduvannja» vid 7 chervnja 2001 roku // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukraini'ny. – 2001. – №33. – St.175.
4. Zakon Ukraini'ny «Pro vybory deputativ Verhovnoi' Rady Avtonomnoi' Respubliky Krym, miscevyh rad ta sil's'kyh, selyshhnyh, mis'kyh goliv» vid 31 lypnja 2010 roku // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukraini'ny. – 2010. – №35–36. – St.491.
5. Kolomojec' T. O., Kostenko O. I. Tlumachennja aktiv administratyvnogo zakonodavstva: Monografija. – Zaporizhzhja, 2011.
6. Konstytucija Ukraini'ny. Zakon Ukraini'ny «Pro vnesennja zmin do Konstytucii' Ukraini'ny» №2222–IV vid 8.12.2004 r.: pryjnjata na p'jatiy sesii' Verhov. Rady Ukraini'ny 28 cherv. 1996 r. – K.: Veles, 2005. – 48 s.
7. Rybachuk M. Istorychni aspekty stanovlennja vyborchoi' systemy v Ukraini'ni / M. F. Rybachuk, I. V. Shkurat // Politychnyj menedzhment. – 2004. – №1. – S.83–96.

Smolinska D. V., post-graduate student Philosophy and Social Sciences department, Kyiv National Trade and Economic University (Ukraine, Kyiv), dinasmolinska@ukr.net

Local elections in Ukraine: searching for the optimal model

This article analyzes the important place of electoral system in the context of entire political system. Transformation of election system thereby provides information about the quality of the whole system. And the example of Ukraine can identify patterns of post-totalitarian society in general, since the problems of political regimes in transition are identical – instability of democratic traditions, weakness of democratic institutions, availability of social contradictions, and eventually the inability of electoral systems to the new political realities.

Optimizing of the national electoral model remains an acute problem nowadays. Consideration of the various types of electoral systems, analyzing positives and negatives of election models tested in Ukraine, clarifying the tasks assigned to the electoral system of modern Ukraine – all these are essential elements in reform of the national electoral legislation.

Keywords: electoral system, electoral legislation, the election process, transformation, majoritarian electoral system, proportional electoral system, mixed electoral system.

Молинская Д. В., аспирантка кафедры философских и социальных наук, Киевский национальный торгово-экономический университет (Украина, Киев), dinasmolinska@ukr.net

Местные выборы в Украине: поиск оптимальной модели

Анализируется место, которое занимает избирательная система в контексте всей политической системы. Рассмотрение трансформации одного из элементов политической системы, а именно избирательного, позволяет получить информацию о характере всей системы. А на примере Украины можно выявить закономерности развития посттоталитарного общества в целом, ведь проблемы становления политических режимов в странах переходного типа идентичны: это неостоянство демократических традиций, слабость демократических институтов, наличие общественных антагонистических противоречий, аморфность партийных формирований и в конце концов неприспособленность избирательных систем к новым политическим реалиям.

Рассмотрение различных видов избирательных систем, анализ позитивных и негативных моментов избирательных моделей, испытанных в Украине и выяснение задач, которые возлагаются на избирательную систему современной Украины, является крайне необходимым для реформирования отечественного избирательного законодательства и предупреждения возможных негативных последствий трансформационных процессов.

Ключевые слова: избирательная система, избирательное законодательство, избирательный процесс, трансформация, мажоритарная избирательная система, пропорциональная избирательная система, смешанная избирательная система.

* * *

УДК 341.7

Дем'ячук О. П., доктор політичних наук, доцент, професор кафедри політології, Національний університет «Києво-Могилянська академія» (Україна, Київ), demyanchuk@ukma.kiev.ua

ПОЛІТИЧНА І ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ЯК ПОЛІТИЧНИЙ ІНСТИТУТ: ПОТРЕБА ФОРМУВАННЯ В УКРАЇНІ

Піднімається проблема інституалізації політичної освіти населення для підвищення ефективності політичних рішень, ухвалюваних політичною системою, і подальшого демократичного розвитку України. Питання політичної компетентності громадян загострюється з процесами децентралізації, оскільки кожний громадянин завдяки новим інструментам політичної участі (електронні петиції, звернення, заяви тощо) матиме змогу впливати на ухвалення рішень, що безпосередньо стосуватимуться місцевих громад, а отже, виростає небезпека негативного впливу населення через «політичну неписьменність», брак політичної компетентності. Дослідження базуються на інституційному підході.

Ключові слова: політична система, політичні інститути, політична освіта, політична культура, прийняття рішень.

Незворотність і темпи побудови демократичного суспільства в Україні прямо залежать від залучення якнайширших верств населення до процесів управління на всіх його рівнях. Численні автори – Ф. М. Рудич, Ю. А. Левенець, С. Г. Рябов, А. Ф. Колодій, Т. В. Розова й інші – глибоко досліджували в теоретичному й прикладних аспектах проблеми побудови громадянського суспільства в Україні, його участі в політичних процесах. Значна увага при цьому приділялася інституціоналізації громадянського суспільства [див. зокрема, 11] та умовам його функціонування у взаємодії з державними органами.

Життєздатність і розвиток громадянського суспільства ряд дослідників пов'язували зі здійсненням

широкої громадянської та політичної освіти. На початку 2000-х років С. Г. Рябов разом з колективом Інституту громадянської освіти при Національному університеті «Києво-Могилянська академія» та Лабораторією законодавчих ініціатив і за підтримки Фонду Конрада Аденауера (ФРН) започаткували розробку Концепції політичної освіти в Україні, проект якої був опублікований і публічно представлений на наукових форумах у 2005 році [9]. Цією Концепцією була визначена мета політичної освіти, що «полягає у підвищенні рівня політичної культури громадян України, коли люди добре розуміють головні ідеї й принципи демократії, здатні самостійно діяти для захисту власних прав та інтересів, інтересів своїх громад» [9, с. 4]. При цьому зазначалося, що громадянська освіта є однією з компонентів політичної освіти, проте не співпадає з нею і має дещо інший предмет діяльності. З цього розмежування випливав і різний склад акторів – якщо громадянську освіту мали здійснювати в першу чергу державні органи через систему навчальних закладів, то політична освіта покладалася на значно ширше коло дійових осіб: на політичні партії, громадські організації, в тому числі й релігійні, заклади освіти всіх рівнів. Відповідно і об'єктами громадянської й політичної освіти були визначені, у першому випадку, здебільшого молоде покоління, що потребує національної соціалізації, а в другому – населення будь-якого віку, статі, соціального статусу тощо.

На жаль, політичні й організаційні перешкоди не дали змогу в той час впровадити систему політичної освіти, проте потреба в ній стає все нагальнішою, особливо в контексті політичних подій останніх років і глибоких змін у системі управління в Україні, в першу чергу посилення ролі регіональних і місцевих органів в організації суспільного життя. При цьому дієвість політичної освіти прямо залежить від ступеня її інституалізації, тобто, запровадження її як нового політичного інституту в політичній системі України.

Вплив неінституційованого суспільного середовища на політичні інститути

Головною функцією політичної системи згідно з Девідом Істоном [14] є вироблення і ухвалення політичних рішень (іншими словами – публічних політик), що встановлюють правила поведінки громадян у конкретних галузях суспільного життя. За висловом автора, політична система, як і будь-яка соціальна система, не лише адаптується до поточних змін у ній, але й прагне контролювати, вдосконалювати або змінювати саму себе та/або своє оточення (стор. 193). Тобто, політичні інститути – елементи політичної системи – в залежності від її характеристик (політичного режиму чи розподілу політичної влади всередині системи) і відповідно своїх зв'язків з суспільством можуть нав'язувати суспільству правила і норми, змінюючи його, а можуть змінюватися самі під впливом змін, що відбуваються у цьому суспільстві.

І зміст, і процедури ухвалення рішень при низькому рівні політичної культури населення визначаються майже виключно структурою, функціями й повноваженнями політичних інститутів у відповідності з уявленнями їхніх представників – політиків і чиновників – про інтереси, потреби й очікування громадян і суспільних груп. Саме так можна сформулювати один з парадоксів представницької демократії: «Те, що ми називаємо демократією, тобто,

система ухвалення рішень, лідери якої більш–менш враховують вподобання не–лідерів [тобто, індивідів і груп, непричетних прямим чином до ухвалення рішень – прим. О. Д.], працює при відносно низькому рівні участі громадян» [13, с. 87]. Внаслідок такого способу прийняття рішень політична система набуває радше елітистського, аніж поліархічного характеру, що не виключає ймовірності її трансформації з демократичної в авторитарну. Саме намагання здійснити таку трансформацію спостерігалися в періоди правління президентів Леоніда Кучми й Віктора Януковича.

Одним із наслідків «елітичності» системи ухвалення політичних рішень є відмова від *вичерпної* раціональності на користь *обмеженої* (див., наприклад, працю Герберта Саймона [16]), тобто, пошук сьак–так прийнятного рішення, що задовольнятиме більшість його виробників і в їхньому уявленні – хоча б часткове вирішення суспільних проблем. В умовах і плюралістського, і елітистського розподілу політичної влади в політичній системі це означатиме в кінцевому підсумку диктат виконавчої влади – високопосадовців і чиновників [4; 5], а отже, зниження ефективності управління суспільним життям, реагування на потреби населення і вирішення суспільних проблем.

Інституційна структура будь–якої політичної системи з будь–яким розподілом політичної влади всередині є достатньою для вироблення, ухвалення і впровадження політичних рішень, але не завжди забезпечує соціальну спрямованість цих рішень. Тому, якщо підходити до аналізу політичної системи з позицій класичного інституціоналізму, то кидається у вічі подібність більшості сучасних політичних систем між собою. Це цілком зрозуміло, оскільки у світі століттями відпрацьована оптимальна структура політичної системи з традиційним уже розділенням державної влади на три гілки, а процеси вироблення нею політичних рішень добре описані численними моделями – циклічною [див., наприклад, 3, розділ 5], раціонального вибору [17; 18], теорії ігор [19] та іншими. При цьому найпопулярнішим у світовій науковій літературі є саме інституційний підхід до аналізу політичних процесів (класичний або – рідше – неоінституціоналізм), стосовно якого Роберт Ліберман з Колумбійського університету висловився доволі різко: «Інституційні підходи до пояснення політичних явищ страждають на три основних обмеження: редукціонізм, увага до екзогенних чинників і надмірний наголос на порядку і структурі» [15] (переклад мій – О. Д.).

Тим не менш, інституційна структура залишається в центрі уваги і дослідників, і політиків та високопосадовців, оскільки саме вона забезпечує стабільність і передбачуваність політичних процесів і взагалі процесів управління суспільством. Це дає нам підстави підходити до ряду на перший погляд загальних міркувань з позицій строго інституційного підходу.

Українська політична система структурно схожа на більшість систем світу, однак з точки зору розподілу політичної влади і загалом процесів вироблення й ухвалення суспільно позитивних політичних рішень має певні недоліки порівняно з політичними системами розвинених демократичних країн (принаймні, країн, які прийнято вважати демократичними). У першу чергу це стосується соціальної направленості діяльності політичних інститутів, або, звертаючись до новітніх

термінів, їх *екстрактивності*. Терміни «екстрактивні інститути» та «інклюзивні інститути» не так давно були запропоновані Дароном Асемоглу і Джеймсом Робінсоном [12] для характеристики ступеня відкритості політичних та економічних інститутів до суспільства. Екстрактивні (від *extract* – *витягати, відбирати*) інститути функціонують на принципах відбору ресурсів у суспільства, зосередження їх в еліті й дозованого перерозподілу невеликої частини цих ресурсів назад у суспільство. Це можливо лише за умови відсторонення громадян від процесів накопичення й розподілу суспільних ресурсів. Як доводять автори цитованої книги, екстрактивні політичні й економічні інститути не здатні забезпечити стійкий розвиток нації саме через обмеження громадянської ініціативи, неврахування інтересів населення, вилучення суспільства з політичного процесу.

Натомість *інклюзивні* (від *include* – *включати, залучати*) інститути функціонують у прямому зв'язку з громадянами, підтримуючи приватну і групову ініціативу, захищаючи приватні й групові інтереси незалежно від майнового стану чи соціального статусу особи/групи. Саме інклюзивні інститути здатні забезпечувати довготерміновий стійкий розвиток суспільства.

Простий аналіз політичних процесів в Україні свідчить про значною мірою екстрактивний характер політичних та економічних інститутів. Так, участь громадян у політичних процесах майже виключно обмежується політичними виборами і значно меншою мірою – можливістю впливати в реальному часі на вироблення й ухвалення політичних рішень. Останній референдум 2000–го року («референдуми» 2014 року в Криму і на Сході України не рахуватимемо) не дав жодних результатів стосовно зміни складу акторів, характеру і процедур прийняття політичних рішень. Соціологічні опитування відіграють роль соціальних вимірювань і також мало впливають на поведінку основних політичних акторів.

Екстрактивні та інклюзивні політичні інститути можна порівняти, використовуючи відому схему вироблення і здійснення публічних політик, запропоновану Гелом К. Колбечем [7].

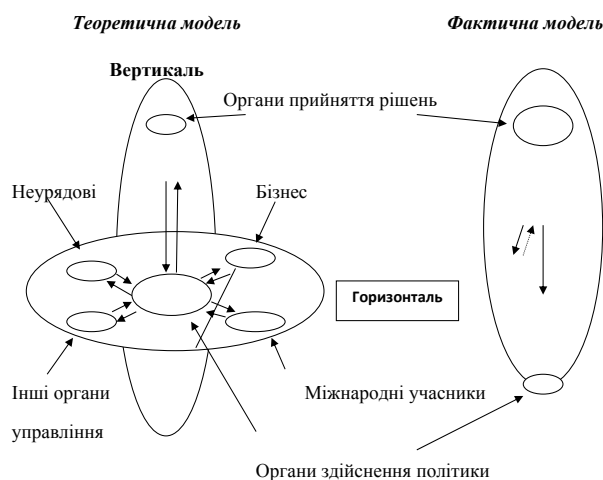

Рис. 1. Теоретична схема вироблення і впровадження політичних рішень у демократичних країнах (інклюзивні інститути) і фактична схема для України (екстрактивні інститути)

Теоретична модель показує наявність у процесу вироблення і впровадження політичних рішень як вертикальної (державної), так і горизонтальної (політичної) складової, тоді як у фактичній моделі, побудованій нами, що відповідає в основному українській політичній системі, горизонтальна складова і в класичному інституційному, і в неінституційному сенсі відсутня. Це означає, що до вироблення і впровадження політичних рішень практично не допускаються бізнес, громадські та експертні й міжнародні організації, а також політичні й державні інститути (зокрема, галузеві органи управління), що знаходяться поза предметною вертикаллю.

Це одна суттєва відмінність між двома моделями полягає в тому, що політична система з екстрактивними інститутами не має іншого зворотного ресурсного зв'язку з суспільством, аніж екстракція його матеріальних, фінансових та людських ресурсів. Наслідками цього стають:

- Зниження ділової (економічної) й громадянської ініціативи з боку суспільства, а отже, зменшення обсягів тих ресурсів, які можуть бути екстраговані політичною системою.

- Збільшення затрат ресурсів, акумульованих політичною системою, на впровадження ухвалених рішень та подолання можливого опору через відсутність чи принаймні слабкість бажання громадян виконувати ці рішення.

- Підвищення ймовірності помилок в ухвалених рішеннях через брак інформаційних та ідейних ресурсів, екстрагованих з суспільства.

- Внаслідок останнього – збільшення затрат ресурсів політичної системи на виправлення цих помилок.

Зрозуміло, що перехід від екстрактивних до інклюзивних політичних інститутів не може бути здійснений лише змінами норм, функціональних зв'язків і процедур *всередині* політичної системи – необхідно встановлювати, постійно підтримувати й удосконалювати її взаємодію з громадянами. При цьому не лише політичні інститути мають впливати (контролювати, організовувати) на суспільство, але й громадяни повинні мати можливість впливати на політичні інститути стосовно їхніх функцій, процедур і норм діяльності.

Але тут виникає інша проблема. Вироблення і впровадження політичних рішень передбачає залучення експертного знання на всіх етапах, в тому числі на етапі свідомого й професійного виконання цих рішень. Коли мова йде про рішення, що стосуються широких верств населення (ухвалені закони, здійснювані реформи тощо), необхідно формувати певний рівень знань про них і добиватися розуміння громадянами їх значення для підвищення добробуту індивідів, груп і суспільства в цілому. А цього можна досягти постійним навчанням, створенням навчального середовища, в якому населення отримуватиме знання про політику (в усіх сенсах цього терміну – *politics, policy і polity*) й опановуватиме інструменти, вміння й навички користування нею. Інакше кажучи, необхідна інституціоналізована система політичного навчання чи *політичної освіти*, відкрита і доступна всім громадянам незалежно від віку, рівня освіти чи виду професійної діяльності. Причому політична освіта повинна бути включена в політичну систему як один з обов'язкових її елементів, тобто,

вона має набрати форми *політичного інституту*, нерозривно пов'язаного з іншими політичними інститутами системи.

Така інституалізація набуває особливої ваги з огляду на Конституційну реформу і децентралізацію влади в Україні. Сьогодні ми спостерігаємо значне збільшення громадянської активності, що виливається в численні електронні петиції, які збирають дуже швидко десятки тисяч підписів. Наприклад, електронна петиція до Президента України про видачу паспортів лише українською мовою за кілька днів збрала необхідні 25 тисяч підписів [10], а сервіс електронних петицій, відкритий на сайті Верховної Ради України 28.10.2015 р., за день отримав 108 петицій, під якими активно збираються підписи [8].

Немає сумніву, що цей процес усе ширшого втручання громадян у вироблення і впровадження політичних рішень поступово йтиме донизу, на регіональний і місцевий рівні управління суспільством. Відповідно менша кількість активних громадян підписуватиме кожен петицію на нижчих щаблях управління, висуватиме вимоги, які за певних умов ставитимуть важкі завдання перед управлінськими й політичними інститутами. В цих умовах питома вага кожного голосу збільшується, а отже, будь-які прояви невігластва чи навмисного перекручування змісту окремими громадянами можуть виявитися критичними. Тому значно зростає потреба в інституалізації процесів політичного просвітництва, навчання громадян, поглиблення їхніх знань і розуміння політичних процесів, що відбуваються в державі й міжнародному середовищі.

Переваги і небезпеки інституалізації політичної освіти

За 2014–2015 роки в Україні з'явилися або були суттєво доповнені чи змінені законодавчо закріплені інструменти впливу населення на політичні процеси [зокрема, 1]. Завдяки їм будь-який громадянин може зробити внесок у процес вироблення політичного рішення шляхом подання звернень, заяв, у тому числі в електронному вигляді.

Проте наявність можливості ще не означає здатність населення адекватно й ефективно використати цю можливість. Недостатньо просто знати про неї, необхідно мати певний рівень знань – економічних, політичних тощо – і розуміння природи і змісту тих питань, стосовно яких громадянин звертається. Звичайно, існує досить велика армія експертів і «експертів», які подають найрізноманітнішу інформацію через ЗМІ чи публічні виступи, однак кожен фахівець подає *свою* думку, яка зовсім не обов'язково відбиватиме думки, очікування й інтереси окремих громадян і суспільних груп, але впливатиме на їхню політичну поведінку тим більше, чим нижчий рівень політичної свідомості й культури населення.

Ще одним негативним аспектом неінституційованості політичної освіти в Україні є відсутність будь-якої відповідальності за викривлені або брехливі твердження чи судження стосовно політичних акторів чи політичних подій. Впровадження політичної освіти як політичного інституту полегшило би введення норм контролю за змістом і формою здійснення політичної освіти і політичного інформування, а також використання політичних знань.

У Радянському Союзі система політичної освіти була добре розвинена й інституційована у вигляді університетів марксизму–ленінізму, товариства «Знання», численних лекторіїв тощо [6]. Однак ця система виконувала функції політичної індоктринації, тобто політична освіта була чітко орієнтована на обслуговування ідей однієї партії в умовах монопольного права на політичну владу. Після руйнування монополії політична освіта як послідовна, цілісна система була зруйнована. На її місце вийшла політична пропаганда й агітація, яку здійснюють окремі політичні партії й політики, але така діяльність має мало спільного з політичною *освітою, навчанням* громадян свідомо й інформовано поводитися в політичних подіях.

За аналогією з системою політичної освіти, що ефективно діє у Федеративній Республіці Німеччина [9], Україна зараз потребує *державної* системи політичної освіти, але у вигляді не стільки мережі «політосвітніх» навчальних закладів, скільки комплексу правил, норм і ресурсів, тобто, того, що ми називаємо «політичним інститутом». Дуже важливим кроком у напрямку цивілізованого й демократичного функціонування української політичної системи стало ухвалення 8 жовтня 2015 року Верховною Радою України Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції» (на час написання статті цей Закон ще не опублікований, тому можна дати лише посилання на інформаційні матеріали [2]). Наступним кроком на шляху до справді інклюзивних політичних інститутів може стати регламентована законом спільна діяльність державних органів, політичних партій, неурядових (в тому числі релігійних) організацій, ділових кіл на конкурентних засадах по здійсненню серед широких верств населення політичної освіти.

На жаль, за 10 років, що пройшли з часу підготовки Концепції політичної освіти, проблема формування демократичної політичної свідомості громадян і відповідно демократичної політичної культури так і не вийшла за межі академічного дискурсу. Ба більше, і ті дії ентузіастів–освітян, що дали змогу на початку 2000–х років розпочати впровадження громадянської освіти принаймні для молодого покоління, поступово зійшли нанівець через незацікавленість, а часом, напевно, і побоювання головних політичних акторів стосовно наслідків демократизації громадянської й політичної культури українського суспільства. Події кінця 2013 – початку 2014 року, та й подальший хід політичної історії України показали силу й водночас небезпеку політичного невігластва як громадян, так і політиків. А для ліквідації неписьменності рецепт один – навчання, освіта, інформування й практикування отриманих знань і навичок.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції» від 02.07.2015 №577–VIII.
2. Закон про державне фінансування політичних партій: крок до деолігархізації / Новий формат. Інформаційно–аналітичний портал. 13 жовтня 2015 г. / Інтернет–ресурс. – Режим доступу: <http://nf.dp.ua/2015/10/zakon-pro-derzhavne-finansuvannya-politychnykh-partiy-krok-do-deoliharkhizatsiyi/>.
3. Данн Вільям Н. Державна політика: вступ до аналізу / Вільям Н. Данн. – Пер. з англ. Г. С. Краснокутського. – Одеса: АО БАХВА, 2005. – 468 с.

4. Дем'ячук О. Державна політика і державне управління: політологічні аспекти. Монографія / Олександр Дем'ячук. – К.: Факт, 2008. – 272 с.

5. Дем'ячук О. П. Квазіпартійні учасники процесу ухвалення політичних рішень // Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: матеріали міжнародної науково–практичної конференції. 24–25 листопада 2011 р. – К.: ІПІЕНД, 2012. – 588 с.

6. Дем'ячук О., Кравченко М. Політична освіта: місток між державою та громадянським суспільством // Дем'ячук О. П., Кравченко М. С. – У зб. Громадянське суспільство: проблеми теорії та практики. Під ред. С. Г. Рябова. – К.: НАУКМА, 2008. – С.62–79.

7. Колбеч Г. К. Політика / Г. К. Колбеч / Переклад з англійської О. Дем'ячука. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004.

8. На сайті Верховної Ради за добу зареєстровано 108 петицій / УНН. 29 жовтня 2015 р. / Інтернет–ресурс. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1515135-noviy-servis-na-sayti-verkhovnoyi-radi-za-dobu-nabrav-108-petitsiy>

9. Політична освіта в Україні: проблеми та перспективи розвитку / За загальною редакцією С. Г. Рябова. – К., 2005. – 44 с.

10. Порошенко розгляне петицію про видачу паспорта тільки українською мовою / Преса України. 28 жовтня 2015 р. / Інтернет–ресурс. – Режим доступу: <http://uapress.info/uk/news/show/102453>.

11. Український соціум / Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степко М. Т. та ін. / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – 792 с.

12. Acemoglu Daron and James A. Robinson. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty. Crown Business. 2012. – 529 p. У 2016 році очікується видання українського перекладу цієї книги. – О. Д.

13. Dahl Robert. Hierarchy, Democracy and Bargaining in Politics and Economics / In: Political Behavior. Eds. Heinz Eulau et al. Glencoe, Ill.: The Free Press, 1958.

14. Easton D. A Systems Analysis of Political Life (New York, Wiley, 1965). Easton, D. A Framework for Political Analysis (Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall, 1965).

15. Lieberman Robert C. Ideas, Institutions, and Political Order: Explaining Political Change. American Political Science Review, 96: 697–712. 2002.

16. Simon Herbert A. Models of Bounded Rationality. V. 1. Economic Analysis and Public Policy // MIT Press. – 1982. – 392 p.

17. Scott John. Rational Choice Theory. From: Understanding Contemporary Society: Theories of the Present. Eds. G. Browning, A. Halckli, and F. Webster. SAGE Publications, 2000 / Інтернет–ресурс. – Режим доступу: <http://www.soc.iastate.edu/SAPP/soc401rationalchoice.pdf>.

18. Whiteley Paul and Patrick Seyd. Introduction: Rationality and political decision-making. European Journal of Political Research. 29: 143–145. 1996.

19. Zagare Frank C. Game Theory: Concepts and Applications. SAGE. 1984. – 96 p.

References

1. Zakon Ukraïny «Pro vnesennja zmin do Zakonu Ukraïny «Pro zvernennja gromadjan» shhodo elektronnoho zvernennja ta elektronnoi' petycii» vid 02.07.2015 №577–VIII.
2. Zakon pro derzhavne finansuvannja politychnykh partij: krok do deoligarhizatsii' / Novyj format. Informacionno–analiticheskij portal. 13 oktjabrja 2015 g. / Internet–resurs. – Rezhym dostupu: <http://nf.dp.ua/2015/10/zakon-pro-derzhavne-finansuvannya-politychnykh-partiy-krok-do-deoliharkhizatsiyi/>.
3. Dann Vil'jam N. Derzhavna polityka: vstup do analizu / Vil'jam N. Dann. – Per. z angl. G. Je. Krasnokuts'kogo. – Odesa: AO BAHVA, 2005. – 468 s.
4. Dem'janchuk O. Derzhavna polityka i derzhavne upravlinnja: politologichni aspekty. Monografija / Oleksandr Dem'janchuk. – K.: Fakt, 2008. – 272 s.
5. Dem'janchuk O. P. Kvazipartijni uchasnkyky procesu uhvalennja politychnykh rishen' // Partijna sistema sучасnoi' Ukraïny: evoljucija, tendencii' ta perspektivy rozvytku: materialy mizhnarodnoi' naukovo–praktynchoi' konferencii'. 24–25 lystopada 2011 r. – K.: IPIEND, 2012. – 588 s.
6. Dem'janchuk O., Kravchenko M. Politychna osvita: mistok mizh derzhavoju ta gromadjans'kym suspil'stvom // Dem'janchuk O. P., Kravchenko M. S. – U zb. Gromadjans'ke suspil'stvo: problemy teorii' ta praktyky. Pid red. S. G. Rjabova. – K.: NAUKMA, 2008. – S.62–79.

7. Kolbech G. K. Polityka / G. K. Kolbech / Pereklad z anglis'koi' O. Dem'janchuka. – K.: Vydavnychij dim «KM Akademija», 2004.

8. Na sajti Verhovnoi' Rady za dobu zarejestrovano 108 petycij / UNN. 29 zhovtnja 2015 r. / Internet–resurs. – Rezhym dostupu: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1515135–noviy–servis–na–sayti–verkhovnoyi–radi–za–dobu–nabrav–108–petytsiy>

9. Politychna osvita v Ukraїni: problemy ta perspektyvy rozvytku / Za zagal'noju redakciju S. G. Rjabova. – K., 2005. – 44 s.

10. Poroshenko rozgljane petyciju pro vydachu pasporta til'ky ukrai'ns'koju movoju / Presa Ukraїny. 28 zhovtnja 2015 r. / Internet–resurs. – Rezhym dostupu: <http://uapress.info/uk/news/show/102453>.

11. Ukraїns'kyj socium / Vlasjuk O. S., Kryshchenko V. S., Stepyko M. T. ta in. / Za red. V. S. Kryshchenka. – K.: Znannja Ukraїny, 2005. – 792 s.

12. Acemoglu Daron and James A. Robinson. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty. Crown Business. 2012. – 529 p. U 2016 roci ochikujet'sja vydannja ukrai'ns'kogo perekladu cijei knygy. – O. D.

13. Dahl Robert. Hierarchy, Democracy and Bargaining in Politics and Economics / In: Political Behavior. Eds. Heinz Eulau et al. Glencoe, Ill.: The Free Press, 1958.

14. Easton D. A Systems Analysis of Political Life (New York, Wiley, 1965). Easton, D. A Framework for Political Analysis (Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall, 1965).

15. Lieberman Robert C. Ideas, Institutions, and Political Order: Explaining Political Change. American Political Science Review, 96: 697–712. 2002.

16. Simon Herbert A. Models of Bounded Rationality. V. 1. Economic Analysis and Public Policy // MIT Press. – 1982. – 392 p.

17. Scott John. Rational Choice Theory. From: Understanding Contemporary Society: Theories of the Present. Eds. G. Browning, A. Halckli, and F. Webster. SAGE Publications, 2000 / Internet–resurs. – Rezhym dostupu: <http://www.soc.iastate.edu/SAPP/soc401rationalchoice.pdf>

18. Whiteley Paul and Patrick Seyd. Introduction: Rationality and political decision–making. European Journal of Political Research. 29: 143–145. 1996.

19. Zagare Frank C. Game Theory: Concepts and Applications. SAGE. 1984. – 96 p.

Demianchuk O. P., Doctor in Political Sciences, Professor of Political Science Department, National University «Kyiv–Mohyla Academy» (Ukraine, Kyiv), demyanchuk@ukma.kiev.ua

Political and civic education as a political institution: the need to build in Ukraine

The article considers the problem of political education institutionalization for better efficiency of political decisions and further democratization of Ukraine. The issue of citizens' political competence becomes more important in the context of decentralization processes because each citizen will be capable to make influence on decision making having the new instruments of political participation (electronic petitions, claims etc.) in a local community scale. It means that a threat of the people's negative influence caused by their «political ignorance» – lack of political competence. The institutional approach is used in the research.

Keywords: political system, political institutions, political education, political culture, decision making.

Демьянчук А. П., доктор политических наук, доцент, профессор кафедры политологии, Национальный университет «Киево–Могилянская академия» (Украина, Киев), demyanchuk@ukma.kiev.ua

Политическое и гражданское образование как политический институт: необходимость формирования в Украине

Поднимается проблема институционализации политического образования населения для повышения эффективности политических решений, принимаемых политической системой, и дальнейшего демократического развития Украины. Вопрос политической компетентности граждан обостряется с процессами децентрализации, поскольку каждый гражданин благодаря новым инструментам политического участия (электронные петиции, обращения, заявления и т.п.) будет иметь возможность влиять на принятие решений, непосредственно касающихся местных общин, а значит, вырастает опасность отрицательного влияния населения из–за «политической неграмотности», недостаток политической компетентности. Исследование основано на институциональном подходе.

Ключевые слова: политическая система, политические институты, политическое образование, политическая культура, принятие решений.

***

УДК 327

Остап'як В. І., кандидат політичних наук, директор Навчально–методичного центру політичних та євроінтеграційних досліджень Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Україна, Івано–Франківськ), vasily.ostapiak@gmail.com

ІНТЕГРАЦІЙНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПАРТНЕРСТВА УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

Проводиться дослідження ключових аспектів інтеграції України у світове співтовариство та роль Республіки Польщі у зазначених процесах. Аналізуються ключові політичні, економічні та соціальні показники, котрі впливають на формування ефективного партнерства між Україною та Республікою Польщею. Доводиться необхідність подальшого детального аналізу реформування української політико–адміністративної системи в умовах загроз військового характеру та реакції ЄС і Республіки Польща.

Досліджується співробітництво на шляху інтеграції України в ЄС, підкреслюється, що доволі значний вплив на процеси формування партнерства між Києвом та Брюсселем відіграє Варшава. Зазначається проведення вмілої політики підтримки європейського напрямку руху України Республікою Польщею, що можна прослідкувати не тільки в економічному і політичному просторі, але й в підтримці демократичних ініціатив після Революції гідності та у викликах «гібридних протистоянь».

Ключові слова: партнерство, конфлікт, трансформація, інтеграція, Україна.

Постановка наукової проблеми та її значення.

Прагнення об'єднання та інтеграції світової спільноти і процеси глобалізації невід'ємно взаємопов'язані з розвитком політичної і економічної систем. Спостерігаємо, що процес глобалізації стрімко почав змінювати політичну кон'юнктуру в ХХ столітті. Спочатку процеси глобалізації, що базувалися на економічній доцільності призвели до стрімкого розвитку світового господарства, котре в свою чергу почало впливати і на політичні процеси в системі міжнародних відносин. З погляду на використання економіки та фінансів у процесах глобалізації їх потрібно було систематизувати і впорядкувати, що вдалося зробити завдяки налагодженні політики партнерства. Зрозуміло, що дослідження політичних процесів на регіональному та міжнародному рівні проводилося та й проводиться, проте вважаємо основним конструктивним чинником глобалізації саме налагодження ефективної системи партнерства в політичних вимірах. Нам видається цікавою оцінка процесу глобалізації відомого американського економіста Дж. Стігліца: «Ті, хто описують глобалізацію, занадто часто випускають з уваги її корисні результати. Однак прихильники глобалізації відрізняються ще більшою упередженістю. Для них глобалізація і є прогрес, країни, що розвиваються, повинні прийняти його, якщо вони хочуть ефективного росту та подолання бідності. Однак великому числу країн глобалізація не принесла обіцяних економічних вигод» [4, с. 23]. Вважаємо, що налагодження ефективного політичного партнерства в системі міжнародних відносин здатне виступити чинником якісної протидії глобальним загрозам, зокрема «гібридним війнам» і міжнародному тероризму.

Спостерігаючи за налагодженням співробітництва на шляху інтеграції України в ЄС, варто підкреслити, що доволі значний вплив на процеси формування партнерства між Києвом та Брюсселем відіграє Варшава. Проведення вмілої політики підтримки європейського напрямку руху України Республікою Польщею можна прослідкувати не тільки в економічному і політичному

просторі, але й в підтримці демократичних ініціатив після Революції гідності та у викликах «гібридних протистоянь».

Варто також зазначити, що загалом світова продемократична спільнота докладає значних зусиль на шляху підтримки України і подальшої інтеграції нашої держави у світове співтовариство. Дослідження чинників і аспектів, що впливають на трансформаційні процеси України, потребують детального розгляду, тому що деталізації політичної і економічної складової допоможе проаналізувати і пришвидшити процеси подальшої інтеграції Центрально – Європейського регіону у систему світового господарства, безпеки, політики. Використання в процесі дослідження компаративного аналізу надасть можливість більш ефективно проаналізувати вплив політики Республіки Польща на процеси інтеграції України в структуру ЄС і дозволить визначити чинники деструктивного впливу на інтеграцію. Відповідно визначивши причини та недоліки деструктивного впливу, зможемо здійснити спробу та запропонувати шляхи подолання дезінтеграції.

Основним завданням, яке варто розкрити при проведенні аналізу взаємодії Республіки Польща та Україною, варто зазначити саме пошук основних інтегруючих аспектів, що впливають на вироблення ефективної системи партнерства. А відтак визначити ефективні та деструктивні чинники партнерства, як складової розвитку системи міжнародних відносин в умовах глобалізації.

Аналіз останніх досліджень. Проводячи дослідження налагодження ефективного партнерства та аналізуючи основні чинники взаємодії України та Республіки Польща на світовій арені, також в контексті інтеграційних трансформацій з ЄС, варто звернути увагу на праці таких зарубіжних дослідників, як "Глобалізація" І.Веллерстайна, "Зіткнення цивілізацій" С.Хантінгтона, "Глобальний капіталізм" А.Гідденса, "Великий розрив" Ф.Фукуями, "Шок майбутнього" О.Тоффлера та інші. Окремо варто згадати вітчизняних дослідників, зокрема А.Новак, Н.Пирець, П.Пашко, І.Бережнюк, М.Тонев, С.Боротничек, Т.Трошкина, А.Кругленя, Я.Малик, О.Білорус, І.Грицяк, І.Надольний, В.Князева, І.Кравченко, С.Майборода, Т.Мотренко, В.Мунтян, Є.Макаренко, Н.Нижник, Г.Немиря, І.Розпутенко, С.Пірожкова, І.Погорська, В.Токовенко, В.Юрчишин.

Аналізуючи інтеграційні трансформування партнерства України та Республіки Польща нам не траплялися дослідження взаємопов'язані з взаємодією інтеграційних процесів та партнерства, вважаємо, що варто саме в такому контексті проводити дослідження.

Мета і завдання дослідження. Здійснена спроба проаналізувати використання ефективного політичного управління в країнах перехідного типу і в країнах із сталим розвитком є визначальним на шляху подальшої глобалізації, тому нам цікавий досвід Республіки Польща на шляху інтеграції в ЄС, адже саме цей шлях є оптимальним в умовах глобалізації для України. Бачимо, що подолання низки проблем країн, що розвиваються і налагодження ефективного партнерства між ЄС та країнами партнерами триває.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів. Для Варшави в сучасних умовах виникло декілька загрозливих факторів, котрі

взаємопов'язані з глобальними загрозами і відображають основні проблеми всієї Єврозони. Від вирішення проблем пов'язаних з існуванням ЄС залежатиме не тільки доля подальшого розвитку Польщі, але й доля України, і такими проблемами можна вважати:

– «кризу Єврозони», котра показує певну невизначеність європейських політиків, щодо вирішення економічних проблем. Відповідно взаємопов'язаність польської економіки з економікою ЄС доволі деструктивно впливає саме на сільське господарство РП, що відображається в певному стримуванні розвитку сільського господарства, а відтак і економіки Польщі загалом. Згодом спостерігатимемо за карколомними змінами в економічному житті нашого західного сусіда (Варшави). Після виборів нового Президента Анджея Дуди та виборів до парламенту, на котрих перемогла партія «Право та справедливість», отримавши більшість, ця партія зможе сформувати уряд, який за прогнозами аналітиків проводитиме доволі неординарні зміни в курсі розвитку РП [3]. В цьому контексті, аналізуючи економічні і політичні взаємозв'язки, варто згадати саме про Німеччину, котра виступає основним політичним і економічним партнером Польщі. Взаємопов'язаність експортних операцій між вищезазначеними країнами є доволі високою, що в свою чергу позначається на залежності Варшави від курсу розвитку диктованого Берліном. Спостерігаючи за взаємопроникненістю економіки Польщі та Німеччини, Варшава здійснює пошук нових економічних партнерів, зокрема за межами ЄС. Саме тому наміри Республіки Польщі допомогти інтегруватися Україні в Європейське співтовариство є такими активними. Польська економіка потребує залучення нових та дешевих інвестицій, котрі можна реалізувати, використавши Україну, як простір для подальшого розвитку з дешевою робочою силою. Варто також згадати і про проблеми з демографією і природною міграцією продиктованою перерозподілом продуктивних сил після входження Польщі в економічну і політичну структуру ЄС. Попри негативні наслідки має також і безліч конструктивних індикаторів, котрі позитивно впливають на поглиблення політичної і економічної інтеграції, що саме по собі може зміцнити ЄС. Відповідно зміцнення економічних зв'язків РП та ЄС позитивно впливатиме на подальшу інтеграцію України в європейський простір;

– навалу мігрантів з Близького Сходу та Африки, також доволі негативно впливає на політичне середовище ЄС і викликає певні побоювання, пов'язані з асиміляцією європейського населення християнського спрямування, населенням близькосхідним з протилежною ісламською релігією, котре значно адаптивніше в культурному просторі. До прикладу польський політик Богдан Борусевич зазначає «... в нас цих мігрантів немає. Вони прямують або до Німеччини, або до Швеції. А побоювання все ж є.» [5]. Проте керівництво Республіки Польща погоджується також з тим, що варто приймати на власну територію вихідців з України, і це зрозуміло, бо українці більш близькі полякам за культурними і релігійними звичаєвими традиціями, ніж жителі Африки та Близького Сходу. Саме явище міграції доволі складне та безсумнівно впливає на економічний розвиток, зокрема ринки праці, інвестиції і т.д. Безумовно трудова міграція населення з України складає

загрозу для економіки, проте цей процес є природним і потребує подальшого дослідження. Якщо виходити з конструктивної точки зору, то доцільним видається міграція з України до країн сусідів, котрі є близькими за культурним рівнем розвитку до нашої країни, зокрема маємо на увазі Республіку Польщу. Ефективна міграційна політика сприятиме налагодженню конструктивних економічних, політичних та культурних зв'язків, що в свою чергу розвиватиме ефективну інтеграцію України в систему ціннісних орієнтирів демократичного світу та європейського простору. Відтак можна припустити, що міграційна політика Польщі та України здатна ефективно вплинути не тільки на культурні та економічні взаємозв'язки, але й на подальшу глобалізацію всього європейського простору. Не варто занижувати значення міграції, як чинника інтеграції суспільств у світове співтовариство, а налагодження ефективної політичної і міграційної політики партнерства сприятиме розвитку добросусідських відносин та в подальшому виступатиме каталізатором євроінтеграційних змін. Налагодження та розробка ефективної міграційної політики між Республікою Польщею та Україною також може сприяти налагодженню міждержавного партнерства, котре відіграватиме основоположного значення при вступі України в ЄС. Відповідно для застосування ефективної міграційної політики потрібно проводити реформування не тільки міграційних служб, але й системи контролю за рухом робочої сили. Тому варто досліджувати процеси міграції не тільки на рівні ЄС та Республіки Польщі, але також варто враховувати вищезазначені процеси міграції на території України та інших сусідніх держав, що толерують демократичний розвиток;

– український конфлікт, що своїм загостренням, поширенням і підтримкою з боку РФ завдав непоправного удару системі колективної безпеки, котра була сформована після II Світової війни. Бачимо значне занепокоєння ЄС і зокрема Республіки Польща стосовно протистояння, котре отримало нових і неочікуваних рис, які можна характеризувати терміном «гібридна війна». Конфлікт на Сході України може бути основною загрозою не тільки для Республіки Польща і ЄС, але й для процесу глобалізації. Спостерігаємо, що в сучасних умовах і ЄС і Республіка Польща докладають значних зусиль для подолання конфлікту, в якому перебуває Україна на її східних рубежах [6]. Окремим пунктом варто зазначити підтримку українського волонтерського руху громадськими та урядовими організаціями ЄС та РП. Попри значну стурбованість Варшави, конфліктом на території України та анексією Автономної Республіки Крим Російською Федерацією, можна помітити налагоджену діяльність ЄС із США з приводу запобігання і розгортання «гібридних воєн». Бачимо, що НАТО виявляє значну стурбованість та ефективно рефлексує на прояви гібридних конфліктів шляхом вивчення цього явища. Відповідно Київ за останні 2 роки спротиву з терористичними ЛНР та ДНР виробив ефективний механізм протистояння пропагандистській та інформаційній війні «гібридного типу». Безумовно налагодження партнерства між Україною та Республікою Польщею триває, а обмін інформацією з приводу проведення інформаційного спротиву «гібридній війні» є невід'ємною частиною налагодження ефективної системи партнерства. Відповідно можемо констатувати

той факт, що партнерство є ключовим орієнтиром в міждержавних комунікаціях, котрий сприяє зміцненню інтеграції та трансформації суспільств на шляху глобалізації і демократизації. Бачимо, що подальша демократизація нашого суспільства не можлива без впровадження ефективного партнерства, яке може виступати запорукою стабільного розвитку в економіці, соціальній сфері та політиці. Проте не варто відкидати також можливість деструктивних впливів партнерства, як засад дестабілізації, котру ми можемо спостерігати на прикладі непорозумінь в ЄС.

Спостерігаючи за розвитком та формуванням партнерства між Україною та ЄС і зокрема з РП, варто підкреслити значний вплив Москви на ці процеси. Київ неодноразово протистояв і протистоїть гібридним впливам РФ, основні методи, котрі були проаналізовані Карлом фон Клаузевицем, де описувалося війну не тільки як акт насильства, але й таким, «що має на меті змусити супротивника виконати нашу волю» [2, с. 34]. Можемо спостерігати, що інформаційна війна, котра триває проти нашої країни, також спрямована і направлена на дестабілізацію структури ЄС. Застосування ЗМІ в проявах гібридної війни відобразилося не тільки на українських інформаційних потоках, адже наш східний сусід застосовує міжнародні канали поширення інформації, вмів маніпулюючи думкою європейського населення. Основна ціль Москви сприяти адміністративній реформі та запустити механізм федералізації нашої країни, що в сучасних умовах фактично призведе до краху України та несе в собі загрози дестабілізації у просторі Центрально – Східної Європи. Звісно, що ні Київ, ні Брюссель в цьому не зацікавлені і логічним виходом з скрутного становища може бути налагодження ефективної системи партнерства. Відповідно першочерговим, на нашу думку, може бути налагодження партнерства між Україною та Республікою Польщею. Використання сучасних про європейських (польських) підходів до модернізації економіки та ресурсний потенціал (українського господарства) спроможні пришвидшити процеси економічного і фінансового зростання.

Попри позитивний вплив партнерства на економічну складову формування сучасної України, варто підкреслити про доволі значний вплив партнерства також на політичну складову розвитку. Адже застосування демократичних підходів до управління з врахуванням польського досвіду дозволить більш ефективно провести не тільки адміністративну реформу, але й нівелює деструктивні процеси в політичному просторі. Варто зазначити, що налагодження ефективного партнерства спроможне демократизувати Україну, налагодити комунікативні зв'язки із ЄС та конструктивно вплинути на подальший процес глобалізації. Партнерство за своєю суттю виступає тим каталізатором, котрий спроможний перехідні суспільства, зокрема суспільства пострадянського простору, трансформувати та пришвидшити процес економічного та політичного злиття і подальшої трансформації на шляху побудови нового світового порядку.

Висновки і перспективи подальших досліджень. В умовах значних протистоянь як в Україні так і на світовій арені варто продовжити досліджувати вплив «гібридної війни» та партнерства на глобальне

інформаційне середовище [1]. Адже саме партнерство виступає ключовим елементом побудови нового світового порядку. Проводячи аналіз архітектури системи міжнародних відносин, потрібно підкреслити основну роль демократизації перехідних суспільств та адаптації демократичних суспільств до викликів та загроз сьогодення.

Бачимо, що криза розвитку демократичних союзів, зокрема ЄС та військового блоку НАТО, потребує детального аналізу задля усунення деструктивних процесів. Деструктивність глобалізації носить в собі одночасно і позитивні риси, котрі стимулюють розвиток нашої цивілізації. Попри конструктивізм, криза в собі приховує безліч небезпек, зокрема загрожує існуванню сучасної економіки, що беззаперечно може призвести до руйнування фінансової системи. Тому налагодження ефективного глобального та регіонального партнерства і дослідження цього процесу потребує складної деталізації. Отже, вважаємо доцільним проводити подальше дослідження розвитку та налагодження партнерства зокрема на регіональних рівнях. Від налагодження партнерства між Україною та ЄС і зокрема з Республікою Польща залежатиме не тільки сталий розвиток України, але й всього Центрально – Східного регіону.

Торкнувшись проблеми сталого розвитку суспільств, варто підкреслити необхідність сприйняття процесів розвитку в системі міжнародних відносин взаємопов'язаних з кризами до сприйняття як одного цілого, тобто як природний механізм еволюції сучасної цивілізації. Відповідно в цьому контексті партнерство є інструментом подолання криз та стимулом до трансформаційних перетворень суспільств, зокрема на регіональних рівнях. Відповідно є складовою інтеграції та побудови партнерства між Україною та Республікою Польща на регіональному рівні, що сприятиме побудові також на глобальному рівні нового світового порядку.

Список використаних джерел

1. Василенко И. Информационная война как фактор мировой политики / И. Василенко «Государственная служба» . – 2009. – №3. – С.80–86
2. Клаузевиц К. фон. Принципы ведения войны / К. фон. Клаузевиц. – М.: Центрполиграф, 2009. – 224 с.
3. «Право і справедливість» самостійно зможе сформувати уряд [Електронний ресурс] // http://espresso.tv/news/2015/10/25/quotpravo_i_spravedlyvistquot_samostijno_zmoze_sformuvaty_uryad
4. Стиглиц Дж.Ю. Глобалізація: тривожні тенденції / Пер. с англ. Г.Г. Пирогова // Дж.Ю. Стиглиц. – М.: Национальный общественно-научный фонд, 2003. – 304 с.
5. Спікер польського Сенату: Росія застрягне в Сирії [Електронний ресурс] // [www.dw.com](http://www.dw.com/uk/spiker-polskogo-senatu-rosija-zastrjagne-v-sirii/a-18772570) . – 09.10.2015. – Режим доступа: <http://www.dw.com/uk/spiker-polskogo-senatu-rosija-zastrjagne-v-sirii/a-18772570>
6. У Харкові переселенцям розпочали роздавати польську гуманітарку [Електронний ресурс] // <http://tyzhden.ua>. – 19.12.2014. – Режим доступа: <http://tyzhden.ua/News/126176>

References

1. Vasylenko Y. Ynformacyonnaja vojna kak faktor myrovoj polityky / Y. Vasylenko «Hosudarstvennaja služba» . – 2009. – №3. – S.80–86
2. Klauzevyc K. fon. Prynscypy vedenyja vojny / K. fon. Klauzevyc. – М.: Centrpolyhraf, 2009. – 224 s.
3. «Pravo i spravedlyvist» samostijno zmože sformuvaty urjad [Электронный ресурс] // espresso.tv. – 25.10.2015. – Режим доступа: <http://espresso.tv>

http://espresso.tv/news/2015/10/25/quotpravo_i_spravedlyvistquot_samostijno_zmoze_sformuvaty_uryad

4. Styhlyc Dž.Ju. Hlobalyzacija: trevožnye tendencyy / Per. s anhl. H.H. Pyroghova // Dž.Ju. Styhlyc. – М.: Nacyonal'nyj obščestvenno-naučnyj fond, 2003. – 304 s.

5. Spiker pol'skoho Senatu: Rosija zastrjagne v Syriji [Электронный ресурс] // www.dw.com . – 09.10.2015. – Режим доступа: <http://www.dw.com/uk/spiker-polskogo-senatu-rosija-zastrjagne-v-sirii/a-18772570>

6. U Xarkovi pereselencjam rozpočaly rozdavaty pol'sku humanitarku [Elektronnyj resurs] // <http://tyzhden.ua>. – 19.12.2014. – Pežym dostupu: <http://tyzhden.ua/News/126176>

Ostap'yak V. I., Doctor of Political Sciences, Director of the Training Center for Political and Integration Studies Carpathian National University named after Vasyl Stefanyk (Ukraine, Ivano-Frankivsk), vasily.ostapiak@gmail.com

Integration aspects of partnership formation between Ukraine and Republic of Poland

The article deals with the study of the key aspects of integration of Ukraine into the world community and role of the Republic of Poland in these processes. The main political, economic, and social factors that provide an influence onto the formation of an effective partnership between Ukraine and Republic of Poland are analyzed. The author proves that there is a necessity of further detailed analysis of the Ukrainian political and administrative system reformation in conditions of military threats and response of the EU and Republic of Poland.

We study the cooperation on the way of Ukraine's integration into the EU, it emphasized that quite a significant influence on the formation of the partnership between Kyiv and Brussels plays Warsaw. It notes the quality policy of supporting the European direction of motion of the Ukraine Republic of Poland, as can be seen not only in the economic and political space, but also in support of democratic initiatives after the Revolution of dignity and calls «hybrid confrontation».

We see that the crisis of democratic unions, particularly the EU and NATO military bloc requires detailed analysis to eliminate destructive processes. Destructiveness of globalization is in itself both positive traits that promote the development of our civilization. Despite constructivism, a crisis conceals many dangers, including threatens the existence of the modern economy that can undoubtedly lead to the destruction of the financial system. Therefore, developing an effective global and regional partnership and the study of this process requires complex detail. So consider appropriate to conduct further research and development partnership at the regional level in particular. From the partnership between the EU and Ukraine and Poland in particular will depend not only sustainable development of Ukraine, but also the entire Central – Eastern Region.

Keywords: partnership, conflict, transformation, integration, Ukraine.

Остап'як В. И., кандидат политических наук, директор Учебно-методического центра политических и евроинтеграционных исследований Прикарпатского национального университета имени Василия Стефаника (Украина, Ивано-Франковск), vasily.ostapiak@gmail.com

Интеграционные аспекты формирования партнерства Украина и Республики Польша

Осуществляется исследование ключевых аспектов интеграции Украины в мировое сообщество и роль Республики Польша в указанных процессах. Анализируются ключевые политические, экономические и социальные показатели, которые влияют на формирование эффективного партнерства между Украиной и Республикой Польшей. Доказывается необходимость дальнейшего детального анализа реформирования украинской политико-административной системы в условиях угроз военного характера и реакции ЕС, а так же Республики Польша.

Исследуется сотрудничество на пути интеграции Украины в ЕС, подчеркивается, что довольно значительное влияние на процессы формирования партнерства между Киевом и Брюсселем играет Варшава. Отмечается проведения качественной политики поддержки европейского направления движения Украины Республикой Польшей, что можно проследить не только в экономическом и политическом пространстве, но и в поддержке демократических инициатив после Революции достоинства и в вызовах «гибридных противостоятий».

Ключевые слова: партнерство, конфликт, трансформация, интеграция, Украина.

* * *

УДК 378.18.014:796.035«1950/1980»(477.6)

Бадер А. В.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
політології та правознавства, ДЗ «Луганський
національний університет імені Тараса Шевченка»
(Україна, Старобільськ), bader@meta.ua

ПОЛІТИЗАЦІЯ СПОРТИВНОГО ЖИТТЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ УРСР у СЕРЕДИНІ 1950–х – СЕРЕДИНІ 1980–х РР. (НА МАТЕРІАЛАХ ДОНБАСУ)

Проаналізовано політичні чинники, що впливали на залучення студентської молоді до спортивного життя. Встановлено, що студентський спорт використовувався для ідеологічного виховання майбутніх фахівців. Виявлено, що методи залучення студентів до тренувань у спортивних секціях були ефективними, а спорт став для багатьох майбутніх фахівців улюбленим засобом відпочинку. Доведено, що більшість випускників вишів УРСР була фізично загартованою частиною соціуму зі сталими моральними принципами.

Ключові слова: політичні чинники в СРСР, спортивне життя студентської молоді, ідеологічне виховання.

Середина 1950–х рр. – це період трансформації тоталітарного режиму в СРСР: послаблюється особиста влада голови держави та ідеологічний контроль над населенням, відбувається відмова від практики застосування масового терору, ліквідується репресивний апарат тощо. Відхід від ідеологічного контролю означав необхідність посилення ідейного виховання, агітаційної роботи серед громадян. Навчання у вищій школі Радянського Союзу складалось із засвоєння великого обсягу теоретичних знань, залучення до наукової та громадсько–політичної діяльності. Тому перед комсомолом та керівництвом вишів постало завдання максимально заповнити вільний час студентів організованими формами відпочинку, що давало б можливість впливати на формування світогляду майбутніх фахівців. Однією з таких форм дозволяла бути заняття фізкультурою та спортом.

Спортивне життя студентів 1950–1980–х рр. здебільшого вивчалось у контексті аналізу повсякденного життя майбутніх фахівців, історії вищих навчальних закладів та як аспект при дослідженні молоді СРСР у цілому. Зокрема, це роботи Н. М. Хоменко «Повсякденне життя студентської молоді України (1950–1960–ті рр.)» [1], О. М. Сергійчук «Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя в 1953–1964 рр.» [2], В. В. Бовкуна «Образ жизни советской молодёжи: тенденции, проблемы, перспективы» [3], Г. Ф. Науменка «Молодежь социалистического города: быт, традиции, обычаи» [4]. Деяку інформацію можна знайти у фундаментальній роботі радянських авторів «Вища школа Української РСР (1917–1967)» [5].

Завданням даної розвідки є дослідити політичний вплив на спортивне життя студентської молоді УРСР середини 1950 – середини 1980–х рр. та проаналізувати роль молодіжного спорту в ідеологічному вихованні майбутніх фахівців.

У радянських вишах студенти були зобов'язанні відвідувати заняття з фізкультури, оскільки вони передбачались у навчальних планах усіх спеціальностей [6, с. 344]. Однак, значна частина майбутніх спеціалістів додатково займалась спортом. Широкого розмаїття молодіжних закладів культури не існувало, тому для студентів спорт був улюбленим засобом відпочинку та можливістю відволіктись від буденного академічного навантаження. Поширенню фізкультури в студентському

середовищі сприяли партійні, комсомольські комітети та керівництво навчальних закладів. Державна політика була спрямована на загартування студентів, щоб у майбутньому висококваліфіковані фахівці були більш стійкими до хвороб [7, арк. 42, 43; 8, арк. 43; 9, арк. 270; 10, арк. 12; 11, арк. 6; 12, арк. 51].

Здоровий спосіб життя, фізкультура та спорт широко пропагувались серед студентської молоді за рахунок проведення різноманітних фестивалів, висвітлення спортивних подій у ЗМІ. Наприклад, у 1960 р. Донецьким інститутом радянської торгівлі був проведений спортивний вечір на честь святкування 90–річчя з дня народження В. І. Леніна, під час якого були організовані показові виступи спортсменів. У 1960 р. у вишах України була впроваджена програма: «Олімпійський рік не тільки для олімпійців», у межах якої було проведено значну кількість спортивно–масових заходів. День мистецтва Луганського машинобудівного інституту 1981 р. передбачав виступ секції ритмічної гімнастики. Змагання між командами навчальних закладів транслювались обласними телеканалами [8, арк. 22; 9, арк. 270; 11, арк. 7].

Результатом державної підтримки спортивної ініціативи студентів та широкої популяризації фізкультурного руху серед молоді було те, що значна кількість (у 1950–1970–х рр. – 41%, у першій половині 1980–х рр. – 65%) учнів вищої школи віддавали перевагу заняттям фізкультурою або спортом під час свого дозвілля [6, с. 344; 7, арк. 42, 43; 13, арк. 3, 9; 9, арк. 270, 271]. Випускник Луганського машинобудівного інституту 1970–х рр. А. Кисловський згадає: «...Наше покоління завжди полюбляло спорт, ми не бачили себе поза спортом, займались багатьма його видами» [14, с. 49, 63].

У другій половині 1950–х студентський спорт переважно був аматорським, тримався на ентузіастах, оскільки не існувало необхідної кількості спортивних споруд, інвентарю, кваліфікованих тренерів. Тому поширеними видами спорту був біг, легка атлетика, футбол, в який грали на не пристосованих майданчиках. У гуртожитках багатьох інститутів молодь колективно проводила ранкову фіззарядку [10, арк. 12; 9, арк. 273].

У другій половині 1950–х – на початку 1960–х рр. майбутні спеціалісти самостійно облаштовували собі елементарні спортивні споруди – бігові доріжки, ями для стрибків у довжину та висоту, майданчики для гри у волейбол та баскетбол [15, арк. 34; 10, арк. 12]. Збільшенню кількості спортивних споруд сприяли студентські змагання з суспільно–корисної праці. Грошові премії, що передбачались за перші три місця, можна було витратити лише на придбання інвентарю для гуртків художньої самодіяльності або спортивних секцій [16, арк. 4]. Поява нових спортивних споруд та більшої кількості інвентарю призвели до того, що окрім легкої атлетики, бігу і футболу популярними стають секції з баскетболу, волейболу, настільного тенісу, шахів–шашок. Майбутні спеціалісти залюбки брали участь у спартакіадах інститутів, першокурсників, змаганнях з різних видів спорту між командами гуртожитків, академічних груп, курсів [8, арк. 24, 41; 9, арк. 270; 17, арк. 12].

У 1960–х рр. в розпорядженні інститутів були вже нові або капітально відреставровані старі спортивні зали. Наприкінці 1960–х – у 1970–х рр. у Донецького

політехнічного інституту, Донецького державного університету, Луганського машинобудівного інституту, Луганського педагогічного інституту тощо з'являються цілі спортивні комплекси [18, арк. 72; 19, арк. 11; 7, арк. 43].

Постанова Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР 1964 р. зобов'язувала вищі навчальні заклади щорічно проводити спартакіади з літніх та зимових видів спорту. Тобто з середини 1960-х рр. виші втягуються в спортивну боротьбу між собою, а спорт для окремої частини студентів переріс у щось більше, ніж захоплення [17, арк. 12]. Підготовку студентів до змагань здійснювали кафедри фізичного виховання та спортивне товариство «Буревісник», до якого відносились навчальні заклади [19, арк. 11; 11, арк. 6; 18, арк. 33]. Майбутні спеціалісти, які були членами товариства «Буревісник», брали участь у змаганнях різного рівня від міських до республіканських і всесоюзних, від загальних до спеціалізованих спартакіад навчальних закладів, які проводились з одинадцяти видів спорту [9, арк. 271].

Для того, щоб інститут чи університет вигідно був представлений на спортивній арені ректорати зараховували частину абітурієнтів, які мали спортивні досягнення. Майбутні спеціалісти, які входили до спортивних команд навчального закладу, отримували додаткову стипендію, талони на харчування, можливість влітку відпочити у спортивно-оздоровчому таборі. Життя студентів-спортсменів суттєво відрізнялось від достатньо одноманітних буднів основної частини учнів вищої школи. Вони мали можливість безперешкодно пропускати пари, їздили на збори та змагання по всій країні, користувались загальною повагою серед викладачів та молоді [14, с. 38, 54; 8, арк. 2, 3]. Звісно, що тренування відволікали від навчального процесу. Однак, більшість студентів, які входили до спортивних збірних інститутів, наздоганяла програму під час сесії та по закінченню вишу ставали не гіршими спеціалістами, ніж решта. Натомість студентські роки, проведені не лише за партою та в бібліотеках, випускники згадують як яскраві миті свого життя [14, с. 38, 51, 52, 54].

Молодіжний спорт впливав не лише на повсякденне життя студентів, які відстоювали честь навчальних закладів на змаганнях різного рівня. Переважна більшість майбутніх спеціалістів, навіть ті, які не тренувались у спортивних секціях, вболівали за збірні команди інститутів. Студентська молодь залюбки приходила підтримати своїх однокурсників на стадіон, у спортивний зал, збиралась переглянути спортивну боротьбу перед телевізором. Перемога спортсменів навчального закладу ставала справжнім світом, визначною подією в житті учнів вищої школи [8, арк. 24, 25, 41, 42; 14, с. 54; 18, арк. 61].

Таким чином, для більшості учнів вищої школи протягом 1955–1985 рр. фізкультура та спорт стали нормою повсякденного життя. Для частини студентів спорт був улюбленим способом відпочинку, а для деяких – стилем життя, що надавав їм переваги у навчанні, побуті, дозвіллі, приносив визнання серед однокурсників. У Радянському Союзі вважалося, що за умов будівництва комунізму народне господарство потребує спеціалістів не тільки з певним обсягом теоретичних знань, але й з суспільною свідомістю, що відповідала ідеологічним канонам. Задля підготовки

потрібних кадрів у позанавчальне життя студентської молоді було інтегровано значний комплекс елементів ідеологічного виховання, одним з яких виступав і спорт. Однак, слід визнати, що за допомогою сумнівних засобів було досягнуто доволі позитивного результату. Більшість випускників вишів УРСР була високоінтелектуальною, культурною, фізично загартованою частиною соціуму зі сталими моральними принципами. Враховуючи ефективність радянських методів популяризації здорового способу життя, фізкультури та спорту, на нашу думку, слід більш детально дослідити ці напрацювання з метою використання їх у сучасній вищій школі України.

Список використаних джерел

1. Хоменко Н. М. Повсякденне життя студентської молоді України (1950–1960-ті рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Хоменко Наталія Михайлівна. – К., 2008. – 291 с.
2. Сергічук О. М. Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя 1953–1964 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Сергічук Олена Миколаївна. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 229 с.
3. Бовкун В. В. Образ жизни советской молодежи: тенденции, проблемы, перспективы / Бовкун Вячеслав Васильевич. – М.: Высшая школа, 1988. – 144 с.
4. Науменко Г. Ф. Молодежь социалистического города: быт, традиции, обычаи / Науменко Геннадий Филиппович. – К., 1979.
5. Вища школа Української РСР (1917–1967 рр.) / Відповідальний редактор В. І. Пітов. – Ч.2. – К.: Видавництво Київського університету, 1968. – 396 с.
6. Кочака Л. Н. Молодежь, ее интересы, стремления, идеалы / Л. Н. Кочака // Всесоюзная научно-теоретическая конференция «Социализм и молодежь» / сост. Т. В. Порфальева. – М., 1969. – С.338–346.
7. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф.Р.326. – Оп.121. – Спр.257.
8. Там само. – Ф.Р.424. – Оп.10. – Спр.36.
9. Там само. – Спр.55.
10. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф.Р.179. – Оп.2. – Спр.647.
11. Там само. – Ф.Р.311. – Оп.19. – Спр.24.
12. Там само. – Оп.11. – Спр.70.
13. Там само. – Оп.17. – Спр.103.
14. Воспоминания выпускников Луганского машиностроительного института 1960–1975 годов / сост. Б. П. Румянцев. – Луганск: ТОВ «НВФ «СТЕК», 2003. – 160 с.
15. ДАДО. – Ф.Р.424. – Оп.10. – Спр.17.
16. ДАЛО. – Ф.Р.311. – Оп.11. – Спр.19.
17. Там само. – Ф.Р.759. – Оп.2. – Спр.116.
18. ДАДО. – Ф.Р.424. – Оп.15. – Спр.5.
19. Там само. – Ф.Р.326. – Оп.107. – Спр.255.

References

1. Khomenko N. M. Povsyakdenne zhyttya student's'koyi molodi Ukrainy (1950–1960-ti rr.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Khomenko Nataliya Mykhaylivna. – K., 2008. – 291 s.
2. Serhiychuk O. M. Vyshcha shkola Ukrainy v umovakh liberalizatsiyi suspil'noho zhyttya 1953–1964 rr.: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Serhiychuk Olena Mykolayivna. – Pereyaslav-Khmel'nyts'kyu, 2002. – 229 s.
3. Bovkun V. V. Obraz zhizni sovetskoy molodezhi: tendentsii, problemyi, perspektivy / Bovkun Vyacheslav Vasilevich. – M.: Vysshaya shkola, 1988. – 144 s.
4. Naumenko G. F. Molodezh sotsialisticheskogo goroda: byit, traditsii, obyichai / Naumenko Gennadiy Filippovich. – K., 1979.
5. Vyshcha shkola Ukrainy's'koyi RSR (1917–1967 rr.) / Vidpovidal'nyy redaktor V. I. Pitov. – Ch.2. – K.: Vydavnytstvo Kyyiv's'koho universytetu, 1968. – 396 s.
6. Kochaka L. N. Molodezh, ee interesyi, stremleniya, idealy / L. N. Kochaka // Vsesoyuznaya nauchno-teoreticheskaya konferentsiya «Sotsializm i molodezh» / sost. T. V. Porfaleva. – M., 1969. – S.338–346.
7. Derzhavnyy arkhiv Donets'koyi oblasti (dali – DADO). – F.R.326. – Op.121. – Spr.257.
8. Tam samo. – F.R.424. – Op.10. – Spr.36.
9. Tam samo. – Spr.55.

10. Derzhavnyy arkhiv Luhans'koyi oblasti (dali – DALO). – F.R.179. – Op.2. – Spr.647.
 11. Tam samo. – F.R.311. – Op.19. – Spr.24.
 12. Tam samo. – Op.11. – Spr.70.
 13. Tam samo. – Op.17. – Spr.103.
 14. Vospominaniya vyipusnikov Luganskogo mashinostroitel'nogo instituta 1960–1975 godov / sost. B. P. Romyantsev. – Lugansk: TOV «NVF «STEK», 2003. – 160 s.
 15. DADO. – F.R.424. – Op.10. – Spr.17.
 16. DALO. – F.R.311. – Op.11. – Spr.19.
 17. Tam samo. – F.R.759. – Op.2. – Spr.116.
 18. DADO. – F.R.424. – Op.15. – Spr.5.
 19. Tam samo. – F.R.326. – Op.107. – Spr.255.

Bader A. V., Candidate of Historical Science, Docent of the Politology and Science of Law Department GI «Luhansk Taras Shevchenko National University» (Ukraine, Starobelsk), bader@meta.ua

The politicization of USSR students' sport life in the mid-1950s – mid 1980s (based on Donbas materials)

The political factors that affect the involvement of student youth to sports are analyzed. It was found that student sport used for ideological education of future professionals. It was found that the methods of attracting students for training in sports sections have been effective, and the sport has become for the majority of future specialists favorite way to relax. It is proved that the majority of graduates of the Ukrainian SSR were physically prepared part of society with established moral principles.

Keywords: political factors in the USSR, students sport life, ideological education.

Бадер А. В., кандидат исторических наук, доцент кафедры политологии и правоведения, ГУ «Луганский национальной университет имени Тараса Шевченко» (Украина, Старобельск), bader@meta.ua

Политизация спортивной жизни студенческой молодежи СССР в середине 1950-х – середине 1980-х гг. (на материалах Донбасса)

Проанализированы политические факторы, которые влияли на привлечение студенческой молодежи к спортивной жизни. Установлено, что студенческий спорт использовался для идеологического воспитания будущих специалистов. Выявлено, что методы привлечения студентов к тренировкам в спортивных секциях были эффективными, а спорт стал для большинства будущих специалистов любимым способом отдыха. Доказано, что большинство выпускников ВУЗов СССР были физически подготовленной частью социума с устоявшимися моральными принципами.

Ключевые слова: политические факторы в СССР, спортивная жизнь студенческой молодежи, идеологическое воспитание.

* * *

УДК 327«71»

Абдуллаев Ф., доктор философии по политологии, ведущий сотрудник, Центр Стратегических Исследований при Президенте Азербайджанской Республики (Азербайджан, Баку)

ГЕОПОЛИТИКА МИГРАЦИИ ЗАПАДНЫХ СТРАН: РЕАЛИИ, РЕЗУЛЬТАТЫ, УГРОЗЫ

Анализируется миграционный кризис, происходящий в мире, на Ближнем Востоке и в Европе, также его причины и последствия в аспекте взаимодействия с процессами геополитической трансформации.

Автор подчеркивает, что миграционные волны способствуют новым геополитическим изменениям в глобализирующемся мире.

В исследовании рассмотрены такие вопросы, как: «Великое переселение XXI века» или «гуманитарная катастрофа в цифрах», «трансформации миграционной политики в глобальную геополитику», «роль геополитических центров в процессах миграции», «попытки поиска путей выхода из критической ситуации», «эхо гуманитарной катастрофы в Азербайджане», «отношение и позиция исламских стран к миграционному кризису».

В заключении автор подводит итоги исследования и подчеркивает, что если исходя из геополитических интересов, применение политики двойных стандартов будет продолжаться, выход из кризиса в ближайшее время остается под вопросом и еще больше усугубится.

Ключевые слова: международная миграция, геополитика миграции, геостратегия, гуманитарная катастрофа, беженцы, Ближний Восток, Европейский Союз.

(статья друкується мовою оригіналу)

Первое научное определение понятия «миграции» было введено западным социологом–ученым Э. Равенштейном в 1885–1889 годы, им же были установлены теоретические основы и правила [27; 28]. Миграция в широком смысле – есть перемещение людей через границы территорий со сменой (навсегда либо на время) места неизменного пребывания и происходит под влиянием внутренних и внешних, социальных, экономических и политических факторов. А миграционная политика, соответственно, совокупность политической концепции и взглядов, связанных с конкретными организационно–правовыми и социально–экономическими мерами, направленными на регулирование миграционных процессов, а также международной миграционной политики [16].

Международные миграционные процессы, происходящие в контексте отмеченного определения, являлись решающим направлением политического и экономического развития каждой страны в конце XX века – в начале XXI века. В последние несколько лет, беспрецедентный рост в размере традиционных темпов миграционных потоков, ее превращение в глобальную гуманитарную катастрофу, подвергающей миллионы людей трагедиям и лишениям, термин «миграция» заняло важное место на повестке дня, привело к тому, чтобы смотреть на многовековой исторический процесс с совершенно новой точки зрения. На фоне происходящих событий, в настоящее время выявляются серьезные угрозы для нарушения хрупкого геополитического баланса, существующего в мире.

Возникающие вопросы заставляют думать и требуют ответа. Часто встречающиеся из них звучат следующим образом:

Как мигранты, до сих пор являющиеся одним из основных ресурсов социально–экономического развития в развитых странах, мгновенно стали «чужими» и превратились в препятствие для развития? Как «интеграционная политика» мигрантов превратилась в свою противоположность – в процесс изолирования и угрожения?

Какую роль здесь играют двойные стандарты и фактор равнодушия к решению проблем беженцев и вынужденных переселенцев, с которыми сталкиваются другие государства? Каковы причины процессов, называемых «апокалипсисом миграции» и почему результаты столь болезненные?

К каким результатам может привести отсутствие концепции и плана государств–членов Европейского Союза и Совета Безопасности ООН по решению проблем, углубляющихся каждый день с продолжающимся потоками беженцев? Что обещает развивающаяся новая геополитическая реальность миру? Размещение беженцев в какой степени противоречит не международному праву и к каким новым конфликтам может привести?

Таким образом, в глобализованном мире поток беженцев в любой момент может постучать в дверь любой страны. Следует отметить, что мигранты и беженцы в настоящее время в качестве термина используется со стороны СМИ, политологов и др. в одинаковой степени и в одинаковом смысле.

«Великое переселение» XXI века – гуманитарная катастрофа в цифрах

Причины, превращающие миграционные потоки в катастрофу, начались с 2010 года, с «арабской весной», которая привела к нестабильности на Ближнем Востоке, и закончилось фактически с уничтожением нескольких суверенных государств. Как известно, в свое время стабильность в этих странах обеспечивала повседневную жизнь миллионов людей намного лучше, в любом случае, чем их нынешняя ситуация. Как было хорошо известно, что в Ливии, в настоящее время разделенной на пять частей, социальное обеспечение было на высоком уровне.

Реализация Соединенными Штатами своих геополитических интересов в регионе и диктовка своей воли европейским странам привело к обострению проблемы миграции. Таким образом оказалось, что в глобализирующемся мире невозможно защититься от бесконечной миграционной катастрофы никакими искусственными «железобетонными стенами».

У мигрантов есть два пути, чтобы прибывать в Европу: через Гибралтар (Гибралтарский пролив) в Испанию и через Средиземное море в Италию. Обе дороги довольно опасны. Так как время от времени перегруженные суда попадают в аварии. В 2014 году почти 5500 мигрантов утонули в море. Дорога, которая считается относительно доступной, проходит через Турцию, а затем через Балканы.

По данным ООН, впервые число беженцев и вынужденных переселенцев достигло рекордного уровня после второй мировой войны. Если в 2013 году 51,2 миллиона человек были вынуждены покинуть свои дома, то в конце 2014 года их число достигло 59,9 млн. В результате войны в Сирии каждый день, в среднем, 42,500 человек стали беженцами, лицами, ищущие убежища или вынужденными переселенцами» [20]. Нет никаких сомнений, что результаты 2015 года, в целом, будут катастрофически высокими.

The number of displaced people has reached a record high

People displaced by war and persecution worldwide (2005-2015)

Source: UNHCR

i100 The INDEPENDENT statista

Верховный комиссар ООН по делам беженцев Антониу Гутерреш заявил, что с одной стороны, те силы, которые начинают конфликт, все больше и больше остаются без наказания, а с другой стороны международное сообщество кажется бессильным в деле сотрудничества по прекращению войны, установлению и поддержании мира. В последние пять лет произошли или вновь возникли не менее 15 конфликтов. Половину всех беженцев составляют дети.

Страны, которые были покинуты беженцами в 2014 году [30]

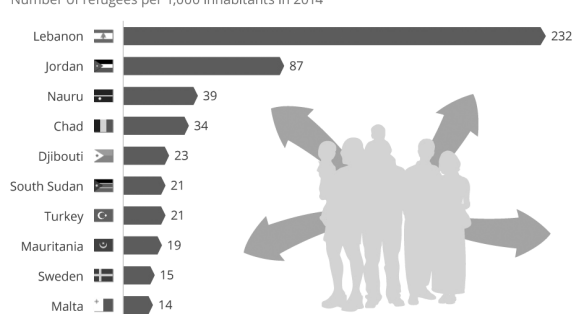
Страна	## Беженцы
Сирия	3.9 миллион
Афганистан	2.6 миллион
Сомали	1.11 миллион
Судан	666,000
Южный Судан	616,200
Демократическая Республика Конго	516,800
Мьянмар	479,000
Центральная Африканская Республика	412,000
Ирак	369,900
Эритрея	363,100

Страны, которые разместили наибольшее количество беженцев в пересчете на душу населения.

Согласно докладу, подготовленному ООН в 2014 году, в настоящее время в составе мирового населения один из каждых 122 человек является беженцем, вынужденным переселенцем или лицом, ищущим убежища. Если бы это было из населения одной страны, то считалось бы 24-й страной по величине. В настоящее время Турция самое крупнейшее государство в мире, в котором живут до двух миллионов беженцев. Ливан занимает первое место по количеству беженцев на душу населения. Сегодня в Ливане 232 беженцев на каждые 1000 человек и в общем в этой стране есть 1.15 миллиона беженцев. Однако, в Ливане были всего 8000 беженцев в 2011 году, до начала гражданской войны в Сирии. Только в 2014 г., полтора миллиона–403. 600 сирийских беженцев были официально зарегистрированы в стране [20].

The Countries With The Most Refugees Per Capita

Number of refugees per 1,000 inhabitants in 2014

Source: UNHCR

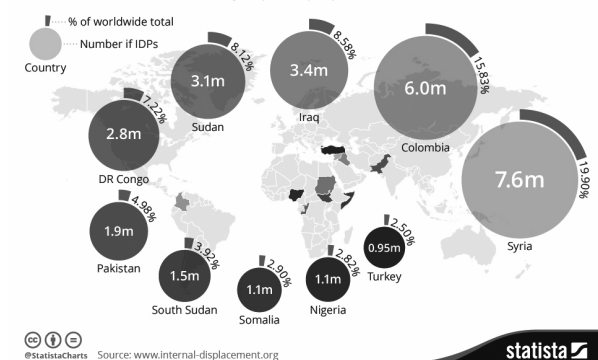
statista

Все беженцы мира живут в 10 странах. После оккупации Нагорного Карабаха, слово *беженцы и вынужденные переселенцы*, пожалуй, не было так близко к другим народам как азербайджанцам. На протяжении десятилетий Азербайджан был в первом ряду по числу беженцев на душу населения. В 2014 году в мире в среднем 30000 человек были вынуждены каждый день покинуть свои дома из-за конфликта и насилия.

По данным Центра мониторинга внутреннего перемещения (Internal Displacement Monitoring Centre; IDMC), к концу 2015–го года число людей, перемещенных внутри своей страны, превысит рекорд, то есть, почти 38 миллионов человек будут жить в изгнании. Только 77 процентов вынужденных переселенцев по всему миру проживают в 10 странах. В Сирии их число является самым высоким – 7,6 млн. Конфликт в Колумбии между повстанческими группировками террористов, называемыми «Революционные вооруженные силы–народная армия (FARC)» с леворадикальными взглядами, подняла эту страну на второе место с 6 млн. беженцами. 3 место занимает Ирак с 3.4 млн. вынужденными переселенцами.

77% Of The World's IDPs Live In Just 10 Countries

Countries with the most internally displaced people in 2014

В нижеследующей таблице можно увидеть сравнительное количество обращений, сделанных с 2011 года в 10 европейских страны о предоставлении убежища, в том числе, количества обращений, впервые сделанных в четвертом четверти 2014 года с количеством обращений, сделанных в первом четверти 2015 года.

Сравнительное количество обращений в Европейские страны о предоставлении убежища

Страна	Количество обращений, сделанных с 2011 года	Количество обращений, сделанных в первой четверти 2014 года	Количество обращений, сделанных в первой четверти 2015 года
Германия	547,034	55,310	73,120
Франция	255,800	15,515	14,770
Швеция	228,601	19,370	11,415
Италия	155,536	21,285	15,245
Венгрия	129,203	27,925	32,810
Великобритания	125,139	8,155	7,355
Австрия	104,489	10,565	9,705
Швейцария	98,102	5,135	4,125
Бельгия	79,209	4,090	3,440
Греция	42,800	2,115	2,610

В 2015 году, сотни беженцев погибли при попытке пересечь Средиземное море [3].

Зарегистрированные сирийские беженцы по 2015 году

«Те, которые направляются в Европу, в основном беженцы с Ближнего Востока и Африки. Многие из них пытаются пересечь Средиземное море на кораблях, которые не готовы к морскому путешествию и большинство мигрантов гибнут по пути. Широкая публика узнала об этом только после трагедии, случившейся около острова Лампедуза Италии. 19 апреля крушение двух судов с нелегальными мигрантами около острова привели к гибели до 900 человек. На следующий день Европейский Союз заявил об изменении миграционной политики. В прошлом месяце Европейские лидеры выделили больше времени на обсуждение этого вопроса, возможно, намного больше чем за время существования ЕС. Проблема гибели беженцев в морях существует уже 25 лет. По данным Агентства ООН по делам беженцев, если в течение 23 лет (1990–2013) была зарегистрирована смерть 3188 беженцев, только в 2014 году умерли более 3500 беженцев. За первые 4 месяца 2015 года более 1800 беженцев погибли в море» [18].

2. Трансформация миграционной политики в глобальную геополитику

На протяжении всей истории, миграционная политика отразила геополитических целей. Тем не менее, в настоящее время ее вес в рамках этой политики беспрецедентно увеличивается, даже заменяет ее.

Многомерные аспекты миграции изучаются различными науками. Тем не менее, ее геополитический аспект пока не был исследован учеными на соответствующем уровне. Однако, только с этой точки зрения можно понять истинные причины сегодня в мире провала миграционной политики европейских стран и гуманитарной катастрофы в Европе.

Экскурс в историческое прошлое показывает, что миграция, колониальная политика традиционно была механизмом для изменения и трансформации геополитического ландшафта целых регионов.

Согласно автору исследований в области геополитических вопросов [3] Н. Мамедову: «Существует необходимость изучить историю миграции. Это событие возникло с колониализмом. Сегодня миграционный кризис является результатом неправильной политики ведущих стран Европы. Миграционная политика на первом этапе была использована для укрепления колониализма, а на втором этапе для того, чтобы держать под контролем страну, освобожденной от колониализма. В двух стадиях миграционная политика служила личным интересам колониальных государств. Теперь начинается третий этап этой политики. На этой стадии, миграция уже считается угрозой для государства. На этом этапе, мигрантов называют «нелегальными» [23].

Следует отметить, что политика переселения или миграции в создании таких стран, как Армения сыграла решающую роль. Или другой пример, в результате создания государства Израиль в 1948 г., евреи переехали сюда со всего мира (2 млн. человек мигрировали в Израиль в 1948–1999 г.). В свою очередь, создание Израиля привело к проблеме возникновению 2,5 миллиона палестинских

беженцев. Или одна из главных причин расширения миграционных потоков в XX веке, была война между Индией и Пакистаном. В результате войны было создано государство Бангладеш и 10 миллионов человек стали беженцами.

События, происходящие во Вьетнаме, Камбодже и Лаосе в 70–е годы XX века, привели к новой волне вынужденных переселенцев. В результате событий, происходивших в Юго–Восточной Азии в 80–х годах XX века, Япония, Южная Корея, Тайвань, Гонконг и Сингапур стали основными регионами, экспортирующими рабочую силу. С точки зрения вышеуказанных Миграционная политика Китая в отношении экспорта рабочей силы требует особого внимания.

Вынужденная, насильственная миграция – результат колониальной политики Европы, которая началась много веков назад. «То, что мы наблюдали в Европе это историческая месть бывших колоний. Теперь их очередь создать проблемы. Запад дал толчок этому процессу. Известно, что когда был у власти Каддафи, он запрещал отправку любых типов судов в Европу. А сейчас там полный развал» [14].

Ученый США Джеймс Тонер проанализировал связь миграционной политики с геополитикой в своей работе «Образы Востока. Дискурс и дисциплина иммиграционной политики Америки в 1875–1942 годы» [15]. Чтобы охарактеризовать миграционную политику в эти годы автор определил ее три дискурса, другими словами, три парадигмы. Первый из них «Восточный дискурс». Д. Тонер отмечает, что совершенствование иммиграционного законодательства Америки совпало с направлением Соединенных Штатов к Азиатско–Тихоокеанскому региону (АТОР), и в конце захватом Гавайи, Гуам, Самоа и Филиппин. В широком смысле, вмешательство США в Японию, Китай и Корею среди этих факторов. Эти факты определили Восточное направление миграционной политики Америки, соразмерно привели к интенсификацию миграционных потоков из этих регионов [14].

Второй дискурс связан с взглядами, известными с именем «евгеника». Эта парадигма, которая формировалась в контексте антропологии в конце века XIX, стала еще сильнее в результате распространения дарвинизма. Некоторые исследователи, которые применяют дарвинизм к поведению и конкуренции групп в политической системе, выступают с принципа изоляции социальных групп, которые считаются нежелательными в обществе и наоборот, поддержании более близких социальных групп с экономической и культурной точки зрения.

Третий дискурс был с геополитическим содержанием. По Д. Тонеру, эта парадигма сыграла роль благоприятной основы для реализации «Восточного дискурса». Геополитика была усовершенствована в тесном сотрудничестве с евгеникой. В конечном итоге формировался такой тезис, что *конкурентоспособность государства на международной арене непосредственно определяется прочностью физических, психических и нравственных качеств его населения.*

Геополитика с концепцией «Евгеника» сформировал уникальное условие при обеспечении спроса на трудовые ресурсы американской экономики: если выразить более четко, спрос на мигрантов из Востока и Азии был

параллельно урегулирован специальной политикой по отношению к ним. Принимая во внимание то, что мигранты из Азии не отвечают критериям «идеального мигранта» англосаксонского происхождения из Европы и Запада, эта область была урегулирована «Восточной парадигмой» иммиграционной политики США. Ее наиболее ярким проявлением был «закон Пейджа», принятый в 1875 году. По этому закону, учитывающему массовые миграционные потоки китайцев, их склонность к компактному проживанию и затруднений в интеграции, прибытие китайских женщин в Соединенные Штаты было запрещено. Или в США, где сегодня звучит миру о правах инвалидов и гуманизме, еще с 1893 года иммиграция (прибытие) инвалидов, с 1907 года детей–сирот, а с 1917 года неграмотных лиц была запрещена. С 1921 года применяются квоты, связанные с приходом мигрантов, в зависимости от их числа и этнической группы. Таким образом, мы наблюдаем, что в странах Запада и Европы еще два века назад с геополитическими целями в миграционной политике была расовая, этническая сексуальная и даже физическая дискриминация, которая считалась законной.

Таким образом, миграционная политика в Америке, получившая название «государство иммигрантов» всегда была основана на принцип «селективного выбора». Группы мигрантов, приезжающие в страну, постоянно были использованы для целей американской внешней политики. Ее привлекательность была из основных критерий, формирующих имиджа–стереотипа «свободной страны для всех».

В свою очередь, представители этнических групп тоже приняли активное участие в реализации этой политики и в качестве ее лоббистов. На протяжении всей истории, принцип «управляемой рабочей силы», который служит быстро растущим потребностям экономики, был превращен в принцип «управляемого хаоса, нестабильности», и в свою очередь, миграционная политика в миграционную геополитику.

3. Геополитические центры, сценарии «управляемого хаоса» и их влияние на миграционные процессы

Современные процессы глобализации и интеграции привели к обладанию нового значения вопросов геополитики и национальной безопасности, углублению поляризации Востока и Запада во время образования общих политических интересов между Востоком и Западом. Сегодня весь международная политическая система и ее составный элемент–государство подвергаются серьезным изменениям и для их геополитической понимании широко используется концепция «глобализации». Эти трансформации влияют на процесс понимания проблем безопасности в различных социумах. В классических комментариях геополитика и безопасность принимаются как взаимосвязанные концепции и воздействие современного процесса глобализации в этом вопросе является неоспоримым. Под влиянием экзогенных факторов, непосредственно изменяется не только география государства, но и его политические отношения со своими соседями. В некоторых геополитических концепциях дается объяснение этого процесса и строится структура геополитического потенциала государств, в связи с современными изменениями [4].

В контексте глобализации геополитическая ситуация сопровождается противоречиями, угрожающими будущему планеты. В то же время усиливается противоречия между богатыми и бедными обществами, зонами, где преобладают различные религиозные понятия, противоречия между традиционными и нетрадиционными обществами. Исчезновение национальной идентичности народов, отказ от концепции уникальности культуры этнических групп, в том числе национальных традиций скрывают неизбежные противоречия. Племена и народы в процессе развития осознают свою неповторимость и требуют свои права и свободу. Возникают причины для местных, а также кровавых конфликтов. Таким образом, глобализация сама по себе является глобальной проблемой и содержит уникальных возможностей и пагубных результатов. Следует отметить, что глобализация как непреодолимый процесс создает новую структуру мира [34]. Так как мир, который раньше был биполярным, изменяется либо в униполярном, либо многополярном направлении.

Государства, менее связанные с геополитической ситуацией раньше, сегодня становятся активными геостратегическими участниками и сформируют новую политическую структуру мира. По мнению З. Бжезинского, активные геостратегические участники – эти, государства, которые по собственной суверенной, национальной и политической воле могут вести политику в нынешней геополитической ситуации и имеющие влияние над изменениями за пределами своих границ. Геополитические центры – те государства, которые их важность зависит не от их полномочий, а их географического поселения и способности потенциального маневрирования перед движениями активных участников. Например, по З. Бжезинскому, хотя Франция, Германия, Россия, Китай и Индия считаются большими и активными фигурами против интересов США, но Великобритания, Япония и Индонезия исключены из списка этих стран. З. Бжезинский примечает, что Азербайджан, Турция и Иран занимает место среди 5 принципиально важных геополитических центров Евразии. Турция и Иран являются геостратегическими активными странами, а не Великобритания – постоянный член Совета Безопасности ООН, и не Япония – один из гигантов мировой экономики, или Индонезия, являющейся крупнейшей мусульманской страной [40].

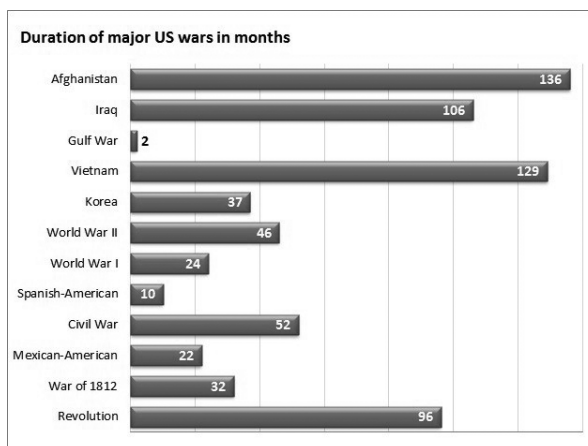
Новая геополитическая ситуация и новая структура мира влияют на демографические процессы. Международная миграция, которая является одним из проявлений демографических изменений, становится одним из эффективных направлений геостратегий государств. Международная миграция, охватывающая все континенты и регионы, выступает в качестве неотъемлемой части этого процесса.

Для геополитических центров силы, которые считаются лидерами глобализации, изменение режимов в Афганистане, Ливии, Сирии, и, наконец, в Украине один из типичных методов широко обсуждающей в последние годы геополитической технологии в качестве «управляемого хаоса». В различных суверенных государствах осуществляется внедрение и поддержка изменений в правительстве, с целью защиты стратегических интересов. А это приводит к анархии, гражданской войне и гуманитарной катастрофе, которая

завершается насильственной миграцией. Мы наблюдаем это в Афганистане, Ираке, Ливии, и сейчас в Сирии. Другой факт состоит в том, что, как это ни парадоксально, влияние и результаты «эффекта бумеранга» каждый раз приводит к более масштабным и трагическим последствиям соответственно закономерностям глобализирующегося мира.

«Мы свидетели изменений карты геополитического мира в последние 25 лет. Технологии «распространения демократии», которые служат гео–стратегическим интересам стали исходной точкой «бархатных революций» в Восточной Европе, краха «социалистического лагеря» и вновь развертывания сил на мировой арене. Строится фундамент управления мира только из одного центра. Определенные силы еще не отказывались от практики использовать «цветные революции», чтобы изменить правительства, не удовлетворяющего их. Не смотря на то, что все негативные последствия этих революций и их хаос очевидны» [2].

Следует отметить, что сегодня Запад, в частности США считаются, так сказать, «сценаристом» почти всех войн в мире. Как показано на следующем графике, США был основным участником и инициатором войн в XX веке [24]:

Источник: <http://wjmc.blogspot.com/2012/03/duration-of-us-wars-and-conflicts.html>

После событий сентября 2001 года, геополитические силы использовали атаки такого рода в качестве предлога для свержения политического режима в восточных странах, в частности в Ираке. Десять лет спустя, в 2011 году, «арабская весна» и волна протестных движений, у которых известны зачинщики, стали причиной свержения режимов в Ливии и Сирии. Результатом всего этого было появление самой большой террористической катастрофы – ИГИЛ и других жестоких экстремистских групп, которые угрожают единству мира. На протяжении многих лет, число погибших дошло до полумиллиона. Каждый день комплекс углубляющихся и растущих проблем не оставляет никакой надежды на выход.

Таким образом, из-за того, что миграционные процессы, которых ускоряет процесс глобализации выходит из рамки внутренней политики каждой страны, демографический баланс в мире почти полностью стал объектом интереса геополитики с

точки зрения отношений между западной и восточной цивилизацией.

Резкое ускорение тенденций, таких как противоречия и конфликты в области сосуществования, ксенофобия и исламофобия занимает центральное место в борьбе различных сил.

В этом плане в последние годы мультикультурные конфликты превратились в неотъемлемую черту современного западного общества. Заявления, сделанные на уровне официальных политических лидеров Европы об отказе от мультикультурализма и его провале стали кульминацией этих процессов. В настоящее время все это способствовало включению в политические программы по борьбе новых радикальных групп, которые стараются защитить свои религиозные культуры на правовом и культурном уровне и навязывать иммигрантам в обществах, традиционно называемых либеральной демократией [33]. В результате свержения суверенных режимов с управляемой сценарией хаоса так называемых классических демократических стран, сегодня войны и конфликтные зоны в мире привели к приобретению миграционного процесса новой функции и расширению проблемы беженцев и вынужденных переселенцев до бесподобного глобального миграционного кризиса в ближайшее время.

4. Поиски путей выхода из ситуации

Традиционные политические концепции по ее регулированию в новой миграционной реальности пока не действуют. Из-за того, что выход из разочаровывающей адекватной миграционной политики пока не сформировался, в настоящее время преобладают геополитические интересы.

В настоящее время страны ЕС не имеют единую миграционную политику. Тем не менее, геополитическое будущее континента, и всего мира зависит от того, как быстро и эффективно найдется выход из кризиса.

Беспрецедентный поток приводит к разделению и конфликту между странами Европейского Союза и ставит под вопрос его целостность. Большие государства, направляя мигрантов к относительно небольшим государствам, пытаются избавиться от проблем. В отличие от европейских стран, которые имеют геополитическое колониальное прошлое, «молодые» европейские страны считают, что они не несут никакой ответственности. В этой связи, вопрос премьер-министра Словакии Роберта Фитсо, которого он задал в одном из своих интервью очень типичный: «У меня есть лишь один вопрос: Кто бомбил Ливию? Кто создал проблемы в Северной Африке? Словакия? Нет!» [9].

Или, министр иностранных дел Венгрии заявил, что: «Разве это европейская солидарность? Вместо того чтобы создавать условия для мигрантов, Хорватия, отправляет мигрантов поездом прямо в Венгрию» [9]. Венгрия с 17 сентября, в свою очередь, начала строительство дамбы вдоль границы с Хорватией. Раньше этого, болгарские мигранты стали посылать войска к границе с Турцией. А министр иностранных дел Франции Лоран Фабиус резко критиковал построению подпорных стенок, чтобы предотвратить венгерских иммигрантов. Хотя в Брюсселе надеются на солидарность в решении проблемы мигрантов, но сейчас находится в полном замешательстве и не имеет никакого плана по преодолению кризиса.

В действительности, ЕС, который не в состоянии принять миллионы беженцев стал заложником своих же собственных принципов, и теперь он вынужден выйти против ценностей солидарности и прав человека, которых он сам заявил каждый раз. Другими словами, «геополитика прав человека» континента также перед испытанием. 28 государств ЕС в 23 апреля 2015 года, собрались на заседании, посвященном вопросу иммигрантов. Конечно, не было принято никакого фактического решения. Особенно предложение Италии о крушении судов до выхода из порта было отклонено. Поиск выхода из проблем привел к разделению ЕС вместо консолидации [1].

Почему нет надежды на положительное решение проблем, связанных с мигрантами, или что дает основание для дальнейшего углубления противоречий? Было бы уместно привести опыт США в качестве примера. Дело в том, что после событий 11 сентября, в 26 октября вместе в то же время с принятием документа, названного «Акт о Патриотизме: защита жизни и свободы», Соединенные Штаты, злоупотребляя этим, сформировали свою мощную сеть лоббирования, которая была заинтересована в сохранении текущей ситуации [29].

Эта сеть лоббирования состоит из крупных предпринимателей, силовых структур, политиков, которые выигрывают политические дивиденды с девизами об ужесточении миграционной политики и других. Естественно, подобная ситуация не только не приводит к решению проблем, а наоборот усугубляет интеграцию мигрантов в западное общество. Хотя изменение традиций, сформированных в законе и общественном мнении, может показаться невозможным, но нужно предпринять усилие.

Еще один интересный аспект – это обнаружение интересов латентного бизнеса, которые скрываются в тени миграционной политики. Так, следующие предприятия, получающие прибыль от ужесточения контроля над мигрантами служат именно в силовых структурах этих стран:

- частные организации, которые производят специальные высокие технологии, чтобы установить их в границах;
- компании, разрабатывающие средства электронных технологий и программного обеспечения для контроля и учета мигрантов;
- компании, которые создают средства коммуникации для обмена информацией соответствующих зон обслуживания;
- учреждения, работающие в области строительства и обслуживания инфраструктуры (в том числе приемные станции и тюрьмы мигрантов), чтобы временно держать нелегальных мигрантов [5, s. 203–206].

Министры иностранных дел стран-членов ЕС, для того, чтобы найти выход из ситуации предложили создание в третьих странах безопасных зон и центров, которые должны посмотреть на приложения мигрантов. Для размещения этих центров предназначены соседние балканские страны. А центральные учреждения ЕС стараются вести новую политику и регулировать этот вопрос, достигая общего соглашения по этому вопросу. После кораблекрушения, которого привело к гибели многих мигрантов, лидеры ЕС пришли к согласию по укреплению миссии патрулирования Союза в

Средиземном море и ведению более строгой борьбы против торговцев людьми, которые привозят мигрантов в Европу на лодках. В заявлении, принятом на пленарном заседании Европейского парламента, было отражено предоставление на уровне ЕС поисково-спасательных полномочий «операцию Трайтон» – патрульную подразделению ЕС в Средиземном море, и распределение приезжающих в Европу и подающих на убежище на основе квот между стран ЕС. Кроме того, поощряются страны ЕС, чтобы продолжать оказывать финансовую и моральную поддержку бюджетам и операциям пограничного агентства Союза «Фронтекс» и Европейского бюро поддержки в сфере убежища [1].

Бизнесмен еврейского происхождения Д. Бузи предложил создание нового государства, где беженцы из любой страны могут жить. По данным газеты «The Huffington Post», бизнесмен считает, что если его идея будет реализована, то это приведет к радикальному решению проблемы беженцев на всей земле. В качестве примера единственного такого успешного проекта прошлого века, бизнесмен показал Израиль: «Израиль, по существу, был создан как страна беженцев, но исключительно еврейских беженцев» [12].

По мнению некоторых экспертов, проблема мигрантов и вынужденных беженцев может решаться в комплексной форме. Т.е. они предлагают, в первую очередь, стабилизировать положение в странах, где начались миграционные потоки и помочь именно этим странам. Они считают, что вместо того, чтобы закрыть направления транспортировки мигрантов был бы правильным оставить их открытым.

«Европейская комиссия подготовила предложения для предотвращения потока мигрантов. Здесь речь идет об увеличении финансирования спасательных операций, незамедлительной отправки лиц без разрешения на пребывание в ЕС, сотрудничестве с соседними странами с целью закрытия пути для иммигрантов. Новая политика также предусматривает оказание юридической помощи мигрантам, обращающимся в Европу. Дело в том, что во многих случаях они обращаются за помощью к преступникам. Лидеры Европы обсудят эти предложения на саммите в конце июня. Кроме того, верховный представитель Европейского союза по иностранным делам и политике безопасности Ф. Могерини обратилась к Совету Безопасности ООН за разрешением нанесения военного удара по силам, участвующим в торговле людьми в Средиземном море. Любая попытка с целью уничтожения или останова катеров и судов, лиц, занимающихся торговлей людьми в Ливийских или международных водах без мандата ООН будет считаться незаконным» [18].

В целом, пути выхода формируются в соответствии с одной стороны с отношениями между цивилизациями, точнее с политикой центров геополитических сил, принадлежащих к каждому цивилизации. С другой стороны, существование общих интересов и общих врагов может привести к общему подходу отношений между государствами, принадлежащими к разным цивилизациям.

Другой аспект, это реакция, которую даст населения стран – членов новой миграционной политики ЕС. Известно, что в последние годы в Европе были значительно

усилены тенденции расизма, ксенофобии, было усилено поддержание политических партий. В этом процессе, без сомнений, играет важную роль то, что европейцы, имеющие трудности с поиском работы, считают мигрантов главным зачинщиком этого. Можно думать, что в результате новой политики фактор увеличения числа мигрантов, которые будут приняты в страны ЕС, приводит к активации групп, которые распространяют религиозную и расовую дискриминацию в этих странах, и для получения поддержки созданию пропагандистских кампаний со стороны политических партий в таком мышлении.

5. Эхо катастрофы мигрантов в Азербайджане

Историческая правда, что, в результате политики неоднократного переселения армян на исторические территории Азербайджана было начато искусственное изменение состава населения в Нагорном Карабахе. Вмешательство в геополитическую конфигурацию со следующими территориальными претензиями уже доказанный факт [26, с. 15]. Армянское государство, созданный в результате искусственных переселений, даже в состоянии гуманитарной катастрофы ищет выгоду и продолжает свои противоправные действия и не упускает возможность осуществить свои территориальные претензии.

Президент Армении С. Саргсян, также признавая это в интервью в 2015 году, так ответил на вопрос «Почему Армения является моно-этническим государством?»: «Я задумался над этим вопросом и нашел ответа. Потому, что царская Россия была уверена в верности армян к императору. Именно поэтому, из-за того, чтобы Армения являлся форпостом империи, она не считала нужным переселения сюда других народов» [см: 17].

В 90-х годах XX века в результате незаконной политики Армении, снова более одного миллиона азербайджанцев были подвергнуты вынужденной миграции с исторических территории Азербайджана. Армения, которая привыкла каждый раз воспользоваться глобальной геополитической ситуацией и осуществляла территориальные претензии, и этот раз тоже не собирается упускать возможность, в происходящем миграционном катастрофе, чтобы изменить демографическую ситуацию в регионе в свою пользу.

По информации из различных источников, примерно одна треть – 15–17 млн. сирийцев беженцев армянского происхождения, которые покинули страну после начала гражданской войны в Сирии, поселились в Армении. Еще раз подчеркнем, что это цифры, касающиеся только последних два-три года. Некоторые из беженцев поселились в Нагорном Карабахе, на территории Азербайджана, которая находится под контролем армянских сил. По словам начальника Управления армянских общин Ближнего и Среднего Востока Министерства Диаспоры РА Лусины Степанян, «С 2012 года почти 15 тысяч сирийских армян получили армянское гражданство. Для того, чтобы сирийские армяне смогли с легкостью прибыть в Армению, правительство Армении облегчило процесс получения гражданства для них, а также им разрешено получать загранпаспорта не только в Армении, но и в консульствах Армении в Сирии и Ливане. Наш президент сказал, что армянин не должен быть беженцем на своей родине. Это, одна из главных причин упрощения процесса получения

гражданства сирийских армян. Они также должны иметь права гражданина Армении, как и мы». Тем, которые не имеют армянское гражданство, удастся сразу получить визу Армении в пунктах пересечения границы и они освобождаются от налогов за временное жительство в стране.

Правительство Азербайджана заявило протест против размещения сирийцев беженцев армянского происхождения, на оккупированных территориях и сказал, что считает этого «неприемлемым» [10].

Представитель армяно-сирийской группы дружбы с Сирией Т. Вардапетян, комментируя визит, сказал, что: «Для них возможность жить и работать есть и в провинциях, и в Нагорном Карабахе. Хотя, эмиграция из нашего традиционного сирийского сообщества не так хорошо для нас, но правительство Армении делает и сделает все, что в ее силах, чтобы разместить своих соотечественников в стране» [15]. Тем не менее, желание этой страны осуществлять свою мечту далеко от реальности.

Так как армяне, страдающие от безработицы и бедности, разработали концепцию «периодической миграции» в Армении с 2013 года для того, чтобы повысить поток мигрантов в Европу. Концепция разработана в рамках 3 миллионного проекта ЕС по имени «инициатива, направленная на Армению». По данным ООН, 115 тысяч армян покинули страну в течение последних четырех лет. Каждый год 30 тысяч человек покидают страну. Сегодня 40–50 процентов населения потенциальные мигранты. 15 процентов семей зарабатывают на жизнь за счет средств из-за рубежа» [8].

Тем не менее, в западном обществе, которое «инфицировано» мигрантофобией и исламофобией, выделяются миллионы для миграции армян. Потому что, это отвечает геополитике миграции глобальных сил. Министр иностранных дел Армении Э. Налбандян, в Париже во время своего выступления на международной конференции (8 сентября 2015 года), посвященной по вопросам насилия в отношении этнических и религиозных меньшинств Ближнего Востока, заявил: «На протяжении веков армяне были неотъемлемой частью культурного разнообразия на Ближнем Востоке. Столетие назад, дали приют нашим сотни тысячам землякам, которые хотели защитить себя от «геноцида». Сегодня возникла серьезная угроза для существования сирийцев армянского происхождения, Сегодня 10 тысяч армян стали вынужденными переселенцами, как другие нации Ближнего Востока. Только 15 тысяч армян прибыли в Армению из Сирии». А министр диаспоры признался в том, что страна, которая уже на грани банкротства, сталкивается с новой проблемой: «Поток сирийских армян в Армению увеличился. Мы уже не в состоянии справляться с этим. В Армению в основном переезжают люди, потерявшие свое жилье. Если бы сирийские армяне согласились жить не только в Ереване, но и в других местах, то все было бы лучше. Но их тоже можно понять. Потому что они кроме Еревана, нигде в Армении не смогут найти работу» [10].

Начальник Международной организации по миграции Уильям Свинг, который во время своего визита в Азербайджан, отвечая на вопрос, о противоречии отмеченной политики, заявил, что не знает о переселении

армян из Сирии в оккупированные территории Азербайджана [7].

6. Отношение и позиция Исламских стран по вопросу мигрантов

Один из вопросов, высказанных в ходе дискуссии, звучит так: экономически благополучные и богатые страны Ближнего Востока хотят ли или в состоянии ли принять беженцев, мигрантов?

С 2011 года, с начала кризиса, тысячи мигрантов смогли переселиться в этом регионе, потому что, их семьи имели трудовые визы. В то же время, эти цифры не могут быть сравнены с сотнями тысячами мигрантами, которых Европа принял или не хотел принять.

В государствах-членах Совета Сотрудничества Арабских Стран Персидского залива очень редко можно получить статус беженца. Здесь только «политическое убежище» находит свое правовое отражение в законодательстве. И это возможно только в случае, если дело имеет «общественный интерес». Право давать «Политическое убежище» принадлежит исключительно амирам (высокопоставленным чиновникам). В этом отношении, статус беженца из Сирии, Йемена, Сомали и др. стран не относятся к «политическому» статусу.

Задно следует также отметить, что десятки тысяч людей могут попасть в регион Персидского залива с трудовыми визами по «принципу гарантии», сформированному в миграционной политике в течение многих десятилетий. На первый взгляд, это может показаться странным, но есть причины негативного отношения к миграции. Во-первых, рост местного населения имеет негативные демографические тенденции. Число иностранных граждан составляет: в Объединенных Арабских Эмиратах (ОАЭ) 76 процентов, в Катаре 74 процента, в Кувейте 67 процентов, в Саудовской Аравии 25 процентов, а в Омане 23 процента. Вторая причина связана с их вступлением в ряды радикалов, создающих нестабильности в этих странах [14].

Кроме того, последние миграционные потоки привели к увеличению Сирийской общины в Саудовской Аравии до полумиллиона, и занятию третьего места после Египта и Йемена. С другой стороны, страны Совета Сотрудничества Персидского залива остаются главным донором в финансировании беженцев, которые укрылись в Турции, Ливане и Иордании.

Турция одна из стран наиболее подверженных потоку мигрантов из Ближнего Востока. В настоящее время, их число более два миллиона. Европейский Союз, который предотвратил вступлению Турции в ЕС в качестве члена в течении десятки лет, сегодня выделяет миллиарды евро Турции, которая взяла на свои плечи ответственность проблемы, связанной с мигрантами.

Реджеп Т. Эрдоган в своей речи на 69-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН 14 сентября 2014 года справедливо критиковал подход двойных стандартов

Западных стран к проблеме миграции: «Мы поддерживаем миллионы людей, покинувших Сирию за счет наши собственные средства. Получаем ли мы серьезную поддержку? К сожалению, нет. Посмотрите, богатые и могущественные европейские страны приняли только 130 тысяч сирийцев» [6].

Выводы. В конце XX века – начале XXI века миграционные потоки стали одним из ключевых факторов геополитического, социального изменения в качестве составной части современного политического процесса.

В течении десяти лет европейцы привыкли объяснять миграцию как проявление их развития, как торжественная победа мировой экономической системы над географическими границами. В связи с этим, в международном общественном мнении превращение миграции в объект глобальной геополитической конкуренции до сих пор не было осознано. В то время как, все государства в настоящее время хотя не только контролировать свои границы, а также использовать огромные потоки людей в геостратегических целях.

В связи с этим возникает новый вопрос: Можно ли принять происходящих как реванш, преимущество географии над экономикой? Или, это результат потери своих позиций и краха «стратегии глобализации» государств гегемонов, которые субъективно вмешиваются объективному ходу процесса глобализации?» [21].

Новое–геополитическое отражение глобальной миграции проявляется в следующих некоторых чертах: как результат преднамеренного вмешательства во внутренние дела суверенных государств, она стал причиной гуманитарной катастрофы; разрушительные последствия деструктивных процессов в эпоху глобализации охватили все страны наподобие цепной реакции («эффект бумеранга»); провал теории и практики либерального мультикультурализма, отсутствие какой либо рациональной политики на данный момент в этой области и т.д. Все это еще раз свидетельствует о трансформации миграционной политики западных стран в геополитику. В определенном смысле, миграционные процессы являются ключевым фактором изменений в системе управления отдельных стран. Болезненные последствия технологий управляемого хаоса как результат неоднократно возвращается назад с «эффектом бумеранга», в более тяжелых формах.

Итак, включения современной политики миграции в рамку геополитических интересов проявляется в трагедии мигрантов и гуманитарной катастрофе, что серьезно требует решения выхода из ситуации, принимая во внимание опыт стран, сталкивающихся с такими проблемами, а также механизмов регулирования этих процессов в короткий период времени.

Однозначно понятно, что достижение положительных результатов в этом отношении, регулирование вынужденной миграции и возвращение беженцев в свои земли возможно только путем отказа от политики двойных стандартов.

Пример Азербайджанского государства, сталкивающегося с катастрофой беженцев в 90–е годы XX века, может быть очень полезным здесь:

во–первых, с точки зрения, устранении причин проблемы, во–вторых, реализации политики государства по беженцам. Конечно, первый вопрос имеет жизненно важное значение в глобальной политической повестке дня.

Тогда становится ясно, что если не будет поставлен конец главному бедствию: завоевательной политике, претензии на территорию суверенных государств и вмешательства во внутренние дела других стран, и что самое важное, если будет продолжаться применение двойных стандартов в урегулировании текущих конфликтов, тогда, будущее мирового сообщества находится под вопросом.

Список использованных источников

1. Avropanın miqrant böhranı: Aİ daxilində səhəlaşmə // <http://newtimes.az/az/organisations/3805>
2. Mehdiyev R. İkili standartların dünya nizamı və müasir Azərbaycan. – Bakı: «Şərq-Qərb» Nəşriyyat Evi, 2014. – 128 səh.
3. Məmmədov N. Geosiyasətə giriş (iki cildə). I cild: Geosiyasətin nəzəri əsasları. – Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2011. – 576 s.; II cild: Müasir geosiyasi proseslər. – Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2011. – 416 s.
4. Brzezinski Z. The Grand Chessboard: American Primacy And Its Geostrategic Imperatives. – New York: Basic books, October 1997. – 240 p.
5. Deepa Fernandes. Targeted. Homeland Security and the Business of Immigration. – New York: Seven Stories press, 2007.
6. Erdoğan'dan BM'ye yeni sistem önerisi / Turkiyegazetesi.com.tr, 28 sentyabr.
7. Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının rəhbəri Suriya ermənilərinin işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsindən xəbərsizdir /03 sentyabr 2015/ – <http://az.apa.az/news/395555>
8. На работу – в ЕС. В Армении разрабатывается концепция циркулярной миграции. – <http://www.arminfo.am/index.cfm?objectid=67A40500-6C0B-11E4-92440EB7C0D21663>
9. Мигранты: что делать Европе? – <http://ru.euronews.com/2015/08/31/eu-migration-policy-long-on-diversity-short-on-unity/>
10. Suriyalı qaçqınlar Laçında – video /8 aprel 2013/ – http://www.bbc.com/azeri/multimedia/2013/04/130408_syria_refugees_karabakh
11. Mətbuat icmalı: Suriyalı erməni qaçqınları «hara yox oldu?». – http://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2015/09/150910_media_review_09_10
12. Millionaire Jason Buzi Wants To Create A New Country To House All The World's Refugees /27/07/2015/ – http://www.huffingtonpost.co.uk/2015/07/27/refugee-nation-country-for-refugees-jason-buzi_n_7877662.html
13. Mediterranean Migrant Deaths, 2015. Hundreds of refugees have died while attempting passage this year. – <http://www.infoplease.com/world/statistics/migrant-deaths.html>
14. «В арабских странах Залива нет понятия «беженец». Почему аравийские монархии неохотно принимают у себя беженцев из братских арабских стран /15.09.2015/ – <http://www.kommersant.ru/doc/2810862>
15. Армения приняла 13 тыс. сирийских беженцев за три года /20.06.2015/ – <http://www.mir24.tv/news/society/12802259>
16. <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/migration>
17. <http://pozneronline.ru/2015/04/11332/> – Interview of President Serzh Sargsyan.
18. Europe or Dreaht. The Old World does not know how to stop the flood of migrant from Africa /19.05.2015/ – <http://regionplus.az/en/articles/view/4472>
19. The Countries With The Most Refugees Per Capita /June 22nd, 2015/ – <http://www.statista.com/chart/3576/the-countries-with-the-most-refugees-per-capita/>
20. The number of displaced people has reached a record high /June 22nd, 2015/ – <http://www.statista.com/chart/3577/displaced-people-reaches-record-high>
21. The Geopolitics of Immigration /Geopolitical Weekly /December 25, 2012/ – https://www.stratfor.com/weekly/geopolitics_immigration
22. Историческая месть бывших колоний: Европу разделяют мигранты /19 августа 2015. 18:26/ Анна Балдина. – <http://www.vesti.ru/doc.html?id=2654362&cid=9>

23. Novruz Məmmədov: Bu gün miqrasiya böhranı Avropanın aparıcı ölkələrinin siyasətinin nəticəsidir /08–09–2015/ – http://www.yeniazerbaycan.com/SonXeber_e10124_az.html
24. Duration of US Wars and Conflict /Sunday, March 18, 2012/ – <http://wjmc.blogspot.com/2012/03/duration-of-us-wars-and-conflicts.html>
25. James A. Tyner. Oriental Bodies. Discourse and Discipline in U.S. Immigration Policy, 1875–1942. – New York: Lexington Books, 2006.
26. McCarthy J. Armenian Terrorism: History as Poison and Antidote, «International Terrorism and the Drug Connection». – Ankara: Ankara University Press, 1984.
27. Ravenstein E. G. The Laws of Migration Second Paper // Journal of the Royal Statistical Society. – 1889. – Vol.52. – P.241–305.
28. Ravenstein E. G. The Birthplace of the People and the Laws of Migration // The Geographical Magazine. – 1876. – Vol.3. – P.173–177, 201–206, 229–233.
29. The USA PATRIOT Act: Preserving Life and Liberty (Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism) // <http://www.justice.gov/archive/ll/highlights.htm>
30. United Nations High Commission for Refugees, 2015 report.
31. Анохина Е. С. Китайские диаспоры США и Канады и «новая» китайская миграция. История // Вестник Томского Государственного Университета. – Февраль 2012. – №355. – С.51–54.
32. Гладкий Ю. Н., Писаренко С. В. «Геополитическая конструкция» и «геополитический потенциал» – основные понятия геополитики // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2013. – Вып.154. – С.129–130.
33. Глухова А. Социокультурный конфликт как фактор современного политического процесса // «ЛОГОС». – 2005. – №4 (49). – С.204.
34. Волкова Е. А. Геополитические аспекты глобализации // «Геополитическая теория и проблемы глобализации». Материалы научного семинара. – Воронеж, ноябрь 2005. – С.39–42.
35. «Международная миграция». Научная студенческая конференция. МГИМО (университет) Мид России. – Москва, 2013. – С.3–4.
36. Нижников С. А. Глобальные проблемы современности. Философия: курс лекций: учебное пособие для вузов. – М.: Изд-во «Экзамен», 2006. – 383 с. – <http://www.ecad.ru, s.154–163>
37. Показий А. В. Теоретические аспекты происхождения и применения в современном обществе терминов «геополитика», «геоэкономика» и «геостратегия» // «Армия и общество». – 2012. – №1.
38. Рязанцев С. «Глобализация по-китайски»: инвестиции, миграция, диаспора // www.inter-trends.ru/thirtieth/Ryazantsev.pdf, s.20–41
39. «Утечка мозгов» как глобальное явление. Причины и последствия. 2002–2014. ИАА Центр гуманитарных технологий. – С.72–83
40. Эйвазов Дж. «От традиционного государства к постиндустриальному: о взаимосвязи геополитики и безопасности в эпоху глобализации» // Кавказ и глобализация. – 2008. – Вып.2, Т.2. – С.16–17.
8. Na rabotu – v ES. V Armenii razrabatyvaetsya koncepcija cirkuljarnoj migracii. – <http://www.arminfo.am/index.cfm?objectid=67A40500–6C0B–11E4–92440EB7C0D21663>
9. Migranty: chto delat' Evrope? – <http://ru.euronews.com/2015/08/31/eu-migration-policy-long-on-diversity-short-on-unity/>
10. Suriyalı qaçqınlar Laçında – video /8 aprel 2013/ – http://www.bbc.com/azeri/multimedia/2013/04/130408_syria_refugees_karabakh
11. Mətbuat icmalı: Suriyalı erməni qaçqınları «hara yox oldu?». – http://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2015/09/150910_media_review_09_10
12. Millionaire Jason Buzi Wants To Create A New Country To House All The World's Refugees /27/07/2015/ – http://www.huffingtonpost.co.uk/2015/07/27/refugee-nation-country-for-refugees-jason-buzi_n_7877662.html
13. Mediterranean Migrant Deaths, 2015. Hundreds of refugees have died while attempting passage this year. – <http://www.infoplease.com/world/statistics/migrant-deaths.html>
14. «V arabskih stranah Zaliva net ponjatija «bezhenec»». Pochemu aravijskie monarhii neohotno priminjat u sebja bezhenecv iz bratskih arabskih stran /15.09.2015/ – <http://www.kommersant.ru/doc/2810862>
15. Armenija prinjala 13 tys. sirijskih bezhenecv za tri goda /20.06.2015/ – <http://www.mir24.tv/news/society/12802259>
16. <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/migration>
17. <http://pozneronline.ru/2015/04/11332/> – Interview of President Serzh Sargsyan.
18. Europe or Dearth. The Old World does not know how to stop the flood of migrant from Africa /19.05.2015/ – <http://regionplus.az/en/articles/view/4472>
19. The Countries With The Most Refugees Per Capita /June 22nd, 2015/ – <http://www.statista.com/chart/3576/the-countries-with-the-most-refugees-per-capita/>
20. The number of displaced people has reached a record high /June 22nd, 2015/ – <http://www.statista.com/chart/3577/displaced-people-reaches-record-high>
21. The Geopolitics of Immigration /Geopolitical Weekly /December 25, 2012/ – https://www.stratfor.com/weekly/geopolitics_immigration
22. Istoricheskaja mest' byvshih kolonij: Evropu razdeljajut migranty /19 avgusta 2015. 18:26/ Anna Baldina. – <http://www.vesti.ru/doc.html?id=2654362&cid=9>
23. Novruz Məmmədov: Bu gün miqrasiya böhranı Avropanın aparıcı ölkələrinin siyasətinin nəticəsidir /08–09–2015/ – http://www.yeniazerbaycan.com/SonXeber_e10124_az.html
24. Duration of US Wars and Conflict /Sunday, March 18, 2012/ – <http://wjmc.blogspot.com/2012/03/duration-of-us-wars-and-conflicts.html>
25. James A. Tyner. Oriental Bodies. Discourse and Discipline in U.S. Immigration Policy, 1875–1942. – New York: Lexington Books, 2006.
26. McCarthy J. Armenian Terrorism: History as Poison and Antidote, «International Terrorism and the Drug Connection». – Ankara: Ankara University Press, 1984.
27. Ravenstein E. G. The Laws of Migration Second Paper // Journal of the Royal Statistical Society. – 1889. – Vol.52. – P.241–305.
28. Ravenstein E. G. The Birthplace of the People and the Laws of Migration // The Geographical Magazine. – 1876. – Vol.3. – P.173–177, 201–206, 229–233.
29. The USA PATRIOT Act: Preserving Life and Liberty (Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism) // <http://www.justice.gov/archive/ll/highlights.htm>
30. United Nations High Commission for Refugees, 2015 report.
31. Anohina E. S. Kitajskie diaspori SShA i Kanady i «novaja» kitajskaja migracija. Istorija // Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta. – Fevral' 2012. – №355. – С.51–54.
32. Gladkij Ju. N., Pisarenko S. V. «Geopoliticheskaja konstrukcija» i «geopoliticheskij potencial» – osnovnye ponjatija geopolitiki // Izvestija Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gercena. – 2013. – Vyp.154. – С.129–130.33. Gluhova A. Sociokul'turnyj konflikt kak faktor sovremennogo politicheskogo processa // «LOGOS». – 2005. – №4 (49). – С.204.
34. Volkova E. A. Geopoliticheskie aspekty globalizacii // «Geopoliticheskaja teorija i problemy globalizacii». Materialy nauchnogo seminar. – Voronezh, nojabr' 2005. – С.39–42.
35. «Mezhdunarodnaja migracija». Nauchnaja studencheskaja konferencija. MGIMO (universitet) Mid Rossii. – Moskva, 2013. – С.3–4.

References

1. Avropanın miqrant böhranı: Aİ daxilində səbhələşmə // <http://newtimes.az/az/organisations/3805>
2. Mehdiyev R. İkili standartların dünya nizamı və müasir Azərbaycan. – Bakı: «Şərq-Qərb» Nəşriyyat Evi, 2014. – 128 səh.
3. Məmmədov N. Geosiyasətə giriş (iki cildə). I cild: Geosiyasətin nəzəri əsasları. – Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2011. – 576 s.; II cild: Müasir geosiyasi proseslər. – Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2011. – 416 s.
4. Brzezinski Z. The Grand Chessboard: American Primacy And Its Geostategic Imperatives. – New York: Basic books, October 1997. – 240 p.
5. Deepa Fernandes. Targeted. Homeland Security and the Business of Immigration. – New York: Seven Stories press, 2007.
6. Erdoğan'dan BM'ye yeni sistem önerisi / Turkiyegazetesi.com.tr, 28 sentyabr.
7. Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının rəhbəri Suriya ermənilərinin işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsindən xəbərsizdir /03 sentyabr 2015/ – <http://az.apa.az/news/395555>

36. Nizhnikov S. A. Global'nye problemy sovremennosti. Filosofija: kurs lekciy: uchebnoe posobie dlja vuzov. – M.: Izd-vo «Jekzamen», 2006. – 383 c. – <http://www.ecad.ru>, s.154–163

37. Pokazij A. V. Teoreticheskie aspekty proishozhdenija i primeneniya v sovremenom obshchestve terminov «geopolitika», «geoeconomika» i «geostrategija» // «Armija i obshchestvo». – 2012. – №1.

38. Rjazancev S. «Globalizacija po–kitajski»: investicii, migracija, diaspora // www.inter-trends.ru/thirtieth/Ryazantsev.pdf, s.20–41

39. «Utechka mozgov» kak global'noe javlenie. Prichiny i posledstvija. 2002–2014. IAA Centr gumanitarnyh tehnologij. – S.72–83.

40. Jejvazov Dzh. «Ot tradicionnogo gosudarstva k postindustrial'nomu: o vzaimosvjazi geopolitiki i bezopasnosti v jepohu globalizacii» // Kavkaz i globalizacija. – 2008. – Vyp.2, T.2. – S.16–17.

Abdullayev F., PhD in Political Science, Senior Fellow, Center for Strategic Studies under the President of the Republic of Azerbaijan (Azerbaijan, Baku)

Geopolitics of migration of the Western countries: realities, results, threats

The article analyzes the migration crisis, which is taking place in the Middle East and in Europe, as its causes and consequences in terms of interaction with the processes of geopolitical transformation.

The author suggests that these waves of migration stipulate the creation of geopolitical changes in the globalizing world.

The current research touches on the issues such as migration and humanitarian disaster in the 21st century, transformation of migration policy into global geopolitics, the role of geopolitical centers in the process of migration, attempts and measures of searching ways out of critical situation, the echo of humanitarian catastrophe on Azerbaijan, the attitude and position of Islamic countries to migrant crisis, etc.

In conclusion, the author summarizes the research and stresses that if the application of politics of double standards continues, the migration crisis will become aggravated.

Keywords: international migration, geopolitics of migration, geostrategy, a humanitarian catastrophe, refugees, the Middle East, the European Union.

Абдуллаєв Ф., доктор філософії з політології, провідний співробітник, Центр Стратегічних Досліджень при Президентові Азербайджанської Республіки (Азербайджан, Баку)

Геополітика міграції західних країн: реалії, результати, загрози

Аналізується міграційна криза, що відбувається у світі, на Близькому Сході і в Європі, також її причини та наслідки в аспекті взаємодії з процесами геополітичної трансформації.

Автор підкреслює, що міграційні хвилі сприяють новим геополітичним змінам у світі, що глобалізується.

У дослідженні розглянуті такі питання, як: «Велике переселення XXI століття» або «гуманітарна катастрофа в цифрах», «трансформації міграційної політики в глобальну геополітику», «роль геополітичних центрів у процесах міграції», «спроби пошуку шляхів виходу з критичної ситуації», «відлуння гуманітарної катастрофи в Азербайджані», «ставлення і позиція ісламських країн до міграційної кризи».

У висновку автор підводить підсумки дослідження і підкреслює, що якщо виходячи з геополітичних інтересів, застосування політики подвійних стандартів буде продовжуватися, вихід з кризи найближчим часом залишатиметься під питанням і ще більше посилюється.

Ключові слова: міжнародна міграція, геополітика міграції, геостратеія, гуманітарна катастрофа, біженці, Близький Схід, Європейський Союз.

* * *

УДК 341.16–054.7

Касьянова М. М.,
кандидат історичних наук, доцент, докторант
Київського національного педагогічного
університету ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), k.marina81@rambler.ru

МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ З ЗАХИСТУ ПРАВ МІГРАНТІВ

Вивчено та проаналізовано діяльність міжнародних організацій з питань міграції та захисту прав працівників–мігрантів. Досліджено основні напрямки і підходи до державного регулювання цієї сфери, проаналізовано міжнародні акти щодо робітників–мігрантів та системи міжнародних договорів із питань трудової міграції.

Автор дійшов висновку, що держава зобов'язана сприяти українським правозахисним організаціям у відкритті філій у країнах перебування значної кількості українських мігрантів, а також підтримці партнерських відносин та довгострокових проектів між спорідненими правозахисними організаціями України і країн перебування. Завдяки системній співпраці з неурядовими організаціями українські державні органи можуть отримати більш–мени повну картину української трудової міграції в Європі; інформацію щодо механізму патологічних форм трудової міграції, зокрема зв'язків між вербуванням, працевлаштуванням та борговим тягарем; удосконалення механізмів допомоги тим мігрантам, які її потребують; можливості порівняння надійних даних із різних країн; інструменти регулярної співпраці з організаціями роботодавців та профспілками.

Ключові слова: міграція, міжнародні організації, трудове законодавство.

Характерною ознакою світових процесів на початку ХХІ століття стала стрімка глобалізація. Інтеграційні тенденції нині охоплюють практично всі сфери життєдіяльності держав. Відбувається трансформація традиційних і формування нових світових ринків. До одного з таких можна віднести і міжнародний ринок праці. Зростають масштабність і динамізм трудових міграцій. Очевидно, що глобалізація процес нерівномірний. У глобальному світі країни, нації й люди перебувають на різних шаблях розвитку. Зокрема, глобалізаційні тенденції, з одного боку, посилюють популяризацію держав та соціальну нерівність (в отриманні прибутку, роботи, освіти, медичних послуг, участі в діяльності політичних організацій та ін.), а з іншого уніфікують суспільні процеси (економічні, політичні, соціальні, культурні).

Так, за офіційними даними Міністерства закордонних справ України (далі МЗС), на заробітках у Польщі перебуває близько 300 тисяч українців–нелегалів, в Італії від 200 до 500 тисяч, у Чехії – 200 тисяч, у Португалії – 180 тисяч, в Іспанії – 100 тисяч, у Туреччині – 35 тисяч. Загалом, за оцінками МЗС, нелегально працюють за кордоном понад 2 мільйони українців. У Росії лише офіційно (на основі ліцензій Федеральної міграційної служби Російської Федерації) працює близько 100 тисяч українських громадян, загальна ж кількість українців, які працюють в цій країні оцінюється в 1 млн. осіб [1].

Проблеми міграції населення привертають до себе увагу як вітчизняних так і зарубіжних вчених та дослідників. Вагомий внесок у вивчення процесу інтернаціоналізації робочої сили, теорії та практики міжнародної трудової міграції, нормативно–правових аспектів її регулювання зробили О. Левуун [1], А. А. Куксина [2], І. А. Мельников [3], С. Е. Метелев [4]. Джерельну базу дослідження складають Конституція України [5], законодавчі та нормативно–правові акти, статистичні матеріали Міністерства праці та соціальної політики України, Державного комітету статистики України, офіційні документи ООН, Міжнародної організації з міграції (МОМ) [6], Міжнародної організації праці (МОП) [7], Міжнародного бюро праці (МБП), а також дані експертних опитувань фахівців з питань регулювання міграційних процесів.

Метою цього дослідження є вивчення міжнародних організацій, які безпосередньо організують діяльність щодо захисту прав мігрантів, вивчення основних напрямів і підходів до державного регулювання у цій сфері.

Міжнародні організації є основною інституціональною формою співробітництва держав, вони виступають у якості основного організатора міждержавного спілкування. У своєму сучасному розумінні міжнародні

організації як правовий феномен виникли наприкінці XIX – початку XX ст., коли потреби світового розвитку обумовили необхідність створення постійно діючих колективних міждержавних органів. На той час в історії людської цивілізації вже був накопичений певний досвід створення міжнародних об'єднань. Наприклад, у Давній Греції в VI ст. до н.е. були створені перші постійні міжнародні об'єднання – симмакії й амфіктонії. Вони уявляли собою релігійно–політичні союзи племен (громад) і міст із загальними святилищем, казною, правилами ведення війни. Ці та інші об'єднання стали прообразами майбутніх міжнародних організацій. Виникнення міжнародних організацій у XIX ст. стало відображенням і результатом становлення об'єктивної тенденції до інтернаціоналізації багатьох сфер життя суспільства.

Провідною установою у сфері координації, організації та здійснення програм щодо міграції є Міжнародна організація з міграції (МОМ), створена у 1951 р. як міждержавна організація для розселення переміщених осіб–мігрантів у Європі [8]. З часом МОМ розширила сферу своєї діяльності й зараз охоплює широке коло завдань, пов'язаних з управлінням міграційними процесами у всьому світі. Хоча МОМ не належить до системи Організації Об'єднаних Націй (ООН) вона підтримує тісні робочі відносини з органами та спеціалізованими установами ООН.

На сьогодні до складу МОМ входять 138 країн–членів та країн–спостерігачів. Міжнародна організація з міграції завдяки мережі представництв у різних країнах світу, надає допомогу урядам та суспільству шляхом здійснення оперативних гуманітарних заходів реагування на несподівані міграційні потоки, допомоги мігрантам, сприяння трудовій міграції, допомоги для добровільного повернення нелегальних мігрантів, масової інформації та освіти з міграційних питань, міграційних медичних програм і програм охорони здоров'я.

У 2001 р. Україна звернулася із запитом про надання статусу країни–члена МОМ, а у 2002 р. Парламент України ратифікував угоду про членство України у МОМ. Законом України «Про прийняття Статусу Міжнародної організації з міграції та Змін до Статуту» №114–IV від 11 липня 2002 р. Верховна Рада постановила прийняти Статут Міжнародної організації з міграції 1953 р. (989_001) [9] та Зміни до Статуту, прийняті Резолюцією Ради Міжнародної організації з міграції (989_002) від 24 листопада 1998 р. №997 [10]. Принципово важливим, є аналіз преамбули до Статуту, яка обумовлює мету створення Організації, її основні завдання і функції. Текст цього Статуту включає до Статуту Міждержавного комітету з європейської міграції (колишня назва Організації) від 19 жовтня 1953 р. поправки, які були прийняті 20 травня 1987 р. і вступили в силу 14 листопада 1989 р., а також поправки, внесені Резолюцією Міжнародної організації з міграції (989_002) від 24 листопада 1998 р. [11]. На 2006 р. діє Статут від 1998 р., прийнятий із поправками Законом України №114–IV (114–15) від 11 липня 2002 р. [9].

Договірні Сторони, що утворили МОМ і підписали Статут, визнають, що надання міграційних послуг на міжнародному рівні часто обумовлюється необхідністю забезпечення впорядкованих міграційних потоків у

всьому світі та для сприяння облаштуванню й інтеграції мігрантів у економічну та соціальну структуру країни, яка їх приймає. Аналогічні міграційні послуги можуть бути також необхідними при тимчасовій міграції, зворотній міграції і внутрішньо–регіональній міграції. Окрім того у статуті зазначається необхідність у розширенні співробітництва держав та міжнародних організацій із метою сприяння еміграції осіб, які бажають мігрувати до країн, де вони можуть досягти самостійності шляхом своєї трудової діяльності й жити зі своїми сім'ями з гідністю та самоповагою; що міграція може сприяти створенню нових економічних можливостей у державах, що приймають, і що існує взаємозв'язок між міграцією та економічними, соціальними й культурними умовами в країнах, які розвиваються; що при здійсненні співробітництва та інших міжнародних заходів у сфері міграції слід враховувати інтереси країн, які розвиваються; що існує необхідність у сприянні співробітництву держав, урядових і неурядових міжнародних організацій для проведення досліджень та консультацій з питань міграції не тільки стосовно процесу міграції, але також конкретного становища і потреб мігранта як індивідуальної людської істоти; що рух мігрантів має, наскільки це можливо, здійснювати за допомогою звичайних транспортних послуг, але в певних випадках потрібні додаткові або інші засоби; що існує необхідність у міжнародному фінансуванні діяльності, пов'язаної з міжнародною міграцією [11].

Співпраця МОМ з урядовими структурами здійснюється на основі нормативних документів, головним з яких є Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та Міжнародною організацією праці, представленою Міжнародним бюро праці, підписаний 10 червня 2002 р., строком на п'ять років і набув чинності з дати підписання [12]. Слід також зауважити, що законодавчою передумовою цього Меморандуму став Закон України «Про ратифікацію Угоди між Кабінетом Міністрів України та МОМ щодо статусу МОМ в Україні й співробітництво у сфері міграцій» від 13 липня 2000 р. [13]. Окремо варто звернути увагу на міжвідомчі договори МОМ з міністерством праці та соціальної політики, а саме: протокол намірів про співробітництво у сфері реабілітації і зайнятості інвалідів між Міністерством праці та соціальної політики України й Міжнародним бюро праці, підписаний у м. Києві 20 вересня 2000 р., діяв до 31 грудня 2004 р.; Угода про співробітництво щодо сприяння розвитку професійної реабілітації та зайнятості інвалідів в Україні між Міністерством праці та соціальної політики України, Міжнародною організацією праці, Підприємством професійного сприяння (Німеччина), професійно–навчальним реабілітаційним центром (Австрія). Підписана 1 грудня 2000 р. набула чинності з дня підписання та діяла до 31 грудня 2004 р. [11].

Протягом 2009–2012 рр. МОМ здійснювала моніторинг умов тримання мігрантів із нерегульованим статусом та дотримання їхніх прав. Відповідний проект фінансувався Європейським Союзом (бюджет 2,377 млн. євро) і реалізовувався спільно з Адміністрацією Державної прикордонної служби України (АДПСУ), Секретаріатом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (Омбудсманом), Міністерством

внутрішніх справ України, Державною міграційною службою (ДМС) України (з 2011 р.), та рядом інших державних органів [6].

Міжвідомча угода між адміністрацією Державної прикордонної служби України і Міжнародною організацією з міграції про співробітництво підписана і набула чинності 1 квітня 2005 р. [14]. Окремо 14 вересня 2005 р. підписано Угоду про співробітництво між Міністерством внутрішніх справ України і Міжнародною організацією з міграції [15].

Представництво МОМ в Україні впроваджує актуальні Програми Протидії торгівлі людьми та Зміцнення потенціалу у сфері управління міграційними процесами з співробітництві з урядовими структурами, громадськими та релігійними організаціями, а також із міжнародними партнерами. Окремо можна виділити чотири програми, які виконує Представництво МОМ в Україні: «Зміцнення потенціалу у сфері управління міграційними процесами», «Гуманітарні та соціальні програми», «Міграційні медичні послуги», «Управління міграційними процесами» [12].

Не менш важливою організацією є Міжнародна організація праці (МОП), яку заснували у 1919 р. уряди різних країн для того, щоб підтримувати міжнародне співробітництво у справі забезпечення миру в усьому світі й зменшити соціальну несправедливість за рахунок поліпшення умов праці. Після Першої світової війни у Версалі (Франція) відбулась конференція, на якій було засновано Комісію з міжнародного трудового законодавства. Комісія запропонувала утворити міжнародний орган щодо захисту працівників, а її пропозиція стала частиною Версальського Договору і статутом саме такого органу – Міжнародної Організації Праці (далі МОП) – що діє дотепер. Війна також призвела до використання у виробництві нових засобів індивідуального захисту. Цілі МОП в модернізованій формі зазначені у Філадельфійській Декларації, схваленій у 1944 р. [16].

Ця Декларація, яка дотепер залишається додатком до Статуту МОП, проголошує право всіх людей на «підтримання їхнього матеріального добробуту і на рівні можливості». В ній також зазначається, що «бідність в якомусь одному місці світу являє собою небезпеку для процвітання повсюди». Розвиток охорони праці, починаючи з 1919 р., у більшості країн світу нерозривно пов'язаний з діяльністю МОП. Суттєвий вплив на роботу і загальну політику МОП мають США, які зробили вагомий внесок для становлення цієї організації, хоча власну політику щодо охорони праці будують дещо незалежно від інших країн [17].

Сьогодні першочерговими завданнями діяльності Міжнародної організації праці є підтримка демократії і соціального діалогу, боротьба з бідністю та безробіттям, заборона дитячої праці.

Характерною рисою структури МОП є те, що в її роботі спільно беруть участь як представники роботодавців й організацій трудящих, так і представники урядових структур. У 1946 р. МОП стала першою спеціалізованою установою ООН [11]. Сьогодні членами МОП є 174 держави. Відповідно до Статуту МОП її членом може бути кожна держава – член ООН. Україна являється членом МОП з 1954 р. Головним принципом роботи МОП є трипартизм, що означає,

що формування майже всіх органів МОП базується на основі трьохстороннього представництва – від урядів, представників працівників і підприємців (роботодавців). Отже, кожна держава представлена чотирма делегатами: два – від уряду, по одному – від підприємців і працівників. Вищий орган МОП – Міжнародна конференція праці (Генеральна конференція), яка скликається щорічно і складається з делегатів усіх держав-членів МОП. До компетенції Генеральної конференції відноситься прийняття міжнародних конвенцій і рекомендацій, визначення задач і напрямів діяльності МОП, внесення змін в її Статут, прийом у члени МОП окремих держав, спостереження за застосуванням державами ратифікованих ними конвенцій, а також рекомендацій МОП.

Виконавчим органом МОП є Адміністративна рада, яка обирається на Міжнародній конференції праці й складається з 56 чоловік: 28 делегатів представляють уряди, 14 – підприємців і 14 – працівників. Адміністративна рада призначає Генерального директора Міжнародного Бюро Праці.

Міжнародне Бюро Праці – постійний орган МОП виконує функції секретаріату, він не є суб'єктом міжнародно-правового регулювання праці, але займається підготовкою конвенцій і рекомендацій МОП і спостереженням за їх застосуванням, збиранням і поширенням інформації щодо міжнародно-правового регулювання умов праці найманих працівників.

Згідно з Статутом МОП одним з головних напрямків її діяльності є нормотворчість, тобто створення міжнародних трудових стандартів. МОП приймає конвенції та рекомендації, що стосуються різних аспектів праці.

Конвенції приймаються Генеральною конференцією більшістю голосів присутніх делегатів. Конвенція набуває статусу багатосторонньої міжнародної угоди після ратифікації її як мінімум двома державами-членами МОП і з цього моменту накладає певні зобов'язання як на ті держави, що ратифікували її, так і на держави, що не ратифікували даної конвенції. Для окремої держави-члена МОП конвенція стає юридичне обов'язковою тільки після ратифікації її вищим органом державної влади (конвенції містять правила також про порядок їх денонсації). У разі ратифікації конвенції держава зобов'язана прийняти законодавчі акти для втілення її в життя і раз на 2–4 роки подавати в МОП звіти відносно вжитих заходів щодо ефективного застосування ратифікованої конвенції. Якщо конвенція не ратифікована, держава несе зобов'язання інформувати по запитах Адміністративної ради МОП про стан національного законодавства і практики відносно такої конвенції, а також про заходи, які передбачаються вжити для надання їй сили.

Рекомендація не є міжнародним договором і не повинна бути ратифікована. Рекомендація є побажанням, пропозицією ввести відповідні норми в національне законодавство. Рекомендація доповнює, уточнює і деталізує положення конвенції, дає можливість вибору державам при застосуванні міжнародної норми. Рекомендація подається уряду держави-члена МОП з тим, щоб її положення шляхом прийняття закону або іншого нормативно-правового акта набули юридичної сили.

МОП приймає міжнародно-правові акти в сфері праці у таких напрямках: право на працю, заборона примусової праці, право на колективні переговори, право на страйк, зайнятість і працевлаштування, умови праці, охорона праці, соціальна співпраця працівників і роботодавців, мирні засоби вирішення трудових конфліктів, право працівників на створення професійних організацій тощо.

Систематизовані Конвенції і рекомендації МОП утворюють Міжнародний кодекс праці. З 1919 р. МОП прийняла 181 конвенцію і 188 рекомендацій з широкого спектра питань у сфері праці. До них належать деякі основні права людини, зокрема, свобода об'єднання, право на створення організацій, трудові відносини, політика в галузі зайнятості, умови праці, соціальне забезпечення, техніка безпеки й охорони праці, зайнятість і права мігрантів.

Положення мігрантів взагалі є однією з центральних проблем, що знаходиться в сфері уваги МОП. Ще на першій сесії Генеральної конференції МОП у 1919 р. була прийнята рекомендація «Про взаємність в області відносин до трудящих–іноземців». Права мігрантів забезпечуються Конвенцією №97 «Про трудящих–мігрантів». Згідно з цим документом країни–члени МОП зобов'язуються діяти без дискримінації за ознакою національності, раси, релігії або статі і надавати не менш сприятливі, ніж для власних громадян, умови в зарплатній платі, тривалості робочого часу, соціальній забезпеченості. Мігранти мають бути забезпечені житлом, мають право брати участь у колективних договорах. Послуги, що робляться мігрантам державними службами працевлаштування, надаються безкоштовно.

У Конвенції №43 (прийнята у 1975 р.) наголошується, що країни–члени МОП зобов'язані розробляти й здійснювати національну політику, спрямовану на сприяння й гарантію рівності можливостей у відношенні праці і зайнятості, соціального забезпечення для осіб, що перебувають на законних підставах, як мігрантам, так і членам їхніх родин.

Конвенція про правовий статус трудящих–мігрантів набула чинності 1 травня 1983 р. Станом на 18 грудня 2002 р. цю конвенцію підписали 13 держав, ратифікували – вісім (Франція, Італія, Нідерланди, Португалія, Іспанія, Швеція, Туреччина) [11]. Велика кількість українських громадян працює саме в цих країнах та потребує відповідного захисту в рамках Конвенції. Положення Конвенції розповсюджуються на працівників однієї держави–учасниці, які мають дозвіл на здійснення оплачуваної діяльності на території іншої держави–учасниці, за винятком прикордонних робітників, акторів й інших артистів естради, моряків, стажерів, сезонних робітників, працівників підприємств, головний офіс яких розміщений за межами цієї держави. Конвенцією, зокрема, передбачено ряд гарантій, які стосуються процедури добору працівників, укладення трудового договору (контракту), переїзду, адміністративних гарантій, житла тощо.

Так, працівник звільняється від сплати витрат, пов'язаних із медичним оглядом та професійним іспитом. Відповідно до положень Конвенції, кожному трудящому, найнятому на роботу, до виїзду до приймаючої держави видається трудовий договір (контракт), який обов'язково складається у письмовій

формі мовою держави походження та мовою приймаючої держави.

У випадку добору через офіційний орган приймаючої держави до від'їзду трудящого йому повинна надаватися повна інформація щодо майбутніх умов праці, умов проживання, можливість та умов воз'єднання сім'ї, соціального забезпечення, харчування, подорожування, відрахування із зарплатної плати тощо для того, щоб він мав можливість прийняти рішення із повним розумінням справи.

Кожна договірна сторона зобов'язується забезпечити, щоб у випадку офіційного колективного добору працівників, витрати на переїзд до приймаючої держави не покладалися на трудящого–мігранта. Передбачається також звільнення особистих речей трудящого і членів його сім'ї від увізного мита. Після приїзду трудящого компетентними органами приймаючої держави йому повинна надаватися вся необхідна для його поселення та адаптації допомога. Конвенцією також передбачена можливість стягування сум, належних у зв'язку з утриманням (аліментів) [12]. Зазначене положення є важливим з огляду на те, що не з усіма країнами–учасницями цієї Конвенції Україна має договори про правову допомогу в цивільних справах, а тому на сьогодні стягування таких сум є дещо ускладненим.

У випадку звільнення з незалежних від працівника причин, йому надається можливість повторного працевлаштування. Враховуючи те, що в Україні спостерігається пріоритет трудової еміграції до країн Західної Європи над імміграцією, приєднання до Європейської конвенції про правовий статус трудящих–мігрантів найкращим чином відповідає національним інтересам України та сприятиме належному захисту українських громадян, які здійснюють трудову діяльність за кордоном.

Сьогодні одним із пріоритетних напрямів співпраці Україна – МОП є приєднання до Конвенції «Про зловживання в галузі міграції і про забезпечення працівникам–мігрантам рівних можливостей і рівного становлення», яка набула чинності 9 грудня 1978 р., та до Європейської конвенції про правовий статус трудящих–мігрантів від 1977 р. Представник України підписав останню в березні 2004 р., але процедуру ратифікації ще не закінчено [12]. Хоча приєднання до Конвенції є лише справою часу, цілком імовірним виглядає такий перебіг подій, унаслідок якого вона буде ратифікована з цілою низкою застережень. Вважаємо, що це непродуктивний шлях, оскільки створюється прецедент, на котрий будуть посилатися під час обговорення питання про ратифікацію інших міжнародно-правових документів із питань трудової міграції. Аналіз тексту Європейської конвенції свідчить, що в ньому не міститься ніяких положень, які є принципово неприйнятними для української держави. У 2002 р. відбулося приєднання України до Конвенції про статус біженців [18].

Український уряд у 2004 р. визнав передчасним приєднання до двох інших ключових міжнародно-правових актів у сфері трудової міграції. Конвенції Міжнародної організації праці 1975 р. «Про захист прав трудящих–мігрантів та членів їх сімей» і Конвенції ООН «Про захист прав усіх трудящих–мігрантів та членів їх сімей» 1990 р. [12]. Як аргумент Міністерство праці й

соціальної політики наводило той факт, що більшість країн, у яких працюють українські заробітчани, також уникають підписання згаданих конвенцій. Між тим особливістю конвенції 1990 р. є те, що її дія поширюється також і на трудових мігрантів, які перебувають у країні на нелегальному статусі. Зважаючи на те, що і на сьогодні, і в найближчій перспективі кількість українців, які нелегально працюють за кордоном залишатиметься неспівмірно вищою, ніж кількість перебуваючих на аналогічному положенні іноземців в Україні, слід визнати перебільшеними побоювання щодо негативного впливу на український ринок праці приєднання до згаданої Конвенції. На нашу думку, слід більш детально проаналізувати наслідки можливого приєднання до згаданих Конвенцій, визначивши, чи будуть ними надані додаткові механізми захисту прав українських заробітчан за кордоном. При цьому варто реально оцінити, наскільки серйозною є загроза напливу до України мігрантів із країн із нижчим рівнем життя, котрі б нелегально працевлаштувалися в країні.

Оскільки спроможність держави на даному етапі надавати всебічну допомогу громадянам України, котрі працюють за кордоном, є обмеженою, державна стратегія має поєднувати як зміцнення власне державних інститутів, так і підтримку неурядовим структурам (українським та зарубіжним), що готові надавати правову, соціальну, медичну й іншу допомогу українським трудовим мігрантам за кордоном. На нашу думку, держава зобов'язана сприяти українським правозахисним організаціям у відкритті філій у країнах перебування значної кількості українських мігрантів, а також підтримці партнерських відносин та довгострокових проектів між спорідненими правозахисними організаціями України і країн перебування. Заходи із розвитку системи допомоги українським трудовим мігрантам можуть мати форму спільних проектів зацікавлених неурядових організацій із дипломатичними установами. Обмеженість ресурсів та можливостей офіційних представництв України за кордоном може бути компенсована просуванням фахових неурядових організацій, які, у свою чергу, потребуватимуть у своїй діяльності «дипломатичного супроводу».

Завдяки системній співпраці з неурядовими організаціями українські державні органи можуть отримати більш-менш повну картину української трудової міграції в Європі; інформацію щодо механізму патологічних форм трудової міграції, зокрема зв'язків між вербуванням, працевлаштуванням та борговим тягарем; удосконалення механізмів допомоги тим мігрантам, які її потребують; можливості порівняння надійних даних із різних країн; інструменти регулярної співпраці з організаціями роботодавців та профспілками.

Список використаних джерел

1. Левцун О. Зовнішня трудова міграція в Україні як демографічна проблема / О. Левцун [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=4040. Дата доступу: 06.09.2010.
2. Кукушина А. А. Международная миграция рабочей силы / А. А. Кукушина. – Донецьк, 1998. – 91 с.
3. Мельников И. А. Судьбы рабочих – иммигрантов в странах Запада / И. А. Мельников. – М.: Знание, 1988. – 62 с.
4. Метелев С. Е. Международная трудовая миграция и нелегальная миграция в России / С. Е. Метелев. – М., 2006. – 176 с.

5. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

6. Міжнародна організація з міграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iom.org.ua>.

7. Міжнародна організація праці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ilo.org.ua/Pages/default.aspx>

8. Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний, національний виміри (понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика) // Енциклопедія / за ред. Ю. Римаренко. – К., 1998. – С.234–260.

9. Закон України «Про прийняття Статусу Міжнародної організації з міграції та Змін до Статусу» №114 (від 11 лип. 2002 р.) // Урядовий кур'єр. – 2002. – 31 лип. – С.15.

10. Закон України «Про прийняття Резолюції Ради Міжнародної організації з міграції» від 24 листопада 1998 року №997 (998_02) // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – №36. – С.366.

11. Міністерство закордонних справ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>

12. Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua>

13. Закон України «Про ратифікацію Угоди між Кабінетом міністрів України та МОМ щодо статусу МОМ в Україні та співробітництва у сфері міграції» (від 13 липня 2000 р.) // Офіц. вісн. України. – 2002. – №2. – С.109.

14. Угода між Адміністрацією Державної прикордонної служби України і Міжнародною організацією з міграції про співробітництво (від 01.04.2005 р.) // Офіц. вісн. України від 22.07.2005 р. – 2005. – №27. – С.229. – Ст. 1603, код акта 32937/2005

15. Угода про співробітництво між Міністерством внутрішніх справ України і Міжнародною організацією з міграції (від 14.09.2005 р.) // Офіц. вісн. України від 10.05.2006 р. – 2006. – №17. – С.360. – Ст. 1312. Код акта 36104/2006

16. Декларація МОП основних принципів та прав у світі праці (ухвалена Міжнародною конференцією праці на її вісімдесят шостій сесії в Женеві, 18 червня 1998 року) Конвенції та рекомендації, ухвалені Міжнародною організацією праці 1965–1999, Том II Міжнародне бюро праці, Женева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993-260>

17. Основи охорони праці: Підручник. 21-е видання, доповнене та перероблене. / К. Н. Ткачук, М. О. Халімовський, В. В. Запарний, Д. В. Зеркалов, Р. В. Сабарно, О. І. Полукаров, В. С. Коз'яков, Л. О. Мітюк. За ред. К. Н. Ткачука і М. О. Халімовського. – К.: Основа, 2006. – 448 с.

18. Закон України «Про приєднання України до Конвенції про статус біженців та Протоколу щодо статусу біженців» (від 10 січня 2002 року) // Урядовий кур'єр. – 2002. – 23 січ. – С.7–11.

References

1. Levčun O. Zovnishnja trudova migracija v Ukraїni jak demografichna problema / O. Levčun [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=4040. Data dostupu: 06.09.2010.
2. Kuksina A. A. Mezhdunarodnaja migracija rabochej sily / A. A. Kuksina. – Doneck, 1998. – 91 s.
3. Mel'nikov I. A. Sud'by rabochih – immigrantov v stranah Zapada / I. A. Mel'nikov. – M.: Znanie, 1988. – 62 s.
4. Metelev S. E. Mezhdunarodnaja trudovaja migracija i nelegal'naja migracija v Rossii / S. E. Metelev. – M., 2006. – 176 s.
5. Konstytucija Ukraїny [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
6. Mizhnarodna organizacija z migracii [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://iom.org.ua>.
7. Mizhnarodna organizacija pracj [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ilo.org.ua/Pages/default.aspx>
8. Migracijni procesy u suchasnomu sviti: svitovij, regional'nyj, nacional'nyj vymiry (ponjatijnij aparat, konceptual'ni pidhody, teorija ta praktyka) // Encyklopedija / za red. Ju. Rymarenko. – K., 1998. – S.234–260.
9. Zakon Ukraїny «Pro pryjnattja Statusu Mizhnarodnoi' organizacii' z migracii' ta Zmin do Statusu» №114 (vid 11 lyp. 2002 r.) // Urjadovij kur'jer. – 2002. – 31 lyp. – S.15.
10. Zakon Ukraїny «Pro pryjnattja Rezolucii' Rady Mizhnarodnoi' organizacii' z migracii'» vid 24 lystopada 1998 roku №997 (998_02) // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukraїny. – 2002. – №36. – S.366.

11. Ministerstvo zakordonnyh sprav Ukrainy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.mfa.gov.ua>

12. Ukrain's'ka pravda [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.pravda.com.ua>

13. Zakon Ukrainy «Pro ratyfikaciju Ugody mizh Kabinetom ministriv Ukrainy ta MOM shhodo statusu MOM v Ukraini ta spivrobotnytstvo u sferi migracij» (vid 13 lypnja 2000 r.) // Ofic. visn. Ukrainy. – 2002. – №2. – S.109.

14. Ugoda mizh Administracijeu Derzhavnoi' prykordonnoi' sluzhby Ukrainy i Mizhnarodnoju organizacijeu z migracij' pro spivrobotnytstvo (vid 01.04.2005 r.) // Ofic. visn. Ukrainy vid 22.07.2005 r. – 2005. – №27. – S.229. – St. 1603, kod akta 32937/200515. Ugoda pro spivrobotnytstvo mizh Ministerstvom vnutrishnih sprav Ukrainy i Mizhnarodnoju organizacijeu z migracij' (vid 14.09.2005 r.) // Ofic. visn. Ukrainy vid 10.05.2006 r. – 2006. – №17. – S.360. – St. 1312. Kod akta 36104/2006

16. Deklaracija MOP osnovnyh pryncypiv ta prav u sviti praci (uhvalena Mizhnarodnoju konferencijeu praci na i'i' visimdesjat shostij sesii' v Zhenevi, 18 chervnja 1998 roku) Konvencii' ta rekomendacij', uhvaleni Mizhnarodnoju organizacijeu praci 1965–1999, Tom II Mizhnarodne bjuro praci, Zheneva [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993–260>

17. Osnovy ohorony praci: Pidručnyk. 21–e vydannja, dopovnene ta pereroblene. / K. N. Tkachuk, M. O. Halimov's'kyj, V. V. Zaczarnyj, D. V. Zerkalov, R. V. Sabarno, O. I. Polukarov, V. S. Koz'jakov, L. O. Mitjuk. Za red. K. N. Tkachuka i M. O. Halimov's'kogo. – K.: Osnova, 2006. – 448 s.

18. Zakon Ukrainy «Pro pryjednannja Ukrainy do Konvencii' pro status bizhenciv ta Protokolu shhodo statusu bizhenciv» (vid 10 sichnja 2002 roku) // Urjadovyj kur'jer. – 2002. – 23 sich. – S.7–11.

Kasianova M. M., PhD, Associate Professor, doctoral student of National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), k.marina81@rambler.ru

International organizations on migrant workers' rights protection

The present paper is dedicated to the study and analysis of activity of international organizations on migration and migrant workers' rights protection. The main directions and approaches to state regulation in this field are studied, international acts on migrant workers are analyzed.

The author comes to the conclusion that the Government should contribute to the activity of Ukrainian human rights organizations by opening offices in Ukrainian migrant's countries of residence as well as maintenance partnership and conducting long term projects among similar Ukrainian and foreign human rights organizations. With the help of consistent cooperation with NGOs Ukrainian state bodies will be able to see a better 'picture' of Ukrainian working migration in Europe; more information on the mechanisms of pathological forms of working migration, in particular how recruitment, employment and debt burden are connected; improve mechanisms of assistance for migrants in need; possibilities to compare reliable data from different countries; tools of continuous cooperation with employers' organizations and trade unions.

Keywords: migration, international organization, labour legislation.

Касьянова М. Н., кандидат исторических наук, доцент, докторант Киевского национального педагогического университета им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), k.marina81@rambler.ru

Международные организации по защите прав мигрантов

Изучена и проанализирована деятельность международных организаций по вопросам миграции и защиты прав трудящихся-мигрантов. Исследованы основные направления и подходы к государственному регулированию этой сферы, проанализированы международные акты в отношении рабочих-мигрантов и системы международных договоров по вопросам трудовой миграции.

Автор пришел к выводу, что государство обязано способствовать украинским правозащитным организациям в открытии филиалов в странах пребывания украинских мигрантов, а также поддержке партнерских отношений и долгосрочных проектов между правозащитными организациями Украины и стран пребывания. Благодаря системному сотрудничеству с неправительственными организациями украинские государственные органы могут создать картину украинской трудовой миграции в Европе; информацию о механизме патологических форм трудовой миграции, в частности связей между вербовкой, трудоустройством; совершенствование механизмов помощи тем мигрантам, которые в ней нуждаются; возможности сравнения надежных данных из разных стран; инструменты регулярного сотрудничества с организациями работодателей и профсоюзами.

Ключевые слова: миграция, международная организация, трудовое законодательство.

* * *

УДК 327:321.7(73:100)

Пурій М. Р.,
аспірантка кафедри країнознавства
та міжнародного туризму, Львівський
національний університет ім. Івана Франка
(Україна, Львів), mariya.puriy@gmail.com

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ, ЯК ОСНОВНИЙ АСПЕКТ ІДЕОЛОГІЧНОГО ВИМІРУ ГЕГЕМОНІЇ США

Метою дослідження є аналіз явища демократизації, як основного аспекту ідеологічного виміру гегемонії США. Відповідно до мети були поставлені наступні завдання: окреслити поняття гегемонії та її основні виміри; визначити основні приклади країн-гегемонів в сучасній історії людства; пояснити, що таке демократизація та чому вона вважається основою ідеологічного виміру гегемонії США; та навести основні причини чому демократія вигідна Сполученим Штатам. Застосовані методи: історичний, метод аналізу, синтезу та описовий метод. Основний висновок: демократизація є найважливішим інструментом Сполучених Штатів Америки для встановлення їх ідеологічної гегемонії в світі.

Останні дослідження та публікації: було використано, в основному, зарубіжні джерела, а також деякі вітчизняні. Особливо важливими при дослідженні стали праці таких авторів як Д. Форсайт, Л. Даймонд, І. Валлерстайн, В. Адамсон, М. Розе, К. Брендист, І. Кларк. Також вартими уваги є праці Д. Спіро, М. Вейнера та Ч. Хауса. Щодо вітчизняної літератури, то питання гегемонії та її вимірів, зокрема ідеологічного виміру гегемонії, на жаль, не є розвинутим, що, відповідно, підкреслює важливість дослідження.

Ключові слова: демократизація, гегемонія, ідеологічна гегемонія, виміри гегемонії, США.

Слово «гегемонія» в перекладі з грецької мови означає «лідерство». У міжнародних відносинах гегемоном вважається держава, яка є лідером, або провідною державою серед групи держав. Ключовою ідеєю сучасної гегемонічної теорії у міжнародних відносинах є те, що світ потребує єдиної домінуючої держави, яка повинна створювати правила (наприклад – вільна торгівля) необхідні для існування міжнародної системи та забезпечувати їх виконання іншими важливими учасниками цієї системи. Щоб бути гегемоном держава повинна мати можливість забезпечувати дотримання правил системи, бажання цим займатись, та бути відданою такій системі, яка сприймається як взаємовигідна іншими великими державами.

У свою чергу, вищезгадана можливість спирається на наявність трьох наступних атрибутів:

- великої, зростаючої економіки;
- домінування в провідних технологічних чи економічних секторах;
- та політичної могутності, підкріпленої потужним військовим потенціалом.

Гегемонія також передбачає наявність та контрольоване використання багатогранного набору енергетичних ресурсів. І нарешті, що найважливіше, усі держави-гегемони мають одну спільну рису – використання структурної, або так званої «м'якої», сили. Саме використання структурної сили дозволяє гегемону займати центральну позицію в межах системи, і, в разі бажання, відігравати роль лідера в цій системі. Можливість гегемона формувати переваги та зацікавлення інших держав є настільки ж важливою, як і його здатність керувати сировинними ресурсами, оскільки використання структурної сили мінімізує шанси того, що державі-гегемону доведеться мобілізувати свої ресурси прямим та примусовим чином [5, с. 233].

Коли ми говоримо про мобілізацію ресурсів мова йде про всі можливі ресурси. Адже гегемонія є чимось значно

більшим аніж просто пануванням однієї держави над іншими, гегемонія – це чітко виражене лідерство у п'яти основних вимірах концепції гегемонії, а саме: військова, економічна, політична, інституційна та ідеологічна гегемонія.

Нижче, розглянемо кожен із вимірів детальніше:

1. Військовий

Гегемон має наймогутнішу армію у світі, яка є значно сильнішою, аніж будь-яка з інших існуючих. Його система військових альянсів є сильнішою, аніж будь-який інший конкурентний військовий блок.

2. Економічний

Гегемон володіє найбільшою і найбільш технологічно розвинутою економікою у світі. Він є основним торговим партнером більшості країн світу, включаючи більшість великих держав.

3. Політичний

Гегемон має широкий спектр політичних союзників та дружні відносини з більшістю країн і великих держав.

4. Інституційний

Гегемон, співпрацюючи зі своїми союзниками, встановлює більшість правил, які керують глобальним політичними і економічними відносинам. Така держава, разом зі своїми союзниками, як правило, контролює більшу частину міжнародних інституцій. Таким чином, більшість політики міжнародних інститутів створюється на користь гегемона та його союзників.

5. Ідеологічний

Гегемон, в основному, визначає умови дискурсу у глобальних відносинах. Зокрема, як колись слушно зауважив Карл Маркс: «панівними ідеями будь-якого часу є ідеї панівного класу». Саме так і є, адже сьогодні основними уявленнями про процес глобалізації є уявлення гегемона [6, с. 264].

Аналізуючи виміри гегемонії, варто також врахувати два надзвичайно важливі твердження: (1) гегемонія містить в собі як примус так і добровільну згоду; та (2) існування контр-гегемоній та контр-гегемонічних союзів є неминучим.

Роз'яснюючи перше твердження, необхідно зазначити, що у міжнародних відносинах теорія гегемонії є надзвичайно важливою, оскільки вона відображає як тенденцію провідної держави світу насильно стверджувати своє панування, так і створювати союзи, ідеї та інституції, які залучають до відносно вільної участі, у більш-менш відкритій міжнародній системі, інші держави та народи.

Гегемонія, відповідно, втілює як примус неформальної імперії, так і згоду на демократичну участь. Вона поєднує як «жорстку» силу військової та економічної імперії, так і «м'яку» силу демократичних ідей та глобальних інституцій. Оскільки сучасна міжнародна система, розбудована навколо гегемонії США, включає в себе елементи як примусу, так і згоди, з часом вона може перерости у формат розширеної неформальної імперії, або ж у більш демократичний, мирний світовий порядок [4].

Щодо другого твердження, то усі держави мають вибір: або бути на стороні гегемона, або проти нього, як в рамках загальної стратегії так і з конкретних питань. В термінології міжнародних відносин, такий спектр варіантів для вибору називається «bandwagoning» (коли

обираєш сторону гегемона), або «balancing» (коли вступаєш в союз проти гегемона). Навіть гегемони стикаються з опором народних рухів і національних еліт, які намагаються зруйнувати плани гегемона щодо глобалізації у кожному з п'яти перерахованих вище вимірів.

Держави, які виступають проти гегемона, часто утворюють систему анти-гегемонічних союзів, як це зробили Радянський Союз і Китай на початку холодної війни; Німеччина, Японія та Італія в 1930-х; а також Німеччина і Австро-Угорщина на початку 20-го століття. Міжнародні політичні рухи також виникають з ціллю виступити проти гегемона. Комунізм, фашизм і поточні антиглобалізаційні рухи є прикладами таких рухів опору проти гегемона [6, с. 258].

Беручи до уваги все вищезазначене в історичному контексті, можемо виділити три держави, які максимально відповідають ознакам держави-гегемона: Нідерланди у XVII ст., Великобританія у середині XIX ст. та США з середини XX ст.

У першому випадку гегемонія пов'язана зі зростанням морської, а згодом і торгівельної, могутності Голландії, що, у підсумку, допомогло цій державі стати лідером і у фінансовій сфері та досягти статусу світової держави-гегемона [1].

Другим прикладом гегемонії була Британська імперія, відповідно з Британією в ролі гегемона. Ця держава, яка, знову ж таки шляхом морської могутності, колонізувавши четверту частину суходолу землі, так і не змогла втримати панування над нею через елементарну непередуманість зовнішньої політики. Однак, найбільш вагомою причиною занепаду Британської гегемонії була нездатність змагатися із США за статус держави-гегемона [3].

І нарешті, третім прикладом держави-гегемона є Сполучені Штати Америки, які, незважаючи на те, що на сучасному етапі світової історії їхній гегемонічний статус підлягає сумнівам, все ж намагаються усіма можливими способами зберегти цей статус та ті переваги, які він надає.

Роль цієї держави-гегемона не варто недооцінювати, адже вона є першим прикладом досягнення гегемонії не шляхом односторонніх зусиль однієї держави, а шляхом утворення навколо себе потужного альянсу, який і став одним із найвагоміших інструментів для досягнення вищезазначених цілей.

Саме так, сучасний стан «гегемонічних дебатів» є, як мінімум, неоднозначним. В основному є три способи трактування гегемонії США від 1945 року: (1) безперервна гегемонія; (2) структурна перерваність гегемонії (1990-ті роки); (3) агентська перерваність гегемонії (2000-і роки). Водночас, для деяких аналітиків гегемонія Сполучених Штатів була безперервною, починаючи з 1945-го року [8, с. 27].

Проявивши себе як «перспективний гегемон» ще на початку XX століття, США повністю перейняли цю роль у 1945-му році і відігравали її відтоді. Для керівної еліти Сполучених Штатів Америки бути лідером в світі стало звичкою за останні 70 років. Гегемонія стала їхнім стилем життя. З цієї точки зору, США, безсумнівно, продовжують залишатися світовим гегемоном.

Більше того, у 1990-х Сполучені Штати взяли на себе відповідальність за «Новий світовий порядок»,

який покликаний захищати державні кордони від їх насильної зміни (Кувейт), а також боротися з насильством в державах, що не відбулися, та в таких, що відзначаються особливою жорстокістю (Сомалі, Боснія, Косово), звісно ж в обмін на розширення Американської гегемонії як на схід, так і на захід. Фактично, основною концепцією стала побудова глобального суспільного порядку на чолі зі США. Як і під час існування минулих регіональних гегемоній, США візьмуть на себе відповідальність за мир та стабільність, а інші актори, в свою чергу, будуть готові їм підпорядковуватись [15, с. 113].

Нарешті, переходимо до найважливішого питання цієї статті – що ж стало основою нового світового порядку на чолі зі США?

Як і попередні два гегемони Сполучені Штати, у певний момент, стали лідером в економічному, військовому, політичному, інституційному та ідеологічному вимірі. Лідерство у перших чотирьох вимірах забезпечили це місце для США, але саме лідерство в останньому, ідеологічному, дозволяє США зберігати цю позицію за сучасних умов. Саме так, ідеологія демократії стала реальністю зовнішньої політики США – її незамінною частиною.

Демократизація є переходом держави до більш демократичного політичного режиму. Вона може бути переходом від авторитарного режиму до повноцінної демократії, переходом від авторитарної політичної системи до напівдемократії, чи переходом від напівавторитарної політичної системи до демократичної політичної системи. Результат може бути консолідований (як це було, наприклад, у Великобританії) або демократизація може зіткнутися з постійним реверсуванням (як, наприклад, в Аргентині). Різні моделі демократизації часто використовуються для пояснення інших політичних явищ, таких як: чи піде країна на війну, або ж, чи зростатиме її економіка. Сама демократизація залежить від різних факторів – як від історії економічного розвитку держави так і від наявності громадянського суспільства в ній [13, с. 24].

Ідеальним результатом процесу демократизації є забезпечення того щоб люди мали право голосувати і щоб цей голос, у їхній політичній системі, був почутий.

Для багатьох, демократія, здавалося б, є квінтесенцією американських цінностей. Це логічно, враховуючи, що демократія завжди була в центрі американської як зовнішньої – так і внутрішньої – політичної риторики. Зокрема, адміністрація Дж. Буша молодшого неодноразово стверджувала, що вона проводить політику підтримки свободи і людської гідності в кожній частині світу: «Ми проводимо цю політику як тому, що це правильно так і тому, що вона суперечить страху, ненависті і нерівності, які сприяють процвітанню тероризму та насильства. Наша політика заснована на основоположних цінностях, які підтримують захист прав людини шляхом демократії і верховенства закону. Ми віддані захисту свободи і просуванню демократії та прав людини, як через слова, так і через вчинки» [7].

Незважаючи на доволі таки поляризовану партійну атмосферу у Вашингтоні, в обох партій Конгресу США існує домовленість про просування демократії в світі, як основної цінності американської зовнішньої політики. Так, Білл Клінтон, зокрема, стверджував:

«Від часу свого заснування, наша нація наполягала на тому, що люди мають право контролювати власне життя, переслідувати свої мрії. У цьому столітті американці діяли керуючись цими принципами, йшли на жертви заради них та боролися у двох світових війнах щоб свобода нарешті здобула перемогу над тиранією. Тепер ті ідеї за які ми боремося – демократія і свобода – свобода релігії, свобода слова, свобода проведення зборів, відкриті ринки, повага до різноманітності – ці ідеї стають все більше і більше ідеалами всього людства» [9].

Така прихильність до демократизації була проголошена майже сторіччя тому Вудро Вільсоном, коли він виправдав вступ Америки у Першу світову війну стверджуючи, що це було необхідним для того, щоб «зробити світ безпечним для демократії». А в ніч напередодні вступу США у другу світову війну, Франклін Рузвельт охарактеризував США як «арсенал демократії», яка прагне до забезпечення «чотирьох основних свобод» для всіх народів світу.

Водночас, в минулому столітті, всіляко захищаючи та нав'язуючи демократію, США зросли до держави небувалої потужності в міжнародній системі, до такої, яку деякі науковці називають гіпер-державою. Однак, така потужність, якої досягли США, фактично підриває демократичне функціонування міжнародних інституцій, особливо в поєднанні з недавнім відродженням односторонності США щодо прийняття рішень в сфері зовнішньої політики. Адже коли Американська гіпердержава діє в односторонньому порядку на міжнародній арені то такі дії досить виразно конфліктують з будь-якою концепцією демократичного функціонування міжнародних інституцій [2].

Демократія, в такому форматі в якому ми її знаємо сьогодні, є відносно новим явищем. У той час як деякі з грецьких держав і число міст середньовічної Польщі мали режими, які містили певні демократичні аспекти, сучасна демократія тільки датується кінцем XVIII-го століття. Щоб вважатися демократичною, країна повинна: (а) обирати своїх лідерів шляхом справедливих і конкурентних виборів; (б) забезпечувати захист основних громадянських свобод; і (в) поважати верховенство права. Деякі теоретики також стверджують, що демократія повинна мати капіталістичну економіку, сильне громадянське суспільство та суспільну культуру, хоча і не всі політологи підтримують ці два критерії [12].

Демократизація є процесом, в якому країна встановлює відповідний режим. Однак відкритим серед політологів залишається питання про те, як саме цей процес відбувається, а також, які саме критерії використовувати для визначення того, що демократизація насправді відбулась. Адже в багатьох країнах, в яких була проголошена демократія, вона була дуже швидко повалена в результаті військового перевороту або іншого типу повстання, яке призвело до встановлення альтернативного авторитарного уряду. Як правило, ми не вважаємо демократію такою що дійсно прижилася, доки принаймні тричі не були проведені національні вибори. Іншим критерієм, що був підтриманий багатьма експертами, стала мирна передача влади від однієї політичної партії, або коаліції, колишній опозиції. Такий перехід є надзвичайно важливим, оскільки це означає,

що основні політичні сили в країні готові врегулювати свої суперечки без застосування насильства і визнати, що всі вони будуть проводити певний період часу поза владою.

За Розе, режим вважається повноцінною демократією, якщо він володіє наступними якостями:

1. у ньому панує верховенство права;
2. інститути громадянського суспільства діють активно та незалежно від держави;
3. вибори є вільними і справедливими;
4. управлінці підвітні виборцям [13, с. 36].

Менш зрозуміло, як саме відбувається демократизація. Так в індустріалізованих країнах Західної Європи та Північної Америки вона відбувалася доволі довго. А у Сполучених Штатах і Великобританії пройшло понад століття перш ніж всі інститути і практики, згадані вище, повноцінно функціонували. У Франції, Німеччині та Італії демократичні режими зазнали краху і були замінені фашистськими. Звісно ж, цілком очевидно, що сьогодні процес демократизації може відбуватися значно швидше. Тим не менш, це, звичайно, не щось, чого можна досягнути за день. Демократизація потребує часу, оскільки вона вимагає введення нових інститутів і всенародної довіри до них, що майже ніколи не досягається швидко.

То чому ж на сучасному етапі розвитку людства США бачать настільки велику вигоду в демократизації інших країн світу? По–перше, Сполучені Штати завжди будуть зацікавлені в просуванні демократії, оскільки подальша демократизація не лише покращує життя громадян інших країн, але й сприяє мирному співіснуванню держав в межах міжнародної системи. По–друге, піклуючись про громадян інших країн та міжнародний мир, Сполучені Штати, в першу чергу, бачать власну вигоду в подальшому розповсюдженні демократії. І нарешті, по–третє, поширення демократії прямо сприятиме досягненню національних інтересів Сполучених Штатів, оскільки демократичні режими не нестимуть загрози у вигляді війни або терористичних атак проти США, не стануть джерелом біженців, які шукатимуть притулку в Сполучених Штатах, і, як правило, перебуватимуть в союзі зі Сполученими Штатами Америки. Отже, нижче наведені основні причини, чому поширення демократії є вигідним для США:

1. Демократія не піде на війну зі Сполученими Штатами

По–перше, демократичні держави ніколи не розпочнуть війну проти США (звісно ж лише у випадку якщо Сполучені Штати залишатимуться демократією). Логіка так званого «демократичного миру» полягає у тому, що Сполучені Штати будуть мати менше ворогів у світі більшого числа демократій. Якщо демократії практично ніколи не йдуть на війну одна проти одної, то, відповідно, жодна демократія не буде вести війну проти Сполучених Штатів. Шанси того, що демократична держава перебуватиме в кризі чи збройному конфлікті зі США є мінімальними. Просування демократії сприятиме не лише забезпеченні миру в світі, але й підвищить рівень національної безпеки США за рахунок усунення потенційних воєнних загроз. Цілком логічно, що якщо Росія, Китай і принаймні деякі країни арабського та ісламського світів стануть стабільними

демократіями, рівень загрози національній безпеці США суттєво впаде.

2. Демократичні держави не підтримуватимуть тероризм проти Сполучених Штатів

По–друге, поширення демократії сприятиме зміцненню національної безпеки США, оскільки демократії не підтримуватимуть терористичні дії проти Сполучених Штатів. Спонсорами сучасного міжнародного тероризму є жорсткі авторитарні режими, як, наприклад, в Сирії, Ірані, Іраку, Північній Кореї, Лівії та Судані.

Деякі скептики демократично–мирного режиму відзначають, що демократичні держави іноді спонсорували таємні операції, або «внутрішньодержавний тероризм», проти інших демократичних держав. До прикладів належать дії США в Ірані в 1953 році, в Гватемалі в 1954 році, і в Чилі в 1973 році. Проте ці аргументи ніяк не дискредитують твердження про те, що демократичні режими не підтримують тероризм проти Сполучених Штатів. У кожному з вищезазначених випадків, цілком виступала держава зі сумнівними демократичними характеристиками. Дії США обмежувались втручанням у внутрішні справи і аж ніяк не були пов'язані із звинуваченням у тероризмі. І нарешті, ініціатором так званих «державних терористичних актів» у кожному випадку виступали саме США, що свідчить про те, що Сполучені Штати не повинні боятися інших демократій [10, с. 347; 11, с. 391].

3. Демократії не стануть джерелом біженців/емігрантів

По–третє, поширення демократії буде служити американським інтересам за рахунок скорочення числа біженців, які проситимуть притулку у США. Країни, які генерують найбільше біженців, як правило, є найменш демократичними. Відсутність демократії зазвичай призводить до внутрішніх конфліктів, міжетнічної ворожнечі, дискримінації на основі політичних переконань, і швидкого зростання населення – все це, як правило, спричиняє зростання числа біженців. Поширення демократії може зменшити потоки біженців до США усуваючи ті причини, які є ключовими при прийнятті особою рішення про набуття статусу біженця [18, с. 29].

Результати втручання США 1994 року в Гаїті демонструють, як саме втручання США шляхом демократизації сприяло зменшенню потоку біженців. Число біженців, які намагалися проникнути з Гаїті в США, різко зменшилось після того як американські війська скинули хунту на чолі з генералом Раулем Седраса і відновили на посаді демократично обраний уряд Жан–Бертрана Арістіда, хоча економічна ситуація на Гаїті не відразу покращилась [14, с. 136].

Окрім скорочення числа країн, які генерують біженців, поширення демократії також, ймовірно, сприятиме збільшенню числа країн, які будуть готові прийняти біженців, тим самим зменшуючи кількість біженців, які намагатимуться в'їхати в Сполучені Штати Америки.

4. Демократичні держави будуть союзниками США

По–четверте, глобальне поширення демократії просуватиме американські інтереси шляхом створення більшої кількості потенційних союзників для Сполучених Штатів. Історично так склалось, що більшість із союзників

Америку були демократіями. Фактично, набагато імовірніше що демократія вступить в союз з іншою демократією, радше ніж з будь-яким недемократичним режимом. Навіть ті науковці, які сумніваються в статистичних даних на користь демократично-мирного режиму, згодні, що «природа режимів ... є важливою змінною для розуміння утворення союзів ... демократії утворюють союзи з іншими демократіями». Таким чином, поширення демократії буде сприяти як кількісному, так і якісному показнику союзників США [17, с. 186; 16, с. 296].

5. Американські ідеали процвітають, коли інші їх приймають

По-п'яте, поширення демократії в світі, ймовірно, збільшить в американців внутрішню задоволеність власними демократичними інститутами. Одним з найважливіших стимулів для намагання США поширити демократію завжди було переконання в тому, що американська демократія буде здоровішою, якщо інші країни приймуть у себе схожу політичну систему. У якійсь мірі, це переконання відображає переконаність у тому, що демократичні режими ставитимуться лояльніше до США. Це також відображає і той факт, що демократичні принципи є невід'ємною частиною національної ідентичності США. Таким чином, Сполучені Штати особливо зацікавлені в поширенні своїх національних ідеалів [15, с. 104].

6. Демократії – кращі економічні партнери

І нарешті, по-шосте, Сполучені Штати виграють від поширення демократії, оскільки демократичні режими є кращими партнерами в сфері економіки. Демократії, у своїй переважній більшості, це країни з ринковою економікою, відповідно, їх економіка є процвітаючою і відкритою. Сполучені Штати, як правило, можуть встановити взаємовигідні торговельні відносини з демократіями. І, що не менш важливо, демократичні режими також здатні забезпечити кращі умови для закордонних інвестицій США, в силу їх політичної стабільності та ринкової економіки.

Отже, демократизація є однією з найбільш важливих концепцій та тенденцій в сучасній політичній науці. Це концепція – значення якої тільки починають розуміти практики, що займаються вирішенням конфліктів. З одного боку, це відносно проста ідея, оскільки демократизація – це встановлення демократичного політичного режиму. Тим не менш, на практиці, демократизація є чимось, що не так вже й легко зрозуміти, вже й не кажучи про досягнути.

Ще в середині попереднього століття Сполучені Штати Америки обрали демократизацію як ядро їхньої зовнішньої політики, стверджуючи, що поширення демократії у світі є основним завданням США на міжнародній арені. Така позиція була в першу чергу обумовлена тим, що збільшення числа демократій у світі є вигідним США, адже країни, в яких панує демократичний режим, ніколи не підуть на війну зі США, чи не підтримуватимуть тероризм спрямований проти них, не стануть джерелом біженців/мігрантів до США, стануть надійними союзниками для Сполучених Штатів та вигідними економічними партнерами, і нарешті, що не менш важливо, – сприятимуть процвітанню демократичних інститутів у США.

Звісно, ніхто не ставить під сумнів те, що позиції США за останні декілька років суттєво змінилися, адже важливість постійно зростаючої ролі таких акторів як Китай, Росія та ЄС є беззаперечною. Однак, допоки США контролюють всі виміри гегемонії на світовій арені, а саме такою є ситуація на сьогоднішній день, статус сучасної держави-гегемона належить саме їм.

Список використаних джерел

1. Библиотека гумер. Валлерстайн И. Три отдельных случая гегемонии [Електронний ресурс]. – 2002. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/vall_tri.php
2. Сдина наддержави. XYZ [Електронний ресурс]. – 2010. – Режим доступу: http://www.uis.kiev.ua/strategy/hunt_superpower.html
3. История государства и права. Британська колоніальна імперія [Електронний ресурс]. – 1999. – Режим доступу: <http://uris.org.ua/istoriya-gosudarstva-i-prava-zarubezhnyh-stran/britanska-kolonialna-imperiya>
4. Міжнародна система і світовий порядок. Особливості світопорядку в сучасних умовах [Електронний ресурс]. – 2007. – Режим доступу: <http://ruthenia.info/txt/drgluck/irteo/6T4.html>
5. Adamson Walter L. Hegemony and Revolution: A Study of Antonio Gramsci's Political and Cultural Theory. Berkeley: University of California Press, 1980, p.304.
6. Brandist Craig. The Dimensions of Hegemony, BRILL, 2015, p.300.
7. Bush George W. «President Bush Calls for a «Forward Strategy of Freedom» to Promote Democracy in the Middle East» [Електронний ресурс]. – 2003. – Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2003/11/20031106-11.html>
8. Clark Ian Bringing Hegemony Back in: The United States and International Order, International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-) Vol.85, No.1, International Order: Politics, Power and Persuasion (Jan., 2009), P.23–36.
9. Clinton Bill «Speech on Foreign Policy» [Електронний ресурс]. – 1996. – Режим доступу: <http://www.clintonpresidentialcenter.org/legacy/102296-speech-by-president-on-foreign-policy.htm>
10. Diamond Larry Promoting Democracy in the 1990s, Democracy's victory and crisis, Ed. Axel Hadenius, Cambridge University Press, 1997, P.311–370.
11. Forsythe, David P. «Democracy, War, and Covert Action», Journal of Peace Research, Vol.29, No.4 (August 1992), P.385–395.
12. Hauss Charles Democratization, Beyond Intractability. Eds. Guy Burgess and Heidi Burgess. Conflict Information Consortium, University of Colorado, Boulder. [Електронний ресурс]. – 2003. Режим доступу: <http://www.beyondintractability.org/essay/democratization>
13. Rose Mishler and Haerpfer Democracy and it's alternatives: understanding post-communist societies, 1998, p.272.
14. Rotberg Robert I. Clinton Was Right, Foreign Policy, No.102 (Spring 1996), P.135–141.
15. Ruggie John Gerard The Past as Prologue? Interests, Identity, and American Foreign Policy, International Security, Vol.21, No.4 (Spring 1997), P.89–125.
16. Siverson Randolph M. and Juliann Emmons Birds of a Feather, Journal of Conflict Resolution, Vol.35, No.2 (June 1991), P.285–306.
17. Spiro David E. The Insignificance of the Liberal Peace, Brown, Lynn-Jones, and Miller, eds., Debating the Democratic Peace, p.231.
18. Weiner Myron Bad Neighbors, Bad Neighborhoods: An Inquiry into the Causes of Refugee Flows, International Security, Vol.21, No.1 (Summer 1996), P.5–42.

References

1. Библиотека гумер. Валлерстайн И. Три отдел'nyh sluchaja gegemonii [Електронний ресурс]. – 2002. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/vall_tri.php
2. Jedyna nadderzhava. XYZ [Електронний ресурс]. – 2010. – Режим доступу: http://www.uis.kiev.ua/strategy/hunt_superpower.html
3. Ystoriya gosudarstva y prava. Brytans'ka kolonial'na imperiya [Електронний ресурс]. – 1999. – Режим доступу: <http://uris.org.ua/istoriya-gosudarstva-i-prava-zarubezhnyh-stran/britanska-kolonialna-imperiya>
4. Mizhnarodna systema i svitoviy porjadok. Osoblyvosti svitoporjadku v suchasnyh umovah [Електронний ресурс]. – 2007. – Режим доступу: <http://ruthenia.info/txt/drgluck/irteo/6T4.html>

5. Adamson Walter L. *Hegemony and Revolution: A Study of Antonio Gramsci's Political and Cultural Theory*. Berkeley: University of California Press, 1980, p.304.

6. Brandist Craig. *The Dimensions of Hegemony*, BRILL, 2015, p.300.

7. Bush George W. «President Bush Calls for a «Forward Strategy of Freedom» to Promote Democracy in the Middle East» [Elektronnyj resurs]. – 2003. – Rezhym dostupu: <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2003/11/200311106-11.html>

8. Clark Ian *Bringing Hegemony Back in: The United States and International Order, International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)* Vol.85, No.1, International Order: Politics, Power and Persuasion (Jan., 2009), P.23–36.

9. Clinton Bill «Speech on Foreign Policy» [Elektronnyj resurs]. – 1996. – Rezhym dostupu: <http://www.clintonpresidentialcenter.org/legacy/102296-speech-by-president-on-foreign-policy.htm>

10. Diamond Larry *Promoting Democracy in the 1990s, Democracy's victory and crisis*, Ed. Axel Hadenius, Cambridge University Press, 1997, P.311–370.

11. Forsythe, David P. «Democracy, War, and Covert Action», *Journal of Peace Research*, Vol.29, No.4 (August 1992), P.385–395.

12. Hauss Charles *Democratization, Beyond Intractability*. Eds. Guy Burgess and Heidi Burgess. *Conflict Information Consortium, University of Colorado, Boulder*. [Elektronnyj resurs]. – 2003. Rezhym dostupu: <http://www.beyondintractability.org/essay/democratization>

13. Rose Mishler and Haerpfel *Democracy and it's alternatives: understanding post-communist societies*, 1998, p.272.

14. Rotberg Robert I. *Clinton Was Right, Foreign Policy*, No.102 (Spring 1996), P.135–141.

15. Ruggie John Gerard *The Past as Prologue? Interests, Identity, and American Foreign Policy, International Security*, Vol.21, No.4 (Spring 1997), P.89–125.

16. Siverson Randolph M. and Juliann Emmons *Birds of a Feather, Journal of Conflict Resolution*, Vol.35, No.2 (June 1991), P.285–306.

17. Spiro David E. *The Insignificance of the Liberal Peace*, Brown, Lynn-Jones, and Miller, eds., *Debating the Democratic Peace*, p.231.

18. Weiner Myron *Bad Neighbors, Bad Neighborhoods: An Inquiry into the Causes of Refugee Flows, International Security*, Vol.21, No.1 (Summer 1996), P.5–42.

Puriy M. R., PhD student at Department of Country Studies and International Tourism of Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), mariya.puriy@gmail.com

Democratization as the main aspect of the ideological dimension of US hegemony

The goal of the study is to analyze the phenomenon of democratization as the main aspect of the ideological dimension of the hegemony of USA. For the purpose of this goal the following objectives were set: to define the concept of hegemony and its main dimensions; to identify the main examples of hegemonic countries in modern world history; explain what is democratization and why it is considered the foundation of the ideological dimension of hegemony of the USA; and, to give the main reasons why democracy is beneficial to the United States. Applied methods: historical, method of analysis, synthesis and descriptive method. The main conclusion: democratization is an important tool for the United States to establish their ideological hegemony in the world.

Keywords: democratization, hegemony, ideological hegemony, dimensions of hegemony, USA.

Пурий М. Р., аспирантка кафедри странознавства і міжнародного туризму, Львівський національний університет ім. Івана Франко (Україна, Львів), mariya.puriy@gmail.com

Демократизация, как основной аспект идеологического измерения гегемонии США

Целью исследования является анализ явления демократизации, как основного аспекта идеологического измерения гегемонии США. Согласно цели были поставлены следующие задачи: определить понятие гегемонии и ее основные измерения; определить основные примеры стран-гегемонов в современной истории человечества; объяснить, что такое демократизация и почему она считается основой идеологического измерения гегемонии США; и привести основные причины, почему демократия выгодна Соединенным Штатам. Применены методы: исторический, метод анализа, синтеза и описательный метод. Основной вывод: демократизация является важнейшим инструментом США для установления их идеологической гегемонии в мире.

Ключевые слова: демократизация, гегемония, идеологическая гегемония, измерения гегемонии США.

* * *

УДК 327.88(470+571)

Намонюк Ч. І.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин
та міжнародної інформації, Українсько-арабський
інститут міжнародних відносин та лінгвістики
ім. Аверроеса Міжрегіональної Академії
управління персоналом (Україна, Київ),
okeyy@mail.ru

ПЕРЕДУМОВИ ТА НАСЛІДКИ СУЧАСНОГО РОСІЙСЬКО-СИРІЙСЬКОГО ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО ПАРТНЕРСТВА

Стаття присвячена аналізу основних передумов та причин тісного зближення Російської Федерації та Сирії, а також дослідженню результатів та можливих наслідків втручання Росії у внутрішні справи Сирії, підтримки режиму Башара аль-Асада та виявленню міжнародно-політичних загроз для країн Близького Сходу та світу в цілому у випадку переростання громадянської війни у регіональну, або світову. У науковій праці для досягнення поставленої мети були використані загальнонаукові методи порівняння та узагальнення, а також історичний підхід та спеціально-науковий метод прогнозування політичних подій у регіоні Близького Сходу. Зроблено висновки про значну загрозу військових дій у Сирії для внутрішньополітичної ситуації у Росії та появи терактів у російських містах, а також про можливість припинення операцій і виведення російських військ із території Сирії за умови досягнення домовленості зі США про розподіл сфер впливу в регіоні.

Ключові слова: сирійський режим, стратегічні російсько-сирійські зв'язки, класична асиметрична війна, опозиційні війська, сирійські повстанці, антитерористична коаліція, вторгнення, ІДІЛ, озброєння ПІО.

Ініційоване США повалення режиму Саддама Хусейна в 2003 році та політична трансформація, що почалася в Іраку, поставили під загрозу стабільність сирійського політичного режиму. Крім того, після прийняття резолюції Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй №1559 у вересні 2004 р., уряд президента Сирії Башара Асада зіткнувся з міжнародним тиском через свою майже тридцятирічну окупацію Лівану.

Ці стратегічні виклики призвели сирійський режим до розширення своїх контактів з урядом Росії.

Сучасними дослідниками, що спеціалізуються на дослідженні теми російсько-сирійських відносин та громадянської війни у Сирії, варто виділити наступних авторів: З. Бжезинський, А. Борщевська, Ф. Бродель, І. Валлерстайн, Т. Грем, М. Дойл, Д. Дрезнер, А. Ілларіонов, А. Ірхін, Ч. Капхен, Л. Ліндерберг, Г. Люндстад, Дж. Миршаймер, А. Пар, Дж. Фрідман, С. Хантінгтон та ін.

Метою статті є аналіз основних причин тісного зближення Російської Федерації та Сирії, а також дослідження результатів військової підтримки Росією режиму Башара аль-Асада.

Основні результати дослідження. Вперше зближення російської та сирійської влади було продемонстровано публічно у січні 2005 р., коли Асад прибув із дипломатичним візитом до Москви. Його поїздка мала великий успіх та засвідчувала взаємну прихильність російського уряду і його «найважливішого партнера» на Близькому Сході [1].

Московська зустріч аль-Асада і президента Росії В. Путіна мала тоді кілька відчутних результатів:

– у рамках своєї публічної демонстрації відновлення тісної співпраці зі Сирією, Кремль погодився списати майже три чверті (73%) \$ 13400000000 боргу Сирії з часів холодної війни [2];

– сирійська армія залишалася залежною від зброї радянсько-російського походження, яка становила приблизно 90% усього арсеналу держави [3].

Тому будь-які сирийські військові зусилля модернізація неминуче оберталися навколо співпраці з Росією.

РФ і Сирія ще станом на 2005 р. підписали шість додаткових угод про економічне співробітництво, в тому числі угоди з метою зміцнення координації в енергетичній сфері між двома країнами [4].

Ця угода передбачала розширення контактів між російським Союзнафтогазом і Міністерством нафти та природних ресурсів Сирії і створювала основу для великих російських інвестицій у Сирійському енергетичному секторі.

Така участь була критично важливою для довгострокової платоспроможності Сирії, оскільки приблизно половина від загального річного експортного доходу країни у той час отримувалась від продажу нафти [5].

Російські енергетичні компанії відігравали вирішальну роль у підтримці сирийського режиму.

В рамках розширеного військово-технічного співробітництва між двома країнами Росія зобов'язалася модернізувати інфраструктуру ППО Сирії. Російські та сирийські чиновники розпочали переговори про придбання режимом аль-Асада мобільної системи повітряної оборони «Стрілець» [6].

Через надання такого захисту, а також продажу інших технологій, таких як «Іскандер Е», Росія надавала допомогу в створенні стратегічної «парасольки» над Сирією [7].

Одним з вирішальних факторів сирийської політики є прихід до влади офтальмолога за освітою, що не мав раніше жодного впливу на державні справи. Його зовнішня політика часом складає враження випадкової, починаючи від допомоги розвідці США та закінчуючи розширеним партнерством з терористичною організацією Хезболла [8].

Ще одним чинником є статус Сирії як основного державного спонсора тероризму. Це змушувало президента активно піклуватись про недопущення свого усунення від влади Сполученими Штатами Америки. Поворот Сирії в бік Росії був лише частиною цих зусиль. Сирія також підписала угоди з Іраном про зближення військового співробітництва та закріплення за Іраном зобов'язань захищати Сирію у разі американського чи ізраїльського наступу [9].

Роль Росії в політиці Сирії зумовлена наступними міркуваннями. Під керівництвом президента Путіна, Росія все більше почала повертатися до геополітичного нео-імперіалістичної стратегічного порядку денного. Кремлівські чиновники націлилися на Близький Схід після усунення Саддама Хусейна, і почали зусилля, щоб відновити свій вплив на регіон за рахунок американської стратегії. Співпраця з Дамаском є лівовою часткою цих планів. Адже, російські зовнішньополітичні амбіції давно досягли радянських масштабів. Насправді ж Москва не в змозі претендувати на статус наддержави. Навпаки, ряд невдач на міжнародній арені показали реальний стан справ. Проте, використавши побоювання сирийського уряду втратити владу через можливе американське вторгнення, Москва розраховувала на прив'язування Дамаска до власного ВПК як у радянські часи [10].

Змова Росії зі сирийським режимом може мати не лише регіональні наслідки, а й загальносвітові.

Раптово і безпрецедентно втрапивши свою традиційну роль союзника Лівану та спостерігаючи там «кедрову революцію», сирийський режим почав убачати явні ознаки свого можливого повалення. Допомога від Москви, у вигляді економічних стимулів або постачання військових засобів, виглядала як серйозне рятувальне коло, що у змозі забезпечити сирийський уряд достатніми ресурсами і можливостями, для протистояння будь-яким рухам за незалежність у Лівані або опозиційним виступам у межах самої Сирії.

Примітно, що деякі Російські чиновники час від часу подають обнадійливі сигнали у публічних закликах до досягнення консенсусу між сторонами сирийського конфлікту, повторюючи фактично заяву США, Саудівської Аравії та Європи, та обережно схваливши політичні перетворення, що відбулись у Лівані [11].

Ця риторика, однак, не була підкріплена відкритом стратегічних зв'язків між Москвою і Дамаском, а партнерство Кремля з режимом Асада, як і раніше, є серйозною перешкодою для поширення демократії на Близькому Сході [1].

Насправді ж РФ лише продовжує дестабілізувати ситуацію в країні, підтримуючи правлячий сирийський режим, для якого втрата влади загрожує в прямому сенсі фізичним знищенням. Так, у вересні 2015 р. після кількох місяців дипломатії країни антитерористичної коаліції на чолі зі США, які борються проти Ісламської Держави Іраку та Леванту (ІДІЛ), що захопила більшу частину території Сирийської держави, були близькі до угоди про введення безпілотної зони над Сирією. Такий крок, за словами військових та дипломатичних джерел, мав завадити режиму Асада бомбардувати цивільне населення на півночі та півдні Сирії. Угода базувалася на пропозиціях Йорданії та Туреччини, висунутих раніше.

Саме такі плани коаліції і спонукали Росію раптово втрутитися в ситуацію у Сирії [12], відсунувши на другий план навіть війну з Україною.

Окрім зазначених вище обставин на фоні дедалі відчутнішої міжнародної ізоляції та дії санкцій, у Росії виникла гостра потреба продемонструвати світові, що вона й досі залишається ключовим гравцем на міжнародній арені. Зустрівши несподіваний супротив української армії на Донбасі, Росія своїми діями в Сирії намагається відволікти увагу світової спільноти від окупації українських територій [13].

До того ж, за словами колишнього міністра фінансів і голови Комітету громадських ініціатив Олексія Кудріна, Сирія обходиться Путіну дешевше за війну на Донбасі [14]. Відмітно, що операція у Сирії є першим військовим розгортанням поза межами колишнього СРСР з часів завершення «холодної війни».

Ідентично з моментом, що передував вторгненню на територію України, Рада Федерації 30 вересня 2015 р. дозволила російським військам воювати за кордоном для боротьби з тероризмом разом із Заходом. В той же день Росія завдала першого авіаудару по Сирії, внаслідок якого загинуло близько 60 осіб мирного населення. У місцях бомбардування позицій «Ісламської держави» не було, ціллю ж російської армії була сирийська опозиція [14].

При цьому РФ використовує раніше випробувану зокрема в Україні тактику «класичної асиметричної війни»

з сильними пропагандистськими меседжами про наміри та дії, які в реальності є зовсім протилежними. Після викриття, або оскарження таких дій Росія категорично заперечує та відкидає звинувачення [15].

Розміщення ж російських літаків та іншого військового спорядження в регіоні Латакії не викликають сумнівів про справжні наміри Москви. Росія направила до Сирії набагато більше сучасної зброї, ніж необхідно для боротьби з «Ісламською державою». На аеродроми в Сирії доставлені дуже складні системи ППО і літаки. Поставлене озброєння включає зенітно–ракетні комплекси «Тор» (за класифікацією НАТО – SA15) і «Панцир–С1» (SA22 Greyhound), а у бойовиків ІДІЛ немає жодних літаків, для захисту від яких потрібні SA15 або SA22. Таке озброєння, очевидно, потрібне РФ для формування зони «A2AD» (Anti–Access Area–Denial) – зони закритого доступу, що, в тому числі, створюється у північно–східному Середземномор'ї та вже створена в Чорному морі завдяки ракетним батареям, відправленим у Крим після анексії [16].

Окрім закріплення Росією власних військових позицій на Близькому Сході існує й ще одна проблема для коаліції – у той час як президент Росії стверджує, що його військова інтервенція спрямована на ІДІЛ, російські війська розгорнуті на територіях, де вони стикаються лише з сирійськими повстанцями. А ці повстанські угруповання самі борються з ІДІЛ, тобто російська інтервенція може опосередковано допомогти джихадистам [17].

За підтримки російських літаків у жовтні 2015 р. сирійські урядові війська та їх союзники почали наступ на утримувані повстанцями населені пункти на північ від міста Хомс. Російські авіаудари вражали цілі навколо міста Телль–Біса і села Теїр Малла, Дар Кабіра і Халідія, в декількох кілометрах на північ від Хомса.

У штурмі були задіяні сирійські військовослужбовці і бойовики з ліванської «Хезболли». Сунітське місто Талбісех і навколишні села на північ від Хомса на той момент знаходились в анклаві опозиції до президента Башара аль–Асада. Армія приступила до військової операції на півночі Хомса після концентрованих ударів з повітря і підготовчого артилерійського обстрілу по терористичних угрупованнях і їхніх базах.

Президент Сирії був зацікавлений у контролі над містом, через який проходить ключова траса. Цей шлях зв'язує область з Дамаском на південь, а Алеппо на північ. Захоплення Асадом території у даному регіоні необхідне було для взяття під контроль головного населеного пункту Західної Сирії і для забезпечення території, що зв'язує Дамаск з прибережними провінціями, де знаходяться в тому числі російські війська [18].

Наступного дня сирійські урядові війська та їх союзники за підтримки російських літаків атакували повстанців на південь від міста Алеппо. Військова операція почалася в сільських районах південної частини Алеппо. Важкі бої також відбулися поблизу Джебель Аззана, контроль над яким ділять урядові сили і повстанці. Російська авіація спрямувала свої удари на головну дорогу, що веде до столиці Сирії Дамаск.

Таким чином, армія Башара аль–Асада за підтримки росіян уже вела наступальні дії проти повстанців у західних районах Сирії, в тому числі на північ від Хомса, у провінціях Хама, Ідліб і Латакія, а також, вела бої на трьох фронтах на південь від Алеппо [19].

Продовжено наступ на позиції сирійської опозиції поблизу північного міста Алеппо вже за підтримки іранських бійців. Війська Асада разом із бійцями з Ірану та ліванського угруповання «Хезболла» відбили декілька селищ на південній околиці Алеппо. Війська також намагалися просунутися на схід від Алеппо до військового аеродрому.

Армія та її союзники також вели бої у північних провінціях Хама, Ідліб і Латакія, які були захоплені повстанцями в останні місяці перед російським вторгненням, а також у повстанських районах на північ від міста Хомс, в околицях столиці Дамаска і в Південній провінції Дераа поблизу кордону з Йорданією. Лише за 48 годин у нападі на Хомс принаймні 72 людини, у тому числі 31 дітей і жінок були вбиті [20].

Загалом же за даними Сирійської обсерваторії з прав людини (SOHR) лише за місяць від початку Росією військової операції у Сирії загинули щонайменше 600 мирних жителів, серед яких жінки та діти.

Тим часом, Міноборони РФ відрпортувало про понад 1500 завданих ударів по позиції ІДІЛ за місяць. Тоді як Державний департаменті США повідомляє, що менше 10% ударів російської авіації спрямовані на позиції ІДІЛ, частіше під удари потрапляють повстанці, які виступають проти режиму Асада.

Всупереч звітів РФ про успіхи операції у Сирії бойовики ІДІЛ захопили чергове місто Махін на південь від адміністративного центру провінції Хомс, в результаті чого бойовики опинилися в 20 км від ключового шосе, що зв'язує Дамаск і Хомс [21].

Через непередбачуваність поведінки Росії держави антитерористичної коаліції змушені приховувати місця розташування повстанців та відкривати другий фронт у боротьбі з ІДІЛ. Зокрема, для створення плацдарму для наступу на м. Ракку, яку терористи називають своєю столицею, а також для часткового перекриття шляхів постачання ІДІЛ з Іраку було розпочато наступ новосформованого альянсу курдських військових формувань та помірної сирійської опозиції на позиції «Ісламської держави» на північному сході провінції Хасака в Сирії. Це перша офіційно задекларована спільна операція курдських бійців і декількох груп сирійської опозиції, яка, до того ж, підтримувалася з повітря літаками антитерористичної коаліції. З цією ж метою США відправлять до Сирії невелику групу американських сил спеціальних операцій у рамках боротьби проти «Ісламської держави», які розмішуватимуться на півночі Сирії та будуть працювати разом з курдськими збройними формуваннями та «Вільною сирійською армією» [22].

Висновки. Відсутність угоди між російськими та американськими військовими про правила розмежування бойових дій значно підвищує ризик незапланованого випадкового зіткнення, що, у свою чергу, викликає ризик конфронтації РФ та США.

Застосувавши силу, Росія вступила не лише в громадянську війну в Сирії, а й у релігійну війну в ісламському світі на боці шиїтів, у союзі з такими силами як Сирія, сирійський режим Асада, Іран, шиїтський уряд Іраку, Хезболла, шиїтський підрозділ в Лівані та Сирії, підтримуваний Іраком, і де-факто, ІДІЛ. Російські війська атакують переважно, якщо не виключно, підрозділи сирійської поміркованої ісламської опозиції,

яка не є ІДІЛ. Відразу ж після того, як російські літаки завдали ударів по деяких базах сирійської поміркованої ісламської опозиції, ці бази зайняла ІДІЛ. Тобто, в ході цих операцій утворилася нова коаліція – шиїти плюс де-факто ІДІЛ. З іншого боку – потужна коаліція з 65 країн, куди входять провідні держави Заходу та Арабського світу.

Значну загрозу військовій дії в Сирії несуть для внутрішньополітичної ситуації у Росії та появи терактів у російських містах.

При продовженні несприятливого сценарію, який очевидним чином зараз здійснюється, Путін буде готовий припинити операцію і вивести війська, принаймні, частину російських військ. Головний фактор, від якого це буде залежати – реальний опір частин опозиції. Іншим фактором є можливе досягнення домовленості зі США щодо розподілу сфер впливу чи інших варіантів, які б дали Путіну те, чого він прагне найбільше, – почуття рівності з лідерами західних країн, включно з Бараком Обамою.

Список використаних джерел

1. The Russian-Syrian connection: thwarting democracy in the Middle East and the greater OSCE region // Hearing before the Commission on Security and Cooperation in Europe, One Hundred Ninth Congress, first session, March 9, 2005. Washington: U.S. G.P.O. – 2006.
2. Khawaji R. «Russia, Syria Revive Ties with Debt Reduction» // R. Khawaji // Defense News, January 31, 2005.
3. Saradzhyan S. «Countries Race for Russian Weapons» // S. Saradzhyan // St. Petersburg Times (Russia). – No.481, July 9, 1999.
4. «Russia and Syria Agree on Debt» // Russia Journal, January 26, 2005.
5. Energy Information Administration, U.S. Department of Energy // Country Analysis Brief: Syria» April 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/syria.html>.
6. Golovkina M. «Russia to sell Advanced missiles to Syria» // M. Golovkina // Reuters, February 16, 2005.
7. «Superpower Optimism» // Kommersant (Moscow), January 24, 2005.
8. «Warning to Damascus» // «Wall Street Journal», February 7, 2005.
9. «Defence Minister Says Syria a Part of Iran's Security» // IRNA (Tehran), February 26, 2004; «Syria Part of Iran's Security: Shamkhani» // Tehran Times, February 28, 2004; «Iran, Syria 'Form Common Front» // BBC, February 16, 2005.
10. «Superpower Optimism» // Kommersant (Moscow), January 24, 2005.
11. «Russia Firmly Supports Lebanon Independence» // Xinhua (Beijing), March 1, 2005.
12. Росія завадила США створити безполітну зону над Сирією – ЗМІ // Європейська правда. Міжнародна безпека та євроінтеграція України. – 05 жовтня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/10/5/7039103/>
13. Путін відволікає увагу від України діями в Сирії – Брідлав // Європейська правда. Міжнародна безпека та євроінтеграція України. – 02 жовтня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/10/2/7039014/>
14. Промовистою обкладинкою Time показав «дружбу» Росії // Еспресо TV. 15 жовтня, 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://espresso.tv/news/2015/10/15/promovystoyu_obkladynkoyu_time_pokazav_quotdruzhuquot_rosiyi
15. РФ веде асиметричну війну в Сирії – МЗС Британії // Європейська правда. Міжнародна безпека та євроінтеграція України. – 05 жовтня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/10/5/7039100/>
16. Росія направила до Сирії зброю не для боротьби з ІДІЛ – генерал Брідлав // Європейська правда. Міжнародна безпека та євроінтеграція України. – 29 вересня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/09/29/7038850/>
17. Росія може опосередковано допомогти бойовикам ІДІЛ у Сирії – Times // Європейська правда. Міжнародна безпека

та євроінтеграція України. – 28 вересня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/09/28/7038820/>

18. Сирійська армія за підтримки російських літаків наступає на північ від Хомса // Європейська правда. Міжнародна безпека та євроінтеграція України. – 15 жовтня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/10/15/7039524/>

19. У Сирії армія Асада за підтримки авіації РФ почала наступ під Алеппо // Європейська правда. Міжнародна безпека та євроінтеграція України. – 16 жовтня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/10/16/7039577/>

20. Сирійська армія за підтримки іранців продовжує наступ на Алеппо // Європейська правда. Міжнародна безпека та євроінтеграція України. – 17 жовтня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/10/17/7039617/>

21. Всупереч звітів РФ про успіхи операції у Сирії бойовики ІДІЛ захопили чергове місто // Інформаційне агентство УНІАН. – 01.11.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/world/1170687-vsuperech-zvitiv-rf-pro-uspіhi-operatsiji-u-siriji-bojoviki-idil-zahopili-cherbove-misto.html>

22. У Сирії сили опозиції почали наступ на ІДІЛ // Інформаційне агентство УНІАН. – 31.10.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/world/1170484-u-siriji-sili-opozitsiji-pochali-nastup-na-idil.html>

References

1. The Russian-Syrian connection: thwarting democracy in the Middle East and the greater OSCE region // Hearing before the Commission on Security and Cooperation in Europe, One Hundred Ninth Congress, first session, March 9, 2005. Washington: U.S. G.P.O. – 2006.
2. Khawaji R. Russia, Syria Revive Ties with Debt Reduction // R. Khawaji // Defense News, January 31, 2005.
3. Saradzhyan S. Countries Race for Russian Weapons // S. Saradzhyan // St. Petersburg Times (Russia). – No.481, July 9, 1999.
4. Russia and Syria Agree on Debt // Russia Journal, January 26, 2005.
5. Energy Information Administration, U.S. Department of Energy // Country Analysis Brief: Syria, April 2004 [Electronic resource]. – Rezhym dostupu: <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/syria.html>.
6. Golovkina M. Russia to sell Advanced missiles to Syria // M. Golovkina // Reuters, February 16, 2005.
7. Superpower Optimism // Kommersant (Moscow), January 24, 2005.
8. «Warning to Damascus» // «Wall Street Journal», February 7, 2005.
9. Defence Minister Says Syria a Part of Iran's Security // IRNA (Tehran), February 26, 2004; «Syria Part of Iran's Security: Shamkhani» // Tehran Times, February 28, 2004; «Iran, Syria 'Form Common Front» // BBC, February 16, 2005.
10. Superpower Optimism // Kommersant (Moscow), January 24, 2005.
11. Russia Firmly Supports Lebanon Independence // Xinhua (Beijing), March 1, 2005.
12. Rosiya zavadyla SSHa stvority bezpolitnu zonu nad Syriyeyu – ZMI // Yevropeys'ka pravda. Mizhnarodna bezpeka ta yevrointehratsiya Ukrainy. – 05 zhovtnya 2015 r. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/10/5/7039103/>
13. Putin vidvolikaye uvahu vid Ukrayiny diyamy v Syriyi – Bridlav // Yevropeys'ka pravda. Mizhnarodna bezpeka ta yevrointehratsiya Ukrainy. – 02 zhovtnya 2015 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/10/2/7039014/>
14. Promovystoyu obkladynkoyu Time pokazav «druzhu» Rosiyi // Espreso TV. 15 zhovtnya, 2015 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://espresso.tv/news/2015/10/15/promovystoyu_obkladynkoyu_time_pokazav_quotdruzhuquot_rosiyi
15. RF vede asymetrychnu viynu v Syriyi – MZS Brytaniyi // Yevropeys'ka pravda. Mizhnarodna bezpeka ta yevrointehratsiya Ukrainy. – 05 zhovtnya 2015 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/10/5/7039100/>
16. Rosiya napravyla do Syriyi zbroyu ne dlya borot'by z IDIL – heneral Bridlav // Yevropeys'ka pravda. Mizhnarodna bezpeka ta yevrointehratsiya Ukrainy. – 29 veresnya 2015 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/09/29/7038850/>

17. Rosiya mozhe oposeredkovano dopomohty boyovykam IDIL u Syriyi – Times // Yevropeys'ka pravda. Mizhnarodna bezpeka ta yevrointehratsiya Ukrainy. – 28 veresnya 2015 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/09/28/7038820/>

18. Syriys'ka armiya za pidtrymky rosiys'kykh litakiv nastupaye na pivnich vid Khomsa // Yevropeys'ka pravda. Mizhnarodna bezpeka ta yevrointehratsiya Ukrainy. – 15 zhovtnya 2015 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/10/15/7039524/>

19. U Syriyi armiya Asada za pidtrymky aviatsiyi RF pochala nastup pid Aleppo // Yevropeys'ka pravda. Mizhnarodna bezpeka ta yevrointehratsiya Ukrainy. – 16 zhovtnya 2015 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/10/16/7039577/>

20. Syriys'ka armiya za pidtrymky irantsiv prodovzhuye nastup na Aleppo // Yevropeys'ka pravda. Mizhnarodna bezpeka ta yevrointehratsiya Ukrainy. – 17 zhovtnya 2015 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/10/17/7039617/>

21. Vsuperech zvitiv RF pro uspihky operatsiyi u Syriyi boyovyky IDIL zakhopyly chervove misto // Informatsiyne ahent-stvo UNIAN. – 01.11.2015 r. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.unian.ua/world/1170687-vsuperech-zvitiv-rf-pro-uspihi-operatsiji-u-siriji-boyoviki-idil-zahopili-chergove-misto.html>

22. U Syriyi syly opozyttsiyi pochaly nastup na IDIL // Informatsiyne ahent-stvo UNIAN. – 31.10.2015 r. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.unian.ua/world/1170484-u-siriji-sily-opozyttsiyi-pochali-nastup-na-idil.html>

Namonyuk Ch. I., PhD in political sciences, associate professor of international relations and international information department of Ukrainian–Arab Institute of International Relations and Linguistics named Averroes Interregional Academy of Personnel Development (Ukraine, Kyiv), okeuy@mail.ru

The background and consequences of modern Russia–Syria military and political partnership

The article is dedicated to the analysis of the main reasons of close rapprochement between Russia and Syria. The results and possible outcomes of Russian involvement into Syrian inner affairs and Assad's regime support is shown in the article. The political threats for the Near East countries and the world as a whole in case of development of the civil war in Syria into the regional or the world war is brought out in the research. The general scientific methods of comparison and summarizing as well as a historical approach and a special scientific method of political events on the Near East forecasting were used in the article. The conclusions concerning a huge threat of hostilities in Syria for the domestic policy of Russian Federation and terracts emersion in Russian cities as well as concerning the possibility of termination of the operation and getting the Russian troops out of Syria in case of arrival of the agreement between Russia and the USA regarding the influence spheres redivision are made in the research.

Keywords: the Syrian regime, strategic dealings between Russia and Syria, classical asymmetric war, opposition forces, Syrian rebels, counterterrorist coalition, invasion, ISIL, air defence weapons.

Намюнк Ч. И., кандидат политических наук, доцент кафедры международных отношений и международной информации, Украинско–арабский институт международных отношений и лингвистики им. Аверроэса Межрегиональной Академии управления персоналом (Украина, Киев), okeuy@mail.ru

Предпосылки и последствия современного российско–сирийского военно–политического партнерства

Статья посвящена анализу основных предпосылок и причин тесного сближения Российской Федерации и Сирии, а также исследованию результатов и возможных последствий вмешательства России во внутренние дела Сирии, поддержки режима Башара аль–Асада и определения международно–политических угроз для стран Ближнего Востока и мира в целом в случае перерастания гражданской войны в региональную, либо мировую. В научной статье для достижения поставленной цели были использованы общенаучные методы сравнения и обобщения, а также исторический подход и специально–научный метод прогнозирования политических событий в регионе Ближнего Востока. Сделаны выводы о значительной угрозе военных действий в Сирии для внутривнутриполитической ситуации в России и появления терактов в российских городах, а также о возможности прекращения операции и выведения российских войск с территории Сирии при условии достижения соглашения со США о распределении сфер влияния в регионе.

Ключевые слова: сирийский режим, стратегические российско–сирийские связи, классическая асимметрическая война, оппозиционные войска, сирийские ополченцы, антитеррористическая коалиция, вторжение, ИГИЛ, вооружение ПВО.

* * *

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Буравський О. А.,
доктор історичних наук, професор кафедри
всесвітньої історії, Житомирський
державний університет ім. І. Франка
(Україна, Житомир), buravskij@i.ua

**РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: СТЕЛЬНИКОВИЧ С. В.
ЖИТОМИРСЬКО–ВІННИЦЬКИЙ РЕГІОН В УМОВАХ
НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 РР.). –
ЖИТОМИР: ПП ЄВЕНКО О. О., 2015. – 592 с.**

Рецензована книга присвячена аналізу нацистської окупації в гітлерівському адміністративно-територіальному утворенні генеральний округ «Житомир», або, вживаючи авторський контекстуальний синонім, – на території Житомирсько–Вінницького регіону. Пропонована монографія окрім безпосереднього наукового значення має неабияку суспільну та теоретично–практичну цінність.

Структурно книга складається з шести розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

У першому розділі науковець проаналізував історіографію досліджуваної теми, логічно поділивши її на окремі тематичні групи (радянську, українську еміграційну, сучасну українську, зарубіжну). Репрезентативністю відзначається джерельна база дослідження, яка представлена неопублікованими документами ряду центральних, обласних, відомчих архівів України й Республіки Білорусь, збірниками опублікованих джерел, мемуарною літературою й неопублікованими спогадами очевидців, періодикою воєнного періоду. Дослідник, враховуючи тенденції розвитку сучасної історичної науки, також охарактеризував тематичну історіографію та джерельну базу, представлену в мережі інтернет. Значну частину неопублікованих архівних матеріалів введено до наукового обігу вперше.

У другому розділі вивчено процеси встановлення нацистського військового окупаційного режиму, показано особливості формування української допоміжної адміністрації, визначено її роль у здійсненні загальної окупаційної політики на території Житомирсько–Вінницького регіону; розглянуто адміністративно–територіальний устрій генерального округу «Житомир», структуру органів цивільного управління й карально–репресивної системи.

Третій розділ присвячений аналізу гітлерівської політики зі знищення місцевого населення і військовополонених, втілення нацистських колонізаційних проектів та характеристики міжнародних відносин на окупованій території.

У четвертому розділі розкриті питання, пов'язані з тотальним пограбуванням окупантами аграрно–промислового потенціалу краю, визначено особливості продовольчо–матеріального становища населення, трудових мобілізаційних кампаній до Німеччини й південних регіонів райхскомісаріату «Україна», повсякденно–побутового життя та настроїв населення.

У п'ятому розділі простежено діяльність українського самостійницького та радянського партизансько–підпільного рухів на окупованих українських та білоруських землях, які входили до складу генерального округу «Житомир».

Науковою цінністю відзначається шостий розділ книги, в якому вивчено мовну ситуацію, релігійне життя, пропаганду на окупованій території (знищення пам'ятників радянської доби, радіо– та кінопропаганда, пропагандистське використання постаті Т. Шевченка, екскурсійно–пропагандистські подорожі до Німеччини, ексгумація жертв радянського НКВС у Вінниці), функціонування окупаційних газетних видань, становище в освіті, мистецтві, спорті, діяльність архівних, бібліотечних і музейних установ.

Отже, монографія С. В. Стельниковича «Житомирсько–Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.)» є значним внеском у сучасну історіографію Другої світової війни. Вона є актуальним, оригінальним, самостійним дослідженням, доповнює новим змістом історію України 1941–1944 рр.

Buravsky O. A., Doctor of Historical Science, Professor of Department of World History, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine, Zhytomyr), buravskij@i.ua

Review of the book: Stelnykovych S. V. The Zhytomyr and Vinnytsia Region in the Conditions of the Nazi Occupation (1941–1944). – Zhytomyr: PE Yevenok O. O., 2015. – 592 p.

Буравський О. А., доктор історических наук, професор кафедри всемирной історії, Житомирський державний університет ім. І. Франка (Україна, Житомир), buravskij@i.ua

Рецензия на книгу: Стельникович С. В. Житомирско–Винницкий регион в условиях нацистской оккупации (1941–1944 гг.). – Житомир: ЧП Евенко А. А., 2015. – 592 с.

* * *

Виткалов С. В.,
кандидат мистецтвознавства, доцент,
Рівненський державний гуманітарний університет
(Україна, Рівно), sergiy_vsv@ukr.net

Виткалов В. Г.,
кандидат педагогічних наук, професор, завідувач
кафедри культурології і музеєзнавства, Рівненський
державний гуманітарний університет (Україна, Рівно),
sergiy_vsv@ukr.net

НАУКОВІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ КУЛЬТУРНО–МИСТЕЦЬКИХ ПРОЕКЦІЯХ

Сучасні виміри нашого духовного життя являють собою достатньо унікальний культурний феномен, який розгортається незважаючи ні на складний економічний розвиток населення, ні на політичний і військовий неспокій. Це в черговий раз продемонструвала вже

XI всеукраїнська науково-практична конференція «Культура як феномен сучасного глобалізованого суспільства» [1], що відбулася 12–13 листопада 2015 р. у Рівненському державному гуманітарному університеті.

На цей захід подали заявки 343 учасники з 61 вищого навчального закладу різних рівнів акредитації, наукових установ системи Національної Академії наук, Національної Академії педагогічних наук України та Національної Академії мистецтв України, низки провідних університетів Одеси, Запоріжжя, Києва, Львова, Вінниці, Дрогобича, Херсона, Харкова, Маріуполя, Черкас, Івано-Франківська, Хмельницька, Глухова, Мелітополя, Полтави, Рівне, Сімферополя та ін. (загалом – 36 ВНЗ лише III–IV рівнів акредитації).

Якісний склад цього річного наукового заходу також досить високий: заявили про участь і планують опублікувати свої наукові розвідки 33 доктора наук, професора, 104 кандидати наук, доценти, 6 докторантів, 64 аспіранти, 14 магістрантів, а також чимало студентів, які лише розпочинають свій шлях в науці і для них цей захід – це також і спроба звірити вірність обраного шляху. Інакше кажучи, і потенціал учасників, і проблематика для обговорення достатньо переконливі для кваліфікованої наукової дискусії, яка окреслилась під час проведення заходу і продовжиться на сторінках наукових збірників «Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку»: наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету та «Актуальні питання культурології»: альманах наукового товариства «Афіна» кафедри культурології і музеєзнавства РДГУ.

Серед учасників – представники Румунії, Китаю, що є аспірантами українських ВНЗ; Російської Федерації (Санкт-Петербург, Красноярськ, Ростов), Республіки Білорусь (Мінськ).

Розгортаючи ракурс обговорюваної проблематики, наголосу також і на тому, що серед учасників широке коло керівників культурно-мистецької сфери, які мають своє бачення і проблематики, винесеної для обговорення, і яким є що сказати, виходячи із наявних художніх здобутків власних колективів – Національні історико-культурні заповідники «Замки Тернопілля», солісти з Національного театру опери та балету (Львів), керівники та солісти з Ансамблю пісні і танцю «Козаки Поділля» (Хмельницької обласної філармонії), головний диригент симфонічного оркестру Чернівецької обласної філармонії. Це також керівники експериментальних структур Міністерства молоді та спорту України, Національної радіо кампанії України, Національної Бібліотеки України ім. В.Вернадського та Національної Публічної Бібліотеки України, які традиційно беруть участь у подібних заходах, вбачаючи в них не лише апробацію наукового пошуку окремих співробітників, але й намагаючись бути в курсі справ того, що робиться в сучасній Україні стосовно ролі книги, бібліотеки, читання загалом, а також продовжуючи подальшу презентацію наявних у фондах цих структур нових матеріалів, суголосних обговорюваній проблематиці.

Корисним для нас є і участь у роботі цієї конференції керівників з експериментальних художніх навчальних закладів, які чимало років беруть участь в експерименті Національної Академії педагогічних наук України. Йдеться про Миколаївську спеціалізовану школу «Академія дитячої творчості» та спеціалізовані музичні

школи-інтернати (десятирічки) Києва і Львова. Оскільки пошук і експеримент у дитячому та молодіжному середовищі сьогодні – це майбутній позитивний результат для вищої школи і для України у найближчому її майбутньому. А загалом у Всеукраїнських наукових конференціях, проведених кафедрою культурології та музеєзнавства РДГУ упродовж 11 років, взяло участь понад 2.500 науковців із 50–61 ВНЗ різних рівнів акредитації в кожному із заходів, а також дослідники з Китаю, Кореї, Німеччини, Ізраїлю, Башкортостану, Республіки Білорусь, Польщі, Російської Федерації (С.–Петербург, Москва, Красноярськ, Челябінськ, Ростов).

Подібні заходи є підтвердженням високого статусу гуманітарного університету та доброю науковою школою для молодих дослідників РДГУ. Вони засвідчують також той факт, що проблеми освіченості і духовності населення завжди залишаються актуальними, незважаючи на будь-які політичні чи економічні негаразди в країні.

Список використаних джерел

1. Культура як феномен сучасного глобалізованого суспільства: програма XI всеукр. наук.–практ. конф., м. Рівне, 12–13 лист., 2015. / Укл.: Виткалов С.В., Виткалов В.Г. – Рівне: РДГУ, 2015. – 32 с.

References

1. Kultura yak fenomen suchasnoho hlobalizovanoho suspilstva: prohrama KhI vseukr. nauk.–prakt. konf., m. Rivne, 12–13 lyst., 2015. / Ukl.: Vytkalov S.V., Vytkalov V.H. – Rivne: RDHU, 2015. – 32 s.

Vytkalov S. V., Ph.D., associate professor, Rivne State Humanitarian University (Ukraine, Rovno), sergiy_vsv@ukr.net

Vytkalov V. G., pedahohychnyh PhD, Professor, Head of Department Cultural Studies and Museology, Rivne State Humanitarian University (Ukraine, Rovno), sergiy_vsv@ukr.net

Scientific problems of modern Ukraine in cultural projections

Vitkalov S. V., кандидат искусствоведения, доцент, Ровенский государственный гуманитарный университет (Украина, Ровно), sergiy_vsv@ukr.net

Vitkalov V. G., кандидат педагогическим наук, профессор, заведующий кафедрой культурологии и музеведения, Ровенский государственный гуманитарный университет (Украина, Ровно), sergiy_vsv@ukr.net

Научные проблемы Украины в современных культурных проекциях

* * *

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Гай–Нижник П. П., Батрак О. П. Хрещення Русі великим князем Київським Володимиром: обрання віри і цивілізаційно–політичного поступу	7
Фицик І. Д. Ментальні імперативи соціальної самобутності шляхти (кінець XVIII – початок XIX ст.)	22
Бобіна О. В. Революційний синдикалізм vs реформізм: практика і теорія « нової революції » в Європі в кінці XIX – початку XX ст.	27
Грушецька В. О. Чоловічі смушеші шапки у побуті тюркського та тюркомовного населення Криму XIX – першої третини XX ст.	31
Ототюк О. В. Наукові школи на прикладі діяльності В. Б. Атоновича, М. В. Довнар-Запольського, Є. Д. Сташевського та Б. Г. Курца	36
Дубчак Є. В. Становлення литовської держави у працях істориків університету св. Володимира В. Антоновича та М. Дашкевича	39
Корб'як Д. В. Викладацько–наукова та освітня діяльність митрополита Сильвестра (Сембратовича)	43
Леськів М. М. Історичні погляди Михайла Драгоманова	48
Більченко І. В. Огляд джерельної бази дослідження культурної діяльності Михайла Сікорського – фундатора музейної справи на Переяславщині	52
Гірна Н. М. І. Кривецький – представник « державницької школи » в українській історіографії	56
Ніколаєва Н. Б. Репресований викладач Київського державного університету Богданович Борис Вікторович	60
Концур–Карабінович Н. М. Постає глави УГКЦ – митрополита Андрея Шептицького в антицерковній політиці радянської влади	64
Мараєв В. Р. Російська історіографія відносин України і Війська Донського у 1917–1921 рр.	66
Балабай Я. В. Проблеми соціальної сфери українського міста доби непу та шляхи їх вирішення	70
Сокирська В. В. « Україна – не провінція Росії »: дискусії учених та чиновників 1920–х рр.	74
Щебетюк Н. Б. Наукові підходи до основних проблем сільськогосподарської галузі в УСРР наприкінці 1920–х рр.	78
Мотуз В. К. Уніфікація світогляду як складова проблеми культурної модернізації українського села (кінець 1920–х – 1930–ті рр.)	82
Савенко Т. С. Співпраця Наукового товариства ім. Т. Шевченка з Всеукраїнською академією наук	85
Кравчук Л. В. Радянська система освіти та її кадровий потенціал в новоутвореній Тернопільській області в період 1939–1941 рр.	90
Ленартович О. Ю. Сучасні дослідження українського визвольного руху в роки Другої світової війни	92
Чернуха О. В. Стан науки та освіти в Третьюму рейху	97
Татарко І. І. Формування болгарської інтелігенції в Ізмаїльській області УРСР та на півдні МРСР (1944–1954 рр.)	101
Ящук А. В. Міська геральдика радянської України у проектах Управління у справах архітектури 1946–1947 рр. (за матеріалами ЦДАВО України)	104
Лаврут О. О. Навчальне забезпечення загальноосвітніх закладів УРСР в другій половині 1940–х рр.	107
Лук'яненко О. В. « І що це не педагог, не дай бог . . . »: практика у педагогічних вишах УРСР доби « відлиги » (Ч.1)	112
Шульга В. П. Історична ретроспектива розвитку промислового рибальства на початку XX століття	115
Храмцова І. А. Проблеми національної культури крізь призму журнальної публіцистики в добу перебудови в Україні	118
Вербова Ю. В., Коваль О. А. Використання гідромінеральних ресурсів Хмельницької області для розвитку СПА–індустрії	121
Куценко С. Ю. Історичні етапи створення та формування сайтів музеїв України як самостійної одиниці в структурі музейних установ	127
Бей Р. В. Удосконалення засобів механізації прибирання і утилізації гною у вітчизняному тваринництві	131
Асланов Е. О положении скотоводческих хозяйств в Гуручайском и Кенделенчайском регионах Азербайджана в IV–XIII веках (Про становище скотарських господарств у Гуручайському і Кенделенчайському регіонах Азербайджану в IV–XIII століттях)	133
Shiraliyev R. At the beginning of the XVIII century the reinforcing policy of the Safavid in the area of European countries (Посилення державної політики Сефевідів на території Європейських держав на початку XVIII століття)	135
Aliyev R. V. Joint activity of Azerbaijani and Turkish Diaspora (Спільна діяльність Азербайджано–Турецької діаспори)	138
Musaeva F. I. Massacres committed by Armenians against Turks–Muslims in 1918–1920 in Nakhchivan and Karabakh in the memories of Turkish independent servicemen (Геноцид вірменами проти турків–мусульман в 1918–1920 роках в Нахчівані і Карабасі у спогадах турецьких незалежних військовослужбовців)	143
Свєженцева О. І. Дослідження тоталітарного режиму в Чехословаччині на рубежі 40–х – 50–х рр. XX ст.: через призму документальної новини	145
Буглай Н. М. Східний напрям зовнішньої політики Польщі: теоретичний та практичний аспекти	150
Граціотова В. І. Концептуальний вимір мультикультуралізму в Західній Європі	154
Годлевська В. Ю. Розвиток іспанської культури в умовах консолідації демократії (1982–1996 рр.): історіографічний огляд	157
Коваленко Л. В. Політика Великої Британії щодо об'єднання Німеччини (13 лютого – 5 травня 1990 р.)	161
Alakbarov V. Pottery production at Neolithic Göytepe (West Azerbaijan) (Виробництво кераміки в неоліті Гойтепе (Західний Азербайджан)	166

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Вергелес К. М. Проблема смислу життя і цілісності людини	170
Петренко Д. В. Диспозитиви медіа: філософсько–антропологічне дослідження (Диспозитиви медіа: філософсько–антропологічне дослідження)	173
Дубинина В. А. Феномен человека в контексте глобализационных преобразований (Феномен людини в контексті глобалізаційних перетворень)	176
Киселиця С. В. Дуалізм переконаності: досконаломудрість віри чи нігілізм зневіри	179
Комаха Л. Г. « Довіра » і « недовіра » до суб'єкта пізнання в логіці скептицизму	183
Харченко Ю. В. Особенности воздействия коммуникативного онтоса на субъективное восприятие (Особливості впливу комунікативного онтосу на суб'єктивне сприйняття)	186
Ярошенко Л. В. Соціокультурний феномен « національна ідентичність »: соціально–філософський аналіз	189
Яцик С. П. Технократизм VS духовність: антропологічні вектори розвитку європейської культури	193
Бігун Р. В. Альтруїзм та милосердя як цінності та чинники людинолюбства	197
Бушман І. О. Ціннісні орієнтири сучасного суспільства	201
Guliyev B. Information civilization and the transformation of the military and political confrontation area: the main trends and prospects (Інформаційна цивілізація і трансформація простору військово–політичних конфронтацій: основні тенденції та перспективи)	205

Литвиненко К. О. Сепаратизм як феномен соціального буття епохи модерну	210
Рижкова Д. С. Інший в локусі міського середовища	214
Самарський А. Ю. Проблема ідеального в трансгуманістичному дискурсі: погляд з минулого	217
Мельник В. В. Культура как основание межкультурного взаимодействия в условиях усиления миграционных процессов (Культура як підстава міжкультурної взаємодії в умовах посилення міграційних процесів)	220
Красніцька Г. М. Корпоративна етика в сучасній організації	223
Мантуло Н. Б. Ігровий простір дискурсу паблік рилейшнз	226
Артюшенко О. М. Українське суспільство в умовах гібридної війни	230
Береза В. О. Політичне середовище як сфера політичної соціалізації особистості	233
Ігнатко В. Економічна діяльність як основа формування та розвитку життєвого простору людини	236
Ільченко Г. О. Визначення логічних термінів в теоретико-ігровій семантиці різних типів	239
Кадиевская И. А. Качество удовлетворения духовных потребностей среди значимых проблем современного украинского общества (Якість задоволення духовних потреб серед значущих проблем сучасного українського суспільства)	243
Капітоненко О. М. Авангард–1 та авангард–2 в моді ХХ століття: від світобудівництва до маньєризму	246
Плахотнюк В. Г. Порівняльно-типологічний аналіз української та французької музики періоду пізнього романтизму	250
Плахта С. Л. Імпресіоністичне світобачення та естетика в українському живописі другої половини ХХ ст.	252
Попова І. В. Екзистенційний аспект екологічного виховання особистості в контексті її соціалізації	256
Сковронський Б. В. Когнітивний аспект візуального образу	260
Паньків О. В. Мудрість, розум та знання в богословсько-філософському осмисленні Андрея Шептицького	264
Витер Д. В. Некоторые проблемы онтологии в кенотической концепции митрополита Иоанна Зизиуласа (Деякі проблеми онтології в кенотичній концепції митрополита Іоанна Зізіуласа)	266
Богатая Л. Н. Слово и его ипостаси (Слово та його іпостасі)	271
Дерев'ячук Ю. І. Вознесіння у христологічній візії ранньої Церкви	276
Зіновченко Н. Л. Св. Димитрій (Туптало) – філософ козацького бароко	280
Матвєєв В. О. Самореалізація особистості в порівнянні християнської та індуїстської парадигми: основні підходи	285
Приймак Д. Й. Глобальний туризм як паломництво духу (Дж. Уррі)	290
Семикрас В. В. Місце ідей античності та неокантіанства у концепції «ідеальної держави» Богдана Кістяківського	294
Мелешук А. А. Співвідношення панславизму і візантизму в історіософії пізніших слов'янофілів	299
Данканіч Р. І. М. Гайдеггер про співвіднесення понять «Життя» і «Воля до влади»	302
Дойчик М. В. Ідея гідності людини у сократичних діалогах Платона	305
Коробкина Т. В. Антропология бессознательного К. Г. Юнга (Антропология несвідомого К. Г. Юнга)	309
Гринчук М. Л. Державотворча роль суспільства в контексті історіософських ідей В. Антоновича	311
Старовойт О. В. Інноваційна культура в економічній сфері життєдіяльності	315
Марченко О. В. Комунікативні фактори як ціннісно-регулятивні механізми розвитку освітнього простору	318
Андрієнко О. В. Економічний вимір освіти: знання як товар	322
Мудрак В. І. Роль вищої освіти у розвитку економіки знань в Україні	325
Дроботенко М. О. Європейські цінності та обґрунтування плюралізму у навчальних програмах з економіки	330
Абакумова О. О. Зasadничі принципи і досвід дистанційної освіти	333
Богданова Н. Г. Сім'я і школа як чинники формування культури життєтворчості особистості	337
Войдило Я. Гуманітарна підготовка інженерних кадрів: потреба та суперечності реалізації	341
Корінець З. М. Педагогіка мистецтва у контексті формування майбутніх педагогів музики	345
Попович В. М. Мотиваційні фактори навчання в духовних ВНЗ системи богословської освіти православної Церкви	349
Роговенко М. М. Формування логічних вмінь як основа розвитку творчого мислення курсантів у процесі навчання філософських дисциплін	352
Січкаренко Г. Г. Процеси формування контингенту студентів вищих навчальних закладів України у сучасних умовах	355
Терещиць С. О. Освітні ландшафти аграрного суспільства: зародження фундаментальних філософських протиріч	359
Тимків І. М. Особливості збереження демократичних традицій в історичній пам'яті українського народу (філософсько-освітня рефлексія)	363
Тіхонов В. І. Загальна характеристика сучасних інформаційних технологій в системі освіти	366
Aliyeva U. The Europeans struggle for Azerbaijani oil (Боротьба європейців за азербайджанську нафту)	370

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Смола Л. Є. Інформаційна війна в контексті розвитку комунікаційних технологій	375
Вінникова Н. А. Представництво соціальних інтересів у вимірі глобальних політичних процесів	377
Гапонова Я. М. Публічна дипломатія: спроби визначення	380
Kostyrya I. Geo-cultural dimension of the «Fin de siècle»: political prophecies (Гео-культурний вимір «кінця століття»: політичні пророцтва)	383
Воробйова Г. Ю. Метафора як засіб конструювання іміджу політика	386
Мудрик Ю. С. Індекси у політичному аналізі (в контексті дослідження розвитку країн)	390
Шайхалієва Ю. А. Корупція як політико-правове явище	393
Гладій В. І. Діяльність громадського сектору як чинник впливу на ефективність органів місцевого самоврядування	398
Денисюк А. В. Громадський лобізм в Україні: проблеми і перспективи розвитку	403
Кавка В. В. Популізм як ефективна політична технологія сучасних виборчих процесів в Україні	406
Смолінська Д. В. Місцеві вибори в Україні: пошук оптимальної моделі	409
Дем'янюк О. П. Політична і громадянська освіта як політичний інститут: потреба формування в Україні	412
Остап'як В. І. Інтеграційні аспекти формування партнерства України та Республіки Польща	416
Бадер А. В. Політизація спортивного життя студентської молоді УРСР у середині 1950–х – середині 1980–х рр. (на матеріалах Донбасу)	420
Абдуллаєв Ф. Геополітика міграції західних країн: реалії, результати, угрози (Геополітика міграції західних країн: реалії, результати, загрози)	422
Касьянова М. М. Міжнародні організації з захисту прав мігрантів	432
Пурій М. Р. Демократизація, як основний аспект ідеологічного виміру гегемонії США	437
Намонюк Ч. І. Передумови та наслідки сучасного російсько-сирійського військово-політичного партнерства	442

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Буравський О. А. Рецензія на книгу: Стельникович С. В. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). – Житомир: ПП Євенок О. О., 2015. – 592 с.	447
Виткалов С. В., Виткалов В. Г. Наукові проблеми України в сучасних культурно-мистецьких проекціях	447

 CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Hai–Nyzhnyk P. P., Batrak O. P. Baptism of Grand Prince Volodymyr of Kiev: the election of faith and civilization and political progress	7
Fitsik I. D. Mental imperatives of social identity of nobility (late XVIII – early XIX century)	22
Bobina O. V. Revolutionary syndicalism vs reformism: the practice and theory of «new revolution» in Europe in the late XIX – early XX century	27
Hrushetska V. O. The men's lamb pelt caps in life of Turkic and Turkic-speaking population of the Crimea at the XIX th – the first third of the XX th century	31
Ototiuk O. V. The scientific schools (directions, trends) on V. B. Antonovych M. V. Dovnar–Zapolsky E. D. Stashevsky, B. G. Kurtz examples	36
Dubchak Ye. V. The Lithuanian state's formation in works of historians of St. Vladimir's university V. Antonovich and N. Dashkevich	39
Korbyak D. V. Pedagogical, scientific and education activities of metropolitan Sylvester (Sembratovych)	43
Leskiv M. M. Historical views of Mykhailo Drahoimanov	48
Bilchenko I. V. The overview of research sources of cultural activity of Mykhailo Sikorskyi – the founder of museology in Pereyaslav area	52
Hirna N. M. I. Krevetskyi – the Representative of the State School in the Ukrainian Historiography	56
Nikolaeva N. B. Repressed teacher KSU Boris Bogdanovich	60
Kontsur–Karabinovych N. M. The peculiarities of Andrey Sheptytsky as the head of the Ukrainian Greek–catholic church relation with the soviet authorities	64
Maraiev V. R. Russian historiography of the relations between Ukraine and Don Cossack Host during 1917–1921	66
Balabai Y. V. The problems of the social sphere of the Ukrainian city during the NEP and their solutions	70
Sokirska V. V. «Ukraine is not the province of Russia»: discussions of scientists and statesmen during the 1920s	74
Shchebetyuk N. B. Scientific approaches to the main problems of USSR agricultural sector in the late 1920 s	78
Motuz V. K. The unification worldview as a component of the problem of cultural modernization of the Ukrainian village (end of 1920–ies – 1930–ies)	82
Savenko T. S. The cooperation of the Scientific society of T. Shevchenko Ukrainian Academy of Sciences	85
Kravchuk L. V. Soviet system of education and human resources in the newly Ternopil region during the 1939–1941 year	90
Lenartovych O. Y. Current research of the Ukrainian national liberation movement in World War II	92
Chernuha O. V. Third Reich science and education state	97
Tatarko I. I. Forming of Bulgarian intelligentsia in Izmail region of the Ukrainian SSR and the south of the Moldavian SSR (1944–1954)	101
Yashchuk A. V. City heraldry Soviet Ukraine in the projects of the Office of the architecture of 1946–1947 (According TSDAVO Ukraine)	104
Lavrut O. A. Educational institutions providing comprehensive USSR in the second half of the 1940–s	107
Lukyanenko O. V. «And it is not the teacher, god forbid...»: practice in higher educational institutions of UkrSSR during the period of the «thaw» (P.1)	112
Shulga V. P. Historical retrospective of commercial fishing in the early twentieth century	115
Hramtsova I. A. Problems of national culture in the light of magazine publicism in the perestroika years in Ukraine	118
Verbova Ju. V., Koval O. A. The use of hydro resources Khmelnytsky region for the development of SPA industry	121
Kutsenko S. Y. Historical stages of creation and formation of Ukraine museum site as an independent unit within the structure of museum institutions	127
Bey R. V. The improving of mechanization of manure cleaning and utilization in domestic livestock	131
Aslanov E. About the situation of herders in Kendelenskom and Quruchayskom areas of Azerbaijan in IV–XIII centuries	133
Shiraliyev R. At the beginning of the XVIII century the reinforcing policy of the Safavid in the area of European countries	135
Aliyev R. B. Joint activity of Azerbaijani and Turkish Diaspora	138
Musayeva F. I. Massacres committed by Armenians against Turks–Muslims in 1918–1920 in Nakhchivan and Karabakh in the memories of Turkish independent servicemen	143
Svyezhtentseva O. I. Investigation of the totalitarian regime in Czechoslovakia at the turn of 40–50 of the XX century: in the light of documentary novelty	145
Buglay N. M. East direction of foreign policy of Poland: theoretical and practical aspects	150
Graciotiva V. I. The conceptual dimension of multiculturalism in Western Europe	154
Godlevska V. Y. The development of the Spanish culture in the conditions of consolidation democracy (1982–1996): historiographical review	157
Kovalenko L. V. Policy of Great Britain towards Unification of Germany (13 February – 5 May 1990)	161
Alakbarov V. Pottery production at Neolithic Göytepe (West Azerbaijan)	166

PHILOSOPHICAL SCIENCES

Vergeles K. M. The problem of the meaning of life and integrity of person	170
Petrenko D. V. The dispositive of media: philosophical and anthropological researching	173
Dubinina V. O. The phenomenon of human in the context of globalisation transformations	176
Kyselytsia S. V. Dualism of conviction: perfect wisdom of belief or nihilism of disbelief	179
Komaha L. G. «Trust» and «Distrust» to the Subject of Knowledge in the Logic of Skepticism	183
Kharchenko Y. V. Effects of communicative ontos news on subjective perception	186
Yaroshenko L. V. Socio–cultural phenomenon of «national identity»: social and philosophical analysis	189
Yatsyk S. P. The technocracy VS spirituality: the anthropological vectors of development of European culture	193
Bihun R. V. Altruism and mercy as values and factors of philanthropy	197
Bushman I. A. Values orientations of modern society	201
Guliyev B. Information civilization and the transformation of the military and political confrontation area: the main trends and prospects	205
Lytvynenko K. O. Separatism as a phenomenon of social life of the era of modern	210
Ryzhkova D. S. The other in the locus of city environment	214
Samarskyi A. Y. The problem of ideality in the transhumanistic discourse: a view from the past	217
Melyuk V. V. Culture as the basis of cross–cultural interaction in the conditions of strengthening of migratory processes	220
Krasnitska G. M. Corporate ethics in modern organization	223
Mantulo N. B. The game space of public relations discourse	226
Artjushenko O. M. Ukrainian society in a hybrid war	230

Bereza V. A. The political environment as the sphere of political socialization of the person	233
Ignatko V. Economic activity as a basis for the formation and development of human living space	236
Ichenko G. O. The definition of logical terms in different types of game-theoretic semantics	239
Kadievskaya I. A. Quality meets the spiritual needs among the important problems of the contemporary Ukrainian society	243
Kapitonenko O. M. Avant-garde–1 and Avant-garde–2 fashion in the twentieth century: the construction of the ointment to the Mannerism	246
Plakhotniuk V. G. Comparative typological analysis of Ukrainian and French music of the late Romantic period	250
Plakhta S. L. Impressionistic worldview and esthetics in Ukrainian painting of the second half of the XX century	252
Popova I. V. The existential aspect of environmental education of the individual in the context of socialization	256
Skovronskij B. V. Cognitive dimension of image	260
Pankiv O. V. Wisdom, mind and knowledge in theological and philosophical comprehension of Andrey Sheptytskyi	264
Viter D. V. Some problems of ontology concept kenotic Metropolitan John Zizioulas	266
Bogataya L. N. A hypostasis of a WORD	271
Derevianchuk Yu. I. Ascension to the Christological vision of the early Church	276
Zinovchenko N. L. St. Demetrius (Tuptalo) – philosopher Cossack Baroque	280
Matveev V. A. Self-realization of personality in comparison Christian and Hinduism paradigm	285
Pryimak D. Yo. Global tourism as pilgrimage of the spirit (John Urry)	290
Semikras V. V. A Place for the Ideas of Antiquity and Neo-Kantianism in Bohdan Kistiakivskyi's Studies of an «Ideal State»	294
Meleschuk A. A. Correlation Pan-Slavism and Byzantinism in the historiography of later Slavophiles	299
Dankanich R. I. M. Heidegger about correlation of «Life» and «Will to power»	302
Doichyk M. V. The idea of human dignity in Plato's Socratic dialogues	305
Korobkina T. V. C. G. Jung's Anthropology of the Unconscious	309
Grinchuk M. L. The state-establishing role of society at the context of historiographical ideas of V. Antonovych	311
Starovoit O. V. Innovation culture in the economic sphere of life	315
Marchenko E. V. Communication factors as value-regulatory mechanisms of educational space	318
Andriyenko O. V. The economical dimension of education: knowledge as a commodity	322
Mudrak V. I. The role of higher education in the development of knowledge economy in Ukraine	325
Drobotenko M. O. European values and grounding of pluralism in economic study program	330
Abakumova O. O. The main principles and experience of distance education	333
Bogdanova N. G. The family and school as factors for formation of culture of vital creativity personality	337
Vojdylo Ya. Humanitarian training engineers: the need for implementation and contradictions	341
Korinets Z. M. Pedagogy of art in the context of the formation of the future teachers of music	345
Popovych V. M. Motivational education factors of Orthodox Church's theological system in spiritual higher institutions	349
Rohovenko M. M. Formation of logical abilities as the basis of creative thinking of cadets in teaching philosophical subjects	352
Sichkarenko G. G. Processes of forming of the students' contingent from Ukrainian universities in modern conditions	355
Terepshchyi S. O. Educational landscapes of agrarian society: the origin of the fundamental philosophical struggle of contradictions	359
Tymkiv I. M. The features of the saving the democratic traditions in the historical memory of the Ukrainian people (philosophical and educational reflection)	363
Tikhonov V. I. General characteristics of modern information technology in education	366
Aliyeva U. The Europeans struggle for Azerbaijani oil	370

POLITICAL SCIENCES

Smola L.Ye. Information warfare in the context of communication technologies	375
Vinnykova N. A. Representation of public interests in terms of global political processes	377
Gaponova Ia. M. Public Diplomacy: attempts to define	380
Kostyrya I. A. Geo-cultural dimension of the «Fin de siècle»: political prophecies	383
Vorobiova G. Y. Metaphor as a means of constructing the image of politics	386
Mudryk Yu. S. Indexes in political analysis (in the context of the study countries)	390
Shaikhalieva Yu. A. Corruption as the phenomenon of political and legal processes	393
Hladiy V. I. The activities of civil sector as a factor of influence on efficiency of local government	398
Denysiuk A. V. Public lobbying in Ukraine: problems and prospects	403
Kavka V. V. Populism as an effective political technology of modern electoral processes in Ukraine	406
Smolinska D. V. Local elections in Ukraine: searching for the optimal model	409
Demianchuk O. P. Political and civic education as a political institution: the need to build in Ukraine	412
Ostap'yak V. I. Integration aspects of partnership formation between Ukraine and Republic of Poland	416
Bader A. V. The politicization of USSR students' sport life in the mid-1950s – mid 1980s (based on Donbas materials)	420
Abdullayev F. Geopolitics of migration of the Western countries: realities, results, threats	422
Kasianova M. M. International organizations on migrant workers' rights protection	432
Puriy M. R. Democratization as the main aspect of the ideological dimension of US hegemony	437
Namonyuk Ch. I. The background and consequences of modern Russia–Syria military and political partnership	442

SCIENTIFIC LIFE

Buravsky O. A. Review of the book: Stelnykovych S. V. The Zhytomyr and Vinnytsia Region in the Conditions of the Nazi Occupation (1941–1944). – Zhytomyr: PE Yevenok O. O., 2015. – 592 p.	447
Vytkalov S. V., Vytkalov V. G. Scientific problems of modern Ukraine in cultural projections	447

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Гай–Ныжньк П. П., Батрак О. П. Крещение Руси великим князем Киевским Владимиром: избрание веры и цивилизационно–политического развития	7
Фицик И. Д. Ментальные императивы социальной самобытности шляхты (конец XVIII – начало XIX в.)	22
Бобина О. В. Революционный синдикализм vs реформизм: практика и теория «новой революции» в Европе в конце XIX – начале XX в.	27
Грушецкая В. А. Мужские смужковые шапки в быту тюркского и тюркоязычного населения Крыма XIX – первой трети XX вв.	31
Ототюк А. В. Научные школы (направления, течения) на примере В. Б. Антоновича, М. В. Довнар–Запольского, Е. Д. Сташевского и Б. Г. Курца	36
Дубчак Е. В. Становление литовского государства в трудах историков университета св. Владимира В. Антоновича и Н. Дашкевича	39
Корбяк Д. В. Преподавательско–научная и образовательная деятельность митрополита Сильвестра (Сембратовича)	43
Леськив М. М. Исторические взгляды Михаила Драгоманова	48
Бильченко И. В. Обзор источников исследования культурной деятельности Михаила Сикорского – основателя музейного дела на Переяславщине	52
Гирна Н. М. И. Кривецкий – представитель «государственной школы» в украинской историографии	56
Николаева Н. Б. Репрессированный преподаватель КГУ Богданович Борис Викторович	60
Концур–Карабинович Н. Н. Образ главы УГКЦ – митрополита Андрея Шептицкого в антицерковной политике советской власти	64
Мараев В. Р. Российская историография отношений Украины и Войска Донского в 1917–1921 гг.	66
Балабай Я. В. Проблемы социальной сферы украинского города в период нэпа и пути их решения	70
Сокирская В. В. «Украина – не провинция России»: дискуссии ученых и чиновников 1920–х гг.	74
Щебетюк Н. Б. Научные подходы к основным проблемам сельскохозяйственной отрасли в УССР в конце 1920–х годов	78
Мотуз В. К. Унификация сознания как составляющая проблемы культурной модернизации украинского села (конец 1920–х – 1930–е гг.)	82
Савенко Т. С. Сотрудничество Научного общества им. Т. Шевченко с Всеукраинской академией наук	85
Кравчук Л. В. Советская система образования и ее кадровый потенциал в новосозданной Тернопольской области в период 1939–1941 гг.	90
Ленартович О. Ю. Современные исследования украинского национально–освободительного движения в годы Второй мировой войны	92
Чернуха А. В. Состояние науки и образования в Третьем рейхе	97
Татарко И. И. Формирование болгарской интеллигенции в Измальской области УССР и на юге МССР (1944–1954 гг.)	101
Ящук А. В. Городская геральдика советской Украины в проектах Управления по делам архитектуры 1946–1947 гг. (По материалам ЦДАВО Украины)	104
Лаврут О. А. Учебное обеспечение общеобразовательных учреждений УССР во второй половине 1940–х гг.	107
Лукьяненко А. В. «И что это не педагог, не дай бог...»: практика в педагогических вузах УССР времен «оттепели» (Ч.1)	112
Шульга В. П. Историческая ретроспектива развития промышленного рыболовства в начале XX века	115
Храмцова И. А. Проблемы национальной культуры сквозь призму журнальной публицистики в эпоху перестройки в Украине	118
Вербовая Ю. В., Коваль О. А. Использование гидроминеральных ресурсов Хмельницкой области для развития СПА–индустрии	121
Куценко С. Ю. Исторические этапы создания и формирования сайтов музеев Украины как самостоятельной единицы в структуре музейных учреждений	127
Бей Р. В. Усовершенствование средств механизации уборки и утилизации навоза в отечественном животноводстве	131
Асланов Е. О положении скотоводческих хозяйств в Гуручайском и Кенделенчайском регионах Азербайджана в IV–XIII веках	133
Ширалиев Р. Усиление государственной политики Сефевидов на территории Европейских государств в начале XVIII века	135
Алиев Р. Б. Совместная деятельность Азербайджано–Турецкой диаспоры	138
Мусаева Ф. И. Геноцид армянами против турок–мусульман в 1918–1920 годах в Нахчыване и Карабахе в воспоминаниях турецких независимых военнослужащих	143
Свеженцева О. И. Исследование тоталитарного режима в Чехословакии на рубеже 40–х – 50–х гг. XX вв.: сквозь призму документальной новизны	145
Буглай Н. М. Восточное направление внешней политики Польши: теоретическое и практическое аспекты	150
Грациотова В. И. Концептуальное измерение мультикультурализма в Западной Европе	154
Годлевская В. Ю. Развитие испанской культуры в условиях консолидации демократии (1982–1996 гг.): историографический обзор	157
Коваленко Л. В. Политика Великобритании относительно объединения Германии (13 февраля – 5 мая 1990 г.)	161
Алекперов В. Производство керамики в неолите Гойтепе (Западный Азербайджан)	166

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Вергелес К. Н. Проблема смысла жизни и целостности человека	170
Петренко Д. В. Диспозитивы медиа: философско–антропологическое исследование	173
Дубинина В. А. Феномен человека в контексте глобализационных преобразований	176
Киселица С. В. Дуализм убежденности: совершенномудрость веры или нигилизм неверия	179
Комаха Л. Г. «Доверие» и «недоверие» к субъекту познания в логике скептицизма	183
Харченко Ю. В. Особенности воздействия коммуникативного онтоса на субъективное восприятие	186
Ярошенко Л. В. Социокультурный феномен «национальная идентичность»: социально–философский анализ	189
Яцьк С. П. Технократизм VS духовность: антропологические векторы развития европейской культуры	193
Бигун Р. В. Алtruизм и милосердие как ценности и факторы человеколюбия	197
Бушман И. А. Ценностные ориентиры современного общества	201
Гулиев Б. Информационная цивилизация и трансформация пространства военно–политических конфронтаций: основные тенденции и перспективы	205
Литвиненко К. А. Сепаратизм как феномен социального бытия эпохи модерна	210
Рыжкова Д. С. Другой в локусе городской среды	214

Самарский А. Ю. Проблема идеального в трансгуманистическом дискурсе: взгляд из прошлого	217
Мельник В. В. Культура как основание межкультурного взаимодействия в условиях усиления миграционных процессов	220
Красницкая А. Н. Корпоративная этика в современной организации	223
Мантуло Н. Б. Игровое пространство дискурса публичной риторики	226
Артюшенко О. Н. Украинское общество в условиях гибридной войны	230
Береза В. А. Политическая среда как сфера политической социализации личности	233
Игнатко В. Экономическая деятельность как основа формирования и развития жизненного пространства человека	236
Ильченко А. А. Определение логических терминов в теоретико-игровой семантике разных типов	239
Кадиевская И. А. Качество удовлетворения духовных потребностей среди значимых проблем современного украинского общества	243
Капитоненко А. М. Авангард-1 и авангард-2 в моде XX века: от миростроительства к маньеризму	246
Плахотнюк В. Г. Сравнительно-типологический анализ украинской и французской музыки периода позднего романтизма	250
Плахта С. Л. Импрессионистическое мировидение и эстетика в украинской живописи второй половины XX века	252
Попова И. В. Экзистенциальный аспект экологического воспитания личности в контексте ее социализации	256
Сковронский Б. В. Когнитивный аспект визуального образа	260
Паньків О. В. Мудрость, ум и знание в богословско-философском осмыслении Андрея Шептицкого	264
Витер Д. В. Некоторые проблемы онтологии в кенотической концепции митрополита Иоанна Зизиуласа	266
Богатая Л. Н. Слово и его ипостаси	271
Деревянчук Ю. И. Вознесение в христологическом видении ранней Церкви	276
Зиновченко Н. Л. Св. Димитрий (Туптало) – философ казачьего барокко	280
Матвеев В. А. Самореализация личности в сравнении христианской и индуистской парадигмы: основные подходы	285
Приймак Д. И. Глобальный туризм как паломничество духа (Дж. Урри)	290
Семикрас В. В. Место идей античности и неокантианства в исследованиях «идеального государства» Богдана Кистяковского	294
Мелещук А. А. Соотношение панславизма и византизма в историософии поздних славянофилов	299
Данканич Р. И. М. Хайдеггер о соотношении понятий «Жизнь» и «Воля к власти»	302
Дойчик М. В. Идея достоинства человека в сократических диалогах Платона	305
Коробкина Т. В. Антропология бессознательного К. Г. Юнга	309
Гринчук М. Л. Государственно роль общества контексте историософских идей В. Антоновича	311
Старовойт Е. В. Инновационная культура в экономической сфере жизнедеятельности	315
Марченко Е. В. Коммуникативные факторы как ценностно-регулятивные механизмы развития образовательного пространства	318
Андриенко Е. В. Экономическое измерение образования: знания как товар	322
Мудрак В. И. Роль высшего образования в развитии экономики знаний в Украине	325
Дроботенко М. А. Европейские ценности и обоснование плюрализма в учебных программах по экономике	330
Абакумова Е. О. Основополагающие принципы и опыт дистанционного образования	333
Богданова Н. Г. Семья и школа как факторы формирования культуры жизнестроительства личности	337
Войдыло Я. Гуманитарная подготовка инженерных кадров: потребность и противоречия реализации	341
Коринец З. М. Педагогика искусства в контексте формирования будущих педагогов музыки	345
Попович В. М. Мотивационные факторы обучения в духовных ВУЗ системы богословского образования православной Церкви	349
Роговенко М. М. Формирование логических умений как основа развития творческого мышления курсантов в процессе обучения философским дисциплинам	352
Сичкаренко Г. Г. Процессы формирования контингента студентов высших учебных заведений Украины в современных условиях	355
Терепицкий С. А. Образовательные ландшафты аграрного общества: зарождение фундаментальных философских противоречий	359
Тымык И. М. Особенности сохранения демократических традиций в исторической памяти украинского народа (философско-образовательная рефлексия)	363
Тихонов В. И. Общая характеристика современных информационных технологий в системе образования	366
Алиева У. Борьба европейцев за азербайджанскую нефть	370

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Смола Л. Е. Информационная война в контексте развития коммуникационных технологий	375
Винникова Н. А. Представительство социальных интересов в измерении глобальных политических процессов	377
Гапонова Я. Н. Публичная дипломатия: попытки определения	380
Костира І. А. Гео-культурное измерение «конца века»: политические пророчества	383
Воробьева А. Ю. Метафора как средство конструирования имиджа политика	386
Мудрик Ю. С. Индексы в политическом анализе (в контексте исследования развития стран)	390
Шайхалиева Ю. А. Коррупция как политико-правовое явление	393
Гладий В. И. Деятельность гражданского сектора как фактор влияния на эффективность органов местного самоуправления	398
Денисюк А. В. Общественный лоббизм в Украине: проблемы и перспективы развития	403
Кавка В. В. Популизм как эффективная политическая технология современных избирательных процессов в Украине	406
Смолинская Д. В. Местные выборы в Украине: поиск оптимальной модели	409
Демьянчук А. П. Политическое и гражданское образование как политический институт: необходимость формирования в Украине	412
Остапьяк В. И. Интеграционные аспекты формирования партнерства Украина и Республики Польша	416
Бадер А. В. Политизация спортивной жизни студенческой молодежи УССР в середине 1950-х – середине 1980-х гг. (на материалах Донбасса)	420
Абдуллаев Ф. Геополитика миграции западных стран: реалии, результаты, угрозы	422
Касьянова М. Н. Международные организации по защите прав мигрантов	432
Пурий М. Р. Демократизация, как основной аспект идеологического измерения гегемонии США	437
Намонок Ч. И. Предпосылки и последствия современного российско-сирийского военно-политического партнерства	442

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Буравский А. А. Рецензия на книгу: Стельникович С. В. Житомирско-Винницкий регион в условиях нацистской оккупации (1941–1944 гг.). – Житомир: ЧП Евенко А. А., 2015. – 592 с.	447
Виткалов С. В., Виткалов В. Г. Научные проблемы Украины в современных культурных проекциях	447

ДО УВАГИ АВТОРІВ !**Вимоги до структури та оформлення наукових статей:****1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:**

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Розташування структурних елементів статті:

- УДК;
- прізвище, ім'я, по-батькові автора (авторів), вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, e-mail (українською, англійською, російською мовами);
- назва статті та анотація українською, англійською, російською мовами; анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки;
- ключові слова українською, англійською, російською мовами;
- обов'язковий список використаних джерел у кінці статті; **після** списку використаних джерел **надається цей же список** джерел латинським алфавітом (транслітерація);
- **обов'язкова вимога до статей – якість, високій рівень англійської мови.**

3. Вимоги для оформлення тексту:

Поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

4. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком:

[7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231зв].

5. Стаття подається мовою оригіналу (українською, російською, англійською, німецькою, французькою, іспанською, польською, чеською) у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.**6. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією** кандидата або доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Підписи рецензії або витягу обов'язково завірені з печаткою. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.**7. Відповідальність** за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.**8. До статті додаються:**

- для Веб-сайту збірника обов'язкове резюме статті англійською мовою 2000 знаків. Резюме статті повинно бути структуроване, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки.

Резюме статті надсилається безоплатно.

- **Відомості про автора (авторів):** прізвище, ім'я, по-батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон (моб), e-mail, № відділення «Нової пошти».

Наукове видання

Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»
В и п у с к 102 (11)

Научное издание
Сборник научных работ «Гилея: научный вестник»
В ы п у с к 102 (11)

Scientific edition
Collection of scientific papers «Gileya: scientific herald»
102 e d i t i o n (11)

СПІВЗАСНОВНИКИ:
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук

Шеф-редактор: *В. П. Андрущенко*
Головний редактор: *В. М. Вашкевич*
Відповідальний секретар: *В. Б. Халамендик*

Підписано до друку 30.10.2015 р.
Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 26,6. Наклад 300 пр. Зам. № 554

Видавництво: «Видавництво «Гілея»
04070, м. Київ, вул. Почайнинська, 62

Друк:
ДП «НВЦ «Пріоритети»
01014, м. Київ, вул. Командарма Каменєва, 8, корп. 6
тел./факс: 254-51-51

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №3862 від 18.08.2010

Ціна договірна